

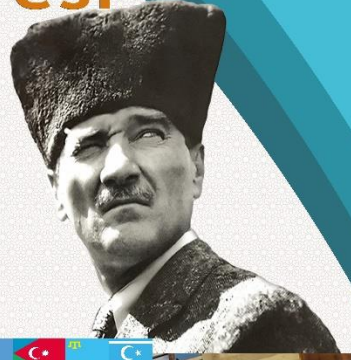

21. Uluslararası

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

100

Cumhuriyetin 100. Yılına Armağan

21. Uluslararası Türk
Dünyası Sosyal Bilimler
Kongresi “Taslak” Tam
Metin Bildiri Kitabı

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYE

www.turkkongre.com

Түркі Әлемі Және Дінаралық Толеранттылықтың Қазақстандық Моделі

Кельдинова Айман¹

Түйіндеме

Түркітілдес елдердің Мемлекет басшыларының қазіргі заманғы саясаты ғылым мен білім өкілдерінің ынтымақтастығы мен бірігуінің жаңа, бірегей мүмкіндіктерін ашуға бағытталған. Бұл үдеріс өзара байланысты ғылыми зерттеулер жүргізу үшін қолайлы жағдайлар туғызып отыр. 2022 жылы қол қойылған Қазақстан мен Түркия арасындағы Кеңейтілген стратегиялық әріптестік туралы бірлескен мәлімдеме бұның айқын дәлелі. 2022 жылғы 11 қараша айында өткен Түркі мемлекеттері ұйымының саммиті барысында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев түркі мемлекеттерінің мәдениетаралық диалогы мен дінаралық толеранттылықты нығайтуға қызмет ететін ғылыми-білім беру байланыстарын нығайту қажеттігі туралы сөз қозғады. Сол себептен, түркі әлемі және дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделі - өзекті, әрі тереңдетілген зерттеуді қажет ететін тақырып. Ғылыми зерттеудің мақсаты - дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделін қалыптастырудың философиялық-дүниетанымдық, мәдени-құндылықтық, идеологиялық, конфессиялық-діни факторлары мен алғышарттарының ерекшеліктерін кешенді пәнаралық зерттеу. Ұлттық және халықаралық ауқымда зерттеудің маңыздылығы - оның дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделін қалыптастыруға ғылыми талдау беретіндігімен айқындалады. Ғылыми жұмысты іске асыру Қазақстандағы қоғамдық сананы зерттеудің теориялық деңгейін тереңдетуге ықпал етеді. Нәтижесінде, түркі елдерінде дінаралық толеранттылықтың жеке үлгілері мен нысандары қарастырылып, олардың дінаралық келісімнің өмір сүруіне және дамуына ықпал ететін ортақ белгілері көрсетілді.

Кілт сөздер: Түркі әлемі, толеранттылық, төзімділік, философия, дін, идеология.

1. Кіріспе

Толеранттылық мәселелері ғылымның әртүрлі салаларында, оның ішінде әлеуметтік және гуманитарлық бағыттарда басым зерттелуде. Бұл ғылыми жұмыста толеранттылық феноменін шетелдік және отандық ғылыми жұмыстарды талдау арқылы жан-жақты зерттеу жүргізу көзделген. Толеранттылық - бұл адамдар арасындағы айырмашылықтарды, олардың пікірлерін, діни-нанымдарын немесе мәдени ерекшеліктерін құрметтеу және қабылдау қабілетін сипаттайтын ұғым. Бұл әртүрлілік арасында өмір сүруді және әр адамның өз пікірі мен сеніміне құқығын мойындауды білдіреді.

Толеранттылық пен төзімділік қағидаттары халықаралық заңнамада бекітілді, бірқатар халықаралық құжаттар мен актілердің негізін қалады. Толеранттылық - БҰҰ-ның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы сияқты адам құқықтары туралы халықаралық декларациялардың негізгі принциптерінің бірі. Ол нәсіліне, ұлтына, дініне, жынысына, жасына немесе саяси сенімдеріне қарамастан барлық адамдардың тең құқықтарын құрметтеу және

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері, Ақдениз Университетінің шақырылған ғылыми зерттеушісі
aimana_th@mail.ru

тану қабілетін қамтиды. 1948 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады. Оның он сегізінші бабында келесі ереже бар: «Әр адамның ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар» [1]. Ал, 1961 жылы наурызда Адам құқықтары жөніндегі Комиссия дінге немесе сенімге негізделген төзімсіздік пен кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы келесі бір Декларация қабылдады.

Қысқаша философиялық энциклопедияның түсіндіруі бойынша «толеранттылық» (латын тілінен аударғанда - шыдамдылық) - басқа көзқарастарға, әдет-ғұрыптарға, әдеттерге төзімділік [2]. Ал, Үлкен энциклопедиялық сөздікте «толеранттылық» терминологиясы - басқалардың пікірлеріне, сенімдеріне, мінез-құлқына төзімділік көрсету ретінде айқындалады [3].

Әлемдік ғалымдардың толеранттылық тақырыбындағы зерттеу жұмыстарына назар салсақ, Эмиль Дюркгейм - өз еңбектерінде қоғамдағы толеранттылық пен ынтымақтастықтың әлеуметтік негіздерін зерттеген француз әлеуметтанушысы. Эмиль Дюркгеймнің пікірінше, толеранттылық - бұл айырмашылықтарды құрметтеуге және әр адамның жеке басына құқықты қабылдауға негізделген әлеуметтік норма. Ол толеранттылық қоғамдық келісім мен әлеуметтік тәртіпті нығайтуға ықпал етеді деп сенді [4]. Эмиль Дюркгейм толеранттылық немқұрайлылықты немесе оның құндылықтарынан бас тартуды білдірмеуі керек деп баса айтты. Оның орнына, ол басқалардың дүниетанымы мен мәдени нормаларын түсінуге және қабылдауға негізделген. Ол сондай-ақ толеранттылықты дамытудың негізі ретінде әлеуметтік ынтымақтастықтың маңыздылығын атап өтті. Эмиль Дюркгейм адамдар өздерін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінгенде және олардың құндылықтары мен мақсаттары ортақ болған кезде, олар толерантты болуға және басқалардың құқықтарын құрметтеуге бейім деп есептеді. Эмиль Дюркгеймнің толеранттылық туралы жұмысы қазіргі уақытта да үлкен маңызға ие. Оның толеранттылық туралы зерттеулері мен идеялары қоғамдағы әртүрлілік пен айырмашылықты құрметтеудің маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

Джон Локк – «Толеранттылық хаттары» сияқты еңбектерінде ой еркіндігі ұғымын және оның қоғамдағы рөлін зерттеген философ. Джон Локктың бостандық туралы негізгі тұжырымдамаларының бірі табиғи құқықтар мен жеке бас бостандығы туралы идея. Джон Локк әр адам белгілі бір ажырамас құқықтармен, соның ішінде өмір сүру, бостандық және меншік құқығымен туады деп мәлімдейді. Ол мемлекет осы құқықтарды қорғау үшін өмір сүруі керек және оларға зиян келтірмеуі керек деп санайды. Джон Локктың бостандық тұжырымдамасының маңызды аспектісі оның толеранттылық принципі. Джон Локк әр адамның дін құқығын мойындайды және діни қудалауды қолдамайды. Ол әркімнің ой бостандығына, сөз бостандығына және әлемге деген өзіндік көзқарасына құқығы бар деп санайды [5].

Қазақстандық зерттеулерге тоқталатын болсақ, тарих ғылымдарының докторы, профессор Хангелді Әбжанов толеранттылық түсінігіне қазақтың сабырлылық ұғымы дәл келеді деп, қазақ «Сабыр түбі – сары алтын» ретінде түсіндіреді. Халықтың толеранттылығы және мемлекет құраушы ұлттың толеранттылығы болды. Екеуінің миссиясы бір-бірінен бөлектеу болды деп айтуға болады. Ал, енді бодан халықтың толеранттылығы шектен шығып кетсе, елдікке апарады. Керісінше, мемлекет құраушы ұлттың толеранттылығы шектен шығып кетпесе, онда ол басқа ұлттарды, этносты біріктіруші факторы саналды», – деген еді [6]. Ал, саяси ғылымдар докторы, профессор, С.Борбасов: «Ұлттық толеранттылық біздің жалпы, тарихи мәдени кеңістігімізде қоғамды топтастыратын белгілі фактор болып отыр. Бұл ұлтаралық қатынастарды, саяси тұрақтылықты реттеудің маңызды факторы», – деп атап өткен [7].

Түркияда толеранттылық тақырыбын зерттейтін бірнеше ғалымдар мен зерттеу топтары бар. Олар діни және этникалық әртүрлілік, әлеуметтік бейімділік сияқты түрік қоғамындағы толеранттылықтың әртүрлі аспектілерін талдайды. Мұндай ғалымдардың қатарына: Профессор Берназ Ареч, Профессор Финик Зирабасоолу, Профессор Шуррю Орал, Доктор Нилай Озкан, Профессор Шахин Филиз жатады. Бұл зерттеушілер мен ғалымдар Түркиядағы төзімділік туралы түсінігімізді және төзімсіздікке байланысты қиындықтарды жеңу жолдарын кеңейту үшін белсенді жұмыс істеуде. Қазақстан мен Түркия ғалымдары діни толеранттылық және олардың қоғамға әсері туралы зерттеулерді белсенді зерттеп жатыр. Олар діни толеранттылық және оның қазіргі әлемдегі рөлі мәселелерін талқылайтын ғылыми конференциялар, симпозиумдар мен форумдар өткізуде ынтымақтасады.

1.1. Толеранттылықтың қазақстандық моделі

Шығыс пен Батыстың тоғысында орналасқан Қазақстан, тарихи тұрғыда түрлі халықтар мен өркениеттердің дәстүрлері мен құндылықтарын бойына жинақтаған теңдессіз мемлекеттік құрылым ретінде қалыптасты. Бүгінде Қазақстанда 140 ұлт, ұлыс, ұлттық және этникалық топтар тұрады. Республикада үстем ұлттар-қазақтар мен орыстар. Олар Қазақстанның этникалық құрылымында 87,1%— құрайды: қазақтардың үлесі — 66,1 %, орыстардың үлесі - 21,05% [8]. Нәтижесінде Қазақстанда қазақтармен бірге көптеген ұлттар мен конфессиялардың өкілдері бейбіт өмір сүретін ерекше жағдай қалыптасты. Бүгінде Қазақстанда 3088 діни бірлестік пен 17 конфессия бар. Жыл сайын ұлтаралық түсіністік пен келісімді нығайту мақсатында ерекше күн – Қазақстан халықтарының бірлігі күнін мерекелеу өткізіледі, бұл толеранттылықтың маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстандықтар бір-бірінен этникалық, тіл, дін, мәдениет, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар бойынша ерекшеленеді. Қазақстанда тіл мен дінге қарамастан республиканың барлық азаматтарының діни сенім бостандығын қорғау және діни қажеттіліктерін қанағаттандыру қамтамасыз етілген[9]. Қазақстанда діни толеранттылық моделі қалыптасты, оның шеңберінде мемлекет барлық діни топтардың құқықтарын қорғайды. Қазақстан Республикасының Конституциясы діни сенім бостандығына кепілдік бере отырып, сондай-ақ дінге қарсы немесе антидіни насихатқа мәжбүрлеуге тыйым салады. Мемлекетімізде ислам, христиандық, буддизм, иудаизм және басқаларын қоса алғанда, әртүрлі діндердің өкілдері бар. Қазақстан түрлі діни топтар арасындағы диалог пен өзара іс-қимылды қолдайды, сондай-ақ діни мәдениеттің маңыздылығын және оның қоғамға қосқан үлесін мойындайды.

Мемлекеттік деңгейде діни толеранттылықты дамытуға жәрдемдесумен, сондай-ақ діни және азаматтардың құқықтарының сақталуын қамтамасыз етумен айналысатын діни істер жөніндегі Комитет бар. Діни толеранттылық бүгінде Қазақстанның бейбітшілігін, тұрақтылығы мен экономикалық прогресін қамтамасыз етудің шешуші факторына айналды. Қазақстандықтар үшін толеранттылық қағидаты саяси мәдениеттің нормасы ғана емес, сонымен қатар оны барынша батыл қолдайтын және нығайтатын мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасында әлемдік тәжірибеде тұңғыш рет әлемдік және дәстүрлі діндер өкілдерінің Дүниежүзілік съезі өткізілді (2003). Кейіннен бұл осындай кездесулер өткізуде жақсы дәстүрге айналды.

2. Әдістеме

Қолданылатын зерттеу әдістері - пәнаралық әлеуметтік-гуманитарлық дискурстар (философиялық, дінтанулық, әлеуметтанулық). Мәдени-историзм, салыстырмалы талдау принциптерін және танымның бірқатар жалпы ғылыми әдістерін қолдану көзделеді. Мәдени-историзм принциптері мәселенің мәнін тарихи тұрғыдан нақтылауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау немесе салыстыру принципі халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, артықшылықтар мен кемшіліктерді анықтауға көмектеседі.

3. Алынған мәліметтер

Діни толеранттылық мәселесі қазіргі әлемдегі ең өзекті және белсенді талқыланатын мәселелердің бірі болып табылады. Діни толеранттылықты дүниетанымдық және әлеуметтік-психологиялық көзқарастар көптеген діни дәстүрлердің заңдылығын біріктіретін және мойындайтын қоғамдық сананың күрделі құбылысы ретінде қарастырған жөн. Қазақстан діни толеранттылық саясатын ұстанады және діни сенім бостандығын қолдайды. Алайда, қоғамда діни үйлесімділік пен өзара түсіністікті сақтау үшін үнемі жұмыс істеу қажеттілігі туындап отыр. Бұл мәселені тамырдан еңсеру үшін, мемлекет пен қоғам ғалымдар қауымдастығының еңбегіне жүгінетіні де осыдан. Сол себептен, бұл тақырыпта фундаментальді және қолданбалы ғылыми зерттеулерді жүзеге асырудың маңыздылығы зор. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрілігі Ғылым комитеті Философия, саясаттану және дінтану институтының ғалымдар тобымен жүргізілген жобалар бар. Олардың қатарына: Жаһандану үрдістері: Қазақстанның ұлттық және мемлекеттік бірегейлігі(2009-2011), және басқаларын жатқыза аламыз. Ғалымдар діни мәселелерден бастап, діни радикализм мен толеранттылықтың себептерін және онымен күресу жолдарын зерттеп жатыр. Олардың зерттеулерінде діни төзімділікті арттыру үшін білім берудің, әсіресе жастар ортасының маңыздылығына баса назар аударылады. Олар сондай ақ діни бостандықты қолдаудағы Үкімет пен қоғамның рөлін қарастырады.

Зерттеу көрсеткіштеріне сәйкес, толеранттылық өзінің әлеуметтік субъектісіне байланысты әр түрлі формада болуы мүмкін: жеке, топтық, қоғамдық және мемлекеттік. Жоғарыда айтылғандар төзімділіктің әртүрлі түрлеріне, соның ішінде діни төзімділікке қатысты. Діни толеранттылықтың субъектісі жеке тұлға, топ, ұжым, мемлекет, халық, жалпы қоғам бола алады. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан барлық конфессияларға: мұсылмандарға, православтарға, католиктерге, протестанттарға діни сенімнің абсолютті бостандығын қамтамасыз етті. Діни институттардың айтарлықтай сандық және сапалық өсуі байқалды. Бүгінде Қазақстан Республикасы Дін істері Агенттігінің деректері бойынша 17 конфессияны білдіретін діни бірлестіктердің жалпы саны 3 088-ді құрайды, ал 1990 жылы олардың саны небәрі 670-ті құрады. Ислам бірлестіктерінің саны 46-дан 2 229-ға дейін өсті. Орыс Православие Шіркеуінің приходтарының саны төрт еседен астам өсті (62-ден 280-ге дейін). Рим-Католик шіркеуінің бірлестіктерінің саны екі есе өсті (42-ден 79-ға дейін). Дәстүрлі және жаңа протестанттық шіркеулердің саны 500-ге жетті. Олардан басқа тағы 4 еврей және 2 буддистік діни бірлестіктер бар. Құрбан айт пен Рождество мерекелері Қазақстанда демалыс күндері деп жарияланды. Бұл жағдайда толеранттылық субъектісі социум, тұтастай қоғам болып табылады. Қоғамдық толеранттылық мораль мен этика, діни құндылықтар мен мәдениет сияқты әлеуметтік құбылыстарда көрініс табады. Діни толеранттылықты қалыптастыру тетіктері қоғамдық қатынастардың бүкіл жүйесімен, конституциялық-демократиялық құқықтар мен бостандықтарды толыққанды іске асыру мүмкіндігімен, тұлға мен қоғамның рухани мәдениетінің деңгейімен байланысты.

4. Талқылау

Жаһандану және регионализм сияқты әлемдік процестердің дамуы жағдайында қазіргі қоғам өміріндегі діни фактордың маңызы күрт артып келеді. Діни толеранттылық (діни төзімділік) – бұл әртүрлі діндер мен конфессияларға, діни бірлестіктерге сенушілер арасындағы өзара сыйластық, өмір сүру және қызмет ету құқықтарын өзара тану принципіне

негізделген қатынастар. Сондай-ақ, сенушілер мен сенбейтіндер арасындағы толерантты қатынастардың қажеттілігін атап өткен жөн.

Діни толеранттылықты ілгерілету тәсілдерінің бірі Қазақстан мен Түркия ғалымдары арасындағы ғылыми ынтымақтастықты орнату болып табылады. Әр түрлі елдердің ғалымдары арасында білім, тәжірибе және идеялармен алмасу діни толеранттылық саласындағы прогреске ықпал етеді және сайып келгенде әртүрлі діни топтардың бейбіт қатар өмір сүруіне ықпал етеді. Түркітілдес елдердің Мемлекет басшыларының қазіргі заманғы саясаты ғылым мен білім өкілдерінің ынтымақтастығы мен бірігуінің жаңа, бірегей мүмкіндіктерін ашуға бағытталған. 2022 жылы қол қойылған Қазақстан мен Түркия арасындағы Кеңейтілген стратегиялық әріптестік туралы бірлескен мәлімдеме бұның айқын дәлелі. 2022 жылғы 11 қараша айында өткен Түркі мемлекеттері ұйымының саммиті барысында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев түркі мемлекеттерінің мәдениетаралық диалогы мен дінаралық толеранттылықты нығайтуға қызмет ететін ғылыми-білім беру байланыстарын нығайту қажеттігі туралы сөз қозғады.

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамның діни толеранттылығын дамытуға радикалды топтардың қызметі кедергі келтіруі мүмкін. Мұндай сценарийді болдырмау үшін келесі ұсыныстарды бөліп отырымыз: Біріншіден, дін туралы заңнаманы қатаңдату және дінаралық толеранттылық қатынастарын қамтитын заң нормаларын әзірлеу. Екіншіден, мемлекет тарапынан қазақстандық қоғаммен ұдайы байланыс отырып, ғылыми және біліми ағарту жұмысын жүргізу. Мәселе халықтың діни сауатсыздығы проблематикасы да бар. Бұл проблеманы жою үшін мемлекеттің бақылауымен дін мәселелерінде ағарту мақсатында азаматтық қоғамды шоғырландыру қажет. Бұл бағыттағы оң қадам жалпы орта білім беретін мектептердің оқу процесіне «Дінтану негіздері» курсын енгізу болды. Қазақстандық жастардың дін туралы білімін арттыру басқа конфессиялардың тарихымен және мәдени мұрасымен танысуға, әртүрлі ұлт өкілдері мен діни нанымдар арасындағы өзара түсіністікті жақсартуға, қазақстандық қоғамның діни толеранттылығын қалыптастыруға ықпал етуге тиіс.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қорытындылай келе, қазақстандықтардың дінаралық келісімін нығайту үшін толеранттылықты дамытуға ықпал ететін бірқатар басымдықтар мен міндеттерді бөліп көрсету қажет: Біріншіден, дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделінің жаңа перспективаларын ашатын технологияларды әзірлеу қажет. Екіншіден, түркі әлеміндегі дінаралық толеранттылықты жетілдірудің ерекшеліктерін негіздейтін басымдықтарды іске асыру бойынша ғылыми негізделген стратегия мен тактиканы әзірлеу. Демек, толеранттылық мәселесі бұл - саясаттанушылардың, дінтанушылардың, әлеуметтанушылардың және философтардың мұқият назар аударуы мен зерттеуін қажет ететін күрделі көп қырлы құбылыс. Қазіргі Қазақстанның дамуы мен қазақстандық қоғамды жаңғырту қоғамдық санада толеранттылық мәдениетін қалыптастыруға да байланысты. Заманауи қазақстандық толеранттылықтың жаңа моделі азаматтық бейбітшілікті дамытуға, сақтауға, этносаралық және конфессияаралық қатынастарды үйлестіруге, әлеуметтік-саяси тұрақтылықты нығайтуға бағытталған.

6. Қолданылған әдебиеттер

Durkheim Émile. *L'éducation morale*. (1925). Paris: Librairie Félix Alcan.

John Locke. (2010). *A Letter concerning Toleration and Other Writings*, edited and with an Introduction by Mark Goldie (Indianapolis: Liberty Fund).

Universal Declaration of Human Rights. (1948). G.A. Res. 217, U.N. GAOR, 3d Sec., U.N.Doc. A/810.

Әбжанов Х. (2007). *Қазақстан: тарих, тіл, ұлт*. – Астана: «Ана тіл – Ата тарих» баспа-Зерттеу орталығы ЖШС.

Большой энциклопедический словарь: [А – Я] (1997) / Гл. ред. А. М. Прохоров. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Большая рос. энцикл.; СПб.: Норинт, 1997. - С. 1408.

Борбасов С.М. (2005). *Идеологические аспекты обеспечения политической модернизации в Республике Казахстан*. - Алматы: ОФППИ "Интерлигал" в Казахстане.

Зейнулина Ж. Р. (2016). Межконфессиональный диалог как один из важнейших для поддержания мира и согласия между народами и нациями // [Электронный ресурс]: Проблемы современной науки и образования. №1 (43). URL:<http://www/ipil.ru/>

Философский энциклопедический словарь. (1983). – М. – С. 446

[Электронный ресурс]: Население Казахстана. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

İnşaat Şirketlerinde Yönetim Sistemlerinin Gelişim Beklentileri

Ш.Н. Мамедов², Алиев А.М.³

Özet

İnşaat sektörü, toplumların fiziksel altyapısının şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. İnşaat şirketleri, bu sektörün karmaşıklıklarında etkili bir şekilde gezinmek için gelişmiş yönetim sistemlerine yöneldiler. Bu sistemler, proje planlama, yürütme ve genel iş operasyonlarını geliştirmek için tasarlanmış bir dizi araç ve stratejiyi kapsar. Bu makale, inşaat şirketleri için yönetim sistemlerinin gelişim beklentilerini derinlemesine inceliyor, sektörde verimliliği ve başarıyı artıracak temel eğilimleri ve gelecekteki potansiyel gelişmeleri araştırıyor. İnşaat sektörü, toplumsal ilerlemenin temel direklerinden biri olarak durmakta, altyapı gelişimine ve ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır. Yapısında var olan karmaşıklık ve çeşitli paydaşlar arasında etkin koordinasyon ihtiyacı nedeniyle, inşaat şirketleri için gelişmiş yönetim sistemlerinin benimsenmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu sistemler yalnızca proje verimliliğini ve kaynak tahsisini geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda oldukça rekabetçi bir pazarda stratejik bir avantaj sunar. Bu makale, inşaat şirketlerinde yönetim sistemlerinin gelişim beklentilerini daha derinlemesine inceleyerek, sektörü dönüştürme vaadini taşıyan yeni trendleri ve potansiyel ilerlemeleri keşfediyor.

Anahtar Kelimeler: İnşaat Yönetim Sistemleri, Bina Bilgi Modellemesi (BIM), Proje Yönetim Yazılımı, Sürdürülebilirlik

Abstract

The construction industry plays a pivotal role in shaping the physical infrastructure of societies. To effectively navigate the complexities of this sector, construction companies have turned to advanced management systems. These systems encompass a range of tools and strategies designed to enhance project planning, execution, and overall business operations. This article delves into the development prospects of management systems for construction companies, exploring the key trends and potential future advancements that will drive efficiency and success in the industry. The construction industry stands as one of the pillars of societal progress, contributing to infrastructure development and economic growth. With its inherent complexity and the need for effective coordination among various stakeholders, the adoption of advanced management systems has become imperative for construction companies. These systems not only enhance project efficiency and resource allocation but also offer a strategic edge in a highly competitive market. This article delves deeper into the development

² экономика, докторская степень Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет, sabanmamedov@gmail.com

³ доктор философии по экономике, доцент Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет, elesger-eliyev@list.ru

prospects of management systems in construction companies, exploring emerging trends and potential advancements that hold the promise of transforming the industry..

Key Words: Construction Management Systems, Building Information Modeling (BIM), Project Management Software, Sustainability

İnşaatta Yönetim Sistemlerinin Mevcut Durumu

Geleneksel olarak inşaat projeleri, genellikle gecikmelere, maliyet aşımına ve iletişim boşluklarına neden olan manuel süreçler kullanılarak yönetilirdi. Son yıllarda dijital yönetim sistemlerinin benimsenmesi ivme kazanmıştır. Bu sistemler, işlemleri kolaylaştırmak ve karar vermeyi iyileştirmek için Yapı Bilgi Modellemesi (BIM), proje yönetimi yazılımı ve veri analitiği gibi çeşitli teknolojileri entegre eder. Örneğin BIM, paydaşların projenin paylaşılan bir dijital modeli üzerinde işbirliği yapmasını sağlayarak proje planlamasında devrim yarattı. Bu, iletişimi geliştirir, hataları azaltır ve verimli kaynak tahsisine izin verir. Proje yönetimi yazılımı, görev planlamasına, kaynak tahsisine ve ilerleme takibine yardımcı olarak proje görünürliğini ve kontrolünü geliştirir. Veri analitiği, inşaat şirketlerinin eğilimleri, kalıpları ve iyileştirme alanlarını belirlemek için geçmiş proje verilerini analiz etmesine yardımcı olur. Geleneksel inşaat uygulamaları genellikle verimsizlikler, maliyet aşımına ve iletişim arızaları nedeniyle gölgelendi. Dijital teknolojilerin ortaya çıkışı, inşaat projelerinin nasıl yönetildiği konusunda bir paradigma değişikliğine neden oldu. Günümüzün inşaat şirketleri, çeşitli araç ve metodolojileri kapsayan bir yönetim sistemleri yelpazesine güvenmektedir:

Bina Bilgi Modellemesi (BIM): BIM, projelerin planlama, tasarım ve inşaat aşamalarında devrim yarattı. Fiziksel projenin dijital bir ikizini oluşturarak paydaşların proje yaşam döngüsü boyunca işbirliği yapmasına ve bilinçli kararlar almasına olanak tanır. BIM doğruluğu artırır, çatışmaları azaltır ve mimarlar, mühendisler, yükleniciler ve müşteriler arasındaki iletişimi geliştirir.

Proje Yönetimi Yazılımı: Proje yönetimi araçları verimli görev planlama, kaynak tahsisi ve ilerleme takibini kolaylaştırır. Bu yazılım çözümleri proje görünürliğini geliştirerek paydaşların darboğazları belirlemesine, bilgiye dayalı kararlar almasına ve kaynak kullanımını optimize etmesine olanak tanır.

Veri Analitiği: Geçmiş proje verilerinden yararlanan veri analitiği, proje performansı, maliyet tahmini doğruluğu ve risk değerlendirmesi hakkında içgörü sağlar. İnşaat şirketleri, eğilimleri ve kalıpları belirleyerek stratejilerini geliştirebilir ve veriye dayalı kararlar alabilir.

Geleceği Şekillendiren Temel Eğilimler

IoT ve Akıllı Teknolojinin Entegrasyonu: Nesnelerin İnterneti (IoT), sensörler, giyilebilir cihazlar ve ekipman bağlantısı aracılığıyla inşaat sahalarına giderek daha fazla entegre ediliyor. Bu, ekipman performansının, işçi güvenliğinin ve proje ilerlemesinin gerçek zamanlı olarak izlenmesine olanak tanır. Akıllı teknoloji, doğru ve güncel bilgiler sağlayarak karar vermeyi geliştirir.

Yapay Zeka (AI) ve Makine Öğrenimi: Yapay zeka destekli sistemler, potansiyel sorunları tahmin etmek, kaynak tahsisini optimize etmek ve iyileştirmeler önermek için çok büyük miktarda proje verisini analiz edebilir. Makine öğrenimi algoritmaları, geçmiş proje verilerinden öğrenerek daha iyi risk değerlendirmesi ve daha doğru maliyet tahmini sağlar.

Bulut Tabanlı İşbirliği: Bulut teknolojisi, fiziksel konumlarından bağımsız olarak proje paydaşları arasında sorunsuz işbirliğini kolaylaştırır. Herkesin en son bilgilerle çalışmasını sağlayarak yanlış iletişim ve hata riskini azaltır.

Sürdürülebilirlik ve Yeşil Uygulamalar: İnşaat yönetim sistemleri, sürdürülebilirlik endişelerini karşılamak için gelişmektedir. Bu, malzemelerin çevresel etkisini değerlendirmeye, enerji kullanımını izlemeye ve kaynak tüketimini optimize etmeye yönelik araçları içerir.

Robotik ve Otomasyon: Tuğla örme, beton dökme ve saha araştırması gibi görevler için robotik teknolojiler kullanılıyor. Bu teknolojiler ilerledikçe, verimliliği artırma, işçilik maliyetlerini düşürme ve şantiyelerde güvenliği artırma potansiyeline sahiptir.

IoT ve Akıllı Teknolojinin Entegrasyonu: Nesnelerin İnterneti (IoT) cihazlarının ve akıllı teknolojinin entegrasyonu, şantiyelerde devrim yaratmaya hazırlanıyor. Sensörlerle donatılmış giyilebilir cihazlar, çalışanların sağlık ve güvenliğini izleyebilirken, ekipman sensörleri performans ve bakım ihtiyaçları hakkında gerçek zamanlı veriler sağlar. Bu veriye dayalı yaklaşım, kestirimci bakım sağlar, arıza süresini azaltır ve işçi güvenliğini artırır.

Yapay Zeka (AI) ve Makine Öğrenimi: AI algoritmaları, proje risklerini tahmin etmek, kaynak tahsisini optimize etmek ve hatta tasarım iyileştirmeleri önermek için çok büyük miktarda veriyi işler. Geçmiş verilerle eğitilen makine öğrenimi modelleri, maliyet tahmini doğruluğunu artırabilir ve potansiyel gecikmeleri tahmin edebilir.

Bulut Tabanlı İşbirliği: Bulut teknolojisi, coğrafi konumlardan bağımsız olarak gerçek zamanlı bilgi paylaşımını mümkün kılarak paydaşlar arasında sorunsuz işbirliğini teşvik eder. Bu, iletişimi geliştirir, yanlış iletişim riskini azaltır ve verimli karar almayı destekler.

Sürdürülebilirlik ve Yeşil Uygulamalar: İnşaat sektörü sürdürülebilirliğe doğru bir dönüşüm geçiriyor. Yönetim sistemleri, malzemelerin çevresel etkisini değerlendiren, enerji tüketimini takip eden ve çevre dostu uygulamaların kullanımını kolaylaştıran araçlar içermektedir. Bu değişim, karbon ayak izini azaltmaya ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmeye yönelik küresel çabalarla uyumludur.

Robotik ve Otomasyon: Robotik, bir zamanlar emek yoğun ve zaman alıcı olan görevleri otomatikleştirerek inşaat sektörüne giriyor. Otomatik tuğla örmeden 3D baskılı yapılara kadar robotik teknolojiler, şantiyelerde verimliliği artırmayı, işçilik maliyetlerini düşürmeyi ve güvenliğini artırmayı vaat ediyor.

Zorluklar ve Düşünceler

İnşaatta yönetim sistemlerinin geleceği umut verici görünse de, ele alınması gereken zorluklar var. Bunlar şunları içerir:

Uygulama Maliyeti: Gelişmiş yönetim sistemlerine yükseltme, teknoloji, eğitim ve altyapıya önemli bir başlangıç yatırımı gerektirir.

Veri Güvenliği ve Gizlilik: Dijital sistemlere artan güven ile hassas proje verilerini siber tehditlerden korumak kritik bir endişe haline geliyor.

Entegrasyon Karmaşıklıkları: Çeşitli teknolojileri kusursuz bir sisteme entegre etmek karmaşık olabilir ve uyumluluk ve birlikte çalışabilirliği sağlamak için dikkatli planlama gerektirir.

İnşaatta yönetim sistemlerinin geleceği umut verici olsa da, dikkatle değerlendirilmesi gereken zorluklar var:

Uygulama Maliyeti: Gelişmiş yönetim sistemlerini benimsemek, teknoloji edinme, eğitim ve altyapı yükseltmeleri için önemli ön maliyetler içerir. Şirketlerin bu maliyetleri potansiyel uzun vadeli faydalarla karşılaştırması gerekir.

Veri Güvenliği ve Gizlilik: Dijital sistemler daha yaygın hale geldikçe, hassas proje verilerinin güvenliğini ve gizliliğini sağlamak çok önemlidir. Siber tehditlere ve veri ihlallerine karşı korunmak için güçlü siber güvenlik önlemleri gereklidir.

Entegrasyon Karmaşıklıkları: Farklı teknolojileri entegre etmek karmaşık olabilir ve dikkatli bir planlama gerektirir. Verimsizlikleri ve iletişim boşluklarını önlemek için farklı sistemler arasında uyumluluğun ve birlikte çalışabilirliğin sağlanması esastır.

Sonuç

İnşaat şirketleri karmaşık projelerle ve dinamik pazar talepleriyle karşı karşıya kalmaya devam ettikçe, sağlam yönetim sistemlerinin geliştirilmesi zorunludur. IoT, AI, bulut bilgi işlem ve sürdürülebilir uygulamalar gibi teknoloji trendlerinin entegrasyonu, daha verimli, uygun maliyetli ve sürdürülebilir inşaat süreçlerinin yolunu açacaktır. Şirketler, bu gelişmeleri benimseyerek, zorlukların üstesinden gelmeye ve yeni fırsatlardan yararlanmaya hazır olarak kendilerini endüstrinin ön saflarında konumlandırabilirler. İnşaat şirketlerinde yönetim sistemlerinin gelişme beklentileri, özünde endüstrinin ilerlemesine bağlıdır. IoT, AI, bulut işbirliği, sürdürülebilirlik ve otomasyonun ortaya çıkan trendlerini benimsemek, inşaat şirketlerini gelişen bir ortamda başarılı olacak şekilde konumlandırıyor. İnşaat şirketleri, bu teknolojilerin gücünden yararlanarak proje verimliliğini artırabilir, maliyetleri azaltabilir, risk yönetimini iyileştirebilir ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunabilir. Sektör gelişmeye devam ettikçe, bu trendleri proaktif bir şekilde benimseyen ve bunlara uyum sağlayan şirketler, inşaatın dinamik dünyasında öne çıkmak için iyi donanımlı olacak.

Kaynaklar

- Smith, J. R., & Love, P. E. (2018). Advanced construction project management. John Wiley & Sons.
- Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Vilutiene, T. (2017). A novel model for multiple criteria analysis: Grey relation construction evaluation. Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research, 51(1), 159-174.
- Oti, A. H., Aigbavboa, C., & Musonda, I. (2017). Robotics and its application in construction industry. Procedia manufacturing, 7, 420-427.
- Farahani, R. Z., SteadieSeifi, M., & Asgari, N. (2017). Multiple criteria decision making in healthcare management: A systematic literature review. Expert Systems with Applications, 78, 158-1

Yeşil Yapılaşma ve Sürdürülebilir Kentsel Planlama: Antalya Belek Örneği Üzerine Bir Araştırma

Ayşe ARICI⁴

Özet

Sürdürülebilir yapılar ve yeşil binaların tanımı ve önemi ele alınmaktadır. İnşaat mühendisliği ve mimarlık disiplinlerinde sürdürülebilirlik ilkelerinin nasıl uygulandığı, enerji verimliliği, atık yönetimi, su tasarrufu, yenilenebilir enerji kullanımı ve iç mekân kalitesi gibi faktörlerin nasıl değerlendirildiği incelenmektedir.

Sürdürülebilir yapı malzemelerinin kullanımının önemi vurgulanmaktadır. Yenilenebilir ve geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanımı, karbon ayak izinin azaltılması, enerji tasarrufu ve çevresel etkilerin azaltılması gibi konular ele alınmaktadır.

Sürdürülebilir yapılar tasarlanmanın şehir planlamasındaki rolü ve önemi vurgulanmaktadır. Yeşil binaların çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sağladığı, enerji verimliliği, çevresel etkilerin azaltılması, kentsel ıslandanın önlenmesi ve yaşanabilir şehirlerin oluşturulması gibi faktörler üzerinde durulmaktadır. İnşaat mühendisleri, mimarlar ve şehir planlamacıları için öneriler sunulmaktadır. Bu öneriler arasında, sürdürülebilirlik ilkelerinin daha fazla benimsenmesi, yeşil bina sertifikalarının teşvik edilmesi, bilinçlendirme çalışmalarının yapılması ve sürdürülebilirlik odaklı projelerin desteklenmesi gibi adımlar yer almaktadır.

Çalışmanın amacı; inşaat mühendisliği ve mimarlık açısından sürdürülebilir yapılar tasarlanmanın önemini ve yeşil binaların şehir planlamasındaki rolünü vurgulamayı amaçlamaktadır. Sürdürülebilirlik, inşaat sektöründe giderek daha fazla önem kazanan bir konudur. Bu bağlamda, sürdürülebilir yapılar tasarlama ve yeşil binaların şehir planlamasında etkili bir rol oynama ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Çalışma evreni olarak Antalya Belek seçilmiştir ve sürdürülebilirlik ve yeşil binalarla ilgili olarak anket çalışması yapılarak halkın bu konudaki bilgi düzeyi, beklenti ve talepleri incelenmiştir. İnşaat mühendisliği ve mimarlık disiplinlerinde çalışan profesyoneller, şehir planlamacıları ve karar vericiler için önemli bir kaynak olarak hizmet etmeyi hedeflemektedir. Aynı zamanda, sürdürülebilir yapı tasarımı ve yeşil binaların şehir planlamasındaki rolü üzerine yapılabilecek ileri araştırmalar için bir temel oluşturmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Yeşil Uygulamalar, Yapı Malzemeleri, Sürdürülebilir Yapı Malzemeleri, Çevresel Etkileri Azaltan Yapı Tasarımı, Enerji Verimli Binalar.

1. Giriş

"Sürdürülebilirlik, ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerin dengeli bir şekilde bir arada değerlendirildiği bir kavramdır. İnşaat sektöründe sürdürülebilirlik, projelerin planlama, tasarım ve

⁴ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, İnşaat Mühendisliği Bölümü

aysearici.iut@gmail.com

yapım süreçlerinde çevresel, ekonomik ve sosyal etkilerin minimize edilmesini ve uzun vadeli sürdürülebilir çözümlerin benimsenmesini içermektedir.

Sürdürülebilir şehir büyümesi ve çevreci inşaat, şehirlerin ekonomik, toplumsal ve çevresel olarak sürekli bir şekilde gelişmesini destekleyen bir stratejidir. Bu yaklaşım, kentlerin uzun vadeli dayanıklılığını sağlamak amacıyla tasarlanmıştır(Ersin Acar İnam 2009).

Sürdürülebilir kentsel ilerleme, şehirlerin uzun vadeli dayanıklılığını korumak amacıyla oluşturulmuş bir stratejidir. Bu yaklaşım, kentlerin ekonomik, toplumsal ve çevresel olarak sürdürülebilir bir şekilde gelişmesini hedefler. Kentler, insanın doğa ile etkileşiminde uzun süredir önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bu etkileşim sonucunda kentler ve çevre arasındaki ilişki giderek geri dönüşü olmayan bir şekilde bozulmaya başlamıştır (Karataş, A. & Kılıç, S. 2017).

Sürdürülebilir yapı malzemeleri, doğal kaynakların tükenmesini önlemek, enerji verimliliğini artırmak ve çevresel etkileri azaltmak amacıyla üretilen malzemelerdir. Bu malzemeler, geri dönüştürülebilir, yenilenebilir kaynaklardan elde edilen veya düşük enerji tüketimiyle üretilen malzemeleri kapsamaktadır. Örneğin, geri dönüştürülmüş beton, ahşap, doğal taş ve yüksek yalıtım özelliklerine sahip malzemeler sürdürülebilir yapı malzemeleri arasında yer almaktadır.

Mimarlar projelerinde atık materyalleri kullanarak tasarım yapmışlardır. Geri dönüştürülmüş ahşap paletler ve konteynerler kullanılmıştır. İnşaat malzemelerinin büyük bir kısmı, %85'ten fazlası, geri dönüştürülebilir veya yeniden kullanılabilir malzemelerden oluşmaktadır. Bu malzemeler arasında yalıtım malzemeleri, demir-çelik, kâğıt ve alüminyum bulunmaktadır. Bir evin sadece 90 günde inşa edilmesiyle enerji ihtiyacının yaklaşık %70'i güneş panelleri ve rüzgâr enerjisi kullanılarak karşılanmıştır (Aydın İpekçi, vd 2017).

Yeşil uygulamalar, inşaat sektöründe çevresel etkileri azaltmayı ve sürdürülebilirlik ilkelerini uygulamayı hedefleyen pratiklerdir. Bu uygulamalar, enerji verimliliği, su tasarrufu, atık yönetimi, çevre dostu malzeme kullanımı, yeşil alanların korunması ve geri dönüşüm gibi yöntemleri içermektedir. Yeşil uygulamalar, yapıların çevresel sürdürülebilirliğini artırırken aynı zamanda maliyet tasarrufu sağlayabilir.

Yapı malzemeleri, inşaat projelerinde kullanılan ve yapıların yapısal ve fonksiyonel gereksinimlerini karşılamak için kullanılan malzemelerdir. Bu malzemeler, beton, çelik, tuğla, cam, ahşap, plastik gibi çeşitli malzemeleri içermektedir. Malzeme seçimi, yapıların dayanıklılığı, enerji verimliliği, çevresel etkileri ve maliyet gibi faktörleri etkileyebilmektedir.

Bugün karşılaşılan birçok sorunun kökeninde, sanayi devriminin yaşandığı 1970'lerde ortaya çıkan sistemlerin uzun vadeli olmaması yatmaktadır. Öncesinde buharlı makinelerin bulunmaması, nüfusun savaşlar nedeniyle sınırlı olması ve tüketimin düşük seviyelerde olması gibi faktörler, sonradan ortaya çıkan sorunların minimum düzeyde olmasına yol açmıştır (Tufan, M. Z., & Özel, C. 2018).

Çevresel etkiyi azaltan yapı tasarımı, yapıların çevreye olan etkilerini minimize etmeyi hedefleyen bir yaklaşımdır. Bu tasarım yaklaşımı, enerji verimliliğini artırmak, atık miktarını azaltmak, doğal kaynakları korumak ve çevresel kirliliği önlemek gibi amaçları içermektedir. Çevresel etkiyi azaltan yapı tasarımı unsurları arasında yalıtım sistemleri, güneş enerjisi kullanımı, yağmur suyu toplama sistemi ve doğal aydınlatma bulunmaktadır.

Termal konfor ve enerji tüketimleri arasında bir nokta depolama muhafazaları nedeniyle Konfor sınırlarını çizmek çok önemlidir (Çakmanus, İ. 2004).

Enerji verimli binalar, enerji tüketimini minimize ederek çevresel etkileri azaltmayı ve enerji maliyetlerini düşürmeyi hedefleyen binalardır. Bu binalar genellikle iyi yalıtılmış, güneş enerjisinden faydalanan, enerji verimli aydınlatma ve ısıtma/soğutma sistemleri gibi özelliklere sahiptir. Enerji verimli binalar, hem çevresel sürdürülebilirlik hem de maliyet tasarrufu açısından önem taşımaktadır.

Yerleşmelerde “enerji verimliliği önlemleri” ile maliyetler düşürülebilir, yerel istihdam artırılabilir, yerel ve küresel kirlilik azaltılabilir, enerji bağımlılığı düşürülebilir ve sosyal yaşam koşulları iyileştirilebilir (Sınmaz, S. 2015).

Yeryüzündeki kontrolsüz sanayileşmiş doğal kaynaklar tükeniyor. Plancılar, mimarlar ve yerel yönetimler, değişen dünya ekosistemi için bu süreci düzeltmek için çalışmalıdır. Doğal kaynaklar verimli kullanılarak atıklar azaltılmalı ve kaynaklar yeniden kullanılmalıdır. Bu sayede gelecek nesillerin ihtiyaçları karşılanmış olacaktır. Ekosistemdeki sürdürülebilirlik döngüsü de korunacaktır. Enerji, su ve malzemelerin etkin kullanımı ekonomik, ekolojik sosyokültürel tasarım ile sağlanmalıdır. (Arici, A., vd 2017).

Sürdürülebilir şehir planlaması, yaşanabilir, çevre dostu ve sosyal açıdan kapsayıcı kentsel alanlar yaratmayı amaçlayan modern şehir gelişiminin çok önemli bir yönüdür. Hem çevrenin hem de sakinlerin uzun vadeli refahını sağlamak için çeşitli strateji ve ilkelerin entegrasyonunu içerir. Bu yazıda, sürdürülebilir kentsel planlama kavramını keşfedeceğiz ve Antalya Belek, Türkiye'deki yeşil bina örnek olayını inceleyeceğiz. Ayrıca, yeşil bina projesinin uygulanması sırasında karşılaşılan zorlukları tartışacağız ve Antalya Belek'te sürdürülebilir şehir planlamasının gelecekteki beklentilerini keşfedeceğiz.

Sürdürülebilir şehir planlaması, ekonomik, sosyal ve çevresel dengeyi amaçlayan bir yaklaşımdır. Kentlerin gelişmesinde ve yönetiminde etkili olan faktörler. Sadece verimli ve ekonomik olarak müreffeh değil, aynı zamanda çevresel olarak sürdürülebilir ve sosyal olarak eşitlikçi şehirler yaratmayı hedefliyor. Sürdürülebilir şehir planlamasının temel ilkeleri, kompakt gelişme, karma arazi kullanımı, verimli ulaşım ve doğal kaynakların korunmasını içerir.

2. Yöntem

Bu çalışma, Antalya iline bağlı Belek Beldesi'nde sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan binalar konusunda yöre halkının düşüncelerini ve beklentilerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bir anket çalışmasını içermektedir. Araştırma için Belek Beldesi'nde yaşayan ve farklı demografik özelliklere sahip olan bireylerin katılımı hedeflenmektedir. Örneklem seçimi rastgele örnekleme yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Örneklemen büyüklüğü ve temsil edilme düzeyi araştırmanın amaçlarına, kaynaklara ve araştırmacının takip ettiği istatistiksel hesaplara bağlı olarak belirlenmiştir. Anket formu, sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan binalarla ilgili katılımcılardan düşüncelerini ve beklentilerini ölçmeye yönelik sorular içermektedir. Anket formu, demografik bilgilerin yanı sıra şu konuları kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Sürdürülebilir yeşil binalar hakkındaki farkındalık düzeyleri hakkındaki durumu, Sürdürülebilir yeşil binaların önemi ve faydaları, Belek Beldesi'nde sürdürülebilir yeşil binaların yaygınlığı ve durumu, Enerji tasarrufu sağlayan binaların tercih edilme nedenleri, Sürdürülebilir yeşil binalarla ilgili beklentiler ve talepler, Mevcut Belek Beldesi'nin sürdürülebilirlik açısından nasıl geliştirilebileceği hakkındaki düşünceler araştırılmıştır. Anket formu, yüz yüze görüşmeler, telefon görüşmeleri ve çevrimiçi anket araçları

kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama sürecinde, katılımcılara anket formunu anlamaları ve yanıtlamaları için gerekli yönlendirmelerin yapılması önemlidir. Veri toplama aşamasında gizlilik ve gönüllülük prensiplerine uyularak hazırlanmıştır. Toplanan veriler istatistiksel yöntemlerle analiz edilmiştir. Demografik özellikler ve anket sorularına verilen yanıtlar istatistiksel frekans dağılımları, yüzdeliklerle değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler, sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan binalarla ilgili yöre halkının düşüncelerini ve taleplerini anlamak için kullanılmıştır.

Anket çalışması, toplamda 17 soru içermektedir. Bunlardan 7 tanesi demografik özellikleri belirlemek amacıyla kullanılan sorulardır, diğer 10 soru ise çoktan seçmeli olarak tasarlanmıştır. Elde edilen veriler, frekans tabloları şeklinde değerlendirilmiştir. Bu tablolar, katılımcıların farklı demografik özelliklere sahip olduğu ve çeşitli sorulara verdikleri yanıtların dağılımını göstermektedir.

3. Bulgular

Bulgular, yöre halkının sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan binalarla ilgili düşüncelerini ve beklentilerini ortaya koymaktadır. Sonuçlar, Belek Beldesi için sürdürülebilir yapılar ve şehir planlaması açısından çözüm önerileri geliştirmek için kullanılacaktır. Yorumlar, araştırma sınırlamalarını ve gelecekteki çalışmalara yönelik önerileri içermektedir.

Eldeki verilere göre cinsiyet dağılımı şu şekildedir: Kadın: %63, Erkek: %35 Diğer: %2. Bu sonuçlara göre, ankete katılanların çoğunluğunun kadın olduğu görülmektedir (%63). Erkekler ise %35 oranında temsil edilmiştir. Diğer cinsiyetleri seçenler ise ankete katılanların %2'sini oluşturmaktadır. Bu veriler, ankete katılanların cinsiyet dağılımını yüzdelik olarak göstermektedir.

Katılımcıların yaş dağılımının şu şekildedir: 18-24 yaş arası: (%21), 25-34 yaş arası: (%27), 35-44 yaş arası: (%32), 45-54 yaş arası: (%16), 55 ve üzeri yaş arası: (%4) Bu verilere göre, ankete katılanların yaş dağılımı incelendiğinde en büyük katılımın 35-44 yaş aralığında olduğu görülmektedir (%). Diğer yaş aralıklarında ise katılım oranları farklılık göstermektedir. Bu bilgiler, anket sonuçlarını yaş aralığına göre yüzdelik olarak yorumlamaktadır. Katılımcıların eğitim seviyeleri şu şekildedir: İlkokul veya daha az: (%9), Ortaokul: (%11) Lise: (%21), Lisans: (%53), Yüksek lisans veya doktora: (%6). Ankete katılanların %43'ü öğrenci, %46'sı işçi/çalışan, %19'u memur, %16'sı serbest meslek sahibi ve %4'ü diğer meslek gruplarından oluşmaktadır. Bu veriler, sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu konusunda farklı meslek gruplarından insanların görüşlerini yansıtmaktadır. Farklı meslek gruplarının bu konudaki farkındalığı ve talepleri, gelecekteki sürdürülebilir yapı projeleri ve politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Anket sonuçlarına göre gelir düzeyi dağılımı şu şekildedir: Katılımcıların %63'ü düşük gelir seviyesine sahipken, %31'i orta gelir düzeyine ve %6'sı yüksek gelir düzeyine sahiptir. Bu sonuçlar, sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan yapılarla ilgili düşüncelerin ve taleplerin farklı gelir düzeylerine göre nasıl farklılık gösterebileceğini anlamamızı sağlar. Düşük gelir düzeyine sahip katılımcıların sürdürülebilir yapılarla ilgili talepleri ve ihtiyaçları dikkate alınarak, sürdürülebilirlik politikaları ve projeleri oluşturulabilmesine katkı sağlayacaktır. Aynı şekilde, yüksek gelir düzeyine sahip katılımcıların da sürdürülebilir yapılar için tercihleri ve beklentileri değerlendirilerek, sürdürülebilirlik alanında daha kapsamlı çözümler geliştirilebilecektir. Anket sonuçlarına göre katılımcıların %82,5'i Antalya'da yerleşik olarak yaşayan yöre halkıdır. Bu, ankete katılanların çoğunluğunun Antalya'nın yerel halkından oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca, katılımcıların %17,5'i ise Antalya'da geçici olarak konaklamaktadır. Bu durum, turistler veya geçici ikamet edenlerin de ankete katıldığı ve sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan yapılarla ilgili düşüncelerini paylaştığını göstermektedir. Bu sonuçlar, Antalya'daki yerel halkın ve geçici konaklayanların sürdürülebilirlik konusundaki farkındalığını ve beklentilerini anlamamızı sağlamaktadır. Bu bilgiler, Antalya'da sürdürülebilirlik politikalarının ve projelerinin tasarlanması ve uygulanması için önemli bir kaynak olacaktır. Katılımcıların %58,7'si sürdürülebilir yeşil binalar ve

enerji tasarrufu sağlayan binalarla ilgili daha önce bilgi sahibi olmadığını belirtmiştir. Bu, katılımcıların çoğunluğunun bu konuda daha önce bilgi edinmediğini ve konuya yeni olduklarını göstermektedir. Ancak, katılımcıların %41,3'ü ise sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan binalarla ilgili daha önce bilgi sahibi olduklarını ifade etmiştir. Bu grup, konu hakkında bilgili olan ve sürdürülebilirlik konusuna ilgi duyan kişileri temsil etmektedir. Bu sonuçlar, sürdürülebilirlik konusunda farkındalık ve bilgi düzeyinin hala geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Antalya'da sürdürülebilir yeşil binaların ve enerji tasarrufu sağlayan yapıların benimsenmesi ve teşvik edilmesi için eğitim ve bilgilendirme çalışmalarının önemli olduğu sonucuna varılmıştır. anket katılımcılarının çoğunluğunun sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan binalar konusunda az veya hiç bilgi sahibi olmadığı görülmektedir (%76). Ancak, bir kısmı orta düzeyde (%12,8) ve iyi düzeyde (%8,9) bilgiye sahip olduğunu belirtmiştir. Sadece küçük bir grup (%3,3) ise çok iyi bir bilgiye sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu sonuçlar, sürdürülebilir yapılar ve enerji tasarrufu konusunda toplumun genel olarak daha fazla bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarına ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu şekilde, daha fazla insanın sürdürülebilir yapılar hakkında bilgi edinmesi ve bu konuda önemli adımlar atması sağlanmalıdır. Katılımcıların çoğunluğu (%28,7) bir bina veya konutun sürdürülebilir olmasında çevreye duyarlı olmasını önemsemektedir. Enerji tasarrufu sağlaması da önemli bir kriter olarak öne çıkmaktadır (%19,4). Doğal kaynakların korunması ve sağlıklı iç mekân kalitesine sahip olması da önemli faktörler arasında yer almaktadır. Ancak, bir kısmı (%25,6) ise sürdürülebilirlik konusunu hiç önemsemediğini belirtmiştir.

Sürdürülebilir binaların çevresel etkilerini ve enerji tasarrufunu önemseyen bir kesim olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, bilinçlendirme çalışmalarının ve sürdürülebilirlik kavramının daha geniş kitlelere yayılmasının önemli olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların çoğunluğu (%42,6) enerji tasarrufu sağlayan binalarda yaşamının bir avantaj olduğunu düşünmektedir. Bunun yanı sıra, bir kısmı (%23,4) enerji tasarrufu sağlayan binalarda yaşamının bir dezavantaj olduğunu düşünmektedir. İlgilenmeyen katılımcıların oranı ise %21,3'tür. Kararsız olan katılımcıların oranı ise %12,7'dir. Enerji tasarrufu sağlayan binalarda yaşamının genel olarak bir avantaj olduğunu göstermektedir. Ancak, bazı katılımcılar için bu durum bir dezavantaj veya ilgi çekici bir konu olmayabilir. Kararsızlık da bir kesimde görülmektedir. Ankete katılanların %51,3'ü enerji verimli binaların enerji faturalarında tasarruf sağladığını bilmektedir. Bu sonuç, ankete katılanların çoğunluğunun enerji verimliliğinin binaların enerji tüketimini azaltabileceğini ve dolayısıyla enerji faturalarında tasarruf sağlanabileceğini bilincinde olduğunu göstermektedir. Enerji verimli binalar, çeşitli tasarım ve teknolojik özelliklere sahip olmaları sayesinde enerji tüketimini minimize ederler. İyi yalıtımlı duvarlar, enerji verimli aydınlatma sistemleri, güneş panelleri gibi unsurlar, binaların daha az enerji harcamasını sağlar ve bu da enerji faturalarında önemli ölçüde tasarruf sağlar. Anket sonucunda görülen %27,8'luk bir kesim, enerji verimli binaların enerji faturalarında tasarruf sağladığı konusunda bilgi sahibi olmadığını belirtmiştir. Bu durum, enerji verimli binaların faydaları hakkında daha fazla bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarının yapılması gerektiğini göstermektedir. Anket sonuçlarına dayanarak, enerji verimli binaların enerji faturalarında tasarruf sağladığı konusundaki farkındalığın artırılması ve bu konuda daha fazla bilgi edinilmesi gerektiği sonucuna varılabilir. Enerji verimliliği önemli bir konudur ve sürdürülebilir bir gelecek için enerji tasarrufu sağlayan binaların yaygınlaşması büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, toplumun genelinde enerji verimliliği konusunda bilgi paylaşımı, eğitim ve farkındalık çalışmalarının desteklenmesi gerekmektedir.

Anket sonuçlarına göre, katılımcıların çoğunluğu (%51,9), sürdürülebilir yeşil binaların yöre halkının yaşam kalitesini olumlu etkileyeceğine inanmaktadır. Bu sonuç, sürdürülebilir binaların çevreye duyarlılık, enerji verimliliği, sağlıklı iç mekanlar ve diğer sürdürülebilirlik özellikleri sayesinde yaşam kalitesinin artabileceği düşüncesinin yaygın olduğunu göstermektedir. Enerji verimliliği, ankete katılanların büyük çoğunluğu (%56,3) için en önemli sürdürülebilirlik özelliği olarak öne çıkmaktadır.

Enerji kaynaklarının etkin ve verimli kullanılmasının öneminin toplum tarafından vurgulanmasını göstermektedir. Enerji verimli binalar, enerji tüketimini azaltarak enerji faturalarında tasarruf sağlar ve çevresel etkileri azaltacaktır. Su tasarrufu ve geri dönüşüm de ankete katılanların dikkate aldığı sürdürülebilirlik özellikleridir. Su tasarrufu, su kaynaklarının korunması ve suyun verimli kullanımı açısından önemlidir. Geri dönüşüm ise atık yönetimi ve doğal kaynakların korunması açısından önemli bir adımdır. Doğal aydınlatma ve sağlıklı iç mekân kalitesi, ankete katılanların daha az öncelik verdiği sürdürülebilirlik özellikleridir. Bununla birlikte, bu özellikler hala bir kesimin dikkate aldığı unsurlardır ve sürdürülebilir binaların sağladığı sağlıklı ve konforlu iç mekanlar önemli bir etkidir. Anket sonuçlarına dayanarak, enerji verimli binaların faturalarda tasarruf sağladığını ve sürdürülebilir yeşil binaların yöre halkının yaşam kalitesini olumlu etkilediği bilincinin artması gerektiği sonucuna varılabilir. Bu bilincin artması için kamuoyu bilgilendirme ve eğitim çalışmaları önemlidir. Aynı zamanda, enerji verimliliği, su tasarrufu, geri dönüşüm, doğal aydınlatma ve sağlıklı iç mekân kalitesi gibi sürdürülebilirlik özelliklerinin binaların tasarımında ve inşaatında daha fazla dikkate alınması teşvik edilmelidir. Bu sayede, daha sürdürülebilir ve yaşanabilir bir çevre oluşturmak mümkün olacaktır. Ankete katılanların çoğunluğu (%46,7), sürdürülebilir yeşil binaların diğer binalara göre daha yüksek maliyetli olmadığını düşünmektedir. Bununla birlikte, bazı katılımcılar (%38,2) daha yüksek maliyetli olduğunu düşünmektedir, ancak kararsız olanların oranı (%15,1) ise daha düşüktür. Bu sonuçlar, sürdürülebilir yeşil binaların maliyetleri konusunda hala bir fikir birliği olmadığını göstermektedir. Bazı insanlar sürdürülebilirlik önlemlerinin ek maliyetlere neden olabileceğine inanırken, diğerleri sürdürülebilirlikle birlikte ekonomik avantajların da bulunduğuna inanmaktadır. Bu algılar, sürdürülebilir yeşil binaların tasarımı, inşası ve işletmesiyle ilgili daha fazla bilgi ve farkındalık gerektiren bir konudur. Yöre halkının sürdürülebilir yeşil binalara olan ilgisini artırmak için aşağıdaki yüzdelik dağılım elde edilebilir: Bilgilendirici seminerler veya eğitimler düzenlemek: %32,1. Teşvik edici mali destekler sağlamak: %28,6. Örnek sürdürülebilir binaların tanıtımını yapmak: %24,3. Toplumun katılımını sağlayacak etkinlikler düzenlemek: %15,0. Ankete katılanlara göre, yöre halkının sürdürülebilir yeşil binalara olan ilgisini artırmak için en etkili yöntemler arasında bilgilendirici seminerler veya eğitimler düzenlemek (%32,1) ve teşvik edici mali destekler sağlamak (%28,6) yer almaktadır. Ayrıca, örnek sürdürülebilir binaların tanıtımını yapmak (%24,3) ve toplumun katılımını sağlayacak etkinlikler düzenlemek (%15,0) da önemli bulunmaktadır. Sürdürülebilir yeşil binalara olan ilgiyi artırmak için farklı yöntemlerin kullanılabileceğini göstermektedir. Bilgilendirme, teşvik, örnek projelerin tanıtımı ve toplumun aktif katılımını sağlayacak etkinlikler, sürdürülebilir yeşil binaların benimsenmesi ve uygulanmasında önemli rol oynayacağı öngörülmektedir. Ankete katılanların çoğunluğu (%41,6) sürdürülebilir yeşil binalarda enerji tasarrufu yapmaya hazır olduklarını belirtmektedir. Sürdürülebilir malzemeleri tercih etmek (%28,9) ve geri dönüşüm yapmak (%18,7) da önemli oranda destek görmektedir. Ancak, ankete katılanların sadece %5,2'si hiçbir şey yapmama eğiliminde olduğunu ifade etmiştir. Daha fazla bilgi edinmek için araştırma yapmak ise (%5,6) daha az tercih edilen bir seçenek olarak görülmektedir. Bu sonuçlar, ankete katılanların sürdürülebilir yeşil binalarda yaşamak için çeşitli eylemlere hazır olduklarını göstermektedir. Enerji tasarrufu yapmak, sürdürülebilir malzemeleri tercih etmek ve geri dönüşüm yapmak gibi sürdürülebilirlik önlemleri, ankete katılanların büyük çoğunluğunun tercih ettiği eylemlerdir. Bu da sürdürülebilirlik bilincinin arttığını ve insanların daha çevre dostu yaşam tarzlarına yönelme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Elde edilen bulgular, yöre halkının sürdürülebilir yeşil binalar ve enerji tasarrufu sağlayan binalarla ilgili düşüncelerini ve beklentilerini ortaya koymaktadır. Bulgulardan elde edilen sonuçlar, Belek Beldesi için sürdürülebilir yapılar ve şehir planlaması açısından çözüm önerileri geliştirmek için kullanılmıştır. Yorumlar, araştırma sınırlamalarını ve gelecekteki çalışmalara yönelik önerileri içermektedir.

4. Tartışma

Sürdürülebilir yeşil binaların önemini ve bu binaların yöre halkının yaşam kalitesi üzerindeki potansiyel etkilerini değerlendirmektir. Anket çalışması, yerel halkın sürdürülebilir yeşil binalar hakkındaki görüşlerini ve tercihlerini ortaya koymaktadır. Anket sonuçlarına göre, çoğu katılımcı (%51.9) sürdürülebilir yeşil binaların yöre halkının yaşam kalitesini olumlu yönde etkileyeceğine inanmaktadır. Bu sonuç, sürdürülebilir yeşil binaların toplumda artan bir ilgi ve farkındalık uyandırdığını göstermektedir. Enerji verimliliği, ankete katılanların (%56.3) en önemli sürdürülebilirlik özelliği olarak belirttiği faktördür. Bu sonuç, enerji tasarrufu sağlayan binaların faturalarda tasarruf sağladığı bilincinin yaygın olduğunu ve enerji verimliliğinin sürdürülebilirlik açısından büyük önem taşıdığını göstermektedir. Buna ek olarak, anket sonuçlarına dayanarak, katılımcıların çoğunluğunun (%77.1) sürdürülebilir yeşil binaların maliyetlerinin diğer binalara göre daha yüksek olduğunu düşünmediği ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, sürdürülebilir yeşil binaların maliyet etkin bir seçenek olduğu ve uzun vadede tasarruf sağlayabileceği fikrinin yaygın olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, sürdürülebilir yeşil binalara yönelik ilginin arttığını ve bu tür binaların çevresel, ekonomik ve sosyal açılardan bir dizi avantaj sunduğunu göstermektedir. Enerji verimliliği, su tasarrufu, geri dönüşüm, doğal aydınlatma ve sağlıklı iç mekân kalitesi gibi sürdürülebilirlik özellikleri, binaların daha çevre dostu ve sürdürülebilir olmasını sağlamaktadır. Bu çalışma ayrıca, sürdürülebilir yeşil binaların yöre halkı arasında daha yaygın hale getirilmesi için öneriler sunmaktadır. Bilgilendirici seminerler veya eğitimler düzenlemek, teşvik edici mali destekler sağlamak, örnek sürdürülebilir binaların tanıtımını yapmak ve toplumun katılımını sağlayacak etkinlikler düzenlemek, sürdürülebilir yeşil binalara olan ilgiyi artırma potansiyeline sahip etkili yöntemlerdir. Gelecekte, yapı malzemeleri ve özellikleri alanında yapılan ilerlemeler, sürdürülebilirlik açısından daha fazla katkı sağlayabilir. Örneğin, yeni malzemelerin geliştirilmesi ve yenilenebilir kaynaklardan elde edilen malzemelerin kullanımının artması, doğal kaynakların tükenmesini önlemeye ve çevresel etkileri azaltmaya yardımcı olabilir. Ayrıca, enerji verimliliği teknolojilerindeki ilerlemeler, enerji verimli binaların daha yaygın hale gelmesini sağlayabilir. Bu çalışma sürdürülebilir yeşil binaların önemini vurgulamakta ve yöre halkının yaşam kalitesine olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Sürdürülebilirlik özelliklerinin önemi, enerji verimliliği gibi belirli faktörler üzerinde odaklanarak daha fazla araştırma ve uygulama gerektirmektedir. Gelecekteki çalışmalar, sürdürülebilir yeşil binaların yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşılmasına katkıda bulunmak için bu alanda daha fazla inovasyon ve çözüm sunabilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, sürdürülebilirlik kavramının inşaat sektöründeki önemini ve sürdürülebilir yapı malzemeleri ile yeşil uygulamaların benimsenmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Anket sonuçlarına dayanan bulgular, katılımcıların sürdürülebilirlik, yeşil uygulamalar ve enerji verimli binalara olan ilgilerini ortaya koymaktadır. Aşağıda, çalışmanın sonuçlarına dayalı olarak elde edilen ana noktalar özetlenmiştir: Katılımcılar sürdürülebilirlik kavramına ve sürdürülebilir yapı malzemelerine yönelik bir farkındalığa sahiptir. Sürdürülebilir yapı malzemeleri, geri dönüştürülebilir veya düşük enerji tüketimiyle üretilen malzemelerden oluşmaktadır. Bu malzemeler, enerji verimliliği, kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve çevresel etkilerin azaltılması gibi avantajlara sahiptir. Katılımcılar yeşil uygulamalara olan ilgi ve önem göstermektedir. Yeşil uygulamalar, çevresel etkileri azaltmayı, enerji verimliliğini artırmayı, su tasarrufunu teşvik etmeyi ve atık yönetimini iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Bu uygulamalar, yapıların çevresel sürdürülebilirliğini artırırken maliyet tasarrufu da sağlayabilir. Enerji verimli binalara olan ilgi ve önem yüksektir. Enerji verimli binalar, enerji tüketimini minimize ederek çevresel etkileri azaltmayı ve enerji maliyetlerini düşürmeyi

hedeflemektedir. Bu tür binalar, iyi yalıtılmış, güneş enerjisinden faydalanan ve enerji verimli aydınlatma ve ısıtma/soğutma sistemlerine sahip olmaktadır.

Bu çalışmanın sonuçları, inşaat sektöründe sürdürülebilirlik odaklı yaklaşımların benimsenmesi ve yaygınlaştırılması için önemli bir fırsat sunmaktadır. Sürdürülebilir yapı malzemeleri, yeşil uygulamalar ve enerji verimli binalar, çevresel etkilerin azaltılması, doğal kaynakların korunması ve maliyet tasarrufu gibi avantajlar sağlayarak sürdürülebilirlik hedeflerine katkıda bulunmaktadır. Gelecekte, yapı malzemeleri ve özellikleri konusunda yapılacak araştırmalar ve gelişmeler, sürdürülebilirlik çabalarını desteklemek için büyük önem taşımaktadır. Gelecekte kullanılacak yapı malzemeleri ve özellikleriyle ilgili öneriler şu şekildedir: Yenilenebilir ve geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanımı teşvik edilmelidir. Yenilenebilir kaynaklardan elde edilen malzemeler ve geri dönüştürülmüş malzemeler, doğal kaynakların tükenmesini önlemeye ve atık miktarını azaltmaya yardımcı olacaktır. Yalıtım malzemeleri ve sistemleri üzerindeki araştırmalar artırılmalıdır. İyi yalıtılmış binalar, enerji verimliliğini artırarak enerji tüketimini azaltır ve ısıtma/soğutma maliyetlerini düşürür. Bu nedenle, yüksek kaliteli yalıtım malzemelerinin geliştirilmesi ve kullanımının teşvik edilmesi önemlidir. Güneş enerjisi ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı enerji üretimi ve kullanımı teşvik edilmelidir. Güneş panelleri, rüzgar türbinleri ve hidroelektrik sistemler gibi yenilenebilir enerji teknolojileri, binaların enerji ihtiyacını karşılamak için etkili bir şekilde kullanılabilir. İnşaat sürecinde atık miktarının azaltılması ve geri dönüşümün teşvik edilmesi önemlidir. Geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanımı ve atık yönetimi pratiklerinin iyileştirilmesi, doğal kaynakların korunmasına ve atık miktarının azaltılmasına katkıda bulunacaktır. İnovasyon ve teknoloji gelişmeleriyle birlikte, yeni sürdürülebilir yapı malzemelerinin keşfedilmesi ve kullanılması önemlidir. Nanoteknoloji, akıllı malzemeler ve çevre dostu yapı malzemeleri gibi yenilikçi yaklaşımlar, daha sürdürülebilir ve çevre dostu binaların inşa edilmesine olanak sağlayabilir.

Bu öneriler, gelecekteki çalışmaların sürdürülebilir inşaat sektörüne yönelik daha fazla katkı sağlamasını ve çevresel, ekonomik ve sosyal açılardan sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşılmasını desteklemeyi amaçlamaktadır.

6. Kaynaklar

Acar İnam, E. (2009). Sürdürülebilir Turizm Bağlamında Yöre İmgesi: Antalya-Belek Turizm Merkezi Örneği. Yıldız Teknik Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Doktora Tezi.

Arıcı, A., Usta, P., & Kepenek, E. (2017). Recommendations To Enhance Life Quality With Sustainable Planning In Rural Areas. ICSD INTERNATIONAL CONFERENCE ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT, 19-23 APRİL 2017, SAREJEVO, 250-253.

Aydın İpekçi, C., Coşkun, N., & Karadayı, T. T. (2017). İnşaat sektöründe geri kazanılmış malzeme kullanımının sürdürülebilirlik açısından önemi. TÜBAV Bilim, 10(2), 43-50.

Banister, D. (1996). Energy, Quality of Life and the Environment: The Role of Transport. Transport Reviews, 16(1), 23-35.

Çakmanus, İ. (2002). Binalarda Pasif ve Düşük Enerjili Soğutma Sistemlerinin Uygulanabilirlik Ölçütleri. Yapı Dergisi, Ekim 2002.

Çakmanus, İ. (2004). Enerji Verimli Bina Tasarım Yaklaşımı. Tesisat Mühendisliği Dergisi, 84, 20-27.

Ersin Acar İnam (2009). Sürdürülebilir Turizm Bağlamında Yöre İmgesi: Antalya-Belek Turizm Merkezi Örneği. Yıldız Teknik Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Doktora Tezi.

Osmani, M., Glass, J., & Price, A. D. F. (2008). Architects' Perspectives on Construction Waste Reduction by Design. *Waste Management*, 28(7), 1147-1158. ISSN:0956-053X.

Sırkıntı, H. (2012). Sürdürülebilirlik Kapsamında Yeşil Yapım Uygulamaları ve LEED Sertifika Sistemine Öneriler. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 107 s., İstanbul.

Sınmaz, S. (2015). Integration of the energy efficiency theme into the urban planning system of Turkey: An approach for the city of Lapseki. *Planlama*, 15(2), 195-204. doi:10.5505/planlama.2015.08370

Tufan, M. Z., & Özel, C. (2018). Sürdürülebilirlik Kavramı ve Yapı Malzemeleri İçin Sürdürülebilirlik Kriterleri. *Uluslararası Sürdürülebilir Mühendislik ve Teknoloji Dergisi*, 1(2), 9-13.

Karataş, A. & Kılıç, S. (2017). Kentsel Gelişme ve Yeşil Alanlar. *SIYASAL: Journal of Political Sciences*, 26(2), 53-78. DOI: 10.26650/siyasal.2017.26.2.0003. Erişim tarihi: 14 Mayıs 2017. Kabul tarihi: 23 Ekim 2017. URL: <http://jps.istanbul.edu.tr>

Modern İpek Yolu Kapsamında Enerji İş Birliklerinin Çin ve Kırgızistan Özelinde İncelenmesi

Öğr. Gör. Büşra DOĞAN⁵

Özet

Bu çalışmada öncelikle Modern İpek Yolu hakkında bilgi verilmiş, proje özellikle enerji konusu çerçevesinde ele alınmıştır. Ardından Kırgızistan'ın enerji rezervleri, potansiyelleri ve politikaları incelenmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin enerji arz/talep durumu ve Kırgızistan ile yapmış olduğu enerji yatırım ve iş birlikleri incelenerek konu Modern İpek Yolu kapsamında değerlendirilmiştir. Çin'in ekonomisinin gelişmesi dolayısıyla artan enerji ihtiyacı Orta Asya ülkeleri ile olan ilişkilerini etkilemiştir. Modern İpek Yolu güzergâhına baktığımızda Çin'in batıya en kısa şekilde ulaşmasını sağlaması açısından Kırgızistan'ın önemi büyüktür. Bu sebeple Çin'in Kırgızistan'daki yatırımlarının sayısı her geçen gün artmaktadır. Kırgızistan'da öncelikle yenilenebilir enerjinin yükseltilmesi ardından enerji kaynaklarının keşfi, geliştirilmesi ve ihracatı gibi birçok çeşitli konuda Çin ile stratejik anlaşmalar yapılmaktadır. Modern İpek Yolu'nun küresel düzeni değiştirecek potansiyele sahip olması göz ardı edilemez bir gerçektir. Bu minvalde Çin ile Kırgızistan arasındaki enerji yatırımları ve iş birlikleri doğru bir şekilde analiz edilmelidir. Projenin beraberinde getireceği fırsatlardan nasıl faydalanılacağı, risklerden nasıl kaçınılacağı dikkatle değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Modern İpek Yolu, Kuşak Yol Projesi, Çin Halk Cumhuriyeti, Kırgızistan.

1. Giriş

Ticaretin, ekonominin ve küreselleşmenin itici gücü olan enerji aynı zamanda çevre problemlerinin de ana noktasını oluşturmaktadır. Tüm yaşam döngülerinde var olması sebebiyle insanlığın vazgeçilmez olan enerji, gelişmişliğin temel göstergesi olup, sürdürülebilirliğin ise en temel unsurları ile doğrudan ilişkilidir. Ayrıca ülke ekonomisinin gelişmesi, ülkenin sosyal istikrarı ve ulusal güvenliği ile doğrudan ilişkilidir (Kalyoncu vd., 2010 ; Çanka Kılıç, 2011: 95).

Bu çalışmada öncelikle Modern İpek Yolu hakkında bilgi verilmiş, proje özellikle enerji konusu çerçevesinde ele alınmıştır. Ardından Kırgızistan'ın enerji rezervleri, potansiyelleri ve politikaları incelenmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) enerji arz/talep durumu ve Kırgızistan ile yapmış olduğu enerji yatırım ve iş birlikleri incelenerek konu Modern İpek Yolu kapsamında değerlendirilmiştir. ÇHC'nin ekonomisinin gelişmesi dolayısıyla artan enerji ihtiyacı Orta Asya ülkeleri ile olan ilişkilerini etkilemiştir. Modern İpek Yolu'nun küresel düzeni değiştirecek potansiyele sahip olması göz ardı

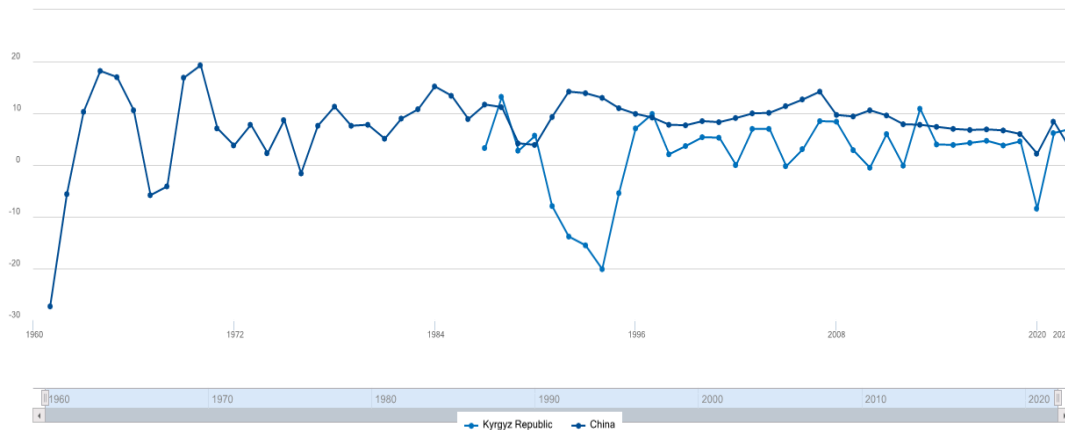
⁵ Kırgızistan Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü. e-posta adresi: dogannbusra7@gmail.com

edilemez bir gerçektir. Bu minvalde Çin ile Kırgızistan arasındaki enerji yatırımları ve iş birlikleri doğru bir şekilde analiz edilmelidir. Projenin beraberinde getireceği fırsatlardan nasıl faydalanılacağı, risklerden nasıl kaçınılacağı dikkatle değerlendirilmelidir.

2. Modern İpek Yolu

Temelleri milattan önce atılan İpek Yolu, yüzyıllar boyunca ÇHC'ni, İran ve Mezopotamya üzerinden Antakya Sur limanlarına bağlamıştır. Zamanla gelişip şekillenen ve ikiye ayrılan İpek Yolu'nun Kuzey kolu Kafkaslar üzerinden Güney Sibirya ve Altay steplerine oradan da Çin'e uzanmaktaydı. Güney kolu ise Orta Asya ve Doğu Akdeniz üzerinden Avrupa'nın içlerine kadar devam etmekte idi. İpek Yolu en uzun ticaret ağı olmakla birlikte doğu kültürünü, dinini, izlerini ipek aracılığıyla kilometrelerce öteye taşıyıp Batı'ya tanıtan, bazı temel teknolojik ilerlemelerde önemli bir rol üstlenen olağanüstü bir mirastır. Son dönemlerde gerek İpek Yolu'nun etkisini kaybetmesi gerek küreselleşmenin etkisi ile yeni güzergâhlar arayan ülkeler çalışmalarda bulunmuş, Çin ise sonuca en çok yaklaşan isim olmuştur. 2013 senesinde Çin Devlet Başkanı'nın açıkladığı bu proje Modern İpek Yolu, Çin-Roma Medeniyeti, Kuşak ve Yol Projesi, Bir Kuşak Bir Yol gibi isimlerle anılmaktadır. Proje tarihi İpek Yolu ile ortak güzergâhlara sahiptir (Bakırcı, 2014: 67 ; Fallon, 2015: 141 ; Işıktaş vd., 2017: 585).

Grafik 1: Seçili Ülkelerin Büyüme Hızları

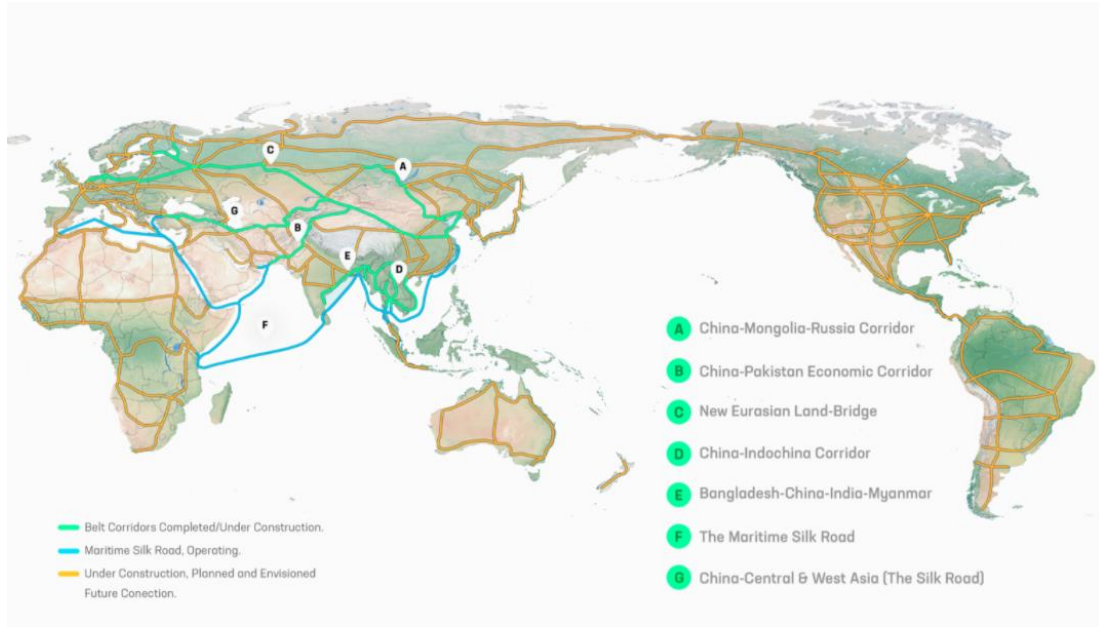

Series : GDP growth (annual %)
Source: World Development Indicators
Created on: 08/16/2023

Kaynak: World Bank, (2022). Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDPMKTPKD.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators#advancedDownloadOptions>

ÇHC'nin ekonomik büyüme hızı 2008 küresel krizine kadar devam etmiştir. Küresel çapta değerlendirecek olursak ülkenin büyüme hızı diğer ülkelere kıyasla oldukça yüksek olup, çift haneli rakamlarda seyretmiştir. Ancak bu durum 2011 senesinde değişmiştir. Ülkenin büyüme hızı sürekli azalmaya başlamıştır. ÇHC bu sebeple yeni kalkınma plânları oluşturmuştur. Ülke Modern İpek Yolu sayesinde büyüme hızını arttırmak ve iç tüketimini canlandırmak hedefindedir. Proje şu an da ülkenin resmi devlet politikası haline gelmiştir. Modern İpek Yolu Projesi şu an için 72 ülkenin yer aldığı eşsiz bir pazara sahip yatırım projesidir. Proje kara ve deniz olmak üzere 2 güzergâhtan oluşmakta ve içerisinde 6 koridoru barındırmaktadır (Bkn. Harita 1). (Durdular, 2016: 79 ; Bocutoğlu, 2017: 255 ; Balcı, 2018: 4).

Harita 1: Modern İpek Yolu Projesi

Kaynak: <https://www.brixsweden.org/wp-content/uploads/2021/01/Map-with-BRI-Corridors-1536x889.png>

3. Kırgızistan'ın Enerji Kaynakları

Orta Asya Bölgesi'nde Tacikistan'dan sonraki en yoksul ülke olan Kırgızistan'ın ithalata dayalı bir ekonomisi bulunmaktadır. Dünya Bankası verilerine göre GSYİH'sı 10,93 milyar \$, kişi başına GSYİH 1.606,7 \$, yıllık büyüme oranı %7,0, yıllık enflasyon oranı %13,9'dur. Ülkeye yapılan doğrudan yabancı yatırım oranı %2,6'dır. En çok ithalat yaptığı ülke Çin, en çok ihracat yaptığı ülke İngiltere'dir (World Bank).

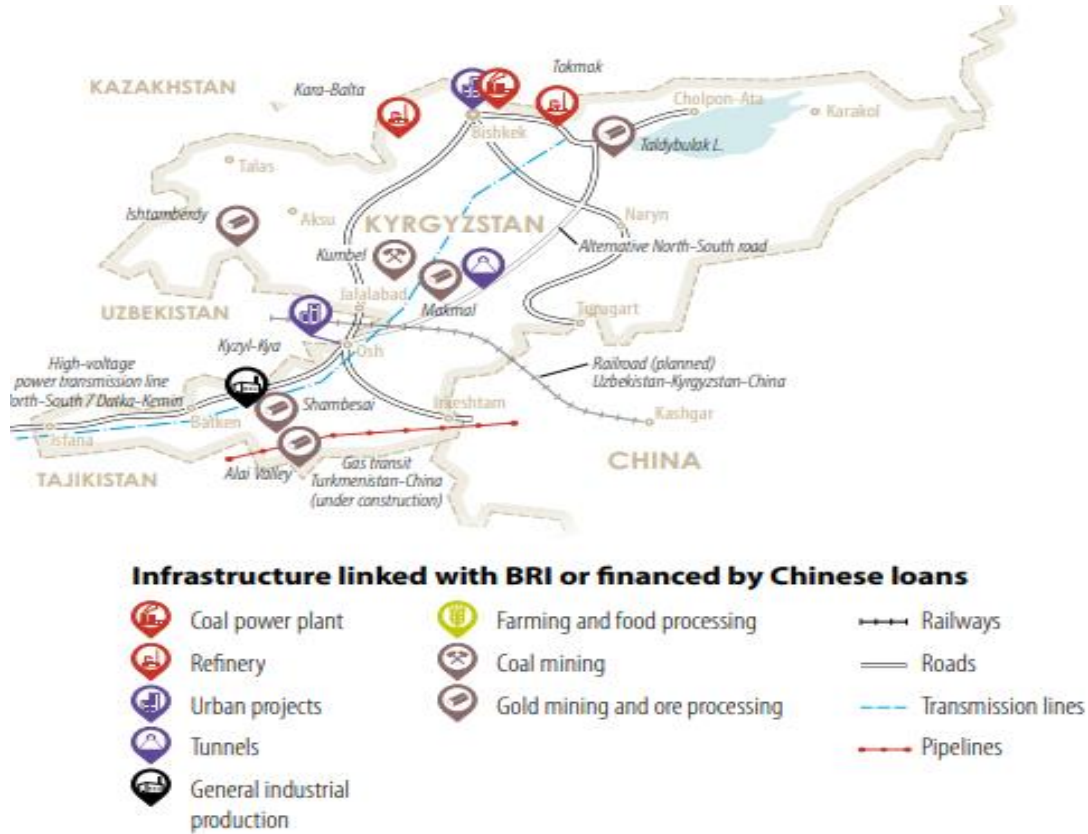
Ülke dünyanın en büyük altın rezervlerine sahiptir. Ayrıca başlıca enerji kaynağı su olup ticari bir ürün olarak kullanılmalıdır (Curtis Glenn, 1996). Yenilenemeyen enerji kaynakları açısından oldukça fakir olan Kırgızistan'da çıkarılan kaynaklar talebi karşılamamaktadır. Ülke önemli kömür rezervlerine sahiptir. Yaklaşık yedi milyar ton kömür ve linyit olduğu, 1,3 milyar ton geri kazanılabilir kömür kaynaklarının olduğu tahmin edilmektedir (IEC, 2021). Ülkede altı milyar m³ civarında doğalgaz rezervi, kırk milyon varil petrol rezervi olduğu tahmin edilmektedir (Hierman, 2018 ; CIA, 2019). Ülkede üç adet rafine tesisi bulunmaktadır ve iki tanesini Çinli firmalar finanse etmektedir (IEC, 2018). Ülkenin toplam elektriğinin %93'ünü hidroelektrik oluşturmakta, kalan %7'si ise termik santrallerde üretilmektedir (Baybagyshov vd., 2019). Kuru iklim koşullarından dolayı güneş enerjisinde büyük bir potansiyele sahip olan ülkenin güneşlenme süresi senelik 2100-2900 saat arasında olup 490 milyon kilowatt saattir. Ülke aynı zamanda rüzgâr enerjisi potansiyelini de barındırmaktadır ancak henüz gelişmemiştir. Ülkenin mevcut potansiyeli yıllık 44,6 kilowatt saattir. Ülkede tarım ve hayvancılık yaygın olduğu için biyokütle enerjisine oldukça iyi olanaklar sağlamaktadır. Senede 1,3 milyar ton enerji potansiyeline sahiptir. Jeotermal enerji açısından değerlendirildiğinde Kırgızistan düşük sıcaklıklara (55-60°C) sahiptir. Teknik potansiyeli senelik yaklaşık 170 gigajouledir (Botpaev, 2011 ; Komendantova, 2018 ; Baybagyshov vd., 2019).

4. Modern İpek Yolu Kapsamında Enerji İş Birliklerinin Çin ve Kırgızistan Özelinde İncelenmesi

Kırgızistan ile Çin arasındaki iş birlikleri temelde enerji keşfi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının (YEK) geliştirilmesi üzerinedir. 2010 senesinde taraflar ortak olarak Kırgızistan'ın kuzey-güney hattında 410 km uzunluğunda 500 kilowattlık Datka-Kemin Projesi hakkında anlaşma imzalamışlardır (Interfax, 2011 ; MOFCOM, 2015). Projenin ülkenin elektrik şebekesinin güvenliğinde ve sosyo-ekonomik gelişiminde büyük önemi bulunmaktadır. 2013 senesinde Bişkek Termik Santrali'nin

yapılması hususunda anlaşma imzalanmıştır. 2017 senesinde tamamlanan modernizasyon için, ÇHC 386 milyon \$ harcamıştır. Santralin kurulu gücü 666 megawatttan 812 megawattta çıkarılmıştır (Levina, 2013 ; Interfax, 2017). 2016 senesinde Toktogul HES'nin modernizasyonu projesine başlayan ÇHC, 2018 senesinin sonunda projeyi tamamlamıştır (JOC, 2018 ; OJSC, 2019). Ülkenin enerji sektörünün üçte birini Toktogul HES oluşturmaktadır (UNECE, 2019). 2017 senesinde Kırgızistan'ın ilk rüzgâr enerjisi projesi olan Balykchy Rüzgâr Çiftliği için anlaşma imzalanmıştır (Chen vd., 2017).

Görsel 1: Modern İpek Yolu Projesi Kapsamında Kırgızistan'da Plânlanan Projeler

Kaynak: Novikov, V. & Simonett, O. (2019). *Greening the Belt and Road Projects in Central Asia*, Zoi Environment Network, Switzerland, ss..30.

2010 senesinde Çin, Kırgızistan'da Orta Asya Enerji Şirketi'ni kurmuş ve bu şirket yaklaşık 500 milyon \$ değerindeki Zhongda Petrol Rafinerisi Projesi'ni hayata geçirmiştir (Guan, 2017). Zhongda Petroleum ise 2013 senesinde ülkenin ilk petrol rafinerisi olan Junda Petrol Rafinerisini, 2015 senesinde ise Kırgızistan Petrol ve Gaz Sanayi Şirketini kurmuştur (Khamidova, 2017 ; Wang, 2019 ; South China Morning Post).

2013 senesinde 2 ülke Celal-abad ve Fergana bölgesindeki doğalgaz ve petrolü Çin'in personel, sermaye ve teknoloji desteğiyle geliştirme konusunda anlaşmıştır (Hao, 2015). Aynı sene Çin tarafından Kırgızistan'ın en büyük 2. rafinerisi olan 60 milyon \$ değerindeki Tokmak Endüstriyel Rafinerisi kurulmaya başlanmış, proje 2015 senesinin sonunda tamamlanıp üretime başlamıştır (Chen, 2015). Yine 2013 senesinde 1,4 milyon \$ değerindeki Kırgızistan-Türkmenistan-Çin doğalgaz boru hattı için anlaşma yapılmıştır. ÇHC bu hat sayesinde Türkmenistan'dan senede 30 milyar m³ doğalgaz ithal etmeyi plânlamakta olup her m³ için Kırgızistan'a 4 \$ toprak kullanım vergisi ödeyecektir. Bu da senede 75 milyon \$ vergi ödeyeceği anlamına gelmektedir. Toplamda 35 sene toprak kullanacak olan ÇHC, bunun için Kırgızistan'a 2,6 milyar \$ vergi ödeyecektir (Cooley, 2016 ; Seitbekova, 2018).

2008 senesinde yapılan anlaşma doğrultusunda Batken, Celal-abad ve Oş oblastlarında kurulan CASA-1000 Mega projesi ile Kırgızistan ve Tacikistan'dan Afganistan ve Pakistan'a enerji ihracatı yapılmaktadır. Bu proje sayede SSCB'den kalma ülkenin tek enerji sistemine olan bağımlılık azalacaktır. Proje aynı zamanda Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının bir parçasıdır. 185 milyon dolarlık kısmını Kırgızistan, İslam Kalkınma Bankası, Avrupa Yatırım Bankası ve Dünya Bankası'ndan finanse edilen projenin toplam maliyeti 1.1 milyar \$ olup, ÇHC tarafından finanse edilmektedir (Mogilevskii, 2019: 13 ; CASA-1000).

5. Sonuç

Çin Halk Cumhuriyeti 2049 senesinde kuruluşunun yüzüncü yılı kutlamalarını Modern İpek Yolu ile taçlandırmayı arzulamaktadır. Proje sayesinde 124 ülke demir, deniz ve kara yollarıyla birbirine entegre olacak yüzlerce yeni boru hattı inşa edilecektir. Proje, gerek Çin'e gerek yol üzerindeki ülkelere yeni imkânlar sağlamaktadır. İpek Yolu ekonomisi içerisinde bulunan bazı ülkeler stratejik öneme sahiptirler. Kırgızistan'da öne çıkan ülkelerden bir tanesidir. Modern İpek Yolu'nun kıtalar üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda ve güzergâh üzerinde yer alan ekonomilerin ticaretleri ele alındığında ülkelere ciddi kazançlar sağlayacağı ve ekonomilerin etkinliği ile potansiyelini arttıracığı aşikârdır.

Kırgızistan ve ÇHC, Şanghay İş Birliği Örgütü, Asya İş Birliği Diyaloğu, Asya'da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı gibi birçok uluslararası örgütün paydaşıdır. Sınır komşusu olan iki devletin bölge güvenliği açısından Şanghay İş Birliği Örgütü'nde yer alması önemlidir. Bölgedeki güvenlik problemlerinin temelini yoksulluk oluşturmaktadır. Modern İpek Yolu Projesi bu durumu tersine çevirmek için eşsiz bir fırsattır.

Kırgızistan gerek kendi gerek bölgenin çıkarlarını, istikrarını ve güvenliğini düşünerek muhtelif uluslararası örgütler minvalinde ÇHC ile yoğun diplomatik ilişkiler kurmaktadır. Ülke diplomatik ilişkilerini ekonomi ile taçlandırmaktadır. Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Asya Altyapı Yatırım Bankası, Asya Kalkınma Bankası gibi mali kuruluşların da ortak paydaşıdır. Asya Altyapı Yatırım Bankası'nın projeyi finanse etmesi için 2015 senesinde ÇHC öncülüğünde kurulduğu unutulmamalıdır. Bu banka Kırgızistan için ekonomik kaynak teşkil eden en önemli kuruluşlardandır. Ayrıca proje kapsamında ülkeye yapılan yatırımlar içerisinde en önemlisi *Doğal Gaz Boru Hatlarının İnşası ve İşletilmesinde İş Birliği Anlaşması* kapsamındaki boru hattıdır. Çin-Orta Asya Doğal Gaz Boru Hattı'nın D hattı Kırgızistan'dan geçmektedir. Yüksek stratejik önemi bulunan bu proje, ikili diplomatik ilişkiler hususunda yapılan en büyük proje kabul edilmektedir.

ÇHC'nin Kırgızistan'a yaptığı yatırımlara miktarlarına bakıldığında verilerin çoğunun olmadığı özellikle 2016 senesinden itibaren sınırlı paylaşılan verilerin de paylaşılmadığı görülmektedir. Örneğin Çin Ulusal İstatistik Kurumu'nun verilerine göre ülkeye 2012 senesinde yaklaşık 27 milyon \$ değerinde yatırım yapılmışken 2013 senesindeki rakamlar bilinmemektedir.

ÇHC, projenin herkes açısından kazançlı olduğunu savunmaktadır ancak bu konu tartışmalıdır. Çünkü süreç içerisinde projede yer alan ülkelerin önemli birçoğu ekonomik problemler yaşamıştır. İki ülke arasındaki asimetrik ilişkiler Kırgızistan'ın ciddi bedeller ödemesine yol açmıştır. Kırgızistan, proje kapsamında aldığı borçları geri ödeyemediği için oldukça ciddi tavizler vermiş bu çerçevede değerli maden işletmelerini ÇHC'ne devretmek zorunda kalmıştır. Ayrıca ÇHC son yirmi yıl içerisinde yaklaşık bin üç yüz km² Kırgızistan toprağını kendisine eklemiştir. Tüm bu yaşananlar hem ÇHC'ne olan bağımlılığı daha da arttırmıştır hem de ülke içerisinde sinofobiayı arttırmıştır.

Modern İpek Yolu güzergâhına baktığımızda ÇHC'nin batıya en kısa şekilde ulaşmasını sağlaması açısından Kırgızistan'ın önemi büyüktür. Bu sebeple ÇHC'nin Kırgızistan'daki yatırımlarının sayısı her geçen gün artmaktadır. Kırgızistan'da öncelikle yenilenebilir enerjinin yükseltilmesi ardından enerji kaynaklarının keşfi, geliştirilmesi ve ihracatı gibi birçok çeşitli konuda ÇHC ile stratejik anlaşmalar

yapılmaktadır. Bu kapsamda CASA-1000 Mega Projesi, Datka-Kemin Projesi, Kırgızistan Petrol ve Gaz Sanayi Şirketi, ülkenin ilk petrol rafinerisi olan Junda Petrol Rafinerisi, Celal-abad ve Fergana bölgesindeki doğalgaz ve petrolü Çin'in personel, sermaye ve teknoloji desteğiyle geliştirme, Bişkek Termik Santrali ve Toktogul HES'nin modernizasyonu, Kırgızistan'ın en büyük 2. rafinerisi olan Tokmak Endüstriyel Rafinerisi, Orta Asya Enerji Şirketi, Zhongda Petrol Rafinerisi Projesi, Kırgızistan-Türkmenistan-Çin doğalgaz boru hattı, Kırgızistan'ın ilk rüzgâr enerjisi projesi olan Balykchy Rüzgâr Çiftliği için anlaşmalar imzalanmıştır (Interfax, 2011 ; Levina, 2013 ; Chen, 2015 ; Hao, 2015 ; MOFCOM, 2015 ; Cooley, 2016 ; Interfax, 2017 ; Chen vd., 2017 ; Guan, 2017 ; Khamidova, 2017 ; Seitbekova, 2018 ; JOC, 2018 ; OJSC, 2019 ; Wang, 2019 ; South China Morning Post ; CASA-1000). Tabi bu yatırımlar içerisinde fırsatlar ve riskler barındırmaktadır. Örneğin ÇHC proje kapsamında Kırgızistan'a yüksek miktarlarda kredi vermektedir ancak ülkenin bu borçları geri ödeme ihtimâli çok azdır. Ve ÇHC uyguladığı stratejiler ve yaptırımlarda Kırgızistan halkı, hükümeti ve çeşitli STK'ların aşırı tepkisiyle karşılaşmıştır.

6. Kaynaklar

- Bakırcı, M. (2014). Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu. *Avrasya Etütleri, Cilt:45, Sayı 1, ss.63-86.*
- Balcı, Z. (2018). *Çin'in Yeni "İpek Yolu" Projesi.* İnsamer-İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Ocak, ss.1-9.
- Baybagyshov, E. & Degembaeva, N. (2019). *Analysis Of Usage Of The Renewable Energy In Kyrgyzstan,* Paper Presented At The IOP Conference Series: Earth And Environmental Science.
- Bocutoğlu, E. (2017). *Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol" Projesinin Ekonomik ve Jeopolitik Sonuçları Üzerine Düşünceler,* International Conference On Eurasian Economies, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Beykent Üniversitesi ve Avrasya Ekonomistler Derneği, Bişkek, Kırgızistan.
- Botpaev, R., Budig, C., Orozaliev, J., Vajen, K., Akparaliev, R., Omorov, A. & Obozov, A. (2011). *Renewable Energy In Kyrgyzstan: State, Policy And Educational System.*
- CASA-1000 Kyrgyz Republic. Erişim adresi: <https://casa-1000.kg/>
- Chen, Y. (2015). *Kırgızistan'daki Çinli Şirket Tarafından Yatırılan Tokmak Rafinerisi Faaliyete Geçti,* Xinhuanet. Erişim adresi: http://www.xinhuanet.com//world/2015-11/27/c_1117288575.htm
- Chen, L. & Shi, M. (2017). *Xinjiang Enerji Enstitüsü Limited Şirketi Kırgızistan'daki İlk Rüzgâr Enerjisi Proje Sözleşmesini İmzaladı,* Çin Enerji Mühendisliği Grubu Limited Şirketi. Erişim adresi: http://www.ceec.net.cn/art/2017/12/27/art_11019_1546135.html
- Cooley, A. (2016). *The Emerging Political Economy Of Obor: The Challenges Of Promoting Connectivity In Central Asia And Beyond,* Washington, Center For Strategic and International Studies. Erişim adresi: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/161021_cooley_obor_web.pdf
- Curtis Glenn, E. (1996). *Kyrgyzstan: A Country Study,* Washington: GPO For The Library Of 158 Congress.
- Çanka Kılıç, F. (2011). *Biyogaz, Önemi, Genel Durumu ve Türkiye'deki Yeri,* Mühendis ve Makine, 52, 617. Erişim adresi: http://www.normenerji.com.tr/menus/biyogaz-onemi-durumu-veri_04022012044242476508931.pdf

- Çin Halk Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı (MOFCOM) (2015). *Çinli İşletmeler Tarafından Gerçekleştirilen Kırgızistan'ın Datka-Kemin Enerji Nakil Hattı Projesi İçin Tamamlama Töreni Düzenlendi*. Erişim adresi: <http://kg.mofcom.gov.cn/article/jmxw/201508/20150801095385.shtml>
- Durdular, A. (2016). *Çin'in Kuşak-Yol Projesi ve Türkiye-Çin İlişkilerine Etkisi*, Avrasya Etüdları, ss.77-97.
- Fallon, T. (2015). *The New Silk Road Xi Jinping's Grand Strategy For Eurasia*, American Foreign Policy Interests, 37(3), ss.140-147.
- Guan, J. (2017). *Zhongda Petrolü Çin-Kırgızistan Enerji İşbirliğine ve Karşılıklı Yararına Yardımcı Oluyor*, Halkın Günlüğü. Erişim adresi: <http://energy.people.com.cn/n1/2017/0810/c71661-29463522.html>
- Hierman, B. (2018). *Russia And Eurasia 2018-2019*: Rowman & Littlefield.
- Interfax, (2011). *China's TBEA Building Major Substation In Southern Kyrgyzstan*, Russia & CIS Business & Financial Newswire. Erişim adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=bwh&an=65445001&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- Interfax, (2017). *China's TBEA Completes Modernization Of Bishkek TPP At Cost Of \$386 Mln*, Central Asia General Newswire. Erişim adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=n5h&an=124902479&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- International Energy Charter (IEC) (2018). *International Energy Charter: In-Depth Review Of The Energy Efficiency Policy Of The Kyrgyz Republic*, Brussels: 105. Erişim adresi: <https://www.energycharter.org/fileadmin/documentsmedia/ideer/ideer-kyrgyzstan2018.pdf>
- International Energy Charter (IEC) (2021). Erişim adresi: <https://www.energycharter.org/fileadmin/documentsmedia/ideer/ideer-kyrgyzstan2021.pdf>
- Işıktaş, E. & Duran A. (2017). Geçmişten Günümüze İpek Yolu'nun Önemi ve Buna İlişkin Yapılmış Bilimsel Çalışmalar. *Social Sciences Studies Journal*, Cilt:3, Sayı:8, ss.584-596.
- JOC (2018). *Kırgız Toktogul Hidroelektrik Santrali Yenileme Projesi Başarıyla Tamamlandı*, JOC International Technical Engineering Co., Ltd. Erişim adresi: <http://www.jocite.com/ctt/9/68.ht>
- Kalyoncu, H. & Amanov, S. (2010). Orta Asya Enerji Kaynakları ve Enerji Bağlamında ABD'nin Orta Asya Politikası. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 2. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/695669>
- Khamidova, N. (2017). *The Reincarnation Of Silk Road And The Influence Of Transportation To Economic Development, Case Of Central Asia And Uzbekistan*, Helsinki Metropolia University Of Applied Sciences Business Administration, Finland.
- Komendantova, N., Rovenskaya, E., Strelkovskiy, N., Karabashov, N., Atakanov, N., Chekirbaev, U. & Sedighi, E. (2018). *Connecting Regional Development, Regional Integration and Value Added Creation: Strategic Elements For Industrial Development Of Kyrgyzstan*.

- Levina, M. (2013). *China Helps Upgrade Bishkek Thermal Power Plant*, The Times Of Central Asia. Erişim adresi: <https://www.timesca.com/index.php/news/8295-china-helps-upgrade-bishkek-thermal-power-plant>
- Mogilevskii, R. (2019). *Kyrgyzstan And The Belt And Road Initiative. UCA Working Paper, 2617-9245, Bishkek, ss.1-15.*
- Novikov, V. & Simonett, O. (2019). *Greening The Belt And Road Projects In Central Asia*, Zoi Environment Network, Switzerland. erişim adresi: <https://zoinet.org/wp-content/uploads/2018/01/bri-layout-web.pdf>
- Ojsc (2019). *Environmental Monitoring Report*. Erişim adresi: https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/44198/44198-013-emr-en_3.pdf
- Seitbekova, A. (2018). *Kırgızistan, Çin-Türkmenistan Gaz Projesinden Yıllık 75 Milyon Dolar Gelir Elde Edecek*. Erişim adresi: <https://www.turktoyu.com/kirgizistan-cin-turkmenistan-gaz-projesinden-yillik-75-milyon-dolar-gelir-elde-edecek>
- South China Morning Post. Erişim adresi: <https://www.scmp.com/>
- Unece (2019). *Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Sürdürülebilir Enerji Üzerine Ulusal Eylem Planı*. Erişim adresi: https://unece.org/fileadmin/dam/project-monitoring/unda/16_17x/e2_a2.3/nseap_kyrgyzstan_rus.pdf
- Unece (2019). *Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yenilikler*. Erişim adresi: https://unece.org/dam/ceci/publications/i4sd_kyrgyzstan/eci_ceci_25_rus_for_web.pdf
- Wang, L. & Yang, Z. (2019). *Shanxi Kömür Grubu: Proje Araştırmalarından Endüstriyel Koordinasyona*, Shaanxi Kömür Endüstrisi Kimyasal Grubu Şirketi. Erişim adresi: <http://www.shccig.com/newshow.php?id=1396833>
- World Bank, (2022). Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/indicator/ny.gdp.mktp.kd.zg/1ff4a498/popular-indicators#advanceddownloadoptions>
- World Bank, (2022). Erişim adresi: <https://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>
<https://www.brixsweden.org/wp-content/uploads/2021/01/map-with-bri-corridors-1536x889.png>

Resimli Çocuk Kitaplarına Yönelik Sınıflarda Yapılan Etkinliklerin İncelenmesi

Dilek KIRNIK⁶

Özet

Toplumların ilerlemesi ve medeniyetler seviyesine ulaşmasında bireylerin okuma alışkanlığını kazanmış olması önemlidir. Okuma alışkanlığının küçük yaşlarda kazandırılması ve nitelikli eserlerle karşılaştırılmasında öğretmenlerin rolleri büyüktür. Öğretmenler öğrencilerinin okuma becerisini desteklemek, eğlenceli bir öğretim tasarımı yapmak için resimli çocuk kitaplarını kullanmaktadırlar. Resimli çocuk kitapları, görsellerin yazıya oranla daha yoğun olduğu, öğrencilerin metin ile birlikte resimlerini inceledikleri, metin ile resimlerin örtüştüğü kitaplardır. Temel eğitim kurumlarında öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek, ruhsal ve duygusal gelişimini desteklemek, kişilik ve ahlak açısından daha donanımlı olmasını sağlamak için öğretmenler sınıflarda farklı okuma anlama etkinlikleri yapmaktadırlar. Bu çalışmanın amacı ilkokulda resimli çocuk kitaplarına yönelik sınıflarda yapılan etkinlikleri incelemektir. Nitel araştırma yöntemi esas alınan çalışmada durum çalışması yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, durumu gerçek ortamında görmek ve durumu yaşayan kişilere doğrudan ulaşmak açısından tercih edilmiştir. Bu kapsamda dört farklı üçüncü sınıfta toplam 6 resimli çocuk kitaplarının okunması sonrasında yapılan etkinlikler gözlemlenmiştir. Araştırmada “Köpekler Bale Yapmaz, Biri, Diğeri, Öteki, Beriki, Obur Prenses, Duvar, Hepi Topu Bir Kedi, Engelsiz Masallar kitapları” kullanılmıştır. Araştırmacı gözlem formunu esas alarak verilerini toplamıştır. Araştırmacı verileri kaydetmiş ve betimsel analiz yöntemi ile değerlendirmiştir. Araştırma kapsamında resimli çocuk kitaplarına yönelik; okuma anlama çalışmaları, sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları, kitap içeriğini görselle ifade etme, öğrencilerin seviyelerine uygun sanatsal, sportif ve doğa temalı çalışmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Resimli çocuk kitabı, dil becerileri, ilkokulda okuma

1. Giriş

Öğrencilerin eğitimin ilk yıllarında edebiyat ile tanışması, okumayı alışkanlık haline getirmesi istenen bir durumdur. Bu durumu gerçekleştirmede öğretmen ve yetişkinlerin en sık kullandığı materyal kitaplardır. Kitaplar, öğrencileri yaşama hazırlar. Metinlerde yer alan olaylar, nesneler, tutumlar, tepkiler vb. birçok unsur öğrencilere gerçek dünyanın kapısını aralar. Sever’e (2019) göre kitaplar çocukları gerçek hayata uyumlu hale getirebilir. Oğuzkan’a (2013) göre kitaplar gerçek yaşamın yerini tutmaz ama bireylerin yaşamını zenginleştirir.

Çocuk kitaplarının öğrencilere yararlarını görebilmek için doğru seçimler yapmak gerekir. Çocuk kitaplarının konu açısından öğrencilerin gelişim özelliklerine uyumlu olması gerekir. Sever’e (2019) göre eserlerin merkezinde yer alan konu önemlidir ancak konular eserleri değerli ya da değersiz yapmamaktadır. Yalçın ve Aytaş’a (2012) göre çocuk kitapları öğrencilerin ilgi ve eğilimine uygun olmalıdır. Temziyürek vd. (2016) göre çocuk kitapları öğrencileri ruhsal açıdan beslemeli, onlara yaşama

⁶ Harran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, dilekkirnik@harran.edu.tr

sevinci, iyilik, sevgi, dürüstlük vb. değerleri vermelidir. Çakmak-Güleç ve Geçgel (2012) toplumsal değer yargılarının öğretiminde çocuk kitaplarının önemli bir rolü olduğunu belirtmiştir.

Çocukların sürekli değişen ilgilerini resimli çocuk kitaplarına çekmek, onlara farklı kültürleri tanıtmak, onların hayal gücünü geliştirmek için farklı etkinlikler yapılmaktadır. Aslan'a (2007) göre çocuk kitapları çocukların düşünme sistemlerinin geliştirir, doğru ve yanlış ayırt etmelerine yardım eder. Dursunoğlu'na (2007) göre çocuk kitapları öğrencileri çok boyutlu geliştirmekte onlara algı ve anlayış kazandırmaktadır. Akal (2007) yaptığı araştırmada öğrencilerin çocuk kitapları ile kendilerini güçlü ve özgür hissettiklerini vurgulamıştır. Bu kadar yararı olan çocuk kitaplarını öğrencilerin daha çok okumaları için kitaplarla farklı etkinlikler yapılmaktadır. Öğretmenlerin öğrencilere okuma bilincini kazandırmada kullandıkları resimli çocuk kitaplarının sınıflarda nasıl ele alındığı, bu konu özelinde ne tür çalışmalar yapıldığını tespit etmek önemli görülmüştür. Bu çalışmanın amacı ilkokulda resimli çocuk kitaplarına yönelik sınıflarda yapılan etkinlikleri incelemektir.

2. Yöntem

Nitel araştırma yöntemi esas alınan çalışmada durum çalışması yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, durumu gerçek ortamında görmek ve durumu yaşayan kişilere doğrudan ulaşmak açısından tercih edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu kapsamda dört sınıf öğretmenin sınıfında ders gözlemleri yapılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Özellikleri

Katılımcılar	Mesleki deneyim	Öğrenci Sayıları
K1	13	23
K2	11	29
K3	14	28
K4	13	25

Tablo 1'e göre sınıf öğretmenlerinden biri 13 yıllık deneyime sahip olup sınıfında 23 öğrencisi bulunmaktadır. Diğer sınıf öğretmeni ise 11 yıllık mesleki deneyime sahip olup sınıfında 29 öğrencisi bulunmaktadır. Katılımcı olan üçüncü öğretmen 14 yıllık deneyime sahip olup sınıfında 28 öğrencisi bulunmaktadır. Katılımcı olan dördüncü öğretmen ise 13 yıllık deneyime sahip olup sınıfında 25 öğrencisi bulunmaktadır. Bu kapsamda dört farklı üçüncü sınıfta toplam 6 resimli çocuk kitaplarının okunması sonrasında yapılan etkinlikler gözlemlenmiştir. Araştırmacı her sınıfta gözlem yapmış fakat yapılan tüm etkinliklere katılamamıştır. Katılamadığı etkinlikler hakkında sınıf öğretmeninden bilgi almıştır. Araştırmada "Köpekler Bale Yapmaz, Biri, Diğeri, Öteki, Beriki, Obur Prenses, Duvar, Hepi Topu Bir Kedi, Engelsiz Masallar kitapları" kullanılmıştır. Araştırmacı gözlem ve görüşme formunu esas alarak verilerini toplamıştır. Araştırmacı verileri kaydetmiş ve betimsel analiz yöntemi ile değerlendirmiştir.

3. Bulgular

Tablo 2. Araştırma kapsamında okunan resimli çocuk kitapları

	Kitap adları	Yazar Adları
Resimli Çocuk Kitapları	Köpekler Bale Yapmaz	Anna Kemp
	Biri, Diğeri, Öteki, Beriki	Ayşegül Dede
	Obur Prenses	Çiğdem Gündes
	Duvar	Frederic Maupome
	Hepi Topu Bir Kedi	Brendan Wenzel
	Engelsiz Masallar	Ayşegül Sözen Dağ

Tablo 2’de yapılan araştırma kapsamında okunan resimli çocuk kitapları ve yazarları bulunmaktadır. Bu araştırmada Anna Kemp tarafından yazılan Köpekler Bale Yapmaz, Ayşegül Dede tarafından yazılan Biri, Diğeri, Öteki, Beriki, Çiğdem Gündes tarafından yazılan Obur Prenses, Frederic Maupome tarafından yazılan Duvar, Brendan Wenzel tarafından yazılan Hepi Topu Bir Kedi ve Ayşegül Sözen Dağ tarafından yazılan Engelsiz Masallar çocuk kitapları kullanılmıştır. Çalışmada yerli ve yabancı yazarlar tarafından yazılan farklı eserlere yer verilmeye çalışılmıştır.

Tablo 3. Resimli çocuk kitaplarına yönelik yapılan etkinlikler

Kitaplar	Yapılan Etkinlikler
Köpekler Bale Yapmaz	Okuduğunu anlama çalışmaları
	Sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları
	Kaşık oyunu ile kelime ve cümle tanıma
	Hikâye ile ilgili resim yapmak
	Dans etmek
	Müzik dinlemek
Biri, Diğeri, Öteki, Beriki	Okuduğunu anlama çalışmaları
	Sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları
	Kahramanları doğaçlama yoluyla konuşturmak
	Engelli haklarını araştırmak
	Konu ile ilgili kamu spotu izlemek
	Tohum ekmek
Obur Prenses	Okuduğunu anlama çalışmaları
	Sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları
	Metnin resimlerini bağımsız sıraya sokmak
	Davulla metnin önemli yerlerini belirlemek
	Değişen olay akışını dinleyerek tespit etmek
	Atık malzemelerden hikâye mekânları yapmak
	Doğal beslenme menüsü hazırlamak
	Spor yapmak
Duvar	Okuduğunu anlama çalışmaları
	Sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları
	Olay yeri ve zamanını değiştirerek hikayeyi canlandırmak
	Hikâyeyi eleştirmek
	Kitap ayracı tasarlamak
	Sınıf panosuna kitapla ilgili düşünceleri yazmak
Hepi Topu Bir Kedi	Okuduğunu anlama çalışmaları
	Sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları
	Metnin bölümlerini pandomim ile anlatmak
	Fotoğraf çekmek ve farklılıkları bulmak
	Kitaba kapak tasarlamak
	Hikâye ile ilgili afiş/slogan hazırlamak
Engelsiz Masallar	Okuduğunu anlama çalışmaları
	Sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları
	Özet çıkarma
	Parmak kuklası hazırlamak
	Kitapla ilgili origami yapmak
	Hikâyenin sonunu farklı tasarlamak
	Körebe oyunu

Tablo 3'te resimli çocuk kitaplarına yönelik yapılan etkinlikler yer almaktadır. Köpekler Bale Yapmaz kitabı kapsamında sınıfta; okuduğunu anlama çalışmaları, sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları, kaşık oyunu ile kelime ve cümle tanıma, hikaye ile ilgili resim yapmak, dans etmek, müzik dinlemek etkinlikleri yapılmıştır.

Biri, Diğeri, Öteki, Beriki kitabı kapsamında sınıfta; okuduğunu anlama çalışmaları, sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları, kahramanları doğaçlama yoluyla konuşturmak, engelli haklarını araştırmak, konu ile ilgili kamu spotu izlemek, tohum ekmek etkinlikleri yapılmıştır.

Obur Prenses kitabı kapsamında sınıfta; okuduğunu anlama çalışmaları, sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları, metnin resimlerini bağımsız sıraya sokmak, davulla metnin önemli yerlerini belirlemek , değişen olay akışını dinleyerek tespit etmek, atık malzemelerden hikaye mekanları yapmak, doğal beslenme menüsü hazırlamak, spor yapmak etkinlikleri yapılmıştır.

Duvar kitabı kapsamında sınıfta; okuduğunu anlama çalışmaları, sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları, olay yeri zamanı değiştirerek hikayeyi canlandırmak, hikayeyi eleştirmek, kitap ayrıacı tasarlamak, sınıf panosuna kitapla ilgili düşünceleri yazmak etkinlikleri yapılmıştır.

Hepi Topu Bir Kedi kitabı kapsamında sınıfta; okuduğunu anlama çalışmaları, sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları, metnin bölümlerini pandomim ile anlatmak, fotoğraf çekmek ve farklılıkları bulmak, kitaba kapak tasarlamak, hikaye ile ilgili afiş/slogan hazırlamak etkinlikleri yapılmıştır.

Engelsiz Masallar kitabı kapsamında sınıfta; okuduğunu anlama çalışmaları, sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları, özet çıkarma, parmak kuklası hazırlamak, kitapla ilgili origami yapmak, hikâyenin sonunu farklı tasarlamak ve körebe oyunu oynamak etkinlikleri yapılmıştır.

4. Tartışma

Çocuk kitaplarına yönelik bütün eserlerde sınıflarda okuduğunu anlama çalışmaları ve sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları yapılmıştır. Okuduğunu ve dinlediğini anlamada bu iki çalışmanın önemli olması nedeniyle yapıldığı söylenebilir. Gülerüz'e (2006) göre çocuk kitapları öğrencilere farklı bakış açıları geliştirmeli ve onların sorgulama becerilerini geliştirmelidir. Bu beceri alanlarının gelişmesinde öğrencilerin okuduğunu/dinlediğini anlama ve sözcük dağarcığının gelişmesi kritik öneme sahiptir.

Çocuk kitaplarında; metnin resimlerini bağımsız sıraya sokmak, davulla metnin önemli yerlerini belirlemek, değişen olay akışını dinleyerek tespit etmek, atık malzemelerden hikâye mekânları yapmak, doğal beslenme menüsü hazırlamak, spor yapmak, olay yeri zamanı değiştirerek hikâyeyi canlandırmak, hikâyeyi eleştirmek, kitap ayrıacı tasarlamak, sınıf panosuna kitapla ilgili düşünceleri yazmak, metnin bölümlerini pandomim ile anlatmak, fotoğraf çekmek ve farklılıkları bulmak, kitaba kapak tasarlamak, hikâye ile ilgili afiş/slogan hazırlamak, özet çıkarmak, parmak kuklası hazırlamak, kitapla ilgili origami yapmak, hikâyenin sonunu farklı tasarlamak gibi farklı etkinlikler yapılmıştır. Akal (2007) yaptığı çalışmada çocuk kitaplarının, çocukların hayal güçlerini geliştirmede etkili olduğunu belirtmiştir. Etkinliklerde tahmin ve hayal gücüne yönelik çalışmaların olmasının önemli olduğu söylenebilir. Temple, Martinez ve Yokota (2006) çocukların kitaptaki bir karakter üzerine düşünmeleri ve farklı bakış açılarını geliştirmelerinin onların algılama becerilerini güçlendireceğini ifade etmiştir. Bu veri kapsamında araştırmada bu etkinliklerin olduğu görülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Çocuk kitaplarına yönelik bütün eserlerde sınıflarda okuduğunu anlama çalışmaları ve sözcük dağarcığını geliştirme çalışmaları yapılmıştır.

Sınıflarda çocuk kitaplarına yönelik görsel, sportif, müziksel, dil ve anlatım, kültürel ve sosyal odaklı eğitimsel etkinlikler yapılmıştır (Metnin resimlerini bağımsız sıraya sokmak, davulla metnin önemli yerlerini belirlemek, değişen olay akışını dinleyerek tespit etmek, atık malzemelerden hikaye mekanları yapmak, doğal beslenme menüsü hazırlamak, spor yapmak, olay yeri zamanı değiştirerek hikayeyi canlandırmak, hikayeyi eleştirmek, kitap ayrıacı tasarlamak, sınıf panosuna kitapla ilgili düşünceleri yazmak, metnin bölümlerini pandomim ile anlatmak, fotoğraf çekmek ve farklılıkları bulmak, kitaba kapak tasarlamak, hikaye ile ilgili afiş/slogan hazırlamak, özet çıkarmak, parmak

kuklası hazırlamak, kitapla ilgili origami yapmak, hikayenin sonunu farklı tasarlamak gibi farklı etkinlikler yapılmıştır).

Araştırma kapsamında aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Kitap okuma çalışmalarında sanatsal etkinlikler planlanmalıdır.
- Okuma çalışmalarında kukla kullanımı yaygınlaştırılmalıdır.
- Öğrencilerin okuma çalışmaları farklı resimli çocuk kitapları ile yapılmalıdır.

6. Kaynaklar

- Akal, A. (2007). Çocuklar için üretilen edebiyat kitaplarına farklı bakış açılarından çözümlemeci bir yaklaşım: masal, öykü ve şiirlerle liderlik eğitimi. *II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara
- Aslan, C. (2007). Yazınsal nitelikli çocuk kitaplarının çocuğun gelişim sürecindeki yeri. *II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara
- Çakmak Güleç, H. ve Geçgel, H. (2012). *Çocuk edebiyatı okul öncesinde edebiyat ve kitap*. İstanbul: Kriter Yayıncılık.
- Dursunoğlu, H. (2007). Çocuk-edebiyat ve çocuk edebiyatı, *Eğitim fakülteleri için çocuk edebiyatı*, Ömer Yılar ve Lokman Turan (Ed.), Ankara: Pegem-A Yayıncılık.s. 1-36.
- Güleryüz, H. (2006). *Yaratıcı çocuk edebiyatı*. Ankara: Pegem-A Yayıncılık,.
- Oğuzkan, A. F. (2013). *Çocuk edebiyatı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Sever, S. (2019). *Çocuk ve edebiyat*. Ankara: Tudem Yayınları.
- Temizyürek, F., Şahbaz, N.K., Gürel, Z. (2016). *Çocuk edebiyatı*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Temple, C.; Martinez, M. ve Yokota, J.(2006). *Childrens books in childrens hands: An introduction to Their Literature* (3rd Edition), Allyn and Bacon, Boston.
- Yalçın, A. ve Aytaş G. (2012). *Çocuk edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçki

İlkokul Öğrencilerinin Okuma Yapmamasının Nedenleri

Dilek KIRNIK⁷

Özet

Sözcükleri tanımak, sözcüklerle doğru anlamsal bağ kurmak olarak tanımlanan okuma becerisi, temelde bir anlamlandırma sürecidir. Okuma becerisinin gelişme durumu; sözcük dağarcığı, sesleri tanıma, cümle yapısı vb. birçok alt alandaki başarı durumuna bağlıdır. Temel eğitim kurumlarında okuma yazma öğrenme süreci ile başlayan süreç öğrencilerin okuma yapmalarını destekleyen farklı çalışmalar ile devam etmektedir. Eğitim sisteminde sürekli tartışılan “Öğrencilerin neden yeterince okuma yapmıyor?” sorusu önemli görülmüştür. Bu çalışmanın amacı ilkökul öğrencilerinin okuma yapmama nedenlerini incelemektir. Nitel araştırma yöntemi esas alınan çalışmada odak grup görüşmesi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem sorunların doğru tespiti, olayı yaşayan kişilere doğrudan ulaşmak ve araştırma amacını çok boyutlu olarak ele almak açısından tercih edilmiştir. Bu kapsamda 6 sınıf öğretmeni ve 17 ilkökul öğrencisi ile görüşülmüştür. Öğrenciler 3. ve 4. sınıfta eğitim görmektedirler. Araştırmada görüşme formu kullanılmıştır. Araştırmacı verileri kaydetmiş ve betimsel analiz yöntemi ile değerlendirmiştir. Araştırma kapsamında ilkökul öğrencilerinin okuma yapmama sebepleri öğretmenlere göre öğrencilerin; okuma yazma bilmemeleri, okuma motivasyonlarının düşük olması, sözcük dağarcıklarının yetersiz olması, yazınsal değeri yüksek olan kitapları okumamaları, genelde akademik başarılarının düşük olması, teknolojik bağımlılık oranının yüksek olması olarak sıralanmaktadır. Öğrencilere göre; metin ile ilgili içeriğe yabancı olmaları, okulda sıklıkla test yapılması, aile desteğinin yetersiz olması, oyun oynamayı daha çok istemesi, yetişkinlerin okuma yapmaları yönünde aşırı baskı yapmaları okuma yapmama nedenleridir. İlkokul öğrencilerin okuma yapamamak için biyolojik, psikolojik, sosyo-ekonomik durum temalarında nedenleri bulunurken öğretmenlere göre öğrenci özellikleri, okuma materyali özellikleri ve eğitim sistemi temalarında nedenleri bulunmaktadır. Bu kapsamda öğrencilerin okuma kültürlerinin gelişimine yönelik öğrenci odaklı çalışmaların yapılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Okuma, dil becerisi, ilkökul öğrencileri, temel eğitim

1. Giriş

Türkçe dersi beceri alanlarından biri olan okuma, kavramsal olarak harfleri birer sembol olarak görüp bu sembolleri algılamak, seslendirmek ve çözümlemektir. Başka bir açıdan ele alınacak olursa yazı dilinin seslendirilmesi ve yorumlanmasıdır. Demirel (2004) okumanın bilişsel ve psikomotor yönlerine dikkat çekerek yazılı sembollerin anlamını bulma olarak tanımlamıştır. Alanda yapılan okuma becerileri ile ilgili farklı tanımlara bakıldığında (Adalı, 2010; Aslan ve Dirik, 2008; Çoşkun, 2002; Demirel, 1999; Maden, 2020; Sever, 2003; Yıldız, 2010) tanımlarda; şekil ve sembollerin seslendirilmesi, anlamlandırılması, verdiği mesajın kavranması vurgulanmıştır.

Okumak öğrencilerin çok boyulu gelişimleri için kritik öneme sahiptir. Okumanın psikolojik boyutuna bakıldığında öğrencilerin farklı durum ve olaya ilişkin duygusal farkındalığını artırmaktadır. Eserde yer alan kaygı, saygı, sevinç, azim, öfke gibi duyguları öğrenciler daha yakından tanır ve fark eder. Okunan eserde bulunan olay ve kahramanlar bazen öğrencileri korkuları ile yüzleştirir, bazen direnme gücünü artırır bazen de umut verir. Öğrencilerin okuma sürecinde iletişim becerilerini

⁷ Harran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, dilekkirnik@harran.edu.tr

destekler. Akyol (2006) okuma sürecinde öğrencilerin yazar ile iletişim kurduğunu ve bu dinamik süreçte anlam kurma becerilerinin aktif olduğunu ifade etmektedir. Sweet (1993) okuma sürecinde öğrencilerin metinlerle yaşantıları arasında bağ kurduğunu ifade etmiştir.

Okuma yapmak öğrencilerin araştırma becerilerini geliştirir. Her kitap, okuyana farklı fikirler, olaylar ve sonuçlar sunar. Öğrenciler bu düşüncelerle karşılaştıkça farklılıkları algılar, yaşadığı sorunları tanır ve etkili çözüm önerileri geliştirir. Araştırma yapmak var olan sorunların çözümüne katkı sunduğu gibi öğrencilerin kendi potansiyellerinin farkına varmalarını da sağlar. Okumak öğrencilerin bilişsel gelişimini olumlu yönde etkiler. Türkel ve Ünlücömert'e (2013) göre okuma sürecine aktif katılan bir öğrencinin üst düzey bilişsel düzeyi gelişir.

Okumanın psikolojik ve bilişsel gelişimi yanında toplumsal yönü de çok önemlidir. Okumayı yaşamının bir parçası haline getiren, okumaya önem veren, okuma yazma oranı yüksek bir toplumun okuma kültürü de gelişmiştir. Arıcı (2017) okumanın toplumsal yönünün gelişmiş toplumların okuma kültürü seviyelerine olumlu katkı sunacağını ifade etmiştir. Her birey çağdaş medeniyetler seviyesine erişmeyi amaçlar ve bu seviye okuma kültürü kazanmış bireylerle kazanılacağı bilinmektedir. Toplumda okuma oranlarının yükselmesinde okulların etkisi herkesçe bilinen bir gerçektir. Okullarda özellikle temel eğitimde okuma yazma becerisi kazanmış öğrencilerin okumayı bir alışkanlık haline getirmesi istenen bir durumdur. Ancak bu yaş grubu öğrencileri hem bireysel hem de toplumsal açıdan önemli olan okumayı farklı sebeplerle yapmamakta ya da beklenen düzeyde yapmamaktadırlar. Bu çalışmanın amacı ilköğrencilerinin okuma yapmama nedenlerini incelemektir.

2. Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma yöntemine göre kurgulanmıştır. Araştırmada odak grup görüşmesi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem sorunların doğru tespiti, olayı yaşayan kişilere doğrudan ulaşmak ve araştırma amacını çok boyutlu olarak ele almak açısından tercih edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu kapsamda 6 sınıf öğretmeni ve 17 ilköğrencisi ile görüşülmüştür. Öğrenciler 3. ve 4. sınıfta eğitim görmektedirler. Katılımcıların özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Özellikleri

Katılımcılar	3. sınıf	4. sınıf
Öğretmen	3	3
Öğrenci	8	9

Tablo 1 verilerine bağlı olarak araştırmaya 3 üçüncü sınıf öğretmeni ve 3 dördüncü sınıf öğretmeni olmak üzere toplam altı sınıf öğretmeni katılmıştır. Çalışmaya üçüncü sınıftan 8 öğrenci ve dördüncü sınıftan 9 öğrenci katılmıştır. Araştırmada görüşme formu kullanılmıştır. Araştırmacı verileri kaydetmiş ve betimsel analiz yöntemi ile değerlendirmiştir.

3. Bulgular

Tablo 2. Öğrencilerin okuma yapmama nedenlerine ilişkin öğretmen görüşleri

Katılımcılar		Nedenler
Öğretmen	Eğitim Sistemi	Okuma dersinin olmaması
		Türkçe ders sayısının yetersiz olması
	Öğrenci özellikleri	Okuma yazma öğrenememesi
		Motivasyon, ilgi yetersizliği
		Kelime dağarcıklarını yetersiz olması
		Özel eğitim ihtiyacının olması (öğrenme güçlüğü çekmesi)
		Derslerde başarısız olması
		Teknolojik bağımlılık düzeyinin yüksek olması
		Yanlış okuma davranışlarının (Harf atlama, harf karıştırma) fazla olması
		Amaçlı okuma yapılmaması
		Ailelerin okumaya yönelik öğrencilere aşırı baskı yapması
		Okumayı sürekli ertelemesi (çalışma planı yoksulluğu)
		Türkçeyi sonradan öğrenmesi (cümle yapısını aşına olmaması)
		Bireysel okuma yerine grupla okumayı istemesi
	Okuma materyalinin özellikleri	Yazınsal değeri yüksek eserlerin okunmaması
		Eserlerde anlamı bilinmeyen kelimelerin çok olması
		Okunacak materyalin metin unsurlarının öğrenci seviyesine uygun olmaması
		Devrik cümle yapısının sıklıkla kullanılması
		Kitapların güncel olmaması

Tablo 2’de Öğrencilerin okuma yapmama nedenlerine ilişkin görüşleri yer almaktadır. Öğretmen boyutunda öğrencilerin okuma yapmama nedenleri eğitim sistemi, öğrenci özellikleri, okuma materyalinin özellikleri temalarında ele alınmıştır. Eğitim sistemi temasında; okuma dersinin olmaması, Türkçe ders sayısının yetersiz olması ifade edilirken öğrenci özellikleri temasında okuma yazma öğrenememesi, motivasyon, ilgi yetersizliği, kelime dağarcıklarını yetersiz olması, özel eğitim ihtiyacının olması (öğrenme güçlüğü çekmesi), derslerde başarısız olması, teknolojik bağımlılık düzeyinin yüksek olması, yanlış okuma davranışlarının (harf atlama, harf karıştırma) fazla olması, amaçlı okuma yapılmaması, ailelerin okumaya yönelik öğrencilere aşırı baskı yapması, okumayı sürekli ertelemesi (çalışma planı yoksulluğu), Türkçeyi sonradan öğrenmesi (cümle yapısını aşına olmaması), bireysel okuma yerine grupla okumayı istemesi olarak sıralanmıştır.

Tablo 3. Öğrencilerin okuma yapmama nedenlerine ilişkin öğrenci görüşleri

Öğrenci	Biyolojik	Görme problemi yaşaması
		Okuma zevkinin gelişmemesi
	Psikolojik	Özgüven eksikliği
		Oyun oynamayı daha fazla istemesi
		Metinle ilgili geçmişinin olmaması
	Okuma materyalinin özellikleri	Görsel öğelerin metinle uyumsuz olması
		Deyim ve atasözlerinin anlaşılamaması
		Ailenin rol model olmaması
	Sosyo-ekonomik durum	Maddi engellerle kitap alamaması
		Okumak için uygun ortam bulamaması
		Aşırı ödev yapmaktan okumaya zaman kalmaması
		Ceza olarak okuma çalışmalarının verilmesi
	Eğitim uygulamaları	Okuma yarışının yapılması
		Öğretmenin okumayı ödev olarak vermemesi
		Hikâyeden sınav yapılması
		Okulda testlerin sıklıkla yapılması

Tablo 3'te öğrencilerin okuma yapmama nedenlerine ilişkin öğrenci görüşleri bulunmaktadır. Öğrencilere göre okuma yapmama nedenleri biyolojik, psikolojik, okuma materyalinin özellikleri, sosyo ekonomik durum ve eğitim uygulamaları başlıklarında toplanmıştır. Biyolojik neden olarak görme probleminin yaşanması ifade edilirken psikolojik nedenler olarak okuma zevkinin gelişmemesi, özgüven eksikliği ve oyunu oynamayı daha fazla istemesi olarak ifade edilmiştir. Okuma materyalinin özellikleri temasında metinle ilgili geçmişinin olmaması, görsel öğelerin metinle uyumsuz olması , deyim ve atasözlerinin anlaşılamaması; sosyo-ekonomik durum temasında ailenin rol model olmaması, maddi engellerle kitap alamaması, okumak için uygun ortam bulamaması ve aşırı ödev yapmaktan okumaya zaman kalmaması; eğitim uygulamaları temasında ceza olarak okuma çalışmalarının verilmesi, okuma yarışının yapılması , öğretmenin okumayı ödev olarak vermemesi , hikâyeden sınav yapılması ve okulda testlerin sıklıkla yapılması nedenleri sıralanmıştır.

4. Tartışma

Öğretmen boyutunda öğrencilerin okuma yapmama nedenleri eğitim sistemi, öğrenci özellikleri, okuma materyalinin özellikleri temalarında ele alınmıştır. Öğretmenler öğrencilerin amaçlı okuma yapmamalarının okuma oranlarını düşürdüğünü açıklamıştır. Akyol (2006) okumanın belli bir aşama ile yapılmasını ve bu süreçte; metni okumadan önce, okuma sırasında ve okuma sonrasında yapılan etkinliklerle öğrencilerin okuma sürecine ilişkin bilgilendirilmesini belirtmiştir. Öğrencilerin amaçlı okuma yapmasının hem okuduğunu anlamaya hem de çıkarım yapmaya etkilerini vurgulamıştır.

Araştırma bulgularına göre öğrencilerin sözcük dağarcığı seviyesinin onların okuma faaliyetlerine doğrusal bir etkisi olduğu söylenebilir. Baker & Wigfield (1999) okuma faaliyetlerinin bireylerin sözcük hazinesini geliştireceği, hafıza kapasitelerini artıracak, bilgileri daha doğru analiz edeceklerini ve özgüvenlerini geliştireceğini ifade etmiştir.

Öğrencilere göre okuma yapmama nedenleri biyolojik, psikolojik, okuma materyalinin özellikleri, sosyo ekonomik durum ve eğitim uygulamaları başlıklarında toplanmıştır. Bu temalarda verilen nedenlere bakıldığında öğrencilerin rol model arayışında olduğu, okuyacak kitap bulmak için bir rehber ihtiyacı hissettikleri söylenebilir. Yılmaz (2007) öğrencilerin iyi bir okur olması için sınıf öğretmenlerinin öğrencilere örnek olmasını, sınıflarda her öğrencinin kendine göre bir eser bulabileceği bir kitaplık yapılmasını, öğrencilerin okuma alışkanlığını destekleyecek farklı yöntemleri sınıfta kullanmayı önermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Öğretmenlere göre eğitim sistemi, öğrenci özellikleri, okuma materyalinin özellikleri alanlarında kaynaklanan farklı sorun alanları nedeniyle öğrenciler (yeterince) okuma yapamamaktadırlar. Öğrencilere göre biyolojik, psikolojik, okuma materyalinin özellikleri, sosyo ekonomik durum ve eğitim uygulamaları başlıklarında sıralanan sorunlar nedeniyle (yeterince) okuma yapamamaktadırlar. Bu kapsamda araştırma bulgularına bağlı olarak aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Öğrencilerin okuma ilgi alanları tespit edilmelidir.
- Okullarda sözcük dağarcığını geliştirmek için eğlenceli/güncel etkinlikler yapılmalıdır.
- Öğrencilerin teknolojik araçları bilinçli kullanmaları için eğitimler düzenlenmelidir. Online okuma alışkanlığı desteklenmelidir.
- Yetişkinlerin baskı yapmak yerine okuma açısından doğru rol model olmalarına yönelik aile eğitimleri düzenlenmelidir.
- Öğrencilerin nitelikli kitaplarla tanışmaları için okul/sınıf kütüphanesi zenginleştirilmelidir.

6. Kaynaklar

- Adalı, O. (2010). *Etkileşimli ve eleştirel okuma teknikleri*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- Akyol, H. (2006). *Türkçe öğretim yöntemleri*. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Arıcı, A. F. (2017). *Okuma eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Arslan, D., ve Dirik, M. Z. (2008). İlköğretim ikinci sınıf öğrencilerinin okuma güçlüklerini gidermede okumayı geliştirici duyuşsal yaklaşımın etkisi. *Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21 (1), 1-18.
- Baker, T., & Wigfield, A. (1999). Dimensions of children's motivation for reading and their relations to reading activity and reading achievement. *Reading Research Quarterly*, 34, 2- 29.
- Demirel, Ö. (2004). *Türkçe ve sınıf öğretmenleri için Türkçe öğretimi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Maden, A. (2020). Akıcı okuma ile ilgili lisansüstü tezlerin araştırma eğilimleri: Bir betimsel analiz çalışması. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(2), 543-558
- Server, S. (2003). *Çocuk ve edebiyat*. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Sweet, A. P. (1993). Transforming ideas for teaching and learning to read. *Office of Educational Research and Improvement*, 1-22.
- Türkel, A., ve Ünlücömert, N. (2013). Öğretici metinlere yönelik yaratıcı okuma uygulaması örneği ve sürece ilişkin öğrenci görüşleri. *Turkish Studies*, 8 (12), 1345-1358.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yıldız, C. (2010). *Yeni öğretim programına göre kuramdan uygulamaya Türkçe öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Yılmaz, Z. A. (2007). *Sınıf öğretmenlerine Türkçe öğretimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Annelerinin Gözünden Sokakta Çalışan Çocuklar Sorununa Sosyolojik Bir Bakış

Prof. Dr. Dolunay Şenol⁸, Dr. Aybike Dinç⁹

Özet

Çocuklar, her dönemde her toplumda gelecek nesli temsil ediyor olmaları sebebi ile önemsenmiştir. Ancak çocuklara sağlanan şartlar ve gösterilen ihtimam toplumların kültürel yapılanmalarına ve içinde bulundukları şartlara göre farklılıklar ortaya koymaktadır. Köyde ailesi içinde ücretsiz aile işçisi olarak çalışan çocuklar, bir yandan ailesinin işini gelecekte de devam ettirebilmek için eğitilmekte, başka bir deyişle ailesinin mesleğini öğrenmekte, aynı zamanda da ailesinin diğer fertlerinin koruması, kollaması hatta kültür aktarımının etkisi altında olmaktadır. Sanayileşme sonrasında yaşanan köylerden kentlere göç, aileleri daha zor şartlarda yaşamaya mahkûm ederken çocukların da erken yaşlarda çalışma hayatının içinde olmalarını zorunlu hale getirmiştir. Köydekinin aksine evlerinden uzakta, bilmediği insanlarla ve ortamlarda çalışmak durumunda kalan çocuklar, her türlü istismar ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Tek tek bakıldığında bireysel bir problem gibi görünen çocuk işçiliğinin toplumsal bir problem olduğu her geçen gün daha fazla fark edilmektedir. 18 yaşına kadar korunup kollanması gereken, hayatın içinde tek başına yeterli mücadeleyi sürdüremeyeceği düşünüldüğü için birtakım yasal düzenlemelerle korunmaya çalışılan çocukların, çalışma hayatının içinde olmaları tercih edilebilir bir durum değildir. Çocukların erken yaşlarda çalışma hayatının içinde olmaları durumunda en istenmeyeni de sokakta, marjinal iş kollarında çalıştırılıyor olmalarıdır. Bu çalışmada sokaklarda simit, mendil, su satan, ayakkabı boyayan çocukların anneleri ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşme verilerinin sosyolojik yorumu yapılacaktır. Sokakta çalışan çocuklarla ilgili çok sayıda çalışma olmasına rağmen bu çocukların anneleri ile ilgili yapılmış çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada annelerin bakış açısı ile sokakta çalışan çocuklar probleminin sosyolojik boyutlarının incelenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *annelik, sokakta çalışan çocuklar, çalışan çocuklar, çocukluk.*

1. Giriş

Toplumların varlıklarını sağlıklı bir şekilde sürdürmelerinde ailenin varlığını ve fonksiyonlarını yerine getirmesinin son derece önemli olduğu kabul bilinmektedir. Ailenin sağlıklı bir şekilde varlığını ve fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için fertlerinin kendilerine yüklenen sorumlulukları olması gerektiği şekilde yerine getirmiş olmaları önem arz etmektedir. Her toplum doğum öncesinden başlayarak her bir bireye cinsiyetine ve yaşına uygun sorumluluklar yüklemektedir. Toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenildiği bu süreçte birey toplumla uyumlu hale getirilmeye çalışılmaktadır. Böylece toplumun devamlılığını, önceki nesillerden kopmadan ancak dönemin şartlarının da dışında kalmadan sürdürmesi beklenmektedir.

Aile hem içinde bulunduğu toplum tarafından şekillendirilir hem de o toplumun şekillenmesinde önemli rol oynar. Sanayi öncesinde yaşanan geniş aile modeli, üç neslin bir arada olmasını sağlayarak kültür aktarımını kolaylaştırmıştır. Geniş ailedeki insan sayısının fazla olması ve her bir bireyin ücretsiz aile işçisi olarak çalışması ailenin hem ekonomik hem de sosyal olarak güçlü olmasında etkili

⁸ Kırıkkale Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Anabilim Dalı
dolunay_senol@yahoo.com

⁹ aybikedinc@gmail.com

olmaktadır (Zafer, 2013: 123). Ancak bilim ve teknolojiadaki gelişmeler sanayi kentlerinin kurulmasını sağlarken buralarda çalışacak işgücüne ihtiyaç duyulmasını da beraberinde getirmiştir. Köyünde toprağı yeterli olmayan, hayvancılıkla geçimini istediğı şartlarda sürdüremeyeceklerini fark eden ve değişen dünyanın imkanlarından faydalanmak isteyen insanlar bu sanayi kentlerine göç etmeye başladılar. Bu göç kararının alınmasında köydeki geniş ailenin rızası olsa da yeni şartlar ailenin şekil değiştirmesinde etkili olmuştur.

Köyünden göç eden aile, şehirde köyünde yaşadığından çok farklı şartlarla karşı karşıya kalmıştır. Ataerkil yapılanma gösteren köydeki geniş aileler şehre göç ettiklerinde, erkeğin evin geçimini sağlayamaması veya evin geçimini sağlamada yetersiz kalması gibi önemli bir problemle karşı karşıya kalmaktadırlar. O zamana kadar evin geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdürdükleri için şehrin fabrika sisteminde vasıfsız işgücüne dönüşen erkekler, öncelikle günlük geçici işlerde çalışarak ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyorlar. Ancak şehirde ev kirası, yol parası, yiyecek ve içeceğe ödenmesi gereken zorunlu giderler bulunmaktadır. Bu giderler karşılanamadığında sistem işlemediğı için önce evin en büyük erkek çocuğı çalışma hayatının içine girmek durumunda kalmaktadır. Bir süre sonra annenin ve evdeki diğer çocukların da çalışmaya başlamaları ile köydekinden farklı bir aile yapılanması ortaya çıkmaktadır. Köyde erkekte olan otorite şehirde eve katkı sağlayan her bireyin söz hakkının olmasına dönüşmektedir (Şenol, 2023:35). Köyde aile bireyleri bir arada çalışmakta, birbirlerini koruyup kollamakta, dolayısı ile de biz bilinci ile hareket etmektedirler. Şehre gelip evin geçimini sağlayabilmek için kilometrelerce uzağı gidip gelen aile bireyleri, bu sırada her türlü olumsuzlukla tek başına mücadele eden ve kazandığı ile evin geçimine katkı sağlayan bireylere dönüşmekte, tüm bunlar her birinin bencilleşme ve bireyselleşmelerine sebep olmaktadır.

2. Toplumsal Hayattaki Değişim ve Aile

Aile her ne kadar içinde bulunulan şartlara göre farklılıklar gösterse ve farklı fonksiyonlar ortaya koysa da temel fonksiyonlarını her dönemde sürdürmeye devam etmiştir. Aile çocuğun kendisini güvende hissettiğı, temel ihtiyaçlarının giderildiğı, rol modelleri vasıtası ile toplumun kurallarını öğrenip uygulayabildiğı önemli bir kurumdur. Çocuğun duygusal, sosyal, psikolojik ve ekonomik gelişimi için önemli bir kaynak oluşturan aile, aynı zamanda önemli bir gözlem alanıdır. Duygusal ve sosyal ilişki ağını gözlemlleme fırsatını bulan çocuk, bunu kendi yaşamına yansıtarak hayata hazırlanmaktadır. Tüm bunlar dikkate alındığında ailenin çocuğun statüsünü, yaşam seyrini, dünyaya bakış açısını belirleyen önemli bir kurum olduğunu söyleyebilmek mümkün (Aslan, 2002: 27). Ailenin içinde bulunduğu sosyal ve kültürel şartlar çocuğun yaşamını belirleyen en önemli unsurların başında gelmektedir. Weber'in yaşam şansı olarak da tanımlamış olduğu bu durum çocuğun gelecekteki hayatı üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.

Toplumun minyatürü olarak da kabul edilen aile kurumu çocuğı sadece büyüme sürecinde imkânlar sağlamamakta gelecekteki şartlarının ve yaşama şeklinin de belirlenmesinde etkili olmaktadır. Aile, yerine getirmiş olduğu bu fonksiyonları ile bireyin yalnız kalmaması, toplumla bütünleşmesi, toplumsal düzenin parçası olması aynı zamanda da toplumun devamlılığını sağlaması noktasında belirleyici olmaktadır (Güler ve Ulutak, 1993: 52).

Bilim ve teknolojiye meydana gelen değişime bağılı olarak köyden kente yaşanan değişim hem toplumların hem ailelerin hem de bireylerin hayatlarında önemli farklılıklar oluşturmuştur. Yaşanan göç, yeni hayatın başlangıcı olmuştur. Aile bireylerinin görev ve fonksiyonları farklılaşmıştır (Gökçe, 2017: 61). Bu da köyde edilgen durumda olan kadın ve çocukların şehre göç ettiklerinde aile içinde belirleyici konumda olmalarında etkili olmuştur.

Aile hem bireylerin hem de özellikle çocukların hayatlarında son derece belirleyici olmaktadır. Eğitim kurumları çocuğı hayata hazırlamakta önemli bir fonksiyon yerine getirmekle birlikte aile anne karnından itibaren eğitim fonksiyonunu olması gerektiğı şekilde yerine getirmediğı takdirde formal anlamdaki eğitimden de beklenen verim elde edilememektedir. Bu anlamda bakıldığında ailenin ve özellikle de annenin çocuğun hayatındaki yerinin son derece önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca formal anlamdaki eğitim belirli dönemi kapsadığı halde ailenin çocuğı olan olumlu ve olumsuz yöndeki katkısı ölünceye kadar devam etmektedir (Şenol, 2022:13). Çocukların hayatın zorlukları karşısında kendilerini güvende hissedebilmeleri için kendilerine güvenen ve her şartta kendi yanlarında olabileceğine inandıkları ailelerinin olması onları hayata karşı güçlü yapmaktadır. Çocukların

hayatlarında her bir aile ferdinin ayrı ayrı sorumluluk ve katkıları olmakla birlikte bu çalışmada annenin sokakta çalışan çocukların hayatındaki rolü üzerinde durulacaktır.

3. Anneler ve Çocukları

Annelik, toplumdan topluma farklılıklar ortaya koyan bir süreç olmasına rağmen bütün toplumlarda anneliğin ortak paydası, çocuğu olacağını anladığı andan itibaren çocuğun çıkarlarının kadının çıkarlarının önüne geçmiş olmasıdır. Bu sebeple annelik, büyük oranda fedakârlıkla bir araya getirilmektedir (Şenol ve Demir, 2023: 54). Bundan dolayı kadın için çocuk sahibi olmak çok yönlü ve uzun vadeli düşünüp, kararlar almayı ve uygulamayı gerektirmektedir (Badinter, 2020:18). Ancak her anne olan kadının bu titizliği gösterebildiğini söyleyebilmek çok da mümkün değil. Özellikle ataerkil yapılanmalarda kadınların eğitim seviyelerinin düşük olması, kendi kararlarını kendilerinin alamıyor olmaları vb. pek çok faktör hem kadının annelik görevlerini olması gerektiği şekilde yerine getirememesini hem de çocukların annelerinden olması gereken düzeyde yardım alamamalarını dolayısı ile gelecekteki hayata olması gerektiği şekilde hazırlanamamalarını sağlamaktadır.

Günümüzde annelerin çocukları ile vakit geçirmelerinin önemi daha çok fark edilmiştir. Ancak annelerin eğitim seviyeleri ne derece yüksek ise çocukları ile geçirecekleri vaktin de o derece nitelikli hale geldiği de bilinmektedir. Anne çocuk iletişiminde annenin çocuğunun maddi ve manevi ihtiyaçlarını fark edip ihtiyaçlarını karşılayabiliyor olması aralarındaki iletişimin şeklini daha nitelikli hale getirdiği gibi bugünün karmaşık toplumlarında çocuğa hayat ile mücadelesinde yol gösterici ve vizyon sağlayıcı da olmaktadır (Altaş, 2019: 27). Bu gerçeği fark edip bunu başarabilecek niteliklere sahip olabilen anneler, çocuklarına yardımcı olabilirken bu donanıma sahip olmayan annelerin çocukları hayata diğer çocuklara oranla oldukça gerilerden başlamaktadırlar. Sokakta çalışan çocukların ailelerinin sosyo-kültürel ve ekonomik olarak oldukça düşük seviyelerde oldukları ve özellikle de annelerinin eğitim seviyelerinin son derece düşük seviyelerde olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada sokakta çalışan çocukların annelerinin, çocuklarının hayatlarında ne derece etkili oldukları, bu etkileşimde olumlu ve olumsuz faktörlerin neler olduğu kadınların kendi ifadeleri üzerinden tartışılacaktır. Ancak önce sokakta çalışan çocuklar hakkında bilgi vermek konunun açıklanmasında yardımcı olacaktır.

4. Sokakta Çalışan Çocuklar

Daha fazla kâr elde etme amacı ile ortaya çıkan kapitalizm, çalışanların karar alma süreçlerinde olmamaları, mülkiyetlerinin olmaması gibi sebeplerle çalışanlar, sermayedarların baskısı ve sömürüsü altında kalmakta, bu da sermayedarın kazancının artmasına katkı sağlamaktadır (Kibar, 2018: 83). Bu noktada her türlü sömürünün önü açılmış, uzun ve yorucu çalışma saatleri, emek sömürüsüne en uygun grupların seçilerek çalıştırılması gibi faktörler sistemin devamlılığında etkili olmuştur. İşsizlik, göç, yoksulluk gibi sosyal ve ekonomik koşullar erkeklerden daha ucuz işgücü olarak kadınların ve çocukların çalışma hayatının içine girmelerine yol açarken, emeğin daha fazla kullanılması ve sömürülmesinin de önünü açmıştır (Aydoğanoglu, 2009:16).

Çocuk işçiliğinin hem işveren tarafından uzun ve zor çalışma şartlarında çalıştırılarak az ücret ödenmesi hem de aileleri tarafından kazanmış oldukları ücretin kullanılması şeklinde iki boyutu bulunmaktadır. Bireyin emeğinin karşılığını olması gerektiği şekilde alamaması ve emeği ile elde etmiş olduğu gelirin kendisi dışında kullanılması Dünder, (2020: 328) tarafından emek sömürüsü olarak tanımlanmaktadır. İster düzenli bir iş yerinde isterse de marjinal iş kollarında çocuk yaşta bireyin çalışması/çalıştırılması çocuk emeğinin sömürülmesi olarak kabul edilmektedir. Sanayi ihtilali öncesinde ücretsiz aile işçisi olarak, sanayi ihtilali sonrasında da hem ailesi hem de işveren tarafından sömürülen çocuk, aynı zamanda sokağın acımasız şartlarına da maruz kalmaya mahkûm olmuştur.

Çalışan çocuklar ve sokakta çalışan çocuklar kavramları iç içe geçmiş kavramlardır. Çalışan çocuklar, sanayi ve hizmet sektöründe çalışan çocukları kapsadığı için daha geniş kapsamlı, sokakta çalışan çocuklar ise belirli bir mekâna ve kurala bağlı olmadan çalıştıkları/çalıştırıldıkları için daha dar kapsamlı kalmaktadırlar (Kucur, 2016:61). Erken yaşta çalışma hayatına atılan çocuklar arasında en riskli grubu oluşturan sokakta çalışan çocuklar uzun çalışma saatleri ve belirli bir mekânda çalışmıyor

olmaları sebebi ile çevreden gelebilecek her türlü risk, tehdit ve zorluğa açık hale gelmektedirler (Erbay, 2020:16).

Karataş (1993: 86), sokakta çalışan çocukların bir kısmının aile destek ve denetimine sahip olduğunu ancak bir kısmının aile bağlarının son derece düşük olduğunu belirtmektedir. Özellikle anne babadan birisinin ölmüş veya aileyi terk etmiş olması, aile içinde şiddetin ve istismarın olması, kadın yoksulluğu gibi sebepler neticesinde çocukların en kolay iş bulup evin ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sağlamaları gerektiğinde ilk akla marjinal iş kolları gelmektedir. Büyükşehirlerin sokaklarında 15 yaşın altında mendil, simit, su, çiçek satan, araba camı silen, ayakkabı boyayarak (Şenol, 2023:32) evlerinin geçimine katkı sağlayan bu çocuklar sokakta çalışan çocuklar olarak tanımlanmaktadır. Çocuklar sokaklardaki bu iş kollarında çalışmaya başladıkları andan itibaren her türlü risk ile de karşı karşıya kalmaktadırlar.

Sokaklarda çalışan çocuklar yaşlılarından farklı ortamlarda ve şartlarda hayatlarını sürdürdükleri için kendilerini konumlandırmakta da zorluk yaşamaktadırlar. Bu çocuklar bir taraftan para kazandıkları için kendilerini sorumluluk alan bir yetişkin olarak hissetmekte (Alptekin, 2011: 26) ve sorumluluk yüklenmekte, diğer taraftan da çocukça ihtiyaç ve istekleri olmaktadır. İkisi arasında bocalayan ve bocalatılan bu çocukların duygusal, sosyal, psikolojik ve fiziksel gelişimleri olumsuz etkilenmektedir. Çocukluğunu yaşayamayan ancak yetişkin de olmadıkları için yetişkin hayatının sorumluluklarını yerine getirmeye çalışırken kimlik kaybına uğrayan bu çocuklar için hayat gerçekten son derece zor şartlar sunmaktadır.

Sokakta çalışan çocuklar eğitim seviyelerinin düşük kalması, emeklerinin sömürülmesi, yeteri kadar hijyenik ortamlarda bulunamamaları sebebi ile bulaşıcı hastalıklara maruz kalmaları, yeterli beslenememe sebebi ile fiziksel ve zihinsel gelişmelerini tamamlamama, madde bağımlılığı ve suçla karışma riski ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Dursun ve Aksakal, 2018: 47). ‘Çocuk Hakları Sözleşmesi’ ne de aykırı olan bu durumun önüne geçmek sanıldığı kadar kolay olmamakta, detaylı ve iş birliği gerektiren çalışmaları zorunlu hale getirmektedir.

5. Alan Araştırması

5.1. Yöntem

Ailenin bireyleri üzerinde biyolojik, psikolojik, cinsel, toplumsallaştırma, koruyuculuk, dayanışma, koruma ve boş zaman faaliyetlerini değerlendirme gibi temel fonksiyonları bulunmaktadır (Erdem, 2020: 139). Her aileden bu fonksiyonları asgari düzeyde de olsa yerine getirmesi beklenmektedir. Geleneksel geniş aileler ve çekirdek ailelerin kendi içlerinde daha dengeli bir aile modeli ortaya koyduklarını söylemek mümkünken gecekondü aileleri için aynı şeyi söylemek kolay olmamaktadır. Gecekondü ailelerinde aile bireylerinin fonksiyonlarında farklılaşma olurken sürekli değişen şartlar ve sosyo-kültürel ortam, aile bireylerinin davranış ve tutumlarının zaman içinde değişmesine sebep olmaktadır. Bu da ortak bir davranış şekli ve tutum geliştirmeyi güçleştirmektedir.

Göç edilen yerdeki yeni yaşam şekline uyum sağlamaya çalışırken ailenin karşılaşmış olduğu ekonomik zorluklar aile bireylerinin çalışma hayatına girmesini zorunlu hale getirmektedir. Bu durum hem aile bütünlüğü ve işleyişi için hem de ailenin her bir ferdi için zor olmakla birlikte çocuklar için çok daha zor olmaktadır.

Genellikle şehirlerin merkezlerine uzak bölgelerde yaşayan aileler, çocuklarının çalışma hayatının içinde olmasına ekonomik olarak ihtiyaçları olduğu gibi bunu çocuklarının iş hayatına girmesi ve gelecekteki hayatlarında meslek edinme süreçleri için bir ön hazırlık olarak da değerlendirmektedirler. Ancak bu durumun çocukların ve ailelerinin hayatlarına yansıyan pek çok olumsuz boyutu da bulunmaktadır. Sokakta çalışan çocuklar dünyanın hemen hemen bütün toplumlarında önemli bir sorun olarak görülmektedir. Çocukluk dönemi bireyin hayatında son derece önemli olduğu için çocukların korunup kollanması, özenle büyütülmesi gerekmektedir. Ancak sokağın zor şartlarında hayat mücadelesini sürdürmek zorunda kalan, para kazanarak ailelerinin geçimine katkı sağlamaları gerektiğini düşünen veya düşündürülen çocuklar bulunmaktadır. Çocukların bakımından birinci derecede sorumlu olarak öncelikle kadınlar kabul edilmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri kadınlara çocukluklarından itibaren bu sorumluluğu almalarını öğrettiği için anneler çocuklarını her şartta koruyup kollamaya çalışmaktadırlar. Ancak annelerin toplumsal cinsiyet rollerini içselleştiriyor

olmalarından dolayı çocuklarını her türlü tehlikeye karşı koruması beklenirken sokaklarda her türlü istismara açık ortamda çalışmalarına annelerin nasıl izin verdiklerinin sorgulanması gerektiği düşünüldü. Böyle bir çalışmanın yapılmasının gerekliliği ve önemi düşünüldü.

Sokakta çalışan çocuklara ulaşmak ve onlarla görüşmek bu derece zorken bu çocukların annelerine ulaşarak görüşmek çok daha zor oldu. 18.03.2023-11.09.2023 tarihleri arasında öncelikle Ankara sokaklarında mendil, su, kalem, vb. satan, ayakkabı boyayan çocuklara ulaşıldı. Çocuklara çalışmadan bahsedilerek anneleri ile görüşme talebi iletilti. 43 çocuk vasıtası ile annelerine görüşme talebi iletilmiş olmasına rağmen 17 anne ile yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilebilmiştir.

13 anne eşlerinin görüşmelerden haberdar olamamasını talep ederken 4 anne eşinin görüşmelerden haberinin olmasında sakınca görmediğini hatta eşlerinin görüşmelerden haberinin olduğunu belirtmiştir. Görüşmecilere ulaşmada yaşanan zorluklar, görüşmeci sayısının sınırlı olması, görüşme yapılan konu hakkında annelerin duygu ve düşünceleri ile ilgili detaylı bilgi alma isteği çalışmanın nitel araştırma ile gerçekleştirilmesinde belirleyici olmuştur. Görüşmecilerin belirlenmesinde sokakta çalışan bir çocuğun annesinin görüşme talebini kabul etmesi ile başlayıp o annenin diğer annelere, o çocuğun diğer arkadaşlarına yönlendirmesi ile gerçekleştirildi. Kartopu örneklem yöntemi ile gerçekleştirilen bu çalışma sokakta çocuğu çalışan annelerin çocuklarının sokakta çalışması ile ilgili duygu ve düşüncelerini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Görüşme yapılan 17 annenin yaş ortalaması 37 olarak tespit edilmiştir. Görüşmeler sırasında annelerin 13'ünün erken yaş evliliği yaptığı, 5 annenin ilk çocuğunu 13 yaşında, 2 annenin 15 yaşında, 5 annenin 16 yaşında, bir annenin de 17 yaşında ilk çocuğunu doğurmuş olduğu; 13 annenin 3'den fazla çocuğunun olduğu tespit edilmiştir. Görüşmeci kadınlardan 16'sı eşinin kadrolu bir işinin olmadığını, bulduklarında geçici işlerde çalıştıklarını söylemiştir. Kadınların çalışma durumuna bakıldığında 2'sinin merdiven temizlediği, 5'inin eşi ile kâğıt topladığı, 10'unun da evlere günlük temizlik işlerine gittikleri öğrenilmiştir. Görüşmeci kadınlardan 2'sinin okuma yazmasının olmadığı, 3'ünün ilkokulu terk ettiği, 9'unun ilkokul, 2'sinin ortaokul mezunu olduğu birisinin de liseyi terk ettiği tespit edilmiştir.

5.2. Araştırma Bulguları

Annelerin çocuklarının hayatlarını bu derece önemsemelerine rağmen çocuklarının erken yaşlardan itibaren çalışmalarına nasıl göz yumdukları sorulduğunda alınan cevapları ataerkil yapılanmanın etkisi, yoksulluk, göç ve erken yaşta itibaren çocukların çalıştırılmasının bir yaşama şekli olarak benimsenmiş olması şeklindeki alt başlıklarda toplamının mümkün olduğu görülmüştür. Görüşmeci annelerden 4'ü de kesinlikle çocuklarının çalışmasına karşı olduklarını ancak şartların kendilerini zorladığı için istemeyerek de olsa çalışmalarına karşı çıkmadıklarını/çıkamadıklarını belirtmiştir. Bu bölümde kadınların çocuklarının çalışması ile ilgili düşünceleri kendi ifadeleri ile verilerek sosyolojik boyutu ile değerlendirmeleri yapılmaya çalışılacaktır.

5.2.1. Ataerkil yapılanma

Annelik, bütün toplumlarda önemsenen hatta kutsanan bir statü olmuş, annenin çocuğun hayatındaki önemi her zaman kabul edilmiş hatta son dönemde bu konudaki hassasiyet daha da artmıştır. Ancak bu kadar önemli bir rolü olan annelerin çocuklarının hayatlarında aynı derecede belirleyici olduklarını söyleyebilmek mümkün değildir. Özellikle ataerkil yapılanmalarda kadınlar ev içi işler ve çocuk bakımından sorumlu olmalarına rağmen çocukları ile ilgili kararlarda ikinci planda kalmakta hatta çoğu zaman karar alma süreçlerine katılamamaktadırlar. Bu gerçekliği görüşme yapılan sokakta çalışan çocuk annelerinin ifadelerinde de görmek mümkün olmuştur. Çocuklarının sokaklarda neden çalıştıkları sorulduğunda *"Neden çalışması. Babası "gidecek çalışacak" dedi. O da gitti çalışıyor. Babaya ataya karşı gelmek olur mu?"* (5), şeklindeki annenin cevabında da net bir şekilde görülmektedir. Yine aynı anneye çocuğunun erken yaşlarda sokaklarda çalışmasını kendisinin onaylayıp onaylamadığı sorulduğunda *"Bizde kararı baba verir. Anneyim ben. Benim dememle olmaz. Hadi bana sordu diyelim ben dışarı işinden anlamam ki. Bizimki bana sorsa bile "Ben anlamam. Ağana, ağa babana sor" derim. Hem bütün çocuklar çalışır bizde. Köydekiler de çalışır bizde. Baba ata ne derse çocuk da onu yapar. Benim tekne kazıntısı keyfine düşkün. Baba çalışacaksın deyince hüner yaptı. Ataya karşı gelmek olmaz diye diye ben onu yola getirdim. Şimdi güle oynaya gidiyo işe. Çocuk bilemez ne iyi ne kötü. Anneler babanın isteğini çocuğuna anlatmalı."* şeklindeki annenin vermiş olduğu cevap son derece

manidar bulunmuştur. Kadının ifadelerinden de anlaşılacağı gibi anne çocuğunun geleceği ile ilgili karar alma hakkının olduğunu düşünmemekte hatta babaların almış olduğu kararları annelerin çocuklarına kabul ettirme görevinin olduğuna inanmaktadır. Ataerkil yapılanmalarda kadınlar toplumsal cinsiyet rollerini içselleştirdikleri için kendi karar alma haklarının olmadığını, eşlerinin almış olduğu kararlara uymaları gerektiğini düşünmektedirler.

Çocuklarının babalarının soyunu sürdürdüklerine inanıyor olmaları da kararların baba veya baba soyundan erkekler tarafından alınmasında etkili olduğu 9 numaralı görüşmeci kadının şu ifadelerinden anlaşılmaktadır: *“Babası hiç onlar için kötü şey ister mi? Hem neden istesin? Onun soyu o. En iyisi olsun ister.”* Görüşmeci annenin soy bağının babadan ilerlediğine olan inancı babanın kendi soyundan gelen kişiler için olumsuz düşünmesinin mümkün olmadığını hatta en iyisini isteyebileceğine inanmasında etkili olmaktadır. Annenin bu şekilde düşünmesinde çocuğun soy kütüğünün babanın soy kütüğünde olması ve babasının soy ismini kullanıyor olması da belirleyici bir etken olmaktadır.

5.2.2. Yoksulluk

Yoksul insanlar içinde bulundukları şartlardan çıkış sağlayabilmek için tüm yollara başvurabiliyorlar. Özellikle anne babalar çocuklarının temel ihtiyaçlarını karşılayamıyor olduklarında en hızlı ve en etkili çözümleri üretmeyi tercih ediyorlar. Bu durumu 8 numaralı görüşmeci şu ifadelerle ortaya koymaktadır: *“Karı aç olunca çocuk da çalışır ebe de. Bizim evde kim iş bulursa o çalışır. Eşim iş bulamadı. Bulsa yapar tabi. İş aslanın ağzında. Bulunca hamallık yapar. İş bulunca tabi. Ben merdivene giderim. Çocukların üçü de çalışır işte dedim ya sana. Kaynanam var bizle. O da patik örür satar. Herkes elinden geleni yapar işte.”* Benzer bir ifade de 2 numaralı görüşmeci tarafından şu şekilde ortaya konulmuştur: *“Ne yapacak tabi çalışacak. Akşam bi sofraya etrafında toplanmak istersen çalıştırırın çocuğunu. Bi oğlum çalışıyo ama öbürü de büyüyünce abisi ile işe gider tabi. Çalışmak kötü değil ki hem. Aç kalıp el açmak yerine evde herkes çalışabilir.”* Görüşmeci anneler, ailedeki her bireyin aileye katkı sağlamasını önemsemektedir. Evin geçimini sağlamak özellikle de temel ihtiyaçların sağlanamaması durumunda ailedeki her bir bireyin kendisinde sorumluluk hissetmesi gerektiğine vurgu yapmış oldukları dikkati çekmektedir. Ailede sadece anne babanın değil çocukların hatta yaşlı kayınvalidesinin de kendisine düşen sorumlulukların farkında olduğuna vurgu yapmış olduğu dikkati çekmektedir. 13 numaralı görüşmeci de *“Çalmak yok bizde. Alınlarının teri ile çalışır çocuklarımız. Ben temizliğe gittiğim evlerde çocukların nasıl pamuklara sarıldığını bilirim ama. Onların variyetleri var. Bizim elimizde de olsa biz de çocuklarımıza veririz. Çalıştırmayız. Olsun. Aç kalmamak için çalışmayı bilsin çocuk da.”* yoksulluğun insanları mecburiyetlere sürükleyebildiğini ancak önemli olanın meşru yollarla para kazanmak olduğuna vurgu yaptığı dikkati çekmektedir.

5.2.3. Böyle Gördükleri İçin

Sokakta çalışan çocukların anneleri ile yapılan bu çalışma verileri değerlendirildiğinde annelerin çocuklarının çalışmasında çok fazla sakınca görmedikleri dikkati çekmektedir. Bunda çocukların çalışmasının kültürel normlarla da destekleniyor olmasının önemli bir rolü olduğu düşünülmektedir. *“Ağaç yaşken eğilir.”* atasözü ile hayata hazırlanmada, çocukluk çağının son derece önemli olduğu vurgulanarak yetiştirilen bireyler hayatlarının farklı aşamalarında da çevrelerindeki çocukların çalışma hayatının içinde olduklarını gördükleri için çocukların çalıştırılmalarında bir sakınca olduğunu düşünmemeye başlıyorlar. 17 numaralı görüşmeci anne bu durumu şu ifadelerle ortaya koymuştur: *“Bizim bu mahalle var ya burada tüm çocuklar çalışır. Tüm herkesler yanlış mı yapıyor diyon sen şimdi? Zenginlerin çocukları çalışmaz ama bizim gibi ailelerin çocukları hep çalışır. Babaları da çalıştı, emmileri de. Köylük yerlerde de çocuklar çalışır hep. Babalarının emmilerinin yanında çalışırlar hep. Benim adamın babası çok sert bi adamdı. Ama torunlarına hiç kıyamazdı. Korkardı torunları ondan ama çok da severlerdi. Onları horozun ailesini arkasına takıp gittiği gibi takar götürür. Sabahtan akşama tarlada onları çalıştırırdı. Okuldan geldiklerinde de hemen onlara bi iş buyurur yaptırırdı. Öğretti işleri torunlarına. Herkes öyle yapar benim bildiğim. Ne var bunda yanlış olan. Ben neden karışayım. Dedesi öğretiyor ne güzel değil mi?”* Bu görüşmecinin ifadelerinde açıkça belirtildiği gibi çocukların anne babaları hatta büyük anne ve büyük babaları tarafından sosyalizasyon sürecinden geçirilirken meslek edinebilmeleri için kendi bildikleri yöntemlerle sorumluluklar almaya gayret ettikleri anlaşılmaktadır.

8 numaralı görüşmeci anne “Çocuk çalışacak ki ileride ele güne muhtaçlık yapmasın. Sen onu çalıştırma, çalıştırma sonra da hadi para kazan de. Olmaz öyle. Çocuk dediğin çalışacak. Bizim buralarda böyle. Çocuklar hep çalışır. Kızlar da çalışır. Kaynanam patik örür satar dedim ya kızımı da aha şuncacıktan patik örmeye başladı nenesiyle. Arada ben de örüp veririm onlara satarlar. Biriktiririz patikleri. Onlar alıp gider satarlar. Kaynanan kız kısmı yalnız gitmez der. Okuldan çıkmasını bekler alır torununu yanında birlikte giderler. Bunun neresi kötü şimdi. İlerde okur, okumaz bilinmez. Elinde bi mesleği olsun. Meslek olmadan olmaz. Dünyanın çok halleri var. İş yapmak çocukken öğrenilir. Biz böyle gördük.” 2 numaralı görüşmeci. Öğrendiklerine aykırı bir davranış şeklinin kendilerini ürküttüğünü şu ifadelerle anlatmaktadır. “Doğru söylüyon. Sokaklar çok tehlikeli. Ama öbürü de tehlikeli bana göre. Sokakta uyuşturucu kullanan var, dayak var, sigara var. Çok pis şeyler var. Onlara alışsın istemez hiçbir anne baba. Olur mu istemez tabi kimse. Anneler ilgilenecekler tabi çocuklarıyla. Annelerin saç baş boşuna mı ağarıyo. Bak, bak, bak (yemenisini açıyor, saçını gösteriyor) bembeyaz oldu kafam. Yaşım 38 daha. Çok mu. Onların peşinde koşmaktan oldu bu beyazlar. Olacak tabi. Helal hoş olsun çocuklarına ama. Onlar çalışacaklar, sen de onları kontrol etcen. Kötüye gitmesin diye. Çocuğunu kontrol edemiyorsan o senin ayıbın. Hem hep evde tutamazsın. Hem çalışıp hem oynuyo sokakta onlar. Öyle kötü bi şey değil bence.” Benzer ifadeleri 7 ve 1 numaralı görüşmecilerin ifadelerinde de görmek mümkün. 7 numaralı görüşmeci “Ben yıllardır evlere temizlik yapmaya giderim, benim çocuklarımla onların çocuklarını kıyaslamam. Altın değerinde benim evlatlarım. Son gittiğim evde bi kız var. Aman Allah’ımmmmmm. Allah düşmanımın başına versin istemem. İş yapmayı bilmez. Hadi onu anladım. Dedesi zengin. İş yapmasına ihtiyaç yok. Evde iki sürekli kadınız biz. Öteki arkadaşım gece de kalıp, hizmetlerini görüyo. Biz olmasak bir bardak su alıp içemezler ya ondan kalır hep bi kadın evde. O arkadaşım iki saat izin alsa hemen beni çağırırlar. Başka arkadaşlar da arada yardıma gelirler. Kız mutfakta yemek yapmak değil, suyunu alamaz. Tepsisini hazırlar önüne götürürüz. Yer ama masada değil, yatakta yer. Tepsiyi yatağının altına sürüverir. Kendi başına kalsa yaşayamaz derim ben hep benim adama (gülüyor). Benim evlatlarım yere düşse bi tutam torpakla kalkarlar. Ben ölsem gözüm arkada kalmaz. Çalışır çabalar, kendilerine bakar benim evlatlarım. Kardaşlarına da bakarlar. Hangi çocuğu istersin dersen benimkini isterim(gülüyor) herkes öyle der dersen ama sokakta büyüdüler ama altın benim evlatlarım altın, altın.”, 1 numaralı görüşmeci de “Öyle armut piş ağızma düş olmaz. Ben hep onlara Koç’un torunu değilsiniz. Olsanız çalışmazdınız ama değilsiniz diye espri yaparım. Ben zengin de olsam çocuklarımı ufak yaştan çalıştırmaya başlardım herhalde. Sokakta çalışmazdı belki ama babalarının holdinginde çalışırlardı.” Annelerin ifadelerine bakıldığında sokağın şartları zor olsa da çocuklarını hayata hazırladığı için çocuklarının sokaklarda çalışmasından çok şikayetçi olmadıkları dikkati çekmektedir. Görüşmeci annenin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi çalıştırılmadan büyütülen hatta özenle büyütülen çocukların olduğunu biliyorlar. Ancak kendi ailelerinin benzer imkanlarının olmamasından dolayı çocuklarının çalışmasına olumsuz bakmadıklarını hatta ileride hayatın içinde var olabilmeleri, mesleklerinin olup hayat mücadelesinde başarılı olabilmeleri için erken yaşta çalışmalarına olumsuz anlam yüklemediklerini vurguladıkları dikkati çekmektedir.

5.2.4. Göç

Göçler, salgın hastalıklar, ekonomik krizler, doğal afetler sosyo-kültürel yapının ekonomik olarak güç kaybetmesine dolayısı ile de işsizliğe, işsizlik de yoksulluğa sebep olmaktadır. İşsizlik yoksulluğu beraberinde getirirken, yoksul aileler hem çocuklarının eğitim hayatını destekleyememekte hem de onların eğitim hayatlarını sürdürmek yerine çalışma hayatına girerek ailelerine destek olmaları beklenmektedir (Karayılmazlar ve Güler, 2015: 29). Ailenin yoksullukla mücadele sürecinde hiç olmazsa temel ihtiyaçların karşılanması için çocuğun çalıştırılması tercih değil mecburiyet olarak yaşama yansımasıdır.

Göç edilen yerlerde yaşanan olumsuz şartların çocukları çalışma hayatına nasıl yönlendirdiğini 6 ve 10 numaralı görüşmeci annelerin ifadelerinde net bir şekilde görmek mümkün. “Biz yeni geldik Ankara’ya. Kim iş bulursa o çalışmaya başladı. Ayakta kalmaktı tüm derdimiz. Çocuk da çalıştı ben de.” (10), “Göç edince ilk 7-8 ay babaları iş aradı. Ama yok, yok, yok, yok işte. Adam günlerce aradı iş. Olmayınca olmuyo işte. Bulamayınca önce ben hasta bi, yaşlı bi kocakarıya bakmaya gittim. Karnın aç. Ölünceye kadar kadın çalıştım orda. O kadın bana boya sandığı almak için para verdi. Aldım onu verdim oğluma. O gün bugün boyuyo okuldan çıkınca ayakkabıları. Alnının teriyle kazanıyo parasını. Harcamaz bana getirir. Allah razı olsun.” Görüşmeci annelerin de belirtmiş olduğu gibi özellikle babaların göç sonrasında iş bulamamaları, iş bulduklarında da vasıflı işgücü olmamalarından dolayı aldıkları ücretlerin evin geçimini sağlayamaması, göç edilen yerdeki ev kirası gibi sabit giderleri karşılamaya

aldıkları ücretlerin yeterli olmaması, tüm aile fertlerinin iş bulma ve buldukları işlerden kazanç elde etme isteklerinde etkili olduğu anlaşıyor.

Görüşmeler sırasında annelerin çaresiz kalmaları durumunda da çocuklarını çalıştırmaya başladıklarını ifade ettikleri öğrenilmiştir. *“Eşim Ankara’ya geldiğimizde inşaatla işe başladı bizim köylülerin yanında. Gül gibi geçinir giderdik. Ama üç ay sonra üstüne vinç düştü, sakat kaldı. İşe gidemez oldu. Ben de ona baktığımdan işe falan gidemedim. Çoluk çocuk aç bilaç kaldık. Bizim köylülerin beş çocuğu da sokaklarda bişeyler satarlardı. Geçmiş olsuna gelince bizimkilerle simit satmaya gitsinler dedi köylümüz. Allah bir değil bin kere razı olsun. Yol gösterdi biz. Büyükşehir sakatlara simit tezgâhı verdi sonraları. Sakat arabası da verdiler. Benim adam satar güya. O sadece orda oturur. Okuldan çıktı mı benim oğlan hemen onun yanına gider, satar. Okuldayken ben de yardım ederim ama. Sekiz yaşından bu yana benim oğlumun üstünde simit işi.” (12).* Görüşmecı kadının ifadelerinden de anlaşılabacağı gibi hemşerileri veya yakınlarında kendi yaşama standartlarına yakın hayat sürenlerin yol göstermeleri veya onların yaşam şekillerini kendilerine model almaları ile yaşam mücadelesinde çözüm üretmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Görüşmeler sırasında anneler çevrelerindeki diğer aileler ile sık sık tecrübe paylaşımında bulunduklarını ve dayanışma içine girdiklerini belirttikleri dikkati çekmiştir.

5.2.5. Hiç İstemiyorum Ama!

Sokakların sadece çocuklar için değil yetişkinler için de son derece riskli olduğu bilinmektedir. Sokaklarda çalışırken her türlü bulaşıcı hastalık riski altında olan çocuklar kurşun, cıva, tiner gibi her türlü zararlı maddeye maruz kalmaktadırlar. Çalıştıkları yerlerde uyuşturucu maddeler ile tanışmakla kalmamakta aynı zamanda bu maddelerin satıcısı da olabilmektedirler (Kalaycı ve Akin, 2021: 89). Bundan dolayı çocuklar sokaklarda çalışırken her türlü maddi ve manevi riskle karşı karşıya kalabilmektedirler.

Çocukları için bu risklerin farkında olduğunu belirten görüşmecı annelerden 4’ü çocuklarının sokakların acımasız ortamında çalışmalarını hiç istemediklerini, hiçbir annenin de kendi rızası ile çocuklarının sokak ortamında çalışmasını istemeyeceğini ancak çaresizliğin kendilerini istemedikleri şeyleri yaşamaya, yapmaya, onaylamaya mecbur bıraktığını belirtmiştir. 13 ve 14 numaralı görüşmecilerin ifadeleri annelerin çocukları için istemeyerek de olsa bazı şeylere boyun eğmek zorunda kaldıklarını ortaya koymaktadır. *“Kocam sağken her şey kolaydı. Ya da ben öyle sanırdım. Çok iyi adamdı. Benim azımdan çıkana bakardı (ağlıyor). Buraya geldiğimizde iş bulamadı önceleri. Sonra hamallık buldum diye geldi. Çok mutluydu. Ama ben mutlu olmadım. Kalbi vardı çocukluktan beri. Hamallık kolay mı? Birgün kalbi durmuş. Ölüm haberi geldi. Hayat bize o haberden sonra kötü oldu. Kadın başıma üç çocuk ortada kaldım. Başımızda adam bulunsun diye evlendim ama. Ama işte. Anladın işte. O bizi çalıştırıp kendisine... (boğulurcasına ağlıyor). Evlatlarım da ben de hep çalışıyoz işte. Kör boğazımız için değil körolası için çalışırız senin anlayacağın.” (13).* Aynı şekilde 14 numaralı görüşmecı anne de çaresizliğini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: *“Adam çalışmaz benim. Ağaları köyde ite kaka çalıştırırdı. Buralarda mecbur çalışır sanırdım. Ama olmadı. Hiç çalışmadı. Çalışmak da istemedi. Ne bilem ben öyle bi adam işte. Ne bilem Allah onu öyle yaratmış. Ne bilem çaresizim işte. Ne bilem çaresizlik işte. Çalıştıklarım yetmez. Sadece karnımız doysun isteriz. Öyle eller gibi çok şey istemeyiz ama mecbur karnımız doycak. Mecbur çalışcaz. Öyle keyfim için yollamam asla diye. Hangi anne ister (ağlıyor).”*

Annelerin ifadelerinden de anlaşılabacağı gibi çocuklarının erken yaşlardan itibaren çalışmasını anneler isteyerek onaylamıyorlar. Ancak yaşanan hayatın onları mecbur bırakması sebebi ile çocuklarının çalışmasına onay vermek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Görüşmeler sırasında annelerin sık sık *“kim çocuğunun çalışmasını ister”* şeklindeki serzenişleri çaresizliklerini büyük oranda ortaya koymaktadır.

6. Sonuç

Geleneksel toplumlarda “ücretsiz aile işçiliği” olarak adlandırılan ve aile bireylerinin ücret almadan aile bütçesine katkı sağlayabilmek, ailenin yaşam şeklini daha üst seviyelere taşıyabilmek için tüm aile fertlerinin çalışması esas alınmıştır. Ailedeki her bir bireyin yaşına, cinsiyetine, fizikî ve zihinsel gelişimine göre hayatının her aşamasında aileleri için katkı sağlaması hedeflenmektedir. Bu durum her bir bireyin aile içinde önem kazanması ve aynı zamanda kendi geleceklerine katkı sağlaması anlamına gelmektedir. Aile içinde gerçekleşen bu iş bölümü esaslı iş birliği, aileye olduğu kadar bireye de katkı sağlamakta, aynı zamanda bireyi geleceğe hazırlamakta, meslek edindirmekte, aile fertlerinin

koruması, kollaması altında onların rol model olması ile güçlü bir şekilde hayata hazırlanmalarını sağlamaktadır.

Sanayi ihtilali ile hız kazanan süreçte değişen şartlar, aile bireylerinin her birinin yine sorumluluk almalarını gerektirmiştir. Ancak bu kez aile bireyleri birbirlerinden uzak ve birbirlerini koruyup kollayamadıkları yeni oluşan ortamlarda çalışmak zorunda kalmışlardır. Bir taraftan geniş aile hayatının yerini önceleri gecekondlu ailesine daha sonra da çekirdek aileye bırakması aile içindeki iş birliği, iş bölümü ve dayanışmanın en alt seviyeye taşınmasını sağlarken diğer taraftan da aile bireylerinin birbirlerinden uzakta ve kapitalist dünyanın şartlarında yaşamasını zorunlu hale getirmiştir. Bu durumdan ailedeki tüm bireyler olumsuz şekilde etkilenirken çocuklar çok daha fazla olumsuz yönde etkilenmişlerdir.

Kapitalizm, çocukları çok farklı şekillerde çalışma hayata yönlendirmiştir. Bunların en tehlikelilerinden birisi “sokakta çalışan çocuklar” dır. Sokaklarda ayakkabı boyayıp, mendil, su, simit gibi şeyler satarak aile bütçesine katkı sağladıkları düşünülen bu çocukları sokakların acımasız şartları son derece olumsuz yönde etkilemekte, meslek edindirmek yerine, sağlıklı beslenme ve eğitimden uzak kalmalarını sağlamaktadır. Bu kadar olumsuz şartları bulunan sokak şartlarında annelerin, çocuklarının çalışmalarına izin vermeyeceği kabulü olmasına rağmen annelerin sessiz kalması ve hatta bazen de desteklemelerini anlamlandırmak son derece güçtür.

Annelerin çocukları için en iyi imkanları sağlamaya çalıştıkları kabulüne rağmen sokakların olumsuz şartlarında çalışmalarına neden izin verdikleri üzerine yapılan bu çalışmada göçün, yoksulluğun, çaresizliğin annelerin çocuklarının sokaklarda çalışarak ailelerinin ayakta kalmasına katkı sağladıklarını düşünüyor olmaları/düşünmek zorunda kalmalarının etkili olduğu anlaşılmıştır. Köyde, çocukların erken yaşlardan itibaren ücretsiz aile işçisi olarak çalışıyor olmaları ve şehirde kendi çevrelerindeki diğer ailelerin de çocuklarını çalıştırıyor olmalarından dolayı çocuğu iş hayatına hazırlama ve elde edilen gelirin ailenin var olma mücadelesinde etkili olacağına inanmanın da bu kararın alınmasında etkili olduğu görülmektedir. Oysa köyde aile bireylerinin yanında rol modelleri vasıtasıyla hayata hazırlanan çocuklar, şehre geldiklerinde her türlü istismara açık ortamlarda tek başlarına veya kendileri ile aynı şartlardaki çocuklarla bir mücadele sürecinin içinde olmaktadır. Görüşme verilerine dayanarak annelerin çocuklarının sokaklarda çalışmalarında tüm imkânsızlıklara rağmen çok da istekli olmadıkları ancak ataerkil yapıyı içselleştirerek büyütüldükleri için karar alma süreçlerinde çok da söz sahibi olmadıkları, söz sahibi olmak için çok da bir çabalarının olmadığı fark edilmiştir.

Sokakta çalışan çocuklar problemi göç, yoksulluk, eğitimsizlik, değişen hayat şartlarını sağlıklı bir şekilde değerlendirip, oluşan olumsuz şartları ortadan kaldıracabilecek bir değerlendirme yapabilecek seviyeye ulaşamadığı sürece devam edecek gibi görünüyor. Bu noktada anne babaların eğitimi kadar hatta çok daha fazlası ile başta yerel yöneticiler ve konu ile ilgili yönetim kademesindeki pek çok kişinin sorumluluk alması ve bu konuda kurumlar arası iş birliğinin yapılması ile çok daha kolay çözülebileceğini söylemek gerekir.

7. Kaynaklar

- Altaş, B., (2019). Tüketim Toplumunda Anneliğin Yeni Görünümleri, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Alptekin, K. (2011). Sokakta çalışan çocuklar ve aileleri: düzce örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 22(1), 25-48.
- Aslan, Kadir. (2002). “Değişen Toplumda Aile ve Çocuk Eğitiminde Sorunlar”, Ege Eğitim Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, ss:25-33.
- Aydoğanoglu, E. (2009). Tutsak emeğin özgürleşmesi. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 9(31), 15-19.
- Badinter E. (1992), Annelik Sevgisi, (Çeviren: K. Çelik), İstanbul: Afa Yayınları.

Çocuk haklarına Dair Sözleşme: <https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme> , Erişim Tarihi: 08.10.2023.

Dursun, S., Aksakal, E. (2018). Çalışan çocukların sorunları üzerine bir araştırma. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 41-56.

Dündar, G. (2020). “Emek Sömürüsü Bağlamında İnsan Ticareti”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, ss:326-349.

Erbay, E. (2020). *Çocuk hakları perspektifinden çocuk işçiliği*. Ankara: Nobel Yayınları.

Erdem T. (2020), *Sosyoloji Notları, Genişletilmiş 5. Baskı*, İstanbul: Otorite Yayınları.

Gökçe. Hatice. (2017). “Dünü, Bugünü, Yarını İle Aile”, *Sosyoloji Notları*, Cilt:1, Sayı:1, ss: 50-63.

Güler. D. ve Ulutak. N. (1993). “Aile Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Türk Toplum: Yaşantısında Aile”, *Kurgu*, Cilt:11, Sayı:1, ss:50-75.

Kalaycı, S., Akin, A. (2021). *Sokakta çalışan çocuklar ve gelecek beklentileri*. Ankara: Nobel Bilimsel Yayıncılık.

Karataş, K. (1993). Çocuk işgücü sorunu: nedenleri, sonuçları ve çözüm önerileri. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Dergisi*, 11(1-2-3), 85-102.

Karayılmazlar, E., Güler, A. (2015). Yoksulluk, yoksulluğun nedenleri, sosyo-ekonomik etkileri, Türkiye ve dünyada yoksulluğun boyutları. *Vergi Raporu*, 193.

Kibar, S. (2018). Analitik marksizmin sömürü olgusuna yaklaşımının bir eleştirisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 73-84.

Kucur, F. (2016). Sosyo-Ekonomik bir sorun olarak sokakta çalışan çocuklar. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 55-66.

Şenol D., (2013), “Küreselleşen Dünyada Türk Ailesindeki Değişim”, *Türk Yurdu Dergisi*, Mayıs 2017, Cilt: 106, Sayı:357, ss. 34-36.

Şenol. D. (2023), *Çalışmazsam Okuyamam*, 3. Baskı, Ankara: Net Kitap Yayınları.

Şenol D., G. Demir (2023), *Annelik: Canı İçin Can Vermek*, Ankara: Nobel Yayınları.

Zafer, B. A (2013). “Cumhuriyet ile Birlikte Değişen Türk Aile Yapısı ve Kadının Durumu”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (24), ss.121-134, <https://dergipark.org.tr/en/pub/sosbilder/issue/27476/28898>

Risk (Kriminojen) Faktör Olarak Yoksulluğun Çocuk Suçluluğuna Etkisi

Doç. Dr. Ebru İbiş¹⁰M-r Dilara Nuredini¹¹

Özet

Çocukların hangi sebeplerden dolayı suçlu profili oluşturmaya başladıkları veya neden suç işlediklerine cevap verebilmek oldukça zordur. Bunun nedeni birçok farklı kriminojen faktörler veya risk faktörleri olarak da bilinen nedenlerin bulunmasıdır. Çocuk suçluluğunun genel anlamda birçok açıdan ele alınması gerekmektedir, özellikle sözkonusu etiyolojik özellikler olduğunda, çocuk suçluluğunun kriminolojik boyutlarının araştırma gereksinimi daha da önplana çıkmaktadır. Suça sürüklenen çocuklar alanında yapılan araştırmalar, suç işleyen çocukların çoğunun ekonomik sorunları olan ailelerden geldiğini açıkça görebiliyoruz ve bu yüzden kriminolojik anlamda temel risk faktörler olarak yoksulluk ve işsizlik yer almaktadır. Belirtilen risk faktörler dışında sayabileceğimiz daha birkaç önemli risk faktörleri bulunmaktadır, bu durum çocuk suçluluğunu açıklarken multi-faktör konseptini (çokfaktörlü konsept) benimsediğimizin göstergesidir. Multi-faktör konsepti söz konusu olduğunda, çocuk suçluluğunu açıklarken sadece bir risk faktör ile sınırlı kalmayıp, birden fazla risk faktörün çocuk suçluluğuna etki edebileceğini göstermekteyiz. Bu konseptte bağlı kalarak çalışmamızda çocuk suçluluğuna etki eden temel kriminojen faktör olan yoksulluk ele alınacaktır. Kriminojen faktör olarak yoksulluk, sadece suça itilen çocuklar bakımından değil de, ailelerin de (çocuğun annem ve babası) kriminal profiline etki eden ve çocuk suçluluğunun yanısıra, yetişkin suçluluğunu da etkileyen faktördür. Bu bağlamda kriminolojide, mikro grup olarak 'aile' etiyolojik anlamda suç nedeni olarak ele alınırken, preventiv anlamda ise, çocuk suçluluğunun önlenmesinde anahtar rolü oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: çocuk suçluluğu, yoksulluk, kriminojen faktör, suç, suça sürüklenen çocuklar

1. Giriş

Çocuk suçluluğu veya yabancı literatürdeki karşılığı olarak 'juvenile delinquency' günümüzde her toplumun ciddi anlamda yüzleştiği bir sosyal fenomendir. Günümüzde çocuk suçlu sayısının artmasıyla birlikte, çocuklara yönelik ayrı bir adalet sisteminin (çocuk mahkemeleri, özel çocuk kanunları, çocuk hâkimi, çocuk savcısı, çocuk polisi) olması kaçınılmazdır. Çocuk suçluluğu, reşit olmayanların yasa dışı kabul edilen suç niteliğindeki davranış veya faaliyetlere karışmasını ifade eder. Vandalizm (serserilik) ve hırsızlık gibi suçlardan saldırı, uyuşturucu kullanımı ve hatta cinayet gibi daha ciddi suçlara kadar geniş bir suç yelpazesini kapsar, bu yüzden çocuklar tarafından işlenen suçlar ifadesi yerine 'çocuk suçluluğu' ifadesini kullanmak gayet yerindedir. Çocuk suçluluğu hem suç tiplerini, kabahatleri hem de sosyo-patolojik olayları kapsarken, 'çocuklar tarafından işlenen suçlar' ise sadece cezai hükümler ile sınırlıdır bu yüzden yabancı literatürde 'juvenile crime' ve 'juvenile delinquency' terimlerinden ayrı ayrı söz edilir.

Çocuk suçluluğu 'juvenile delinquency' daha geniş ve daha komplekslidir. Bu bağlamda çocuk suçlarından ve suça sürüklenen çocuklardan bahsederken, hangi faktörlerin çocukları suça ittiğini belirtmemiz çok önemlidir. Çağdaş kriminolojide 'çok faktörlü konsept'ten bahsedilir. Bu konsept çocuk

¹⁰ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ceza Hukuku ve Kriminoloji Bölümü,

ebru.ibis@vizyon.edu.mk

¹¹ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ceza Hukuku ve Kriminoloji alanında yüksek lisans mezunu

dilara.nuredini@vizyon.edu.mk

suçluluğunu tek bir nedene bağlamazö birden fazla nedene bağlar, bu bakımdan da ‘kriminojen faktörlerden’ veya diğer bir deyişle ‘risk faktörlerden’ bahsetmek oldukça önemlidir. Çocuk suçluluğunun yaygınlığı endişe kaynağıdır, çünkü bu durum yalnızca mikro grup olarak aileyi etkilemekle kalmaz, aynı zamanda bir bütün olarak toplumun refahına da ciddi bir tehdit oluşturur. Çocuk suçluluğunun nedenlerini, sonuçlarını ve olası müdahaleleri anlamak, bu konuyu etkili bir şekilde ele almak ve çocukların sağlıklı gelişimini desteklemek çok önemlidir. Suçun nedenleri konusunu açacak olursak şüphesiz suçun en önemli belirleyicilerinden birisinin yoksulluk olduğunu söyleyebiliriz. Aristo’nun „ Yoksulluk devrimin ve suçun atasıdır“ veya Roma İmparatoru Maru Aurelius’un , „Yoksulluk suçun anasıdır“ söylemleri toplumda bu konuda var olan genel kabulün yansımaları olarak kabul edilebilir”.

Bireylerin maddi imkânlardan mahrum kalması veya temel yaşam kaynaklarından yeterli derecede yararlanamaması kişileri kontrolsüz davranışlara itmekte ve toplumsal sapmalar ortaya çıkmaktadır. Suç olgusuna benzer şekilde yoksulluk olgusu da evrensel nitelik taşımaktadır. Aynı zamanda tanımlanması sorunlu bir kavramdır. Kimin yoksul sayılacağı veya kimlerin yoksul sayılmayacağı konusunda ortak bir görüş bulunmamaktadır. Geçmişten günümüze birçok yoksulluk ölçümü denemeleri yapılmış ve farklı yoksulluk türleri ortaya çıkmıştır. Yoksulluk sorunu sadece kişilerin ve devletlerin değil, küreselleşme döneminde uluslararası kuruluşların da ilgi odağı olmuştur. Toplumlar içinde bulundukları koşullara göre sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde. Bu değişim ve gelişime paralel olarak kurallarda değiştiğinden suç olgusunda da farklılıklar görülmektedir. Çocuk suçluluğu genelde suçluluk konusu içinde ayrı bir öneme sahiptir. Ruhsal, zihinsel, fiziksel yönden tam bir olgunluğa erişmemiş toplum içindeki rol ve görevlerini henüz kavrayamamış olarak nitelendirebileceğimiz ergenlik çağındaki çocukların suç işlemesi toplumları suç ve suçluluk konusu üzerinde ayrı bir dikkatle eğilmeye itmiştir.

Ergenlik çağındaki bu hızlı gelişmenin yarattığı dengesizliğin bilgi ve deneyim eksikliğiyle de bir arada bulunması, gencin sosyal normlara uyum göstermesini büyük ölçüde zorlaştırır. Aynı zamanda çevresinden toplumsal kabul bekleyen genç, beğenmediği bazı toplum kurallarını yeniden düzenlemeyi düşünür. Eğer bu bağımsız olma duygularına toplumdan olumlu bir yaklaşım olmazsa çocukların suça yöneledikleri görülmektedir. Öte yandan değişen değer yargıları, ahlak kurallarının yarattığı karmaşa, hızlı ve düzensiz kentleşme ve sanayileşme, göçler, ekonomik bunalımlar gibi sosyoekonomik ve kültürel kaynaklı nedenler de ergeni suça iten etkenler arasında sayılabilir.

2. Çocuk Kavramı ve Çocuk Suçluluğuna Genel Bakış

Çocuk adalet sistemi günümüzde ceza hukuku çerçevesinde önemli bir yer almaktadır. Özellikle de çocuklara özgü, özel kanunların bulunması, bazı devletlerde ise özel çocuk mahkemelerinin bulunması bir taraftan çocuk suçluluğunun ciddiyetini gösterirken diğer taraftan da çocuk ceza hukukunun ve çocuk adalet sisteminin geliştiğinin göstergesidir. Birleşmiş Milletlerin çocuk haklarına yönelik birçok sözleşmesinde ‘çocuk’ kavramı ele alınmıştır. Sadece uluslararası sözleşmelerde (konvansiyonlarda) değil de çocuklara yönelik özel kanunlarda da ‘çocuk’ kavramı özellikle vurgulanır. BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’nin 1. Maddesinde ‘çocuğun tanımı’ ele alınmıştır. Bu maddeye göre: Çocuk haklarına dair sözleşme uyarınca çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, onsekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır. (Nations) Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nde çocuklara yönelik ayrı kanun öngörülmüştür. Çocuk Adalet Kanunu’nun (Закон за правда за децата, Law on juvenile justice) 19. maddesinde, BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşmeden çok farklı olmayarak ‘çocuk’ tanımı ele alınmıştır, (İbiş, 2021, s. 384) bu maddeye göre: ‘18 yaşına kadar herhangi bir kişi çocuktu’ (justice, 2007). Bir diğer önemli kanun da Çocuk Koruma Kanunu’dur (Закон за заштита на децата, Law on Protection of Children), bu kanunun 11. Maddesinde daha farklı bir tanım verilmiştir. Kuzey Makedonya Çocuk Koruma Kanununa göre: ‘Bu yasaya göre çocuk, 18 yaşına kadar olan herhangi bir kişi ve ayrıca 26 yaşına kadar fiziksel ve zihinsel gelişimi engelli kişiler olarak kabul edilir.’ (Children, 2019).

Çocuk suçluluğuna gelince. Bu terim başlı başına geniş ve kompleksli bir terimdir. Batı literatüründe çocuk suçluluğundan bahsedilirken, iki farklı konsept ele alınır. Birincisi çocuk suçluluğu olarak adlandırdığımız ‘*juvenile delinquency*’ (tam karşılığı reşit olmayanın suçluluğu) ve ‘*juvenile crime*’ (çocuk suçları)’dır. İki terim arasında ciddi farklar bulunur. Söz konusu ‘*juvenile crime*’ veya Türkçe anlamıyla ‘çocuk suçları’ olduğunda, burada daha dar bir tanımdan bahsedilir, çünkü sadece genel suç tiplerini kapsar ve bunlarla sınırlıdır, fakat ‘*juvenile delinquency*’ yada ‘çocuk suçluluğu’ daha geniş ve komplekslidir çünkü bu terim: suçları, kabahatleri, sosyo-patolojik olayları(alkolizm, uyuşturucu bağımlılığı, nikotin bağımlılığı, dilencilik, kumar, intihar, fuhuş ve internet bağımlılığı) kapsar. (İbiş, 2021, s. 384)

Çocuk suçluluğu kavramının ceza hukuku bakımından neyi ifade ettiğine geçmeden önce, “çocuk suçluluğu” kavramının kendisine getirilen bir eleştiriye değinmek gerekecektir. Günümüzde suçluluk kavramını “yetişkin suçluluğu” ve “çocuk suçluluğu” olmak üzere ikiye ayırma eğilimi ve bu ayrımın yaş kriteri esas alınarak yapılması bütün ülkelerin hukuk sistemleri bakımından kabul görmektedir. Ceza kanunlarında kabul edilen çocukluk evreleri çoğunlukla 14-21 yaş aralığına denk gelmekte ve bu dönem gelişim psikolojisinde çocukluk evresinin bitimi, ergenlik evresinin başlangıcına tekabül etmektedir. Bu nedenle, 21 yaşa kadarki sürecin çocuk suçluluğu yerine hem çocukluk hem ergenlik dönemlerini ve ergenlik dönemin karmaşık yapısını içine alacak şekilde “genç suçluluğu” kavramı ile ifade edilmesi gerektiği savunulmaktadır. (Aydın Atılğan, 2009)

Karşılaştırmalı hukuk açısından bakıldığında bazı ülkelerde özellikle 16-21 yaş arasındaki grupta kalan çocuklar için gelişim psikolojisinin yaklaşımı esas alınarak çocuk suçluluğu yerine “genç suçluluğu” veya “reşit olmayan kimselerin suçluluğu” ifadeleri kullanılmaktadır. Örneğin; Fransa Ceza Hukukunda 13-17 yaş arasında kalan kimseler “genç” olarak kabul edilmekte ve Genç Mahkemelerinde yargılanmaktadır. İngiltere’de 14-17 yaş arasındaki kimseler “genç kimse/young person”, 18-20 yaş arasındakiler “genç yetişkin /juvenile adult”, Almanya’da 18-24 yaş arasındaki kimseler “genç yetişkin” statüsünde kabul edilmektedir. İspanyol Ceza Kanununa göre 18 yaşın altındakilerin ceza sorumluluğu kabul edilmemekte, 14 yaşından büyük “gençlerin” fiillerinden sorumluluğu “Ley Organica” adı verilen yasaya göre belirlenmektedir. Ayrıca diğer Avrupa ülkelerinden İtalya ve Hollanda da genç suçluluğu terimini tercih etmektedir. Karşılaştırmalı hukukta genel kabul gören ve uluslararası ilkelere uygun olan “çocuk” “genç” ayrımı öğretide Türk ceza muhakemesi sistemi bakımından da önerilmektedir. Karşılaştırmalı hukukta çocuk kavramı genelde ceza sorumluluğu yaşının olmadığı dönemi işaret etmektedir. “Genç ceza hukuku” denildiğinde daima bir suç işlenmiş olma koşulu aranacağından, fiilin, failin ve failin içinde bulunduğu koşul ve kişiliğinin ele alınmasında bu ayrımın daha etkili olacağı önerilmektedir. Ancak ülkemizde hem çocukluk hem de ergenlik döneminin önemli bir kısmını kapsayan ve on sekiz yaşına kadar süren yaş evresi çocukluk olarak kabul edilmektedir. Çocuk ve genç ayrımı yapılmaksızın “çocuk suçluluğu” ya da “suçlu çocuk” tabiri son çocukluk ve gençlik dönemini kapsayacak şekilde hukuki alana yerleşmiştir. Kuzey Makedonya hukukunda kriminolojik araştırmaların “çocuk suçluluğu” kavramı üzerinden “genç suçluluğunu” kapsayacak şekilde yapıldığı görülmektedir.

Kavramsal olarak “çocuk suçluluğu” ifadesi ceza hukuku doktrinde belirli yaş dönemleri içinde yer alan ve kendisine kusur yüklenebilen küçüklerin işlediği suç oranı şeklinde tanımlandığı gibi; çocuğun yasalarla belirlenen suç teşkil edici fiilleri işlemesi sonucunda yargı organları önüne çıkarılması şeklinde de tanımlanmaktadır. Diğer taraftan, bazı yazarlar çocuk suçluluğuna yönelik ceza hukuku ile sınırlı, yetişkin suçluluğundan farkları gözetilmeksizin yapılan genel geçer tanımları çocuk suçluluğunu derinlemesine anlamak bakımından yetersiz görmektedir. Bu görüş, çocuklar tarafından çoğunlukla işlenen suç türleri ve nedenlerine bakıldığında yetişkin suçlarından farklılıklar içerdiğini, bu nedenle çocuk suçluluğu bakımından kriminolojinin suça olan “kanunun gösterdiği suç, bu suçu işleyen kişi de suçludur” klasik yaklaşımının kabul edilemeyeceği savunmaktadır. Çocuk suçluluğunu hem sosyal bir uyumsuzluk hem hukuki sorun görenler çocuk suçluluğunu “anti-sosyal davranışların yasalar tarafından müdahale edilecek seviyeye ulaştığı ve hakimden başka diğer bilim alanlarının

yardımla çözüme kavuşturulması gereken sosyal bir bozukluk” şeklinde tanımlamaktadır . (M. Emin Artuk, 2017)

3. Çocuk Suçluluğunun Temel Nedenleri

Çocuk suçluluğunun nedenleri, yoksulluk açısından ele alındığında, etiyolojik anlamda önem taşımaktadır. (İbış, 2019) Kriminolojik anlamda, kriminal etiyoloji, suçun sebepleri ile ilgilenmektedir. En genel anlamda, suç tipleri ele alındığında bütünsel bir açıklamanın yapılması için kriminolojinin dört farklı alanı devreye girer, bunlar *kriminal fenomenoloji* bu bölüm suçun ortaya çıkış şekilleri ile ilgilenir, *kriminal etiyoloji* ağırlıklı olarak suç nedenlerine değinirken, bu nedenleri kriminojen faktörler; diğer bir adı ile risk faktörler bağlamında ele alır, *önleme (prevention)*, kriminolojinin üçüncü önemli kısmıdır ve suçun önlenmesi ile ilgili gerekli mekanizmalar üzerinde durur, son olarak *residivizm yani suç tekrarı*, bir devlette suçlular tarafından suçların ne sıklıkla tekrar edildiği üzerinde durur. Belirtmiş olduğumuz dört özellik, çocuk suçluluğu gibi kompleks bir toplumsal fenomenin bütünsel olarak açıklanmasında yardımcı olur. En genel anlamda çocuk suçluluğunu etkileyen faktörlerden bahsedecek olursak bunlar: sosyal, çevresel ve psikolojik faktörler olarak sınıflandırılabilir.

Sosyal faktörler aile ve akran etkisini içerir. Aile etkisi, aile dinamiklerinin, ebeveynlik tarzlarının ve yaşadıkları ortamın gençlerin suç davranışına nasıl katkıda bulunduğunu inceler. Akran etkisi, gençler arasındaki suç faaliyetlerini teşvik etmede akran baskısının, sosyal ağların ve çete üyeliğinin rolünü ele almaktadır. *Çevresel faktörler* iki önemli kategoriye içerir: çocuğun yaşadığı çevre ve okul ortamı. Birincisi, sosyoekonomik dezavantajın, toplumdaki şiddetin ve eğitim kaynaklarına sınırlı erişimin gençlerin suç faaliyetlerine katılımı üzerindeki etkisini ele alır, ikincisi ise, akademik zorluklar ve zorbalık gibi okulla ilgili faktörlerin suç davranışına nasıl yol açabileceğini açıklamaktadır. *Psikolojik faktörler* çerçevesinde iki önemli grup vardır: Birincisi çocuğun ruh sağlığı, ikincisi ise bireysel özelliklerdir. Ruh sağlığı, davranış bozuklukları, madde bağımlılığı ve çocuklar tarafından işlenen suçlar da dahil olmak üzere ruh sağlığı sorunları arasındaki ilişkiyi araştırır. Bireysel özellikler ise, çocuk suçluluğuna katkıda bulunan dürtüsellik, düşük öz saygı ve düşük öz kontrol gibi özelliklerin üstünde durur.

4. Yoksulluğun Kriminojen Faktör Olarak Çocuk Suçluluğuna Etkisi

Kriminojen faktörlerden bahsedildiğinde, bu faktörler suça sebebiyet veren faktörler olarak kabul edilmektedir. Çağdaş kriminolojide, suça etki eden faktörler bağlamında tek faktörlü konsept değil de çokfaktörlü konsept kabul edilmiştir, bu da aslında suça birden fazla risk faktörün etki ettiği anlamını taşımaktadır. En genel anlamda kriminojen faktörlerden bahsedildiğinde başta ‘yoksulluk’gelmektedir. Yoksulluğun yanı sıra, işsizlik, zenginlik, serbest zaman gibileri de örnek olarak gösterilebilir. Yoksulluktan bahsedilirken, özellikle belirtmemiz gereken önemli noktalardan biri de Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (United Nations International Children's Emergency Fund) UNICEF’in bu alandaki raporları, ‘çocuk yoksulluğunu’ ayrı bir kategori altına almaktadır. UNICEF’in raporuna göre yaklaşık 333 milyon çocuk aşırı yoksulluk içinde yaşıyor. Yoksul bir şekilde büyüyen çocuklar genellikle hayatta kalmak ve gelişmek için ihtiyaç duydukları yiyecek, temizlik, barınma, sağlık hizmetleri ve eğitimden yoksundur. Dünya genelinde yaklaşık 1 milyar çocuk yoksul bulunmakta, bu da onların besleyici gıda veya temiz su gibi temel ihtiyaçlardan yoksun olduğu anlamına geliyor.

Çocuk yoksulluğu, çocukların sağlıklı gelişimleri için gerekli maddi, eğitimsel ve duygusal kaynaklardan yoksun olduğu bir durumu ifade eder. Gelir eşitsizliği, işsizlik, sosyal hizmet eksikliği, ötekileştirilmiş topluluklar ve suça sürüklenme gibi çeşitli faktörlerden etkilenen çok yönlü bir sorundur. Yoksulluk, yetişkinlere bağımlılıkları ve sınırlı kaynak ve fırsatlar nedeniyle yoksulluğun pençesinden kurtulma konusunda en az donanıma sahip oldukları için çocukları orantısız bir şekilde

etkiliyor. Çocuk yoksulluğunun sonuçları hem kısa hem de uzun vadede geniş kapsamlıdır. Fiziksel olarak yoksul çocuklar, yetersiz beslenme, yetersiz sağlık hizmetleri ve temiz su ve sanitasyona erişimin azalması gibi daha yüksek risklerle karşı karşıyadır.

Kuzey Makedonya'da her dört çocuktan biri, yoksulluğa maruz kalma nedeniyle gelişimlerini ve yaşam beklentilerini etkiliyor. Şu anda 100.000'den fazla çocuk yoksulluk veya yoksunluk içinde yaşamaktadır. Yoksulluk, aileler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler nedeniyle çocuklara da zarar verebilmektedir. Örneğin yoksul ailelerin çocukları, şiddet içeren disiplin yöntemlerine daha fazla maruz kalmakta ve 18 yaşını doldurmadan evlenme olasılıkları daha yüksektir. Yoksulluk aynı zamanda başarı boşluklarını da yaratır. Yoksulluk içinde yaşayan her 300 çocuktan yalnızca biri okul öncesi eğitime gidiyor ve yoksul ailelerden gelen çocukların yalnızca 2/3'ü lise eğitimini tamamlayabilmekte. Pelagoniya bölgesinde yaşayan her 10 çocuktan yalnızca 1'i yoksulluktan etkilenirken, Kuzeydoğu'da yaşayan her iki çocuktan biri bu sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Çocuklu ailelerin yoksulluk içinde yaşama olasılığı, çocuğu olmayan ailelere göre neredeyse iki kat daha fazladır. Tek ebeveynli ailelerde yaşayan çocuklar ve üç veya daha fazla çocuğu olan ailelerden gelen çocuklar da daha savunmasız konumdadır.

Çocukları yoksulluktan kurtarmaya yönelik programların büyük bir potansiyeli var ancak şu anda Kuzey Makedonya'da oldukça etkisiz. Nakit transferleri gibi sosyal yardımlar sadece miktar olarak yetersiz olmakla kalmıyor, çocuklu ailelerin temel mali güvenliğini de karşılayamıyor; aynı zamanda aileleri yoksulluktan kurtarabilecek iş ve ek gelir sağlama konusunda ebeveynleri çoğu kez engelliyor ve damgalıyor. Yoksulluk risk faktörüne katkıda bulunan diğer engeller arasında ailelere yönelik haklar ve istihdam programlarına ilişkin bilgilere uygunsuz erişim ve sosyal yardımlara başvuranların başvuru yükleri sayılabilir. Bu bağlamda özellikle yoksulluğun beraberinde dolaylı olarak getirdiği bir diğer sorun ayrımcılıktır. Yoksulluk ile ayrımcılık arasında karmaşık bir ilişki vardır. Ayrımcılık yoksulluğa katkıda bulunur, ancak yoksulluk aynı zamanda bazı insanları izole edebilir ve sosyal bir damgalama getirebilir, bu da ayrımcılığa neden olabilir. Yoksulluktan etkilenen ailelerden gelen çocuklar, eğitime, sağlık hizmetlerine vs. erişmeye çalışırken sıklıkla ayrımcılığa maruz kalıyor ve toplumsal damgalama nedeniyle toplumdan destek alamıyorlar. (UNICEF, 2023)

4.1 Çocuk Yoksulluğunun Nedenleri

Bugün küresel nüfusun yarısından fazlasının yoksulluk içinde yaşadığı göz önüne alındığında, çocukların karşılaştığı belirli zorluklara ışık tutmak ve bunun yaşamları üzerindeki geniş kapsamlı sonuçlarını anlamak çok önemlidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi çocuk yoksulluğu, çocukların düzgün bir yaşam sürmek için gerekli maddi, kültürel ve duygusal kaynaklardan yoksun olduğu durumu ifade eder. Çocuk yoksulluğuna yönelik nedenleri sayacak olursak, bu nedenler genelde: gelir eşitsizliği, eğitim eksikliği, işsizlik, ayrımcılık, sosyal dışlanma ve yetersiz sosyal korunmadır. Bu bağlamda çocuk yoksulluğunun etkilerine de değinmek oldukça önemlidir, bu etkiler: sağlık ve refahın azalması, sınırlı eğitim fırsatları ve sosyal hareketliliğin azalması ve çocuk istismarı olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2 Yoksulluğun Suç Üzerindeki Etkileri

Yoksul çocuklar gelir eksikliği yüzünden risk altındadır. Yoksul çocukların eğitim başarıları ve okula devamları zengin çocuklara göre daha düşüktür. Yoksul gençlerin zengin gençlere göre genç yaşta çocuk sahibi olması, okulu bırakması ve yasal ceza alma ihtimali zengin gençlere göre daha yüksektir. Daha düşük eğitilmiş, daha az sağlıklı, daha az eğitilmiş ve nitelikli yoksul çocuklar daha az zamanlı daha düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalacak ve hayatlarının ileriki dönemlerinde de sosyal yardımlara bağımlılıkları devam edecektir. (Mayer, 2004)

Çocuk yoksulluğu bireysel olarak çocuğun daha kötü bir yaşam sürmesinin ötesinde aynı zamanda tüm topluma da ciddi maliyetler oluşturmaktadır. Çocuk yoksulluğu işgücüne katılımı azaltmakta, verimliliği düşürmekte ve evsizlik (sokakta yaşama) sorunlarına sebep olmakta ve ayrıca kişisel kötü bir yaşamın daha da ötesinde tüm toplumun refahını etkileyen suç oranlarını ve hapis

cezalarını da artırmaktadır. Gelişmiş ülkelerde tamamen engellenebilecek olan çocuk yoksulluğunun, çocuk yanlısı politikaları önceliklendirmeyen zayıf sosyal refah sistemleri sebebiyle bir problem olmaya devam etmesi üzerinde ciddiyeyle durulması gereken bir gündem maddesi olmaya devam edecektir. (Kınacı, 2020)

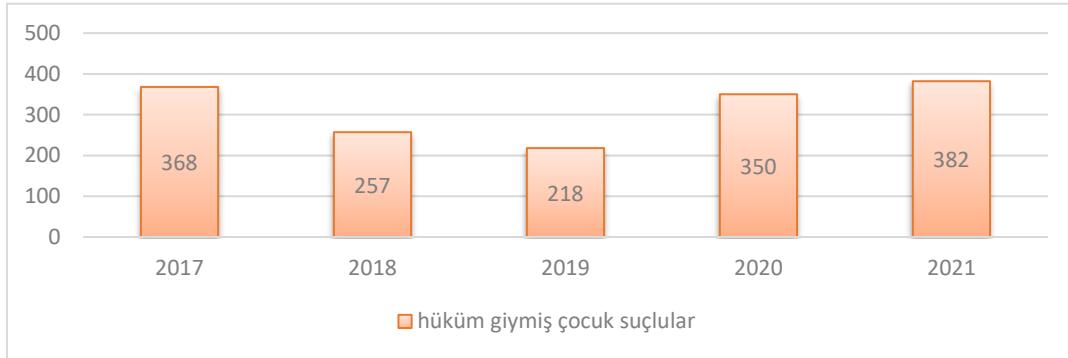
Kuzey Makedonya’da hüküm giymiş çocukların profillerine bakacak olursak, ağırlıklı olarak malvarlığına yönelik suçlar işlediklerini göreceğiz, bu durum da çocuk ıslahevleri nüfusunun yüksek oranını yoksul ailelerden gelen çocukların olduğunu belirtebiliriz. Suç oranını ve suça sürüklenen çocukların işledikleri suçlara bakacak olursak ilk beş sırada: Hayata ve vücut bütünlüğüne karşı suçlar, Cinsel Dokunulmazlığa karşı suçlar, Malvarlığına Karşı Suçlar, Kamu düzenine karşı suçlar ve Genel tehlike yaratan suçlar bulunmaktadır.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nde çocuk suçluluğuna dair veriler: Devlet İstatistik Kurumu, İç İşleri Bakanlığı ve Savcılık’ta bulunmaktadır. Genel olarak suçlu çocuk sayısını değerlendirecek olursak, bu sayının artışta olduğunu görebiliriz, bu durum genel olarak suç önleyici mekanizmaların başarı göstermediğinin bir göstergesidir.

Tablo 1. 2017-2021 Yılları Arasında Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nde Çocuk Suçlu Verileri

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Çocuk Suçlu Sayısı	368	257	218	350	382

Grafik 1. 2017-2021 Yılları Arasında Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nde Çocuk Suçlu Verileri

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nde devlet istatistik kurumunun verilerine göre 2017 yılından 2019 yılına kadar hüküm giymiş çocuk suçluluklarda düşüş yaşandığını fakat 2019 yılından başlayarak 2020 ve 2021 yıllarında ise bu oranda bir artış yaşandığını gözlemlemekteyiz. 2018 yılında hüküm giymiş çocuk suçluların oranı 2017 yılına kıyasen % 10.3 oranında düşüş yaşamıştır. 2019 yılında bu oran % 7.9 oranında düşüş yaşarken, 2020 yılında %15.1 ve 2021 yılında bu oranda %9.1 oranında bir artış görülmüştür.

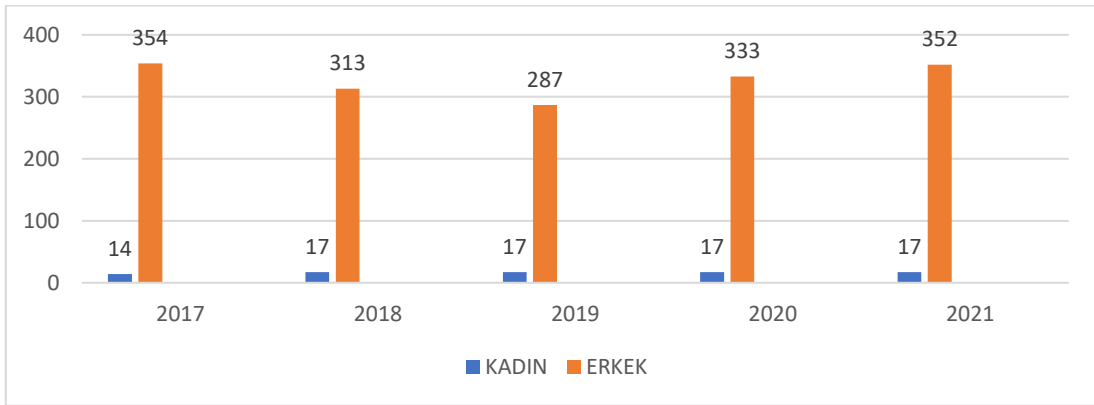
Bu bağlamda 2020 ve takip eden yıllardaki suça yönelik artışın sebeplerinden biri de pandemidir. Pandemi dönemi birçok suç tipinde olduğu gibi çocuk suçluluğuna da olumsuz etki yarattı,

bu durum başlı başına bir risk faktör olarak da değerlendirilebilir. Pandemi şartlarında çocuk suçluluğunda artış görülürken bu durum beraberinde sadece Kuzey Makedonya’da değil Dünya’nın genelinde beraberinde yoksulluğu da getirdi. Bu çalışmamızın amaçları doğrultusunda da özellikle pandemi süreci çerçevesi içinde yoksulluğun, çocukları suça itmeye, suça teşvik etmeye ne kadar etkili olduğunu açıkça görebiliriz.

Tablo 2. 2017-2021 Yılları Arasında Hüküm Giymiş Kız ve Erkek Çocuk Suçlular

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Kız Çocuklar	14	17	17	17	30
Erkek Çocuklar	354	313	287	333	352

Grafik 2. 2017-2021 Yılları Arasında Hüküm Giymiş Kız ve Erkek Çocuk Suçlular

Tablo 2 ve Grafik 2’de 2017-2021 yılları arasında hüküm giymiş olan çocuk suçlularda cinsiyete göre bir kıyaslama yapılmıştır. Suça sürüklenen erkekler sayısının suça sürüklenen kız çocukları sayısına göre daha fazla olduğunu açıkça görmekteyiz. Erkeklerin çocuk çetelerine de daha yüksek katılımlarının olması onları daha çok suç işlemeye yönlendirmektedir. Suça sürüklenen kız çocuklarının sayısı tablodaki göstermiş olduğumuz verilere göre yıllar içinde ciddi değişkenlik

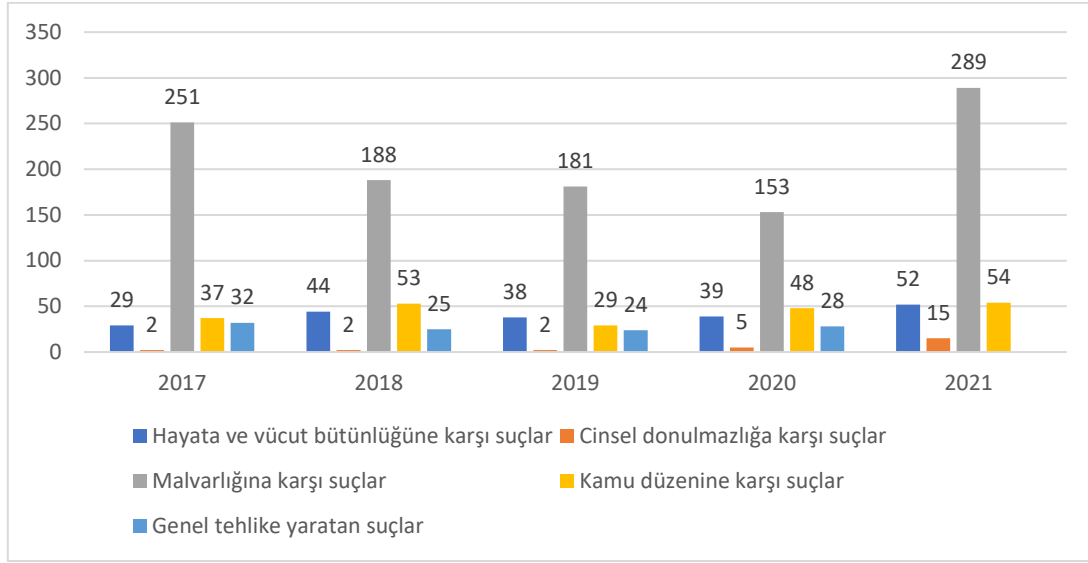
göstermemiştir. Erkek suçluların sayısında biraz düşüş yaşamış fakat son yıllarda yine artış görülmüştür.

Tablo 3: 2017-2021 Yılları Arasında Suça Sürüklenen Çocukların İşledikleri Suçlar

Yıllar	Hayata ve vücut bütünlüğüne karşı suçlar	Cinsel Dokunulmazlığa karşı suçlar	Malvarlığına Karşı Suçlar	Kamu düzenine karşı suçlar	Genel tehlike yaratan suçlar
2017	29	2	251	37	32
2018	44	2	188	53	25
2019	38	2	181	29	24
2020	39	5	153	48	28
2021	52	15	289	54	37

Yukarıda göstermiş olduğumuz tabloda 2017-2021 yılları arasında Kuzey Makedonya'da hüküm giymiş çocuk suçlular tarafından işlenen suç tiplerini ele alınmıştır. Verileri incelediğimizde suç türlerinden en çok malvarlığına karşı suçların baskın olduğunu gözlemlemekteyiz. 2017 yılından 2018 ve 2020 yılında sayıda düşüş gözlemlenirken 2021 yılında iseciddi artış görülmektedir. Makedonya Devlet İstatistik Kurumu, Savcılık, İç İşleri Bakanlığı gibi kurumlar yetişkin suçlular ve çocuk suçluların işledikleri suç tiplerine yönelik ayrı raporlar yayınlarlar, ancak konumuz bağlamında yoksulluğun suça etkisini ele alırken, unutmamamız gereken bir diğer kategori de sosyal patoloji türleridir. Ağırlıklı olarak yoksulluk fakörü sözkonusu olduğunda Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde özellikle çocuk yoksulluğunun yüksek oranı madde bağımlılığını, uyuşturucu ticareti ve kullanımını ve dilencililiği teşvik ettiğini açıkça görebiliriz.

Grafik 4. 2017-2021 Yılları Arasında Suça Sürüklenen Çocukların İşledikleri Suçlar

Uyuşturucu kullanımı son yıllarda çocuklar arasında oldukça geniş yaygınlık göstermektedir. Bu bağlamda uyuşturucu kullanma aşamasını açıklarken kriminolojik literatürde “uyuşturucu sahnesinden” bahsedilir. Uyuşturucu sahnesi, uyuşturucu kullanan ve risk grubu kategorisinde bulunan alt kültürü, davranışları, tutumları ve marjinal bağımlılar grubunun üyelerinin giyinme şeklini de tanımlayan bir terimdir. (Ratkoceri & İbiş, 2021) Kuzey Makedonya’nın, başkentinde sıkça görülen olaylardan biri de lise çağındaki yoksul çocuklara uyuşturucu madde vermek ve bu maddelerin çocuklar tarafından satışa sunulması, böylelikle kazanç elde etmek. Uyuşturucu kullanımı ve satışı yanı sıra, toplumsal anlamda yoksulluğun getirdiği belki de en büyük sorun dilencilik ve organize dilenciliktir. Özellikle okul döneminde olan, ancak yoksulluk nedeniyle eğitim alamayan ve dilencilik teşvik edilen ve mecbur kalan çocukları büyük bir kısmı daha sonra malvarlığına yönelik en yaygın suç tipi olan hırsızlık suçunu işlediklerini görebilmekteyiz.

Yoksulluk kriminojen faktörü, ekonomik kısıtlamalar, sınırlı fırsatlar, suça sürüklenme, anti-sosyal ve asosyal davranışların yanı sıra aile istikrarsızlığı, aile parçalanmasını, ruh sağlığının olumsuz etkilenmesi sonucu madde kullanımını da beraberinde getirmektedir. Özellikle suça sürüklenen çocuklarda yoksulluğun etkisi, genel anlamda da çocuk suçluluğunda yoksulluğun etkisini ele aldığımızda, ‘çevre’ faktörü önemli rol oynamaktadır. Çevre faktörü bağlamında ‘mahalle yoksulluğundan’ bahsedilebilir, çünkü mahalle yoksulluğu beraberinde uyuşturucu ve alkol kullanımını, suça teşvik etmeyi ve çete üyeliğini de getirir. Yoksulluk, suç ve şiddet oranlarının yüksek olduğu belirli mahallelerde yoğunlaşma eğilimindedir. Bu tür ortamlarda büyümek gençleri uyuşturucu kaçakçılığı, çete faaliyetleri ve akran baskısı gibi bir dizi olumsuz etkiye maruz bırakmaktadır. Olumlu rol modelleri ya da destekleyici topluluklar olmadığında yoksul gençler, acil ihtiyaçlarını karşılamada ya da aidiyet duygusu aramanın bir yolu olarak suça yönelmektedirler.

Sonuç ve öneriler

Yoksulluk maddi, sosyal ve çevresel yoksunluğu kapsayan çok boyutlu bir kavramdır. Gelir, varlık ve refah ve yaşam kalitesi için gerekli temel kaynaklara ve hizmetlere erişim eksikliği ile

karakterizedir. Yoksulluğun çocuk suçluluğu üzerindeki etkisi, çok yönlü bir konudur. Çalışmamızdaki bulgular, yoksul kökenden gelen çocuk ve ergenlerin, eğitim fırsatlarına sınırlı erişim, ebeveyn denetimi eksikliği, şiddete maruz kalma ve zihinsel ve duygusal refahın bozulması gibi iç içe geçmiş çeşitli faktörler nedeniyle suça sürüklenmeye karşı daha savunmasız olduklarını göstermektedir.

Yoksulluğun çocuk suçluluğuna ciddi anlamda etki ettiğini ve bu bağlantının güçlü olduğunu açıkça vurgulayabiliriz. Yoksulluğun doğurduğu sonuçlar geniş kapsamlı olup bireyleri, aileleri ve genel olarak toplulukları etkilemektedir. Bu döngüyü kırmak, yoksulluğun temel nedenlerini ele almak ve çocuklar için olumlu gelişmeyi teşvik eden destek sistemleri sağlamak için ortak bir çaba gerektirir. Yoksulluk kriminojen faktörünün etkilerinden biri çocuk istismarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuk istismarı, çocuğun fiziksel ya da psikolojik gelişimini olumsuz olarak etkileyen davranışlar olarak tanımlanmakta ve fiziksel, duygusal ve cinsel istismar olarak üç türe ayrılmaktadır. Aile içinde ortaya çıkan çocuk istismarının yoksulluk, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve kültürel ortamdan kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Aile haricinde, yoksulluk sebebiyle sokakta yaşayan çocuklar ya da çalışan çocuk işçiler de, farklı istismar biçimlerine maruz kalmaktadır.

Adalet adı altına görev yapanların, eğitimcilerin, sosyal hizmet uzmanlarının ve topluluk üyelerinin yoksulluğun temel nedenlerini ve bunun çocuk suçluluğu üzerindeki etkisini tanıması ve ele alması çok önemlidir. Konuyla alakalı ürdürülebilir çözümler üretmek için farklı sektörler arasındaki işbirlikçi çabalar büyük önem taşıyor. Buna okullar, toplum kuruluşları, emniyet teşkilatları ve devlet kurumları arasındaki aktif işbirlikleri de dahildir. Saydığımız kurumlar erken müdahaleyi teşvik edebilir ve risk altındaki çocukların yoksulluk ve suçluluk döngüsünü kırmaları için alternatif yollar oluşturabilirler.

Makalemizde yoksulluğun suçlu davranışı etkilediğini açıklarken, spesifik mekanizmaları keşfetmek için daha fazla araştırma yapılması gerektiğinin kanısındayız. Ayrıca yoksulluğun suça sürüklenme üzerindeki uzun vadeli etkilerine ve farklı müdahale yaklaşımlarının etkinliğine odaklanan çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

Aydın Atılğan, Eylem Ümit Atılğan, Çocuk Hakları Paradigması ve Çocuk Ceza Yargılamasına Hakim Olan İlkeler Açısından Türkiye'deki Düzenleme ve Uygulamaların Değerlendirilmesi (Rapor), 2009

Ebru İbiş, Ethiology of Juvenile Delinquency in Republic of Macedonia, International Journal of Science and Arts - "IDEA" 2019

Ebru İbiş, Kriminojen Faktör Olarak Serbest Zamanın Çocuk Suçluluğuna Etkisi, Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı, Bakü, 2021

M. Emin Artuk, M. Emin Alşahin, Kriminoloji, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017

Mayer, Colin, İntergenerational Transmission of Disadvantage, 2004

Müşerref Kübra Kınacı, The Views of Social Studies Teachers on Historical Empathy, 2020

Vedije Ratkoceri, Ebru İbiş, Characteristics of juvenile delinquency with special emphasis on juveniles as a child sexual abusers, SEEU Rewiev vol 16, issue 1, 2021, s. 83

Law on Juvenile Justice of Republic of North Macedonia, Official Gazette of RM, 87/2007

Law on Protection of Children, National Legislative Bodies / National Authorities, 2019

Ending Child Poverty: To lift children and families out of poverty we need to build a child-sensitive social protection system, UNICEF North Macedonia Report, 2017

Lozan Bağlamında Trakya Sınırının Askersizleştirilmesi

Meselesi

Ersin Müezzinoğlu¹²

Özet

Lozan Antlaşması'nın Trakya sınırı için getirdiği askersizleştirme uygulamasını ele alan bu bildiri, askersizleştirme vaziyetini ortadan kaldıran 31 Temmuz 1938 tarihli Selanik Anlaşması'na nasıl bir süreç içerisinde gelindiğini ve Türkiye'nin askersizleştirme statüsüne karşı güvenliğini sağlamak için hangi politikaları geliştirdiğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında bir güvenlik önlemi olarak ortaya atılan ve Versay gibi barış anlaşmalarında da yer verilen sınır üzerindeki birtakım arazinin askersizleştirilmesi uygulaması, Lozan Konferansı görüşmelerinde Türkiye'nin Trakya sınırı için de gündeme gelmiştir. Görüşmeler sonucunda Türkiye'yi Bulgaristan ve Yunanistan'la ayıran sınırın her iki tarafındaki 30'ar kilometrelik alan gayriaskeri/askersiz bir hale getirilmiştir. Balkanlarda barış ve güvenliğin devamı için böyle bir önlemin gerekli olduğu ileri sürülmüştür. Türkiye'nin Edirne şehrinin güvenliği için sınırın bu şehirden mümkün olduğu kadar uzak tutulması tezini ortaya atmasına karşılık, başta İngiltere olmak üzere müttefikler sınır bölgesindeki belli bir miktar arazinin askersizleştirilmesi halinde Edirne'nin güvenliğinin de sağlanabileceğini iddia ederek Türkiye'nin sınırı daha öteye taşıma çabasını etkisiz kılmaya çalışmışlardır. Hatta askersizleştirme konusunun Türkiye için bir fedakârlık değil, emniyeti için bir tedbir olduğunu dile getirmişlerdir. Askersizleştirme ile ilgili bir diğer husus, Türkiye'nin ciddi bir kararlılık göstererek bu konuda büyük devletlerin nezaretini kesinlikle kabul etmemesidir. Türkiye'nin bu tutumu arzuladığı şekilde sonuç almasını sağlamıştır.

Türkiye, 1930'larda, bölgesel ve uluslararası gelişmeleri dikkate alarak, askersizleştirmeden kaynaklanan Trakya sınırındaki güvenlik açığını gidermek için bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirleri, Balkan Antantına girmeyen ve gizli bir silahlanma içinde olan Bulgaristan ile zaman zaman gerginlikler yaşamasına yol açmıştır. 31 Temmuz 1938'de yapılan Selanik Anlaşması ile askersizleştirme uygulamasına son verilmiştir. Anlaşma, İkinci Dünya Savaşı'na doğru hızla gidildiği bir dönemde, sınırdaş üç devleti güvenliklerinde zaafiyet oluşturan bir durumdan kurtarmış, Bulgaristan için Nöyyi Anlaşmasının askeri sınırlamalarını ortadan kaldırmış, bu devletin dolaylı olarak Balkan Antantına bağlanmasına ve bu suretle Balkan Birliğinin tam olarak sağlandığının düşünülmesine yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Balkan Tarihi, Lozan Barış Antlaşması, Trakya Sınırı, Askersizleştirme.

1. Giriş

Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti ağır koşullara sahip bir mütarekeyi imzalamak zorunda kalmıştır. Mütareke sonrası dahi Trakya ve Anadolu'da çeşitli devletler tarafından işgaller gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede Yunanistan İzmir'den başlattığı Anadolu işgaline Sevr Antlaşması doğrultusunda Doğu Trakya'yı da eklemiştir. Mustafa Kemal'in liderliğinde ortaya çıkan ulusal mücadelenin hedeflerini ortaya koyan 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli belgesinde Doğu Trakya Türkiye'nin sınırları içerisinde kabul edilmiştir. Batı Trakya'da ise Birinci Dünya Savaşı sonrası yapılacak barış anlaşmalarına ve yeni bir düzenin kurulmasına temel olması için ABD Başkanı Wilson

¹² Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ersinmuezzinoglu@karabuk.edu.tr

tarafından açıklanan ilkelere uygun olarak self determinasyon yaklaşımı dikkate alınmış ve bölgenin kaderinin halkın reyine başvurulması yoluyla belirlenmesi amaçlanmıştır. Mudanya Mütarekesinin uygulanması sonucu Doğu Trakya işgalden kurtulmuş ve yeni Türk devletinin hakimiyeti altına girmiştir. Batı Trakya ise Lozan Konferansı'nda Türk heyetinin kazanım elde etmeye çalıştığı bir konu olacaktır. Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil edecek heyete bakanlar kurulu tarafından verilen 14 maddelik talimatnamede Doğu/Şarkî Trakya sınırı olarak 1914 sınırının kazanılması, Batı/Garbî Trakya için ise Misak-ı Milli doğrultusunda hareket edilmesi istenmiştir.

Lozan'a bu hedeflerle giden Türkiye, büyük uğraş vermesine rağmen ne Batı Trakya ne de Doğu Trakya konusunda tezlerini kabul ettirebilmiştir. Balkan devletleri ile savaşın galibi büyük devletlerin ciddi bir direnci ile karşılaşmıştır. Türkiye'nin tezlerini zayıflatan bu direnci besleyen bazı realiteler de yok değildir. Konferans sonunda Doğu Trakya sınırı belirlenmiş ve bir sözleşmeye bağlanmıştır. Bunun yanı sıra sınırın güvenliği için Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan arasındaki ortak sınırların her iki yakasındaki 30 kilometrelik bir alan askersizleştirilmiştir. 31 Temmuz 1938 tarihine kadar, bu statü sürdürülmüştür. Bu bildiride Türkçe literatürde yeterince ele alınmayan Trakya sınırının askersizleştirilmesi meselesi ve bu statüye son veren Selanik Anlaşmasına nasıl bir süreç sonunda gelindiği, Türkiye'nin Lozan sonrası askersizleştirme düzeni karşısında hangi saiklerle nasıl bir politika geliştirdiği üzerinde durulacaktır.

2. Lozan'da Trakya Sınırı

Trakya sınırı, Lozan Konferansı'nın arazi ve askerlik meselelerine bakan, başkanlığını İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un yaptığı birinci komisyonda görüşülmüştür. Sonyel'e göre, Curzon, Türklerin zayıf olduğuna inandığı meselelere komisyon gündeminde daha öncelikli bir yer vermiştir (Sonyel, 2003, s. 304). Birinci komisyonun ilk toplantısı Trakya meselesi üzerine olmuştur (Karacan, 2009, s. 90). Trakya sınırı denilince, Doğu Trakya'nın batı sınırı ile Batı Trakya konusu anlaşılmalıdır (Bıyıklıoğlu, 1992, s. 485). Türkiye'yi Lozan'da temsil eden heyetin başkanı İsmet Paşa müzakerelerde, Doğu Trakya için 1913 sınırını, Batı Trakya için ise halk oylaması yapılmasını talep etmiştir. Doğu Trakya'nın batı sınırı olarak, Karadeniz'den Meriç Irmağının döküldüğü yere kadar olan Karaağaç-Mustafapaşa Köprüsü-Dimetoka- Simelin kısımlarını Türkiye dahilinde bırakacak şekilde bir sınır çizilmiştir. Batı Trakya'da halkoylaması/plebisit yapılması da esasen Doğu Trakya'nın güvenliği için düşünülmüş bir çaredir (Karacan, 2009, s. 91). Balkan ülkeleri, Türkiye'nin bu talepler sonucu Meriç'in batısına geçmesi ihtimalinden ciddi şekilde endişe etmişler ve korkuya kapılmışlardır. Buna karşı adeta bir balkan bloğu meydana getirmişlerdir. Balkan devletlerinin yanı sıra büyük devletler de Trakya meselesinde Türkiye'ye karşı müttehit bir müttefik cephesi oluşturmuşlardır (Şimşir, 2012, s.173).

İsmet Paşa Doğu Trakya sınırındaki tutumlarının gerekçesini şöyle açıklamıştır: "Edirne'nin ve sözü geçen demiryolunun [Kuleliburgaz-Mustafa Paşa] emniyetini sağlamak ve komşularımızla iyi münasebetler kurmak için, hududun, Edirne şehrinde ve demiryolundan, gerektiği kadar, uzak bulunması icab etmez mi?" Lord Curzon buna karşı, Türkiye'nin Meriç'in sağ sahilinde hakimiyetini genişletmeye çalıştığını ileri sürmüş, Meriç'e kadar Trakya'nın zaten Mudanya Mütarekesi ile Türkiye'ye verildiğini hatırlatmış, Türk heyetinin taleplerinde daha ileriye gitmemesi gerektiğini, bu talepleri karşılamamanın zaten imkânsız olduğunu belirtmiştir (Bıyıklıoğlu, 1992, s. 485-487).

Burada temel anlaşmazlık Türkiye'nin Meriç'in öbür tarafına geçip geçmeyeceği konusunda odaklanmıştır. Türkiye 1915'te, bir anlaşmayla Bulgaristan'a verdiği yerleri de -Dimetoka gibi- istemiştir. Ayrıca Karaağaç meselesi, Doğu Trakya sınırı konusunda bir başka anlaşmazlık başlığı olmuştur. Türkiye, Edirne'nin bir mahallesi olan, birçok yönüyle Edirne ile bütünleşmiş olan bu küçük bölgenin Türkiye sınırı içinde kalmasını savunmuştur. Ancak müttefikler, Mudanya'da bununla ilgili bir karar alınmadığı iddiasına sığınmışlardır. Türk heyeti ise Mudanya Mütarekesi yapılırken, müttefik generallerinin sözlü taahhütleri olduğunu ve bunlara güvenildiğini hatırlatmıştır (Bilsel, 1998, s. 190-192; Şimşir, 2012, s. 163-165; Bıyıklıoğlu, 1992, s. 485). Türkiye hatta Mudanya Konferansı'nın resmi

tutanaklarını muhataplarına sunmuş ancak bu girişimi müttefikleri yine de ikna etmemiştir (Karacan, 2009, s. 98). Bıyıklıoğlu'na göre Türkiye konferans öncesi notalarda Doğu Trakya'nın batı sınırı için 1913 sınırını istediğini belirtmemiştir. Bu durum müzakerelerde büyük handikap yaratarak Türkiye'nin işini bir hayli güçleştirmiştir (Bıyıklıoğlu, 1992, s. 485). Türk heyetinin sınırın Edirne'den mümkün olduğunca uzakta tutulması suretiyle güvenliğinin ancak sağlanabileceğini ileri sürmesine karşılık, müttefikler, Türkiye'nin daha fazla toprak edinmesine engel olmak ve Türkiye'nin güvenlik endişelerini yatıştırmak için sınırların iki yakasındaki belli bir miktar bir arazinin askersiz yapılması/askersizleştirilmesi yaklaşımını ortaya koymuşlardır. Hatta askersizleştirmenin Türkiye'nin güvenliği için düşünülmüş bir tedbir olduğunu ileri sürerek, Türkiye'nin katlanması gereken bir fedakârlık şeklinde görülmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir (Bilsel, 1998, s. 195-197).

Bilsel, askersizliğin-demilitarization- tanımını ve mahiyetini şöyle açıklamaktadır: "Askersiz yapmak...dünya harbinden sonra çıkarılan bir emniyet ve sulh tedbiridir. Komşu devlet için tahdit edici vaziyette olan, veya üzerinde asker toplanması böyle bir tehdit doğuran yerlerin ve sınırların askersizleştirilmeleri buralardan tehdit altında bulunan devlete emniyet verir. Bu mahiyeti itibarı ile, sulhe yararlığı kabul edilse de, bir devlete emniyet vermek için, öbür devleti hakimiyet ve müdafaa haklarını mutlak surette kullanmaktan menedici mahiyette olmasına göre, hukuka uyarlığı karşılıklı ve umumî olmadıkça, söz götürür" (Bilsel, 1998, s. 194).

Bilsel'in izah ettiği ve hakkında bazı çekinceleri ileri sürdüğü savaş sonrası askersizleştirme uygulamasının en iyi bilinen örneklerinden biri, 1919'da Almanya'ya imzalatılan Versay Antlaşması ile Ren Nehrinin iki yakasında 50 kilometrelik bir alanın bu statüye dahil edilmesidir. Bilindiği gibi 7 Mart 1936 tarihinde Hitler Almanyası anılan bölgeyi tek taraflı bir eylemle yeniden askerileştirmiştir (Alexander, 2007, s. 563). İsmet Paşa, askersiz bölge yaratılması meselesi görüşülürken, egemenlik haklarına hâle getirilmemesini talep etmiştir. Askersizleştirilen bölge üzerinde büyük devletlerin denetimini/murakabesini ise kesinlikle reddetmiştir. Türkiye askersizleştirilen bölgenin dış saldırılara karşı korunması hususunda büyük devletlerin güvence vermelerini de gündeme getirmiştir (Bıyıklıoğlu, 1992, s. 488; Bilsel, 1998, s. 197-198; Karacan, 2009, s. 98; Şimşir, 2012, s. 181).

Curzon askersizleştirilmiş bölge oluşturulması suretiyle güvenlik ihtiyacının karşılandığını ileri sürmüş, güvence verilmesi talebine sıcak bakmadıklarını açıklamıştır. Belirtilmeli ki Trakya sınırı konusunda konferansta Türk heyeti bir nevi diplomasi savaşı vermiştir. Trakya sınırı son olarak 25 Kasım 1922'de konferans gündemine gelmiştir (Bıyıklıoğlu, 1992, s. 491-496). Burada, boğazlar meselesiyle bağlantılı olduğu için o meselenin görüşülmesine bırakılmasına karar verilmiştir (Bilsel, 1998, s. 198). Müttefiklerin konferansın birinci safhasının sonuna doğru sundukları barış projesine Türkiye'nin verdiği cevapta, Karaağaç ve Meriç Demiryolu bahsinde müttefik önerileri kabul edilmiştir. Konferansın ikinci safhasında ise sınırın tam olarak nereden geçeceği hususu kararlaştırılmıştır. Buna göre Türkiye'nin talebine uygun olarak, Doğu Trakya sınırı Thalweg hattı da denilen Meriç'in en derin noktasından geçirilerek, Türkiye'nin Meriç'in sularından yararlanması sağlanmıştır (İnal, 2007, s. 134).

Lozan'da imzalanan Trakya Sınırına İlişkin Sözleşme'de sınırın askersizleştirmesi ve bunun şartlarından söz edilmiştir. Anlaşmanın birinci maddesi şu şekildedir: "Adalardanizinden Karadenize kadar, Türkiyeyi Bulgaristandan ve Yunanistandan tefrik eden hududun tarafeynindeki arazi atideki hudut dahilinde ve takriben otuz kilometre vüs'atinde olarak gayri askerî hale ifrağ edilecektir". Bu çerçevede sözkonusu alanda silah ve cephane depolanması, istihkamlar yapılması yasaklanmış, sınırın ve ilgili bölgenin güvenliği ve asayişinin sağlanması ile gümrük işlerinin görülmesi için Türkiye'nin 5 bin, Yunanistan ve Bulgaristan'ın ise 2500'er kadar ancak asker bulundurmaları kararlaştırılmıştır. Ayrıca kara ve deniz üzerinde askeri uçuşların yapılması da aynı çerçevede yasaklanmıştır (Düstur, 1931, s. 157-161).

3. Lozan Sonrası Türkiye'nin Trakya Sınırını Askeri Sınır Haline Getirme Çabaları ve Neticesi

Türkiye, Lozan sonrasında İngiltere ile Musul, Yunanistan'la ahali mübadelesi gibi meselelerle uğraşmıştır. Dahilde ise cumhuriyet rejimi altında Batılı, modern, laik, milliyetçi bir ulus devlet inşası yolunda köklü reformları hayata geçirmeye çalışmış ve bu politikasına karşı ortaya çıkan muhalefeti etkisiz kılmak ile meşgul olmuştur. Lozan sonrası barışçı bir politika güden, uluslararası hukuka uygun olarak barışçıl bir şekilde dış politika sorunlarını çözmeye çalışan Türkiye, iki savaş arası dönemin altın yılları olarak da görülen bu dönemde, Lozan'da yükümlendiği egemenliğini sınırlayan bazı hükümlerle ilgili ciddi bir güvenlik kaygısı taşımamıştır. Ancak 1930'larla birlikte, Milletler Cemiyetinin bir üyesi haline de gelmesine rağmen, Türkiye uluslararası koşulların 1920'lerden farklı olduğunu ve barışın tehdit edildiğini, Lozan'da o günün konjonktüründe kabul ettiği bazı fedakarlıkların artık güvenliği noktasında ciddi bir zaaf yarattığının farkına varmış ve Lozan'da yer alan, Boğazların ve Trakya sınırının askersizleştirilmesi gibi hükümlerin gözden geçirilmesi için ciddi bir çaba içerisine girmiştir. Bu bağlamda; Özcan, Lozan sonrası Trakya'nın askeri sınır bölgesine dönüşümünü bir incelemesine konu edinmiştir. Ona göre 1933'te itibaren- bu yıl Türkiye Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi sürecini de başlatmıştır- Türkiye, Trakya'nın savunulması için etkin önlemler almaya başlamıştır. Bu çerçevede şu adımlar atılmıştır: 1934 yılının başlarında Trakya Umumi Müfettişliğinin kurulması; Haziran 1934'te İskan Kanununun çıkarılarak, Trakya'ya Türk harsına sahip muhacirlerin yerleştirilmeye çalışılması; literatürde Trakya Olayları olarak adlandırılan, güvenlik kuvvetleri tarafından kayıtsızlıkla karşılanan Yahudilerin hedef alındığı kitlesel saldırılar sonucu bu unsurların bölgeden göç etmelerine sıcak bakılması; Çanakkale Savaşları'nın ulusal düzeyde görkemli olarak kutlanma başlanması, Çanakkale kahramanlarının anıtlarının yenilenmesi ve Nihal Atsız ve Milli Türk Talebe Birliği gibi milliyetçi çevrelerin Çanakkale'ye artan ilgileri ve bu doğrultudaki faaliyetleri; 1930'ların ortasından itibaren her yıl daha da azametli şekilde askeri manevraların icra edilmesi ve Türkiye'nin ilk tank taburunun 1935'te Lüleburgaz'a yerleştirilmesi (Özcan, 2022, s.159-165).

Türkiye'nin yukarıdaki yönetsel karar ve uygulamaları sınır komşusu Bulgaristan'la arasında kriz çıkmasına ve Türkiye'nin Milletler Cemiyetine şikâyet edilmesine yol açmıştır (Özcan, 2022, s. 165). Esasen büyük savaş sonrasında Türkiye de Trakya'sı bakımından Bulgar revizyonizminin ve yayılmacılığının hedefinde yer almıştır. Bulgaristan Türklerinin Trakya sınırına yakın muhitlere yerleştirilmesi, Türkiye'nin Trakya'da aldığı askeri tedbirler Bulgaristan yönetiminde memnuniyetsizliğe yol açmıştır. Yine aynı yıllarda Türkiye'nin özellikle Yunanistan ile sorunlarını geride bırakıp ilişkilerini geliştirmesi, bununla yetinmeyip Yugoslavya gibi önemli bir Balkan ülkesiyle de yakınlaşması Bulgaristan'da hoş karşılanmamıştır. Bulgaristan'ın bu memnuniyetsizliği, kendi sınırına Türkiye'nin askeri yığınakta bulunduğu iddiasıyla 7 Mart 1935'te Milletler Cemiyetine bir nota vererek şikâyet etmesine kadar varmıştır. Söz konusu notada, Türkiye'nin son bir senedir sanki savaş arifesindeymiş gibi bölgeyi tahkim ettiği, bölge halkını kışkırttığı, muhtemel bir düşmanlık durumunda Bulgaristan'ı işgal etmeyi planladığı şeklinde iddialar yer almıştır. Türkiye bu iddiaların yanlışlığını, bölgede askeri kuvvet artırımına gitmediğini, anlaşmalara tamamiyle riayet ettiğini üst düzey devlet yetkililerinin ağızından ortaya koymuştur. Türkiye'nin bu açıklamaları ve girişimleri sonucunda, Bulgaristan yönetimi, Türkiye'deki sınır hazırlıklarının kendilerine karşı olmadığına inandıklarını açıklamışlar ve verdikleri notayı geri çekmişlerdir (Akşin, 1991, s. 246-247; Çolak ve Aksu, 2017, s. 173). Nota geri çekilmesine rağmen Bulgaristan ile Türkiye arasındaki gerginlik, stres ve kriz durumu 31 Temmuz 1938'de imzalanan Selanik Anlaşması'na kadar devam etmiştir. Türkiye'nin askersizleştirilen bölge dışındaki Trakya aksamında askeri kuvvetini artırması Bulgar hükümetindeki güvenlik tehdidi algısını güçlendirmiş, olası bir Türkiye saldırısına karşı savaş hazırlıkları yapmış ve bu yolda gizli bir silahlanma içine girmiştir (Çolak ve Aksu, a.g.m., s. 173). Bu süreçte dikkat çekici olan şey, Bulgar hükümetinin Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin askersizleştirme ile ilgili hükümlerinin kaldırılması konusunda en fazla destek veren devletlerden biri olmasıdır. Bulgaristan'ın bu tutumu, Trakya sınırındaki askersizleştirme statüsüne son verilmesini istemesinden kaynaklanmıştır (*Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları*, 1973, s. 25).

Montreux Boğazlar Sözleşmesi sonucu Boğazlar bölgesinin askersizleştirilmesi üzerine Türkiye, Trakya sınırı için getirilen kayıttan kurtulmaya burasını da tam egemenliğini sağladığı ve askerleştirerek güvenliğinden emin olduğu bir düzene sokmak istemiştir. Büyük ölçüde Türkiye'nin yoğun girişimleri sonucunda Balkan Antantı devletleri adına Yunanistan Başbakanı Metaxas ile

Bulgaristan Başbakanı İvanof arasında karşılıklı olarak güç kullanılmayacağı ve Bulgaristan'ın Nöyyi Antlaşması'nın (1919) askeri yükümlüklerinin sona ereceği içeriğine haiz bir anlaşma, Selanik Anlaşması, 31 Temmuz 1938 tarihinde imzalanmıştır. Anlaşma sonucunda Türkiye, Trakya sınırına askerini sokarak burayı askeri sınır bölgesine haline getirmiştir (Özcan, 2022 s. 165-166; Akşin, 1991, s. 249).

Türk basınında dostluk muahedesi olarak takdim edilen anlaşmanın tam içeriği şöyle verilmiştir:

“Bulgaristan Balkanlarda sulhun takviyesi siyasetine merbut olduğunu, Balkan devletler ile iyi komşuluk ve itimat esasına müstenit teşriki mesai münasebetleri idame ettirmek arzusunu beslemekte bulunduğunu ve Balkan Antantı devletlerinin Bulgaristan'a karşı aynı muslihane zihniyete sahip ve aynı teşriki mesai arzusunda olduklarını nazarı itibara alan, zirde vazülümza, bir taraftan Balkan Antantı daimî konseyinin halen reisi sıfatile Balkan Antantının bütün azası namına hareket eden Yunanistan Başvekili ve Hariciye Nazırı Ekselans M. Metaksas, diğer taraftan Bulgaristan Başvekili ve Hariciye Nazırı Ekselans M. Doktor Jorj Köseivanof, temsil etmekte oldukları devletler namına bu devletlerin müstakbel münasebetlerinde ademi tecavüz meselesinde bu devletlerin herbirinin akdetmiş oldukları itilaflar mucibince her ne suretle olursa olsun kuvvete müracaattan istinkaf etmeği taahhüd ettiklerini ve kendilerine müteallik hususatta Nöyyi muahadenamesinin dördüncü kısmında münderic ahkâmı(askeri, bahri ve havai maddeler) ve keza 24 temmuz 1923te Lozan'da imza edilmiş olan Trakya hududuna dair mukavelenamede münderic ahkâmı tatbik etmekten vaz geçmeği takarrür etmiş olduklarını beyan ederler”(*Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1938, s. 1,7.).

Dönemin gazetelerinde, anlaşmanın taraf devletlerde ve Avrupa siyasi mahfillerinde büyük bir memnuniyete yol açtığı, Avrupa'nın güneydoğusunda barışı muhkemleştirdiği şeklinde haberler paylaşılmıştır. Anlaşma ile ilgili olumlu değerlendirmeleri Metaksas, İvanof ve Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras arasında gerçekleşen tebrik ve teşekkür telgraflarında da görmek mümkündür. Bu telgrafların içeriğine bakıldığında özellikle şu iki husus dikkat çekmektedir: Türkiye'nin anlaşmanın yapılmasındaki yardımı ve anlaşmanın Balkanlarda “vıfak ve itimad devrinin mukaddimesi” olacağı (*Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1938, s. 1,7). Böylece anlaşma barış ve güvenin hakim olacağı yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülmüş, vücuda getirilmesinde Türkiye'nin sergilediği katkılar teslim edilmiştir. Anlaşmanın TBMM'de onaylanması sırasında söz alan Dışişleri Bakanı Vekili Şükrü Saraçoğlu, ciddi bir mesai sonucunda imzalanan bu anlaşma sayesinde hem Türkiye'nin Lozan'da yükümlendiği beynelmilel son kayıttan kurtulduğunu hem de Balkan ülkeleri arasında tam bir birliğin hasıl edildiğini açıklamıştır (Türkiye Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 04.01.1939, s. 12).

4. Sonuç

Türkiye'nin Trakya sınırı Lozan Barış Antlaşması ile kesinleştirilmiştir. Antlaşma ile ilgili genel kabul, Türkiye'nin başarılı bir ulusal savaş ve ardından Lozan Konferansı'nda verdiği çetin diplomasi mücadelesi sonrası Misak-ı Millîsini büyük ölçüde gerçekleştirdiği yönündedir. Antlaşmada Türkiye'nin fedakârlık göstermek zorunda kaldığı, tam egemenliği bakımından eleştiriye konu edilen bazı sınırlamalar da bulunmaktadır. Bu sınırlamalardan, belli bir takvime bağlanmış olanlarından-Avrupalı hukuk ve sağlık danışmanları istihdamı gibi- vakti geldiğinde doğrudan kurtulmak mümkün olmuştur. Bunların dışında, Türkiye, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde yer alan egemenliğini tam olarak kullanmasını kısıtlayan hükümlerden de barışçı politikası ve başarılı diplomasisi, uluslararası siyasette lehine ortaya çıkan konjonktürün de elvermesi ile kurtulmuştur. Boğazlarda olduğu gibi, Lozan'dan kaynaklanan topraklarında tam egemenliğini kısıtlayan bir başka husus, Trakya sınırının askersizleştirilmesi olmuştur. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından 31 Temmuz 1938'de Selanik Anlaşması imzalanana kadar Trakya sınırının iki yakasında, 30 kilometrelik bir alanda, Türkiye ve komşu devletleri olan Yunanistan ve Bulgaristan askersizleştirme statüsüne uymak zorunda kalmışlardır. Büyük devletler hem bölgenin barış ve güvenliği hem de Türkiye özelinde bu ülkenin Trakya sınırını Edirne'nin batısı yönünde bir hayli öteye taşıması talebini ve bu doğrultudaki güvenlik endişelerini ortadan kaldırmak için askersizleştirme vaziyetini ortaya atmışlardır. Türkiye, askersizleştirilen arazi üzerinde yabancı denetimini kati şekilde reddetmiştir. 1930'larda, bölgesel ve uluslararası gelişmeler Türkiye'nin güvenlik endişelerini artırmıştır. Bunun üzerine Türkiye, Trakya

sınırını askeri sınır haline getirmek amacıyla çeşitli tedbirlere başvurmuştur. Bu, özellikle komşusu Bulgaristan'la arasında krizlere yol açmıştır. Balkan Antantı oluşumu ile bölgenin güvenliği bakımından güçlü bir irade ortaya konulmuşsa da Türkiye, Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile boğazlar bölgesindeki askersizleştirme statüsüne son verilmesini sağladığı gibi, Trakya sınırı konusunda var olan aynı kısıtlamadan da kurtulmak istemiştir. Büyük ölçüde Türkiye'nin öncülük ettiği çabalar sonucu, Balkan devletleri adına Yunanistan ile Bulgaristan arasında yapılan Selanik Anlaşması ile Trakya sınırındaki askersizleştirme vaziyetine son verilmiştir. Yeni bir savaşa doğru gidildiği bir sırada, söz konusu gelişme tarafları oldukça memnun etmiştir. Bulgaristan en kazançlı çıkan ülke olmuştur, zira hem askersizleştirme statüsünden kurtulmuş hem de Nöyyi Antlaşması'nın askeri yükümlüklerini ortadan kaldırmıştır. Balkan devletleri arasındaki bu anlaşma Balkanlarda barış ve güvenliğin etkili olacağı yeni bir devrenin başlangıcı olarak görülmüş, Balkan birliğinin sağlandığı şeklinde oldukça iyimser bazı değerlendirmelere de yol açmıştır.

4. Kaynaklar

- Akşin, A. (1991). *Atatürk'ün dış politika ilkeleri ve diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Alexander, M.S. (2007). The military consequences for france of the end of locarno, *Intelligence and National Security*, 22(4), pp.563-572.
- Bıyıklıoğlu, T. (1992). *Trakya'da milli mücadele, Cilt 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bilsel, C. (1998). *Lozan*, Cilt 2, İstanbul: Soysal.
- Cumhuriyet. (1 Ağustos 1938). *Selanik'te bir dostluk muahedesi imza edildi*.
- Cumhuriyet. (2 Ağustos 1938). *Selanik'te imzalanan İtilafname*.
- Çolak, Y.- Aksu, F.(2017). Dış politika krizlerinde algısal güven[siz]lik: 1935 bulgaristan krizi, *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2)2017, ss.164.180.
- Düstur*. (1931). Üçüncü Tertip, Cilt 5, İstanbul: Necmi İstiklal Matbaası.
- İnal, N. (2007). Türkiye cumhuriyeti trakya kara sınırları, Ankara: Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Karacan, A. N. (2009). *Lozan*, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Özcan, G. (2022). Savaşarası Dönemde Türkiye Trakya'sının Asker sınır Bölgesine Dönüşümü, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 3(2), ss.152-168.
- Sonyel, S. (2003). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara: Türk Tarih.
- Şimşir, B. (2012). *Lozan Günlüğü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları*. (1973). Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı.
- Türkiye Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*. (04.01.1939). İçtima 17, Cilt 1

Web 2.0 Destekli Ölçme Değerlendirme Eğitimi Sonrasında Öğretmen Adaylarının Ölçme Değerlendirmeye Yönelik Görüşlerindeki Değişimin İncelenmesi

Göksel ÇELENK¹³, Zeynep TATLI¹⁴

Özet

Araştırma kapsamında fen bilgisi, matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının almış oldukları web 2.0 destekli ölçme değerlendirme eğitimi sonrasında ölçme-değerlendirmeye yönelik görüşlerindeki değişimlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın katılımcılarını Türkiye'deki 13 farklı üniversitenin 3. ve 4. sınıflarında öğrenimine devam eden fen bilgisi (f = 10), matematik (f = 10) ve sosyal bilgiler (f = 10) olmak üzere toplam 30 (f = 24 kadın, f = 6 erkek) öğretmen adayı oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında gerçekleştirilecek olan 30 saatlik yüz yüze eğitim öncesinde, öğretmen adaylarının ölçme-değerlendirme sürecine yönelik görüşlerinin belirlenmesi amacıyla on sorudan oluşan mülakat gerçekleştirilmiştir. Öğretmen adaylarına mülakat sürecinde ölçme-değerlendirme sürecini nasıl yönettikleri, süreçte hangi yöntem ve tekniklerden yararlandıkları, ölçme aracı tercihleri ve bu tercihlerine etki eden faktörlere ilişkin sorular yöneltilmiştir. Web 2.0 destekli ölçme-değerlendirme eğitimi sonrasında ilgili mülakat soruları adaylara yeniden yöneltilerek süreçteki görüşlerinin değişimi tablolar halinde ortaya koyulmuştur. Çalışma sonucunda öğretmen adaylarının; Web 2.0 destekli ölçme-değerlendirme araçlarını kullanma konusunda olumlu yönde görüşlerinin değiştiği, öğrencilerinin ilgi ve motivasyonlarını arttırmada Web 2.0 araçlarının etkili olabileceği, okullarda yapılan sınavların gerçek başarıyı yansıtmadaki zayıf yönlerinin sonuç odaklı olması ve anlık değerlendirmeye odaklanması olduğu, ölçme-değerlendirme süreçlerinde web 2.0 araçlarından yeterli düzeyde faydalanılmadığı, öğretmen adaylarının teknolojik yeterliliklerini düşük olarak ifade ettikleri sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: web 2.0, ölçme-değerlendirme, öğretmen adayları

1. Giriş

Eğitim, insanlığın tüm dönemlerinde toplumların ve devletlerin üzerinde önemle durduğu temel bir konudur. Özellikle değişen ve küreselleşen dünya koşullarında çağın gereksinimleri karşılamak ve hatta çağın ilerisine geçebilmek için toplumlar ve devletler eğitim için gayret göstermekte ve mali yatırımlar gerçekleştirmektedir. Öğretmenlerin sahip oldukları nitelikler eğitim kalitesine doğrudan etkiyen unsurlardan biri olması nedeniyle ülkelerin eğitim düzeylerini arttırabilmeleri ve yetişmiş insan oranının artırılması açısından oldukça önem teşkil etmektedir (Akyıldız, 1991; Varış, 1988). Eğitimin niteliğinin artırılması konusunda ölçme ve değerlendirme önemli bir konuma sahiptir. Ölçme ve değerlendirme, genel anlamıyla, öğrencilerin öğrenmelerinin nasıl gerçekleştiğini bildirmek için kullanılan ve eğitimin verimliliği hakkında ilgili kişilere bilgi sağlayan dönüt sistemidir (Yaman ve Karamustafaoğlu, 2011). Uygulanan eğitim programlarının, öğrencilerden beklenen bilgi, beceri ve tutumların, ne oranda başarıya ulaştığının sınıanabilmesi için ölçme ve değerlendirme süreçleri önem

¹³ Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, gokselcelenk@trabzon.edu.tr

¹⁴ Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, ztatli@trabzon.edu.tr

arz etmektedir. Aynı zamanda, ölçme ve değerlendirme süreci ile eğitim-öğretim faaliyetlerinin takibi ve tüm aşamalarda ortaya çıkan/çıkarılabilecek sorunların tespiti ve düzenlenmesi konusunda destek alınmaktadır (MEB, 2009). Eğitimde ölçme ve değerlendirme uygulamalarının niteliği büyük ölçüde, öğretmenlerin bu alanda sahip olduğu özyeterliliğe bağlıdır (Çakan, 2004; Pektaş, 2010; Bayram, 2011; Kılınç, 2011). Bu yeterlik; ölçme ve değerlendirme süreçlerinin tüm aşamalarında, ilgili yöntem, teknik ve ilkelerin amacına uygun şekilde kullanılmasına bağlıdır. Bu niteliğin artırılması için öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme alanında yeterli eğitimi almış ve bu bilgileri verimli bir şekilde kullanabilmeleri gerekmektedir (Erdemir, 2007). Öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme süreçlerinde amaca uygun ölçme türünü ve ölçülecek hedefi belirleme, uygulanacak testlerin güvenirlik ve geçerliğini sağlama, temel istatistikleri ve test puanlarının nasıl kullanılması gerektiğini bilme, sınav sonuçlarının yararlı olacak şekilde değerlendirilmesi ve veliye uygun bir iletişim diliyle aktarılması gibi birçok bilgi ve becerilere sahip olması beklenmektedir. Günümüzde sürekli güncellenen ve insanın doğası gereği ihtiyaçlarının değişen yapısı, öğretmenlik mesleğinin temel bir problemi olmuştur (Gökçe, 2014). Ayrıca, öğretmenlerin kişisel olarak öğrenme faaliyetleri konusunda gönüllü katılım sağlaması, eğitim kurumlarının kendilerini geliştirmesi noktasında önemli bir yere sahiptir (Çalık ve Er, 2014). Öte yandan verimli öğretme faaliyeti, kişisel gelişimi artırma ve daha iyi öğrenme ortamları oluşturulmasıyla sağlanabilir (Fullan, 2007). Bu sebeple eğitimcilerin, işlerini en iyi şekilde yerine getirebilmeleri için özel öğretmenlik mesleğine, alan uzmanlığına ve genel kültür seviyelerini artırma yönünde bir gayret sergilemeleri beklenmektedir (Hoşgörür, 2017). 21. yüzyılın beraberinde getirdiği değişiklikler öncelikli olarak öğrencileri sonrasında ise öğretmenleri etkilemektedir. Son yirmi yılda öğretim programlarında sonuç odaklı öğrenme anlayışından süreç odaklı öğrenmeye anlayışına geçiş olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin alternatif ölçme-değerlendirme yöntemlerini ve yaygın olarak kullanılan ölçme-değerlendirme yöntemlerine bakış açılarını ön plana çıkarmaktadır. Yapılan birçok araştırmada öğretmenler ve öğretmen adayları ölçme ve değerlendirmeyi çoktan seçmeli, yazılı yoklama, eşleştirmeli test, doğru-yanlış gibi yaygın olarak kullanılan ölçme ve değerlendirme araçları olarak görmektedir (Birgin ve Baki, 2012; Birgin ve Gürbüz, 2008; Gözütok, Akgün ve Karacaoğlu, 2005; Yaşar, 2014). Gelişen teknoloji ile eğitim-öğretim faaliyetlerinin değerlendirilmesi sürecinde de yeni yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Yeni nesil öğrenenlerin teknolojiyle iç içe olması ve bu teknolojileri kullanmaya eğilimli olması öğretmenleri de bu teknolojilerden faydalanmaya yönlendirmektedir (Altıok, Yükseltürk ve Üçgül, 2017). Bu kapsamda öğretmenlerin kullanabileceği teknolojilerden biri olarak karşımıza web 2.0 araçları çıkmaktadır. Web 2.0 araçları günümüz teknoloji çağının sunduğu; hızlı bilgi paylaşımı, verilere kolay ulaşım, tasarlama, bilgiyi kaydetme ve paylaşma, ölçme-değerlendirme gibi pek çok avantajları her kesimden kullanıcının kolaylıkla erişebileceği bir düzeyde sunmaktadır (Elmas ve Geban, 2012). Web 2.0 araçlarının ölçme-değerlendirme sürecinde kullanılmasının öğrencilerin dikkatlerini çektiği, eğlenceli bulunduğu ve eksik öğrenmelerinin tespit edilmesinde yaygın biçimde kullanıldığı bilinmektedir (Tatlı, 2019; Mete ve Batıboy, 2019; Medina ve Hurtada, 2017; Bolatlı ve Korucu, 2018; Kekeç-Morkoç ve Erdönmez, 2015). İçinde bulunduğumuz dönem öğretmenlerinden alan bilgilerinin yanı sıra dijital çağın öğrencilerine cevap verebilecek ve onların ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde teknolojiiden faydalanmaları, aktif öğretim yöntemlerini sınıf içinde kullanabilmeleri beklenmektedir (Deans, 2008). Hızla gelişen teknoloji çağında eğitim-öğretim sürecinde son zamanlarda İnternet ve Web 2.0 araçlarının kullanımında önemli bir artış yaşanmaktadır (Özerbaş ve Akın Mart, 2017). Teknolojinin yaşamımızın vazgeçilmez bir parçası olması sonucu, hayatı, okulu, sınıfı ve hatta ders işleyiş tarzını şekillendirdiği vurgulanmaktadır (Akpınar, Aktanmış ve Ergin, 2005). Bu bağlamda günümüz teknoloji çağında eğitim alanındaki yeniliklere ayak uydurabilmek ve öğrencilerimize bu yenilikleri aşılayabilmek için Web araçlarına öncelikle öğretmenlerin yetkin olması gerekmektedir. Bu sebeple eğitimin önemli parçası olan öğretmenlerin Web 2.0 araçlarına ilişkin görüş, düşünceleri ve bakış açıları oldukça önemlidir. Web 2.0 araçları öğrencilerin sınav kaygısıyla başa çıkmalarında, ilgi ve motivasyonlarını arttırmada, aktif katılımlarını sağlama, farklı kaynaklara ulaşım olanağı sunma gibi çeşitli fırsatlar sağlamaktadır.

Bu çerçevede bu çalışma ile Web 2.0 destekli ölçme-değerlendirme eğitimi sonrasında Fen bilimleri, matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının ölçme-değerlendirmeye yönelik tercihleri

ve görüşlerindeki değişimler, web 2.0 araçlarına yönelik farkındalıkları, kullanım sıklıkları, web 2.0 araçları hakkında düşünceleri, görüşlerinin bu alan katkı sunacağı düşünülmektedir.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı web 2.0 destekli ölçme değerlendirme eğitimi (WDÖDE) sonrasında Fen bilimleri, matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının ölçme değerlendirmeye yönelik görüşlerindeki değişimin incelenmesidir. Bu çerçevede WDÖDE sonrasında Fen bilimleri, matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının ölçme-değerlendirmeye yönelik görüşlerindeki değişimler nelerdir? sorusuna cevap aranacaktır.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Fen Bilimleri, matematik ve sosyal bilgiler öğretmenlerinin WDÖDE sonrasında ölçme-değerlendirmeye yönelik görüşlerindeki değişimleri belirlemek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden iç içe geçmiş çoklu durum deseni kullanılmıştır. Durum çalışmaları, eğitimin çeşitli konularını öğrenmede özellikle “Nasıl?”, “Ne?” ve “Niçin?” sorularına cevap arayan (Çepni, 2007) ve bir duruma sahip bir birey, bir grup, bir ortam ya da bir sürecin araştırılabildiği (Yıldırım ve Şimşek, 2011) çalışmalardır (Şahinoğlu ve Bebek, 2018). Durum çalışması, hayatımızdaki, güncel gerçekler içerisindeki bir durumun araştırılmasıdır. Olgular ve olayların derinlemesine incelenmesi, durum çalışmalarının en temel özelliklerinden biridir (Karatay, Karabuğa, İpek, 2018). İç içe geçmiş çoklu durum deseni ise ele alınan veya araştırmaya dahil edilen her bir durum, kendi içinde çeşitli alt birimlere ayrılarak çalışılabilir. Bu yolla durumlar arasında bir karşılaştırma yapmak mümkündür (Şimşek, Yıldırım, 2008).

2.2. Çalışma Grubu

Çalışma kapsamında bir web sayfası kurularak eğitim içerikli sosyal medya platformlarından duyurular gerçekleştirilmiş ve başvurular alınmıştır. Bu kapsamda başvuru yapan katılımcılar içerisinde niyet mektubu, akademik başarı ve farklı bölgelerden katılım durumları göz önüne alınarak katılımcılar belirlenmiştir. Türkiye’deki 13 farklı devlet üniversitesinde 3. ve 4.sınıflarda öğrenimine devam eden (10 fen bilgisi, 10 sosyal bilgiler ve 10 matematik öğretmen adayı) katılımcılar seçilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada yer alan katılımcıların 24’ü kadın, 6’sı erkektir.

2.3. Veri Toplama Aracı

Çalışmada veri toplamak için Öğretmen adaylarının ölçme-değerlendirmeye yönelik görüşlerindeki değişimlerin belirlenmesi amacıyla yarı yapılandırılmış mülakat formu geliştirilmiştir. Mülakat formu kuramsal çerçeve ve konu alanı uzmanları Fen Bilgisi, Matematik ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı’nda görev yapan üç öğretim üyesinin görüşleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu çerçevede görüşme formunda 7 temel soru ve bu sorulara bağlı 4 alt soru yer almaktadır. Mülakatlar (WDÖDE) eğitim öncesi ve sonrasında yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar analiz edilirken benzer, çelişkili ve bağımsız ifadeler göz önüne alınarak aynı anlam taşıyan ifadeler gruplandırılarak frekanslanmış ve tablolar halinde sunulmuştur. Bununla birlikte ilginç ve farklı olan ifadeler anlamlarında herhangi bir değişikliğe uğratılmadan doğrudan alıntılarla verilmiştir. Öğretmen adaylarının farklı branşlardan olması sebebiyle alt gruplara ayırma işlemi yapılarak incelenmiştir. Araştırmacı tarafından hazırlanmış olan mülakat sorularının yer aldığı form Ek-1’de sunulmaktadır.

2.4. Verilerin Analizi

Öğretmen adaylarına eğitim öncesi ve sonrasında uygulanan yarı-yapılandırılmış mülakat formunda öğretmen adaylarının ölçme-değerlendirme sürecine ait görüş ve tercihlerine yönelik sorular yer almaktadır. Bu formdan elde edilen veriler katılımcıların eğitim öncesi ve sonrasında ölçme-değerlendirmeye yönelik görüşlerindeki değişimleri yorumlayabilmek için kullanılmıştır. Veriler analiz edilirken katılımcıların vermiş olduğu cevaplar oluşturulan temalara ilişkin durumları detaylandırmıştır. Bu çerçevede veriler iki veri kodlayıcısı tarafından ayrı ayrı kodlanmıştır. İki veri kodlayıcısı tarafından oluşturulan kodlar karşılaştırılmıştır. Aynı etiketi (kavramı) ifade eden kodlar veri kodlayıcıları tarafından ortak temalar altında toplanmıştır. Araştırmada veri kodlayıcıları arasındaki uyumu belirlemek amacıyla verilerinin Cohen Kappa uyum değerleri hesaplanmıştır. Bu değerlere göre uyum değer aralıkları, .20 veya .20'nin altındaysa "zayıf düzeyde uyum", .21-.40 arasında değişmekte ise "düşük düzeyde uyum", .41-.60 arasında değişmekte ise "orta düzey uyum", .61-.80 aralığında değişmekte ise "iyi düzeyde uyum" ve .81-1.00 aralığında değişmekte ise "çok iyi düzeyde uyum" şeklinde ifade edilmiştir (Viera Garrett, 2005). Çalışma kapsamında kodlayıcılar arası tutarlılık %84 olarak hesaplanmıştır. Bu çerçevede belirlenen uyum değerlerinin çok iyi düzeyde uyum değerlerine sahip olduğu söylenebilir.

3. Bulgular

Web 2.0 destekli ölçme değerlendirme eğitimi (WDÖDE) sonrasında Fen bilimleri, matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının ölçme değerlendirmeyle yönelik görüşlerinden oluşan bulgular tablolar halinde sunulmuştur.

Öğretmen Adaylarının Ölçme Değerlendirmeye Yönelik Görüşleri

Fen bilimleri, matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının eğitimin başında ve sonunda yapılan yarı yapılandırılmış mülakat formunda yer alan her bir soruya yönelik vermiş olduğu cevaplar ilgili soru başlıkları açıklanmıştır. Eğitim öncesinde fen bilimleri öğretmen adaylarının en fazla ($f_{ön}=29$) klasik ölçme-değerlendirme araçlarını tercih ettikleri, web 2.0 araçları ($f_{ön}=4$) ve dramayı ($f_{ön}=2$) daha az tercih ettikleri görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük azalmanın klasik ölçme-değerlendirme araçlarında ($f_{son}=10$) olduğu, en büyük artışın ise web 2.0 araçlarında olduğu ($f_{son}=8$) tespit edilmiştir. Dramada ise önemli bir değişikliğin olmadığı ($f_{son}=3$) görülmektedir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların en fazla ($f_{ön}=22$) klasik ölçme-değerlendirme araçlarını tercih ettikleri, web 2.0 araçları ($f_{ön}=3$) ve dramayı ($f_{ön}=1$) daha az tercih ettikleri görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük azalmanın klasik ölçme-değerlendirme araçlarında ($f_{son}=4$) olduğu, en büyük artışın ise web 2.0 araçlarında olduğu ($f_{son}=10$) tespit edilmiştir. Dramanın ise hiç tercih ($f_{son}=0$) edilmediği görülmektedir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların en fazla ($f_{ön}=28$) klasik ölçme-değerlendirme araçlarını tercih ettikleri, web 2.0 araçlarını ($f_{ön}=2$) daha az tercih ettikleri görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük azalmanın klasik ölçme-değerlendirme araçlarında ($f_{son}=14$) olduğu, en büyük artışın ise web 2.0 araçlarında olduğu ($f_{son}=10$) tespit edilmiştir. Eğitim öncesinde fen bilimleri öğretmen adaylarının ölçme aracı tercihlerinde en çok etkili olan kriterlerin teknolojik gelişim ve çağa uygun olması ($f_{ön}=3$), zamandan tasarruf ($f_{ön}=2$), motivasyon sağlamak ($f_{ön}=2$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artışın eğlenceli olması ($f_{son}=4$), kullanışlılık ve pratiklik ($f_{son}=2$), üst düzey beceri gerektirmesi ($f_{son}=2$), görsel işitsel öge desteği ($f_{son}=2$) olduğu görülmektedir. Zamandan tasarruf ($f=2$), günlük hayatla ilişkili olması ($f=1$) ve kalıcılığın yüksek olması ($f=1$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların ölçme aracı tercihlerinde en çok etkili olan kriterlerin detaylı raporlama ve dönüt verme ($f_{ön}=5$), ve üst düzey düşünme becerisi gerektirmesi ($f_{ön}=3$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artışın kullanışlılık ve pratiklik ($f_{son}=6$), eğlenceli olması ($f_{son}=4$), görsel işitsel öge desteği ($f_{son}=2$) olduğu görülmektedir. Farklı soru türlerini bir arada kullanma maddesinde herhangi bir değişim olmadığı tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların ölçme aracı tercihlerinde en çok

etkili olan kriterlerin teknolojik gelişim ve çağa uygunluk ($f_{\text{ön}}=2$), farklı soru türlerini bir arada içermeye ($f_{\text{ön}}=2$), üst düzey düşünme becerisi gerektirme, öğrencinin güçlü ve zayıf yönlerini belirleme ve yaratıcı ve eleştirel düşünmeyi desteklemesi ($f_{\text{ön}}=2$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artışın eğlenceli olması ($f_{\text{son}}=6$), ilgi ve dikkat çekici olması ($f_{\text{son}}=5$), olduğu görülmektedir. Farklı soru türlerini bir arada kullanma ve detaylı raporlama maddelerinde herhangi bir değişim olmadığı tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen eğitim öncesinde ve sonrasında öğretmen adaylarının okullarda yapılan sınavların gerçek başarıyı yansıtmadığını ifade ettikleri görülmektedir. Eğitim öncesinde 1 fen bilgisi ve sosyal bilgiler öğretmen adayı okullarda yapılan sınavların kısmen öğrencinin gerçek başarısını yansıttığı görüşünü belirttiği görülmektedir. Eğitim sonrasında ise 1 matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adayı okullarda yapılan sınavların kısmen öğrencinin gerçek başarısını yansıttığı görüşünü belirttiği tespit edilmiştir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların okullarda yapılan sınavların niçin gerçek başarıyı yansıtmadıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin gelenekselci anlayış ($f_{\text{ön}}=4$), psikolojik etkenler ($f_{\text{ön}}=4$), basit ve sıradan olması ($f_{\text{ön}}=4$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artışın öğrenci yapısı kaynaklı olması ($f_{\text{son}}=2$) maddeleri iken en büyük düşüşün ise basit ve sıradan olması ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu görülmektedir. Anlık değerlendirme ($f=2$) ve ezberci eğitim sistemi ($f=2$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların okullarda yapılan sınavların niçin gerçek başarıyı yansıtmadıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin sonuç odaklı olması ($f_{\text{ön}}=3$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artışın çağın gerisinde kalması ($f_{\text{son}}=2$), anlık değerlendirme ($f_{\text{son}}=3$) ve gelenekselci anlayış ($f_{\text{son}}=3$) maddeleri iken en büyük düşüşün ise sonuç odaklı olması ($f_{\text{son}}=1$), olduğu görülmektedir. Öğrenci yapısı kaynaklı ($f=2$) ve psikolojik etkenler ($f=1$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların okullarda yapılan sınavların niçin gerçek başarıyı yansıtmadıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin anlık değerlendirme ($f_{\text{ön}}=4$), gelenekselci anlayış, kopya çekme ve psikolojik etmenler ($f_{\text{ön}}=3$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artışın çevresel ve fiziksel etkenler ($f_{\text{son}}=2$), maddesi iken en büyük düşüşün anlık değerlendirme ($f_{\text{son}}=2$), kopya çekme ($f_{\text{son}}=1$) ve psikolojik etkenler ($f_{\text{son}}=1$) olduğu görülmektedir. Gelenekselci anlayış ($f=3$) öğretmen kaynaklı problemler ($f=1$) ve düşük geçerlik ve güvenilirlik ($f=1$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların hangi ölçme araçlarının öğrencinin gerçek başarısını yansıttıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşün web 2.0 araçları ($f_{\text{ön}}=4$), farklı soru türlerini içeren materyaller ($f_{\text{ön}}=3$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=6$) maddesi iken en büyük düşüşün ise farklı soru türlerini içeren materyaller ($f_{\text{son}}=1$), maddesi olduğu görülmektedir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların hangi ölçme araçlarının öğrencinin gerçek başarısını yansıttıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin üst düzey becerileri ve teknikleri ölçen araçlar ($f_{\text{ön}}=2$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=4$) maddesi iken en büyük düşüşün ise üst düzey becerileri ve teknikleri ölçen araçlar ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların hangi ölçme araçlarının öğrencinin gerçek başarısını yansıttıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin web 2.0 araçları, farklı soru türlerini içeren materyaller, açık uçlu sorular ve geçerlik ve güvenilirliği yüksek olan araçlar ($f_{\text{ön}}=1$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=3$) maddesi iken en büyük düşüşün ise açık uçlu sorular ve geçerlik güvenilirliği yüksek araçlar ($f_{\text{son}}=0$), maddeleri olduğu tespit edilmiştir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir konuya ilişkin öğrencilerin önbilgilerini nasıl tespit ettiklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşün soru-cevap ($f_{\text{ön}}=7$) ve test ($f_{\text{ön}}=4$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=6$) maddesi iken en büyük düşüşün ise günlük hayatla ilişki kurdurma ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu görülmektedir. Kavram ağları ($f=1$) maddesinde herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir konuya ilişkin öğrencilerin önbilgilerini nasıl tespit ettiklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin test ($f_{\text{ön}}=5$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=6$) maddesi iken en büyük düşüşün ise hikâyeleştirme ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu Sözlü ($f=1$) maddesinde

herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir konuya ilişkin öğrencilerin önbilgilerini nasıl tespit ettiklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin soru-cevap ($f_{\text{ön}}=6$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=3$) maddesi iken en büyük düşüşün ise anahtar kelimeler ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu görülmektedir. Hikâyeleştirme ve beyin fırtınası ($f=1$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir dersin sonunda konuya ilişkin ölçme-değerlendirmeyi nasıl gerçekleştirdikleri sorusuna yönelik en fazla belirttikleri görüşün soru-cevap ($f_{\text{ön}}=5$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=8$), sınav ($f_{\text{son}}=3$) ve drama ($f_{\text{son}}=2$) maddeleri iken en büyük düşüşün soru-cevap ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu görülmektedir. Özet çıkarma ($f=1$) maddesinde herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir dersin sonunda konuya ilişkin ölçme-değerlendirme nasıl yaptıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin test ($f_{\text{ön}}=4$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=10$) maddesi iken en büyük düşüşün sınav ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir dersin sonunda konuya ilişkin ölçme-değerlendirme nasıl yaptıklarına ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin soru-cevap ($f_{\text{ön}}=5$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış web 2.0 araçları ($f_{\text{son}}=7$) maddesi iken en büyük düşüşün soru-cevap ($f_{\text{son}}=0$), maddesi olduğu görülmektedir. Özet çıkarma ve eğitsel oyun ($f=1$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir ölçme aracı hazırlarken dikkate alacakları kriterlere ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin kazanıma uygunluk ($f_{\text{ön}}=7$), geçerlilik ($f_{\text{ön}}=5$) ve kullanılan dil ($f_{\text{ön}}=4$) maddeleri olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış farklı türden sorular içermesi ($f_{\text{son}}=3$), biçimsel özellikler ($f_{\text{son}}=3$), eğlenceli olması ve detaylı raporlama ($f_{\text{son}}=2$) maddeleri iken en büyük düşüşün kazanıma uygunluk ($f_{\text{son}}=3$), maddesi olduğu görülmektedir. Güvenilirlik ve kullanılabilirlik ($f=1$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir ölçme aracı hazırlarken dikkate alacakları kriterlere ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin kullanılan dil ($f_{\text{ön}}=3$), kullanılabilirlik ($f_{\text{ön}}=2$) ve sınıf seviyesine uygunluk ($f_{\text{ön}}=2$) maddeleri olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış kazanıma uygunluk ($f_{\text{son}}=4$), üst düzey becerileri ölçme ($f_{\text{son}}=3$), biçimsel özellikler ($f_{\text{son}}=3$) ve kullanılabilirlik ($f_{\text{son}}=3$) maddeleri iken en büyük düşüşün kazanıma kolay puanlanabilme, objektiflik, yönergelerin açık olması, güvenilir, geçerli, pekiştirici, süreç değerlendirme, farklı türden sorular içermesi ve ulaşılabilirlik ($f_{\text{son}}=0$) maddelerinde olduğu tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların bir ölçme aracı hazırlarken dikkate alacakları kriterlere ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin sınıf seviyesine uygunluk ($f_{\text{ön}}=3$), ve güvenilirlik ($f_{\text{ön}}=3$) maddeleri olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış biçimsel özellikler ($f_{\text{son}}=3$), farklı türde sorular içermesi ($f_{\text{son}}=4$), kullanılan dil ($f_{\text{son}}=4$) ve dikkat çekici olması ($f_{\text{son}}=2$) maddeleri iken en büyük düşüşün eğlenceli olması, kavram yanılgısı içermeme, ezberi olmama ve öğrenci merkezli olması ($f_{\text{son}}=0$) maddelerinde olduğu görülmektedir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların ölçme-değerlendirme konusundaki yeterliliklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin yeterli değil ($f_{\text{ön}}=4$) ve kısmen yeterli ($f_{\text{ön}}=4$) maddeleri olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış yeterli ($f_{\text{son}}=6$) maddesi iken en büyük düşüşün yeterli değil ($f_{\text{son}}=0$) maddesi olduğu görülmektedir. Kısmen yeterli ($f=4$) maddelerinde herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların ölçme-değerlendirme konusundaki yeterliliklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin yeterli değil ($f_{\text{ön}}=6$) maddesi olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış yeterli ($f_{\text{son}}=7$) maddesi iken en büyük düşüşün yeterli değil ($f_{\text{son}}=1$) maddesi olduğu görülmektedir. Kısmen yeterli maddesinde bir puanlık düşüş olduğu tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların ölçme-değerlendirme konusundaki yeterliliklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin yeterli değil ($f_{\text{ön}}=6$) maddesi olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında en büyük artış yeterli ($f_{\text{son}}=7$) maddesi iken en büyük düşüşün yeterli değil ($f_{\text{son}}=1$) maddesi olduğu görülmektedir. Kısmen yeterli maddesinde bir düşüş olduğu görülmektedir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların kendilerini hangi alanlarda yeterli görmediklerine ilişkin

belirttikleri görüşler teknoloji eğitim yetersizliği, yenilikçi yaklaşımlara ulaşamama ($f_{\text{ön}}=2$) ve teorik dersleri pratikte uygulayamama, deneyim eksikliği ($f_{\text{ön}}=1$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında teknoloji eğitim yetersizliği, yenilikçi yaklaşımlara ulaşamama, teorik dersleri pratikte uygulayamama ve deneyim eksikliği ($f_{\text{son}}=0$) konularında kendilerini yeterli olarak ifade ettikleri tespit edilmiştir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların kendilerini hangi alanlarda yeterli görmediklerine ilişkin belirttikleri görüşler teknoloji eğitimi yetersizliği, kazanımlara uygun soru hazırlama ($f_{\text{ön}}=2$) ve kavram yanılgıları, sınıf düzeyine uygunluk ve sınıf hâkimiyeti ($f_{\text{ön}}=1$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında teorik dersleri pratikte uygulayamama ve deneyim eksikliği ($f_{\text{son}}=1$) maddelerinde artış görülmekteyken teknoloji eğitimi yetersizliği ($f_{\text{son}}=1$), kavram yanılgıları, sınıf düzeyine uygunluk ve sınıf hâkimiyeti ($f_{\text{son}}=0$) maddelerinde düşüş olduğu tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adayların kendilerini hangi alanlarda yeterli görmediklerine ilişkin belirttikleri görüşler teknoloji eğitimi yetersizliği ($f_{\text{ön}}=2$) teorik dersleri pratikte uygulayamama ($f_{\text{son}}=1$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında yenilikçi yaklaşımlara ulaşamama ($f_{\text{son}}=1$) maddesinde artış görülürken, teknoloji eğitimi yetersizliği ($f_{\text{son}}=1$) ve teorik dersleri pratikte uygulayamama ($f_{\text{son}}=0$) maddelerinde düşüş tespit edilmiştir. Fen bilgisi öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adaylarının hangi alanlarda eğitim almak istediklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin web 2.0 eğitimi ($f_{\text{ön}}=3$), ölçme-değerlendirme eğitimi ($f_{\text{ön}}=2$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında yabancı dil eğitimi ($f_{\text{son}}=1$) maddesinde artış görülürken, web 2.0 eğitimi ($f_{\text{son}}=1$) ölçme-değerlendirme eğitimi ve drama ($f_{\text{son}}=0$) maddelerinde düşüş görülmektedir. Soru yazımı ($f=1$) maddesinde herhangi bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Matematik öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adaylarının hangi alanlarda eğitim almak istediklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin web 2.0 eğitimi ($f_{\text{ön}}=6$), ölçme-değerlendirme eğitimi ($f_{\text{ön}}=3$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında sınıf eğitimi ($f_{\text{son}}=1$) maddesinde artış görülürken, web 2.0 eğitimi ($f_{\text{son}}=4$) ölçme-değerlendirme eğitimi ($f_{\text{son}}=0$) ve soru yazma-geliştirme ($f_{\text{son}}=1$) maddelerinde düşüş tespit edilmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarına verilen eğitim öncesinde adaylarının hangi alanlarda eğitim almak istediklerine ilişkin en fazla belirttikleri görüşlerin web 2.0 eğitimi ($f_{\text{ön}}=3$), ölçme-değerlendirme eğitimi ($f_{\text{ön}}=2$) olduğu görülmektedir. Eğitim sonrasında yabancı dil eğitimi ve bilgisayar eğitimi ($f_{\text{son}}=1$) maddelerinde artış görülürken, web 2.0 eğitimi ($f_{\text{son}}=2$) ölçme-değerlendirme eğitimi ($f_{\text{son}}=1$) maddelerinde düşüş görülmektedir.

4. Tartışma

“Öğrencilerinizin bilgilerini ve performanslarını belirlemek için hangi ölçme değerlendirme araçlarını kullanmayı tercih edersiniz?” sorusuna verdikleri cevaplardan elde edilen veriler (Grafik 1, 2 ve 3) neticesinde öğretmen adaylarının eğitim öncesinde ölçme-değerlendirme aracı tercihlerinin “klasik ölçme-değerlendirme”den ($f=29$) yana olduğu görülmektedir. Bu durumun öğretmen adaylarının fakültelerinde almış oldukları eğitimlerden aşına oldukları bazı yaklaşımları kullanmaya yatkın oldukları ancak yeni yaklaşımların ilgilerini çekecek şekilde eğitim ortamlarının oluşturulmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Yenilenen program içerisinde bulunan ölçme-değerlendirme uygulamaları ile ilgili olarak öğretmenlerin birtakım problemler yaşadığı nitekim yeni program içerisinde yer alan diğer boyutlara göre kendilerini ölçme-değerlendirme konusunda daha yetersiz gördüklerini ve bu alanda eğitime ihtiyaç duyduklarını ifade ettikleri çeşitli araştırmalar literatürde yer almaktadır (Demirdelen ve Yapıcı, 2007; Gözütok, Akgün ve Karacaoğlu, 2005; Yaşar vd., 2005). Gelbal ve Kelecioğlu (2007) tarafından öğretmenlerle gerçekleştirilen çalışma sonucunda öğretmenlerin öğrencileri değerlendirme ve başarı seviyelerini belirlemede çoğunlukla geleneksel ölçme-değerlendirme yöntemlerine yönelim gösterdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin Öğretmen adaylarının ölçme değerlendirme aracı tercihlerine ilişkin olarak “Niçin bu ölçme değerlendirme araçlarını kullanmayı tercih edersiniz?” sorusuna verdikleri cevaplardan elde edilen veriler (Grafik 4, 5, 6) neticesinde öğretmen adaylarının eğitim öncesinde “teknolojik gelişim ve çağa uygun olması”, “detaylı raporlama imkânı”, “üst düzey düşünme becerileri gerektirme”, “öğrencinin güçlü ve zayıf yönlerini belirleme” amacıyla geleneksel ölçme-değerlendirme araçlarını tercih ettikleri

görülmektedir. Eğitim sonrasında ise tüm bunların yanında “eğlenceli olması”, “ilgi ve dikkat çekici olması”, “kullanışlı ve pratik olması”, “üst düzey düşünme becerisi gerektirmesi”, “günlük hayatla ilişkili olması” ve “görsel-işitsel öge kullanımı”na olanak tanınması nedeniyle adayların web 2.0 destekli araçlara yönelim gösterdiği söylenebilir. Web 2.0 araçları öğretmen-öğrenci arası etkileşimi sağlayan, kolay kullanımlı arayüzler sayesinde teknik beceri gerektirmeksizin, pratik bir şekilde içerik üretebilmelerine ve var olan içerikleri manipüle ederek çeşitlendirmelerine olanak tanımaktadır (Horzum, 2007; Kıyıcı, 2010; Thompson, 2007). Bu araçlarının öğrencilerin farklı yönlerinin ortaya çıkarılması konusunda öğretmenlere destek olduğu söylenebilir. Öğrenciler arasında iş birliği, sosyal etkileşim; sınıf içerisinde pozitif öğrenme atmosferi sağlayan bu araçlar kullanıcılar arası bilgi aktarımına olanak sağlaması yönüyle eğitim sürecinin her aşamasında kendine yer bulmaktadır (Deperlioğlu ve Köse, 2010). Bu araçlarının eğitim ortamlarında kullanılması diğer teknolojik materyallerinde sayıca çoğalmasına katkı sağlamıştır. Böylece eğitim ortamlarında farklı öğretim yöntemlerinin işe koşulmasının önü açılmış ve farklı türde etkinlikler tasarlanarak uygulamaya koyulmuştur. Bu yönüyle öğretim yönteminin yapısalcı yaklaşım doğrultusunda değiştirilmesi web 2.0 araçlarının; öğrencilerin iş birliği içerisinde olmasına, içerik oluşturma eylemi içerisinde aktif katılımcı rolünde olmalarına, çevrimiçi olarak bilgileri paylaşmalarına ve manipüle etmelerine izin veren özellikleri ile yakından ilişki kurulduğunu göstermektedir (Grosbeck, 2009). Geleneksel değerlendirme araçlarını kullanan öğretmen adaylarının, web 2.0 araçlarını kullanmaya başlamalarıyla beraber geleneksel ölçme-değerlendirme ile web 2.0 destekli ölçme-değerlendirme türünü kıyaslayabildikleri ve web 2.0 araçlarının güçlü yönlerini benimsedikleri bu nedenle bu araçları tercih etme eğiliminde oldukları sonucuna varılabilir. Karaman, Yıldırım ve Kaban (2008) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ders destek ortamı, kullanım kolaylığı, öğrenci beğenisi, üst düzey düşünme becerilerinin gelişmesi, etkili grup çalışmalarının yapılması, sosyal becerinin gelişmesi nedenleriyle öğretmenlerin web 2.0 araçlarını tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Quadri (2014) tarafından gerçekleştirilen bir başka çalışmada ise öğretmenlerin eğitim süreci içerisinde web 2.0 araçlarının sahip olduğu nitelikleri (görsel-işitsel öge desteği) kullanmaya yönelik algılarının yüksek düzeyde olduğu, dolayısıyla öğretmen adaylarının bu araçlarla ilgili olarak katılacağı eğitimlerin, öğretmenlik hayatlarında bu araçları kullanmalarında etkili olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Daher (2014) tarafından yapılan araştırma sonucunda öğretmenlerin şu anda kullandıkları web 2.0 araçlarının farklı gruplarla işbirlikli yapacakları çalışmalarda kullanılabilmesinin bu araçların tercihinde etkili olacağını ifade etmiştir. Çukurbaşı ve Kıyıcı (2018) tarafından fen ve sosyal bilgiler son sınıf öğrencileri ile gerçekleştirilen web 2.0 araçlarının kullanımına yönelik çalışmada öğretmen adaylarının internette var olan hazır içerikleri kullanmak yerine kendi tasarımlarını oluşturabildikleri ve bu araçları tercih etme eğiliminde oldukları sonucuna varılmıştır. Özer ve Özer (2017) öğretmen adayları ile gerçekleştirdiği çalışmada, web 2.0 araçlarının öğretmen adayları tarafından tercih edilmesinin altında yatan nedenlerin; zamandan tasarruf, kolaylık sağlama, ders ve ödev konularının araştırılması, paylaşılması ve öğrencinin derse karşı pozitif tutum geliştirmesine katkı sağladığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ramazanoğlu (2019) öğretmenlerle gerçekleştirdiği çalışmada web 2.0 araçlarından biri olan Kahoot’un ölçme ve değerlendirme amacıyla kullanılmasının zaman tasarrufu, bireysel başarı sağlama, anlık dönüt verme ve ders içi başarının artması gibi pozitif katkılar sağlayacağı sonucuna ulaşmıştır. Yapılan çalışmalarda fen bilgisi öğretmen adaylarının çoğunlukla eğlence amaçlı olarak web 2.0 araçlarını kullandıkları, kısmen bilgiye erişim ve web tabanlı öğrenme amaçlı olarak bu araçlardan faydalandıkları sonucuna ulaşmıştır (Efe, 2015; Fırat ve Köksal, 2017). Almış oldukları eğitim sonrasında bu konular hakkında hala yeterli seviyede bilgi ve beceriye ulaşmadıkları görüşü değişmemiştir. Bu durum verilen eğitimin süresinin kısıtlı ve bu alandaki konuların bir hayli fazla olmasıyla açıklanabilir. Öğretmen adayları eğitim sonrasında ikinci olarak eğitim almak istedikleri alanın “ölçme-değerlendirme” konusu olduğunu ifade etmişlerdir. Web 2.0 eğitimlerini tam anlamıyla alsalar dahi ölçme-değerlendirme konusundaki eksikliklerinin problem yaratmaya devam edeceğini düşüncesinde oldukları varsayılabilir. Maclellan (2004) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, öğretmen adaylarının geleneksel test yöntemleri dışındaki değerlendirmeler konusunda yeterli seviyede olmadığı ve ölçme-değerlendirme konusunda yeterli bilgi ve birikimlerinin az gelişmiş olduğu belirtilmiştir. Öğretmen

yetiştiren fakülte/kurumlarda verilen ölçme-değerlendirmeye yönelik derslerin büyük çoğunluğunda geleneksel kuram, strateji ve araçlara zaman ayırıldığı görülmektedir. Öte yandan öğrenme sürecinin geliştirilmesine katkı sağlayan öğrenme merkezli ölçme-değerlendirmeye ise daha az sürenin ayrılmış olduğu görülmektedir. Ölçme-değerlendirme okur-yazarı olan öğretmen adaylarından bazı beklentileri karşılamaları beklenmektedir. Ölçme-değerlendirme konusundaki kuramsal ve felsefi temellerin yanı sıra, yenilikçi ve farklı türlerdeki ölçme-değerlendirme yaklaşımlarını benimseyebilme ve uygulayabilme, geliştirecek olduğu ölçme aracının geçerlik ve güvenirliğini sağlama, değerlendirmede objektif davranma, puanlama yapabilme bunlardan bazıları olarak sıralanabilir (Stiggins, 2002; Volante ve Fazio, 2007). Tüm bunların yanında ülkemizde ve yurt dışında yapılan çalışmalarda gerek öğretmen gerekse öğretmen adaylarının bu nitelikleri yeterince taşımadığı ve okur-yazarlık seviyelerinin düşük olduğu ortaya koyulmaktadır (Birgin, 2007; Campbell, Murphy ve Holt, 2002; Gül, 2012; Mertler 2003, Mertler ve Campbell, 2005). Öğretmen ve öğretmen adaylarının bu konularda yetersiz seviyede olma sebeplerinin en başında öğretmen yetiştiren kurumlarda/fakültelerde ölçme-değerlendirme dersi kapsamında verilen eğitimlerin sınırlı seviyede hatta yetersiz olması ifade edilmektedir (Birgin, 2007; Graham, 2005; Mertler, 2003; Popham, 2011; Volante ve Fazio, 2007).

5. Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmanın amacı; fen bilgisi, matematik ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının almış oldukları WDÖDE sonrasında ölçme-değerlendirmeye yönelik görüşlerinde meydana gelen değişiklikleri incelemektir. Bu amaç doğrultusunda yapılan analizler sonucunda öğretmen adaylarının WDÖDE sonrasında ölçme değerlendirme yönelik görüşlerinde olumlu ve olumsuz yönde değişimler olduğu, ölçme-değerlendirme amacıyla kullandıkları araçlar konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları, web 2.0 araçları ile ölçme-değerlendirme süreci konusunda yetersiz oldukları, temel bilgisayar kullanımı ile yabancı dil konusunda eksikliklerinin olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

6. Kaynaklar

- Akyıldız, H. (1991). "Etkili Öğretim Açısından Öğretmen Niteliğinin Önemi"
- Yaman, S. & Karamustafaoglu, S. (2011). Investigating prospective teachers' perceived levels of efficacy towards measurement and evaluation . *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* , 44 (2) , 53-72 . DOI: 10.1501/Egifak_0000001224
- Çakan, M. (2004). Öğretmenlerin ölçme-değerlendirme uygulamaları ve yeterlik düzeyleri: İlk ve ortaöğretim. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(2), 99-114.
- Pektaş, S. (2010). *Öğretmen adaylarının ölçme ve değerlendirme yeterlik algılarının incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu). <http://tez2.yok.gov.tr/adresinden edinilmiştir>.
- Bayram, E. (2011). *Öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme yeterliklerinin incelenmesi*. (Yayımlanmamışyüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara). <http://tez2.yok.gov.tr/adresinden edinilmiştir>.
- Kılınç, M. (2011). Öğretmen adaylarının eğitimde ölçme ve değerlendirmeye yönelik özyeterlik algı ölçeği. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(4), 81-93.
- Erdemir, A. Z. (2007). *İlköğretim ikinci kademe öğretmenlerinin ölçme değerlendirme tekniklerini etkin kullanabilme yeterliklerinin araştırılması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş). <http://tez2.yok.gov.tr/adresinden edinilmiştir>.
- Gökçe, A. T. (2014). Atanamama nedeniyle farklı bir mesleğe yönelen işsiz aday öğretmenler üzerine bir çalışma. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(1),191-208.

- Çalık, T., & Er, E. (2014). İlköğretim okulu öğretmenlerinin okulun değişime açıklığı ile değişim kapasitesi algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 20(2), 151-172.
- Fullan, M. (2007). *Turnaround leadership*. Education Review.
- Hoşgörür, T. (2017). Öğretmenlerin Mesleki Profesyonellikleri ile Saygınlıklarını Yitirme Kaygıları Arasındaki İlişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 23(3), 387 - 424.
- Birgin, O., & Baki, A. (2012). Sınıf öğretmenlerinin ölçme-değerlendirme uygulama amaçlarının yeni matematik öğretimi programı kapsamında incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 37(165).
- Birgin, O., & Gürbüz, R. (2008). Sınıf öğretmeni adaylarının ölçme ve değerlendirme konusundaki bilgi düzeylerinin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 163-179.
- Gözütok, F. D., Akgün, Ö. E., & Karacaoğlu, Ö. C. (2005). *İlköğretim programlarının öğretmen yeterlilikleri açısından değerlendirilmesi*. Yeni İlköğretim Programlarını Değerlendirme Sempozyumu, 14-16.
- Yaşar, M. (2014). Öğretmen adaylarının "eğitimde ölçme ve değerlendirme" dersine yönelik tutumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 64-83.
- Altıok, S., Yükseltürk, E., & Üçgül, M. (2017). Evaluation of a Scientific Activity about Use of Web 2.0 Technologies in Education: The Participants' Views. *Journal of Instructional Technologies & Teacher Education*, 6(1), 1-8.
- Elmas, R. ve Geban, Ö. (2012). Web 2.0 tools for 21st century teachers. *International Online Journal of Educational Sciences*, 4(1), 243-254.
- Tatli, Z., Akbulut, H. İ., & Altinisik, D. (2019). Changing Attitudes towards Educational Technology Usage in Classroom: Web 2.0 Tools. *Malaysian Online Journal of Educational Technology*, 7(2), 1-19.
- Mete, F. ve Batıbay, E., F. (2019). Web 2.0 uygulamalarının Türkçe eğitiminde motivasyona etkisi: Kahoot örneği. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 7(4), 1029-1047.
- Medina, E. G. L., & Hurtado, C. P. R. (2017). Kahoot! A digital tool for learning vocabulary in a language classroom. *Revista Publicando*, 4(12): 441-449.
- Bolatlı, Z., & Korucu, A. T. (2018). Secondary school students' feedback on course processing and collaborative learning with web 2.0 tools-supported STEM activities. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 7(2), 456-478.
- Kekeç Morkoç, D. ve Erdönmez, C. (2015). Web 2.0 uygulamalarının eğitim süreçlerine etkisi: Çanakkale Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu örneği. *Journal of Higher Education & Science*, 5(3), 35-346.
- Deans, P. C. (Ed.). (2008). *Social software and Web 2.0 technology trends*. IGI Global.
- Özerbaş, M., & Akın Mart, Ö. Z. L. E. M. (2017). İngilizce öğretmen adaylarının web 2.0 kullanımına ilişkin görüş ve kullanım düzeyleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(3).
- Viera, A. J., & Garrett, J. M. (2005). Understanding interobserver agreement: the kappa statistic. *Fam med*, 37(5), 360-363.
- Gözütok, F.; Akgün, D ve Karacaoğlu, Ö.C (2005), "İlköğretim Programlarının Öğretmen Yeterlilikleri Açısından Değerlendirilmesi", Eğitimde Yansımalar VIII (14-16 Kasım 2005), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Yaşar, Ş, Gültekin, M, Türkan, B, Yıldız, N ve Girmen, P (2005), "Yeni İlköğretim Programlarına İlişkin Sınıf Öğretmenlerinin Hazır Bulunuşluluk Düzeylerinin ve Eğitim Gereksinimlerinin Belirlenmesi

- (Eskişehir İli Örneği)", Eğitimde Yansımalar VIII (14-16 Kasım 2005), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Demirdelen, C. ve Yapıcı, M. (2007). İlköğretim 4. sınıf sosyal bilgiler öğretim programına ilişkin öğretmen görüşleri. *İlköğretim Online Dergisi*, 6(2). 24 Ocak 2009, <http://ilkogretim-online.org>.
- Gelbal, S., & Kelecioğlu, H. (2007). Öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme yöntemleri hakkındaki yeterlik algıları ve karşılaştıkları sorunlar. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(33), 135-145.
- Horzum, M. B. (2007). Web tabanlı yeni öğretim teknolojileri: web 2.0 araçları. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 6(12), 99-121.
- Kıyıcı, F. B. (2010). The definitions and preferences of science teacher candidates concerning web 2.0 tools: A phenomenological research study. *Turkish Online Journal of Educational Technology*, 9(2), 185-195.
- Thompson, J. (2007). Is Education 1.0 ready for web 2.0 students? *Innovate* 3(4). Retrieved 10 July, 2011, from http://innovateonline.info/pdf/vol3_issue4/Is_Education_1.0_Ready_for_Web_2.0_Students_.pdf
- Deperlioğlu, Ömer; Köse, Utku. (2010). *Web 2.0 Teknolojilerinin Eğitim Üzerindeki Etkileri ve Örnek Bir Öğrenme Yaşantısı*, Akademik Bilişim Sempozyumu
- Grosseck, G. (2009). To use or not to use web 2.0 in higher education?. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 1(1), 478-482.
- Karaman, S., Yıldırım, S., & Kaban, A. (2008). *Öğrenme 2.0 yaygınlaşıyor: Web 2.0 uygulamalarının eğitimde kullanımına ilişkin araştırmalar ve sonuçları*. XIII. Türkiye'de İnternet Konferansı Bildirileri, 22(23), 35-40.
- Quadri, L. K. (2014). *Teachers' perceptions and attitudes toward the implementation of web 2.0 tools in secondary education* (Doctoral dissertation, Walden University).
- Daher, T., & Lazarevic, B. (2014). Emerging instructional technologies: Exploring the extent of faculty use of web 2.0 tools at a midwestern community college. *TechTrends*, 58, 42-50.
- Çukurbaşı, B., & Kıyıcı, M. (2018). Öğretmen adaylarının öğretimde internet teknolojilerini kullanmaya yönelik tercihlerindeki değişimin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(3), 765-776.
- Özer, Ü., & Özer, E. A. (2017). *Sosyal bilgiler ile bilgisayar ve öğretim teknolojileri öğretmen adaylarının eğitimde web 2.0 kullanımına yönelik görüşleri*. ICPESS (International Congress on Political, Economic and Social Studies), 3, 106-118.
- Efe, H. A. (2015). The relation between science student teachers' educational use of web 2.0 technologies and their computer self-efficacy. *Journal of Baltic Science Education*, 14(1), 142-154.
- Fırat, E. A., & Köksal, M. S. (2017). The relationship between use of Web 2.0 tools by prospective science teachers and their biotechnology literacy. *Computers in Human Behavior*, 70, 44-50.
- Maclellan, E. (2004). Initial knowledge states about assessment: Novice teachers' conceptualisations. *Teaching and Teacher Education*, 20(5), 523-535.
- Volante, L., & Fazio, X. (2007). Exploring Teacher Candidates' Assessment Literacy: Implications for Teacher Education Reform and Professional Development. *Canadian Journal of Education*, 30(3), 749-770.

- Stiggins, R. J. (2002). Assessment crisis: The absence of assessment for learning. *Phi Delta Kappan*, 83(10), 758-765.
- Birgin, O. (2007). *Sınıf öğretmeni adaylarının ölçme-değerlendirme konusundaki okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi*. XVI. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Campbell, C., Murphy, J. A., & Holt, J. K. (2002, October). *Psychometric analysis of an assessment literacy instrument: Applicability to preservice teachers*. Paper presented at the MidWestern Educational Research Association, Columbus, OH.
- Gül, E. (2012). *Öğretmen Adaylarının Ölçme ve Değerlendirme Okuryazarlığı*. XXI. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Mertler, C. (2003, October). *Preservice versus inservice teachers' assessment literacy: does classroom experience make a difference?* Paper presented at the annual meeting of the Mid-Western Educational Research Association. Columbus, Ohio.
- Mertler, C. A. (2003). *Preservice versus inservice teacher' assessment literacy: does classroom experience make a difference?*. The annual meeting of the Mid-Western Educational Research Association, Columbus, OH.
- Mertler, C. A., & Campbell, C. S. (2005, April). *Measuring teachers' knowledge and application of classroom assessment concepts: Development of the Assessment Literacy Inventory*. Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, Montreal, QC, Canada.
- Graham, P. (2005). Classroom-based assessment: Changing knowledge and practice through preservice teacher education. *Teaching and Teacher Education*, 21(6), 607-621.
- Popham, W. J. (2011). Assessment literacy overlooked: A teacher educator's confession. *The Teacher Educator*, 46(4), 265-273.
- Volante, L. ve Fazio, X. (2007). Exploring teacher candidates' assessment literacy: Implications for teacher education reform and professional development. *Canadian Journal of Education*, 30(3): 749-770.

GİRİŞİMSEL LİDERLİK İLE İÇ GİRİŞİMCİ DAVRANIŞI İLİŞKİSİNDE YETKİNLİĞİN ROLÜ

GURBAN GURBANOV¹⁵

Özet

Günümüzün son derece rekabetçi ortamı, hızlı teknolojik değişim, karmaşık müşteri ihtiyaçları, kurumsal yeniden yapılanma ve örgütleri yeni zirvelere taşımaya yönelik yollarını sürekli arayış, dünya çapındaki şirketleri etkilemektedir. Günümüzün zorlu ekonomik koşullarında ayakta kalabilmek için kuruluşlar çalışanlardan daha fazlasını talep etmektedirler. Müşterilerde sürekli değişen talep ile birlikte, çalışanların hem yeni hem de yenilikçi şirketlere fikir üreterek bu taleplere hızla adapte olması ve karşılması giderek daha önemli hale gelmiştir. Başka bir deyişle, örgütlerin inovatif faaliyetler ile rekabet üstünlüğü yakalamasına olanak sağlayan en önemli unsur çalışanlardır. Bu nedenle, kurum dahilinde girişimci davranışlar sergileyen, psikolojik olarak güçlendirilmiş ve yüksek liderlik vasıfları bulunan çalışanlara her zamankinden daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle çalışanların iç girişimci davranışları, örgütler adına itici bir güç olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, girişimci liderlik ile söz konusu iç girişimci davranışı ilişkisinde psikolojik güçlendirmenin boyutlarından olan yetkinliğin aracı rolünü ortaya koymaktır. Mevcut yazında çalışmanın konusu olan değişkenlerin bir arada değerlendirildiği bir çalışmaya rastlanmadığından; bu çalışmanın yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Söz konusu problem doğrultusunda, Azerbaycan'ın Bakü ilinde 280 özel şirket çalışanından yazılı soru sorma tekniği kullanılarak veri toplanmıştır. Yazılı soru formunda "Kişisel Bilgi Formu", "Girişimci Liderlik Ölçeği", "İç Girişimci Davranışı Ölçeği" ve "Psikolojik Güçlendirme Ölçeği" kullanılmıştır. Verilerin analizinde ise SPSS 20, Lisrel 8.80 ve Amos programları kullanılmış; güvenirlik, faktör, korelasyon, regresyon ve yapısal eşitlik modeli analizleri uygulanmıştır. Çalışmanın bulgularına göre; girişimci liderlik ile iç girişimci davranışı ve boyutları arasında, girişimci liderlik ile psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu arasında ve psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu ile iç girişimci davranışı ve boyutları arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Ayrıca, girişimci liderlik ile iç girişimci davranışı arasındaki ilişkide psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun aracı rolünün olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Girişimci Liderlik, İç Girişimci Davranışı, Psikolojik Güçlendirme, Yetkinlik

1. Giriş

Liderlik kavramı, insanların topluluk halinde yaşadığı her durumda etkin ve geçerli bir kavramdır. Lider çoğu zaman bir topluluğa rehberlik eden kişi anlamında kullanılır. Yönetim ve organizasyon literatüründe ise, bir kurum, örgüt veya grupta sorumluluk alan ve diğer grup üyelerinin beklentilerini karşılayan kişi lider olarak tanımlanır. Ancak günümüz iş dünyasında, işletmelerin büyümesini, gelişmesini ve sürdürülebilirliğini korumak için işletme yöneticilerinin sadece liderlik niteliklerine sahip olması yeterli değildir. Buna ek olarak, işletme yöneticileri çevrelerinde yenilikler, fırsatlar arayabilmeli ve bazı riskler alabilmelidirler. Bu nitelikleri kendinde barındıran yöneticiler hem liderlik hem de girişimcilik özelliklerine sahiptir. Bu noktada girişimci liderlik kavramı ortaya çıkmaktadır.

Girişimci liderlik, yeni liderlik tarzlarındanx" biridir ve liderlik literatüründe araştırmacılar arasında bir odak noktası haline gelmiştir. Girişimci liderliğin diğer liderlik tarzlarına kıyasla örgütsel başarıya önemli ölçüde katkıda bulunduracağına inanılır. Girişimci liderlik, bir girişimin ilk aşamalarında fikir üretmeyi ve sonraki aşamalarda fikir yapılandırmayı ve fikir geliştirmeyi

¹⁵ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
gurbangurbanoov@gmail.com

içermelidir. Bu nedenle, bir girişimci liderin yalnızca fırsatları tanınması gerekmez, aynı zamanda bu fırsatın potansiyeline ulaşmak için gerekli kaynakları sıralayabilmelidir. Temel olarak, girişimci liderlik, fırsatlara odaklanmış bir liderlik tarzıdır. Girişimci liderler genellikle yeniliğe ve fırsatlara odaklandığı için kurum dahilinde takipçilerini sürekli yenilik yapmaya ve fırsat aramaya teşvik eder. Bu noktada çalışanlar iç girişimci davranışları sergilemeye yönlendirilirler.

İç girişimcilik davranışları sergileyen bu çalışanların asıl hedefi, hızlı değişen pazar talebine karşı çevredeki fırsatları değere dönüştürebilen, yeni rekabet alanları ortaya çıkarabilen, yenilikçiliğe dayalı bir işletme davranışı oluşturmaktır. Bu bağlamda iç girişimci davranışı, mevcut bir örgütte girişimci bir eylem şekli olarak tanımlanabilir. Çalışanların kurum dahilinde girişimci davranışlar sergilemesi liderlerin davranış ve tutumlarına bağlıdır. Liderler çalışanların davranışlarını etkiler. Bu davranışlar arasında iç girişimciliğe yönelik davranışlar da olduğu için liderliğin iç girişimci davranışları etkilediği düşünülmektedir. Bir başka ifadeyle, çalışanların iç girişimci davranışlarını ortaya çıkaran ve geliştiren liderlerdir. Girişimci liderlik de yeni bir liderlik türüdür ve bu liderliğin iç girişimci davranışları etkileyip etkilemediği araştırmanın merak konusudur. İç girişimci davranışların başarılı olabilmesi için çalışanların örgüt tarafından desteklenmesi, yönetim anlayışının bu yönde şekillendirilmesi gerekmektedir. Bu yüzden çalışanları örgütün bir parçası haline getirecek ve örgütsel hedefler doğrultusunda yönlendirecek yönetim kavram ve uygulamalarının da önemi ortadadır.

Girişimci liderler, çalışanların kendilerini yetkin hissetmelerine neden olur. Yetkin hisseden çalışanlar da daha fazla girişimci faaliyetler göstererek iç girişimci davranışlar sergilemeye başlar ve işletmeleri adına itici güç olurlar. Yetkinlik kavramı psikolojik güçlendirme kavramının bir alt boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Psikolojik güçlendirme çalışanların işleriyle ilgili değerlemelerini içeren ve çalışanların faaliyetlerini daha istekli gerçekleştirmelerine olanak sağlayan bir unsurdur. Çünkü kendisini güçlendirilmiş hisseden çalışan işini daha anlamlı bulmakta, faaliyetlerini başarıyla gerçekleştirebileceğine inanmakta, işi ve örgütsel sonuçlar üzerinde kendisini etkili hissetmektedir. Çalışanların liderler üzerinde gözlemlediği olgular onlarda bir tutum oluşturmakta ve bu tutum da iç girişimci davranışlarla sonuçlanmaktadır. Yani çalışanlar, girişimci liderleri izledikçe kendilerini psikolojik olarak yetkin hissetmelerine neden olacak tutumlar oluşmakta ve bunun da iç girişimci davranışları tetikleyeceğine inanılmaktadır. Bu çalışmanın merak konusu buradan kaynaklanmaktadır.

2. Literatür Taraması

Hu ve diğerleri (2014) girişimci liderler ve takım yenilikçiliği arasındaki pozitif ilişkiyi, takımın psikolojik güvenliğine aracılık eden bir rolle incelemiştir. Pieterse ve diğerleri (2010) yenilikçi davranış ve dönüşümsel liderliğin olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu açıklamıştır. Miao ve ark. (2018) girişimci liderlik ve yenilikçi davranışın pozitif olarak bağlantılı olduğunu bulmuştur. Bagheri ve Akbari (2018) tarafından yürütülen bir araştırma, girişimci liderliğin hemşirelerin yenilikçi çalışma davranışları üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu savunmuştur. Dhar (2016) tarafından yapılan bir çalışmada ise, etik liderliğin yenilikçi davranış üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Mehmood ve diğ. (2019) tarafından Pakistan'da 301 çalışan arasında yapılan araştırma sonucuna göre girişimci liderlik ve çalışanın yenilikçi davranışı arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki vardır. Girişimci liderlik tarafından proaktif davranışın teşvik edilmesi, daha yüksek performansı keşfetme ve kullanma eğilimini geliştirir (Bilal ve diğerleri, 2021: 179). Bilal'in (2021) 420 çalışan üzerinde yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre; girişimci liderlik proaktif davranışı olumlu yönde etkilemektedir. Bundan başka, Salem ve Hani (2021) 142 çalışanı örnekleme dahil ettiği çalışmada, girişimci liderlik ile bilgi paylaşımı arasında ilişkinin olduğunu bulgulamıştır.

Safari, Rastegar ve Jahromi (2010), Fars Payame Noor Üniversitesi'ndeki 189 personel üzerinde yaptıkları bir araştırmanın sonucunda, psikolojik güçlendirme ve iç girişimcilik arasında anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Çalışanların psikolojik güçlendirme algıları ile iç girişimcilik tutumları arasındaki ilişkiyi inceleyen bir başka araştırma Durmaz (2011) tarafından yapılmıştır. 543 katılımcı arasında yapılan çalışmada, psikolojik güçlendirme ile iç girişimcilik arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu ve psikolojik güçlendirmenin, iç girişimcilik üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Benzer olarak Bilge ve Aksaraylı (2014) tarafından 190 katılımcı arasında gerçekleştirilen

araştırmaya göre, psikolojik güçlendirme iç girişimcilik algıları üzerinde olumlu etkiye sahiptir. Demirel ve Güngör (2018) tarafından çalışanların psikolojik güçlendirme algılarının iç girişimcilik davranışlarına etkisini incelemek için 186 katılımcı arasında yapılan araştırmanın sonuçlarına göre; psikolojik güçlendirme algısının alt boyutları ile iç girişimcilik davranışının alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Seibert'e (2011) göre psikolojik güçlendirmenin yenilikçi davranışla olumlu ve anlamlı bir ilişkisi vardır. Buna uygun olarak Hashemi ve ark. (2012), psikolojik güçlendirmenin iç girişimci davranışı ile ilişkili olduğunu aktarmıştır. Bir başka araştırma, Mahmoud ve diğ. (2018) tarafından Nijerya'daki orta düzey yöneticilerin psikolojik güvenlik, psikolojik güçlendirme ve bireysel performansı arasındaki ilişki üzerindeki iç girişimci davranışının olası aracı etkisini tartışmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, psikolojik güçlendirme iç girişimci davranışı ile olumlu ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Abdurahmanlı (2018), 150 çalışan üzerinde araştırma yapmış ve çalışanların psikolojik güçlendirilmesi ile kurumsal girişimcilik arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna varmıştır. Mishra (1998), yaptığı çalışmada psikolojik güçlendirme boyutu olan yetkinlik ile girişimcilik boyutu olan yenilikçilik arasında pozitif bir ilişki olduğunu bulgulamıştır. Aynı şekilde Redmond ve diğ. (1993) erseye getirdikleri çalışmada, psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu ile yenilikçi faaliyetler arasında ilişki olduğunu kanıtlamışlardır. Bir başka ifadeyle, yaptığı iş kendisi için anlam ifade eden ve öz yeterliliği yüksek olan çalışanlar kendilerini daha fazla yenilikçi faaliyetler içinde bulacaklardır. Psikolojik güçlendirmenin öncülleri boyutuna bakıldığında çalışanlar işlerinde göstermiş oldukları performansları hakkında bilgi sahibi olmak istemektedirler. Bu bilgiye erişimin açık olması işgörenleri psikolojik güçlenmeye sevk etmektedir (Yolcu, 2017: 25).

Seibert ve diğ. (2011) bir meta-analiz yapmış ve liderliğin psikolojik güçlendirmeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna varmıştır. Psikolojik güçlendirme çalışanların yaratıcılıklarını arttırmaktadır. Bu çalışanlar güçlendirildikleri takdirde örgüt içerisinde çeşitli kararlar alma ve dolayısıyla bu kararların da sorumluluk ve risklerini üstlenme eğilimindedirler. Bu tarz çalışma ortamı sayesinde işgörenlere yeni şeyler denemek ve riskler almak konusunda serbestlik verildiği için bu çalışanların yaratıcılıklarının ortaya çıkması kaçınılmazdır (Spreitzer ve Doneson, 2005: 1). Zhang ve Bartol (2010: 112), psikolojik güçlendirmenin, çalışanın yaratıcı davranışlar sergilemeye istekli olması üzerinde önemli derecede etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Çekmecelioğlu ve Eren (2007), psikolojik güçlendirme, örgütsel bağlılık ve yaratıcı davranış değişkenleri arasındaki ilişkileri incelemek için araştırma yapmış ve bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen araştırmanın bulgularına esasen, psikolojik güçlendirme boyutlarından anlam, otonomi ve etkinin yaratıcı davranışı pozitif yönde etkilediği savunulmuştur. Gupta ve Jain (2016) dönüşümcü liderlik ile personel güçlendirme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve dönüşümcü liderliğin personel güçlendirme üzerinde etkisinin olduğunu kuramsallaştırmışlardır. Bir başka araştırma, Li ve ark. (2012) tarafından etik liderlik ve psikolojik güçlendirme arasındaki ilişkinin araştırılması üzerine Çin'de yapılmış ve neticede psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu ile etik liderlik arasında pozitif yönlü ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Çavuş ve Demir (2010) lider davranışları ile personel güçlendirme arasındaki ilişkiye yönelik bir çalışma yapmışlardır. Bu doğrultuda liderlik tarzları değişim ve gelişim odaklı, görev odaklı ve çalışan ve ilişki odaklı liderlik olmak üzere üç boyutta incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda her üç liderlik tarzı ile personel güçlendirme arasında pozitif ve anlamlı ilişki ortaya çıkmıştır. Spreitzer ve diğ. (1999) Fortune 500 şirketinde çalışan 393 orta düzey yöneticinin katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada psikolojik güçlendirme ile liderlik ilişkisini araştırmayı hedeflemişlerdir. Araştırma bulgularına göre yüksek seviyede güçlendirmeye sahip olan yöneticiler astları tarafından daha yenilikçi ve ilham verici olarak görüldüğü gözlemlenmiştir. Asarkaya (2015), İstanbul'da faaliyet gösteren 18 farklı firmada 250 çalışan ve onların doğrudan bağlı oldukları yöneticileri örnekleme dahil ederek elde edilen verilerin analizini test etmiştir. Yapılan araştırma, güçlendirici lider davranışlarının çalışanın psikolojik güçlendirme düzeylerinde güçlü etkiye sahip olduğu sonucuna varmıştır.

Pieterse ve diğ. (2010: 610) göre dönüşümcü liderin takipçilerinin yenilikçi davranışları üzerine etkisinde, psikolojik güçlendirme algısının önemi vardır. Dönüşümcü liderlik çalışanlara yenilikçi olma yolunda itici güç olabilir, ancak bununla birlikte eyleme geçmek ve yenilikçi davranmak için psikolojik güçlendirmeyi bir araç olarak kullanmak gerekmektedir. Başka bir deyişle, liderler

tarafından psikolojik olarak daha çok güçlendirilmiş çalışanlar, yenilikçi davranışlar sergilemede daha etkili olacaklardır. Bu nedenle; liderin, inisiyatif alma imkanından faydalanmak için psikolojik güçlendirme konusunda takipçilerine ilham verdiği ve bunun sonucunda da izleyicilerin daha yenilikçi davranışlar sergilemesine neden olduğu düşünülmektedir. Buna aksine, düşük psikolojik güçlendirmeye sahip takipçiler inisiyatif kullanma imkanına sahip olduklarına inanmadıkları için liderin bu takipçilere ilham vermesi daha az etkili olmaktadır. Bu da takipçileri tahrip ederek yenilikçi davranışların önünü kesecek sonuçlar doğurmaktadır (Pieterse ve diğerleri, 2010: 613). Bu doğrultuda araştırmacılar, örgütlerin liderlik davranışlarını cesaretlendirmelerinin yanı sıra, psikolojik güçlendirme faktörünü de göz önünde bulundurmaları gerektiğini savunmaktadırlar (Arslan, 2019: 91). Mehmood ve diğ. (2019) tarafından Pakistan'da 301 katılımcı arasında gerçekleştirilen araştırmanın temel hedefleri girişimci liderliğin çalışanın yenilikçi davranışı üzerindeki etkisini ve psikolojik güçlendirmenin araya giren rolü ile dolaylı etkisini analiz etmektir. Bu çalışma, girişimci liderin vizyon, yaratıcılık ve fırsat tanıma gibi özellikleriyle takipçiler için daha yenilikçi olmaları için ilham vermek de dahil olmak üzere bir rol model olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçlar ayrıca girişimci liderliğin psikolojik güçlendirme ile pozitif olarak ilişkili olduğu sonucuna varmıştır. Girişimci liderlik ile yenilikçi davranış arasındaki bağlantı, psikolojik güçlendirme ile olumlu bir şekilde yönlendirilir. Tüm bu çalışmalar ışığında aşağıdaki hipotezler türetilmiştir:

H₁: Girişimci liderliğin iç girişimci davranışı üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{1a}: Girişimci liderliğin iç girişimci davranışının alt boyutlarından yenilikçilik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{1b}: Girişimci liderliğin iç girişimci davranışının alt boyutlarından rekabetçilik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{1c}: Girişimci liderliğin iç girişimci davranışının alt boyutlarından inisiyatif alma üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{1d}: Girişimci liderliğin iç girişimci davranışının alt boyutlarından destekleyicilik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{1e}: Girişimci liderliğin iç girişimci davranışının alt boyutlarından bilgi edinimi üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{1f}: Girişimci liderliğin iç girişimci davranışının alt boyutlarından proaktiflik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H₂: Psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun iç girişimci davranışı üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{2a}: Psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun iç girişimci davranışının alt boyutlarından yenilikçilik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{2b}: Psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun iç girişimci davranışının alt boyutlarından rekabetçilik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{2c}: Psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun iç girişimci davranışının alt boyutlarından inisiyatif alma üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{2d}: Psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun iç girişimci davranışının alt boyutlarından destekleyicilik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{2e}: Psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun iç girişimci davranışının alt boyutlarından bilgi edinimi üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H_{2f}: Psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun iç girişimci davranışının alt boyutlarından proaktiflik üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H₃: Girişimci liderliğin psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi vardır.

H₄: Girişimci liderlik ile iç girişimci davranışı ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü vardır.

H_{4a}: Girişimci liderlik ile iç girişimci davranışının alt boyutlarından yenilikçilik ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü vardır.

H_{4b}: Girişimci liderlik ile iç girişimci davranışının alt boyutlarından rekabetçilik ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü vardır.

H_{4c}: Girişimci liderlik ile iç girişimci davranışının alt boyutlarından inisiyatif alma ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü vardır.

H_{4d}: Girişimci liderlik ile iç girişimci davranışının alt boyutlarından destekleyicilik ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü vardır.

H_{4e}: Girişimci liderlik ile iç girişimci davranışının alt boyutlarından bilgi edinimi ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü vardır.

H_{4f}: Girişimci liderlik ile iç girişimci davranışının alt boyutlarından proaktiflik ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü vardır.

3. Yöntem ve Bulgular

Nicel yöntemle gerçekleştirilen araştırmada kartopu yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu problem doğrultusunda, Azerbaycan'ın Bakü ilinde 280 özel şirket çalışanından anket tekniği kullanılarak veri toplanmıştır. Veri toplama aracı olarak "Kişisel Bilgi Formu", "Girişimci Liderlik Ölçeği", "İç Girişimci Davranışı Ölçeği" ve "Psikolojik Güçlendirme Ölçeği" kullanılmıştır. Verilerin analizi zamanı ise SPSS programı kullanılmış: güvenirlik, faktör, korelasyon, regresyon ve yapısal eşitlik modeli analizleri uygulanmıştır. Ülke genelinde faaliyet gösteren özel şirketlerin bir kısmına erişmek mümkün olmamıştır. Bu nedenle sonuçlar, tüm şehirler ve sektörler için genelleme yapılacak durumda değildir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, verilerin toplanmasında kullanılan örnekleme göre değişiklik gösterebileceğinden araştırmanın bulguları, verilerin toplandığı örneklem ile sınırlıdır. Ayrıca, araştırmada kullanılan değişkenler, zaman içerisinde değişime uğrayabileceği için araştırmanın bulguları, uygulandığı zaman dilimi ile sınırlıdır. Araştırmada seçilmiş olan örneklemin ana kütleyi temsil edecek özellikte olduğu ve araştırmanın gerçekleştirileceği kurumlarda görevini icra eden çalışanların anket ifadelerine doğru ve samimi bir şekilde yanıt verdikleri ve soruları rasyonel olarak algılayıp, anladıkları varsayılmaktadır.

İlk önce katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin 6 soru bulunmaktadır. Bu soruların yanı sıra, Renko ve diğ. (2015) tarafından geliştirilen ve Türkçeye uyarlanması Bekmezci ve diğ. (2021) tarafından yapılan, 8 ifadeden ve tek boyuttan ibaret girişimci liderlik ölçeği, Sezgin (2020) tarafından geliştirilen, 23 ifadeden ve 6 boyuttan ibaret iç girişimci davranışı ölçeği, Spreitzer (1995) tarafından geliştirilen, 12 ifade ve 4 boyuttan ibaret psikolojik güçlendirme ölçeğinin 3 ifadeden oluşan yetkinlik boyutu yazılı soru sorma tekniği çerçevesinde katılımcıların karşısına çıkmaktadır. Soruların yanıtlanmasında 5'li Likert yöntemi (1-kesinlikle katılmıyorum, 2-katılmıyorum, 3-ne katılıyorum ne katılmıyorum, 4-katılıyorum, 5-kesinlikle katılıyorum) kullanılmıştır.

Araştırmanın devamında katılımcılara ilişkin demografik bilgilerin yer aldığı frekans analizleri, ölçeklere ve boyutlara ilişkin güvenirlik, faktör, korelasyon ve regresyon analizleri yer almaktadır. Sosyo-demografik özellikler incelendiği zaman katılımcıların büyük çoğunluğunun (%61,4) erkek olduğu görülmektedir. Bundan başka 21-25 yaş aralığı (%40,7) ve Lisans (%47,1) seçenekleri katılımcıların çoğunluğu tarafından işaretlenmiştir. Şimdiki kurumda çalışma süresi (%41,8) ve kariyerleri boyunca (%35,4) toplam çalışma süresine bakıldığında her iki durumda 1- 4 yıl seçeneğinin çoğunluk tarafından işaretlendiği görülmektedir. Demografik bilgiler kapsamında son olarak çalıştıkları kurumda çalışanların pozisyonları incelendiğinde büyük kısmın (%62,1) işçi olduğu göze çarpmaktadır. Ardından araştırmada kullanılan ölçekler güvenirlik analizine tabi tutulmuştur. Cronbach Alpha katsayısı değerleri incelendiği zaman bütün ölçeklerin ve boyutlarının oldukça güvenilir ve yüksek derecede güvenilir olduğu görülmektedir. Daha sonra ölçeklere ilişkin doğrulayıcı faktör analizleri gerçekleştirilmiştir. Analiz çerçevesinde ölçekler, yapısal eşitlik modeli ve bu modelin bir bütün olarak kabul edilebilirliğinin sağlanması için bazı uyum ölçütleri ile test edilmiştir. Neticede 8 maddeden ve tek faktörden ibaret girişimci liderlik ölçeği, 23 maddeden ve 6 faktörden ibaret iç girişimci davranışı ölçeği ve psikolojik güçlendirme ölçeğinin 3 maddeden ibaret yetkinlik faktörü yapısı doğrulanmıştır. Hemen ardından değişkenler korelasyon analizine tabi tutulmuş ve bütün değişkenler arasında orta ve zayıf düzeyde pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu saptanmıştır.

5. Sonuç ve Öneriler

Günümüzün son derece rekabetçi iş ortamında işletmelerin varlığını sürdürmeleri için sürekli yeni arayışlarda bulunması giderek daha da önem kazanmaktadır. İşletmelerin sürdürülebilirliğini korumasının en temel unsuru ise çalışanlardır. Bu bağlamda sürekli fırsatlar arayan, gerektiğinde risk almaktan kaçınmayan, yaratıcı ve yenilikçi davranışlar sergileyen, işini anlamlı bulan ve yerine getirme yeteneğine inancı olan, yüksek liderlik vasıfları bulunan insan kaynağına çok ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada çalışmanın ilk bölümünün ilk kısmı olan kavramsal kısım çerçevesinde karşımıza girişimci liderlik, iç girişimci davranışı ve psikolojik güçlendirme kavramları çıkmaktadır.

İşletmelerin başarısı, büyük ölçüde yöneticilerin etkili liderlik niteliklerine bağlıdır. Ancak günümüz iş dünyasında, işletmelerin büyümesi ve gelişmesi için yöneticilerin sadece liderlik niteliklerine sahip olması yeterli olmamaktadır. Dolayısıyla işletme yöneticileri, sürekli fırsat arayarak zaman harcayan, yenilikçi ve risk ala bilen bir profil oluşturmalıdır. Bu nitelikleri kendinde bulunduran yöneticiler hem lider hem de girişimci özelliklere sahiptir. Bu noktada işletmeler için kalkınma fırsatları sunan ve literatürde yeni bir araştırma paradigması olan girişimci liderlik kavramı ortaya çıkmaktadır. Liderlik genel olarak organize bir grubu yönlendirme eylemidir. Sürekli fırsat arama ve girişimci davranışlar sergileme yönleri, girişimci liderliği diğer liderlik tarzlarından farklılaştırmaktadır. Bu tarz liderler takipçilerini de kendi davranışları yönünde teşvik ettiği için kurum dahilinde riskten çekinmeyen, fırsatçı, yenilikçi davranışlara meyilli bir işgücü profili ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, çalışanlar iç girişimci davranışlar sergilemektedirler.

İç girişimci terimi ilk kez Elizabeth ve Pinchof'un (1978) "Kurum İçi Girişimcilik" adlı çalışmasında literatüre kazandırılmıştır. İç girişimcilikteki asıl hedef, hızlı değişen pazar talebine karşı çevredeki fırsatları değere dönüştürebilen, yeni rekabet alanları ortaya çıkarabilen, inovasyona dayalı bir işletme davranışı oluşturmaktır. Bu bağlamda iç girişimcilik en geniş anlamıyla "var olan bir örgüt içerisinde girişimcilik" olarak tanımlanabileceği gibi, iç girişimci davranışı, mevcut bir örgütte girişimci bir eylem şekli olarak tanımlanabilir. Örgütsel ve ekonomik kalkınma büyük ölçüde iç girişimcilik eylemleri ile paralel şekilde ilişkilidir. Bu eylemlerin başarılı olabilmesi için çalışanlar örgüt tarafından desteklenmeli ve örgütün yönetim anlayışı bu doğrultuda şekillendirilmelidir. Bu noktada, çalışanları örgütün hedeflerine paralel olarak yönlendirmek için bazı yönetim kavramlarının önemi artmaktadır. Bu kavramlardan biri de psikolojik güçlendirme kavramıdır.

Hızla değişen müşteri taleplerini karşılamanın tek yolunun çalışanlar olduğunun farkına varmasıyla birlikte personel güçlendirmenin önemi 1990'larda daha belirgin hale gelmiştir. İlgili yazın incelendiğinde güçlendirme kavramının farklı yaklaşımlarla ele alındığı görülmektedir. Güçlendirme yönetsel açıdan ele alındığı zaman hiyerarşik olarak yukarıdan aşağı doğru giden bir sürecin olduğunu görmekteyiz. Çaba ve girişimlerin önemli rolünü yöneticilerin üstlendiği bu hiyerarşik yapıda, yönetici sahip olduğu gücü astları ile paylaşmaya karar verdiğinde güçlendirme ortaya çıkmaktadır. Bir başka bakış açısına ise güçlendirmeyi psikolojik olarak ele alan çalışmalarda rastlanılmaktadır. Bu kapsamda yapılan araştırmalar, çalışanların güçlendirmeye yönelik algıları üzerine odaklanmıştır. Bir başka ifadeyle, psikolojik güçlendirme kavramı çalışanın kendisini güçlendirilmiş hissedip hissetmediğine ilişkin algısını ifade eder. Psikolojik güçlendirmeyi yönetim uygulamalarında önemli bir konu olarak görmenin birkaç nedeni vardır. İlk olarak, çevresel değişimlere doğru zamanda tepki vermede güçlendirme kolaylaştırıcı bir unsur olduğu için, bu da müşteri taleplerinin karşılanması ve tatminlerinin artırılması olarak karşımıza çıkar. Bundan başka, maliyetin düşürülmesi, karlılığın artırılması ve örgüte olan sadakatin artması, sorunları daha etkili şekilde çözme ve bölümler arası artan koordinasyon gibi olumlu etmenler psikolojik güçlendirmenin öneminin göz ardı edilmemesine olanak sağlıyor. Psikolojik güçlendirmenin anlam, yetkinlik, seçim ve etki olmak üzere dört boyutu vardır. Bu çalışmada yetkinlik boyutu daha ön plana çıkarılmaktadır. Çünkü daha önceden de bahsedildiği üzere çalışma, girişimci liderlik ile iç girişimci davranışı ilişkisinde yetkinliğin aracı rolü üzerine tasarlanmıştır. Yetkinlik en temel anlamıyla, çalışanın görevlerini yerine getirme konusunda yeteneğine duyduğu inanç olarak ifade edilebilir.

Söz konusu araştırmalar kapsamında gerçekleştirilen çalışma, girişimci liderliğin iç girişimci davranışına etki ettiği ve bu etkide psikolojik güçlendirmenin alt boyutu olan yetkinliğin aracı rolü olduğu yönündedir. Bu doğrultuda çalışma kapsamında, girişimci liderlik ile iç girişimci davranışı (H₁) ve

altı alt boyutu (H_{1a} , H_{1b} , H_{1c} , H_{1d} , H_{1e} , H_{1f}) arasındaki ilişkiye yönelik, psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu ile iç girişimci davranışı (H_2) ve alt boyutları (H_{2a} , H_{2b} , H_{2c} , H_{2d} , H_{2e} , H_{2f}) arasındaki ilişkiye yönelik ve girişimci liderlik ile psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutu (H_3) arasındaki ilişkiye yönelik hipotezler türetilmiştir. Bundan başka, girişimci liderlik ile iç girişimci davranışı ve boyutları arasındaki ilişkide yetkinliğin aracılık rolünü (H_4 , H_{4a} , H_{4b} , H_{4c} , H_{4d} , H_{4e} , H_{4f}) üstlendiği iddia edilen hipotezler de çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmanın son aşamasında, araştırma kapsamında hedeflenen hipotezlerin kanıtlanması için değişkenler regresyon analizi çerçevesinde incelenmiştir. Bu doğrultuda, Baron ve Kenny'nin (1986) değişkenler arası aracılık etkisi için öne dürdüğü ön koşul ve ondan doğan diğer 3 koşul aranmaktadır. İlk olarak bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni etkilemesi ön koşul olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede girişimci liderliğin iç girişimci davranışı ve boyutlarına etkisi incelenmiş, toplam varyans ve Anova değerleri doğrultusunda ön koşulun gerektirdiği tüm hipotezler (H_1 , H_{1a} , H_{1b} , H_{1c} , H_{1d} , H_{1e} , H_{1f}) kanıtlanmıştır. Yani girişimci liderlik iç girişimci davranışı ve 6 alt boyutunu olumlu ve anlamlı şekilde etkilemektedir. Aracılık etkisi için diğer 3 koşulun ilkine bakıldığında, bağımsız değişkenin aracı değişkeni etkilediği koşul öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda, toplam varyansı açıklama ve Anova değerlerine esasen girişimci liderliğin yetkinliği pozitif yönde anlamlı şekilde etkilediği görülmektedir. Dolayısıyla H_3 hipotezi kanıtlanmış durumdadır. Aracılık etkisi için sunulan 3 koşulun ikincisi, aracı değişkenin bağımlı değişkeni etkileme durumudur. Bu doğrultuda, aracı değişken olan yetkinliğin iç girişimci davranışı ve 6 boyutunun her birine olan ilişkisi incelenmiş, toplam varyansı açıklama ve Anova değerleri sonuçlarına göre bu koşulun gerektirdiği tüm hipotezler (H_2 , H_{2a} , H_{2b} , H_{2c} , H_{2d} , H_{2e} , H_{2f}) kanıtlanmıştır. Son koşul ise bağımsız değişkenin ve aracı değişkenin aynı anda regresyon analizine dahil edilmesi durumunda bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde etkisinin aradan kalkması veya azalması durumudur. Bu doğrultuda, girişimci liderlik ile yetkinlik aynı anda regresyon analizine tabi tutulduğu zaman modelin anlamlılığını sürdürdüğü, girişimci liderliğin iç girişimci davranışı (H_4) ve boyutlarının (H_{4a} , H_{4b} , H_{4c} , H_{4d} , H_{4e} , H_{4f}) her biri üzerinde açıklayıcılık düzeyinin (R^2) arttığı ve Beta (β) katsayısının azaldığı görülmektedir. Ayrıca girişimci liderliğin iç girişimci davranışı ve 6 boyutu üzerine etkisinde yetkinliğin aracı rolü Lisrel 8.80 programı vasıtasıyla yapılan yapısal eşitlik modeli ve bu modelden doğan uyum ölçütleri ile de test edilmiştir. Neticede bütün değerlerin iyi ve kabul edilebilir düzeyde olduğu saptanmıştır. Sonuç olarak, girişimci liderliğin iç girişimci davranışı ve alt boyutları olan yenilikçilik, rekabetçilik, inisiyatif alma, destekleyicilik, bilgi edinimi ve proaktiflik boyutlarının her biri üzerine anlamlı ve olumlu etkisinde psikolojik güçlendirmenin yetkinlik boyutunun kısmi aracılık rolü vardır. Ülke genelinde faaliyet gösteren özel şirketlerin bir kısmına erişmek mümkün olmamıştır. Bu nedenle sonuçlar, tüm şehirler ve sektörler için genelleme yapılacak durumda değildir.

6. Kaynaklar

- Abdurahmanlı, L. (2018). *İnsan Kaynakları Uygulamaları ve Psikolojik Güçlendirmenin Kurum Performansı Üzerindeki Etkisinde Kurumsal Girişimciliğin Aracı Rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arsan, F. (2019). *Yiyecek-İçecek Çalışanlarında Dönüşümcü Liderlik ve Yenilikçi İş Davranışı İlişkisinde Psikolojik Güçlendirmenin Aracı Etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Asarkaya, Ç. (2015). *Psychological Empowerment: Antecedents, Correlates and Consequences*. (Unpublished Doctoral Dissertation). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bagheri ve Akbari, M. (2018). The Impact of Entrepreneurial Leadership on Nurses' Innovation Behavior. *Journal of Nursing Scholarship*. 50: 28-35.
- Baron, R.M. ve Kenny, D.A. (1986). The Moderator Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 51: 1173-1182.

- Bilal, M., Chaudhry, S., Amber, H., Shahid, M., Aslam, S. ve Shahzad, K. (2021). Entrepreneurial Leadership and Employees' Proactive Behaviour: Fortifying Self Determination Theory. *Journal of Open Innovation*. 7(3): 176-190.
- Bekmezci, M., Saygın, M. ve Orçanlı, K. (2021). Girişimci Liderlik Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması ve Girişimci Liderliğin Bireysel Performansa Etkisi. *Savunma Bilimleri Dergisi*. 39: 249-274.
- Bilge, H. ve Aksaraylı, M. (2014). Psikolojik Güçlendirme ile İç Girişimcilik Arasındaki İlişkinin Yapısal Eşitlik Modeliyle Araştırılması. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*. 6(3): 37-46.
- Çavuş, M. ve Demir, Y. (2010). Liderlik Tarzının Personel Güçlendirme Üzerine Etkileri. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi*, 45(2): 1-14.
- Çekmecelioğlu, H.G. ve Eren, E. (2007). Psikolojik Güçlendirme, Örgütsel Bağlılık ve Yaratıcı Davranış Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*. 18(57): 13-25.
- Demirel, Y. ve Güngör, B. (2018). Algılanan Psikolojik Güçlendirmenin İç Girişimciliğe Etkisi Üzerine Bir Araştırma. *2nd International EMI Entrepreneurship & Social Sciences Congress*. 926-945.
- Dhar, R.L. (2016). Ethical Leadership and Its Impact on Service Innovative Behavior: The Role of LMX and Job Autonomy. *Tourism Management*. 57: 139-148.
- Durmaz, I. (2011). *Psikolojik Güçlendirme Algısının İç Girişimcilik Üzerine Etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gupta, A. ve Jain, C. (2016). Transformational Leadership: Building Empowerment. *International Journal of Innovation in Engineering Research Management*. 3(8): 1-8.
- Hashemi, S.M.K., Nadi, H.K., Hosseini, S.M. ve Rezvanfar, A. (2012). Explaining Agricultural Personnel's Intrapreneurial Behavior: The Mediating Effects of Job Satisfaction and Organizational Commitment. *International Journal of Business and Social Science*. 3(6): 299-308.
- Hu, L., Park, J.H., Wu, C. ve Hooke, A. (2014). Entrepreneurial Leadership and Innovativeness: The Mediating Role of Team Psychological Safety. *Academy of Management Proceedings*. 25-61.
- Li, C., Wu, K., Johnson, D.E. ve Wu, M. (2012). Moral Leadership and Psychological Empowerment in China. *Journal of Managerial Psychology*. 27(1): 90-108.
- Mahmoud, M.A., Ahmad, S. ve Poespowidjojo, D.A.L. (2018). The Role of Psychological Safety and Psychological Empowerment on Intrapreneurial Behavior towards Successful Individual Performance: A Conceptual Framework. *Sains Humanika*. 10(3): 65-72.
- Mehmood, M.S., Jian, Z., Waheed, A., Younas, A. ve Khan, S.Z. (2019). Impact of Entrepreneurial Leadership on Employee's Innovative Behavior: Mediating Role of Psychological Empowerment. *Proceedings of The 2019 3rd International Conference on Management, Software Engineering and Service Science*. 223-229.
- Miao, Q., Newman, A., Schwarz, G. ve Cooper, B. (2018). How Leadership and Public Service Motivation Enhance Innovative Behavior. *Public Administration Review*. 78: 71-81.
- Mishra, A.K. (1998). *Organizational Response to Crisis: The Role of Mutual Trust and Top Management Teams*. (Unpublished Doctoral Dissertation). University of Michigan.
- Pieterse, A.N., Knippenberg, D.V., Schippers, M. ve Stam, D. (2010). Transformational and Transactional Leadership and Innovative Behavior: The Moderating Role of Psychological Empowerment. *Journal of Organizational Behavior*. 31: 609-623.

- Redmond, M.R., Mumford, M.D. ve Teach, R. (1993). Putting Creativity to Work: Effects of Leader Behaviour on Subordinate Creativity. *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*. 55: 120-151.
- Safari, K., Rastegar, A. ve Jahromi, R.G. (2010). The Relationship Between Psychological Empowerment and Entrapreneurship among Clerks of Fars Payame Noor University. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 5: 798-802.
- Salem, A. ve Hani, J. (2021). Entrepreneurial Leadership and Its Impact on Strategic Ambidexterity: The Mediating Role of Knowledge Sharing. *International Journal of Sociotechnology and Knowledge Development*. 13(1): 22-37.
- Seibert, S.E., Wang, G. ve Courtright, S.H. (2011). Antecedents and Consequences of Psychological and Team Empowerment in Organizations: A Meta-Analytic Review. *Journal of Applied Psychology*. 96: 981-1003.
- Sezgin, O.B. (2020). İç Girişimci Davranışı: Ölçek Geliştirme, Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması. *International Journal of Economic and Administrative Studies*. 26: 249-268.
- Spreitzer G.M. (1995). Phychological Empowerment in the Workplace: Dimensions, Measurement, and Validation. *Academy of Management Journal*. 38: 1442-1465.
- Spreitzer, G.M. ve Doneson, D. (2005). Musing on the Past and Future of Employee Empowerment. *Thousand Oaks California: Sage Publishing*. 311-324.
- Spreitzer, G.M., Suzanne C.J. ve Robert E.Q. (1999). Empowered to Lead: The Role of Psychological Empowerment in Leadership. *Journal of Organizational Behavior*. 20: 511-526.
- Yolcu, İ.U. (2017). *Proaktif Kişilik ile Proaktif Çalışma Davranışı İlişkisi Üzerinde İşe Gönülden Adanma ve Psikolojik Güçlendirmenin Etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zhang, X. ve Bartol, K.M. (2010). Linking Empowering Leadership and Employee Creativity: The Influence of Psychological Empowerment, Intrinsic Motivation, and Creative Process Engagement. *Academy of Management Journal*. 53: 107-128.
- Zorlu, K. ve Tetik, F. (2018). Girişimci Liderlik Davranışının Çalışan Yaratıcılığına Etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 39: 297-307.

Marka Aşkı ve Marka Nefreti İlişkisi, Sevginin Zamanla Nefrete Dönüşebileceği Döngüsel Dinamikler

İlknur Ayar¹⁶

Özet

Marka aşkı tüketicilerin markalara karşı hissettikleri olumlu duyguları ifade etmektedir. Bir markaya sevgi-aşk duygusuyla bağlı tüketiciler tekrar satın alma, markayla güçlü ilişkiler kurma, sadakat gibi tepkiler geliştirirken aynı zamanda sevgi duydukları markayı başkalarıyla paylaşma-tavsiye etme yoluna da gitmektedirler. Tüketicilerin markalara karşı hissedebilecekleri olumsuz duygu olan marka nefreti kavramı işletme ve marka için olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Markaya karşı nefret duygusu taşıyan tüketiciler markadan satın almamanın yanında başkalarına karşı markayı küçümser, kınar, satın aldırma tavsiyelerinde bulunur. Bazen bu durum şikâyet ve hatta boykot eylemleri ile sonuçlanır. Psikoloji araştırmalarında nefret nadiren birincil duygu olarak tanımlanmaktadır. Genellikle benzer duygularla birlikte gruplandırılmaktadır. Bu duygulardan biri nefret duygusunun tersi sevgidir. Sevginin zamanla nefrete dönüşebilir. Şöyle ki kişi sevgi duyduğu kişi (marka) tarafından ihanete uğradığını hissettiğinde, olumlu ilişkilerin olumsuz sonuçlara yol açabileceği fikri bu araştırmanın konusunu açıklar. Buradan hareketle bu çalışmada tüketicilerin marka aşkı ve marka nefreti duygularının karşılıklı ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bu araştırmanın amacı, marka aşkı ve marka nefreti duygularının karşılıklı ilişkisini alanyazın taramasına dayalı olarak incelemektir. Tüketicinin bir markaya karşı olumlu ve güçlü duygular taşıması durumunda yaşayacağı ihlalin olası sonuçlarının marka nefretine dönüşümü çeşitli alanlardaki çalışmalardan kapsamlı olarak derlenerek teorik çerçeve ortaya konulacaktır.

Pazarlama araştırmaları daha çok tüketicilerin olumlu tepkilerine yönelmektedir. Markalara yönelik olumsuz duygular üzerine araştırma azdır. Tüketicilerin bir ürün veya hizmeti satın almaya ne kadar istekli oldukları kadar neden satın almama eğiliminde olduklarını bilmek de işletmeler açısından önem taşımaktadır. Pazarlama alanında markaya yönelik olumsuz duyguları açıklamak üzere daha önceki araştırmalar nefretin sebeplerini markanın olumsuz nitelik ve uygulamalarında aramaktadır. Yapılan alan yazın taramasında pazarlama alanında olumlu duyguların olumsuz duygulara dönüşümünü açıklayan sayılabilecek kadar az araştırmaya rastlanılmıştır. Bu çalışmada pazarlama araştırmacıları ve uygulayıcılar için kapsamlı bir teorik değerlendirme sunar.

Anahtar Kelimeler: Marka, Marka Aşkı, Marka Nefreti, Tüketici Davranışları

¹⁶ Çankırı Karatekin Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı
ilknurkilog@karatekin.edu.tr

Abstract

Brand love refers to the positive emotions that consumers feel towards brands. Consumers who are attached to a brand with a sense of love-love develop reactions such as repurchase, establishing strong relationships with the brand, loyalty, and at the same time, they also go to share and recommend the brand they love with others. The concept of brand hate, which is the negative emotion that consumers may feel against brands, has negative consequences for the business and the brand. Consumers who have a sense of hatred towards the brand not only do not buy from the brand, but also belittle, condemn and advise others not to buy the brand. Sometimes this situation results in complaints and even boycott actions. In psychological research, hate is rarely defined as the primary emotion. They are often grouped together with similar emotions. One of these emotions is love, the opposite of hate. Love can turn into hate over time. When a person feels betrayed by the person (brand) he/she loves, the idea that positive relationships can lead to negative consequences explains the subject of this research. From this point of view, this study will focus on the mutual relationship between consumers' brand love and brand hate feelings. The purpose of this research is to examine the mutual relationship between brand love and brand hate emotions based on the literature review. The theoretical framework will be revealed by comprehensively compiling the theoretical framework from the studies in various fields and the transformation of the possible consequences of the infringement that the consumer will experience if he/she has positive and strong feelings towards a brand into brand hated.

Marketing research is mostly orientated towards the positive reactions of consumers. Research on negative emotions towards brands is scarce. It is important for businesses to know why consumers tend not to buy a product or service as well as how willing they are to buy it. Previous research in the field of marketing to explain negative emotions towards brands has looked for the causes of hatred in the negative attributes and practices of the brand. In the literature review, there are very few studies in the field of marketing that explain the transformation of positive emotions into negative emotions. This study provides a comprehensive theoretical review for marketing researchers and practitioners.

Keywords: Brand, Brand Love, Brand Hate, Consumer Behaviour

1. Giriş

Tüketiciler bir markaya karşı sevgi ve nefret olmak üzere iki farklı duygusal tepki verebilir. Marka nefreti, bir markaya karşı marka beğenmemeye kıyasla daha yoğun bir olumsuz duygusal tepki iken, marka sevgisi bir markaya karşı güçlü bir olumlu duygusal bağlılık ve yakınlık anlamına gelir (Hegner vd., 2017). Araştırmalara göre (Carroll & Ahuvia, 2006), marka sevgisi daha yüksek düzeyde marka sadakati ve olumlu ağızdan ağıza iletişimle bağlantılıdır. Ancak marka nefreti, markaya karşı intikam almak gibi kötü eylemlerle sonuçlanabilir (Zhang vd., 2020). İşletmeler için hem marka sevgisini hem de marka nefretini anlamak ve kontrol etmek kritik önem taşır. İşletmeler marka nefretini önlemek için müşterilere yüksek kaliteli ürünler sunmaya ve güçlü duygusal bağlar oluşturmaya odaklanabilir. Ayrıca işletmeler, marka nefretinin kökenlerinin ve zaman içinde nasıl geliştiğinin farkında olarak nefreti önleyebilirler (Zarantonello vd., 2016).

Tüketicilerin bir marka tarafından uğradığı ihlalleri affedip affetmeyeceği ve nasıl affedeceği henüz keşfedilmemiş durumdadır. Geçmişte yaşanan marka sevgisi ve bunun günümüzdeki marka nefretine etkisi hakkında çok az şey bilinmektedir. Brandão vd., (2023) araştırmalarında geçmişte yaşanan marka sevgisinin marka nefretini yumuşattığını ancak marka nefretinin yol açtığı davranışsal sonuçları değiştirmedeğini ifade etmişlerdir. Bu durum, geçmişte yaşanan marka sevgisi örneklerinin, müşterilerin kötü marka karşılaşmalarına verecekleri olumsuz tepkileri de önleyebileceğini göstermektedir. Ancak bu durumun tam tersi de mümkündür. Kişiler arası ilişkilerde iki kişi bir ilişki içindeyken, sevgi ve nefreti aynı anda veya dönüşümlü olarak deneyimleyebilirler. Bu durum özellikle

duyguların güçlü olduğu zamanlarda yaygındır. Bu durum sevgi ve nefret arasında karmaşık ilişkilerden kaynaklanmaktadır ve son zamanlarda bu bağlantılar üzerine daha fazla ampirik araştırma yapılmaktadır (Jin vd., 2017). Araştırmalara göre sevgi ve nefret insan beyninde yakından ilişkilidir (Zeki & Romaya, 2008) ve her ikisi de benzer şekilde - hem iyi hem de kötü- aşırı davranışlara yol açabilir (Rempel, & Burris, 2005). Marka aşkı ve marka nefreti duygularının karşılıklı ilişkisini alan yazın taramasına dayalı olarak incelemek üzere yürütülen bu çalışmada, tüketicinin bir markaya karşı olumlu ve güçlü duygular taşıması durumunda yaşayacağı ihlalin olası sonuçlarının marka nefretine dönüşümü alan yazındaki çalışmalardan derlenerek ortaya konulmuştur. Öncelikle marka nefreti kavramı üzerinde durulmuş, daha sonra marka aşkı ile aşkın nefrete dönüşümü irdelenmiştir.

1.1. Marka Nefreti

Pazarlama akademisyenleri geleneksel olarak tüketimin olumlu yönlerine odaklanmışlardır. Tüketicinin bir markayı ya da ürün neden satın almadıklarıyla değil neden satın aldıklarıyla ilgilenmek daha cazip gelmiştir (Zarantonello vd., 2016). Ancak tüketiciler, şirketlerin uygulamalarından kaynaklı bir olumsuzluk yaşadıklarında, markaya karşı düşmanca davranmakta, işletmeye ve markaya zarar verecek misillemede bulunabilmektedirler. Sosyal medya ve yeni teknolojilerdeki gelişmeler ile olumsuz bildirimleri daha geniş çevrelere yayabilmektedirler. Bu durum işletmelerin finansal varlıklarında, marka değerinde kurumsal itibarında önemli kayıplara yol açacaktır (Zhang vd., 2020).

Sternberg'e (2003) göre, nefret, farklı nefret türlerine bağlı olarak düşmanca duygular, tiksinti, hayal kırıklığı ve kaygıdan oluşur. Nefret, psikoloji biliminde belirli olumsuz duygulardan oluşan karmaşık bir duygu olarak tanımlanmaktadır. Marka ile ilişkilendirildiğinde bu durum, tüketicilerin bir markaya karşı nefreti yaşadıklarında hangi duyguları hissettiklerini açıklar.

Grégoire vd. (2009) marka nefretini ilk kez kavramsallaştıran yazarlardandır. Yazarlar, nefreti kaçınma ve misilleme dürtüsü olarak göstermişlerdir. Misillemede, tüketiciler uğradıkları zararlardan dolayı firmayı zarara uğratma davranışı, kaçınmada ise tüketicilerin firma ile her türlü ilişkiden çekilme davranışı anlaşılmaktadır.

Marka nefreti pazarlama alanında oldukça önemli bir konudur. Bununla birlikte, pazarlama literatüründe marka nefretinin ne tür bir duygu olduğu ya da doğasını tam olarak ifade etmek için bir dizi duygu gerektirip gerektirmediği konusunda bir fikir birliği yoktur (Zarantonello vd., 2016).

Zarantonello vd. (2016), marka nefreti öncüllerini; Öfke, küçümseme ve iğrenme, korku, hayal kırıklığı, utanç, insandışılaştırma olmak üzere 6 faktörde toplamıştır. İlk ikisi aktif marka nefreti, diğer 4'ü ise pasif marka nefretini işaret eder. Pasif marka nefreti yaşayan tüketiciler, kaçınma gibi daha pasif davranışlar sergilerken, aktif marka nefreti yaşayan tüketiciler misilleme tarzı davranışlara yönelmektedirler (Duiveman, 2016).

Zhang (2017) çalışmasında marka nefretinin duygusal, bilişsel ve fiziksel boyutlarından bahsetmiştir. Duygusal boyut: öfke, üzüntü, şaşkınlık ve korku; bilişsel boyut: deneyimle ilgili bilişler, markayla ilgili bilişler, marka tutumu ile ilgili bilişler ve son olarak fiziksel boyut: Fizyolojik reaksiyonlar (marka nefreti oluştuğunda avuç içlerinin terlemesi, kalp atışlarının artması) ve davranışsal tepkiler (intikam alma, sabotaj, misilleme gibi davranışlar) olarak nitelendirilmiştir.

Küçük (2018) ise marka nefretini; tutumsal marka nefreti ve davranışsal marka nefreti olarak iki boyuta ayırmıştır. Tutumsal marka nefreti pasif tutumu, davranışsal marka nefreti ise aktif tutumu (olumsuz duygular, agresif davranışlar) oluşturmaktadır.

Marka nefreti yapısının çok boyutluluğunu yalnızca bu birkaç çalışma tartışmıştır; ancak çok boyutlu bu yapının doğrulanması henüz sınırlıdır. Psikoloji literatürüne dayanarak kişilerarası duyguları incelemek, marka nefreti araştırmalarına dair içgörüler sağlamaktadır. Ancak kişilerarası nefret ile nesne nefreti farklıdır (Küçük, 2018). Bu nedenle marka nefretini yalnızca psikoloji terimleri ile incelemek marka-tüketici etkileşiminin kendine özgü özelliklerinin gözden kaçırılmasına sebep

olur. Pazarlama ve tüketici davranışı araştırmalarının gelişmekte olan bir alanı olan marka nefreti üzerine araştırmalardan elde edilen bazı önemli sonuçlar aşağıda özetlenmiştir.

Marka nefretini bir duygu ve ilişki olarak tanımlamak söz konusu olduğunda, literatür bunu yapmakta zayıf bir iş çıkarmıştır ve psikoloji literatürü alanın teorik çerçevesine hakim olmaya devam etmektedir (Aziz & Rahman, 2022). Marka nefreti, bir müşterinin belirli bir markaya karşı güçlü bir olumsuz duygu ve nefret geliştirdiği psikolojik bir durum olarak nitelendirilmektedir (Roy vd., 2022). Tiksinti, aşağılama ve öfke olmak üzere üç ana duygu bir araya gelerek çok boyutlu marka nefreti kavramını oluşturmaktadır. Bu duyguların karışımına göre ortaya çıkan beş farklı marka nefreti türünün her biri hem özel hem de kamusal alanda marka değiştirme, marka intikamı ve markaya zarar vermek için finansal kazançtan vazgeçmeye hazır olma gibi farklı davranışsal sonuçlara yol açmaktadır (Fetscherin, 2019). Ürün ve hizmet bağlamlarında nefret arasında çok az ayırım yapıldığından, marka nefreti üzerine yapılan çalışmaların çoğu hizmetlere odaklanmış ve gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilmiştir (Aziz & Rahman, 2022).

Marka nefretinin çeşitli sonuçlarına ve sınır koşullarına ilişkin içgörüler marka yöneticilerine marka nefretine yol açabilecek durumları önleme fırsatı verirken, marka nefretinin belirleyicilerinin ve öncüllerinin analizi de yöneticilere marka nefretiyle sonuçlanabilecek durumları önleme şansı sunmaktadır (Aziz & Rahman, 2022). Sonuç olarak marka nefreti, markalara zarar verme potansiyeline sahip kompleks bir kavramdır. Marka nefreti araştırmaları henüz emekleme aşamasında olsa da, marka yöneticilerinin marka nefretini önlemesi ve en aza indirmesi için değerli bilgiler sunmaktadır.

1.2. Marka Aşkı

Marka aşkı, pazarlama alanında müşterilerin bir ürün ya da hizmetle kurdukları duygusal bağı tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Carroll ve Ahuvia (2006), 'bir tüketicinin belirli bir markaya duyduğu tutkulu duygusal bağlılığın derecesi' olarak tanımlamaktadır. Memnun bir müşterinin belirli bir markaya duygusal olarak bağlanması anlamına gelen marka aşkı, müşterinin özdeşim kurma, öz kimliğini destekleme ve ifade etme, hafızasını harekete geçirme ve sevinç ve coşku duygularını uyandırma konusundaki kararlılığı ile geliştirilebilir (Mustafa vd., 2022). Fournier'e (1998) göre güçlü marka ilişkileri, kişiler arası alandaki sevgi/aşk fikriyle eşleşen derin bir duygu üzerine kuruludur. Bu sevgi duygusu, marka tercihi fikrinin önerdiğinden çok daha büyük bir etkiye sahiptir. Bir tüketici bir markaya karşı bu sevgiyi hissettiğinde, markadan mahrum kaldığında, kendini eksik hisseder. Bazıları için bu his saplantılı bir bağımlılık düzeyine bile ulaşabilir.

Markaya karşı hissedilen aşk duygusu birçok nedenden kaynaklanabilir. Tüketicinin bir markaya güvenilebileceğine dair algısı, markaya yönelik sevgi duygularını etkileyebilir. Ürün veya hizmet özelliklerinden veya algılanan kalitesinden kaynaklanıyor olabilir. Tüketici bir markanın vaatlerine güveniyorsa o markaya karşı duygusal bir bağımlılık geliştirebilir (Heinrich vd., 2012). Bazı durumlarda farklı sonuçlar da ortaya çıkabilir. Örneğin, Batra ve diğerleri (2012) marka aşkı bağlamında düşük aşk duyulan markaların algılanan yüksek marka kalitesinin yüksek aşk duyulan markalara kıyasla daha fazla hissedildiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuç şunu gösterir: iyi bir duygusal bağ ve marka kişiliği entegrasyonu, marka sevgisi yüksek olan markalar üzerinde kaliteye ve diğer unsurlara göre daha büyük bir etkiye sahip olmalıdır.

Marka aşkı, marka veya tüketici özelliklerinin yanı sıra tüketici-marka bağlantılarının bir sonucudur (Albert ve Merunka, 2013). Marka ile uzun vadeli bir ilişkinin sürdürülmesi marka sevgisi ile sağlanır. Bir markaya aşk ile bağlı tüketiciler, fiyatı yüksek olsa bile o markadan satın alırlar. Bu konuyla bağlantılı olarak, Batra ve diğerleri (2012) markaya duyulan aşkın, marka sadakati üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Zhang ve diğerleri (2020) tarafından tanımlanan "aşkın gözü kördür" etkisi, bir markayla güçlü bir bağı olan tüketicilerin, bir ürün veya hizmetin olumsuz sonuçlarını hafifletebileceğini ifade etmektedir. Öte yandan, marka sevgisi az olan tüketiciler bu hoşgöründen yoksundur ve bir marka uygulamalarında başarısız olduğunda kötü tepki vermeye daha yatkındırlar.

Fournier (1998), marka sevgisinin müşteriler ve markalar arasında uzun vadeli bir ilişkiye dayandığını belirtmektedir. Markaya sadık müşterileri kazanmayı ve onları marka elçileri veya etkileyicileri haline getirmeyi amaçlayan pazarlamacılar, marka aşkını geliştirmeye çalışmalıdır (Schreane, 2020). Sonuç olarak marka aşkı, müşterilerin bir markayla kurduğu duygusal bağı tanımlayan güçlü bir pazarlama fikridir. Müşterilerin bir markayla aralarında duygusal bir bağ varsa o markaya âşık olma olasılıkları daha yüksektir; çünkü marka aşkı arzuyu, sadakati ve savunuculuğu motive eden şeydir.

2. Marka Aşk-Marka Nefreti İlişkisi

Sevgi ve nefret, bazı insanlar için kontrol edilmesi zor olabilecek güçlü duygulardır. Bu duygular, insan beyniyle yakından bağlantılıdır ve benzer davranışlara yol açabilirler. Her ikisi de yoğun duygular olduklarından ve kontrol edilmesi zor olabileceğinden, hangi duygunun daha güçlü olduğunu söylemek zordur. Aşk ve nefret aynı kişide bir arada olabilir ve bu da duygusal kararsızlıkları meydana getirir. Birbirinin yerini almadan birlikte varlığını sürdürebilirken, sevgi zamanla yerini nefrete de bırakabilir. Bir markayla güçlü bir bağı olan tüketicilerin bir ürün veya hizmetin olumsuz sonuçlarını görmezden gelebileceğine dair düşüncelerle birlikte, zaman zaman "sevgi nefrete dönüşür" düşüncesi de ilgi çekmektedir (Zhang vd., 2020). Tüketiciler bir ürün veya hizmetin hatasının kurbanı olduklarında, özellikle de hatayla ilgili yardım talebinde bulunmuşlar ve çözüm sağlanmamışsa veya çözüm çok geç gelmişse, kendilerine ihanet edilmiş hissetme olasılıkları daha yüksektir (Grégoire vd., 2009). Markaya yüksek sevgi duyan tüketiciler, diğer tüketicilerden daha fazla ilgiyi hak ettiklerini düşünebilirler. Grégoire vd. (2009) çalışmasında bu durumu 'ben her zaman senin yanıyındım, yardıma ihtiyacım olduğunda beni hayal kırıklığına uğrattın' şeklinde ifade etmiştir. Markaya aşk ile bağlı tüketiciler ihanete uğramış hissedebilirler. Tüketicilerin bu algıladıkları ihanet duygusu, sevginin nefrete dönüşmesi ilişkisini açıklayabilir. Marka aşkına sahip tüketiciler hayal kırıklığı yaşadıklarında daha yüksek ihanet duygusuna kapılabilirler. İhanet duygusu arttıkça bu duygunun unutulması veya üstünün örtülmesi daha zor hale gelir. Böylece algılanan ihanet ile birlikte sevginin nefrete dönüşümü kaçınılmaz olur (Grégoire vd., 2009).

Kişilerarası ilişkilerde aşk, nefret duygusuyla karmaşık bir ilişki paylaşmaktadır. Jin vd. (2017) nefret ve sevgi arasında güçlü bir bağ olduğunu ifade etmişlerdir. Kişilerarası aşk-nefret ilişkisine benzer şekilde, marka nefreti de hiçbir zaman marka sevgisinin tam tersi değildir (Küçük, 2018). Duygusal farklılıklara rağmen, sevgi ve nefretin yoğunluk, başka bir kişiye-nesneye yönelme ve fiziksel ifade gibi birbirine benzeyen özellikleri vardır. Aşk ya da nefret gibi yoğun bir duygu hissedildiğinde ilişki hakkında objektif olmak genellikle zordur. Bu zorluk nefretin oluşumunda daha güçlü hissedilir. Karşı tarafa verilen değer gibi onlardan da aynı değer verilmediği hissedildiğinde, hayal kırıklıkları hızla nefrete dönüşebilir. Birinden ya da bir nesneden yeterince güçlü bir şekilde nefret edildiğinde, yaşanan şeyin önemi kalmayabilir ve bu duygu kolay kolay geçmeyebilir. Markaya duyulan nefretin bazı davranışsal sonuçları vardır. Bunlardan ilki başkalarıyla konuşma olarak ortaya çıkar. Bir kişinin bir marka hakkında ne ölçüde konuştuğu veya yazdığı ağızdan ağıza iletişim (WOM) olarak adlandırılır ve bu iletişim olumlu veya olumsuz olabilir (Bonifield & Cole, 2007). Baumeister, Bratslavsky, Finkenauer ve Vohs (2001) insanların daha çok olumlu deneyimlerden ziyade olumsuz deneyimleri başkalarıyla paylaşma eğilimindedirler. Tüketiciler olumsuz fikirlerini paylaşırlar çünkü yaşadıkları olumsuz deneyim hakkında başkalarını uyarmak isterler. Nefretin diğer bir davranışsal sonucu misillemedir. Markanın tekrar satın alınması marka aşkının en yoğun davranışsal sonucuyken, misilleme ise bunun tam tersidir. Tüketiciler bir marka tarafından zarara uğratıldıklarını düşündüklerinde, markaya ders vermek ya da diğer tüketicileri korumak adına markaya karşı tepkide bulunabilirler. Marka düşmanlığının bir sonucu olarak marka intikamı, markanın çalışanlarına sorun çıkarma, markayı şikayet etme, saldırgan davranışlarda bulunma ve firmanın varlıklarına zarar vermeye çalışma gibi çeşitli davranışlarla kendini göstermektedir (Müftüoğlu ve Ünal, 2021).

Tüketicilerin bir marka tarafından uğradığı ihlalleri affedip affetmeyeceği ve nasıl affedeceği henüz keşfedilmemiş durumdadır. Geçmişte yaşanan marka sevgisi ve bunun günümüzdeki marka

nefretine etkisi hakkında çok az şey bilinmektedir. Brandão vd., (2023) araştırmalarında geçmişte yaşanan marka sevgisinin marka nefretini yumuşattığını ancak marka nefretinin yol açtığı davranışsal sonuçları değiştirmediklerini ifade etmişlerdir. Markanın en iyi müşterileri intikam alma arzularını diğer müşterilere göre daha uzun süre devam ettirmektedir. Bu durum güçlü ilişkilerin hassas durumlarda geri tepebileceği sonucunu doğurmaktadır (Grégoire vd., 2009).

Günümüz dijital pazarında teknolojinin ulaşılabilirliği ve bilgi paylaşımının kolaylığı nedeniyle markalar tüketici eleştirilerinden kaçamamaktadırlar. İnternet sayesinde tüketiciler eleştirilerini aynı anda milyonlarca kişiye ulaştırabilmektedir. Sevdikleri marka tarafından ihlale uğrayan tüketiciler, belli bir zaman geçtikten sonra markaya karşı öfke ve kızgınlıklarının artık eskisi kadar ağırlığı kalmadığını hissettiklerinde affetme psikolojisine girmektedir. Ancak dijital ortamda diğer kişilerin paylaştıkları eleştirilere ulaştıklarında affetme duyguları azalmaktadır. Bu nedenle işletmeler tüketicilerin endişelerini dinlemek ve bunlara yanıt vermek için özel çabalarda bulunmalıdır. Markalar, olumlu ve yardımsever bir tavırla çevrimiçi yanıt sistemleri kurmalıdır. Geçmişteki marka sevgisinin gücünü doğru değerlendirmeli, ilgi çekici ve samimi kampanyalarla kaybedilen tüketicilere ulaşabilmelidir.

5. Sonuç ve Öneriler

Sevgi ve nefret, başka bir kişiye veya bir nesneye yöneltilen, güç ve ifade bakımından paralellik gösteren iki güçlü duygudur. Sevgi ve nefret arasındaki karmaşık bağlantı, giderek artan ampirik araştırmaların odak noktası olmuştur. Sevgi ve nefret arasında farklılıklar olsa da, çoğu zaman örtüşebilir ve benzer eylemlere yol açabilirler. Araştırmalar, sevgi ve nefretin insan beyniyle yakından bağlantılı olduğunu ve her iki duygunun da benzer aşırı davranışlara yol açabileceğini göstermektedir (Zeki & Romaya, 2008). Aşk, özellikle ilişki ihanet algısı ile biterse kalp kırıklığı, depresyon ve kaygı gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir. Bu olumsuz sonuçlar telafi edilmediğinde, nefrete dönüşerek saldırganlık, şiddet ve intikam gibi olumsuz davranışlara yol açabilir.

Sevgi ve nefret aynı zamanda markalara da yönelebilir ve tüketici davranışları üzerinde önemli etkiler yaratabilir. Tüketiciler markalarla aşk-nefret ilişkisi yaşayabilir ve onlara karşı karmaşık ve çoğu zaman aşırı duygular besleyebilirler. Bu sevgi ve nefret duygularının markalar üzerinde hem olumlu hem de olumsuz önemli etkileri olabilir. Marka aşkı, marka bağlılığı, daha yüksek fiyat ödeme isteği ve olumlu ağızdan ağza iletişim gibi olumlu davranışlara yol açabilir. Marka sevgisi, markanın beklentileri karşılayamaması durumunda kişilerarası ilişkilerde olduğu gibi hayal kırıklığı ve nefret gibi olumsuz etkilere de yol açabilir. Burada aşkın nefrete dönüşümü başlar. Marka nefreti, markadan kaçınma ve intikam arzusu gibi olumsuz davranışlara yol açabilir.

Marka sevgisi ve marka nefreti, genel olarak tüketici-marka ilişkilerinde çok önemli fikirlerdir. İşletmeler, markalarına karşı olumsuz duyguları düzenleyerek ve önleyerek, bu duygusal tepkileri anlayarak tüketicilerle güçlü ve olumlu bağları yönetebilir ve büyütebilir. Markalar, müşterileriyle duygusal bir bağ kurarak, müşteri memnuniyetini, değerini ve ilişkisel pazarlamayı teşvik ederek marka sevgisini geliştirmeye çalışmalıdırlar. Olumlu bir müşteri deneyimi yaratarak müşteri memnuniyetini artırmalı, onlara değerli olduklarını ve takdir edildiklerini hissettirmeyi amaçlamalıdırlar.

6. Kaynaklar

- Albert, N., Merunka, D., & Valette-Florence, P. (2008). When consumers love their brands: Exploring the concept and its dimensions. *Journal of Business research*, 61(10), 1062-1075. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2007.09.014>
- Aziz, R., & Rahman, Z. (2022). Brand hate: a literature review and future research agenda. *European Journal of Marketing*, 56(7), 2014-2051.
- Batra, R., Ahuvia, A. C., & Bagozzi, R. P. (2012). Brand love. *Journal of Marketing*, 76, 1-16.

- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of general psychology*, 5(4), 323-370.
- Bonifield, C., & Cole, C. (2007). Affective responses to service failure: Anger, regret, and retaliatory versus conciliatory responses. *Marketing Letters*, 18(1-2), 85-99.
- Brandão, A., Ribeiro, B., & Gaddekar, M. (2023). You ruined our love story, but I just cannot hate you—A moderation–mediation analysis of past experienced brand love and brand hate. *International Journal of Consumer Studies*, 47(3), 1126-1138.
- Carroll, B. A., & Ahuvia, A. C. (2006). Some antecedents and outcomes of brand love. *Marketing letters*, 17, 79-89.
- Duiveman, A. (2016). *When loyal customers turn into hateful enemies* (Master's thesis). University of Twente.
- Fetscherin, M. (2019). The five types of brand hate: How they affect consumer behavior. *Journal of Business Research*, 101, 116-127.
- Fournier, S. (1998). Consumers and their brands: Developing relationship theory in consumer research. *Journal of consumer research*, 24(4), 343-373.
- Grégoire, Y., Tripp, T. M., & Legoux, R. (2009). When customer love turns into lasting hate: The effects of relationship strength and time on customer revenge and avoidance. *Journal of marketing*, 73(6), 18-32.
- Hegner, S. M., Fetscherin, M., & Van Delzen, M. (2017). Determinants and outcomes of brand hate. *Journal of Product & Brand Management*, 26(1), 13-25.
- Heinrich D., Albrecht C. M., Bauer H. H. (2012). “Love actually? Measuring and exploring consumers’ brand love, consumer-brand relationships: Theory and practice,” in *Consumer Brand Relationships*; eds Fournier S., Breazeale M., Fetscherin M. (London: Routledge;), 137–150.
- Jin, W., Xiang, Y., & Lei, M. (2017). The deeper the love, the deeper the hate. *Frontiers in Psychology*, 8, 1940.
- Küçük, S. U. (2018). Macro-level antecedents of consumer brand hate. *Journal of Consumer Marketing*, 35(5), 555-564.
- Mustafa, K., Ahmad, F., Qaisar, M. N., Zada, S., Jamil, S., Anwer, N., ... & Mariam, S. (2022). Brand Love: Role of Online Customer Experience, Value Co-creation, and Relationship Quality. *Frontiers in Psychology*, 13, 897933.
- Müftüoğlu, M., & Ünal, S. (2021). Tüketicilerin marka nefretinin marka misillemesi bağlamında incelenmesi. *Journal Of Business Innovation And Governance*, 4 (1) , 42-56.
- Rempel, J. K., & Burris, C. T. (2005). Let me count the ways: An integrative theory of love and hate. *Personal Relationships*, 12(2), 297-313.
- Roy, S. K., Sharma, A., Bose, S., & Singh, G. (2022). Consumer-brand relationship: A brand hate perspective. *Journal of Business Research*, 144, 1293-1304.
- Schreane, T. (2020), “Creating a culture of brand love”, available at: www.ama.org/marketing-news/creating-a-culture-of-brand-love/#:~:text=Brand%20love%20is%20a%20marketing,customer%20value%20and%20relationship%20marketing

- Sternberg, R. J. (2003). A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 7(3), 299–328.
- Zarantonello, L., Romani, S., Grappi, S., & Bagozzi, R. P. (2016). Brand hate. *Journal of Product & Brand Management*, 25(1), 11-25.
- Zeki, S., & Romaya, J. P. (2008). Neural correlates of hate. *PloS one*, 3(10), e3556. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0003556>
- Zhang, C. (2017). *Brand hate* (Doctoral dissertation). Concordia University, Montreal
- Zhang, Y., Zhang, J., & Sakulsinlapakorn, K. (2020). Love becomes hate? Or love is blind? Moderating effects of brand love upon consumers' retaliation towards brand failure. *Journal of Product & Brand Management*, 30(3), 415-432.

Dublajı Yapılan Türk Dizilerinde Deyimlerin ve Kalıp İfadelerin Aktarımı (Kırgızistan Örneği)

İrfan ARIK¹⁷, Fatih ÇELİK¹⁸

Özet

Türk dizileri dünyanın birçok farklı coğrafyasında milyonlarca kişi tarafından izlenmektedir. Türk dizilerinin en fazla izlendiği ülkelerden biri de Kırgızistan'dır. Büyük bir hayran kitlesinin olduğu Kırgızistan'da Türk dizileri devlet televizyonu da dahil olmak üzere birçok farklı televizyon kanalında yayınlanmaktadır. Televizyonun en çok izlendiği saat olan prime time kuşağında bile Türk dizilerini görmek mümkündür.

Türk dizilerinin Kırgızistan'da popülerlik kazanmasından sonra Kırgızca dublajının da yapılmaya başlandığı görülmektedir. Türkçenin bir lehçesi olan Kırgızca her ne kadar Türkçeye büyük benzerlikler göstermekle birlikte özellikle deyimler ve kalıp ifadeler konusunda bazı farklılıklar olabileceği öngörülmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada Kırgızca dublajı yapılan Muhteşem Yüzyıl, Yargı, İçerde ve Kuzgun adlı dizilerde Türkçe deyim ve kalıp ifadelerin nasıl aktarıldığı betimsel içerik analizi yapılarak incelenmiştir. Araştırma neticesinde Türk dizilerinde birçok deyim ve kalıp ifadenin kullanıldığı ve bunların aktarımında kültürel öğelerin öne çıktığı dolayısıyla Türk dünyası için birleştirici bir unsur olarak görülebileceği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk dizileri, Deyim ve kalıp ifadeler, Dublajlı diziler, Kırgızistan

Abstract

Turkish TV series are watched by millions of people in many different parts of the world. One of the countries where Turkish TV series are watched the most is Kyrgyzstan. In Kyrgyzstan, where there is a large fan base, Turkish series are broadcast on many different television channels, including state television. It is possible to see Turkish TV series even during prime time, which is the most watched hour of television.

After Turkish TV series gained popularity in Kyrgyzstan, it was seen that they started to be dubbed into Kyrgyz. Although Kyrgyz, a dialect of Turkish, has many similarities to Turkish, it is foreseen that there may be some differences, especially in idioms and formulaic expressions. Based on this, in this study, how Turkish idioms and formulaic expressions are conveyed in the TV series called Magnificent Century, Yargı, İçerde and Kuzgun, which were dubbed into Kyrgyz, was examined by descriptive content analysis. As a result of the research, it was evaluated that many idioms and formulaic expressions were used in Turkish TV series and cultural elements come to the fore in their transmission, so they can be seen as a unifying element for the Turkic world.

Keywords: Turkish TV series, Idioms and formulaic expressions, Dubbed TV series, Kyrgyzstan

1. Giriş

¹⁷ İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Çelebi Meslek Yüksekokulu, Görsel, İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü. irfan.arik@ikc.edu.tr

¹⁸ Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. fatih.celik@erciyes.edu.tr

Türk dizilerinin son 15 yılda dünya dizi sektörüne damga vurduğu görülmektedir. Bugün için Türk dizileri Orta Doğu'dan Latin Amerika'ya Balkanlardan Orta Asya'ya, Afrika'dan Avrupa'ya birbirinden farklı coğrafyalarda 150'den fazla ülkede 700 milyondan fazla izleyici tarafından izlenmektedir (Eryılmaz, 2022, 6 Ağustos; Sayın, 2021, 2 Mart). Üstelik Türk dizileri izlendiği birçok ülkede prime time kuşağında yayınlanan reytingleri yüksek yapımlardır. Türkiye; Brezilya, Meksika, Hindistan, Güney Kore gibi dizi sektörünün önemli aktörlerini geride bırakarak Amerika'dan sonra en fazla dizi ihraç eden ülke durumundadır (Sayın, 2021, 2 Mart).

Bu kadar geniş bir coğrafyada ve büyük bir kitle tarafından izlenen Türk dizilerinin akademik çevreler tarafından da ilgi kaynağı olduğu ve bilhassa 2000'li yıllardan başlayarak birçok akademik çalışmaya konu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Türk dizilerinin yayımlandıkları ülkelerde yapılan dublajlarla ilgili akademik çalışmaların ise kısıtlı sayıda olduğu ifade edilebilir.

Literatür incelendiğinde Alexandra Bucciatti tarafından 2010 yılında yapılan "Arap Dünyasını Fetheden Türk Dizileri: Sosyal Özgürlük ya da Kültürel Yabancılaşma?" başlıklı makalesi, Ayhan Şahin tarafından 2015 yılında yapılan "Film Çeviri Türü Olarak Dublaj: Kısıtlamalar ve Zorluklar" başlıklı makalesi, Umut Can Gökdoğan tarafından 2017 yılında yapılan "Altyazı Ve Dublaj Çevirisinde Erek Odaklı Yaklaşımla Seslenme Biçimleri, Argo ve Tabu İfadeler" başlıklı makalesi, Badreya Al-Jenaibi tarafından 2017 yılında yapılan "Dublajlı Dizilerin BAE'deki Öğrenciler Üzerindeki Etkisi" başlıklı makalesi, Miriam Berg tarafından 2017 yılında yapılan "Katar'daki Türk Dizilerinin Başarısında Kültürel Yakınlığın Önemi" başlıklı makalesi, Sara Abderrazag ve Lynda Kazi-Tani tarafından 2018 yılında yapılan "Dublajlı Türk Dizilerinin Cezayirli Ergenler Üzerindeki Olumsuz Etkisi" başlıklı makalesi, Kübra Kaya tarafından 2018 yılında yapılan "Türkçe Öğrenen Yabancıların İzledikleri Dizi Filmlerde Deyimlerin Kullanılma Sıklığı" başlıklı tez çalışması, Muna Hamed Saleem Asenwar tarafından 2018 yılında yapılan "'Sab'at Tayyibün' (Yedi Güzel Adam) Dizisinde Dublaj Stratejilerinin Betimsel Çözümlemesi" başlıklı tezi, Murad Amer Numan Warrad tarafından 2019 yılında yapılan "Ürdün Üniversiteleri Öğrencilerinin Arapça Dublajlı Türk Dizilerini Kullanımları ve Doyuma Ulaşmaları: Anket Çalışması" başlıklı tezi, Besmillah Daqiq ve Aminuddin Hashemi tarafından 2021 yılında yapılan "Afgan Gençlerinin Yabancı Dublajlı Dizi İzleme Konusundaki Tutumu: Afganistan Takhar Üniversitesi Örneği" başlıklı makalesi, María Labarta Postigo tarafından 2022 yılından yapılan "Alman, Norveçli ve İspanyol İzleyicilere Yönelik Dizilerdeki Deyimlerin Metaforik Boyutu" başlıklı makalesi, Şahin Sarı tarafından 2023 yılında yapılan "Alt Yazı ve Dublaj Çevirilerinde Bulunan Deyimsel İfadelerin Yapay Zekâ Temelli Makine Çevirisi Uygulamalarıyla Karşılaştırmalı Analizi" başlıklı tezi, Abdullah Yeşilyurt tarafından 2023 yılında yapılan "'Aşk-ı Memnu' Dizisinin Arapça Dublajında Kültürel Öğelerin Çevirisi" başlıklı tezi, ayrıca Melih Barut tarafından Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) ve Yunus Emre Enstitüsü için 2022 yılında yapılan "Türk Dizileri ve Türkçe" başlıklı saha araştırması bulunmaktadır. Konuyla ilgili akademik çalışmaların 2015 yılından itibaren yoğunlaştığı görülmektedir.

Türk dizileri kültür aktarımının yanı sıra yabancıları Türkçe öğrenme konusunda motive etmektedir. Bu bağlamda yabancıları Türkçe öğretiminde dizilerden de yararlanılmaktadır. Yabancıları Türkçe öğretimi her ne kadar yakın zamanda yaygınlaşmış gibi görünse de aslında çok eski çağlardan beri Türkçenin yabancı dil olarak öğretimiyle ilgili elimizde birçok kilometre taşı olacak eser bulunmaktadır. Bunların başında Dîvânu Lugâti't-Türk, Codex Cumanicus, et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitabü'l İdrak li-Lisanü'l-Etrak, Muhâkemetü'l-Lügateyn gibi eserler gelmektedir (Yürümez R. ve Yürümez A. 2019: 232). Türkiye Türkçesinin öğrenimi özellikle Türk Cumhuriyetlerinde oldukça fazladır. Türk kültür ve dilinin popüler olduğu yerlerden birisi de Kırgızistan'dır. Türkçenin bir lehçesi olan Kırgız Türkçesi her ne kadar Türkiye Türkçesine büyük benzerlikler gösterse de özellikle deyimler ve kalıp ifadeler/sözler konusunda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Her ne kadar ortak bir tarihi geçmişe ve kültüre sahip olsalar da günümüzde lehçe dersi almadan Türkiye Türkçesi konuşan bir kişinin Kırgız Türkçesi konuşan birini kolayca anlaması pek mümkün değildir. Buradan hareketle bu çalışmada amacımız Kırgız Türkçesine dublajı yapılan Muhteşem Yüzyıl, İçerde, Kuzgun ve Yargı adlı

dizilerde Türkiye Türkçesindeki deyim ve kalıp ifadelerin hedef dile nasıl aktarıldığını ortaya koymaktır.

2. Türk Dizilerinin Gelişim Süreci

Türkiye’de 1990’lı yılların başında özel televizyon kanallarının yayın hayatına başlamasıyla yerli televizyon dizileri de daha fazla rağbet görmeye başlamıştır. 1990’lı yılların ortalarından itibaren artık televizyon kanallarındaki yerli dizi sayısı yabancı dizi sayısını geçmiştir. Süper Baba, Ferhunde Hanımlar, İkinci Bahar gibi aile ve mahalle dizilerinin ağırlıkta olduğu bu yıllarda kanallar arasında diziler konusunda büyük bir rekabet de söz konusudur.

2000’li yıllarla birlikte aile dizileri yerini mafya dizilerine ve “star dizileri” olarak adlandırılan ve ünlü şarkıcıların başrol oynadığı yapımlara bırakmıştır. Bir yandan da özel televizyon yayıncılığı ve buna paralel olarak medya sektöründeki endüstriyel altyapının gelişmesiyle yerli film ve dizilerin sayısında da hızlı bir artış yaşanmıştır (Çelenk, 2005, s. 298). Bunun nedeni de ülkenin ekonomik alandaki büyümesinin medya sektörünün reklam gelirlerinin artmasını sağlamasıdır. Dolayısıyla sektörün dizi ve filmler için kaynak bulması kolaylaşmıştır. 2000’li yıllarla birlikte diziler televizyonun en çok izlendiği prime time kuşağının vazgeçilmez yapımları durumuna gelmiştir. Bu yıllarda yurt içinde başarılı olan yapımların yurt dışına pazarlama girişimleri başlamıştır. İlk olarak Deli Yürek sembolik bir ücret karşılığında Kazakistan’a satılmış ardından 2007 yılında Gümüş adlı dizi Orta Doğu ülkelerine yayın yapan MBC kanalına satılmıştır (Yurt dışında gösterilen, 2011, 11 Nisan). Bu iki dizinin de gösterildikleri ülkelerde büyük beğeni toplaması ve Türkiye’deki dizi sektörünün yurt dışındaki büyük potansiyeli fark etmesiyle başka diziler de yurt dışına satılmaya başlamıştır. Böylece Türk dizilerinin büyük bir başarı hikayesine dönen yurt dışı macerası her yıl farklı ülkeler eklenerek ve artarak devam etmiştir.

Günümüzde Türk dizileri Orta Doğu, Balkanlar, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Kuzey Afrika ve Latin Amerika ülkeleri başta olmak üzere dünyanın birçok farklı ülkesinde izlenmektedir. Türk dizilerinin 700 milyondan fazla izleyiciye ulaştığı ifade edilmektedir. Türkiye Amerika’dan sonra en çok dizi ihraç eden ikinci ülke durumundadır (Sayın, 2021, 2 Mart). Bugün için Türk dizileri hem birçok ülkenin televizyon kanallarında hem de dijital platformlarında tercih edilen yapımlar olarak görülmektedir.

3. Yurt Dışında Türk Dizileri

Uzun yıllar boyunca küresel kültür akışı başta Amerika olmak üzere Batıdan Doğuya doğru gerçekleşmiştir. Bunun istisnası Japon animasyon filmleri, Kore dizileri ve Hindistan’ın Bollywood yapımları olmuştur. Bununla birlikte son yıllarda Türk dizilerinin de kültürün küresel karşı-akışına verilebilecek diğer bir örnek olduğu değerlendirilmektedir (Sejfula, 2022, s. 61). Ayrıca Türk dizilerinin Türkiye için önemli bir yumuşak güç unsuru haline geldiği görülmektedir (Aslan, 2023, Haziran 1).

Türk dizileri yayınlandıkları birçok ülkede dublajlı olarak yayınlanmaktadır. Hatta Gümüş ve İhlamurla Altında gibi Orta Doğu’da ilk yayınlanan Türk dizilerinin Suriye Arapçası ile dublaj yapılması ve yayınlanması Türk dizilerinin başarılı olmasında önemli bir etken olarak ileri sürülmektedir (Berg, 2017: 3418; Bucciante, 2010: 3). Diğer taraftan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ise ilk başlarda çok kaliteli olmayan Rusça dublajla yayınlanmaları Türk dizilerinin orijinal dili olan Türkçenin öğrenilmesi yönünde bir motivasyon sağlamıştır (Arık ve Çelik, 2019, s. 688). Türk dizileri Latin Amerika ve Avrupa ülkelerinde de dublajlı olarak yayınlanmakta ve büyük beğeni toplamaktadır. Hatta Türk dizilerinin sıkı takipçilerinin dizilerin dublaj yapılmasını beklemeden orijinal dilinde ve saatinde Türkçe olarak izlemeye başladığı ifade edilmektedir (Aslan, 2023, 1 Haziran; Koçak, 2018, 12 Mart; Kurşun, 2019, 15 Kasım).

Günümüzde Türk dizilerinin başka ülkelerdeki hayranları tarafından oluşturulan sosyal medya gruplarına, forum gruplarına, fan clublara, telegram gruplarına, Türk dizileri hakkında podcast’lere,

Türkiye saatiyle izlenen bölümlerin özetlendiği Facebook gruplarına, Türk dizileri hakkında yazılan çok farklı dillerdeki tweet'lere rastlamak mümkündür (Aslan, 2023, 1 Haziran). Buradan hareketle halihazırda Türk dizilerinin popülaritesinin yüksek olduğu ve uzun süre de böyle olmaya devam edeceği ifade edilebilir.

4. Yöntem

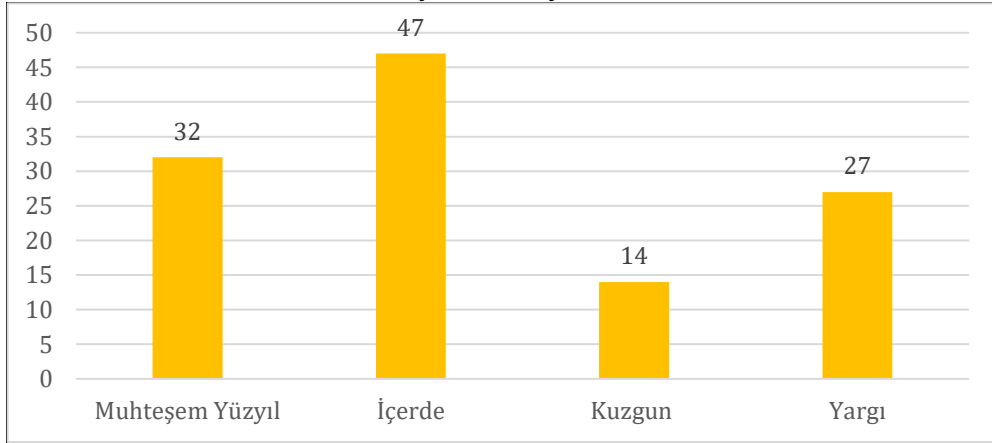
Bu çalışmada Kırgızca dublajı yapılan Türk dizilerinde deyim ve kalıp ifadelerin nasıl aktarıldığı araştırılmıştır. Araştırmaya dahil edilen dizilerin belirlenmesinde Kolayda Örneklem alma yolu tercih edilmiştir. Dolayısıyla Kırgızca dublajına ulaşılabilen Muhteşem Yüzyıl, Yargı, İçerde ve Kuzgun olmak üzere 4 adet Türk dizisi çalışma örneğine dahil edilmiştir. Bu dizilerden Yargı ve İçerde adlı dizilerin 1'inci bölümü, Muhteşem Yüzyıl adlı dizinin 11'inci bölümü, Kuzgun adlı dizinin ise 17'nci bölümü örneklem olarak alınmıştır. Araştırma örneğine alınan bu dizilerin önce Türkçe olan bölümleri izlenerek deyimler ve kalıp ifadeler tespit edilmiştir. Ardından Kırgızca dublajlı bölümler izlenerek Türkçesi ile karşılaştırılmış ve aktarılan deyimler ve kalıp ifadeler belirlenen kategorilere göre sınıflandırılmıştır. Kırgızca dublajlı bölümlerde geçen deyim ve kalıp ifadelere betimsel içerik analizi yapılarak incelenmiştir. Ayrıca örneklem alınan dizilerin incelenen bölümlerinde deyim ve kalıp ifadelerin aktarımında hangi yöntemlerin öne çıktığı, hangi sıklıkta kullanıldığı ve sayısı frekans tabloları ile gösterilmiştir.

5. Bulgular

Bu bölümde araştırma kapsamına dahil edilen Türk dizilerinde kullanılan deyimler ve kalıp ifadelerle ilgili örneklerle ve istatistiki bilgilere yer verilmiştir.

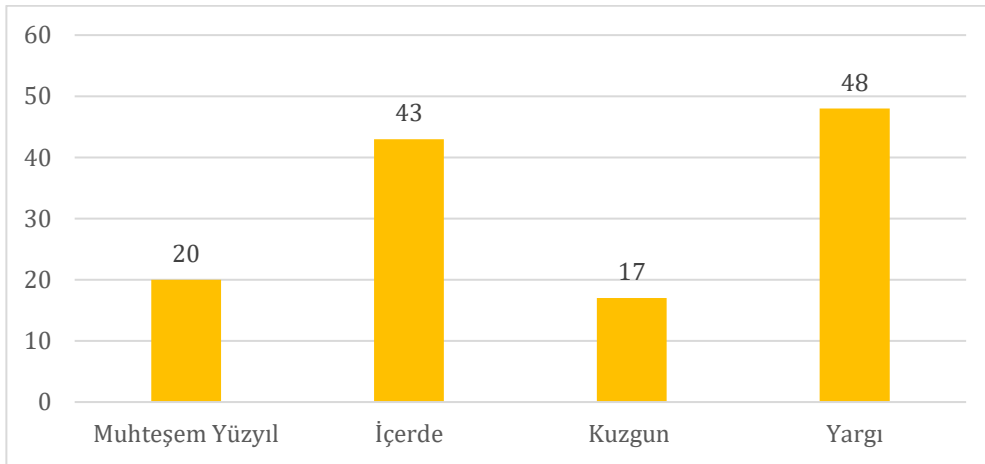
5.1. Türk dizilerinde kullanılan deyimler ve kalıp ifadeler ile ilgili istatistiki bilgiler

Tablo 1. Dizilerde kullanılan deyimlerin sayısı

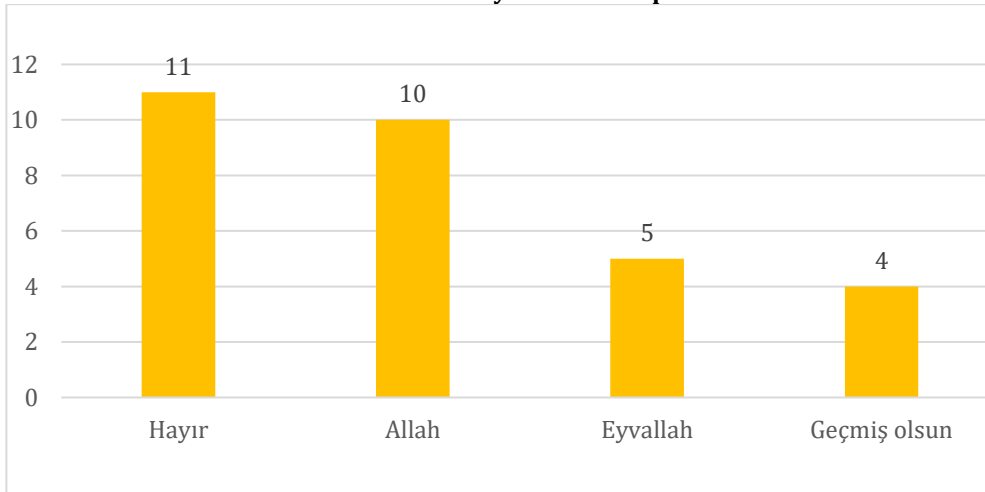
Tablo 1'e göre en fazla deyim kullanıldığı bölüme sahip dizi 47 deyim ile İçerde adlı dizidir. İkinci sırada 32 deyim ile Muhteşem Yüzyıl, üçüncü sırada 27 deyim ile Yargı ve en son sırada ise 14 deyim ile Kuzgun aldı dizi yer almaktadır. Toplamda ise 120 deyim kullanılmıştır. Buradan hareketle Türk dizilerinde deyimlere yer verildiği ve bazı dizilerde sıklıkla kullanıldığı ifade edilebilir. Nitekim Kaya (2018, s. 19) tarafından çalışmada da Türk dizilerinin yabancı öğrenciler tarafından sıklıkla izlendiği ve dizilerin deyimler açısından zengin bir kaynak olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2. Dizilerde kullanılan kalıp ifadelerin sayısı

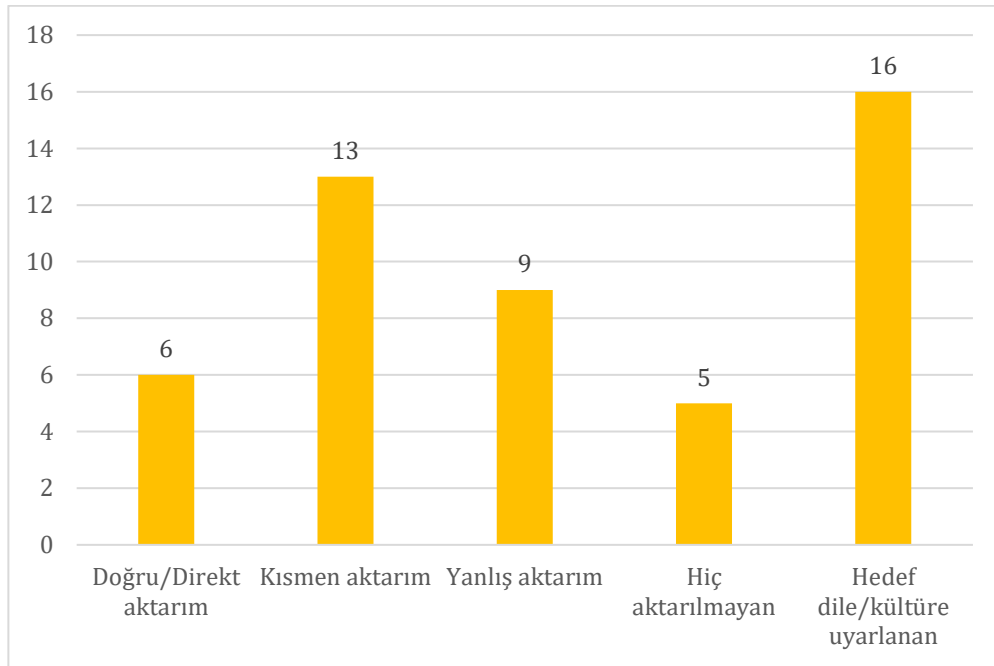
Tablo 2'ye göre en fazla kalıp ifadenin kullanıldığı bölüme sahip dizi 48 kalıp ifade ile Yargı adlı dizidir. İkinci sırada 43 kalıp ifadenin kullanıldığı İçerde, üçüncü sırada 20 kalıp ifadenin kullanıldığı Muhteşem Yüzyıl ve son sırada ise 17 kalıp ifadenin kullanıldığı Kuzgun adlı dizi gelmektedir. Toplamda ise 128 adet kalıp ifadenin kullanıldığı görülmektedir. Bu sonuca göre araştırma örneklemine alınan dizilerde kalıp ifadelerin deyimlerden daha fazla kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Kuzgun adlı dizi hem deyimlerin hem de kalıp ifadelerin en az kullanıldığı dizi durumundadır.

Tablo 3. Dizilerde en sık kullanılan deyimler ve kalıp ifadeler

Tablo 3'e göre araştırma örneklemine alınan Türk dizilerindeki deyimlerde ve kalıp ifadelerde en sık kullanılan sözcük(ler) sıralamasında birinci sırada "hayır", ikinci sırada "Allah", üçüncü sırada "Eyvallah" ve son sırada ise "Geçmiş olsun" yer almıştır. Buradaki "hayır" ifadesi yok, öyle değil, olmaz ya da olumsuzluk anlamında değil, Arapçadaki "hayr" kelimesinin karşılığı olan iyi, hayırlı, yararlı olan anlamında kullanılan sözdür (TDK sözlük, 2023). İncelenen dizilerde en sık kullanılan sözlerin daha çok din ve inanç ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum da din ve inançla ilgili konuların toplumun günlük hayatının önemli bir parçası olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Nitekim Erol (2007, s. 1) tarafından yapılan çalışmada da tüm kalıp sözler içinde "Allah" kelimesi ile başlayanların en geniş yere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4: Araştırmada incelenen deyimler ve kalıp ifadeler

Tablo 4'e göre araştırma kapsamında toplam 49 adet deyim ve kalıp ifade incelenmiştir. Bunlardan 6 tanesi doğru/direkt aktarım yapılan, 13 tanesi kısmen aktarım yapılan, 9 tanesi yanlış aktarım yapılan, 5 tanesi hiç aktarılmayan, 16 tanesi ise hedef dile/kültüre uyarlanan deyim ve kalıp ifadeden oluşmaktadır. Bu sonuca göre deyim ve kalıp ifadelerin yaklaşık üçte biri hedef dile/kültüre uyarlanmıştır. Hiç aktarılmayan ya da başka bir deyişle görmezden gelinen deyim ve kalıp ifadelerin sayısı sadece 5 tanedir. Bu sonuç bize dublaj/çeviri yapanların hataları olmakla birlikte her iki dile de büyük oranda hâkim olduğunu göstermektedir.

5.2. Türk dizilerinde kullanılan deyimler ve kalıp ifadelerin incelemesi

Bu bölümde deyimler ve kalıp ifadeler nasıl aktarıldığına bağlı olarak beş başlık altında ele alınmıştır.

5.2.1. Doğru/Direkt aktarım

Bu gruba giren Türkçe deyimlerin ve kalıp ifadelerin doğru bir şekilde ve hatasız olarak Kırgızcaya aktarıldığı değerlendirilmiştir. Buna göre İçerde dizisinde geçen "kendini bir şey zannediyor" ifadesi Kırgızcaya "Al özünü kim deyp oylogon" olarak aktarılmıştır. Çevirmen bu Türkçe deymi birebir çevirerek Kırgızcada tam karşılığı olacak bir ifade kullanmıştır. Kırgızcadan direkt bir çeviri yapılırsa Türkçedeki anlamını karşılayacak şekilde "o kendinin kim olduğunu düşünüyor" anlamını vermektedir.

İçerde dizisinde geçen "Ah be arkadaşım tam kalbimden yaraladın şimdi" ifadesi Kırgızcaya "Dosum menin, emi sen menin cüregimi caraladın" olarak çevrilmiştir. Yapılan çeviri her iki lehçede de karşılığı bulunan bir deyim olduğu için doğru aktarım olarak değerlendirilmiştir.

İçerde dizisindeki "emredersiniz müdürüm" kalıp ifadesi Kırgızcaya "Buyurganınızday başçı" şeklinde çevrilmiştir. Burada Kırgızcada "emrettiğiniz gibi müdürüm" şeklinde aktarılan bu kalıp ifade hem Kırgızcada karşılığı olması açısından hem de Türkçeden aktarım olarak doğru bir aktarım olarak kabul edilebilir.

5.2.2. Kısmen aktarım

Bu gruba giren Türkçe deyimlerin ve kalıp ifadelerin bir kısmının Kırgızcaya doğru aktarıldığı bir kısmının ise farklı şekilde aktarıldığı görülmektedir.

Muhteşem Yüzyıl'da "Gözleriniz ruhumu aydınlatıyor" ifadesi Kırgızcaya "Közdörünüz tünküsünö carık çaçat" şeklinde çevrilmiştir. Çevirmen deymi "gözlerin geceye ılık saçıyor" şeklinde çevirmiştir. Kırgızcada böyle bir deyim bulunmamaktadır, fakat anlam bakımından izleyicide bir karmaşa meydana getirmeden akışın bütünlüğü korunmuştur.

Muhteşem Yüzyıl'da "O bulduğunuzu da yaygaraya mahal vermeden kaldırın ortalıktan" cümlesi Kırgızcaya "Izışu çıkarbay Hasibenin süyögünü alıp salgıla" şeklinde çevrilmiştir. Çevirmen orijinal cümleden farklı olarak "gürültü, sorun çıkarmadan Hasibe'nin kemiğini (cesedini) kaldırın ortadan" şeklinde çevirmiştir. Burada da hedef dile kısmen bir aktarım söz konusudur.

İçerde adlı dizide "Çocuk oyuncuğu diyosun?" ifadesi Kırgızcaya "Demek çaş baldardın işi deysin?" şeklinde aktarılmıştır. Burada Türkçe deyim basit iş, kolay yapılacak bir iş manasına geldiği için Kırgızcada da "çocuk işi" denilmiş yani çocukların yapabileceği kolaylıkta iş denilmiştir. Çevirmenin deyim Türkçedeki anlamını bildiği anlaşılmaktadır. Çeviriyi de bu anlamı dikkate alarak yapmış fakat Kırgızcada bu şekilde bir deyim kullanılmamaktadır. Diğer taraftan dublajı yapılan dizilerden ya da filmlerden bunun gibi bazı deyimlerin ya da kalıp ifadelerin hedef dile zamanla yerleştiği görülmektedir. Bunun örneklerini yabancı yapımlardan Türkçeye dublajı yapılan yapımlarda da görmek mümkündür. Türkçede günlük konuşma diline dublaj nedeniyle giren "selam dostum", "şok oldum", "lanet olsun" gibi kelime ve deyimler Türkçe'ye sonradan yerleşmiştir.

Kuzgun adlı dizide "Ölüm kalım savaşı veren" ifadesi Kırgızcaya "Ölüm aldında catkan" şeklinde çevrilmiştir. Çevirmen bu deyim anlamından yola çıkarak çeviri yapmıştır. Ölmek üzere anlamına gelecek manada Kırgızcaya aktardığı görülmektedir. Fakat anlamını aktarmak yerine Kırgızcadaki "acaldı uuçtoo" (Nurmatov, 2008:51) ölmek üzere olmak, çok sıkıntı içinde olmak anlamına gelen bu deymi kullansa daha uygun bir çeviri olabilirdi.

Yargı adlı dizide "Sana feda olsun" ifadesi Kırgızcaya "Senden aylansın" şeklinde çevrilmiştir. Burada yapılan çeviri Kırgızca dil mantığına uydurulmaya çalışılsa da Kırgızcada bu şekilde bir ifadenin yaygın bir kullanımı olmaması nedeniyle çok da doğru bir çeviri olmamıştır. Diğer bir deyişle bu ifade için kısmen aktarım söz konusudur.

5.2.3. Yanlış aktarım

Bu gruba giren Türkçe deyimlerin ve kalıp ifadelerin yanlış bir şekilde Kırgızcaya aktarıldığı değerlendirilmiştir.

Muhteşem Yüzyıl'da geçen "Ne oldu, dilinizi mi yuttunuz?" ifadesi Kırgızcaya "Tiliñerdi cutup alđnarbı?" şeklinde çevrilmiştir. Çevirmen bu deymi doğrudan çevirerek "dilinizi yuttunuz mu?" şeklinde yapmıştır. Fakat Kırgızcada bu şekilde bir deyim kullanılmamaktadır. Bunun yerine "tis açpoo" (627) hiç ağzını açmamak, konuşmamak anlamına gelen bu deyim de kullanılabilirdi.

İçerde adlı dizide "havalı bir iş değil mi?" ifadesi Kırgızcaya "Ayavay özgörmökpün" olarak çevrilmiştir. Türkçede güzel, gösterişli bir durum, bir nesne anlamında kullanılan bu deyim Kırgızcaya çevirmen tarafından "çok aşırı değişmişim" anlamına gelecek şekilde deyimle alakasız bir şekilde çevrilmiştir.

Kuzgun adlı dizide "Ulan Ecdat. Tövbe estağfurullah" ifadesi Kırgızcaya "Senin. Kudayga tooba kıldım" şeklinde çevrilmiştir. Çevirmenin yaptığı doğrudan çeviri burada Kırgızca mantığa uygun gelmediği için dizinin konu akışı adına da anlamlı olmamıştır.

5.2.4. Hiç aktarılmayan

Bu gruba giren Türkçe deyimlerin ve kalıp ifadelerin Kırgızcaya aktarılmadığı, diğer bir deyişle görmezden geldiği değerlendirilmiştir.

Muhteşem Yüzyıl'da geçen "Sultanım, başışlayın gece gece rahatsızlık verdim" ifadesi Kırgızcaya sadece "Sultan ayım" şeklinde çevrilmiş ve ifadenin büyük bir kısmı yok sayılmıştır. Kırgızca dubajlı versiyonda oyuncu "Sultanım" dedikten sonra çevirmen bu cümlelerin geri kalanını çevirmemiştir.

Muhteşem Yüzyıl'da kullanılan "Haşa efendim, ne haddime" ifadesi Kırgızcaya "Men sizge kantip kalp aytpak elem" şeklinde çevrilmiştir. Çevirmen burada cümlelerin anlam karşılığını bulamadığı için "Ben size nasıl yalan söylerim" şeklinde bir cümleyle çeviri yapmış, fakat bu da Türkçe ifadenin tam karşılığı olmamıştır.

Yargı adlı dizide geçen "Baklavasınaymış akşamki maç. Doymadılar ısmarlamaya" ifadesi Kırgızcaya "Keçinde bir oyun bolot baralıbı? Sunuštay berip tacabaysınız bı?" şeklinde çevrilmiştir. Çevirmen tarafından Kırgızcaya "akşam bir oyun olacak, gidelim mi? İddiaya girmekten bıkmadınız mı?" şeklinde bir çeviri ile diyalogun Türkçedeki tam karşılığı verilmemiştir. Nitekim kötü yapılan dubajların izleyicileri dizileri orijinal dilinde izlemeye yönelttiği ve dolayısıyla da Türkçe öğrenmeye motive ettiği ileri sürülmektedir (Boylu ve Başar, 2015: 412).

5.2.5. Hedef dile/kültüre uyarlanan

Bu gruba giren Türkçe deyimlerin ve kalıp ifadelerin hedef dile ve kültüre uyarlanarak Kırgızcaya aktarıldığı değerlendirilmiştir. Çevirmenin bunu yapabilmesi için her iki dile ve kültüre de hâkim olması gerekmektedir.

Muhteşem Yüzyıl'da kullanılan "Şimdi kara toprağın altına koymuştun beni" ifadesi Kırgızcaya "Muzdak cerdi kuçaktap catmakmın" olarak aktarılmıştır. Bu ifade Kırgızcaya uygun bir deyimle "soğuk yeri kucaklayıp yatıyordum" şeklinde çevrilerek Kırgız kültürüne uyarlanmıştır.

İçerde adlı dizide geçen "komşu, ağzın kulaklarında bakıyorum" ifadesi Kırgızcaya "Koşna kuvanın koynuna batpay turgan go!" şeklinde çevrilmiştir. Türkçede kullanılan bu deyim yerine Kırgızca karşılığı olan "sevincin koynuna sığmıyor" anlamına gelen bir deyim kullanılmış ve tam olarak anlamı karşıladığı görülmektedir.

Kuzgun adlı dizide geçen "Yok ya!" ifadesi Kırgızcaya "Koysançı!" olarak aktarılmıştır. Hedef dildeki yapıya uygun olarak çevrilmiştir. Burada sözcük sözcüğe bir çeviri yapılsa anlam bozulacakken hedef kültüre uygun bir aktarım yapılmıştır.

Kuzgun adlı dizide kullanılan "Uzatma, kısa kes" ifadesi Kırgızcaya "Köp söz berbey ayt" şeklinde çevrilmiştir. Burada da çevirmen hedef dile uygun bir aktarım yaparak "çok söz söyleme" şeklinde çeviri yapmıştır.

Yargı adlı dizide kullanılan "kolay gelsin" ifadesi Kırgızcaya "İşine iygilik" olarak çevrilmiştir. "İşlerin iyi olsun" anlamına gelen bu ifade hedef dilin yapısına ve kültüre uyarlanarak çevrilmiştir. Yargı adlı dizide başka bir yerde "kolay gelsin" ifadesi Kırgızcaya "İşterge iygilik" olarak aktarılmıştır. İki çeviri de hedef dile uygun olarak, Türkçeye doğrudan aktarıldığında "işlerinize iyilik" gibi bir anlama gelen fakat hedef dilde karşılığı "kolay gelsin" şeklinde olan bir çeviri yapılmıştır.

6. Değerlendirme ve Sonuç

Yabancılar Türkçe öğretimi ve de dil aracılığıyla kültür aktarımında en etkin yollardan birisi olan film ve dizi sektörü Türkiye Türkçesi ve Türk kültürü adına da etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Dizilerin dünyanın birçok yerinde sevilerek izlenmesi Türk kültürünün de dünyaya yayılmasında etkili olmuştur. Dil kendi içerisinde bir millete özgü olan kültür, inanç, tarih vb. birçok unsuru taşımaktadır. Diziler aracılığıyla dünyaya yayılmak direkt kaynak dille ya da kaynak dilden hedef dile çeviri yolu ile de olsa güçlü bir araçtır.

Türkçe deyimler ve kalıp ifadeler bakımından zengin bir dildir be bunun yansıması Türk dizilerinde de görülmektedir. Araştırmaya dahil edilen Türk dizilerinde toplamda 120 deyim ve 128 kalıp ifade kullanılmıştır. Kullanılan deyim ve kalıp ifadeler arasında en sık kullanılan sözcük "hayır" ve

“Allah” sözcükleri olmuştur. Türkçe deyimler ve kalıp ifadeler arasında beddualar da oldukça geniş bir yer tutmasına rağmen bu araştırmada çok az sayıda rastlanmıştır. Aynı şekilde kötü söz, küfür ve argo içeren ifadeler de oldukça az sayıdadır. Bunun nedeni de Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) kuralları ve gözetimi olabileceği değerlendirilmektedir.

Kültür aktarımında bu kadar etkili olan bir aracın doğru kullanılması da o denli önemlidir. Burada özellikle iki kesime önemli görev düşmektedir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi dizi yapımcılarıdır. Bunların hazırlamış oldukları dizilerin Türk kültürünü mümkün olduğu en iyi derecede yansıtması gerekmektedir. Bu şekilde Türkiye Türklerini de dünyaya doğru tanıtması çok önemlidir. Burada elbette ekonomik kaygılar, popüler kültür vb. durumlar bazı dizi yapımcıları adına ön plana çıkarılarak hiçbir sınır tanımadan Türk kültürüne ve yaşamını doğru yansıtmayan diziler, filmler yapılarak dünya piyasasına sunulabilir. Bu durumda da Türkiye Cumhuriyeti’nin yetkili resmî kurumlarının gerekli önlemleri alması gerekmektedir. Aksi halde dünyaya Türkiye ve Türkler hiç olmadıkları bir biçimde yanlış bir şekilde tanıtılabilir. Hatta gösterimi hedeflenen piyasalarda Türk yapımı diziler yasaklanabilir. Bunun örneklerinden bazıları Suudi Arabistan, Mısır, Azerbaycan, Tacikistan, Afganistan, gibi bazı ülkelerde görülmüştür. Buralarda dizilerin yasaklanması haklı ya da haksız sebeplerden olup olmadığı ayrı bir konudur. Fakat burada dikkat edilmesi gereken en önemli konu yapılan dizilerin hem yurt içinde hem de yurt dışında izlenirken toplum değer yargılarına ve de kültürüne aykırı olmaması gerektiğidir. Netice olarak Türk dizilerinin Türk dünyası için birleştirici bir unsur olduğu ve Türkçenin yaygınlaşmasına katkı sağladığı görülmektedir.

6. Kaynaklar

- Abderrazag, S. & Kazi-Tani, L. (2018). “Dublajlı Türk Dizilerinin Cezayirli Ergenler Üzerindeki Olumsuz Etkisi”. *Journal of English Language and Literature* Volume 10, No. 3 December 2018, pp. 1039-1042.
- Al-Jenaibi, B. (2017). The Impact of Dubbed Serials on Students in the UAE. *Int. J. Arab Culture, Management and Sustainable Development*, Vol. 3, No. 1, pp. 41-66.
- Arık, İ. & Çelik, F. (2019). Türk dizilerinin Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Türkçe öğrenmeye etkisi (Kırgızistan örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(64), Doi: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3389>
- Asenwar, M. H. S. (2018). “Sab‘at Tayyibūn” (Yedi Güzel Adam) Dizisinde Dublaj Stratejilerinin Betimsel Çözümlemesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Okan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aslan, P. (2023, 1 Hairan). Türk dizilerinin uluslararasılaşma serüveni: Latin Amerika örneği. <https://fikirturu.com/kultur-sanat/turk-dizilerinin-uluslararasılaşma-seruveni-latin-amerika-orneği/>. Erişim tarihi: 09.05.2023.
- Barut, M. (2022). *Türk dizileri ve Türkçe: Türk dizilerinin Türkçe ve Türk kültürüne yakınlaştırmacı etkisi*. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü. ISBN: 978-625-8458-19-0.
- Berg, M. (2017). The importance of cultural proximity in the success of Turkish dramas in Qatar. *International Journal of Communication* 11(2017), pp. 3415–3430.
- Boylu, E. & Başar, U. (2015). Televizyondan Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenimine İlişkin Bir Durum Tespiti Çalışması: İran Örneği. *International Journal of Language Academy* Volume 3/4 Winter 2015 p. 401/414. DOI: <http://dx.doi.org/10.18033/ijla.311>.
- Buccianti, A. (2010). Dubbed Turkish soap operas conquering the Arab world: social liberation or cultural alienation?. *Arab Media & Society*. 10, pp. 1-7.
- Çelenk, S. (2005). *Televizyon, Temsil ve Kültür*. Ankara: Ütopya.

- Daqiq, B. & Hashemi, A. (2021). Attitude of Afghan youths on watching foreign dubbed serials: A case study of Takhar University, Afghanistan. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 7 (2), 173-180. DOI: <https://doi.org/10.24289/ijsser.874101>.
- Erol, Ç. (2007). Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözcükler Üzerine Bir İnceleme. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eryılmaz, S. (2022, 6 Ağustos). Türk dizileri 150 ülkede izleniyor. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/kultur-sanat/turk-dizileri-150-ulkede-izleniyor-iste-en-begenilen-diziler-ve-oyuncular-870666>. Erişim tarihi: 09.05.2023.
- Gökdoğan, U. C. (2017). Altyazı ve Dublaj Çevirisinde Erek Odaklı Yaklaşımla Seslenme Biçimleri, Argo ve Tabu İfadeleri. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 29, Aralık 2017. Doi: 10.5505/pausbed.2017.48278.
- Kaya, K. (2018). Türkçe Öğrenen Yabancıların İzledikleri Dizi Filmlerde Deyimlerin Kullanılma Sıklığı. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Sakarya Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Koçak, N. (2018). Türk dizilerinin etkisini araştıran akademisyenden. <https://www.haberturk.com/turk-dizilerinin-etkisini-arastiran-akademisyenden-berg-diziler-araplara-tabularini-yiktiriyor-1872132>. Erişim tarihi: 13.08.2023.
- Kurşun, M. (2019, 15 Kasım). İranlı gençler arasında yükselen trend: Türk dizileri ve oyuncuları. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/iranli-gencler-arasinda-yukselen-trend-turk-dizileri-ve-oyunculari-/1646489#>. Erişim tarihi: 05.08.2023.
- Labarta Postigo, M. (2022). Metaphorical dimension of idioms in TV series for German, Norwegian and Spanish audiences. *Estudios de Traducción*, 12, 151-162.
- Nurmatov, M. (2008). Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma-İnceleme). Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sarı, Ş. (2023). Alt Yazı ve Dublaj Çevirilerinde Bulunan Deyimsel İfadelerin Yapay Zekâ Temelli Makine Çevirisi Uygulamalarıyla Karşılaştırmalı Analizi. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Sayın, E. (2021, 2 Mart). Türk dizileri dünyanın dört bir yanına köprü oldu. <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/turk-dizileri-dunyanin-dort-bir-yanina-kopru-oldu-560791.html> Erişim tarihi: 17.08.2023
- Sejfula, M. (2022). Kültürün Küresel Karşı-Akışı Bağlamında Türk Dizilerinin Makedonya'daki Üniversite Öğrencileri Tarafından Alınlanması. *Yeni Yüzyılda İletişim Çalışmaları Dergisi*, 3(4) ss: 45-63. ISSN: 2757-7007.
- Şahin, A. (2015). Film Çeviri Türü Olarak Dublaj: Kısıtlamalar ve Zorluklar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 38 Volume: 8 Issue: 38, Haziran 2015 Issn: 1307-958.
- Warrad, M. A. N. (2019). Ürdün Üniversiteleri Öğrencilerinin Arapça Dublajlı Türk Dizilerini Kullanımları ve Doyuma Ulaşmaları: Anket Çalışması. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yeşilyurt, A. (2023). “‘Aşk-ı Memnu’ Dizisinin Arapça Dublajında Kültürel Öğelerin Çevirisi. Yayınlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Yiğit, A. (2013). ‘Turkish drama in the Middle East: secularism and cultural influence’, *Strategic Sectors: Culture & Society, Mediterranean Yearbook 2013*, pp.291–294, IEMed. Finland.

Yurt dışında gösterilen, (2011, 11 Nisan). Haberler. <https://www.calinos.com/haberler-detay-page06.html> Erişim tarihi: 14.08.2023.

Yürümez, R. & Yürümez A. (2019). Kırgızistan'da Türkiye Türkçesi öğretimi. C. Buyar (Ed.). Kırgızistan Araştırmaları içinde (s. 221-236). Bişkek: BYR.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde COVID-19 Salgını Sonucunda Alınan Mali Tedbirlerin Hukuki Analizi

Doç. Dr. Jordan Delev¹⁹, Arş. Gör. Nazife Yakupova Domazet²⁰

Özet

COVID-19 salgını etkisinin sağlık, sosyolojik, ekonomik ve hukuki yönleri vardır. Bu etkiler multidisiplinerdir. Salgının etkileri ulusal sınırları aşmasına rağmen ülkelerin salgına karşı aldıkları tedbirler ve oluşturdıkları politikaların belirgin ulusal karakteri vardır. Oluşan ekonomik sonuçlar, devletlerin hızlı bir mali tepki vermesini ve maliye politikasında değişiklik yapmasını gerekli kıldı. Bu makalenin temel amacı, COVID-19 salgınının Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki vergiler ve salgın nedeniyle alınan mali tedbirler üzerindeki etkisini, tedbirlerin uygulanmadan önceki hukuki sonuçlarını ve uygulanmalarını analiz etmektir. Bu makalede, salgının etkisini, ekonomik yoğunluğunu ve alınan mali tedbirlerin ekonomik ve hukuki gerekçesini ortaya koymak için analiz yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca mali tedbirlerin getirilmesinden önceki durumu ve uygulanmasından sonraki sonuçlarını kıyaslanarak analiz edilmesinde, karşılaştırmalı yöntemden yararlanılmıştır. Makalede sentez yöntemi kullanılarak tedbirlerin gerekçesi ve kabul edilmesindeki hukuki prosedür hakkında sonuçlar elde edilmiştir. Makalenin sistematığı, yeni durum sonucunda maliye politikasının değiştirilmesi gerekliliğine ilişkin temel göstergelerin analizini içermektedir. Salgının öngörülemez doğası, kurumların hızlı ve amaca uygun bir yanıt vermesini gerekli kıldı. Hukuki prosedür, öngörülen tedbirlerin getirilmesi ve uygulanma şekli, kurumların normal işleyişine bir istisna teşkil etmektedir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Hükümeti tarafından alınan ekonomik paketlerin getirilmesi sırasında normalden farklı bir hukuki prosedürün uygulanmasının gerekçesi ve başta Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi olmak üzere diğer önemli kurumların rolü, bu makalenin cevap vermeye çalıştığı temel konulardan biridir. Makalemiz, pandeminin maliye politikası üzerindeki etkisini, dayatılan koşulların bir sonucu olarak politikayı değiştirme ihtiyacını vurgulamaya çalışmaktadır. Ayrıca makale, mali hazırlık ihtiyacı ve gelecekte oluşabilecek kriz durumlarına rasyonel bir tepki verme konusunda rehberlik sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mali Tedbirler, Maliye Politikası, COVID-19, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti

1. Giriş

COVID-19, Avrupa ve Kuzey Makedonya'dan çok uzakta bir yerde sağlık krizi olarak başladı ancak hızla küresel bir ekonomik krize dönüştü. 2020 yılının başından bu yana dünyanın karşı karşıya olduğu bu sağlık salgını, 10 yıl önce yaşanan küresel mali krizden daha büyük ve daha farklı olduğu tahmin edilen küresel anlamda en büyük mali krizlerden birine neden oldu. Bu kriz tüm dünya ekonomilerinde büyük bir şok etkisi yaratmış ve ciddi sosyo-ekonomik sonuçlara neden olmuştur. Birçok ülkenin hızlı ve kapsamlı tepkisine rağmen ekonomilerin tarihi oranlarda durgunluk yaşaması nedeniyle küresel düzeyde ekonomik belirsizlik oldukça yüksektir. (Мицевска Лазарова, 2020, s.4)

Mevcut sağlık ve ekonomik krizin ciddiyeti hayal bile edilemezdi. Bu durum hem arzı hem de talebi etkiliyor ve bu nedenle Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Hükümeti'nin çok çeşitli alanlarda ve belirlenen hedef gruplarında güçlü bir tepki vermesi ihtiyacı ortaya çıktı. Dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Kuzey Makedonya'da da, COVID-19'un yol açtığı salgına karşı ilk acil müdahale halk

¹⁹ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kuzey Makedonya, jordan.delev@vizyon.edu.mk

²⁰ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kuzey Makedonya, nazife.yakup@vizyon.edu.mk

sağlığını korumaya yönelik tedbirler oldu. Fakat bu salgın ekonomiyi farklı hızla ve farklı boyutlarda etkiledi. Bazı sektörler, COVID-19'un yayılmasını önlemeye yönelik alınan izolasyon ve hareket kısıtlaması gibi güvenlik tedbirler nedeniyle özellikle zarar gördü. Ayrıca geleceğe dair büyük bir belirsizliğin var olmasıyla durum daha da kötüleşti. Dünya ticareti geriledi, birçok ülke sınırlarını yabancı uyruklulara kapattı ve mal akışında daha fazla aksama yaşanmaması için önemli çabalar sarf edildi. Ekonomik aktiviteyi en azından asgari düzeyde tutmak, toplu işten çıkarmaları önlemek ve sosyal koruma sistemlerine destek sağlamak için büyük hükümet müdahalelerine duyulan ihtiyaç açıktı. Kuzey Makedonya Hükümeti, Kuzey Makedonya ekonomisi ve ticari kuruluşlarında yaşanan şoklara yanıt olarak, krizden ilk ve doğrudan etkilenen sektörlerle (konaklama, turizm, ulaştırma vb.) odaklanarak bazı kriz karşıtı tedbirler aldı. (International Labour Organization, 2020, s. 7)

Makelemizin ana hedefi, sosyo-politik durum, salgının resmi başlangıcı ve salgına verilen ilk mali tepkiler hakkında fikir edinmek amacıyla COVID-19 salgınıyla ilgili olayların kronolojisini sunmaktadır. Makalenin bir sonraki odak noktası, salgın sırasında Kuzey Makedonya'da oluşturulan maliye politikasının analizidir. Ayrıca bu çalışma, Hükümetin elinde bulunan yasal düzenlemelerin bir analizini ve olumsuz sonuçların en aza indirilmesini sağlamak için alınan ekonomik tedbirlerin bir analizini içermektedir. Son olarak makalede, salgın nedeniyle ilan edilen olağanüstü hal sırasında yasama organı olan Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi'nin rolü ele alınmıştır.

2. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki COVID-19 Salgınıyla ilgili Olayların Kronolojisi

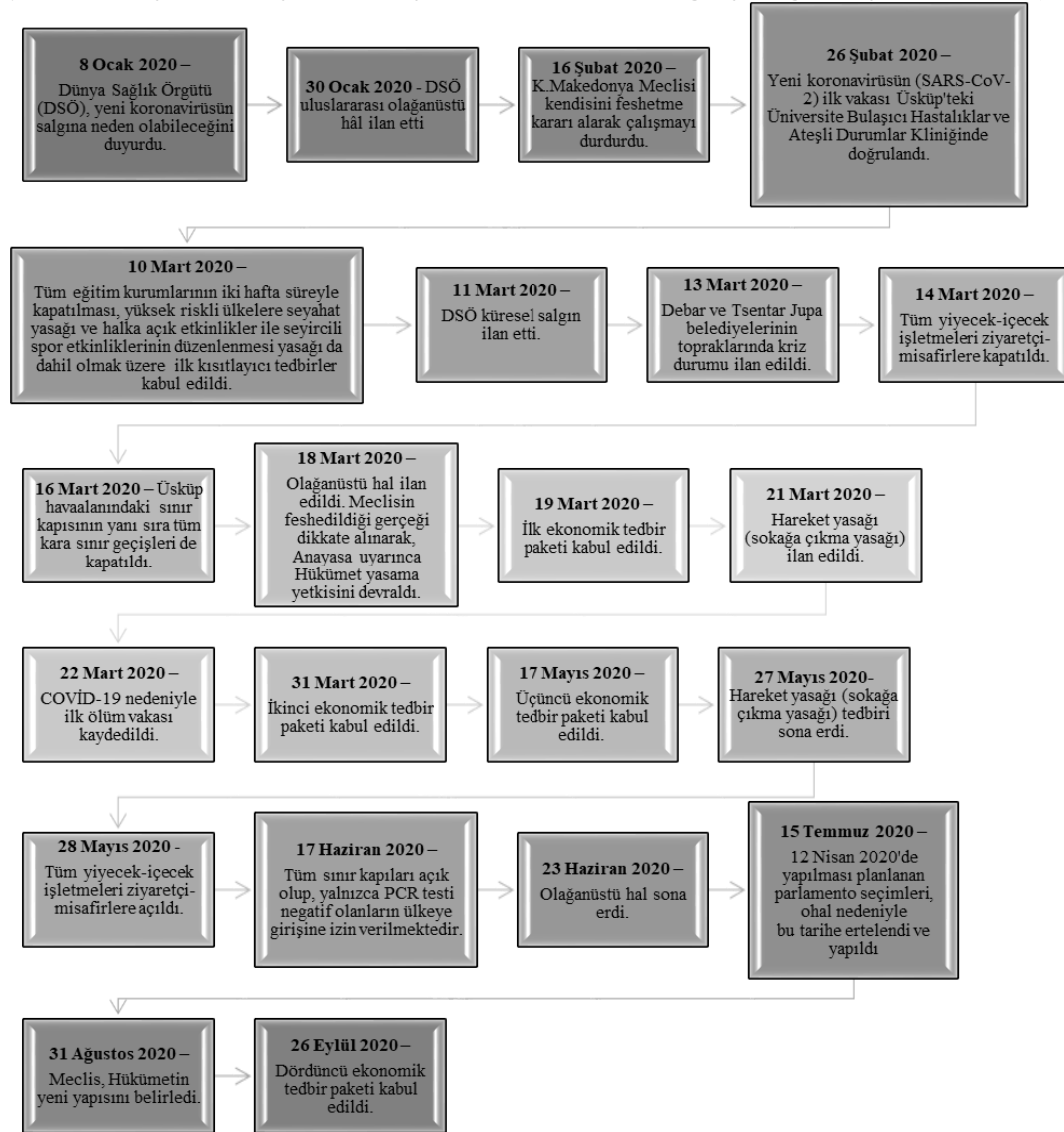
COVID-19 salgınına ilişkin olayların kronolojik analizi yapılarak salgınla mücadelede mali tedbirlerin alınmasının gerekliliği, yoğunluğu ve sistematikliği en kolay şekilde algılanmaktadır. Salgın koşullarının karmaşıklığı nedeniyle yapılan kronolojide uluslararası ve ulusal düzeyde olaylara yer verilmektedir. Uluslararası toplumu etkileyen olaylardan 8 Ocak 2020 tarihi öne çıkmaktadır. Bu tarihte Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) aralık ayında Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan kaynağı bilinmeyen zatürre salgınının nedeninin yeni tip koronavirüs olabileceğini duyurdu. Bir aydan kısa bir süre içinde yani 30 Ocak'ta DSÖ, Çin ile seyahat ve ticaretin kısıtlanmasını önermeye de uluslararası olağanüstü hâl ilan etti. (Delev & Gjorgjioska, 2022, s. 520)

Ulusal düzeye baktığımızda, 16 Şubat 2020'de salgın koşullarının başlamasından önce Kuzey Makedonya Meclisi kendisini feshetme kararı alarak çalışmayı durdurmuştu. Bu karardan on gün sonra, 26 Şubat'ta yeni koronavirüsün (SARS-CoV-2) ilk vakası Üsküp'teki Üniversite Bulaşıcı Hastalıklar ve Ateşli Durumlar Kliniğinde doğrulandı. 10 Mart 2020'de Kuzey Makedonya'da tüm eğitim kurumlarının iki hafta süreyle kapatılması, yüksek riskli ülkelere seyahat yasağı ve seyircili halka açık etkinlikler ile seyircili spor etkinliklerinin düzenlenmesi yasağı da dahil olmak üzere ilk kısıtlayıcı tedbirler kabul edildi. (Јазаров, 2021, s. 13). Bir gün sonra yani 11 Mart'ta DSÖ küresel salgın ilan etti. (Delev, 2021, s. 21) Kuzey Makedonya'da ilk kez 13 Mart 2020'de Debar ve Tsentar Jupa belediyelerinin topraklarında kriz durumu ilan edildi ve bu belediyelere giriş ve çıkışlar yasaklandı. Aynı zamanda yüksek riskli ülkelere gelen yabancı uyruklu vatandaşların girişine de yasak getirildi. Ertesi gün, 14 Mart'ta, tüm yiyecek-içecek işletmelerinin ziyaretçi-misafirlere kapatılmasına karar verildi. 16 Mart 2020'de Üsküp havalimanındaki sınır kapısının yanı sıra tüm kara sınır geçişleri kapatıldı. Olayların bu gelişimi, 18 Mart 2020'de Kuzey Makedonya'da olağanüstü hâl ilan edilmesi ihtiyacını doğurdu. Meclisin feshedildiği gerçeğini dikkate alan Hükümet, Anayasa uyarınca yasama yetkisini devraldı. (Мојаноски, 2021, s. 10)

Olayların kronolojisindeki bir sonraki adım ekonomik alanda tedbirlerin alınmasını içermektedir. 19 Mart 2020'de ilk ekonomik tedbir paketi kabul edildi. Üç gün sonra 21 Mart'ta ek tedbir olarak hareket yasağı (sokağa çıkma yasağı) ilan edildi. Ardından ertesi gün, yani 22 Mart'ta, COVID-19 nedeniyle ilk ölüm vakası kaydedildi. Salgının ilerlemesi ile ek ekonomik tedbirlere ihtiyaç duyuldu ve bundan dolayı 31 Mart 2020'de ikinci ekonomik tedbir paketi kabul edildi. Bir buçuk ay sonra ortaya çıkan ekonomik sonuçlar yeni bir müdahaleyi gerektirdi. Bu ekonomik müdahale 17 Mayıs 2020'de

üçüncü ekonomik tedbir paketinin kabul edilmesiyle gerçekleşti. Bundan on gün sonra 27 Mayıs'ta hareket yasağı (sokağa çıkma yasağı) tedbirinin sona erdiği belirlendi ve bir gün sonra 28 Mayıs'ta tüm yiyecek-içecek işletmelerinin misafir-ziyaretçilerle çalışmaya açık olmasına karar verildi. Kısıtlayıcı tedbirlerin azaltılması eğilimi, 17 Haziran 2020'den itibaren tüm sınır kapılarının açılmasına yol açmış ve ülkeye girişe yalnızca 72 saatten eski olmayacak PCR testi negatif olan kişilerin girmesine izin verilmiştir. Makedon vatandaşları ise yalnızca Arnavutluk ve Sırbistan'a seyahat edebilmektedir. Bu gelişmeler 23 Haziran 2020'de olağanüstü halin sona ermesine yol açtı. Böylece daha önce 12 Nisan 2020'de yapılması planlanan ve olağanüstü hal nedeniyle ertelenen parlamento seçimlerinin düzenlenmesi için uygun koşullar yaratıldı ve 15 Temmuz 2020'de bu parlamento seçimleri yapıldı. Yapılan parlamento seçimlerinin ardından, halihazırda oluşturulmuş olan Meclis, 31 Ağustos'ta Hükümetin yeni bileşimini seçti. Etkili bir yasama ve yürütme organının mevcut olduğu bu yerleşik siyasi ortamda, dördüncü ekonomik tedbir paketi 26 Eylül'de kabul edildi. (Jazapov, 2021, s. 14-15)

Şekil 1. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki COVID-19 Salgınıyla İlgili Olayların Kronolojisi.

3. COVID-19 Bağlamında Maliye Politikası

Maliye politikası, COVID-19'un neden olduğu krize yönelik müdahale paketinin anahtarıdır. Hareket kısıtlamaları, sokağa çıkma yasağı ve sosyal mesafe, işgücü arz ve talebini, ulaşımı ve turizmi

benzeri görülmemiş bir şekillerde etkilemektedir. Restoranlar, oteller, zaruri olmayan perakende satış, turizm, ulaştırma ve imalatın önemli bir kısmı da dahil olmak üzere ulusal ekonominin tüm sektörleri kapatıldı. 2008/2009'da oluşan ekonomik krizde olduğu gibi, ekonomik erozyona karşı koymak ve hane halkı ile işletmeleri desteklemek için hükümetler hem para hem de maliye politikasını kullandı. (Апсов, 2021, s. 19-20) Fakat COVID-19 salgını, salgının ortaya çıkmasının neden olduğu ekonomik etkileri hafifletmeye yönelik para politikası araçlarının sınırlı olduğu ve son derece düşük nominal faiz oranlarının olduğu bir ortamda ortaya çıktı ve etkisini gösterdi. (World Bank Group, 2020c, s. 1)

Bu nedenle maliye politikası COVID-19'a karşı mücadeleye öncülük etmesi gerekiyordu ve yetkililer hayat kurtarmak, gelir kaybı, işsizlik ve iflastan en çok etkilenen bireyleri ve işletmeleri korumak, salgının derin ve uzun süreli bir durgunluğa yol açma olasılığını azaltmak için bir dizi mali tedbiri devreye sokmak için acele etti. Diğer ülkeler gibi, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Hükümeti de durgunlukla başa çıkmak ve hane halkı ile işletmelere destek sağlamak için mali teşvikler kullandı. Desteğin kapsamı ve türü her ülkenin mali alanına ve finansman erişimine bağlıdır. O dönemde Kuzey Makedonya, politikanın acil önceliği olan sağlık hizmetleri, ilaç ve ekipmanlara daha fazla para harcamaya başladı. Buna ek olarak Hükümet, vergi istisnası, muafiyetleri, indirimi, ertelemeleri, ücret sübvansiyonları, kredi limitleri ve en savunmasız kişilere yönelik sosyal yardım yoluyla hane halkı ile işletmeleri desteklemeye yönelik tedbirler uygulamaya koydu. Ayrıca Kuzey Makedonya, Makedonya Kalkınma Bankası aracılığıyla sübvansiyonlu kredi limitleri de sundu.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde mali tedbirleri genel olarak iki gruba ayırabiliriz. Bunlar sağlık sistemlerinin salgınla başa çıkabilmesini sağlayacak mali tedbirler ile ciddi şekilde salgından etkilenen bireylere ve işletmelere yardımcı olmaya yönelik mali tedbirlerdir. İlk gruptaki mali tedbirler, COVID-19'a yanıt için sağlık hizmetlerinde maliyetlerin yeniden dağıtılmasını içerir. Ağır darbe alan bireylere ve ticari işletmelere yardım etmeye yönelik ikinci gruptaki mali tedbirler, vergi yönetimi ve politikası tedbirlerini, harcama tedbirlerini ve diğer tedbirleri içermektedir. Vergi yönetimi ve politikası tedbirleri arasında en sık kullanılan tedbir vergi raporlama sürelerinin ertelenmesi, yani askıya alınması olmuştur. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde bu, kurumlar vergisinin, kişisel gelir vergisinin ve sosyal güvenlik katkılarının karakteristik özelliği idi. Katma değer vergisinde herhangi bir sürenin ertelenmesi söz konusu değildi. Vergi raporlama sürelerinin ertelenmesinin evrensel düzeyde yapılmadığını, yalnızca salgından etkilenen sektörlerle uygulandığını vurgulamak özellikle önemlidir. Kuzey Makedonya'daki vergi yönetimi tedbirleri arasında, vergi borçlarına ilişkin faiz oranlarının azaltılması veya iptal edilmesi uygulaması da vardı. Öte yandan, vergi politikası tedbirleri grubunda parafiskal giderlerde indirim ve katma değer vergisi (KDV) istisnası ve muafiyetleri uygulandı. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde harcama (gider) tedbirleri arasında sübvansiyonlar, sosyal güvenlik katkı paylarının ödenmesinde kolaylıklar, özel sektördeki ücret sübvansiyonları, yalnızca etkilenen sektörler için ve ek sosyal transferler (sosyal yardım, işsizlik yardımları, enerji sübvansiyonları, emekli maaşlarının artması) yer almaktadır. Diğer tedbirler grubu, sübvansiyonlu faiz oranlarına sahip kredi limitlerini ve garanti planlarını içermektedir. Bunlardan Kuzey Makedonya'da yalnızca garanti planları uygulandı. (World Bank Group, 2020c, s. 6)

Bu tür tedbirler krizi hafifletmek için gerekliydi ancak bunların ne kadar etkili olacağı, bu özel içeriğe ne kadar iyi uyarlandıklarına bağlıydı. Bu müdahalelerin gerekçesi, kısa vadeli gelir açıkları nedeniyle şirketlerin zorla kapatılmasını veya işten çıkarmaları önleyerek ekonominin gelirini ve üretim kapasitesini korumaktır. (Узунов, 2022, s. 95) Örneğin, ücret sübvansiyonları veya vergi istisnası ile muafiyetleri bu krizde işletmelerin aktif kalabilmeleri ve işçileri elde tutabilmeleri için sabit maliyetleri azaltmalarına yardımcı olmak amacıyla popüler hale geldi. Konaklama, yolcu taşımacılığı ve perakende hizmetlerinde (gıda ve eczaneler hariç) faaliyet gösteren şirketlerin çoğu karantina sırasında tüm gelirlerini kaybetti. Prensip olarak kriz zamanlarında maliye politikası müdahalelerinin etkin, esnek, uygulanabilir ve sürdürülebilir olması gerekmektedir. Destek ödemelerinin işletmelere nakitlerini harcamadan önce ulaşmasını sağlamak için hız çok önemlidir. Ayrıca pahalı oldukları için zamana bağlı olmalı ve ilgili sektörleri dikkatle hedef almalıydılar. Aynı zamanda belirsizliği azaltmak ve uyumu artırmak için açık kurallara uymaları gerekir. Bu tür tedbirler

kısa vadede gelirlerin ve üretim kapasitesinin korunmasına yardımcı oluyor ancak şirketlerin üretkenliklerini korumaları ve istikrarlı bir şekilde toparlanma aşamasına girmeleri gerekmektedir. Süresi sınırlı ve geri döndürülebilir tedbirler gerekli olmasına rağmen, desteğin sağlanma hızı iyileşme hızına uygun olmalıdır. (World Bank Group, 2020b, s. 24-25)

Yaşamı ve işi korumaya yönelik tedbirlerin aynı zamanda büyük mali maliyetleri olup kamu borcunun artmasına neden olmaktadır. Bu nedenle ülke bir durgunlukla karşı karşıyadır. Vergi matrahının daraltılması, vergi mükelleflerinin kötüleşen disiplini ve vergi yükünü azaltıcı tedbirler nedeniyle gelirler azaldığında bile Hükümetin sağlık hizmetlerine, sınırlı likiditeye sahip hanelere ve ticari kuruluşlara fon sağlamak ve toparlanma aşamasında talebi canlandırmak amacıyla daha yüksek harcamalar yapması hayati önem taşımaktadır. (World Bank Group, 2020a, s. 71-72)

4. Hükümetin COVID-19 Döneminde Getirdiği Ulusal Yasal Düzenlemelerin ve Ekonomik Tedbirlerin Analizi

Sağlık krizi ile getirdiği zorluklarla mücadele ve halkın korunması, Hükümet'in 11 Mart 2020'de aldığı tedbirler ile başladı ve ardından 18 Mart 2020'de ülke genelinde olağanüstü hal ilan edildi. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nın 125. maddesinin 1. fıkrası uyarınca, iç veya dış unsurların devlete karşı silahlı eylemde bulunması, doğal afetler, iç karışıklıklar, salgın hastalıklar, ekonomik krizler, genel grev gibi riskler söz konusu olduğunda olağanüstü hal ilan edilebilir. Anayasa'nın 2, 3 ve 4'üncü fıkraları, olağanüstü halin Cumhurbaşkanı'nın, Hükümetin veya en az 30 milletvekilinin teklifi üzerine Meclis tarafından ilan edileceğini düzenlemektedir. (Шкарпик, 2015, s. 864) Olağanüstü hal üçte iki çoğunlukla ilan edilir, 30 güne kadar sürebilir, yeniden uzatılma ihtimali vardır.

Ülkemizde olduğu gibi erken parlamento seçim hazırlıkları ile Meclisin feshedilmesi nedeniyle Meclis toplanmadığı durumlarda, Hükümetin teklifi üzerine Cumhurbaşkanı ülkenin tamamında olağanüstü hal ilan etme kararı alabilir ve toplandığı anda bu kararı Meclis'in onayına sunmakla yükümlüdür. Olağanüstü hal, iki kez 30 gün, iki kez 14 gün ve bir kez de 8 gün olmak üzere beş kez ilan edildikten sonra 22.06.2020 tarihinde sona erdi.

Olağanüstü hal ilanı, halkı bulaşıcı hastalıklardan korumanın yanı sıra, Hükümetin salgının neden olduğu sağlık ve ekonomik risklerle daha hızlı ve verimli bir şekilde başa çıkmasına yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Meclisin feshedildiği göz önüne alındığında bu özellikle önemlidir. Olağanüstü hal ilan edildiğinde Hükümetin anayasal yetkileri göz önünde bulundurulduğunda, Hükümet bu dönemde Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) çıkararak yasama organı olarak da hareket etmiştir. Bu yetki Anayasa'nın 126. maddesinde düzenlenmiştir; burada olağanüstü hal durumunda Hükümetin Anayasa ve kanunlara uygun olarak kanun hükmünde kararnameler çıkarması öngörülmektedir. (Тренеска Дескоска, Ристовска, & Трајковска-Христовска, 2021, s. 26) Böylece olağanüstü hal sona erene kadar Hükümetin tüm kararları anında yürürlüğe girebilecektir. Bu dönemde Hükümet, devletin borçlanması, bütçenin yeniden dengelenmesi, bütçe fonlarının bir bölgeden diğerine yeniden dağıtılması, sağlığa daha fazla para aktarılması, ekonomiye yardım edilmesi gibi benzeri durumların ve COVID-19 koronavirusunun yayılmasının yol açtığı koşulların üstesinden gelmek için tüm güçlerin ve araçların yönlendirilmesinin amacıyla bir kanun hükmünde kararname çıkarabilir. Olağanüstü hal süresince toplam 250 kanun hükmünde kararname çıkarıldı; bunların büyük bir kısmı ekonomi ile finans (54), sağlık (22) ve iş ilişkileri (14) alanlarını kapsamaktadır. (Македонското здружение на млади правници, 2020, s. 4)

Kuzey Makedonya Cumhurbaşkanı'nın olağanüstü halin varlığını ilan etmesi ve ardından 12 Nisan'da yapılması planlanan parlamento seçimlerinin ertelenmesi yönünde siyasi karar alınması koşullarında, olağanüstü hal sırasında yasal gücü olan kanun hükmünde kararnameler çıkarma olanağı sayesinde, önemli ekonomik kararlar alma yetkisi tamamen Hükümete aittir.

Maliye politikasının uygulanması söz konusu olduğunda ve Kuzey Makedonya Cumhuriyeti 2020 Bütçesinin gelir ve gider tarafında gerekli düzeltmeler yapılması nedeniyle Hükümet COVID-19'un yol

açtığı krizin sonuçlarının aşılmasına ve ekonominin toparlanma sürecinin hızlandırılmasına yönelik tedbirleri finanse etmek amacıyla Mayıs ayı ortasında Bütçenin yeniden dengelenmesini kabul etti. Bu doğrultuda Hükümet, Devlet Bütçesindeki mali kaynak eksikliğinin finansmanı için kullanılması gereken yeni ve üst üste yedinci Eurobond tahvil ihraç etti. (Мojкоска Блажевски, 2021, s. 23) Kuzey Makedonya Cumhuriyeti, ekonomi üzerindeki olası olumsuz etkileri azaltmak için Avrupa Birliği'nden mali yardım aldı. Ayrıca Uluslararası Para Fonu, Hızlı Finansman Aracı aracılığıyla ülkeye mali destek sağlanmasını onayladı. Bu araç sayesinde, temelleri sağlam bir ekonominin dış, beklenmedik ve geçici bir şoktan etkilendiği durumlarda, İMF'nin finansal kaynaklarına son derece hızlı ve avantajlı bir şekilde erişim mümkün olmaktadır.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Hükümeti, koronavirüsün ortaya çıkışından bu yana ekonomi üzerindeki olumsuz etkiler ile başa çıkmayı amaçlayan 4 tedbir paketini kabul etti. Bu paketler kapsamında salgından etkilenen kurum ve kişileri kapsayacak ve destekleyecek 70'e yakın farklı tedbirler benimsenmiştir. Ekonomiye desteklemeye yönelik kriz karşıtı tedbir paketlerinin tamamı vatandaşlara, onların işlerine, sosyal güvenliğe, dayanışmaya, koronavirüsün ekonomik etkilerinin daha kolay aşılabileceği bir ortam yaratmaya ve yeni gelişen Makedon ekonomisinin olumlu eğilimlerini sürdürmek için kriz bittiğinde hızlı bir çıkış stratejisi uygulamaya odaklanıyor. (Влада на Република Северна Македонија, 2022 s. 11) Tüm paketlere ilişkin tedbirlerin oluşturulması, krizden etkilenen azami sayıda vatandaşın kapsanması amacıyla ticaret odalarının, sendika kuruluşlarının ve işveren kuruluşlarının katılımıyla şeffaf ve kapsayıcı bir süreç içerisinde gerçekleştirildi. Kabul edilen tüm tedbirleri genel olarak üç gruba ayrılabilir. Bunlar bütçe harcamalarına neden olan tedbirler, yani doğrudan mali etkileri olan tedbirler, bütçe gelirlerinin azalmasına neden olan tedbirler ve ekonomik etkisi olan ancak mali etkisi olmayan tedbirler.

4.1. Birinci Tedbir Paketi

Birinci tedbir paketi, Hükümet'in ortaya çıkan bu duruma ilk ve açık tepkisi olarak 18 Mart 2020'de sunuldu ve sağlık krizinin ekonomi üzerindeki etkisinin hafifletilmesine yönelikti. Bu Paket, sağlık krizinden en çok etkilenen vatandaşlar ve şirketleri hedef alan, likiditeyi ve istihdamı korumaya yönelik müdahale tedbirlerini içermektedir. Gerçekleştirilen fonların tamamı işletmelere yönlendirilirken, fon talebinde bulunmayan vatandaşlara yönelik bazı tedbirlere de yer verildi. (Мијовиќ Христовска, 2021, s. 51)

Krize mümkün olan en hızlı tepkinin verilmesine odaklanan birinci paketin öncelikleri sonucunda benimsenen tedbirler ağırlıklı olarak bütçe gelirlerinin azalmasına neden olan tedbirler grubundan olup, ekonomik etkisi olan ama mali etkisi olmayan tedbirlerdir. Birinci tedbir paketiyle, geliri azalan kuruluşlar için Mart-Temmuz 2020 ayları için kişisel gelir vergisi ve kâr vergisi için geçici vergi daha doğrusu peşin ödeme vergisi ödemekten muafiyet sağlanmasının yanı sıra etkilenen sektörlerdeki şirketlerde her çalışan başına Nisan, Mayıs ve Haziran 2020 katkı paylarının %50'sinin sübvansede edilmesi öngörülmektedir. Ayrıca bazı esaslara ilişkin Gümrük vergileri kaldırılmış, kamu görevlerine ilişkin yasal gecikme faizi ve cezai faizlerde indirimde gidilmiştir.

Mali etkisi olmayan tedbirler kapsamında birinci pakette Kalkınma Bankası aracılığıyla ekonomik faaliyeti salgından en çok etkilenen mikro, küçük ve orta ölçekli işletmelerin likiditesinin korunması ile ücret ödemede sorun yaşayan şirketlerin iş yerlerinin yani istihdamın korunmasına yönelik faizsiz krediler hayata geçirilmiş. Faizsiz kredilerin yanı sıra, ilk paketle birlikte Merkez Bankası'nın temel faiz oranı düşürüldü ve faturaların elektronik ortamda düzenlenmesi, aktarılması ve alınması yöntemi de basitleştirildi. Birinci paket çerçevesinde bütçe harcamasına, yani doğrudan mali etkiye yol açan tedbirlere yönelik herhangi bir fon hayata geçirilmemiştir.

4.2. İkinci Tedbir Paketi

İkinci ekonomik tedbir paketi 31.03.2020 tarihinde kabul edilmişti ve reel ekonomiyi doğrudan etkileyen ve her aileye ve bireye ayrı ayrı doğrudan yardımcı olan spesifik tedbirler içermektedir.

Buradaki amaç ekonomiyi desteklemek, iş yerlerini korumak, sosyal istikrarı sürdürmek ve bu krizden etkilenen vatandaşlara yardım etmektir.

İkinci paketin değeri birinciye göre oldukça yüksekti. Desteğin büyük bir kısmı mali etkisi olmayan tedbirlerle ilgiliydi; özellikle şirketler ve vatandaşlar için kredi geri ödemelerinin 3 ila 6 ay süreyle ertelenmesi ve yeniden yapılandırılması olanağı getirildi. Ayrıca Kalkınma Bankası tarafından firmalara yeni bir faizsiz kredi imkânı sağlanarak destek sağlandı. Bu paketle icra kanununun askıya alınması, iflas davası açılma yasağı, sosyal konut kullanıcılarına kira muafiyeti vb. düzenlemeler getirildi. (Миов, 2020, s. 39)

Doğrudan bütçe harcamasına neden olan tedbirlere fon ayrılmış ve eksiksiz olarak uygulanmıştır. Bu gruptaki açık ara en önemli tedbir, geliri azalan şirketler ve serbest meslek sahipleri için Nisan, Mayıs ve Haziran ayları için ücretlerin ödenmesi amacıyla her çalışan başına 14.500 denar (asgari ücret seviyesinde) tutarında iş yerinin korunması için işverenlere verilen destektir. Bu türden diğer tedbirler şunlardır: işini kaybeden vatandaşlara maddi tazminat; sosyal yardım yararlanıcılarının kapsamının genişletilmesi amacıyla kriterlerin hafifletilmesi; sporculara ve sanatçılara destek. İkinci pakette ise bütçe gelirlerinin azalmasına neden olacak herhangi bir tedbir bulunmuyordu.

4.3. Üçüncü Tedbir Paketi

17 Mayıs 2020'de yayınlanan üçüncü ekonomik tedbir paketi, vatandaşlara ve ekonomiye doğrudan destek yoluyla iç ekonominin canlandırılmasını hedefliyordu. İç ekonominin canlandırılması için kısa ve orta vadeli tedbirleri içermektedir. Üçüncü pakette yer alan tedbirlerin amacı, vatandaşların özel tüketimini teşvik ederek daha iyi bir yaşam ve mevcut iş yerlerinin korunması ile yeni iş yerlerinin yaratılması için koşullar oluşturmaktır. Ayrıca üçüncü paketle şirketlerin yerel, bölgesel ve küresel düzeyde rekabet gücünün artırılması ve yurt içi turizmin aktif hale getirilmesine yönelik çalışmalar yapılıyor. Bu paket, yeni tarımsal ürünlerin teşvik edilmesini ve çiftçilerin daha fazla hacim ve kalitede yerli üretim yapmalarını desteklemeyi amaçlıyor. Bilişim teknolojileri (BT) ve çevrimiçi faaliyet ve araçların tanıtılmasıyla ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi, kayıt dışı ekonominin azaltılmasına yönelik bir araç olarak nakitsiz ve çevrimiçi ödemelerin teşvik edilmesi ve artırılması gibi hedefler üçüncü paketin hedefleri arasındadır. (Мијовић Христовска, 2021, s. 51)

Doğrudan mali harcamaya neden olan tedbirler arasında, başta tüm işsizler, gençler ve aylık net maaşı 15.000 denarın altında çalışanlar için ödeme kartları olmak üzere, önemli miktarda bütçe harcaması içeren birçok tedbir bu pakette yer aldı. Bu pakette alınan diğer tedbirler şunlardır: rekabet edebilirlik, yeni pazarlar bulma ve modernizasyon için özel sektöre destek; iç turizm çeki; çiftçilere yeşil petrolü sübvansesi edilmesi amacıyla ödeme kartı; bulaşıcı hastalık klinikleri ve bölümlerinin doktorları ile tıbbi personeli için prim; COVID-19 nedeniyle işini kaybeden kişiler için işsizlik tazminatı; gençlere mali destek şeklinde BT ve dijital beceri eğitimi için eş finansman kuponları; zanaatkarlara alet ve yeniden malzeme alımı maliyetleri için eş finansman; İnovasyon Fonu aracılığıyla yerli start-up ürün ve hizmetlerinin geliştirilmesine destek; devletin mali desteğiyle etkinliklerin ve konferansların eş finansmanı.

Mali etkisi olmayan bir tedbir olarak bu paketle önemli yeni kredi limitleri oluşturuldu. Avrupa Yatırım Bankası (AYB) kredi limiti kapsamında Kalkınma Bankası aracılığıyla firmalara uygun krediler onaylandı. Ayrıca Kalkınma Bankası aracılığıyla firmalara faizsiz kredi verilmesi de onaylandı. Tarım sektörünü desteklenmesi amacıyla Kalkınma Bankası aracılığıyla fon sağlanmaktadır. Üçüncü pakette kredi limitlerinin yanı sıra bağcılık ve tütün sektöründe kamu-özel ortaklıkları, meraların uzun vadeli kiralanması ve tarım arazilerinin toplulaştırılması imkanları da sağlandı. Üçüncü pakette ise bütçe gelirlerinin azalmasına neden olacak herhangi bir tedbir bulunmamaktadır.

4.4. Dördüncü Tedbir Paketi

Dördüncü tedbir paketi, vatandaşların ekonomik ve sosyal güvenliğine doğrudan yardımın yanı sıra sosyal büyümenin uyarıcısı olarak özel tüketimin teşviki amacıyla 27.09.2020 tarihinde kabul edildi.

Bu paketle daha önceki tedbir paketleri ile alınan en önemli tedbirlerin bir kısmı devam ettirildi. Burada öncelikle, Ekim, Kasım ve Aralık aylarına ait maaşların ödenmesine yönelik mali destek tedbirleri ve daha fazla tüketim ile yurt içi ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi için finansal varlıkların bir işlem karşılığında ödenmesi yoluyla hassas kategorilere yönelik mali destek verilmesi tedbirleri ön plana çıkıyor. Ayrıca Dünya Bankası'ndan alınan kredinin bir kısmı sağlık ve sosyal sektörü desteklemek amacıyla uygulandı.

Doğrudan bütçe harcamalarını içeren diğer tedbirler şunlardır: 2020 hasadından üzüm alımına destek; seyahat acenteleri için hibeler; düğün restoranları için hibeler; çocuk oyun evleri için hibeler; 2019 yılı turizm vergisinin iadesi; Ekim, Kasım ve Aralık ayları için turist rehberlerine maaş desteği. (Мицевска Лазарова, 2020, s.10)

Bütçe gelirlerinin azalmasına neden olan önemli tedbirler şunlardır: şirketler ve ticari işletmeciler için kâr vergisi ve kişisel gelir vergisi için geçici vergi daha doğrusu peşin ödeme vergisi ödemesinin Mart 2021'e kadar ertelenmesi; restoran hizmetleri ile yiyecek ve içecek sunumunda KDV oranının düşürülmesi; hammadde ve yeniden üretim malzemelerine ilişkin ithalat vergilerinin azaltılması; KDV'siz hafta sonu, azaltılmış bütçe gelirleri, yani iade edilen katma değer vergisi; kamu harcamalarına ilişkin günlük cezai faizinin azaltılması; diskotekler, gece kulüpleri ve ulaştırma sektöründen olan şirketler için lisansların uzatılması; zanaat hizmetleri ve ürünleri için KDV oranının düşürülmesi; özel sağlık sigortası ve COVID-19 testi maliyetlerinin kabul edilen bir gider olarak kabul edilmesi.

Mali etkisi olmayan tedbirler arasında Kalkınma Bankası'ndan uygun ve avantajlı kredi verilmesi öngörülüyor. Ayrıca COVID-19'a yönelik faizsiz kredi limitinin ödemesiz dönemi artırılarak, şirketlerin kredi geri ödemelerinin 2020 yılı sonuna kadar ilave olarak ertelenmesi olanağı sağlanmıştır. KDV beyannamesinin verilmesinden beş gün sonra KDV'nin gecikmeli olarak ödenmesine de izin verilmiştir.

5. Olağanüstü Hallerde Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisinin Rolü

COVID-19'un küresel ekonomiyi etkileme hızı nedeniyle birçok ülke, salgının neden olduğu ekonomik zorlukların çözümüne yönelik olağanüstü ve yenilikçi yaklaşımlara olanak tanıyan yeni kuralları hızla benimsemek ve yasalar çıkarmak zorunda kaldı. Aynı zamanda yasama ve kamu kurumları da çalışmalarını sağlık güvenliği protokollerine uyacak şekilde uyarlamak zorundaydı. (Чилаг, 2021, s. 6)

Böyle bir ortamda bazı ülkelerde meclisler kanun yapma yetkisini yürütme organına devretmiş, bazı ülkelerde meclislerin bu tür yetkileri yürütme tarafından gasp edilmiş, diğerlerinde ise meclis yasama yetkisini elinde tutmuş ancak devlet bütçelerinin ve diğer ekonomi politikalarının onaylanmasını hızlandırmıştır. (Диво, Швецова & Бејкер, 2021, s. 8)

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti örneğinde Meclis, olağanüstü halin başlamasından önce 16.02.2020 tarihinde, 04.08.2020 tarihinde gerçekleştirilen parlamento seçimleri sonrasında kurucu oturumun yapılmasına kadar feshedilmişti. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde ilk ve aynı zamanda en geniş olan altı aylık dönemde etkin bir Meclis yoktu. İlk üç ekonomik tedbir paketin uygulanması da dahil olmak üzere yasama yetkisi Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Hükümeti'ne verilmişti.

Olağanüstü hal koşullarında, yürütme organında (yürütme ve yasama) büyük bir güç yoğunlaşmasının tehlikeleri mevcuttur; Hükümetin bazı normal işlevleri askıya alınabilir, devlet kurumları acil durum hazırlık planları uygulayabilir. (Шкарик, 2015, s. 864)

Hükümet kaçınılmaz olarak büyük ekonomik sonuçları önlemek ve düzeltmek için tedbirler alabilir ve buna uygun yanıt vermeye hazırlıklı olmalıdır. Parlamentonun feshedildiği koşullarda, devlet

olağanüstü halde değil, kriz içindedir; bu durumda Hükümet'in mevcut yasal çerçevede öngörülme-
yen tedbirler ile öngörülemez bir duruma yeterli düzeyde yanıt verme çabasında elleri bağlıdır. Bu
nedenle COVID-19 salgınının ülkenin birçok şehrine yayılması sonucunda Kuzey Makedonya
Cumhuriyeti topraklarının tamamında olağanüstü hal ilan edilmesi gerekti. Olağanüstü hallerde,
olağanüstü hal süresince Cumhurbaşkanının, Hükümetin, Anayasa Mahkemesi yargıçlarının ve Yargı
Konseyi üyelerinin görev süreleri uzatılır. Böyle bir durumda Cumhurbaşkanı, başkomutan olarak
hükümet görevlerinin bir kısmını askıya alabilir ve daha fazla yetkiyi kendisine devredebilir.
(Можаноски, 2021, s. 10)

Dayanıklı bir meclis, pandemi veya doğal afet gibi olağanüstü bir duruma maruz kaldığında, temel
işlevlerini (yasa yapma, gözetim ve temsil) ve yapılarını (genel kurullar ve komiteler) koruyup eski
haline getirerek yeni ve zor koşullara etkili bir şekilde ve zamanında uyum sağlayabilir ve bunlara
direnebilir. Bu özellikle, acil durum fonları veya kriz çözümü ve yönetimine tahsis edilen kaynaklar gibi
ulusal harcamaların gözetimini içerir. Bu amaçla, krizle karşı karşıya kalan meclislerin, maliye
politikasını, para politikasını ve ekonomik istikrarı korumaya yönelik diğer tedbirleri dikkate alırken,
aynı zamanda kaynakların hesap verebilir olmasını, güvenli ve adil bir şekilde topluluklara ihtiyaç
duydukları şekilde dağıtılıp tahsis edilmesini sağlamaları önemlidir. (Чилар, 2021, s. 11)

Bir krizin ülke ekonomisini etkileyebileceği değişkenin ciddiyet ve hızı göz önüne alındığında,
bütçe politikası tepkilerinin doğrudan, kısa vadeli ve orta vadeli konulara öncelik vermesi
gerekmektedir. Pandemi durumu, genellikle söz konusu krizin olumsuz ekonomik etkilerini
hafifletmeye yardımcı olacak olağanüstü bütçe tedbirlerine duyulan ihtiyaçla dolu, zamanla sınırlı bir
zorluğu temsil etmektedir. Bu senaryolarda meclisin temsil ve gözetim yetkilerini, her şeyden önce
kendi seçmenlerinin, özellikle de en çok etkilenenlerin, çoğunlukla kadınlar ve diğer dışlanmış ve
savunmasız toplulukların ihtiyaçlarının olağanüstü hal durumu yardım aktiviteleri ile karşılanmasını
sağlamak için kullanması beklenmektedir.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi, 4 Ağustos 2020 tarihinde yapılan parlamento
seçimlerinin ardından kuruluş oturumunu gerçekleştirerek anayasal yetkilerini devraldı. Kriz
döneminde Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde bir olumlu uygulama Parlamento Bütçe Ofislerinin
kurulmasıdır. Parlamento bütçe ofislerinin işleyişi, bütçe yetkileri kapsamında özel bir önem
taşımaktadır. Parlamento bütçe ofisleri kriz müdahale faaliyetleri sonucunda işletmelere, belediyelere
ve bireylere ulusal düzeyde merkez banka veya maliye bakanlığından akan fonlara ilişkin zamanında,
doğru, ilgili ve bağlamsal mali veriler ve kapsamlı raporlar sağlayan iç kaynaklar olarak hizmet
vermektedir. Özellikle kriz zamanlarında, fonların tahsisine ilişkin bilinçli hükümet tartışması ve daha
geniş kamuoyu tartışması amacıyla temel mali bilgiler üretebilmektedir. Kuzey Makedonya'da
Parlamento Bütçe Ofisleri aynı zamanda yasama yetkililerine ve onların personeline güçlü maliye ve
para politikaları oluşturma konusunda destek olmak amacıyla kurum içi ekonomi uzmanlarına da
destek sağlamaktadır. (Диво, Швецова & Бејкеп, 2021, s. 23)

6. Sonuç ve Öneriler

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti bölgedeki, Avrupa'daki ve hatta dünyadaki tüm ülkeler gibi yakın
tarihinin en büyük sınavından geçiyor. COVID-19 salgınının ortaya çıkması ve hızla yayılması toplumun
gelişimini, ekonomik akışları ve ülkenin genel kapasitelerini doğrudan etkilenmiştir. COVID-19
salgınının sonuçlarıyla mücadele etmek için çalışan kurumların çalışmalarının izlenmesi özellikle ilgi
çekicidir. Burada başta sağlık sistemi olmak üzere ekonomik ve finansal kurumlardan bahsediyoruz.

Gelecekte beklenmedik krizlerin yaşanma potansiyeli göz önüne alındığında, ülkelerin etkili karar
alma uygulamalarına ve kriz zamanında dayanıklılık tedbirlerini politika kararlarına dahil etme ihtiyacı
giderek daha zaruri hale gelmektedir. Pandemi ve diğer olası olağanüstü hal durumları, ilgili krizlerle
birlikte, koordineli bir müdahale ve stratejik politikanın uyarlanmasını gerektirmektedir.

Ekonomideki durumun iyileşmesini etkileyecek stratejik ve uzun vadeli tedbirlere ihtiyaç vardır. Özellikle, iş mantığı tarafından yönlendirilen kriterlerin desteklenmesi ve mali olmayan ücretlerin rasyonelleştirilmesi ile işverenlerin diğer yükümlülükleri olan risklere uygun çalışma koşullarının sağlanmasının desteklenmesine yönelik bir stratejik plana ihtiyaç vardır. Devlet kuruluşlarında dijital sistemlerin istikrarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca girişim (startupların) ve garanti fonlarının yaratılması gerekmektedir. Rekabet gücünün artırılması için gümrük vergilerinin Avrupa Birliği (AB) ile eşitlenmesi yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır. Olumsuz sonuçların en aza indirilmesinde fayda sağlamak için, kriz durumlarının devamı veya tekrarlanması durumunda iş ortamının iyileştirilmesine yönelik bir plan yapılması ve buna ilişkin tedbirlerin alınması gerekmektedir.

COVID-19'un patlak vermesi insanların ve kuruluşların günlük işlerini yapma şeklini önemli ölçüde değiştirdi. Dünyanın dört bir yanındaki meclisler virüsün zararlı etkilerinden kurtulamadı. Küresel düzeyde her kurum ve kuruluş gibi meclisler de küresel salgından etkilendi. COVID-19 virüsünün yayılmasını sınırlamak için tasarlanan halk sağlığı düzenlemeleri, geleneksel çalışma ve iletişim yöntemlerine de zarar verdi. Yasama organları özellikle yasa yapma, gözetim ve temsil gibi geleneksel işlevlerini yerine getirirken daha sınırlı eylem alanıyla karşı karşıya kaldı.

Gelecekte Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi, sosyo-ekonomik krize yeterli tepkiyi verebilecek iyi politikalar oluşturmaya ve özellikle yürütme gücüne hızlı ve etkili bir çözüm için gerekli olan Olağanüstü hal durumu yetkileri verildiğinde, sorumluluğun, gözetimin ve katılımın demokratik normlarını korurken krizin güvenli bir şekilde çözülmesi uygun bir denge kurmaya odaklanmalıdır. Meclis, kendisinin sürekli işleyişini aynı zamanda bütçe ve mali analitik kapasitesini sağlayacak şekilde dijital altyapı ve veri toplama alanlarında teknik ve beşeri kapasitelerin geliştirilmesine yatırım yapmalıdır. Özellikle, krizden en çok etkilenen bölgelerdeki kişilere ve işletmelere mali yardım ve rahatlama sağlayacak hukuki, idari ve teknik altyapının oluşturulmasına yönelik çalışmaların sürdürülmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Meclis, kriz durumlarında benimsenen politikaların, kadınlar ve kayıt dışı ekonomideki işçiler gibi özellikle savunmasız ve tarihsel olarak dışlanmış grupların benzersiz veya orantısız ihtiyaçlarının yanı sıra çevresel sürdürülebilirlik konularını da dikkate almasını sağlamalıdır. Son olarak, olağanüstü hal programlarının en çok etkilenenleri hedef almasını sağlamak ve israf ile yolsuzluğu en aza indirmek için tasarlamak, benimsemek ve izlemek gereklidir.

7. Kaynaklar

- Delev, J. & Gjorgjioska, E. (2022). "Consumer Protection in Concluding Electronic Contracts in Terms of COVID-19 Pandemic". *XII International Conference on Economy, Business & Society in Digitalized Environment: Proceedings*, 519-534.
- Delev, J. (2021). "Corporate Social Responsibility In Terms Of Covid 19 Pandemic". *Vision International Scientific Journal*, 5/1, 19-37.
- International Labour Organization. (2020). *Влијанието на КОВИД-19 врз претпријатимјата во Северна Македонија*. Geneva: ILO Publications.
- World Bank Group. (2020a). *An Uncertain Recovery*. Washington: Western Balkans Regular Economic Report, 18.
- World Bank Group. (2020b). *The Fiscal Impact and Policy Response to COVID-19*. Washington: World Bank Publications.
- World Bank Group. (2020c). *Economic and social impact of COVID-19*. Washington: Western Balkans Regular Economic Report, 17.

- Арсов, С. (2021). Детерминанти на одговорот на државите кон економските ризици од Ковид-19 пандемијата. *Годишник на Економски факултет*, 56, 11-21.
- Влада на Република Северна Македонија. (2022). *Ревидирана фискална стратегија на Република Северна Македонија за 2023-2025 (со изгледи до 2027)*. Скопје: Влада на Република Северна Македонија.
- Диво, К., Швецова, Н. & Бејкер, Т. (2021). *Парламентите реагираат на пандемијата: Научени лекции за планирање на итни случаи*. Берн: Извештај од Партнерството за демократија во Претставничкиот дом и Швајцарската агенција за развој и соработка.
- Лазаров, Г. et al. (2021). *COVID-19 и пазарот на труд*. Скопје: Хелсиншки комитет за човекови права.
- Македонското здружение на млади правници. (2020). *Систематизиран преглед: Уредби со законска сила донесени од Владата на Република Северна Македонија за време на вонредната состојба (18 март 2020 година - 22 јуни 2020 година)*. Скопје: Македонското здружение на млади правници.
- Мијовиќ Христовска, Б. et al. (2021). *Анализа на ефектот од Ковид-19 врз работниците кои се дел од неформалната економија и привремено вработените работници, преку предлог мерки за нивна поддршка*. Скопје: Здружение за истражување на политики Аналитика.
- Миов, Н. (2020). *Финансиски и даночни импликации на кризата предизвикана од вирусот COVID-19 и мерките за негово сузбивање со препораки за државна поддршка*. Скопје: Стопанска комора на Македонија, Стопанска комора за информатички и комуникациски технологии – МАСИТ, Стопанска комора на северозападна Македонија и Сојуз на стопански комори на Македонија.
- Мицевска Лазарова, М. (2020). *Преземени мерки за справување со економската криза предизвикана од Ковид-19 во Република Северна Македонија и избрани држави од регионот: студија*. Скопје: Собрание на Република Северна Македонија, Парламентарен институт.
- Мојаноски, Ц. et al. (2021). *Функционирањето на безбедносниот систем на Република Северна Македонија во услови на вонредна и кризна состојба - студија на случај*. Скопје: Факултет за безбедност.
- Мојсоска Блажевски, Н. (2021). *Буџетски одлуки во време на пандемија: Унапредување или попречување на родовата еднаквост?* Извештај за Северна Македонија, UN Women.
- Тренеска Дескоска Р, Ристовска, М. & Трајковска-Христовска, Ј. (2021). *Уставно право*. Скопје: Просветно дело.
- Узунов, В. (2022). Криза по кризата: Како и зошто се создаде и како да се лекува? *Предизвици списание за општествени прашања: Европа во криза, Балканот во неизвесност*, 14, 93-104.
- Чилаг, К. et al. (2021). *Улогата на парламентот во фискалната политика за време на вонредна состојба: Научени лекции за планирање вонредна состојба*. Берн: Извештај од Партнерството за демократија во Претставничкиот дом и Швајцарската агенција за развој и соработка.
- Шкариќ, С. (2015). *Уставно право*. В. 8. Скопје: Култура.

TÜRKİYE'DE 6 ŞUBAT 2023 TARİHİNDE YAŞANAN DEPREMİN AZERBAYCAN'A YANSIMALARINA İLİŞKİN GÖZLEM

Mehmet YÜCE²¹

Özet

Toplumları birbirine yaklaştıran birtakım unsurlar vardır. Yaşanan felaketler bu unsurların arasında önemli bir yer almaktadır. İnsanların ya da devletlerin felakete maruz kalan toplumlara karşı düşmanlıklarını bir tarafa bırakarak onların yardımına koşmaları insani bir haslet ya da geleneksel bir dış politika aracı olarak bilinmektedir. O nedenle uluslararası politikada deprem diplomasisi, yangın diplomasisi ya da pandemi diplomasisi gibi felaketlerden doğan farklı diplomasilere söz edilmektedir. Türkiye'de yaşanan 6 Şubat depreme karşı Azerbaycan kamuoyunun gösterdiği tepki ve ülkede sosyal medyada depreme ilişkin yapılan paylaşımların bu tür diplomasinin ötesinde dünyada emsali bulunmaz bir kardeşlik ilişkisini yansıtmaktadır. Diğer bir ifadeyle deprem "Bir Millet, İki Devlet" esasına dayalı Türk ile Azerbaycan'ı ilişkisini "Bir Millet, İki Devlet, Tek Yürek" seviyesine yükseltmiştir. Depremden hemen sonra Türkiye'ye ilk arama-kurtarma ve insani yardım gönderen Azerbaycan, depremzedelere yönelik olarak çok sayıda kampanya düzenlenmiş, ülkede adeta topyekûn seferberlik ilan edilmiştir. Azerbaycan halkı Türkiye'de yaşanan bu felaketi yüreğinde hissetmiş, depremzedelere yardım etmek üzere tüm imkânlarını ortaya koymuşlardır. Bu konuda Azerbaycan medyası, sosyal medya ve sivil toplum örgütleri ciddi bir çalışma içine girmiştir.

Bu çalışmada meydana gelen ve "asrın felaketi" olarak adlandırılan Cumhuriyet tarihinde en çok can kaybına, yıkıma, acıya yol açan deprem felaketinin başta Azerbaycan'da olmak üzere Türk Dünyasında meydana getirdiği etki ve bunun sosyal medyaya yansımaları ele alınmıştır. Bununla birlikte çalışma esas olarak depremin Azerbaycan kamuoyuna yansımaları üzerinde durulmuştur. Yöntem olarak ise Azerbaycan'da çeşitli sosyal medya organlarından yapılan paylaşımların incelenmesi olarak belirlenmiştir. Özellikle, deprem sürecinde Azerbaycan'da oluşan sosyal duygusal ortam ve bu ortam ikliminde yapılan paylaşımlar kayıt altına alınmış, daha sonra bu kayıtlar içinde bir seçim yapılarak tasnife tabi tutulmuştur.

OBSERVATION ON THE EFFECTS OF THE EARTHQUAKE IN TURKEY ON 6 FEBRUARY 2023 ON AZERBAIJAN

ABSTRACT

Some elements bring societies closer to each other. Disasters have an essential place among these factors. It is a humanitarian trait or a traditional foreign policy tool for people or states to put aside their hostility towards societies exposed to disasters and come to their aid. Therefore, in international politics, different diplomacies arise from disasters, such as earthquake diplomacy, fire diplomacy, or pandemic diplomacy. The reaction of the Azerbaijani public opinion to the 6 February earthquake in Turkey and the social media posts about the earthquake in the country reflect a brotherhood relationship that is unprecedented in the world beyond this kind of diplomacy. In other words, the earthquake has raised the relationship between Turkey and Azerbaijan, based on the principle of "One Nation, Two States," to the level

²¹ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İktisat Fakültesi, Bursa Uludağ Üniversitesi İİBF.
myuce@uludag.edu.tr

of "One Nation, Two States, One Heart." Immediately after the earthquake, Azerbaijan was the first to send search and rescue and humanitarian aid to Turkey. Many campaigns were organized for the earthquake victims, and a total mobilization was declared in the country. The people of Azerbaijan felt the disaster in Turkey in their hearts and used all their means to help the earthquake victims. In this regard, Azerbaijani media, social media, and non-governmental organizations have engaged in serious work.

In this study, the impact of the earthquake disaster, which caused the most loss of life, destruction, and pain in the history of the Republic, which is called the "disaster of the century," on the Turkish World, especially in Azerbaijan, and its reflection on social media are discussed. However, the study mainly focuses on the reflection of the earthquake on Azerbaijani public opinion. It was determined by analyzing the posts made on various social media organs in Azerbaijan. In particular, the social-emotional environment created in Azerbaijan during the earthquake process and the posts made in the climate of this environment were recorded

Anahtar Kelimeler: Deprem, Azerbaycan, Sosyal Medya, Azerbaycan Kamuoyu, Bir Millet-İki Devlet

Keywords: Earthquake, Azerbaijan, social media, Azerbaijani Public Opinion, One Nation-Two States.

1. Giriş

Türkiye ile Azerbaycan ilişkileri kendine özgü bir seyir izlemekte olup, "bir millet, iki devlet ve tek yürek" cümlesiyle öz bir şekilde ifade etmek mümkündür. Azerbaycan'ın bağımsızlığına yeniden kavuşmasından bu yana geçen 30 yılı aşkın süreye göz önüne alındığında, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin önemli aşama katettiğini söylenebilir. İki kardeş ülke arasındaki ilişkilerin seyri dört aşamaya ayırarak incelenebilir. İlk aşamada ilişkiler duygu ve ideoloji yoğunluklu olmuştur. Bu aşama uzun zaman birbirinden ayrı kalan kardeşlerin samimi kucaklaşmasına sahne olmuş, romantik bir dönemi ifade etmektedir. İkinci aşama ise iki ülke ilişkilerinden romantizmden realizme dönüşün yaşandığı ve ileriye dönük izlenecek politikanın şekillendiği dönem olmuştur. Bu dönemde iki devlet cumhurbaşkanının kişisel ilişkileri ekseninden kardeş ülkeler arasında var olan diyalogun temellendirilmesi ve ileriye dönük işbirliği zemini oluşturulması çabaları ön plana çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel arasındaki kişisel ilişkiler ikili ilişkilerin esasını teşkil etmiştir. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye ve Azerbaycan için kullandığı "Bir Millet, İki Devlet" sözleri Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde temel prensip olmuş, iki ülke ilişkilerin seyri bu ilke çerçevesinde yürümüştür. Bu dönemde iki ülke arasında yürümekte olan ve ileride kurulmak istenen ilişkilerin hukuki zemini oluşturmak amacıyla birçok protokol imzalanmış ve Aliyev'in özel gayretiyle petrol transferi konusunda konsorsiyum tarafından sunulan farklı seçenekler arasında Bakü-Ceyhan Boru hattının tercih edilmesi sağlanmıştır. Üçüncü aşama ise ilişkilerin kurumsallaşması aşama olmuştur. Temelleri önceki dönem tarafından atılmakla beraber Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan gayretleriyle şekillenen ve çok boyutlu işbirliğinin gerçekleştiği dönem olmuştur. Bu döneme damgasını vuran en önemli unsur ise doğalgaz anlaşması olmuştur. Şahdeniz 2 yatağından çıkarılan doğal gazın Türkiye ve Avrupa'ya iletilmesini sağlayan, Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı'ndan (TAP) oluşan Güney Gaz Koridoru inşa edilmesi iki ülke arasındaki ilişkileri stratejik boyuta taşımıştır. Böylece ilişkilerini stratejik müttefiklik üzerinde kuran Türkiye ile Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, TANAP, Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı gibi projelere imza atarak ilişkilerini stratejik projelerle güçlendirmişlerdir. Dördüncü aşaması ise 44 gün süren 2. Karabağ savaşı ve sonrası dönem olmuştur. Bu dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine stratejik derinlik kazanarak iki ülke arasındaki işbirliği düzeyi zirveye taşımıştır. İki ülke ilişkisi Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ifadesiyle

“Bir Millet, İki Devlet ve Tek Yumruk” şeklinde daha ileri düzeye yükselmiş ve bu ilke Azerbaycan halkı tarafından “Bir Millet, İki Devlet ve Tek Yürek” şeklinde ifade edilmiştir. İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye ve Türk halkı Azerbaycan’a en üst düzeyde ve en yüksek sesle siyasi ve manevi destek vermiştir. Zafer sonrası iki ülke cumhurbaşkanları, 15 Haziran 2021’de Şuşa’da “Şuşa Beyannamesi”ni imzalayarak iki ülke arasındaki ilişkileri daha müttefiklik düzeyine çıkarmıştır.

6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye’de meydana gelen ve “asrın felaketi” olarak adlandırılan deprem felaketi Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin derinliği bir daha göstermiştir. Depremi hemen ardında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Türkiye’de meydana gelen şiddetli depremin etkilerinin ortadan kaldırılması ve arama kurtarma çalışmalarına destek amacıyla Türkiye’ye yardım gönderilmesi talimatı vermiştir. Deprem sonrasında Azerbaycan’da hem üst yönetim hem de halk çok hızlı bir şekilde organize olmuş, Türkiye’ye ilk arama- kurtarma ekibi ve insani yardımı gönderen ülke olmuştur. Diğer taraftan deprem acısını yüreğinde hissedenden Azerbaycan halkı büyük bir fedakârlık göstererek tüm imkanlarıyla Türk Milleti yanında yer almıştır. Azerbaycan’da devlet kurumları yanında tüm sivil toplum örgütleri ve iktisadi kuruluşları depremzedeler için seferber olmuştur. Ayrıca Haydar Aliyev Fondu tarafından da ciddi miktarda yardım yapılmıştır. Azerbaycan halkının deprem olayı üzerine gösterdiği dayanışmayı Azerbaycan Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı Mihriban Aliyeva, Instagram hesabından teşekkür açıklamasında bulunmuştur. Açıklamada her zaman birlik ve dayanışma göstererek yardımlaşmaya hazır olmak, el ele vererek zorlukları ve sınavları birlikte aşmanın Azerbaycan halkının en güzel özelliklerinden biri olduğunu belirten Aliyeva, kardeş Türkiye’de meydana gelen korkunç depremin ilk saatlerinden itibaren Azerbaycan halkının Türk halkına desteğinin iki halk arasındaki kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin, sarsılmaz sevginin bir başka kanıtı olduğunu belirtmiştir. Azerbaycan’daki yardım kampanyalarına destek veren vatandaşlara, şirket ve kuruluşlara, yardım toplama noktalarında çalışan gönüllülere ve polisler şükranlarını ifade eden Aliyeva, *“Kısacası kardeş Türk halkının yanında olmaya çalışan herkese minnettarım. İnsan sevginiz, merhametiniz ve şefkatiniz için çok teşekkür ediyorum. Azerbaycanlı olduğum için büyük gurur duyuyorum.”* sözlerine yer vermiştir.

Literatür ve sosyal medya araştırması ile gözleme dayanan bu çalışmada 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye’de meydana gelen depremin Azerbaycan’a yansıması ele alınacaktır.

2. Türkiye ve Azerbaycan’ın Sevinçte ve Kederde Ortak Olmaları

Tarihsel süreç içinde Türkiye ile Azerbaycan halkı sevinç ve kederde ortak olmuş, içinde bulunulan şartlara bakılmadan her iki ülke birbirinin yanında yer almıştır. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ne salt “mütekabiliyet” prensibine dayalı uluslararası teorilere ne de ideolojik esaslı bakışlara dayalı ilişkilere dayanarak açıklamak mümkündür. İki ülke ilişkilerinde her daim kardeşlik hukuku ön planda olmuştur. O nedenle Türkiye ile Azerbaycan uluslararası arenada birbirini koşulsuz şartsız desteklemişlerdir. Bu özellik büyük şair Bahtiyar Vahapzade tarafından;

“Birdir bizim hər halımız.

Sevincimiz - mələlimiz.

Bayraqlarda hilalımız.

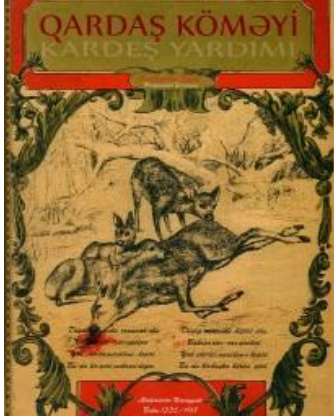
Azərbaycan - Türkiyə”.

Şeklinde ifade edilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk ise *“Azerbaycan’ın sevinci sevincimiz, kederi kederimizdir”* diyerek Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri veciz bir şekilde ifade etmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türkiye, Azerbaycan’ın sevinciyle bayram etmiş, kederiyle de kahrolmuştur. Aynı şey Azerbaycan halkı için de geçerlidir. Azerbaycan halkı Türkiye’nin en küçük başarısında sevince gark olur, en küçük kederini de yüreğinin en derinliğinde hisseder. Bu tespit bir söylemden ibaret değildir. Buna birçok tarihi hadise şahitlik etmiştir. Bunların başında arada yüz yıl geçmesine rağmen hala Azerbaycan

halkının zihninde diri duran Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu hadisesidir. 1918 yılında Türk – İslam Coğrafyasında kurulan ilk demokratik cumhuriyet özelliğine sahip olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetini ortadan kaldırmak üzere harekete geçek Rus-Ermeni güçleri Azerbaycan coğrafyasını işgale başlar. Bu işgal sürecinde Ermeniler Azerbaycan Türklerine karşı vahşet ve katliama girişir. Bakü’den batı istikametine taarruza geçen çoğunluğu Ermenilerden oluşan Bolşevik birlikleri, Bakü ile Gence arasındaki toprakları işgal ederek Gökçay kasabasına kadar ilerler. Azerbaycan halkı savunmasız bir durumda kaldığından istilâcılara karşı direnemez. Azerbaycan Türkleri kendilerini kurtaracak kuvveti ancak Osmanlı Devleti’nin sağlayabileceğini ümit ederler. Gence’de kurulmuş olan “Azerbaycan Millî Komitesi” Başkanı Nesip (Nasip) Yusufbeyli İstanbul’a bir elçilik heyeti göndererek Azerbaycan’a Türk ordusunun davet edilmesini talep eder. Bu maksatla Gence Millî Komitesi, Nâki (Şeyhzamanlı) Keykurun’u İstanbul’a gönderilir. İstanbul’a geldiğinde üst düzey bir protokol ile karşılanan Nâki Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa ile görüşerek yardım isteğinde bulunur (Türkmen, 2018: 30). Bu talep üzerine yedi düvelle karşı birçok cephede savaşan Osman Devleti Azerbaycan’a yardım gönderilmek üzere gerekli girişimler başlatılır. Çok zor durumda olan Osmanlı Devleti kardeş çığılığına bigâne kalmayarak kardeşinin yardımına koşmaya karar verir. Dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa, genç bir subay olan üvey kardeşi Nuri Paşayı Azerbaycan’a göndermeye karar verir. Bunun için de tarihe nam salacak olan Kafkas İslam Ordusunu teşkil eder. Kafkas İslam Ordusu ve kahraman komutanı Nuri Paşa, savaş tarihine altın harflerle geçen bir mücadele sonundan yeni yeşeren genç Azerbaycan Halk Cumhuriyetine can suyu olur ve Bakü’yü Ermeni İşgalinde kurtararak Bakü Fatihi olarak Azerbaycanlıların gönlünde taht kurar.

Birinci dünya savaşı sırasında ise Azerbaycanlı aydın ve kahramanlar zor durumunda olan Osmanlı devletinin yardımına koşarlar. Ruslara karşı 1914-1918 yıllarında Kafkas cephesinde savaşan Türk Ordusu büyük kayıplar vermesi üzerine Osmanlı Devleti’ne ve Türk halkına yardım etmek üzere başta dönemin Azerbaycan petrol milyoneri Hacı Zeynelabidin Tagiyev olmak üzere dönemin iş adamları tarafından 1905 yılında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi kurulur. Bu cemiyet bünyesinde farklı isimlerde dernek, teşkilat ve komisyonlar oluşturularak özellikle yetim kalan asker çocuklarına, ihtiyaç sahiplerine, yaralı askerlere yardımda bulunulur. Bu kapsamda 1915 yılında Kardeş Kömeği komisyonu oluşturulur. Kardeş Kömeği komisyonu Anadolu’nun içinde bulunduğu zor durumdan

Azerbaycanlıların haberdar olması için de “Kardeş Kömeği” mecmuasını çıkarır. Böylece “kardeş kömeği” ismi sembol bir kavram haline gelerek zor günlerde Türkiye ve Azerbaycan dayanışmasının ismi olur. Diğer taraftan Azerbaycan’ın desteği sadece maddi yardım ile sınırlı kalmamış çok sayıda Azerbaycanlı savaşa katılmak için gönüllü de olmuş ve bu gönüllülerden “Kafkas Gönüllü Kıtası” oluşturulmuştur. Bu gönüllülerden biri de Azerbaycan Milli Marşının yazarı ve büyük şair Ahmet Cevad olmuştur. Bu gönüllüler Mehmetçikle yan yana, omuz omuza düşmana karşı savaşmış ve bir kısmı şehit düşmüştür. 18 Mart 1915 yılında Çanakkale savaşında 3 bin civarında Azerbaycanlı Türkünün de şehit olduğu bilinmektedir.

İkinci Karabağ Savaş sürecinde Türkiye, halkıyla, medyasıyla, silahlı kuvvetleriyle kısa tüm imkanlarıyla açıkça Azerbaycan’ın yanında yer almıştır. Bu süreçte Türkiye sadece Azerbaycan’ın yanında yer almakla kalmamış gerekirse Azerbaycan ile birlikte savaşa dahil olabileceğini ilan ederek üçüncü güçlerin duruma müdahalesini engellemiştir. İkinci Karabağ Savaş boyunca Türkiye’nin üst düzey yetkililer tarafından Ermenistan’ın gerçekleştirdiği saldırılar kınanmış, Azerbaycan’a destek açıklamalarında bulunulmuştur. Türkiye, üyesi olduğu tüm uluslararası platformlarda Azerbaycan’ın haklı davasını savunmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki dört parti (AK Parti, CHP, MHP ve İYİ Parti) tarafından Ermenistan’ın Tovuz bölgesine saldırısı sonrasında bu saldırıyı kınayan ortak bildiri yayınlanmış ve Ermenistan’ın bölgedeki barış ve huzurun önündeki en büyük engel olduğu vurgulanmıştır. Üst düzey yetkililer tarafından Azerbaycan’a resmî ziyaret gerçekleştirilmiştir. Savaş

boyunca Türkiye tarafından verilen siyasi, diplomatik ve askerî desteğin yanı sıra Türk halkı tarafından Azerbaycan'a büyük bir toplumsal destek verilmiştir. Ev ve iş yerlerine Azerbaycan bayrağı asan Türk halkı, Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında olduğunu göstermiştir. Ermenistan'ın saldırılarını kınamak için mitingler düzenlenmiş ve Azerbaycan'a insani yardım gönderilmiştir. Böylece Türkiye tarafından verilen koşulsuz destek, uluslararası arenada Türkiye'nin Azerbaycan'ın gerçek müttefiki olduğunu bir kez daha göstermiştir (Erarslan, Özdemir, 2021: 328, 329).

6 Şubat depreminde ise Azerbaycan halkı tüm gücüyle maddi ve manevi olarak Türkiye'nin yanında yer almıştır. Deprem haberi Azerbaycan kamuoyuna yansır yansımaz ülkede adeta seferberlik ilan edilmişçesine harekete geçilmiş, depremzedelere yardım amaçlı kampanyalar düzenlenmiş, deprem bölgesine yardım amaçlı intikaller için gönüllüler ilgili kurumlara başvurmuştur. Tüm kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum örgütleri organize olmuş, deprem bölgesinin ihtiyaç durumu göz önüne alarak gerekli malzemeleri ulaştırılmak üzere yoğun çaba içine girilmiştir.

Yukarıda bahsedilen bu örnekler Türkiye ile Azerbaycan'ın "*sevinçte ve kederde ortak*" olduğunu göstermek için yeterli somut delil oluşturmaktadır. Bu nedenle iki ülkenin "*sevinçte ve kederde ortak*" olması sadece sözde söylenmiş politik bir ifadeden ibaret olmayıp, iki toplum arasında somutlaşmış özde gerçek bir durumu ifade etmektedir. Sosyolojik anlam Azerbaycan halkı Türkiye'de cereyan eden tüm olayları kendisiyle ilişkilendirir, Türkiye'nin bir vatandaşı gibi refleks gösterir. Türkiye'yi ikinci anavatanı olarak görür. Kazakistan önemli fikir ve siyaset adamlarında Mustafa Çokay'ın "Her Türk'ün iki vatanı vardır: Birincisi kendi doğduğu topraklar, ikincisi Türkiye'dir" sözü adete Azerbaycan'da vücut bulmuştur. Bu bakışa Osmanlı'dan Cumhuriyete giden süreç de görmek mümkündür. Zira Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda Azerbaycan aydınları genç cumhuriyetin ideoloji temellerinin oluşmasına ciddi katkı sağlamıştır. Bunların başında Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, şair Mehmet Hadi ve Memmed Emin Resulzade yer almıştır.

3. Deprem Sonrası Azerbaycan'da Yaşananlar

3.1. Genel Anlamda Bir Gözlem

Cumhuriyetinin yüzüncü yılında Türkiye, "Asrın felaketi" olarak adlandırılan Kahramanmaraş merkezli ilki 7,7 ikincisi 7,6 büyüklüğündeki iki büyük depremle sarsıldı. Bu deprem Kahramanmaraş, Kilis, Diyarbakır, Adana, Osmaniye, Gaziantep, Şanlıurfa, Adıyaman, Malatya ve Hatay'da büyük yıkım ve can kaybına neden oldu. Depremin meydana geldiği günden itibaren Azerbaycan halkı Türkiye'ye destek olmak üzere topyekûn seferber olmuştur. Çocuktan yaşlısına, fakirden zenginine, çiftçiden esnafına, özel şirketlerden devlet kurumuna kadar herkes samimi bir şekilde kardeşlerinin dertlerine derman, yaralarına merhem olmak üzere yarışmıştır. Kumbaradaki parasını bağışlayan koca yürekli çocuktan, emekli maaşını bağışlayan 80 yaşındaki nene/dededen tutun kızının çeyizini bağışlayan, üstündeki paltosunu çıkarıp veren, evindeki yorgan ve döşegini bağışlayana kadar tüm Azerbaycan halkı gerçek anlamda Türkiye'nin acısını paylaşmak, depremde kalbi kırık kardeşini kucaklamak, enkaz altına kalan ve sokakta üşüyen kardeşlerini ısıtmak için samimi ve halisane bir şekilde mücadele etti. Her evde yas, her yürekte burukluk ve her gözde yaş vardı... Devlet düzeyinde de büyük bir çaba söz konusu oldu. Azerbaycan devleti tüm imkanlarıyla ve herkesten önce Türkiye'nin yardımına koştu. Sağlık ekibiyle, teçhizatıyla, kurtarma ekibiyle, çadırıyla, jeneratörüyle kısaca ihtiyaç duyulan her şey ile deprem bölgesinde yer aldı. Bu süreçte başta President Cenap İlham Aliyev ve Birinci Vitse-President Mehriban Aliyeva hanım fevkalade bir çaba içinde oldular. Ayrıca Haydar Aliyev Fonunun Türkiye'ye verdiği çok yönlü destek deprem yaralarının sarılmasında büyük rol oynamıştır. Azerbaycan'ın petrol şirketi SOCAR da tek başına deprem bölgelerinde çalışan iş makinalarının yüz milyon doları geçen yakıt gereksinimini bedelsiz olarak karşıladı.

6 Şubat Depremden sonra resmi destek yanında MÜSİAD Azerbaycan, ATİP, TUİB olmak üzere Azerbaycan-Türkiye iş insanları dernekleri, sivil toplum örgütleri, eğitim kurumları ve şirketler bir araya gelerek "*Qardaş köməyi Platformu*" nu oluşturdular. Bu platformun tüm üyeleri gece gündüz demeden samimi bir şekilde olağanüstü gayret içine girdiler. Azerbaycan halkı teşekkür bile

beklemeden bir yardımı samimi bir şekilde “kardeşin kardeşe borcu” duygusu içinde yapmaktaydı. Nitekim deprem dolayısıyla Kahramanmaraş’ı ziyaret eden Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ile Türkiye’nin Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu arasında cereyan eden olayı bu durumun somut bir göstergesi olmuştur. Bu ziyaret dolayısıyla gerçekleşen basın toplantısında Çavuşoğlu, depremde, ilk günden gösterdiği dayanışma ve destek ile Türkiye’yi yalnız bırakmayan Azerbaycan’a teşekkür ederken, Bayramov’un cevabı “teşekküre gerek yok, bu bizim borcumuzdur, biz kardeşiz” şeklinde olmuştur.

3.2. Türkiye’ye Arama – Kurtarma ve İnsani Yardımın Gönderilmesi

Deprem sonrasında bölgeye arama-kurtarma ekibinin intikali sağlamak üzere Cumhurbaşkanlığı nezdinde harekete geçildi. Böylece Türkiye’ye ilk kurtarma ekibi gönderen ülke her zamanki gibi kardeş Azerbaycan oldu. Bu durum Anadolu Ajansı tarafından 06.02.2023 tarihinde şöyle haberleştirildi²²:

Azerbaycan, Türkiye’ye 370 kişilik arama kurtarma ekibi gönderiyor

Azerbaycan Olağanüstü Haller Bakanlığı, merkez üssü Kahramanmaraş’ın Pazarcık ilçesi olan ve toplamda 10 ili etkileyen 7,4 büyüklüğündeki deprem nedeniyle Türkiye’ye 370 kişilik arama kurtarma ekibinin gönderileceğini duyurdu.

Bakanlıktan yapılan açıklamada, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in, Türkiye’de meydana gelen şiddetli depremin etkilerinin ortadan kaldırılması ve arama kurtarma çalışmalarına destek amacıyla Türkiye’ye yardım edilmesi talimatı verdiği belirtildi.

Bakü Haydar Aliyev Uluslararası Havalimanı’ndan uçakla Adana’ya hareket eden 370 kişilik grubu Bakanlık yetkilileri uğurladı.

Azerbaycan Olağanüstü Haller Bakanlığı Özel Riskli Kurtarma Hizmeti Başkanı Tümgeneral Etibar İsmayılov, basın mensuplarına yaptığı açıklamada, kardeş ülke Türkiye’deki depremin etkilerinin ortadan kaldırılması ve arama kurtarma çalışmalarına destek amacıyla Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in talimatıyla 370 personel ile 8 arama kurtarma köpeğinin Türkiye’ye gönderildiğini bildirdi.

İsmayılov, “Özel araç ve teçizatlarımızı da götürüyoruz. Kardeşlerimizin yardıma ihtiyacı var. Onların yanında olacağız. İlk olarak biri kargo, ikisi yolcu uçağı olmakla 3 uçak gidiyor.” dedi.

Azerbaycan, deprem nedeniyle Türkiye’ye yardım malzemeleri gönderecek.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in hükümete verdiği talimat gereği, çadır ve tıbbi malzemelerden oluşan yardım uçağı kısa sürede Türkiye’ye hareket edecek.

Türkiye’ye ilk gelen ve en son ülkesine dönen bu ekip deprem bölgesinde canla başla çalıştı. Bir canı kurtarmak için birçok kez canlarını tehlikeye attılar. Bu ekibin çalışması Türk halkı tarafından takdirle karşılandı. Azerbaycan Olağanüstü Haller Bakanlığı Genel Operasyon Daire Başkan Yardımcısı

Alasker Aliyev, Türkiye'deki ekiplerle omuz omuza arama kurtarma operasyonlarına katıldıklarını ifade etti²³:

"Bu tek Türkiye'nin acısı değildir, Azerbaycan'ın da acısıdır. Bütün Azerbaycan halkı bu acıyı kalbinde hissediyor ve her bir vatandaşımız Türkiye'nin yanındadır."

Arama kurtarma ekiplerinin 53 kişinin enkazdan kurtarılmasında görev aldığını belirten Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kahramanmaraş'ta muhtelif mekanlarda toplam 830 çadır ile 2 sahra hastanesi kurduklarını belirterek, deprem bölgelerinde sağlık hizmetleri ve yemek dağıtımını gibi yardım faaliyetlerini sürdüreceklerini aktardı²⁴.

3.3. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in T.C. Bakü Büyükelçiliğinin Ziyareti

6 Şubat depreminde hemen sonrasında 8 Şubat 2023 tarihinde Cumhurbaşkanı Aliyev, diplomasi kuraları bir yana bırakarak Bakü Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliğine taziye ziyaretinde bulundu. Aliyev'in bu jesti diğer Türk Cumhuriyetlerinde de karşılık buldu. Aliyev'in ardında Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan Cumhurbaşkanları da kendi ülkelerindeki Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliğini ziyaret ederek, taziye dileklerinde bulundular.

Bakü Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliğine ziyaretinde Azerbaycan'ın her zaman olduğu gibi ilk dakikalardan ve saatlerden itibaren kardeş Türkiye'nin yanında yer aldığını ve *"Türkiye ve Azerbaycan Tek Yumruk, Tek Yürek, Tek Can"* olduğunu belirten Aliyev, *"Biz her zaman olduğu gibi desteğimizi ve dayanışmamızı gösterdik. Bu acı trajedinin sonuçlarının bir nebze de olsa ortadan kalkmasına yardımcı olabildiysek, bunu kendimiz için bir onur sayıyoruz. Türkiye, iyi günde de zor günde de her zaman yanımızdaydı. Bu korkunç deprem bizi çok sarstı. Her birimiz için büyük manevi acıya neden oldu. Kardeşlerimizin acısını paylaşıyoruz. Yaralılara acil şifalar diliyoruz. Sevgili kardeşim Sayın Cumhurbaşkanı'nı telefonla aradığımda taziyelerimi ilettim, tüm varlığımızla yanınızda olduğumuzu ve sürekli heyetler gönderildiğimizi söyledim. Aynı zamanda doktorlar, kurtarıcılar, gönüllüler gönderiliyor ve gönderileceğini de söyledim"* ifadelerine yer verdi.

Azerbaycan halkının kendi öz kardeşlerine destek olmak için ellerinden gelen yardımları yaptıklarını söyleyen Aliyev, *"Kimi battaniye, kimi yatak getiriyor, kimi ise ceket getiriyor. Halk neye gücü yetiyorsa onu esirgemiyor. Gerçek kardeşlik ilişkilerinin sadece devletlerarası düzeyde, devlet*

başkanları düzeyinde değil, halklar arasında var olduğunu bir kez daha tüm dünyaya gösteriyoruz. Kamu kurumlarımız da desteklerini gösteriyor. Haydar Aliyev Vakfı şimdiden büyük bir girişim başlattı. Vakfın tüm imkanları, Vakfın bünyesinde çalışan tüm insanlar bu yardım kampanyasına şimdiden katıldı" açıklamasını yaptı²⁵.

3.4. Sosyal Medya Paylaşımları

6 Şubat depremi karşısında kamuoyunda yaşanan duygu seli medya ve sosyal medyaya da yansdı. Başta facebookta, Instagram ve Twiter olmak üzere ülkede kullanılan tüm sosyal medya Azerbaycan halkının deprem ile ilgili duygularının yansıtıldığı bir alana döndü. Başta Cumhurbaşkanı Aliyev olmak üzere kamu kurumları ve Azerbaycan halkı depremzedelere ilişkin taziye ve destek

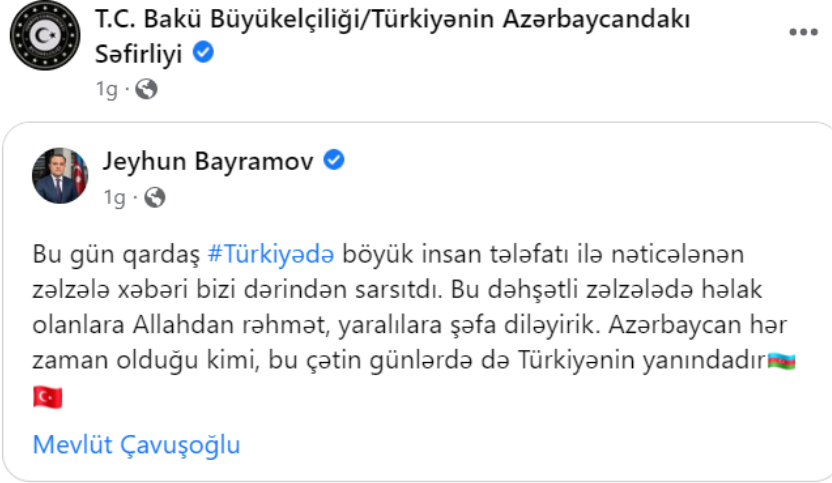
23 <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycandan-gelen-arama-kurtarma-ekipleri-ulkelerine-dondu-750251.html>, E 19.07.2023.

24 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-turkiye-370-kisilik-arama-kurtarma-ekibi-gonderiyor/2807371>, E 19.07.2023

25 <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycandan-gelen-arama-kurtarma-ekipleri-ulkelerine-dondu-750251.html>, E 19.07.2023

mesajlarını yayınladılar. Birçok kurum, kuruluş ve sivil toplum örgütleri de sosyal medya aracılığıyla depremzedeler için yardım kampanyaları düzenlediler. Sosyal medyaya yansıyan bazı ilgi çekici paylaşımları şöyle gösterebiliriz:

Resim 1: Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov'un Taziye Mesajı

Resim 2: T.C. Bakü Büyükelçisi Doç. Dr. Cahit Bağcı'nın Paylaşımı

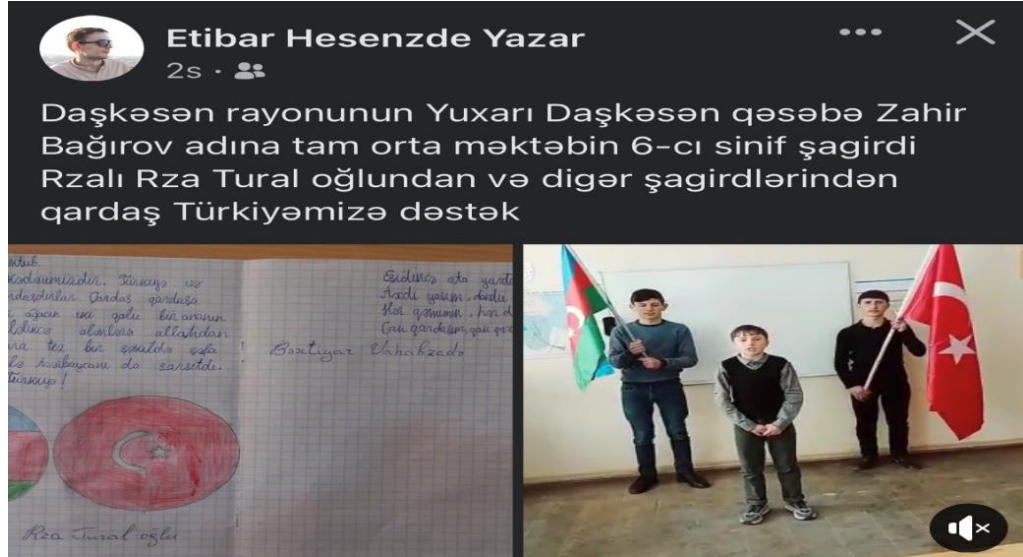

Azerbaycan'da deprem sonrası 14 Şubat sevgililer günü "sevgiline hediye olarak onun adına depremzedelere bağışta bulun" kampanyası başlatıldı. Bu kampanya oldukça rağmen gördü. İnsanlar sevgililerinin adına ilgili hesaplara para yatırıp, dekontu sevgililerine hediye ettiler. İlginç ve anlamlı bir kampanya oldu.

Resim 3: Sevgililer Günü Çerçevesinde Deprem İçin Düzenlenen Kampanya

Resim 4: Öğrencilerin Deprem İlişkin Çabaları

Resim 5: Depremzede Çocuklara Gönderilmek Üzere Düzenlenen Oyuncak Kampanyası

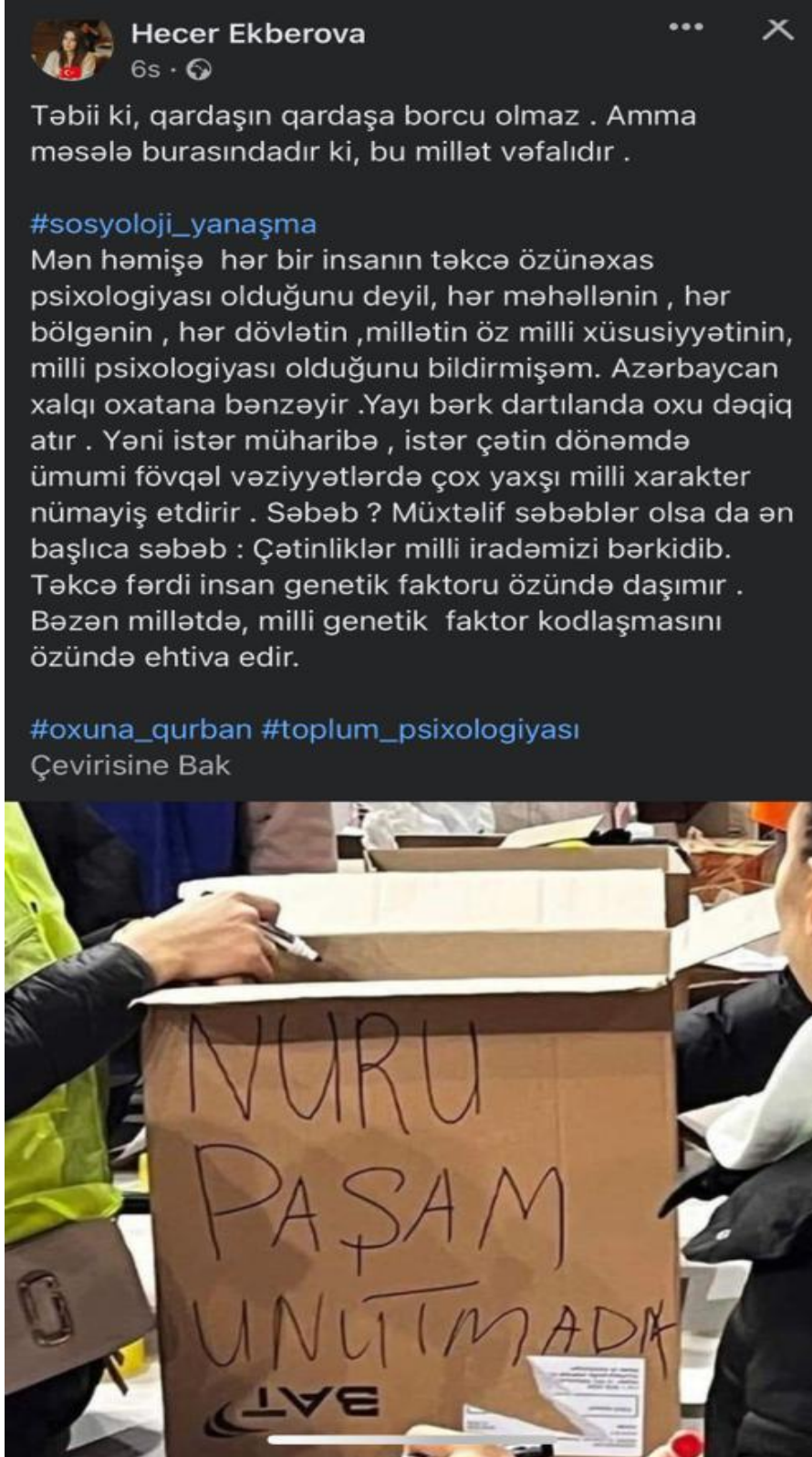

Resim 6: Depremzedelərə Yardım Göndərmək İsteyən Bir Hanımın efendinin Çabaları

Bir Hanım Efendi evindeki yorgan ve döşekleri depremliler için yardım toplama merkezine götürmektedir.

Resim 7: Bakü Fatihi Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşaya Ahdı Vefa

Resim 8: Çocukların Depreme İlişkin Hissiyatları

1Aybüke'nin Depremzedeler Gönderdiği en sevdiği para.

Resim 9: Depremzede Yardımın Sembolü Haline Gelen Araç

2Server Beşirli adlı kişinin eski aracının üzerine yüklediği yardım malzemelerini Bakü'ye götürürken çekilen fotoğrafı uluslararası yardımın simgelerinden biri oldu.

4. Sonuç

Türkiye, 6 Şubat 2023 tarihinde gerek kapsam gerek meydana getirdiği yıkım gerekse mal ve can zayıyatı itibarıyla "asrın felaketi" olarak adlandırılan deprem felaketi ile tanıştı. Azerbaycan'da deprem haberi duyulur duyulmaz her zamanki duyarlılığıyla ilk cevap veren ülke oldu. Azerbaycan "geleyim diye sormadan, geliyorum kardeşim" diyerek ivedilikle arama-kurtarma ekibi ve acil yardım malzemelerini deprem bölgesine gönderdi. Depremin tahribat büyüklüğü ortaya çıkınca

Azerbaycan'da adeta resmi olmayan bir seferberlik ilan edildi. Çocuğundan yaşlısına, kadınından erkeğine, sivil toplum kuruluşlarından devlet kurumlarına, özel şirketlerden kamu şirketlerine kadar herkes ve her kesim adeta yüreğini ortaya koydu. Başta Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Mehriban Aliyeva olmak üzere tüm bakanlar ve üst düzey kurum yetkilileri depremzedelerin imdadına koşmak için olağanüstü bir çaba içine girdiler. Haydar Aliyev Fonu başta olmak üzere tüm sivil toplum örgütleri depremzedelere yardım toplamak üzere organize oldular. Birçok sivil toplum kuruluşları bir araya gelerek "Qardaş Kömeyi" adında bir platform oluşturdular. Henüz yeni savaşta çıkmış ve Covid 19 pandemisinden yorulmuş Azerbaycan halkı içinde bulunduğu duruma bakmayarak tüm imkanlarıyla hatta imkanlarını da zorlayarak depremzedelerin yardımına koştular. Yardım toplama merkezleri adeta mahşer yerine döndü. İmkânı olanlar açılan farklı hesaplara nakdi yardımda bulundular, olmayanlar ise elinde nesi varsa alıp yardım toplama merkezlerine götürdüler. Bu merkezlerde öyle anlar yaşandı ki adete insanları duygu seline boğdu. Şehit evladının giyemedi giysiyi, kızının çeyizi, üstündeki paltoyu, evindeki yorgan-döşeği getirenler...Evinde hiçbir şeye olmayıp da bir avuç şeker getiren...emekli maaşını bağışlayanlar...En sevdiği oyuncağını üzerine mektup koyarak gönderen büyük yürekli afacan çocuklar... kumbarasındaki parasını bağışlayan koca yürekli delikanlılar...ülke adete Türkiye için tek yürek oldu.

Depremzedeler için ülkede çeşit çeşit kampanyalar düzenledi. Her kurum kendine özgü olarak düzenlediği kampanya ile depremzedelerin derdine derman olmaya çalıştı. Başta kamu kurumları olmak üzere birçok kurum çalışanlarının maaşlarının belli bir oranda kesinti yapılması şeklinde katkı sağlarken, bankalar ise depremzedelere destek hesaplarına ya da AFAD hesabına ücretsiz havale yapacaklarını ilan ettiler. Sivil Toplum Örgütleri ve Yardım Kuruluşları ise nakdi ve aynı yardım için medya ortamında çarşaf çarşaf ilanda verdiler. Metro istasyonlarında, billboardlarda, her türlü kitle iletişim araçlarında, otobüslerde, binek araçların üstünde kısaca her yerde yardım ilanları yer aldı. Taksit hizmeti veren bazı şirketler ücret tarifelerine Türkiye'de destek tarifeleri uyguladılar. En ilginç olanı da sevgililer gününde sevgilisine hediye yerine bağışta bulunma kampanyası idi...

5. Kaynaklar

- Türkmen, Z. (2018), "100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 119, Sayı: 235 (Temmuz- Ağustos 2018), 23-48.
- Erarslan, F., Özdemir, N. F. (2021), "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)*, Cilt: 129, Sayı: 255 (Kasım- Aralık 2021), ss.315-334

AZERBAIJAN SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Prof. Dr. Mehmet Yüce²⁶, Muradzade Imangulu²⁷

Özet

Sağlam ve etkili bir sosyal güvenlik sisteminin kurulması, bir ulusun ilerlemesi ve toplumsal uyumun sürdürülmesi açısından hayati öneme sahiptir. Bu sistemin sorunsuz işleyebilmesi için hem güçlü bir siyasi kararlılık hem de sağlam bir ekonomik temel gereklidir. Bu nedenle, sosyal güvenlik konusunun ele alınması, SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni bağımsız cumhuriyetler için özellikle kritik öneme sahiptir. SSCB'nin dağılmasının ardından 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan bağlamında, sosyal güvenlik sistemi gelişen sosyo-politik ve ekonomik koşullara bağlı olarak önemli değişiklikler geçirmiştir. Bu bölüm, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası sosyal güvenlik sisteminin evrimini, önemli politika değişikliklerine, karşılaşılan engellere ve halk üzerindeki etkilerine odaklanarak incelemektedir. Azerbaycan'ın sosyal güvenlik sisteminin emeklilik planları, sağlık hizmetleri, işsizlik yardımları ve sosyal yardım girişimlerini kapsayan çeşitli bileşenleri incelenmektedir. Ayrıca, sosyal güvenlik ortamının şekillenmesinde devlet kurumlarının, yasaların ve uluslararası iş birliğinin oynadığı rolün altını çizmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Güvenlik, Sosyal Koruma, Azerbaycan Sosyal Güvenlik Sistemi, Azerbaycan Sosyal Koruma Programları, Sosyal Politika

1. Giriş

Günümüzde, çağdaş ulusların sosyal politikalarının hedefleri, sosyal açıdan adil uygulamaların etkin bir şekilde hayata geçirilmesi, elverişli çalışma koşullarının oluşturulması, sosyal güvenlik ağlarının sağlanması, istihdam sorunlarının başarılı bir şekilde çözülmesi ve uygun altyapının geliştirilmesi gibi temel hususları kapsamaktadır. Bu amaçları gerçekleştirmek ve kapsamlı ve etkili bir sosyal politika oluşturmak için ülkenin sosyo-ekonomik çerçevesini incelemek ve belirlenen koşullara göre uygun bir yapı oluşturmak zorunludur. Bu yapının oluşturulması, yerel dinamiklerin evrensel ilkelerle bütünleştirilmesini ve uygun bir mekanizmanın kurulmasını gerektirmektedir. Giderek küreselleşen dünyada, dış etkiler bir ülkenin refahını ve sosyal güvenliğini önemli ölçüde etkileyebilir ve politika geliştirmede hem iç hem de dış dinamiklerin dikkate alınması gerektiğini vurgular.

Sosyal güvenlik, ekonomik geçiş aşamalarından geçen ülkelerde önemi daha da artan, küresel çapta önemli bir endişe kaynağıdır. Özellikle sosyalist bir ekonomik sistemden piyasa odaklı bir ekonomik sisteme geçiş, sosyal güvenliği çok önemli bir konu haline getirerek önemli zorluklar ortaya çıkarmaktadır. SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan Cumhuriyeti merkezi planlı bir ekonomiden piyasa odaklı bir ekonomiye geçiş yaşamış ve bunun sonucunda yeni kurulan ekonomik

²⁶ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İktisat Fakültesi, Maliye
mehmetyuc@gmail.com

²⁷ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İktisat Fakültesi, İktisat
imangulu.muradzade@unec.edu.az

düzen çerçevesinde çok sayıda sosyo-ekonomik ve siyasi engelle karşılaşmıştır. Bu zorlukların karmaşık yapısı göz önüne alındığında, bunların çözüme kavuşturulması aşamalı ve zaman alıcı bir süreç gerektirmiştir.

Sosyalist ekonomi ve işçi devleti ideolojisi ile karakterize edilen Sovyet döneminde, vatandaşların yaşlılık, hastalık ve engellilik durumlarında refahının korunması anayasal olarak desteklenmiş ve çalışanlar için kapsamlı bir sağlık ve sosyal hizmetler yelpazesi vurgulanmıştır. Bu ideolojik ve yasal ilkelerin pratikte nasıl uygulandığı tartışmalı olsa da, bu dönemde çalışanlara önemli sosyal haklar tanındığı yaygın olarak kabul edilmektedir. SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını yeni kazanan eski Sovyet cumhuriyetleri, merkezi planlı ekonomik sistemden serbest piyasa ekonomisine geçiş için reformlar gerçekleştirirken aynı zamanda miras kalan sosyo-ekonomik zorlukları da ele aldılar. 'Geçiş ekonomileri' olarak adlandırılan bu karmaşık dönüşümlerin ortasında sosyal güvenlik genellikle ikinci planda kalmış ve nüfusun önemli bir kısmının sınırlı erişime sahip olmasına yol açmıştır.

Bu değişim, Sovyet döneminde daha geniş sosyal haklara alışmış bir toplumda sıkıntıya neden olmuştur. Bu ülkeler yapısal reformlar yoluyla önemli ekonomik zorlukları ele aldıkça, sosyal meseleleri ele almak için bazı çabalar sarf edilmiş, ancak piyasa koşullarıyla uyumlu yeterli sosyal politika uygulama konusunda yeterli ilerleme kaydedilememiştir. Umut verici gelişmelere rağmen, birçok ülkedeki sosyal güvenlik düzenlemeleri hem kapsam hem de kalite açısından yetersiz kalmıştır. Geçiş dönemleri doğası gereği zordur; gelir düşüşü, işsizlik, gelir eşitsizliği, asgari tüketim odağı, yüksek enflasyon ve sosyal düzen bozuklukları gibi konular olağan zorluklardır. Sağlam bir sosyal güvenlik sisteminin kurulması, geçiş döneminin zorluklarının hafifletilmesi ve sosyal istikrarın desteklenmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

Azerbaycan'da, diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi, mevcut sosyal güvenlik sistemi iki ayaktan oluşmaktadır: Sosyal Sigorta ve Sosyal Koruma Programları. Bunlardan ilki emeklilik, maluliyet, hastalık, annelik ve işsizlik sigortasını kapsamakta ve temel olarak sosyal güvenlik primleriyle finanse edilmektedir; devlet tarafından yönetilen ikincisi ise temel sosyal ihtiyaçların karşılanmasına odaklanmakta ve belirli gruplara yardım sağlamaktadır (Əhmədov, 2020, s. 3-5). Azerbaycan'da sağlık hizmetleri hem kamu hem de özel kuruluşlar tarafından sağlanmakta olup, özel sektör makul fiyatlandırmayı sürdürmeye çalışmakta ve bireysel sağlık harcamalarını finanse etmek için geliştirmekte olan bir özel sağlık sigortası sistemi bulunmaktadır. Azerbaycan'ın sosyal koruma ve emeklilik sisteminde cumhurbaşkanlığı tarafından onaylanan "Sosyal Sigorta", "Vatandaşların Emekli Maaşlarının Sağlanması" ve "Sosyal Sigorta Sisteminde Bireyselleştirilmiş Muhasebe" gibi kavramlar ve yasalar da dahil olmak üzere devam eden reformlar, sosyal güvenlik sisteminin yasal çerçevesini önemli ölçüde güçlendirmiştir. Sosyal alanda çok sayıda başka temel program ve strateji de uygulanmaktadır.

2. AZERBAYCAN'DA SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ VE FİNANSMANI

2.1 Azerbaycan'da Sosyal Güvenlik Sisteminin Teşkili ve İşleyişi

Azerbaycan'ın 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, doğal olarak çeşitli sektörlerde çok sayıda düzenleme yapılmış ve gerektiğinde yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bağımsızlık sonrası dönem, ülkenin ekonomik ve sosyal koşullarında belirgin bir düşüşe tanıklık etmiş ve hükümeti bir dizi reform ve yasal girişim yoluyla bu zorlukların üstesinden gelmeye zorlamıştır. Başlangıçta reformlar öncelikle ekonomik konulara odaklanırken, ilerleyen yıllarda sosyal politika alanındaki önemli endişeleri ele almaya odaklanmıştır. Ülke 2001 yılından bu yana sosyal güvenlik sektörünü yenilemeye ve değişen yaşam koşullarına uygun girişimler uygulamaya çalışmaktadır. Bu dönüşüm sürecinin başlangıcı, 17 Temmuz 2001 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından "Azerbaycan

Cumhuriyeti Emeklilik Sistemi Konsepti "nin onaylanmasına kadar uzanmaktadır (Huseynov, 2010, s. 55-65).

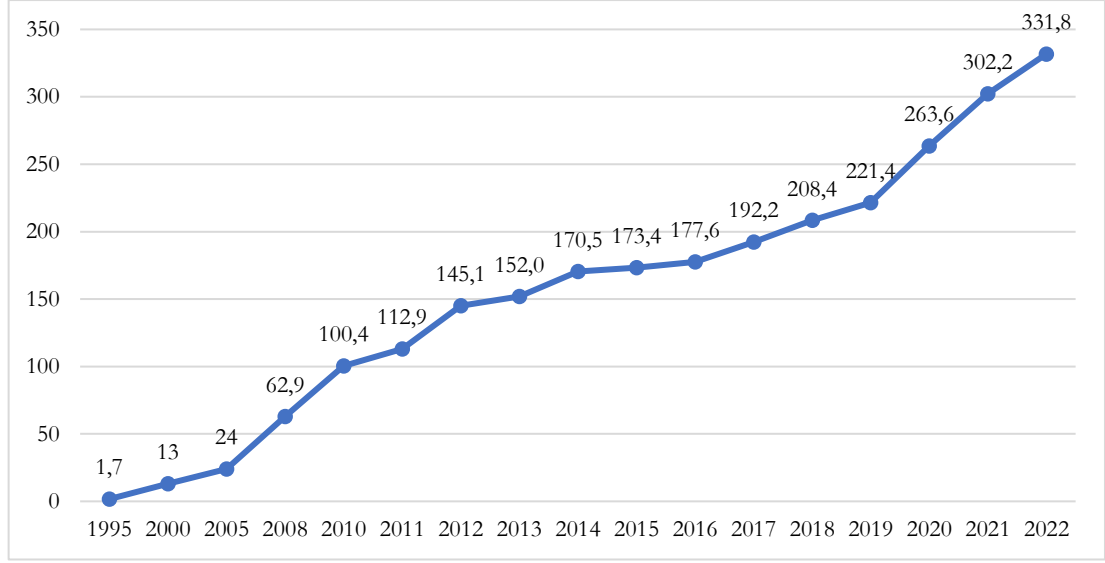
Yeni bir ekonomik çerçeveye geçiş sürecinde Azerbaycan'daki kamu politikası, sosyal koruma ve güvenliği ayrılmaz bileşenler olarak önceliklendirmiştir. Ortaya çıkan sosyal sorunların zararlı etkilerinin farkında olan hükümet, bu etkilere karşı koymak için hızla önlemler almıştır. Bu proaktif duruş, ülkedeki yoksulluğun azaltılmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Yönetişim kısıtlamaları olan birçok gelişmekte olan ülkeye benzer şekilde Azerbaycan da sosyal korumayı vurgulayan kapsamlı sosyo-ekonomik girişimler yürütmüştür. Bu reformlar, halkın genel refahını sağlayan refah hükümlerinin geliştirilmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda izlenen politikalar, sosyal açıdan hassas grupların koşullarını önemli ölçüde iyileştirmiş, emekli maaşlarında, sosyal yardımlarda ve tazminatlarda makul bir artış sağlamış ve çeşitli sosyal koruma alanlarında çeşitli hizmet ve programların uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Bu çabalar, sosyal koruma için çağdaş ölçütlerin oluşturulmasını hızlandırmış ve modern standartlara doğru olumlu bir geçişi teşvik etmiştir (Alirzayev, 2021, s. 128).

25 Mayıs 1991'de kabul edilen "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik Bağımsızlığı Anayasa Kanunu" nun beşinci bölümünde sosyal güvenlik, emek ve çalışma ödemesi rejimi, demografik süreçlerin yönetimi, sosyal güvenlik ve sosyal sigortanın uygulanması, işçilerin çıkarlarının korunması ve çevrenin korunması konuları özlü bir şekilde yansıtılmıştır. Aynı yıl 18 Ekim'de kabul edilen "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığına Dair Anayasal Kanun" da Azerbaycan devletinin Azerbaycan halkının sosyal alanlarındaki özel görevleri açıklanmış ve bu konuda gerekli güvence için yükümlülükler belirtilmiştir.

1994 yılında, "Vatandaşların emekli maaşı sağlanmasına ilişkin yasada yapılan değişiklikler, asgari ücretle bağlantılı emeklilik hesaplaması getirilmiştir. 13 Haziran 1997'de, emekli maaşlarının ortalama aylık maaşa göre yüzdelik orantılı olarak belirleneceğini belirleyen yasada değişiklikler yapılmıştır (Qanun, 1997).

3. Azerbaycan'da Sosyal Güvenlik Sisteminde Emeklilik Harcamaları

Emeklilik ödemeleri, Azerbaycan'daki sosyal güvenlik harcamalarının en önemli kısmını oluşturmaktadır. Emeklilik harcamalarındaki kayda değer artış, emeklilik hizmetlerine yönelik beklenmedik talepler nedeniyle devlet bütçesinden aktarılan fonlarda önemli bir artışa yol açmıştır. Sonuç olarak, Azerbaycan'da yeni emeklilik sisteminin yürürlüğe girmesini takip eden dokuz yıllık dönemde, emeklilik harcamalarının finansmanı için devlet bütçesinden ayrılan fonlar 6,8 kattan fazla artmıştır.

Grafik 1: Ülke Geneline Aylık Ortalama Emekli Maaşı Tutarının Büyüme Dinamikleri, Manat

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, <https://www.stat.gov.az/source/healthcare>

3.2 Azerbaycan'da Sosyal Güvenlik Sisteminde Yoksullukla Mücadeleye Yönelik Harcamalar

Eylül 2000'deki Birleşmiş Milletler Milenyum Zirvesi'nde küresel liderler, dünya çapında yoksullukla mücadeleyi amaçlayan 18 hedef ve 48 göstergiyi onaylayarak Milenyum Deklarasyonu'na bağlılık sözü verdiler. Binyıl Kalkınma Hedefi'nde (BKH) ana hatlarıyla belirtilen temel amaç, 2015 yılına kadar dünya genelinde aşırı yoksulluk ve açlığın yarıya indirilmesidir. Bu hedef doğrultusunda Azerbaycan Cumhuriyeti, 20 Şubat 2003 tarihinde 854 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınmaya İlişkin Devlet Programı 2003 "ü kabul etmiştir. Bu yükümlülüğün yerel koşullara göre yerine getirilmesine öncelik vermek amacıyla 2005 yılında müteakip düzenlemeler yapılmıştır. Devlet Programının etkin bir şekilde uygulanması, makroekonomik istikrarın sürdürülmesini, güçlü ekonomik büyümeyi ve kontrollü enflasyon ve döviz kurlarını beraberinde getirmiştir. Bu başarılar, sosyal sorunların ele alınmasına ve yoksulluğun azaltılmasına yönelik stratejilerin uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak, yoksulluk sınırının altında yaşayan bireylerin oranı 2002 yılında yüzde 46,7 iken 2005 yılında yüzde 29,3'e gerilemiştir. Ancak, COVID-19 salgını sırasında yoksulluğun yaygınlığı yeniden artmıştır.

Tablo 1: Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınmaya İlişkin Devlet Programının 2003-2005 ve 2008-2015 Yılları için Uygulanmasının Temel Sonuçları

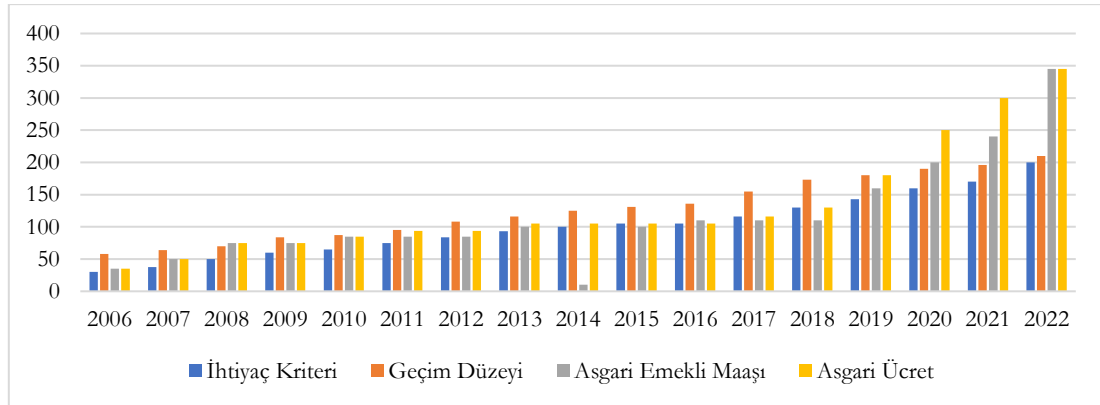
Yıl	Yoksulluk Sınırı (Manat)	Yoksulluk Düzeyi (Yüzde)
2002	35	46,7
2005	42,6	29,3
2008	78,6	13,2
2010	98,7	9,1
2012	119,3	6
2013	125,2	5,3
2014	129,6	5

2015	135,6	4,9
2016	148,5	5,9
2017	165,7	5,4
2018	175,2	5,1
2019	185,5	4,8
2020	194,9	6,2
2021	204,7	5,9

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

Azerbaycan'da yoksulluğun azaltılması konusunda atılan etkili adımlar, yoksullukla mücadelede önemli bir unsur olan sosyal koruma sisteminin geliştirilmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Emeklilik yapısı da dahil olmak üzere sosyal koruma sisteminin ilerlemesi, herhangi bir ulus içinde hem sosyal hem de maddi refahın sağlanmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Refah devleti anlayışıyla hareket eden Azerbaycan, sosyal koruma çerçevesinin toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde genişletilmesini devlet politikasının en önemli hedeflerinden biri olarak görmektedir. Sonuç olarak, Azerbaycan hükümeti yoksullukla mücadele stratejisini ustalıkla uygulayarak ülke genelinde yoksulluğun azaltılmasında kayda değer bir başarı elde etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 17 Aralık 2021 tarihli ve 3051 sayılı Kararnamesi uyarınca, asgari ücret 1 Ocak 2022 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere yüzde 20 oranında artırılarak 250 manattan 300 manata yükseltilmiştir.

Grafik 2: Sosyal Güvenlik Sistemiyle İlgili Bazı Makro-İstatistiksel Göstergeler (Manat'ta Yıl Sonuna Kadar)

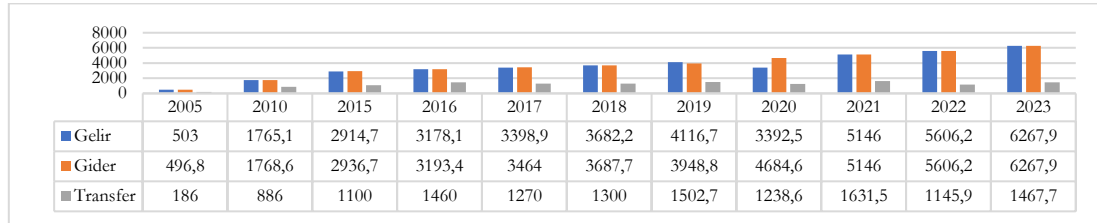
Kaynak: Yazar tarafından resmi devlet istatistikleri ve diğer resmi bilgi kaynakları temelinde oluşturulmuştur.

Azerbaycan'da emeklilik sisteminin geliştirilmesi, sosyal koruma çerçevesinin hayati bir unsuru ve sosyal politika için önemli bir araç olarak kamu politikasının merkezi bir odak noktası olmuştur. 2006 yılından bu yana, zorunlu devlet sosyal sigorta katkılarına dayalı bir bireysel muhasebe sisteminin uygulanması, sosyal refah gereksinimlerini karşılayan ve olumlu sonuçlar veren sağlam bir emeklilik sisteminin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Ortalama emekli maaşı tutarı 2006'dan 2019'a kadar yaklaşık 8,4 kat artarak 29,78 Manat'tan 262,0 Manat'a yükselmiştir. Özellikle, yaşlılık aylıkları için ortalama aylık tutar 9,8 kat artarak 29,49 manattan 295,0 manata yükselmiştir. Tüm emeklilik türleri için sigorta katkı payları, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi tarafından belirlenen nominal ücret artış oranına göre yıllık olarak belirlenmektedir. Ayrıca, bireysel

hesaplara kaydedilen emeklilik sermayesi her yıl tüketici fiyat endekslerine göre ayarlanmaktadır. Hizmet sunumunu geliştirmek amacıyla, kolaylık ve verimliliği kolaylaştırmak için yenilikçi tedbirler uygulanmıştır.

1 Ocak 2019'dan itibaren yaşlılık aylıkları için elektronik bir otomatik tahsis sistemi uygulamaya konulmuş, bunu 1 Mart'tan itibaren engelli aylıkları için benzer bir hüküm izlemiştir. Bu reform önlemi, bireylerin herhangi bir ofisi ziyaret etmelerine veya bürokratik karmaşıklıklara katlanmalarına gerek kalmadan emekli maaşlarını almalarını sağlayarak kullanıcı dostu ve proaktif bir hizmet deneyimi sunmaktadır. Ayrıca, Devlet Sosyal Koruma Fonu'nun (DSKF) bireysel muhasebe sistemine kayıtlı bireylerin sayısında da artış olmuştur. 2019 yılı sonu itibarıyla sigortalı sayısı 222,9 bin kişi veya yüzde 6,0 oranında artarak toplam 3,9 milyona ulaşmıştır.

Grafik 3: Devlet Sosyal Koruma Fonu'nun Gelir ve Gider Dinamikleri (Milyon Manat)

* Bütçeden yapılan transfer ödemeleri genel gelirlerin içerisinde yer almaktadır. 2023 yılı ile ilgili sunulan veriler, kurumun aynı yıl için bütçe hedefidir.

Kaynak: www.sosial.gov.az

5. Sonuç ve Öneriler

Kökleri refah devleti kavramına dayanan sosyal güvenlik sistemi, devlet tarafından yasal olarak zorunlu kılınmış olup, vatandaşların haklarının hayati bir bileşenini temsil etmektedir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, sosyal güvenliği insan onuru ve kişisel gelişim açısından temel bir hak olarak kabul etmektedir. Tarihsel olarak, bu hakkın formülasyonu ve gelişimi, güvensizlik, aşağılanma ve bunun sonucunda ortaya çıkan toplumsal aksaklıklara katlanan bireylerin dokunaklı mücadelelerinden kaynaklanmıştır.

Toplumsal ve ekonomik gelişmişlik düzeyine göre şekillenen sosyal güvenlik sistemi, günümüzde pek çok ülkenin demirbaşı haline gelmiştir. Sosyal güvenlik sisteminin temellerini 19. yüzyılın ikinci yarısında atan, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve SSCB dönemlerinde bu sistemi geliştiren Azerbaycan, bağımsızlık sonrası dönemde de kamu politikası çerçevesinde sosyal korumaya öncelik vermiştir. Azerbaycan, hükümetin özverili çabalarıyla sosyal güvenlik sistemini çeşitli girişimler yoluyla modernize etmeye çalışmıştır.

Halihazırda Azerbaycan'daki sosyal güvenlik sistemi, düzenli aylık yardım ve tek seferlik destek olmak üzere iki tür yardım sağlarken, önceden belirlenmiş kriterlere göre özel ödemeler de yapmaktadır. Hükümetin ciddi çabalarına rağmen, ülke bu alanda sosyal güvenlik sisteminin sınırlı kapsamı, günümüz ekonomik koşullarına göre yetersiz emeklilik yardımları ve halkın ihtiyaçlarını karşılayamayan bir sağlık sigortası sistemi gibi zorluklarla karşılaşmaktadır. Ancak bu sorunların ülkenin ekonomik kalkınmasına paralel olarak kademeli olarak çözüleceği öngörülebilir.

6. Kaynaklar

“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”
<http://www.azerbaijan.az/portal/History/histdocs/Documents/09.pdf>

- “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu”, <http://www.huquqiaktlar.gov.az/statementdetails.Aspx?StatementId=11917>, (Erişim Tarihi: 01.07.2023)
- “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə» Qanun. Bakı, 13 iyun, 1997. // <http://www.e-qanun.az/framework/4004>, (Erişim Tarihi: 01.07.2023)
- Abdullayev, A. (2010). Rusya sosial güvənlik sistemi (Doctoral dissertation, DEÜ Sosial Bilimleri Enstitüsü). Alirzayev, E. (2021). The Development Fundamentals of the Social Security System of Azerbaijan: Overall Historical – Strategic Approach. Interconf, 127-147.
- Aliyev, Mayis; Sosial Təminat Hukuku, Bakü, 2007.
- Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>, (Erişim Tarihi: 05.07.2023)
- Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, <https://www.sosial.gov.az/uc-illik-hesabat>, (Erişim Tarihi: 05.07.2023)
- Baxşəliyev, E. F. (2021). Azərbaycan Respublikasının Sosial-İqtisadi İnkişafının Sürətlənməsi Və Vətəndaşların Sosial Təminatının Yaxşılaşdırılması. Azərbaycan Cumhuriyeti 1991-2021: Devlet Bağımsızlığının Teslimi, Ekonomik Ve Sosyo-Kültürel Kalkınma, s. 242-245
- Əhmədov, İ. (2020). Azərbaycanda sosial inkişaf: illüziya və reallıq.
- Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, A. (2022). Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2022-ci il üzrə hesabatı. Bakı: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. <https://sosial.gov.az/uploads/files/2023/05/2022-hesabat.pdf> adresindən alındı
- Hüseynov, N. (2010). Azərbaycan'ın sosial güvənlik sistemi (Doctoral dissertation, DEÜ Sosial Bilimleri Enstitüsü).
- Hüseynov, R.A. (2016). “Azərbaycan Respublikasının Sosial Təminat Sistemi: “ Revenue, D. O. I. O. B. Azərbaycan Respublikasında Bütçə Gəlirlərinin Diversifikasiyasının Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri. Elmi, Resenziyalı, Rüblük Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) İl 4, Cild 4, Aprel-İyun 2016, 35.
- Эйвазова, Т. Р. К. (2016). Динамика развития социальной службы в контексте социальной безопасности населения. Азимут научных исследований: педагогика и психология, 5(3 (16)), 362-364.

Qarabağ Və Şərqi Zəngəzur İqtisadiyyatının Ölkə İqtisadiyyatına Reintegrasiyasının Təşkilatı- İqtisadi Mexanizmi

i.e.d., prof. Məmmədov Məhəbbət Aşır oğlu²⁸, i.ü.f.d., b.m. Qəniyev Xanlar
İlqar oğlu²⁹, doktorant Əliyev Şükür İlqar oğlu³⁰

Xülasə

Məqalədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonların işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi potensialı tədqiq edilmiş, ölkədə bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər dəyərləndirilmiş, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının bərpası və yenidən qurulması, inkişafı və bu ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiya istiqamətləri, mexanizmləri, Böyük Qayıdış I Dövlət Proqramı, Milli Prioritetlər – 2030 nəzərdə tutulan tədbirlər və həyata keçirilən işlər ətrafı nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, dövlət-özəl sektorlarının, fərdi sahibkarların birgə fəaliyyət mexanizminin yaradılması və onların roluna ətraflı baxılmışdır. Bunlar ilə yanaşı Qarabağ iqtisadi rayonunun və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişaf imkanları və prioritetləri məqalədə ətraflı şərh edilmişdir. Eyni zamanda post-konflikt ölkələrin ərazilərinin bərpası strategiyasının hazırlanmasının beynəlxalq təcrübələri nəzərə alınmaqla, ölkədə milli prioritetlərə əsaslanan rəqəmsal transformasiya modelinin əhəmiyyəti nəzərdən keçirilmiş və dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: reintegrasiya, bərpa, yenidənqurma, işğaldan azad, infrastruktur, enerji təchizatı, Qarabağ iqtisadi rayon, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayon, strategiya, proqram, dövlət-özəl əməkdaşlıq.

Abstract

In the article, the economic potential of the freed territories of Karabakh and Eastern Zangezur economic regions was studied, the measures implemented in this field in the country were evaluated, the directions and mechanisms of the restoration and reconstruction of the economy of the occupied territories, development and reintegration of the economy of these territories into the country's economy, the Great Return I State Program, National Priorities - 2030 planned measures and implemented works were reviewed in detail. At the same time, the creation of a mechanism of joint action of the public-private sectors and individual entrepreneurs and their role were discussed in detail. In addition to these, the development opportunities and priorities of Karabakh economic region and East Zangezur economic region are explained in detail in the article. At the same time, the importance of the digital transformation model based on national priorities in the country was reviewed and evaluated, taking into account the international experiences of developing the strategy for the restoration of the territories of post-conflict countries.

Keywords: reintegration, restoration, reconstruction, freedom from occupation, infrastructure, energy supply, Karabakh economic region, Eastern Zangezur economic region, strategy, program, public-private cooperation.

²⁸ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikinti iqtisad fakültəsi, Biznesin İqtisadiyyatı və Menecment m.m.asirl@mail.ru

²⁹ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikinti iqtisad fakültəsi, Biznesin İqtisadiyyatı və Menecment khanlar.ganiyev@gmail.com

³⁰ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikinti iqtisad fakültəsi, Biznesin İqtisadiyyatı və Menecment aliyevvshukurr@gmail.com

1. Giriş

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında rəqabətli və dayanıqlı iqtisadiyyatın, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin, rəqabətli insan kapitalının və müasir innovasiyalar məkanının formalaşmasının, bu regionların iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına səmərəli reinteqrasiyasının təmin edilməsi istiqamətlərinin və bu prioritetlərin icra müddətinə müvafiq mərhələlərlə həyata keçirilməsinin təşkili və bu ərazilərə Böyük Qayıdışın təşkilatı-iqtisadi mexanizmi Ölkə prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli Prioritetlər - 2030”-da, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nda bu prioritetlərin əsas istiqamətləri və ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının təşkilatı-iqtisadi mexanizmin əsasları müəyyən edilmişdir.³¹

Qarabağ iqtisadi rayonun və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun iqtisadiyyatının sahələrinin infrastrukturunun bərpası və inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə bu ərazilərə investisiya qoyuluşlarının və digər mənbələrdən sərmayələrin cəlb edilməsi, burada dövlət-özəl iqtisadi əməkdaşlıq mexanizmini formalaşdırılması istiqamətlərində dövlət proqramları və inkişaf strategiyaları çərçivəsində icra edilən tədbirlər işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasını sürətləndirir və nəticədə ölkənin ümumi iqtisadiyyatının tərkibində bu regionların iqtisadiyyatının inkişafı təmin edilir. Belə ki, bu Dövlət Proqramında işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzura böyük qayıdışla bağlı məqsədlər, hədəflər, qarşıya qoyulan prioritetlər sistemli, əlaqələndirilmiş və səmərəli həyata keçirilməsini müəyyən edən yol xəritəsi kimi bu regionların iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatının inkişafına reinteqrasiyasında əhəmiyyətli iqtisadi model olaraq bu prosesin həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

Bu Dövlət Proqramında Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionlarının iqtisadiyyatının bərpası və inkişafını təmin edib ölkə iqtisadiyyatına tam və səmərəli reinteqrasiyasını təmin etmək üçün aşağıdakı prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir:

- Ərazilərdə təhlükəsiz yaşayışı və dövlət idarə etməsini təşkil etmək;
- Şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrinin tikintisini və dayanıqlı infraquruluşla təminatını həyata keçirmək;
- Müasir standartlara uyğun xidmətlərin yaradılmasını təmin etmək;
- Ərazilərə məskunlaşacaq əhəlinin sosial müdafiəsini gücləndirmək;
- Əhəlinin məşğulluq imkanlarının artırmaq;
- Sosial xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirmək;
- Dayanıqlı sosial- iqtisadi inkişafı təmin etmək;
- Sahibkarlıq mühitinin əlverişliliyini artırmaq və biznes fəaliyyətinin inkişafına dəstək vermək;
- Ərazilərin kənd təsərrüfatı potensialından səmərəli istifadə olunması üçün müasir suvarma infraquruluşu formalaşdırmaq;
- Dayanıqlı və mütərəqqi kənd təsərrüfatı təcrübələrini tətbiq etmək;
- Təbii ehtiyatları və sosial-iqtisadi potensialı təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etmək;
- Turizm sektorunun perspektiv inkişaf imkanlarından effektiv istifadəyə nail olmaq;
- Ətraf mühitin etibarlı mühafizəçisini və ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək;
- Təbii resurslardan səmərəli və effektiv istifadə etmək;
- “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd” və “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyalarının tətbiqini təşviq etmək.

2. Təhlil

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, yenidən qurulması, mərhələlərlə davamlı və dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün prioritet məsələlərdən biridə bu ərazilərin minalardan, partlamamış hərbi sursatlardan və digər partlayıcı qurğulardan təmizlənməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonların ərazilərində 2020-2022- ci illərdə 57,6 min. hektar ərazi minalardan təmizlənilib və I dövlət Proqramına müvafiq 2023-2026-cı illərdə 215 hektar

³¹ Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı 2021.

ərazilərin minalardan təmizlənməsi planlaşdırılır, 2025- ci ilin sonunda ümumilikdə 280 min hektar ərazilər minalardan təmizlənəcəkdir.

Hal-hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpasının təmin edən təşkilatı – iqtisadi mexanizmin həyata keçirilməsində əsas diqqət edilən prioritet istiqamət ermənilərin dağıtdığı şəhər və kəndlərin bərpası, zəruri infrastrukturuların yaradılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iqtisadi rayonların azad edilmiş ərazilərin bərpa edilməsi, yenidənqurması, şəhərsalma və daimi yaşayış yerlərinin inşa edilməsi istiqamətində bütün işlər qabaqcıl urbanizasiya modellərinin tətbiqi ilə, şəhərsalma prinsipləri və normalarının tələblərinin müvafiq həyata keçiriləcəkdir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Prezidenti xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, “Azad edilmiş bütün torpaqlarda görülmək bütün işlər ancaq baş planlar əsasında olmalıdır. Baş plandan kənar bir dənədə də daş-daş üstə qoyulmamalıdır, bir dənədə qanunsuz tikinti olmamalıdır. Yəni biz nümunəvi bir yaşayış məkanı yaradırıq. Həm Azərbaycan üçün, həm dünya üçün nümunəvi bir təcrübə sahibi olacağıq”.

Bu ərazilərdə I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş müvafiq tədbirlərin icrası nəticəsində ilkin mərhələdə bərpa olunacaq 100 yaşayış məntəqəsindən (o cümlədən 8 şəhər, 8 qəsəbə və 84 kənd), 7 şəhər, 36 qəsəbə və kənd olmaqla ümumilikdə 43 yaşayış məntəqəsinin ərazi planlaşdırılması sənədləri hazırlanmaqdadır. Bu kəndlərin 2022-ci ildə ölkə başçısı tərəfindən təməli qoyulmuşdur. Digər yaşayış məntəqələri olan 57 məntəqənin 2023-cü ildə 38 yaşayış məntəqəsinin, o cümlədən Laçın şəhərinin, 2024-cü ildə isə 19 yaşayış məntəqəsinin layihələndirilməsi, ikinci mərhələdə bərpası nəzərdə tutulan yaşayış məntəqələrinin 37-si 2025-2026-cı illərdə layihələndirilməsi planlaşdırılır. qeyd olunan proqrama müvafiq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərinə 2026-ildək 34500 ailə köçürüləcəkdir. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə məskunlaşacaq əhalini normal şəraitlə təmin etmək üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki artıq Zəngilan rayonun Ağılı kəndində “ASAN xidməti”nin fəaliyyəti təşkil edilib, sonrakı mərhələdə yəni, 2026-ildək yeni “ASAN xidməti” mərkəzləri, Cəbrayıl DOST mərkəzi, Ağdam, Fizuli, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa şəhərində DOST mərkəzlərinin filialları yaradılacaqdır. Eyni zamanda bu ərazilərdə iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi istiqamətində müvafiq tədbirlər aparılır, burada sənaye zonaları və aqroparklar yaradılmış, sahibkarlara texniki məşin dəstəyi üçün bu ərazilər üzrə “Aqroservis” ASC-nin yerli bölmələri yaradılacaq, kənd təsərrüfatı texnikasına olan tələbatın müəyyən edilməsi işləri aparılacaq və onların təchiz olunması istiqamətində mütəmadi işlər həyata keçiriləcəkdir.³²

Qeyd olunanlar və digər zəruri prioritetlər yuxarıda göstərilən “ Milli Prioritetlər -2030” ilə yanaşı ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş proqram, layihə və strategiyalara müvafiq həyata keçirilməsi bu regionların inkişafında mühüm və əhəmiyyətli rola malikdir. Bu prioritetlərdə içməli su və elektrik enerji təminatı infrastrukturunu, sahələrin irriqasiya sistemlərinin bərpası və yenidən qurulması, yol infrastrukturunun bərpası, humanitar və həyat üçün zəruri olan yüklərin daşınmasını təmin edən yeni hava limanlarının tikintisi kimi ilkin tədbirlər ərazilərin sonrakı sosial-iqtisadi inkişafının və ölkə iqtisadiyyatının tərkibində bu regionların inkişafını təmin edilməsində və nəticədə səmərəli reinteqrasiyasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Post - konflikt dövründə ərazilərin bərpası və infrastrukturuların yenidən qurulmasının dünya təcrübələrinin tədqiqi göstərir ki, bu istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarda və dəyərləndirmələrdə dövlətin müvafiq strukturları ilə yanaşı beynəlxalq təşkilatların, özəl sektorların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, ayrı-ayrı sahibkarların fəal iştirakı və lazım olunan hallarda bu istiqamətlərdə onlardan istifadə olunması məqsədmüvafiqdir.

Hal – hazırda bu regionlarda həyata keçirilən işlərin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, yuxarıda qeyd olunan təşkilatlar bu layihələrin hazırlanması və yerinə yetirilməsi proseslərində tələb olunan hallarda iştirak edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərmanına müvafiq iqtisadi rayonların yeni

³² “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”-nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 16 noyabr 2022- ci il, Bakı 2022-ci il.

bölgüsünə daxil olan, o cümlədən Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonlarında həyata keçirilən tədbirlərin prioritetliyinin müəyyən edilib dəyərləndirməsi prosesində, bu ərazilərdə post-konflikt dövründə iqtisadiyyatın sahələrinin inkişaf səviyyəsinin araşdırılması, qiymətləndirilməsi və müvafiq təkliflərin hazırlanması regionun inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər prioritet məsələlər olaraq I Dövlət Proqramı və Milli Prioritetlər _2030 nəzərdə tutulan və həyata keçirilməsi zəruri olan işlərdir.

Ölkəmizdə Dövlət Proqramları, İnkişaf Konsepsiyalar, Strateji Planlar çərçivəsində iqtisadiyyatın sahələrində islahat, islahat - inkişaf xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi və son nəticədə azad olunmuş ərazilərin perspektivdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmini, əsas iqtisadi göstəricilərin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi regionun inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, post - konflikt dövründə bu regionda strateji sahələrin inkişafına yönəldilmiş proqram, layihə və inkişaf konsepsiyaları çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən müəssisə və şirkətlərin Strateji İnkişaf Planlarının hazırlanması və onun həyata keçirilmə mexanizminin işlənilməsi ən zəruri məsələlərdəndir. Yuxarıda təklif olunan tədbirləri nəzərə alan strateji planların işlənilməsi və mərhələlərlə orada nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının iqtisadiyyatının sahələrinin infrastrukturunun bərpa edilməsində, iqtisadiyyatın innovasiya əsasında təşkilində və inkişafında əhəmiyyətli ola bilər, bu isə öz növbəsində regionun iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının təminində mühüm amildir.

Bu prioritet istiqamətlər və eyni zamanda onlar ilə yanaşı həyata keçirilən məqsədyönlü kompleks tədbirlər pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatının sürətlə aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu dövrdə ÜDM 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən 4,3 faiz azalmışdır. İqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, qeyri-neft sektorunda ÜDM 2020-ci il ərzində 2019-cu ilə nisbətən real ifadədə 2,6 faiz azalmışdır. Ancaq, həmin dövr ərzində qeyri – neft sənayesi 12.2 faiz, informasiya və rabitə sahəsi 0,6 faiz, kənd təsərrüfatı 1,9 faiz və nəqliyyat və anbar təsərrüfatının 4,6 faiz artması təmin edilmişdir. COVID-19 pandemiyasının təsiri 2021-ci ildə davam etsə də bu ildə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ilin əvvəlindən iqtisadi fəallıq müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2021-ci il üzrə neft-qaz sektoru ilə yanaşı qeyri neft-qaz sektorunda iqtisadi artım baş vermiş. Yəni, 2020-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə ÜDM real ifadədə 5,6% artmış, bu göstərici cari qiymətlərlə 92,9 mlrd. manat olmuşdur. 2021-ci ildə əsas kapitalla 16127,0 mln. manat həcmində investisiya qoyulmuş, bu investisiya qoyuluşlarının 73,1% daxili, 26,9% isə xarici investisiyalar hesabına təmin edilmişdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, bu investisiyaların 35 % neft, 64,2% qeyri - neft sektoruna qoyulmuşdur. Bu artım nəticəsində işğaldan azad olmuş ərazilərdə iqtisadiyyatın sahələrinin bərpa olunması istiqamətində aparılan işlər nəticəsində yeni infrastruktur yaradılmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin 2019-2023-cü illərdə sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının 2020-ci ilin yekunlarına həsr edilmiş konfransda xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan digər ölkələrə nisbətən pandemiya vəziyyətində iqtisadiyyatın bütün sahələrində daha az itkilər ilə başa vurmuşdur. Belə ki, 38 ölkə iqtisadiyyatı təqribən 4 faizdən bir qədər çox artıb, ancaq iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi hesabına qeyri-neft sektorunun 11 faizdən çox artması müşahidə olunmuşdur. İşğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası və inkişafı konsepsiyasına müvafiq dövlət tərəfindən həyata keçiriləcək tədbirlər bu regionun iqtisadi potensialına, əsasən də qeyri – neft sektorunun inkişafına yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır. Post – konflikt dövründə ərazilərin bərpası, infrastrukturların yenidən qurulması və inkişafının təminin dörd mərhələdə aparılması, yəni , ilk mərhələdə idarəetmə və təhlükəsizlik, infrastruktur işləri, növbəti mərhələdə isə sosial xidmətlərin fəaliyyətini, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı məsələlərinin həll edilməsi prioritet istiqamətlər kimi nəzərdə tutulmuşdur. 2021-ci ilin makroiqtisadi göstəricilərinin planlaşdırılmasında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa quruculuq işlərinin qeyri-neft sektorunun və ümumiyyətlə ölkə iqtisadiyyatının fəal artım drayverlərinin biri rolunu oynaması burada aparılan işlərin xüsusi əhəmiyyətini göstərir.

Ölkə regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında 2020-ci ildə nəzərdə tutulan tədbirlərin icra vəziyyətinin araşdırılması göstərir ki, bundan əvvəlki digər üç dövlət proqramlarında olduğu kimi dördüncü proqramda da bu ildə nəzərdə tutulan tədbirlərin bütün sahələr üzrə ardıcıl və uğurla həyata keçirilməsi təmin edilmiş və ölkənin iqtisadi regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf potensialının yüksəldilməsi, bölgələrdə iqtisadiyyatın sahələrinin infrastrukturlarının yenidən qurulması və müasir standartların tələbləri səviyyələrində yüksəldilməsi təmin edilmiş və bu tədbirlərin həyata keçirilməsi əhalinin maddi, mənəvi, təhsil, sosial rifahının yüksəldilməsinə və müasir dövrün ən vacib və həlli tələb olunan ekoloji təhlükəsizliyinin bu dövrlər ərzində gücləndirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi qeyd olunan dövr ərzində daimi ölkədə yeni sosial layihələrin icrasını təmin etmiş, həmçinin yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması zəruri prioritetlər olmuşdur.

Belə ki, bu ildə Bakı şəhəri ilə yanaşı Abşeron, Ağcabədi, Kürdəmir, Goranboy, Şəmkir, Qazax, Ağstafa, Tovuz, Samux, Tərtər, Şamaxı, Qobustan, İsmayilli, Balakən, Şəki, Qəbələ rayonlarında həmçinin Mingəçevir, Gəncə, Sumqayıt şəhərlərində 100-dən artıq istehsal müəssisələri, Yol infrastruktur layihələri, Elektrik və su təchizatı layihələri həyata keçirilmiş, səhiyyə və təhsil müəssisələri istifadəyə verilmişdir. Ölkənin rayon və şəhərlərinin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar layihələrin icrasını təmin etmək məqsədi ilə dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş əsaslı vəsait qoyuluşu və eyni zamanda prezidentin ehtiyat fondundan ümumilikdə 740,7 milyon manat vəsait ayrılmış və COVID-19 mənfi təsirləri fonunda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması istiqamətində ölkədə çevik iqtisadi siyasət tədbirləri müəyyənləşdirilərək icrası təmin edilmişdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığı və inkişaf dinamika saxlanılmış, qeyri-neft sənayesində 12,5 faiz artıma nail olunmuşdur.

Xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, pandemiya dövründə regionların sosial iqtisadi inkişafı üzrə 2019-2023-cü illər üzrə dövlət proqramı çərçivəsində milli prioritetlərin tərkibi olan regionların sənayeləşmə siyasəti davam etdirilmiş və işğaldan azad olunan ərazilərdə bu sahədə ilkin işlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Belə ki, 2020-ci ilin əvvəlinə Sumqayıt Kimya Sənaye müəssisələrin sayı 24-ə çatdırılmış, Mingəçevir Sənaye Parkında "Mingəçevir Tekstil" MMC-də sahə istiqamətində iki müəssisə fəaliyyətini davam etdirir. Həmçinin 2021-ci ilin əvvəlinə Neftçala Sənaye Məhəlləsində isə 6 layihənin və digər sahələrdə də müvafiq tədbirlərin icrası davam etdirilmişdir.

2019-2023-cü illəri əhatə edən dördüncü Dövlət Proqramının hesabatının təhlili göstərir ki, regionlarda digər prioritet istiqamətlər ilə yanaşı bölgələrin elektrik enerjisi ilə fasiləsiz təmin edilməsi məqsədi ilə 2020-ci ildə 6 elektrik stansiyası əsaslı təmir edilmiş, 2302 kilometr yeni elektrik xətləri çəkilmiş və 2635 kilometr elektrik xətləri əsaslı təmir edilmiş və qaz təchizatını yaxşılaşdırmaq, təhlükəsiz və fasiləsiz qazla təmin etmək üçün 2020-ci ildə ölkə üzrə bu məqsədlə 1394,3 kilometr qaz xətti çəkilmiş və 605 kilometr qaz xətti əsaslı təmir olunmuş, o cümlədən regionlarda 1119,8 kilometr qaz xətti çəkilmiş, 605 kilometr qaz xətti əsaslı təmir olunmuşdur. Bu ildə 562440 ədəd qaz saygacı quraşdırılmış və yaxud yenisi ilə əvəz edilmişdir. Təhlilin aparıldığı 2020-ci ildə yol infrastrukturunu 39 təkmilləşdirmək məqsədi ilə 1385,3 kilometr, o cümlədən regionlarda 1035,2 kilometr ölkə və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolu, 7,56 kilometr, o cümlədən regionlarda 5,73 kilometr dəmir yolu çəkilmiş və yaxud təmir edilmişdir.³³

Yuxarıda qeyd olunan dövlət proqramının 2021-il üzrə Energetika Nazirliyinin hesabatının təhlili göstərir ki, işğaldan azad olmuş ərazilərin enerji infrastrukturunun yenidən qurulması istiqamətində aparılan işlər nəticəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını enerji təchizatında işlər davam etdirilmiş, o cümlədən kiçik su elektrik stansiyaları inşa edilmişdir. Belə ki, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər rayonlarında aparılan tədqiqat nəticəsində bu ərazilərdə ümumi gücü təqribən 160MVt olan 37 stansiya tikintisi müəyyən edilmişdir. Bu stansiyalardan ümumi gücü 15,8 MVt olan 3 kiçik su elektrik stansiyası – "Güləbird", "Suqovuşan -1" və "Suqovuşan -2" stansiyaları bərpa edilmişdir. Bunlar ilə yanaşı "Kəlbəcər-1" KSES-də də bərpa işləri həyata keçirilməkdədir. Ancaq,

³³ Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafı modeli, monoqrafiya, Elmi Redaktor M. Məmmədov, Bakı - 2020, 495 səh. AzMİU Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi.

Oğuz-1", "Oğuz-2" və "Oğuz -3" KSES-da tikinti işləri yekunlaşmış və istismara verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu elektrik stansiyalarının tikintisi davam etdirilir, bu isə işğaldan azad olmuş ərazilərin iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiya edilməsində əsasını yaradan zəruri bir istiqamət kimi mühüm rolu vardır.

Ümumiyyətlə, 2020-ci ildə olduğu kimi 2021-ci ildə də "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı"dakı tədbirlərin icrası təmin edilmiş, bu işlərin davam etdirilməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa, sahələr üzrə infrastrukturların yenidən qurulması, iqtisadi fəallığın təmin edilməsi prioritetləri üzrə genişmiqyaslı tədbirlərin və müvafiq işlərin aparılması bu regionların bərpa və inkişafının təmin edilməsində zəruri istiqamətlər kimi daimi həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə regionlarının iqtisadiyyatın sahələrində nail olunmuş inkişaf və iqtisadiyyatın inkişafının dayanıqlığının təmin edilməsi Dünya Bankı ilə yanaşı Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyalarını, İslam inkişaf Bankını və digər iqtisadiyyat və maliyyə təşkilatlarını işğaldan azad olunmuş ərazilərin post konflikt dövründə potensialının müəyyənləşdirilməsi, dəyərləndirilməsi prosesində və işğaldan azad olunan ərazilərin bərpa edilməsində iştirakının cəlb ediciyini stimullaşdırır və onların iqtisadi maraqlarını artırır. Yəni, son illərdə həyata keçirilən inkişaf xarakterli islahatlar Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin edir və bunun nəticəsində ölkədə formalaşmış iqtisadi potensial işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mərhələlərlə prioritet istiqamətlər üzrə Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarını cəlb etməklə Qarabağ iqtisadi rayonun (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan) təbii və iqtisadi potensiallarından istifadə etməklə həmin regionlarda müasir istehsal və xidmət müəssisələrinin yaradılmasını və rəqəbatqabiliyyətli ixrac məhsullarının istehsal edilməsini təmin edən vacib istiqamətlərdən biri kimi bu regionların iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiya edilməsini mümkün vacib amillərdəndir.³⁴

Beləliklə, yuxarıdakı təhlilə və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa, iqtisadiyyatın sahələrinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi üzrə apardığımız araşdırmaların nəticələrinə, post-konflikt ölkələrində makroiqtisadi sabitliyə yönəldilmiş yeni iqtisadi strategiyaları formalaşdırılması və icra edilməsi təcrübəsinin təhlilinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu strategiyada ilk növbədə iqtisadi islahatların mərhələlərlə ardıcıl aparılması prosesi və özəl investisiyaların ərazilərin bərpa və inkişafına istiqamətləndirilməsi əsas prioritet olmalıdır. Eyni zamanda digər istiqamətlər də yəni, məşğulluğun təmini və artırılması, ev təsərrüfatı və xidmətlər əsas istiqamətlərdən olmalıdır. Beynəlxalq maliyyə və digər təşkilatların ərazilərin bərpa üçün yardım və qrantlardan səmərəli istifadəni təmin edən strategiya hazırlanarkən nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasını təmin edən struktur və onun fəaliyyətini təşkil edən tənzimləyici mexanizmin yaradılmalıdır. Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi prosesində könüllük və bərabər hüquqluq prinsipi əsasında iştirak etmək istəyən vətəndaşlar üçün Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il fərmanı ilə "Qarabağ Dirçəliş Fondu" publik şəxs yaradılmış və bu fondun əsas məqsədi işğaldan azad olmuş ərazilərdə dayanaqlı məskunlaşmanın və 40 müasir əlverişli yaşayışın, bütün sahələrdə bərpa, quruculuq və abadlıq işlərinin həyata keçirilməsinin təmini nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının inkişaf etdirməklə ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyanı sürətləndirməkdir. Bərpa və inkişaf prosesi böyük həcmli maliyyə vəsaitlərinin və resurslarının cəlb edilməsini tələb etdiyi üçün Fond müxtəlif iqtisadi-maliyyə güclərinin birləşdirilməsini və əlaqələrini təmin etmək və bərpa prosesinin şəffaf, səmərəli və sürətli həyata keçirilməsi üçün zəruri və əlverişli şərait yaradır.³⁵

Bunlar ilə yanaşı dövlət-özəl əməkdaşlığının yaradılması Qarabağ regionun və Şərqi Zəngəzur regionun dirçəlişi və inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu istiqamətdə

34 Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023 -cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2020-ci və 2021-ci il hesabatı. İqtisadiyyat Nazirliyi, Bakı, 2020; 2021

35 "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"-nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 16 noyabr 2022-ci il, Bakı 2022-ci il.

hazırlanan müxtəlif layihələrin icrasına özəl müəssisə və təşkilatların, fərdi sahibkarların cəlb edilməsi bu ərazilərdə müasir tələblərə müvafiq infrastruktur layihələrinin yaradılmasında və rəqabətə davamlı məhsul istehsalında mühüm rola malik ola bilər.

3. Nəticə

Beləliklə, Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin icra müddətinə müvafiq həyata keçirilməsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərinin bərpası, infrastrukturlarının yenidənqurulması işlərinin əlaqələndirilmiş şəkildə təşkili, bu ərazilərin iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, dövlət-özəl tərəfdaşlığının formalaşdırılması və genişləndirilməsinin təmin edilməsində, bu ərazilərdə yaşayan əhəlinin həyat tərzini göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasında və ölkənin ümumi iqtisadi göstəriciləri səviyyəsinə yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Post-konflikt dövründə ərazilərin bərpası və yeni infrastrukturların yaradılmasında Beynəlxalq maliyyə və digər strukturların təcrübələrindən istifadə etməklə yanaşı, dünya trendlərinə müvafiq olaraq prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda elektronlaşma və rəqəmsallaşma strategiyasına müvafiq olaraq iqtisadiyyatın sahələrinin müxtəlif istiqamətlərində uğurla həyata keçirilən rəqəmsal transformasiya modelini də nəzərə almaqla ölkənin milli prioritetlərə əsaslanan bərpa modelinin formalaşdırılması Qarabağ iqtisadi rayonun və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına mərhələlərlə sürətli reinteqrasiyasını təmin edəcəkdir.

4. Ədəbiyyat

Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair MİLLİ PRIORİTETLƏR. Bakı 2021.

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”-nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 16 noyabr 2022-ci il, Bakı 2022-ci il.

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafı modeli, monoqrafiya, Elmi Redaktor M. Məmmədov, Bakı - 2020, 495 səh. AzMİU Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi.

Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023 –cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2020-ci və 2021-ci il hesabatı. İqtisadiyyat Nazirliyi, Bakı, 2020; 2021

M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova – “Qarabağ regionunun post-konflikt dövründə inkişafının idarəetmə mexanizmi” – “Qarabağ regionunun iqtisadi və sosial inkişaf proqnozları” adlı Respublika elmi- praktiki konfrans, Bakı 2021.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində Qarabağın iqtisadi inkişafı mövzusunda materialları. Bakı 2020.

İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərin İqtisadiyyatının İnfrastrukturunun Yenidən Qurulmasının İnkişaf Perspektivləri

i.e.d., prof. Məmmədov Məhəbbət Aşır oğlu³⁶, doktorant Türkan B.
Həsənova³⁷,

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa və inkişaf prioritetlərində investisiyaların rolu, regionun investisiya strategiyası və fəaliyyəti, regionun iqtisadi artımına bilavasitə təsir edən investisiyaların strukturunun təhlili aparılmış, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər", "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı", müvafiq tədbirlər planlarında bu istiqamətdə həyata keçirilən işlər və bu tədbirlərə yönəldilən investisiyalar nəzərdən keçirilmiş və tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda işğaldan azad olunan ərazilərdə bərpa, yenidən qurma və inkişaf istiqamətində həyata keçiriləcək işlər sistemləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Dövlət Proqramı, Böyük Qayıdış, investisiya, iqtisadiyyat, milli prioritet, bərpa, infrastruktur, Qarabağ, konsepsiya, dövlət proqramı, region.

Abstract

In the article, the role of investments in the restoration and development priorities of territories freed from occupation, the investment strategy and activity of the region, the structure of investments that directly affect the economic growth of the region was analyzed, "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development", "The Great The I State Program on Return", the works carried out in this direction in the relevant action plans and the investments directed to these actions were reviewed and studied. At the same time, the works to be carried out in the direction of restoration, reconstruction and development in the territories freed from occupation have been systematized.

Keywords: State Program, Great Return, investment, economy, national priority, recovery, infrastructure, Karabakh, concept, state program, region.

1. Giriş

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan azad edilmiş rayonlarının ərazilərinin bərpa və yenidən qurulması istiqamətində "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" da nəzərdə tutulan tədbirlərə müvafiq işləri həyata keçirilir. Beləki, ikinci Qarabağ müharibəsinin qələbə ilə başa çatdıqdan sonra bu iqtisadi rayonlarda ərazilərin bərpa və geniş miqyaslı quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi istiqamətin mühüm tədrirlər yerinə yetirilir, yəni müharibə başa çatdıqdan sonar Fizuli və Zəngilan beynəlxalq hava

³⁶ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikinti iqtisad fakültəsi, Biznesin İqtisadiyyatı və Menecment m.m.asirl@mail.ru

³⁷ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikinti iqtisad fakültəsi, Biznesin İqtisadiyyatı və Menecment turka.hasanova@yahoo.com

limanları , Zəfər yolunun inşası başa çatdırılması , bu ərazilərdə dayanaqlı enerji, su təchizatı və digər komunal infrastrukturların yaradılması, dogma yurdları Ağalı kəndinə məcburi köçkünlərin qaydışı və digər mühüm layihələrin həyata keçirilməsi bu proqram , Milli prioritetlər- 2030 çərçivəsində müəyyən edilmiş icra müddətində təmin edilir. Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial – iqtisadi inkişaf Strategiyasında “Təmiz ətraf mühit”və”yaşıl artım ölkəsi”üzrə strateji çərçivə” və tərkib hissəsi olan Böyük Qayıdış I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan digər tədbirlər ilə yanaşı “ İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl enerji zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı “na müvafiq işlərin aparılması davam etdirilir,

2. Təhlil

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərində ölkədə qəbul edilmiş qeyd olunan dövlət proqramı, Milli prioritetlər , Tədbirlər planları çərçivəsində işğaldan sonrakı dövrdə bərpa və quruculuq sahəsində həyata keçirilən işləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirib və sistemləşdirmək olar.

- Şəhid ailələri və müharibə iştirakçılarının social müdafiəsinin təşkili və idarə edilməsi;
- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan azad edilmiş əraziləri üzrə yeni dövlət idarəetmə modelinin formalaşdırılması və tətbiqi;
- Ərazilərin minalardan və zərərlişdirilməmiş hərbi sursatlardan təmizlənməsi
- Bu iqtisadi rayonlarda iqtisadi-sosial infrastrukturların formalaşdırılması
- Bu ərazilərdə sənaye parkları, aqroparklar, vergi-kömrük güzəşləri və digər dövlət vasitə və metodları tətbiq etməklə iqtisadiyyatın bərpası, canlandırılması və inkişaf
- Məcburi köçkünlərin Böyük Qayıdışının təşkili
- Əhalinin keyfiyyətli yaşayış məntəqələrinin yaradılması məqsədi ilə kənd, qəsəbə və şəhərlərin planlı bərpası, yenidən tikilməsi
- Qarabağ müharibəsinin fəsadları haqqında mütəmadi məlumatların hazırlanması və yayılmasının təşkili
- Qeyd olunan metodlar, yanaşmalar və istiqamətləri tətbiq etməklə bu ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının təşkili, idarə edilməsi və sürətləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş regionların maliyyə göstəriciləri, maddi-texniki bazası, istehsal həcmələri və yeni fəaliyyət sahələrinin inkişafı regiona cəlb ediləcək investisiyaların səmərəliliyindən asılıdır. İnvestisiya sayəsində cəmiyyətin əsas potensialının stabilləşməsi və artımı təmin edilir ki, bu da əhalinin rifahının və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Beləki bu ərazilərə cəlb edilən investisiyalar regionun iqtisadi artımına birbaşa təsir göstərməklə bu regionun ölkə iqtisadiyyatına reiteqrasiyasının sürətləndirilməsinin vacib amilləəndi. Yəni, investisiyaların həcmi dəyişdikdə, ictimai istehsalın və məşğulluğun həcmi, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı dəyişir.

İnvestisiya fəaliyyəti bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, eləcə də regionların iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Dövlətin, həyata keçirdiyi iqtisadi-siyasətin əsas amillərdən biridə regionların və müəssisənin investisiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi , yeni sahibkarlıq obyektlərinin yaradılması, abadlaşdırılmanın və müasirləşdirilmənin , habelə mövcud müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsinə investisiya qoyuluşunun təşkili və təminatıdır.

İnvestisiya layihələrinin keyfiyyətinin təmin edilməsi vacibdir. Məsələn, fərdi layihənin dəyəri, sırf investisiya səviyyəsinin xüsusilə yüksək olduğu bir vaxtda həyata keçirildiyi üçün 10-15 faiz artı bilər. Təcrübələr göstərir ki, layihənin təsdiqi və icrası dövlət investisiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə artdığı bir vaxtda baş verərsə, xərc artımları daha yüksək olur və layihənin icrasında gecikmələr daha uzun olur. Eynilə, layihə seçimi və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi vacibdir, çünki o, infrastrukturun səmərəliliyini orta hesabla üçdə bir artırmaq imkanı verir (BVF-nin son kitabında qeyd

edildiyi kimi, 388 "Yaxşı xərclənmiş: İnfrastrukturun güclü idarəçiliyi dövlət investisiyalarında israfçılığa necə son verə bilər)".

Dövlət investisiya layihələri birbaşa şəkildə özəl investisiyaları stimullaşdırır bilər. Məsələn, rəqəmsal kommunikasiyalar, elektrifikasişdırma və ya nəqliyyat infrastrukturuna investisiyalar yeni biznes xətlərinə təkan verir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dağılmış yollar və körpülər və təmiz su, kanalizasiya və digər ehtiyaclar üçün böyük infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan proqram, milli prioritetlər və tədbirlər planında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası zəruri investisiyalar tələb edir. Bütün dünyada faiz dərəcələrinin aşağı səviyyəsi də onu göstərir ki, indi sərmayə qoymaq üçün ən yaxşı vaxtdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət sərmayəsi iqtisadiyyatın bərpasında böyük rol oynaya bilər və ənənəvi infraquruktura xərclənən hər milyon dollar üçün birbaşa 2 ilə 8 iş yeri, tədqiqat və inkişafa, yaşıl enerji mənbələrinə və aşağı səviyyəli binalara qoyulan hər milyon dollara görə 5 ilə 14 iş yeri yarada bilər.

Ölkədə iqtisadiyyatın sahələrinin davamlı və dayanıqlı inkişafını və işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının bərpası, yenidən qurulmasının təmin edilməsi məqsədi ilə ölkə prezidentinin təsdiq etdiyi "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri", "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası və "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" də nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasının təmin edilməsi, eyni zamanda bu konsepsiyalara müvafiq islahatların sistemli aparılması ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlığını təmin edərək, iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafını və azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının inkişafını və ümumi iqtisadiyyata reiteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Bunlar ilə yanaşı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın sahələrinin infraqurukturlarının bərpası və yenidən qurulması istiqamətinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi Dağlıq Qarabağ regionunun iqtisadi-sosial inkişafını təmin edəcəkdir.

Azərbaycanda müstəqillik illərində formalaşan iqtisadi inkişaf modelinin əsas prioritetləri iqtisadiyyatın bütün sahələrində dayanıqlı inkişafı və dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyanı təmin etməklə ölkənin beynəlxalq nüfuzunun yüksəldilməsi nəticəsində ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətlərdir. Bu inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında" Sərəncamına əsasən əsas istiqamətlər kimi rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşması, dinamik, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qaydışın təmini və "yaşıl artım" ölkəsinin formalaşdırılması müəyyənləşdirilmişdir.³⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları var. Bu da həmin ərazilərə yerli və xarici investisiyaların cəlbi, bu fonda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialının yüksək olması dünya miqyasında da qəbul edilir. Regionda yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpa olunması ölkəmizin global bazarlara çıxış imkanlarını artırmaqla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafına əhəmiyyətli təkan verəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa prosesi zamanı ilkin mərhələdə sahələr üzrə zərərlərin dəyərləndirilməsindən sonra bu ərazilərdə minimum yaşayış səviyyəsinin və bununla əlaqədar infraqurukturların yaradılması ilkin prioritet məsələdir. Minimum yaşayış səviyyəsinin təminatını nəzərdə tutan vacib amillərə işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, elektrik enerjisinin təminatı, kritik yol xətlərinin bərpası, içməli su, sanitariya

³⁸ Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı.

qovşaqlarının və irriqasiya sistemlərinin bərpası, ev/mənzil yaşayış sahələrinin bərpası və təminatı, humanitar yardım məqsədləri üçün hava limanının bərpası və s. göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanına əsasən "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"ndakı tədbirlərin icrası təmin edilmiş, bu işlərin davam etdirilməsi ilə yanaşı işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, sahələr üzrə infrastrukturların yenidən qurulması, iqtisadi fəallığın təmin edilməsi prioritetləri üzrə genişmiqyaslı tədbirlərin və müvafiq işlərin aparılması zəruri istiqamətlər kimi daim nəzərdə tutulmuşdur.³⁹

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamının 2.1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş "2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda iqtisadiyyatın şaxələnməsinə və investisiyaların cəlb olunmasına vergi siyasətinin effektiv dəstəyinin təmin edilməsi və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutulan tədbirlərə işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı üçün vergi təşviqlərinin tətbiq olunması; Yeni istehsal sahələrinin qurulmasına görə kapital qoyuluşlarına uyğun olaraq mənfəət vergisinə güzəştlərin verilməsi; Turizmin inkişafı üçün vergi təşviqlərinin verilməsi və s. göstərmək olar.⁴⁰

3. Nəticə

Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü bərpa edərək böyük tarixi qələbəyə nail olmuşdur. Bu qələbədən sonra hökumətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindən biri azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması, bərpası və inkişafının təmini istiqamətində səmərəli investisiyaların cəlb edilməsidir. Əhalinin bərpa olunmuş ərazilərə qayıtması regionun iqtisadi inkişafının əsas mərhələsi olacaqdır. Bu ərazilərdə ilk növbədə əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək və xidmət sahələrinin keyfiyyətini artırmaq lazımdır. Regionda nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin yaradılması nəinki regionun, ümumi olaraq ölkəmizin inkişafını sürətləndirəcəkdir.

4 Ədəbiyyat:

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı.

M.A. Məmmədov, F.Ə. Məmmədova , T.B.Həsənova -Milli prioritetlər işğaldan azad edilmiş iqtisadi regionun perspektiv inkişafının əsasıdır

<https://www.baki-xeber.com/siyaset/116274.html>

Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər (02 fevral 2021)
<https://president.az/az/articles/view/50474>

³⁹ M.A. Məmmədov, F.Ə. Məmmədova , T.B. Həsənova - Milli prioritetlər işğaldan azad edilmiş iqtisadi regionun perspektiv inkişafının əsasıdır

⁴⁰ Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər (02 fevral 2021)

Ö.Z.A.Y İlkeleri, Hümanist Milliyetçilik ve Türk-İslam Felsefesi Üçgeninde Türk Dünyasının Güncel Sorunlarına Çözüm Önerileri

Dr. Muhammet Barkım Canlıoğlu⁴¹

Özet

Açılımı “Ötekisiz Zulümsüz Aşırıksız Yaşam” olan ÖZAY ilkeleri, ilhamını Takiyettin Mengüşoğlu’nun insan felsefesinden alan seçici özümseme⁴² yaklaşımının temel ideallerini oluşturmaktadır. Türk dünyası bu tarz hem milli hem de evrensel özellikler barındıran “glokal (küyerel)” yani hem “global” (küresel) hem de lokal (yerel) nitelikli bir felsefenin yokluğunun sıkıntılarını çekmektedir. Türk-İslam felsefesine eklenerek Türk Dünyasının mevcut bilgi birikimine derinlik, bu bilgi birikiminin tanıtılmasında hümanist milliyetçilik ekseninde genişlik ve Türk Dünyasının güncel sorunlarının çözümünde işlevsellik sağlayacak bu ilkeler sağlayacağı seçici özümseme temelli sağduyu ile yeni bir Türk Aydınlanma Çağına ışık tutabilecektir. Yafes’in oğlundan bu yana doğrunun her çeşidinden ilham ve yanlısın her çeşidinden ibret alarak insanlık tarihinin gördüğü en görkemli ve en insancıl medeniyetleri kuran Türk Dünyası, azim ve kararlılıkla sağladığı ekonomik, siyasi ve kültürel kazanımlarının temelindeki felsefi ve bilinçsel güdüye dönerek mevcut başarılarını düşünsel olarak da taçlandırabilecektir. Bu çalışmada Türk Dünyasının gerekli koşullarda kullanabileceği ortak milli felsefe üslubu olarak seçici özümseme yöntemi tanıtılacak ardından bu felsefenin hümanist milliyetçilik ve Türk İslam felsefesi ile bağlantısı kurulacak ardından düşünsel yöntem alternatifleri sunularak analizler ve bulgular eşliğinde Türk Dünyasının yapısal ve konjonktürel sorunlarına çözüm sunabilecek istişarî mekanizmalar belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ötekisizlik Zulümsüzlük Aşırıksızlık Seçmecilik Özümsemecilik

1. Giriş

Günümüzde Dünya, ABD ve AB ana eksenli Batı mantığının tüketim çılgınlığına dayalı yozlaşmış yapısı ile Çin ve Rusya ana eksenli Doğunun bu yozlaşmış yapıya alternatif olarak sunmaya çalıştığı insanı makineleştiren katı dayatmacılıkların karşılıklı sığ çekişmelerinin mağduru. Sürekli yeni tüketim alanları yaratan ABD (Çelik, Küçük 2020 s.5) ile baskı ve sindirme politikasının yaygın olduğu Çin (Makhmadaminov 2023 s.95) “Aşırıkların Zıtlaşmasını” oluştururken bu kısır çekişmenin en büyük mağduru Doğu-Batı yüzleşmesinin ara sınırını oluşturan Türk Dünyası olmaktadır. Türk Dünyasına düşen görev bu iki radikal hattın makul özelliklerini “Eklektik Fenomenoloji” (Seçici Özümseme) yaklaşımının “Ötekisiz Zulüm Aşırıksız Yaşam ilkeleri” doğrultusunda kendi değerlerine eklemelendirilmektir. Böylece hiçbir zaman ‘kör dövüşüne’ izin verilmeyen tarihsel olaylar alanında (Mengüşoğlu 2008 s.175) Türk dünyası Doğu-Batı çekişmesinden kaynaklı yapısal konjonktürel sorunlara ve kendi yapısal konularına gerekli bakış açılarını yöneltebilecektir. Çünkü Türklüğe ve Türk Dünyasına yakışan ve Onları yücelten tutum Doğu-Batı taraftarlığı değil, “İyi-Güzel-Doğru” sinerjisidir.

1.1. Seçici Özümseme ve ÖZAY ilkeleri

⁴¹ Gazi Üniversitesi Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı Kısmi Zamanlı Öğrenci Temsilcisi, Bilgisayar İşletmeni
e-posta adresi: mbcanlioglu@gazi.edu.tr

⁴² Seçici özümseme ve ÖZAY değerleri, Dr. Muhammet Barkım Canlıoğlu’nun Batı Tipi bireysellik ile doğu tipi kitleciliğin arasında üçüncü bir yolun felsefi imkanlarını araştırmak için oluşturduğu siyasal yaşam felsefesidir.

Türk toplumu zaman ve mekândan bağımsız şekilde sağduyusu ile varolan bir toplum olduğu için düşünsel yapısını da batının katı, maddeci ve doğunun aşırı maneviyatçı düşünce kalıplarında sıyrılıp makul ölçüt doğrultusunda geliştirdiği kültür, ahlak ve felsefe ilkeleri ile varolmuştur. Bunun batı tekniği, doğu sağduyusu ve Türk kültürü ile harmanlanmış hali düşünce önyargıları ELEK sürecinden geçirip anlamı ortak ÖBEK unsurlarında toplayıp bunları ÖRNEK diyaloglarla özleştiren seçici özümseme (eklektik fenomenoloji) akımıdır. (Canlıoğlu 2023 s.17)

Baş harfleriyle kısaltıldığında E.L.E.K olarak ifade edilen “Epokhe (İndirgeme), Lebenswelt (Yaşam Dünyası) Empati (Karşılıklı Anlayış) Konstitüsyon (Anlam Kurma)” dörtlüsüyle başlayan seçici özümseme süreci batıda teoride detaylıca irdelenmişse de pratikte yeterince uygulanamamıştır. Husserl, kademeli olarak rasyonalizmin, yaşam karşısında insanı yabancılaştıran bir ideale dönüştüğünü görebilmiş ve bu yabancılaşmadan kurtuluşun olanağının, yaşam dünyamızın sınırları içinde bulunduğunu görebilmiştir. (Hoşgör 2020 s.507) “Epokhe: Paranteze alma” “Lebenswelt: Yaşam Dünyası” “Empati: Karşılıklı anlamdaşlık” “Konstitüsyon: ortak anlamı kurma” anlamına gelir iken batı dünyası önyargılarından sığınamamış ELEK mekanizmasını oluşturamamıştır. “Ötekisizlik” “Birleşme” “Eşitleme” “Kapsayıcılık” unsurlarına dayalı ÖBEK unsuru ise doğu toplumlarının dağınıklığı yüzünden hayata geçirilememiştir. ELEK, ÖBEK VE ÖRNEK metodlarının ÖZAY ilkeleri için hayata geçirilmesi ancak Hümanist bir Milliyetçiliğin Türk İslam Felsefesiyle harmanlanıp Türk Dünyasının güncel sorunlarına uygulanması ile mümkündür.

1.2 Hümanist Milliyetçilik ve Türk İslam Felsefesi

Terim olarak dile getirdiği anlamı, “İnsan odağında nesnel inceleme ve aklın yeteneğini kabul etmek” olan hümanizm, her bireyin her ulusun istediği doğrultuda çalışmasını sağlamaktadır. (Ertop 2022 s.98,103) Ancak hümanizmin sağladığı bu özgürlük bir kazanım süreci sonunda elde edilmektedir. Menğüşoğlu’nun da belirttiği üzere özgürlük insana hazır olarak verilmemiştir. Özgürlük bir olanak olduğundan bu olanağı gerçekleştirme her insanın kendisine kalmıştır yani gerçekleştirmek her insanın kendisine kalmıştır. (Menğüşoğlu s.214) Ahmet Yesevi, Mirza Ali Ekber Sabir, Ali Şir Nevai, Abay Kunanbayev gibi milli hassasiyetler, dini değerler ve evrensel insan hakları söylemi üçgeninde Türk Kültürünü yücelten düşünürlerin hümanist milliyetçilikleri bu açıdan önemlidir. Anadolu’nun, Orta Asya’nın ve Avrasya’nın ortak mayası olarak Türk Birliğini pekiştiren “Türk Dünyasının Çok Boyutlu Fikir İnsanları” Türk Dünyasının düşünce hayatındaki en önemli unsur olarak varlığını sürdürmektedir. Bu düşünsel güzergahta Türk İslam felsefesinin cihat ve gaza terimlerini ele aldığı şekilde sağduyulu bir çerçevede düşünülerek batı emperyalizmi ya da doğu otokratizmi eksenlerine kaymadan orijinal ve optimum bir yol haritası çizilebilir. Aksi takdirde batıdan olduğu gibi kalıpsal olarak alınacak bir milliyetçilik içereceği oryantalist ve Türk düşmanı değerlerle Türklerin doğu mu batı mı olduğuna dair kısır tartışmalara sebep olabilecektir. (Yardım, s.423)

Türk toplumu hümanist kültürün pozitif bilim bilinciyle sağladığı dayanışmayı kendi içinde oluşturmakla yükümlüdür. (Akder s.298) Bu dayanışma, insanlara gösterilmesi gereken evrensel şefkat ve insani meselelere gösterilmesi gereken azami dikkat ile insan hakları ihlallerine gösterilmesi gereken optimum tepkinin bir bileşkesi şeklinde formüle edilebilir. Bu üçlünün Türk Dünyasındaki yansımaları ise Hümanist Milliyetçilik – Türk İslam Felsefesi ve Ö.Z.A.Y ilkeleri ekseninde somutlaşarak Türk Dünyasının yapısal ve konjonktürel hassasiyetlerini belirginleştirmek olacaktır.

2. Yöntem

Felsefe yaparken o fikirler çürütülene kadar direnilse de o fikir çürütüldükten sonra geri adım atılarak değişime ve gelişime uyum sağlanarak ilerleme kaydedilir. (Akyürek, s.61) Türk dünyasının felsefesindeki derinlik ve esneklik yoksunluğu da aynı sağduyu gösterilerek giderilebilir. Şerif Mardin’in de belirttiği “Kültürel Zenginlik” yaklaşımı yani modern toplumun uzmanlık eksenindeki

kümelenmeleri çerçevesinde eğitim ve gelir farklarının kapatılması hedeflenmelidir. (Mardin s.156) Böylece Türk Dünyası Batının adaletsiz bireyciliği ile doğunun adalet adına kimliksizleştirme yanlışlarından sıyrılmış olacaktır. Türk Dünyası ülke ve millet olarak yaşayabilmek için her alanda dünyanın en büyük güçleriyle yarışmalıdır. (Özkan s.292) Türk Töresi felsefeye uygulanmalı kadim geleneklerden kudretli geleceklere yönelinmelidir. Zira Merhum Fevzi Çakmak'ın da belirttiği gibi "Bir ordunun savaş araç ve yöntemleri alınabilir, ama ulusal karakter ve ruh değeri kuşaktan kuşağa sürer gider". Bu ulusal karakterin sürdürülmesi bağlamında çağımızda düşünme uygulama ve uygulamayı kontrol üçlüsü eşgüdüm içerisinde yapılması gereken bir yaşama biçimine dönüşmüştür. Bu yaşam biçimini, derin bir felsefeyle ve sağlam bir geri besleme mekanizmasıyla destekleyebilmek için fenomenolojik zemin postmodern kolonlarla; postmodern kolonlar pragmatist kirşilerle ve tüm bu yapı eklektik bir çatıyla tamamlanmalıdır.

2.1 Glokal Düşünmenin Temellendirilmesi

Küresel Dünyada bir bölgenin fırsatı öbür bölgenin krizine dönüşebilmekte Türk Dünyasının karşılıklı naif bağlarla örülü yapısı Batı Dünyasının tepeden inme söylemlerince zedelenebilmektedir. Zaman, mekân, insan dengesinin en ideal şekilde sağlanması gereken kırılgan yapıli günümüz siyasetinde hem yereli hem de küreseli aynı anda düşünen "Glokal Akıl" önem kazanmaktadır. Glokal düşünme yapısı için de sahip olunması gereken bileşenler: küresel standartları korumak için "küresel düşünme"; yerel ve kültürel farkları fark etmek için "yerel düşünme"; ve bunu gerektiren durumlarda "hem küresel hem de yerel düşünme" şeklindedir. (Sarı 2020 s.4)

2.2 Glokal Düşüncede Türk Dünyasının Analizi

Türk Dünyası aynı bahçeden farklı demetle dağılmış bir çiçekler kümesi yapısına bürünmüştür. Yerel lehçeler ortak dil Türkçenin, geçici gündemler ortak hedef Turanın önünü kesmiştir. Türk Dünyasının kendi içindeki bölgeselleşmesi Türklerin aleyhine ve Türk karşıtlarının lehine işleyen küresel sistemin önüne bir denge unsuru olabilecek tek ihtimal olarak durmaktadır. Haberlerden TV programlarına, sinemadan edebiyata her alanda Türk dünyasının kenetlenmesi gerekmektedir. Eserlerin çevrilmesi, Türk lehçelerinin en azından seçmeli ders olarak okullarda okutulması, uzaktan eğitimle farklı coğrafyalardaki Türk topluluklar arası iletişimin sürdürülmesi önemlidir.

2.3. ÖZAY İlkeleri: Ötekisiz Zulümsüz Aşırıksız Yaşamın Türk Dünyasında Genelleştirilmesi

Türk Dünyası kendi içinde ve diğer ülkeler nezdindeki görünmez cam duvarlarını yıkmak zorundadır. Bu cam duvarlar mezhepsel dini farklılıklar, uluslararası strateji farklılıkları yakın geçmişte yaşanan tarihsel kırılmalardan kaynaklı savrulmalar ve Türk Devletlerinin arasına çizilen yapay ve sosyal geçerliliği olmayan sınırlar olarak sıralanabilir. Türk olmanın tarihte mazluma adres sormaksızın imdadına koşma olduğunun bilinci ötekisizlik bilinciyle anlaşılmalıdır. İnsan haklarının ve İslamiyetin temelindeki değer olan kişinin fiziksel ve manevi varlığının dokunulmazlığı birbirini destekleyecek şekilde özümşenerek uygulanmalıdır. Zulümsüzlük hassasiyetiyle ve suyun bile fazlasının zehir etkisi yaptığından hareketle herhangi bir politik-sosyal duruşun belli oranlarda benimsenmesi gerektiği aşırıksızlık ilkesiyle somutlaştırılmalıdır. Tüm bu pozitif eksenler yirmi birinci yüzyılın ikinci çeyreğinde Türk Dünyasının ortak yaşam dünyasını oluşturmalıdır.

Kayalı'nın belirttiği üzere "Türk dünyasının düşünsel topografyası çıkarılmadan geçmişin kültür mirası nesnel bir biçimde düşünülmeyp hamaset üslubuyla benimsenir ya da inkılapçı bir züppelikle reddedilirse hiçbir yere varılmaz, varılamaz." (Kayalı, 2011, s.28) Dolayısıyla Türk Dünyası kendi değerlerine aykırı olan maneviyatsız hedonist LGBTci hiper atomizasyona dayalı aşırıksız bireyselci dağınık kimlik arayışları ile şiddete yönelik kaotik kitlesel ayaklanmalarını daha oluşma ihtimali bile doğmadan sönlendirebilecek bir ÖZAY ilkeleri duruşunda uzlaşmalıdır.

3. Bulgular

Türk Dünyası batı tipi bireycilikle doğu tipi kitleciliğin de alternatifini oluşturabilecek güçtedir. Bu gücün potansiyelini gösteren üç büyük örnek şunlardır: Türkmenistan'ın Türk ulusunun bağımsızlığının diplomatik inceliklerle örölmüş en özel yansımalarından birisi olan "daimi tarafsızlığı" Türk Dünyasına geniş bir manevra alanı perspektifi kazandırabilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin göçmenlere, savaş mağdurlarına ve sığınmacılara yönelik "İdealist Tavrı" tüm insanlığa örnek niteliktedir. Ayrıca Kazakistan'ın 2020-2030 arası "dış politikadaki fırsatları" değerlendirme gayretleri Türk dünyası içinde kimlik özelinde ve türk dünyası dışında çıkar ekseninde bir politika yürütebilecek durumda olduğunun kanıtıdır. Çalışmamızda önerdiğimiz "Türk Dünyası Kamuoyu Hassasiyetleri Kurulu"nun oluşturulması her 10 yılda bir bu kurulun üçer Türk Cumhuriyeti ülkesinin (İlk yıl için Türkiye, Kazakistan ve Türkmenistan) eş başkanlığını yapması Türk dünyası içinde eşgüdüm ve Türk Dünyası dışında tek sesli oluşumun sağlanması başarılmalıdır.

3.1 Türk Dünyasının Yapısal Sorunları

Göç, asimilasyon, sınır sorunları, aşırılıkçı akımlarla mücadele gibi yapısal sorunlar Türk Dünyasının dün olduğu gibi bugün de başlıca engellerini oluşturmaktadır. (Çalışkan 2016) Sadece siyaset diplomasi sosyoloji gibi alanların sınırlarında çözümlenmeye çalışıldığında sonuçsuz kalan bu sorunlar felsefi ve insani boyutlarına odaklanılarak bürokratik ya da akademik tartışmaların ötesinde felsefi bir şekilde analiz edildiğinde yeni perspektifler doğurabilecektir. Nisanbayev'in dikkat çektiği "Filozof-Tercümanlar" şeklinde gelişmekte olan uzmanlar çok dilli yapılarıyla sosyal bilimler çerçevesinde sorunların çözümüne yeni katkılar verebilecektir. (Nisanbayev 2010)

3.2 Türk Dünyasının Konjonktürel Sorunları

ABD, Rusya ve Çin üçlüsü bölgenin Kerberos'u olmaya devam etmektedir. ABD'nin tutarlı stratejik şekilde Türk dünyası kullanımı reddi (Amanov 2017 s.86) Çin'in uyuşlara yönelik 30 ülkeye yayılmış baskısı (Cong 2021) Rusya'nın ilhak ve şiddete dayalı politikaları Türk Dünyasının konjonktürel sıkıntılarının başlıcalarını oluşturmaktadır. Bu üçlü özelinde alenen red ve inkâr sistemli asimilasyon ve sınırsız zulüm üçlüsü Türk dünyasının konjonktürel sorunları olarak sürmektedir. Bu başlıca sorunların yanında Türk Dünyasının ortak bir sosyal demokratik zemin inşasında yeteri kadar ilerleme yaratamamış olması da Türk dünyasının konjonktürel sorunları olarak ön plana çıkmaktadır.

4. Tartışma

Türk dünyası kendi değerlerine dönerse doğu ve batı kültürlerinden izole olmak zorunda mıdır? Türk dünyası kendisini doğu veya batı bloğunun birine eklemlemeye mecbur mudur? Türk dünyası felsefi bir öz ararken bunu "doğruyu al yanlış reddet" parolasında bulabilir mi? Böylece egemen batı, eşitliksiz doğu ikileminden kurtulup eşitlikçi bir özgürlüğü kendi sınırları dahilinde tesis edebilir mi? Takiyettin Mengüoşlunun İnsan felsefesi ekseninde insanın harmonik yapısının Türk Dünyası genelinde keşfi şarttır. Kan ve mürekkeple yoğrulup doğrulan kutsal Türk Dünyası toprakları birliğin dirlik ayrılığın darlık ve yıkım getirdiği anlaşılarak kazanılmıştır. (Yılmaz 2013 s.7) Bu birlik ne batı tarzı piyasa odaklı insanı menfaatçileştiren çarpık ilişkiler ağıyla ne de Doğu tarzı devletin topluma, toplumun bireye baskı kurduğu aşırı hiyerarşik katı yapılanmalarla mümkün görünmektedir. 1920 yılının sonunda Türk dünyasının durumu umutsuz görünürken (Roux 2020 s.407) o dönemin bir asır sonrasında dünya Türk devletleri için çeşitli fırsatlar sunmaktadır. Yaptıkları yararlı işler kaçınılmaz olarak tanrının sonsuz yollarında kayıtlı Türkler (Roux 2020 s.406) doğu yayılmacılığına ve batı oryantalizmine karşı üçüncü ve sağlıklı bir alternatif olarak bilinç ve hoşgörü alternatifleri sunacak tarihsel ve kültürel hoşgörü ortamını oluşturacak potansiyele sahiptir. Ancak Churchill'in ünlü sözünde olduğu gibi "Algısı bozuk kişiler pek çoktur ve sadece düşman tarafında değildirler" Türk dünyası sistemsiz milliyetçilik, dağınık kültürel hareketler ve koordinasyonsuzluk üçgeninde avamın elinde harcanmaya değil aydınların elinde yüceltmeye layıktır. Menfaat ortaklığına dayalı zayıf ve göstermelik bir birlik ne de doğu tarzı kişiyi kitleye kırdıran kalabalık ve katı bir birlik olmamalıdır.

Hulki Cevizoğlu'nun Türkiye özelinde sorduğu soruyu Türk Dünyasının geneli düzeyinde sorularak "Bugün Türk Dünyasının fikir kuvvetleri nerededir ve ne yapmaktadır" diye sorulmalıdır. (Cevizoğlu, 2004 s.106)

5. Sonuç ve Öneriler

Dünya tarihinde biri "Sofistik Yunan Aydınlanması", öbürü "Radikal Fransız Aydınlanması" olmak üzere iki büyük aydınlanma yaşamış birisi Antik Yunan'ın kendi iç felaketine ötekisi Avrupa'dan başlayan derin dalgalar çerçevesinde manevi değerlerin yıkılmasına yol açan iki büyük felaketle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla bu iki çarpık aydınlanmanın az ya da çok etkilerini yaşamış Türk Dünyası kendi sorunlarını çözebilmek için kendi içindeki makul ve müstakil aydınlanmasını başarmalı; bunun için de "Türk Rönesansı"nı gerçekleştirmelidir.

Günümüzde Türk Dünyası siyasetçiler bürokratlar ve iş adamları ekseninde yoğun ilişkiler ağı geliştirmişse de her bir Türk dünyasının kendi içinde ideolojiler, gündelik yaşam tarzları ve konjonktür çerçevesinde parçalanmış aydın kesimi nedeniyle eşgüdümlü bir aydın tabanına sahip olamaması halkları birbirinden görece habersiz ve soyut bir soydaşlık ekseninde yaşatmaya mecbur kılmaktadır. Çalışmamızda düşünsel altyapının üstüne kurulan toplumsal ve siyasal kolonlar üstüne eklenecek istişari çatı ile tamamlanan "Türk Rönesansı" konsepti soyut soydaşlığı somut bilince dönüştürme amacı gütmektedir.

Çalışmamızda sunulan "Türk Dünyası Kamuoyu Hassasiyetleri Kurulu" projesi Türk Dünyasının değerlerini sürdürecektir kadar kolektif bu değerleri değişen ve gelişen dünyanın şartlarına uyarlayacak düzeyde de dinamik bir aydın-toplum-bürokrat sinerjisi kurmayı amaçlamaktadır. Böylece dünyanın egemen güçlerinin dayattığı yapay gündemler silsilesi içerisinde Türk Dünyasının sorunlarına dair söylemler geri planda kalmayacaktır. Türk Dünyası Batı'dan sorun ithal etme ile Doğuya gündem dayatma düalizminden sıyrılarak kendi gündemini oluşturma hususunda mutabakata ancak kendi iç diyalogları ile varabilecektir.

ABD VE Rusya da önemli birer problem olmakla birlikte Türk dünyası için başlıca tehlike Çin'dir. ABD ile küresel demokratik eksende zaruri ortaklıklar ile Rusya'nın bölgesel yükselişi ekseninde diyaloglar kurulmasının kaçınılmazlığı bu ikiliyi gel-git tehlikesine dönüştürürken Çin'in insan hakları değerlerine karşıt şekilde kalkınma çarklarının içinde öğütmeye kalktığı Uygur Türkleri ve susturmaya çalıştığı Türk Dünyası en önemli problemi oluşturmaktadır. Türk dünyası göçlerle bölgesel çatışmalarla dış mihrakların tetiklemeye çalıştığı iç karışıklıklarla daha nice kereler sınanacak gibi görünmektedir. Ancak bu dış mihraklara kendi üslubundan cevap vermek Türk Dünyasının Devlet geleneğine ve kültürel birikimine karşıttır. Türk Dünyası doğu batı çekişmesinin şefkat sığınağı olmak zorundadır. Bunun için sevgi ve anlayış dengesi kurulmalıdır. Ancak sevmek için anlamak; anlamak için sevmek gerekir. (Mengüşoğlu, 1958 s.67)

Türk dünyası kendi içindeki kültürel çeşitliliği muhafaza ederek yaratacağı stratejik manevra esnekliğini Türklük hassasiyetleri temelinde işlevselleştirmeyi başarmalıdır. Böylece insanlığın salgınlarda savaşlarda uluslararası afetlerde sığındığı liman olmayı başarmış Türk Dünyası siyasal fikir ve uygulama alanında Doğu-Batı arasındaki kör dövüşünden sıyrılmış huzur adasını oluşturabilecektir.

6. Kaynaklar

Akder N. (1959). "İkinci Dünya Harbi Ait Felsefe ve Umumiyetle Kültür Hareketle Kültür Hareketlerini Yakından İncelemek Üzere Gitmiş Olduğum Almanyadaki Mesleki Faaliyetimi Bildirir Rapordur" <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2152695>

Akyürek B. (2005) Yılgın Türkler, Art Yayınları, Ankara

- Amanov S. (2017) "ABD ve Türk Dünyası: Washington'un Türk Dünyası Politikasını Anlamak İçin Bir Çerçeve Denemesi" *Avrasya Etüdleri Yıl 2017*, Cilt: 51 Sayı: 1, 76 - 116, (01.06.2017)
- Canlioğlu M.B (2023) "Siyasal Yaşam Felsefesi Olarak Eklektik Fenomenoloji" *İkinci Ankara İnsan ve Toplum Bilimleri Kongresi 2nd Ankara Humanities and Social Sciences Congress* [https://ankarabilim.edu.tr/assets/images/files/%C4%B0TB%20Kongre%20Bildiri%20Kitab%C4%B1_2023%20\(1\).pdf](https://ankarabilim.edu.tr/assets/images/files/%C4%B0TB%20Kongre%20Bildiri%20Kitab%C4%B1_2023%20(1).pdf)
- Cevizoğlu H. (2004) Ya Sev Ya Sevr Ceviz Kabuğu Yayınları, Ankara
- Cong F. (2021) Çin'in Uygurlara Baskısı Yaklaşık 30 Ülkeye Yayıldı <https://www.voaturkce.com/a/cinin-uygurlara-baskisi-yaklasik-30-ulkeye-yayildi/5949659.html> (01.07.2021)
- Çalışkan M.A. (2016) Türk Dünyasının Sorunları <https://stratejikortak.com/2016/12/turk-dunyasinin-sorunlari.html>
- Çelik A., Küçük A (2020) "Tüketim Toplumunun Çevre Sorunlarına Etkileri" *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi* Cilt: 4 Sayı: 5 Yıl: 2020
- Ertop K. (2022) "Yeni Türkiye'de Yeni İnsan Arayışı", *Bütün Dünya* Sayı 2022/5 ss."98-103"
- Hoşgör K. (2020) "Edmund Husserl'in Kriz Analizi Üzerine" *Beytulhikme* 10(10:2):489-509
- Kayalı K. (2011) "Kültürel Süreklilik", *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, 4. Baskı, İletişim, İstanbul,
- Makhmadaminov O.(2023) "Çin'de İnsan Hakları Ve Hak İhlalleri" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3091848> Cilt: 12 Sayı: 1, 95 - 102, (30.03.2023)
- Mardin Ş. (1994) Türkiye'de Kitle Kültürü Sorunu, Makaleler 2 : Siyasal ve sosyal bilimler, İletişim Yayınları, İstanbul
- Mengüşoğlu T. (1958) Felsefeye Giriş İstanbul Matbaası, İstanbul
- Mengüşoğlu T. (2017) İnsan Felsefesi, Doğu Batı Yayınları, Ankara
- Nisanbayev A. Nisanbayev (2010) "Kazakistanın Medeni Mirası Ve Onun Türk Dünyasındaki Önemi" https://turkiya.kz/p_89/ (22 Kasım 2010)
- Özkan N (2009) Türk Dilinin Yurtları, Akçağ Yayınları, Ankara
- Roux J.P (2020) Türklerin Tarihi Çeviren: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Dergah Yayınları, İstanbul
- Sarı Büşra (2020) "Glokal Liderlik: Sabahattin Zaim Örneği" *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama* 3 ss.1-12
- Yardım, M. (2021). Batı Muhayyilesinde Türkofobik Unsurlar Ve Ötekileştirme Süreci . *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* , (52) , 411-427
- Yılmaz M (2013) Yılmaz Muhteşem Türk Zaferleri, Akçağ Yayınları, Ankara

Türk-İslâm Dünyasında Bilim ve Bilimsel Düşüncenin Yükseliş ve Düşüş Dinamikleri

Nadir BAŞTÜRK⁴³

Özet

Türk-İslâm dünyası bilim ve bilimsel düşünce açısından, VIII. yüzyıldan başlayarak XII. yüzyıla kadar “Altın Çağ”ını yaşamıştır. XIII. yüzyıldan itibaren bir durağanlığın ve XVI. yüzyıldan itibaren gerilemenin başladığı düşünülmektedir. Gerek gerilemenin dönemlerini gerekse gerilemenin sebepleri net bir şekilde ortaya koyabilmek son derece güçtür. Gerilemenin sebepleri arasında; toplumsal, dinî, siyasî, askerî ve iktisadî pek çok iç ve dış dinamiklerin olduğu aşîkârdır. Bu dinamikleri açacak olursak; Eş’arî mezhebinin ve Gazzâlî’nin bilimi ve bilimsel düşünceyi zayıflattığı düşüncesi, Türk-İslâm dünyasında bilimsel faaliyetlerin büyük oranda hükümdarların himayesinde gerçekleşmesi, Türklerin bilimsel gelişmeyi engellediği iddiası, Türk-İslâm dünyasına dışarıdan gerçekleştirilen saldırılar ve istilâlar, sosyal ve ekonomik yapının bozulması ve Türk-İslâm dünyasında bilim ve bilimsel düşünceye yaklaşımın değişmesi gerileme sebepleri arasında gösterilebilir. Türk-İslâm dünyasında, güçlü bilim geleneğimizden ilham ve güç alarak ve yapılan hatalardan dersler çıkararak, yeniden “Altın Çağları” yaşamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm Dünyası, Bilim ve Bilimsel Düşünce, Yükseliş ve Düşüş.

Abstract

The Turkish-Islamic world experienced its “Golden Age” in terms of science and scientific thought, starting from the 8th century until the 13th century. It is thought that a stagnation started from the 13th century and a decline started from the 16th century. It is extremely difficult to clearly reveal both the periods of decline and the reasons for the decline. Among the reasons for the decline: It is obvious that there are many internal and external dynamics such as social, religious, political, military and economic. If we were to unpack these dynamics; The idea that the Ash’ari sect and Ghazali weakened science and scientific thought, scientific activities in the Turkish-Islamic world were largely carried out under the auspices of the rulers, the claim that Turks hinder scientific development, attacks and invasions carried out from outside the Turkish-Islamic world, deterioration of social and economic structure and and the change in approach to science and scientific thought in the Turkish-Islamic world can be cited as among the reasons for the decline. In the Turkish-Islamic world, it is possible to experience the “Golden Ages” again by taking inspiration and strength from our strong scientific tradition and learning from the mistakes made.

Key Words: Turkish-Islamic World, Science and Scientific Thought, Rise and Fall.

⁴³ Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı, nadirbasturk@gmail.com.

1. Giriş

Dünya bilim tarihinde Antikçağ'ın en büyük başarıları Yunanlılara, yani Batılıların dehasına aitti. Orta çağ'ın en büyük başarıları Müslümanların, yani Doğulu dehanın eseri idi. Hristiyan Batı dünyasında bir takım bilim adamlarının kendilerini Doğu ve özellikle de Müslüman düşüncesinin incelenmesine adanmış olduklarını ve birkaç tanesinin İslâm düşüncesinin bilimsel katkılarını araştırdığı bilinmektedir. Ancak gerçek şu ki, Orta çağ düşüncesi hakkında çalışma yapan araştırmacılar, Batılı ve özellikle Latince kaynaklarla ilgilenmişlerdir. Orta çağ'da yazılan eserlerin en değerlisi, en orijinali ve en anlamlısı Arapça yazılmıştır. Arapça, VIII. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyılın sonuna kadar insanlığın bilimsel ve ileri diliydi. O dönemde bilgi sahibi olmak ve güncel kalmak isteyen herkes Arapça öğrenmek zorundaydı. Bu ifadeleri kanıtlayabilmek için çok çabaya gerek yoktur. Batı'da emsali olmayan birkaç şanlı ismi anmak yeterli olacaktır: Câbir b. Hayyân, el-Kindî, el-Hârezmî, el-Fergânî, er-Râzî, Sâbit b. Kurre, el-Battânî, Huneyn b. İshak, el-Fârâbî, el-Mesûdî, et-Taberî, İbn el-Cezzâr, el-Bîrûnî, İbn Sînâ, İbn'ül-Heysem, el-Gazzâlî ve Ömer Hayyâm! Birisi size Orta Çağ'ın bilimsel açıdan kısır olduğunu söylerse, hepsi de 750 ile 1110 yılları arasında, nispeten kısa sürede içinde, başarı kazanmış bu bilim adamlarından söz edilmesi gerekir. Esasında, Orta çağ tarihini araştıranlar Batı düşüncesine bağlılıklarından dolayı, Orta Çağ'ın bilimsel düşüncesi hakkında tamamen yanlış bilgiler verdiler. Böylece Orta Çağ'ın "Karanlık Çağlar" olduğu yönündeki popüler anlayışı yok etmeyi değil, aksine onu güçlendirmeyi başardılar. Pek çok tarihçinin bize yalnızca karanlık taraflarını gösterdiği Orta çağ karanlıktı, ama bu çağ hiçbir zaman Batı dünyasının cehaleti kadar karanlık olmadı (Sarton, 1927, s. 16-17).

Orta Çağ'da Batı Hristiyan dünyasının içerisinde bulunduğu içler acısı durumunu ve İslâm dünyasının başarılarını Jean-Jacques Rousseau şu şekilde ifade etmiştir: *"Yunan bilim geleneğinin çökmesinden sonra, Avrupa ilk yüzyılların barbarlığına geri dönmüştür. Bugün aydın bir hayat yaşayan bu dünyanın insanları birkaç yüzyıl önce cahillikten dolayı çok kötü durumdaydılar. Cehaletten daha kötüsü birtakım belirsiz bilimsel zorbalık bilimin tahtına oturdu. Ve neredeyse kaldırılamayacak engelleri bilginin önüne koydu. İnsanları doğru yola getirmek için bir devrime ihtiyaç vardı. Maalesef bu devrim hiç umulmayacak bir yöreden geldi. Nihayet bilimlerin yeniden aramızda tekrar doğmasına sebep olan işte bu bilgi yoksulu Müslümanlardı."* (Rousseau'dan aktaran Açıkgeç, 2006, s. 115). Ne oldu da Müslümanlar VIII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar Hristiyanlardan bu kadar öndeydi? Antik Yunan medeniyetinin tarafsız araştırma geleneği, Roma'nın faydacı yaklaşımı tarafından bastırılmıştı. Antik bilimin çöküşüne neden olan ve bilimsel ruhu yüzyıllarca susturan şey Barbarların göçleri değil, Romalıların bilime karşı kayıtsızlığı ve ilgisizliği idi. Daha sonra, uzun bir süre boyunca gerçek bir bilimsel canlanma umudunu yok eden teolojik egemenlik izledi. Bunun tam aksine Müslümanlar, dünyadaki medeniyet merkezlerini keşfeder keşfetmez büyük bir merakla harekete geçtiler ve bu medeniyetleri eksiksiz bir şekilde incelemek için hiçbir fedakârlıktan ve çabadan kaçınmadılar. Açıkça görülüyor ki, onlar oldukça büyük bir bilimsel dehayla donatılmışlardı. Batı Hristiyan dünyasında olduğu gibi zorba bir gericilik tarafından engellenmeden önce, matematik, astronomi, kimya, fizik, teknoloji, coğrafya ve tıp alanlarında çok sayıda ve dikkate değer araştırmaları tamamlamaya zamanları oldu (Sarton, 1927, s. 17-18). İslâm bilimi, VIII. yüzyılın başlarında Yunan, Fars, Türk ve Hint gibi geçmiş veya komşu kültürlerin bilim miraslarının, din ve devlet desteği ile elde edilmesi neticesinde çok hızlı bir şekilde kendi yaratıcılık eşiğine ulaşmıştı. Diğer kültürlerden miras alınan bilgiler, tecrübeler, teoriler ve aletler yeni kültür dairesinde sadece kullanılmaya veya geliştirmeye devam edilmemiş, ayrıca yeni buluşlar ve bilgi alanlarının yaratılmasıyla çok güçlü bir şekilde genişletilmişti. Bilimler alanında bu gelişim, kaynakları gizlemek bir yana, adeta aşırı hassasiyetle tam olarak alıntılama alışkanlığı, adil bir eleştiri etiği, deneyin bilimsel çalışmalarda kullanılması, bilimsel terminolojiler yaratma çabası, teori ve pratik arasında dengenin kurulması İslâm kültür dünyasındaki bilginliğin karakteristik özellikleriydi. Üniversiteler, kütüphaneler, rasathaneler ve hastanelerin kurulmasıyla bu karakteristik özellikler ve prensipler kendileri için besleyici kaynaklarını bulmuş oldu (Sezgin, 2015, I, s. 168). Dolayısıyla İslâm biliminin iki yönü ortaya çıkmaktadır: Bir yandan dışarıdan alınan fikirler, diğer yandan ise bilimsel birikime bizzat Müslüman âlimlerin yaptığı katkılar olarak özetlenebilir. Müslümanların katkıları

çoğunlukla ihmâl ve göz ardı edilmiş veya kaymağı alınarak daha çok Batı Avrupa'da ortaya çıkan bilimsel gelişmelere zemin oluşturulmuştur. İslâm bilimi, çoğu zaman bir sağlamlaştırma ve koruma hareketi olarak görülmüştür. Bu yaklaşım doğru olamaz ve gerçekleri çarpıtmak olur. Müslümanların Yunan bilimini miras aldıkları ve daha sonra bu bilimi Batı'ya aktardıkları bir gerçektir. Ancak bütün yaptıkları bundan da ibaret değildir. Miras aldıklarını açıklamış, yorumlamış ve içeriği hakkında değerli analizler yapmışlardır. Daha da önemlisi birçok orijinal katkı sağlamışlardır. İslâm dünyası bilimsel zihniyete sahip orijinal fikirler üreten bazı insanlar yetiştirmiş, beslemiş ve kendi orijinal katkılarını yapmaları için onları teşvik etmiş ve destek olmuştur. Batı dünyasının İslâm medeniyetine olan borcu düşünüldüğünde, İslâm kültürünün hem orijinal çalışmaları hem de daha eski zamanlardan miras alınan bilgileri dünya bilim tarihine kazandırılmaları göz önünde bulundurup takdir edilmesi gerekir (Ronan, 2005, s. 225-226).

Müslümanların bilim ve teknoloji alanındaki üretim tecrübesi VIII. ve XII. yüzyıllar arasında büyük bir gelişme göstererek "Altın Çağı"nı yaşamıştır. İslâm dünyasının bilim ve teknolojiye yaşadığı altın çağ döneminde Kudüs, Bağdat, Şam, Kahire ve Kordoba gibi şehirler, İslâm dünyasında bilimin doruğa ulaştığı merkezler olarak bilinmektedir. İslâm bilimi bu dönemde özellikle tıp, matematik, astronomi, kimya, tarım bilimi ve botanik üzerine yoğunlaşmıştı. Hristiyan Avrupa ise, bu dönem çok gerideydi (Segal, 2015, s. 174). İslâm dünyası bir tarafta Yunan bilim modelini benimsemesiyle ve diğer tarafta İspanya'dan başlayıp Orta Asya içlerine kadar uzanan geniş coğrafya kendi aralarındaki rekabetin teşviki ile büyük bir gelişme göstermişti. Nihai duraklama hemen gerçekleşmemiş, XIII., XIV. ve hatta XV. yüzyıla kadar büyük bilim adamlarını yetiştirmeye devam etmişlerdir (Sarton, 1927, s. 17-18).

Türk-İslâm dünyasında bilimsel çalışmalardaki gerilemenin ne zaman başladığı konusunda araştırmacılar arasında bir uzlaşa sağlanamamıştır. Bazıları gerilemenin XIII. yüzyıldan sonra başladığını iddia ederken, diğerleri ise önemli ve yeni buluşların Doğu'da XV. ve XVI. yüzyıllara kadar sürdüğünü ve İslâm dünyasındaki çöküşün XVI. yüzyıllarda başladığını savunmaktadırlar (Segal, 2015, s. 175; McClellan ve Dorn, 2016, s. 135-136). Hâkim olan görüşe göre, Türk-İslâm dünyasında XVI. yüzyıldan itibaren yaratıcılık gevsemeye başlamış ve giderek verimliliğini kaybetmiştir. XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçiş döneminde, az sayıdaki istisnalar bir yana, duraklamaya dönüşme kendini göstermiştir. Bu dönemde de Türk-İslâm dünyasında bilimsel gelişmeler olmasına karşın, önceki dönemlere nazaran nitelik ve niceliği hayli düşüktür (Açıkgenc, 2006, s. 140; Sezgin, 2015, I, s. 168; Unat, 2019, s. 164). Açıkçası gerilemenin hangi dönemde başladığı önem arz etmemektedir. Önemli olan bu gerilemenin sebepleridir. Ancak gerilemenin sebepleri, çok kapsamlı, çok boyutlu, çok eksenli ve çok bileşenlidir. İslâm bilimlerindeki gerilemeyi açıklamak için, sadece iç dinamiklere bakmak yeterli olmayacaktır; dışsal ve sosyolojik alanlara bakmak gerekecektir (McClellan ve Dorn, 2016, s. 135-136). Bu nedenle, Türk-İslâm dünyasındaki bilim ve bilimsel düşüncenin donuklaşma ve gerileme dönemlerini belirlemekte olduğu gibi, nedenlerini de net bir şekilde ortaya koyabilmek çok zordur. Zaman içerisinde ortaya çıkmış ve giderek artmıştır. İslâm dünyasındaki bilimlerin gelişme ve donuklaşma aşamalarının birbirleriyle karşılaştırmak, gelişmeyi sağlayan dinamikleri belirleyebilmeyi sağlayacağı gibi, gelişme hızını yavaşlatan ve sonunun da durduran yıkıcı unsurları belirleyebilmek için en uygun metot olarak görülmektedir. Bu durum acı bir gerçek olsa da bir an önce bu gerçekle yüzleşmemiz gerekmektedir (Sezgin, 2002, s. 300).

Donuklaşmanın ve gerilmenin sebepleri arasında toplumsal, dinî, siyasî, iktisadî ve askerî başlıklar altında pek çok sebebin olduğu aşikârdır. Bunları özetleyecek olursak; mezhepsel tartışma ve çatışmalar, İslâm dünyasına yönelen Moğol istilâsının yarattığı ciddi sıkıntılar, yine uzun bir döneme yayılan Hristiyanların düzenlediği Haçlı seferleri, zaten rayında gitmeyen ilmî gelişimi olumsuz yönde etkilemiştir. Bu gelişmelere ek olarak, ilim ve âlimin himâye edilmemesi, âlimler ile medreseler arasındaki güçlü bağın kesilmesi ve İslâm dünyasındaki önemli ilmî keşiflerin korunmaması, geliştirilmemesi ve yenilerinin ortaya konulmaması sebepler arasında sayılabilir (Sezgin, 2002, s. 301). İslâm dünyasında bilimin gerilemesinin en önemli sebebi kuşkusuz İslâm dünyasının birliğini ve bütünlüğünü bozan dinî ve siyasî çatışmalardır. Birlik ve bütünlüğün olduğu dönemlerde bilimsel

etkinliklerin arttığı, dağıldığı dönemlerde de azaldığı gözlemlenmektedir. Çekişme ve çatışmaların arttığı dönemlerde ve bölgelerde insanların düşünsel etkinlikleri doğal olarak zayıflamaktadır. İç tehditler olduğu kadar dış tehditler ve çeşitli devletlerle yapılan savaşlar neticesinde de bilimsel etkinliklerin zayıfladığı görülmektedir. İslâm toplumların ulaşmış olduğu maddî olanaklar, bundan mahrum olan Moğollar ile Avrupa’da yaşayan Hristiyan toplumların ilgisini çekmiş ve Müslümanları bunlardan gelecek saldırılara karşı kendilerini koruma zorunluluğu ile yüz yüze getirmiştir. XIII. ve XIV. yüzyıllardan sonra siyasî istikrarın kaybolduğu dönemlerde bilimsel beceriden çok askerî beceriye gereksinim duyulmuş ve bilimsel faaliyetler azalmaya başlamıştır (Unat, 2019, s. 164). Görüldüğü üzere pek çok uzman dış etkenler arasında; Moğol istilâsı, Bağdat’ın yağmalanması ve Haçlı seferleri gibi askerî bozgunlara atıf yapmaktadır. İç dinamikler bağlamında İslâm kültüründe bilimin gerileyişi, laik girişimleri giderek güçsüzleştiren, katı bir sofuluğun çıkışıyla aynı döneme gelmektedir. Kör fanatizm ve hoşgörüsüzlük yükseldikçe, laik bilimde gerileme daha fazla yaşanmıştır. Siyasî ve ekonomik etkenleri dışlamak doğru olmayacaktır (Hoodbhoy, 1993, s. 145-146). Ayrıca ilmin ve başka bir geçim kaynağı olmayan ilim adamının maddî ve manevî olarak himaye edilmesinin ortadan kalkması, İslâm dünyasında yetişen ve dinî değerler aleyhinde fikirler öne süren bilim adamları sebebiyle zamanla hiçbir ayırım yapılmadan bütün ilim adamlarına karşı halkın saygı ve güvenini kaybetmesi sebebiyle ilmin gözden düşmesi, idarecilerin İslâm dininin bahsettiği hoşgörü ve vicdan hürriyetine değer vermeyip toplumda birtakım çatışmalara yol açmaları; ilim dünyasında ehliyet ve liyakatin göz ardı edilerek adam kayırmaların artması, dış etkenler nedeniyle bir zihniyet değişikliğinin ortaya çıkması bilimin gerileme sebepleri arasında gösterilmektedir (Yüksel, 2015, s. 145).

2. Yöntem

Çalışmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Sosyal bilim araştırmalarında sıklıkla kullanılan bu yöntem, “nasıl” ve “niçin” sorularını temel alan, araştırmacının kontrol edemediği olay, olgu ve durumları derinlemesine analiz etme imkânı sunmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 277). Bu kapsamda ulusal ve uluslararası literatürdeki çalışmalar taranarak, elde edilen bilgiler derlenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

3. Bulgular

Giriş bölümündeki özetlemeden sonra, Türk-İslâm dünyasındaki bilim ve bilimsel düşüncenin gerileme dinamiklerini başlıklar ele almaya çalışalım.

3.1. Eş’arî Mezhebinin ve Gazzâlî’nin Bilimi ve Bilimsel Düşünceyi Zayıflattığı Düşüncesi

Kur’ân-ı Kerîm her şeyden önce Müslüman bilginlere bilim zihniyeti ve anlayışı aşılamıştır. Bu yüzden İslâm, insanlara vahyedilmiş ilâhî medeniyet projesidir. Bu öyle bir projedir ki, din-bilim, din-dünya, dünya-ahiret, zamansal-ebedî ayrımı yoktur. İslâm’ın temel iki kaynağından birinci olan Kur’ân, bir medeniyet kitabıdır. İkinci ise Sünnet’tir. Sünneti ile Hz. Muhammed, medeniyetin ilk ve esas mimarıdır. Müslümanlar, Hz. Muhammed’den sonra Sünnet temelinde medeniyeti örmüşler ve tarihe bu medeniyeti VIII-XII. yüzyıllar arasını “Altın Çağ” olarak tescil ettirmişlerdir (Bayrakdar, 2019, s. 58). İslâm dini, Müslüman devletlerin en gelişmiş dönemlerini yaşadığı süreçte İslâm biliminin devrim yaşayıp ilerlemesi ve üretkenliğinin artmasında rol oynayan en önemli faktördür. İslâm ülkeleri bilimde altın çağı yaşadığı dönemde, ülke içerisinde yaşayan farklı etnik kökenlere ve farklı dinlere mensup olan aydınları güçlü bir şekilde destekleyerek bilim üretmelerine olanak sağlanmışlar ve İslâm medeniyetini tesis etmişlerdir (Segal, 2015, s. 175). Bu açıdan İslâm medeniyeti maddî ve manevî yönüyle insanlık tarihinde bir dönüm noktasıdır. İnsanlık tarihinde bir devrim ve rönesanstır, maddî ve manevî aydınlanmadır. İslâm medeniyeti, sadece Müslümanları aydınlatmamış, başta Yahudî ve Hristiyan toplumları olmak üzere bütün insanlığı aydınlatmıştır (Bayrakdar, 2019, s. 58-59). Bilim ve teknoloji konusunda Müslüman bilginler Kur’ân’ın ayetlerinden de güç almışlardır. Özellikle bazı oryantalistler

bu gerçeğe işaret etmişlerdir. Arthur Pellegrin: “Kur’ân insan fikrinin en yüksek kuramı ve görüşlerini beslemeye yetecek fikir ve duygulardan meydana gelen bir benzeri olmayan bir kaynaktır.” demektedir. Yine İslâm dünyasındaki bilimsel gelişmeler için George Rivoire şöyle demektedir: “Bence yükseliş ve gelişmelerin sırrını birçok âyeti ve Muhammed’in hadisleri vermektedir. Bu âyet ve hadisler Müslümanları bilime, yükselişe ve medeniyete teşvik etmiştir. Bunu da Müslümanlar için dinî bir vazife saymıştır.” (Bayrakdar, 2019, s. 60-61).

Ancak çoğu oryantalistler de gerilemenin sebebi olarak İslâmiyet’i göstermektedir. Tabii yapılacak en kolay şey İslâm inancını gerilemeden sorumlu tutmaktır. İslâm’ı tek gövdeli bir inançlar kümesi olarak gören yaygın Batılı görüş, buna hemen hemen kesin gözüyle bakmaktadır. İslâm’ın temelde gerici olmasından dolayı modern bilimsel bir kültürü barındıramayacağını iddia etmektedirler. Gerçekten de pek çok oryantalist düşünür, İslâm’ın kaderciliği doğurduğunu, gelecekte çok geçmişe yönelik olduğunu ve yeni deneyimler ile buluşları engellendiğini savunmuşlardır. Ayrıca oryantalistler, İslâm’ın rasyonel ve bilimsel kültürü reddetmesinden dolayı, İslâm dünyasında gelenekçilik ile yenilikçiliğin çatışma içerisinde olduğunu söylemektedirler (Hoodbhoy, 1993, s. 82-83). Onlara göre İslâm dünyası, bilimler üzerine çalışmış ve önemli katkılar geliştirmiş olmalarına rağmen, başarıları belirli bir müddet durmuş ve modern bilime hiçbir zaman ulaşamamıştır. İslâm her şeyden önce vahyi yüceltmekte ve onu, her şeyin üzerinde ve en büyük otorite olarak görmektedir. Bu akla önem verilmediği anlamına gelmez, aksine insan aklının kullanımının Allah’ın bir hediyesi olarak görülmüştür. Mu’tezileler aklın önemini kavramışlardı. Aklın kullanımına önem verdiler ve dinî inançların en derin noktalarını bile akıl sayesinde anlaşılabilirliğini söylediler. Eş’arîler ise, aklın aşırı şekilde kullanılmasını ve dinî dogmalarla karıştırılmış olmasını reddettiler. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca bu okullar birbiriyle mücadele etti ve XII. yüzyılda Eş’arîlerin argümanları galip geldi. Böylece pasif kabullenme tavrı gelişti. Bu tavır, ister istemez bağımsız bilimsel düşünceye karşıydı ve entelektüel gelenekçilik galip gelmişti (Ronan, 2005, s. 267). Yeniden yapılandırmacı yaklaşım, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerindeki İslâm’ın devrimci, ilerici, liberal ve akılcı olduğunu savunmaktadır. Daha sonra, insanı aptallaştıran bir katılığa ve gerici bir dogmacılığa kayış, geleneğin (taklidin) yeniliğe (icthada) karşı kazandığı zaferle sonuçlanmıştı (Hoodbhoy, 1993, s. 89). Kaderciliğe yönelmiş bir toplumda, bilinmeyen bilimin araç gereçleriyle araştırmaya eğilimli bireylerin sayısının daha az olduğu görülmektedir. İslâm toplumu entelektüel ve bilimsel gelişmenin en dinamik olduğu dönemde iken kadercı bir toplum değildi. Ama yavaş yavaş otoritesini tesis eden Eş’arî doktrinleri İslâm toplumundaki bilimsel ruhu zayıflattı. Eş’arî dogması, neden ile sonuç arasındaki her türlü bağlantının inkârı konusunda ısrarlıydı ve bu nedenle de akılcı düşünceyi reddediyordu. Kadercı tutumların nihai üstünlüğü, bağımsız yargının inkârı ve Grek rasyonelci kültürün reddedilmesi, entelektüel ilerlemenin yaşanmasına ve Bilimsel Devrim’in ortaya çıkmasına hiç imkân vermemişti (Hoodbhoy, 1993, s. 178). Dolayısıyla oryantalistlerin görüşleri İslâm içindeki dinsel tutucu kesimin nihai zaferi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bir din olarak İslâm, Allah’ın kutsal ve bilinmez doğasına boyun eğmeye önem verir. Buna göre laik felsefe ve bilim her zaman kuşkuyla karşılanmış ve İslâm’ın kültürel değerleri ve resmî öğretileri bakımından çeşitli derecelerde de olsa “marjinal” kalmıştır. Örneğin hukukçular ve din önderleri, laik bilimlerde çok uzmanlaşmış kişiler hakkında bazen Allah’a saygısızlık hükmü (fetva) verebilmekteydiler. İslâm’da farklı gruplar olayları anlamada mantığın ve akılcılığın değeri üzerinde çekişmiş ama sonunda “marjinallik” tezine göre tutucular galip gelmiş ve İslâm biliminin yaratıcı ruhu artan hoşgörüsüzlikle buharlaşmıştır (McClellan ve Dorn, 2016, s. 136). Bu konudaki yaklaşımlara göre, Ebu’l-Hasan el-Eş’arî (ö. 935-936) ve Gazzâlî (ö. 1111) X. yüzyıl İslâm dünyasında hüküm süren zihniyete yön vermiştir. Bu sebeple de Müslümanlar Galileo, Kepler ve Newton gibi bilim adamları yetiştirememişlerdir. Bir başka ifadeyle Hristiyan dünyasında felsefe Yeniçağ’da ortaya çıkacak olan modern bilimin gelişmesine olumlu katkı sağlarken, İslâm dünyasında felsefe bilimsel çalışmalar üzerinde olumsuz yönde etkili olmuştur. Gazzâlî’nin kendinden önceki filozofların dinî konular ile ilgili görüşlerini şiddetli bir biçimde tenkit edişi, daha sonra felsefeye karşı olanlar tarafından kullanılmıştır. Bu durum, Gazzâlî’nin İslâm dünyasındaki fikrî durgunluğun müsebbibi sayılmasına ve bilimsel

düşüncenin gelişmesini engelleyen bir kimse olarak yorumlanmasına neden olmuştur (Çağrı, 1996, XIII, s. 498; Yüksel, 2015, s. 146).

İslâm dünyasının entelektüel kültürün büyük bir atılım yapmasını ve daha köklü kültürel gelişmelere yol açmasını sağlayacağı bir evresinde, İslâm bilim ve felsefe geleneği Gazzâlî tarafından kesintiye uğratıldığı görüşü hâkimdir. Büyük ölçüde siyasî kaygılar gözetilerek hazırlandığı anlaşılan ve “Gazzâlî Programı” olarak adlandırılan yaklaşımıyla Gazzâlî akıl ile iman, felsefe ile din arasında kesin bir tercih yaparak imanın aklılaşmeyeceğini savunmuş, böylece Grek tarzı rasyonalist felsefeyi sona erdirmiş ve tasavvufun yolunu açmıştır. Özellikle Aristoteles’in düşüncelerine ve onun İslâm dünyasındaki izleyicilerinin yorumlarına karşı başlattığı eleştirilerinde yer yer tutarsızlıklara ve küfre düştüklerini ileri sürmüştür (Topdemir ve Unat, 2019, s. 110). İslâm biliminin canlılığını yitirmesi, din ile felsefenin bağdaştırılamamış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bilimlerin gelişmesi için özgür felsefî düşünme ve tartışmanın yaratacağı rasyonel bir atmosfere ihtiyaç vardır. Oysa daha X. yüzyılda felsefeye ve her türlü rasyonel düşünceye karşı giderek artan bir kuşku ve tepkinin olduğu görülür (Unat, 2019, s. 164-165). Eş’arî kelâmının yayılması İslâm dünyasında akılcılığın tesirini azaltmış ve sonunda tasavvufun yardımıyla büyük bir güç olarak ortadan kaldırmıştı. *Tehâfutü’l-Felâsife*’si ile zâhirî ve bâtinî unsurları arasında bir denge kurmuş olan Gazzâlî, İslâm’ın entelektüel hayatını bugüne kadar izlediği istikamette düzenleyerek, Endülü’s’te inkişaf eden Batı İslâm dünyasındaki entelektüel hayattan ayırmıştı (Nasr, 1991, s. 303). Böylece Gazzâlî, İslâm dünyasındaki Aristoculuğu İslâm’ın derunî hayatından kovmuş, bugüne kadar varlıklarını sürdürebilen İshrâkîlik ve tasavvufun yaşamasını garanti etmiş oldu (Nasr, 1991, s. 304).

Görüldüğü üzere tepkiler Gazzâlî üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak Gazzâlî’nin aklî ilimler ile ilgili görüşlerine baktığımızda, İslâm inancının felsefe ve aklî ilimler çatışma içerisinde olmadığı anlaşılmaktadır. Gazzâlî’ye göre hesap, geometri ve astronomi ilimlerinden oluşan matematik ilminde ne müspet ne de menfî yönden din ile ilgisi yoktur. Bunlar aklî delillerle ispat olunan şeylerdir. Güneş ve ayın seyirleri, onların birleşmesi ve ayrılması hakkında bize bilgi veren matematik ilimlerini inkâr götürecek hiçbir şey yoktur (Gazzâlî, 1960, s. 30-33). Mantık ilminde de inkâr ya da tasdik yönünden din ilgili bir durum yoktur. Mantık delillerin, kıyasların usulünü, kanıtların öncül şartlarını ve bu öncüllerin nasıl tertip edileceğini, doğru tanımın şartlarını ve onun takip edileceğini tetkik eder. Bunlarda inkâr edilmeyi gerektirecek bir taraf yoktur (Gazzâlî, 1960, s. 33). Tabiat ilimleri; evrendeki gezegenlerden, yıldızlardan, yerdeki su, hava, toprak ve ateş gibi basit cisimlerden; hayvan, bitki ve madenler gibi bileşik cisimlerden; bunların değişimleri, başkalaşma geçirmeleri ve uyumlarından bahseder. Bu tabibin insan bedeninde önemli ve tali (ikincil) organlarından ve mizacın değişimlerinden bahsetmesine benzer. Din, tıp ilmini inkâr etmediği gibi tabiat ilimlerini inkâr etmez (Gazzâlî, 1960, s. 34-35). Gazzâlî, her şeyin aşırısının zararlı olduğu düşüncesiyle, aklî ilimlerdeki kesinliğin bir kişiye inanç bağlamında zararlar verebileceğini de ifade etmiştir. Felsefecilerin en çok yanıldıkları ilâhiyyât ilmidir. Mantıkta kanıt için kabul ettiklerine lâıkiyla riayet edemediler. Bu yüzden de aralarında çok ihtilâf oldu. İbn Sînâ ve Fârâbî’nin anlattıklarına nazaran Aristo ilâhiyyâtındaki görüşünü İslâm düşüncesine yaklaştırmıştır. Felsefecilerin ilâhiyat bahsinde yaptıkları hatalar yirmi esasa dayanır. Üçü küfre, on yedisi ise İslâm inancına göre bid’at sayılır. Gazzâlî bu yirmi meseledeki kanaatleri yıkmak için *Tehâfutü’l-felâsife* adlı eserini yazdığını ifade etmiştir (Gazzâlî, 1960, s. 35-36).

Gazzâlî’nin felsefeye hücumu o dönemde felsefenin disiplinleri açısından da sınırlıdır. Eleştirisinin ilkelerini ortaya koyarken konu edilmesi ve tenkit dışı bırakılması kısmı şu şekilde belirlemektedir: Mantık ve matematik din bakımından tamamen tarafsız ve kesin kanıtlara sahip disiplinlerdir. Dini savunmak için felsefe adına bunların eleştirilmesi “cinayet” olup onu zaafa uğratmaktan başka sonuç doğurmaz. Zira bu bilimler kesin kanıtlara dayandığı için, dini güçlendirmek adına bunlar hakkında kuşku uyandırmaya kalkışan kişi, sonuçta dini kuşkulu hale getirir. Yanlış yöntemlerle dini destekleyenlerin ona vereceği zarar, doğru yöntemlerle dini eleştirenlerden vereceği zarar daha büyüktür. Felsefe “tabiiyyât” disiplini içerisinde incelenen metafizik meselelerde ilâhiyyâta ilişkin

problemler hakkında filozofların ileri sürdükleri görüşler hem dinî hem de felsefî bakımdan tartışmaya açıktır (Çağrı, 1996, XIII, s. 499). Aslında Gazzâlî'yi daha iyi anlayabilmemiz için o dönemde Türk-İslâm dünyasının içerisinde bulunduğu siyasî ve askerî konjektüre bakılması ve iyi anlaşılması gerekir. Bu dönemde Türk-İslâm dünyasının dışarda Haçlı seferleri, içerde ise Bâtınîler tarafından ciddi tehdit altında olduğu görülmektedir. Yani bir tarafta dinî argümanlarla İslâm dünyasına saldıran Haçlılar, diğer tarafta Sünnî İslâm düşüncesini tehdit eden Gulât-ı Şîa'nın varlığı görülecektir. Bu tehditler doğrultusunda Selçukluların ve Gazzâlî gibi âlimlerin tedbirler almaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla Gazzâlî'nin esas maksadı, muhtemelen hamisi olduğu Nizâmülmülk'ün kendisine Eş'arîliği güçlendirme görevinin bir parçası olmak üzere, filozofların Ehl-i sünnet inançlarıyla bağdaşmayan doktrinleri çürütmek olduğu düşünülmektedir. Fakat Gazzâlî her ne kadar filozofları küfür ve bid'atçılık şeklinde dinî ithamlarda mahkûm etmeye çalışsa da yine eski kelâmcılardan farklı olarak, felsefeye karşı tenkitlerini onların delilleriyle, yani mantıkta koydukları ölçülere bağlı kalarak felsefî zeminde yürüttü (Çağrı, 1996, XIII, s. 499). *Tehâfütü'l-felâsife* kimi araştırmacılara İslâm dünyasındaki fikrî durgunluğun temel sebebi, Aristotelesçi İslâm felsefe akımı olan Meşşâîliğin ve daha sonra da tüm felsefe hareketinin yıkılmasına neden olmuştur. Bu hüküm biraz abartılı olmakla birlikte, İslâm dünyasında felsefenin etkinliğini yitirmesinde Gazzâlî'nin filozoflara yönelttiği ağır eleştirilerin önemli rol oynadığı muhakkaktır. Felsefî düşünceye karşı olanlar her zaman *Tehâfütü'l-felâsife*'de kendilerine dayanak bulmuşlardır. Günümüzde bile felsefeye karşı olanlar Gazzâlî'nin eleştirilerini tekrarlamaktadır. Ne var ki Aristoteles felsefesinin temel kavramları Rönesans ile geçerliliğini yitirmiştir. Günümüze kadar gelen süreçte ortaya çıkan felsefî cereyanlara karşı *Tehâfütü'l-felâsife*'yi dayanak göstermek ve tüm felsefeye mâl etmek verimli sonuçlar doğurmaz (Gazzâlî, 1981, s. IX). Hâlbuki Gazzâlî'nin Aristo, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozofların bazı metafizik görüşlerine yönelttiği eleştiriler, bir filozofun bir diğer filozofu eleştirmesi olarak görülmesi gerekirdi. Meselâ Aristo hocası Eflatun'u, Fârâbî Galen'i, İbn Rüşd de İbn Sînâ'yı belirli noktalarda tenkit etmişti. Bu filozofların birbirlerini tenkitleri felsefenin yıkımı için bir sebep değildir, aksine felsefenin zenginleşmesi için yapılması gerekir. Fakat Gazzâlî'nin bir disiplin olarak felsefeyi reddetmeği halde, onun filozofları eleştirisi niçin "felsefeye reddiye" olarak kabul edilmektedir (Bayrakdar, 1988, s. 133).

Velhâsılkelâm sürekli olarak genelde dinin, özel de ise Gazzâlî'nin, ortodoksinin ve tasavvufun bilime zarar verici etkisinden bahsetmek haksız bir davranıştır. Bu tür düşüncelerle, Türk-İslâm bilimlerinin bilenen gelişiminin yüzlerce yıl boyunca sürekli ilerlediği ve yaratıcılığın XVI. yüzyıla kadar gevşemediği göz ardı edilmektedir. Bunun tam aksine, Aristoteles yüzlerce yıl "*el-mu'allim el-evvel*" (ilk üstad) olarak isimlendirilirken, Arşimed, Galen ve Apollonios gibi Yunan bilginlerinin adları saygı anıldığında teoloji yönünden hiçbir reaksiyon gösterilmediğinin hatırlatılması gerekir. Eleştiri etiği içerisinde elbette eleştiriler olmuştur (Sezgin, 2015, I, s. 169-170). Gazzâlî'nin Yunan filozoflarının yanı sıra, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozofların görüşlerini çürütmeye yönelik yazdığı *Tehâfütü'l-Felâsife* isimli eserindeki eleştiriler, köklü bir felsefe eğitimi sonrasında ortodoks bir teologda doğan şüphe olarak kabul edilmelidir. Ayrıca bu durum bireysel reaksiyondur, kurumsal değildir. Paris Üniversitesi'nin yaptığına benzer İbn Rüşd'e resmî bir savaş açma ve mahkûm etme ve Papa III. İnnozenz'in 1209 yılındaki Aristoteles'i yasaklaması gibi tutumlar İslâm dünyasında düşünülemezdi (Sezgin, 2015, I, s. 171). Dolayısıyla İslâm kültüründe yaratıcı bilimsel faaliyetlerin duraksaması ve sona ermesi, gelişme aşamasında kendi dinamiğini geliştirmiş ve uygun koşullar içerisinde yolunu bulmuş ise; Gazzâlî, gelenekselcilik ve tasavvuf bilimlerin ilerlemesini ciddi anlamda zor tehdit edebilir (Sezgin, 2015, I, s. 172).

3.2. Türk-İslâm Dünyasında Bilimsel Çalışmaların Hükümdarların Himayesinde Gerçekleştirilmesi

Türk-İslâm dünyasında sultanlar ve diğer devlet adamları tarafından kurulan eğitim ve bilim kurumlarının ilim adamlarına sunduğu fırsatlar ve destekler sayesinde bilimsel çalışmalarda ani bir

yükseliş yaşanmıştır. 1100'den önce Avrupa'da bilim yapan bir avuç kişiyle karşılaştırıldığında, İslâm bilim adamlarının sayısı en az on kat fazlaydı (McClellan ve Dorn, 2016, s. 135). Kabul edilen görüşe göre, hükümdarlar ve vezirler gibi nüfuzlu ve zengin kimselerin ilim adamlarını himaye ve teşvikleri ilmî çalışmalarda devamlılığının en başta gelen şartıydı. Zaten çoğu zaman ilim adamlarının eserlerini kendilerini himaye edenlere ithaf ettikleri görülmektedir (Sayılı, 1963, s. 15). Zira İslâm dünyasındaki yöneticiler, en iyi âlimleri saraylarında ağırlamak için adeta yarış yapmışlardır. Kindî Halife Me'mun'un, Fahreddin er-Râzî de Alâeddin Tekiş'in sarayındaydı. İbn Sînâ çeşitli şehzadelere doktorluk, İbnü'l-Heysem danışmanlık yaparken, İbn Rüşd el-Mansur'un hizmetindeydi. Ömer Hayyâm ve Gazzâlî ise Selçuklu sultanlarının himayesi altındaydı. Dolayısıyla, hemen hemen Ortaçağ'ın büyük bilginleri medrese, kütüphane ve rasathanelere ulaşma olanağı ve en önemlisi cömertçe gelir bahşeden sultanlık sarayları ile bağlantı içerisindeydiler (Hoodbhoy, 1993, s. 142).

Türk-İslâm dünyasında bilime ve ilim ehline verilen değeri, himaye ve destekleri gösteren pek çok vermek örnek mümkündür. X. yüzyılın meşhur tıp âlimi İbn Sînâ, Sâmânîlerin yönetiminde olan Buhara'daki hükümdar kitaplığı ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: *"Orada sıra sıra raflar halinde düzenlenmiş kitaplarla dolu birçok oda gördüm. Odalardan biri Arap filolojisi ve şiirleriyle ilgili çalışmalara, bir başka oda hukuk ile ilgili çalışmalara ve diğer alanlara ait olacak şekilde ayrılmıştı. Her bilim ile ilgili kitaplara ait odalar vardı. Eski Yunan yazarlarının kataloğunu inceledim ve bana gereken kitaplara baktım. Bu koleksiyonda belki çok az insanın adlarını duyduğu ve benim de daha önce ya da o zamana kadar görmediğim kitaplar gördüm."* (McClellan ve Dorn, 2016, s. 130). Gazneli döneminin âlimlerinden olan Bîrûnî, bilimin ve bilim adamının desteklenmesi konusunda şöyle demektedir: *"Eğer ilimlerin inkişaf ve yükseliş devrelerinde, herkesçe rağbete mazhar oldukları, insanların sadece ilme değil, ilim sahiplerine de saygı ve itibar gösterdikleri çağlarda, kamu düşüncesi ve ilgisi ilimlere yöneltilirse, ilimlerin sayısı daha da çok olabilir. Böyle bir durumu meydana getirmek, her şeyden önce, insanları idare eden kimselerin, yani kralların ve prenslerin vazifesidir. Çünkü sadece onlar ilim adamlarının zihinlerini günlük gâilelerden ve hayatın ihtiyaçlarından serbest hale getirerek insanın tabiatının özünü teşkil eden şöhret ve itibar kazanma gayretlerini tahrik edebilirler."* (Sayılı, 1963, s. 15). Selçukluların bilge veziri olan Nizâmülmülk (2015, s. 124) de *Siyasetnâme* adlı eserinde, âlimlere hürmet etmeyi ve onların geçimlerini beytûlmalden karşılamayı sultanın görevleri arasında saymıştır. Tabii ki bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bilimin sultanlar, devlet adamları, soylular ve zengin tüccarlarla bağı, onun gücünün yegâne kaynağıydı. Bu bağ bozulunca, bilim adamları giderek daha fazla gezgin bilim adamı haline geldi. İslâm dünyasındaki bilim insanları arasında en büyüklerinden olan İbn Sînâ dahi hiçbir zaman güvende olmadı. İran'da ve Orta Asya'da bazen doktor bazen de vezir olarak dönemin hükümdarlarına hizmet etti. Hemedan'da başını isteyen isyancılardan kurtulmak için hasta taklidi yapmış ve şehirden gizlice kaçmıştı (Bernal, 1954, s. 198). Bu açıdan hükümdarların himayesine bağımlılık, aynı zamanda İslâm bilimi için yapısal bir zaafı. Hâminin kişisel eğilimleri, egemen hanedanın talihi, saray hayatının entrikaları, öğrenim türünü ve bilginlerin geleceklerini tayin eder durumdaydı. Yöneticilerin değişmesi, himaye edilen bilim insanı için açısından adeta bir felâket anlamına gelmekteydi. Örneğin, el-Kindî gibi Me'mun'un sarayında yetişen rasyonalist bilginler, tutucu Mütevekkil'in halifeliği devralmasıyla hayatlarını kaçarak zor kurtarmışlardı. Tüm kolejler ve üniversiteler kapatılmış, edebiyat, bilim ve felsefe itham edilmiş ve bilginler Bağdat'tan kovulmuştu. Yukarıda da değinildiği üzere İbn Sînâ'nın hayat hikâyesi, bir hekimin hayatının pamuk ipliğine bağlı olduğunu bize göstermektedir. İbn Sînâ'nın hapse atılması, gece yarısı at üstünde saraydan kaçması, bazen bir derviş kılığına girmesi, saraydan saraya kaçarken yaşadığı maceralar bir bilim insanının başına gelebilecek en kötü felâketlerdir (Hoodbhoy, 1993, s. 142). Yine Uluğ Bey'in vefatıyla himayesiz ve koruyucusuz kalan Ali Kuşçu'nun önce Akkoyunlu Uzun Hasan'a, daha sonra da Fatih'e sığınması Türk-İslâm dünyasındaki genel durumu bize sunmaktadır.

3.3. Türklerin İslâm Dünyasındaki Bilimsel Gelişmeyi Engellediği İddiası

Orta çağ İslâm dünyasında bilimde ve tefekkür alanında gerçekleşmiş atılımın, büyük oranda Doğu İslâm dünyasının eseri olduğu görülmektedir. Bu duruma İbn Haldûn da dikkat çekmektedir. Orta çağ İslâm dünyasında, bilginlerin beşiğinin Orta Asya veya geniş anlamda Türkistan olduğu anlaşılmaktadır. XI. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak Doğu İslâm dünyası tümüyle Türk egemenliğine girmiştir. Bununla paralel olarak, Türkler de Doğu İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine yerleşmeye başladılar. Böylece bu tarihlerden itibaren, Türk kökenli bilginler Orta Asya dışında da yetişmeye başlamıştır. Ayrıca Orta çağ İslâm uygarlığının ve entelektüel kültürünün, başlangıç aşamalarından itibaren oluşturulmasında Türklerin hizmeti geçmiştir. Yani Türklerin olumlu katkılarının izlerine erken tarihlerden itibaren rastlanmaktadır. Başka bir ifadeyle Türkler bu uygarlığa sonradan katılmış değillerdir, aksine bunun ilk yaratıcıları arasında yer almaktadırlar. Bu itibarla bu uygarlığın, Orta çağ İslâm uygarlığının kurulmasında ve geliştirilmesinde Türklerin rollerinin büyük olduğu anlaşılmaktadır (Sayılı, 1985, s. 9-10).

Türkler, Abbasîlerin iktidara geçmesinden ve bilimsel faaliyetlerin doğup tomurcuklanmaya başladığı andan itibaren İslâm dünyasında siyaset, idare ve askerlik gibi alanlarında büyük faaliyet gösterdiler. Özellikle Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular ile Doğu İslâm dünyasında kurulmuş pek çok küçük Türk-İslâm devletleri bilimsel çalışmaları güçlü bir şekilde desteklemişlerdir. Türkler pek çok Türk âlimler yetiştirmesinin yanı sıra, gerek bilimsel çalışmaların teşvik ve himayesinde gerekse bilimsel kurumların oluşturulup geliştirilmesinde erken tarihlerden başlayarak İslâm medeniyetine katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda Orta çağ İslâm dünyası, bilim, eğitim ve hayır kurumlarının doğup gelişmesi açısından da büyük önem taşır. Türkler medrese, hastane, kütüphane ve rasathane gibi kurumlar kurdurarak İslâm medeniyetine en büyük desteği sağlamışlardır (Sayılı, 1985, s. 12). Türk-İslâm dünyası bilim ve eğitim kurumları, kütüphaneleri, bilim adamları ve mütefekkirleriyle kurduğu uygarlık sayesinde Orta Çağ'da yeryüzünün en güçlü ve en saygın topluluğu haline gelmişti (Sayılı, 1985, s. 18).

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, İslâm toplumları başta bilim, araştırma, teknoloji, okuryazarlık olmak üzere, ekonomik olarak da geriliyordu. Ancak bu durum, Avrupalı oryantalistlerin savunduğu gibi ne İslâm'dan ne de Türk ırkının yetersizliğinden ve kaderciliğinden kaynaklanıyordu. Hem İslâm'ın hem de Türklerin önceki yüzyıllarda elde ettiği başarılar göz önünde bulundurulursa bu iddialar kabul edilebilir değildir (Kurt, 2008, s. 48). Dolayısıyla İslâm biliminin gerilemesinden Türkler sorumlu tutulamaz. Türklerin İslâm medeniyeti içerisinde nüfuz bulması Abbasîlerin ilk devirlerine kadar gider ki o zaman İslâm bilimi altın çağını yaşıyordu. Diğer taraftan, Müslüman bilim insanların çoğu Türk'tür ve Türklerin hükmettiği coğrafyalardandır (Bayrakdar, 2019, s. 401).

3.4. Savaşlar, İstilâlar ve Kargaşaların Neden Olduğu Kesintiler

Orta çağ İslâm dünyasındaki medrese ve kütüphanelerin oldukça zengin ve nizamlı olduğu bilinmektedir. Savaşlarda; medrese, rasathane, hastane ve kütüphane gibi bilim ve eğitim kurumlarının yanması veya tahribi ilmî çalışmaları olumsuz etkilemiştir (Sayılı, 1963, s. 16). İlk olarak Haçlı seferlerini örnek verilebiliriz. Haçlı seferleri 1095 yılından 1291 yılına kadar sürmüştür. Bu savaşlar İslâm dünyasını sadece ekonomik olarak zayıflatmakla kalmamış, ayrıca bilimsel ilerlemenin akışını da zedelemiştir. Filistin'de bazı bölgelerin işgali ulaşılan yeni başarıların ve kitapların yayılma işini zorlaştırıyordu. Bu durum İslâm dünyasının kalbine kama saplamak gibi bir şeydi (Sezgin, 2015, I, s. 172). Ayrıca uzun yıllar süren bu savaşlar, İslâm devletlerinin bütün güç, imkân ve kabiliyetlerini dış saldırılara yöneltmesine, ilmî çalışmalara gerekli önemin gösterilmemesine neden olmuştur.

İslâm dünyasının Kudüs gibi merkezî bir bölgesinin savaş ve işgal ile acı çektiği bir dönemde, 1216 yılında doğu bölgeleri Moğollar tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. İran'da yaklaşık yedi yıl boyunca süren Moğol saldırıları sırasında yerel birçok kültür ve bilim merkezi tahrip edilmişti. İslâm dünyasının bilim merkezi olan Bağdat'ın 1258 yılında Cengiz Han'ın torunu Hülâgû tarafından alınmasında ve

Suriye'nin diğer bölgelerinin fethiyle başka tahripler yaşanmıştı (Sezgin, 2015, I, s. 172-173). Özellikle Bağdat'ın işgali İslâm dünyasında büyük bir travma yaratmıştır. Moğollar Bağdat'ı ateşe vermişler, alevler her yeri yakıp kül etmişti. Yangından sadece bazı büyük caddeler ve evler kurtulabilmişti. En vahimi ise, kütüphanelerin yok edilmesi, kitapların Dicle Nehri'ne atılması ve nehrin günlerce mürekkep akması olmuştur. 600 sene zarfında vücuda getirilmiş nice kütüphaneler, medreseler ve rasathaneler yok olmuştur. Hatta bazı eserlerin bugün bile bulunamıyor olması İslâm bilim dünyası için hem Bağdat'ın önemini hem de tahribatın boyutunu bize göstermektedir (Özdemir, 2011, s. 305). Bağdat'ın işgali ve Abbâsî halifeliliğine son verilmesi, İslâm tarihi ve medeniyeti için dönüm noktası olmuştur. Bağdat'ta tarihte benzeri olmayan bir yıkım ve katliam yaşanması nedeniyle sadece Bağdat için değil, bütün İslâm dünyası için bir felâkete dönüşmüştür. Nitekim bu tarihten itibaren İslâm medeniyetinin duraklamaya ve gerilemeye başladığı görülecektir (Yuvalı, 1998, XVIII, s. 474).

Bu yüzden savaş ve savaşın neden olduğu sosyokültürel kesinti ve bozulmalar İslâm biliminin gerileme nedenleri olarak ele alınmıştır. Doğu'daki İslâm kültürü ve kurumları bu saldırılardan çok çabuk kurtulmuş olsa da bunların etkisi dinsel tutuculuğu güçlendirici yönde olmuş ve bilimsel çalışmalar için gerekli koşullar bozulmuştur. Diğer taraftan İslâm dünyasının Hristiyan Avrupa tarafından baskı altına alınması XI. yüzyılda İspanya'da başlamış, 1085 yılında Toledo, 1248 yılında Sevilla düşmüş ve 1492 yılında da Endülüs tamamen elden çıkmıştır (McClellan ve Dorn, 2016, s. 137). İslâm bilimi için en yıkıcı sonuçlardan bir diğeri, İspanya'nın kaybedilmesi idi. Endülüs, Müslümanların yüzyıllar boyunca içlerinde büyük başarılar gerçekleştirdiği bilim merkezleriyle artık İslâm dünyasına değil, Batı dünyasına ait olacaktı. Böylece İslâm dünyasının XVII. yüzyılda güç kaybetmesiyle bilimdeki üstünlük batı ve orta Avrupa ülkelerine devretmek zorunda kalacaktı (Sezgin, 2015, I, s. 173). Batılılar ilmi olarak kendi beslenme kaynağı olan Endülüs'ü tahrip etmekten de geri durmamışlardı. Endülüs'te büyük bir yıkım ve yağma gerçekleştirmişlerdi. İlmi kurumlar tahrip edilmiş, milyonlarca ciltlik eser meydanlarda yakılmış ve hiç pahasına satılmıştı. Bu bağlamda İslâm dünyasının yaşadığı travmanın üçüncü ayağını Endülüs oluşturmaktadır.

3.5. Türk-İslâm Dünyasında Sosyoekonomik Düzenin Bozulması

Moğol istilâsından sonra, Türk-İslâm dünyasında duraklama, gerileme ve devamında çöküş sürecinin yaşandığı düşünülmektedir. Nitekim Moğol tahribatından doğrudan etkilenen bölgelerde ciddi bir iktisadî çöküş yaşanmış, Nil ve Amuderya (Ceyhun) nehirleri arası bölgedeki bazı yöreler nüfus, bilimsel kültürel etkinlik bağlamında bariz bir şekilde çökmüşlerdi (Hodgson, 1993, II, s. 408-410). Şüphesiz, Orta Asya'dan gelen Moğollar ile İslâm medeniyetinin çöküşü hızlanmıştı. Ancak İslâm medeniyeti ekonomik açıdan güçlü olsaydı, Moğollar İslâm topraklarını kendi başlarına istilâ edemezler ve XIII. yüzyıldan itibaren İslâm kültürünü kısırlaştıramazdı. Moğol işgali, sürekli olarak gerilemenin sebebi olarak gösterilmesine rağmen, Moğol saldırılarının bir yıkım yaratmadığı Mısır ve Kuzey Afrika'nın da gerilemesi dikkat çekicidir (Bernal, 1954, s. 206). Bu açıdan Moğol tahribatı her ne kadar feci sonuçlar ortaya çıkarmış olsa da bu istilâ zaten İslâm uygarlığının gerileme dönemine rastlamıştı. İstilânın boyutları ve hasarı çok büyük olmakla birlikte, daha çok Irak, Anadolu ve biraz da Suriye'de hissedilmişti. Mağrib ve İspanya söz konusu istilâdan etkilenmemişti (Hoodbhoy, 1993, s. 103). Ancak İslâm dünyasının bir bütün olarak siyasî, ekonomik, kültürel ve bilimsel alanlarda birbirine bağlı olmasından dolayı, bir bölgedeki yıkım ve gerilemenin diğer bölgelere sirayet etmesi kaçınılmaz olmuştur.

İslâm uygarlığının 1492'den itibaren ekonomik olarak gerilemesi devam etmiştir. Buna göre Avrupalı denizci tüccarlar 1497 yılında Hint Okyanusu'na açıldıklarında İslâm dünyası, Doğu Asya'nın değerli baharat ve çeşitli ürün pazarları üzerindeki tekeli kaybetmişti. Bilim böyle daralan ekonomik ortamda gelişmesi, özellikle hükümet desteğine önemli ölçüde bağımlı olduğu için kolay kolay beklemezdi (McClellan ve Dorn, 2016, s. 137; Altun, 2019, s. 185). Bu konuda farklı yorumlar da bulunmaktadır. Weber'e göre İslâm, temelde akılcı kapitalist bir toplumla bağdaşmayan bir ahlâk

sistemi üzerine kuruluydu. Ama akılcı bir ahlâk sistemine sahip olmayan bir toplum Orta çağ düzeninde kalmaya mahkûmdu (Hoodbhoy, 1993, s. 83). Batı dünyasında bilimsel çalışmaları destekleyen, kapitalist sisteminin ortaya çıkardığı burjuva sınıfının İslâm dünyasında olmaması gerilemenin sebebi olarak gösterilmektedir. Onlara göre İslâm'da neden Bilimsel Devrim meydana gelmediği sorusu, İslâm'ın neden güçlü bir burjuva sınıfı ortaya çıkarmadığı sorusuyla eşdeğerdir (Hoodbhoy, 1993, s. 186-187).

3.6. Türk-İslâm Dünyasında Bilime ve Bilimsel Düşünceye Bakışın Değişmesi

Skolâstik düşünce denildiğinde, genelde Hristiyan Batı dünyasını düşünürüz. Ancak bu terimle tanımladığımız zihinsel tutum, hiçbir şekilde spesifik olarak Hristiyanlara ait değildi. Skolastik düşünce Orta Çağ'da nerdeyse evrenseldir (Sarton, 1927, s. 26). Batılı ve Doğulu halklar büyük bir skolâstik sınavına maruz kaldılar. Batılılar bu sınava göğüs gererken, Doğulular başarısız oldu. Batılılar çareyi, deneysel yöntemde buldular. Doğulular bunu bulamadılar, tam olarak anlamadılar ya da uygulamayı ihmal ettiler. Doğulular neden çareyi bulamadılar sorusuna cevap vermek imkansızdır. Gerçek açıklama ne olursa olsun, Doğu ile Batı arasındaki temel fark, Batı'nın skolastik düşünceyi yenerken, Doğu'nun bunu başaramamış olmasıdır (Sarton, 1927, s. 29). Skolâstik deyimi, Avrupa eğitim kurumlarında bilginin deney ve gözlem yoluyla değil, büyük otorite olarak kabul edilen isimlerin eserlerine bakarak elde edilmesini tanımlamaktadır. Hâlbuki Orta Çağ'da ve hatta XVI. yüzyıla kadar medreseler, Avrupa'daki eğitim kurumlarının aksine, müfredatlarında pozitif ilimlerin de bulunduğu rasyonel bir eğitim yürütüyorlardı. Ancak sonraki yıllarda medreseler skolâstik düşünceye yenik düşmüşlerdi (Kurt, 2008, s. 60). Dolayısıyla Türk-İslâm dünyasındaki medreselerin en önemli sorunu, müfredatlarında pozitif ilimler ile felsefenin neredeyse ihmâl edilmiş olmasıdır (Sayılı, 1963, s. 34). Avrupa'daki eğitim kurumları değişim ve dönüşüm yaşarken, medreseler XVI. yüzyıldan itibaren devam bir şekilde geriledi (Kurt, 2008, s. 60). Hem İslâm dünyasında hem de Batı dünyasında çok iyi bilinen çok sayıda âlim yetiştirmiş olan medreselerde, XVI. yüzyıldan itibaren analiz ve senteze dayalı rasyonel eğitim ortadan kalmış, nakilci, özgün çalışma yerine önceki eserlerin şerhlerine dayanan ve git gide ezberci bir eğitim haline gelmişti. Medreselerde sadece dinî ilimler okutulmaya başlanmış ve ilmi tartışmalar nelerin insanı dinden çıkaracağı zaviyesine inmişti (Kurt, 2008, s. 61).

İslâm medeniyetinin asıl çöküş sebeplerinden birisi, İslâm dünyasında her millette taraftar bulmuş olan zihniyet ve dünya görüşü meselesidir. Bilindiği gibi İslâm'ın ilk devirlerinden beri bir grup Müslüman, ilimden sadece dinî ilimleri, yani Kur'ân ve Hadis'e ait ilimleri anlıyor ve Kur'an ayetlerinin ve Hadislerin içeriklerini bile, düşüncenin konusu yapmaktan çekinerek sadece zahiri manalarıyla yetiniyorlardı. Bu zihniyet ilk devirlerde genelde idareciler nezdinde pek taraftar bulmamıştı. Ne var ki Bağdat'ın 1258 yılında Moğollar tarafından yakılıp yıkılması ve Kudüs'ün de Haçlılar tarafından istilâya uğraması neticesinde ortaya çıkan siyasî ve sosyal çalkantı dinî ilimlere olan hassasiyeti arttırmıştı. Zira bu hassasiyeti savunanlar bu çalkantının sebebini, felsefeciler başta olmak üzere, astronomlar, astrologlar ve matematikçilerden kaynaklanan bir iman zayıflığına bağlıyorlardı. Çaresizlik içerisinde kalan siyasiler yavaş yavaş onlara hak vererek ilim adamlarından yüz çevirmeye ve eğitim programlarından, tıp hariç diğer pozitif bilimleri ve felsefeyi kaldırmaya başladılar. Fatih'ten sonra, medreselerin programlarından bu bilimlerin kaldırılması, aynı zihniyetin Osmanlılardaki uzantısının eseridir (Bayraktar, 2019, s. 401-402).

Osmanlı dönemi ilim ve eğitim hayatına baktığımızda Taşköprülüzâde'nin ilimleri; güzel yazı ilimleri, sözlü ilimler, fikrî ilimler ve ruhanî ilimler olarak temelde dört kategoriye ayırdığını görmekteyiz. İlimler aynı şekilde iyi ve kötü ilimler olarak da ikiye ayrılmıştır. Dine yardımcı olanlar iyi, astronomi gibi ilimler ise kötü sınıfında yer almıştır (İnalcık, 2003, s. 173). Taşköprülüzâde, daha 1540'larda matematik başta olmak üzere pozitif ilimlerinin medrese ulemâsı arasında eski itibarını yitirdiğinden ve ilim düzeyinin düştüğünden yakınmaktadır. Kuramsal ilimler üzerine yazılan kitapların rağbet görmediğinden, ulemânın da sadece basit kitapları okuyarak kendilerini âlimden saydıklarından şikâyet etmektedir (İnalcık, 2003, s. 187). Ayrıca bilim dallarında ciddi ve geniş eserlerin

yerine daha basit düzeyde bilgiler ihtiva eden kitaplar terkip edilmiştir. Bu durum da bilimsel gelişmelerdeki süreklilik, yoğunlaşma ve ilerlemeyi engelleyen faktör olmuştur (Yüksel, 2015, s. 145).

Ali Kuşçu'nun öğrencisi ve matematikçi olan Molla Lütff'nin özgür düşüncesi ve batıl inançlarla açıkça alay etmesi tutucu ulemâyı öfkeliendirmişti. II. Beyazıt döneminde iftiraya uğrayarak Allah'a şirk koşmakla suçlanmıştı. Padişahın emriyle ulemâ tarafından yargılanmış ve ölüme mahkûm edilmişti. Padişah bu karardan tereddüt yaşasa da ulemânın baskısıyla idam edilmişti (İnalcık, 2003, s. 185-186). Galata'da 1577 yılında kurulmuş olan rasathanenin akıbeti, din bağınazlığın aklî ilimler üzerindeki egemenliğini gösteren bir örnektir. Rasathane Uluğ Bey'in Zîc'ini düzeltmek amacıyla sultanın baş astronomu Takiyüddîn Mehmet tarafından kurulmuş, İslâm dünyasının tek rasathanesi idi. Ancak şeyhülislâmında içerisinde bulunduğu bir grup ulemâ, astronomi ve astrolojiyle ilgilenmeyi büyücülük ve falcılık gibi dinsizlik ve uğursuzluk olarak görüyordu. İstanbul'da yaşanan veba salgını bu rasathaneye bağlanmıştı. Netice 1580 yılında rasathane yıktırılmıştı (İnalcık, 2003, s. 187-188). Yine eski veziriazam Ali Paşa'nın kitaplarına 1767'de el konulduğu zaman, şeyhülislâm koleksiyonda bulunan felsefe, astronomi ve tarih üstüne yazılmış eserlerin kütüphanelere konmasını yasaklayan bir fetvâ çıkarmıştı. Bu örneklerden ulemâ ve medrese çevrelerinin hem uygulamalı hem de aklî ilimlere karşı olduğu anlaşılmaktadır (İnalcık, 2003, s. 188).

Osmanlı dönemi ne yazık ki İslâm bilim geleneğinin durağanlaşmaya başladığı dönem olarak kabul edilmektedir (Açıkgöç, 2006, s. 140). Esasında Osmanlılar, devletleri içerisinde eğitim ve bilime özen göstermeyi ihmal etmediler ve burada XVI. yüzyılın bitimine kadar bilimsel yaratıcılık eksik olmadı (Sezgin, 2015, I, s. 173). Ancak tarihî gerçek şudur ki, kendilerine ulaşan ilimler yaklaşık bir asırdan beri donma ve yok olma aşamasına gelmişti. Osmanlılar bu durumun farkında olmadıkları gibi, kendi bakış açılarından anlamaları da mümkün değildi (Sezgin, 2002, s. 302). Fatih ve Kanunî'den sonra bilime pek önem veren sultanlar da gelmemiştir. Medreseler reforme edilmemiş ve Batı'da gelişen eğitim sistemine paralel geliştirmeler yapılmamıştır. XVIII. yüzyıldan sonra İslâm bilim geleneğinin XIX. yüzyıla adeta sürünerek geldiğini söyleyebiliriz. XIX. yüzyıl İslâm bilim geleneği için bir çöküş yüzyılı olmuştur. Artık İslâm dünyasında bilim diye bir şeyden bahsetmek mümkün değildir. Bu yüzden ne zaman bir bilim ve düşünce adamı çıksa, yüzünün Batı bilim geleneğine dönük olduğu görülür. XIX. yüzyılda bilim dünyasındaki sorunlara çözüm arayışları da artmış durumdadır (Açıkgöç, 2006, s. 141). İslâm dünyası ile Batı dünyası arasındaki büyük fark netleşince Osmanlılar durumun farkına vardılar. Ancak Osmanlılar esas sebeplere değil, arızî sebeplere sathi bakışla yenileşme hareketlerine başladılar. Türk reformistleri eski olan çoğu şeylerin terkedilmesi, onun yerine yeni ve yabancı olanın getirilmesinin zarureti inandılar. Doğru olamayan bu çözüm başarıya ulaşmadı ve gerilemeyi durduramadı (Sezgin, 2002, s. 302). Osmanlılar sorunu doğru tespit etmişlerdi. Bilimin ve eğitimin bozulmasından dolayı savaşlarda yenilgi yaşıyorlar, toprak kaydediyorlar ve her alanda Avrupa'nın gerisinde kalıyorlardı. Teşhis doğru olsa da tedavi yöntemleri yanlış olmuş, şekilsel kalmış ve sorunun kaynağına nüfuz etmemişti. Bilimsel çalışmalarda ve eğitim alanındaki sorunlar bir türlü çözülmemişti.

4. Sonuç ve Öneriler

Türk-İslâm dünyası Orta çağ'da "Altın Çağ"ı yaşamış, tesis edilmiş olan medrese, kütüphane, rasathane ve hastane gibi ilim ve eğitim kurumları "Ortaçağ Karanlığı"nı aydınlatan birer meşale olmuşlardır. Bu kurumlarda yetişmiş âlimler ve onların eserleri hem İslâm dünyasında hem de Batı dünyasında saygı ve itibar görmüştür. Asırlarca dünya bilim meşalesini elinde tutan Türk-İslâm dünyası, zamanla bilimsel çalışmalarda donuklaşma, duraklama, gerileme ve çöküş süreciyle karşılaşmıştır. Çalışmamızın temel amacı, bu gerçeğe yüzleşmek ve çözüm önerileri sunmaktır. Bu kapsamda;

İslâm dünyasında, Türklerin de siyasî, askerî ve kültürel olarak belirleyici olmaya başladığı Abbâsiler dönemiyle birlikte bilimsel çalışmalar yükselişe geçmiş; dil, din, ırk ve kültür ayrımı yapmadan bütün medeniyetlerden bilimsel çalışmalar elde edilmeye, tercüme edilmeye ve derlenmeye başlanmıştı. Aynı zamanda yeni çalışmaların ortaya konulması için Abbâsî halifeleri ile Türk-İslâm devletleri (Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Timurlular ve Osmanlılar) tarafından güçlü destekler verilmişti. Türklerin bilimden anlamadığı, bilime ve ilim ehline saygı göstermediği tezi kabul edilemez. Aksine Türklerin dünya bilim tarihine ve kültürüne hem maddî destekler sağlayarak hem de bilim insanı yetiştirerek büyük katkıları olmuştur. Dolayısıyla Türk-İslâm dünyasında bilimin yeniden güçlenebilmesi için, gerek devlet gerekse toplum özelinde bilimsel çalışmaların kesintisiz bir şekilde desteklenmesi hayatî önemdedir.

İslâm'ın bilimle hiçbir sorunu olmamıştır. Tarihsel süreçte elde edilen bilimsel başarılar bunun kanıtı niteliğindedir. Oryantalistlerin ısrarla İslâm dünyasındaki bilimsel gerilemeyi, genelde İslâm inancı, özelde ise Gazzâlî ile ilişkilendirmeleri iyi niyetli bir yaklaşım görünmemektedir. Gazzâlî'yi anlayabilmek için bugünden bakarak değil, dönemin mevcut siyasî, askerî ve dinî konjonktürüne bakarak karar vermek doğru olacaktır. Hem içeriden hem de dışarıdan İslâm'ı ve Selçukluları tehdit eden unsurlar söz konusuysa, Gazzâlî'nin ve Selçuklu devletinin kendi savunma mekanizmasını geliştirmesi ve önleyici tedbirler alması gayet normaldir. Elbette Gazzâlî'nin bazı görüş ve ithamlarını eleştirebiliriz. Ancak bu yaklaşımın temelinde bilim ve felsefe düşmanlığı olduğunu iddia etmek, doğru bir yorum olmayacaktır.

Orta çağ'da eğitim kurumların müfredatlarında hem dinî ilimlere hem de aklî ilimlere yer verildiğini, yetiştirilen âlimlerin çoğunun da gerek naklî gerekse aklî ilimlerde otorite bilginler olduğu görülmektedir. Pozitif bilimlere ve felsefeye mesafeli yaklaşım yaşandıkça bilimsel gerilemenin arttığı aşikârdır. Bu yüzden pozitif ilimlere ve felsefeye daha fazla değer verilmesi elzemdir. Nasıl ki bir kuş tek kanatla uçamazsa, bilim de sadece sosyal ve beşerî ilimlerle yükselemez. Araştırmacıların hemfikir olduğu üzere, Türk-İslâm biliminin gerilemeye başlaması XVI. ve XVII. yüzyıllara, yani Osmanlılar dönemine denk gelmektedir. Osmanlılar ilk dönemlerinden itibaren bilime ve eğitime önem vermişler, Fatih ve Kanunî dönemlerinde olduğu gibi pozitif bilimleri güçlü bir şekilde desteklemişlerdi. Lâkin eğitim sistemindeki bozulmalar, bilime bakışın değişmesi, müfredatlardan pozitif bilimlerin uzaklaştırılması bilimi ve bilimsel düşüncüyü doğrudan etkilemiştir. Özellikle Takiyüddîn'in rasathanesinin ve Molla Lutfî'nin başına gelenler, Osmanlı döneminde pozitif ilimlerin içerisinde bulunduğu acıklı durumu gözler önüne sermektedir. Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i şeriflerde, sürekli olarak bilim ve eğitim vurgulanırken; İslâm'ı koruma adına pozitif ilimleri kötülemek ve karalamak, bilime ve bilimsel düşünceye zarardan başka bir şey getirmeyecektir.

Türk-İslâm dünyasının askerî alanda yaşadığı saldırılar, bilimsel çalışmaları doğrudan etkilemiştir. Nitekim Moğollar tarafından Bağdat'ın yakılıp yıkılması, Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgâli, Endülüs'ün Batılılar tarafından tahrip edilmesi İslâm bilimine büyük bir darbe indirmiştir. Bu açıdan Türk-İslâm dünyasının siyasî, ekonomik ve askerî alanlarda güçlenmesiyle kendisine yöneltilen hayasız emelleri engellemiş olacaktır. Türk-İslâm dünyasını tehdit eden saldırıların bertaraf edilmesi, toplumsal huzur ve refahının temin ve tesis edilmesiyle bilimsel çalışmaların artacağından şüphe yoktur. Öncelik sonralık açısından bakacak olursak, elbette önce bilimsel gelişmişliğin sağlanması gerekir. Çünkü bilimsel gelişmişlik beraberinde askerî, ekonomi ve teknoloji alanlarında gelişmişliği getirecektir. Bunun içinde Türk-İslâm dünyasının başta bilim ve eğitim olmak üzere, her alanda birlik, beraberlik ve dayanışma içerisinde olması gerekir. Günümüz açısından değerlendirdiğimizde, Türk-İslâm ülkeleri karşılıklı bilimsel faaliyetlerin artırılması noktasında samimiyetle gayret sarf etmektedirler. Ancak istenilen seviyede olduğunu söyleyemeyiz. Türk Devletleri Teşkilatı'nın eğitim, ilim ve kültür alanında iş birliği yaptığı bilinmektedir. Mevcut ilişkilerin daha da geliştirilmesi için; bilimsel çalışmaların paylaşılabileceği ilmî toplantıların sayısının artırılması, üniversiteler arası iş birlikleri, ortak projelerin geliştirilmesi ve dijital platformların oluşturulması sürece katkı

sağlayacaktır. Ayrıca bilimsel çalışmalarda ortak akıl ve ortak dilin kullanılması ile Türk-İslâm dünyasının bilim serüveninde yeni bir sayfa açmak mümkündür. Asırlarca bilimsel üstünlüğünü koruyabilmiş olan Türk-İslâm dünyasında, tarihimizden ve kültürümüzden güç alarak bilimsel geleneği canlandırmak ve maziden atıye köprü kurabilmek hayal değildir. Aslında sadece yapılan hataları görmemiz, aynı hataların tekrarlanmaması ve kendimize güvenmemiz yeterli olacaktır.

5. Kaynaklar

- Açıkgenç, A. (2006). *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*. İstanbul: İSAM.
- Altun, A. (2019). Ortaçağ'da (476-1453) Türk-İslâm Dünyasında Bilim, Teknoloji ve Sosyal Değişme. Bahri Ata (Ed.). *Bilim, Teknoloji ve Sosyal Değişme* (8. Baskı) içinde (s. 129-190). Ankara: Pegem.
- Bayrakdar, M. (1988). *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Bayrakdar, M. (2019). *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (12. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bernal, J.D. (1954). *Science in History*, I. New York: Cameron Associates.
- Çağrı, M. (1996). "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 489-505. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gazzâlî (1960). *El-Munkızu Miad-ad-Dalâl* (2. Baskı). Hilmi Güngör (Çev.). Ankara: Maarif.
- Gazzâlî (1981). *Tehafüt el-Felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*. Bekir Karlığa (Çev.). İstanbul: Çağrı.
- Hodgson, M. G. S., (1993). *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı*, II. Alp Eker, Mutlu Bozkurt vd. (Çev.). İstanbul: Yeni Şafak-İz.
- Hoodbhoy, P. (1993). *İslâm ve Bilim: Gericiliğe Karşı Akılcılığın Savaşı mı?*. Eser Birey (Çev.). İstanbul: Cep.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. Ruşen Sezer (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Kurt, A. (2008). İslâm ve Geri Kalmışlık Sorunu. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, 35-72.
- McClellan, J. E. & Dorn, H. (2016). *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji* (5. Baskı). Murat Yalçın (Ed.), Haydar Yalçın (Çev.). Ankara: Akılçelen.
- Nasr, S. H. (1991). *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal (Çev.). İstanbul: İnsan.
- Nizâmülmülk (2015). *Siyasetname*. Mehmet Kanar (Çev.). İstanbul: Say.
- Özdemir, H. A. (2011). *Moğol İstilâsı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri* (2. Baskı). İstanbul: İz.
- Ronan, C. A. (2005). *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. Ergun Türkcan (Ed.), Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun (Çev.). Ankara: Tübitak.
- Sarton, G. (1927). *Introduction to the History of Science*, I. Baltimore: Garnegie Institution of Washington by The Williams & Wilkins Company.
- Sayılı, A. (1963). Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 1, 5-69.
- Sayılı, (1985). *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Segal, A. (2015). "İslam Dünyası Bilim'de Neden Geri Kaldı?". Celal Öney (Çev.). *Journal of History and Future*, 1/1, 172-203.
- Sezgin, F. (2002). İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri Meselesi. Dursun Hazer (Çev.), *Çorum İlahiyat fakültesi Dergisi*, 2, 295-303.

- Sezgin, F. (2015). *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I (3. Baskı). Abdurrahman Aliy (Çev.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Topdemir, H. G. & Unat, Y. (2019). *Bilim Tarihi ve Felsefesi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Unat, Y. (2019). Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Batı'ya Etkileri. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Sıracettin Aslan (Ed.). *İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi* içinde (s. 137-165). İstanbul: Divan.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı). Ankara Seçkin.
- Yuvalı, A. (1998). Hülâgû. *DİA*, XVIII, 473-475. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yüksel, A. T. (2015). *İslâm'da Bilim Tarihi: Başlangıcından Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar*. Konya: Büyükşehir Belediyesi ve Kitap Dünyası.

Sürdürülebilirliğin Şirket Kârlılık Performansı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: BİST Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Burak PAKSOY⁴⁴

Özet

Sürdürülebilirlik, günümüz iş dünyasında giderek daha önemli hale gelmiş ve şirketler için rekabet avantajı sağlama potansiyeli taşımaktadır. Ancak, sürdürülebilirlikle kârlılık arasındaki ilişki hala tartışmalı olup birçok araştırmanın da konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada amaç, BİST Sürdürülebilirlik Endeksinde (BİST-XUSR) işlem gören şirketlerin, endeks kapsamına girmeden önceki dönemlere göre kârlılık performanslarında anlamlı bir değişimin meydana gelip gelmediğini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda şirketlerin sürdürülebilirlik endeksine girmeden önceki 8 yıllık dönem ve sürdürülebilirlik endeksine girdikten sonraki 8 yıllık dönem verileri kullanılarak, dönemler arasında anlamlı bir fark bulunup bulunmadığı Wilcoxon İşaretili Sıralar testi ile ortaya konulmuştur. Kârlılık performans hesaplamalarındaki farklılıklar nedeniyle analize sadece bankacılık sektörü dışındaki şirketler dâhil edilmiştir. Çalışma sonucunda, BİST Sürdürülebilirlik endeksinde yer alan şirketlerin çoğunda FAVÖK marjı ve hisse başına kâr performanslarında BİST XUSR endeksine dâhil edilmesiyle birlikte 2014 yılından sonra artış yönünde bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Öte yandan, brüt kâr marjı, net kâr marjı, öz sermaye kârlılığı ve aktif kârlılık açısından ise önemli düzeyde farklılıkların bulunmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara istinaden BİST XUSR endeksinde yer alan şirketlerin kârlılık performanslarının endeks kapsamına alındıktan sonra kısmen artış gösterdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Kârlılık Performansı, Sürdürülebilirlik Endeksi, BİST XUSR

Abstract

⁴⁴ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Mustafa Rahmi Büyükbali MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1273-5915>
omer.paksoy@alanya.edu.tr

Sustainability has become increasingly important in today's business world and has the potential to provide competitive advantage for companies. However, the relationship between sustainability and profitability is still controversial and the subject of many studies. The purpose of this study is to determine whether there is a significant change in the profitability performance of companies traded in the BIST Sustainability Index (BIST-XUSRD) compared to the periods before they were included in the index. For this purpose, the Wilcoxon Signed Rank test is used to determine whether there is a significant difference between the periods by using the data for the 8-year period before and 8-year period after the companies were included in the sustainability index. Due to differences in profitability performance calculations, only companies outside the banking sector were included in the analysis. As a result of the study, it is observed that the EBITDA margin and earnings per share performances of most of the companies included in the BIST Sustainability index have changed in the direction of increase after 2014 with their inclusion in the BIST XUSRD index. On the other hand, there are no significant differences in gross profit margin, net profit margin, return on equity and return on assets. Based on the findings, it can be said that the profitability performance of the companies in the BIST XUSRD index has partially increased after being included in the index.

Keywords: Sustainability, Profitability Performance, Sustainability Index, BIST XUSRD

1. Giriş

Son yıllarda, iş dünyasında sürdürülebilirlik kavramı önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Artan çevresel ve sosyal sorunlar, şirketlerin sürdürülebilirlik konularına odaklanmalarını ve bu alanlarda daha sorumlu bir şekilde hareket etmelerini gerektirmektedir. Sürdürülebilirlik, sadece çevresel etkilere değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik etkilere de odaklanan bir perspektif sunmaktadır. Şirketler, bu alanlarda başarılı olmak için iş stratejilerine sürdürülebilirlik prensiplerini entegre etmekte ve sürdürülebilirlik odaklı uygulamaları benimsemektedir (Özmen, Karakoç & Yeşildağ, 2020, s. 155).

Sürdürülebilirlik odaklı yaklaşımın şirket kârlılığı üzerindeki etkisi hala tartışmalı bir konudur. Bazı araştırmalar, sürdürülebilirlik uygulamalarının maliyetleri artırarak kârlılığı olumsuz etkilediğini savunurken, diğer çalışmalar sürdürülebilirlik odaklı şirketlerin uzun vadede daha iyi kârlılık performansı sergilediğini göstermektedir. Bu farklılıkların nedenleri, şirketlerin sürdürülebilirlik uygulamalarına nasıl yaklaştığı, sektörlerin özellikleri ve ekonomik koşullar gibi birçok faktöre bağlı olabilmektedir (Heybet & Duran, 2023, s. 24).

Sürdürülebilirlik ve kârlılık arasındaki ilişkinin hem akademik çalışmalar hem de tüm şirketler tarafından incelenmesi büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca, sürdürülebilirlik uygulamalarının finansal performans üzerindeki etkilerinin araştırılması, şirketlerin karar verme süreçlerinde önemli bir rol oynayabilir. Diğer yandan, yatırımcılar ve pay sahipleri, şirketlerin sürdürülebilirlik performansını dikkate alarak yatırım kararlarına yön verebilirler (Dağıstanlı & Dağıstanlı, 2023, s. 3).

Bu çalışma, şirketlerdeki sürdürülebilirlik uygulamalarının kârlılık performansı üzerindeki etkisinin incelenmesini amaçlamaktadır. Bu kapsamda çalışmada ilk olarak sürdürülebilirlik kavramı ve önemi açıklanacaktır. Daha sonra ise mevcut literatür gözden geçirilerek sürdürülebilirliğin kârlılık üzerindeki etkisinin olup olmadığı, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksinde yer alan şirketlerde detaylı olarak analiz edilecektir. Çalışmanın metodoloji kısmında, araştırmanın amacı ve hipotezleri, kullanılan veri seti ve verilerin analiz edileceği istatistiki yöntem açıklanmıştır. Son bölümde ise analizden elde edilen bulgulara istinaden sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

2. Sürdürülebilirlik

Sürdürülebilirlik, genel olarak mevcut ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak için kaynakların etkili ve dengeli bir şekilde kullanılmasını ifade etmektedir. Sürdürülebilirlik, çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları içeren geniş kapsamlı bir kavramdır (Acar, Durmaz & Coşgunaras, 2021).

Çevresel Sürdürülebilirlik: Çevresel sürdürülebilirlik, doğal kaynakların korunması, çevre kirliliğinin azaltılması ve ekosistemlerin sağlıklı bir şekilde işlev görmesinin sürdürülmesi üzerine odaklanır. Bu sayede, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını teşvik etmek, enerji ve su tasarrufu yapmak, atıkları yönetmek ve karbon ayak izini azaltmak gibi çevresel etkileri minimize etmek hedeflenir (Özgül & Mengi, 2016, s. 120; Bıçakçı, 2012, s. 49)

Sosyal Sürdürülebilirlik: Sosyal sürdürülebilirlik, toplumun refahını, adaletini ve yaşam kalitesini artırmayı hedefler. İnsan haklarının korunması, eşitlik, işçi hakları, sağlık hizmetlerine erişim, eğitim ve toplumun sosyal ihtiyaçlarının karşılanması gibi konuları içermektedir. Sosyal sürdürülebilirlik, iş gücü çeşitliliği, işçi memnuniyeti, yerel toplumların katılımı ve sosyal sorumluluk projeleri gibi alanlarda şirketlerin etkinliklerini değerlendirmeyi de içermektedir (Kiremitçi, 2019, s. 23; Bilgili, 2017, s. 566).

Ekonomik Sürdürülebilirlik: Ekonomik sürdürülebilirlik, bir şirketin faaliyetlerinin uzun vadede ekonomik olarak sürdürülebilir olmasını sağlamayı hedefler. Sağlıklı bir finansal performans, kârlılık, sermaye verimliliği, risk yönetimi ve uzun vadeli büyüme stratejileri gibi faktörleri içermektedir. Ekonomik sürdürülebilirlik, sadece şirketin kısa vadeli kârlılığını değil, aynı zamanda uzun vadeli büyümeyi ve değer yaratmayı da dikkate almaktadır (Özcan & Çakır, 2022).

Sürdürülebilirlik, şirketlerin toplumsal ve çevresel etkilerini azaltırken aynı zamanda uzun vadeli başarılarını sürdürebilmelerini de sağlar. Sürdürülebilirlik, riskleri yönetme yeteneğini artırır, marka itibarını geliştirir, iş gücü çekiciliğini artırır ve işletme maliyetlerini düşürebilir. Ayrıca, müşterilerin ve yatırımcıların sürdürülebilirlik performansını değerlendirerek şirketlerle iş yapma ve yatırım yapma tercihlerini belirlemelerine yardımcı olur (Aksoy, 2013, s. 2-3).

Özetle, sürdürülebilirlik, şirketlerin çevresel, sosyal ve ekonomik açılardan sorumluluklarını yerine getirmesini ve uzun vadeli başarılarını sürdürebilmelerini sağlar. Bu kavram, iş dünyasında giderek daha fazla önem kazanmakta olup, şirketlerin toplumun ve çevrenin ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran stratejiler geliştirmelerini teşvik etmektedir (Yıldırım, Uzun Kocamış & Tuncer Tokur, 2018).

3. Metodoloji

3.1. Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

BİST Sürdürülebilirlik Endeksi (BİST-XUSRD) ilk olarak 4 Kasım 2014 tarihinde oluşturulmuş olup sürdürülebilirlik kriterlerini yerine getirebilen şirketler, her sene Borsa İstanbul tarafından endekse dâhil edilmekte ve ilan edilmektedir. İlgili kriterleri sağlayamayan şirketler ise endeksten çıkarılmaktadır. Bu kapsamda çalışmada, 2014 yılı öncesi 8 dönem ve 2014 yılı sonrası 8 dönem esas alınarak 2014 tarihinden beri sürekli ve kesintisiz şekilde XUSRD endeksinde yer alan şirketlerin kârlılık performansları incelenmiştir. BİST XUSRD endeksine giren şirketlerin, endeks kapsamına dâhil edilmeden önceki dönemlere göre kârlılık performanslarında anlamlı bir değişimin ortaya çıkıp çıkmadığını tespit etmek amacıyla, 2014 tarihinden itibaren BİST XUSRD Endeksi kapsamında işlem gören şirketlerin kârlılık performans değişimleri incelenmiştir. Amaç doğrultusunda analize tabi şirketlerin kârlılık performans oranları 2014 öncesi ve 2014 sonrası dönemler şeklinde sınıflandırılmış ve dönemler itibarıyla ortalamaları hesaplanmıştır. Daha sonra veriler, "Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi" ne tabi tutularak ilgili şirketlerin sürdürülebilirlik endeksine dâhil olmasının kârlılık performansları üzerinde etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Bu bağlamda çalışmaya konu olan şirketler tarafından 2006-2022 dönemlerine ait Kamuoyu Aydınlatma Platformu'na (KAP) bildirilen veriler kullanılmıştır.

Araştırmada hipotezler, aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H₁: Sürdürülebilirlik endeksine dâhil olmadan önceki ve dâhil olduktan sonraki dönemlerde brüt kâr marjı performans ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

H₂: Sürdürülebilirlik endeksine dâhil olmadan önceki ve dâhil olduktan sonraki dönemlerde FAVÖK marjı performans ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

H₃: Sürdürülebilirlik endeksine dâhil olmadan önceki ve dâhil olduktan sonraki dönemlerde net kâr marjı performans ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

H₄: Sürdürülebilirlik endeksine dâhil olmadan önceki ve dâhil olduktan sonraki dönemlerde öz sermaye kârlılık marjı performans ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

H₅: Sürdürülebilirlik endeksine dâhil olmadan önceki ve dâhil olduktan sonraki dönemlerde aktif kârlılık marjı performans ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

H₆: Sürdürülebilirlik endeksine dâhil olmadan önceki ve dâhil olduktan sonraki dönemlerde hisse başına kâr marjı performans ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır.

3.2. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksinde (BİST-XUSRD) yer alan bankacılık sektörü harici şirketlerin sürdürülebilirlik endeksine dâhil olduğu 2014 yılından önceki dönemler (2006-2014) ve 2014 sonrasına ait dönemlerin (2015-2022) yıllık mali verilerinden yararlanılarak ilgili şirketlerin kârlılık performansları incelenmiştir. Şirketlerin kârlılık performanslarını değerlendirmek için mali tablolar analizinde sıklıkla kullanılan çeşitli finansal oranlardan yararlanılmıştır. Analize tabi şirketlerin finansal oranları, Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) web sitesinden elde edilen bilanço ve gelir tablosu verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Analiz kapsamındaki şirketlerin ticari unvanları ve BİST işlem kodları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1. Şirketlerin Ticari Unvanları ve BİST Kodları

BİST İşlem Kodu	Ticari Unvan
ARCLK	Arçelik A.Ş.
ASELS	Aselsan Elektronik San.Tic.A.Ş.
SAHOL	Hacı Ömer Sabancı Holding A.Ş.
KCHOL	Koç Holding A.Ş.
MGROS	Migros Ticaret A.Ş.
PETKM	Petkim Petrokimya Holding A.Ş.
TAVHL	TAV Havalimanları Holding A.Ş.
TOASO	Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.
TUPRS	Tüpraş Türkiye Petrol Rafineleri A.Ş.
TCELL	Türkcell İletişim Hizmetleri A.Ş.
TTKOM	Türk Telekomünikasyon A.Ş.

BİST Sürdürülebilirlik endeksi ilk olarak 2014 yılı Kasım ayında oluşturulmuş olup yukarıdaki tabloda yer alan şirketler, bu tarihten itibaren sürekli ve kesintisiz şekilde bu endeks içerisinde yer almakta ve bu şirketler, yatırımcı ilişkileri aracılığıyla her yıl düzenli şekilde sürdürülebilirlik raporlamaları yayınlamaktadır. Bu endekste yer alan bankacılık sektöründeki mali şirketlerin ise (AKBNK, GARAN, VAKBN ve YKBNK) kârlılık performansları diğer şirketlere kıyasla farklı şekilde hesaplandığından dolayı analize dâhil edilmemiştir.

Yapılan analizde şirketlerin kârlılık performansları aşağıdaki tabloda yer alan oranlar kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 2. Analizde Kullanılan Finansal Oranlar

Finansal Oran	Oran ve Formülasyon
Kârlılık	Brüt Kâr Marjı= Brüt Satış Kârı / Net Satışlar
	FAVÖK Marjı= FAVÖK / Net Satışlar
	Net Kâr Marjı= Net Kâr / Net Satışlar

Öz Sermaye Kârlılığı= Net Kâr / Ortalama Öz Sermaye
Aktif Kârlılığı= Net Kâr / Ortalama Aktifler
Hisse Başına Kâr= Net Kâr / Hisse Sayısı

Analizde kullanılan finansal oranlar ile ilgili tanımlar aşağıda kısaca özetlenmektedir:

Brüt Kâr Marjı: Brüt kâr marjı, bir şirketin brüt kârının net satış tutarına oranlanarak hesaplanan bir finansal orandır. Brüt kâr marjı, bir şirketin üretim veya satış faaliyetlerinden elde ettiği kârın yüzde cinsinden bir göstergesidir ve şirketin satışlarını kârlılık açısından değerlendirmek için kullanılır. Brüt kâr marjı, şirketin kârlılık performansını değerlendirmek için kullanılan önemli bir finansal orandır. Yüksek bir brüt kâr marjı, şirketin satışlarını karlı bir şekilde gerçekleştirdiğini ve maliyetlerini etkin bir şekilde kontrol ettiğini gösterirken, düşük bir brüt kâr marjı, maliyetlerin yüksek olduğunu veya fiyatlandırma stratejilerinin düşük kârlar sağladığını gösterebilir. Şirketler, brüt kâr marjını analiz ederek, karlılık düzeyini belirlemek, maliyetleri yönetmek ve faaliyetlerini optimize etmek için stratejik kararlar alabilirler. (Aydın, Başar & Coşkun, 2021; Peker & Baki, 2011).

FAVÖK Marjı: FAVÖK (Faiz, Amortisman ve Vergi Öncesi Kâr), bir şirketin şirket faaliyetlerinden elde ettiği kârın, faiz, amortisman ve vergi giderleri çıkarıldıktan sonra kalan kısmını ifade eder. FAVÖK marjı ise şirketin FAVÖK'ünü toplam satışlarına oranlayarak hesaplanan bir finansal orandır. FAVÖK marjı, şirketin operasyonel kârlılığını ölçmek ve kârlılık performansını değerlendirmek için kullanılır (Akgüç, 2010; Okka, 2015).

$$\text{FAVÖK Marjı} = \text{FAVÖK} / \text{Toplam Satışlar}$$

$$\text{FAVÖK} = \text{Brüt Kâr} - (\text{Genel Yönetim Giderleri} + \text{Pazarlama Giderleri} + \text{Ar-Ge Giderleri} - \text{Amortisman ve İtfa Gelirleri})$$

FAVÖK marjı, bir şirketin operasyonel kârlılığını ve verimliliğini değerlendirmek için kullanılır. Yüksek bir FAVÖK marjı, şirketin şirket faaliyetlerinden elde ettiği kârın yüksek olduğunu ve maliyetlerini etkin bir şekilde yönettiğini gösterir. Düşük bir FAVÖK marjı ise, şirket faaliyetlerinin düşük kâr sağladığını veya maliyetlerin yüksek olduğunu gösterebilir (Akgüç, 2010).

Net Kâr Marjı: Net kâr marjı, bir şirketin net kârının (gelirlerinden tüm maliyetler, vergiler ve diğer giderler çıkarıldıktan sonra elde edilen kâr) gelirlerine oranlanarak hesaplanan bir finansal orandır. Net kâr marjı, şirketin genel kârlılığını ölçmek ve kârlılık performansını değerlendirmek için kullanılır (Peker & Baki, 2011).

Öz Sermaye Kârlılığı: Öz sermaye kârlılığı, bir şirketin öz sermayesi üzerinden elde ettiği kârın yüzde cinsinden bir göstergesidir. Öz sermaye kârlılığı, şirketin sahiplerine (pay sahiplerine) yatırılan sermayeye oranla ne kadar kâr sağladığını gösterir. Bu oran, şirketin sahiplerinin yatırımlarının ne kadar verimli olduğunu ve öz sermayenin nasıl kullanıldığını ölçmek için kullanılır (Okka, 2015; Peker & Baki, 2011).

Aktif Kârlılık: Aktif kârlılık, bir şirketin aktifleri üzerinden elde ettiği kârın yüzde cinsinden bir göstergesidir. Aktif kârlılığı, şirketin varlıklarını (aktiflerini) ne kadar verimli bir şekilde kullanarak kâr elde ettiğini ölçmek için kullanılır. Bu oran, şirketin varlıklarının nasıl değerlendirildiğini ve kâr üretme potansiyelini gösterir (Okka, 2015; Peker & Baki, 2011).

Hisse Başına Kâr: Hisse başına kâr, bir şirketin elde ettiği net kârın, hisse sayısına bölünerek her bir hisse için düşen kâr miktarını ifade eder. Hisse başına kâr, hissedarlar için önemli bir finansal göstergedir ve her bir hisse sahibinin şirketin kârlılığından ne kadar pay aldığını gösterir. Hisse başına kâr, hissedarlar için şirketin kârlılığını değerlendirmek ve yatırım getirisini hesaplamak için kullanılır. Yüksek bir hisse başına kâr, hissedarlara daha fazla kâr dağıtıldığını ve yatırımlarının karşılığını aldıklarını gösterir. Düşük bir hisse başına kâr ise, kârlılığın düşük olduğunu veya hisse sahiplerinin kârdan daha az pay aldığını gösterebilir (Aydın, Başar & Coşkun, 2021).

Analize tabi şirketlerin söz konusu verilerden elde edilen ortalama kârlılık performans oranları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Şirketlere Ait Kârlılık Performanslarının Dönemler İtibariyle Ortalamaları

Kârlılık Performans Oranları Aritmetik Ortalamaları	Brüt Kâr Marjı (2014 Öncesi)	Brüt Kâr Marjı (2014 Sonrası)	FAVÖK Marjı (2014 Öncesi)	FAVÖK Marjı (2014 Sonrası)	Net Kâr Marjı (2014 Öncesi)	Net Kâr Marjı (2014 Sonrası)	Özsermaye Kârlılığı (2014 Öncesi)	Özsermaye Kârlılığı (2014 Sonrası)	Aktif Kârlılık (2014 Öncesi)	Aktif Kârlılık (2014 Sonrası)	Hisse Başına Kâr (2014 Öncesi)	Hisse Başına Kâr (2014 Sonrası)
ARCLK	29,53	31,68	10,40	10,18	4,85	4,90	13,52	17,66	5,08	5,24	0,68	2,78
ASELS	28,58	27,45	20,84	22,17	13,79	25,30	20,48	27,74	7,22	13,73	1,25	2,24
SAHOL	34,37	37,22	18,35	21,74	6,91	9,66	11,91	20,11	1,15	1,50	0,74	4,70
KCHOL	14,42	19,03	7,61	11,35	3,38	4,86	17,71	24,24	3,09	4,02	0,89	5,73
MGROS	25,68	25,57	6,53	7,00	1,50	-0,85	3,22	-28,30	2,33	-0,99	0,30	0,74
PETKM	5,00	17,37	4,56	16,28	1,52	13,51	2,82	29,67	1,88	12,90	0,08	1,03
TAVHL	29,32	40,99	18,13	33,13	4,99	7,31	8,71	13,76	2,17	3,91	0,40	1,96
TOASO	11,79	14,11	9,87	13,51	5,68	8,65	21,35	48,41	7,08	12,90	0,69	4,88
TUPRS	5,80	9,41	4,39	8,09	3,46	3,85	24,91	29,82	8,87	8,55	4,20	25,33
TCELL	43,31	34,42	33,79	40,20	19,31	14,09	20,21	19,31	13,49	7,75	0,82	1,77
TTKOM	49,42	44,48	39,64	40,31	19,61	6,00	34,99	16,29	14,33	4,00	0,60	0,55

Tablo 3' te yer alan oranlar, çalışmada kullanılan istatistiki yöntemin girdi verilerini oluşturmaktadır. Söz konusu veriler, öncelikle ayrı ayrı her bir şirket için yıl bazında hesaplanmış; daha sonra 2014 öncesi ve 2014 sonrası dönemler şeklinde ortalamaları hesaplanarak çalışmanın hipotezleri, "Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi" ne tabi tutulmuştur.

3.3. Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi

Wilcoxon işaretli sıralar testi, eşleştirilmiş veya bağımlı örneklem verilerinin analizinde kullanılan bir istatistiksel test yöntemidir. Adını Frank Wilcoxon'dan almıştır ve parametrik olmayan bir test olarak kabul edilir. Bu test, eşleştirilmiş veri çiftleri arasındaki farkın ortalamasının sıfır olup olmadığını test etmek için kullanılır (Wilcoxon, 1945)

Wilcoxon işaretli sıralar testi, eşleştirilmiş veri çiftlerini sıralar ve ardından sıralanmış farklar üzerinde test yapar. Temel adımları şunlardır (Woolson, 2008):

- 1- Null hipotez (H_0) ve alternatif hipotez (H_1) belirlenir. Null hipotez, farkların ortalamasının sıfır olduğunu ifade eder, yani iki örneklemin arasında bir fark olmadığını gösterir.
- 2- Veri çiftlerinin farkları hesaplanır.
- 3- Farklar sıralanır ve mutlak değerleri alınır.
- 4- Sıralanmış farkların işaretlerine bakılarak pozitif ve negatif işaretli sıralar hesaplanır.
- 5- Test istatistiği hesaplanır. Test istatistiği, pozitif ve negatif işaretli sıraların toplamıdır. Bu istatistik, iki örneklemin arasındaki farkın sıfır olasılığını değerlendirir.
- 6- Elde edilen test istatistiği, kritik değerlerle karşılaştırılır ve istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığı belirlenir. P değeri kullanılarak hipotez test edilir.

Wilcoxon işaretli sıralar testi, parametrik olmayan bir test olduğu için örneklem normal dağılıma uymadığında veya varyans homojenliği varsayımı sağlanmadığında kullanılabilir. Eşleştirilmiş örneklem verileri arasındaki farkın dağılımını değerlendirerek, değişkenlik olasılığına dayalı olarak hipotezi test etmek için kullanışlı bir yöntemdir. Ancak, Wilcoxon işaretli sıralar testi, sıralama verilerini kullanması nedeniyle veri kaybına yol açabilir ve örneklemelerin büyüklüğüne bağlı olarak gücü düşük olabilir. Ayrıca, büyük örneklemelerde normal yaklaşım kullanılarak işaretli sıralar testi yerine Z testi de tercih edilebilir. Wilcoxon işaretli sıralar testi, çeşitli alanlarda kullanılan yaygın bir

istatistiksel test yöntemidir ve araştırma çalışmalarında ve istatistiksel analizlerde sıklıkla uygulanır (Hollander & Wolfe, 1973).

Bu çalışmada, veri sayısının kısıtlı olması ve ölçüm farklarının dağılımda homojenlik göstermemesi sebebiyle parametrik bir test olan t-testi koşulları sağlanamamıştır. Bu nedenle t-testine alternatif olarak parametrik olmayan “Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi” yöntemi kullanılmıştır.

4. Bulgular

Çalışma kapsamında öncelikle şirketlerin kârlılık performansları altı adet finansal oran aracılığıyla belirlenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak hesaplanan kârlılık oranlarına ilişkin veriler 2002-2014 dönem ve 2015-2022 dönem şeklinde ortalamaları alınarak hesaplanmıştır.

Daha sonra elde edilen veriler SPSS programı yardımıyla “Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi” ne tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda aşağıdaki bulgular tespit edilmiştir.

Tablo 4. Brüt Kâr Marjı-Hipotez Test Özeti

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The median of differences between Brut_Kar_Marjı1 and Brut_Kar_Marjı2 equals 0.	Related-Samples Wilcoxon Signed Rank Test	,248	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Brüt kâr marjı ile ilgili verilerin analizi sonucunda H1 hipotezi ret edilmiş ve önemlilik düzeyi değeri $p>0,05$ olduğu için karşılaştırılan değerler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Tablo 5. FAVÖK Marjı-Hipotez Test Özeti

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The median of differences between FAVOK1 and FAVOK2 equals 0.	Related-Samples Wilcoxon Signed Rank Test	,004	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

FAVÖK marjı ile ilgili verilerin analizi sonucunda H2 hipotezi kabul edilmiş ve önemlilik düzeyi değeri $p<0,05$ olduğu için karşılaştırılan değerler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Tablo 6. Net Kâr Marjı-Hipotez Test Özeti

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The median of differences between Net_Kar_Marjı1 and Net_Kar_Marjı2 equals 0.	Related-Samples Wilcoxon Signed Rank Test	,424	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Net kâr marjı ile ilgili verilerin analizi sonucunda H3 hipotezi ret edilmiş ve önemlilik düzeyi değeri $p>0,05$ olduğu için karşılaştırılan değerler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Tablo 7. Öz Sermaye Kârlılık Marjı-Hipotez Test Özeti

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The median of differences between Oz_Sermaye_Kar1 and Oz_Sermaye_Kar2 equals 0.	Related-Samples Wilcoxon Signed Rank Test	,248	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Öz Sermaye kârlılık marjı ile ilgili verilerin analizi sonucunda H4 hipotezi ret edilmiş ve önemlilik düzeyi değeri $p>0,05$ olduğu için karşılaştırılan değerler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Tablo 8. Aktif Kârlılık Marjı-Hipotez Test Özeti

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The median of differences between Aktif_Kar1 and Aktif_Kar2 equals 0.	Related-Samples Wilcoxon Signed Rank Test	,477	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Aktif kârlılık marjı ile ilgili verilerin analizi sonucunda H5 hipotezi ret edilmiş ve önemlilik düzeyi değeri $p>0,05$ olduğu için karşılaştırılan değerler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Tablo 9. Hisse Başına Kârlılık Marjı-Hipotez Test Özeti

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The median of differences between Hisse_Kar1 and Hisse_Kar2 equals 0.	Related-Samples Wilcoxon Signed Rank Test	,004	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Hisse başına kâr ile ilgili verilerin analizi sonucunda H6 hipotezi kabul edilmiş ve önemlilik düzeyi değeri $p<0,05$ olduğu için karşılaştırılan değerler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre BİST Sürdürülebilirlik endeksinde yer alan şirketlerin çoğunda FAVÖK marjı ve hisse başına kâr performanslarında BİST XUSRD endeksine dâhil edilmesiyle birlikte 2014 yılından sonra artış yönünde bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Öte yandan, brüt kâr marjı, net kâr marjı, öz sermaye kârlılığı ve aktif kârlılık açısından ise önemli düzeyde farklılıkların bulunmadığı tespit edilmiştir. Çalışmanın bulgularına istinaden BİST XUSRD endeksinde yer alan şirketlerin kârlılık performanslarının endeks kapsamına alındıktan sonra kısmen artış gösterdiği söylenebilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Sürdürülebilirlik, bir şirketin kârlılık performansı üzerinde olumlu etkilere sahip olabilmektedir. Bu çalışma, sürdürülebilirlik uygulamalarının şirketlerin finansal kârlılık performansına nasıl katkıda bulunduğunu incelemektedir. Araştırma sonuçları, şirketlerin sürdürülebilirlikle ilgili stratejileri benimsediklerinde bazı kârlılık performans göstergeleri açısından avantaj elde edebileceğini göstermektedir. Çalışmanın bulgularına dayanarak, FAVÖK marjı ve hisse başına kâr performanslarında BİST-XUSRD endeksine dâhil edildikten sonra 2014 yılından itibaren bir artış eğilimi olduğu

belirlenmiştir. Bu durum, sürdürülebilirlik endeksine giren şirketlerin daha iyi finansal performans sergileyebildiğini göstermektedir.

Ancak, brüt kâr marjı, net kâr marjı, öz sermaye kârlılığı ve aktif kârlılık açısından anlamlı düzeyde farklılıklar tespit edilmemiştir. Bu, sürdürülebilirlik endeksine dâhil olan şirketlerin bu kârlılık göstergelerinde belirgin bir değişim yaşamadığını göstermektedir.

Sonuç olarak, BİST-XUSRD endeksine dâhil edilen şirketlerin genel olarak kârlılık performanslarının endeks kapsamına alındıktan sonra kısmen artış gösterdiği sonucuna varılabilir. Bu da sürdürülebilirlikle ilgili önlemlerin ve stratejilerin şirketlerin finansal performansını olumlu yönde etkileyebileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, daha fazla araştırma ve analiz yapılması gerekmektedir çünkü kârlılık performansı birçok faktöre bağlı olarak değişebilir ve endeks kapsamına dâhil olan şirketlerin kârlılık performansındaki değişimlerin sadece sürdürülebilirlikle mi ilişkili olduğunu belirlemek zor olabilir.

Ayrıca, çalışmada bazı sınırlılıklar da mevcut olup bunların ilki, analizde kullanılan verilerin kısıtlı olması ve örneklem büyüklüğünün küçük olmasıdır. Diğer bir sınırlılık ise endeks kapsamında yer alan bankacılık sektörü şirketlerinin kârlılık performans hesaplamaları diğer şirketlerden farklı olduğu için analize dâhil edilmemesidir. Ayrıca, çalışmada sadece kârlılık performansları dikkate alınmış, diğer finansal performans göstergeleri göz ardı edilmiştir. İleride yapılacak çalışmalarda daha fazla dönemi kapsayan ve daha büyük örneklem ile tüm sektörler için araştırmanın kapsamı genişletilebilir. Ayrıca, sürdürülebilirlik ile ilgili tüm unsurlar da analize dâhil edilerek ve tüm finansal performans göstergeler kullanılarak yeni araştırmalar yapılabilir.

6. Kaynaklar

- Acar, Ü. M., Durmaz, Ş. & Coşgunaras, Ş. N. (2021). Sürdürülebilirlik performansını etkileyen finansal ve finansal olmayan faktörler üzerine bir araştırma: Bist sürdürülebilirlik endeksi örneği. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 14(1), 129-160.
- Akgüç, Ö. (2010). *Finansal yönetim*, İstanbul: Avcıol.
- Aksoy, Ç. (2013). *Sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesine yönelik ölçek önerisi ve Türkiye'deki işletmelerde uygulaması* (Yayınlanmış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Aydın, N., Başar, M. & Coşkun, M. (2021). *Finansal yönetim*, Ankara: Detay.
- Bıçakçı, B. (2012). Sürdürülebilirlik yönetimlerinde halka ilişkilerin rolü. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 47-56.
- Bilgili, M.Y. (2017). Ekonomik, ekolojik ve sosyal boyutlarıyla sürdürülebilir kalkınma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(49), 559-569.
- Dağıstanlı, H.A. & Dağıstanlı, İ. (2023). Sürdürülebilirlik raporlaması ve firma performansı: Bist sürdürülebilirlik endeksi üzerine bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 76, 1-16.
- Heybet, K. & Duran, C. (2023). Sürdürülebilirlik sinyali olarak faaliyet ve sürdürülebilirlik raporlarının incelenmesi: Bist sürdürülebilirlik endeksinde bir araştırma. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 8(1), 23-38.
- Hollander, M. & Wolfe, D.A. (1973). *Nonparametric statistical methods*, New York: Wiley.
- Kiremitçi, G. (2019). *Sürdürülebilirlik ve marka ilişkisi bağlamında sürdürülebilir marka kavramı: Pınar markasının sürdürülebilirlik çalışmaları üzerine nitel bir araştırma* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Okka, O. (2015). *Finansal yönetim teori ve çözümlü problemler*, Ankara: Nobel.
- Özcan, S. & Çakır, Ö. (2022). *Kurumsal sürdürülebilirlik faaliyetlerinin finansal performansa etkisi üzerine yapılan çalışmaların sistematik incelenmesi*. B.Altunok ve S.Yıldız (Ed.), Proceedings Book of 4. International Social Sciences and Innovation Congress içinde (ss. 175-186). Ankara: İksad Publishing House.
- Özgül, B. & Mengi, B.T. (2016), *Kurumsal sürdürülebilirlik ve güvencesi iç denetim*, İstanbul: Beta.
- Özmen, A., Karakoç, M. & Yeşildağ, E. (2020). Sürdürülebilirlik raporlaması: Bist sürdürülebilirlik endeksinde yer alan şirketler üzerine bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 63, 153-174.
- Peker, İ. & Baki, B. (2011). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle türk sigortacılık sektöründe performans ölçümü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 4(7), 1-18.
- Wilcoxon, F. (1945). Individual comparisons by ranking methods. *Biometrics* 1, 80– 83.
- Woolson, R.F. (2008). Wilcoxon signed-rank test. *Wiley Encyclopedia of Clinical Trials*, 1–3. DOI: 10.1002/9780471462422.eoct979.
- Yıldırım, G., Uzun Kocamış, T. & Tuncer Tokur, Ö. (2018). Sürdürülebilirlik ve firma performansı: Bist sürdürülebilirlik endeksi şirketleri üzerine bir uygulama. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(15), 90-96.

Çevik Organizasyonların Örgüt Kültürü Yoluyla İnşâsı: Yönetisel Dönüşüme İnsan Kaynakları Odağından Bakmak

Pınar Altıok Gürel⁴⁵

Özet

Kurumsal yönetim alanında, geleneksel yapıların dijital çağda yaşanan hızlı ve karmaşık organizasyonel süreçlerin gerisinde kalması sonucunda, hızlı karar alabilen, değişimlere uyumlu, esnek davranabilen, teknolojiyi doğru yönde kullanabilen bir yapı sunması bakımından çevik/agile organizasyon kavramı gündeme gelmiştir. Klasik hiyerarşik ilişkiler ve aşırı departmanlaşmanın oluşturduğu silo sendromundan kaynaklanan rijit yapıların yerini, değişimi müşteri taleplerine göre şekillendirebilen, süreçlere hâkim, sonuç odaklı ekiplerin varlığıyla hareket eden çevik organizasyonlar almaya başlamıştır. Sürecin bütün sorumluluğunu üstlenerek, diğer departmanların eşgüdüm eksikliklerine maruz kalmadan aksiyon alabilen çevik takımlar; uyum yeteneği yüksek, çalışanların katılımı yoluyla yenilik ve değer yaratan, güçlü sosyal ilişkiler kuran, çalışanlara özerklik sağlayabilen, çalışan ve müşteri memnuniyetine odaklı, amaç birliği etrafında bütünleşebilen, bilgi yönetiminde şeffaflığı temel alan özellikleriyle farklılaşmakta, sorumluluğu yayarak çalışanların inisiyatif alanlarını güçlendirmektedir. Çalışmanın kapsamı, çevik organizasyonların dinamiklerini ve ayırt edici özelliklerini; örgüt kültürü, yetenek yönetimi, örgütsel öğrenme, rekabet avantajları, çevresel koşullara cevap verebilme esnekliği bağlamında değerlendirerek, günümüzün yönetim ve organizasyon stratejilerine yansıyan yönlerini saptamayı içermektedir. Çalışmanın amacı, giderek yaygınlaşan çevik organizasyonların insan kaynakları temeli üzerinden bilinçli bir örgüt kültürü inşâ edilerek beklenen yararları sağlayabileceği noktasında farkındalık oluşturarak literatüre katkı sağlamaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış, bilgilerin kodlanması-analizi-yorumlanması sistematik bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bulguları, çevik organizasyonun, geleneksel organizasyon şemasını değiştirmek ve teknolojik olanakları güçlendirmekle sağlanamayacağı, çevikliği bir kurum kültürü olarak yerleştirmenin, başta insan kaynakları olmak üzere tüm süreçler-araçlar-altyapı üzerinde sistemli bir yönetsel anlayış gerektirdiği yönündedir. Çalışmada, yeni koşul ve yönelimlere hızla uyum sağlayıp akışkan bir refleksle cevap verebilecek şekilde oluşturulacak çevik organizasyonların, çapraz fonksiyonluluğu yönetebilecek stratejik beceri ve deneyime sahip yönetici/liderlerin insan kaynakları vizyonuyla sağlanabileceği sonucuna ulaşılmış, bu yapının örgüt kültürü yoluyla oluşturulması yönünde yetkinliklerin oluşturulması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevik Organizasyonlar, Çevik Takımlar, Örgüt Kültürü, İnsan Kaynakları Yönetimi, Kurumsal Rekabet Stratejisi

Abstract

In the field of corporate management, as a result of traditional structures falling behind the fast and complex organizational processes experienced in the digital age, the concept of agile organization has come to the fore in terms of offering a structure that can make quick decisions, adapt to changes, act flexibly and use technology in the right direction. Rigid structures resulting from the silo syndrome caused by classical hierarchical relationships and excessive departmentalization have begun to be replaced by agile organizations that can shape change according to customer demands, have a command of the processes, and

⁴⁵ 1 Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Davutlar Meslek Yüksekokulu, Turizm ve Otel İşletmeciliği Programı
e-posta adresi pinalaltinok01@gmail.com

act with the presence of result-oriented teams. Agile teams that take full responsibility for the process and can take action without being exposed to coordination deficiencies of other departments; It differentiates itself with its features such as having high adaptability, creating innovation and value through employee participation, establishing strong social relationships, providing autonomy to employees, focusing on employee and customer satisfaction, integrating around unity of purpose, based on transparency in information management, and strengthens employees' initiative areas by spreading responsibility. The scope of the study includes the dynamics and distinctive features of agile organizations; It includes determining the aspects reflected in today's management and organizational strategies by evaluating them in the context of organizational culture, talent management, organizational learning, competitive advantages, and flexibility to respond to environmental conditions. The aim of the study is to contribute to the literature by creating awareness that increasingly widespread agile organizations can provide the expected benefits by building a conscious organizational culture on the basis of human resources. Qualitative research method was used in the study, and the coding-analysis-interpretation of information was tried to be handled with a systematic approach. The findings of the study are that agile organization cannot be achieved by changing the traditional organizational chart and strengthening technological opportunities, and that establishing agility as a corporate culture requires a systematic managerial understanding on all processes-tools-infrastructure, especially human resources. The study concluded that agile organizations that can quickly adapt to new conditions and trends and respond with a fluid reflex can be achieved with the human resources vision of managers/leaders with strategic skills and experience who can manage cross-functionality, and it is suggested that competencies be created to create this structure through organizational culture.

Key Words: Agile Organizations, Agile Teams, Organizational Culture, Human Resources Management, Corporate Competitive Strategy

1. Giriş

Günümüzde, teknolojinin hızla gelişmesi, dijitalleşmenin hayatın hemen tüm alanlarını kapsamı, müşteri talep ve beklentilerine hızlı cevap verme gerekliliği, işletme yönetiminde yeni yöntemlerin uygulanması yönelimini doğurmuştur. Dijital teknolojilerin giderek hız kazanması ve işletmenin bütün iş yapma süreçlerinin bu yönde evrilmesiyle, pazar koşulları ve müşterilerin tercih ve beklentileri de değişmekte, bununla birlikte, sürekli genişleyen piyasalarda belirsizlik de artmaktadır. Bu noktada, örgütlerin daha etkin, hızlı ve uyum içinde tepki verebilmeleri için çevik olmaları gereği ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, işletmelerin, piyasalarda daha fazla müşteriye ulaşma çabasıyla sürekli geliştirdikleri ürün gamı ve rekabet edebilmek için ürün farklılaştırma zorunlulukları nedeniyle çeviklik önemli bir yetenek haline gelmiştir. Durum ve koşullara hızla cevap verebilme yeteneğini, işletme için stratejik bir konuma taşıyacak olan unsur “çevik işgücü” anlayışını işletmede hâkim kılacak şekilde organize edilmiş insan kaynakları yönetimi (iky) anlayışına odaklanılmasıdır. Bir işletmede, “çevik olmak” temel prensip olarak benimsendiğinde; çevik proje yönetimi-çevik organizasyonlar-çevik kültür gibi hepsi birbiriyle bağlam oluşturan bir sistemler bütünü hayata geçirilerek örgüt stratejisi oluşturulmalıdır.

1.1. Çeviklik-çevik olma anlayışına kısa bir bakış

Bir organizasyonun değişime ve yeni koşullara uyum sağlayabilme ve yeniliklere hızlı tepki verme yeteneğine çeviklik (Akyol, 2021) adı verilmektedir. Arslan (Arslan, 2007: 58), çevikliğin yalnızca değişimlere uyum sağlamak olmadığını, beklenmeyen kısa süreli pazar fırsatlarını değerlendirmek için işletmelerin tüm alanlarının yeniden yapılandırılması yoluyla gerçekleştirilen bir yetenek olduğunu ifade etmektedir. Çeviklik, işletmelerin değişime doğru cevap verebilmesine, uzun dönemli büyüme ve gelişmeye yol açabilmektedir (Parikka, 2021). Çevik organizasyonlar, 1950'lerde hava muharebe alanında geliştirilmiş, aynı dönemde, çeviklik bir yazılım olarak gelişim göstermiş, ilk temelleri 1950 yılında Toyota'nın yalın yönetim uygulamaları ile başlamıştır (Çevik, 2020). İşletme bilimi sahasında da popüler hale gelmiş (Breu v.d., 2001:21) ilk olarak 1991'de Lehigh Üniversitesi'nde geliştirilmiştir (Ganguly vd., 2009: 410). 1990'lı yıllarda yaşanan Körfez Savaşı'nın etkileriyle

endüstriyel krizler yaşanmış, tedarik ve teslimat zorlukları karşısında geleneksel proje yöntemi olan Şelâle Yöntemi yeterli olamamış (Akyol, 2021), 2001’de Utah’ta kendilerine “Çevik İttifak” adını veren geliştiriciler, “Çevik Manifesto” olarak bilinen prensipler silsilesini yayınlamışlardır (Kirvan-Pratt, 2023). Çevik Manifesto’nun 4 ana maddesi (Agile Manifesto, 2023a); 1) Süreçler ve araçlar yerine, bireyler ve etkileşimler, 2) Kapsamlı dokümantasyon değil, çalışan yazılım, 3) Sözleşme görüşmeleri değil, müşteri işbirliği, 4) Planı takip etmek değil, değişikliklere yanıt vermek şeklinde ilân edilmiştir. “Çevik Manifestonun İlkeleri” ise, (Agile Manifesto, 2023b); 1) En büyük önceliğimiz müşteri memnuniyetinin sağlanmasıdır, 2) Son aşamada dahi olsa müşterilerin değişen ihtiyaçlarının memnuniyetle karşılanmasıdır, 3) Çalışan yazılım, (sprint adı verilen) kısa aralıklarla müşteriye sunulmalıdır, 4) İş süreçlerinin sahipleri ve geliştiriciler proje boyunca her gün birlikte çalışmalıdır, 5) Projeler, motive olmuş bireyler etrafında oluşmalı ve onlara güvenilmelidir, 6) Yüz yüze iletişim yoluyla bilgi alışverişi sağlanmalıdır, 7) Çalışan yazılım, ilerlemenin birincil ölçüsüdür, 8) Çevik süreçler sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eder, 9) Teknik mükemmelliğe ve iyi tasarıma sürekli dikkat edilmesi çevikliği artırır, 10) Sadece gerekli ihtiyaçlara odaklanılması esastır, 11) Kendi kendini organize eden ekipler kurulmalıdır, 12) Ekip düzenli aralıklarla nasıl daha etkili ve verimli olabileceğini düzenler. Çeviklik kavramı, işletmeler için önemli değerler yaratmakta olup, öncelikle üç kazanım etkisi öne çıkmaktadır (McKinsey&Company, 2021); ilk etkisi hızlanma konusunda görülmektedir. Hız işin daha kısa sürede yapılmasının yanında, organizasyonda yer alan birimler arasındaki bağımlılıkların da serî şekilde çözülmesiyle ortaya çıkmaktadır. İkincisi müşteri memnuniyeti olup müşterilerin de takımın bir üyesi olarak değerlendirilmesi müşteri odaklılığın bir gereği olmaktadır. Üçüncüsü, çalışan bağlılığı ve yeni nesil yetkinliklerin işletmelere kazandırılmasıdır. Balcı ve Erbay (Balcı ve Erbay, 2021: 94), çevikliği, beklenmeyen durumlar karşısında örgütün sistem-teknoloji-tesis-personel olanaklarını yeniden yapılandırabilmesi yönündeki uyum yeteneği olarak tanımlamışlar ve örgütsel çeviklik kavramının değişimleri fırsata çevirme, değişikliklere hızlı-etkin-sürekli uyum sağlayabilme yeteneği olduğunu aktarmışlardır. Arslan (Arslan, 2007: 58), çeviklikteki amacın rekabetin üstüne çıkarak taklit edilemeyecek bir iş birliği seviyesine ulaşmak olduğunu vurgulamaktadır. Çevik olmak, bir işletmenin, stratejilerini, değişen pazarlara, yeni teknolojilere ve rekabete tepki verecek etkinlikte düzenleyebilmesi anlamına gelmektedir (Parikka, 2021). Teknoloji ve dış kaynak kullanımı nedeniyle, beklenmeyen değişikliklere uyum sağlama yeteneği, sürdürülebilir bir rekabet avantajı sağlayabilmek için kritik öneme sahip olup, işletmelerin, belirsizliğin yüksek olduğu pazar ortamında hayatta kalma ve gelişme yeteneği bakımından çok önemli bir faktör (Ganguly vd., 2009: 410) haline gelmiştir. Çeviklik; hızlılık, hafiflik ve hareket kolaylığı ile karakterize edilmektedir (Heritage Dictionary, 2023). Bu özellikler, aynı zamanda bir işletmenin, iç ve dış çevre koşullarına tepki hızını ve fırsat ve tehditleri yönetebilme kalitesini ortaya koyar. Çevik metodolojiler, hareket noktasını bilgisayar teknolojilerinden almış olsa da ilke ve prensipleri, yönetim ve organizasyon disiplini tarafından uygulama alanı bulmuştur. Özellikle Covid-19 pandemisi ile değişen iş yapma süreçleri sonucunda, çevik metodolojiyi aktive eden; “çevikliği ölçeklendirme”, “sürekli teslimat (DevOps gibi) geliştirme uygulamaları”, “yönetim ve organizasyon yaklaşımları”, “organizasyonlarda çevik dönüşümün kurum kültürü haline getirilmesi”, “çevik yetenekler geliştirilmesi”, “kendi kendini yöneten takımlar”, “çevik metodolojilerle birleştirilebilen hibrit yaklaşımların fark edilmesi” gibi konular (Quick, 2023) gündeme gelmiştir. Çevik ilkeler, getirdiği yeniliklerle, yazılım geliştirmenin ötesine geçmiş, bilgisayar teknolojisinin dışındaki (Quick, 2023) bağlamlara da bürünerek farklı bir önem kazanmıştır.

1.2. Çevik proje yönetimi nedir?

Geleneksel yaklaşımda uygulanan “Şelâle Yöntemi” bir projenin yürütülebilmesi için gereklilikler, analiz, tasarım, yapım, test, dağıtım ve bakım adımlarını (Wysocki, 2014:123,171, Yıldırım, 2018, Estekin, 2021) uygulamaktadır. Bu adımlar, proje yaşam döngüsünün doğrusal şekilde aktığı (Donato., 2022), sürekli tekrarlanan sıralı bir yapı sunmakta ve müşterinin ihtiyaçlarına asgarî seviyede hizmet verebilmektedir. Aşamalar arası düşey bir akış söz konusu olup, şelâle benzetmesini de buradan almakta (Köse, 2021) fazla esnekliğin olmadığı bir yapı oluşmaktadır. Bu nedenle işletmeler çevik sistemlere yönelmiştir. Gürsev (Gürsev, 2022: 266), çevikliğin, karar verme yetki ve sorumluluğunu

yayarak süreci hızlandırdığını belirtmektedir. Çevik proje yönetim döngüsü yinelenen bir döngü olup, müşteri talepleri değerlendirilir, sonuçlar bir sonraki döngü için hedefleri oluşturur. Proje başlangıcında detaylı bir planlama ve tanımlamalar yapılarak çözüm odaklı tasarımlar-deneme-(Singh, 2022) uygulama ve dağıtım aşamasıyla sürekli öğrenme sağlanır (Hanadi, 2014: 56). Böylece, takım üyeleri arasında iletişim, sprintlerle çalışma, müşterinin isteklerine göre değişiklikleri hızla yapabilmek gibi (Yıldırım, 2018) avantajlar sağlanır. Döngü, ana projeyi, alt parçacıklara bölerek, beklenmeyen gelişmeler karşısında sisteme herhangi bir aşamasından müdahale edilmesini sağlamaktadır. Çevik Proje Yönetimi'nin; "müşteri ile iş birliği", "değişime cevap vermek", "çalışan yazılım", "bireysel etkileşimler" olmak üzere dört temel değeri (Estekin, 2021, Drummond, 2023) taşıması gerekmektedir. Çevik proje yönetimi, proje yaşam döngüsünün ilk aşamasından en son aşamasına kadar iterasyonu temel alarak ilerlemektedir. İterasyon, "tekrarlama- yineme" anlamına gelir (Etimoloji-Türkçe; 2023, NND Sözlük, 2023), çevik organizasyonda ise bir projenin küçük adımlara bölünerek tamamlanması-test edilmesi-sonuçların analiz edilmesi şeklinde ilerlemektedir (Data Market Dijital Sözlük, 2023). Böylece iş birliğine dayalı, çalışanlarına yetki verebilen, "esnek kalabilme" becerileri sağlayan (AnalyticaHouse, 2022) bir anlayış oluşmaktadır. Planlama-uygulama-kontrol-geri bildirim-gözden geçirme-devreye alma şeklinde sıralanan birbirine bağlı yaşam döngüleri kurarak iterasyonla ilerleyen çevik proje yönetimi, çevik ekipleri bir araya getirerek düzenli olarak iletişim kurar (Kirvan-Pratt, 2023). Günümüzde iş süreçleri birbiriyle ilişkili olduğu için projeler etkin organizasyonel yapılar gerektirmekte, farklı müşteri türleriyle ve rakiplerle yapılan stratejik ittifaklar (Hanadi, 2014: 58) kurulmaktadır. Çevik proje yönetimi; risk minimizasyonu-doğru zamanlama-geri-bildirim-müşteri memnuniyetinde artış sağlamaktadır. Scrum ise ekiplerin çalışmalarını bir dizi değer, prensip ve uygulama aracılığıyla yapılandırmasına ve yönetmesine yardımcı olan çevik bir proje yönetimi çerçevesidir (Drummond, 2023). Scrum metodu, güncelliği koruma-geliştirme ve proje kalitesinin artmasını sağlamaktadır (AnalyticaHouse, 2022). Scrum metodunun değerleri (Estekin, 2021); cesaret, odaklanma, taahhüt, saygı ve açıklıktır.

1.3.Çevik organizasyonlar-iky ve örgüt kültürü bağlamında geleneksel organizasyonlardan farklılaşma

Çevik organizasyonlar, geleneksel organizasyonların aksine, hızlı öğrenme ve karar verme döngülerinde faaliyet gösteren bir ağ olarak nitelendirilmekte, ortak bir amaçla ilerlemekte ve ekipler bilgiye erişmek için yeni verileri kullanmaktadır (Mc Kinsey&Company, 2019). Çevik organizasyon, kurulan ekiplerin, müşterilerin beklentilerine göre tasarım-planlama-satın alma-ürün tedariki-pazarlama-finance-insan kaynakları-personelin eğitimi- gibi bütün süreçlerden sorumlu, böylece diğer birimlerin çıktılarını tamamlamalarını beklemeden, eşgüdümlü ve eşzamanlı bir şekilde sonuca ulaşmasına dayalı bir sistemdir. Çevik bir organizasyon, hız ve uyarlanabilirliği, istikrar ve verimlilikle birleştirebilecek yeteneklere sahiptir (Mc Kinsey&Company, 2019). Çevik organizasyonlar, sadece hızlı çalışmak anlamında olmayıp, aynı zamanda karar alma konusunda da çevikliği ifade etmekte ve teknolojiyi doğru kullanabilme, değişimlere uyum sağlayabilme gibi kazanımları da kurumsal yönetimin çevik anlayışıyla mümkün olabilmektedir. Çevik organizasyonlar, işletmenin tamamını dönüştürmeyi gerekli kılar. Bu noktada iky'nin güçlü bir irade ortaya koyması beklenmektedir. İşletmeler, çevik uygulamaları desteklemek için, kurum kültüründe dönüşümün gerekli olduğunu fark etmiş ve böylece çevik yetenekler oluşturmaya, kurumda öğrenme kültürünü teşvik etmeye ve kendi kendini yönetebilen takımları yapılandırmaya (Quick, 2023) başlamıştır. Gürsev (Gürsev, 2022: 268), çeviklik dönüşüm sürecinde ilk yapılması gereken adımın organizasyonun çevik takımlara ayrılması ve çevik metotları uygulamaya koyması gerektiğini belirtmektedir. Çevik organizasyonda yer alan ekiplerin her biri, kendi taklit edilemeyen yeteneklerini ortaya koymakta, hareket sahasını kısıtlayan süreçler daha rahat aşılabilmektedir. Bu nedenle, geleneksel organizasyonlarla çevik organizasyon arasındaki farklılıkları (Tablo 1) belirginleştiren en önemli unsurların, iky ve örgüt kültürü bağlamı olduğuna dikkat çekilmelidir. Çevik organizasyonun sahip olduğu; yüksek uyum yeteneği, güçlü sosyal ilişkiler, çalışanlara özerklik, müşteri memnuniyeti, bilgi yönetiminde şeffaflık,

çalışanlara sorumluluk ve inisiyatif vererek güçlendirme gibi yeteneklerin, çevik takımlar sayesinde başarılabildiğinin altı çizilmelidir.

Tablo 1. Geleneksel Organizasyonlar ile Çevik Organizasyonlar Arasındaki Farklar

Geleneksel Organizasyonlar	Çevik Organizasyonlar
Temel amaç verimlilik-çalışanların katılımı ya hiç yok ya da çok düşük seviyede	Esneklik ve hız-ekip anlayışı ile çalışma-ekiplere yeni fırsatlar için özerklik tanıma-çalışanların katılımı yoluyla yenilik ve değer yaratma-güçlü sosyal ilişkiler kurma-insan odaklılık
Kâr odaklılık-kısa dönemli düşünme	İç ve dış müşteri memnuniyetine odaklanma-çalışanların memnuniyetini ekiplerin başkanı için temel alma-uzun dönemli düşünme-sürdürülebilir değer yaratma
Yönlendirilmiş gruplar-sık görev tanımlarının dışına çıkılamama-bağka sorumluluklar almama	Özerk takımlar-fonksiyonel ekipler-kendi kendini organize edebilme (self-organization)-işlevler arası bağlantı-güçlü bir amaç birliği
Katı hiyerarşik yapı-bantlaştırmış işlevizler-mekanik dönüşme-insan kaynağını verimlilik amacına hizmet eden makine gibi algılama-yapılacak işlerin onaylanması için uzun beklene süreleri-katı bir emir-komuta	İşbirliğine dayalı anlayış-güven ve bilgi paylaşımı içinde çalışan ekipler yoluyla işlerin hızlı akışı-dış çevreyle bağlantıda kalarak fırsatları görebilme-çalışanlara inisiyatif tanıma (bunun için insan kaynağını özel olarak eğitime)
Bilgi yönetimi anlayışından uzak formal iletişim-tek yönlü bilgi akışı-iletişimi yalnızca duyurular aracılığıyla sürdürmek-açıklık ve netlik içermeyen iletişim tarzı-kararlara katılımın olmadığı bir yapı-bilgi eksikliği nedeniyle çalışanlarda yönünü bulamama, beraberinde değişime direnç-amaçları görememe-kurum kültürü ile bütünleşememe	Bilgi yönetiminde şeffaflık-çift yönlü bilgi akışı-kararlara katılım (bunun için belirli tekniklerin bilinçli olarak uygulanması)-bilgilerde açıklık ve netlik, bu sayede sağlıklı kararlar alınmasına destek olunması-bilgi akışının sağladığı amaçları görebilme, anlayabilme yetisi-bilginin ekipler tarafından kullanımının başarı için yaşamsal olması-kurum kültürünü içselleştirebilme-esneklik-değişime direnç göstermeme, değişimi işleyişin bir parçası olarak benimseme
Süreçlerde karmaşık yapıların izlenmesi-uyulması gereken katı prosedürler-esneklikten uzak anlayış-uzun dönemli planlama anlayışı	Çevik proje yönetimleri-Scrum, Metod'u, esas alma-Sprint'lerle çalışma-esneklik-sorunların çözümüne odaklı anlayış-karar verme yetisinde de çeviklik-planlamada sprintleri kullanarak daha kısa dönemli işleri parçalara bölerek ilerletme (iterasyonu temel alan) işbirliği içeren planlarla hedefe ulaşma anlayışı-esneklik söz konusu olduğu için dış etkiler ve değişen şartlara göre süreçlere müdahale edilebilmesi- böylece hızla sonuçta gidebilme yetenekleri
Otoriter liderlik-tüm iş ve süreçleri tek bir liderin yönetmesi-lider/yöneticinin emir-komuta mekanizması olarak görülmesi	Çevik liderlik ve dönüştürücü liderlik yapılarının benimsenmesi-lider/yöneticinin yetki göçerimi yapması-böylece takımlar için gerekli olan benzer yetenekteki çalışanların tespit edilebilmesi-ekip üyelerine sorumlu oldukları işle ilgili karar alma ve aksiyona geçme serbestliğinin tanınması

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çevik organizasyonların önemli bir ayırt edici özelliği de silo sendromundan kaynaklanan rijit yapıların yerine, müşteri taleplerine göre değişimi yönetebilen bir anlayışın benimsenmiş olmasıdır. Kurum kültürünün çevikleştirilmesi için somut aksiyonlar alınması yaşamsal önem taşımaktadır (McKinsey&Company, 2021). Bu çalışmaların belirli bir zaman gerektirdiği dikkate alınarak planlamalar yapılmalı ve sürdürülebilir yaklaşımlar benimsenmelidir. Gürsev (Gürsev, 2022: 271), çevik takımların rollerini kolayca anlayıp işe başladıklarını, ancak bir işletmede çevikliğin değerlerinin ve kültürünün oluşmasının zaman aldığını belirtmektedir. Organizasyonel çevikliği sağlayabilmek, çevikliğin ilke ve prensiplerinin kurum kültürüne yerleştirilmesiyle uygulanabilecek bir süreçtir. Parikka (Parikka, 2021), bir organizasyonda, çevikliği uygulamaya yönelik bazı önemli stratejileri; *Büyüme ve öğrenmeye odaklı bir düşünce tarzını benimsemek, *Fırsatları rakiplerden önce fark ederek hızlı davranmak, *Çalışan personelin rollerini değiştirme, ekipler arası geçiş yapma konularında esneklik, *Her zaman temel değerleri esas alarak liderlik etmek olarak belirtir. İky, burada kaldıraç niteliği taşımaktadır. Breu ve diğerleri (Breu v.d., 2001:21), çevik organizasyonların, üst düzey bir çevresel duyarlılık sağlayabildiğini ve “çevik işgücü” kavramının da çevik organizasyonların oluşturulabilmesinde merkezi bir öneme sahip olduğunu belirtmişlerdir. Çevik bir organizasyon, çevik işgücü ile olanaklı kılınacaktır. Çevik işgücü, çevik organizasyonlar içerisinde; zekâ, yetkinlikler, işbirliği, kültür ve bilgi sistemleri olmak üzere beş yeteneği edinmektedir (Breu v.d., 2001:21). Çevik organizasyonların, çalışanlar açısından avantaj ve dezavantajları ise şöyle belirtilebilir: Takımlar içerisinde çalışanların sorumluluklarıyla birlikte aynı zamanda yetkilerinin de çok net olarak tanımlanmış olması, geleneksel organizasyon yapılarına göre kendilerini daha fazla geliştirebilmeleri, yalnız kendi uzmanlık ve yetkinlikleri ile kalmayıp, ihtiyaç olan diğer konularda da yetkinlik kazanma olanaklarına erişmeleri ve çalışanların kişisel hedefleriyle işletmenin ana hedeflerini daha iyi bağdaştırma fırsatı bularak iş tatmininin de yüksek olması (McKinsey&Company, 2021) avantajlı yönler olarak öne çıkmaktadır. Dezavantajlı yönleri ise; uzun yıllar aynı departmanlaşma içerisinde çalışmaya alışmış kişilerin çapraz fonksiyonlu takımlarda çalışmasının belirli bir eğitim ve uyum sürecini gerektirmesi olarak belirtilebilir. Ayrıca ekipler arasındaki olası sürtüşmelere dikkat edilmeli, bunların azaltılması/önlenebilmesi ise belli bir emek gerektirmektedir. Dijital teknolojilerin kullanımıyla, çalışanların dış çevreyle daha fazla temas etmesi gerekebileceğinden, dijital güvenlik konularında teminat verilebilmesi, şeffaflık ilkesinin korunmasına dikkat edilmelidir. Aksi halde çevik organizasyonlar, gereken yetenek ve yetkinliklere sahip olsa bile söz konusu eksiklikler dezavantaja dönüşebilmektedir.

1.4. Çapraz fonksiyonlu ve kendi kendini yöneten takımlar

Bir işletmede çevik dönüşüm, ancak bütün organizasyonun çevikliğin özünü kavraması ve inanmasıyla gerçekleştirilebilecek stratejik bir karardır. Bu noktada, çevik organizasyon için temel

niteliği taşıyan çapraz fonksiyonluluğun çok iyi anlaşılması gerekecektir. Çevik organizasyonlar, çapraz fonksiyonlu, 8-10 kişilik takımların oluşturulduğu bir yapı ile ilerlemektedir (McKinsey&Company, 2021). Çapraz fonksiyonluluk, aynı ekibin içinde örneğin planlama-tasarım-üretim-pazarlama- müşteri ilişkileri yönetimi-dağıtım-analitik-yazılım gibi farklı alanlardaki çalışanların, belirli bir hedefe ulaşmak için bir araya geldiği bir çalışma modeli (McKinsey&Company, 2021) olduğu için, ekipler oluşturulurken aynı ekipte çalışacak kişilerin benzer yeteneklere sahip olması ve böylece karşılaşılan değişikliklere karşı birbirlerini güçlendirebilmeleri önemlidir. Çapraz fonksiyonluluk; ekipte oluşturulan çeşitlilik sayesinde ekip üyelerinin, yetenek-deneyim-iş yapma şekilleri-çözümlere yönelik davranış tarzları yönünden fonksiyonel olarak çapraz özelliklerinin olması ve böylece ekibin dışarıdan herhangi bir destek ihtiyacının bulunmamasıdır. Bu durum, ekiplere, projelerini tamamlayabilmek için gerekli olan tüm konulara hâkim olma zorunluluğu getirir. Çevik ekipler yetenek ve deneyim açısından birbirini destekleyerek, dışarıdan onay beklemeden, otonom olarak çalışabilecek şekilde kurulmakta, böylece, ekip projenin bütün aşamalarını kendisi kurguladığı ve dış müdahalelere karşı kapalı **olduğu** için projenin teslim süresi kısalmaktadır (Sutherland, 2019: 68-76). Ayrıca, çapraz fonksiyonlu takımlarda, çalışanlar birbirinden hızlı şekilde öğrenerek gelişmekte, sorunlara ânında müdahale edilebilmekte-bilgi paylaşımı-geri-bildirim, olası engelleri görebilme-şeffaf davranma-birbirlerini destekleme-ekibi kısa sürede doğru zamanlama ile projeye odaklamakta ve istenilen sonuca götürmektedir (Sutherland, 2019: 78-86). Bir takımın çapraz fonksiyonlu olması, “sprint hedefini” gerçekleştirebilmek için gereken bütün yetenek ve yetkinliklere sahip olması anlamına gelmektedir. Sprint, çevik metodolojinin temel bileşenlerinin bir parçasıdır ve bir ekibin belirli hedeflere ulaşmak için çalışacağı önceden tanımlanmış bir zaman aralığını kapsayan kısa ama etkili iş parçalarına dayanmaktadır (Airfocus, 2023). Sprintler, fikirlerin değere dönüştürüldüğü Scrum takımının kalp atışlarıdır, bir sprint bitince hemen ardından yenisi başlar (Schwaber-Sutherland, 2020). Sprintler, çalışanlar arasında daha güçlü iletişim ve iş birliği yaratır (Airfocus, 2023). Dolayısıyla, kurumsal düzeyde çeviklik, organizasyon içerisinde oluşturulan ekiplerin süreçlerden sorumlu olduğu, diğer takımlarla da eşgüdümlü çalıştığı, hızı-esnekliği ve çevresel değişimlere uyumu yetenek haline dönüştürmüş bir yapı taşımaktadır. Bu nedenle, kurumsal düzeyde çeviklik için, organizasyon genelinde çok sayıda küçük ve uçtan uca sorumlu takımın âhenk içinde çalışması ancak bununla birlikte, çevik bir olgunluğa erişmek için mutlaka ciddi bir dönüşüm sürecinden geçilmesi (McKinsey&Company, 2021) gerekmektedir

1.5. Çevik dönüşüm ve bağlamında çevik çalışma modeline geçiş

Çevik çalışma modeline geçiş için gereken kapsamlı dönüşümün içerikleri (Tablo 2); strateji, yapı/yapılanma, süreçler, insan kaynakları ve teknolojidir. Bir kuruluşun çevik olgunluk düzeyi, bu beş çeviklik unsurunu ne ölçüde uyguladığına bağlıdır.

Tablo 2. Çevik Çalışma Modeli'ne Geçiş İçin Ele Alınması Gereken Kapsamlı Dönüşümün İçerikleri

Yapı/Yapılanma		İnsan Kaynakları	
*İşgücü Boyutu ve Konum Modeli: Misyon odaklı bir yaklaşım benimseyin. *Raporlama Yapısı: Raporlama yapınızı basitleştirin. *Rol ve Sorumluluklar: Yukarıya doğru roller ve sorumluluklar oluşturun ve Genel Merkezi, işi yürütmek için gereken minimum miktarla sınırlayın. *Yönetişim: Karar almayı kolaylaştırın.		*Liderlik: Yöneticileri yönlendirmek yerine vizyon sağlama, ilham verme, model oluşturma ve koçluk yapma konusunda eğitin. *Yetenek Yönetimi: En iyi yetenekleri işletmeye çekmeye ve elde tutmaya hazır olun. *Kültür: Mevcut kültüre ve mit setlerine meydan okuyun. *İnformel Ağlar ve İletişim: Çalışanların kuruluşlar genelinde organik ağlar oluşturmaları için fırsatlar yaratın.	
Teknoloji	Strateji	Süreçler	
*Destekleyici Sistemler ve Araçlar: Teknoloji mimarisinin gereksinimlere göre tasarlanmasını ve geliştirilmesini sağlayın. *Teslimat Hattı: Hızlı ve sürekli teslimatı mümkün kılmak için test ve entegrasyon süreçlerinizi otomatikleştirin. *BT Altyapısı ve Operasyonları: Hızlı değişiklikleri desteklemek için uygun altyapı ve operasyonlara sahip olduğunuzdan emin olun.		*Ekip Süreçleri: Değer yaratan faaliyetler üzerinde çalışmak için ekiplere serbest zamanlar tanıyın. *Bağlantı Mekanizmaları: Farklı işlevlerdeki kaynakların iş birliği yapması için araçlar yaratın. *Planlama ve Karar Süreçleri: En iyi planların bile başarısız olabileceğini kabul edin ve planlamayı karar almayı hızla test etmek ve öğrenmek için tasarlayın. *Performans Yönetimi: Performans yönetimini sonuçlara dayalı olarak yapılandırın.	

Kaynak: (Mc Kinsey&Company, 2019)'dan yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

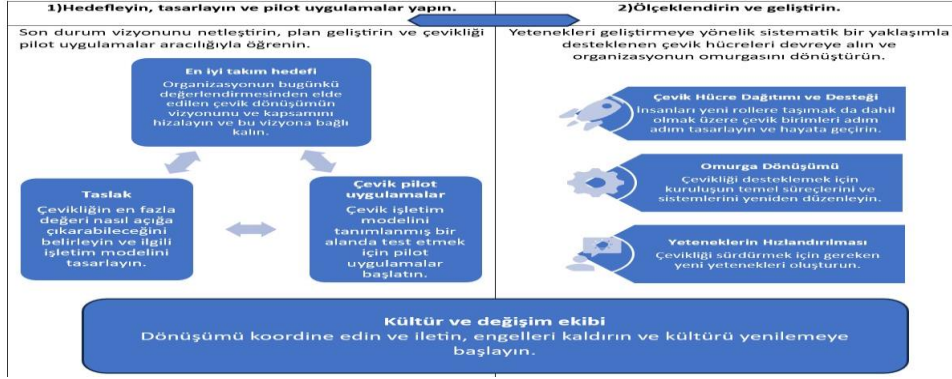
Çevikliğin kazanımlarından tam olarak yararlanabilmek için, bu beş boyutun tamamında değişime gidilmesi gerekmektedir (McKinsey&Company, 2020). Söz konusu beş boyuta daha yakından bakmak gerekirse (Bakış, 2018, McKinsey&Company, 2020, McKinsey&Company, 2021); Strateji: Tam merkezde yer almaktadır ve kuruluş genelinde somutlaşan ortak bir amaç ve vizyonu ifade eder.

Burada strateji ve vizyonun çalışanların tamamı tarafından doğru anlaşılması ve işletmenin stratejik amaçlarının ne olduğunun net olarak bilinmesi önem taşır. Çevik dönüşüm ile işletmenin stratejik olarak hangi alanlarda rekabet üstünlüğü sağlamaya çalıştığının tüm paydaşlara aktarılması, aynı zamanda kurumsal kültürün temelini oluşturacaktır. Yapı/Yapılanma: Güçlendirilmiş ekiplerden oluşan bir ağ, çevik organizasyonel yapılanmanın nirengi noktasıdır. Çevik bir organizasyon, değişen koşullar karşısında uyum sağlayabilmekte, fırsatlara göre yön değiştirebilmektedir. Temel önceliği müşteri memnuniyetidir, dolayısıyla müşteri değeri sağlamak amacıyla farklılık yaratacak yetkinliklerini çapraz fonksiyonlu takımlar yoluyla yapılandıracaktır. Ayrıca burada çevik rol ve sorumluluklar scrum master, developer gibi daha önce olmayan tanımları da içermektedir. Buradaki kritik nokta, organizasyon genelinde çevik yapıların tasarlanması ve organizasyonun tamamına adapte edilmesidir. Süreçler: Hızlı karar ve öğrenme döngülerini sağlayabilmek için, organizasyonun tüm süreçlerinin çevik çalışmaya uygun şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Planlama, karar, tasarım, sprint uygulamalar, yazılımların uygun şekilde organize edilmesi ve performans yönetiminde de çalışanları çoklu fonksiyonel şekilde değerlendirebilen sistemler kullanılmalıdır. İnsan Kaynakları: Çevik dönüşümlerin en kritik boyutudur. Roller net olarak tanımlanmalı, tam motive olmuş, tutkuyla çalışan dinamik insan modeli benimsenmelidir. Önce, işletmenin insan kaynaklarının düşünce yapısı dönüştürülerek çevik manifesto ve prensipler içselleştirilmelidir. Bunu başarabilmenin en değerli yolu, kurum kültürünün çevik kültür olarak dönüşümüdür. En uzun süren değişim, kurum kültürü yönünde olmakta, bunun için sistemli bir çaba gerekmektedir. Çevik kültür, müşteri odaklılık ve toplam kalite yönetimi (TKY) yöntem ve tekniklerini sentezleyebilen bir yapı taşımalıdır. Bu tekniklerden Kaizen'in sürekli iyileştirmeye dayalı çalışma tarzı, çevik organizasyonlar için destekleyici katkılar sunmaktadır. Ayrıca, şeffaf, geri-bildirime dayalı açık iletişimi benimsemiş, yeniliklere ve inovatif fikirlere açık, iş birliğine dayalı, ekipler arası dayanışmanın ödüllendirildiği bir organizasyon oluşturulmalıdır. Liderlik de çevik, dönüştürücü, destekleyici, vizyonu tüm paydaşlara doğru aktarabilen, çalışan bağlılığını arttırabilen, müşteri odaklı yaklaşımı kurum kültürünün dönüşmesi için odak noktasına almış, çalışanların bireysel gelişimini destekleyen bir yapıda olmalıdır. Çapraz fonksiyonlu takımların çalışanlara yetenekleri yönünde gelişim olanakları sağlaması, kariyer gelişimini de desteklemektedir. Teknoloji: Yeni nesil çalışma sistemlerine olanak sağlayan bir teknoloji olarak ifade edilmektedir. Çevik çalışma sistemlerini uygulayabilmek, otomasyon sistemleri, ihtiyaca uygun yazılım teknikleri, gerektiğinde her ürün grubu için özgün yazılım ve teknoloji tasarımlarının oluşturulması ve teknolojik uygulamaları organizasyonun tamamıyla koordineli şekilde hayata geçirmek büyük önem taşımaktadır. Çevik takımların iç süreçlerinden teslimata kadar her bir eylem, çevik organizasyonu destekleyici teknolojilerle uyumlaştırılmalıdır.

1.6. Kurumsal çeviklik

Çevik organizasyon anlayışı, sürekli devinim içinde tutulması gereken, işletme için bir sonuç olmaktan çok izlenmesi gereken bir yol ve hız-esneklik-uyum sağlama temeline dayalı sistemsel dinamikler bütünüdür. Kurumsal çeviklik kavramı kolay ve hızlı hareket etme kabiliyeti olarak ifade edilmektedir (Breu vd., 2001). Çevik dönüşümün başarılması için, önce doğru anlaşılması gerekmektedir. Bu bakımdan, insan kaynakları yaşamsal rol oynamaktadır. Çevikliği sağlayacak olan insan kaynağının yeteneklerinin açığa çıkartılıp doğru pozisyonlara yerleştirilmesi yoluyla süreçlerin hızlandırılmasıdır. Kurumsal çevikliği benimsemek için, işletmenin bir dönüşüm geçirmesi gerekirken ve bu dönüşüm hız-kapsam ve yaklaşım açısından farklılık göstermekle birlikte-iki aşamalı bir dizi ortak öge içermelidir (Mc Kinsey&Company, 2019). Kurumsal çevikliğin iki bileşenini (Tablo 3) (Mc Kinsey&Company, 2019);"1) Hedefleyin, tasarlayın ve pilot uygulamalar yapın, 2) Ölçeklendirin ve geliştirin" şeklinde ifade etmek mümkündür

Tablo 3. Kurumsal Çevikliğin İki Bileşeni ve İçerikleri

Kaynak: (Mc Kinsey&Company, 2019)'dan yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şöyle ki (Mc Kinsey&Company, 2019); Birinci bileşen olan “hedefleyin, tasarlayın ve pilot uygulamalar yapın” kısmında; çevik organizasyona geçiş için ekiplerin anlayışını geliştirmek, çevikliğin nasıl bir değer katacağını belirlemek, çevik uygulamaları öğrenmek gerekmektedir. Bu kapsamda yer alan “en iyi takım hedefi-taslak-çevik pilot uygulamalar” birbirini beslemektedir. Çevik bir dönüşüm, işin yapılış şeklini temelden değiştirir bu nedenle taslak, tasarımı test edebilmek için hızlı ve yinelemeli bir şekilde geliştirilmiş minimum uygulamalı bir ürün ile henüz başlangıçta iken sistemin insan-süreç-teknoloji bağlamında test edilmesini sağlamaktadır. Çevik pilot uygulamaların yapılması ise ekiplerin yapısı-çalışma alanları-kullanılan tesis ve kaynakların ana hatları-süreç-kişiler gibi noktaları verir, bu uygulamalar iletişimin temelini oluşturan bir taktik kitabı haline getirilmelidir. İkinci bileşen olan “ölçeklendirin ve geliştirin” kısmında ise; ortak görevler etrafında gruplandırılmış bir dizi hücre/takımların dönüşüm içerisinde bağlam-çalışma temposu ve isteklilik bakımından eşleşmeleridir. Bu da yeni çalışma biçimlerinin benimsenmesi ve yeni kurum kültürüne doğru sıçrama yapmakla mümkün olabilmektedir. Bu dönüşüm tek seferde gerçekleşecek bir şey olmayıp, adım adım ilerleyecektir. Omurga dönüşümünde ise organizasyonel bağlantılar-süreçler-sistemler-inançlar-değerler-bütçe-sermaye-risk yönetimi gibi ana yapının dönüştürülmesi gerekmektedir. Yeteneklerin hızlandırılmasında ise çalışanları yeniden eğitmek-düzenlemek-çevik olma fikrini tüm çalışanlar için ortak hale getirmek-doğru becerileri geliştirmek için yeni rol ve sorumlulukların belirlenmesi kastedilmektedir.

2. Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmada en yaygın olarak kullanılan yazılı dokümanların incelenmesi burada da bilgi toplama yöntemi olarak tercih edilmektedir. Çalışma ile ilgili bilgilerin kodlanması, analizi ve yorumlanması ise sistematik bir yaklaşımla ele alınarak, bilgiler; bütüncül yaklaşımla analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, nitel araştırmanın temel bir özelliği olarak tümevarım ilkesi esas alınmış ve toplanan tanımlayıcı bilgilerden yola çıkılarak anlamlı bir yapı oluşturma çabası içerisine girilmiştir. Toplanan bilgiler ışığında, konuyu açıklama, yorumlama ve anlam kazandırılmaya çalışılmış, konuyla ilgili kişilere katkı sunabilmek amaçlanmıştır.

3. Bulgular

Çalışmada, bir örgütün çevik organizasyona dönüşme çalışmalarında takım düzeyinde çevikliğin önemli bir motivasyon unsuru olmasının sağlanması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Çalışan personel, çevikliği sadece üretim süreçleri, proje oluşturma, ürün teslim hızı gibi noktalarda uygulanması gereken bir yöntem olarak algılasa, o işletmede çevik organizasyon başarılamaz. Elbette bir örgütün, çevik organizasyona dönüştürülmesi için belirli bir bütçe maliyeti ve çaba gerekmektedir. Bu yüzden, scrum metodunun doğru anlaşılması olmasına ve sağlıklı şekilde uygulanabilirliğine dikkat edilmelidir. **Çevik bir kurum kültürü anlayışı, yönetim tarafından alınacak bir karar olup, bu dönüşüm iky üzerinden işletmenin bütün departmanlarına aktarılacaktır. İşletmede bu kültürün ne**

derecede yerleştğini izleyecek, gelişimine destek olacak da yine iky'dir. Bu noktadan hareketle, çalışmada, yoğun olarak bilgi teknolojileri alanında kullanım yaygınlığı bulunan çeviklik olgusunun, örgütün çevik organizasyon anlayışını bir strateji olarak benimsemesi durumunda, organizasyonun tamamında oluşturulması gereken örgütsel bir kültür olarak görülmesi gerektiği, bunun bir yönetsel dönüşüm demek olduğu ve mutlaka iky'nin bu bakış açısıyla inşa edilerek organizasyonel dönüşümün sağlanabileceği saptamasında bulunmaktadır.

4. Tartışma

İşletmeler, güçlü rekabet koşulları altında işleyişini sürdürmeye çalışmakta, bu nedenle yönetim anlayışında çeviklik gereklilik halini almaktadır. Post-modern yönetim yöntemleri giderek dikkat çekmeye başlamış, ekonomik daralmalar özellikle yalın yönetim uygulamalarını ön plana çıkarmıştır. İşletmenin temel amaçlarından olan varlığını koruma ve büyüme, ancak sürdürülebilir bir gelişme ile olanaklı kılınabilmektedir. Bu nedenle, önce bilgi teknolojileri alanında başlayan bir metodoloji olan çeviklik kavramı, günümüzde işletmelerin bütün fonksiyonlarını kapsamaya gereken bir nitelik olarak gelişim göstermiştir. İşletmelerin çevik organizasyonu doğru anlaması ve gerekli uygulamaları içselleştirebilmesi için, öncelikle iky stratejilerinin bu dönüşüme uygun şekilde yapılanması gerekmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

İçinde bulunduğumuz dijital çağda, işletmeler, teknoloji ve ekipman bakımından ne kadar donanımlı olurlarsa olsunlar, rekabet avantajı sağlayabilmek için, post-modern yönetim paradigmalarına uygun teknikler geliştirmek durumundadır. 1990'lı yıllarda bilgi teknolojilerinde ortaya çıkmaya başlamış olan çevik metodoloji, multi-disipliner yapıya uygunluğu nedeniyle, yönetim ve organizasyon alanında dikkat çekmiş ve "hız", "esneklik", "uyum yeteneği" gibi gereklilikleri karşılayabildiği için yönetsel dönüşümlerde etkinlik sağlamıştır. İşletmelerin, beklenmeyen değişimler karşısında doğru pozisyonu alabilmesi, ekip üyelerinin yetenekleri doğrultusunda müşteri isteklerine uygun tasarımlar ortaya çıkartabilmeleri, işbirliği anlayışının kurum kültürünün temel noktası haline getirilerek ortak girişimlerden doğacak fırsatların değerlendirilmesi, insan ve teknolojiyi optimize edebilen kombinasyonların oluşturulması, kısa-orta ve uzun dönemli projelerin ekiplerin taklit edilemeyecek özgünlükteki yetenekleriyle başarılması, iletişim ve bilgi kanallarındaki açıklık ve şeffaflığın yapısal bir özellik haline dönüştürülmesi, çevik organizasyonları stratejik yönetim alanında cazip hale getirmektedir. Bu dönüşüm, işletmenin iç ve dış müşterileri başta olmak üzere, tüm paydaşlarıyla topyekûn olarak geliştireceği bir yönetsel iradeyi gerekli kılmaktadır. Çevik olmanın işletme için gereğini ve önemini kavrayarak hayat sahasına geçirecek olan en büyük değer insan kaynağıdır. İşletmeler, çevik organizasyon için en üst düzey yazılım programları, teknoloji v.b. gibi materyalleri temin etse, yine de insan kaynağı bu bakış açısını kazanmadıkça çevik organizasyon başarılamaz. Bu sebeple, işletme yönetimi, bir strateji olarak çevik organizasyon metodolojisini uygulayacaksa yönetsel bir dönüşüm başlatılması zorunludur. Bu dönüşüm, çevik olmanın bütün ilke ve prensiplerinin örgüt kültürü olarak benimsenmesini ve işletmenin stratejik yol haritasında temel teşkil eden vizyon ve misyonuna, amaçlara ulaştıracak şekilde yerleştirilmesini gerektirmektedir. Çeviklik bir kurum kültürü olarak içselleştirilmeden, çevik organizasyona dönüşme hedefi sürdürülebilir kılınamaz. Bu elbette üst düzey bir yönetim stratejisi gerektirmektedir. Geleneksel yönetim uygulamalarından, çevik organizasyon temeline dayalı yönetim uygulamalarına geçiş, beraberinde, işletmenin tüm fonksiyonlarında değişimi gerektirmekte, bunun için, işletmenin amaç ve hedefleri, pazarlama ve müşteri ilişkileri yönetimi stratejileri, üretim süreçleri, proje yönetiminde uyguladıkları yöntemler, çevik metodolojiye uyumlu hale getirilmelidir. Bu da işletmenin çevik organizasyonlara uygun yeni yetenekler geliştirmesini zorunlu kılar. TKY tekniklerinden de yararlanan çevik organizasyonlar için, sürekli iyileşme ve öğrenme yoluyla gelişme, çevikliğin ruhu gereği hızlı ve esnek olabilmenin bir

parçasıdır. Bilhassa, önümüzdeki yıllarda, iş süreçlerinde, dijital teknolojiler, nesnelerin interneti, yapay zekâ gibi uygulamaların piyasaları domine edeceği düşünüldüğünde, işletmelerin, ancak farklı yetenekler geliştirerek rekabet edebileceği öngörülebilir. Çevik organizasyonlar, içeriğindeki hız ve esneklik kavramları nedeniyle önümüzdeki yıllarda daha da yaygınlaşma potansiyeli taşımaktadır. Burada önemli olan, çalışanların ve yönetici/liderlerin çevik organizasyonun sağlıklı işleyişini temin edebilecek şekilde iş ve eylemlerinde senkronizasyonun sağlanabilmesidir. Nitekim, organizasyon çevik olup scrum ekibinin takım lideri çevik olmaz veya uyum yeteneği, hızı, esnekliği yeterli olmazsa bu durumda o işletmede çeviklikten söz edilemez. Bu nedenle, önce insan kaynağının çevik organizasyonu doğru anlaması için gereken altyapı ve donanımlarla hazırlanarak değişim yönetimi yapılması yerinde olacaktır. Bu faktör göz ardı edilirse, sadece organizasyonun adını çevik organizasyon koymakla başarılı olunamayacağının altını çizmek gerekmektedir. Diğer önemli bir husus da işletmede ekip-takım-proje grubu gibi oluşumların kurulmasıyla da çevik organizasyon olunamayacağının anlaşılmasıdır. Bu bakımdan, işletmede çalışan her bir bireyin, çevik organizasyonun bir parçası olduğu gerçeğinden hareketle nitelikli bir eğitime tâbî tutulmaları gerekmektedir. Çevik takımlar, üyelerin birbirine destek olması ve takımdaki her çalışanın her işi yapabilmesi anlayışını temel almaktadır. Bu nedenle, iky, çevik organizasyona uygun şekilde bir program oluşturarak hem öğrenmeyi sağlamalı hem de çevikliğin örgüt kültürünün temel hareket noktası olarak benimsenmesi işlevlerini başarmalıdır. Dolayısıyla, çevik organizasyonda olması gereken unsurlar doğru inşâ edilmedikçe hız, esneklik ve uyumdan söz edilemeyecektir. Çevik organizasyona geçiş kararı alındığı andan itibaren, insan unsuru şemsiye bir kavram olarak sisteme oturtulup, ardından amaca uygun bilgi teknolojileri, materyaller, süreçlerin planlanması, finansman yapısı v.b.gibi faktörlerin bütünsel bir şekilde yapılandırılması gerektiğinin altı çizilmelidir. Bunun için organizasyonun tamamında stratejik bir dönüşüm gerekmektedir. Çevik organizasyon sürecinin işlerliğini sağlayacak ve yönetecek olan insan kaynağı, iletişimde, geri-bildirim kanallarını açık tutmada çevresel değişimlere yönelik farkındalıkta-işletmenin kaynaklarını ekonomik ve bilişsel bakımdan değerlendirmede bilinçli bir çaba göstererek çevik anlayışa sahip olmalıdır. Çalışanlara bu yönde eğitim desteği ve motivasyon sağlayacak olan da yine iky'dir. Bu nedenle, işletme yönetimi, çevik organizasyona geçerek dönüşme kararı aldığı anda, ancak insan kaynağı istenilen organizasyon yapısını doğru anladığı ve bir kurum kültürü olarak içselleştirdiği zaman işletmeyi hedeflenen şekilde dönüştürebilecektir.

6. Kaynaklar

- Agile Manifesto. (2023a). Manifesto for agile software development. <https://agilemanifesto.org/iso/tr/manifesto.html>, Erişim Tarihi: 25.09.2023
- Agile Manifesto. (2023b). Principles behind the agile manifesto. <https://agilemanifesto.org/principles.html>, Erişim Tarihi: 30.09.2023
- Airfocus. (2023). What is a sprint?. Airfocus-Glossary. <https://airfocus.com/glossary/what-is-a-sprint/#:~:text=Definition%20of%20a%20sprint,two%20weeks%2C%20for%20example>., Erişim Tarihi: 04.10.2023
- Akyol, E. (2021). Agile (çevik) yönetim nedir? teknik olmayan ekipler için çevik çalışma rehberi. Conectohub. <https://www.conectohub.com/tr/cevik-agile-nedir-teknik-olmayan/>, Erişim Tarihi: 29.09.2023
- AnalyticaHouse. (2022). Agile proje yönetimi ve scrum metodu neden önemlidir?. Project Management. <https://analyticahouse.com/tr/blog/agile-proje-yonetimi-ve-scrum-metodu-neden-onemlidir>, Erişim Tarihi: 29.09.2023
- Arslan, O. (2007). 21.yy üretim anlayışı: çevik üretim. *Verimlilik Dergisi*, 2007(3), 57-70. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/875680>, Erişim Tarihi: 27.09.2023

- Bakış, A. (2018). Çevik organizasyon yolculuğu. <https://aysen-bakis.medium.com/%C3%A7evik-organizasyon-yolculu%C4%9Fu-e4d4f699fa85>, Erişim Tarihi: 18.08.2023
- Balcı, B. E., Erbay, E. Ö. (2021). Dönüştürücü liderliğin örgütsel çeviklik üzerine etkisi. *International Journal of Management and Administration*, 5(10), 91-102. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1930085>, Erişim Tarihi: 26.09.2023
- Breu, K., Hemingway, M., Strathern, M., Bridger, D. (2001). Workforce agility: the new employee strategy for the knowledge economy". *Journal of Information Technology*, 2001(17), 21-31. ISSN 0268-3962., <https://www.proquest.com/docview/2284496404>, Erişim Tarihi: 25.09.2023
- Çevik, M. (2020). Agile sürecin tarihçesi. <http://www.mehmetagile.com/2020/05/27/agile-surecin-tarihcesi/>, Erişim Tarihi: 01.10.2023
- Data Market Dijital Sözlük. (2023). İterasyon. <https://www.datamarket.com.tr/sozluk/iterasyon/>, Erişim Tarihi: 29.09.2023
- Donato, H. (2022). 5 Phases of project management life cycle you need to know. Project Management. October 17, 2022. <https://project-management.com/project-management-phases/>, Erişim Tarihi: 29.09.2023
- Drummond, C. (2023). What is scrum and how to get started. Atlassian. <https://www.atlassian.com/agile/scrum#:~:text=Scrum%20is%20an%20agile%20project,values%2C%20principles%2C%20and%20practices>, Erişim Tarihi: 30.09.2023
- Estekin, Ö. (2021). Agile: çağımızın proje yönetimi metodolojisi. NTT DATA Business Solutions. <https://nttdata-solutions.com/tr/blog/agile-cagimizin-proje-yonetimi-metodolojisi/>, Erişim Tarihi: 30.09.2023
- Etimoloji-Türkçe. (2023). İterasyon. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/iterasyon>, Erişim Tarihi: 29.09.2023
- Ganguly, A., Nilchiani, R., Farr, V. J. (2009). Evaluating agility in corporate enterprises. *International Journal of Production Economics*, April 2009, 118(2), 410-423. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S092552730800385X>, Erişim Tarihi: 26.09.2023
- Gürsev, S. (2022). Çevik organizasyonel dönüşümde yol haritası önerisi. *Fenerbahçe Üniversitesi Tasarım, Mimarlık ve Mühendislik Dergisi/Journal of Design, Architecture and Engineering (FBU-DAE)*, 2022, 2(3), 265-274. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2318262#:~:text=%C3%87evik%20organizasyon%20kurgusu%20t%C3%BCm%20d%C3%BCnyada,sa%C4%9Flayabilmesi%20a%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan%20insan%20kaynaklar%C4%B1%20fonksiyonudur>, Erişim Tarihi: 25.09.2023
- Hanadi, S. (2014). What, when, why, and how? a comparison between agile project management and traditional project management methods. *International Journal of Business and Management Review*, October 2014, 2(5), 52-74. <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/46679893/>, Erişim Tarihi: 09.10.2023
- Heritage Dictionary. (2022). Agile. *The American Heritage Dictionary of the English Language*. (Fifth Edition). Harper Collins Publishers, <https://www.ahdictionary.com/word/search.html?q=agilely>, Erişim Tarihi: 26.09.2023
- Kirvan, P., Pratt, M.K. (2023). Agile manifesto. TechTarget. <https://www.techtarget.com/searchcio/definition/Agile-Manifesto>, Erişim Tarihi: 30.09.2023
- Köse, V. (2021). Agile nedir?. <https://www.volkankose.net/post/agile-nedir>, Erişim Tarihi: 29.09.2023

- Mc Kinsey&Company. (2019). The journey to an agile organization. May 10, 2019/Article, (Authors: Daniel Brosseau, Sherina Ebrahim, Christopher Handscomb, Shail Thaker), <https://www.mckinsey.com/capabilities/people-and-organizational-performance/our-insights/the-journey-to-an-agile-organization>, Erişim Tarihi: 06.10.2023
- McKinsey&Company. (2020). Enterprise agility: buzz or business impact?. March 20, 2020-Article, (Authors; Wouter Aghina, Christopher Handscomb, Daniel Rona), <https://www.mckinsey.com/capabilities/people-and-organizational-performance/our-insights/enterprise-agility-buzz-or-business-impact>, Erişim Tarihi: 07.10.2023
- McKinsey&Company. (2021). Çevik organizasyonlar: çevik yapıya geçiş ve çevikliğin şirketlere sağladığı faydalar. (Selin Çınar Tunguç-Deniz Sakallı konuşma metni), <https://www.mckinsey.com/tr/our-insights/agile-organizations-agile-transition-and-benefits-for-companies>, Erişim Tarihi: 25.09.2023
- NND Sözlük. (2023). Iterance. <https://www.nedirnedemek.com/iter-ne-demek>, Erişim Tarihi: 29.09.2023
- Parikka, K. (2021). What is organisational agility?. Falcony. <https://blog.falcony.io/en/what-is-organisational-agility#:~:text=Organisational%20agility%20is%20when%20a,%2C%20new%20technologies%2C%20and%20competition>, Erişim Tarihi: 27.09.2023
- Quick, L. (2023). History of agile methodology: how it was developed. Knowledgehut upGrad. <https://www.knowledgehut.com/blog/agile/history-of-agile>, Erişim Tarihi: 01.10.2023
- Schwaber, K., Sutherland, J. (2020). Scrum kılavuzu scrum'ın tanımlayıcı kılavuzu: oyunun kuralları. <https://scrumguides.org/docs/scrumguide/v2020/2020-Scrum-Guide-Turkish-2.0.pdf>, Erişim Tarihi: 04.10.2023
- Singh, M. (2022). Moving from waterfall to agile with kanban. Nimble Humanize Work. <https://www.nimblework.com/blog/waterfall-to-agile-with-kanban/>, Erişim Tarihi: 30.09.2023
- Sutherland, J. (2019). *Scrum-iki katı işi yarı zamanda yapma sanatı* (5. Baskı). ISBN: 9786058487475, Ankara: Buzdağı Yayınları.
- Wysocki, R. K. (2014). *Effective project management: traditional, agile, extreme* (7th Edition). Indianapolis: John Wiley & Sons, Inc. <https://asalaac22.files.wordpress.com/2018/04/effective-project-management-traditional-agile-extreme-7th-edition.pdf>, Erişim Tarihi: 29.09.2023
- Yıldırım, Y. (2018). Agile ve yeni yönetim anlayışı. Ba-Works. <https://ba-works.com/blog/agile-ve-yeni-yonetim-anlayisi/>, Erişim Tarihi: 29.09.2023

4054 SAYILI REKABETİN KORUNMASI HAKKINDA KANUN'DA 7246 SAYILI KANUNLA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN REKABET KURULU KARARLARINA YANSIMALARI

Sevda Yaşar COŞKUN⁴⁶

Özet

Bu çalışmanın konusunu RKHK'da 7246 Sayılı Kanun ile gerçekleştirilen değişiklikler ve bu değişikliklerin Rekabet Kurulu kararlarına yansımaları oluşturmaktadır. Söz konusu değişiklikler birleşme ve devralmaların kontrolünde değerlendirme kriteri olarak hâkim durum testi yerine AB mevzuatıyla da uyumlu olan etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması testi, RKHK'un 4., 6. ve 7. maddelerinin ihlâl edildiğinin tespiti hâlinde Rekabet Kurulu'nun teşebbüsler veya teşebbüs birliklerine davranışsal ve yapısal tedbirler uygulaması, uzlaşma ve taahhüt müesseseleri, kamu kaynaklarının daha verimli bir şekilde kullanılabilmesi amacıyla "de minimis" diye bilinen rekabeti kayda değer ölçüde sınırlamayan anlaşma, karar ve uyumlu eylem uygulaması, muafiyet rejiminde hukuki belirliliği artıran ve "kendi kendine değerlendirme" yöntemini netleştiren düzenleme ve Rekabet Kurulu'nun inceleme yetkisini bilişim sistemlerini de kapsayacak şekilde genişleten değişikliklerdir. Betimleyici bir yöntemle ve analitik yaklaşımla yürütülen çalışmada ikincil veriler olan RKHK metinleri ve Rekabet Kurulu kararları üzerinden analizler yapılmıştır. Çalışmada 7246 Sayılı Kanun'da yapılan değişikliklerin nedenleri ve hedefleri olarak mehzaz AB rekabet hukukuna uyum, ulusal ve uluslararası alanda yaşanan teknolojik ve ekonomik gelişmelere ayak uydurabilme, inovasyon ve AR-GE'nin desteklenmesi ile yüksek verimlilik idealleri çerçevesinde yatırımlara elverişli, öngörülebilir bir ortam sağlanması, Rekabet Kurumu'nun piyasaların ihtiyacını daha iyi karşılayabilecek daha etkin ve aktif ve dinamik hale getirecek gerekli yapı ve araçlarla donatılması ve son tahlilde piyasalarda rekabetin geliştirilmesi suretiyle toplumsal refahın artırılması tespitleri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rekabet Hukuku, Rekabet Kurulu, Taahhüt, Uzlaşma, Rekabet İhlali, 7246 Sayılı Kanun

1. Giriş

Devletin piyasalardaki rekabeti korumak amacıyla yürürlüğe koyduğu kurallar bütününe ifade eden rekabet hukukunun amacı⁴⁷ en basit ifadesiyle, rekabetin gerçekleşmesine yönelik sınırlama ve kısıtlamaları ortadan kaldırarak serbest rekabet ortamının oluşmasını sağlamaktır. Türkiye'de 1980'lerde serbest piyasa ekonomisine geçiş ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyelik sürecinin bir parçası olan Gümrük Birliği'ne katılmanın koşulu olan rekabet hukuku kurallarının kabul edilmesi zorunluluğunun bir sonucu olarak 1994 yılında, 1. maddede amacını, "mal ve hizmet piyasalarındaki rekabeti engelleyici, bozucu veya kısıtlayıcı anlaşma, karar ve uygulamaları ve piyasaya hakim olan teşebbüslerin bu hakimiyetlerini kötüye kullanmalarını önlemek, bunun için gerekli düzenleme ve

⁴⁶ İzmir Bakırçay Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü
sevdayasar.coskun@bakircay.edu.tr

⁴⁷ Rekabet Hukukunun amaçlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Gürkaynak, G. (2003). *Türk Rekabet Hukuku Uygulaması için "Hukuk ve İktisat" Perspektifinden "Amaç" Tartışması*. Rekabet Kurumu Yayınları No. 14: Ankara,

denetlemeleri yaparak rekabetin korunmasını sağlamak” olarak ifade eden 4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkındaki Kanun(RKHK) yürürlüğe girmiştir. 1997 yılında ise RKHK’nun uygulanmasını sağlamak ve RKHK’la açıklanan görevleri yerine getirmek üzere Rekabet Kurumu oluşturularak göreve başlamıştır. RKHK’da 1. Kısım 2. Bölümünde 4 ila 7. maddeler arasında “Yasaklanan Faaliyetler” başlığı altında rekabeti sınırlayıcı teşebbüsler arası anlaşma uyumlu eylem ve kararlar, hâkim durumun kötüye kullanılması ve birleşme ve devralmalar düzenlenmiştir.

Rekabet Kurumunun karar organı olan Rekabet Kurulu’nun görev ve yetkileri ise yine RKHK’da yasaklanan faaliyetler hakkında araştırma ve soruşturma yapmak, kanun hükümlerinin ihlaline son verilmesi için gerekli tedbirleri alıp ihlal edenlere idari para cezaları uygulamak, birleşme ve devralmalara izin vermek, muafiyet taleplerini değerlendirmek, kanunun uygulanmasına ilişkin tebliğler çıkarmak ve gerekli diğer düzenlemeler yapmak, rekabet hukukuyla ilgili mevzuatta yapılması gerekli değişiklikler konusunda görüş açıklamak ve kanunla verilen diğer görevleri yerine getirmek olarak ifade edilmiştir.

Türk rekabet hukukunun omurgasını oluşturan RKHK’da 2008 yılında birtakım değişiklikler yapılmış, kapsamlı değişikliklere ilişkin çalışmalar uzun yıllar sonuçlandırılmamıştır. Nihayet 24.06.2020 tarihli ve 31165 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “7246 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” (7246 Sayılı Kanun) ile öngörülen değişiklikler yürürlüğe girmiştir. 7246 Sayılı Kanun’un genel gerekçesinde hem ülkemizdeki hem de uluslararası piyasalardaki değişim ile teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin RKHK’nun bazı hükümlerinin değiştirilmesi ihtiyacını doğurduğu dile getirilmiş, ayrıca Avrupa Birliği rekabet hukukunda 1/5/2004 tarihinde yürürlüğe giren reform paketi ile Avrupa Birliği mevzuatında yapılan değişikliklerin, çağdaş bir rekabet hukuku mevzuatının oluşturulabilmesi ve Avrupa Birliği üyelik müzakereleri bakımından dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır. 7246 Sayılı Kanun ile gerçekleştirilen değişikliklerin amacı ise rekabet hukukunda çağdaş düzeyin yakalanması, Rekabet Kurumunun piyasaların ihtiyacını daha iyi karşılayabileceği gerekli yapıya ve vasıtalarla kavuşturularak daha aktif ve dinamik hale getirilmesi sayesinde üretimde ve kaynak dağılımında etkinliği sağlamak ve toplumsal refahı arttırmak için mal ve hizmet piyasalarında rekabeti korumak ve geliştirmek amaçlarına hizmet edecek daha etkili bir rekabet hukuku sisteminin ülkemizde yerleşmesi olarak ifade edilmiştir. Hedefleri ise inovasyon, araştırma-geliştirmenin desteklenmesi ve yüksek verimlilik idealleri çerçevesinde yatırımlara elverişli, öngörülebilir bir ortam sağlanması olarak belirlenmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss215.pdf>).

Bu çalışmanın konusunu RKHK’da 7246 Sayılı Kanun ile gerçekleştirilen değişiklikler ve bu değişikliklerin Rekabet Kurulu kararlarına yansımaları oluşturmaktadır. Bu bağlamda birleşme ve devralmaların kontrolünde değerlendirme kriteri olarak hâkim durum testi yerine AB mevzuatıyla da uyumlu olan etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması testi, RKHK’un 4., 6. ve 7.maddelerinin ihlâl edildiğinin tespiti hâlinde Rekabet Kurulu’nun teşebbüsler veya teşebbüs birliklerine davranışsal ve yapısal tedbirler uygulaması, uzlaşma ve taahhüt müesseseleri, kamu kaynaklarının daha verimli bir şekilde kullanılabilmesi amacıyla “de minimis” diye bilinen rekabeti kayda değer ölçüde sınırlamayan anlaşma, karar ve uyumlu eylem uygulaması, muafiyet rejiminde hukuki belirliliği artıran ve “kendi kendine değerlendirme” yöntemini netleştiren düzenleme ve Rekabet Kurulu’nun inceleme yetkisini bilişim sistemlerini de kapsayacak şekilde genişleten değişiklikler ele alınacaktır. Betimleyici bir yöntemle ve analitik yaklaşımla yürütülecek olan çalışmada ikincil veriler olan RKHK metinleri ve Rekabet Kurulu kararları üzerinden analizler yapılacaktır.

2. RKHK’da 7246 Sayılı Kanun ile Yapılan Değişiklikler

Söz konusu değişiklikler çerçevesinde ilk olarak üzerinde durulacak olan değişiklik Rekabet Kurulu’na *Davranışsal ve Yapısal Tedbir Uygulanması* yetkisini açıkça veren düzenlemedir. RKHK’ndaki

belki de en önemli ve en tartışmalı⁴⁸ değişiklik, RKHK'un 4., 6. ve 7.maddelerinin ihlâl edildiğinin tespiti hâlinde Rekabet Kurulu (Kurul) tarafından teşebbüsler veya teşebbüs birliklerine davranışsal ve yapısal tedbirlerin (structural remedies) getirilebilmesi yetkisi olmuştur. Kurul'un bu yetki ve görevinin yasal dayanağı olan madde 27⁴⁹-a) bendi düzenlemesi "*Bu Kanunda yasaklanan faaliyetler ve hukukî işlemler hakkında, başvuru üzerine veya resen inceleme, araştırma ve soruşturma yapmak; bu Kanunda düzenlenen hükümlerin ihlal edildiğinin tespit edilmesi üzerine, bu ihlallere son verilmesi için gerekli tedbirleri alıp bundan sorumlu olanlara idarî para cezaları uygulamak* şeklindedir. Hemen ifade edelim ki, Kurul'un rekabet ihlallerine ilişkin RKHK'da yer verilen alabileceği tedbirler yalnızca 9. madde kapsamındaki Yapısal tedbirler olmayıp Davranışsal tedbirler, Geçici tedbirler ve Diğer tedbirlerdir (Kağıtçıoğlu, 2021). Rekabet Kurul'un yapısal tedbirler uygulamasını düzenleyen RKHK'un İhlale Son Verme başlıklı 9. madde metni "*Kurul; ihbar, şikâyet ya da Bakanlığın talebi üzerine veya resen bu Kanunun 4 üncü, 6 ncı veya 7 nci maddelerinin ihlal edildiğini tespit ederse, ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerine rekabetin tesisi için yerine getirilmesi ya da kaçınılması gereken davranışları ve teşebbüslerin belirli faaliyetlerini yahut ortaklık paylarını ya da mal varlıklarını devretmeleri şeklindeki yapısal tedbirleri nihai kararında bildirir. Davranışsal ve yapısal tedbirler, ihlale orantılı ve ihlalin etkili biçimde sona erdirilmesi için gerekli olmalıdır. Yapısal tedbirlere ancak daha önce getirilen davranışsal tedbirlerin sonuç vermediği hallerde başvurulur. Davranışsal tedbirlerin sonuç vermediğinin nihai kararla tespit edilmesi halinde ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerine yapısal tedbire uyması için en az 6 ay süre verilir. Meşru bir menfaati olan gerçek ve tüzelkişiler şikâyetinde bulunabilir. Kurul, birinci fıkraya göre bir karar almadan önce ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerine ihlale ne şekilde son vereceklerine ilişkin görüşlerini yazılı olarak bildirir. Kurul, nihai karara kadar ciddi ve telafi olunamayacak zararların*

⁴⁸ Yapısal tedbirlerin, temel hak ve özgürlükler alanına doğrudan müdahaleler içerdiği görüşü doktrinde dile getirilmektedir (Kağıtçıoğlu,2021). Ayrıca, Anayasa Mahkemesi'ne 7246 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un bazı maddelerinin Anayasa'nın 2., 7., 13., 20., 35., 36., 48., 90., 123., 128., 153., ve 167. maddelerine aykırılığı ileri sürülerek iptali ve yürürlüklerinin durdurulması talebiyle yapılan başvuruda Anayasaya aykırı olduğu iddia edilen maddeler arasında, Kanun'un 3. maddesiyle 4054 sayılı Kanun'un 9. maddesinin değiştirilen birinci fıkrasının ilk cümlesi olan "...ve teşebbüslerin belirli faaliyetlerini yahut ortaklık paylarını ya da mal varlıklarını devretmeleri şeklindeki yapısal tedbirleri..." bölümü de vardır. Anayasa Mahkemesi yaptığı inceleme sonucunda ilgili düzenlemenin Anayasaya aykırı olmadığı sonucuna varmıştır.

⁴⁹ Madde 27- Kurulun görev ve yetkileri şunlardır:

- a) Bu Kanunda yasaklanan faaliyetler ve hukukî işlemler hakkında, başvuru üzerine veya resen inceleme, araştırma ve soruşturma yapmak; bu Kanunda düzenlenen hükümlerin ihlal edildiğinin tespit edilmesi üzerine, bu ihlallere son verilmesi için gerekli tedbirleri alıp bundan sorumlu olanlara idarî para cezaları uygulamak,
- b) İlgililerin muafiyet ve menfi tespit taleplerini değerlendirerek, uygun olan anlaşmalara muafiyet ve menfi tespit belgesi vermek,
- c) Verilen muafiyet kararları ve menfi tespit belgelerinin ilgili olduğu piyasaları sürekli takip ederek, bu piyasalarda ya da tarafların durumlarında değişiklikler tespit edilmesi halinde ilgililerin başvurularını yeniden değerlendirmek,
- d) Birleşme ve devralmalara izin vermek,
- e) (Değişik bent: 24.10.2011-KHK-661/55. Md)17 Başkan Yardımcıları ve Baş Hukuk Müşavirini Başkanın teklifi üzerine atamak,
- f) Bu Kanunun uygulanması ile ilgili olarak tebliğler çıkarmak ve gerekli düzenlemeleri yapmak,
- g) Rekabet hukuku ile ilgili mevzuatta yapılması gerekli değişiklikler konusunda doğrudan veya Bakanlığın talebi üzerine görüş bildirmek,
- h) Rekabeti sınırlayıcı anlaşma ve kararlarla ilgili olarak diğer ülkelerin mevzuat, uygulama, politika ve tedbirlerini izlemek,
- ı) Kurumun personel politikalarını saptamak, uygulamasını izlemek personelin atama işlemlerini yapmak, Başkanlıkça hazırlanan Kurumun yıllık bütçesi, gelir gider kesin hesabı ve yıllık çalışma programlarını onamak, gerekirse bütçede hesaplar arasında aktarma yapmaya karar vermek,
- j) (Mülga bent: 24.10.2011-KHK-661/55. Md)18
- k) Yılda bir, çalışmalarını ve görev alanlarındaki durum ve gelişmelerle ilgili bir rapor yayınlamak,
- l) Menkul ve gayrimenkul eşya ve demirbaş alımı gibi satın alma, satma, kiralama konularındaki önerileri görüşüp karara bağlamak, bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmak,
- m) Kurumun üçüncü kişilerle olan alacak, hak ve borçları hakkında her türlü işleme karar vermek,
- n) Kanunla verilen diğer görevleri yerine getirmek.

ortaya çıkma ihtimalinin bulunduğu durumlarda, ihlalden önceki durumu koruyucu nitelikte ve nihai kararın kapsamını aşmayacak şekilde geçici tedbirler alabilir” şeklindedir.

RKHK 9. madde düzenlemesi gereği yapısal tedbirlere, ancak davranışsal tedbirlerin sonuç vermediği hallerde başvurulacaktır. Mezkûr maddede, davranışsal tedbirlerin kapsamı “ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerine rekabetin tesisi için yerine getirilmesi ya da kaçınılması gereken davranışlar” olarak belirlenmiştir. OECD’ye (2006) göre, sınırlayıcı olmamak kaydıyla Davranışsal tedbirler şu yükümlülükleri içerebilir; üçüncü şahıslara, belirli malları, hizmetleri veya teknoloji lisanslarını sağlama, üçüncü şahıslara, ayrımcılık yapmadan belirli tesislere veya ağlara erişimini sağlama, üçüncü şahıslara, belirli ürünleri geliştirme veya belirli hizmetleri sağlama yetenekleri için gerekli olan belirli bilgileri sağlama, önceden müşterek olarak teklif edilen iki veya daha fazla malı ayırıştırma, belirli hizmetleri bir malın satışına bağlamama, belirli indirim programlarının teklifini durdurma, müşteriler arasında fiyat ayırımı yapmama, belirli bilgileri birkaç firma arasında veya tek bir firma içindeki iş birimleri arasında paylaşmama. Hem yapısal hem davranışsal tedbirlerin uygulanması için RKHK’nun 4. 6. veya 7. maddeleri çerçevesinde bir rekabet ihlali söz konusu olmalıdır.

RKHK’da yapısal tedbirler de tanımlanmamıştır. OECD (2019), yapısal tedbirleri bir iş biriminin tamamen devri de dahil olmak üzere, maddi veya maddi olmayan varlıklara ilişkin mülkiyet hakları devredilerek piyasa yapısını etkin bir şekilde değiştiren tedbirler olarak tanımlamıştır (2019:25). RKHK 9. madde ise yapısal tedbirler olarak ve sınırlı sayıda, teşebbüslerin belirli faaliyetlerini veya ortaklık paylarını ya da mal varlıklarını devretmelerini dile getirmiştir. Yapısal tedbirler doğrudan uygulanmayıp, davranışsal tedbirlerin sonuç vermediğinin nihai kararla tespiti halinde başvurulmakta ve ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerine yapısal tedbire uyması için en az altı aylık bir süre verilmektedir. Yine ifade edelim ki Kurul, nihai karara kadar ciddi ve telafi olunamayacak zararların ortaya çıkma ihtimalinin bulunduğu durumlarda, ihlalden önceki durumu koruyucu nitelikte ve nihai kararın kapsamını aşmayacak şekilde geçici tedbirler de alabilecektir. Yine davranışsal ve yapısal tedbirler, ihlalle orantılı ve ihlalin etkili biçimde sona erdirilmesi için gerekli olmalıdır. Yapısal tedbirlere uyulmaması veya bu tedbirlerin sonuç vermemesi durumunda Kurum’un el koyma, zorla sattırma gibi bir yetkisi bulunmamaktadır. Rekabet Kurulu’nun 7246 Sayılı Kanun değişiklikleri yürürlüğe girmeden önce de yapısal tedbirlere hükmettiği kararlar mevcuttur (Kara, 2020).

7246 Sayılı Kanun’da öngörülen yapısal tedbirlere ilişkin örnek kararlardan olan Pamukkale bölgesinde faaliyet gösteren sıcak hava balonu/yamaç paraşütü işletmeleri ve turizm acentelerinin ortak satış ve rezervasyon kanalı kurmak suretiyle 4054 sayılı Kanun’u ihlal ettikleri iddiasıyla açılan soruşturmada Kurul⁵⁰; Anadolu Balonculuk Havacılık Turizm Reklamcılık Danışmanlık Ltd. Şti. ve Denizli Havacılık Turizm Ticaret Ltd. Şti. ortaklığında bulunan Elis Balonculuk Havacılık ve Eğitim Turizm Ticaret Ltd. Şti.’nin 4054 sayılı Kanun’un 4. maddesi kapsamında rekabeti kısıtlayıcı etkilere sahip olduğu, ilgili anlaşmanın 4054 sayılı Kanun’un 5. maddesinde yer alan koşulları sağlamaması nedeniyle bireysel muafiyet alamayacağı, bu nedenle Elis Balonculuk Havacılık ve Eğitim Turizm Ticaret Ltd. Şti.’nin *mevcut hissedarlık yapısının sonlandırılmasına* hükmetmiştir. Mezkûr karar, 7246 Sayılı Kanun’un yürürlüğe girdiği 24.06.2020 tarihinden çalışmanın yapıldığı tarihe kadar geçen sürede Rekabet Kurulu’nun rekabet ihlali sebebiyle yapısal tedbire hükmettiği yegâne karardır. Rekabet Kurulu’nun birleşme devralmalarla ilgili yapısal tedbire hükmettiği bir karar henüz söz konusu değildir.

7246 Sayılı Kanun’la getirilen bir diğer düzenleme ise *Uzlaşma Müessesesidir*. RKHK madde 43.te yapılan değişikliklerle rekabet hukukunda uzlaşma kurumu düzenlenmiş ve Uzlaşma Yönetmeliği’nin 15.07.2021 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmesi ile uygulamaya yönelik usul ve esaslar belirlenmiştir. Uzlaşma müessesesi RKHK’un 43. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir: *"Soruşturmaya başlanmasından sonra Kurul, ilgililerin talebi üzerine veya resen, soruşturma sürecinin hızlı bitirilmesinden doğacak usuli faydaları ve ihlâlin varlığına veya kapsamına ilişkin görüş*

⁵⁰ Karar Sayısı : 21-17/209-87 Karar Tarihi : 25.03.2021 <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=bb2cd9cd-840c-43a4-8c8d-216fc80830b9> Erişim Tarihi : 25.09.2023.

farklılıklarını göz önüne alarak uzlaşma usulünü başlatabilir. Kurul, hakkında soruşturma başlatılan ve ihlâlin varlığı ile kapsamını kabul eden teşebbüs veya teşebbüs birlikleri ile soruşturma raporunun tebliğine kadar uzlaşabilir. Bu çerçevede Kurul, hakkında soruşturma açılan taraflara, ihlâlin varlığını ve kapsamını kabul ettikleri bir uzlaşma metni sunmaları için kesin bir süre verir. Verilen süre geçirildikten sonra yapılan bildirimler dikkate alınmaz. İhlâl tespitinin ve idari para cezasının yer aldığı bir nihai kararla soruşturma sonlandırılır. Uzlaşma usulü sonucunda idari para cezasında yüzde yirmi beşe kadar indirim uygulanabilir. Bu madde uyarınca idari para cezası tutarlarında indirim uygulanmış olması 5326 sayılı Kanunun 17 nci maddesinin altıncı fıkrası kapsamında indirim yapılmasına engel teşkil etmez. Sürecin uzlaşma ile neticelenmesi halinde, idari para cezası ve uzlaşma metninde yer alan hususlar uzlaşmanın taraflarınca dava konusu yapılamaz. Uzlaşmaya ilişkin diğer usul ve esaslar Kurul tarafından çıkarılan yönetmelik ile belirlenir."

Uzlaşma müessesesinin⁵¹ uygulama esaslarını belirleyen Rekabeti Sınırlayıcı Anlaşma, Uyumlu Eylem ve Kararlar ile Hâkim Durumun Kötüye Kullanılmasına Yönelik Soruşturmalarda Uygulanabilecek Uzlaşma Usulüne İlişkin Yönetmelik (Uzlaşma Yönetmeliği)⁵² düzenlemeleri ise 15.07.2021 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Rekabet ihlali ihtimaliyle soruşturmaya başlanmasından sonra, soruşturma taraflarının talebi üzerine veya Kurul resen uzlaşma usulünü başlatabilir. Eğer uzlaşmayı taraflar talep etmişse Kurul, uzlaşma talebini kabul edebilir, reddedebilir eğer varsa diğer soruşturma taraflarını uzlaşma görüşmelerine davet edebilir. Taraflar, en geç soruşturma raporu tebliğ edilinceye kadar Kurum'a yazılı başvuru yaparak uzlaşma talebinde bulunabilir. Kurul, uzlaşma sürecini re'sen başlatırsa soruşturmanın taraflarına bildirimde bulunarak uzlaşma müzakerelerine başlamak isteyip istemediklerini sorar ve cevaplarını yazılı olarak iletmeleri için on beş günlük kesin süre verir. Uzlaşma müessesesinin ikinci adımı tutanak ile kayda alınan uzlaşma görüşmeleridir. Uzlaşma görüşmeleri neticesinde Kurul, isnat edilen ihlalin niteliği, kapsamı, hesaplanan azami idari para cezası oranı, uzlaşma sonucunda uygulanacak indirim oranı, aktif işbirliği kapsamında uygulanabilecek indirim oranları, verilecek azami ceza oranları, uzlaşma metninin Kuruma gönderilmesi için verilecek on beş günü aşmayacak kesin süre ve uzlaşma metninin süresi içinde gönderilmemesi halinde Kurul'un ara kararda yer verilen hususlarla bağlı olmayacağı hususlarının yer aldığı bir ara karar verilir. Ardından, ara kararda belirtilen hususları kabul eden teşebbüsler, Kurul'un öngördüğü sürede ihlalin varlığını ve kapsamını kabul ettiklerine dair açık beyanlarını içeren uzlaşma metinlerini sunarlar. Uzlaşma sürecini sona erdiren adım ise, Kurul tarafından uzlaşma metninin Kurum kayıtlarına girmesinden itibaren on beş gün içinde verilmesi gereken ve bir soruşturma nihai kararında yer alan hususlara ek olarak, uzlaşma ara kararında geçen hususların da yer aldığı uzlaşma nihai kararıdır. İhlal türüne göre belirlenen olan idari para cezasında %10 ila %25 arasında indirim uygulanabilmektedir.

7246 Sayılı Kanun'un yürürlüğe girdiği tarihten çalışmanın tamamlandığı tarihe kadar ki zaman diliminde toplam 14 soruşturma uzlaşma uygulamasıyla sonuçlanmıştır. Soruşturmanın tamamı da RKHK 4. maddeden kaynaklanmaktadır. Uzlaşma müessesesinin ilk örneği olan 21-37/524-258 sayı ve 05.08.2021 tarihli Türk Philips Ticaret A.Ş. kararında Kurul, teşebbüslerin RKHK'un 4. maddesini ihlal edip etmediklerinin tespitine ilişkin açılan soruşturmanın teşebbüsler tarafından sunulan uzlaşma metinlerini kabul ederek her bir taraf bakımından uzlaşma ile sonlandırılmasına karar vermiştir. Uzlaşmayla sone erdirilen en yeni tarihli soruşturma ise Sayısı 23-01/25-11 sayı ve 05.01.2023 tarihli karardır. TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası Alanya İlçe Temsilciliği'ne üye bir grup elektrik mühendisinin asgari fiyat belirlemek suretiyle Kanun'un 4. maddesini ihlal edip etmediğinin tespitine yönelik olarak açılan soruşturma taraflarca gönderilen uzlaşma metninin kabulü

⁵¹ Uzlaşma müessesesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Coşkun, S.Y. (2020). Türk Rekabet Hukukunda Uzlaşma Müessesesine Eleştirel Bir Bakış. *Yorum-Yönetim-Yöntem Uluslararası Yönetim-Ekonomi ve Felsefe Dergisi* 8 (2), 79-94; Varlı, E. B. (2020). *Türk Rekabet Hukukunda Uzlaşma Prosedürü*. [Yetkin Yayınları](#); Tanlı, D. (2023). Rekabet Hukukunda Uzlaşma Kurumu. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 81 (1), 21-79.

⁵² <https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/yonetmelikler/uzlasma-yonetmeli-20220321153851711-pdf>. Erişim Tarihi 27.09.2023.

ile uzlaşma ile sonlandırılmıştır. Yine 18.05.2022 tarihli ve 22-23/379-158 sayılı Kurul kararında Beypazarı İçecek Pazarlama Dağıtım Ambalaj Turizm Petrol İnşaat Sanayi ve Ticaret AŞ (Beypazarı) ve Kınık Maden Suları AŞ'nin (Kınık) doğal mineralli su pazarında Kanun'un 4. maddesini ihlal edip etmediklerine ilişkin açılan soruşturma sürecinde her iki teşebbüs aktif işbirliği başvurusu yapmış; soruşturma süreci devam ederken de teşebbüslerce da uzlaşma talebinde bulunulmuş ve Kurulca kabulü üzerine soruşturma, her iki teşebbüs bakımından da uzlaşma ile sonlandırılmıştır. Mezkûr karar, aktif iş birliği ve uzlaşma usullerinin birlikte uygulandığı ilk karar olması hasebiyle önem taşımaktadır.

7246 Sayılı Kanun'la getirilen bir diğer düzenleme de *Taahhüt Uygulaması*⁵³. Taahhüt uygulaması RKHK'un 43/3. maddesinde *"Yürütülmekte olan bir önaraştırma ya da soruşturma sürecinde 4. veya 6. madde kapsamında ortaya çıkan rekabet sorunlarının giderilmesine yönelik olarak ilgili teşebbüs ya da teşebbüs birliklerince taahhüt sunulabilir. Kurul söz konusu taahhütler yoluyla rekabet sorunlarının giderilebileceğine kanaat getirirse bu taahhütleri ilgili teşebbüs ya da teşebbüs birlikleri açısından bağlayıcı hale getirerek soruşturma açılmamasına veya açılmış bulunan soruşturmaya son verilmesine karar verebilir. Rakipler arasında fiyat tespiti, bölge veya müşteri paylaşımı ya da arz miktarının kısıtlanması gibi açık ve ağır ihlallerle ilgili olarak taahhüt kabul edilmez. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Kurul tarafından çıkarılan tebliğ ile belirlenir. Kurul, üçüncü fıkraya göre bir karar verdikten sonra şu hallerde tekrar soruşturma açabilir: a) Kararın alınmasına temel teşkil eden herhangi bir unsurda esaslı değişiklik olması, b) İlgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerinin verdikleri taahhütlere aykırı davranışları, c) Kararın taraflarca sunulan eksik, yanlış veya yanıltıcı bilgiye dayanılarak verilmiş olması".* Daha sonra uygulamaya yönelik düzenlemeler getiren Rekabeti Sınırlayıcı Anlaşma, Uyumlu Eylem ve Kararlar ile Hâkim Durumun Kötüye Kullanılmasına Yönelik Önaraştırmalarda ve Soruşturmalarda Sunulacak Taahhütlere İlişkin Tebliğ⁵⁴ 16. 03.2021'de yürürlüğe girmiştir.

Taahhüt Sürecinin ilk adımı soruşturmanın tarafı olan teşebbüsün soruşturma bildirimini aldıktan üç ay içinde yazılı bir taahhüt sunma talebini Kurum'a iletmesidir. İkinci aşamada Kurul, teşebbüsün Taahhüt Sunma Talebini' değerlendirerek taahhüde konu ihlalleri özellikle 'açık ve ağır ihlaller' kapsamına girmeleri ve diğer bazı hususlar bakımından değerlendirir ve taahhüt sunma talebinin reddine ve taahhüt sürecinin sonlandırılmasına yahut taahhüt görüşmelerinin başlatılmasına karar verir. Taahhüt görüşmeleri sözlü veya yazılı olarak gerçekleştirilebilir. Sözlü görüşmeler tarafların mutabık kaldıkları bir tutanak ile kayıt altına alınır. Taahhüt metninde sunulan taahhütlere açık biçimde yer verilir, alternatif taahhüt önerilemez. Burada taahhüt ile giderilmesi amaçlanan rekabet sorunu, taahhüdün ne olduğu ne şekilde ve hangi süreler gözetilerek uygulanacağı, taahhüdün piyasaya etkisi, rekabet sorununu nasıl çözeceği, taahhüde uyumun nasıl izlenebileceği gibi hususlar açıkça belirtilir. Yapısal taahhüt sunulması halinde elden çıkarma sürecinin yürütülmesine ilişkin ayrıntılara da yer verilir. Taahhüdün uygulanmasının üçüncü kişilerle anlaşma sağlanmasını gerektirdiği hallerde bu kişilerle anlaşma sağlanabileceğini gösteren belgeler de taahhüt metniyle birlikte Kuruma sunulur.

Taahhüdün değerlendirilmesi aşamasında Kurul, sözü edilen taahhüttün rekabet sorunlarını giderip gidermediğini ve gerekli gördüğü diğer hususları değerlendirir. Kurul, yaptığı değerlendirme sonucunda taahhüdü uygun bulursa onu ilgili taraf açısından bağlayıcı hale getirerek soruşturma açılmamasına veya açılmış bulunan soruşturmaya son verilmesine ya da taahhüt hakkında üçüncü kişilerin görüşlerinin alınmasına karar verir. Kurul'un taahhüdü uygun bulmaması durumunda iki seçenek söz konusudur. Kurul, ya tarafların bu aşamada bir kereye mahsus olmak üzere Kurulun

⁵³ [Rekabet hukukunda taahhüt uygulamalarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Coşkun, S.Y. \(2023\). Rekabet Hukukunda Taahhüt Uygulamaları ABD, Avrupa Birliği ve Türkiye Sistemleri. Platonhukuk Yayınevi.](#)

⁵⁴ <https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/geneldosya/2021-2-sayili-teblig-pdf>. Erişim Tarihi 27.09.2023.

değerlendirmeleri doğrultusunda ve belirlediği süre içinde taahhütte değişiklik yapabileceğine karar vererek süreci devam ettirir; ya da taahhüt sürecinin sonlandırılmasına karar verir. Kurul şayet taahhüt hakkında üçüncü kişilerin görüşlerinin alınmasına karar verirse bu kararı takiben on gün içinde ilgili kişilere duyurarak onlardan görüşlerini Kurulun belirlediği süre içinde yazılı olarak göndermelerini ister. Kurul bu görüşleri aldıktan sonra değerlendirmesini gözden geçirir. Kurul taahhüdü uygun bulursa taahhüdü ilgili taraf açısından bağlayıcı hale getirerek soruşturma açılmamasına veya açılmış bulunan soruşturmaya son verilmesine karar verir. Kurul taahhüdü uygun bulmazsa tarafların bu aşamada bir kereye mahsus olmak üzere, Kurulun değerlendirmeleri çerçevesinde ve belirlediği süre içinde taahhütte değişiklik yapabileceğine ya da taahhüt sürecinin sonlandırılmasına karar verir.

2023 yılı ilk altı aylık Rekabet Kurulu istatistiklerine göre toplam 56 rekabet ihlali soruşturmasının 8 tanesi taahhüt uygulaması ile sonuçlandırılmıştır. Kurul'un taahhüt uygulamasıyla ilgili en yakın tarihli kararı 3-10/170-53 sayı ve 23.02.2023 tarihli Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ ve iştiraki Şişecam Çevre Sistemleri AŞ tarafından sunulan ve Rekabet Kurulunun 21.10.2021 tarihli ve 2151/712-354 sayılı kararıyla bağlayıcı hale getirilen ve 07.07.2022 tarihli ve 2232/498-200 sayılı kararıyla revize edilen taahhüt paketinin 1. maddesinde belirlenen ıskarta düz cam tedarik miktarı üst sınırının, 06.02.2023 tarihinde Kahramanmaraş ve çevre illerde meydana gelen deprem sebebiyle artırılması suretiyle taahhütlerin revize edilmesine ilişkin kararıdır⁵⁵. Yine Kurul'un 22-14/221-95 sayı ve 24.03.2022 tarihli Baymak kararında⁵⁶ teşebbüsün Türkiye genelinde faaliyet gösteren yetkili servislerinin rakip teşebbüsler ile çalışmasını engellemeye yönelik eylemleri ile RKHK'un 4. maddesi kapsamında ihlal şüphesi doğurduğu kanaatine varılmış ve Baymak tarafından yapılan taahhüt başvurusu sonucunda; teşebbüsün bölge kısıtlamasına yönelik uygulamalarına son vermeye ilişkin sunulan taahhütlerin rekabet sorunlarını giderebilecek olması nedeniyle söz konusu taahhütlerin kabulüne ve ilgili teşebbüs açısından bağlayıcı hale getirilmesine, Baymak hakkında yürütülen önaraştırmanın sonlandırılmasına hükmedilmiştir. Kurul, 22-33/527-214 sayı ve 21.07.2022 tarihli Martı ve Mobilite AŞ. kararında⁵⁷ Martı İleri Teknoloji AŞ'nin elektrikli skuter pazarında hâkim durumda bulunduğu ve maliyet altı fiyatlandırma ve sair yöntemlerle rakiplerini dışlayarak rekabet karşıtı piyasa kapamanın oluşmasına sebep olarak hâkim durumunu kötüye kullanmak suretiyle RKHK'ı ihlal ettiği iddiası ile açılan soruşturma sürecinde Martı tarafından ilgili pazardaki rekabetçi endişelere yönelik olarak sunulan taahhüt paketini bağlayıcı hale getirilerek soruşturmayı sonlandırmıştır.

7246 Sayılı Kanun'la getirilen bir diğer değişiklik ise Kurum'un uygulamada "de minimis" ilkesi olarak adlandırılan "rekabeti kayda değer ölçüde sınırlamayan" anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarını soruşturma konusu yapmayabileceğine ilişkin düzenlemedir. RKHK madde 41/2 de "Kurul; pazar payı ve ciro gibi ölçütleri esas alarak rakipler arasında fiyat tespiti, bölge veya müşteri paylaşımı ve arz miktarının kısıtlanması gibi açık ve ağır ihlaller hariç olmak üzere, piyasada rekabeti kayda değer ölçüde kısıtlamayan anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği karar ve eylemlerini soruşturma konusu yapmayabilir. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Kurul tarafından çıkarılan tebliğ ile belirlenir düzenlemesine yer vermiştir. Bu noktada ifade edelim ki bir anlaşma, karar ya da uyumlu eylemin de minimis kapsamında değerlendirilmesi, hukuka uygunluk taşıdığı anlamına gelmeyip sadece rekabet otoritesince soruşturma konusu yapılmayacağını ifade etmektedir. Hangi anlaşma, karar ya da uyumlu eylemin de minimis kapsamına girdiğine ilişkin kriterler 7246 sayılı Kanun'da düzenlenmemiş, Kurul'un çıkardığı 16.03. 2021 tarihli 2021/3 sayılı Rekabeti Kayda Değer Ölçüde Kısıtlamayan Anlaşma, Uyumlu Eylem ve Teşebbüs Birliği Karar ve Eylemlerine İlişkin Tebliğ'de yer almıştır. Söz konusu Tebliğ düzenlemesi çerçevesinde anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarının rekabeti "kayda değer ölçüde" sınırlamadığı değerlendirilirken %10 ve % 5 oranında

⁵⁵ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=8a1a9d38-87b3-4ad0-ac43-67396228cf8b> Erişim Tarihi 27.09.2023.

⁵⁶ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=ebb452a8-6275-4aee-8b41-a207bc780a58> Erişim Tarihi 27.09.2023.

⁵⁷ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=6a7f4eec-fc10-4fdc-8d25-f5cc28747a4c> Erişim Tarihi 27.09.2023.

pazar payı ve ciro eşikleri⁵⁸ dikkate alınacaktır. Diğer belirleyici kriter ise anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarının açık ve ağır ihlaller⁵⁹ içermemesidir. Yine ifade edelim ki de minimis kuralı niteliği gereği birleşme ve devralmalar açısından uygulanamayacaktır⁶⁰.

7246 sayılı Kanun'da yapılan değişikliklerden sonra de minimis kuralına ilişkin önemli tespitlerin yer aldığı ilk karar 21-01/18-8 sayı ve 07.01.2021 tarihli Karadeniz Un Sanayicileri Derneği (KUSAD) kararıdır⁶¹. Kararda Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren ve Karadeniz Un Sanayicileri Derneği (KUSAD) üyesi olan teşebbüslerin aralarında anlaşarak ekmeklik buğday unu fiyatlarını belirlemeye yönelik uyumlu eylemde bulundukları iddiası ile soruşturma başlatılmıştır. Soruşturma başladığında henüz de minimis Tebliği yürürlüğe girmemiş olmasına rağmen soruşturmanın tarafı teşebbüslerden bazıları 7246 sayılı Kanun'da yapılan değişiklikle de minimis kuralının yürürlüğe girdiğini ve AB hukukunda rakipler arasındaki anlaşmalarda pazar payı eşığının %10 olarak uygulandığını, soruşturma raporu kapsamında KUSAD üyesi teşebbüslerin Türkiye piyasasındaki Pazar payı toplamının %8,37 olduğunu ve bu nedenle de minimis kuralının uygulanması gerektiği savunmasında bulunmuşlardır. Kurul, teşebbüslerin ilgili piyasadaki pazar payları çok büyük olmasa da Karadeniz bölgesi kapsamında önemli bir pazar gücüne sahip olduklarını ve bu nedenle de minimis kurulunun uygulanamayacağını belirterek teşebbüslere idari para cezası uygulamıştır. 7246 sayılı Kanun değişikliğinden sonra de minimis kuralıyla ilgili tespitlere yer verdiği önemli bir diğer karar ise 21-22/267-117 sayı ve 15.04.2021 tarihli DYO kararıdır⁶². Kurul, DYO Boya Fabrikaları Sanayi ve Ticaret A.Ş. isimli teşebbüsün, bayilerinin yeniden satış fiyatını belirlediği ve bayiler yönünden müşteri ve bölge kısıtlamaları uyguladığı iddiaları üzerine soruşturma başlatmıştır. DYO, de minimis kuralının uygulanması ve ceza verilmemesi gerektiği savunmasında bulunmuş, Kurul de minimis kuralına ilişkin genel açıklamaların yer aldığı değerlendirmesi sonucunda hem yeniden satış fiyatının tespiti hem de müşteri ve bölge kısıtlamalarının aynı olayda bulunmasının, dikey anlaşmalardaki tek bir ihlale kıyasla rekabeti daha büyük ölçüde etkilediğini ifade ederek, idari para cezası uygulamıştır. Kurul, 08.12.2022 tarih ve 22-54/834-344⁶³ sayılı kararında Aslan Ticaret Dayanıklı Tüketim Malları ve Ltd. Şti. nin bayilerine yönelik uygulamalarıyla RKHK'un 4. maddesini ihlal edip etmediğinin tespitine yönelik yürütülen soruşturmada, Rekabeti Kayda Değer Ölçüde Kısıtlamayan Anlaşma, Uyumlu Eylem ve Teşebbüs Birliği Karar ve Eylemlerine İlişkin Tebliğ'in madde 4/1- (a) bendinde doğrudan ve dolaylı olarak yeniden satış fiyatının tespitinin açık ve ağır ihlal olarak tanımlandığı ifade edilmiş ve Aslan Ticaret Dayanıklı Tüketim Malları ve Ltd. Şti.'nin bayilerinin yeniden satış fiyatını belirlemek ve bayilerin e-pazaryeri platformları üzerinden yapacakları internet satışlarına müdahale etmek suretiyle pazardaki rekabeti kısıtladığına hükmederek idari para cezası uygulanmasına karar vermiş, soruşturma uzlaşma ile sonlanmıştır.

⁵⁸ Bu konudaki ayrıntılı düzenleme için bakınız: 2021/3 sayılı Rekabeti Kayda Değer Ölçüde Kısıtlamayan Anlaşma, Uyumlu Eylem ve Teşebbüs Birliği Karar ve Eylemlerine İlişkin Tebliğ, 5. madde.

⁵⁹ De Minimis Tebliğinde, açık ve ağır ihlaller şu şekilde tanımlanmıştır (m.4/1-a): – “Bir mal veya hizmet piyasasındaki rekabeti doğrudan ya da dolaylı olarak engelleme, bozma ya da kısıtlama amacını taşıyan veya bu etkiyi doğuran yahut doğurabilecek nitelikte olan; 1) Rakip teşebbüsler arasında fiyat tespiti, müşterilerin, sağlayıcıların, bölgelerin ya da ticaret kanallarının paylaşılması, arz miktarının kısıtlanması veya kotalar konması, ihalelerde dansıklı hareket, gelecekte uygulanması planlanan fiyat, üretim ya da satış miktarı gibi rekabete duyarlı bilgilerin paylaşılması, 2) Üretim veya dağıtım zincirinin farklı seviyelerinde faaliyet gösteren teşebbüsler arası ilişkide alıcının sabit veya asgari satış fiyatının belirlenmesi, konularında gerçekleşen anlaşma ve/veya uyumlu eylemler ile bu konulara ilişkin teşebbüs birliği karar ve eylemleri.

⁶⁰ De Minimis uygulamasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Özkan, A. F. (2021). 7246 Sayılı Kanun'la Getirilen De Minimis Kuralının Türk Rekabet Hukukunda Uygulanabilirliği. 2021 Uygulamalı Rekabet Hukuku Programı, İstanbul: Beşir, S.D. (2022). Avrupa Birliği ve Türk Rekabet Hukukunda De Minimis (Hosgörülebirlilik) Kuralı. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (XXVI). 3 471-506.

⁶¹ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=ade64d67-b691-4947-9444-e350d61fd6cc> Erişim Tarihi 28.09.2023.

⁶² <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=720e626d-5e87-4525-93a4-2e2e1a55d1e4> Erişim Tarihi 28.09.2023.

⁶³ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=672d4c64-fdc1-4945-939b-6227077b7051> Erişim Tarihi 28.09.2023.

7246 sayılı Kanun'un getirdiği bir başka değişiklik ise birleşme ve devralma işlemlerinin denetlenmesinde⁶⁴ hâkim durum testi yerine *"etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması"* testinin getirilmesidir. RKHK madde 7 düzenlemesi *"Bir ya da birden fazla teşebbüsün başta hâkim durum yaratılması ya da mevcut bir hâkim durumun güçlendirilmesi olmak üzere ülkenin bütünü yahut bir kısmında herhangi bir mal veya hizmet piyasasındaki etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğuracak şekilde birleşmeleri veya herhangi bir teşebbüsün ya da kişinin diğer bir teşebbüsün mal varlığını yahut ortaklık paylarının tümünü veya bir kısmını ya da kendisine yönetimde hak sahibi olma yetkisi veren araçları, miras yoluyla iktisap durumu hariç olmak üzere, devralması hukuka aykırı ve yasaktır"* şeklindedir. Etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması kriteri ile Kurul'un takdir yetkisinin sınırları genişletilmiştir. Böylece hâkim duruma gelmeye veya mevcut hâkim durumu güçlendirmeye sebep olmamasına rağmen piyasadaki rekabeti etkileyebilecek birleşme ve devralma işlemleri yasaklanmıştır. Değişikliğin uygulaması için 04.03.2022 tarihinde 2022/2 Sayılı Tebliğ 2010/4 Sayılı Tebliğ'de RKHK'a uygun önemli bir kısım değişiklikler gerçekleştirilmiştir. 2022/2 sayılı Tebliğ ile ciro eşikleri güncellenmiş ve Tebliğ'e teknoloji teşebbüsleri tanımı eklenmiş ve söz konusu teşebbüslerin devrine konu olan işlemler açısından ayrıca bir bildirim yükümlülüğü getirilmiştir. Amaç, teknoloji teşebbüslerinin devrine yönelik işlemlerin Kurul'un, denetimine tabi olması ve bu tür teşebbüslerin hedef olduğu devralma işlemlerinin Türkiye pazarındaki etkilerinin her halükârda Kurul'un değerlendirmesine tabi olmasıdır.

Yoğunlaşmaların denetiminde uygulanacak test olarak etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması" testi yürürlüğe girdikten sonra Kurul'un testi uygulayarak izin vermediği ilk birleşme ve devralma kararı 20-37/523-231 sayı ve 13.08.2020 tarihli Marport kararıdır⁶⁵. Karara konu işlemde Ambarlı Limanında faaliyet gösteren MARPORT'un ARKAS Grubu'na ait olan %50 oranındaki hissesinin TIL tarafından devralınmasına izin verilmesi talep edilmiştir. Ayrıntılı bir inceleme sonrasında Kurul, söz konusu işlemin RKHK'un 7. maddesi kapsamında etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğuracağı kanaatine vararak işleme izin vermemiştir. Yakın zamanda ise 23-09/138-40 sayı ve 16.02.2023 tarihli Apollo Endosurgery, Inc.'nin tek kontrolünün Textile Merger Sub Inc. aracılığıyla Boston Scientific Corporation tarafından devralınması işlemine ilişkin kararında⁶⁶ Kurul, bildirim konusu işlemin RKHK'un 7. maddesi ve bu maddeye dayanılarak çıkarılan 2010/4 sayılı Rekabet Kurulundan İzin Alınması Gereken Birleşme ve Devralmalar Hakkında Tebliğ kapsamında izne tabi olduğuna; işlem sonucunda etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılmasının söz konusu olmaması nedeniyle işleme izin verilmesine karar vermiştir.

7246 sayılı Kanun'la getirilen bir diğer değişiklik ise *muafiyet rejimini* düzenleyen RKHK 5. maddede yapılmıştır. 5. madde metni *"Aşağıda belirtilen şartların tamamının varlığı halinde, teşebbüsler arası anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararları 4 üncü madde hükümlerinin uygulanmasından muafır: a) Malların üretim veya dağıtımı ile hizmetlerin sunulmasında yeni gelişme ve iyileşmelerin ya da ekonomik veya teknik gelişmenin sağlanması, b) Tüketicinin bundan yarar sağlaması, c) İlgili piyasanın önemli bir bölümünde rekabetin ortadan kalkmaması, d) Rekabetin (a) ve (b) bentlerindeki amaçların elde edilmesi için zorunlu olandan fazla sınırlanmaması. İlgili teşebbüs veya teşebbüs birlikleri, 4. madde kapsamındaki anlaşma, uyumlu eylem veya teşebbüs birliği kararının muafiyet şartlarını taşıdığı Kurul tarafından tespit edilmesi amacıyla Kuruma başvuruda bulunabilir"* şeklindedir. Mezkûr düzenleme ile muafiyet rejiminde iki temel değişiklik söz konusu olmuştur. RKHK m.5/1'de yapılan değişiklik sonucunda maddede yer alan muafiyet şartlarının varlığı halinde, teşebbüsler arası anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarının 4. madde düzenlemesinden

⁶⁴ Birleşme ve devralmaların denetlenmesine ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Daniş, E. (2023). *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun Uyarınca Birleşme ve Devralmaların Denetimi*. Seçkin Yayınevi.

⁶⁵ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=962da725-83ca-4ab2-8638-7243075135c0>. Erişim Tarihi 28.09.2023.

⁶⁶ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=1c5feddb-2090-46dc-9fdc-61dfd12d2f28>. Erişim Tarihi 28.09.2023.

muaf tutulacağı öngörülmektedir. 7246 sayılı Kanun’la getirilen değişiklikten önce, 5. maddede yer alan muafiyet şartlarının varlığı halinde, teşebbüslerin başvurması koşuluyla, teşebbüsler arası anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarına muafiyet tanınması yetkisi Kurul’a aitti, bireysel muafiyet kararını Kurul verebilmekteydi. Yapılan değişiklikle Kurul tarafından ayrıca karar verilmesine gerek olmadan, eğer şartlar mevcutsa hukuki işlem ya da eylem bireysel muafiyet kapsamında değerlendirilecektir. Muafiyet rejimiyle ilgili ikinci değişiklik ise teşebbüslere kendi kendine değerlendirme imkanının tanınmasıdır. Madde 5/2 de ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerinin, muafiyet şartlarını taşıdığının Kurul tarafından tespit edilmesi amacıyla Kurul’a başvurabileceği hükmüne bağlanmıştır. Düzenleme ile Kurul’a ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerinin talebi halinde muafiyetin varlığını tespit yetkisi verilmiştir.

7246 sayılı Kanun’un getirdiği ve çalışmada ele alacağımız son değişiklik ise Kurum uzmanlarının yerinde inceleme yetkisinin kapsamı genişletilmesidir. Konuyla ilgili RKHK’nun 15. maddesinin yürürlükteki düzenlemesi “Kurul, bu Kanunun kendisine verdiği görevleri yerine getirirken gerekli gördüğü hallerde, teşebbüs ve teşebbüs birliklerinde incelemelerde bulunabilir. Bu amaçla teşebbüslerin veya teşebbüs birliklerinin: a) Defterlerini, fiziki ve elektronik ortam ile bilişim sistemlerinde tutulan her türlü verilerini ve belgelerini inceleyebilir, bunların kopyalarını ve fiziki örneklerini alabilir, b) Belirli konularda yazılı veya sözlü açıklama isteyebilir, c) Teşebbüslerin her türlü mal varlığına ilişkin mahallinde incelemeler yapabilir. İnceleme, Kurul emrinde çalışan uzmanlar tarafından yapılır. Uzmanlar incelemeye giderken yanlarında incelemenin konusunu, amacını ve yanlış bilgi verilmesi halinde idarî para cezası uygulanacağını gösteren bir yetki belgesi bulundururlar. İlgililer istenen bilgi, belge, defter ve sair vasıtaların suretlerini vermekle yükümlüdür. Yerinde incelemenin engellenmesi veya engellenme olasılığının bulunması durumunda sulh ceza hâkimi kararı ile yerinde inceleme yapılır” şeklindedir. Söz konusu değişiklik ile Kurul’un yerinde inceleme ve belge toplama yetkisinin sınırları özellikle dijital veriler bakımından genişletilmiştir. Kurum uzmanlarına, teşebbüslerin defterlerini, her türlü fiziki evrak ve belgelerini inceleme, gerek görülmesi durumunda bunların suretlerini alma yetkilerinin yanı sıra, teşebbüslerin elektronik ortam ile bilişim sistemlerinde tutulan her türlü verilerinin ve belgelerinin yerinde inceleme mahallinde incelenmesine ve/veya bunların kopyalarının alınarak Kurum merkezine getirilerek incelenmesine ve muhafazasına ilişkin yetki verilmiştir.

Uygulamayı göstermek üzere de Kurum tarafından Yerinde İncelemelerde Dijital Verilerin İncelenmesine İlişkin Kılavuz⁶⁷ 08.10.2020 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu değişiklik bağlamında Kurum uzmanları yaptıkları yerinde incelemelerde teşebbüslere ilişkin dijital veriler kapsamında, teşebbüs çalışanlarının WhatsApp yazışmalarını incelemiş, gerekli gördükleri durumlarda da kopyalarını almışlardır. Yine mezkûr değişiklik sonrası yerinde incelemelerde alınan WhatsApp yazışmaları Kurul kararlarında delil olarak kabul edilmiştir. Hatta teşebbüs çalışanları tarafından silinen dijital veriler, yerinde incelemenin engellenmesi veya zorlaştırılması olarak değerlendirilmiş ve RKHK’nun 16. maddesi çerçevesinde ilgili teşebbüslere idari para cezası uygulanmıştır. Rekabet Kurulu’nun 21-24/278-123 sayı ve 29.04.2021 tarihli Eti kararında⁶⁸, yürütülen önaraştırma kapsamında Kurum uzmanlarının Eti’de yaptığı yerinde incelemede teşebbüs çalışanları ofiste bulunmasına rağmen, hali hazırda teşebbüste yetkili kimsenin olmadığını beyan etmeleri yanı sıra, yapılan uyarılara rağmen teşebbüse ait verilerin Eti çalışanı tarafından silinmesi yerinde incelemenin engellenmesi ve zorlaştırılması olarak değerlendirilerek ilgili teşebbüse idari para cezası verilmiştir. Yine Rekabet Kurulu’nun 21-27/354-173 sayı ve 27.05.2021 tarihli Çiçek Sepeti kararında⁶⁹, soruşturma devam ederken gerçekleştirilen yerinde incelemede Kurum uzmanlarının

⁶⁷ <https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/kilavuzlar/yerinde-inceleme-kilavuz1-20201009091644514-pdf>. Erişim Tarihi 29.09.2023.

⁶⁸ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=5a6a8baf-31f0-44cf-96c7-278940729ad9>. Erişim Tarihi 29.09.2023.

⁶⁹ <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=db4f912d-e9f4-441b-8aca-a172ac0610c6>. Erişim Tarihi 29.09.2023.

uyarlarına rağmen Çiçek Sepeti çalışanları arasında gerçekleşen WhatsApp yazışmalarının silinmiş olduğu, çalışanlardan birinde mevcut olup diğerinde olmayan yazışmalar aracılığıyla tespit edilmiş ve Kurul tarafından yerinde inceleme sırasında bir takım yazışmalar silinerek incelemenin engellenmesi ve zorlaştırılması nedeniyle Çiçek Sepeti hakkında idari para cezasına hükmedilmiştir.

3. Sonuç

Serbest piyasa ekonomisinin dinamosu olan rekabet hukukunun ülkemizdeki uygulaması görece yeni olmasına rağmen oldukça önemli bir yol katedilmiştir. 1994 yılında kabul edilip 1997 yılında Rekabet Kurumu'nun göreve başlamasıyla uygulanmaya başlanan 4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'da zaman içerisinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. 2008 yılında yapılan kapsamlı değişikliklerden sonra, 2014 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen Rekabet Kanunu Tasarısı kadük kalarak yasalaşamamıştır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan ve RKHK'da önemli değişiklikler içeren 7246 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 24.06.2020 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 7246 Sayılı Kanun'da yapılan değişiklikler taahhüt ve uzlaşma müesseseleri, De Minimis uygulaması, birleşme ve devralmaların kontrolünde davranışsal tedbirlerin yanında yapısal tedbirlerin de uygulanması, yine birleşme devralmaların denetiminde etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması testi, muafiyette kendi kendini değerlendirme ilkesi ve Kurum uzmanlarının yerinde inceleme yetkisinin genişletilmesidir. Söz konusu Kanun değişikliklerinin her biri başlı başına bir çalışma konusu teşkil edecek niteliğe sahiptir. Bununla beraber bu çalışmanın kapsamı gereği kısaca ele alınmışlardır.

7246 Sayılı Kanun'da yapılan değişikliklerin birçok gerekçesi ve sonucu mevcuttur. Çalışmanın konusunu oluşturan değişiklikler, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyelik sürecinin bir parçası olan Gümrük Birliği'ne katılmanın koşulu olan rekabet hukuku kurallarının kabul edilmesi ve mehzaz Avrupa Birliği rekabet hukuku kurallarında değişiklik gerçekleştiğinde bu değişikliklere ulusal rekabet hukuku kurallarının uyumlaştırılması zorunluluğudur. Çalışmada ele alınan RKHK hükümlerinde gerçekleştirilen değişikliklerin çok büyük bir kısmı Avrupa Birliği rekabet hukukunda 2004 yılında yapılmıştır. 7246 Sayılı Kanun'la yapılan değişikliklerden sonra Rekabet Kurulu kararlarında sıkça Avrupa Birliği Komisyonu'nun aldığı kararlara atıf yapılmasından mehzaz rekabet hukukunun izlendiği ve uyumlaştırma çabası anlaşılmaktadır.

İnceleme konusu olan Kanun değişiklikleri ile ulusal ve uluslararası alanda yaşanan teknolojik ve ekonomik gelişmelere uyum sağlayabilmenin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Yapısal tedbirler, de minimis uygulaması ve yerinde incelemede elektronik verilerin incelenecek bilgi belgeler arasına dahil edilmesi bu gelişmelere uyum sağlama kadar bu gelişmelerin ortaya çıkardığı ihtiyaçların da bir sonucudur. Yine söz konusu değişikliklerle, inovasyon ve AR-GE'nin desteklenmesi ile yüksek verimlilik idealleri çerçevesinde yatırımlara elverişli, öngörülebilir bir ortam sağlanması hedeflenmiştir.

İlaveten, yapılan değişikliklerle Rekabet Kurumu'nu piyasaların ihtiyacını daha iyi karşılayabilecek daha etkin ve aktif ve dinamik hale getirecek gerekli yapı ve araçlarla donatılması ve son tahlilde piyasalarda rekabetin geliştirilmesi suretiyle toplumsal refahın artırılması hedeflenmektedir. Yine değişikliklerin uygulanmaya başlanan yeni müesseselerle usul ekonomisinin sağlanmasını, Kurul'un yaptığı incelemelerin daha etkili yapılması ve kısa zamanda şekilde sonuçlandırılmasını mümkün kılacağı öngörülmektedir. Taahhüt ve uzlaşma müesseseleri ile kamusal maliyetlerin azaltılması, kamu kaynaklarının azaltılması ve etkin kullanımına hizmet edileceği gibi, toplumda uzlaşma kültürünün yaygınlaşmasına da katkıda bulunması söz konusu olacaktır.

4. Kaynaklar

Beşir, S.D. (2022). Avrupa Birliği ve Türk Rekabet Hukukunda De Minimis (Hoşgörülebilirlik) Kuralı. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (XXVI)*. 3 471-506.

- Coşkun, S.Y. (2020). Türk Rekabet Hukukunda Uzlaşma Müessesesine Eleştirel Bir Bakış. *Yorum-Yönetim-Yöntem Uluslararası Yönetim-Ekonomi ve Felsefe Dergisi* Cilt: 8 (2), 79-94.
- [Coşkun](#), S.Y. (2023). *Rekabet Hukukunda Taahhüt Uygulamaları ABD, Avrupa Birliği ve Türkiye Sistemleri*. Platonhukuk Yayınevi.
- Daniş, E. (2023). *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun Uyarınca Birleşme ve Devralmaların Denetimi*. Seçkin Yayınevi.
- Gürkaynak, G. (2003). *Türk Rekabet Hukuku Uygulaması için "Hukuk ve İktisat" Perspektifinden "Amaç" Tartışması*. Rekabet Kurumu Yayınları No. 14: Ankara.
- <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss215.pdf>). Erişim Tarihi 23.09.2023.
- Kara A.& Tuzcu, A. (2020). Türk Rekabet Hukukunda Yoğunlaşmaların Denetiminde Yapısal-Davranışsal Tedbir Mekanizması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 583- 616.
- Kağıtçıoğlu, M. (2021). İdare Hukuku Yaklaşımıyla Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'da Yapısal Tedbirler. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Yıl: 12, Sayı:47.
- OECD. (2006). Roundtable on Merger Remedies and Sanctions in abuse of Dominance Cases, Note by the European Commission. https://ec.europa.eu/competition/international/multilateral/2006_june_remedies_sanctions.pdf. Erişim Tarihi: 22.09.2023.
- OECD. (2019). The Divestiture of Assets as a Competition Remedy: Stocktaking of International Experiences. <https://www.oecd.org/daf/competition/divestiture-of-assets-competition-remedy-ENG-web.pdf>. Erişim Tarihi: 25.09.2023.
- Özkan, A. F. (2021). 7246 Sayılı Kanun'la Getirilen De Minimis Kuralının Türk Rekabet Hukukunda Uygulanabilirliği. *2021 Uygulamalı Rekabet Hukuku Programı*, İstanbul.
- Tanlı, D. (2023). Rekabet Hukukunda Uzlaşma Kurumu. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 81 (1), 21-79.
- Varlı, E. B. (2020). *Türk Rekabet Hukukunda Uzlaşma Prosedürü*. [Yetkin Yayınları](#).

TÜRKİYE'YE GÖÇ ETKİLERİ VE YOL AÇTIĞI SORUNLAR

Songül BAYRAMOĞLU⁷⁰

Özet

Göç, insanoğlunun var olduğu günden bu yana yaşadığı topraklardan farklı nedenlerle başka bölgelere taşınmasıyla başlamış bir olgudur. Tarihsel süreç içinde Anadolu, birçok göç hareketine tanıklık etmiş, bazen bu göçlere kapılarını açmış, bazen de bu göç hareketlerinin bir parçası olmuştur. Göçler sayesinde uygarlıklar son bulmuş, bazıları ise yükselmiştir. Kültürler ve diller bu göçlerle değişim göstermiş, bazen birbirlerine katkıda bulunmuş, bazen de kaybolmuştur. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Anadolu birçok göç dalgasını yaşamış ve bu göçler, Anadolu'nun kültürel mozağını oluşturmuştur. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, birçok farklı ülkeden gelen göçmenler, Türkiye'nin hem idari hem de ekonomik gündeminde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu araştırma, 1923-2011 yılları arasındaki önemli göç hareketlerini ve bu hareketlerin Türkiye üzerindeki etkilerini inceler.

Anahtar Kelimeler: Göç olgusu, göçmen topluluklar, nüfus mübadelesi, Suriye göçü, İşçi göçü

Аннотация

Миграционное движение, начавшееся с истории человечества, по его наиболее общему определению состоит в том, что люди покинули места своего проживания по многим причинам с момента своего существования, добровольно или принудительно, на короткий или длительный срок. Анатолийские земли на протяжении всей истории, время от времени становились путями миграционных перемещений, больших и малых, а иногда и принимающими эти миграции. В результате миграции, цивилизации были разрушены, возникли новые. В то же время культуры, языки менялись и находились под влиянием друг друга, иногда обогащаясь, а иногда ассимилируясь. Культурное развитие Анатолии, где произошло много миграций с момента основания Османской империи до Республиканского периода, также произошло благодаря способности различных декоммунизированных общин сосуществовать. С момента провозглашения Республики в 1923 году и по сей день в Турцию прибывают иммигранты из разных стран, лица, получившие обмен и убежище, как в административном, так и в экономическом плане, правительства были включены в важные вопросы повестки дня. В сентябре декоммунизированные мигранты, балканская миграция, миграция из Болгарии, Югославии, Румынии, Германии и Сирии в Турцию в период с 1923 по 2011 год, а также трудовая миграция из Турции в Германию и события 6-7 сентября, были рассмотрены последствия для Турецкой Республики и проблемы, связанные с мобильностью немусульманских подданных, эмигрировавших из нашей страны в статье.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göçmen, Dış Göç

1. Giriş

Göç terimi, Latince "migrare" kelimesinden türemiş olup, bireylerin veya toplulukların bulundukları yeri terk edip yeni bölgelere taşınmalarını ifade eder. İnsanlık tarihi boyunca göç, bireylerin veya grupların coğrafi konum değiştirmesi olarak karşımıza çıkar. Eski Türkçede "köç" kelimesi taşınma ya da taşınan yük anlamına gelirken, zamanla bu "köç" şeklinde evrilmiştir. Bu, zaman

⁷⁰ Songül Bayramoğlu, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı
songul.bayramoglu6@gmail.com

içinde göç etmek, göçebe gibi kelimelerle genişlemiştir. Göç, esasen eşyaların hareketinden veya insanların bir yerden diğerine geçişinden türemiştir. Ahıska Türkleri gibi bazı Türk topluluklarında, "köçmey" kelimesi, evlenen bir kadının kendi evinden eşinin evine taşınmasını ifade eder. Göç kelimesi, birçok farklı bağlamda farklı anlamlar taşır.

Türk Dil Kurumu, göçü "Ekonomik, toplumsal, siyasi nedenlerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden diğerine veya bir yerleşim biriminden diğerine hareketi" şeklinde tanımlar (TDK, 2023). Uluslararası Göç Örgütü göçü, bireylerin ya da grupların ulusal sınırlar ötesi veya bir devlet içerisindeki hareketi olarak açıklar. Bu tanım, mültecilerden ekonomik nedenlerle hareket edenlere kadar geniş bir yelpazede yer alabilir (researchgate.net, 2023).

1.1. Göç ve Göçmen Kavramlarının Ayrımı

Göç etmek, bir bireyin ya da topluluğun kendi ülkesini terk edip yeni bir ülkeye yerleşmesi, geçmişiyile olan bağlarını kopararak yeni bir başlangıç yapması anlamına gelir. "Göç" ve "göçmen" kelimeleri arasındaki temel fark, "göç"ün genellikle yabancı bir ülkeye taşınmayı, "göçmen" kelimesinin ise hareketi ifade etmesidir. Ancak, "göçmen" terimi genellikle politik bir sınırın geçişini, yani bir ülkeden diğerine geçişi belirtir. Göçmenlik, sürekli bir durumu değil, belli bir süreliğine bir yerde olmayı ifade eder. Modern çağda, eğitim olanaklarının artması, teknolojik ilerlemeler ve ekonomik gelişmelerle birlikte göçün nedenleri ve sonuçları tarih boyunca olduğundan farklılaşmıştır (waset.org, 2023).

1.2. Göçü Doğuran Genel Nedenler

Göç olgusu, birçok farklı kategoriye ayrılarak incelenebilir: iç göç, dış göç, zorunlu göç ve gönüllü göç gibi farklı türlerle karşımıza çıkar (Ekici ve Tuncel,2015).,

Uluslararası göç hareketlerinin temel sebepleri şunlardır (Ekici ve Tuncel,2015):

1. Ekonomik Faktörler: İş olanaklarının azlığı, doğal kaynakların bulunabilirliği, gelir dağılımının eşitsizliği ve tarım arazilerinin parçalanması.
2. Siyasi Tetikleyiciler: Savaşlar, devrimler, ulusal sınırların değişimi, askeri darbeler, yerel anlaşmazlıklar ve terörizm.
3. Sosyal Nedenler: Eğitim, sağlık ve güvenlik hizmetlerinin eksikliği ile birlikte hızlı nüfus artışı.
4. Doğaya Bağlı Sebepler: Depremler, sel felaketleri, toprak kaymaları, kuraklık dönemleri, erozyon ve çölleşme olayları.

Göçü etkisi altına alan ana faktörleri ise şu şekildedir (Ekici ve Tuncel,2015):

- 1- Demografik Dinamikler,
- 2- Sosyal, Tarihî ve Siyasi Faktörler,
- 3- Ekonomik Tetikleyiciler,
- 4- Politik Koşullar,
- 5- Çevresel Değişimler.

1.2. Göç Çeşitleri

Birçok araştırmada farklı göç sınıflandırmaları ile karşılaşmaktayız. Fichter, göçü temelde zorunlu ve gönüllü olmak üzere ikiye ayırırken, Peterson dört farklı kategori belirlemiştir: ilkel göç, kontrollü göç, serbest göç ve zorunlu göç. Türkiye'deki yaygın sınıflandırmalara bakarsak, kentten kente, kentten kıra, kırdan kente ve kırdan kıra olarak ayrılırlar (Kargı,2017). Ancak en yaygın kullanılan sınıflamalar iç-dış, zorunlu-gönüllü ve kalıcı-geçici göç olarak öne çıkar. Sonraki bölümde Türkiye'deki dış göçlerin tarihini inceleyeceğiz.

2. Türkiye'de Dış Göçler

2.1. Dış Göçün Tanımı

Dış göç; bir birey veya topluluğun başka bir ülkeye çalışmak ya da yaşamak amacıyla hareket etmesi olarak ifade edilmektedir (Aslan,2020). Göç tarihinin başlangıcına baktığımızda, 4. yüzyılda Hunların ve German kavimlerinin büyük göç hareketleriyle başladığını görüyoruz. 16. yüzyılda Amerika'nın keşfi ile kıtalararası göçler artmıştır (Aksoy,2012). Daha yakın bir tarihte, 2010'da Suriye'deki iç savaş, bölge halkını zorunlu göçe itmiştir, bu da dış göçün en güncel örneklerinden biridir (Ekici ve Tuncel,2015).

2.1. Cumhuriyetin İlk Göçü: Mübadele Göçmenleri

Cumhuriyet döneminin en büyük göç hareketi, 1923'te Lozan Antlaşması'nın bir parçası olarak Yunanistan ile Türkiye arasında yapılan zorunlu mübadele ile gerçekleşti. Bu anlaşma uyarınca, Yunanistan'da yaşayan Müslümanlar ve Türkiye'de yaşayan Rumlar, dini temellere dayanarak karşılıklı olarak yerlerini değiştirdiler. Bu süreçte, göçmenlerin sahip oldukları mülkler için bir tazminat sistemi oluşturuldu (Bozdağlıoğlu,2014:9-32).

Bu mübadele sürecinde, yaklaşık 1.200.000 Rum, Anadolu'dan Yunanistan'a taşındı; buna karşılık, 500.000 Müslüman Türk, Yunanistan'dan Türkiye'ye geldi (goc.gov.tr, 2023). Ancak, bu değişimden İstanbul'daki Rumlar, Gökçeada ve Bozcaada'nın Rumları ile Yunanistan'daki Batı Trakya Türkleri muaf tutuldu.

Göç eden kişiler, hem kaynak ülkede hem de yerleştikleri yeni ülkede çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu zorluklar arasında en belirgin olanı, istihdamın karşılanamaması ve işsizliğin artışıdır. Bu durum, göçün hedef bölgesinde ekonomik ve sosyal sorunlara neden olabilmektedir (Bal, 2012).

1923'te yeni kurulan Türkiye, birçok iç ve dış sorunla mücadele ediyordu. Uzun savaşların ardından, toplumun çoğunluğu yaralarını sarmayı beklerken nüfus mübadelesi ekstra bir iskan problemi yarattı (Oğuz Uzuner,2021) Savaş sonrasında, yaklaşık 1,5 milyon insanın evsiz olduğuna dair gayriresmi veriler mevcuttur. 1927'deki nüfus sayımı, 13.464.564 kişiyle, bu iskan sorununun ciddiyetini ortaya koymaktadır (Öz ve Berber, 2010).

Türkiye'deki yaygın yoksulluk, altyapı, sağlık sorunları ve diğer sosyal zorluklar, yeni gelen göçmenleri de etkilemiştir. 1923-1929 döneminde, göçmenlerin sorunları için ayrılan bütçenin sadece yüzde 60'ı kullanılmıştır (Gökacı,2008). Göç eden Rumların yerine yerleştirilmek istenen göçmenler, bu yerlere yerleşme planlarını kabul etmeyip farklı bölgelere taşındılar, çünkü Rumların bıraktığı yerler yağmalanmış ve zarar görmüştür (Erdal,2006).

Ayrıca, işsizlik de bir başka problem olarak ortaya çıktı. Göçmenlerin birçoğu, geri dönme hayali taşıyarak mevcut iş fırsatlarına katılmadı. Devlet, göçmenlerin tarımsal üreticiler olmasını umuyordu.

Göçmenlerin Türkiye ekonomisine kattığı değer büyüktür, fakat bu konudaki istatistiki verilere dair eksiklikler bulunmaktadır (Bulut, 2017).

Göçmenler arasında başlangıçta toplumsal uyum sorunları yaşandı. Bunun nedenlerinden biri, tüm göçmenlerin etnik olarak Türk olmamasıydı. Birçoğu dil bilmiyor ve farklı kültürel geçmişlere sahip olmalarına rağmen Müslüman Türk olarak kabul ediliyorlardı. Mübadele göçü, tarihe zoraki bir göç olarak kaydedilmiştir (Yıldız N ve Yıldız E,2012).

2.2. Balkan Göçleri

Balkan Savaşları'nı ele almadan önce, 1912-1913 yılları arasında gerçekleşen bu tarihsel döneme kısaca değinmek gerekir. Bu savaşlar, Osmanlı İmparatorluğu için toprak kaybının yanı sıra, vatandaşlık değişikliğine de yol açtı. Savaş sonrası antlaşmalar bu vatandaşlık sorununu ele aldı ve insanlara hangi devlette yaşamak istediklerini seçme hakkı tanındı. Bazıları Osmanlı topraklarına taşındı, diğerleri ise Osmanlı vatandaşlığını tamamen bıraktı (Serbestoğlu,2013).

2.2.1. Bulgaristan Göçü

Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından Bulgaristan'dan Türkiye'ye olan göçler süregeldi. 1925'te imzalanan bir anlaşmayla, Türklerin Bulgaristan'dan gönüllü göçüne izin verildi. Bulgaristan yönetiminin Türk azınlığa yönelik baskıları, 1934-1939 yılları arasında göç oranını arttırdı. Türkiye, göçmenleri ağırladı, fakat aynı zamanda yasadışı göçü engellemeye çalışmıştır (Altuğ, 1991).

2.2.2.Yugoslavya'dan Yapılan Göçler

Yugoslavya'dan Türkiye'ye olan yoğun göç, çoğunlukla serbest göç kapsamında gerçekleşti, bu da devlet yardımlarından az yararlanmalarına neden oldu. Bu dönemdeki göçleri Şerafettin Yücel "Yugoslavya'dan Sessiz Türk Göçü" olarak adlandırmıştır. Yugoslavya'nın ekonomik ve sosyal baskıları Türkleri göçe itti, ancak Türkiye'ye gelenler kendi tercihlerine göre bazı bölgelere yerleştiler (Serbestoğlu,2013).

2.2.3.Romanya'dan Yapılan Göçler

Romanya'da, Dobruca bölgesinde demografik dengeleri değiştirmek amacıyla Türk nüfusun yaşadığı bölgelere Romenlerin yerleştirilmesi, Türklerin ekonomik sıkıntılar yaşamasına neden oldu. 1923-1933 yılları arasında, Türkiye'ye göç edenlerin sayısında artış gözlemlendi. Ekonomik kaynakların yanı sıra, sosyal ve kültürel zorluklar da bu göçü tetikledi (Öksüz,2010).

1936'da yapılan bir göç anlaşması, göçmenlerin yaşadığı zorlukları büyük ölçüde hafifletti. Romanya'dan Türkiye'ye gerçekleşen göçler, ülkenin ekonomisine önemli katkılar sağladı (Ömer,2019). Balkanlardan gelen göçmenler, ekonomik, iskân ve işsizlik sorunlarıyla karşılaştı. Devlet, ekonomik ve sosyal sorunlarla başa çıkmakta zorlandı. 1989'a kadar Balkanlardan sürekli göç alındı. Aynı dönemde, Doğu Türkistan, Irak, İran ve Afganistan gibi diğer ülkelerden de göçler oldu.

2.2.4.Nazi Almanyası'ndan Kaçan Göçmenler

Nazi Almanyası'nın baskısından kaçan yaklaşık 800 bilim insanı ve sanatçı, 1933-1945 yılları arasında Türkiye'ye sığınmıştır. Bu göçmenlerin büyük bölümü Yahudi kökenliydi ve çoğunluğu İstanbul'un Moda semtine yerleşti. E.Hirsht gibi ünlü bir hukukçu da bu göç dalgasının içinde yer aldı ve Türk Ticaret Kanunu'nun yazılmasında kritik bir rol oynadı. Bu göçmenler, sadece bilim ve sanat alanında değil, aynı zamanda ekonomik alanda da Türkiye'ye katkıda bulundular (goc.gov.tr, 2023).

2.2.5. Suriye Göçü

Suriye'deki iç savaşın kökleri, Arap Baharı'nın 2010'da Tunus'ta patlak vermesiyle başladı. O dönemde, Tunuslu Muhammed Buazizi'nin kendini yakarak başlattığı protestolar, Arap dünyasında büyük bir harekete sebep oldu. 2011'de Suriye'deki huzursuzluklar göç hareketlerine yol açtı ve bu hareketler zamanla Türkiye'ye olan yoğun göçe dönüştü. Bu göç, Türkiye'yi güvenlik, ekonomik ve sosyo-kültürel yönlerden etkiledi (Karasu, 2018).

2.2.5.1. Güvenlik Bakımından Etkiler

Türkiye, Suriye göçünden kaynaklanan terör eylemleriyle karşı karşıya kaldı. Özellikle PKK ve PYD tarafından gerçekleştirilen saldırılar, ülkenin turizm sektörüne de darbe vurdu. Aynı zamanda, kentlerde suç oranlarında belirgin bir artış yaşandı. Suriyeli sığınmacıların suç oranlarından daha kaygı verici olan şey, bu bireylerin suçla ilişkilendirilme potansiyelidir. Çoğunluğu Türkçe bilmeyen, eğitimsiz ve işsiz olan bu sığınmacılar, suç örgütlerine dahil olma riski taşımaktadırlar. Eğitim görmeyen Suriyeli gençlerin suçla ilişkisi, bu bireylerin şiddete maruz kaldığı bir ortamda büyümeleriyle bağlantılı olabilir. Suriyeli kadınların bazıları ise zor şartlar altında çalışmaya veya fuhuşa sürüklenmektedir (Coşkun, 2015).

Suriyeli sığınmacıların getirdiği bir diğer risk, sağlıkla ilgili sorunlardır. Bu sığınmacılarla birlikte Türkiye'de kızamık, difteri ve çocuk felci gibi bulaşıcı hastalıkların yayılma riski artmıştır (Acar,2019).

2.2.5.2. Ekonomik Bakımından Etkiler

Suriyeli göçmenlerin ekonomik alana kattığı etki büyük olmuştur. İşçi maaşlarının azalması ve iş fırsatlarının kısıtlı hale gelmesi, yaşam maliyetinin yükselmesine sebep olmuştur. Sınırdaki bulunan şehirlerimizde ticaret ciddi şekilde etkilenmiştir (Acar,2019).

2.2.5.3. Sosyo-Kültürel Bakımından Etkiler

Suriyeli mültecilerin bulunması iş olanaklarını kısıtlamış, devletin yardımları bu mültecilere yönlendirilmiştir. Bu da yerel toplumda ayrıştırmalara yol açmıştır. Eğitim ve sağlık sistemlerinde Suriyeliler nedeniyle ciddi yükler oluşmuştur. Suriyeli mültecilerin bazı davranışları ve olayları, toplumsal gerilimi artırmıştır. Yerel halk ve Suriyeli mülteciler arasında adaptasyon sorunları belirginleşmiştir. Şehirlerdeki Suriyeli oranı arttıkça, bu yerel halkta artan bir güvensizlik hissine yol açmaktadır (Tunç, 2015).

Suriyelilerin Türkiye'de yaşamaya başlaması, kentlerde bazı zorluklara yol açmıştır. Başta olumlu bir algı ile karşılanan ve yardım kampanyalarıyla desteklenen Suriyeliler, zamanla toplumun gözünden düşmeye başlamıştır. İş piyasasındaki rekabet, maaşların düşmesi, kültürel ve sosyal farklılıklar, terör olayları ve suçlarda artış, Suriyelilere yönelik genel bakışı olumsuz etkilemiştir. Sosyal uyumsuzluk toplumda daha belirgin bir hal almıştır (Karasu, 2018).

3. Türkiye'den Göçler

3.1. 6-7 Eylül Olayları

1955'te İstanbul'da 6-7 Eylül Olayları yaşanmıştır. M.K.Atatürk'ün evinin Selanik'te bombalandığına dair haber ülkeyi ayağa kaldırmış, ancak bu haberin gerçek olmadığı anlaşılsa bile, öfkeli gruplar Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşlara saldırıda bulunmuştur. Bu saldırılar sonucunda birçok yapı zarar görmüş ve bazı gayrimüslim vatandaşlar hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar neticesinde birçok Rum, Ermeni ve Yahudi ülkeyi terk etmiştir. Bu göç, özellikle ekonomiye büyük darbe vurmuştur

çünkü o dönemin sermaye sahibi çoğunlukla gayrimüslimlerdi. Bu olaylar uluslararası arenada da yankı bulmuştur (İnce, 2019).

3.2. Türkiye'den Almanya'ya İşçi Göçü

1961'de Almanya ile Türkiye arasında imzalanan İşgücü Anlaşması, işçi göçü için yasal bir zemin hazırlamıştır. İşçi gönderiminin arkasındaki ana düşünceler; işsizliğin azaltılması, işçilerin geri dönüşleriyle teknolojik bilginin transferi ve döviz geliri sağlamaktır. Almanya'ya işçi gönderilmesinin ardından işsizlikte belirgin bir azalma yaşandı, döviz girişi ödemeler dengesine olumlu etkide bulundu. İlk başta geçici olarak planlanan işçi göçü, zamanla daha kalıcı bir duruma büründü ve bu, ülkeye bazı olumsuzluklar getirdi. Almanya'daki Türk nüfusu şu anda 3 milyondan fazladır. Ayrıca, Almanya'daki göçmen işçiler, ayrımcılıkla karşı karşıya kalmışlardır. Göçmenlerin kazandıkları parayı ülkelerine göndermelerıyla, bazı ailelerin ekonomik durumu iyileşmiş, bu durum bazı sosyo-ekonomik ve kültürel farklılıkları derinleştirmiştir (Pusat, 2021).

4. Sonuç

Türk kavimleri, tarih boyunca bulundukları bölgelerde kültürlerini ve geleneklerini sürdürmüşlerdir. Kendi değerlerini koruma konusunda zorluk yaşadıklarında direnç göstermiş, başarılı olamazlarsa göç etmeyi tercih etmişlerdir. Bu göçlerde etnik temizlik politikalarının da etkili olduğunu belirtmek mümkündür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet olarak kuruluş sürecinde, göç politikaları önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde göç, demografik yapıyı değiştirmek ve nüfusu homojenleştirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, Anadolu kültürüne uyum sağlama potansiyeline sahip olan ve din bazında benzerlikler taşıyan bireylerin, özellikle Balkanlardan Türkiye'ye getirilmesi hedeflenmiştir. Bu göçmenlerle tam anlamıyla hedeflenen sonuç alınamasa da, gelen göçmenlerin ekonomiye katkıları olmuştur. Aynı zamanda, Almanya ve diğer ülkelerden gelen bilim insanları, hukuk başta olmak üzere birçok alanda büyük katkılar sunmuşlardır.

Türkiye, tarih boyunca pek çok göçe tanıklık etmesine rağmen, Suriyeli mülteciler konusunda yeterli başarıyı gösterememiştir. Başlangıçta 400 bin olarak tahmin edilen Suriyeli sayısı, 3.6 milyonu geçmiştir. Savaşın hala devam ettiği göz önünde bulundurulduğunda, sığınmacı sorunu daha da karmaşık bir hal almaktadır. Suriyeli sığınmacıların ülkeye dağılımı kontrolsüz olmuş, bu da birçok problemi beraberinde getirmiştir.

Sığınmacı meselesi, güvenlikten barınmaya, eğitimden kültürel uyuma kadar birçok boyutu olan karmaşık bir konudur. Hem Türkiye hem de Suriyeli sığınmacılar için bu süreç, oldukça zorlayıcı ve sabır gerektiren bir süreci ifade etmektedir.

5. Kaynaklar

- Acar, Ü. (2019). Şartlı mülteciler ve ulusal güvenlik. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(3), 1211-1225.
- Aksoy, Z. (2012). Uluslararası göç ve kültürlerarası iletişim. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(20), 292-303.
- Altuğ, Y. (1991). Balkanlardan anayurda yapılan göçler. Belleten, C.LV, S.212, 109-120.
- Aslan, Z. (2020). TR'de Göç ve Göçmenler (1914-1960) Karadeniz, Batum, Bulgaristan, Türkistan Türkleri ile Romanya Yahudileri. Libra Kitap. İstanbul.

- Bal H., Ayg l H. H., Oğuz Z. N., Uysal M. T. (2012). G  le gelenlerin toplumsal sorunları (Isparta  rne i). Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2012(27), 191-210.
- Bozda lıo lu Y. (2014). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve sonuçları. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 180(180), 9-32.
- Bulut, B. (2017). Büyük mübadele: Türkiye'ye zorunlu göç (1923-1925). Tarih Kritik Dergisi, 3(1), 87-93.
- Coşkun, E. (2015). Kayıt dışı çalışma ve fuhuş kısılcacında göçmen kadınlar. D SKAR, 4, 104-116.
- Ekici, S., & Tuncel, G. (2015). G   ve insan. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 5(1), 9-22.
- Erdal,  . (2006). Mübadele (Ulusla ma sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923 1925). IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- G ka tı Mehmet, A. (2008). Nüfus mübadelesi kayıp bir ku a ın hikâyesi. İletişim Yayınları, İstanbul.
- İnce, C. (2019). G   Kuramları ve Suriye G     zerine bir değerlendirme. OPUS International Journal of Society Researches, 11(18), 2579-2615.
- Karasu, M. A. (2018). Türkiye'ye yönelik dış göçler, suriyeli s  nmacı göçü ve etkileri. Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi, 14(1), 21-41.
- Kargı, Birkan. (2017). Türk yazınında seçili iki romanda g   ve göçmen olgusunun payda lık bağlamında yansımaları. International-Journal of Languages Education, 5(3), 108-115.
- Oğuz Uzuner  . (2021). 1923 - 1945 yılları arasında gerçekleşen dış göçler. Balkanlar ve Avrupa Araştırmaları Dergisi, 8(1), 51-66.
- Öksüz, H. (2010).  kili ilişkiler çerçevesinde balkan ülkelerinden türkiye'ye göçler ve g   sonrası iskân meselesi (1923-1938). Atatürk Dergisi, C.III, S.1, 181.
- Ömer, M. (2019). Romanya-Türkiye ilişkilerinde g   perspektifi (1923-1936). Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.30, 326-327.
-  Z, M., & Berber, F. (2010). Mübadele sürecinde sorunlar ve merkezden müdahaleye bir  rnek: 1927 Manisa Tefti i. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 26, 461-504.
- Pusat, E. H. (2021). Türkiye'den Almanya'ya i  i g  n n, 1960 sonrası türk sinemasına yansımaları. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 10(3), 631-638.
- ResearchGate. (Erişim Tarihi: 20.09.2023). G   teorilerinin karşılaştırmalı analizi. https://www.researchgate.net/publication/358008642_Goc_Teorilerinin_Karsilastirmali_Analiz_i
- Serbesto lu,  . (2013). Balkan savaşları ve tabiiyet sorunu. T D, 28(2), 471-486.
- Tunç, A.  . (2015). Mülteci davranışı ve toplumsal etkileri: Türkiye'deki suriyelilere ilişkin bir değerlendirme. Tesam Akademi Dergisi, 2(2), 29-63.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (Erişim Tarihi: 20.09.2023). <https://www.tdk.gov.tr>
- Türkiye Devlet Destekli Kurum (TDK). (Erişim Tarihi: 20.09.2023). G   Tarihi. <https://www.goc.gov.tr/goc-tarihi>
-  nal, S., & Demir, G. (2009). G   kimlik ve aidiyet bağlamında Türkiye'de balkan göçmenleri. VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı, 383.

World Academy of Science, Engineering and Technology. (Erişim Tarihi: 20.09.2023). Globalization and International Relations Conference. <https://waset.org/globalization-and-international-relations-conference>

Yıldız, N., & Yıldız, E. (2012). Mübadele meselesi ve cumhuriyet dönemi tarımsal kalkınma politikası. Trakya University Journal of Social Science, 14(1), 359-380.

Saltanata Giden Yolda Bir Rüya Nasıl Kurgulanır: Kadı Burhaneddin Örneği

Tülay Yürekli⁷¹

Özet

Ortaçağ tarih kaynaklarında rüyalar yoluyla saltanat tebşir edildiğine dair pek çok örnek vardır. Bu rüyalar rivayetlere dayalı olup, tamamen kurgudan ibarettir. Fakat bu tarz rüyaların kurgulayanı belli değildir. Kadı Burhaneddin'in de hâkimiyetini önceden müjdeleyen pek çok rüyası bulunmaktadır. Tarihçi Esterabadi, bu rüyaları bizzat Kadı Burhaneddin'in ağzından kaydeder. Bu rüyaların uydurma olduğu çok açık olmakla birlikte kurgulayanın Kadı Burhaneddin'in ta kendisi olması hasebiyle diğerlerinden ayrılır. Kadı bu rüyalar üzerinden saltanata geçişinin kader olduğu inancını yerleştirmeyi amaçlamıştır. Kadı Burhaneddin'in bu tarz rüyaları kurgulayacak ve besleyecek donanım ve ortama sahiptir. Eğitimlidir, şairdir, nücûmda bilgi sahibidir ve rüya tabiriyle ilgilenir. Üstelik rüya olgusunu merkeze koyan tasavvuf erbabıyla yakın münasebetler içindedir. Bütün bunlar Burhaneddin'in zihnini fantezilere açmıştır. Ortaçağ Müslüman toplumların rüyalara yaklaşımı bellidir ve Burhaneddin bunun bilincindedir. Burhaneddin'in rüyaları içerik bakımından son derecede zengindir. Her biri kendi içinde yoruma muhtaç pek çok sembol barındırır. Rüyalardaki işaretlerin diline vakıftır ve rüya tabirinde sıra dışı bir yeteneğe sahiptir. Tarihçisi Esterâbadî de rüya yorumlama konusunda oldukça mahirdir. Fakat Esterâbadî bu rüyalardan bir ikisinin anlatımında muhtemelen kendi dünya görüşünü de yerleştirdiğinden rüya ile gerçeklik birbirine girmiş durumdadır.

Bu çalışmada Kadı Burhaneddin'e saltanatını tebşir eden rüyalarından örnekler verilerek, Kadı Burhaneddin'in de aslında kendisinin ve çevresinin günlük hayatlarında rüyalara biçilen öneme dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Rüya, Düş, Kadı Burhaneddin, Eratnahılar, Esterâbadî.

Giriş

Orta çağ Müslüman dünyasının sosyal yaşantı ikliminde gelecekte haber verdiği düşünülen inançlar geniş bir yer işgal eder. İnsanlar günlük yaşamlarında öyle ya da böyle geleceğin ipuçlarını arar. Falcılar, almanaklar, astrologlar, uğur veya uğursuzluk getireceğine dair inançlar, melhameler ve sufilerin kehanetleri hemen her yerdedir. Bunlar arasında rüyalar önemli bir yer tutar. Zira rüyaların varlığı ve yorumlanması hem Kuran'da hem hadislerde belirtilmiştir. Bilhassa sadık ve salih rüyaların yol gösterici olduğu düşüncesi Müslüman toplumlarda epey etkili olmuş, ihtiyaca binaen pek çok rüya tabiri kaleme alınmıştır (Schimmel, 2005).

Rüya yoluyla saltanat tebşiri eski dönemlere kadar uzanır. İslam'dan sonra bu gelenek İslami unsurların dâhil edilmesiyle pekiştirilir. Dervişler, Hızır, İslam büyükleri ve Hz. Peygamber sultanlık makamına yükselecek pek çok devlet kurucusunun rüyalarına yerleştirilir. Peygamber bu tarz rüyaların merkezindedir. Zira İslam geleneğinde rüyada Peygamber'in görülmesi sahih sayılmış ve olduğu gibi gerçekleşeceğine inanılmıştır. Sebüktegin'in (Beyhakî, 2019, s.186, 188; Schimmel, 2005, s.112). Selçukluların atası Dukak'ın (Turan, 2008, s.65-66), Memluk sultanı Kutuz'un (Kortantamer, 1994,

⁷¹ Aydın Adnan Menderes, İnsan ve Toplum Bilimleri, Tarih.
tulayyurekli@yahoo.com

s.83)ve Melikü'n-Nasır Sultan Şihabüddin Ahmed (d. 1318 ö. 1344)'in (İbn Kesîr, 1998, XVIII, s.442) saltanatları rüyalarında Peygamber tarafından müjdelenir. Dini figürlerden başka bu rüyalar saltanat alametleriyle ve başka motiflerle de donatılır. İçinde ortak veya birbirinden tamamen bağımsız öğeler ve semboller taşıyan bu türden rüyalara kâfi miktarda rastlamak mümkündür (Çetin, 2012). Fakat pek çok araştırmacının belirttiği gibi hâkimiyet müjdeleyen rüyaların tamamı kurgudur ve rivayetlere dayanır. Kısacası bu rüyaların kaynağını bulmak imkânsızdır. Bununla birlikte kimi zaman rüyayı kurgulayanı ve bu kurgunun sebebini tespit etmek kolay olabilir. Örneğin İbn Kesîr (2000, XI, s.186-187), muhaddislerin itibarını yükseltmek amacıyla Samanoğlu hükümdarı İsmail b. Nasr'ın gördüğünü iddia ettiği bir rüyayı kullanır. Müellife göre bu hükümdar gerçek hayatta bir muhaddise saygı göstermiş ve o günün gecesinde rüyasında göya Peygamber onun bu davranışı karşılığında devletin baki kalacağını müjdesini vermiştir. Böylece, İbn Kesîr hâfizü'l-muhaddis kimliğini bu rüyayla konuşturarak muhaddislere saygı gösterilmesi gerektiğini ve bu saygının ödölsüz kalmayacağını bu rüya ile dile getirmek istemiştir. Kadı Burhaneddin'in rüyaları ise diğer hâkimiyet müjdeleyen rüyalarından hem rüyaları kurgulayanın bizzat kendisi olması hem de bu rüyaların kendi ağzından kayda geçirilmesi bakımından farklıdır.

Kadı Burhaneddin'in Saltanat Tebşir Eden Rüyaları

Tarihçi Esterâbadî'de Burhaneddin'in saltanat propagandası, Burhaneddin'in doğum tarihine ilişkin bilgilerin nücûma dayandırılarak yorumlanması, sufi figürlerin kehanetleri ve Burhaneddin'in rüyaları üzerinden yapılır.

Memlûk tarihçisi İbn Tolun, Burhaneddin'in Mısır'da bulunduğu sırada hükümdar olacağını ilmi nücûmda mahir bir müneccimden öğrendiğini yazar (Uzunçarşılı, 1968, s.195). Mısırlı tarihçiler okuyucuda merak uyandırmak amacıyla hükümdarlara ilişkin buna benzer hikâyelere yer verirler (Kortantamer, 1994). Fakat bu tarz bir bilgiye Burhaneddin'in tarihçisi Esterâbadî'nin eserinde rastlanmaz. Bunun yerini tıpkı bir müneccim gibi kehanetleriyle öne çıkan gerçek kişiler; sufi şeyhler alır. Söz konusu dönemde Anadolu'da sûfizm güçlenmiştir. Aydın sınıfı sufi çevre ile irtibat halindedir. Burhaneddin de bu çevreyle yakın münasebette ve saltanat mücadelesi bu gurubun propagandalarıyla desteklenir. Esterâbadî (1990, s.91-92, 94; Yücel, 1970, s.25). Burhaneddin'le yakın temasta bulunan sufi liderlerin adlarını ve kısmen faaliyetlerini kaydeder. Ona saltanata geçeceği ilk kez Şam'da tanıştığı ve Kayseri'de karşılaştığı Şeyh Kutlu Şir tarafından müjdelenir. Şeyh ona "melik" diye hitap eder. Burhaneddin, Kutlu Şir'in ölümünden sonra, Kayseri'de yaşayan Ali Beğ'le yakınlaşır. Ali Beğ'den sonra Şeyh Âdil ile sıkı münasebet kurar. Şeyh Âdil de Burhaneddin'e "Melik Ahmed" diye seslenir. Şeyh Âdil'den sonra Mevlâna Paşa karşımıza çıkar ki kendisi doğrudan siyasi meselelere de dâhil olur ve Burhaneddin'e açıktan destek verir.

Burhaneddin'in saltanatının bir kader olduğu inancı Esterâbadî (1990, s.48-53) tarafından nücûm bilgisiyle de sağlamlaştırılır. Esterâbadî, onun doğumunu, yetişkinlik çağını, yeteneklerini, şahsiyetini ve hükümdarlık makamına yükseleceğini yıldızların konumuna bağlar.

Bütün bunlarla birlikte Burhaneddin'in iktidar propagandası yapılırken en çok onun rüyalarına başvurulur. Burhaneddin'in rüyalarında üzerinde yorum yapılması gereken pek çok sembol göze çarpar. Fakat bu rüyaların çoğunun uydurma olduğu ortadır. Burhaneddin'in, bu rüyaları kurgulayacak bilgi ve becerisi vardır. Kurnaz ve zeki olmasının yanı sıra âlimdir, Arapça'ya ve Farsça'ya vakıftır, şairdir, nücûmda (Esterâbadî, 1990, s. 3-74) ve rüya tabiriyle oldukça ilgilidir ve bilgi sahibidir. O, bu kurgulara neden ihtiyacı olduğu konusunda planlı hareket etmiştir. Zira rüya olgusunu merkeze koyan ve kendisine destek veren sufilerle yakın ilişki içindedir. Orta çağ Müslüman toplumların rüyalara karşı tutumu yukarıda kısaca değindiğimiz gibi bellidir ve Burhaneddin bunun farkındadır. Burhaneddin rüyalarındaki mesajları, işaretleri çabucak kavrar ve yorumlar. Onun bu özelliğine dikkat çeken Schimmel (2005, s.325). "Onda Yusuf'un benliğinden bir parça vardır" der Burhaneddin kendi rüyalarının yanı sıra başkalarının rüyalarını da merakla dinler, yorumlar ve bundan bir neticeye varmak ister. Esterâbadî'de geçen kayıtlara göre rüya üzerinden geleceğe ilişkin söylemlerde bulunmak

Burhaneddin'in çevresi için de geçerlidir. Fakat siyasilerin gördüğü bu rüyalarda verilen mesajların çoğu da yine Burhaneddin'in bir gün sultanlık makamına yükseleceğinin işaretlerini taşır:

Burhaneddin'in saltanatını tebşir eden birkaç mühim rüyası vardır. Bu rüyalar Muhammed b. Eratna'nın ölümünden sonra ortaya çıkar ve Burhaneddin saltanatı ele geçirinceye kadar aralıklarla devam eder. Burhaneddin, geriye dönük kurguladığı bu rüya anlatılarında amacını kimi zaman açıkça kimi zamanda üstü kapalı olarak dışa vurur. Örneğin bir rüyasında Burhaneddin şunları görür:

"Bana, "Dünyada bir tufan çıkacak, dünyaya ve dünyadakilere ondan büyük bir zarar gelecek. Fakat gökyüzünden senin üzerine o tufandan seni koruyacak bir şey inecek' dediler. Yine aynı rüyada şöyle gördüm: Kulağıma korkunç bir gürültü geldi. Hemen içinde ikâmet ettiğim medresenin damına çıktım. Oradan zehirli yılanların ve haşerelerin evlerin pencere ve kapı aralıklarından içeri saldırdıklarını ve insanların korkudan feryat ettiklerini gördüm. Derhal bu rüyanın, tufan rüyası ile aynı manaya geldiğini anladım. Sonra gökten başıma inecek ve beni tufana karşı koruyacak şeyi beklemeye başladım. Bir süre sonra şeffaf bir şeyin önümde parladığını gördüm. Dikkatli bakınca onun çelik altın karışımı yapılmış, ucuna bir taç takılmış bir kemer olduğunu anladım. Onu belime takmak istedim. Fakat çok uzun olduğu için başaramadım. Aniden yanımda bir derviş belirdi ve kemeri göğsümden belime kadar vücuduma sardı. Tacı başıma, ok torbasını da koltuğumun altına taktı. Yanımda oturmuş birkaç derviş daha vardı. Onlara, "Gökten başıma kemer, taç ve okluk indiği halde bu tufan neden dinmiyor?" diye sorduğum zaman, "Onun etkisini göstermesi için yedi gün daha beklemen gerekiyor" dediler (Esterâbadî, 1990, s.93).

Bu rüyanın vermek istediği ana mesaj, açıkça görüldüğü gibi, tahtın bir gün Burhaneddin'e kalacağıdır. Burhaneddin'in bu rüyası Esterâbadî tarafından detaylıca yorumlanır. Esterâbadî'nin rüya yorumu konusundaki maharetini göstermesi açısından bu rüyanın yorumunu vermek yerinde olacaktır. Rüyanın yorumu özet olarak şöyledir:

"Tufan, ülkede karışıklıktır. Kemer ve taç, Burhaneddin'in tahta oturacağına işaretler. Kemerin çelikten oluşu, kuvvet ve yetkidir. Kemerin altın kakmalı oluşu, Burhaneddin'in manevi hazlarla karşılaşacağına delalet eder. Kemerin uzunluğu, Burhaneddin'in saltanat günlerinin uzun olmasına ve saltanatının kendi soyu üzerinden devam etmesi anlamına gelir. Koltuğunun altına okluk takılması, Burhaneddin'in ülke işlerini üzerine alacağını gösterir. Evin damında hilat giymesi, Burhaneddin'in hükümdarlık elbisesi giyeceğine ve dini olgunluğa erişeceğine işaret eder. Erenlerinin elinden hilat giymek, evliyanın ve kutupların iç dünyalarından destek alması, din işlerini ön planda tutması demektir. Kemer, göğsünden göbeğine kadar sarmaları ve başına taç koymaları ise, onun hatadan uzak olacağına, vücut sağlığının korunacağına delildir" (Esterâbadî, 1990, s.93-94). Esterâbadî (1990, s.286), eserinin ilerleyen sayfalarında bu rüyaya dönüş yapar ve rüya yorumunda yer vermediği yedi günü, Burhaneddin'in Kayseri'yi fethedişinin ve devlet işlerinde söz sahibi oluşunun üzerinden geçen yedi yıla yorar.

Burhaneddin'in saltanatını müjdeleyen rüyalarından başka siyasi gündemle ilgili rüyaları da mevcuttur. Örneğin bir defasında rüyasına gerçek hayatta taht üzerindeki rakibi Emir Hacı İbrahim (Ö.1372-1373) girer. Bu rüyada Burhaneddin, Hacı İbrahim'le beraber otururken iki kalender kapıdan girer, Hacı İbrahim'in yanına varıp onu kolundan tutup fırlatarak yerine Burhaneddin'i oturturlar (Esterâbadî, 1990, s.94-95). Burhaneddin bu rüyayla Hacı İbrahim'in bertaraf edilmesi dileğini açıkça ifade eder. Fakat burada yine asıl söylenmek istenen bir gün yönetimin Burhaneddin'e geçeceğidir.

Dönemin siyasi figürleri de rüyalara önem yüklemiş ve rüyalar üzerinden bir sonuca varmaktan geri durmamıştır. Örneğin, Hacı İbrahim'in ölümünden sonra Burhaneddin'in karşısına çıkan Eratnalı Ali Beğ, hasmı Yusuf Çelebi'yi ve Burhaneddin'i bunlar hakkında gördüğü rüyalar üzerinden tehdit eder. Ali Beğ'in Burhaneddin'le ilgili gördüğü rüyada Sivas'ın kale duvarı yıkılır ve Burhaneddin boynuna kadar onun altında kalır. Burhaneddin bu rüyayı "Ülkenin koruyucusu ve bekçisi Ali Beğ vefat edecek, ülkenin yönetimi ve korunması benim boynuma yüklenecek" diye tevil eder (Esterâbadî, 1990, s.168).

Burhaneddin bu rüya yorumuyla ülkeye kendisinin hükmedeceğini bir kez daha yineler. Nitekim Ali Beğ vebadan 1380 yılı ağustos ayında vefat eder.

Bütün bunlarla birlikte Kadı Burhaneddin'in kimi rüyalarının tamamen kurgu olup olmadığına şüpheyile yaklaşmak gerekir. Buna ilişkin Esterâbadî'nin rüya olarak kaydettiği Burhaneddin'in iki tecrübesi önemli sayılabilir. Burhaneddin bunlardan ilkinin Hacı İbrahim tarafından Akçakale'de zindana atıldığı günlerde tecrübe eder. Burhaneddin zindanda 51 gün kalır (Yücel, 1970, s.30-31). Bu süre zarfında riyazet yapar, nefsinin terbiye eder ve zikir anında bazı şeylerin gözüne görüldüğü halde hapis arkadaşına görünmediğini, gaipen Hoca İbrahim'in Kayseri'yi fethettiğini duyduğunu söyler. Bununla da kalmaz ruh halinin iyice kötüleştiği günlerde gördüğünü iddia ettiği bir rüyasını adres göstererek artık tahtı ele geçirme zamanının geldiğinin altını çizer (Esterâbadî, 1990, s.120-121). Fakat Esterâbadî'nin Burhaneddin'in hapisteye kaldığı süreci anlatırken gerçekte yaşananlarla rüyalar iç içe girer ve gerçek yaşam ile rüya âlemi arasına çizgi çekmek zorlaşır, anlatılanların rüya mı sanrı mı yoksa kurgu mu olduğunu kestirmek güçleşir. Fakat onun hapisanedeki ruhsal durumu göz önünde bulundurulursa bunların bir kısmının tahayyül olabileceği düşünülebilir. Kısmen buna benzer ikinci tecrübesi ise Burhaneddin'in yönetime artık kesinlikle geçmesini işaret eden rüyasının kaydedildiği noktada da ortaya çıkar. Şöyle ki; Eratnalı Ali Beğ'in ölümünden sonra devletin başsız kalması üzerine her sınıf halktan kurulu bir mecliste Burhaneddin'in yönetimi devralmasına karar verilir. Fakat Burhaneddin bunu kabul etmez ve rakibi ve hasmı Emir Kılıçarslan'ın bu mevki için uygun olduğu görüşünü beyan eder. Yücel, Burhaneddin'in bu tavrını Burhaneddin'in kendi kabiliyetinin sınırlı olduğunu bildiği için Emir Kılıçarslan'ı bu mevkie getirerek onun beceriksizliğini meydana çıkartmak istemiş olabileceğine bağlar (Yücel, 1970, s.45). Kadı Burhaneddin ise bu isteği geri çevirmesinin nedenini şöyle bir kılıf altında dile getirir:

“benim bu işi üstlenmekte, aklıma koyup içime ukte yaptığım bu görevi yüklenmekte isteksiz ve gönülsüz davranmamın sebebi, o sırada daha Peygamber'in huzurundan izin almamış, müminlerin Emiri Ali'nin kılıcı elime vermemiş olmasındandı. Onları beklemeden bu işe girersem, peygamberin ve velilerin huzurundan gelecek nurlardan mahrum kalacağımdan korkuyordum.”

Nihayetinde Burhaneddin'in kalbi kuvvet bulur bir gece rüyasında Ebu Bekr'i, bir başka gece Peygamber'i, bir gece de Ali'yi görür. Ebu Bekr'in elini Peygamber'in eline dokunmasından ötürü iki üç kere öper, Peygamber'e dileğini söyler, kırmızı beyazlı atıyla karşısına çıkan Ali'den de kılıcı alır. Artık tahtı ele geçirmek için bütün şartlar hazırdır. Esterâbadî bu rüyayı anlattıktan sonra “o, rüyayı salihayı uyanıkken gördü” der ve bu özelliğin Yusuf Peygamber'e de ait olduğunu söyleyerek ikisini bir noktada buluşturur (Esterâbadî, 1990, s.95-96). Esterâbadî'nin Burhaneddin'in bu rüyayı uyanıkken gördüğü şeklindeki bu kaydı, Burhaneddin'in bu rüyayı aslında uyku halinde değil de belki bir zikir anında uyanıkken gözüne görünenler yani zihninde belirenler olabileceği düşüncesini de akla getirir. Bununla birlikte bu ifade Esterâbadî'nin, efendisi Burhaneddin'i yüceltmek kaygısıyla kendi görüşünü yerleştirmek istemesinden de kaynaklanmış olabilir.

Sonuç

Burhaneddin yönetimin kendi hakkı olduğu fikrini yerleştirmek için en çok rüyalarından faydalanma yoluna gitmiştir. Kadı'nın bu türden rüyaları yalnızca uydurmadır. Bununla birlikte bu kurgulardaki anlatımı, bu kurgulara getirdiği yorumlar ve Esterâbadî'nin burada mevzu bahis etmediğimiz Kadı Burhaneddin'in diğer rüyaları, Kadı'nın rüya tabirciliği konusundaki yeteneğini ve bilgisini ortaya koyması bakımından önemlidir. Esterâbadî'nin eserinde onun rüyalarının yanı sıra diğer önemli siyasi kişilerin rüyalarına yer verilmesi, söz konusu dönemde rüyaların günlük hayatta küçümsenemeyecek ölçüde önemli bir yer işgal ettiğine ve Burhaneddin'in de hayatında rüyaların belirli bir yeri olduğuna işaret eder.

Kaynaklar

- Aziz b. Erdeşiri Esterâbadî. (1990). *Bezm u Rezm*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Çetin, H. (2012). Osmanlı Saltanat Rüyalari ve Tarihi Bağlam. *Tarih İncelemeleri*, 17(1), 37-68.
- İbn Kesîr (1998). *El-Bidâye, ve'n-Nihâye*, XVIII. Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turki. Dârü Hicr.
- İbn Kesîr (2000). *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI. Çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı
- Kortantamer, S.(1994). Memlûk Tarihçiliğinde Bir Üslup Unsuru: el-'Acâib vel-Garâib. *Tarih İncelemeleri*, IX, 69-87.
- Özmenli, M. (2013). Esterebadi'de Kadı Burhaneddin. *Turkish Studies*, 8(5), 615-630.
- Schimmel, A. (2005). *Halifenin Rüyalari*. Çev. Tuba Erkmen. İstanbul: Kabalcı.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken
- Uzunçarşılı, İ.H. (Nisan 1968). Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed, *Belleten*, 32 (126), 191-246.
- Yücel, Y. (1970). *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*. Ankara: Ankara Ün. Dil ve Tarih Coğrafya Fak.

İlkokul Öğrencilerinin İnternet Bağımlılığı ve Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Arş. Gör. Yasemin Şaban ⁷², Arş. Gör. Esra Baki ⁷³, Doç. Dr. Havva Şaban ⁷⁴

Özet

Bu çalışmada, ilkökull öğrencilerinde internet bağımlılığı ve anne baba tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın verileri Makedonya'nın Gostivar şehrinde bulunan Mustafa Kemal Atatürk İlköğretim Okulu'nda öğrenim gören öğrencilerden elde edilmiştir. Araştırmaya 7., 8. ve 9. sınıflarda öğrenim gören 120 öğrenci (74 kız, 46 erkek) katılmıştır. Verilerin toplanmasında İnternet Bağımlılığı Ölçeği, Anne-Baba Tutum Ölçeği ve Kişisel Bilgi Formu kullanılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda, İnternet Bağımlılığı ile Anne-Baba Tutumu arasında orta düzeyde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. İnternet bağımlılığı ile cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkiyi ölçümlemek için yapılan T testi sonucunda, aralarında bir farklılık olmadığı, ancak kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre interneti daha çok kullandıkları tespit edilmiştir. Erkeklerin %44'ünde (77,96 puan), kızların %47'sinde (82,62 puan) internet bağımlılığı olduğu elde edilmiştir. Anne Baba Tutum Ölçeği'nin alt boyutları (Kabul/İlgi, Psikolojik Özerklik, Denetleme) puanlarına cinsiyete göre farklılık görülmedi. Sadece erkek öğrencilerin kabul ilgi alt boyutu puanları kız öğrencilere göre daha yüksek bulundu (% 64,02'ye karşın kızlarda %58,31). Cinsiyet değişkenine göre Anne Baba Tutumları alt boyutu olan Psikolojik özerklik puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadı. Ancak, kız öğrencilerin algıladıkları psikolojik özerklik puanları, erkek öğrencilere göre yüksek bulunmuştur (Kızlarda ort=61,82; Erkeklerde ort=58,37). Bu sonuca göre, yüksek puanların düşük algılanan psikolojik özerkliği gösterdiği sonucuna varılabilir. Denetleme alt ölçeği puanları cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde, elde edilen sonuçlara göre, kız öğrencilerin erkek öğrencilere nazaran daha fazla denetlendiği görülmüştür (Kızlarda ort= 65,30; Erkeklerde ise ort=52,77). Bu sonuca göre, yüksek puanlar denetlemenin yüksek olduğunu göstermektedir. Sınıf düzeyi ile internet bağımlılığı arasında bir kolerasyon olup olmadığına bakıldı. Elde edilen sonuçlara göre anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Anne Baba Tutumu alt ölçeklerinden (Kabul/İlgi, Psikolojik Özerklik, Denetleme) sınıf değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. (her üç alt ölçekte $p>0.05$ dir). İBÖ alt boyutundan Yoksunluk ve ABTÖ alt ölçeklerinden Kabul ilgi ve Psikolojik özerklik arasında fark olmadığı, Denetleme arasında ise fark olduğunu tespit ettik. İnternet Bağımlılığı ölçeği (İBÖ) alt boyutundan İşlevsellikte Bozulma ile Anne Baba Tutum Ölçeği (ABTÖ) alt boyutlarından Kabul ilgi ve Psikolojik Özerklik arasında anlamlı farklar olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnternet, İnternet Bağımlılığı, Anne Baba Tutumları

⁷² Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji, Gostivar/Kuzey Makedonya
yasemin.sabani@vizyon.edu.mk

⁷³ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji, Gostivar/Kuzey Makedonya
esra.baki@vizyon.edu.mk

⁷⁴ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji, Gostivar/Kuzey Makedonya
havva.saban@vizyon.edu.mk

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between internet addiction and parental attitudes among elementary school students. The data for the research were obtained from students attending Mustafa Kemal Atatürk Elementary School located in Gostivar, Macedonia. A total of 120 students from grades 7,8, and 9 participated in the study (74 girls, 46 boys). Data were collected using the Internet Addiction Scale, Parental Attitude Scale and Personal Information Form. As a result of the reserach, a moderate relationship was found between the Internet Addiction Scale and the Parental Attitude Scale. When examining the relationship between internet addiction and the gender variable though a T-test, no significant difference was found, but it was determined that female students used the internet more than male students. Internet addiction was found in 44% of boys (77,96 points) and 47% of girls (82,62 points). Regarding the sub-dimensions of the Parental Attitudes Scale (Acceptance/Interest, Psychological Autonomy, Control), no gender differences were observed. Only the acceptance/ interest sub-dimension scores of male students were higher than those of female students (64,02% compared to 58,31 %). When examining the scores of the sub-dimension of Psychological Autonomy of the Parental Attitude Scale by gender, no statistically significant difference was found. However, female students perceived higher psychological autonomy scores than male students (average of 61,82 for girls and 58,37 for boys). Therefore, it can be concluded that higher scores indicate lower perceived psychological autonomy. When the scores of Control sub-dimension were examined by gender, it was found that female students were more controlled than male students (average of 65,30 for girls and 52,77 for boys). Therefore, higher scores indicate higher levels of control. The study also examined whether there was a correlation between grade level and internet addiction. The result showed that there was no significant difference. Furthermore, there was no statistically significant difference in the sub-dimensions of Parental Attitude (Acceptance/Interest, Psychological Autonomy, Control) with respect to grade level ($p > 0.05$ for all the three sub-dimensions). There was no significant difference between the "Yoksunluk" sub-dimension of the Internet Addiction Scale (IAS) and the "Acceptance/Interest" and "Psychological Autonomy" sub-dimensions of the Parental Attitude Scale (PAS), but there was a difference in the "Control" sub-dimension. Additionally, significant differences were identified between the "Functional Impairment" sub-dimension of the Internet Addiction Scale (IAS) and the "Acceptance/Interest" and "Psychological Autonomy" sub-dimensions of the Parental Attitude Scale (PAS).

Keywords: Internet, Internet Addiction, Parental Attitudes

1. Giriş

İnternet birden fazla haberleşme ağının bir araya gelerek oluşturduğu bir ağıdır. Bu ağ üzerinde metin, resim, müzik, grafik dosyaları ve bilgisayar programları gibi her türlü insan bilgisi ve yaratımı paylaşılır ve bilgisayarlar arasında karşılıklı iletilir. (Yüzer, 2006) Bilgisayar ve internet kullanımı günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Akıllı telefonlar, bilgisayarlar ve diğer modern iletişim araçları, temel teknolojik araçlar olarak kullanılmaktadır. İlk olarak 1960'lı yıllarda iletişim amacıyla Amerika'da kullanılan internet, 2000'li yılların başlarında sosyal medyanın etkisiyle hızla yaygınlaşmıştır (Arısoy, 2009). Sosyal medyayı kontrol etmek ve gezinmek giderek popüler bir etkinlik haline gelmiştir. Hayatımızda bilgiye erişmek, sosyalleşmek, günlük rutin işlerimizi sürdürmek ve birçok meslek grubunun işlerini daha kısa sürede yönetebilmesi gibi birçok alanda internet kullanımı insanları çözüme ulaştırmıştır (Uzday, 2018). Bilinçli bir şekilde kullanıldığında hayatımızı kolaylaştıran bu araçlar, bilinçsizce kullanıldığında ciddi zararlara neden olabilir.

Bu nedenle, günlük işleri ihmal ettirecek kadar fazla internet kullanımı internet bağımlılığı kavramını gündeme getirmiştir. İnternet bağımlılığı genellikle internetin aşırı kullanılması isteğinin kontrol edilememesi, internette geçirilen süreye giderek daha fazla ihtiyaç duyulması, internete bağlı olmadan geçirilen zamanın önemini yitirmesi, yoksun kalındığında aşırı sinirlilik, gerginlik, huzursuzluk gibi belirtilerle karakterize edilen bir durumdur. Ayrıca, bu bağımlılık kişinin iş, sosyal ilişkiler ve aile hayatının giderek olumsuz etkilenmesiyle de ilişkilendirilir (Bozkurt, Şahin, & Zoroğlu, 2016). Bağımlılık, kişinin biyolojik, zihinsel ve fiziksel fonksiyonlarını ve günlük yaşam aktivitelerini olumsuz yönde etkileyen, dengeyi bozan anormal davranışlar olarak tanımlanır. Özellikle internet bağımlılığı, **dijital bir** bağımlılık türüdür (Güleç, Köşger, & Eşsizoğlu, 2015). İnternetin kullanımının kolaylığı ve içeriğinin gün geçtikçe artması, insanların yaşamlarını iyi yönde etkilese de, aşırı internet kullanımı iş ve sosyal yaşam gibi günlük yaşamın bir parçası olan alanlarda bozulmalara sebep olabilir (Young, 1998). İnternetin her geçen gün artan kullanımı, olumlu sonuçlar doğururken, kullanıcılar arasında bağımlılık ve kötüye kullanım sorunlarını da beraberinde getirmiştir. (Say & Batıgöl, 2016) Bilgi teknolojilerinin gelişmesi ve internetin kullanılmasıyla birlikte davranışlarda, sosyal ilişkilerde ve bireylerin yaşamlarında değişiklikler meydana gelmiştir. Berson ve Berson'a (2003) göre, internet, bilinçli, doğru ve amacına uygun bir şekilde kullanıldığında bireylerin bilgiye erişimlerini artırarak problem çözme becerilerine katkı sağlayan bir teknolojidir. Ancak, internetin aşırı ve düşünmeden kullanılması stres ve kaygıya neden olabilir, psikolojik açıdan olumsuz etkilere yol açabilir. (Horzum ve Ayas, 2013). (Topaloğlu & Karahan, 2021) Caplan ve ark. (2009), insanların depresif ruh hali, düşük özgüven, günlük yaşamda yaşadığı yüksek kaygı düzeyi, mutlu olamama gibi nedenlerden dolayı internette daha fazla zaman geçirmeye yöneldiklerini, sosyal ilişkilerde kuramadıkları sağlıklı ilişkileri internet aracılığıyla sanal olarak daha kolay kurabildiklerini belirtmişlerdir. Bu faktörlerin, internet bağımlılığının etkenleri arasında yer aldığını vurgulamışlardır (Topaloğlu & Karahan, 2021). Günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olan internet kullanımı, okul çağındaki çocuklar arasında da yaygınlaşmıştır. İnternetin aşırı kullanımı çocukların akademik başarılarını olumsuz etkileyebilir ve aynı zamanda sosyal ilişkilerini ve fiziksel gelişimlerini de etkileyebilir. Sosyal medya sitelerinin kullanımı, oyun oynama, fotoğraf paylaşmak ve sosyal medya üzerinden iletişim kurmak, çocuklar için diğer insanlarla bağlantı kurmanın ve onaylanmanın önemli yolları haline gelmiştir. Sosyal çevrede kendini rahat bir şekilde ifade edemeyen ve iletişim becerileri zayıf olan öğrenciler, internet üzerinde herhangi bir sınırlama olmaksızın kendilerini özgürce ifade edebilirler. Ancak, bu durum daha sonra arkadaşlık ve aile ilişkilerinde sorunlara yol açabilir. İlkokul çağında başlayan aşırı internet kullanımı, kontrol edilmediği ve altta yatan nedenler araştırılmadığı sürece çocukların gelişimini engelleyebilecek sorunlara neden olabilir (Topal, 2020). Teknoloji kullanım süresinin artmasıyla birlikte, çocuk ve gençlerde düşünce süreçlerinin bozulduğu, kişiler arası duyarlılığın azaldığı, genel sağlık düzeyinin düştüğü ve obsesif, depresif, kaygılı, düşmanca, fobik, paranoid düşüncelerin arttığı gözlenmektedir.

Günümüz teknolojisinin getirdiği sonuçlar nedeniyle boş zamanlarını bahçede ya da sokakta oynayarak geçirmesi beklenen çocuklar, bu zamanı televizyon, bilgisayar veya tablet karşısında geçirdikleri için obezite riski taşımaktadırlar (Şaban & Şaban, 2022). Yoğun bir şekilde internet kullanan ve bilgisayar oyunları ile vakit geçiren çocukların, sosyal gelişimlerinin önemli ölçüde gerilediği, özgüvenlerinin düşük olduğu, sosyal kaygı düzeylerinin ve saldırganlık davranışlarının ise yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalar, internette fazla zaman geçiren çocuk ve gençlerin giderek yalnızlaştığını ve yüz yüze ilişki kurmakta zorluk çektiklerini ortaya koymuştur.*

Gençler arasında, teknolojik bağımlılığın yarattığı birçok değişik sağlık ve sosyal sorunlar (komplikasyonlar) görülmektedir. Bunlar;

- Ekran karşısında harcanan zamanı inkar etme, yalan söyleme

* T.C.Sağlık Bakanlığı, Çocuklarda Teknoloji Bağımlılığı Sınırları,2021

- Ekran karşısında saatlerce kalıp zamanı öldürmek, işlevsiz hale gelmek
- Çeşitli sağlık sorunları (göz rahatsızlıkları, baş, boyun, sırt ve bel ağrıları) yaşamak
- Normal hayata odaklanamama, görev ve sorumlulukların ihmali
- Derslerden geri kalmak, başarısız olmak, sosyal dengelerde geri kalmak.
- Telefon ve bilgisayardan uzak kalınca, gergin ve kendini boşlukta hissetmek.
- Uyku bozukluğu yaşamak, biyolojik ritmi bozmak şeklinde sıralanabilir. (Sınanmış, 2020)

Fransız psikiyatrist Serge Tisseron (2008) yaptığı araştırmalar neticesinde ekran kullanımıyla ilgili 3-6-9-12 kuralını öneriyor. Bu kural:

- 3 yaştan küçük çocukların ekrana maruz kalmaması,
- 6 yaştan küçük çocukların bilgisayar ve konsol oyunlarını oynamamaları
- 9 yaştan önce çocukların internette yanlarında bir yetişkin olmaksızın tek başlarına gezinmemeleri
- 12 yaştan önce çocukların sosyal medya platformlarında yer almamaları ve kendilerine ait hesaplarının olmaması gerektiğini anlatıyor. (Polat, 2019; Koral, 2020)*

The Alliance for Children (Çocuk Vakfı-2000) bilgisayarların uzun dönemli etkilerini öğrenene kadar bunları erken çocukluk döneminde kullanmaktan vazgeçmemiz gerektiğini düşünmektedir. Bu araştırmacılar bilgisayarların, çocukları fiziksel aktivitelerden ve gelişimleri için ihtiyaç duydukları sosyal etkileşimden alıkoyduklarına inanmaktadır (Hohman,1998). Aynı zamanda bilgisayarın başında yalnız kalan çocuklar yetişkinlerle bir kitap hakkında konuşmaz ve akranlarıyla logolardan bir şey oluşturmak için iş birliği yapmaz. Kendileri için son derece uygunsuz olan şiddet sahnelerine ve cinsel içeriğe maruz kalabilirler. (Hoy, 2015:681)

Ailesiyle olan iletişimi, çocuğun dünyasında büyük önem taşır. Anne-baba-çocuk arasındaki ilişki, çocuğun gelecekteki sosyal ilişkilerinin de temelini oluşturmaktadır. Anne ve babanın çocukla kurdukları duygusal bağ, çocuğa verilen değer, ihtiyaçlarının uygun bir şekilde karşılanması, çocuğun özgüven gelişiminde oldukça önemli rol oynar.

Gelişim yılları boyunca anne ve babası tarafından bir birey olarak kabul edildiğini, dinlendiğini, sevildiğini, görüşlerine saygı duyulduğunu gören çocukta kendine saygı, özgüven gelişir. (Yavuzer, 1998)

*Polat,İ.Ekranların Çocuklar Üzerindeki Etkisi,2019 <https://www.irempolat.com/post/ekranlar%C4%B1n-%C3%A7ocuklar-%C3%BCzerindeki-etkisi>

*Koral,İ. 3-6-9-12 Kuralı: Yaşa Uygun Elektronik Cihaz Kullanımı, Dijital Medya ve Çocuk,2020 <https://dijitalmedyavecocuk.bilgi.edu.tr/2020/03/11/3-6-9-12-yas-kurali-cocuklarin-yasina-gore-uygun-elektronik-cihaz-kullanimi/>

1.1. İNTERNET BAĞIMLILIĞIN TANIMLANMASI

İletişim insanoğlunun en temel ihtiyaçlarından biridir. İnsanoğlu tarih boyunca bu ihtiyacını çeşitli araçlarla karşılamaya çalışmıştır. Dillerin ortaya çıkışı, yazı/alfabe, radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçlarının icadı ve günümüzün en güçlü iletişim aracı olan internet insanoğlunun iletişim ihtiyacının doğurduğu sonuçlardır (Rahmani & Lavasani, 2011). Teknoloji günümüzde çok hızlı bir şekilde gelişmekte ve değişmektedir. Bu gelişim ve değişim beraberinde yeni bağımlılıklar getirmektedir (Kalkan ve Kaygınsuz, 2013:2). İnternet bağımlılığı içerisinde yer alan sosyal medya sosyalleşme iletişim, farklı bilgiye yönelim açısından olumlu etki yaratırken sosyal güvensizlik, siber zorbalık ve siber istismar gibi olumsuz yönleriyle çocukları etkisi altına almaktadır (Baki, 2021). Çocukların teknoloji ile erken ya da geç tanışması ve onunla geçirdiği zamanın uzun ya da kısa oluşu farklı düzeylerde etkilenmelerine neden olur. Küçük yaşlardan itibaren elektronik medyanın ve televizyonun çocuklarda obezite, uyku düzensizliği gibi olumsuz etkileri olduğu belirtilir (Kılıç,2015). Ayrıca, uzun süreyle bilgisayar başında oturma, yazmanın ve ekranda sürekli takip etme ciddi fiziksel problemlere yol açabileceği unutulmamalıdır. İnternet bağımlılığı; internetin aşırı kullanılmasına yönelik isteğin kontrol edilememesi, internete bağlı olmadan geçirilen zamanın önemini yitirmesi, yoksun kalındığında aşırı sinirlilik hâli ve saldırganlık ortaya çıkması ve kişinin iş, okul, sosyal ve ailevi yaşamının giderek bozulması olarak tanımlanır (Arisoy,2009). Sorunlu internet kullanımı, bireyin iş ve okul hayatında sosyal ve psikolojik zorluklara yol açan aşırı internet kullanımı olarak tanımlanabilir. (Beard & Wold,2001). 8-13 yaşları arasında yaklaşık 6.000 çocuk üzerinde yürütülen uluslararası bir araştırmada çocukların %32 si ebeveynleri yemek, sohbet veya diğer aile zamanlarında cep telefonlarını kullandıklarında kendilerini “önemsiz” hissettiklerini ve ebeveynlerin ilgisini çekmek için akıllı telefonlarla rekabet etmek zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. (Matthews, 2017)

Psikolog Catherine Steiner-Adair çocuklar üzerinde yaptığı araştırmada 4 ile 18 yaş arasındaki 1000 çocukla görüşerek ebeveynlerinin mobil cihazı kullanımı sordu. Çocukların çoğunun ebeveynleri cihazlarını kullanırken kendilerini üzgün, kırgın ve yalnız olarak tanımladığını bildirdi. Çalışmada bazı küçük çocuklar ebeveynlerinin cep telefonlarına zara verdiklerini veya bunları sakladıklarını bildirdiler. (Neighmond, 2014) Problemler internet kullanımı, internet bağımlılığını arttırabilir. İnternetin aşırı kullanımının sonucunda ortaya çıkan durum ise “Netlessfobi”dir, yani internetsiz kalmaktan duyulan korkudur. Bireylerin internet bağlantısı olmayan ortamlarda bulunamama durumu ve bu durumdan kaynaklanan yoğun kaygı ve gerginlik hissi olarak tanımlanır.

İnternet bağımlılığından kaynaklanan psikolojik rahatsızlıklar, Netlessfobi ile birlikte ortaya çıkar. (Öztürk, 2015) Ayrıca, nomofobi, fomo hastalıkları da görülebilir.

Nomofobi “no mobile phobia” kelimesinden türetilmiş bir terim olup, akıllı telefondan mahrum kalma korkusunu ifade eder. Akıllı telefonu kaybetmek, evde, işte unutmak ya da telefonun şarjının bitmesi temelli sıkıntıya verilen isim (Şakiroğlu & Akyol, 2018). Fomo (fear of missing out) bireylerin kendileri için önemli olan gelişmeleri kaçırdıklarını düşündüklerinde yaşadıkları kaygı bozukluğu olarak ifade edilebilir.

1.2. İNTERNET BAĞIMLILIĞI VE EBEVEYN TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Ailelerin çocuk yetiştirmeye ilgili tutum, inanç, davranış ve beklentileri olarak tanımlanan aile tutumu kavramı, çocukların sosyalleşme süreçlerini inceleyen ve açıklayan temel dinamik olarak kabul edilmektedir. (Darling ve Steinberg,1993; Kağıtçıbaşı,1998; Sümer ve Güngör,1999).

Bireyin ilk deneyimlerini kazandığı, ilk tutum ve davranışların belirlendiği ortam ailesidir. Ebeveyn tutumları, ana-babanın çocuk ya da çocuklarını nasıl yetiştirdiğini belirleyen davranış biçimleridir (Kağıtçıbaşı, 2010). Ailenin çocuk yetiştirme tutumu, çocuğun gelişimini etkileyen en önemli etkidir. Anne-babanın çocuk yetiştirme yaklaşımı, kendi kişilik özellikleri, kendi anne-

babalarından öğrenmiş oldukları davranış kalıpları ve yaşadıkları çevre, eğitim durumları vb. etmenlerden etkilenir (Deniz, 2017). Eğitim Bilimci Dr. Özgür Bolat'a göre, çocukların teknoloji bağımlılığının birçok sebebi bulunmaktadır. "Ebeveynleriyle ilişkisi zayıf olan çocuklar, öz yeterlilik duygusu zayıf olanlar, gerçek hayatta kendilerine karar verme ve keşfetme imkânı tanınmayan çocuklar bilgisayar başında daha fazla zaman geçiriyorlar". Bu nedenle, çocuğun teknoloji bağımlılığını yargılamadan önce ebeveynlerin kendilerini sorgulamaları gerektiğini vurgular. Anne-babaların çocuğun gelişim dönemlerindeki benimsedikleri tutumlar, çocukların öncelikle kendilerini sevmeleri ve değerlendirmelerine, sonrasında diğer insanlarla kuracakları ilişki şeklini, onları algılama ve değerlendirmelerine yön verecektir (Erdoğan, 2007). Olumsuz ebeveyn tutumlarının hâkim olduğu ailelerde bireyler, kendilerini sosyal ağlarda ifade etme ihtiyacı hissetmekte ve bu bireylerin, internet bağımlısı olma riskleri artmaktadır (High & Caplan, 2009). Bunlara ek olarak, ebeveynleri tarafından daha az kontrol edilen ve desteklenen çocukların internet bağımlısı olma olasılıkları da daha yüksektir. Ailelerinden yeteri kadar destek alamayan ve problem yaşayan çocuklar kendilerini sanal dünyada ifade etmeye çalışmaktadırlar (Akcan & Öge, 2020).

2. YÖNTEM

2.1. KATILIMCILAR ve PROSEDÜR

Bu çalışmanın evreni, Kuzey Makedonya Gostivar şehrinde yaşayan, 10- 15 yaşları arasındaki öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise 2021/2022 eğitim yılında Mustafa Kemal Atatürk İlköğretim okulu'nda 7., 8., 9. sınıflarda öğrenim gören, Gostivar şehrinde yaşayan öğrenciler oluşturmuştur. Bu öğrencilerin 74'ü kız ve 46'sı erkektir ve toplamda 120 öğrenci araştırmaya katılmıştır.

2.2. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

2.2.1. Kişisel Bilgi Formu (KBF)

Kişisel bilgileri tespit etmek için de araştırmacı tarafından hazırlanan Kişisel Bilgi Formu kullanılmıştır. Bu formdaki bilgiler arasından cinsiyet, yaş, sınıf, ailenin gelir durumu yer almaktadır.

2.2.2. Anne Baba Tutum Ölçeği (ABTÖ)

Araştırmada çocukların anne ve babalarının ebeveyn tutumlarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi için Prof. Dr. Ayşen Yılmaz Güren tarafından geliştirilen Anne Baba Tutum Ölçeği (ABTÖ) kullanılmıştır. Anne Baba Tutum Ölçeği 26 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 19. maddeye kadar olan tek numaralı 9 maddesi kabul/ilgi alt boyutunu oluşturmakta ve bu maddeler aynı şekilde puanlanmaktadır. Kabul edici/ilgili kapsamda, çocuğun anne babasını ne düzeyde şefkatli, alakalı ve katılımcı olarak algıladığı ölçmeyi amaçlar. Çift numaralı maddeler ise psikolojik özerklik alt boyutunu oluşturmakta ve bu maddeler ters puanlanmaktadır, sadece 12. madde aynı şekilde puanlanmaktadır. Psikolojik özerklik kapsamında, çocuğa karşı demokratik ebeveyn tutumunun ne düzeyde sergilendiğini ölçmeyi hedeflenir. Maddeleri belirten ifadeyi davranışa uygunluğu açısından anne ve babanın tutumunu hiç benzemiyorsa (1) benzemiyorsa (2) biraz benziyorsa (3) tamamen benziyorsa (4) olmak üzere 4 derecede değerlendirilerek anne ve babanın puanlaması ayrı olacak şekilde uygun rakam yazılmaktadır. Ölçeği uyarlayan araştırmacı Prof. Dr. Ayşen Yılmaz Güre ile iletişime geçilmiş ve ölçeğin kullanılabilmesi için izin alınmıştır.⁷⁵

⁷⁵ <https://toad.halileksi.net/olcek/anne-baba-tutum-olcegi-0> (Çevrimiçi tarih: 03.05.2022)

2.2.3. İnternet Bağımlılığı (İBÖ)

Araştırmada Doç. Dr. Selim Günüş (2009) tarafından geliştirilmiş olan İnternet Bağımlılığı ölçeğı kullanılmıştır. Ölçekte 35 madde bulunmaktadır. Ölçek, Yoksunluk, Kontrol Güçlüğü, İşlevsellikte Bozulma ve Sosyal İzolasyon olmak üzere 4 alt gruptan oluşur.

Katılımcılar her maddeyi 5'li likert tipi olmak üzere (kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, kararsızım, katılıyorum, tamamen katılıyorum) şeklinde sıralanan 4 alt gruptan oluşur. Ölçeğı uyarlayan Doç. Dr. Selim Güneş ile iletişime geçilmiş ve ölçeğın kullanılabilmesi için izin alınmıştır.⁷⁶

2.3. VERİLERİN ANALİZİ:

Veri toplama araçlarından elde edilen veriler SPSS (Statistical Package For Social Sciences) paket programına aktararak istatistiki analizleri yapılmış ve elde edilen bilgiler çözümlenmiştir. Verilerin analizinde, ANOVA, Pearson Korelasyon Analizi modeli, Mann Whitney U – Testi, Chi Kare Testi, Linneer Regresyon Testi, Eşleştirilmiş Örneklemeler için T testi ve Bağımsız örneklemeler için T testi kullanılmıştır.

3. BULGULAR:

Katılımcılara ilişkin demografik bilgilerin dağılımı Tablo 1.'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Değişken		N	%
Cinsiyet	Erkek	46	37,7
	Kadın	74	60,7
Yaş	12	27	22,1
	13	29	23,8
	14	50	41,0
	15	14	11,5
Sınıf	7. Sınıf	37	30,3
	8. Sınıf	40	32,8
	9. Sınıf	43	35,2
Gelir	250-300 euro	11	9,0
	300-350 euro	14	11,5
	350-400 euro	30	24,6
	500 ve üzeri	65	53,3
Toplam		120	98,4

Tablo 1'de ankete katılan çocuklara ait sosyodemografik değişkenlerin dağılımı görülmektedir. 120 katılımcının %37,7'nin (n=46) erkek olduğu %60,7'nin (n=74) kız olduğu belirlenmiştir. Çocukların yaş aralıkları incelendiğinde 12 yaş aralığında %22,1'i (n=27), 13 yaş aralığında %23,8'i (n=29), 14 yaş aralığında %41,0'ı (n=50), 15 yaş aralığında ise %11,5'i (n=14) olduğu belirlenmiştir.

Çocukların hangi sınıfta eğitim aldığına bakıldığında %30,3'ü (n=37) 7. sınıfta, %32,8'i (n=40) 8. sınıfta, %35,2'si (n=43) ise 9. sınıfta eğitim gördüğü tespit edilmiştir. Çocukların ailelerinin gelir

⁷⁶ <https://toad.halileksi.net/olcek/internet-bagimlilik-olcegi-0> (Çevrimiçi tarih: 24.03.2022)

durumları incelendiğinde %9,0'ın (250-300 arası), %11,5 (300-350), %24,6 (350-400), %53,3 (500 ve üzeri) gelir durumuna sahip oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 2. İnternet Bağımlılığı ve Cinsiyet arasındaki ilişki T testi

Group Statistics					
	Cinsiyetiniz nedir?	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
İnternet	Erkek	46	77,96	16,225	2,392
	Kadın	74	82,62	17,661	2,053

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
İnternet	Equal variances assumed	1,609	,207	-1,451	118	,150	-4,665	3,216	11,033	1,703
	Equal variances not assumed			-1,480	101,693	,142	-4,665	3,152	10,918	1,588

İnternet bağımlılığı ve cinsiyet arasındaki ilişkiyi araştırmamız için kullandığımız Bağımsız Örneklemeler için T Testi sonucunda cinsiyet değişkenine göre internet bağımlılığı ortalama değerleri arasında anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Testin grup istatistiği tablosundaki verilere göre erkeklerin %44'ünde (77,96 puan)⁷⁷, kızların %47'sinde (82,62 puan) internet bağımlılığı olduğu elde edilmiştir.

⁷⁷ İnternet bağımlılığı ölçeğinde alınabilir maksimum puan sayısı 175 puandır.

Tablo 3. İnternet Bağımlılığı ve Sınıf Değişkeni**Chi-Square Tests**

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	129,903 ^a	108	,074
Likelihood Ratio	151,785	108	,004
Linear-by-Linear Association	2,441	1	,118
N of Valid Cases	120		

a. 165 cells (100,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 31.

İnternet bağımlılık ölçeğinden alınan puanların sınıflara (7, 8, 9) göre anlamlı bir farkının olup olmadığını bulmamız için bu iki değişkene chi kare testini uyguladık. Chi kare testinden elde ettiğimiz sonuçlara göre ($\chi^2 = 129,93$, $df = 108$, $p = 0.074 > 0.05$) sınıf değişkeninde internet bağımlılığında anlamlı bir farkın olmadığı görülmüştür.

Tablo 4. İnternet Bağımlılığı ve Gelir Durumu**Correlations**

		İnternet	Ailenizin aylık geliri ne kadardır?
İnternet	Pearson Correlation	1	,018
	Sig. (2-tailed)		,846
	N	120	120
Ailenizin aylık geliri ne kadardır?	Pearson Correlation	,018	1
	Sig. (2-tailed)	,846	
	N	120	120

İnternet bağımlılık ölçeğinden alınan puanların ve ailenin gelir durumu arasındaki ilişkiyi bulabilmek için SPSS'te korelasyon analizi uyguladık. Korelasyon analizi tablosundan elde ettiğimiz değerlere göre ($p = 0.846 > 0.05$) bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edildi. Ailelerin gelir durumu İnternet bağımlılığını etkilememektedir.

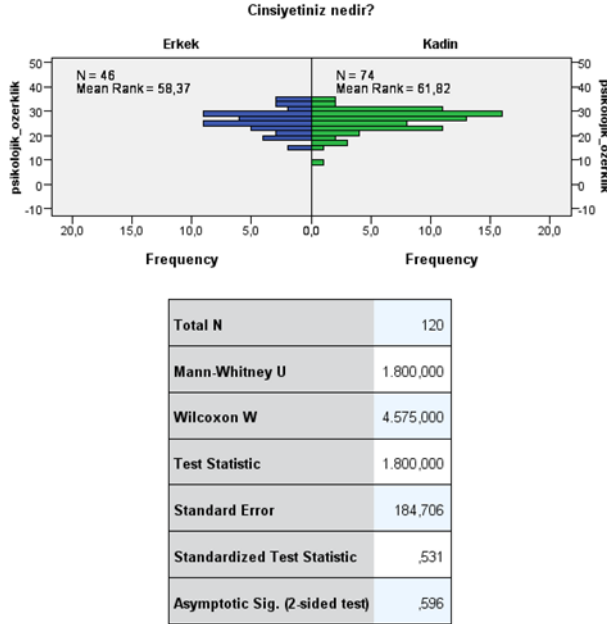
Tablo 5. Tutum Ölçekleri Alt Boyutları ve Cinsiyet

Hypothesis Test Summary				
	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of kabul is the same across categories of Cinsiyetiniz nedir?	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,380	Retain the null hypothesis.
2	The distribution of psikolojik_özerklik is the same across categories of Cinsiyetiniz nedir?	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,596	Retain the null hypothesis.
3	The distribution of denetleme is the same across categories of Cinsiyetiniz nedir?	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,054	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) alınan puanların cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık yaratıp yaratmadığını belirlemek amacıyla yaptığımız non-parametrik Mann Whitney U Testi sonuçlarına göre, anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir (her üç alt ölçekte $p > 0.05$ dir).

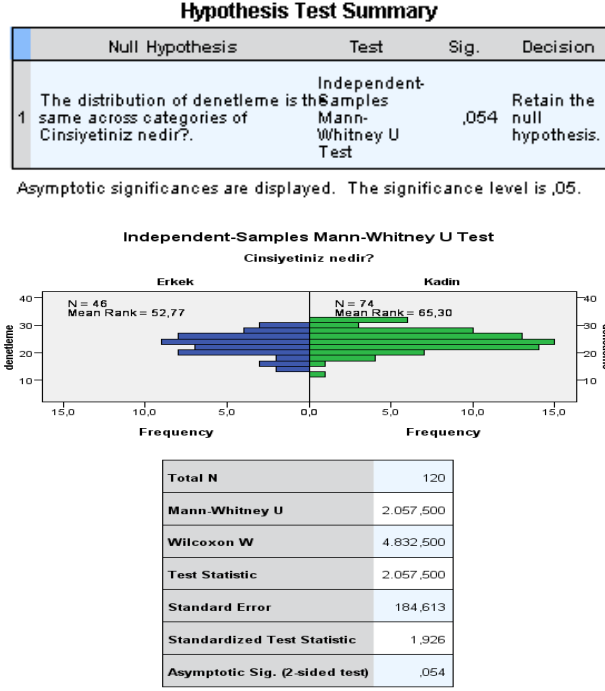
Şekil 1. Psikolojik Özerklik Alt Boyutu:

Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere, Anne Baba Tutum Ölçeği alt boyutlarının puanları ve toplam puanlarının cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık yaratıp yaratmadığını belirlemek amacıyla yapılan non-parametrik Mann Whitney U Testi sonuçlarına göre, Psikolojik Özerklik alt ölçeği puanlarının cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratmadığı görülmektedir. Ancak, psikolojik özerklik alt boyutunda, kız öğrencilerinin algıladığı psikolojik

özerkliğın erkek öğrencilere göre daha fazla olduğunu sonucuna ulaşılmıştır (Kızlarda ort=61,82; Erkeklerde ort=58,37).

Şekil 2. Denetleme Alt Boyutu:

Şekil 2'den de anlaşılacağı üzere, Anne Baba Tutum Ölçeği alt boyutlarının puanları ve toplam puanlarının cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık yaratıp yaratmadığını belirlemek amacıyla yapılan non-parametrik Mann Whitney U Testi sonuçlarına göre, Denetleme alt ölçeği puanlarının cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratmadığı görülmektedir. Elde edilen sonuçlara göre (Kızlarda ort= 65,30; Erkeklerde ise ort=52,77), kız öğrencilerin erkek öğrencilere nazaran daha fazla denetlendiği görülmüştür.

Tablo 6. Tutum Ölçekleri Alt Boyutları ve Sınıf

Hypothesis Test Summary				
	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of kabul is the same across categories of Cinsiyetiniz nedir?	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,380	Retain the null hypothesis.
2	The distribution of psikolojik_ozeklik is the same across categories of Cinsiyetiniz nedir?	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,596	Retain the null hypothesis.
3	The distribution of denetleme is the same across categories of Cinsiyetiniz nedir?	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,054	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) alınan puanların sınıf (7, 8, 9) değişkenine göre anlamlı farklılık yaratıp yaratmadığını belirlemek amacıyla yaptığımız non- parametrik Mann Whitney U Testi sonuçlarına göre, anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) sınıf değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir (her üç alt ölçekte $p > 0.05$ dir).

Tutum 7. Tutum Ölçekleri Alt Boyutları ve Gelir Durumu

Paired Samples Correlations

	N	Correlation	Sig.
Pair 1 Ailenizin aylık geliri ne kadardır? & Kabul ilgi	120	-,086	,351

	N	Correlation	Sig.
Pair 1 Ailenizin aylık geliri ne kadardır? & psikolojik özerklik	120	-,109	,236

Paired Samples Correlations

	N	Correlation	Sig.
Pair 1 Ailenizin aylık geliri ne kadardır? & denetleme	120	-,065	,479

Anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) alınan puanların ailenin gelir durumu değişkenine göre anlamlı farklılık yaratıp yaratmadığını belirlemek amacıyla yaptığımız Eşleştirilmiş Örneklemeler için T testi sonuçlarına göre, anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) ailenin gelir durumu değişkenine göre istatistiksel anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edildi (her üç alt ölçekte $p > 0.05$ dir).

Tablo 8. İBÖ Alt Boyutları ile ABTÖ Alt Boyutları

1. YOKSUNLUK

ANOVA

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.

Kabul	Between Groups	608,494	26	23,404	1,141	,315
	Within Groups	1908,097	93	20,517		
	Total	2516,592	119			
Psikolojik_Özerklik	Between Groups	555,405	26	21,362	,929	,568
	Within Groups	2137,761	93	22,987		
	Total	2693,167	119			
Denetleme	Between Groups	641,389	26	24,669	1,727	,030
	Within Groups	1328,578	93	14,286		
	Total	1969,967	119			

İnternet bağımlılık ölçeği toplam puanı ve alt ölçeklerinden (Yoksunluk, Kontrol güclüğü, İşlevsellikte bozulma, Sosyal izolasyon) alınan puanlar ile anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) alınan puanlar arasında anlamlı ilişki olup olmadığını araştırmak için yaptığımız Anova testi sonucunda; İBÖ alt boyutundan Yoksunluk ve ABTÖ alt ölçeklerinden Kabul ilgi ve Psikolojik özerklik arasında fark olmadığı, Denetleme arasında ise fark olduğunu tespit ettik.

2. KONTROL GÜÇLÜĞÜ

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Kabul	Between Groups	402,981	24	16,791	,755	,782
	Within Groups	2113,611	95	22,249		
	Total	2516,592	119			
Psikolojik_Özerklik	Between Groups	558,417	24	23,267	1,035	,432
	Within Groups	2134,750	95	22,471		
	Total	2693,167	119			
Denetleme	Between Groups	442,480	24	18,437	1,147	,312
	Within Groups	1527,486	95	16,079		
	Total	1969,967	119			

İnternet bağımlılık ölçeği toplam puanı ve alt ölçeklerinden (Yoksunluk, Kontrol güclüğü, İşlevsellikte bozulma, Sosyal izolasyon) alınan puanlar ile anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) alınan puanlar arasında anlamlı ilişki olup olmadığını araştırmak için yaptığımız Anova testi sonucunda; İBÖ alt boyutundan Kontrol güclüğü ve ABTÖ alt ölçeklerinden Kabul ilgi, Psikolojik özerklik ve Denetleme arasında farklar olmadığını tespit ettik.

3. İŞLEVSELLİKTE BOZULMA

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Kabul	Between Groups	885,223	21	42,153	2,532	,001
	Within Groups	1631,369	98	16,647		
	Total	2516,592	119			
Psikoloji k_Özerkl ik	Between Groups	775,511	21	36,929	1,887	,020
	Within Groups	1917,656	98	19,568		
	Total	2693,167	119			
Denetle me	Between Groups	401,772	21	19,132	1,196	,272
	Within Groups	1568,195	98	16,002		
	Total	1969,967	119			

Anova analizi sonuçlarına göre İnternet Bağımlılığı ölçeği (İBÖ) alt boyutundan İşlevsellikte Bozulma ile Anne Baba Tutum Ölçeği (ABTÖ) alt boyutlarından Kabul ilgi ve Psikolojik Özerklik arasında anlamlı farklar olduğu belirlenmiştir. Ancak, Denetleme alt boyutu için anlamlı bir fark bulunmamıştır. Elde edilen bu sonuçlar, İnternet bağımlılığının çocukların algıladığı anne baba tutumları ile bazı alt boyutlar arasında bağlantı olabileceğini işaret etmektedir.

4. SOSYAL İZOLASYON

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Kabul	Between Groups	357,363	18	19,853	,929	,547
	Within Groups	2159,229	101	21,379		
	Total	2516,592	119			
Psikolo jik_Öze rklik	Between Groups	458,751	18	25,486	1,152	,316
	Within Groups	2234,416	101	22,123		
	Total	2693,167	119			

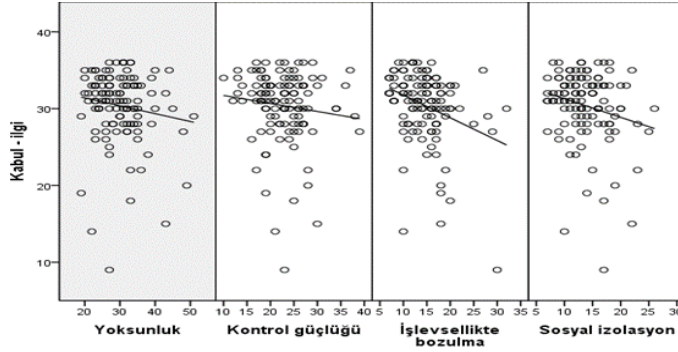
Denetleme	Between Groups	432,570	18	24,032	1,579	,080
	Within Groups	1537,397	101	15,222		
	Total	1969,967	119			

İnternet bağımlılık ölçeği toplam puanı ve alt ölçeklerinden (Yoksunluk, Kontrol güçlüğü, İşlevsellikte bozulma, Sosyal izolasyon) alınan puanlar ile anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) alınan puanlar arasında anlamlı ilişki olup olmadığını araştırmak için yaptığımız Anova testi sonucunda; İBÖ alt boyutundan Sosyal İzolasyon ve ABTÖ alt ölçeklerinden Kabul ilgi, Psikolojik özerklik ve Denetleme arasında farklar olmadığını tespit ettik.

Tablo 9. ABTÖ ve İBÖ Alt Ölçekleri Yordama

Anne baba tutumu alt ölçeklerinden (Kabul ilgi, Psikolojik özerklik, Denetleme) alınan puanlar İnternet bağımlılık ölçeği toplam puanı ve alt ölçekleri (Yoksunluk, Kontrol güçlüğü, İşlevsellikte bozulma, Sosyal izolasyon) üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla lineer regresyon analizi uyguladık. İlgili sonuçları aşağıdaki grafiklerle gösterdik. Analizimizde bağımsız değişken olarak Anne Baba Tutumu Ölçeği, bağımlı değişken olarak ise İnternet Bağımlılığı seçilmiştir.

1. KABUL İLĞİ

Model Summary^b

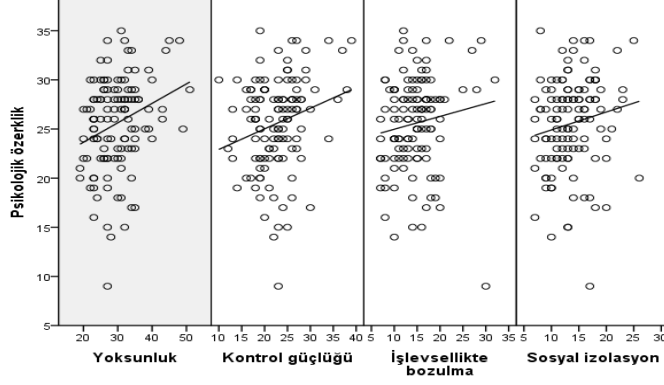
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,328 ^a	,108	,077	4,419

a. Predictors: (Constant), sosyal_izolasyon, yoksunluk, islevsellikte_bozulma, kontrol_guclugu

b. Dependent Variable: Kabul

R değeri bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki korelasyonu temsil etmektedir. Analizimiz sonucunda R değeri $R = 0.328$ olarak bulunmuştur. Bu değer, kabul/ilgi alt ölçeği ile yoksunluk, kontrol güçlüğü, işlevsellikte bozulma ve sosyal izolasyon arasında zayıf bir ilişki olduğuna işaret etmektedir

2. PSİKOLOJİK ÖZERKLİK

Model Summary^b

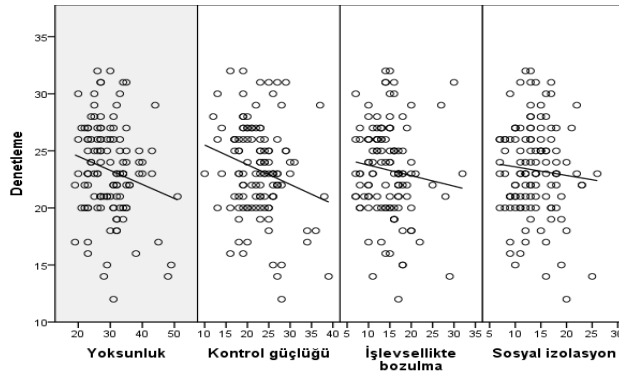
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,285 ^a	,081	,049	4,638

a. Predictors: (Constant), sosyal_izolasyon, yoksunluk, işlevsellikte_bozulma, kontrol_güclüğü

b. Dependent Variable: psikolojik_ozerklik

R değeri bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki korelasyonu temsil etmektedir. Analiz sonucunda R değeri $R = 0.285$ olarak bulunmuştur. Bu değer, Psikolojik özerklik alt ölçeği ile yoksunluk, kontrol güclüğü, işlevsellikte bozulma ve sosyal izolasyon arasında zayıf bir ilişkinin olduğuna işaret etmektedir.

3. DENETLEME

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,256 ^a	,065	,033	4,001

a. Predictors: (Constant), sosyal_isolasyon, yoksunluk, islevsellikte_bozulma, kontrol_gucluğu

b. Dependent Variable: denetleme

R değeri bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki korelasyonu temsil etmektedir. Analiz sonucunda R değeri $R = 0.256$ olarak bulunmuştur. Bu değer, için denetleme alt ölçeği ve yoksunluk, kontrol güçlüğü, işlevsellikte bozulma ve sosyal izolasyon arasında zayıf bir ilişkinin olduğuna işaret etmektedir.

3. SONUÇ ve ÖNERİLER

Hayatımızda bilgiye erişmek, sosyalleşmek, günlük rutin işlerimizi sürdürmek ve yaşantımızdaki birçok meslek grubunun işlerini daha kısa sürede yönetebilmesi gibi pek çok hususta internet kullanımı insanları büyük fayda sağlamıştır. İnternetin kullanımının kolaylığı ve içeriğinin gün geçtikçe artması, insanların yaşamlarını olumlu yönde etkilemektedir. Ancak, aşırı internet kullanımı iş ve sosyal hayatı etkileyebilir, sağlık durumunu olumsuz yönde etkileyebilir ve kişilerin günlük yaşamlarında bazı sorunlara neden olabilir. Günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olan internet kullanımı, okul çağındaki çocuklarda da sıkça görülmeye başlamıştır. Fakat aşırı internet kullanımı çocukların akademik başarılarını olumsuz etkileyebilir, aynı zamanda sosyal ilişkilerini ve fiziksel gelişimlerini olumsuz etkileyebilir. Bireyin ilk deneyimlerini kazandığı, ilk tutum ve davranışların belirlendiği ortam ailesidir. Ebeveyn tutumları, ana-babanın çocuk ya da çocuklarını nasıl yetiştirdiğini belirleyen davranış biçimleridir. Anne-babaların çocuğun gelişim dönemlerindeki benimsedikleri tutumlar, çocukların öncelikle kendilerini sevmeleri ve değerlendirmelerine, sonrasında diğer insanlarla kuracakları ilişki şeklini, onları algılama ve değerlendirmelerine yön verecektir. Çocukların ailelerinden gördükleri tutumlar onların kişiliklerine, benlik algılarına ve çevresindeki insanlarla olan ilişkilerine etki etmektedir.

3.1. ELDE EDİLEN SONUÇLAR:

- İnternet bağımlılığı ile anne-baba tutumları arasında ortalama düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.
- Cinsiyet değişkeni, internet bağımlılığı ile ilişkili olarak fark yaratmamıştır. Ancak kız öğrenciler, erkek öğrencilere göre interneti daha fazla kullanmaktadır.
- Anne-Baba Tutum Ölçeği'nin alt boyutları (Kabul/İlgi, Psikolojik Özerklik, Denetleme) puanlarına cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir.
- Sadece kabul/ilgi alt boyutu puanları erkek öğrencilerde daha yüksektir. Psikolojik özerklik alt boyutu puanları açısından cinsiyete göre anlamlı bir fark saptanmamıştır.
- Ancak, kız öğrencilerin psikolojik özerkliklerini daha yüksek algıladıkları tespit edilmiştir. Denetleme alt boyutu puanlarına göre, kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre

daha fazla denetlendiği gözlenmiştir. Sınıf düzeyi ile internet bağımlılığı arasında anlamlı bir ilişki saptanmamıştır.

- İnternet Bağımlılığı Ölçeği (İBÖ) alt boyutundan "Yoksunluk" ile Anne Baba Tutum Ölçeği (ABTÖ) alt ölçeklerinden "Kabul/İlgi" ve "Psikolojik Özerklik" arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır. Yani, bu özellikler arasında belirgin bir ilişki bulunmamıştır.
- Ancak, "Denetleme" alt ölçeği ile diğer ölçekler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. İnternet Bağımlılığı Ölçeği (İBÖ) alt boyutundan "İşlevsellikte Bozulma" ile Anne Baba Tutum Ölçeği (ABTÖ) alt boyutlarından "Kabul/İlgi" ve "Psikolojik Özerklik" arasında anlamlı farklar bulunmuştur. Yani, bu özellikler arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır.

3.2. ÖNERİLER:

- Okullarda bilinçli, sağlıklı ve güvenli internet kullanımını teşvik eden çalışmaların yapılması gerekmektedir.
- Okul psikolojik danışma ve rehberlik servisi, aileleri internet bağımlılığı konusunda bilinçlendirmek için öğretmenlerle birlikte seminer ve konferanslar düzenlemelidir.
- Ailelerin çocuklarının internet kullanımını yakından takip etmeleri ve dengeli bir kullanım sağlamaları önemlidir.
- Ailelerin, çocuklarına interneti etkili ve güvenli bir şekilde kullanmayı öğretmelidir.
- Alternatif aktiviteler teşvik edilmelidir, böylece çocuklar sadece internetle sınırlı kalmayacaklardır.
- Anne babaların her çocuğun farklı bir kişiliğe sahip olduğunu fark etmeli, bağımsız bireyler olduklarını kabul etmeleri ve onlara sevgi ve anlayışla yaklaşmalıdır.
- Çocukların gelişimlerine ve yaşlarına uygun görevler vererek sorumluluk duygusunu geliştirmek, kapasitelerinden fazlasını beklememek ve yaşlılarıyla kıyaslamamak önemlidir.
- Çocukların başarılarını her zaman takdir etmek, iyi bir dinleyici ve rol model olunmalıdır.
- Anne-baba tutumlarının internet bağımlılığı üzerindeki etkileri daha fazla araştırılmalıdır, böylece aileler daha bilinçli bir şekilde çocuklarını yetiştirebilirler.

Kaynaklar

- Akcan, G., & Öge, B. (2020). Genç Bireylerde Teknoloji Bağımlılığının Yordayıcılarının İncelenmesi . *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*.
- Arısoy, Ö. (2009). İnternet Bağımlılığı ve Tedavisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches In Psychiatry*, 55-67.
- Baki, E. (2021). Sosyal Medyanın Psikolojik Etkileri. *6 th International Medicine and Health Sciences Researches Congress (UTSAK)*, (s. 2).
https://www.utsakcongress.com/kitaplar/utsak_6_tammetin_kitabi_.pdf adresinden alındı
- Bozkurt, H., Şahin, S., & Zoroğlu, S. (2016). İnternet Bağımlılığı: Güncel Bir Gözden Geçirme. *Journal Of Contemporary Medicine* 6(3).
- Deniz, E. M. (2017). *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim*. Ankara: Pegem Akademi.

- Erdoğan, Y. M. (2007). Anne baba tutumları ve öğretmen davranışları ile öğrencilerin akademik başarıları. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33-46.
- Güleç, G., Köşger, F., & Eşsizoglu, A. (2015). Alcohol and substance use disorders in DSM- Current Approach. *Current Approaches in Psychiatry*, 448-460.
- Havva Saban, Y. S. (2022). Childhood Obesity And Prevention. *Vision International Scientific Journal*, 7(1), 17-30. doi:https://doi.org/10.55843/ivisum2272017s
- High, A. C., & Caplan, S. E. (2009). Social Anxiety and Computer-Mediated Communication During Initial Interactions. *Computers in Human Behavior*.
- Hoy, A. W. (2015:681). *Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Kaknus Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Günümüzde İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Matthews, D. (2017). Why Parents Really Need to Put Down Their Phones. *Psychology Today*.
- Neighmond, P. (2014). For The Children's Sake, Put Down That Smartphone. *Npr*.
- Öztürk, U. C. (2015). Bağlantıda Kalmak ya da Kalmamak İste Tüm Korku Bu: İnternetsiz Kalma Korkusu ve Örgütsel Yansımaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8(37), 629-638.
- Rahmani, S., & Lavasani, M. G. (2011). The relationship between internet dependency with sensation seeking and personality . *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30, 272-277.
- Şakiroğlu, M., & Akyol, C. P. (2018). *Çocukları Sanal Dünyada(n) Koruma Kılavuzu*. İstanbul.
- Say, G., & Batıgül, A. D. (2016). Problemlili İnternet Kullanımı ile Ebeveyn-Ergen İlişki Niteliği, Yalnızlık, Öfke ve Problem Çözme Becerileri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Dusunen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*.
- Sınanmış, N. (2020). Dijital veya Teknolojik Bağımlılık. *Türk Karaciğer Vakfı Yayın Organı*, 43-45.
- Topal, B. (2020). İlkolul Öğrencilerinin İnternet Bağımlılığı Sürecine ilişkin bir Durum Çalışması. Yüksek Lisans Tezi.
- Topaloğlu, B., & Karahan, E. (2021). İlkokul Öğrencilerinin İnternet Bağımlılıkları Üzerine İlişkin Bir Durum Çalışması. *HAYEF: Journal of Education*, 473-503.
- Uzbay, T. (2018). *Hazdan Bağımlılığa*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Yavuzer, H. (1998). *Çocuğunuzun ilk 6 yılı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yüzer, T. V. (2006). Günlük yaşamda internet ve medya ilişkileri. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 4(2), 85-96.

Masalların Çocuklara Değer Öğretimindeki Rolü

Yücel Gelişli⁷⁸, Lazura Kazykhankyzy⁷⁹

Özet

Masallar insanların hayal ötesi tasavvurlarının sözlü ve yazılı edebiyata yansımalarıdır. Gerçek olmayanın söz yada yazıyla gerçeğe dönüşmesidir. Bu çalışmada, masalların çocuklara değer öğretimindeki rolü incelenmiştir. Araştırma nitel araştırma metodlarından durum çalışmasıyla desenlenmiş, veriler doküman analizyle toplanmış ve analiz edilmiştir. Sonuç olarak, masallar çocukların eğitiminde çok önemli bir rol oynar. Hem eğlendirici hem de öğretici olan masallar, çocukların dil, duygusal, sosyal ve bilişsel gelişimlerine katkıda bulunur. Ebeveynler ve öğretmenler, çocuklarına düzenli olarak masal okuma veya dinleme fırsatları sunarak bu faydalardan yararlanabilirler.

Masallar çocukların dil becerilerini geliştirmelerine, hayal güçlerini zenginleştirmelerine ve farklı perspektiflerden düşüncelerine yardımcı olurlar.

Abstract

Fairy tales are the reflections of people's imaginations beyond imagination in oral and written literature. It is the transformation of the unreal into reality by word or writing. In this study, the role of fairy tales in teaching values to children was examined. The research was designed with a case study, which is one of the qualitative research methods, and the data were collected and analyzed by document analysis. In conclusion, fairy tales play a crucial role in children's education. Fairy tales, which are both entertaining and instructive, contribute to children's language, emotional, social and cognitive development. Parents and teachers can take advantage of these benefits by providing your children with opportunities to read or listen to fairy tales on a regular basis. Fairy tales help children develop their language skills, enrich their imagination and think from different perspectives.

Anahtar Kelimeler: Masallar, değer, değerler eğitimi

1. Giriş

Masallar insanların hayal ötesi tasavvurlarının sözlü ve yazılı edebiyata yansımalarıdır. Masallar gerçek olmayan olay, duygu ve düşüncelerin söz ya da yazıyla gerçeğe dönüşmesidir. Geçmişten bugüne önceleri çocukları uyutmak daha sonraları eğlenceli vakit geçirmek için dilden dile aktarılan masallar, sonraları yazılı edebiyat ürünlerine dönüşmüştür.

Çocukların karşılaştığı ilk edebi tür masaldır. Anlatıma dayalı ve kendine has bir mantığı olan masal, bütün kültürlerde çocuk edebiyatının ilk ve en önemli kaynağı olarak kabul edilmektedir (Şahin, 2011). Masalın asıl bölümünde masalda anlatılacak olan olaylar yer alır. Masalın son bölümünde ise masalda gelişen olaylar sonuca bağlanarak anlatıcı tarafından *"Onlar ermiş muradına biz çıkalım kerevetine"* *"Gökten üç elma düşmüş, biri kahramana, biri anlatana, biri de dinleyenlere"* şeklinde bir sonla bitirilir. Masalın her üç bölümünde her bölüme özgü tekerlemeler kullanılır (Oğuz, 2008).

⁷⁸ Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-2816-3621, Email: gelisli@gazi.edu.tr

⁷⁹ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Philology Faculty, Kazakhstan, E mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz

Evrensel bir anlatım türü olan masal "hayalî hikâye" olarak da tanımlanmaktadır. Masalı masal yapan da bu olağanüstülükler ve hayalî unsurlardır. Masallar insanı özellikle çocukluk döneminden başlayarak hayata hazırlayan, içinde yaşadığı kültürel ortamda kendine güvenen bir birey olarak yetiştirme amacını taşıyan araçlardır. Bunu sağlayabilmek için de masal içinde okuyucuya, dinleyiciye eğitim amaçlı verilmek istenilen unsurlardan yani iletilerden yararlanılmaktadır (Boratay, 1969; Akt: Yılmaz, 2012).

Eğlendirmek ve hoşça vakit geçirmek için kullanılan masalların eğitici yönlerinin olduğu bilinmektedir. Bu açıdan masal, "terbiye ve ahlâka faydalı, yararlı hikâye" şeklinde tanımlanmaktadır. Masallar en acı dersi bile tatlandırarak verdiğinden, örnek davranışların insan bilincine aktarılıp yerleştirilmesinde yardımcı olacak eğitim aracı olarak görülmektedir. Özellikle sonu mutlu biten masalların çocukların gelişmesinde, kendilerini keşfetmelerinde, dünyaya umutla bakmalarında, onlara iyi ve doğru değerlerin öğretilmesinde önemi büyüktür. Dürüstlük, sabır, adalet, eşitlik, bağlılık gibi evrensel değerler en güzel kendilerini masalarda dile getirirler. Bu yönleriyle masallar yüzlerce yıllık deneyimlerden süzülüp gelen eşsiz eğitimciler olarak görülmektedir. Bu nedenle masalların çocuklar, gençler hatta yetişkinlerin eğitimindeki etkileri daha 1400'lü yıllarda keşfedilmiştir (Yılmaz, 2012).

Çocuğu kültürleme ve eğitime süreci; aile, sokak gibi yakın ve doğal çevrede daha çok eğlendirme ve hoşça vakit geçirme amacıyla başlar, okul sıralarında sistemli ve planlı bir şekilde devam eder. Bu süreçte masalın, ulusal ve evrensel değerlerin aktarılması ve benimsetilmesinde, çocuğun hayal dünyasının geliştirilmesinde, soyut kavramları algılama yeteneğiyle dili kullanma (cümle kurma, betimleme, anlatım, vb.) becerilerinin geliştirilmesinde önemli bir yeri vardır. Çocuğun, içinde yaşadığı toplumun ahlaki ile insani değerlerini eğlenerek ve hoşça vakit geçirerek öğrenmesinde özellikle masalların önemli bir görev üstlendiği söylenebilir (Karatay, 2007).

Masal, çocuğu zihinsel olarak da yaşadığı toplum kültürel değerleriyle tanışmasını sağlayarak eğlenceli bir süreçle sosyalleştirir. Her masal derlendiği toplumun kültürel değerlerini, sosyal ilişkilerini, folklorunu ve inançlarını da içinde barındırır. Bu açıdan çocuğa kendi masallarımızın anlatılması büyük önem taşımaktadır. Masalın akıcı hikâyesi içinde çocuk kendi yaşadığı topluma yabancılaşmadan, kültürel ve manevi değerleri daha erken yaşta öğrenir (Bingöl, 2022) ve barındırdığı değerleri çocuk kabullenerek aidiyet duygusunu erken yaşlarda geliştirerek toplumla bütünleşir. Psikolojik açıdan ise, hayata her zaman umutla bakmayı, istenilen şeylere ulaşmada sabırlı olmayı, kıskançlığın doğurduğu kötü sonuçları, gereksiz korku ve evhamın insanları ne hale düşürdüğünü, dostlukların oluşması için karşılıklı saygı ve sevginin, bağışlayıcılığın, paylaşımın ne kadar önemli olduğunu, bir nevi somut olarak gözlemler (Şahin, 2011).

Okul öncesi eğitimin ayrılmaz bir parçası haline gelen masalların, eğitimciler tarafından çocuklar üzerindeki etkileri çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Bu araştırmalarda masalların özellikle okul eğitimi öncesi çocuklara anlatıldığında onların merak duygularını uyandırarak, soru sorma cesareti kazanmalarını sağlamaktadır. Masallarla çocukların kelime hazinelerinin gelişmesi, algılama güçlerinin artması çocuğu daha erken dönemde okula hazırlamaktadır (Bingöl, 2022).

Bu çalışmanın amacı masalların, çocuklara değer öğretimindeki rolü incelemektir.

2. Yöntem

Makale nitel araştırma modellerinden durum çalışması modeliyle tasarlanmıştır. Merriam, & Tisdell, 2015' e göre durum çalışması sınırlı bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesi olarak tanımlanmaktadır. Creswell (2013)'e göre ise durum çalışması; araştırmacının zaman içinde sınırlandırılmış bir veya birkaç durumu çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları derinlemesine incelediği, durumların ve duruma bağlı temaların tanımlandığı nitel bir araştırma yaklaşımıdır. Çalışmada veriler Masallardan doküman analizi tekniğiyle toplanmıştır. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli

bir yöntemdir (Kıral, 2020). Veriler betimsel analiz tekniğiyle analiz edilerek yorumlanmıştır. Yıldırım ve Şimşek (2011)' e göre; betimsel analiz önceden belirlenmiş bir çerçeveye bağlı olarak nitel verilerin işlenmesi bulguların tanımlanması tanımlanan bulguların yorumlanması adımlarını içeren analiz yaklaşımıdır.

Çalışmada veriler, literatürden doküman analizi tekniğiyle toplanmıştır. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli bir yöntemdir (Kıral, 2020). Veriler betimsel analiz tekniğiyle analiz edilerek yorumlanmıştır. Yıldırım ve Şimşek (2011)' e göre; betimsel analiz önceden belirlenmiş bir çerçeveye bağlı olarak nitel verilerin işlenmesi bulguların tanımlanması tanımlanan bulguların yorumlanması adımlarını içeren analiz yaklaşımıdır.

3. Bulgular

Masallar çocuk eğitiminin önemli araçlarıdır. Yapılan literatür incelemesinden masalların bir çok olumlu ve olumsuz değerler aktarım aracı olduğu anlaşılmıştır. Masallarda genellikle tek kahraman ve onun etrafında gelişen olaylar anlatılır. İyi-kötü, doğru-yanlış, haklı-haksız, erdem-erdemlilik, adalet-zulüm, alçakgönüllülük-kibir gibi karşıt kavramlarla özdeşleşen kahramanların mücadelesi vardır. İyilik ve kötülüğün, güzellik ile çirkinliğin, zenginlik ile yoksulluğun, bir başka deyişle olumlu ile olumsuzun mücadelesi anlatılır. Bazı istisnalar dışında masallar; mutlu sonla; iyilerin, güzellerin, akıllıların kazanması ile biter.

Masallarda talihlilik ve aksilikler gerçek hayattan farklı olarak bir kerede veya birbirine bağlı olarak arka arkaya çıkar. Bunlar çözümlendikten sonra yeni sıkıntılar söz konusu olmaz, iktidarı, başarıyı ve mutluluğu sembolize eden taç ve evlilik bir daha zarar görmez” (Günay, 1992: 326). Bunların yanında, ulaşılması güç hedefler, bu hedeflere ulaşma iradesi, gücün sınanması, aklın test edilmesi ve liyakat kazanma gibi özellikler işlenir. Masallar, kimi zaman millî ve yerel, değerlerle kimi zaman evrensel değerlerle zenginleşir. Masalda işlenen maddi-manevi kültürel ve evrensel değerler ile motifler, insanlara örnek ve model oluştururlar(Karatay, 2007).

Masalların değerleri aktarma şekli, masalın amacına, yazarının yaklaşımına ve hedef kitlesine bağlı olarak değişebilir. Ancak genellikle masallar, olumlu değerleri teşvik etmek ve olumsuz davranışları eleştirmek için kullanılırlar. Masal karakterlerinin çoğu, genellikle iyi davranışları teşvik etmek veya kötü davranışların sonuçlarını göstermek için kullanılır. Bu nedenle masallar, çocuklara değerleri öğretmek ve ahlaki bilinci geliştirmek için güçlü bir araçtır(Topbaş, 2015).

Buraya kadar bahsedildiği üzere masalların, çocuklarda hem dil gelişimine hem de değerlerin oluşmasına etkisi çok büyüktür ve masallar, çocuklar açısından önemli mesajlar içermektedir. Bu bağlamda, masalların çocukların eğitiminde ve toplumsal değerlerin öğretiminde, onlara aktarımında üstlendiği bazı işlevleri şu şekilde sıralanabilir(Karatay, 2007):

1. İyi ve kötü çatışmasının anlatıldığı ve genellikle iyilerin galip geldiği masallar, çocukların zihninde iyi ve doğru kavramlarının şekillenmesine yardımcı olmakta, onların bilincine iyi ve kötü arasındaki çatışmada daima iyiliğin ve haklılığın üstün geleceği düşüncesinin işlenmesini sağlamaktadır.

2. Masal kahramanı ne kadar zayıf ve küçük olursa olsun haklı ve doğru olduğu takdirde zafere ve başarıya ulaşacaktır. Asıl olan, haklılık ve doğruluktur. Haklılık ve doğruluk vasıfları taşımayan bir güç, bir şey ifade etmeyecektir.

3. Kötü kahramanın kazanması durumunda kaos yaşanacak, telafisi mümkün olmayan durumlar ortaya çıkacaktır. Masal, iyiliğe ve doğruluğa olan inancı ve güveni perçinlemekte; çocuğa, her ne şart altında olursa olsun iyiliği ve doğruluğu terk etmemesi gerektiğini öğütlemektedir.

4. İyi ve doğru olanlar, ne kadar zayıf olurlarsa olsunlar, mutlaka yardım görecekları, gördükleri yardımlar sayesinde başarıya ulaşacak ve yaşadıkları olumsuzluklardan kurtulacaklardır. Çocukta, her durumda olumlu düşünme, durum geliştirme alışkanlık ve inancı kazandırır.

5. Hayat tesadüflerle doludur ve bu tesadüfler, çoğu zaman iyi ve doğruların lehine ortaya çıkacaktır. Tesadüfler, yaşanan gelişmelerde önemli bir yer işgal etmektedir.

6. İyilik eden iyilik bulacaktır. Onun içindir ki, iyilik eden masal kahramanları, iyiliklerinin mükâfatını zor zamanlarında iyilik ve yardım olarak göreceklerdir.

7. Masallarda beklenmedik varlıklardan beklenmedik yardımları görmek mümkündür. Hiçbir varlığı ya da kimseyi değersiz ve anlamsız görmemek gerekir. En küçük karınca bile kendisine yapılan en küçük bir iyiliğe iyilik ve yardımla cevap verebilmektedir.

8. Her türlü bela ve zorluğa karşı sabırlı olmak gerekmektedir. Sabreden, mutlak bir şekilde mutluluğa ulaşacaktır.

9. Çocukların hayal dünyasının gelişmesinde önemli bir rol üstlenen masallar, onların kendilerini yaşadıkları ortamda yer alan insan dışı canlılarla (hayvanlar) ve cansız varlıklarla özdeşleşmesini sağlamakta, hayvan sevgisini ve diğer varlıklara değer verme duygusunu geliştirmektedir.

Masallar hem olumlu hem de olumsuz değerleri aktarabilirler. Masallar, hikâyelerin ve karakterlerin aracılığıyla birçok farklı mesajı iletebilirler. İşte masalların hem olumlu hem de olumsuz değerleri nasıl aktarabileceğiyle ilgili bazı örnekler, (Senek, 2018).

Olumlu değerler:

- Dürüstlük, Birçok masal, dürüstlüğün önemini vurgular ve dürüst karakterleri ödüllendirir
- İyilik: Masallar, iyiliksever davranışları ve yardımlaşmayı öne çıkarabilir
- Adalet: Bazı masallar adaletin sağlanmasını ve haksızlıkların düzeltilmesini anlatır
- Cesaret: Masal karakterleri, cesaretlerini kullanarak zorlukların üstesinden gelirler ve bu, çocuklara cesaretin değerini öğretebilir
- Sevgi ve Arkadaşlık: Masallar, sevgi, dostluk ve aile bağları gibi pozitif ilişki değerlerini yansıtabilirler

Olumsuz değerler:

- Kötülük: Bazı masallar kötü karakterleri ve kötü davranışları vurgular, ancak bu genellikle kötülüğün sonunda cezalandırıldığını göstererek bir ahlaki ders sunar
- Hırs: Bazı masal karakterleri, hırslı ve bencil davranışları sergileyebilirler, bu da olumsuz bir değeri temsil edebilir
- Aldatma: Masallarda karakterler arasındaki aldatma ve hile gibi olumsuz davranışlar da yer alabilir, ancak bu genellikle olumsuz sonuçlarla sonuçlanır ve bu davranışların yanlış olduğu vurgulanır
- Önyargı ve Ayrımcılık: Bazı masallar, önyargı ve ayrımcılığı ele alabilir ve bu olumsuz değerlere karşı çıkabilir

4. Tartışma

Okul öncesi eğitimin ayrılmaz bir parçası haline gelen masalların, eğitimciler tarafından çocuklar üzerindeki etkileri çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Bu araştırmalarda masalların özellikle okul eğitimi öncesi çocuklara anlatıldığında onların merak duygularını uyandırarak, soru sorma cesareti kazanmalarını sağlamaktadır (Bingöl, 2022).

Masallarda dürüst-sahtekâr, mert-namert, cesur-korkak, akıllı-aptal, adil-zalim, tembel-çalışkan insan tipleri karşı karşıya gelir. Bu iyi ve kötü karakterler aracılığıyla örnek alınacak ya da sakınılacak davranış biçimleri tanıtılır. Masalın sonunda daima iyiyi temsil eden kahraman kazanır; kötüyü temsil eden karakterler cezalandırılır. Masal, bir yandan çocukların düşünce ve hayal dünyalarını zenginleştirirken bir yandan da onların kazanması gereken iyilik, dürüstlük, çalışkanlık ve yardım severlik gibi erdemlerin olaylar içinde edinimini sağlar”(Karatay, 2007; Oğuz, 2008; Arıcı, 2011; Topbaş, 2015).

Masallarla ilgili yapılan tartışmalardan biri de masalların çocuklar üzerindeki etkisidir. Masal okuma ve dinlemenin çocuklar için zararlı veya yararlı olduğuna ilişkin iki farklı görüş ileri sürülür. Bunlardan ilki masalların çocuklar için zararlı olacağıdır. Geçmişte olduğu gibi bugün de hayal ürünü konu ve olaylarla dolu masalların çocuklara verilmesini doğru bulmayan eğitimcilere, düşünürlere ve edebiyatçılara rastlanmaktadır. Onların iddiasına göre masallar; çocukları hayatın gerçeklerinden uzaklaştırır, yanlış inançlara sürükler, doğru ve mantıklı düşünme alışkanlığının gelişmesini engeller(Bakırcı, 2022).

5. Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak, masallar çocukların eğitiminde çok önemli bir rol oynar. Hem eğlendirici hem de öğretici olan masallar, çocukların dil, duygusal, sosyal ve bilişsel gelişimlerine katkıda bulunur. Ebeveynler ve öğretmenler, çocuklarına düzenli olarak masal okuma veya dinleme fırsatları sunarak bu faydalardan yararlanabilirler.

Masallar çocukların dil becerilerini geliştirmelerine, hayal güçlerini zenginleştirmelerine ve farklı perspektiflerden düşünmelerine yardımcı olurlar.

Makalede masallarda iyi ve kötü değerlerin yansıtıldığı, vatan sevgisi, Allah sevgisi, yardımlaşma, saygı, iyilik yapmak, gibi değerlerin yer aldığı sonucu elde edilmiştir. Masallar ayrıca içerdikleri değerlerle çocukların gelişiminde ve eğitiminde önemli role sahip oldukları sonucu elde edilmiştir.

6. Kaynaklar

- Arıcı, O. (2011). Bakmak, Görmek ve Orpheus Miti. Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi, (18), 152-155.
- Bakırcı, N. (2022). Çocuk eğitiminde hayvan masallarının işlevi. *Turuk*, 10(29).1-15.
- Bingöl, M. (2022). Masalların çocuk eğitimindeki önemi. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2(2), 1-5.
- Creswell, J. W. (2013) Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches, SAGE Publications.
- Karatay, H. (2007). Dil edinimi ve değer öğretimi sürecinde masalın önemi ve işlevi. Gazi Üniversitesi Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 5, 3, 463- 477.
- Kıral, B.(2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Journal of Social Sciences Institute*, 8(15), 170-189.
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2015). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. John Wiley & Sons.

- Oğuz, M. Ö. (2008). Masallar. *TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùtùphaneler ve Yayınlar Genel Mùdùrlùđù*. Ankara.
- Senek, S. (2018). Aytùl Akal'ın masallarının değerler eğitimi açısından incelenmesi. Yüksek Lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Türk Dili Ve Edebiyatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Antalya.
- Şahin, M. (2011). Masalların ocuk gelişimine etkilerinin öğretmen görüşleri açısından incelenmesi. *Millî Folklor*, 23(89).208-219.
- Topbaş, A. (2015). *Sema Maraşlı'nın masallarının değerler eğitimi açısından incelenmesi*, Doctoral dissertation, Necmettin Erbakan University Turkey.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yılmaz, A. (2012). ocuk eğitiminde masalın yeri (Binbir gece masalları örneği). *Sùleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakùltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012(25), 299-306.

Türk Kahvesi ve Kahvehanelerinin Tarihçesi

Dr. Ayça Özer Demirli⁸⁰ - Nurten Öztürk⁸¹

Özet

Türkler kahveye kavrulması, pişirilmesi ve sunum gelenekleri ile ayrı bir kimlik kazandırarak onu tüm dünyada "Türk Kahvesi" adıyla tanıtmıştır. Osmanlı Sarayı başta olmak üzere devlet ricalinin en gösterişli haliyle yaşadığı kahve geleneği, Osmanlı toplumu tarafından da benimsenmiş ve gündelik yaşamın bir parçası olmuştur.

Kahvenin yaygınlaşması, toplumun sosyal ve kültürel ilişkilerini yönlendiren kahve evlerinin doğmasına vesile olmuştur. İstanbul'da ilk kahvehane Tahtakale'de 1554 yılında açılmıştır. Zamanla kahvehaneler her kesimden insanın kitap, gazete okuyup, sohbet ettiği sosyalleştiği mekânlar haline gelmiştir. Halkın sosyalleşme sürecine katkı sağlayan kahvehaneler, politik konuşma ve eleştirilerin de mekânı olması sebebiyle 16. yüzyılın sonlarından itibaren zaman zaman yasaklama süreci yaşamıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminin önemli isimlerinden Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin kömürleşecek derecede kavrulan yiyeceklerin haram olduğuna dair verdiği fetva ile kahve için ilk yasaklama başlamıştır. 18. yüzyılda ise İstanbul'da kahvehaneler karşısında daha uzlaşmacı bir tutum sergilenmiştir. Askerlerin ekonomik hayatın farklı alanlarında istihdam edilmesi sonucu açılan yeniçeri kahvehanelerinin de bunda payı olsa gerektir. Âşık kahvehaneleri, semai kahvehaneleri, meddah kahvehaneleri gibi müdavimlerine göre gruplara ayrılan kahvehanelerde ise sosyal etkinlikler ve eğlenceler düzenlenmiştir. Her semtte bulunan mahalle kahvehaneleri de sosyal dayanışma ve yardımlaşma kulüpleri gibi çalışmıştır. Türk Kahvesi ve kahvehaneler ile ilgili literatür taraması yapılarak görsel arşivi oluşturan eski kartpostal, gravür ve fotoğraflar üzerinden bir araştırma yapılmış, kahve ile ilgili müze ve özel koleksiyonlarda yer alan etnografik malzemenin bir kısmı incelenmiştir. Bu çalışma ile Türk kahvesinin ve kahvehanelerinin tarihi yolculuğuna genel bir ışık tutularak zaman içerisinde unutulmuş kahvehanelerin tarihçesi aktarılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kahvesi, Kahvehaneler, Yeniçeri Kahvehaneleri, Mahalle Kahvehaneleri

Abstract

The Turks gave coffee a distinct identity with its roasting, cooking and presentation traditions and introduced it to the world as "Turkish Coffee". The coffee tradition, which was enjoyed in its most flamboyant form by the dignitaries of the state, especially the Ottoman Palace, was also adopted by the Ottoman society and became a part of daily life. The widespread use of coffee led to the emergence of coffeehouses that guided the social and cultural relations of the society. The first coffeehouse in Istanbul was opened in Tahtakale in 1554. Over time, coffeehouses became places where people from all walks of life read books, newspapers and chatted and socialized. Coffeehouses, which contributed to the socialization process of the people, were banned from time to time from the end of the 16th century as they were also a place for political speech and criticism. The first ban on coffee began with a fatwa issued by Sheikhulislam Ebussuud Efendi, one of the most important figures of the reign of Suleyman the Magnificent, stating that food roasted to the point of charring was haram. In the 18th century, a more conciliatory attitude towards coffeehouses was adopted in Istanbul. Janissary coffeehouses, which were opened as a result of the employment of soldiers in different areas of

⁸⁰ TBMM, Müze Araştırmacısı, moonozzer@gmail.com

⁸¹ TBMM, Müze Araştırmacısı, nurtenergun@yahoo.com

economic life, must have played a role in this. Social events and entertainment were organized in coffeehouses divided into groups according to their regulars, such as Ashik coffeehouses, Semai coffeehouses, and Meddah coffeehouses. Neighborhood coffeehouses in each district functioned as social solidarity and solidarity clubs. A literature review on Turkish coffee and coffeehouses was conducted, a research was made on old postcards, engravings and photographs that constitute the visual archive, and some of the ethnographic materials in museums and private collections related to coffee were examined. With this study, a general light will be shed on the historical journey of Turkish coffee and coffeehouses and the history of coffeehouses that have been forgotten over time will be conveyed.

Key Words: Turkish coffee, Coffehouses, Janissary coffeehouses, Neighborhood coffeehouses

1. Giriş

Kahve içecek olarak keşfedildiği andan itibaren kokusu, tadı, içene verdiği canlılık ve keyif ile sohbetlerin eşlikçisi ve önemli anıların tanığı olmuştur. Kendi topraklarında yetişmemesine rağmen Türk toplumu kendine özgü kavurma, pişirme ve sunum gelenekleri ile kahveye ayrı bir kimlik kazandırmış ve bu içeceği tüm dünyaya Türk Kahvesi adıyla tanıtmıştır (Demirli, Öztürk, 2016:42).

Kahvenin anayurdunun Güney Etiyopya (Habeşistan) olduğu pek çok tarihçinin ortak görüşüdür. Yasemin gibi kokan beyaz çiçeği, kiraza benzeyen meyvesi ile kahve bitkisinin Afrika'da çok eski çağlardan beri yetiştiği, 1000'li yıllarda bölgedeki yerli halkın kahve tanelerinden elde ettikleri undan ekmek yaptıkları bilinmektedir (Gürsoy,2005:19).

Resim 1: Kahve bitkisi

Kahvenin yaklaşık beş yüzyıl kadar yiyecek maddesi olarak kullanılmasından sonra içecek olarak keşfi ile ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden en yaygın olanı ise kahveyi Şazeli tarikatı lideri Şeyh Ali Bin Ömer Şazeli'nin ilk kez içecek olarak kullandığını söyleyen tarihçi Ahmed'e aittir; Moka kentindeki tekkesinden kovularak Kuh-ı Esvab'a sürülen derviş aç ve susuz kalınca bölgede bulunduğu kahve ağacının tanelerini kaynatarak suyunu içmiş ve üç gün sadece bu suyla yaşamını sürdürmüş, onu aramaya gelenlerin de bu sudan içerek yakalandıkları hastalıktan kurtulmaları sayesinde su şifalı sayılmış, bu haber Moka'da kısa sürede yayılmıştır (D'Ohsson, 2004:72). Günümüzde Cezayir'de kahveye 'şazeliye' denmesi de bu rivayetin diğerlerine göre daha çok kabul gördüğünü kanıtlamaktadır (Gürsoy, 2005:20). Evliya Çelebi, yazdığı Seyahatnamede Yemen'de, Veysel Karani kemerini bağlayıp pir olan Şeyh Şazeli'nin kahveciler tüccarı esnafı piri olduğundan bahseder (Evliya Çelebi, 1969:48). Bundan dolayı Osmanlı'nın son dönemlerine kadar İstanbul'da kahve satan dükkânlarda "*Her seherde Besmele ile açılır dükkânımız, Hazret-i Şeyh Şazeli'dir pirimiz, sultanımız*" yazılı levhalar yer almıştır (Hattox, 1998:65).

Resim 2: Kahve satan dükkanlarda yer alan levha

Kahve sözcüğünün kökeninin, keşfedildiği yer olan Etiyopya'nın Kaffa bölgesinden geldiği rivayet edilmekte; Arapça'da bazı kaynaklara göre "kahwa" "keyif veren bir içecek, bazılarına göre ise "rahiya" yani koku anlamına gelmektedir (Toros, 1998:11). Kahve Etiyopya'da ortaya çıkmasına karşın tüm dünyaya Yemen'den yayılır ve isminden hareketle toplumun sosyal ve kültürel ilişkilerini yönlendiren "kahve evlerini" doğurur. Kahve bitkisinin ünü yayılınca yüzyıllar boyu sürececek yolculuğu da başlar.

2. Kahvehanelerin Gelişim Süreci

Kahvenin içecek olarak yaygınlaşmaya başlaması toplumun sosyal ve kültürel ilişkilerini yönlendiren "kahve evlerinin" doğmasına vesile olmuştur. 1510 yılında Mekke'de bir cami yanında açılan kahvehane insanların bir araya gelip toplu olarak kahve içtiği mekanların ilk örneğidir; daha sonraki yıllarda da kahvehanelerin genellikle cami yakınlarında kurulduğu görülür. Her yıl Mekke ve Medine'ye giden hacılar ve Mısır'a uğrayan ticaret kervanları sayesinde bu hoş içimli, güzel kokulu yeni içecek, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının hemen her yerine yayılmıştır. Osmanlı vakanüvisi İbrahim Peçevi de 1554 yılında, Halepli Hakem ve Şamlı Şems adındaki iki tüccarın İstanbul'da Tahtakale semtinde açtıkları büyük bir dükkânda kahve satmaya başladıklarından bahseder (Peçevi, (haz.Baykal)1981:258). Kahveci esnafı ve kahvehane, 1582 yılında Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmet'in görkemli sünnet düğününü konu alan Surnâme-i Hümayûn'da da yer almıştır.

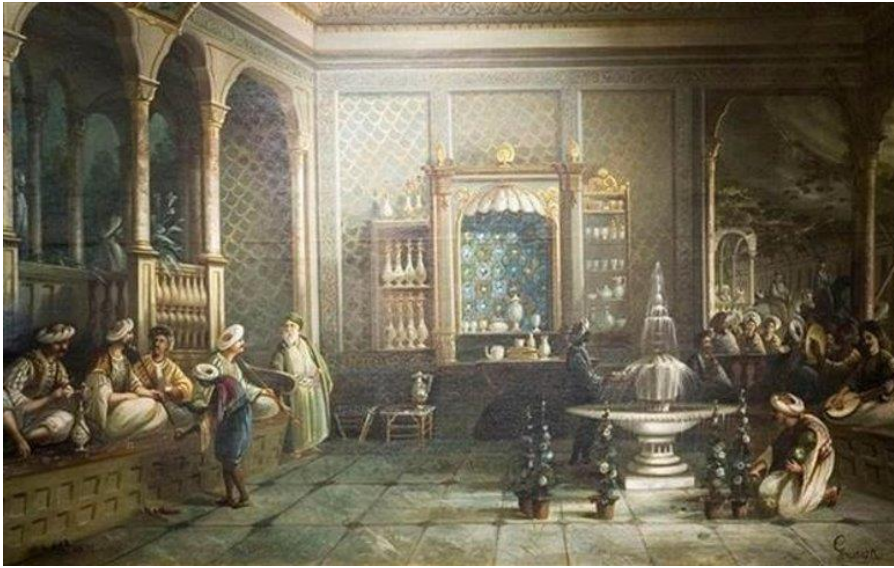
Resim 3 : Surnâme-i Hümayûn'da betimlenen kahveci esnafı geçişi

Bir araba üzerinde kurulmuş, dört bir yanı fincanlarla süslü bir kahvehanede "bir fincanı bir filoriye değer" diyerek ve şiirler okuyarak geçiş yapan kahveci esnafı ve müşterileri en güzel şekilde

betimlenmiştir (Atasoy, 1997:12). Kahve satılan ve içecek olarak tüketilen bu mekanlar kısa sürede başka semtlerde de yeni kahvehaneler açılmasına sebep olmuş, özellikle okuryazar takımından birçok kişi bu mekânlarda bir araya gelmeye ve toplantılar düzenlemeye başlamıştır. Bu kahvehaneler havuzlu, şirvanlı, geniş, aydınlık ve zengin dekorasyonu ile gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir. Bu mekanlara sohbet etmek, kitap okumak, satranç, dama gibi oyunlar oynamak için gelen müdavimleri genellikle öğrenciler, kadılar, müderrisler gibi seçkin kişiler olduğundan kahvehaneler “mekteb-i irfan”, “mecma-i zürefa” gibi isimlerle anılmıştır (Yaman, 2004:8).

Resim 4: Havuzlu, şirvanlı kahvehane

Halkın sosyalleşme sürecini başlatan kahvehaneler, politik konuşma ve eleştirilerin de ana mekânı olması sebebi ile 16.yüzyıl sonlarından itibaren bir dizi yasaklama süreci yaşamıştır. Bu yüzyılda, içecek olarak Avrupa’da henüz tanınmayan kahvenin Anadolu’nun ücra köylerinde bile içildiği bilinmektedir (Faroqhi,2002:237). Kanuni döneminin Şeyhülislamı Ebüssuûd Efendi’nin kömürleşecek derecede kavrulan yiyeceklerin haram olduğuna dair verdiği fetva ile kahve için ilk yasak başlamıştır. Kahve yasağının en şiddetli olduğu yıllarda bile kahve, gizli yaşamını sürdürmüş, bu gerçek karşısında hazine menfaati gerekçe gösterilerek kahve satılan tahmishanelerden vergi alınmış ve kahve yasak olmaktan çıkartılmıştır (Toros,1998:33-37).

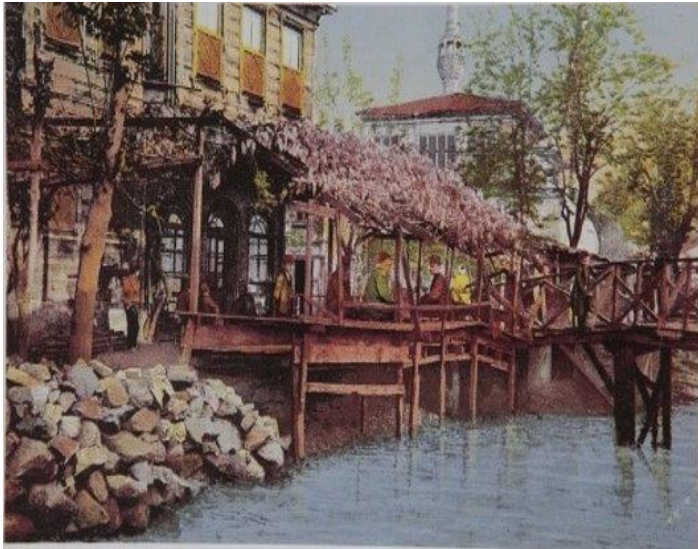
İstanbul’da 18. yüzyılda mevcut siyasi iktidarın kahvehane karşısındaki uzlaşmacı tutumu ise, 17. yüzyılın ikinci yarısında askerlerin ekonomik hayatın farklı alanlarında yer alması sonucu yeniçerilerin çoğunlukla kahveci esnafı arasında bulunmasındandır (Yaşar,2004:265). Yeniçeri ocağında sevilip sayılan ve çevresi olanlar tarafından işletilen kahvehanelerde çoğunlukla rastlanan Bektaşî etkisi de, ocağın kuruluşundan beri yeniçerilere verilen Bektaşî eğitim ve kültüründen olmalıdır (Demiray,2012:75).

Resim 5: Yeniçeri kahvehanesi

Yeniçeri nişanlı, Bektaşî levhalı, uğur sayılan kanarya kuşlarıyla ünlü, yeniçeri kahvehaneleri yerini zamanla tulumbacılar, hamallar, mavnacılar, seyisler gibi birçok mesleğe ve sanat koluna ait esnaf kahvehaneleri ile mahalle kahvehanelerine bırakmıştır. Esnaf kahvehaneleri şehrin özellikle Eminönü, Galata, Beyazıt, Aksaray, Üsküdar gibi ticaret merkezlerinde yer almış ve bu kahvehaneler adeta birer lonca merkezi olarak görülmüştür (Evren, 1996:50-51).

Resim 6: Balıkçı kahvehanesi

Her semtte bulunan mahalle kahvehaneleri ise sosyal dayanışma ve yardımlaşma kulüpleri gibi çalışır; buralarda, ihtilafa düşenler barıştırılır, ihtiyaç sahibi için para toplanır, mahalleden yetişen gençlere iş

bulunurdu. Ayrıca kahvehanelerin kendilerine ayrılan bir köşesinde bulunan berberler mahalleliyi ve ileri gelenleri tıraş ederdi. Kahvehaneden daha uygun fiyatlı kahve içmek isteyen tiryakiler ise pazar yerlerinde, cami meydanlarında, parklarda omuzlarında seyyar kahve ocağıyla kahve satan çoğunlukla yaşlı seyyar kahvecilere rağbet ederlerdi (Ünver, 2004:149).

Resim 7: Seyyar kahveci

Âşıklar, Karagöz ve meddahlar ile halka hizmet veren Semaî kahvehaneleri 19.yüzyılın ortalarına doğru görülmeye başlanmış, Ramazan ayı boyunca açık olan bu çalgılı kahvehaneler eğlencelerinin yanısıra gösteri düzenine uygun hale getirilerek süslenen iç dekorasyonları ile de halk arasında ün salmıştır.

Resim 8: Semaî kahvehanesi

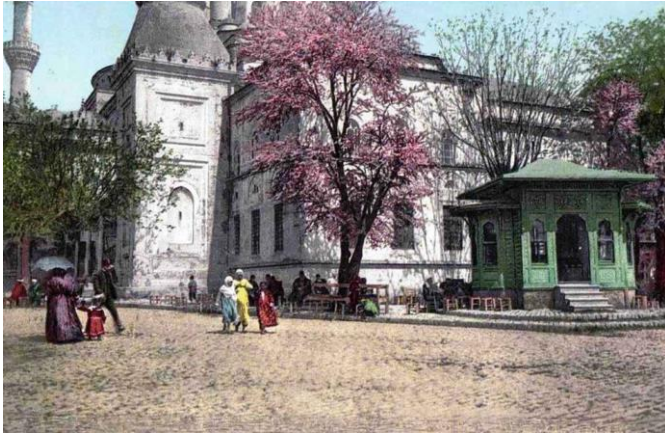
Tanzimat sonrası toplum hayatında yaşanan değişimler sonucu yaygınlaşan gazete zevki ile kahvehanelerin bir bölümü “kıraathane” adını almıştır. 1857’de Divanyolu üzerinde Okçularbaşı Mevkii’nde açılan ilk kıraathane Sarafim’dir (Yaşar, 2005:31). Mimarisinden dolayı Uzun Kahve olarak da adlandırılan Sarafim Kıraathanesi müşteriler için gazete ve dergi bulunduran ve sonraları kitap da satmaya başlayan ilk kıraathanedir (Aydın, 2012:84). Namık Kemal, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Muallim Naci, Ahmed Rasim, Halid Ziya gibi önemli şahsiyetler zaman içerisinde Sarafim’in müdavimleri arasında olmuştur. Bu dönemde kıraathaneler arka arkaya açılmaya devam etmiş ve bunlar arasında

müşteri kapma hususunda rekabet başlamıştır. 1866 yılında açılan Alyanak Mehmed Efendi Kırathanesi bir bakıma kırathaneleri bir adım öne taşımış ve burada menkıbeler anlatılıp, tuluat sanatı icra edilmiştir. Daha çok bürokrat ve devlet memurlarını ağırlayan Setli Kahve adıyla da bilinen Arif'in Kırathanesi okuma ve sohbet dışında meddah ve karagöz gösterisine ev sahipliği yaparak her yaş grubundan seyirciye hizmet etmiştir.

19.yüzyıl sonlarında Direklerarası'nda bulunan Fevziye Kırathanesi de dönemin kültürel ve sanatsal faaliyetlerinde etkin rol oynamış, tiyatro oyunlarının sahnelendiği bu mekânda aynı zamanda ilk sinema gösterisi de yapılmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra kültürel ve politik toplantıların da yapıldığı bu kırathanede Ahmet Mithat Efendi tarihi ve felsefi konuşmalar yapmış, Türk Milliyetçiliğinin öncülerinden Gaspıralı İsmail ile Yusuf Akçura da konferanslar vermiştir. 1914 yılında Fevziye Kırathanesi Milli Sinema adı altında İstanbul'un ilk sinemasına dönüştürülmüştür (Kuzucu, 2011:24-29).

Şair Mehmet Sıtkı Akozan'ın "Sanmayın avare bülbüller gibi güllükteyiz / Biz yanık bir kor gibi akşam sabah Küllük'teyiz" diye andığı Küllük Kahvehanesi, Beyazıt Meydanı'nda ilim irfan yuvası olarak kabul edilmiş, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Hamdi Tanpınar, Nurullah Ataç, Peyami Safa, Necip Fazıl Kısakürek, Tarık Buğra, Fuat Köprülü, Ahmet Muhip Dıranas, [Neyzen Tevfik](#), İlhan Berk, Reşat Nuri Güntekin ve Cahit Sıtkı Tarancı gibi 1920-1950'li yılların dönemin önemli isimleri bu mekânın müdavimleri olmuştur (Aydın,2012:84). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin eski hocalarından Prof. Süha Gökey'in anlatımına göre, Faruk Nafiz Çamlıbel ve Behçet Kemal 10.Yıl Marşı'nı burada yazmıştır.

Resim 9: Küllük Kahvehanesi

1950'li yıllarda çevre düzenleme çalışmaları sırasında Küllük Kahvehanesi yıkılınca buranın müdavimleri tramvay yolunun karşı tarafındaki Marmara Kahvehanesi'ne gitmeye başlamıştır. "Yeni

Küllük” adıyla da anılan Marmara Kahvehanesi siyasi, kültürel, edebi, felsefi sohbetlerin yapıldığı, her kesimden insanın görüşlerini belirtebildiği dönemin en gözde ortamı ve adeta bir kültür merkezi olur. Son Osmanlı kuşağı aydınlarıyla cumhuriyetin genç aydınları arasında da bir köprü görevi gören Marmara Kırathanesi, Sezai Karakoç, Fethi Gemuhluoğlu, Mükrimin Halil Yinanç, Ergun Göze, İsa Yusuf Alptekin, Arif Nihat Asya gibi isimlerin de arasında bulunduğu çok sayıda aydın ve yazara mekân olmuştur.

3. Kahvenin Avrupa’ya Yayılışı

Avrupalıların kahveyle tanışması gezginler ve tacirler sayesinde olmuşsa da kahvenin Avrupa’da sevilmesi ve yaygınlaşması bu içeceği kendilerine özgü bir yöntemle pişiren Türkler sayesinde gerçekleşmiştir. Avrupa’ya kahve kültürünü yerleştiren ve kahve içmeyi öğreten Türklerdir.

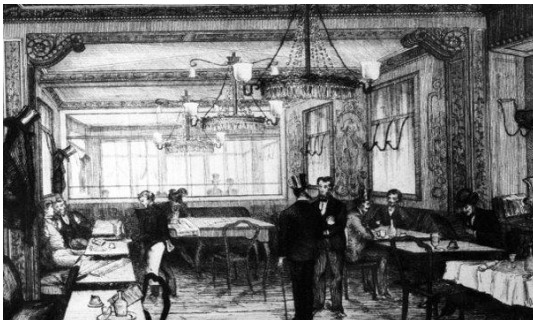
İstanbul’a gelen Venedikli tacirler tadına bakıp çok sevdikleri kahveyi Venedik’e taşımış, böylece Avrupalılar kahveyle ilk kez 1615’te tanışmıştır. 1645’te İtalya’da ilk kahvehane açılmış, kısa zamanda çoğalan kahvehaneler diğer pek çok ülkede olduğu gibi özellikle sanatçıların, öğrencilerin ve her kesimden halkın bir araya gelerek sohbet ettikleri en gözde yerler olmuştur. 1644’te Marsilya’da, 1652’de Londra’da yaygınlaşan kahve, 1669’da Sultan IV. Mehmet’in Fransa Kralı XIV. Louis nezdine gönderdiği Türk elçisi Süleyman Ağa tarafından Paris’e sihirli bir içecek olarak tanıtılmıştır. Türk Kahvesinin eşsiz lezzetinin yanı sıra kültürünü ve sohbetini de paylaşan Süleyman Ağa’nın Şark usulü döşeli evinde ağırlanan Paris sosyetesini için kahve vazgeçilmez bir içecek haline gelmiştir (Demirli, Öztürk. 2023: 6).

Resim 10: Türk elçisi Süleyman Ağa

1686 yılında Paris’te açılan ilk gerçek kahvehane Café de Procope’u takiben, entellektüel faaliyetlerin merkezi haline gelen kahvehaneler ardı ardına Paris sokaklarını donatmıştır (Toros, 1998:43-44). Tanınmış şairler, oyun yazarları, aktörler ve müzisyenler tarafından sıklıkla ziyaret edilen Procope sayesinde pek çok ünlü kişi kahve tutkunu olmuştur.

Resim 11: Café de Procope

Günümüzde kahve evleriyle ve kahveyle özdeşleşmiş Viyana'ya kahvenin girişi ise 1683'te II. Viyana kuşatması sonrası Osmanlı ordularının şehri terk ederken bıraktıkları eşyalar arasında yer alan kahve çekirdekleri sayesinde olmuştur. Çuvallar içindeki kahve çekirdeklerini deve yemi zannederek Tuna Nehri'ne dökmek isteyen Viyanalıları Polonya asıllı tercüman Kolschitzky engel olur. İstanbul'da kaldığı yıllarda tanıdığı kahveyi, Viyanalıları sevdirebilir ve şehirdeki ilk kahve evini açarak, Viyana'da kahve kültürünün yaygınlaşmasını sağlar. Bunun üzerine Viyana Belediyesi Kolschitzky'nin adını bir caddeye vererek, bu caddeye Osmanlı kıyafetleri içindeki heykelini yaptırmıştır. (Kuzucu, Koz, 2013:91)

Resim 12: Kolschitzky'nin Osmanlı kıyafetleri içerisinde heykeli

Birbirinden farklı hikayeler ile Avrupa şehirlerine yayılan kahvehaneler, böylece dünyanın her yerinde sosyal yaşamın vazgeçilmez mekânı olurken kahve de entelektüel sohbetlere eşlik eden, sanatçılar, siyasi otoriteler ile edebi çevrelerin tercih ettiği ortak içecek olmuştur.

Resim 13: Avrupa'dan kahvehaneler

4. Türklerin Kahve İçme Alışkanlığı ve Kahve için icatlar

Tarihimiz boyunca Türk kültüründe kahve ikramı, her zaman konuğa verilen değerın göstergesi olmuştur. Türkler kendi topraklarında yetişmeyen bir bitkiyi kendi pişirme ve sunum yöntemleri ile Türk Kahvesi adı altında tüm dünyaya tanıtmıştır.

Burada çok kısa olarak değineceğimiz ancak uzun yıllardır araştırmasını yaptığımız ve görev aldığımız müzelerde geçici ve kalıcı sergilerini, kitap ve kataloglarını hazırladığımız geleneksel Türk Kahvesi ikram töreni ile ilgili araç ve gereçlerden bir kısmına kısaca değinmeden geçemeyeceğiz. Ancak bunun daha detaylı ve özel bir konu başlığı olduğunu belirtmek isteriz.

Türk kahvesinin sadece bize özgü geleneksel hazırlık süreci temel olarak kavurma, soğutma, öğütme, pişirme ve ikram aşamalarından oluşur. Toplumun ileri gelen devlet adamları ve halk tarafından benimsenmiş olan kahve alışkanlığı, kahvenin öğütölüp, pişirilmesini ve sunumunu sağlayan pek çok araç ve gerecin de icat edilmesini sağlamıştır. Kahvenin hazırlanma sürecinin başlangıcı olan kavurma işlemlerinde; kepeceye benzeyen, madeni, sapları çoğunlukla dekoratif süslü kahve kavurma tavaşı kullanılırdı. Kahve kavrulduktan sonra o devrin zevkine göre oymalarla dekore edilmiş ahşap kaplarda havalandırılarak soğutulurdu. Kahve öğütmek için üzeri dekoratif olarak kıymetli taşlarla bezeli, ayetler ve güzel sözler kazılı el değirmeni ve yer değirmenleri kullanılmıştır. Öğütölün kahve birine kahve, diğerine şeker konulan iki gözlü kapaklı ahşap kutularda saklanırdı. Kahve bakır veya pirinç üzerine kalaylı kahve güğümlemlerinde ve cezvelerde ağır ateşte pişirilirdi (Demirli, Öztürk, 2011:457-459).

19.yüzyıl Osmanlı toplumunda gündelik yaşamın ve özel günlerin vazgeçilmez içeceği olan kahve, saray, köşk ve konaklarda törensel bir sunum ile ikram edilmiştir. İnce işçilikli fincan ve zarfları, sitil takımları, göz alıcı sitil pusideleri ile yapılan kahve sunumu tatlı, gülsuyu, şerbet çubuk ve nargile ikramı ile zenginleştirilirdi (Demirli, Öztürk, 2012:40-43).

Resim 14: 19.yüzyıl kahve sunumu

5.Sonuç

Döneminin sanat anlayışını yansıtan, kahvenin hazırlanışından sunumuna kadar kullanılan geleneksel araçların birçoğu zaman içinde koşulların değişimi ile artık müze ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır.

Resim 15: Pera Müzesi Türk kahvesi bölümü

Resim 16: Dolmabahçe Sarayı Hazine Sergi Salonu Türk kahvesi bölümü

İçimi kısa, hatırı uzun olan bu içecek kültürümüzün geçmişten gelen ve her dönemde zamana uyan önemli bir geleneğidir. Gündelik hayatımızın alışkanlıkları arasında bulunan ve hâlâ özel günlerimizin de vazgeçilmez ikramı olan kahve, manevi zenginliğini sürdürerek Türk kültüründe daima yaşamaya devam edecektir.

6.Kaynaklar

Atasoy, Nurhan. (1997) *1582 Surname-i Hümayûn Düğün Kitabı*, İstanbul: Koçbank Yayınları, s.12.

Aydın, Ceylan. (2012) “Kahvehanelerin Kültürel Yaşamdaki Rolü”, *Tüm Zamanların Hatırına Sarayda Bir Fincan Kahve*, İstanbul: Milli Saraylar Yayınları No.65, s. 84.

Çelebi, Evliya. (1969) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, s.248.

Demiray, Gökçe. (2012) “Sufi Meclislerinden Kahvehanelere”, *Tüm Zamanların Hatırına Sarayda Bir Fincan Kahve*, İstanbul: Milli Saraylar Yayınları No.65, s. 75.

Demirli, Ayça, Öztürk, Nurten. (2011) “19.Yüzyıl Osmanlı Sarayı’nda Kahve İkram Töreni”, *Türk Kahvesi Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali,) İstanbul: Kitabevi Yayınları No.467, s. 457-459.

Demirli, Ayça, Öztürk, Nurten. (2012) “19.Yüzyıl Osmanlı Sarayı’nda Kahve İkram Töreni”, *Tüm Zamanların Hatırına Sarayda Bir Fincan Kahve*, İstanbul: Milli Saraylar Yayınları No.65, s. 40-43.

- Demirli, Ayça, Öztürk, Nurten. (2016) “ Türk Kahvesinin Tarihi Yolculuğu ”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s.355, c.60 s.42
- Demirli, Ayça, Öztürk, Nurten. (2023) “Kültürümüzde Türk Kahvesi ve İkram Töreni”, *Varlık*, s. 1388, s.4-8
- D’Ohsson. (2004) “Kahveye Dair”, *Ehlikeyfin Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.72.
- Evren, Burçak. (1996) *Eski İstanbul’da Kahvehaneler*, İstanbul: Milliyet Yayınları, s.50-51.
- Faroqhi, Süraiya. (2002) *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağ’dan 20. Yüzyıla*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.237.
- Gürsoy, Deniz. (2005) *Sohbetin Bahanesi Kahve*, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, s.19-20.
- Hattox, Ralph S. (1998) *Kahve ve Kahvehaneler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.65.
- Koz, M.Sabri, Kuzucu, Kemalettin.(2013) *Turkish Coffee*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.91.
- Kuzucu, Kemalettin. (2011) “Kahvehaneden Kiraathaneye Geçiş ve İlk Kiraathaneler”, *Kahve Kırk Yıllık Hatıran Kitabı (Haz. Emine Gürsoy Naskali)*, İstanbul: YKY, s.24-29.
- Peçevi İbrahim Efendi, (1981) *Peçevi Tarihi I, (Haz. Prof.Dr.Bekir Sıtkı Baykal)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.258.
- Toros, Taha. (1998) *Kahvenin Öyküsü*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.33-37.
- Ünver, Süheyl. (2004) “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler’den” *Ehlikeyfin Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.149.
- Yaman, Talat Mümtaz. (2004) “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, *Ehlikeyfin Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.8.
- Yaşar, Ahmet. (2004) “18.yüzyıl sonunda Eyüp Kahvehaneleri”, *VIII Eyüp Sultan Sempozyumu*, İstanbul: Eyüp Belediyesi Turizm ve Kültür Müdürlüğü, s.265.
- Yaşar, Ahmet. (2005) “Osmanlı Kahvehaneleri: Sivil Eğitim Kurumları”, *Çerçeve*, 30, s. 31.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkçülük Üzerine Çalışmaları

Emir Yılmaz⁸²

Özet

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, Türk Kurtuluş Savaşı'nın Gazisi Mustafa Kemal Atatürk, kendi kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nde modernleşme ve ulus devlet olma sürecindeki baş aktördür. Bu süreçte, milliyetçilik, ulusalcılık ve Türk kültürünün ön plana alınmasında önemli bir rol oynamıştır. Atatürk'ün Türk milletinin bağımsızlığını ve egemenliğini koruma çabaları, sadece askeri ve siyasi alanlarda değil, aynı zamanda kültür ve dil alanlarında da kendini göstermiştir. Bu bağlamda, Atatürk'ün Türkçülük üzerine yaptığı çalışmalar, Türk milletinin kimliğini ve birliğini güçlendirmek amacıyla yaptığı önemli çabaların bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Atatürk, ülkenin modern bir ulus devlet olarak yeniden yapılandırılması gerektiğine inanmıştır. Bu süreçte milli birliğin sağlanmasında, dil ve kültürün önemli bir rol oynadığına inanmış ve Türkçülüğü önemli bir prensip olarak benimsemiştir. Dil konusunda hassas davranan Atatürk, Türkçenin ulusal birliğin temel taşı olduğunu düşünmüş, dilin doğru kullanımını ve gelişimini teşvik etmiştir.

Bu makalede, Atatürk'ün Türkçülük üzerine çalışmalarının, Türk milletinin birliğini sağlama ve kültürel kimliği güçlendirme amacıyla izlediği politikalar yakın plana alınacaktır. Çalışmanın temel amacı, Atatürk'ün Türkçülük alanındaki politikalarının Türkiye'nin modernleşme sürecine nasıl entegre olduğu ve günümüzde hala nasıl etkilerini sürdürdüğü konusunda fikir sahibi olmaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırma soruları; Atatürk'ün Türkçülük anlayışının temeli, Cumhurbaşkanlığı döneminde ortaya çıkan inkılaplara etkisi ve günümüze yansımalarının nasıl olduğudur. Bu araştırma yapılırken yöntem olarak; Literatür taraması, tarihsel metot ve doküman inceleme gibi nitel ve betimlemeye dayalı metotlar kullanılmıştır. Çalışma sonucunda ulaşılan başlıca sonuçlar olarak ise şunlardan bahsedilebilir: Atatürk'ün Türkçülük anlayışı, sadece o dönemin bir ürünü olmanın ötesine geçerek, tüm dünya üzerindeki Türk milletlerinin ortak değerlerini vurgulama ve gelecek nesillere aktarma amacıyla önemli bir ilkedir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türkçülük Çalışmaları, İnkılaplar

Abstract

Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey and the Veteran of the Turkish War of Independence, is the main actor in the process of modernization and becoming a nation state in the Republic of Turkey, which he founded. In this process, nationalism played an important role in bringing nationalism and Turkish culture to the forefront. Atatürk's efforts to protect the independence and sovereignty of the Turkish nation were manifested not only in the military and political fields, but also in the cultural and linguistic fields. In this context, Atatürk's studies on Turkism can be considered as a reflection of his important efforts to strengthen the identity and unity of the Turkish nation.

⁸² Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
emiryilmaz54@icloud.com

Atatürk believed that the country should be restructured as a modern nation state. In this process, he believed that language and culture played an important role in ensuring national unity and adopted Turkism as an important principle. Atatürk, who was sensitive about language, thought that Turkish was the cornerstone of national unity and encouraged the correct use and development of the language.

In this article, Atatürk's studies on Turkism and the policies he pursued to ensure the unity of the Turkish nation and strengthen cultural identity will be taken into close focus. The main purpose of the study is to have an idea about how Atatürk's policies in the field of Turkism were integrated into Turkey's modernization process and how their effects still continue today. For this purpose, the research questions are; The basis of Atatürk's understanding of Turkism, its impact on the reforms that emerged during his Presidency and its reflections on today. As a method while conducting this research; Qualitative and descriptive methods such as literature review, historical method and document analysis were used. The main conclusions reached as a result of the study can be mentioned as follows: Atatürk's understanding of Turkism goes beyond being just a product of that period, and is an important principle for emphasizing the common values of Turkish nations all over the world and transferring them to future generations.

Key Words: Atatürk, Turkism Studies, Revolutions

1. Giriş

Tarih sahnesine çıktığı günden itibaren büyük bir lider olarak tanınan Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet haline gelme ve modernleşme süreçlerindeki en etkili figürlerden biridir. Bu süreçte, milliyetçilik anlayışı ve Türk kültürünün öne çıkarılması önemli bir rol oynamıştır. Atatürk'ün Türk milletinin birliğini ve bağımsızlığını koruma çabaları, sadece siyasi ve askeri alanlarda değil, aynı zamanda dil ve kültür alanlarında da kendini göstermiştir. Bu bağlamda, Atatürk'ün Türkçülük üzerine çalışmaları, Türk milletinin kimliğinin ve birliğinin temellerini güçlendirmek amacıyla yaptığı önemli çabaların bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Atatürk, Türk milletinin sahip olduğu zengin dil mirasını korumak ve geliştirmek için çeşitli adımlar atmıştır. Bunlardan ilki, Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesi olmuştur. Bu radikal adım, dilin modernleştirilmesi ve eğitimde kullanımının kolaylaştırılmasını hedeflemiştir (Soyak, 2020). Dil reformları sadece alfabe değişikliğiyle sınırlı değildi. Atatürk ayrıca eğitim kurumlarını ulusal değerlere vurgu yapacak şekilde yeniden şekillendirmiştir. Türk kültürünün vurgulanması, ders müfredatlarının Türk tarihine ve kültürüne ağırlık verilerek düzenlenmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Bu, Türk gençlerinin milli kimliklerini benimsemelerini teşvik etmiştir (Türkoğlu, 2015). Kültürel alanda da Atatürk'ün etkisi belirgindir. Atatürk, Türk kültürünü tanıtmak ve korumak amacıyla tiyatro, müzik, ve diğer sanatsal faaliyetlere destek vermiştir. Bu sanatsal ifadeler, Türk kültürünün ulusal bir kimlik oluşturmaya yardımcı olmuştur. Atatürk, Türk kültürünün diğer milletlerle rekabet edebilecek kadar değerli olduğuna inanmıştır (İnönü, 2018). Genel hatlarıyla, Atatürk'ün Türkçülük üzerine çalışmaları, Türk milletinin birliğini sağlama ve kimliklerini güçlendirmenin önemli bir parçası olmuştur. Dil reformları, eğitim politikaları ve kültürel destek, Türkiye'nin ulusal birliği sağlama ve bağımsızlık mücadelesinde kritik bir rol oynamış ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşlarından biri haline gelmiştir.

1.1. Atatürk ve Milliyetçilik

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren uygulanan milliyetçilik anlayışı Türk toplumunun çağdaşlaşmasını öngören ileriye dönük bir milliyetçilik anlayışı olmuştur (Aydın, 1998). Millî Mücadele yıllarında vatanın savunulması ve kurtarılması şeklinde sadece siyasî bir gaye olarak ele alınan milliyetçilik, Millî Mücadelenin sona ermesinin ardından anlamı genişleyerek siyasî, kültürel ve

ekonomik olmak üzere bütün sosyal ve siyasi faaliyetlerin hepsini ifade eden bir gaye haline gelmiştir (Başgil, 1943: 991). Özellikle Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından Atatürk yaptığı açıklamada Türkiye Cumhuriyeti'ndeki tüm etnik unsurları "Ne mutlu Türküm diyene" cümlesi altında birleştirdiğini ve hiçbir unsurun dışlanmadığını vurgulamıştır. Atatürk, milliyetçilik ideolojisinin toplumsal dönüşümde kritik bir rol oynadığını kabul etmekteydi. Harf inkılabı, kılık kıyafet reformu ve eğitimdeki değişiklikler gibi reformlar, milli bir kimlik oluşturma ve ulusal bir bilinci pekiştirmenin bir parçası olarak gerçekleştirilmiştir. Atatürk, milliyetçiliği Türk milletinin beraberliği ve modernleşme sürecinin anahtarı olarak görmüştür (Keskin, 2019).

1.2 Milliyetçiliğin Uluslararası Arenadaki Boyutu

Atatürk'ün milliyetçilik ideolojisi sadece ülke içinde değil, aynı zamanda uluslararası arenada da önemli bir rol oynamıştır. Lozan Antlaşması'nın müzakerelerinde asla taviz verilmeyen milliyetçilik ilkesi, Türkiye'nin sınırlarını ve bağımsızlığını güvence altına almıştır. Atatürk, Türk milletinin milli birliğini ve kimliğini koruma konusundaki kararlılığını uluslararası düzeyde de savunmuştur (Karademir, 2020).

2.1. Harf İnkılabı: Türkçülük Fikrine Katkıları ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Etkileri

Harf inkılabı, 1 Kasım 1928'de ilan edildi. Bu devrim, Türk dilinin modernleştirilmesi ve ulusal kimliğin güçlendirilmesi amacı taşımaktaydı. Harf devrimi, Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kabul edilmesiyle gerçekleştirildi (Lewis, 2002). Bu devrim, sadece yazılı dildeki bir değişiklik değil, aynı zamanda Türk milletinin kimliği ve bağımsızlığı üzerinde önemli etkilere sahip olmaktadır. Latin alfabesine geçiş ile Türkçenin daha kolay öğrenilmesi ve daha fazla kişi tarafından kullanılması amaçlanmaktaydı. Ayrıca, yeni alfabenin dilbilgisi ve telaffuz kuralları daha tutarlı hale getirildi, bu da dilin doğru kullanılmasını teşvik etmekteydi. Her inkılap gibi harf inkılabının da bir alt yapısı bulunmaktaydı. Özellikle 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı aydınları arasında da büyük bir alfabe tartışması yaşanmıştır (Meydan, 2009: 461).

Harf devrimi aynı zamanda Türkçülük fikrine de büyük katkılarda bulunmaktaydı. Türkçülük, esasında Türk milletinin birliğini ve kültürel kimliğini vurgulayan bir ideolojidir. Yeni alfabenin kabulü, Türkçülük ideolojisini destekleyen bir adım olarak görülmüştür.

Atatürk, yeni alfabenin Türkçe seslere göre hazırlandığını ve yakın gelecekte yabancı kelimelerin, yeni yazı sayesinde dilden kolaylıkla atılacağını ifade etmiştir. Alfabe değişikliği milli kültürü ve milli dili oluşturmada önemli bir hamleydi çünkü dili ve kültürü baskı altına alan yabancı öğelerin dışarıda bırakılma sürecini hızlandırmıştır. Saf dil anlayışı saf kültür ve millet anlayışına giden kapıyı açmıştır (Çelik, 2005: 202).

2.2. Türk Dil Kurumu'nun Kurulması

Türk Dil Kurumu (TDK)'da tam bu noktada ortaya çıkmıştır. 12 Temmuz 1932'de Atatürk'ün emriyle kurulan TDK ile birlikte Türk dilini korumak, geliştirmek ve yaymak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Türkçe'nin özgün ve zengin bir dil haline gelmesi kurumun ana hedefi haline gelmişti (Akyol, 2017).

Türk Dil Kurumu, kurulduğu yıllarda özellikle dilin standartlaştırılması konusuna odaklanmıştır. Dilin temel kurallarının oluşturulmasının yanı sıra ve Türk alfabesi Latin harf sistemiyle yeniden düzenlendi. Kurumun en önemli faaliyetlerinden biri, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nün (TDK Sözlüğü) oluşturulması oldu. Bu sözlük ile Türkçenin kelime hazinesini sistematik bir şekilde derleyerek dilin geliştirilmesi hedeflenmiştir.

2.3 Türk Tarih Kurumu'nun Kurulması

Mustafa Kemal Atatürk, Türk ulusal kimliğinin ve tarih bilincinin korunması ve güçlendirilmesine büyük önem vermiştir (Akın, 2002). Bu nedenle, 1931 yılında Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasını istemiş ve bu kurum aracılığıyla Türk tarihini sistematik bir şekilde incelemeyi ve yaymayı hedeflemiştir (Şahin, 2000).

Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nun kuruluş amacını, Türk tarihini bilimsel ve objektif bir şekilde araştırmak, belgelemek ve yaymak olarak belirlemiştir (Gökbilgin, 2014). Bu amaçla, Türk Tarih Kurumu, Türk tarihi üzerine araştırmalar yapmak, belgelemek ve bu bilgileri yayınlamak için birçok çalışma yürütmüştür. Kurum, Türk tarihi ile ilgili kitaplar, dergiler, belgeler ve ansiklopediler yayınlamış ve aynı zamanda araştırmacılara ve yazarlara destek vererek Türk tarihinin daha fazla incelenmesine olanak sağlamıştır (Akın, 2002).

Türk Tarih Kurumu'nun faaliyetleri, Türk milletinin tarihine olan ilginin artmasına ve milli bir tarih bilincinin oluşmasına katkıda bulunmuştur (Şahin, 2000). Aynı zamanda, kurumun çalışmaları, Türk tarihini uluslararası arenada tanıtmaya ve Türk kültürünün korunmasına katkı sağlamıştır (Gökbilgin, 2014). Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nu kurma kararı, Türk ulusal kimliğinin güçlenmesine ve Türk milletinin tarihine daha fazla önem vermesine yardımcı olmuştur.

3.1. Türk Tarih Tezi

Türk Tarih Tezi, Türkiye'de milliyetçilik, ulusal kimlik ve tarih anlayışını şekillendiren önemli bir ideoloji haline gelmiştir. Bu tez, Türk milletinin tarihi ve kökeni hakkında belirli bir görüşü savunmaktadır ve Türklerin tarih boyunca büyük bir medeniyet inşa ettiğini vurgulamaktadır.

Türk Tarih Tezi'nin kökeni, Türk milletinin kökeni ve tarihini araştıran birçok düşünürün fikirlerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu düşünürler arasında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Nihal Atsız ve Türk Tarih Kurumu'nun kurucuları da bulunur. Ziya Gökalp, Türk milletinin tarihi ve kültürünü inceleyerek Türk ulusal kimliğini güçlendirmeyi savunmuş ve Türklüğün Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan bir kökeni olduğunu öne sürmüştür (Berkes, 2004).

Türk Tarih Tezi, Türk milletinin tarihini kökenleriyle birlikte inceleyen bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu teze göre, Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan bir coğrafyada medeniyetler kurmuş ve bu medeniyetlerin izleri Türk milletinin tarihinde görülür. Bu tez aynı zamanda Türk milletinin tarih boyunca bağımsızlığına ve kimliğine sahip çıktığını vurgular (Berkes, 2004).

Türk Tarih Tezi, Türkiye'de uzun süredir tartışmalı bir konu olmuştur. Bazı düşünürler, bu tezin tarih bilimi açısından doğru olmadığını ve ideolojik bir yaklaşımı yansıttığını savunmuşlardır. Ayrıca, Türk Tarih Tezi'nin, Türkiye'nin çoklu kültürel yapısını göz ardı ettiği ve diğer etnik grupları dışladığı eleştirilerine maruz kalmıştır (Karpaz, 2001).

Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin tarih bilincinin oluşturulmasına büyük önem vermiştir. Bu amaçla, Atatürk ve yakın çevresi, Türk Tarih Tezi'ni geliştirmiş ve yaygınlaştırmıştır. Türk Tarih Tezi, Türk milletinin tarihi ve kökeni hakkında belirli bir görüşü savunmaktadır ve Türklerin tarih boyunca büyük medeniyetler inşa ettiğini vurgulamaktadır (Köprülü, 2018).

3.2. Atatürk ve Türk Ocakları

Atatürk, Türk Ocakları'na destek olmuş ve milli değerleri koruma ve yayma amacını desteklemiştir. Türk Ocakları'nın temel hedefleri, Türk milli kültürünü korumak, Türk tarihini araştırmak ve yaymak, milli kimliği güçlendirmek ve milli eğitimi desteklemektir. Atatürk de benzer amaçları paylaşmış ve

modern Türkiye'nin oluşturulması sürecinde milli kimliği güçlendirmeyi ve milli kültürü korumayı önemsemiştir (Kodal, 2014).

Atatürk'ün Türk Ocakları ile ilişkisi, onun milli kimlik ve kültürün korunması konusundaki düşünceleriyle uyum içindeydi. Türk Ocakları, milli bilincin ve kültürün geliştirilmesi için çeşitli etkinlikler düzenlemiş, konferanslar vermiş ve yayınlar yapmıştır. Atatürk ise bu tür faaliyetleri desteklemiş ve milli kültürün korunması, geliştirilmesi ve yayılması için çeşitli adımlar atmıştır (Georgeon, 1999: 126-127).

Özellikle Türk Ocakları'nın milli eğitim konusundaki çalışmaları, Atatürk'ün eğitim alanındaki reformlarıyla paralellik göstermiştir. Atatürk, eğitim sisteminde milli değerleri vurgulamış, Türk gençliğini milli kültürle donatmayı amaçlamış ve Türk Ocakları'nın bu doğrultuda yaptığı faaliyetleri desteklemiştir (Kocatürk, 1999: 328).

Ancak, Atatürk'ün Türk Ocakları'na verdiği destek, kuruluşun bağımsız bir sivil toplum örgütü olarak faaliyet göstermesine izin vermekle birlikte, her konuda onların görüşlerini benimsemesi anlamına gelmez. Atatürk, fikirlerini ve politikalarını kendi prensipleri doğrultusunda belirlerken, Türk Ocakları'nın faaliyetlerini desteklemiş olsa da onların her konudaki görüşlerini benimsememiştir (Banaoğlu, 1955).

Sonuç olarak, Atatürk'ün Türk Ocakları ile ilişkisi, milli kimlik ve kültürün korunması konusundaki ortak amaçlar etrafında şekillenmiştir. Atatürk, Türkiye'nin modernleşmesi ve milli kimliğin oluşturulması sürecinde Türk Ocakları'nın faaliyetlerine destek vermiştir ancak kendi fikirleri ve politikaları doğrultusunda hareket etmiştir. Bu ilişki, Türk milliyetçiliği ve milli kimlik oluşturma sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Halacoğlu, 1993).

4. Sonuç ve Öneriler

Ulus devlet inşası sürecinde birçok ülkede birçok sorun yaşandığı görülmektedir. Atatürk'ün etkilendiği fikir akımlarından biri olan "Türkçülük" fikri ile medeni, bilime inanan ve akılcı bir Türk milleti inşa etme hedefi olan Atatürk bu konuda gerçekleştirdiği reformlar ile kendi ulus kimliğini Türk milletine benimsetmeyi hedeflemiştir.

Yüzyıllardır "İmparatorluk" çatısı altında yaşayan Türk milletinin "ulus devlet" inşa süreci de sancılı geçmiştir. Özellikle okuma yazma oranının az olması inkılapların benimsenmesini güçleştirmiştir. Ancak çalışmanın sonunda görülmektedir ki günümüze bakıldığında hala daha etkisini sürdüren bu reformlar Atatürk tarafından Türk milletine miras olarak kalmıştır.

Özellikle Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun kurulması çok kritik adımlar olarak dikkat çekmektedir. Günümüzde hala varlığını sürdüren bu kurumlar halkın benimsemesinin ve güven duymasının ardından çok daha verimli ve halka hitap eden hale gelmiş ve amacını gerçekleştirmenin yanı sıra gerçekleştirmeye devam etmektedir.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün bu çalışmalarının çağının çok ilerisinde olduğu görülmekte ve Türkiye Cumhuriyeti'nin her döneminde benimsenmelidir. Bu döneme ait çalışma sayısının az olması dikkat çekmekle beraber var olan kaynakların eski olması güncel olarak bu konuda çalışma yapılmaması Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından bir eksiktir. Bizler Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları olarak bu ilkeleri ve reformları benimsemeli ve bu doğrultuda çalışmalar yapmalıyız.

5. Kaynaklar

- Akın, Y. (2002). Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarih Tezi Üzerine Bir İnceleme. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 103, 31-37.
- Banoğlu, N. A. (1955). Nükte, Fıkra ve Çizgilerle Atatürk. İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Berkes, N. (2004). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelik, Z. (2005). 'YENİ' TÜRKÇE'NİN DOĞUŞU: TÜRK DİL DEVRİMİ . Muhafazakar Düşünce Dergisi , 2 (6), 197-216.
- Georgeon, F. (1999). Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935). (çev. Alev Er). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Gökbilgin, M. (2014). Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluş Gerekçeleri ve Faaliyetleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, 35-56.
- Gürsel, A. (2021). Türk Yazı Devrimi . Asia Minor Studies , 9 (2) , 804-813 . DOI: 10.17067/asm.952756
- Hacaloğlu, Y. (1993). Türk Ocakları ve Atatürk, Ankara: Türk Yurdu Neşriyatı.
- İnönü, İ. (2018). "The Role of Atatürk in Turkish Cultural Revival." *Turkish Journal of Cultural Studies*, 9(3), 45-58.
- Karademir, Y. (2020). "Atatürk's Thoughts on Nationalism." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(54), 1-23.
- Karpat, K. H. (2001). *Türk Milliyetçiliği ve Türkiye*. Londra: Routledge.
- Keskin, İ. (2019). "Atatürk's Principles and Revolution: Its Effects on Turkish Nationalism." *International Journal of Social Sciences and Arts*, 2(2), 256-266.
- Kocatürk, U. (1999). Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Kodal, T. (2003). Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri. *Atam Dergisi*, 19(55), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Kodal, T. (2014). MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE TÜRK OCAKLARI . Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , 0 (52) , 0- . DOI: 10.14222/Turkiyat1291
- Köprülü, M. F. (2018). *Türk Tarih Tezi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, G. L. (2002). "From Ancient Alphabets to Modern Scripts: The Transition from Ottoman to Turkish in the Turkish Script Reform of 1928." *Journal of the American Oriental Society*, 122(3), 669-680.
- Soyak, B. (2020). "Mustafa Kemal Atatürk's Language and Linguistic Reforms." *Turkish Studies*, 15(2), 233-248.
- Şahin, İ. (2000). Türk Tarih Kurumu ve 60 Yıl (1931-1991). *Türk Kültürü Araştırmaları*, 22(1), 85-94.
- Türkoğlu, A. (2015). "The Cultural and Educational Policies of Atatürk." *International Journal of Social Science*, 4(1), 167-177.

Navoiyning Matnazar Abdulhakim She'rlariga Ta'siri

Doç.Dr. Bekposhsha Rahimova⁸³

Annotatsiya

Turkiy xalqlar mumtoz madaniyati va adabiyotiga izdoshlik, ularning an'anasini davom qildirish, yangicha qarashlar bilan boyitish, g'oyaviy-badiiy mazmunda o'ziga xoslikni ta'minlashga xizmat qilar ekan, bunda takroriylik ijodkorni ilgari sinalgan shakllarda yangi-yangi yutuqlarga boshlovchi omil vazifasini bajaradi.

Adabiy jamoatchilik tomonidan donishmand shoir deya e'tirof etilgan Matnazar Abdulhakim Navoiyning chinakam muxlisi va bilimdoni edi. U Navoiyning barcha doston va she'rlarini ko'p mutoalaa qilar, mag'zini chaqishga intilib, ulardan ilhomlanar edi. Shoirning "Xamsa" dostonlariga yuksak muhabbati bor edi, shu sababli bu sohadagi faol bardavomlikni ko'ramiz. Bu hol dostonlarda ham ko'rinadi. Masalan, Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni bilan "Ko'prik" dostonida ayrim mushtarak va xos jihatlar namoyon bo'ladi: 1) Har ikkala asarda ham epik ko'lam kengroq bo'lib, adolat, raiyatparvarlik va shafqat motivlari oldingi o'ringa chiqarilgan; 2) Shoh Iskandar va Xonqa hokimi Muhammad Aminiddin obrazlarida realistik va qisman romantizm unsurlari tabiiy omuxtalanib, muxlislarda samimiyat uyg'otadi; 3) Navoiy dostonida Iskandar talqinidagi qistirma hikoyatlar shogird asarida ham saqlanib, Polvon kanali, suv, aqlli eshak kabi bir qancha xalqona rivoyat va hikoyatlar keltiriladi; 4) Ustoz dostoni masnaviy yo'lida bir xil vaznda yozilgan bo'lsa, Matnazar Abdulhakim an'anadan biroz chekinib, o'z dostonini turli janr va vaznlarda, aruz va barmoq o'lchovlarida yozgan. Zero, buni asar xarakteri va uslub taqozo etgan; 5) qistirma rivoyatlar nisbiy tugallikka ega bo'lib, syujet tarkibida ikkinchi darajali atributlardir. Bular muallifning muayyan fikrlarini tasdiqlash, epik tasvirni kengaytirishga xizmat qilgan. Shuningdek, Matnazar Abdulhakim she'r va dostonlarida Navoiy dostonlari qahramonlari Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Mehnbonu, Bahrom, Dilorom nomlarining bot-bot tilga olinishida ham ma'lum ma'no-maqсад mujassami bor.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Ogahiy kabi mumtoz shoirlar ijodiga izdoshlik zamonaviy ijodkorlarning asarlarini ham yuksaklik sari yetaklaydi. Qadim o'tmishdan davom etayotgan folklor va yozma adabiyot an'analar hozir ham badiiy ijod asarlari uchun muhim manba va tayanch vosita bo'lib kelmoqda.

Kalit so'zlar: Navoiy, Matnazar Abdulhakim, estetik hodisa, she'r

Özet

Türk halklarının klasik kültür ve edebiyatını takip eden, geleneklerini sürdüren, yeni görüşlerle zenginleştiren, ideolojik ve sanatsal içerikte özgünlüğü sağlamaya hizmet eden tekrar, sanatçıyı daha önce test edilmiş biçimlerde yeni başarılarla başlatan bir faktör olarak hizmet vermektedir.

Edebiyat camiasının bilge bir şair olarak tanıdığı Matnazar Abdulhakim, Nevaî'nin gerçek bir hayranı ve bilginiydi. Nevaî'nin bütün destanlarını ve şiirlerini çok okurdu ve onlardan ilham alırdı. Şairin Hamse destanlarına olan sevgisi büyük olduğundan bu alandaki aktif ısrarı da görmekteyiz. Bu durumu destanlarda da görmek mümkündür. Örneğin Nevaî'nin "Saddi İskandari" destanı ile "Köprü" destanı bazı ortak ve benzersiz yönleri gösterir: 1) Her iki eserde de destan kapsamı daha geniş olup, adalet, vefa ve merhamet motifleri ön plandadır. ; 2) Şah İskandar ve Hanka Valisi Muhammed Aminiddin'in görüntülerinde gerçekçilik

⁸³ *UrDU, O'zbek Tili va Adabiyoti kafedrası,
begpasa.rahimova@gmail.com

ve kısmi romantizm unsurları doğal olarak bütünleşiyor ve hayranlarda samimiyet uyandırıyor; 3) Nevaî destanında İskender yorumunda gizli hikâyeler öğrencinin eserinde korunarak Polvan kanalı, su, akıllı eşek gibi bir takım halk masalları ve hikâyeleri sunulur; 4) Üstoz destanı mesnevi tarzında aynı ağırlıklarda yazılırken, Matnazar Abdülhakim gelenekten ayrılarak destanını farklı tür ve ağırlıklarda, aruz ve parmak ölçülerinde yazmıştır. Sonuçta eserin karakteri ve üslubu bunu gerektiriyordu; 5) gömülü anlatılar göreceli bir bütünlüğe sahiptir ve olay örgüsünün yapısında ikincil niteliklerdir. Bunlar yazarın belirli düşüncelerini doğrulamaya, destansı imajı genişletmeye hizmet ediyordu. Ayrıca Matnazar Abdülhakim'in şiir ve destanlarında Nevaî destanı kahramanlarının Ferhat, Şirin, Leyli, Mecnun, Mehnbanu, Bahrom, Dilorom isimlerinin sıkça geçmesinin de ayrı bir anlamı ve amacı vardır.

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki Nevaî, Fuzuli, Babur, Ogahi gibi klasik şairlerin eserlerini takip etmek, modern sanatçıların eserlerini de yükseklere taşır. Antik geçmişten günümüze kadar devam eden folklor ve yazılı edebiyat gelenekleri, halen sanatsal yaratımların önemli bir kaynağı ve dayanağıdır.

Anahtar kelimeler: Nevaî, Matnazar Abdülhakim, estetik olgusu, şiir, takipçi

Kirish

Badiiy adabiyotda an'ana - doimiy o'zgarishdagi estetik hodisa hisoblanib, "an'anaviylik – Sharq adabiyotining o'ziga xos xususiyati va harakat yo'li, unda umumiy o'xshashlik va takror ham, yangilik va kashfiyot ham bor. Shoirarning maqsad va intilishlari, erishgan natija va muvaffaqiyatlari goho bir-biriga g'oyatda monand"(I.Haqqulov)dir. Bu hol an'ananing o'zlashtirish bosqichlari, ichki va tashqi tiplarining aloqadorligi ifodasi bo'lib, adabiy tafakkur taraqqiyotining zaruriy sharti novatorlik-(tajdid)da zuhur topadi. Novatorlik an'anani yangicha qarashlar bilan boyitish, g'oyaviy-badiiy mazmunda o'ziga xoslikni ta'minlashga xizmat qilar ekan, bunda takroriylik ijodkorni ilgari sinalgan shakllarda yangi-yangi yutuqlarga boshlovchi omil vazifasini bajaradi.

Adabiy an'ananing ushbu xususiyatlari – ijodkor va ijod takomilidagi o'rni, yashovchanligi, san'atkor iste'dodi, tafakkur tarzi, novatorlikda ijtimoiy-estetik ideal va mohiyatning ifodalanishida Sharq, jumladan o'zbek adabiyoti boy imkoniyatlarga ega. Qadim o'tmishdan davom etayotgan folklor va yozma adabiyot an'analari hozir ham badiiy ijod asarlari uchun muhim manba va tayanch vosita bo'lib kelmoqda. Tabiiyki, bu jarayonda ming yillik mumtoz adabiyotimiz an'analari ilhom va rag'bat bag'ishlamoqda.

1.Asosiy Qism

O'zbek mumtoz she'riyatining ko'p asrlik an'analari asosini daho ijodkorlar, favqulodda iste'dodlar asarlari tashkil etadi. Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Ogahiy asarlari bugungacha shoirlarni bahramand qilib kelmoqda. Ularning an'alariga izdoshlik asosan ikki yo'nalishda namoyon bo'lmoqda: 1) lirik asarlarga hamohanglik, xususan g'azal, musammat va boshqa kichik janrlaridagi tajribalariga ergashib ijod qilish; 2) liro-epik asarlardagi (dostonchilik) tajribasini ijodiy o'zlashtirish, mazmunan va shaklan boyitish. Bu o'rinda avvalo "Xamsa" beshligiga talqinlar nazarda tutilmoqda.

Navoiyning ko'p qirrali falsafiy-ta'limiy saboqlaridan fayz va ilhom olib, unga maslakdosh va sobit izdosh bo'la olgan zamondosh shoirlarimiz o'z asarlari bilan adabiy vorislikda ijodning uzviylik xarakterini, uning tub asosi – badiiy so'zning maqomi, an'anasining boshlanish nuqtasini ko'rsata olgan va izlanishlarida ifodalash sari dadil borayotgan ijodkor qiyofasida gavdalanadilar. Bu xususiyatlarni o'ylaganda ularning ilk namunalari beixtiyor hayolga keladi. Binobarin yozma adabiyot janrlarining shakllanish va takomillashish jarayonida ularning o'zaro ichki munosabatlari, biridan ikkinchisiga o'tishi, ta'siri, ya'ni bir tomondan "qorishiq" xarakteri yuzaga kelsa, ikkinchi tomondan asarlar tarkibida nazira, tazmin, payrav, sharh, zullisonayn maktub, mushoira, shiru shakar kabi qismlar yaqqol ko'rina boshladi va ularning munosabati, shartli ravishda, an'ana shakllanishining omillaridan biri bo'ldi. Bu jihatdan birgina "so'z" kalomining an'anadagi talqinlari ibratli misol bo'la oladi.

E'tiborli bir misol. "So'z"ning ilk ta'rifiga oid fikrlardan biri X-XI asrlarda yashagan arab olimi, shoiri, savdogari Abu Mansur As-Saolibiyning "Tatimat al Yatima" asarida qo'llanilgan. Lekin unda shoirlar asarlarida biridan ikkinchisiga o'tishi uchrasa ham "tazmin" atamasini ko'rmadik. Bu o'rinda "uning so'zi", "mening so'zim" iboralari ishlatilib, matn ma'nosi izohlanadi. Zero, har qanday yuksak mahoratli san'atkor ham so'z atalmish mo'jiza sirlarini egallash yo'lidan boradi. Bu yo'lda "kashfiyot"ning (I.Haqqul iborasi) voqe bo'lishi mo'tabar so'zga mohir muallif harakatining natijasi ekanligini tarix qo'rsatib kelmoqda. Navoiyning "Hayratul abror" dostoni buning yaqqol misolidir. Asar ustozning nisbatan salmoqli, ancha batafsil o'rganilgan dostonlaridan biri bo'lib, hozirgacha adabiyotshunoslar va ijodkorlar diqqatini tortib kelmoqda. O'tmish adabiyotda Tabiiy Navoiyga izdoshligini izhor etib, dostonini "Hayratul oshiqin" deb atagan edi. Bu an'ana bugungacha davom etib kelmoqda. Chunonchi, adabiyotshunos U.Jo'raqulov Navoiy "Hayratul abror"ning xronotopini (olamning zamoniyligi va makoniyligi badiiy o'lchamlari) tadqiq etdi ⁸⁴. S.Sayyid "Birinchii hayrat", "Yuz, oh, Zahiriddin Muhammad Bobur" dostonlari bilan tazmin an'anasini boyitdi⁸⁵, Matnazar Abdulhakim esa "Ko'chki", "Ko'priki" dostonlari, "Fasllar qo'shig'i" turkumi bilan liro-epik an'anaga muhim hissa qo'shdi⁸⁶.

Adabiy jamoatchilik tomonidan donishmand shoir deya e'tirof etilgan Matnazar Abdulhakim Navoiyning chinakam muxlisi va bilimdoni edi. U Ustozning barcha doston va she'rlarini ko'p mutoalaa qilar, mag'zini chaqishga intilib, ulardan ilhomlanar edi. Uning "Xamsa" dostonlariga yuksak muhabbati bor edi, shu sababli bu sohadagi faol bardavomlikni ko'ramiz. Bu hol dostonlarda ham ko'rinadi. Masalan, Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni bilan "Ko'priki" dostonida ayrim mushtarak va xos jihatlarni namoyon bo'ladi: 1) Har ikkala asarda ham epik ko'lam kengroq bo'lib, adolat, raiyatparvarlik va shafqat motivlari oldi ngi o'ringa chiqarilgan; 2) Shoh Iskandar va Xonqa hokimi Muhammad Aminiddin obrazlarida realistik va qisman romantizm unsurlari tabiiy omuxtalaniib, muxlislarda samimiyat uyg'otadi; 3) Navoiy dostonida Iskandar talqinidagi qistirma hikoyatlar shogird asarida ham saqlanib, Polvon kanali, suv, aqlli eshak kabi bir qancha xalqona rivoyat va hikoyatlar keltiriladi; 4) Ustoz dostoni masnaviy yo'lida bir xil vaznda yozilgan bo'lsa, Matnazar Abdulhakim an'anadan biroz chekinib, o'z dostonini turli janr va vaznlarda, aruz va barmoq o'lchovlarida yozgan. Zero, buni asar xarakteri va uslub taqozo etgan; 5) qistirma rivoyatlar nisbiy tugallikka ega bo'lib, syujet tarkibida ikkinchi darajali atributlardir. Bular muallifning muayyan fikrlarini tasdiqlash, epik tasvirni kengaytirishga xizmat qilgan. Shuningdek, Matnazar Abdulhakim she'r va dostonlarida Navoiy dostonlari qahramonlari Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Mehnbonu, Bahrom, Dilorom nomlarining bot-bot tilga olinishida ham ma'lum ma'no-maqсад mujassami bor.

Ma'lumki, so'z uzoq va keng tarixiy hodisa bo'lib, inson tafakkurining shakllaridan biridir. U mohiyatan falsafiy qarashga mansub, qiyosiy va aqliy bilimning nutqiy ifodasidir. So'z zamonlar osha o'zgarib borsa ham, uning ijtimoiy aloqadorlik mazmuni saqlanib qoladi. Akademik N.Karimov bu hodisaning ifodasini falsafiy-intellektual tafakkur sifatida baholar ekan, har bir davrga xosligini alohida ta'kidlaydi. Olim yozadi: "Shu narsa quvonchliki, XX asr oxirida XXI asrning dastlabki choragida yashab ijod qilgan Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Matnazar Abdulhakim singari shoirlar falsafiy-intellektual she'riyat namunalarini yaratishda Asqad Muxtor bilan bir safda bo'ldilar"⁸⁷. Ijod jarayonida uzviy davom etayotgan bu an'anada "so'z" juda keng qo'llanilib kelgan. Jumladan, mumtoz adabiyotda ehtiyojga ko'ra "so'z" o'rnida she'r, nazm, roz, kalom, nutq, ibora kabi tushunchalarga murojaat etilganki, bu holni hozir ham uchratamiz. Matnazar Abdulhakim o'z asarlarida bu usuldan qisman bo'lsa ham foydalanadi. U so'zni gavhar deb bilgan Navoiy hazratlaridan o'rnak olgan holda zamonaviy talqinni ixtiyor etadi.

⁸⁴ Журақулов У. "Хамса" дostonларининг жанрий хусусиятларига доир. // Назарий поэтика масалалари. Монография. Т.Ғ.Ғулом номидаги матбаа-нашриёт уйи. 2015. Б.133-141

⁸⁵ С.Саййид. Танланган асарлар. -Тошкент. III жилд. Б.112.

⁸⁶ М.Абдулҳаким. Танланган асарлар. II жилд. Тошкент. Б.161-200 бетлар.

⁸⁷ Каримов Н. XX аср ўзбек фалсафий-интеллектуал шеърини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019. №2. Б. 10.

Soʻzga munosabat bildirmagan shoir yoʻq hisobi. Bu munosabat ikki xilda – mustaqil sheʼrlar yoki asarlar qatralarida ayrim bayt va bandlar shaklida qoʻllaniladi. Matnazar Abdulhakim sheʼriyatida bularning har ikkalasi ham mavjud. Shoirning “Bir soʻz” sheʼri soʻz taʼrifiga bagʻishlangan. U 7 toʻrtlikdan iborat boʻlib, 11 hijoli barmoq vaznida yozilgan, soʻz qudrati va masʼuliyatidan bahs etadi. Muallif mahorati shundaki, u 8 bandda “soʻz” va unga qoʻshimchali shakli 11 oʻrinda turli maʼnolarni ifodalab keladi. Shu bois ularni turfa takrori gʻalati tuyulmaydi. Quyida ayrim misollarni keltiramiz:

- 1) “Bir soʻz topmadingiz”, “Bormi shunday soʻz”.
- 2) Izlaysan, izlaysan, oʻshal bir soʻz yoʻq.
- 3) Yhrakda magʻizdek chotgan soʻz bilan
- 4) Bu bir soʻzni esa qanday boʻzlayman.

Soʻz muallif tasavvurida serqirrali tushuncha: oʻrni bilan baxt, umid, visol, yurak bilan tabiiy bogʻliq jumboq ham, shu sabab shoirning quyidagi fikri soʻzning tub mohiyati yaxlit va badiiy umumlashtirilgan:

Soʻz oʻrniga umrim berayotir roʻy,

Aytilmagan soʻzdir qutlugʻ har lahza

Dard chekkan tabibim, endi bilib qoʻy,

Yoʻq men uchun soʻzdan ogʻirroq narsa⁸⁸

Bu toʻrtlikda shoir isteʼdodining yana bir qirradi aks etgan. Toʻrtta misraning uchtasida “soʻz” uchraydi. Ikki qatorda “din”, “dan” qoʻshimcha. Bu hol mazmun talabiga dahldor boʻlib, ulardan birini oʻzgartirish yoxud oʻrnini almashtirish banddagi bir butunlik va ifoda yakdilligiga putur etkazadi. Boshqa bir toʻrtlikning uchtasida “soʻz”, “soʻzlayman” (ikki marta) va bir marta “soʻzni” shaklida qoʻllanib, ular takrori maʼno tarkibiga singib ketgan.

Yuqoridagi satrlar Navoiyning “Hayratul abror”idagi monand misralarni beixtiyor yodga keltiradi. Ustoz shoir “soʻz” iborasiga takror sanʼati asosida yondashib, uni ikki masnaviyda ham qoʻllaydi, faqat “ga”, “din” qoʻshimchalari mazmuniy urgʻu va taʼkid, fikr davomiga ishora qiladi:

Soʻz gavhariga erur oncha sharaf

Kim boʻla olmas anga gavhar sadaf.

Toʻrt sadaf gavharning durji ul,

Etti falak axtarining burji ul⁸⁹.

Shuningdek, Navoiyda “guhar”, Matnazar Abdulhakimda “koʻngil” kalomlarining “soʻz” oʻrnida faol isteʼfoda qilinishi har bir ijodkor badiiy didining individualligidan nishonadir.

⁸⁸ М.Абдулҳаким. Жавзо ташрифи. –Тошкент. Шарқ, 2008. Б.17-18.

⁸⁹ А.Навоий. Хамса. Хайратул аброр. 7-жилд.-Тошкент. Фан. 1991.Б.57.

Har bir ijodkorning ko'p qo'llaydigan obraz va tushuncha – so'zi borki, u maqsadga ko'ra ijobiy va salbiy ma'nolarda ishlatadi.

Xulosa

O'rnida ta'kidlash lozimki, so'z – fikr maydoni, izlanish imkoni. Har bir ijodkor o'z iqtidoriga yarasha unda voqea va narsalarga estetik munosabatda bo'ladi, muayyan so'z va janr turiga moyillik bildiradi. Matnazar Abdulhakim tafakkurida ham "so'z" ta'rifida an'ana bag'rida yetilgan o'ziga xoslik, betakrorlik ustivorlik qiladi.

Adobiyotlar

[1] Жўракулов У. (2015) "Хамса" дostonларининг жанрий хусусиятларига доир. // Назарий поэтика масалалари. Монография. -Т.Ғ.Ғ улом номидаги матбаа-нашриёт уйи.

[2] С.Саййид. (-)Танланган асарлар III. –Тошкент.

[3] М.Абдулҳаким. (-).Танланган асарлар II. Тошкент.

[4] Каримов Н. (2019). XX аср ўзбек фалсафий-интеллектуал шеърини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2, Б. 10.

[5] М.Абдулҳаким.(2008). Жавзо ташрифи. –Тошкен :Шарқ.

[6]А.Навоий. (1991). Хамса. Хайратул аброр 7. Тошкент: Фан.

Makedonya'da Hukuk Davalarında Türk Uyruklu Bireylerin Dil Kullanım Hakkı

Dijana Gorgieva⁹⁰

Sunchica Trifunovska Janik⁹¹

Özet

Dil, hukuk yargılamasındaki taraflarla diğer katılımcılar arasında bir iletişim aracıdır. Tarafların ve hukuk yargılamasındaki diğer katılımcıların, içerik açısından usuldeki hak ve menfaatlerini gerçekleştirebilmeleri için, usulün yürütüldüğü dili eşit derecede bilmeleri ve anlamaları gerekir. Dolayısıyla dili kullanma hakkı aynı zamanda hukuk davalarında hukuki korunma hakkının gerçekleştirilmesine yönelik bir araçtır.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki hukuk davaları Makedon dilinde ve Kiril alfabesiyle yürütülmektedir. Tam da bu nedenle, hem tarafların hem de prosedüre katılanların Makedon dilini bilmesi ve anlaması durumunda, dilin kullanım hakkının gerçekleşmesinde herhangi bir sorun yaşanmamaktadır. Ancak Kuzey Makedonya Cumhuriyeti topraklarında diğer milletlerden kişiler de yaşamaktadır.

Tam da bu nedenle, hukuk davalarında dilin kullanım hakkı, davaya katılan taraflardan birinin veya katılımcının Makedonca dilini bilmediği veya anlamadığı durumlarda özellikle sorunludur. Tam da bu nedenle, bu makalenin analizinin konusu, Türk uyruklu kişilerin Makedon mahkemeleri önünde yürütülen hukuk davalarında taraf veya katılımcı olup olamayacakları ve hangi koşullar altında olamayacaklarıdır. Türk uyruklu kişilerin Makedon mahkemeleri önünde hukuk davalarını yürütebilecekleri dil, Türk uyruklu tarafların ve diğer katılımcıların Makedon mahkemelerine belge teslim edebilecekleri dil ve masraflara ilişkin yasal hükümlere özel önem verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Makedon hukuk muhakemesi, Türk dili, Türk yazısı, çeviri

Abstract

Language is a symbolic system of communication between parties and other participants in civil proceedings. The parties and other participants in the civil procedure must equally know and understand the language in which the procedure is conducted to be able, from the content aspect, to realize their rights and interests in the procedure. Hence, the right to use the language is also an instrument for realizing the right to legal protection in civil proceedings.

Civil proceedings in the Republic of North Macedonia are conducted in the Macedonian language and Cyrillic script. Precisely because of this, if both parties and the participants in the procedure know and understand the Macedonian language, there is no problem in realizing the right to use the language. However, members of other nationalities also live on the territory of the Republic of North Macedonia. It is precisely because of this that the right to use the language in civil proceedings is especially problematic in situations where a party or participant in the proceedings does not know or understand the Macedonian language.

⁹⁰ Doktora, Uluslararası VİZYON Üniversitesi Gostivar'da Yardımcı Doçent, e-posta: dijana.gorgieva@vizyon.edu.mk.

⁹¹ Uluslararası VISION Üniversitesi Gostivar'da öğretim görevlisi e-posta: sunchica.tj@vizyon.edu.mk.

Precisely because of this, the subject of this paper's analysis is whether and under what conditions members of Turkish nationality can be parties or participants in civil proceedings conducted before the Macedonian courts. Special emphasis is placed on the language in which members of Turkish nationality can conduct civil proceedings before Macedonian courts, the language in which parties and other participants belonging to Turkish nationality can deliver documents to Macedonian courts and on the legal provisions related to the costs of translation.

Key Words: Macedonian civil procedure, Turkish language, Turkish script, translation

Giriş

Mahkeme, taraflar ve diğer katılımcılar (müdahil, tanık, uzman, dava hakkında bilgi sahibi üçüncü parti, vekil, tebligatçı) dava sürecinde sözlü ve yazılı olarak iletişim kurarlar. Bu nedenle dava sürecinin yürütülebilmesi için mahkeme ile taraflar arasında, taraflar arasında ve diğer katılımcılar arasında dil bariyeri olmamalıdır. Bu, tarafların ve potansiyel olarak diğer katılımcıların, dava sürecinde uygun yasal işlemleri alabilmek için birbirlerini anlamaları gerektiği anlamına gelir. Bu nedenle, dava sürecinin dilini anlayan iki taraf, iddia ve savunma hazırlamak için herhangi bir içeriksel engel olmaksızın dava açabilir ve savunabilir: davacı dava açabilir, davalı dava dilekçesine yanıt verebilir ve ayrıca hazırlık ve ana duruşma sırasında yazılı olarak uygun dilekçeler sunabilir veya sözlü olarak tartışabilir. Ayrıca, mahkeme ve dava sürecindeki diğer potansiyel katılımcılar, dava sürecinin dilini anladıkları ve bildikleri takdirde yasa ve kendi çıkarlarına uygun olarak hareket edebilirler. Bu bağlamda, bir dava sürecinin yürütüldüğü belirli dilin mahkeme, taraflar ve diğer katılımcılar tarafından bilinmesi gereken bir durumdur (Janevski, Zoroska Kamilska, 2009, 111) Ancak, davalı süreç temel olarak çift taraflı bir süreç olarak tasarlandığı için, davalılar (davacı ve davalı) için mahkeme sürecinde dil kullanma hakkı öncelikle tarafları (davacı ve davalı) ilgilendirir ve bu, tarafların süreç boyunca hangi dili kullanabileceği sorusuna cevap vermelidir.

Dil kullanma hakkı, eşit hukuki koruma hakkının somutlaştırılmasıdır ve tarafların yasa ve mahkemeler önünde eşitlik ilkesinin bir sonucudur (Stanković, 2021, 288-289).

Dil kullanma hakkı, dava sürecinde önemlidir çünkü işlem hukuku iletişim aracı olarak dilin kullanılmasına dayanır (Stadler, 2012, 151). Bu, dünya genelinde mahkemelerdeki işlemlerin hangi dilde yürütüleceği konusunda hala mükemmel bir çözüm bulunmadığından dolayıdır (Umberto, 1993, 1-2). Hatta son dönemdeki dava süreci uyum reform önerileri - ELI-UNIDROIT Avrupa Medeni Usul Kuralları Modeli (Kural 19 ve Kural 20), tüm dava süreçlerinin İngilizce dilinde yürütülmesini önermeye cesaret edemiyor (Sorabji, 2019, 46-50).

Kuzey Makedonya'da dava süreci Makedonca dilinde ve onun Kiril alfabesiyle yürütülmektedir. Bu durumun temel nedeni, dava sürecinin ulusal, uluslararası olmayan bir süreç olarak oluşturulmuş olmasıdır. Mahkeme sürecinin ülkenin resmi dili olan ulusal dilde yürütülmesi, ulusal hukuk ve hukukun üstünlüğü ilkesine göre uluslararası bir standarttır (Hans ve diğerleri, 1997, 218-219). Bu, her devletin yasal olarak tarafların ve diğer katılımcıların dava sürecini hangi dilde yürüteceğini düzenlediği, anayasa tarafından belirlenen dil kullanım sınırlarına uygun olarak yapılır.

Bu karar Kuzey Makedonya hukuku tarafından da takip edilmektedir. Bu nedenle, Kuzey Makedonya Anayasası'nın 5. Maddesi'nin 1. fıkrasına göre: "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde resmi dil Makedoncadır ve onun Kiril alfabesidir." Dolayısıyla, dava sürecinin tarafları Kuzey Makedonya vatandaşıysa ve Makedonca konuşuyorlarsa, sivil davalarla ilgili mahkemelerde yargısal işlemleri başlatmak için dil ile ilgili herhangi bir engel yoktur. Bu, davanın açılması, davaya cevap verilmesi, temyiz başvurusu yapılması, temyize cevap verilmesi, davetiyeler ve diğer tüm yazılı başvuruların Makedonca olarak sunulma hakkına sahip oldukları anlamına gelir, ayrıca mahkeme süreci sırasında

Makedonca olarak sözlü olarak da tartışabilirler. Bu, anadilin kullanım hakkı, dava sürecinde hukuki koruma hakkının uygulanmasına yönelik bir araçtır.

Gerçekten de, anadilin kullanma hakkı, dava sürecinde hukuki koruma hakkının uygulanmasını sağlayan bir araçtır ve bu hak, özellikle çok kültürlü ülkelerde veya farklı uluslara ait bireylerin yaşadığı ülkelerde daha önemlidir. Bu konu, Kuzey Makedonya gibi çok uluslu bir ülkede de önemli bir sorundur, çünkü Kuzey Makedonya'da Makedonlar dışında Arnavutlar, Türkler, Romanlar, Sırp, Vlasklar ve diğer etnik gruplardan gelen insanlar yaşamaktadır.

Özellikle farklı uluslardan gelen yasal aktörler arasında davalara sıkça rastlanmaktadır (örneğin, bir Makedonyalı ve bir Türk vatandaşı arasında mülkiyet anlaşmazlığı veya iki Türk vatandaşı arasında iş anlaşmazlığı gibi). Bu durumda, tarafların Makedonca dili ve alfabesi dışında bir anadile sahip olmaları, dava sürecinin nasıl yürütüleceği konusunda önemli sorunlar doğurabilir.

Bu gibi durumlarla başa çıkmak için, hukuki sistemler genellikle çevirmenlerin veya tercümanların kullanımını sağlar. Mahkemelerde, davanın taraflarının anadilinde savunma yapmalarına veya ifade vermelerine izin verilir ve gerektiğinde bir tercümanın yardımıyla iletişim sağlanır. Bu, tarafların adil bir dava sürecine katılma haklarını koruma amacını taşır.

Ancak, bu tür durumlar, mahkemelerin çok dilli bir yapıya sahip olduğu ülkelerde özel dikkat gerektiren bir konudur ve bu nedenle adil bir dava sürecini sağlamak için uygun dil hizmetlerinin sunulması önemlidir. Ayrıca, taraflara anadillerinde savunma yapma hakkı tanımak, hukukun üstünlüğü ilkesine ve hukuki adil bir sürecin temel ilkesine uygun bir yaklaşımdır. Bu, farklı etnik gruplardan gelen bireylerin hukuki koruma haklarını ve adil bir dava sürecini güvence altına alır.

Tam da bu nedenle, bu çalışmanın analiz konusu, Türk milliyetine ait kişilerin Makedonya mahkemelerinde yürütülen dava süreçlerinin tarafları veya katılımcıları olup olamayacağı ve hangi koşullar altında olabileceğidir.

1. Kuzey Makedonya'daki Türk Azınlığın Nüfus İçindeki Temsili

Türk ulusal kimliğine sahip olanlar, Kuzey Makedonya'da ülke nüfusunun üçüncü büyük etnik grubu ve ikinci büyük tanınmış azınlıktır. Kuzey Makedonya'daki Türkler, tam haklara sahip ve tanınmış bir azınlıktır. Kuzey Makedonya'daki son nüfus sayımına göre (2021 yılında yapılan), katılımcıların yaklaşık %4'ü kendilerini Türk olarak tanımlamıştır ve katılımcıların yaklaşık %3.41'i anadillerinin Türkçe olduğunu belirtmiştir.

Kuzey Makedonya'da toplamda 77,959 Türk yaşamaktadır. Şehirler bazında en fazla Türk nüfusu Skopje'de (8,595), Gostivar'da (7,991), Centar Zupa'da (5,226), Plasnica'da (4,446), Rankovce'de (4,061), Strumica'da (3,754), Struga'da (3,628) gibi bölgelerde bulunmaktadır.

2. Türk Ulusal Kimliğine Sahip Kişilerin Kuzey Makedonya Mahkemeleri Önünde Dil Engelleri

Türk ulusal kimliğine sahip olanların büyük bir kısmı Makedonca dili hiç bilmemekte ve anlamamaktadır. Bu durum, Makedonca ve Türkçe'nin farklı dil gruplarına ait olmaları ve aynı dil köküne sahip olmamaları nedeniyle meydana gelmektedir.

Makedonya'daki Türk asıllı birçok kişi, Makedonca'yı hiç bilmez veya çok az anlarlar. Bu, Makedonca ve Türkçenin farklı dil gruplarına ait olmaları ve aynı dil kökünü paylaşmamaları nedeniyle böyledir. Dünyada yaklaşık 7000 dilin var olduğu araştırmalar sonucu tespit edilmiştir. Ve yine araştırmalara göre her 14 günde bir dilin yok olduğu tahmin edilmektedir. Bu diller, dil ailesi olarak birbirlerine ne

kadar yakın olursa o kadar birbirlerine benzerler. Türkçe ve Makedonca dil aileleri olarak birbirlerinden çok farklı oldukları için bu dilleri anadili olarak konuşanların birbirlerini anlamasının imkanı yoktur.

Türkçe, dünyadaki en eski yazılı dillerden biri olarak kabul edilir ve zengin bir tarihsel gelişime sahiptir. Türkçe, Ural-Altay dil ailesine aittir. İlk Türkçe kayıtlar, Orta Asya'dan yaklaşık 1.200-1.400 yıl öncesine tarihlenmektedir. Türkçe yazılı belgeler 6. yüzyıldan kalan Yenisey ve 8. yüzyıldan kalan Orhun Yazıtları'dır (Köktürk Kitabeleri). Orhun Yazıtları, Türklerin edebî değer taşıyan ilk yazılı metinleridir.

Günümüz Türkçe'sinin önceki versiyonu, Osmanlı Türkçesiydi ve Arap alfabesiyle yazılıyordu. Mustafa Kemal Atatürk'ün reformlarıyla günümüzde Türkçe Latin alfabesiyle yazılmaktadır. Türkçeyi yaklaşık 130 milyondan fazla insan konuşmakta olup, dünyanın en eski yazılı dillerinden biri olarak kabul edilir. Anadolu Türkçesi dediğimiz ve Makedonya'daki Türklerin de konuştuğu Türkçeyi yaklaşık 85 milyon kişi konuşmaktadır. Türkçe, ilk kez 1982 Anayasası ile Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dili olarak ilan edilmiştir. Standart edebî Türkçe, Anadolu Türkçesinin İstanbul ağzına dayanmaktadır.

Makedonca ise, Balkanlar'daki en önemli dillerden biridir ve Slav dilleri ailesinin bir parçası olan Güney Slav grubuna aittir. Kuzey Makedonya'da Kiril alfabesi resmi yazı dilidir. Makedon halk dilinde yazılan Makedonca'nın ilk metinleri, Makedonya topraklarından türeyen ve anlaşılabilir bir halk dilinde yazılan yazılardan oluşan "damaskini"lerdir ve Makedon edebî dilinin temelini oluşturmaktadır. 1903 yılında, K. P. Misirkov'un "Makedon İşleri Üzerine" adlı kitabı basılmış, bu da Makedoncanın ilk standartlaştırılmasını temsil etmiştir. Makedonca, 2 Ağustos 1944'te yapılan ASNOM'un (Makedonya'nın Anti-Faşist Meclisi) ilk oturumunda standart hale getirilmiştir. Bahsedilen özelliklere göre, her iki dilin farklı dil gruplarına ait olduğunu ve dil özelliklerinde farklılıklar bulunduğunu söyleyebiliriz. Temel farklar arasında, Makedonya'da Kiril ve Latin alfabesinin kullanılması, ancak Kiril alfabesinin resmi olması, Türkiye'de sadece Latin alfabesinin kullanılması ve bu alfabelerin harf ve kelime dağarcığındaki farklar yer almaktadır. İki dil de farklı tarihsel kökenlerden ve dil ailelerinden gelir ve her birinin gelişimini etkileyen farklı tarihsel ve kültürel bağlamlara sahiptir. Bunlar, Makedonca ve Türkçe arasındaki temel farklardan sadece bazılarıdır. Her iki dilin de kendine özgü özellikleri vardır ve bu özellikler her birini benzersiz kılar.

3. Türk uyruklu kişilerin Makedon mahkemeleri önündeki hukuk davalarını üretebilecekleri dil

Türk ulusal kimliğine sahip kişiler, Kuzey Makedonya mahkemeleri önünde dava süreçlerini, ülkenin en yüksek yasal belgesi olan Kuzey Makedonya Anayasası'na (devletin en üst yasal belgesi) ve Kuzey Makedonya'da uygulanan Medeni Usul Kanunu'na uygun bir şekilde yürütebilirler. Bu, çünkü Makedonya Anayasası, dil bariyerlerine takılmadan hukuki korumanın sağlanmasını garanti altına almaktadır. Anayasa, ülkenin toprakları ve yerel yönetim birimlerinde resmi dil konusunu düzenler ve mahkemeler tarafından resmi olarak kullanılan dil ve yazı hakkında genel hükümler içerir. Ayrıca, dava sürecinde dilin kullanımını detaylı bir şekilde düzenler ve bu, tarafların ve diğer katılımcıların mahkeme sürecinde dil kullanımını belirler.

3.1. Mahkemeler Önündeki Dil Kullanımına İlişkin Anayasal Temel

Devlet, gereksinim duyan tüm bireylerin hukuki korumasını sağlamalıdır. Çünkü mahkemede hukuki koruma hakkı, Anayasa tarafından garanti edilen bir kamu hukuku hakkıdır (Gjorgjieva, 2019, 456). Bu, hukuki koruma hakkının sahibinin vatandaşlık veya ulusal bağlılık durumundan bağımsız olarak her hukuki varlık olabileceği anlamına gelir (Janićević, 2003, 821). Bu nedenle, Kuzey

Makedonya topraklarında yaşayan Türk ulusal kimliğine sahip bireyler, Makedonlar ve diğer uluslardan gelen kişilerle aynı koşullarda hukuki koruma hakkını mahkemelerde kullanabilirler ve Makedonya mahkemelerinde davacı veya davalı olarak yer alabilirler.

Ancak, gerçek şu ki, Türk ulusal kimliğine sahip olanların büyük bir kısmı Makedonca dilini bilmemekte ve anlamamaktadır (çünkü Makedonca, onların ana dili değildir) ve bu nedenle hukuki koruma hakkını mahkemelerde kullanmalarına engel olabilecek bir fiili engel bulunmaktadır.

Bu durum, özellikle dava sürecinin bir tarafı Kuzey Makedonya vatandaşı olan ve anadili Makedonca olan biri, diğer tarafı ise Türk ulusal kimliğine sahip ve Makedonca ve Kiril alfabesini hiç bilmeyen biri olduğunda, ayrımcılığa yol açabilecek bir durum olabilir. Bu nedenle, Türk ulusal kimliğine sahip bireylerin, Makedon mahkemelerinde dava süreçlerini nasıl yürütebilecekleri konusu önemlidir. Çünkü dava sürecinin dilini bilmemek, hiçbir durumda bireylerin mahkeme sürecindeki özne haklarını ve çıkarlarını koruma hakkını engellemelidir (Škarić, Siljanovska-Davkova, 2009, 75). Türk ulusal kimliğine sahip bireylere, sadece Makedon mahkemelerinde dava sürecine erişim sağlanmakla kalmamalı, aynı zamanda onların anladığı bir dilde adalet erişimine izin verilmelidir.

Bu bağlamda ve dilin hukuki korumanın gerçekleştirilmesine engel olmaması amacıyla, Kuzey Makedonya Anayasası'na göre, Makedonca ve Kiril alfabesinin yanı sıra, "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti topraklarındaki resmi dil ve yazı, vatandaşların en az %20'si tarafından konuşulan dil ve yazıdır" (Anayasa Değişikliği V, Madde 2) ve "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti yerel yönetim birimlerinde resmi dil ve yazı, vatandaşların en az %20'si tarafından konuşulan dil ve yazıdır" (Anayasa Değişikliği V, Madde 6) olarak tanımlanmıştır. Bu hükümler, farklı etnik kimliklere sahip vatandaşların mahkemelerdeki dil bariyerlerini aşmalarına yardımcı olmak ve hukuki koruma hakkını garanti altına almak amacıyla eklenmiştir. Bu sayede, mahkemelerde dil engeli yaşayanlar, kendi anadillerinde mahkeme sürecini yürütebilirler.

Anayasa Değişikliği V'nin 2. ve 6. maddelerinin analizi, Türkçe'nin Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin tüm topraklarında resmi bir dil olmadığını, ancak Türkçenin, vatandaşların en az %20'sinin konuştuğu dil olarak tanımlanabileceği bölgelerde resmi bir dil olabileceğini göstermektedir. Bu, özellikle bu bölgelerde yaşayan Türk etnik kimliğine sahip vatandaşlar için önemlidir ve mahkeme süreçlerinde kendi anadillerini kullanmalarını sağlamaktadır.

Bu hükümler, mahkemelerde dil bariyeri yaşayanların mahkeme süreçlerini daha erişilebilir hale getirmeyi amaçlamaktadır ve bu, mahkemelerde hukuki koruma hakkını kullanma hakkını güvence altına alır. Ancak bu, Türkçenin tüm ülke genelinde resmi bir dil olarak tanımlandığı anlamına gelmez, sadece belirli bölgelerde bu statüye sahip olabilir.

Tüm bu hükümler, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde farklı etnik kimliklere sahip vatandaşların haklarını koruma ve kültürel çeşitliliği destekleme amacı taşır.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasa Değişikliği XXV, mahkeme süreçlerinin düzenlenmesini ve dil kullanımını işleyen bir yasa gerektiğini belirtir. Bu yasa, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi'nde bulunan tüm milletvekilleri tarafından kabul edilen iki üçte birlik çoğunlukla kabul edilmelidir.

Bu durum, Anayasa'nın doğrudan mahkeme süreçlerindeki dil kullanımını düzenlemediği, ancak bu konunun yasa ile ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerektiği anlamına gelir. Bu yasa, mahkeme süreçlerinde hangi dillerin ve alfabelerin kullanılacağını belirler. Bu nedenle, Türk ulusal kimliğine sahip bir vatandaşın mahkeme süreçlerinde kendi anadilini kullanabilmesi, bu ilgili yasaların hükümlerine bağlı olacaktır.

Bu düzenlemeler, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde farklı etnik kimliklere sahip vatandaşların mahkeme süreçlerinde adalet erişimini ve kültürel çeşitliliği koruma amacını taşımaktadır.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti, ihlal edilmiş, tartışmalı veya tehlikede olan sivil hukuki haklar için yasal koruma talep ederken, bu yasal koruma, mahkeme süreçlerine, mahkemelerdeki dil ve alfabe

kullanımı ile ilgili Anayasa hükümlerine saygı göstererek, Paralama Prosedürü Yasası'nın hükümlerine göre alınmalıdır.

3.2. Mahkeme Önündeki Davada Kullanım Hakkının Hukuki Temeli

Dilin kullanım hakkı, iki yönü içerir: 1) mahkemede resmi olarak kullanılan dil ve alfabe ve 2) mahkeme sürecinde kendi dilini ve alfabesini kullanma hakkı. Dilin kullanım hakkının ilk yönü anayasal bir nitelik taşıırken, ikinci yönü bir yargı kategorisidir.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde, Türk milliyetine mensup vatandaşlarının dil hakları ve alfabesi için ayrı bir yasa bulunmamaktadır. Bu nedenle, Mahkeme Usul Kanunu, mahkeme sürecinde dil kullanım hakkının yargısal yönünü düzenler.

Medeni Usul Kanunu'na göre dil kullanma hakkı, hukuki korumanın mahkeme sürecinde gerçekleştirilmesi için bir araçtır. Bu, mahkeme sürecindeki hukuki koruma hakkının anayasal olarak güvence altına alınmış bağımsız bir yargısal hukuk hakkı olduğu için böyledir. Bu, anayasal bir güvence olan hukuki koruma hakkı ile mahkeme sürecindeki hukuki koruma hakkı arasında bir bağlantı oluşturur ve bu bağlamda Medeni Usul Kanunu'nda mahkeme sürecinde kendi dilini ve alfabesini kullanma hakkına ilişkin hükümler bulunmaktadır.

Daha ayrıntılı olarak, Hukuk Usul Kanunu'nda şu konulara ilişkin hükümler bulunmaktadır: 1) Tarafların dilini, 2) Mahkeme yazışmalarının dili, 3) Tarafların sunduğu dilekçelerin dili ve 4) Tarafların konuştuğu dil (Janevski, Zoroska Kamilovska, 2009, 111-114). Bu hükümler, Türk asıllı vatandaşların dava süreçlerinde taraf olma koşullarını doğrudan etkilemektedir.

Tarafların Dili - Taraflar genellikle mahkeme süreçlerini Makedonca ve Kiril alfabesiyle yürütürler. Bu, Kuzey Makedonya Anayasası'ndaki 5. Madde'nin 1. Fıkrası, Hukuk Usul Kanunu'nun 95. Madde'nin 1. Fıkrası tarafından düzenlenir, bu madde "Taraflar ve diğer katılımcılar, dava dilekçelerini, itirazları ve diğer başvuruları Makedonca ve Kiril alfabesiyle mahkemeye sunarlar" hükmünü içerir ve aynı zamanda Hukuk Usul Kanunu'nun 94. Madde'sinin 1. Fıkrası, "Davetiyeler, kararlar ve diğer mahkeme yazışmaları taraflara ve diğer katılımcılara Makedonca ve Kiril alfabesiyle gönderilir" hükmünü içerir.

Madde 95/1 ve Madde 94/1'in incelenmesiyle, genel kural olarak tarafların mahkeme ile çift yönlü yazılı ve sözlü iletişimde Makedonca ve Kiril alfabesi kullanmaları gerektiği sonucuna varılabilir (mahkeme-taraf; taraf-mahkeme). Bununla birlikte, mahkeme sürecinde, bir veya her iki tarafın Makedonca ve Kiril alfabesini bilmemeleri durumunda dil sorunları ortaya çıkabilir. Bu tür durumlarda, Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan Türk ulusal mensupları sıkça bu sorunla karşılaşılır, çünkü Makedonca ile Türkçe arasındaki farklılıklar nedeniyle iletişim sorunları yaşanabilir. İşte bu nedenle, Türk ulusal mensuplarının mahkeme ile hangi dilde iletişim kurabileceği sorusu haklı bir şekilde gündeme gelir, ve mahkeme aracılığıyla diğer tarafla iletişim kurabilirler mi sorusu da gündeme gelir.

Bu sorunun yanıtı, İcra Kanunu'nun 93. maddesinde yer almaktadır. Maddeye göre, Kuzey Makedonya vatandaşı olan ve başka bir resmi dili konuşan, aynı zamanda Kuzey Makedonya'da resmi bir dil olan kişiler, mahkemeye katıldıklarında ve diğer yargısal işlemleri yerine getirdiklerinde kendi dillerini kullanma hakkına sahiptirler. Bu taraflara ve davanın katılımcılarına duruşmada sunulanların dillerine sözlü çeviri ve duruşmada kullanılan belgelerin sözlü ve yazılı çevirisi sağlanmalıdır. Çeviriler mahkeme tercümanları tarafından yapılır.

Makedonya İç Tüzüğü'nün 93. maddesinin analizi yapılırsa, Kuzey Makedonya vatandaşı olan ve Türk milliyetine mensup kişilerin, dava sürecinde ana dilini kullanarak dava tarafları olabileceklerini sonucuna varılabilir. Bu, Türk milliyetine mensup kişilerin Türkçe olarak mahkeme ile iletişim kurabilecekleri ve hukuki işlemleri başlatabilecekleri anlamına gelir. Aynı zamanda duruşmaların tutanaklarının Türkçe'ye çevrilmesi, ayrıca duruşmada kullanılan belgelerin sözlü ve yazılı olarak

Türkçeye tercüme edilmesi hakkına sahip oldukları anlamına gelir. Türkçe tercüme işlemleri, tercümanlık yetkisine sahip resmi mahkeme tercümanları tarafından gerçekleştirilmelidir, böylece çeviride veya işlemlerin içeriğinde şüphe oluşmaz.

Mahkeme yazışmalarındaki dil - Makedonya İç Tüzüğü, mahkeme yazışmalarındaki dil konusunda bir genel ve bir özel kural içerir (her iki kural da 94. madde ile düzenlenmiştir). Genel kurala göre: "Davetiyeler, kararlar ve diğer mahkeme yazışmaları, taraflara ve dava sürecine katılan diğer kişilere Makedonca ve Kiril alfabesiyle gönderilir." Özel kurala göre: "Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan ve ana dili Makedonca olmayan taraflara ve diğer katılımcılara davetiyeler, kararlar ve diğer dilekçeler aynı zamanda kendi dillerinde de iletilir."

Madde 94'ün analizi yapılırsa, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan ve Türk ulusal kimliğine sahip olanlar için özel bir kuralın geçerli olduğu sonucuna varılabilir. Bu, mahkeme yazışmalarının Türkçe'ye çevrilmesini ve içeriğini anlayabilmeleri için tüm mahkeme yazışmalarını Türkçe olarak talep etme hakları olduğu anlamına gelir. Bu şekilde Türk ulusal kimliğine sahip olanlara, Makedonya mahkemelerinde adil bir yargılama ve süreçte eşitlik sağlanır, aynı zamanda süreçte lege artis olarak davalarını savunabilir ve haklarını koruyabilirler (Dika, 2008, 20).

Dil olarak, başvurular - dava işlemiyle ilgili olarak, dilekçelerin hangi dillerde sunulabileceğini düzenleyen hem genel hem de özel bir kural içerir (her iki kural da 95. madde'de düzenlenmiştir). Genel kurala göre "Taraflar ve diğer katılımcılar, davalara, temyizlere ve diğer başvurulara Makedon dilinde ve onun Kiril alfabesiyle sunarlar." Özel kurala göre: "Taraflar ve diğer katılımcılar, Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan ve Makedonca dışındaki başka bir resmi dil konuşanlar, başvurularını kendi dilleri ve yazı sistemlerinde sunabilirler. Bu tür başvurular mahkeme tarafından Makedonca ve Kiril alfabesine çevrilecektir ve diğer taraflara ve dava katılımcılarına iletilir."

Başvuruların dili ile ilgili hükümlerin analizi yapıldığında, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan ve Türk ulusal kimliğine ait olanlar için özel bir kuralın geçerli olduğu sonucuna varılabilir. Bu, bu kişilerin tüm başvurularını Türkçe olarak sunabilecekleri anlamına gelir. Mahkeme, Türkçe olarak sunulan başvuruları aldıktan sonra bunları Makedonca'ya çevirme ve diğer taraflara ve davaya katılanlara iletmekle yükümlüdür. Bu yükümlülük, her iki tarafın da Türkçe'yi anlayıp bildiği durumlarda dahi mahkeme için geçerlidir. Bu yükümlülüğün nedeni, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti topraklarında Makedonca dışında bir dilde dava açılmasına izin verilmemesidir. Böyle bir davanın açılması anayasaya aykırıdır (Triva, Dika, 2004, 150).

Bu durumun nedeni, dil hükümlerinin yalnızca davanın taraflarının başvuruların içeriğini anlamaları ve işlemleri gerçekleştirmeleri amacıyla sınırlı olmasıdır. Ancak, herhangi bir işlem, Makedonca dışında bir dilde sözlü veya yazılı olarak gerçekleştirilmişse, bu işlem yazılı veya sözlü olarak Makedonca'ya çevrilmelidir. Bunun nedeni, dava sürecinin Makedonca bir kararla sona ermesi gerektiğidir. Kararın mutlaka Makedonca olarak hazırlanması gereklidir; çünkü bu karar Makedonya mahkemelerinde ikinci veya potansiyel olarak üçüncü aşamada iptal edilebilir veya yürütme emri olabilir. Ancak, kararın Makedonca olarak hazırlanması, Türk ulusal kimliğine sahip olan bir tarafın kararı kendi ana diline çevirterek almasına engel değildir. Dolayısıyla, başvuruların dili ile yakından bağlantılı olan bir diğer önemli konu da tercüme hakkıdır.

Çeviri hakkıyla ilgili olarak, mahkeme tarafı, davayı yürütürken en azından nüfusunun %20'sinin bu dilde ve alfabeyle iletişim kurduğu yabancı bir resmi dili kullanabileceğini ve bu dili kullanma hakkına sahip olduğunu taraflara veya davaya katılanlara bildirmelidir. Ayrıca, Makedonca'yı anlamayan ve konuşmayan bir tarafın (bir topluluğun üyesi) tercüman hakkına sahip olduğunu belirtmelidir. Bireysel bir yargıç veya davayı yöneten kurulun başkanı, mahkeme tarafının ve davaya katılan diğer tarafın çeviri hakkı hakkında yaptığı açıklamayı ve beyanı kayıt altına almak zorundadır. Makedonca'yı anlamayan ve bu alfabeyi kullanmayan bir topluluk üyesi, çeviri hakkına sahiptir. Tercümanlık masrafları Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Bütçesi'ne yüklenir.

Makedonya İcra Usulü Kanunu'nun tercüme hakkıyla ilgili hükümleri incelenirse, Türk ulusal kimliğine sahip Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşlarının, mahkemeden aldıkları dilekçeleri çevirtme hakkına sahip olduğu sonucuna varılabilir. Bu durumda, çeviri masraflarını ödemezler, çünkü çeviri masrafları devlet bütçesine yüklenir. Bu, Türk ulusal kimliğine sahip bireylerin Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olmalarından kaynaklıdır. Bununla birlikte, bir dava tarafı veya davanın bir katılımcısı olarak Kuzey Makedonya vatandaşı olmayan bir Türkiye vatandaşı durumunda, dilekçelerin çeviri masrafları tarafından karşılanır ve uluslararası özel hukukun hükümleri geçerli olur.

Tarafların Konuştuğu Dil - Davanın tarafları eğer her iki taraf da Makedonca konuşuyorsa, sözlü davanın bir kısmında dil hakkı uygulama konusunda hiçbir engel yoktur. Ancak, davacılarından biri veya her ikisi veya davaya katılan bir kişi Makedonca konuşmuyorsa, bu dil bariyeri davanın adil bir şekilde yürütülmesine zarar verebilir. Bunun nedeni, davacı veya davaya katılan kişinin dava dilini anlayamamasıdır ve bu da diğer tarafın mahkeme aracılığıyla yürüttüğü hukuki işlemlerin içeriğini anlayamamasına yol açar, böylece davada savunma hakkı ihlal edilir ve ayrıca sözlü tartışma yoluyla dinleme hakkı ihlal edilir. İşte bu nedenle, Makedonya Medeni Usul Kanunu'nun 96. maddesinde, "Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan ancak davanın dilini ve alfabesini kullanmayan tarafların ve diğer katılımcıların, mahkeme karşısında kendi dillerini kullanma hakkına sahip oldukları" düzenlenmiştir. Bu taraflara ve dava katılımcılarına duruşmada söylenenleri kendi dillerine çevirmeleri ve kanıtlamak için kullanılan belgeleri çevirmeleri sağlanacaktır. Bu bağlamda, taraflar ve dava katılımcıları mahkeme önünde sözlü işlemi kendi dillerinde takip etme hakkı konusunda bilgilendirilmelidir. Bu haktan vazgeçme hakkına sahiptirler, ancak dava dilini bildiğine dair bir beyan verilerse.

Tarafların hangi dilde konuştuklarını düzenleyen hükümlerin analiz edilmesi durumunda, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan Türk ulusal mensuplarına, mahkeme duruşmalarına katılırken ve mahkeme tarafından alınan işlemleri ağızlarına aldıklarında Türkçe dilini kullanma hakkı verildiği sonucuna varılabilir. Bu taraflara ayrıca mahkeme tarafından yetkilendirilmiş bir çevirmen aracılığıyla duruşmada söylenenleri Türkçeye çevirme ve delil olarak kullanılan belgelerin içeriğini Türkçeye çevirme hakkı da sağlanmalıdır. Taraflara ve katılımcılara mahkemenin ağızdan işlemi Türkçe olarak takip etme hakkını kullanabilecekleri konusunda bilgi verilmelidir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan Türk ulusal mensubu, bu haktan feragat edebilir ve Makedonca bildiğine dair bir beyan verirse, mahkeme önündeki sözlü işlemi Türkçe olarak takip etme hakkını kullanmaktan vazgeçebilir. Ancak Türk ulusal mensubu olan Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı, Makedonca bildiğine dair bir beyan verdiğinde, bu durumda davanın görüldüğü mahkeme, katılımcının duruşmada söylenenleri ve delil olarak kullanılan belgelerin içeriğini çevirecek bir tercüman sağlamak zorundadır ve bu belgeler diğer bir dilde hazırlanmışsa. Hukuki uygulamada, diğer bir ulusal gruba ait bir kişinin mahkeme sürecinde kendi dilini kullanma hakkından feragat ettiğine dair beyanın, mahkeme tarafından haklı nedenler olduğu takdirde geri alınabilir olduğu yaygın bir görüştür. Bu durumun gerekçesi, mahkeme süreci boyunca tarafın Makedonca'yı yeterince anlamadığının ortaya çıkabileceğidir. Diğer yandan, diğer bir ulusal gruba ait bir kişi, Makedonca'yı bildiğine dair bir beyan verdiğinde, bu otomatik olarak Makedonca yazıyı anladığı anlamına gelmeyebilir. Bu, kişinin Makedonca konuşmayı anlayabilirken, mahkemenin sunduğu yazılı belgelerin içeriğini anlayamayabileceği anlamına gelir.

4. Dil Kullanma Hakkının Sınırları

Makedon mahkemesi önünde yürütülen bir dava sürecinde Türkçe kullanma talebinin, belirli durumlarda geciktirici veya taciz amacı taşıyabileceğinden kaynaklandığına dair bazı sınırlamalar getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle dil kullanma hakkına belirli sınırlar konulmalıdır. Örneğin, Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan ve Makedonca eğitim almış, Makedonya Cumhuriyeti'nde

yaşayan ve çalışan bir Türk ulusal grubu mensubuna, dava sürecinde Türkçe kullanma hakkı tanınmamalıdır, çünkü Makedonca biliyor olduğu varsayılmaktadır. Bu durumun gerekçesi, söz konusu hakkın bu özel durumda, dava sürecini uzatma, karşı tarafı usul yoluyla rahatsız etme veya her iki amacı birden gerçekleştirme amacıyla kötüye kullanıldığıdır.

5. Dava Sürecinde Dil Kullanım Kurallarının İhlali

Taraflar, kendi dillerini kullanma taleplerini mahkemeye yazılı bir dilekçe ile iletebilir veya duruşma sırasında sözlü olarak dile getirebilirler. Bu talebe ilişkin mahkeme karar verir. Eğer mahkeme bu talebi reddederse, bu karara karşı itiraz hakkı bulunmamaktadır. Mahkemenin dil kullanımı talebini haksız yere reddetmesi durumunda, Kararın temyiz hakkı da bulunmamaktadır çünkü Mahkeme, Parçalama Prosedürü Yasası'nın hükümlerine aykırı olarak talebi haksız yere reddetmişse, süreçte ciddi bir ihlal bulunmaktadır. Dava Sürecinde Dil Kullanım Kurallarına Saygısızlık

Parçalama Prosedürü Yasası'nın dava sürecinde dil kullanımı ile ilgili hükümlerine saygısızlık etmek, Parçalama Prosedürü Yasası hükümlerine kesin bir ihlal teşkil eder. Bu nedenle, Parçalama Prosedürü Yasası'nın 343. maddesinin 2. fıkrası, 15. bendine göre, "mahkeme, dava sürecinde dil kullanımı kurallarını ihlal ettiğinde" kesin bir ihlal oluşur.

Bu şekilde düzenlenen dil kullanımı kurallarının ihlali oldukça geniş kapsamlıdır. İhlal, mahkemenin taraflara ve dava sürecine katılan diğer kişilere dil kullanım hakları hakkında bilgi verme görevini yerine getirmemesi, mahkemenin taraflara ve dava sürecine katılan diğer kişilere dil kullanım hakları hakkında verdiği talimatı tutanaklara geçirmemesi, mahkemenin dil kullanım hakkı ile ilgili beyanları tutanaklara geçirmemesi şeklinde gerçekleşebilir. Her bir bu tür ihlal, Parçalama Prosedürü Yasası hükümlerine kesin bir ihlali temsil eder. Bu ihlallerin her biri, itirazda bulunan tarafın ihlali belirtip belirtmediğine bakılmaksızın, ikinci derece mahkeme tarafından resmi görevle göz önünde bulundurulur. İkinci derece mahkeme, dava sürecinde dil kurallarına yönelik bir ihlalin mevcut olduğunu tespit ederse, kararın hükme etkisi ile dil kuralları ihlali arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığını incelemeksizin kararı iptal etmelidir (Yanevski, 2002, 120).

Parçalama Prosedürü Yasası hükümlerine göre, bir tarafın davada tercüman sağlanmasını talep ettiği ve bu talebin mahkeme tarafından haksız bir şekilde reddedildiği durumda, bu ihlal türü de yasa ihlali olarak kabul edilir. Bu durumda, itirazda bulunan taraf ihlali gerekçe göstererek temyizde bulunabilir ve bu ihlal, Parçalama Prosedürü Yasası hükümlerine göre kesin bir yasa ihlali temsil eder, madde 343, fıkra 2, madde 8 uyarınca.

Ancak, bu tür ihlaller mahkeme tarafından resmi görevle dikkate alınmaz. Bu, ihlalin mahkeme tarafından gerçekleştirildiği ve itirazda bulunan tarafın bunu gündeme getirmediği durumlarda, ikinci derece mahkemenin kararı iptal edemeyeceği anlamına gelir. Bu tür durumlarda ihlal, prosedür hükümlerine yönelik mutlak bir ihlalden nispi bir ihlale dönüşür. Dil kullanımı kurallarının ihlali hükümleri, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan Türk milliyetine mensup kişiler için de aynı şekilde geçerlidir. Yani, mahkeme tarafından Türkçe kullanma hakkını bilgi verilmemiş veya bu hakkın ihlal edildiği durumlarda, ikinci derece mahkeme dil ihlali olduğunu tespit ederse, kararı iptal etmek zorundadır. Örneğin, mahkeme tarafından Türkçe kullanma hakkı tanınmış, ancak bu bilgi kayda geçirilmemiş veya dil hakkına ilişkin beyanlar kayıtlara geçirilmemişse, bu tür durumlarda ikinci derece mahkeme kararı iptal edebilir.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan Türk milliyetine mensup bir kişi, mahkemeye tercüman sağlanması talebiyle başvuruda bulunmuş ve bu talebi mahkeme tarafından haksız bir şekilde reddedilmişse, bu durumda ikinci derece mahkemeye başvuruda bulunabilir. Bu durumda, ikinci derece mahkeme, birinci derece kararı hemen iptal etmekle yükümlü değildir. Yani, ikinci derece

mahkeme, taraftan veya katılımcıdan çevirmen sağlama hakkının nasıl ihlal edildiğine dair sunulan gerçeklere ve kanıtlara dayalı olarak karar verecektir.

Sonuçlar ve Tavsiyeler

Mahkemede dil hakkı, tarafların ve mahkemelerin önünde eşitlik ilkesinin bir sonucu olarak, eşit hukuki koruma hakkının bir somutlaşmasıdır. Bu hak, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin tüm vatandaşları tarafından, milliyet ayrımı gözetilmeksizin mahkemelerde yürütülen işlemlerde eşit bir şekilde kullanılır. Dil hakkı, iki temel yönü içerir: 1) mahkemede resmi olarak kullanılan dil ve alfabe ve 2) mahkemede dil ve alfabelerini kullanma hakkı. İlk yön, anayasal bir nitelik taşıırken, ikinci yön ise bir işlem kategorisidir. Anayasa ve Mahkeme Usul Kanunu'na göre, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde dava süreçleri Makedonca ve onun Kiril alfabesiyle yürütülür. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti topraklarında tam dava sürecinin ve başka bir dilin yürütülmesi anayasaya aykırıdır ve etkinlik açısından birçok soruna yol açabilirdi. Bu nedenle, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşı olan Türk asıllı kişilerin, dava sürecinin tamamını Türkçe olarak yürütememeleri gerekmektedir. Bu, pratik açıdan daha fazla sorunun ortaya çıkmasına neden olurdu: Ana duruşma için iki tutanak tutulması gerekecek, iki tutanakçının katılması gerekecek, iki tercümanın ve çevirmenin bulunması gerekecek ve bu tür durumlarda tutanakları kimin dikte edeceği, içerik açısından farklılıklar olursa hangi tutanağın geçerli olacağı, bir tarafın itirazda bulunduğu bir yüksek mahkeme önünde sürecin nasıl işleyeceği, itiraz eden tarafın temyiz mahkemesinde nasıl bir süreç izleyeceği ve kararların nasıl yürütüleceği sorunlu olacaktır. İşte bu nedenle, Türk asıllı Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşlarının dil hakkını kullanmalarına, Kuzey Makedonya hukukunun anayasal ve yasal sınırlarına uygun olarak izin verilir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Türk asıllı vatandaşların yargı süreçlerini yürütürken dil ayrımcılığını önlemektedir. Anayasa, doğrudan mahkeme süreçlerinde kendi dil ve alfabesini kullanma hakkının düzenlenmesini içermese de, yasama organına bu konuyu anayasal bir görev olarak yönlendirir. İşte bu nedenle, Mahkeme Usul Kanunu, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşlarının, Türk asıllı vatandaşlar da dahil olmak üzere, mahkeme süreçlerinde dil kullanma hakkına ilişkin ayrıntılı hükümler içerir. Mahkeme Usul Kanunu hükümlerine göre, Kuzey Makedonya'daki bir mahkemede yürütülen dava sürecinde Türkçe dilini kullanma hakkı karmaşık bir hakları içermektedir: Yetkili kişinin mahkeme duruşmalarında ve mahkeme tarafından alınan diğer işlemlerde aktif olarak kendi dilini kullanma hakkı, yani Türkçe olarak sözlü beyanlarda bulunma, Türkçe olarak yazılı dilekçeler gönderme ve alabilme hakkıdır. Yetkili kişinin Türkçe dilini pasif olarak kullanma hakkı, yani mahkeme tarafından sözlü beyanların hakim, karşı taraf ve diğer duruşma katılımcılarına çevrilmesi veya kanıt olarak kullanılan belgelerin Türkçe olarak çevrilmesi hakkıdır.

Hukuki bilgi hakkı, yani Türk asıllı Kuzey Makedonya vatandaşının, kendi dilini kullanma hakkına sahip olduğu konusunda bilgilendirilme hakkı, mahkeme duruşmalarında Türkçe olarak konuşma hakkı veya mahkeme sürecini bir tercümanın yardımıyla Türkçe olarak takip etme hakkı, mahkemeden gelen dilekçeleri Türkçe olarak alıp gönderme hakkıdır. Türk asıllı Kuzey Makedonya vatandaşının, mahkeme tarafından kendi dilekçeleri Türkçe olarak alınmadığı takdirde, resmi olarak bir tercüman sağlanmasını talep etme hakkı vardır ve bu tercüman, sözlü beyanlarını ve diğerlerinin sözlü beyanlarını tercüme eder. Koşullar yerine getirildiğinde, mahkeme, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti bütçesinden yapılan çeviri masraflarını karşılamak için kullanabilir.

Makedonya'nın anayasal ve yasal düzenlemelerinin analizi, Türk asıllı Kuzey Makedonya vatandaşlarının belirli sınırlar içinde dava süreçlerinde kendi dil ve yazılarını kullanma olanağına sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu hak mutlak bir hak değildir, yani tüm dava sürecini Türkçe olarak yürütemezler. Bununla birlikte, bu olasılığın tamamen dışlanmaması gerekmektedir. Bu özellikle Türk olarak kendini tanımlayan nüfusun %20'den fazlasının yaşadığı veya resmi dilin Türkçe olduğu Kuzey Makedonya belediyelerinde meşru bir gerekçeye sahiptir. Bu, dava sürecinin her iki tarafının da Türk

asilli Kuzey Makedonya vatandaşı olduğu ve mahkemelerin birinci, ikinci ve üçüncü derece mahkeme hakimleri ve zabıt katiplerinin Türkçe bildiği bir durumda geçerlidir. Bu, potansiyel olarak Dil Kullanımı Yasası'nın 9. maddesi uyarınca mümkün olan bir fırsattır, ancak uygulamada mahkemelerde gerçekleşmesi gereken bir fırsattır.

Kaynaklar

Christoph, A. K. (2012) English as a Court Language in Continental Courts, Erasmus Law Review, Volume 5, Issue 3. DOI, 10.5553/ELR221026712012005003005

Dika, M. (2008) Građansko parnično procesno pravo – parnične radnje, Zagreb, Narodne novine

Ѓорѓиева, Д. (2019) Правна природа на правото на правната заштита во граѓанската постапка (докторска дисертација), Скопје, Правен факултет Јустинијан Први

Janićević, D. (2003) Jezička prava u Srpskoj civilnoj procedure, Law and Politics Vol. 1, No 7, Niš, Univerzitet u Nišu

Јаневски, А. (2002) Употреба на јазикот во парничната постапка во Република Македонија, Правен живот бр. 12

Јаневски, А. Зороска Камиловска, Т. (2009) Граѓанско процесно право – Книга прва – Парнично право, Скопје, Правен факултет Јустинијан Први

Stadler, A. (2012) Practical Obstacles in Cross-Border Litigation and Communication between (EU) Courts, Erasmus Law Review, Volume 5. - Issue 3. DOI, 10.5553/ELR221026712012005003003

Sorabji, J (2019) The ELI-UNIDROIT Project – An Introduction and an English Perspective, in A. Nylund & M. Strandberg (eds), Civil Procedure and the Harmonisation of Law, Intersentia

Shuy, R.W. (2008) Fighting over Words: Language and Civil Law Cases, xford: Oxford University Press, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195328837.001.0001

Станковиќ, Г (2021) Нормативно ограничување на правото на правна заштита во парничната постапка, Осма Меѓународна конференција "Општествените промени во глобалниот свет": Зборник на трудови, Том. 1, Штип, Правен факултет Универзитет Гоце Делчев

Triva, S. Dika, M. (2004) Građansko parnično procesno pravo, Zagreb, Narodne novine

Hans, G, Peter H. N., Zdeněk S, Wolfgang W (eds.) (1997) Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de contact, An international handbook of contemporary research, Berlin, Walter de Gruyter

Umberto, E, (1993) La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea, Roma-Bari, Laterza

Шкариќ, С., Силјановска Давкова, Г. (2009) Уставно право, Скопје, Правен факултет Јустинијан Први

ЕЛИ-УНИДРОИТ Модел Европските правила за граѓанската постапка

Устав на Република Северна Македонија од 1991 година, со измени и дополнувања

Закон за парничната постапка од 2005 година, со измени и дополнувања

Закон за употреба на јазиците од 2018 година, со измени и дополнувања

- Christoph, A. K. (2012) English as a Court Language in Continental Courts, *Erasmus Law Review*, Volume 5, Issue 3. DOI, 10.5553/ELR221026712012005003005
- Dika, M. (2008) *Građansko parnično procesno pravo – parnične radnje*, Zagreb, Narodne novine
- Ѓорѓиева, Д. (2019) Правна природа на правото на правната заштита во граѓанската постапка (докторска дисертација), Скопје, Правен факултет Јустинијан Први
- Janićijević, D. (2003) Jezička prava u Srpskoj civilnoj procedure, *Law and Politics* Vol. 1, No 7, Niš, Univerzitet u Nišu
- Јаневски, А. (2002) Употреба на јазикот во парничната постапка во Република Македонија, *Правен живот* бр. 12
- Јаневски, А. Зороска Камиловска, Т. (2009) *Граѓанско процесно право – Книга прва – Парнично право*, Скопје, Правен факултет Јустинијан Први
- Stadler, A. (2012) Practical Obstacles in Cross-Border Litigation and Communication between (EU) Courts, *Erasmus Law Review*, Volume 5. - Issue 3. DOI, 10.5553/ELR221026712012005003003
- Sorabji, J (2019) The ELI-UNIDROIT Project – An Introduction and an English Perspective, in A. Nylund & M. Strandberg (eds), *Civil Procedure and the Harmonisation of Law*, Intersentia
- Shuy, R.W. (2008) *Fighting over Words: Language and Civil Law Cases*, xford: Oxford University Press, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195328837.001.0001
- Станковиќ, Г (2021) Нормативно ограничување на правото на правна заштита во парничната постапка, Осма Меѓународна конференција "Општествените промени во глобалниот свет": Зборник на трудови, Том. 1, Штип, Правен факултет Универзитет Гоце Делчев
- Triva, S. Dika, M. (2004) *Građansko parnično procesno pravo*, Zagreb, Narodne novine
- Hans, G, Peter H. N., Zdeněk S, Wolfgang W (eds.) (1997) *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de contact*, An international handbook of contemporary research, Berlin, Walter de Gruyter
- Umberto, E, (1993) *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea*, Roma-Bari, Laterza
- Шкариќ, С., Силјановска Давкова, Г. (2009) *Уставно право*, Скопје, Правен факултет Јустинијан Први
- ЕЛИ-УНИДРОИТ Модел Европските правила за граѓанската постапка
- Устав на Република Северна Македонија од 1991 година, со измени и дополнувања
- Закон за парничната постапка од 2005 година, со измени и дополнувања
- Закон за употреба на јазиците од 2018 година, со измени и дополнувања

Sosyo-Patolojik Olayların Çocuk Suçluluğuna Etkisi

Doç. Dr. Ebru İbiş⁹²

Özet

Suçta sürüklenen çocukları ve genel anlamda çocuk suçluluğunu ele aldığımızda, birçok faktörden bahsetmemiz gerekmektedir. Suça etki eden birden fazla faktör sökonusu olduğu için kriminal etiyojoloji bağlamında suç sebepleri ele alınmaktadır. Suç sebepleri endojen veya egzogen olabilir bununla birlikte, iç faktörler daha doğrusu suçta sürüklenen çocuğun karakter yapısının yanısıra dış faktörler bağlamında ise kriminojen faktörlerin daha doğrusu risk faktörlerin ele alınması çocuk suçluluğunu açıklamak açısından büyük önem taşır. Ağırlıklı olarak çocuk suçluluğundan bahsedilirken, kriminojen faktörler bağlamında: yoksulluk, işsizlik, zenginlik, aile, eğitim, serbest zaman gibileri yer alır, ancak çocuk suçluluğu başlı başına kompleksli bir toplumsal fenomendir ve bahsettiğimiz faktörlerin yanısıra sosyal patolojik olayların ele alınması anahtar rolü oynar, bunun nedeni de sosyo-patolojik olayların özellikle de suçta sürüklenen çocuklar ile bağlantısıdır. Sosyal patolojinin anlamına bakacak olursak, toplumsal hastalıklardan bahsedilmektedir, bunlar: alkol bağımlılığı, madde bağımlılığı, kumar, fuhuş, holiganlık (serserilik), intihar ve son yıllarda baskın olan ve toplumsal patoloji olarak ele alınan internet bağımlılığı. Sayılan sosyo-patolojik faktörler, çocuk suçluluğunu açıklarken üzerinde durulması gereken çok önemli etkenlerdir, bu yüzden de 'çocuk suçluluğu' ele alındığında kabahatler, ceza kanunlarında ve ceza hükümleri içeren özel kanunlarda var olan suç tipleri ve sosyal patoloji bir bütün olarak ele alınır. Çocukların ergenlik çağından itibaren çevrenin, akranların, hatta bazen ailenin etkisiyle bazı sosyo patolojik olaylara itildiğini görebiliyoruz, bunlar genelde, nikotin bağımlılığı ile başlayarak, alkol bağımlılığı madde bağımlılığı ve hatta kumar oyunlarına dahil olmak ile de sonuçlanabiliyor.

Anahtar Kelimeler: Suçta sürüklenen çocuklar, çocuk suçluluğu, sosyal patoloji, dilencilik, alkol ve madde bağımlılığı

⁹² Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ceza Hukuku ve Kriminoloji Bölümü,
ebru.ibis@vizuyon.edu.mk

1. Giriş

Sosyal patoloji, toplumsal hastalıklar veya toplumsal bozukluklar anlamına gelmektedir. Toplumsal normlardan sapan, bir toplulukta veya bir bütün olarak toplumda yaygın işlev bozukluğuna yol açan davranış, tutum ve eylem kalıplarını ifade eder diyebiliriz. Suç oranlarındaki artış, uyuşturucu bağımlılığı, yoksulluk, şiddet, dilencilik, intiharlar, fuhuş, serserilik, kumar oyunları sosyo-patolojik olaylar olarak örneklendirilebilir. Bu durum herhangi bir kültüre, ülkeye veya sosyoekonomik duruma özgü olmayıp dünya çapındaki toplumlarda değişen derecelerde gözlemlenebilir.

Sosyo-patolojik olayları çocuk suçluluğu perspektifinden ele alırken var olan tüm sosyo-patolojik türlerin 'çocuk suçluluğu' bağlamında birbiri ile yakından ilişkilerini, bu olayların aralarında birbirini dolaylı olarak etkilediğini belirtmemiz gerek. Bunun en basit örneklerinden biri de çocuk fuhuşuna sürüklenmiş olan çocukların fuhuş şöşndeyken alkol kullanmaları, madde bağımlılıkları, ağırlıklı olarak dilenmeye uönelmeleri, hırsızlık yapmaları ve hatta bu tür olayların birçok kez intiharlar ile sonuçlanması.

Sosyo-patolojik olaylar, antisosyal davranışlara ve toplumsal norm ve değerlere karşı isyana yol açabilir. Sosyal patolojiyi ele almak bireyleri, toplulukları ve hükümetleri içeren çok yönlü bir yaklaşımı gerektirir. Çocuk suçluluğunu ve çocuklar tarafından işlenen suçları, yetişkin suçluluğundan ayrı tutmak çok önemlidir. Bunun temel sebeplerinden biri suçluluğunun dinamikliği ile alakalıdır. Kriminolojik anlamda suç oranlarının yetişkinlere ve çocuklara yönelik takibi, suç önleme mekanizmalarının tasarlanmasında ve suçların kontrol altına alınmasında önemli rol oynamaktadır.

Sosyal patoloji çok yönlü araştırılması gereken bir kavramdır, saymış olduğumuz sosyo-patolojik olaylar toplum bünyesinde kontrol altına alınmadığında mevcut suçlar ile ilişkileri artar. Bunun en tipik örneklerinden biri de alkol bağımlılığından 18 yaş altı çocukları alkol kullanımına teşvik etme; uyuşturucu kullanımından uyuşturucu ticareti, fuhuştan istismar ve hatta insan ticareti ve intiharlar; dilencilikten organize dilencilik, gasp ve hırsızlık gibileri örnek olarak gösterilebilir.

Toplumsal patoloji ceza hukuku, kriminoloji ve sosyoloji ile yakından alakalıdır. *Ceza hukuku* kapsamında var olan sosyo-patolojik olayların suç ile ilişkisi ele alınırken (örneğin fuhuştan bahsedecek olursak Türk Ceza Kanunu kapsamında, fuhuş ile bağlantılı olarak farklı maddeler gündeme gelmektedir, bunların arasında fuhuşa teşvik, fuhuşu kolaylaştırma, fuhuş için yer temin etme gibileri gösterilebilir) *kriminolojik* anlamda aynı olayların ortaya çıkış nedenlerini yani kriminal etiyojolojiyi, ortaya çıkış şekillerini daha doğrusu kriminal fenomenolojiyi ele alıyoruz, bu olayların tekrar (residivizm) sorunu ve önlenmesi (prevensyon) gündeme geliyor.

Sosyolojik yaklaşım ise zaten başlı başına toplumsal bir perspektif sunuyor, sosyolojinin bir toplumbilimi olduğu gerçeğiyle yola çıktığımızda var olan bu 'toplumsal hastalıkları' sosyolojik çalışmalar bağlamında açıklama ile yükümlü oluyor. Sosyolojik yaklaşımlardan verebileceğimiz önemli örneklerden biri de Anomi Teorisi bağlamında 'intiharlar'.

Makalemizde Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde çocuk suçluluğu bağlamında, 'suç türlerinden' çok toplum hastalıklarının çocukları suça sürüklemekteki etkilerini ele alacağız. Bununla birlikte özellikle ülkemizde daha baskın olan sosyo-patolojik olayları vurgulayıp yapıları üzerinde durulacaktır.

2. Sosyal Patoloji Kavramı

Sosyal patoloji, Latince toplum anlamına gelen "societas" ve hastalık anlamına gelen "patos" kelimelerinden köken alır. Bu bilim dalı, en genel anlamda sosyal (toplumsal) hastalıklar ile ilgilenir. Sosyal patoloji, sosyal uyumu ve refahı zayıflatan toplumsal konuların ve koşulların incelenmesini ifade

eder. Suç ve sapkınlıktan yoksulluk ve eşitsizliğe kadar sosyal hastalıkların nedenlerini ve sonuçlarını ele alır. Temel nedenleri ele alacak olursak yapısal ve bireysel faktörler bağlamında değerlendirebiliriz.

a) Yapısal Faktörler: Bu faktörler arasında ekonomik eşitsizlikler, yetersiz eğitim sistemleri ve kurumsal sorunlar yer alır. Örneğin gelir eşitsizliklerinin artması yoksulluğa katkıda bulunarak yoksulluk, suç işleme, dilencilik ve madde bağımlılığı gibi sayısız sosyal soruna sözkonusu olabilir.

b) Bireysel Faktörler: Bireysel faktörler, insan doğasının davranışsal ve psikolojik yönlerini kapsar. Bu faktörler kişisel tercihleri, aile dinamiklerini ve zihinsel sağlık sorunlarını kapsar. Olumsuz çocukluk koşulları, işlevsiz aileler ve akıl hastalıkları, sosyal patolojiyi besleyen antisosyal davranışlara katkıda bulunabilir.

Sosyal patolojinin belirtilerine gelecek olursak, bu olaylar hem bireyleri hem de toplulukları etkileyen bir dizi toplumsal sorunla kendini gösterir. En baskın örnekleri ise şunları içerir:

a) Suç ve Sapkınlık: Yüksek suç oranları, suçluluk ve sapkın davranışlar sosyal patolojinin açık göstergeleridir. Yoksulluk, uyuşturucu bağımlılığı ve sosyal fırsatların eksikliği çoğu zaman bireyleri ve özellikle de çocukları suç faaliyetlerine sürükleyerek sosyal ayrımcılığı daha da genişletiyor.

b) Ayrımcılık: Irk, cinsiyet, sosyoekonomik statü veya diğer faktörlere dayalı artan eşitsizlik ve ayrımcılık, sosyal uyumu etkiliyor ve sosyal patolojileri sürdürüyor. Bu eşitsizlikler belirli grupları marjinalleştirerek belirli fırsatlara erişimin azalmasına yol açıyor.

c) Madde Kullanımı ve Bağımlılığı: Madde kullanımı ve bağımlılığı genellikle daha derin sosyal sorunların belirtileridir. Düşük ekonomik beklentiler, sosyal izolasyon ve stres yönetimindeki zorluklarla ilişkilendirilebilirler. Madde kullanımı, suç döngüsüne ve ailenin parçalanmasına katkıda bulunarak sosyal patolojiyi daha da derinleştirir.

Sosyo-patolojik türlere geçmeden önce yukarıda belirtmiş olduğumuz en baskın örneklerden yola çıkacak olursak ve sosyal patolojiyi sosyolojik teoriler kapsamında açıklayacak olursak Shaw ve McKay'ın sosyal düzensizlik (toplumsal dezorganizasyon) teorisinden bahsetmek gerekir. Sosyal Düzensizlik Teorisi birçok araştırmacı tarafından sosyal çevre ve suç alanında ortaya atılmış en önemli teori olarak kabul edilmektedir.

Sosyal Düzensizlik Teorisi sosyal çevre ve suç arasındaki etkileşimi inceleyen en önemli teorilerden birisi olarak kabul edilmektedir. Teori, suç ve suçluluğun oluşumu üzerinde suç işleyen bireylerin kişisel özelliklerinin yanı sıra bu bireyleri kuşatan sosyal çevrenin etkisine dikkat çekmektedir. Teorik anlamda, Shaw ve McKay, Durkheim'ın "sosyal konsensüs" fikrini ve Park ve Burgess tarafından ortaya atılan "iç içe bölgeler/konsentrik" yaklaşımını destekler mahiyette ampirik sonuçlar elde etmişlerdir. Metodolojik olarak da Shaw ve McKay'ın çalışması 20 yıl boyunca toplanan resmi suç istatistiklerinin, mahkeme kayıtlarının, demografik istatistiklerin ve daha birçok verinin kullanılması nedeniyle suç ve suçluluk alanında yapılmış ilk boylamsal (longitudinal) çalışma örneğidir. (Oğuzhan BAŞIBÜYÜK, 2010)

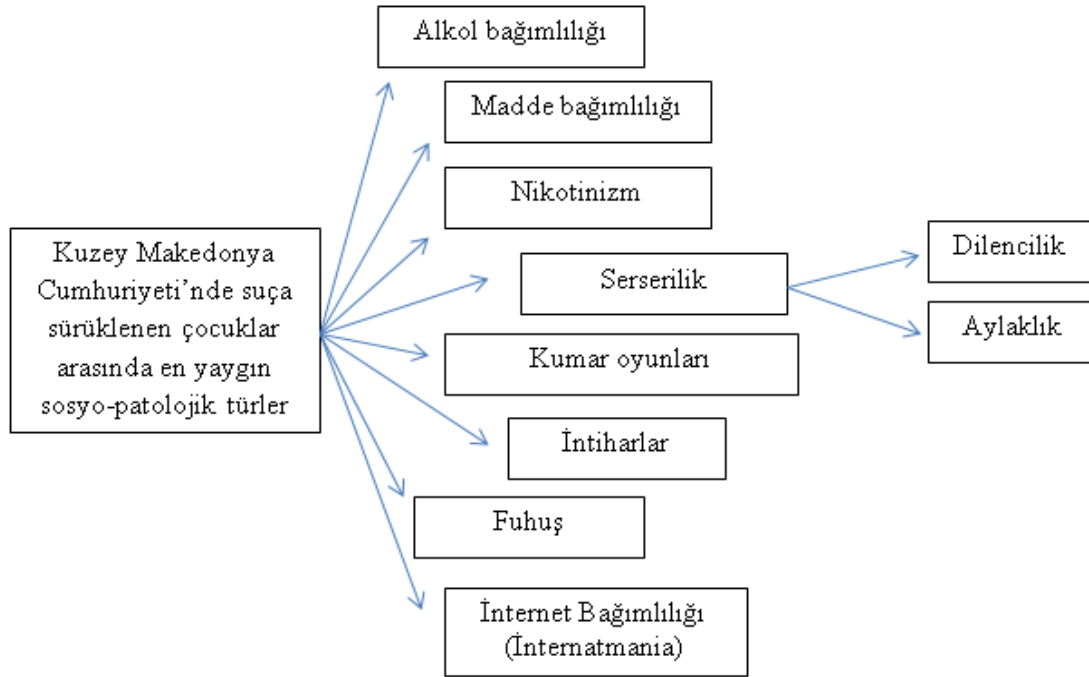
3. Sosyal Patoloji Türleri

Sosyal düzensizlik ve sosyal işlevsizlik toplumdaki sosyal hastalıkların nihai sonucudur. Sosyal patoloji, özellikle çocuk suçluluğundaki artış üzerinde olumsuz etki yaratan "sosyal hastalıkların" açıklanmasıyla ilgilenir. Toplumsal bozukluklardan bahsettiğimizde dolaylı olarak düzensizlik kuramı ve toplumsal kaygı kuramı da gündeme gelmektedir. Düzensizlik Kuramı ile Toplumsal Kaygı Kuramı suç korkusunu çevresel faktörlerle açıklamaya çalışanların sıklıkla kullandığı iki kuramdır. Her iki kuram da Şikago Okulu bünyesinde kentsel yapı ve suç arasındaki ilişkiyi inceleyen Sosyal Düzensizlik

Kuramından beslenmektedir. Sosyal düzensizlik ise suç işleme olasılığı görülen insanlar ve onların medeni olmayan davranışlarını içermektedir. Köşe başlarında toplanıp insanları rahatsız eden gençler; aylak aylak dolaşan insanlar; çeteler, yabancılar, saygısız komşular, dilenciler, serseri grupları, sokak ortasında veya mahalle aralarında alkol kullananlar, uyuşturucu alan veya satanlar bir bölgedeki sosyal düzensizliğin işaretleridir. (FERRARO, 1995) (SKOGAN, 1990). Bu tür insanlar mahallede sosyal normların veya yasaların ihlal edildiğinin, kamu düzeninin bozulduğunun, sosyal kontrol mekanizmalarının işlemediğinin (DORAN, 2011) ve suç olaylarının yüksek olduğunun göstergeleri olarak algılandığı için suç korkusunu yükseltmektedir (SKOGAN W. , 1990).

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde çocuk suçluluğunu etkileyen sosyo-patolojik türlerin başında: alkol bağımlılığı (alkolizm), madde bağımlılığı, tütün bağımlılığı (nikotinizm), serserilik bağlamında dilencilik ve aylaklık, kumar oyunları, intiharlar, fuhuş ve internet bağımlılığı olarak bilinen internetmania gelmektedir.

Şekil 1: Kuzey Makedonya'da En Yaygın Sosyo-patolojik Türler

Yukarıda belirtmiş olduğumuz sınıflandırma bağlamında son özellik olarak internet bağımlılığını bir sosyal hastalık olarak kabul edip sınıflandırmaya dahil edilmiştir.

Konumuz ile alakalı yapılan güncel araştırmalara da bakıldığında internet bağımlılığının gün geçtikçe özellikle de suça sürüklenen çocuk kategorisini ele aldığımızda kaçınılmaz etki yarattığını açıkça görüyoruz. İnternet bağımlılığı beraberinde akran zorbalığını, olumsuz etki yaratan çocuk oyunlarının yaygınlığını, nefret söylemi içeren konuları da getirmektedir.

3.1 Alkol Bağımlılığı (Alkolizm)

Alkol-madde bağımlılığı çok boyutlu ve kronik bir hastalıktır. Bağımlılık; kişinin zarar gördüğü halde madde kullanmaya devam etmesi, kullandığı maddeyi uzun süre bırakamaması, sürekli madde arayışı içinde olması, kullandığı madde dozunu giderek arttırması ile karakterize fiziksel, bilişsel ve davranışsal belirtilerle seyreden bir tablodur. (Çakmak D, 2000). Teorik açıdan bakıldığında, alkolizm türleri ile ilgili çeşitli sınıflandırmalar vardır; en yaygın kullanılan sınıflandırmalardan biri alfa, beta, gama, delta, epsilon ve zeta alkolizmdir. Bu sınıflandırmaya göre **alfa alkolizm**, kişinin alkole psikolojik bağımlılıkla kendini gösterir, ancak izin verilen alkol kullanımının sınırını aşmaz, dolayısıyla alfa alkolizm çerçevesinde henüz alkol bağımlılığından söz edilemez; **beta alkolizm** alışkanlıklara bağlıdır, bu aşamada psikolojik bağımlılığın yanı sıra aile ve çevredeki çatışmalar da vardır; **gama alkolizm**, fiziksel ve psikolojik bağımlılığın yanı sıra ciddi davranış değişiklikleriyle karakterize edilen üçüncü aşamayı temsil eder, gama alkolizminin özelliği, alkol tüketimi üzerindeki kontrolün kaybı ve alkol toleransının artmasıdır; **delta alkolizm**, çok yüksek derecede alkol toleransı ve alkollü içeceklerden uzak duramama ile karakterize edilir; **epsilon alkolizm**, ara sıra karşı konulmaz bir alkol kullanma isteğinin ortaya çıkması, devamlı içki tüketmek, belirli bir süre ve belirli olaylara ilişkin hafıza kaybıyla karakterize edilen epsilon alkol bağımlılığında bulunan kişilerin amnezi dönemleri yaşamasıyla karakterize edilir, **zeta alkolizm** ise, saldırganlığa ve antisosyal davranışlara yol açan patolojik alkol zehirlenmesi olarak bilinmektedir. (Arnaudovski Ljupco, 2017)

Derek Rutherford çocukları alkol kullanmaya sürükleyen dört farklı nedenden bahsediyor:

- a) ebeveyn etkisi;
- b) sosyal etki;
- c) akran etkisi ve
- d) çocukların kendi aralarında birbirinin 'iyi' hissetmesine yardımcı olmak için alkol tüketimine teşvik etmek

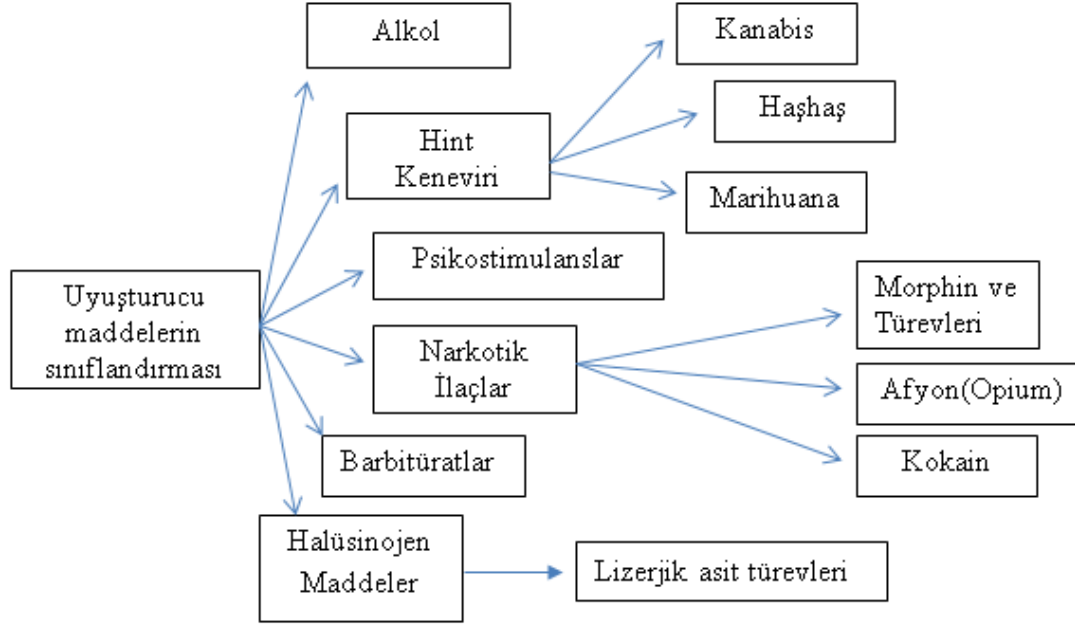
Suçta sürüklenen çocuklarda, alkol kullanımına gelince, çeşitli kombinasyonlar gözlemlenmiştir, bunlardan birkaçı: alkol ve sigara; alkol ve esrar; alkol ve kokain; alkol ve psikostimulanlar; sakinleştiriciler ve barbitüratlar. Opiyalara (örnek olarak eroin)⁹³ erişememe durumunda sakinleştirici, alkol ve psikostimulanlar kullandıkları gözlemlenmiştir. Kuzey Makedonya'da çocukların alkollü içecek kullanma sınırı 16 ve 17 yaş arasındadır. Çocuklar tarafından alkol kullanımına neden olan bazı sebepler şunlardır: okul ile bağlantılı yükümlülükleri erteleme; aile çatışmaları; çocuğun sağlığının kötüleşmesi ve son olarak alkol satın alabilmek adına hırsızlık yapmak; burada alkol tüketiminin çocukları suçluluğa teşvik ettiğini açıkça görebiliyoruz. Alkol kullanan çocuklar, alkol kullanmayan çocuklara göre: dört kat daha fazla alkole bağımlı olabileceklerini; trafik kazalarına karışma olasılığının yedi kat fazla olabileceğini ve onbir kat daha fazla kasıtsız yaralanmaya maruz kalabilecekleri ispatlanmıştır. (Što mladi trebaju znati o alkoholu, 2020) Çocukları alkol kullanımına teşvik eden çeşitli nedenler vardır; bunlar: alışkanlıklar; ebeveynlerden birinin veya her ikisinin de çocuğu etkileyen düzenli alkol kullanımı; ebeveynlerin alkol kullandıktan sonra çocuğun alkol kullanımını etkileyen uygunsuz ve olumsuz davranışları; aşırı alkol tüketimi nedeniyle aile üyeleri arasındaki zayıf iletişim; sosyal hayattan izolasyon ve özellikle alkol kullanımı nedeniyle çocuğun ortamdaki izole edilmesi son olarak da mali durumun kötüleşmesi.

3.2 Madde Bağımlılığı (Uyuşturucu Bağımlılığı)

⁹³ Haşhaştan elde edilen bir ilaç grubudur. Bu zamanla kişide bağımlılığa neden olan bir ilaç konumuna gelmektedir. Gelişmiş ülkelerde, kötüye kullanıma ve bağımlılığa en sık eşlik eden madde Opiyattır.

Uyuşturucu bağımlılığı, narkotik ilaçların ve psikotrop maddelerin kötüye kullanımını ifade eder. Çocuk suçluluğuyla birlikte uyuşturucu bağımlılığının ciddiyetini göstermek amacıyla öncelikle uyuşturucuların sınıflandırılması üzerinde durmamızda fayda var.

Şekil 2: Uyuşturucu Maddelerin Sınıflandırması

Belirtmiş olduğumuz uyuşturucu madde sınıflandırmasının yola çıkarak, dünyada en yaygın uyuşturucular arasında: afyon (opium), morfin, eroin, kodenin, kokain, ekstazi, haşhaş, marihuana, LSD-25 (Liserjik Asit), Panopin, Kawa-Kawa, Absent, Katu. Bunların yanısıra özellikle çocuk suçluluğu bağlamında ele alabileceğimiz en yaygın maddelerden biri olan anabolik steroidler olarak bilinen doping maddeleri, son yıllarda çocuklar, özellikle de erkekler tarafından fiziksel anlamda tatmin edici bir görünüm elde etmek amacıyla yoğun olarak kullanılmaktadır.

Uyuşturucu bağımlılığının çocuk suçluluğu üzerindeki etkisi oldukça büyüktür; uyuşturucu ve psikotrop maddelerin çocuklar tarafından kullanım oranının artması endişe vericidir. Çocuklarda uyuşturucu bağımlılığının nedenlerini daha detaylı araştırmak için çocuğu sokağa iten nedenleri dikkate almak gerekir, bu nedenler arasında: göçler ve çocuğun yaşadığı çevreye uyumsuzluğu ile ilgili sorunlar; ekonomik faktörler; para kazanma ihtiyacı; akran etkisi; çocuk ihmali; aile içi şiddet; eğitimsizlik; aile dengesizliği, kentleşme, sokak kültürünün etkisi ve uyuşturucu sunulan yerlere ilgi. Madde bağımlılığının etkisi ile çocuğun sokağa itilmesi sonucunda ek olarak farklı risk faktörler de ortaya çıkmaktadır bunlar: (Kızmaz Zahir, 2010)

- çocuğun ihmal edilmesi ve istismara uğraması;
- sigara ve alkol kullanımı;
- zihinsel ve fiziksel gelişimde gecikme;
- şiddet içeren tutumlarla yüzleşmek;
- hırsızlık ve benzeri suçlara eğilim;
- psikolojik problemler;
- eğitim ve sağlık sorunlarının yanı sıra cinsel taciz ve tecavüzün ortaya çıkması

Kuzey Makedonya'nın büyük şehirlerinde çocukların madde kullanımı bağlamında en yaygın türlerinden biri de '**uçucu madde kullanımı**' bu maddeler genellikle: yapıştırıcılar, boya tinerleri, benzin, çakmak gazı, sanayi ve endüstri alanında kullanılan çamaşır suyu, aseton, boya incelticiler ve çeşitli spreyler olarak karşımıza çıkmakta. Saymış olduğumuz madde kullanımlarından sonra

çocuklarda genellikle çevreye karşı saldırgan ve şiddet içeren bir tutum sergilemek, sokakta tanımadığı kişilerden zorla para istemek, saldırmak, gasp etmek gibi hareketlerle sonuçlanmakta.

Çocukların uyuşturucu madde ile ilk tanışma aşaması lise yıllarında oluyor. Ülkemizde ağırlıklı olarak görünen örneklerden biri de liseler etrafında uyuşturucu maddeleri ilk deneme sırasında ücretsiz dağıtan kişiler ve sonrasında çocuklarda bağımlılık oluşmaya başladığında, akranları tarafından diğer çocukları uyuşturucuya teşvik etmek, ikinci etapta ise uyuşturucu ticaretine başlamak. Peki Kuzey Makedonya’da uyuşturucu kullanma etaplarının tamamı nasıl geliyor? Öncelikle, marjinal bağımlı grup üyelerinin uyuşturucu alt kültürünü, davranışlarını, tutumlarını, giyim tarzlarını tanımlayan **"uyuşturucu sahnesi"** teriminin açıklamasını yapmak önemlidir.

Yapılan saha araştırmaları bağlamında çocukların "uyuşturucu sahnesine" girmek için attıkları üç ana adım tespit edilmiştir: İlk adım uyuşturucu sahnesine girmek ve önceki ortamdan vazgeçmek; ikinci adım, uyuşturucu sahnesindeki diğer üyelerle uyum sağlamayı temsil eder, son olarak üçüncü adım uyuşturucunun ilk tüketimidir, burada bilinçli veya bilinçsiz olarak uyuşturucu bağımlılığına yönelmeye başlayan yeni yeni üye üzerindeki baskıyı açıkça görebilirsiniz.

3.3 Serserilik (Vandalizm)

Vandalizm veya serserilik terimi Fransızca ‘vaguabuntage’ kelimesinden gelen ve insanların sosyal açıdan kabul edilemez ve olumsuz davranışlarıyla eş anlamlıdır. Bu bağlamda serseriler grubu içerisinde toplum tarafından dışlanan evsizler, aylaklar, dilenciler ve benzeri kişileri, toplumsal olarak örgütlü yaşam biçimini terk eden kişiler olarak bilinmektedir. Kuzey Makedonya’da vandalizm bir suç değildir, ancak serseriliğin suç olduğu ve ağır cezalandırıldığı ülkeler de vardır, bu ülkeler arasında Büyük Britanya’yı örnek olarak gösterebiliriz. Büyük Britanya’da 1824’ten beri vandalizme yönelik ‘The Vagrancy Act’ adında özel bir kanun bulunmaktadır ve bu kanun gereğince halka açık bir yerde dilenmeye çalışan kişi hapis cezasıyla cezalandırılacaktır.

Vandalizm bağlamında en yaygın tür ‘dilenciliktir’. Dilenci, sosyal hayatın içinde canlı ve dinamik bir prototip sunar. Kimse doğuştan dilenci değildir. Bu, diğer pek çok rol gibi sonradan öğrenilmiş, George Simmel’in tespitleri ile toplumun o role atfettiği değerlerle şekillenmiştir. Dolayısı ile dilenci öncelikle dilenci rolünü oynayan kişidir. Dilenci, bu rolün gerekliliklerini yerine getirdiği sürece bir aktör gibi rolünü oynayıp dilenebilir. Bu tek başına elbette yeterli değildir. Dilencinin toplum tarafından tanınması ve bilinmesi gerekir. Bunun için gerekli olan şey toplumun dilenci rolü ile ilgili ortalama bir düşünceye sahip olmasıdır. Daha açık bir ifade ile dilenciye yaratan etmen, dilencinin rolüne uygunluğu ama daha çok toplumun o rolü dilencilik olarak tanımasıdır. (Olgun, 2020)

Yovaşevik’e göre iki tür dilenen insan vardır: birinci grupta bedensel ve zihinsel eksiklikleri nedeniyle tek başına para kazanamayan, bu nedenle yardım isteyerek insanları duygusal olarak etkileyen engelliler ve çeşitli hastalıklara sahip kişiler; ikinci grubu ise sosyoparazitler oluşturur. Bu kişiler çalışabilen ancak olumsuz ve sosyopatolojik bir yaşam tarzına adanmış olup insanların bilincini ve duygularını etkileyerek kendilerini acıdıran kesimdir. Dilenenin özel bir biçimi ise, para kazanmak için insanların duygularını daha da yoğun bir şekilde etkilemeye ihtiyaç duyan ve dilenirken çocukları ve hatta yeni doğan bebekleri kullanarak dilencilik yapan kişilerdir. (Драган, Лексикон кривичног права, 2006)

3.4 Fuhuş

Suçla sürüklenmek bağlamında fuhuş ele alındığında, çocukların ‘fuhuşa sürüklenmesi’ tabirini kullanmak doğru olur. Tarihi perspektiv olarak çocuk fuhuşu çocuklara özel cezai hükümlerle yasaklayan ilk yasa, ABD’nin 1910 tarihli ‘The Mann Act’ olarak tanınan yasasıdır. Çocuk fuhuşuyla ilgili nedenlerden biri, çocukların çeşitli nedenlerle travmaya ve mağduriyete maruz kalmasıdır; bu da en yaygın durumlarda evden kaçmak, sokakta yaşamayı seçmek ve fuhuşu bir hayatta kalma becerisi olarak kullanmakla sonuçlanır.

Fuhuşu cinsel sömürü olarak da tanımlayabiliriz. Çocuklara yönelik ticari cinsel istismarın diğer biçimleri ise: çocuk pornografisi, çocuk ticareti, çocuk evlilikleri, çocuklara yönelik cinsel turizm. Ülkemizde fuhuş, kamu düzeni ve huzuruna karşı suçlar kanununda düzenlenmiş olup, para cezası ile cezalandırılmaktadır. Fuhuş aynı zamanda alkolizm, uyuşturucu bağımlılığı ve vandalizmle de yakından ilişkilidir, daha doğrusu burada bahsedilen sosyopatolojik olgular arasında yakın bir bağlantı bulunmaktadır. Son zamanlarda çocuk fuhuşundan bahsettiğimizde ağırlıklı olarak göçmen çocuklar, sokak çocukları ve evsiz çocuklar karşımıza çıkmaktadır.

Dünya sağlık örgütü 1996 yılında çocuk fuhuşuna yönelik spesifik bir tanım sunmuştur, bu tanıma göre, "çocuk fuhuşu, para, kıyafet, yiyecek, barınma, ilaç veya başka şeyler karşılığında bir çocukla cinsel ilişkiye girmek veya başka cinsel eylemlerde bulunmaktır." Fuhuş iki şekilde ortaya çıkar:

- a) Kişinin kendi kararıyla ve iradesiyle fuhuş yapması
- b) Tehdit veya cebir kullanarak kişinin çaresizliğinden faydalanarak fuhuşa teşvik etmek

İkinci örnek insan ticareti suçu ile bağlantı götebilir. Birleşmiş Milletler'in araştırmalarına göre dünyada 40 milyondan fazla kişi insan ticareti mağdurudur. Her dört mağdurdan biri ise çocuktur. Tüm insan ticareti mağdurlarının %70'e varan bir kısmını kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktadır. Zorla evlendirme rakamları dahil cinsel amaçlarla insan ticareti mağduru sayısı ise yaklaşık 20 milyondur. Yaklaşık 6 milyon çocuk evlilik kisvesi altında cinsel sömürüye maruz kalırken, 1 milyon çocuk da cinsel amaçlarla çocuk ticaretinin diğer biçimlerinin mağduru olmuşlardır, yani toplamda yaklaşık 7 milyon çocuk çocuk da cinsel amaçlarla çocuk ticaretinin mağduru bulunmaktadır. (UNODC , 2016) (ILO , 2017)

Çocuk fuhuşunun kontrol altına alınması ve gerek iç hukuk gerek ise uluslararası hukuk alanında ciddi çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Çocuk fuhuşu, ağır bir insan hakları ihlalini temsil etmektedir. Birçok suç türü ile de yakından ilgisi olan bu sosyopatolojik olayı önelemek için temel nedenleri ele almak, yasal çerçeveleri güçlendirmek, farkındalığı artırmak, mağdurlara destek sağlamak ve uluslararası iş birliği teşvik etmek zorunludur.

Sonuç

Sosyo-patolojik olaylar hem çocuk suçluluğuna hem de yetişkin suçluluğuna etki etmektedir. Bu bağlamda iki önemli etaptan bahsedebiliriz. Birincisi sosyo-patolojik olayları kontrol altına alma ikincisi ise önleme. Makalemiz çerçevesinde ele almış olduğumuz sosyo-patolojik türlerin kontrol altına alınması öncelikle devlet organları tarafından istatistik raporların hazırlanması ile başlamalıdır, bu raporlar var olan türlerin resmi veriler bağlamında oranlarını gösterir. Elde edilen verilerden sonra sosyo-patolojik türlerin azaltılmasına yönelik toplumsal stratejilerin uygulanması ve önleme mekanizmalarının geliştirilmesi gereklidir. Önleme bakımından bazı stratejiler şunları içerir:

Eğitim ve Beceri Eğitimi: Eğitim fırsatlarının ve beceri eğitimi programlarının geliştirilmesi, sosyal patolojiye katkıda bulunan temel yapısal faktörlerden birini ele alabilir. İyi eğitilmiş bir toplum, sosyoekonomik engellerin üstesinden gelmek için daha donanımlıdır ve kişisel ve toplumsal gelişim için daha iyi fırsatlara erişebilir.

Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Güçlendirme: İş olanakları ve temel ihtiyaçlara erişim yoluyla yoksulluğu azaltmayı amaçlayan çalışmalar, sosyal patolojiyle mücadeleye yardımcı olur. Etkili refah sistemleri, asgari ücret düzenlemeleri ve vergilendirme eşitsizliğin azaltılmasına yardımcı olabilir ve bireylere yaşamlarını iyileştirme araçları sağlayabilir.

Ruh Sağlığı Desteği ve Rehabilitasyon: Toplumlar, ruh sağlığının önemini bilincinde olarak, erişilebilir ruh sağlığı tesislerine ve kaynaklarına yatırım yapmalıdır. Danışmanlık, terapi ve

rehabilitasyon programları yoluyla zihinsel sağlık sorunlarının ele alınması, psikolojik sıkıntının neden olduğu sosyal patolojinin önlenmesine ve yönetilmesine yardımcı olabilir.

Kaynakça

BAŞIBÜYÜK O, KARAKUŞ Ö. 'Sosyal Düzensizlik ve Toplum Destekli Güvenlik Politikalar, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi Cilt: 13 Sayı: 2 , 2010

DORAN, B.J. ve Burgess, M.B. "Putting Fear of Crime on the Map: Inverstigating Perceptions of Crime Using Geographic Information Systems", Springer, 2011

FERRARO, K. F. "Fear of Crime: Interpreting Victimization Risk" Albany: State University of New York,1995

SKOGAN, W.G. "Disorder and Decline: Crime and the Spiral of Decay in American Neighborhoods", New York: Free Pres, 1990

ÇAKMAK D, ÖGEL K. Bağımlılık yapıcı ve uyarıcı maddeler hakkında bilmemiz gerekenler el kitabı. İstanbul: Üçer Ofset; 2000

KIZMAZ Z, BİLGİN R, "The Children Working\Living in the Street and Crime:Diyarbakir Case"

GÜNDÜZ O "Toplumda Dilencilik Olgusu ve Dilenci Tipi ", Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi Cilt 20 Sayı 49, İstanbul: Aile ve sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2020

UNODC (2016), İnsan Ticareti Küresel Raporu

АРНАУДОВСКИ Љ., ВЕЛКОВА Т, "Социјална Патологија" Скопје: 2-ри Август Ц Штип, 2017

Јовашевић, Д, „Лексикон кривичног права“,Београд: Службени гласник, 2006

Eşitlik İlkesi Kapsamında Uluslararası Hukukta Kadın Hakları ve Mobbing Uygulamalarının Kadınlar Üzerindeki Psikolojik Etkisi

Ar. Gör. Elif Hoca⁹⁴ - Ar. Gör. Esra Baki⁹⁵

Özet

Uluslararası hukukta kadın haklarının temelinde eşitlik ilkesi yatmaktadır. Kadın haklarının gelişimi ve toplumsal cinsiyet eşitliği çeşitli ulusal ve uluslararası yasal belgelerde kabul edilmiştir. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (CEDAW) ile Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi kadın haklarının küresel olarak desteklenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Uluslararası hukukta eşitlik normundaki farklılıklara rağmen, uluslararası hukukun konusu ve eşitlik ya da ayrımcılık yapmama normu, tanımsal sorunlar ve hukuki yorumlar üzerinden ele alınabilir. Uluslararası alanda olduğu gibi iç hukukta düzenlenen eşitlik ve kadın haklarının korunmasına yönelik ilke ve kanunlarla birlikte, kadınların toplum içerisinde hukuken eşit haklarda yaşayabilmesi, haklarını kullanabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Günümüz dünyasında kadınların sosyal ve hukuki hakları çerçevesinde özellikle çalışma hayatındaki yaşantılarında, hukuken garanti alınan haklarının göz ardı edildiği ve özellikle mobbing olarak ortaya çıkan psikolojik şiddet yöntemlerine maruz kaldıkları gözlemlenmiştir.

Günümüzde, kadınlara uygulanan cinsiyet ayrımcılığı ve bunu içinden çıkılmaz hale getiren mobbing; iş ve bilim dünyasında en çok tartışılan konular arasında yer almaktadır. Kadın ayrımcılığı, iş yaşamı başta olmak üzere farklı alanlarda da kadınlara yönelik ayrımcılık, psikolojik baskı, dışlanma, mobbing, şiddet, adaletsiz iş yükü gibi farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Kadın öncelikle cinsel kimliği nedeniyle bir anne ve üremenin insan varlığının çoğalması açısından önemli bir değerdir. Bu nedenle kadına yönelik yapılan her türlü ayrımcılık karşısında olmak ve bu ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmak bütün kurum, kuruluş, kamu, toplumsal, ulusal, uluslararası ve bireysel olarak önemli bir boyut ve sorundur.

Anahtar Kelimeler: Eşitlik ilkesi, uluslararası hukuk, CEDAW, mobbing, cinsiyet ayrımcılığı

⁹⁴ Uluslararası VİZYON Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Gostivar / Kuzey Makedonya elif.hoca@vizyon.edu.mk

⁹⁵ Uluslararası VİZYON Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Gostivar / Kuzey Makedonya esra.baki@vizyon.edu.mk

1. Giriş

Eşitlik ilkesi kapsamında uluslararası hukukta kadın hakları giderek artan bir önem ve kabul gören bir konu olmuştur. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve uluslararası Haklar Beyannamesi dahil olmak üzere uluslararası insan hakları çerçevesi, cinsiyet veya toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığı yasaklayan ayrımcılık yasağı hükümleri içermektedir (Mmatsie Mooki, Rita Ozoemana, Michelo Hansungule, 2010, s. 74-75). Bununla birlikte, bu genel ayrımcılık hükümlerinin, kadınların maruz kaldığı ihlallerin spesifik doğasını yakalamada ve yeterli koruma sağlamada yetersiz olduğu kanıtlanmıştır (Anne F. Bayefsky, 2017). Birleşmiş Milletler, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) (Ilias Bantekas, Lutz Oette, 2013) kabul edilmesiyle kadın haklarının ele alınmasında önemli bir rol oynamıştır. Sözleşme'nin 1. maddesinde, "kadınlara karşı ayrımcılık" kavramı tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, bu sözleşmenin kapsadığı durumlarda, kadınların insan haklarına ve temel özgürlüklere kadın-erkek eşitliği ilkesine göre erişmesini ve bunları kullanmasını zorlaştıran, engelleyen veya ortadan kaldıran her türlü cinsiyet temelli ayırım, dışlama veya kısıtlama bu kavramın içine girer. Bu ayırımın siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel, medeni ya da başka bir alanda yapılması veya kadınların medeni durumlarına bağlı olması fark etmez. Sözleşme uygulama alanını geniş tutarak ayrımcılığın kamusal alandan öteye geçebileceğini ve özel alanda da kadınların haklarının korunması gerektiğini vurgulamıştır (Fatmagül KALE ÖZÇELİK, 2016, s. 325). Yapılan sözleşmelerle birlikte kadın haklarının korunmasındaki ilerlemeye rağmen, erkekler ve kadınlar arasında esaslı bir eşitliğe ulaşmak ve de jure ile de facto arasındaki farkları gidermek için daha gidilecek çok yolun olduğunu söylemek mümkündür (Mmatsie Mooki, Rita Ozoemana, Michelo Hansungule, 2010). Ayrıca cinsiyete dayalı şiddet gibi yıldırma uygulamalarının kadınlar üzerindeki psikolojik etkileri de kadın haklarıyla kesişen önemli konular olarak kabul edilmiştir (Hilary Charlesworth, 2013).

2. Yöntem

Bu çalışma, Eşitlik İlkesi Kapsamında Uluslararası Hukukta Kadın Hakları ve Mobbing Uygulamalarının Kadınlar Üzerindeki Psikolojik Etkisi konusuyla ilgili bilimsel kitap ve makalelerin literatür taramasına dayanmaktadır. Ana bilgi kaynakları, EBSCO, SCOPUS ve WEB OF SCIENCE tarafından indekslenen dergileri içeren çevrimiçi veritabanları Google Scholar, Researchgate ve Dergipark'tır. Arama için kullanılan anahtar kelimeler: "eşitlik ilkesi", "uluslararası hukuk", "CEDAW", "mobbing" ve "cinsiyet ayrımcılığı" dır. İnceleme için seçilen yayınlar aşağıdaki sözkonusu kriterleri karşılamaktadır: (a) İngilizce, Türkçe veya diğer dillerde yazılmış olmaları, (b) 1999 ile 2023 yılları arasında yayınlanmış olmaları ve (c) uluslararası hukukta düzenlemeler ve psikolojik analiz içeren verileri ele almaları. Bu kriterleri karşılayan bilimsel makaleler çevrimiçi veri tabanlarından alınmıştır. Ayrıca, literatür taraması, bu araştırmanın referanslarını ve kalitesini arttırmak amacıyla İngilizce, İspanyolca ve Türkçe vb. gibi farklı dillerdeki kitap ve makaleleri de kapsamaktadır.

2.1. Uluslararası Hukukta Eşitlik Kavramı ve Kadın Haklarına Etkisi

Uluslararası hukukta eşitlik, özellikle kadın hakları konusunda önemli bir odak noktası olmuştur. Kadına Karşı Her Türdeki Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW), BM üye devletleri tarafından geniş çapta kabul edilmiştir ve cinsiyet eşitliği taahhüdüne işaret etmektedir (Neil, A., Englehart., Melissa, K., Miller, 2020). Bununla birlikte, uluslararası düzeyde kadın haklarının elde edilmesi konusunda sıkıntılar hala günümüzde de mevcuttur. Toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı olan muhalif gruplar örgütlenmiş örgütlenmede ve ilerlemenin yavaşlamasında etkili oldukları söylenebilir (Sarah M. Field, 2020). Buna rağmen, dezavantajın

ortadan kaldırılması, damgalanma ve şiddete karşı koyma, sosyal yapıları dönüştürme ve siyasi katılımı kolaylaştırmayı içeren maddi eşitlik anlayışı konusunda artan bir fikir birliğinin de mevcut olduğunu söylemek gerekmektedir (Conny Roggeband, 2019). Bu maddi eşitlik anlayışı, cinsiyet eşitsizliğinin zorluklarının ele alınmasına yardımcı olabilmekte ve çeşitli yollarla kadın haklarının gelişimini teşvik edebilmektedir (Lauren Bock Mullins, 2018). Bu durumda, uluslararası sistemdeki normatif değişimi açıklamak için bireysel seviyeyi ve eleştirel aktörlerin yeni normları kurumsallaştırmadaki rolünü analiz etmek çok önemlidir (Sandra Fredman, Beth Goldblatt, 2015). Genel olarak, uluslararası hukukta eşitliğin kadın hakları üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu, ancak ele alınması gereken devam eden zorlukların var olduğunu belirtmek gerekmektedir.

2.2. Kadın Haklarının Korunmasına Yönelik Uluslararası Sözleşmelerin Varlığının Önemi

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (CEDAW) ile Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi gibi kadın haklarının korunmasına yönelik uluslararası sözleşmeler, kadın haklarının korunmasında ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. (Filipovski, 2019) Özellikle, Avrupa Birliği'nin temel amaçlarından biri olan evrensel düzen ve barışın korunması ilkeleri kapsamında, Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi ile temel hak ve özgürlüklerin bir Bildirgede açıkça düzenlenerek temel hakların korunması amaçlanmıştır. (Hoca, 2020) Bu sözleşmeler, devletleri iç hukuklarında sözleşmeye bağlı olarak değişiklik yapması ve uyum sağlaması konusunda yükümlülük oluşturmaktadır (Neil, A., Englehart., Melissa, K., Miller, 2020). Bu sözleşmelerin varlığı, kadın hakları hareketleri arasında ortak bir amaç duygusu ve ortak bir talepler dizisi yaratmaya yardımcı olur, ağ kurma ve ilerlemeyi kolaylaştırır (Burke, 2021). Ek olarak, bu sözleşmelerin onaylanması, ulusun dünya sistemi konumuna bağlı olarak değişen etkilerle ulusötesi sosyal hareket örgütlerinden etkilenebilir. Uluslararası insan hakları hukuku bazı yönlerden kadın hareketinin gerisinde kalabilirken, hareketin büyümesini ve gelişmesini sağlamada hala önemli bir rol oynamaktadır.

Kadın haklarına yönelik spesifik sözleşmelerin yanında İşkenceye ve Diğer Zalimane, Gayriinsani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi ve Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri gibi kadın hakları ihlallerini önlemeyi ve cezalandırmayı amaçlayan diğer uluslararası sözleşmeler, uluslararası alanda insan haklarını koruyan ve hukuki boyutun genişlemesini sağlayan önemli sözleşmelerdir. İnsan hakları sözleşmelerinin dışında özellikle Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi kadına yönelik şiddeti ele alan ve küresel olarak sıfır toleransı teşvik eden kapsamlı bir anlaşma niteliği taşımaktadır (Gordana Gasmi, 2019). Bu Sözleşmelerin varlığı, kadına yönelik şiddetin suç sayılmasına ve kadın haklarının insan hakları olarak tanınmasına yol açmıştır.

2.3. Uluslararası Alanda Kadın Hakları İhlallerinin Sonuçları

Uluslararası alanda kadın hakları ihlalleri, çeşitli makalelerde ele alınan önemli bir konudur. Farklı ülkelerdeki savaşlar ve çatışmalar, çatışmada kullanılmaları ve şiddete katılmaları, çatışmanın taraflarca tutuklanmaları ve sömürülmeleri, ölüm veya sakatlığa yol açan doğrudan yaralanmalar, aileden ayrılma, mülteci kamplarında kalma, şiddet ve insan ticaretine maruz kalma dahil olmak üzere çeşitli sorunlar kadın haklarının ağır ihlallerine yol açmıştır. Kadına yönelik şiddet, aile içi istismar, tecavüz, çocuk evlilikleri ve kadın sünneti gibi biçimlerde olmak üzere kadın hakları ihlali dünya çapında yaygın bir sorundur. Avrupa Birliği düzenlemeleri, yaşam, sağlık ve özel ve aile hayatına saygı hakkını vurgulamakta, kadına yönelik şiddeti insan haklarının ihlali ve cinsiyete dayalı bir ayrımcılık durumu haline getirmektedir.

Kadınlara yönelik her türlü ayrımcılık ve şiddet içerikli uygulamalar gibi, hem aile hayatında hem sosyal hayatta kadınların karşılaştıkları mobbing de kadın haklarının korunmasında küresel bir sorun haline gelmiştir. (Matsani, 2022) Kadınlara yönelik şiddetin diğer bir boyutu olarak, sosyal medya alanında yapılan zorbalıklar gibi kişisel verilerine yönelik olan saldırılar da günümüz dünyasında teknolojik gelişmelerle yaygın hale gelmiştir. (Nuredin, 2023). Söz konusu şiddetin boyutunun artmasıyla birlikte yaşanan kişiliğe ve vücut bütünlüğüne yönelik yapılan saldırılar, özellikle faillerin şiddet yanlısı psikolojik yapılarının yanında, zihniyet algıları da kadınların toplum içerisindeki eşitlik hakkı çerçevesinde sahip oldukları hukuki haklara bir saldırı olarak vuku bulmaktadır. (SlobodankaTodoroska-Gjurchevska, Ebru Ibish, 2022) Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi, aile içi şiddet de dahil olmak üzere kadına yönelik her türlü şiddetin insan hakları ihlali olduğunu ve devletlerin sorumlu olduğunu kabul etmektedir (Bonita C. Meyersfeld, 2012). Cinsiyete dayalı bu hak ihlallerini ele almak ve bu ihlallerin önlemek ve cezalandırmak amacıyla hukuki ve politik alanda katı uygulamaların düzenlenmesi elzem bir konuyu oluşturmaktadır.

2.4. Ulusal Düzenlemelerde Kadın Hakları ve Mobbing

Ulusal düzenlemelerde, mobbing için yasal sorumluluğun İş Kanunu ve Ceza Kanunu gibi çeşitli kanunlarda ele alındığı görülmektedir. Anayasal haklar çerçevesinde, insan haklarının korunması kapsamında oluşturulan kanunlar ile cinsiyet ayrımı yapılmaksızın getirilen hükümler, demokratik devlet anlayışı çerçevesinde kamu düzeni ve güvenliği ön planda tutulmaktadır. (Azam Korbajram, Elif Hoca, 2021). Demokratik ülkeler örneği ele alındığında, kuvvetler ayrılığı ilkesi kapsamında meclis var olduğu yetki düzeyi çerçevesinde, vatandaşların özgürlüklerinin ve haklarının korunması için daimi bir araştırma komisyonu kurarak, toplumsal eşitlik ve insan hakları temelinde hukuki boyutu güvence altına almaktadır. (Korbajram, 2021) Anket komisyonlarının bulguları, kamu görevlilerinin hesap verebilirliğini tespit etmek için işlemlerin başlatılmasının temelini oluşturur.Yeni hükümler ve yapılan ve yapılacak olan kanuni değişiklikler ile mobbinge karşı korunmayı ve failere verilecek olan cezaların artırılması hedef nokta olarak belirlenmelidir (Iwona Gredka-Ligarska, 2020). İspanya gibi bazı ülkeler yıldırma (mobbingi) açıkça düzenlememiş olsa da, iç hukukuna bakıldığında bu tür davranışlara karşı eylemleri destekleyebilecek genel ilkelerin ve hükümlerin mevcut olduğu görülmektedir (Concepción Trabado Alvarez, 2011). Yapılan araştırmalarda yıldırmanın (mobbingin) ele alınmasında yasal düzenlemelerin önemi ve çalışanları bu zararlı olgudan korumak için kapsamlı yasal çerçevelere duyulan ihtiyaç vurgulanmaktadır.

2.5. Psikolojik Yıldırma – Mobbing Kavramı

Psikolojik yıldırma, diğer bir deyişle mobbing, eskiden beri varlığını sürdüren, iş yaşamında önemli ölçülerde karşılaşılan ancak çeşitli nedenlerle gün ışığına çıkmayan bir konudur. Çalışma yaşamının başlangıcından beri varlığını sürdüren mobbing, günümüzde özellikle yabancı literatürde yapılan araştırmalarla daha net tanımlanmış, farkındalığı ve tanınırlığı artmıştır. Son yıllarda özellikle literatür alanında, pek çok mobbing tanımı yapılmıştır. Görece yeni bir kavram olan mobbing davranışların tarihsel süreci şu şekilde ilerlemiştir. 1984 yılında Leymann İsveç'te mobbing davranışlarını tanımlarken bu davranışların bir tür işyeri terörü olduğunu vurgulamıştır. Bu terör bir ya da birkaç kişinin tek bir kişiye sistemli olarak yönelttikleri etik dışı iletişim ve düşmanca davranışlarından oluşmaktadır (LEYMANN, 1996).

Davenport ve arkadaşlarına göre duygusal bir saldırı olan mobbing; bir kişinin diğer insanları kendi rızaları ile veya rızaları dışında başka bir kişiye karşı etrafında toplaması ve sürekli kötü niyetli hareketlerde

bulunma, ima, alay ve karşısındakinin toplumsal itibarını düşürme gibi yollarla, saldırgan bir ortam yaratarak, söz konusu kişiyi işten çıkmaya zorlamadır (DAVENPORT, 2003).

Tutar'a göre mobing, çalışanlara üstleri, astları veya kendileriyle eşit düzeyde olanlar tarafından sistematik biçimde uygulanan her türlü kötü muamele, tehdit, şiddet, aşağılama davranışlarıdır (Tutar, 2004). Baykal'a göre mobbing; işyerinde belirli bir kişiyi hedef alan, uzun süreli ve sistematik bir şekilde devam eden olumsuz davranışlardır (BAYKAL, 2005). Çobanoğlu ise mobbingi, işyerindeki kişiler üzerinde sistematik baskılar yaratarak, ahlak dışı yaklaşımlarla bu kişilerin performanslarını ve dayanma güçlerini yok etmek suretiyle işten ayrılmalarını sağlama olarak tanımlamaktadır (ÇOBANOĞLU, 2005).

Yukarıdaki tanımlamalarda dikkati çeken temel noktalar; mobbing davranışının kişiye yönelik düşmanca tavırlar sergilenerek oluşması, uzun süreli, sistematik, yıpratıcı ve kişiyi sürekli olarak dışlamaya yönelik olmasıdır.

Mobbing veya Psikolojik şiddet aslında iş yaşamında çok sık karşılaşılan ancak çeşitli nedenlerle gündeme getirilemeyen, su yüzüne pek çıkarılmayan bir sorundur (S., 2010). Çalışma ortamında gerilimli ve çatışmalı bir ortam oluşturan psikolojik tüm nedenlerin oluşturduğu, iş huzurunu bozan, çalışanların iş verimi ve doyumunu olumsuz yönde etkileyen mobbing; bir işyerinde çalışanların veya işverenin başka kişi veya kişileri rahatsız edici, ahlak dışı ve sistematik söz ve davranışlarla taciz ettikleri; kısaca başkalarına karşı psikolojik şiddet uyguladıkları bir süreçtir (Çarıkçı İH, 2009). Amacı da genellikle iş ortamında istenmeyen veya yıpratılması veya önünün kesilmesi hedeflenen kişilere türlü baskı ve yıldırma politikaları ile onların direncini kırıp işten ayrılmalarına neden olmaktır.

Mobbing kavram olarak ele alındığında; haksız suçlamalar, ima, kinaye, dedikodularla itibarı sarsma, küçük düşürme, taciz, duygusal istismar ve taciz uygulayarak işinden uzaklaştırmaya bezdirmeye iten kötü niyetli davranış modelidir (Dikmetaş E, 2011). Buradan anlaşılacağı gibi bu durum doğrudan veya dolaylı olarak yapılan planlı, hesaplanmış, bilinçli ve saldırgan davranışları kapsamaktadır. Çalışma hayatında ruhsal terör ya da mobbing, düşmanca ve gayri ahlaki iletişim demektir. İşyerinde mobbing türü eylemler sık ve uzun süreli gerçekleşebilmekte ve bu nedenle ciddi ruhsal, psikomatik ve sosyal sonuçlar doğurabilmektedir (Kismet Deliveli, 2013).

2.6. Mobbing - Psikolojik Yıldırma (Şiddet) Türleri:

Psikolojik Yıldırma davranışları beş grupta toplanmaktadır. Söz konusu davranışları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (LEYMANN, 1996):

- Mağdurun iletişim olanaklarını etkilemek,
- Mağdurun sosyal bağlantı olanaklarını etkilemek,
- Mağdurun kişisel kimliğini karalamak,
- Mağdurun mesleki konumunu etkilemek,
- Mağdurun fiziksel sağlığını etkilemek.

Psikolojik Yıldırmanın bireysel etkileri olarak aşağıdaki sonuçlarla karşılaşılmaktadır (Mehmet ALTINÖZ, 2010)

- Bilişsel bozukluklar,

- Fiziksel ve ruhsal stres belirtileri,
- Sinir sistemi ve stres hormonlarının üretimiyle ilgili olumsuz belirtiler,
- Kas gerginliği,
- Uyku sorunları,
- Hareket zorlukları.

Psikolojik Yıldırmaya maruz kalan kişilerin; Zeka, dürüstlük, yaratıcılık ve başarı gibi bir çok olumlu özelliği ortaya koyan, duygusal zekası yüksek kişiler oldukları görülmektedir. Yıldırma ile karşı karşıya kalanlar, büyük ölçüde ürettikleri yaratıcı düşüncelerin diğer çalışanları rahatsız etmesi ve daha yüksek pozisyonda çalışan kişiler için tehdit oluşturdıkları nedeniyle seçilmiş kişiler olmaktadır. Bu kişiler; işini seven, yaptıkları işle bütünleşen, örgütün hedeflerine ve saygınlığına inanan çalışanlardan oluşmaktadır (Mehmet ALTINÖZ, 2010).

Psikolojik şiddet (yıldırmaya) maruz kalan kişiler pek çok farklı tutum ve tepkiler sergilemektedir. Kurbanlar karşılaştıkları bu sorunu, kimi zaman çevrelerindeki insanlarla paylaşmakta, kimi zaman ise kendilerine bile zor itiraf ettikleri bu olayı hiç kimseye anlatamamaktadırlar. Bazı durumlarda ise hiç kimseye konuşmama tavrı bireyin içinde bulunduğu durumun ciddiyetini tam olarak kavrayamamasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan kurbanların psikolojik tacize verdikleri tepkiler, maruz kaldıkları davranışların şiddetine, süresine ve sıklığına göre, dolayısıyla da bireyler üzerinde ortaya çıkardığı yıpranmaya bağlı olarak da değişmektedir (Güngör, 2008).

Mobbinge maruz kalan bireylerde; uykusuzluk, iştahsızlık, depresyon, sıkıntı, endişe, halsizlik, ağlama krizleri, unutkanlık, alınganlık, ani öfkelenme, suskunluk, yaşama arzusunun kaybı, daha önce sevdiği şeylerden doyum almama gibi bir takım davranış ve düşünce değişiklikleri gözlenebilir. Hatta şiddet ve tacizin çok yoğun yaşandığı durumlarda mobbing mağdurunda intihar düşünceleri bile ortaya çıkabilmektedir (Çobanoğlu, 2005). Mobbingin yaşam kalitesine yönelik etkilerine bakıldığında, bireyin her alanda kendine olan güvenini kaybettiği; bunun etkilerini de ailesinde, sosyal ilişkilerinde ve iş çevresinde yaşamaya başladığı görülür (Toker Gökçe, 2010). Bunun sonucunda birey şaşkınlaşır, beceriksizleşir, korkmaya, utanmaya ve çekinmeye başlar. Böylece bu durum sonucunda sadece iş ortamında değil, kişiler arası ilişkilerde de etkisi devam eder.

Zapf ve Einarsen'e göre mobbing davranışlarının oluşmasında rol alan mağdurların kişilik özellikleri şunlardır (Abdullah YILMAZ, 2008).

- Mağdurun savunmasızlığı.
- Mağdurdaki sosyal beceri eksikliği ve kendine olan özgüven eksikliği.
- Aşırı başarılı olması ve grup normlarına uymaması.

Mobbing uygulayıcıları aynı zamanda narsist kişilik özelliği de taşımaktadırlar. Kendilerini yüceltmek, kendilerini daha üstün görmek ve göstermek için başkalarını kullanırlar. Başkalarının duygu ve düşüncelerine, gereksinimlerine empati göstermezler (KELLY, 2005). Diğer bir patolojik kişilik özelliği de paranoid kişilik özelliğidir. Paranoid kişilikler; kuşkuculuk, aşırı kıskançlık, alınganlık, aşırı gururluluk, geçimsizlik, kindarlık, kendini üstün görme gibi paranoid eğilimleri taşırlar (Tutar, 2004).

Mobbing davranışlarını uygulayan kişiyi sosyopat olarak nitelendiren Vickers, sosyopatın temel amacının karşısındaki kişinin moralini sabote etmek, üretkenliğini ve örgütsel bağlılığını azaltmak ve kişinin

kendisini yetenekli bir çalışan olarak görmesini engellemek olarak vurgulamaktadır. Başlıca engelleme davranışları şöyle sıralanmaktadır; dışlama, bir iyi bir kötü davranma, önemli kimlik detaylarını hiçe sayma, ismini sürekli yanlış söyleme, kabalık, tutulmamış sözler, önemsenmeme, kişiyi nedensiz bekletme ve nankörlük olarak ifade etmektedir (VICKERS, 2001).

2.7. Mobbing - Psikolojik Yıldırma (Şiddet) Süreci:

İşyerinde yıldırma (mobbing), çeşitli aşamaları içeren bir süreç şeklinde devam etmektedir. Yıldırma oluştuğunda, çeşitli faktörler etkileşime girer ve yıldırmaya maruz kalanın sağlığını olumsuz bir biçimde etkiler (Tutar, 2004). Leymann, işyerinde yıldırmayı beş aşamada ortaya koymaktadır. Bu aşamalar aşağıdaki gibi belirtilmektedir (LEYMANN, 1996).

- Tanımlama aşaması,
- Anlaşmazlık aşaması,
- Saldırganlık aşaması,
- Kurumsal güç aşaması,
- İşine son verilme aşaması.

Bir işyerinde uygulanan mobbing süresi içerisinde mağdur tarafta olan kişi belli bir zamandan sonra bu yıldırma süreci sonucunda işten ayrılır ve yıldırma süreci tamamlanmış olur. İşyerinde yıldırma süreci içerisinde, üç ayrı rol görülmektedir. Bunlar (Tınaz, 2006): **Yıldırma sürecinde yer alan uygulayıcılar;** çalışanların duygu ve düşüncelerini aşağılayarak, işgörenleri işlerini kaybetmekle tehdit ederler ve kendilerine olan güvensizliklerini başkalarına karşı kıskançlık, nefret ve saldırganlıkla şekillendirerek, iş yaşamındaki tüm olumsuzlukları çalışanlara yansıtırlar. **Yıldırma mağdurları ise;** en fazla zararı gören, üzerinde farklı oyunlar oynanan, söylentiler çıkartılan, aşağılanan, kendini yetersiz hissettirilen ve her işletmede var olabileceği düşünülen çalışanlardır. **Yıldırma sürecinin izleyicileri ise;** psikolojik şiddet sürecine doğrudan karışmayan, ancak süreci algılayan, yansımalarını yaşayan kişilerdir (Tınaz, 2006).

Yıldırma ile mücadele sürecinde, psikolojik şiddete maruz kalanın motivasyonunu çevreden gelecek destek önemli bir biçimde etkileyecektir. Ancak, yıldırma sürecinde yönetim kademesine, süreci izleyenlerin vereceği destek, psikolojik şiddete maruz kalanın daha fazla zarar görmesine neden olacaktır (Altuntaş, 2010).

2.8. İş Yerinde Çalışan Kadınlara Uygulanan Mobbing ile İlgili Yapılan Çalışmalar:

İşletmelerde geçmişten günümüze kadar en çok baskıya, ayrımcılığa, yıldırmaya, tacize ve hakarete maruz kalan kişilerin kadınlar olduğu söylenmektedir (ALHAS, 2020). Alhas (2016)'a göre genelde kadınlar erkeklerin yoğun olarak çalıştıkları mesleklerde yer edinmeyi istemektedirler. Ancak kadınların erkek egemen mesleklerde yer edinmek istedikleri zaman baskıya maruz bırakıldıkları görülmektedir (Tınaz, İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing), 2006).

Mobbing olarak ifade edilen bu baskı sayesinde kadınlar ya bu düşüncelerinden vazgeçmektedirler ya da alt seviyedeki işlerinde kalmaktadırlar. Bireylerin çalıştıkları işlerde kadın olmaları daha fazla haklarında asılsız söylentiye, hakarete, tacize, imaya, iftiraya maruz kalmalarına sebebiyet vermektedir. Bu yıldırmaların

yanı sıra kadın yöneticilerin elindeki hakları, kendine has sorumlulukları, yetkileri elinden alınarak daha alt işlerde kalması gerektiğine yönelik bir baskıya da maruz bırakılmaktadırlar (Erdoğan, 2009).

İşletmeler de yönetim şekillerinin bir sonucu olarak da ister başarılı olunsun veya ister olunmasın işletmenin başarısız olmasının sonucu yine kadın yöneticilerin sırtına bindirilmektedir. Burada kadın yöneticiler suçlanmak ve aşağılanmak için akla gelen ilk kişiler olarak görülmektedir (Majidli, 2017). Bununla birlikte son zamanlarda toplumun kadınlara destek vermesi kadınların üst düzey yöneticilikleri hedeflemesine neden olmuştur. Ancak işletmede üst düzey yöneticilik pozisyonlarını daha çok hak ettiklerini düşünen erkek yöneticiler bu durumu kabul etmemektedirler. Bu durum ilk başlarda küçük çatışmalara yol açmakta ancak zamanla büyüyerek devam etmektedir (Demirbulat, 2012). Okul ortamlarında sürdürülen akran zorbalığı ile ilgili uzmanlar tarafından gerekli önlemler alınmadığında bu çocuklar büyünce de işyerlerinde de bu zorba davranışları yapmaya devam ederek mağdur kişinin yaşamında psikolojik ve sosyal yönden olumsuz etkiler bırakacaktır (Matsani, 2022). İşyerlerinde mobbinge maruz kalan bireylerin yaşadığı psikolojik şiddetin aile içindeki iletişimi doğrudan etkilediği bunun sonucunda bu ailelerde büyüyen çocuklarda da özgüven yetersizliğinin ortaya çıkmasına neden olur (Havva Saban, 2022).

İş yerinde psikolojik tacize maruz kalmayı cinsiyet açısından değerlendirdiğimiz zaman, genel olarak kadınların erkeklere oranla psikolojik tacize daha fazla maruz kaldığını gösteren birçok çalışma vardır. Örneğin, Campo ve Fattorini (2006), kendilerini açık bir şekilde psikolojik taciz kurbanı olarak hissettiklerini iddia eden çalışanlarla duygusal taciz olaylarının oluşunu belirlemek ve işçilerin sağlığını ve iyilik hallerini etkileyebilecek risk faktörlerini incelemek amacıyla yaptıkları çalışmada en çok kadın ve daha yaşlı çalışanların, psikolojik tacize maruz kalma açısından en büyük riski taşıdıklarını tespit etmişlerdir (Gamze Yeşim GÖKTÜRK, 2012).

Cinsiyet ve mobbing arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok araştırma kadın çalışanların erkek çalışanlara göre daha fazla mobbinge maruz kaldıklarını belirtmektedir (Abdullah YILMAZ, Mobbing ve Örgüt İklimi İle İlişisine Yönelik Ampirik Bir Araştırma, 2008). Salin araştırmalarında bunun; kadınların farklı bakış açılarına ve yeteneklere sahip olmaları, işyerlerindeki sorunları evlerine taşımaları ve kadınlar arasındaki rekabetin erkek çalışanlardan daha fazla olmasından kaynaklandığı sonucuna ulaşmıştır (SALIN, 2005). Kadın çalışanların iş yaşamında çoğunlukla yönetilen, erkek çalışanların ise yönetici pozisyonunda olmalarının mobbing davranışının oluşumunda cinsiyetlerarası farklılığın oluşumunu tetiklediği sonucuna varan araştırmalarda vardır (KELLY, "Workplace Bullying, Women and Workchoices, in Proceedings of Our Worklives", 2006). Yine mobbing mağdurları bu süreçte en fazla; sözel saldırılar, eleştiri, dedikodu, aşağılama, gözdağı verme, korkutma, cezalandırma, tehdit, yalıtım, dışlanma gibi davranışlara maruz kalmaktadırlar (Pranjic, 2006). İş yerlerinde yapılan mobbingin devamı sıklıkla sosyal medyada da devam eden tehlikelerden biri olan siber zorbalıktır. Sosyal medya tarzı siteleri kullanan bireyler iş yerindeki sürdürdüğü zorbalığın devamını mağdura tehdit içeren mesajlar göndererek siber zorbalık yapmaktadır (Baki, 2021). Yapılan bir araştırma sonucunda, psikolojik tacize sık sık ve uzun süreli maruz kalmak, birey ve örgüt açısından olumsuz birtakım sonuçlar doğurmaktadır (Hoel, 2000). Örneğin; Leymann tarafından 1996 yılında yapılan bir araştırma sonucunda altmış dört psikolojik taciz mağduruna, travma sonrası stres bozukluğunu ölçen ölçekler verilerek bir travma uzmanına değerlendirme yaptırılmış ve bunların TSSB tanısı aldıkları bulunmuştur. Bulgular derecesi savaş ya da toplama kamplarında

kalan bireylerinki kadar şiddetli olduğu bulunmuştur (LEYMANN, 1996). Dolayısıyla işyerinde yaşanan psikolojik tacizin sonunda ciddi ruhsal ve psikosomatik sağlık sorunlarını ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye’de yapılan çalışmalar psikolojik mobbing ile çalışma süresi açısından incelendiğinde ise, yine yurtdışı çalışmalarının tersine sonuçlar olduğu da gözlenmektedir. Örneğin; Erçetin, Hamedoğlu ve Çelik (2008) on bir yıl ve daha fazla çalışma tecrübesine sahip olanların, daha az çalışma tecrübesine sahip olanlardan daha fazla psikolojik tacize maruz kaldıklarını belirtmiştir (Erçetin, 2008). Oysa yabancı literatürde daha çok gençlerin ve işe yeni başlayanların daha çok yıldırmaya maruz kaldıkları yönündedir. Dolayısıyla bu durum Türklerin iş kültürleriyle yabancılar arasında kültürel bir fark olabileceğini akla getirmektedir.

2.9. Mobbingi Önlemenin Yolları:

Mobbinge mücadelede en önemli husus, soruna ilişkin farkındalığın, mağdurun kendisi tarafından olduğu kadar, işveren, iş tarafından aynı önemde sağlanmış olmasıdır. Konuyla ilgili herkes, işyerinde mobbingi durdurmak için bir şeyler yapmalı ve mücadele etmelidir. Ancak bir şeyle mücadele etmek için, önce onun ne olduğunu öğrenmek gerekir. Bu noktada konuyla ilgili olarak kamoyu ve medyanın bilinçlendirilmesi ve duyarlılığının artırılmasına çalışılmalıdır. İnsanlar, bir olguyu tanımayı öğrendikleri takdirde, önceden yaşamış oldukları veya şu anda yaşadıkları deneyimlerini çok daha gerçekçi bir bakışla değerlendirebilirler (Tınaz, 2006). Ayrıca bu olgudan ve bu olgunun yarattığı zararlardan kaynaklanan korkunun şiddeti de, karşılaşılan şeyin ne olduğu bilindiği takdirde büyük ölçüde azalacaktır. İşyerlerinde kişiler arası ilişkilerden kaynaklanan problemler önemli bir stres kaynağı olarak görmektedirler. Bu stresi yok edebilmek için sosyal becerileri de beraberinde geliştirerek yaşanan stresin etkisini en aza indiregileyebiliriz (Baki, 2020). Ayrıca, mobbingi önlemenin yasal yolları, işyerinde uygun bir psikolojik ortam yaratmak, mobbinge mücadele için kanuni boyutun araştırılıp tanıtılması ve Avrupa ülkelerinin mobbinge mücadele konusundaki deneyimlerini incelemek meydana gelebilecek her türlü şiddetin ve kanuni ihlalin önüne geçilmesi amacıyla anılabilecek önlemlerdir. Özellikle hukuki açıdan detaylı ve açıklayıcı düzenlemelerin yapılması, toplumsal düzenin korunması ve eşitlik ilkesine uyulmasına hem teşvik etmekte hem de zaruriyet oluşturabilmektedir. Hukuki düzenlemelerin yanında, işyerinin tüzük ve yönetmeliklerinde yapacakları detaylandırma ve önleme çalışmaları mobbinge mücadelede önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Mobbinge mücadele kapsamında ayrıca, hizmetiçi eğitimler planlanmalı, mobbinge mücadeleye yönelik beceri eğitimleri planlanmalı, mobbingin bildirilmesine yönelik cesaretlendirme yapılmalıdır.

3. Sonuç ve öneriler

Her ne kadar hem kavram olarak yaygınlaşmış hem de algı olarak tam hissedilmemiş olsa da psikolojik şiddet her yıl binlerce insana ve kuruma maddi manevi çok büyük zararlar vermektedir. Günümüzde, iş yerinde uygulanan psikolojik şiddet dünya genelinde yaygın bir sorun olarak kabul edilmekte ve cinsiyet ayrımcılığının yanında hem uluslararası hem de ulusal hukukta hak ve hukuk ihlalinin oluşturmaktadır. Çalışma ortamında gerçekleşen her türlü duygusal taciz, korkutma, tehdit, gözdağı, alay, başkalarının önünde küçük düşürücü veya aşağılayıcı söz söyleme gibi çeşitli psikolojik saldırı türlerini içeren pek çok davranış da iş yeri şiddetinin kapsamında ele alınmaktadır. Yapılan araştırmalar, psikolojik şiddetin fiziksel şiddetten daha tehlikeli boyutlara ulaştığını ve çalışanlar bakımından iş yerinde önemli bir mesleki sağlık ve güvenlik sorunu haline geldiğini göstermektedir.

İş yerinde mobbingin uygulandığı çalışma ortamı, bir savaş alanı gibidir. Kullanılan silah ise sınır tanımayan psikolojik şiddettir. Gerçek savaşta olduğu gibi işyerinde psikolojik savaşta da amaç, karşı tarafı daha savunmasız ve zayıf bir duruma düşürmektir. Bu noktaya ulaşıldığında mağdur artık ağır psikosomatik rahatsızlıklarla boğuşuyor durumuna gelmektedir. Dolayısıyla sonuç olarak işe geç gelme, işe gelmede isteksizlik, verimliliğin azalması ve en son aşamada da, işin bırakılması gibi durumlar kendini gösterir. Bu nedenle hem yurt dışındaki çalışmalar hem de yurt içindeki çalışmalarda mobbingin birey ve işyeri açısından olumsuz sonuçlarının hem psikolojik açıdan hem de hukuki açıdan ne denli ağır olduğunun göz önünde bulundurulması ve bu yönde çözüm önerilerinin üretilmesi gerekmektedir. Ayrıca özellikle iç mevzuat ve mobbing ile ilgili yargı içtihatları dikkatle incelenmelidir. Bunun yanında, yıkıcı sonuçları olabileceğinden yanlış mobbing suçlamalarını ele alınması gerekmektedir. Kavramsal olarak, mobbing yasal, psikolojik ve örgütsel bir perspektiften detaylıca analiz edilmelidir. Bu çözüm önerilerinin, sağlıklı bir şekilde geniş kapsamlı araştırma sonucu bulunup ortaya konabilmesi için de öncelikle henüz yeni yeni tanımakta olduğumuz bu mobbing kavramının çok iyi tanınması ve tanıtılması gerekmektedir. Bunun içinde daha fazla bilimsel çalışmalara ve verilere ihtiyaç duyulmaktadır.

4. Kaynakça

- Abdullah YILMAZ, D. E. (2008, Eylül). Mobbing ve Örgüt İklimi ile İlişkisine Yönelik Ampirik Bir Araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(26), 339.
- ALHAS, F. (2020). Cam uçurum mu? Mobbing Mİ? Bilinmeyene Yolculuk. *Sbedergi*, 4(6), 30.
- Altuntaş, C. (2010). "Mobbing Kavramı ve Örnekleri Üzerine Uygulamalı Bir Çalışma". *Journal of Yaşar University*, 5(18), 3003.
- Anne F. Bayefsky. (2017). Equality and Non-Discrimination under International Law. In *The Principle of Equality Ornon-Discrimination in International Law* (Vol. II). London.
- Azam Korbajram, Elif Hoca. (2021, December). HUMAN RIGHTS PROTECTION FROM THE PERSPECTIVE OF THE 1991 CONSTITUTION OF MACEDONIA. *Vision International Scientific Journal*, 6(2), 43-53.
doi:https://doi.org/10.55843/ivisum2126043h
- Baki, E. (2020). THE EFFECT OF THE PANDEMIC PERIOD ON MENTAL HEALTH. *International Refereed Scientific Journal*, 5(2), 127-138.
- Baki, E. (2021). Psychological Effects of Social Media. *UTSAK - 6 th International Medicine and Health Sciences Researches Congress*, 6, pp. 2-8. Retrieved from https://www.utsakcongress.com/kitaplar/utsak_6_tammetin_kitabi_pdf
- BAYKAL, A. N. (2005). *Yutucu Rekabet: Kanuni Devrindeki Mobbingden Günümüze*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bonita C. Meyersfeld. (2012). The Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence: Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence. *International legal materials (Cambridge University Press (CUP))*, 51(1).
- Burke, R. (2021). Universal human rights for women: UN engagement with traditional abuses, 1948-1965. In *Women and the UN*. doi:10.4324/9781003036708-5
- Çarıkcı İH, Y. H. (2009). Çalışanlarda mobbing (psikolojik şiddet) algısı: Sağlık sektörü çalışanları üzerine bir araştırma. *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(47).
- Çobanoğlu, S. (2005). *İşyerinde Duygusal Saldırı ve Mücadele Yöntemleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, S. (2005). *Mobbing ve Başa Çıkma Yöntemleri*. İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- ÇÖL, S. (2008). "İş Yerinde Psikolojik Şiddet: Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma". *Çalışma ve Toplum Dergisi*(19), 107-135.
- Concepción Trabado Alvarez. (2011). La regulación penal del delito de mobbing en España.
- Conny Roggeband. (2019). International Women's Rights : Progress Under Attack? doi:10.25932/PUBLISHUP-42388
- DAVENPORT, N. S. (2003). *Mobbing: İşyerlerinde Duygusal Taciz*. (O. C. Öntay, Trans.) İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Demirbulut, O. G. (2012). İş Görenlerin Mobbinge Maruz Kalma Durumları: Trabzon İli A Grubu Seyahat Acenteleri Örneği. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 28.
- Dikmetaş E, T. M. (2011). Asistan hekimlerin tükenmişlik ve mobbing düzeylerinin incelenmesi. *Türk Psikiyatri Dergisi*(22), 137-138.
- Erçetin, S. H. (2008). Mobbing in Primary Schools (A Case Study for Hendek County, Sakarya). *World Applied Sciences Journal*, 3(6), 945.
- Erdoğan, G. (2009). Mobbing: İşyerinde Psikolojik Taciz. *TBB Dergisi*(83), 321.
- Fatmagül KALE ÖZCELİK. (2016). KADINLARA KARŞI HER BİÇİMİYLE AYRIMCILIĞIN. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 8.
- Filipovski, Z. (2019, December). LEGISLATION ON ANTI-DISCRIMINATION IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN SOUTHEAST EUROPE. *Vision International Scientific Journal*, 4(2), 9-20.
- Gamze Yeşim GÖKTÜRK, S. B. (2012). MOBBING: İŞYERİNDE PSİKOLOJİK TACİZ. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(24), 66.
- Gordana Gasmi. (2019). Global significance of european standards of women human rights' protection in domain of gender based and domestic violence. *FIAT IUSTITIA*, 13(1).

- Güngör, M. (2008). *Çalışma Hayatında Psikolojik Taciz*. İstanbul: Derin Yayınevi.
- Havva Saban, Y. S. (2022). RELATIONSHIP BETWEEN SELF-CONFIDENCE AND ACADEMIC SUCCESS. *Vision International Scientific Journal*, 7(1), 51-60. doi:<https://doi.org/10.55843/ivisum2271051sh>
- Hilary Charlesworth. (2013). International human rights law: a portmanteau for feminist norms? In E. P. Gülay Caglar (Ed.), *A portmanteau for feminist norms?* London. doi:10.4324/9780203094969
- Hoca, E. (2020, December). NON-CONTRACT LIABILITY OF THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES. *Vision International Scientific Journal*, 5(2), 109-125.
- Hoel, H. C. (2000). "Destructive Conflict and Bullying at Work", *Sponsored by the British Occupational Health Research Foundation (BOHRF)*. Manchester School of Management, University of Manchester Institute Science and Technology (UMIST).
- Ilias Bantekas, Lutz Oette. (2013). The uman rights of women. In *International Human Rights Law and Practice*. Cambrige: Cambridge University Press. doi:<https://doi.org/10.1017/CBO9781139048088.012>
- Iwona Gredka-Ligarska. (2020). Mobbing and civil legal liability / Mobbing a odpowiedzialność cywilnoprawna. *Z Problematyki Prawa Pracy I Polityki Socjalnej*, 18(18). doi:<https://doi.org/10.31261/zpppps.2020.18.05>
- KELLY, D. J. (2005). "Reviewing Workplace Bullying: Strengthening Approaches to a Complex Phenomenon". *Journal of Occupational Health and Safety*, 6(21), 5-6.
- KELLY, D. J. (2006, July). "Workplace Bullying, Women and Workchoices, in Proceedings of Our Worklives". *National Conference on Women and Industrial Relations*, 7-8.
- Kismet Deliveli, N. E. (2013). Mobbing Olgusunun Sanat Etkinliği Yoluyla Dışa Vurumu ve Kadın Gözüyle Değerlendirilmesi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(3), 75.
- Korbajram, A. (2021, March). RELATIONS AND CONTROL MECHANISMS BETWEEN THE LEGISLATURE AND THE EXECUTIVE BODIES IN THE MACEDONIAN CONSTITUTIONAL ORDER. *Vision International Scientific Journal*, 6(1), 93-108. doi:<https://doi.org/10.55843/ivisum2116093k>
- Lauren Bock Mullins. (2018). CEDAW: The Challenges of Enshrining Women's Equality in International Law. *Public Integrity*, 20(3). doi:doi: 10.1080/10999922.2017.1381542
- LEYMANN, H. (1996). "The Content and Development of Mobbing at Work". *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 165-184.
- Leymann, H. v. (1996). Mobbing at Work and development of Post- Traumatic Stres Disorder. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 2(5), 251-252.
- Majidli, F. v. (2017). Mobbing İle Mücadelede Farklılıkların Yönetimi Stratejileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisâdi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(32), 149.
- Matsani, Ş. R. (2022, September). THE CONCEPT OF GENDER AND RELATED THEORETICAL FRAMEWORK. *Vision International Scientific Journal*, 7(2), 49-64. doi:<https://doi.org/10.55843/ivisum2272049m>
- Mehmet ALTINÖZ, C. P. (2010). İşyeri Eğitimi Esnasında Karşılaşılan Yıldırma: İşyeri Yöneticisi Kadın ve Erkek Olan Stajyer Öğrencilerin Algıladıkları Yıldırma Düzeyinin Karşılaştırılması (Hacettepe Üniversitesi). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67.
- Mmatsie Mooki, Rita Ozoemana, Michelo Hansungule. (2010). Women's Rights In International Law. In A. R. Bhuiyan (Ed.), <https://doi.org/10.1163/ej.9789004179721.i-294.31>. doi:<https://doi.org/10.1163/ej.9789004179721.i-294.31>
- Neil, A., Englehart, Melissa, K., Miller. (2020). Women's Rights in International Law: Critical Actors, Structuration, and the Institutionalization of Norms. *Politics & Gender*, 16(2). doi:10.1017/S1743923X19000242
- Nuredin, A. (2023, March). FOURTH-GENERATION HUMAN RIGHTS AND THE VIOLATION OF THE CONCEPT OF PRIVACY. *Vision International Scientific Journal*, 8(1), 17. doi:<https://doi.org/10.55843/ivisum2381009n>
- Pranjic, N. B. (2006). Mobbing, stres, and work ability index among physicians in Bosnia and Herzegovina: Survey study. *Croat Medical Journal*(47), 750-751.
- S., T. (2010). Mobbing kavramı: birey ve örgütler açısından önemi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 81.
- SALIN, D. (2005, Kasım). "Workplace Bullying among Business Professionals: Prevalence, Gender Differences and the Role of Organizational Politics". *Pistes*, 7(3), 5-6.
- Sandra Fredman, Beth Goldblatt. (2015). *Gender equality and human rights*. doi:10.18356/E50499BA-EN
- Sarah M. Field. (2020). Law of Peace and Women's Right to Have Rights. *Social Science Research Network*.
- Slobodanka Todoroska-Gjurchevska, Ebru Ibish. (2022, March). PSYCHOLOGICAL PERSONALITY TRAITS OF SEXUAL OFFENDERS. *Vision International Scientific Journal*, 1, 101. doi:<https://doi.org/10.55843/ivisum2271093tgj>
- Tezcan, P. B. (2009). *İşyerinde Mobbingci ve Kurban Tiplerleri*.
- Tınaz, P. (2006). "İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing)". *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, 4(11), 19-21.
- Toker Gökçe, A. (2010). "Mobbing: İşyerinde Yıldırma Kavramsal Çerçeve".
- Tutar, H. (2004). *İşyerinde Psikolojik Şiddet* (Vol. 3. Baskı). Ankara: Platin Yayınları.
- VICKERS, M. H. (2001, December). "Bullying As Unacknowledged Organizational Evil: A Researcher's Story". *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 13(4), 205-217.

Örgütsel Sinizmin İş Tatmini ve Örgütsel Özdeşleşmeye Etkisi

Enver AYDOĞAN⁹⁶, Merve ÖZDEMİR⁹⁷

Özet

Günümüzde Dünya’da meydana gelen baş döndürücü gelişmeler toplumları, örgütleri ve bireyleri radikal bir şekilde etkilemektedir. Geleceğin belirsizlik ve risklerle dolu olduğu bilinen gerçekliğinde proaktif stratejik yaklaşımlar önem kazanmaktadır. Örgütlerin ortaya koyacağı rekabetüstü stratejilerde sahip oldukları insan kaynakları başarının anahtarı olmaktadır. Entelektüel sermayenin gerçek gücü, birey ve örgütün gelecek vizyonu, performansı ve başarısında muhteşem sonuçları ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada örgütsel sinizmin, iş tatmini ve örgütsel özdeşleşmeye etkisi ele alınacaktır. Örgütsel sinizm; , iş görenin örgütüne karşı öfke, güvensizlik, hayal kırıklığı, kurumu sevmeme, ondan şüphe duymak, ona eleştirel yaklaşma vb. gibi olumsuz duygular geliştirmesidir. İş tatmini; bireyin işini ya da iş tecrübesini değerlendirmesi kaynaklı hoşlanılan ya da müspet duygusal durumu ve işe sağlanan uyumdur. Örgütsel özdeşleşme; çalışanın kendisini örgütüyle bir hissetmesi, onun başarısızlığını ya da başarısını kendisinininkiyle bir tutmasıdır. Örgütlerde yaşanan sinik davranışların örgütsel performans ve başarıya ket vurduğu gerçeğinin yanı sıra iş tatminin olumsuz yönde etkilediği, bu durumda bireyin örgütle özdeşleşmesinde olumsuz sonuçlara yol açtığı bilinmektedir. Örgütlerde lider yöneticilerin önemli rollerinden biri örgütsel başarımının önündeki engelleri ortadan kaldırmak, insan kaynağının bilgi ve sermayesinden en üst düzeyde yararlanmaktır. Bu nedenle örgütsel düzlemde; bireysel ve örgütsel değişkenleri stratejik bir analize tabi tutarak, çatışmanın yaratacağı kaos alanlarını ortadan kaldırmak, iş birliği ve rekabetçi başarıya dönük yaratıcı sonuçlar ortaya çıkartmak lider yöneticilerin sorumluluğudur.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel sinizm, iş tatmini, örgütsel özdeşleşme

1. Giriş

Rekabetin uluslararası düzeyde yaşanmaya başladığı günümüzde, örgütün çalışanına olan bakış açısı da değişmiş olup, başarıya ulaşılmasında çalışanın payı oldukça önemli hale gelmiştir. Çalışanın örgütle kendisini özdeşleştirmesi, işinden tatmin olması, örgütsel iletişimin etkinliği örgütün verimliliğini ve başarısını da doğrudan etkilemektedir.

Örgütsel özdeşleşme, çalışanlarda hem bireysel hem de örgütsel değer yargılarının birbirine denk olmasıyla birlikte, çalışanın örgütüne yönelik aitik duygusu oluşması ve kendisini örgütünün bir parçasıymış gibi görmesidir. Örgütsel yaşamda iş tatmini ise çalışanın elde etmeyi planladığı maddi ve manevi istekleri ile elde ettiği sonucun birbiriyle örtüşmesi sonucu oluşan duygudur. Ancak çalışanın başarısını olumlu yönde etkileyen faktörler olduğu gibi olumsuz yönde etkileyen faktörler de bulunmaktadır. Örgütsel sinizm bu faktörlerden birisidir. Örgütsel sinizm, çalışanın örgütüne karşı yönetsel politika ve pratikleri nedeniyle geliştirdiği hoşnutsuzluk, güvensizlik, örgütünün bir parçası olamama, örgütü hakkında kötü söylemlerde bulunma vb. tepkisel davranışlardır.

Bu çalışmada, Örgütsel Sinizmin İş Tatmini Ve Örgütsel Özdeşleşmeye Etkisi ele alınmaktadır. Çalışmada, örgütsel sinizm nedenleri ve boyutları ile ele alınırken, çalışanın örgütsel başarısındaki önemli bir faktör olarak iş tatmini üzerinde durulmaktadır. Örgütsel özdeşleşmenin önemi, örgütsel

⁹⁶ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, enver.aydogan@hbv.edu.tr

⁹⁷ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, merve.ozdemir364@hbv.edu.tr

açından etkileri ise çalışmanın diğer bir değişkeni olarak detaylandırılmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkiler alanyazın taramasıyla çalışmanın önemi açısından ortaya koyulmaktadır.

1.1.Örgütsel Sinizm

Sinizm ilk defa Antik Yunan'da düşünce ve yaşam biçimi şeklinde ortaya çıkmıştır (Brandes vd, 1998: 345). Kökeni M.Ö. 500'lü yıllara dayanmakta olup, felsefi düşünce biçimi olan "sinik" (kinik) sözcüğünden gelmektedir (Mantere ve Martinsuo, 2001: 4; Metzger, 2004: 24). Bu düşünce biçimi, insanın kendi başına mutluluğa erişebileceğini ve bunun için herhangi bir şeye bağlı olmadığını belirtir. İlk sinik Sokrates'in yolundan ilerleyen Antisthenes olup, dönemin önemli sinikleri Antisthenes (M.Ö.444-365) ve Sinop'lu Diogenes (M.Ö.412-323)'dir (Mantere ve Martinsuo, 2001: 4). Aynı zamanda kinik okulunu da kuran Antisthenes'in, yaşam biçiminin en temel prensibi erdemli olmaktır. Diagonos ise kendi kendine yetebilme ve yalınlık değerlerini içeren kinik felsefesinin en mühim temsilcisidir (Çüçen, 2001: 275). Diagonos'e kinik denmesinin nedeni sosyal değer yargıları açısından sefilce hayat sürmesidir.

Örgütsel Sinizm, iş görenin örgütüne karşı öfke, güvensizlik, hayal kırıklığı, kurumu sevmeme, ondan şüphe duymak, ona eleştirel yaklaşma vb. gibi olumsuz duygular geliştirmesidir (Puy G., 2020). Bu durum örgütsel kaynaklı (stres, kişilik rol çatışması, idealizm, eşitsizlik, kurallara uymama, şirket politikası, etik davranmama vb.) olabileceği gibi çalışanın kişisel özelliklerinde de kaynaklanabilmektedir.

Mirvis ve Kanter (1989:377), örgütsel sinizm vasıtasıyla çalışanların, sanayi ve iş alanıyla ilgili olarak karşılıklı düşmanlık ve sık görülen güvenilmezlik ortamları beraberinde getirdiği, Reichers ve diğerleri (1997: 52) ise araştırmalarında, çalışanların % 53'ünün yüksek seviyede sinizm yaşadıklarını açıklamıştır. Amerikan hiyerarşi sisteminde hem en üst seviyesinde hem de en alt seviyesinde siniklerin yer bulduğunu gözlemlemiştir (James, 2005: 24).

Örgütsel sinizm, çizgi film karikatürü Dilbert'e benzetilmektedir. Çünkü Dilbert, iş hayatı boyunca bitmek tükenmek bilmeyen örgütsel gariplikler, arzular ve deliliklere tahammül etmek zorunda kalmış olan haline üzülünecek bir figürdür. Dilbert'in örgüt ve iş yaşamı hakkındaki bakış açısı kişileri umutsuzluğa sevk etmektedir (Naus vd., 2007: 689).

Örgütsel sinizm kavramına neden olan tek bir sebep söz konusu değildir. Kişinin bireysel özellikleri ve geçmiş tecrübeleriyle iş hayatında yaşanan gelişmelerin ortak neticesinde sinizm duygusu oluşur. Bu sebeple örgütsel sinizmin sebepleri genel anlamda iki başlık altında incelenebilir (Cartwright ve Holmes, 2006: 201). Birincisi örgütün kendisi (Çağ, 2011: 69) iken, ikincisi kişinin kendisidir (Eaton,2000:8). Örgütsel sinizmin nedenleri ise aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- İş görenlerin taleplerinin hemen yerine getirilmesini istemeleri
- Normalden kısa sürede terfi isteği
- İş görenlerin eğitim seviyelerinin yüksekliğine ya da düşüklüğüne göre geleceğe umutla bakma oranının değişmesi
- Medeni haline göre iş-yaşam dengesinde meydana gelen olumsuzluklar
- Ücret zamlarının kafi gelmemesi
- Çalışma zamanında veya işteki sorumlulukta düzensiz ya da sürekli artışlar
- Örgüte karşı geliştirilen adalet hissinin ve iş doyum oranının azalışı
- İş görenin şahsi nedenleri ile demografik ve kişisel özellikleri

- Örgüt politikaları ve örgütsel adaletsizlik

Örgütsel sinizmin varlığı, gerek iş görenler gerek dolaylı yoldan örgütlerin faaliyetlerini yerine getirirken, yapı ile işleyişlerinde muhtelif ve negatif etkilerin oluşmasına sebebiyet vermektedir (Alagöz, 2019). İş görenler üzerindeki menfi etkileri şöyledir (Akdemir vd., 2016: 118); Psikolojik ve fizyolojik bozulma, iş tatminsizliği, fazladan rol davranışını reddetme, örgütsel bağlılığı olumsuz etkileme, örgütsel güvensizlik, örgütsel yabancılaşmaya ve iş performansını olumsuz etkileme.

1.2. İş Tatmini

Vroom (1964) iş tatminini “bireyin işini ya da iş tecrübesini değerlendirmesi kaynaklı hoşlanılan ya da müspet duygusal durumu ve işe sağlanan uyumdur” şeklinde ifade etmektedir. İş tatmini; çalışanın işin kapsamı, özerkliği, kariyer imkanı ile ücretlendirilmesi vb. faktörlerden hangi seviyede memnun olduğu ya da olmadığıyla ilişkilidir. (Hackman ve Oldman, 1975). Luthans iş tatmininin önemli üç boyutu olduğunu vurgulamıştır (Luthans,1995:170-172); iş tatmini, işin mevcut durumuna olan *duygusal cevaptır*. Bu nedenle yalnızca anlatılır, görünmez. İş tatmini *çıktıların, ümit edilenleri ne seviyede karşıladığıyla* açıklanabilir. İş tatmini, *birbiriyle alakalı çok sayıdaki davranışı beraberinde getirir*. Ücret, terfi, iş, takım arkadaşları, yönetim şekli bunlardan bazılarıdır.

Birey eğer yaptığı işten tatmin sağlayabiliyorsa, bu durum işyerindeki çalışmasına da olumlu etki yapmaktadır. Fakat çalışanlar görevleriyle ilgili tatminsizlik hissediyorlarsa bireysel yeteneklerini gösteremezler, verimlilikleri düşer. Bu durum psikolojilerine negatif yönde tesir eder, işten ayrılma niyeti, işten ayrılma artar ve devamsızlıklar çoğalır, iş görenin işyerine olan bağlılığı zayıflar. Çalışanların yaşamlarının büyük kısmı iş yerinde geçmektedir. Doğal olarak eğer işte büyük başarılar kazanmak isteniyorsa iş tatminine hak ettiği önem verilmelidir (Subulan, 2015).

1.2.1. İş Tatminini Etkileyen Faktörler

İş tatminini etkileyen faktörler bireysel ve örgütsel faktörler olmak üzere ikiye ayrılır. *Bireysel Faktörler*: İş tatmininin oluşmasında mühim etkisi olup, bireylerin doğumla elde ettikleri birtakım özellikleri ve yaşamları boyunca elde ettikleri tecrübeleriyle ilgilidir (Aktaş, 2019). Yaş ve Deneyim Greenberg vd. (1995, S. 159) Davis (1985, S. 100), Cinsiyet (Gür, 2006), Medeni Durum (Aksu, 2002:32), Eğitim Düzeyi (İrban, 2004), Kişilik Özellikleri (George ve Jones, 1996, S. 70),

Örgütsel Faktörler: Çevresel unsurlar olarak da bilinmekte olup, çalışanların işe karşı olan tavırlarında etkilidir (Aktaş, 2019). Ücret (Luthans, 1995, s. 231), Terfi (Erdoğan, 1996: 239, Chirchir, 2016: 154), Tepe Yönetim, (Kainkan 2015), İşin Kendisi (Janićijević ve ark. 2015), Çalışma Koşulları (Janićijević ve ark. 2015), Çalışma Arkadaşları (Kainkan 2015).

1.2.2. İş Tatminsizliğinin Sonuçları

Çalışanın işine karşı geliştirdiği pozitif tutum iş tatminini, negatif tutum ise iş tatminsizliği olarak nitelendirilmektedir (Erdoğan, 1996: 245). Gerek iş görenler gerekse yöneticiler tarafından, giderek önemi artan iş tatmini kavramının sonucu bireysel ve örgütsel sonuç olmak üzere ikiye ayrılır. *Bireysel sonuçlar*; iş görenlerin içinde bulundukları çalışma şartlarına bağlı olarak meydana gelen olumsuzluklardır (Çelik, 2020) Bunlar; stres (Cüceloğlu, 1994; Baur ve Erdoğan, 2012), yabancılaşma (Başaran, 1991; Somuncuoğlu, 2013), fiziksel ve psikolojik sorunlar (Eren, 2004; Keleş, 2006. s:81; Miner, 1992). *Örgütsel sonuçlar*; başta verimlilikte azalış olmak üzere iş gören devir hızı ve işten kaytarmaların artması, sendikal örgütlenme ilişkilerinin menfileşmesi gibi önemli olumsuzluklara

neden olabilmektedir. Bunlar örgüt bakımından istenmeyen olaylara ve önemli mali kayıplara yol açmaktadır. (Çelik,2020:s.59). Bunun yanısıra; sendikal örgütlenmeyi azaltma (Çelik,2020:s.59), örgütsel performans (Özcan, 2011), devamsızlık (Telman ve Ünsal, 2004), personel devir hızı ve işten ayrılma (Tütüncü ve Demir, 2003:149, Akıncı,2002:7) ve işe geç kalma (Çelik,2020:s.60) olumsuz yönler olarak ortaya çıkmaktadır.

1.3. Örgütsel Özdeşleşme

Özdeşleşme, bireyin kimliğini tanıyabilmesi için, kendini kişilik kaynaşması yaşayacak derecede başkalarının duygu ve yaşantısına katmasıdır. Özdeşleşmeyi 1922 yılında ilk defa Sigmund Freud “duygusal bağ” şeklinde tanımlamış olup, 1935 yılında ise bu kavram Lasswel tarafından geliştirilerek “milliyetçilik” gibi büyük topluluklara uyarlanılarak kullanılmıştır (Gautam, Van Dick ve Wagner, 2004: 302). Konu hakkındaki ilk bilimsel çalışma 1943 yılında Tolman tarafından yapılmış ve özdeşleşme bireyin grubuna hissettiği bağlılık olarak ifade edilmiştir. Bu çalışma özdeşleşmenin toplumsal anlamda ve kavramsal olarak incelenmesi bakımından önem arz etmektedir. Tolman, Freud’un yaptığı tanımın psikanalitik yönüne ağırlık vererek, bireyin kendisini yakın hissettiği bir gruba veya bireye uymaya çalışmasının toplumsal bağı güçlendirdiğine vurgu yapmaktadır. Ortak olan özellikler, hedefler, işaretler, düşmanlar, vatanseverlik gibi konular bireyleri birbiriyle yakınlaştırmakta ve onların gruba özdeşleşmesini sağlamaktadır (Tolman, 1943).

1951 yılında Foote özdeşleşmeyi örgütsel anlamda kullanan ilk kişi olup, özdeşleşmeyi insanları cesaretlendirmenin ve onları motive etmenin kaynağı olarak açıklamıştır. (Foote, 1951: 14-21). Örgütsel özdeşleşme, çalışanın kendisini örgütüyle bir hissetmesi, onun başarısızlığını ya da başarısını kendisinininkiyle bir tutmasıdır (Mael ve Ashforth, 1989). Örgütsel özdeşleşmeyle birlikte, çalışanlar örgütün değer ve inançlarını kendilerinininkilerle bir tutarlar. Çalışan, tamamen örgütüyle özdeşleştiğinde, kendisini örgütün temsilcisi olarak tanımlayabilmektedir (Mael ve Ashforth, 1995: 312). Bir başka tanıma göre örgütsel özdeşleşme psikolojik boyutuyla ele alındığında örgütü sanki kendisinin parçasıymış gibi görmesi olarak ifade edilmiştir (Scott ve Lane, 2000). Yi ve Uen örgütsel özdeşleşmeyi, çalışanın örgüte yönelik olarak geliştirdiği tutum, ona yönelik görüşleri ve davranışları olarak tanımlamaktadır (Yi ve Uen, 2006: 363).

1.3.1.Örgütsel Özdeşleşme Neden Önemlidir?

Çevrenin değişimiyle birlikte buna uyum sağlamak isteyen örgütler, deforme olan örgüt yapıları ve yaşanan aşınmanın etkilerinin azaltılması için kullandıkları metotları değiştirmek durumunda kalmış ve çalışanların özdeşleşmelerine tesir etmek için adım atmışlardır (Mael ve Ashforth, 1992:103).

Çalışanların örgütüyle özdeşleşme düzeyi arttıkça daha çok örgütün bakış açısıyla düşünme ve ona göre davranış sergileme koşulları oluşur (Dutton vd., 1994: 223-240). O yüzden örgütsel özdeşleşmeyi artırabilmek için yöneticilerin doğru araçları bulmaları, çalışanların ihtiyaçlarını ve onları nelerin motive ettiğini tespit etmeleri gerekir.

Bireyin, örgütüyle olan ilişkisini özümsemesiyle ortaya çıkan bir süreç olması ve bu sürecin örgütün yönlendirmesiyle birlikte işgörenin tavır ve hareket tarzının etkilenebilmesi (Edwards, 2005:209) bakımından özdeşleşme önemlidir.

Çalışanın özdeşleşme seviyesinin hem bireysel hem de örgütsel açısından incelendiğinde bazı etkileri vardır:

- Örgütsel özdeşleşme sayesinde, çalışanların örgütlerine yönelik öz saygıları artar. Çalışanlar örgütle bütünleştğinde, dışarıdaki insanlara karşı kendilerini adeta örgütün birer mümessili gibi görmeye başlarlar ve bu çalışanlar önemli kararlar ile alternatiflerde örgütün çıkarlarını öncelikli hale getirirler (Turunç ve Çelik, 2010:213).
- Örgütsel özdeşleşme, çalışanların çalışma hayatını daha güzel hale getirerek örgütlerine karşı olan aidiyetliklerini artırır. Çalışanın o örgütte kalma isteğini güçlendirir, takım çalışmasını destekler ve seçim durumunda kalındığında çalışanın örgütün amaçlarına göre karar vermesine yol açar (Çırakoğlu, 2010:11-13).
- Özdeşleşme yüksek seviyedeysse; güven hissi oluşur, örgütteki diğer kişilerle birlikte olmayı tercih etme eğilimi artar. Çalışanların, örgüt içi ve dışındaki paydaşlar nazarındaki saygınlığı da artar. Böylece iş gören diğer çalışanlarla daha kolay emektaşlık kurar ve örgüte karşı olumlu duygular besler (Özsöylemez, 2009:38).
- Eğer örgütsel özdeşleşmeden doğru yararlanılabilirse, örgütün faydasına gayret, bilgi ve beceri harcayan kalifiye iş görenler kazanılabilir (Carmeli vd.,2007:973).
- Bireysel çıkarlar ve tavırlar ile örgütün çıkarlarına olan tavırlar birbirine uyum sağlar (Tolukan vd.,2016:380).
- Eğer örgütün çalışanları örgütsel misyonu kabullenirse, kendilerini örgütleriyle daha fazla özdeşleştirebilirler ve daha az kaynak harcayarak daha uzun ömürlü stratejik hedeflere ulaşabilirler (Polat,2009:17-18).
- Özdeşleşme hem bireysel açıdan hem de örgütsel açıdan değişimi anlayabilmek adına faydalı bir mercektir (Kalemci Tüzün,2006:76).

Örgütsel özdeşleşme her ne kadar olumlu tesirlere yol açsa da olumsuz tesirlerinin olması da muhtemeldir. Özdeşleşmişlik fazla düzeyde ise kişi tükenebilir, örgütsel yanlışları fark edemeyebilir ve kişisel kimliğini yitirebilir (Kreiner ve Ashfoth,2004:2). Böyle olumsuzlukları engelleyebilmek için örgüt, çalışanların işle ilgili tavır ve hareketlerinde nelerin yol gösterici olduğunu fark edebilmeli ve örgütle ilgili idraklarını anlayabilmelidir (Fındık,2011:53-54).

Yapılan araştırmalarda özdeşleşmenin tek boyutta incelendiği görülmektedir. Örgütsel özdeşleşme ile grup içi özdeşleşme birbiriyle ilgili fakat birbirinden farklıdır (Van Knippenberg ve Van Schie, 2000; Reade, 2001). Bu yüzden örgütsel özdeşleşmenin, hem örgütle özdeşleşme hem de grup içi özdeşleşme boyutuyla incelenmesinde yarar bulunmaktadır.

Örgütle Özdeşleşme: Çalışanın, üyesi olduğu örgütle amaç ve değerlerinin örtüşmesi şeklinde ifade edilmektedir (Tokgöz ve Aytemiz Seymen, 2013). Örgütle özdeşleşme, kişinin hayatın anlamını anlamasına yardım eden, çalışanın gereksinimlerinden güvenlik ve başkalarıyla iletişim sağlayabilmek gibi hislerini ve tavırlarını etkileyen bir görüştür (Van Dick vd.,2004:173).

Grup içi Özdeşleşme: Çalışanın, üyesi olduğu grubun muvaffakiyeti ya da muvaffakiyetsizliğini bireysel düzeyde yaşaması (Boroş, 2008:3) ve bireyin kendini ait hissettiği zümreye tutkunluk duymasıdır (Tsamitis,2009:14). Kişi, özdeşleşme duyduğu zümrede yer alan başka üyelerle benzer bir yazgıyı

paylaştığını düşünerek psikolojik bağ kurar. Eğer, kişi bireysel amaçlarıyla grubun kural ve değerlerini aynı noktada birleştirebilirse grup içi özdeşlemeden bahsedilebilir (Van Dick vd,2004:352).

Örgüt içindeki bir grupla kendisini bağdaştıran iş görenler, kendisini bir grupla bağdaştırmayan iş görenlere kıyasla kurumuna daha fazla bağlılık duygusu geliştirir (Witt, 2002:489). Grup içi özdeşleşme, örgütün tamamıyla olan özdeşleşmeden daha güçlüdür (Van Knippenberg ve Van Schie, 2000:139).

2.Değişkenler Arası İlişkiler

Maaş/ücret, çalışma şartları, şirket politikaları, işin güvencesi ile mesai saatleri gibi dışsal tatmin unsurlarıyla, muvaffakiyet, iş görenin potansiyelinin ve becerilerinin farkına varması, otonomi ve görevin tabiatı gibi içsel tatmin unsurları bütün olarak incelendiğinde iş tatminini oluşturur. İş tatmininin azlığı, ifade edilen beklentilerin karşılanma seviyesinin de azlığına sebep olur (Kalağan, 2009: 82). Umut edilenlerin karşılanmamasıyla gerginlik, hüsrana ve memnuniyetsizlik yaşanır. İş tatmininin örgüte karşı geliştirilen sinizmle alakası bu raddeden sonra meydana çıkar. Benlik, kurumsal ya da sosyal değişimler, çalışan ile mesleki sinizm şekilleri iş doyumsuzluğuna sebebiyet vermektedir. Çalışan sinizmi, kurumsal değişim sinizmi ile mesleki sinizmde oluşan neticeler, muhtemel olan ve istenen neticelerin aşağısında oluştuğunda, hatalı idrak, müdahale ve hüsrana sebebiyle iş tatminsizliği meydana gelir (Abraham, 2000:274). Sinizm ile iş tatminsizliği ifadelerinde küçümseme kesişim noktası olmasına karşın sinizm daha geniş olup, hüsrana, itimatsızlık ve ümitsizliği de kapsamaktadır (Aydın Tükeltürk ve ark. 2009: 689). Örgütsel sinizm ile iş tatminsizliği hayal kırıklığını mefhumunu oluşturan başlıca unsurları paylaşmasına karşın, örgütsel sinizm ek olarak hüsrana, küçümseme, ümitsizlik ve itimatsızlık mefhumlarını da içermektedir. (Andersson, 1996:1398). İş tatminiyle ters orantılı ilişkisi bulunan sinizmin tüm çeşitlerinin doğru bir şekilde yönetilmesi örgütsel faaliyetlerin başarısı için önemlidir.

Örgütsel sinizm, örgütsel özdeşleşme seviyesinde düşüşe, kurum içi menfiliğe ve çıktı/girdinin azalmasına sebebiyet vermektedir. Sinizmin, örgütsel özdeşleşmeye mani olan neticeleri içerisinde, mükafat ve cezaların tevzi gücüne sahip olan birey ya da mevkiye yönelik ümitsizlik, hüsrana, itimatsızlık ile başarısız performans, işten kaytarma ve devamsızlık, yüksek çalışan devir hızı, düşük motivasyon ve iş doyumsuzluğu vardır (Nartgün ve Kalay, 2014).

Literatürdeki çalışmalarda örgütsel özdeşleşmenin öncülleri içerisinde örgüte karşı geliştirilen sinizmin olduğu saptanmıştır (Polat, 2009: 52). 510 öğretim üyesi üzerinde yapılan araştırmada örgütsel özdeşleşmeyle örgüte yönelik sinizm arasında ters yönlü istatistiksel bakımdan anlamlı bağ bulunmuştur (Polat,2009: 72). Bu bağ, çalışanların örgütsel sinizm seviyesinin az olduğu anda örgütsel özdeşleşme seviyesinin zıt yani olumlu yönde artmasını ifade eder. Örgütsel özdeşleşme, çalışanların örgütlerini takdim etmede kullandığı ifadelerle benliklerini hangi düzeyde tanımladıklarının bir işareti olarak belirtilmektedir (Dutton vd., 1994: 240). Çalışanlar, örgüt üyeliğinden övünme ve kendi benliği ile kurum kimliğini kurum değerlerinin içselleştirilmesi yöntemiyle ilişkilendirerek kendisini örgütün parçası şeklinde görüyorsa, ona karşı daha düşük seviyede negatif davranış sergileyecektir (Riketta ve Dick, 2005: 205).

Kreiner ve Ashforth (2004), özdeşleşmemeyle örgüte yönelik olarak geliştirilen sinizm arasında pozitif yönde bir bağ bulunduğunu ileri sürmüştür. Çalışma neticesinde, oluşturulan hipotez kabul edilmiş olup, iki kavram arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Naus, (2007: 121) araştırmasında sinik çalışanlar için “çürük elma” yakıştırmasında bulunmuştur. Çürük elma yakıştırmasında bulunan sinik iş görenlerin az miktarda özdeşleşme yaşaması söz konusu araştırmanın temel neticelerindendir. Örgütsel özdeşleşmeyle örgütsel sinizm ters orantılıyken, özdeşleşmemeyle sinizm arasında doğru orantı tespit edilmiştir (Kreiner ve Ashforth, 2004: 18). Öğretim üyeleri üzerinde yapılan araştırmada, aşırı düzeyde örgütsel özdeşleşmenin negatif sinizm etkisi yarattığı verisine ulaşılmıştır (Bedeian,2007: 24). 2010 yılında Polat, Meydan ve Tokmak tarafından kamu eğitim müessesesinde yürütülen araştırmaya göre

örgütsel özdeşleşmenin örgüte yönelik sinizm üzerinde menfi tesirinin bulunduğu istatistiksel bakımdan anlamlı görülmüştür. Araştırmalar, örgütler için örgütsel sinizmin oldukça mühim olduğunu ve bu sebeple örgütsel sinizmle bağlantılı olan ardıl ve öncüllerin mütalaa edilmesinin zorunluluğu göze çarpmaktadır (Beldek, 2015:33).

3. Sonuç ve Öneriler

Örgütler, küresel çalkantıların içerisinde riskler ve belirsizliklerle dolu okyanusta yüzmektedir. Lider yöneticilerin en başarılı kaptanlar olduğu gerçeğinden yola çıkarak, yol haritalarının doğru belirlenmesi ve gerçekçi stratejilerin varlığı örgütleri başarıyla limanlara ulaştıracaktır. Örgütsel yaşamda; birey ve örgüt uyumu önemlidir. Farklı karakteristik özelliklere sahip bireylerin yaratıcı yeteneklerinin keşfi ve kullanımı başarıda son derece önemli iken, örgütün enerjisini azaltacak ve başarısızlığa neden olacak nevrotik davranışların önlenmesi de bir başka önemli yön olarak ortaya çıkmaktadır. Örgütsel iş tatmini çalışanların iş tanımları dışında fazladan rol davranışı ortaya koymalarını destekleyecek bir örgüt kültürünü yaratacaktır. Bu durum çalışanın örgütüyle özdeşleşebilmesine önemli katkılar sağlayabileceği gibi çalışanın sinik davranışlar yerine örgütsel yaratıcılık ve başarı odaklı üretken davranışlara yönelmesine neden olacaktır. Lider yöneticiler; örgütteki insan kaynaklarını doğru tanımalı, onların beceri envanterlerini tutmalı, örgütsel rekabet ve stratejinin başarısında çalışanlardan etkin bir şekilde yararlanmalıdır.

4. Kaynaklar

- Abraham, R. (2000). Organizational Cynicism: Bases and Consequences. *Genetic, Social and General Psychology Monographs*, 126(39): 269-292.
- Ağan, F. (2002). “Özel Okullarda, Devlet Okullarında ve Dershanelerde Çalışan Lise Öğretmenlerinin İş Tatminlerinin Karşılaştırılması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akdemir, B., Kırmızıgül, B. ve Zengin, Y. (2016). “Örgütsel Sinizm İle İş Performansı Arasındaki İlişki ve Bir Araştırma”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2):115-130.
- Akıncı, Z. (2002). “Turizm Sektöründe İş Tatminini Etkileyen Faktörler: Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama”, *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1): 1-25.
- Aksu, G., Acuner, A. M. ve Tabak, R. S. (2002). “Sağlık Bakanlığı Merkez ve Taşra Teşkilatı Yöneticilerinin İş Doyumuna Yönelik Bir Araştırma: Ankara Örneği”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 55 (4): 271-282.
- Aktaş, C.E. (2019). “İş Tatmini, Duygusal Emek ve Kurumsal İtibar İlişkisinin Bankacılık Sektörü Çalışanları Üzerinde Bilişsel Uyumsuzluk Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alagöz, M. (2019). “Dönüştürücü Liderlik Anlayışı İle Örgütsel Sinizm ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisi: Bir Araştırma”, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Andersson, L. M. (1996). Employee Cynicism: An Examination Using A Contract Violation Framework, *Human Relations*, 49(11):1395-1418.
- Ashforth, B.E. ve Mael, F. (1989). “Social Identity Theory and the Organizations”. *Academy of Management Review*, 14(1):20-39.

- Aydın Tükeltürk, Ş., Perçin, N.Ş. ve Güzel, B. (2009). "Örgütlerde Psikolojik Kontrat İhlalleri ve Sinizm İlişkisi: 4-5 Yıldızlı Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma", 17. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, s. 688-692.
- Başaran, İ.E. (1991). "Örgütsel Davranış - İnsanın Üretim Gücü". Ankara: Gül Yayınevi.
- Baur, T., Erdogan, B. (2012). "An Introduction to Organizational Behavior". 1(1); <https://2012books.lardbucket.org/>, 12.03.2016.
- Bedian, A. (2007). Even If The Tower Is 'Ivory', It Isn't White: Understanding The Consequences Of Faculty Cynicism, *Academy Of Management Learning & Education*, 6: 9-32.
- Beldek, E.G. (2015). "Örgütsel Özdeşleşme Örgütsel Sinizm ve Örgütsel Muhalefet İlişkisi: Görgül Bir Araştırma", Yüksek Lisans Tezi, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boroş, S. (2008). "Organizational Identification: Theoretical and Empirical Analyses of Competing Conceptualizations". *Cognition, Brain, Behavior*, 12(1): 1-27.
- Brandes, P., Dean, J.W., Dharwadkar, R. (1998). "Organizational Cynicism", *The Academy of Management Review*, 23 (2): 341-352.
- Carmeli, A., Gilat, G., & Waldman, D.A. (2007). "The Role of Perceived Organizational Performance in Organizational Identification, Adjustment and Job Performance". *Journal of Management Studies*, 44(6): 972-992.
- Cartwright, S. ve Holmes, N. (2006). "The Meaning of Work: The Challenge of Regaining Employee Engagement and Reducing Cynicism". *Human Resource Management Review*, 16(2): 199-208.
- Chirchir, R. (2016). "Demographic Factors and Job Satisfaction: A Case of Teachers in Public Primary Schools in Bomet County, Kenya", *Journal of Education and Practice*, 7(13): 152-158.
- Cüceloğlu, D. (1994). "İnsan ve Davranışı", 7. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Çağ, A. (2011). "Algılanan Örgütsel Adaletin, Örgütsel Sinizme ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma", Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Çelik, H. (2020). "Dönüştürücü Liderliğin Örgütsel Sinizm ve İş Tatmini Üzerine Etkisi: Turizm İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama", Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Çırakoğlu, H. (2010). "Örgütsel Özdeşleşme ve İş Doyumu İlişkisi", Yayımlanmamış Doktora Tezi, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çüçen, A. K., (2001) *Bilgi Felsefesi*, Asa Kitabevi, Bursa
- Davis, K. ve Nestrom, J.W. (1985). "Human Behavior at Work: Organizational Behavior", 7 Edition, McGraw Hill, New York, s.109.
- Dutton, J. E., Dukerich, J.M. ve Harquail, C.V. (1994). Organizational Images and Member Identification. *Administrative Science Quarterly*, 39 (2): 239-263.
- Eaton, J. A. (2000). "A Social Motivation Approach to Organizational Cynicism", Yayımlanmamış Doktora Tezi, York University Graduate Program to Psychology, Toronto.
- Edwards, M.R. (2005). "Organizational Identification: A Conceptual and Operational Review", *International Journal Of Management Reviews*, 7(4): 207-230.
- Erdoğan, İ. (1996). "İşletme Yönetiminde Örgütsel Davranış". İstanbul: Avcıol Basım Yayın.

- Eren, E. (2004). "Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi", 8. Baskı, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- Fındık, M.(2011)."Algılanan Örgütsel Desteğin, Örgütsel Özdeşleşme ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi Araştırması: Konya Aile Hekimleri Örneği", Yayınlanmamış Doktora Tezi,Selçuk Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Foot, N.N. (1951). "Identification as the Basis for a Theory of Motivation". American Sociological Review, 16 (1): 14-21.
- Gautam, T., Van Dick, R. & Wagner, U.(2004): "Organizational Identification and Organizational Commitment: Distinct Aspects of Two Related Concepts", Asian Journal of Social Psychology, 7(3): 301-315.
- George, J. M., & Jones, G. R. (1996). "The Experience of Work and Turnover Intentions: Interactive Effects of Value Attainment, Job Satisfaction and Positive Mood", Journal of Applied Psychology, 81(3): 318-325.
- Greenberg, J. , Baron, R. A. vd. (1995). "Behaviour in Organizations Understanding and Managing the Human Side of Work", Prentice Hall, Canada, s.159.
- Gür, D. (2006). "Özelleştirmenin İş Tatmini Üzerine Etkisi Kütahya Şeker Fabrikası AŞ Uygulaması", Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Hackman, J. R. ve Oldham, G. R. (1975). "Job Satisfaction and Job Performance: A Metaanalysis", Psychological Bulletin, 97:251-273.
- İrban, H. (2004). "Jandarma Okullar Komutanlığı Öğretim Başkanlığı Personelinin İş Doyumu ve Örgütsel Bağlılıkları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- James, M.S.L. (2005). "Antecedents and Consequences of Cynicism in Organizations: An Examination of the Potential Positive and Negative Effects on School Systems", Dissertation of Doctor of Philosophy, The Florida State University, Florida.
- Janićević, N., Kovačević, P., Petrović, I. (2015). "Identifying Organizational Factors of Job Satisfaction:The Case of One Serbian Company. Economic Annals, 73-104.
- Kainkan, M. (2015). "The Impact of Work Environment on Employees' Job Satisfaction in Saudi Electricity Company in Tabuk Region", Business Management Dynamics, 4(9): 35-50.
- Kalağan, G. (2009). "Araştırma Görevlilerinin Örgütsel Destek Algıları ile Örgütsel Sinizm Tutumları Arasındaki İlişki", Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Keleş, H.N. (2006). "İş Tatmininin Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisine İlişkin İlaç Üretim ve Dağıtım Firmalarına Yönelik Bir Araştırma", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kreiner, G.E. ve Ashforth, B.E. (2004). "Evidence Toward an Expanded Model of Organizational Identification", Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior, 25(1):1-27.
- Luthans, F. (1995). "Organizational Behavior", Mc Graw Hill Publishing, New York.
- Mael, F., & Ashforth, B.E. (1992). "Alumni and Their Alma Mater: A partial Test of the Reformulated Model of Organizational Identification", Journal of Organizational Behavior, 13(2):103-123.
- Mael, F.A., & Ashforth, B.E. (1995). "Loyal from Day One: Biodata, Organizational Identification, and Turnover among Newcomers", Personnel Psychology, 48(2): 309-333.

- Mantere, S. ve M. Martinsuo (2001), "Adopting And Questionning Strategy: Exploring The Role Of Cynicism And Dissent", 17th Egos-Europen Group For Organisation Studies Colloquium, Lyon, France.
- Metzger, M.D. (2004). A Qualitative Inquiry into the Formation of Beliefs in a Police Organization. Unpublished The George Washington University, Washington Dissertation,
- Miner, John B. (1992). Industrial Organizational Psychology. New York: Mcgraw-Hill International Editions.
- Mirvis, P.H. ve Kanter D.L. (1989). Combatting Cynicism In The Workplace, National Productivity Review; Autumn 1989; 8, 4; ABI/INFORM Globalpg.
- Nartgün, Ş.S., Kalay, M. (2014). "Öğretmenlerin Örgütsel Destek, Örgütsel Özdeşleşme İle Örgütsel Sinizm Düzeylerine İlişkin Görüşleri", Turkish Studies Dergisi, 9(2):1361-1376.
- Naus, A.J.A.M., (2007). Organizational Cynicism on The Nature, Antecedents, and Consequences of Employee Cynicism Toward The Employing Organization, Dissertation of Doctor of Philosophy, Maastricht University, 15-24.
- Naus, F, Iterson, A. V., Roe, R. (2007). Organizational Cynicism: Extending The Exit, Voice, Loyalty, And Neglect Model Of Employees' Responses To Adverse Conditions İn The Workplace. Human Relations, 60 (5), 683-718
- Özcan, E. D. (2011). "Kişilik Bakış Açısından Örgüt Yapısı ve İş Tatmini". İstanbul: Beta Yayınları.
- Özsöylemez, O. (2009). "Algılanan Liderlik Tarzlarının İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Örgütle Özdeşleşmenin Rolü", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü,İstanbul.
- Polat, M., Tokmak,İ. ve Meydan, C. H. (2010). "Personel Güçlendirme-Örgütsel Sinizm İlişkisinde Örgütsel Özdeşleşmenin Aracılık Etkisi, 9.Ulusal İşletmecilik Kongresi, Zonguldak, s.542-548.
- Polat,M.(2009)."Örgütsel Özdeşleşmenin Öncülleri ve Ardılları Üzerine Bir Saha Çalışması",Yayımlanmamış Doktora Tezi,Uludağ Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Puy, Gürcan.07.04.2020. "<https://www.iienstitu.com/blog/sinizm-nedir-orgutsel-sinizm-nedir>" adresinden alınmıştır.
- Reichers, A. E., Wanous, J. P. ve Austin, J. T. (1997). Understanding and managing cynicism about organizational change. Academy of Management Executive, 11(1), 48-59
- Riketta, M., Van Dick, R. (2005). Foci of Attachment In Organizations: A Metaanalytic Comparison of The Strength and Correlates of Workgroup Versus Organizational Identification and Commitment, December 2005, [Journal of Vocational Behavior](#), 67 (3): 490-510
- Scott, S.G. ve Lane, V.R., (2000) "A Stakeholder Approach to Organizational Identity", Academy of Management Review, 25(1):43.
- Smith, H, (1998), "Research Excellence and Departmental Climate in British Universities", Journal of Occupational and Organisational Psychology, 713, 261-282.
- Somuncuoğlu, A. B. (2013). "Psikolojik Güçlendirme ve İş Tatmini Arasındaki İlişki ve Bir Uygulama", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Subulan, E. (2015). "Örgütlerde Yaşanan Kişilerarası Çatışmaların Çalışanların İş Doyumu Üzerine Etkisi ve Bir Araştırma", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Telman, N., Ünsal, P. (2004). "Çalışan Memnuniyeti". İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Tokgöz E, Aytemiz S., O. (2013). "Örgütsel Güven, Örgütsel Özdeşleşme Ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Bir Devlet Hastanesinde Araştırma", Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, 10(39):61-76.
- Tolman, E. C. (1943). "Identification and the Post-War World". *Psychological Review*, 38(2): 141-148.
- Tolukan, E., Şahin, M.Y., Koç, M. (2016). "Jimnastik Antrenörlerin Örgütsel Özdeşleşme Düzeyleri ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi", *Electronic Turkish Studies*, 11(8):377-398.
- Tsamitis, D.H. (2009). "An Exploration of the Influence of Institutional Factors and Practices on Organizational Identification in Students Enrolled in Transnational University Partnership Programs", Unpublished Doctoral Dissertation, University of Pennsylvania.
- Turunç, Ö., & Çelik, M. (2010). "Algılanan Örgütsel Desteğin Çalışanların İş-Aile, Aile-İş Çatışması, Örgütsel Özdeşleşme ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Savunma Sektöründe Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(1):209-232.
- Tütüncü, Ö. ve Demir, M. (2003). "Konaklama İşletmelerinde İnsan Kaynakları Kapsamında İşgücü devir Hızının Analizi ve Muğla Bölgesi Örneği", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 2, İzmir.
- Tüzün, K. İ. ve Çağlar, İ. (2008). "Örgütsel Özdeşleşme Kavramı ve İletişim Etkinliği İlişkisi", *Journal of Yaşar University*, 3(9): 1011-1027.
- Van Dick, R., Wagner, U., Stellmacher, J., & Christ, O. (2004). "The Utility of a Broader Conceptualization of Organizational Identification: Which Aspects Really Matter?", *Journal Of Occupational and Organizational Psychology*, 77(2):171-191.
- Van Knippenberg, D. & Van Schie, E. (2000). "Foci and Correlates of Organizational Identification", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73(2):137-147.
- Vroom, V. (1964), "Work and Motivation", Wiley Publication, New York. West, M.A.,
- Witt, L.A., Patti, A.L. & Farmer, W.L. (2002). "Organizational Politics and Work Identity as Predictors of Organizational Commitment", *Journal of Applied Social Psychology*, 32(3):486-499.
- Yi, X. & Uen, Jin F. (2006). "Relationship Between Organizational Socialization and Organization Identification of Professionals: Moderating Effects of Personal Work Experience and Growth Need Strength", *The Journal of American Academy of Business*, 10(1):362-372.

Bolu’da Türk Dil Bayramı Kutlamaları (1932-1950)

Erol EVCİN⁹⁸

Özet

Türk İnkılap hareketi içinde Türk dilinin gelişimine bir devlet politikası olarak ciddi derecede önem verildiği Cumhuriyetin ilk yıllarında ilk kez 26 Eylül-5 Ekim 1932 tarihleri arasında olmak üzere Türk Dil Kurultayı düzenlenmiştir. Toplantı sırasında Kurultayın açılış gününün Türk Dil Bayramı olarak kutlanması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine takip eden yıllarda 26 Eylül günü bütün ülkede Türk Dil Bayramı olarak geniş ölçekli etkinlik programları ile kutlanmıştır.

Bu çalışma münasebetiyle dil ve kültür zenginliğiyle dikkat çeken Bolu vilayetinde düzenlenen Türk Dil Bayramı kutlamaları (1932-1950) müstakil bir araştırma konusu olarak ele alınmıştır. Bolu’daki etkinlikler Dil Bayramı kutlamalarının yereldeki yansımalarına başarılı bir örnek teşkil etmiştir. Bu etkinlikler vesilesiyle Türk dilinin Türk milleti için önemi, zenginliği, gelişim süreci ve gelişimini engelleyen unsurlar üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra Bolu’da Türk dili ile ilgili olarak yapılan çalışmalar ve bu hususta kat edilen mesafe değerlendirilmiştir. Bu suretle hem vilayet hem de ülke sathında Türk dilini korumaya ve geliştirmeye yönelik çalışmalara katkı sağlanmıştır. Kutlama etkinlikleri Türk dili gibi ortak bir kültürel unsur ve ülkü etrafında her kesimden halkın, idarecilerin, bilim insanlarının, basın mensuplarının, şair ve yazarların Bolu yerelinden ülke geneline kenetlenmesine vesile olmuştur. Kutlamaların farklı sosyal etkinliklerle de desteklenmesi bayramın Türk dili üzerinde yarattığı farkındalığı artırmış ve etkisini kuvvetlendirmiştir.

Çalışmada bayram kutlamaları kaynakların elverdiği ölçüde yıl temelli olarak takip edilmiştir. Çalışmanın temel kaynakları arasında “Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, “Bolu”, “Yeşil Bolu”, “Güzel Bolu” gazeteleri ve konu ile ilgili muhtelif telif-tetkik eser ve makaleler yer almıştır. Temin edilen bilgiler tasnif ve tahlil edilerek tenkit süzgecinden geçirilmiş ve özgün bir yorumla terkip yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada nitel araştırmalarda sıklıkla başvuru alan “doküman analizi yöntemi” tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dil Bayramı, Türk Dil İnkılabı, Türkçe, Mustafa Kemal Atatürk, Bolu

Abstract

In the first years of the Republic, when the development of the Turkish language was given serious importance as a state policy within the Turkish Revolution movement, the Turkish Language Congress was held for the first time between 26 September and 5 October 1932. During the meeting, it was decided that the opening day of the Congress would be celebrated as the Turkish Language Festival. Thereupon, in the following years, September 26 was celebrated throughout the country as Turkish Language Day with large-scale event programs.

On the occasion of this study, the Turkish Language Festival celebrations (1932-1950) held in the province of Bolu, which draws attention with its linguistic and cultural richness, were discussed as an independent research subject. The events in Bolu constituted a successful example of the local reflection of the Language Day celebrations. On the occasion of these events, the importance of the Turkish language for the Turkish nation, its richness, its development process and the factors that

⁹⁸ Doç. Dr. / Kültür ve Turizm Uzmanı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, erol.evcin@ktb.gov.tr.

hinder its development were emphasized. In addition, the studies on the Turkish language in Bolu and the progress made in this regard were evaluated. In this way, contributions were made to efforts to preserve and develop the Turkish language both in the province and in the country. The celebration events helped people from all walks of life, administrators, scientists, poets and writers, and members of the press unite from Bolu locality to the whole country around a common cultural element and ideal such as the Turkish language. Supporting the celebrations with different social events increased the awareness of the holiday on the Turkish language and strengthened its impact.

In the study, holiday celebrations were followed on a yearly basis as much as resources allowed. The main sources of the study included the "Presidential State Archives Republic Archives", "Bolu", "Yeşil Bolu", "Güzel Bolu" newspapers and various copyright-researched works and articles on the subject. The information provided was classified and analyzed, passed through a critical filter, and an original interpretation was made. In this regard, the "document analysis method", which is frequently used in qualitative research, was preferred in the study.

Key Words: Turkish Language Festival, Turkish Language Revolution, Turkish, Mustafa Kemal Atatürk, Bolu

Giriş

Türkçe, Türk kültürünün en belirleyici unsurlarından birini teşkil etmektedir. Türklerin tarih boyunca etkin bir millet olarak varlığını sürdürebilmesinin ve tarihe şekil verebilmesinin belli başlı nedenleri arasında kendilerine özgü bir dillerinin olması yer almaktadır. Dil ve kültür birliği Türklerin birlik ve beraberliklerini ve millî kimliklerini muhafaza etmeleri, nüfuz alanlarını genişletmeleri, gelişmeleri, ilişki içinde bulundukları kavim ve milletleri etkilemeleri, geçirdikleri badirelerin üstesinden gelebilmeleri ve dünya medeniyetine katkı sağlamaları hususunda esaslı bir rol oynamıştır.

Türk dilinin tarihini hiç şüphe yok ki Türk varlığının ortaya çıkışına kadar götürmek mümkündür. Bununla birlikte Türkçenin yazılı ürünlerle takibinin yapılabildiği 7. ve 13. yüzyıllardaki "Eski Türkçe" dönemi bu hususta araştırmacılara somut ve kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bu süreçte ses, biçim ve söz varlığı bakımından yalın ve açık bir yapı arz eden Türkçenin temel özellikleri Göktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerine yansımıştır. Türkler 11. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'ya, Karadeniz'in kuzey ve batısına doğru yayılmış; böylece Türkçe gelişimini iki büyük kol hâlinde sürdürmüştür. Bunlardan Eski Türkçenin devamı niteliğindeki "Kuzey-Doğu Türkçesi", Orta Asya ile Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Türkler arasında kullanılmış ve 15. yy.da gelişimini Kuzey (Kıpçak) ve Doğu (Çağatay) Türkçesi olmak üzere iki kol hâlinde devam ettirmiştir. Diğer büyük kol olan "Batı Türkçesi"nin 13. ve 15. yüzyıllardaki "Eski Anadolu Türkçesi" dönemi, yabancı unsurlar bakımından Batı Türkçesinin en duru devrini teşkil etmiştir. Buna karşılık Ural-Altay Dil Grubundan olan Türkçeye söz konusu dönemde Arapça ve Farsça gibi bambaşka kaynak ve yapıdaki Sami ve Hint-Avrupa dillerinden yabancı unsurlar da girmeye başlamıştır (Heyet, 2021: 48 vd.).⁹⁹ Bu gelişmeler ışığında Karamanoğlu Mehmet Bey'in 13 Mayıs 1277'de "*Şimden girü hiç kimesne kapuda ve dîvânda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayrı dil söylemeyeler.*" (İbn Bîbî, 1996: 209-210; Yazıcızâde Ali, 2009: 832) şeklindeki ifadesi Türkçe'nin diğer dillerin tahakkümüne uğramasına karşı tedbirli olmayı salık veren bir uyarı olarak dikkat çekicidir. Batı Türkçesinin 15. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları arasındaki "Osmanlı Türkçesi" döneminde ise Türkçeye giren kelime ve terkipler bir istila hâlini almış, bu durum karşısında Türkçedeki fiil kökleri bile değişikliğe uğramaya başlamıştır. Türkçenin yapısı ile uyum arz etmeyen bu yabancı unsurlar dilin doğal yapısını bozmuştur (Ergin, 1972: 16 vd.; Levend, 1972: 15 vd.). Türk millî kültürüne yönelik merakın ve araştırmaların arttığı 19. yy.da Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa,

⁹⁹ Kuzey-Doğu Türkçesinin çağdaş kolları Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur, Tatar, Başkurt Türkçeleri; Batı Türkçesinin çağdaş kolları ise Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz ve Türkiye Türkçeleri olarak ortaya çıkmıştır.

Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Muallim Naci, Ahmet Vefik, Ahmet Cevdet, Necip Asım, Emrullah Efendi, Veled Çelebi, Fuat Köseraif, Ebuzziya Tevfik, Tepedelenli Kâmil, Mehmet Necip ve Hüseyin Kâzım Kadri gibi birçok aydın Türk dilinin sadeleşmesi hususunda çaba göstermiştir (Öksüz, 2016: 18 vd.). Bu dönemde Gaspıralı İsmail'in *"Dilde, Fikirde ve İşte Birlik"* düsturu ve millî eğitim temelli Usul-ı Cedit Mektepleri Türk ellerinde geniş bir etki yaratmıştır. Gaspıralı, yazın hayatında kullandığı Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça terkipleri olabildiğince azaltarak Türk ellerindeki lehçelerden istifade etmiştir (Saray, 1993: 45 vd.). 20. yy. başlarında Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ali Canip (Yöntem), Kâzım Nâmi (Duru) ve Âkil Koyuncu gibi isimlerin "Genç Kalem" dergisi aracılığıyla başlattıkları "Yeni Lisan Hareketi" ise "Türkiye Türkçesi" ve "Millî Edebiyat Dönemi" için başlangıç teşkil etmiştir. Bu hareket: *"Millî bir edebiyat meydana getirmek için önce millî bir dile ihtiyaç vardır."* görüşünü benimsemiştir. Bu nedenle "Genç Kalem", Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren dilbilgisi kurallarının ve bu kurallara göre yapılan terkiplerin kaldırılması, Türkçeye Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerle yapılacak isim ve sıfat terkiplerinin Türkçenin kurallarına göre düzenlenmesi, konuşma ve yazı dilinin birbirine yaklaştırılması, İstanbul ağzının esas alınarak yeni bir yazı dili oluşturulması için çaba sarf etmişti (Öksüz, 2016: 77 vd.). Türk aydınlarının bir araya gelerek 1912'de kurdukları "Türk Ocağı" (Üstel, 2017: 55) ile akabinde bu ocakla bütünleşecek olan "Türk Yurdu" (Erkan, 2018: 101 vd.) dergisi de "Türkçülük" fikrinden hareketle Türk dili hususunda esaslı inceleme ve araştırmalarda bulunmuştur.

1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Diline Dair Çalışmalar

Türk milletinin kurtarıcısı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal, Türkiye Türkçesinin gelişimi hususunda da esaslı hamleleri yapan inkılapçı olmuştur. O, kökünü tarihten ve millî kültürden alan inkılap hareketleriyle yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin millî kimliğini kuvvetlendirmek istiyordu. Bu nedenle inkılap hareketi içinde dil ve tarih çalışmalarına özel bir önem veriyordu (İnan, 2007: 276). Hiç şüphesiz millî kültürün temel unsurlarından biri olan Türk dili bu anlamda birleştirici, bütünleştirici ve geliştirici özelliklere sahipti (Korkmaz, 1986: 794). Tabii olarak Gazi Mustafa Kemal, Türk dilinin kökenlerinin ve gelişiminin araştırılmasını, asırlarca yakın etkisi altında kaldığı Arapça ve Farsça asıllı kelime ve terkiplerden kurtararak sadeleştirilmesini bu hususta yapılacak temel çalışmalar arasında görüyordu. O'nun: *"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin gelişmesinde başlıca etkidir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."* (Arsal, 1930: 1) şeklindeki söylemi Türk diline duyduğu güveni, verdiği önemi ve bu dili geliştirmek hususunda izlenecek yolu göstermişti. Nitekim bu yöndeki ilk çalışmalardan olarak "Teşkilatı Esasiye"de 1923'te yapılan değişiklikler dâhilinde devletin resmî dili Türkçe olarak kaydedilmişti (Ceride-i Resmîye, 7 Şubat 1337). 1924'te Gazi Mustafa Kemal'in riyasetindeki İcra Vekilleri Heyeti'nin kararıyla İstanbul Darülfünunu Edebiyat Şubesi'ne bağlı bir ilim ve kültür yuvası olarak "Türkiyat Enstitüsü" kurulmuştu (RG, 12 Teşrîni sâni 1340). 1926'da Bakü'deki Birinci Türkoloji Kurultayı'na temsilci gönderen Gazi Mustafa Kemal, Türk dünyasındaki ortak dil ve alfabe konusundaki gelişmeleri de çok yakından takip etmişti (Theodor Menzel, 2017). Türk dilinin dünya dilleri arasındaki zenginliğini ortaya çıkarmak üzere yapılan en önemli hamlelerden biri de 1 Kasım 1928'de "Harf İnkılabı" ile Latin kökenli yeni Türk alfabesine geçiş olmuştu (RG, 3.11.1928). Takiben 1928'de bir halk eğitim kurumu olarak "Millet Mektep"leri açılmıştı (RG, 24.11.1928; RG, 16.10.1929). Gazi Mustafa Kemal'in bizzat Başöğretmen olarak görev aldığı bu harekette yeni Türk alfabesi ile halk kitlelerinin hızlıca okuryazar hâle gelmesi sağlanmıştı (Bayur, 1991: 77). Bunu: *"...Türkçeyi medeniyeti kemâliyle kavrayabilecek şiveli ve ahenkli bir ifade vasıtası hâline getirmek üzere"* yine Gazi Mustafa Kemal'in himayesinde 12 Temmuz 1932'de "Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC)"nin kuruluşu takip etmişti (Ruşen Eşref, 1933: 5-6; Sakaoğlu, 1991: 23). Amacı: *"Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak ve onu dünya dilleri arasında değerine yarasır yükseliğe erdirmek"* (Türk Dil Kurumu, 2007: 19) olan cemiyetin adı 1936'daki "Türk Dil Kurultayı"nda "Türk Dil Kurumu" (TDK) olarak değiştirilmişti. Atatürk'ün talimatları doğrultusunda kurum Türk dilinin sadeleştirilmesi, halkın konuşma ve yazı dili arasında birlik ve ahenk sağlanması, konuşma, edebiyat ve bilim dili olarak

Türkçenin kesin kurallarının tespit edilmesi için gayret gösterecekti. Ayrıca tarihî metinlerden ve yaşayan halk lehçelerinden tarama ve derlemeler yaparak kelime ve terim hazinesi oluşturacak, Türk ve Türkiye tarihine kaynaklık edecek bütün eski diller hakkında bilimsel çalışmalar yapacaktı (İnan, 1957: 479). Türk Ocaklarının yerini alan Halkevleri de 1932'den itibaren "Dil, Edebiyat ve Tarih Şubeleri" vasıtasıyla Türk dili, tarihi ve kültürüne yönelik çalışmalara başlamıştı. Söz konusu şubelerin görevi: *"Ana Türk dilinin hâlihazırdaki yazı ve edebiyatta kullanılmayan, fakat halk arasında yaşayan kelimeleri, ıstılahları, kadim millî masalları, atasözlerini araştırıp toplamak, millî tarihin mahalli safhalarına, bilhassa -eğer varsa- muhitteki göçebe Türk aşiretleri arasında olmak üzere alelumum kadim millî an'ane ve âdetleri tetkik etmek"* şeklinde tespit edilmişti (CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1932: 10). Maarif Vekili Dr. Reşit Galip; millî dilin, edebiyatın ve tarihin sağlam temeller üzerinde yükselmesini bu çalışmalarda elde edilecek başarıya bağlı görüyordu (Halkevleri 1932-1935, 1937: 15). Dil ve edebiyat çalışmalarının bir ayağı eski Türkçe eserlerdeki, halk dilinde yaşayan yazı diline henüz geçmemiş öz Türkçe sözleri, tabirleri, halk bilgisi ürünleri ile masalları ve atasözlerini toplamak; eski Türkçe ile hâlihazırdaki halk Türkçesinin dilbilgisi ve şive özelliklerini araştırmak üzere "Araştırma ve Derleme" faaliyeti idi. Diğer bir ayağı ise mevcut yazı dilinde kullanılan yabancı kökten sözlerin ifade ettiği kavramları anlatabilecek Türkçe kökten sözler bulup bunları yayınlamak, dile ait yol gösterici yazılar yazmak ve öz Türkçe sevgisini yaymak üzere "İleri Sürme" unsurlarını ihtiva ediyordu (CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1932: 10). TDTC'nin 1932'de başlatıp yürüttüğü söz derleme çalışmalarına halkevleri topladığı efsane, masal, öykü, atasözü, halk dilinde yaşayan ve sözlüklere girmemiş birçok söz ile önemli ölçüde katkıda bulunuyordu. Diğer yandan derlenen bu malzeme halkevi dergileri ve yayınları vasıtasıyla neşrediliyordu (Halkevleri 1932-1935, 1937: 14-27; CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, 1942: 4). Türk dilinin zenginliğini, anlatım gücünün üstünlüğünü ortaya koyan bu çalışmalar dil inkılabında hızlı ve etkin adımlar atılmak suretiyle mümkün olmuştu. 1933'te İstanbul Üniversitesi'nde, 1935'te ise Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde "Dilbilim" derslerinin verilmeye başlanması da kayda değer gelişmeler arasındaydı (Aydın, 2010: 27-28; Aksan, 2000: 8 vd.). 1934'te 2 cilt hâlinde "Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi"nin ve ardından biri Osmanlıcadan Türkçeye, diğeri Türkçeden Osmanlıcaya olmak üzere 2 cep kılavuzunun yayınlanması dil çalışmalarının ilk somut ürünleri arasında yer almıştı. Bunun yanı sıra matematikten başlanarak pozitif bilimlere Türkçe terimler kazandırılmış, bizzat Atatürk'ün yazdığı "Geometri" kitabı buna başarılı bir örnek teşkil etmişti. Türk dilinin tarihi dönemlerine ilişkin sözlük, araştırma eserleri ve kaynak eserler yayınlanmıştı. Uygur Sözlüğü, Kitabü'l-İdrâk li-Lisanü'l-Etrak, İbni Mühenna Lügati, Çağatay, Kırgız, Yakut ve Çuvaş Sözlükleri, Muhakemetü'l-Lügateyn, Oğuz Kağan Destanı, Orhun Âbidelerini de içine alan Eski Türk Yazıtları, Uygur dönemine ait bazı metinler, Kutadgu Bilig ve Divân-ı Lügati't-Türk'ün tercümesi, tıpkıbasımı ve indeksi bu süreçte yayınlanan eserler arasındaydı (Korkmaz, 1994: 417-419). Bütün bu çalışmaları tamamlayıcı bir unsur olarak Atatürk hayata gözlerini yumarken TDK'ya da Türkiye İş Bankası nakit ve hisselerinden kâr payı bırakmak suretiyle bu kuruma verdiği önemi bir kez daha göstermiş ve söz konusu kurumun çalışmalarına sürdürülebilir bir katkı sağlamıştı (Ercilasun, 2022: 17).

2. Birinci Türk Dil Kurultayı ve Türk Dil Bayramının Kabulü

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk dilinin gelişimine hizmet etmek üzere gerçekleştirilen önemli bir etkinlik de yine Gazi Mustafa Kemal'in fikir, planlama ve talimatlarıyla 26 Eylül-5 Ekim 1932 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan "Türk Dil Kurultayı" olmuştu. İlk kez toplanan Kurultaya yerli ve yabancı dil bilimciler, devlet yetkilileri, gazeteci, yazar ve sanatçılar katılım sağlamıştı. Kurultayın müzakere programı kapsamında Türk dilinin menşei, mevcut durumu, tarihî ve gelecekteki gelişimi, halk dilinde devam ederken yazı dilinde sönmesine dair incelemeler, asri ve medeni ihtiyaçları

ele alınmıştı. TDTC Reisi Sâmih Rifat Bey'in konuşmasıyla açılan Kurultayın reisliğine TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa, yardımcılıklarına da Maarif Vekili Reşit Galip ve TDTC Reisi Sâmih Rifat Bey seçilmişti. 9 gün devam eden Kurultayın oturumları, sunumları ve tartışmaları Cumhur reisi Gazi Mustafa Kemal tarafından bizzat takip edilmişti. Gazi, toplantılar esnasında notlar almış ve dil bilimcilerle fikir alışverişinde bulunmuştu (Sakaoğlu, 1991: 25-27). Kurultayda TDTC Nizamnamesi kabul edilmiş, kurumun yetkili kurulları, yöneticileri ve çalışma programı belirlenmişti. Nizamnameye ayrıca Kurultayın takip eden süreçte en az iki yılda bir olmak üzere toplanması doğrultusunda bir madde eklenmişti (Türk Dili Tetkik Cemiyeti Nizamnamesi, 1932: 4-5).

Kurultayın en önemli kararlarından biri de herhangi bir tartışmaya konu olmaksızın üyeler tarafından genel bir kabulle "Türk Dil Bayramı"nın ilan edilmesi olmuştu. Türk Dil Kurultayı'nın toplanması Türk dilinin gelişimi için çok önemli bir hamle olarak görülmüş ve Kurultaya katılan bir kısım üye bu hadiseyi bir bayram olarak telakki etmişti. Galatasaray Lisesi Muallimi, Şair ve Yazar Halit Fahri (Ozansoy) Bey toplantılar devam ederken Kurultayın açılış günü olan "26 Eylül gününün TDTC'nin Dil Bayramı günü olması" hususunda Kurultay Encümenine bir takrir vermişti. 4 Ekim'deki müzakereler sırasında Aksaray Mebusu Besim Atalay da artık milletin kendi diliyle söyleyip, dinleyeceğini ve okuyacağını ifade ederek: "Bir haftadır beni birçok saygı değer arkadaşlarım kutluladılar. Beni sevindiren bu büyük bayramı ben de çok büyük milletime kutlularım. Bayram milletimin bayramıdır. Bayram Türk budununun bayramıdır." diyerek benzer yönde bir tutum sergilemişti. Ondan daha evvel bir konuşma yapan Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü ise: "Kurultayın 26 Eylül'deki ilk gününün Millî Rönesans için bir başlangıç teşkil ettiğini ve bunun Türk inkılâbının en tabii ve belki en azametli bir neticesi" olduğunu ifade etmişti. Kurultayın son günü olan 5 Ekim'de TDTC Nizamnamesi görüşülmüş, bu münasebetle Türk Dil Kurultayının 2 yılda bir toplanmasına ilişkin madde ele alınırken Halit Fahri (Ozansoy) Bey de söz almıştı. Bu sırada Köprülü'nün yukarıda değindiğimiz sözlerine atıfta bulunarak: "Biz bunu hissediyoruz. Fakat o günü mekteplerimizde bir bayram olarak tes'it edelim. Çocuklarımıza dilden kurtuluş günü olduğunu sözlerle, maziden alınmış ibret levhalarıyla anlatalım; dil inkılâbının temel taşı teşkil edecek olan gençliğin ruhu bu ideale saplanacağından Dil Bayramının o gün tes'idini teklif ediyorum...Bu ruhu gençliğe aşılama için Millî Dil Bayramı olmak üzere 26 Eylül gününün bütün memleketlerimizde, halkevlerinde tes'idini teklif ederim" demişti. Darülfünun Müderrislerinden Yusuf Şerif (Kılıçel) Bey tarafından bayram ilanının TBMM'nin yetkisi dâhilinde olduğu belirtilince Başkan Kâzım Bey, Halit Fahri Bey'in takririnin Kurultayın kendi teşkilatı dâhilinde bir bayramı öngördüğünü yani TDTC'nin kendi teşkilatı arasında konferanslar vermek gibi etkinliklerle bu bayramın kutlanmasının teklif edildiğini, bunun için de kanuna gerek olmadığını vurgulamıştı. Bu doğrultuda Kurultay Başkanı tarafından "26 Eylül gününün TDTC'nin Dil Bayramı günü olduğu" maddesi oylamaya sunulmuş ve bu madde Kurultay üyelerince kabul edilerek, söz konusu ibarenin TDTC Nizamnamesine eklenmesi kararlaştırılmıştı (Birinci Türk Dili Kurultayı, 1933: 415, 449-456). Bu şekilde TDTC Nizamnamesinde: "Birinci Türk Dil Kurultayı'nın toplandığı 26 Eylül gününün cemiyet üyeleri arasında Dil Bayramı olarak kutlulanması"na ilişkin bir madde yer almıştı (Türk Dili Tetkik Cemiyeti Nizamnamesi, 1932: 4-5). Türk Dil Bayramı, ana dile duyulan sevginin ve ilginin bir yansıması olarak görülmüyordu (Korkmaz, 1994: 416). Bayram 1933'te yalnız cemiyetin merkezinde bir kabul töreni ile kutlanmıştı. TDTC 1934'te İkinci Dil Kurultayı'nın da toplanması münasebetiyle bu bayramı daha geniş çaplı olarak, bütün ülke sathında ve halkevlerini de işin içine dâhil ederek kutlamaya karar vermişti (Türk Dili, 6 Eylül 1934: 1, 2).

Bu şekilde Kurultay sonrasında gerekli hazırlıkların tamamlanmasıyla ilk kez bütün ülkede 26 Eylül 1934'te olmak üzere ve takip eden yıllarda da devam etmek suretiyle "Türk Dil Bayramı" kutlamaları icra edilmeye başlanmıştı. Dil Bayramı kutlama törenleri TDTC'nin belirlediği program çerçevesinde halkevleri tarafından hayata geçiriliyordu. Halkevlerinin Dil, Edebiyat ve Tarih Şubeleri bu etkinliklerde doğrudan sorumluluk üstleniyordu (Çeçen, 2018: 137, 145). TDK Genel Yazmanı Harun Reşit Tankut'un

da belirttiği üzere Halkevlerinin Dil-Edebiyat Kolları TDK'nın yurt içine uzanan teşkilatı olarak görülüyordu. Türk dilinin gelişmesi hususundaki görevlerini TDK'dan aldıkları talimat doğrultusunda yerine getiren halkevlerinde hayat bulan "halkçılık" ve "milliyetçilik" ilkeleri okuryazarlarla halk dili arasındaki ayrılığı gidermek üzere önem arz eden iki temel unsur durumundaydı. Türk dilinin unutulmuş zenginlik ve güzelliklerinden faydalanmanın yollarını aramak gerekiyordu. Bu millî ödevi başarmaya çalışan TDK'nın ve halkevlerinin bu konudaki anlayışı ve gayreti kısa sürede umut veren sonuçlara ulaşmıştı. Atatürk'ün bıraktığı kutsal emanetlerden biri olan Dil İnkılabı türlü zorluklara rağmen kökleşmeye devam ediyordu. TDK faydalı birçok eser meydana getirmiş, binlerce terim üzerinde çalışarak bunları yayınlamıştı. Halkevleri Dil ve Edebiyat Kolları bütün bu çalışmalarda TDK'ya büyük bir destek olmuş ve ortak çalışmalar verimli sonuçlar doğurmuştu (BCA, 490.01.9.45.17).

Ülke sathında yürütülen dil çalışmaları Türk Dil Bayramı kutlamaları vesilesiyle halka mâl ediliyor ve daha görünür kılınıyordu. Etkinlikler kapsamında TDTC tarafından vilayet merkezlerine gönderilen tamimler doğrultusunda İstiklâl Marşı ile başlayan kutlamalar açılış konuşmaları, millî marşlar, söylevler, şiirler, temsiller, konserler, çeşitli gösteriler ile devam ediyordu. Etkinliklerin birkaç güne yayıldığı da oluyordu. Tören ve bütün bu etkinlikler bir rapor halinde TDTC merkezine gönderiliyordu (Özüçetin, Kara ve Bolat, 2017: 254-255; Alpaslan ve Kocaoğlu, 2022: 1699-1719; M.K. Aydın-M. Aydın ve Kaya, 2016: 9; Muşmal ve Gümüş, 2022: 269-289). Dahası Türk Dil Kurultaylarına Halkevlerinin Dil, Edebiyat ve Tarih Şubelerinden temsilciler gönderiliyor, bu temsilciler Kurultayda alınan kararları hayata geçirmek üzere şehirlerine taşıyorlardı. Atatürk de Türk dili ile ilgili meselelerin konuşulmasına, tartışılmasına, bu hususta yapılan çalışmaların değerlendirilmesine ve Türkçenin Türk milleti için arz ettiği önemin dile getirilmesine vesile olmasını istediği Türk Dil Bayramına büyük önem veriyordu. Örneğin Dolmabahçe Sarayı'nda doktor kontrolünde hasta yatağındaiken bile Türk dili ile ilgili çalışmalara katkı sağlamak üzere 26 Eylül 1938'deki Türk Dil Bayramını değerlendirmek istemişti. Bu vesileyle Afet İnan ile diğer yetkililere İstanbul Radyosu'nda yayınlanmak üzere Türk dilinin önemine ve bu hususta yapılmasını öngördüğü koruma ve geliştirme çalışmalarına dair düşünce ve beklentilerini dile getirmişti.

3. Atatürk Döneminde Bolu'da Türk Dil Bayramı Kutlamaları

Türkiye'nin dört bir yanındaki diğer halkevleri gibi Bolu Halkevi de kurulduğu 1932'den itibaren üstlenmiş olduğu millî kültürü koruma ve geliştirme görevi doğrultusunda büyük bir özveri, azim ve kararlılıkla çalışıyordu. Anadolu'nun zengin dil ve kültür özellikleriyle dikkat çeken Bolu vilayetinde Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi tarafından yürütülen dil, edebiyat, halk kültürü ve tarih çalışmaları günden güne gelişme göstermiş ve bu çalışmalardan kısa bir zaman içinde başarılı sonuçlar alınmaya başlanmıştı. Takip eden yıllarda Bolu Halkevi'ne bağlı olarak teşkil edilen Düzce, Gerede, Mudurnu ve Göynük Halkevleri de bu tür faaliyetlerin içinde bulunmuştu. Örneğin yapılan ilk çalışmalardan olarak, Türk Dil Kurultayı ve TDTC tarafından belirlenen esaslar ve alınan kararlarla uyumlu bir şekilde Türkçe kelime toplama işi halkevleri tarafından yerli halk ile iş birliği halinde sürdürülüyordu. Öz Türkçenin kökleşmesi ve yayılması hususunda muhtelif vesilelerle halka konferanslar veriliyordu. Toplanan dil ve edebiyat ürünleri "Duygular" ve "Abant" gibi halkevi dergileri ve muhtelif yayınlar aracılığıyla halkla ve ilim dünyası ile paylaşılıyordu. 18-23 Ağustos 1934 tarihleri arasında toplanan İkinci Türk Dil Kurultayı'nda Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri, tarihi akışı, filolojisi ve dil inkılabının anlamı ve hedefleri tartışılmıştı. Kurultayda alınan en önemli kararlardan biri de bir "Sentaks Anketi Programı" oluşturulması yönünde çalışmalara başlanması olmuştu. Bu program TDTC tarafından bütün halkevleri gibi Bolu Halkevi'ne de gönderilmişti. Anketin amacı: *"Türk konuşma dilinde cümle ve terkiplerin yapılış tarzlarını ve bir cümle içinde fail, fiil ve mütemmimlerin vaziyetini araştırmak"* olarak belirtilmişti. Programa göre, her il ve ilçede bulunan Derleme Kurulları ile Halkevlerinin Dil-Edebiyat ve Tarih Komiteleri sentaks malzemesi taramak ve tabii kaynaklara ulaşmak

suretiyle halk dilinin cümle ve terkip özelliklerini araştıracaktı (Türk Dili, 6 Eylül 1934: 5-6, 22-25). Bu doğrultuda Bolu Halkevi de “Sentaks Anketi Programı” üzerinde incelemelere başlamıştı (Evcin, 2023: 159 vd.).

Bu çalışmalara ek olarak, bütün ülkede olduğu gibi 26 Eylül 1934’ten itibaren Bolu’da da “Türk Dil Bayramı” kutlanmaya başlanmıştı. Etkinlik öncesinde TDTC tarafından gönderilen “Dil Bayramı Programı”na göre 26 Eylül günü Ankara ve İstanbul Radyolarında TDTC üyeleri tarafından “dil savaşı” ve Dil Bayramı hakkında söylevler verilecekti. Halkevlerinde TDTC’nin vilayet merkez ve kaza şube heyetleri olan Dil, Edebiyat ve Tarih Komitelerinin nezareti altında kutlama merasimi yapılması ve “dil savaşı”nın Türk milletinin varlığı ve yükselmesi hususundaki etkilerini vurgulayacak konferanslar verilecekti. Bu konferansların birer örneği TDTC merkezine gönderilecek, bunlardan uygun görülenler de cemiyet bülteninde yayınlanacaktı. O gün merkez ve vilayetlerdeki bütün gazeteler “dil savaşı” üzerine yazılar yazacak veya en azından bir sayfalarını öz Türkçe yazılara ayıracaktı. Cemiyet bu çalışmaların neticelerinden haberdar edilecekti (Türk Dili, 6 Eylül 1934, s.1, 2). Görüldüğü üzere Türk dili hususunda yapılan çalışmalar, konuya verilen önemi göstermek üzere bir “savaş” olarak görülmüş ve bu durum etkinlik programında özellikle vurgulanmıştı. Bu program Bolu Halkevi tarafından halka dağıtılmıştı. İlk kez kutlanan bayram gününü Bolu halkı heyecan içinde karşılamıştı. Şehrin her tarafı Türk bayraklarıyla süslenmişti. Bolu Halkevi’ndeki radyo vasıtasıyla halk, bilim insanlarının konuya ilişkin konferanslarını ve hatiplerin söylevlerini dinlemişti (Ülkü, Ağustos 1935: 479). Kutlamalar çerçevesinde her mektepte talebelere ilk derslerinden önce muallimleri tarafından “Dil İnkılabı” hakkında bilgi verilmiş ve “Dil ve Düşünce” arasındaki ilişki anlatılmıştı. Halkevi Reisi, halkın bayramını kutlamak üzere bir konuşma yapmıştı. Dil, Edebiyat ve Tarih Kolu Temsilcisi Muallim Ahmet Zuhuri, üyelerden Muallim Hamdi ve Baha Bey tarafından da Türk İnkılabı etrafında icra edilen dil çalışmaları hakkında bilgi verilmiş, Türk dilinin ahengi ve zenginliği örneklerle anlatılmıştı. Bayram şerefine gece halkevi sinemasında ücretsiz sinema gösterimi yapılmıştı. Türk dili ve edebiyatı hakkında halkın yoğun ilgiyle takip ettiği konferanslar verilmişti. Bu konferanslar daha sonra CHP Genel Merkezi’ne de sunulmuştu (BCA, 090.01.13.71.5).

Türk dili özellikle Dil Bayramı vesilesiyle vilayetin resmî basın organı olan Bolu gazetesinde de ele alınıyordu. Örneğin bu yıllarda Ankara Üniversitesi’nde öğrenci olan Geredeli Kemal Bulut gazetede yer alan makalesinde dilin bir milletin köklerini olduğu kadar medeni anlayışını da ortaya koyan izler taşıdığını vurgulamış, dolayısıyla Türk dilinin de Türk milletinin medeni kabiliyetini gösteren önemli bir unsur olduğunu belirtmişti. Bulut’a göre dil, millet birliğini sağlamlaştıran ilk bağ idi. Osmanlı Devleti’nin her alanda olduğu gibi dil konusunda da büyük bir zafiyet içinde olduğunu gözlemlemek mümkündü. Ülkede Arapça ve Acemce unsurlar barındıran saray dili halkın anlayamayacağı bir şekil almıştı. Bir milletin kendi öz dilini konuşmaması dünya nezdinde saygınlığını yitirmesi ve gülünç bir duruma düşmesi için yeterli bir sebepti. Türk milleti kurduğu cumhuriyetle her alanda büyük başarılarla imza atarken Türk dilini de ihmal edemezdi. Türkçe akla uygun, ince, zengin, köklü bir dil olduğu kadar halkın da dili idi. Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe de karşılığını bulmak mümkündü (Bulut, 12 Eylül 1935: 1).

Dil Bayramı kutlamaları kapsamında icra edilecek tören için CHP Genel Sekreterliğinden halkevlerine önceki yıl olduğu gibi 1935’te de bir program gönderilmişti. Buna göre 26 Eylül 1935’te TDTC radyodan bilgilendirici mahiyette yayın yapacak ve bu yayınlar Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Şubeleri tarafından halka ulaştırılacaktı. Halkevleri Dil Bayramı için hazır hâlde bulunacak, icra edilecek törenlerde

okunacak şiirler, söylenecek söylevler öz, sade, anlaşılır bir Türkçe ile icra edilecekti. Konular genel olarak Türk kültür varlığının, Türk dilinin köklülüğü ve bütün dillere kaynak teşkil eden eski ve ana bir dil olduğu üzerine odaklanacaktı (Bolu, 19 Eylül 1935: 2). Bu doğrultuda Bolu Halkevi yetkilileri de gerekli hazırlıkları yapmış ve icra edilecek Dil Bayramı kutlamaları için bütün Bolu halkını halkevine davet etmişti (Bolu, 26 Eylül 1935: 1). Buna göre saat 15.00'da İstanbul ve Ankara radyolarından naklen verilen program takip edilmiş, ardından yerel etkinliklere geçilmişti. Konuya ilişkin olarak Yazar Talat Emin Bey Bolu gazetesinde yayınlanan makalesinde şunları ifade etmişti (Emin, 26 Eylül 1935: 1).

“Bugün ‘Türk Dili Kurultayı’nın 3. yıl dönümünü kutluyoruz. Türk dili yabancı dillerden bugün kurtuldu. Bugünü Türk ülkesi içinden gelen coşkun bir varlıkla kutlulayacaktır. Türk dili; bütün yeryüzü kültür dillerine kaynak olan en eski ve ana bir dildir. Bunu bütün acun kabul etmiş ve Türk varlığına yeniden inanmıştır. Türk devriminin her yoldaki savaşı bu ülküsünde de kendine yeni bir çıkış açmış, öz dilini özel bir bölüm içine ayırarak yabancı dillere yol vermiştir. Niçin yabancı diller bizim olsun? Üzkes (elbette) sayısız yüzyılların soysallığını (medeniyetini) içine gömen yüce Türk’ün de öz bir dili vardı. Bunu da ulu önderlerimizin yüksek ekeliği ile (dehası ile) başardık. Bu ünlü ve mutlu devrimin verdiği sonuçta, yabancı diller dilimizden ayrıldı. Artık seviniyoruz. Gönümüz kıvanç dolu...”

Aynı gün Düzce’de de halkın toplandığı yerlere konulan radyo ve hoparlörler vasıtasıyla Ankara’daki Kurultay takip edilmişti. Dil İnkılabının öz Türkçe üzerinde yaptığı değişiklikler muhtelif toplantı ve söylevlerle halka anlatılmıştı. Bu çerçevede 300 kişilik bir dinleyici kitlesine Ortaokul Müdürü Seyfi Bey tarafından Türkçe hakkında verilen konferans başarılı bir örnek teşkil etmişti (BCA, 490.1.0.0.982.808.192-194).

Takip eden süreçte de Bolu gazetesinde Türk dilinin özelliklerine ve köklülüğüne dair makaleler yayınlandığı görülmektedir. Örnek olarak TDK Üyelerinden Baha Arıkan’ın Türk dilinin Latin ve Yunan dilleri üzerindeki etkisi üzerine kaleme aldığı bir makale Bolu gazetesinde de yayınlanmıştı. Arıkan bu suretle: *“Nereye baksam atalarımın miras bir medeniyet görüyorum; kulağımı ne tarafa çevirsem en eski lisanımdan bir ses işitiyorum. Diğer milletlerin söyledikleri, lisanımız arasına karışan ecnebi kelimeler cümlesi, bende eski lisanımdan tekrar içime aldığım kelimeler suretiyle geçiyor”* diyerek Türk dilinin birçok köklü dile temel teşkil ettiğini ispata çalışmıştı. Bu bağlamda Etrüsklerin Türklüğü ve Etrüsk dilinin diğer diller üzerinde etkisi hususunda bilgi vermek, birçok kelimenin etimolojisini incelemek suretiyle bu kavmin ve dilin Türklük ve Türkçe ile bağlantılarını ifade etmek istemişti (Arıkan, 13 Ağustos 1936: 1; Arıkan, 20 Ağustos 1936: 1).

“Üçüncü Türk Dil Kurultayı” 24-31 Ağustos 1936 tarihleri arasında yine Dolmabahçe Sarayı’nda toplanmıştı. Bu münasebetle Türkiye’ye gelen yabancı dil âlimleri şerefine Türk Tarih Kurumu adına Asbaşkan Afet İnan bir çay ziyafeti vermişti. Etkinliğe katılan Atatürk katılımcı ilim insanlarıyla ayrı ayrı ilgilenmiş ve dil meseleleri hakkında görüşmüştü. Bu sırada: *“Dünya dil âlimlerinin Türk âlimleriyle beraber çalışmaları dil ilminin şimdiye kadar halledilmediği birçok güçlüklerin hâllini kolaylaştıracaktır. Bundan büyük hakikatler de meydana çıkacaktır.”* diyerek bilim insanları arasında yürütülecek ortak dil çalışmalarına verdiği önemi dile getirmişti (Bolu, 27 Ağustos 1936: 1). Kurultayda, Türkçe’nin en eski medeniyet dillerinden biri olduğu ve diğer dünya dillerine ise kaynaklık ettiği doğrultusunda “Güneş Dil Teorisi” (Tankut, 1936: 11) ortaya atılmış ve tartışılmıştı (Üçüncü Türk Dil Kurultayı, 1937: 37 vd.).

CHP Genel Sekreterliğinden halkevlerine gönderilen 8 Ağustos 1936 tarihli yazıyla Kurultay çalışmalarının devam edeceği 4 gün için kutlama programları hazırlanması, bu programlarda Türkçenin zenginliği, ana dil olması, Dil İnkılabının anlam ve önemi üzerinde durulması ve halkın bu etkinliklere katılımının sağlanması istenmişti (BCA, 490.01.3.13.15). Kurultaya Bolu Halkevi tarafından delege sıfatıyla Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi Başkanı ve Orta Mektep Müdürü Behiç Enver Koryak yollanmıştı. Koryak, dönüşünde Bolu Halkevi'nde Kurultayda edildiği izlenimlere dair bir konferans vermişti. Halkevi salonunda 800 kişi tarafından ilgiyle dinlenen konferansta Koryak özellikle Kurultayda konuşulan "Güneş Dil Teorisi" hakkında Türk ve yabancı bilim insanlarının tezlerinden bahsetmişti. Halkevinde benzer şekilde birçok idareci tarafından Türkçenin dünya nazarındaki kıymeti ve önemi hakkında söylevler verilmişti. Türk Dil Bayramı öncesinde bir bayram havasında kutlanan Kurultay vesilesiyle şehrin her tarafı, resmî ve hususi kuruluşlar ve evler bayraklarla süslenmiş, 4 gün boyunca çeşitli etkinlikler düzenlenmişti (Bolu, 27 Ağustos 1936: 3). Bu etkinliklere Mudurnu Halkevi Başkanı Ahmet Sanalan ile CHP İlçe Başkanı Mehmet Atalay tarafından geniş bir çaplı bir kutlama programı örnek olarak verilebilir. Buna göre söz konusu program, etkinlikten bir gün önce kaymakamlık aracılığıyla devlet dairelerine, halkın yoğun olarak bulunduğu yerlere, kahvelere bırakılmış ve tellal bağırılmak suretiyle duyurulmuştu. Resmî ve hususi binalar, cemiyetler ve evler, dükkânlar bayraklarla donatılmıştı. Etkinlik münasebetiyle Mudurnu'da 24 Ağustos 1936 sabahı Halkevinin Spor, Temsil ve Güzel Sanatlar Şubeleri muhtelif etkinlikler için hazır bulunmuştu. Hava çok sıcak olmasına rağmen halk etkinliğe yoğun bir ilgi göstermişti. Saat 14.00'da Cumhuriyet Okulu alanında bandonun çaldığı İstiklâl Marşı ile başlayan tören halkevi adına Sanalan'ın spor alanında verdiği bir söylevle devam etmişti. Bu söylev aşağıda aynen aktarılmıştır (BCA, 490.1.0.0.1166.96.4):

"Sayın arkadaşlar, büyük Türk dilinin 5. devrim yılını kutlulamak için sizi çağırdık. Bugün 3. Büyük Dil Kurultayı bu anda toplanmış ve Atatürk'ün kurduğu yaratış kaynaklarında öz dilimizin varlığını gösterebilmek için savaşa başlamıştır. Her gün bir deha ile yarattığı devrimleri millete işaret eden Atatürk 1928 yılı ağustosunda yeni Türk alfabesini büyük bir üstünlükle meydana getirerek asırlarca kullanılan ve milleti cehalete götüren yabancı alfabeyi yurttan fırlatıp kovmuştu. Yeni alfabe ise Türk diline sosyal dünyada hakkını vermiştir. Bundan sonra Türk'ün ana dilini yabancı dillerden kurtararak temiz bir hale koymak için 26 Eylül 1932'de Dolmabağca Sarayı'na topladığı dilciler ve bilgenlerle Birinci Dil Kurultayı'nı yaratmış ve devrim tarihimize sonsuz bir yol daha açmıştır. Beşinci yılını kutladığımız bu büyük ve tarihsel dil gününün hepimiz için mutlu olacağına inanımız vardır. Saltanat ve imparatorluk devrinde bu neslin hiçbir zaman affedemeyeceği suçlarından en başta geleni Türk'ün öz dilini ihmal ederek, yetiştirmeyerek, onun değerini bilmeyerek öz Türkçeyi uçurumlara götürmüş olmasıdır.

Sayın dinleyicilerim, hepiniz bilirsiniz ki Osmanlı İmparatorluğu'nun düzme dili halkın diline geçmeyen ve uydurma, köksüz bir dildir. Şehirlilerin ileri gelenleri, devlet adamları, yani dar bir tabaka bu dili konuşurken halkın büyük bir kısmına yabancı bir lisan konuşuluyor gibi geliyordu. Osmanlı dili yıllarca hükmünü sürdüğü zamanlar temelsiz olmasından sürekli bir varlık olamadı ve yurdun özü bulunan köylüsüne yabancı kaldı. Bir ulusun yaşaması için kendi öz dilini konuşması lazımdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sarsılıp yıkılmasına sebep olan şeylerden birincisinin de dil ayrılığı olduğuna şüphe edilemez. Osmanlı İmparatorluğu kendi sınırları içinde yaşayan başka milletlerin dil ayrılığı üzerinde durmak yükünü kendine mâl etmemekle beraber kendi öz Türkçe diliyle de bir ayrılık yapmıştır. Türk dili o kadar zengin o kadar büyüktür ki Orta Asya'dan koparak Avrupa, Afrika ve deniz aşırı Amerika'ya kadar yayılmış ve diğer milletlerin öz dillerine temel olmuştur. Kılıç, süngü ve kalem devriminden sonra dil devrimine layık olduğu önemi vermek bugün bu üstün dil bayramını büyük önderin yüksek varlığına ve büyük devrimine, gönümüzü ve günümüzdeki minnetleri ve içten gelen sevinçleri büyük Türk dâhisi Kemal Atatürk'e borçlu olduğumuzu, saygı ve bağlılığımızı anar hürmetle selamlarım."

Söylevden sonra bando ve sporcular Atatürk büstünü selamlar vaziyette resmigeçitte bulunmuştu. Çarşı, hükümet ve belediye binalarının önünden Cumhuriyet ve Dil Marşları söylenmek suretiyle geçilerek halkevi önüne gelinmişti. Gerçekleştirilen etkinlik programına dair haberler tüm yurda ve İstanbul gazetelerine telgrafla bildirilmişti. Halkevi salonunda dil konuşmaları yapılmıştı. Akşama doğru bayraklarla donatılmış parti parkına ve spor alanına gidilmiş, sporcular burada gösteri yapmıştı. Bando ise bir yandan Gençlik, Cumhuriyet ve Dil Marşlarını çalmıştı. Akşam saat 18.00'dan 22.00'a kadar ince sazın verdiği konser dinlenmişti. Park ve spor alanı lüks lambalarıyla aydınlatılmış, resmî ve hususi binalarla evlere ise fenerler asılmıştı. Saat 24.00'ta halk hep bir ağızdan söylenen Cumhuriyet Marşı eşliğinde dağılmıştı. İkinci gün halkevinde bando ve ince saz devam etmiş, gençler arasında Türk dili hakkında konuşmalar yapılmış ve Türk dilinin önemi üzerinde durulmuştu. Akşam her taraf fenerlerle aydınlatılmıştı. Saat 17.00'da bandonun çaldığı Cumhuriyet Marşı eşliğinde parti parkına gidilmiş, burada Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi tarafından bir konser verilmişti. Halkevi Spor Şubesi üyelerinden Hikmet Durukan'ın akşam vakitlerinde Türk dili hakkında verdiği söylev yüzlerce kişiden oluşan halkın alkışlarıyla karşılanmıştı. Durukan tarafından verilen söylev ise şu şekilde idi (BCA, 490.1.0.0.1166.96.5):

“Sayın bayanlar, baylar; bugün Dil Kurultayı’nın 5. yıl dönümüdür. Bu sevinçli gün 4 gün, gece gündüz sürecektir. Arkadaşlar, Bir ulus bir harbi, bir hükümet kurmak savaşını kazanabilir. Fakat bir ulusun kurduğu hükümetin çizdiği hududun sınırlarını genişletmesi için gerekli olan esaslar vardır. İşte onlardan en önde geleni öz dil işidir. Edebiyat dil ile belirir. Dil işini de her savaş gibi bunu da yapacağız. Biz bu milleti, bu hükûmeti yaşatmak istiyoruz ve yaşatacağız. Yurttaşlar, bizim atalarımız Orta Asya’nın yüksek, yalçın, sarp kayalarla çevrili yaylalarını aşarak acuna ilk medeniyeti yaymıştır. Biz böyle bir ulusun evlatlarıyız. Türkler at üstünde doğar, at üstünde ölür. Türklerin beşikleri de mezarları da attır. Böyle cesur, duygulu, medeni bir milletin şüphesiz özlü, ölmez bir dili ve edebiyatı da vardır. İşte biz buna ermek istiyoruz. Arabın, Acemin tesiri altında kalan Selçuk Türkleri, Osmanoğulları neler okumadılar, neler öğrenmediler. Söz gelimi ‘mefailün faul mefailün faul’ bu bir esas değildir. ‘Mefauler, müsteffüller, fauller’ bizim veznimiz değildir. Bu bir Arap deveçisinin şarkılarından alınma kiresik bir şekildir. Söz gelimi nesirde ‘içi gayretle doldu’ demek sanki cahillikmiş gibi Arabın, Acemin saçma kelimelerinden karışık olan ‘zevâyâ-yı sandukayı sinesi malamalı gencine himmet oldu’ demek bir âlimlik, bir malumat şınaslık, bir hikmeti furuşlukmuş.

Biz Arap değiliz, biz Acem de değiliz. Biz Türk’üz. Bizim için Türk kelimesi, Türkçe lügat. Bu dil işinin zorluğuna katlanan büyüklerimiz bıkmadan usanmadan uğraşıyorlar. Bu savaşı da başarıyorlar. Türk için zor yoktur. Biz din bayramını da dil bayramını da bilenlerdeniz. Ne mutlu bize Türk’üz. Ne şeref bize Atatürk’ün evlatlarıyız.”

Bu söylevi takiben gece yarısından sonraya kadar millî oyunlar oynanmış, takiben halk: “Yaşasın Atatürk, Yaşasın Türk Dili ve Büyük Kurultayı” sesleriyle sevinç içinde dağılmıştı (BCA, 490.01.0.0.166.96.4). Türk Dil Kurultayı münasebetiyle Mudurnu’da düzenlenen etkinlikler kapsamında 3. gün de gündüz vakti halkevinde etkinlikler devam etmişti. Akşama doğru ise parti parkında konser başlamış, Spor Kolu tarafından futbol karşılaşması düzenlenmişti. Akşam 20’de Temsil Şubesi üyelerinden Emin Soykan tarafından bir söylev verilmiş ve bu söylev yüzlerce kişiden oluşan

halkın alkışı ile karşılanmıştı. Soykan'ın vermiş olduğu söylev şu şekilde idi (BCA, 490.01.0.0.166.96.3-4):

“Saygıdeğer yurttaşlarım, hepimizin içten gelen bir kıvançla kutlulamağa toplandığımız bugün Büyük Dil Kurultayımızın 5. yıl dönümüdür. Coşkun bir sevinçle bu günü kutlularken sizlere dilimizin, edebiyatımızın geçirmiş olduğu devrimlerden bir parça bahsetmek istiyorum. Milattan binlerce sene evvel Orta Asya'nın göbeğinde yaşayan ve tarihin muhtelif devirlerinde dört tarafına akınlar yapan ecdadımızın kendine has bir dil ve edebiyatı vardı. Bu dil basit ve sade olmakla beraber çok ruhlu ve candan idi. Yer yuvarlağı üzerinde çok geniş bir toprağa yayılmış olan ve tarihin en eski zamanlarından bugüne kadar sürüp gelen öz dilimizin türlü çağlar ve yerlerde şekilce, manaca birçok değişmelere uğraması pek tabiidir ve öyle de olmuştur. 13. asırdan itibaren dilimiz Arap ve Acem kelime ve terkiplerinin esareti altına girmeye başlamış, 16 ve 17. asırlarda Arap-Acem Edebiyatı kemâlini bulmuş ve artık işte bu karışık dil anlaşılabilir bir hale gelmişti ki ancak bundan ileri gelenlerden pek mahdud bir zümre zevk alıyor ve anlayabiliyordu. Dilimizde yabancı kelime ve terkiplerin hüküm sürdüğü bu asırlarda öz Türk dilimizle şiirler, romaniler yazan birçok halk saz şairleri yetişmiş ise de bunlara kıymet verilmemiş ve edebiyatımızda ne yazık ki isimleri bile anılmamıştır.

Yıllarca bu milleti ikiye ayırarak yaşayan bu kaide mevcudiyetini 19. asır ortalarına kadar devam ettirmiştir. Yıllarca dilimizi gaip ettirerek yaşayan bu Divan Edebiyatı da 19. asır sonlarında yerini Arap Edebiyatı'na vererek ortadan kalkmaya yüz tutmuştur. Dilimizdeki bu Arap ve Acem kelime terkiplerini kaldırmak fikri Tanzimat devrinde uyanmıştır. O devrin tanınmış simalarından başta Şinasi olmak üzere Ziya Paşa, Namık Kemal ve Şemsettin Sami gibi edip ve şairlerimiz öz dilimizle yazılar yazmaya çalışmışlardır. Meşrutiyet devrinde ise Türkçülük asıl tesirini Ziya Gökalp ve arkadaşlarının sürekli çalışmaları sayesinde dilde ve edebiyatta göstermiştir. Bu zamana kadar dilin ve edebiyatın sadeliği hakkında söylenen sözler ferdi olup bir halka hâlinde kalmıştı. İşte Ziya Gökalp ve arkadaşları Selanik'te neşre başladıkları Genç Kalemler adındaki yazıları ile lisan hakkında söylenen bu söz halkalarını birbirine bağlayarak bir zincir vücuda getirmişlerdir. Bir tarafta yabancı kelimeleri kovmak için mücadeleler yapılırken diğer tarafta bazı Tanzimatçılar da eskiyen Arap ve Acem Edebiyatı'nın devamına çalışıyor ve bunların kalkmasıyla dilimizin fakirleşeceğini zannediyorlardı. Türk kâmûsunu dolduran bu yabancı kelimeler iki kısma ayrılmıştı. Birinci kısım halk arasında da asıl Türkçesi unutulmuş ve Türkçeleşmiş kelimelerdi: Kalem, mürekkep, halk gibi fakat dilimizde karşılığı bulunan şeb, ap, şems gibi daha binlerce kelimelerde vardı ki bunlar dilimizin başına mâl olmuş değildi. Bunları ancak mahdud bir kısım edebiyatçılarımız kullanıyorlardı. Dilimizde karşılığı bulunan birçok yabancı terkiplerin kalkmasıyla binlerce yabancı kelimeler de koltuk değneklerini atmış bir alil gibi yere serildi. Nasıl ki bir nehir sağa sola çalkalanarak yatağını bulursa işte dilimizde böyle yıllarca çalkalanmalardan sonra nihayet yatağına girmeye başlamıştı. Büyük önderimiz Atatürk 1928 yılı yazında yaptığı harf inkılabıyla hem okuyup yazmayı kolaylaştırmak ve hem de dilimizdeki yabancı kelimelerin şekillerine değişiklikler vererek onları Türk dili ve alfabesine uygun bir hâle koymuştur.

Yurttaşlarım: İşte arka arkaya devrimler yaparak bizi bugünkü üstünlüğe kavuşturan Atatürkümüz 1932 senesinde Dolmabağca Sarayı'nda topladığı birçok bilgenlerle öz Türk dilimizin ana köklerini meydana çıkarmak üzere Dil Kurultayı'nı kurmuş ve bugüne kadar yapılan araştırmalar sonunda unutulmuş binlerce kelime kökü meydana çıkmıştır. İşte bu Dil Kurultayımızın 5. yıl çalışmasını kutlularken büyük önderimiz Atatürk'ü, ulusunu candan saygı ve bağlılıklarım ile selamlarım.”

Bu söylevin ardından İctimai Yardım Şubesi adına halkevi başkanı dünyadaki dillerin temeli ve en eskisi olduğunu belirttiği Türk dilinin Osmanlı Devleti döneminde ihmal edildiğine, Cumhuriyet Türkiye'si'nin ve Atatürk'ün dil çalışmalarına verdiği üst düzey önemle öz dilin yabancı dillerin etkisinden kurtulduğuna dair bir söylev vermişti. Halk söylevin ardından coşkun bir şekilde: *"Yaşasın Atatürk, Yaşasın Cumhuriyet Türkiye'si"* ifadeleriyle zeybek ve millî oyunlara başlamış ve etkinlik gece 24'e kadar devam etmişti (BCA, 490.01.0.0.166.96.4). Kutlamaların 4. gününde de sabah vakitlerinde bando ile sporcular Cumhuriyet ve Dil Marşı eşliğinde ilçenin her tarafını dolaşmış, öğleden sonra spor alanında bir futbol maçı yapılmıştı. Saat 17.00'da bando İstiklal Marşı ile Cumhuriyet Marşını çalmış, ardından Güzel Sanatlar Kolu Saz Heyeti konser vermişti. Saat 20.00'da ise Temsil Kolu gençleri tarafından bir müsamere düzenlenmişti (BCA, 490.01.0.0.166.96.4).

Türk Dil Kurultayı'na dair bu etkinliklerden bir ay kadar sonra bu kez de Dil Bayramı Bolu'da kapsamlı bir program dâhilinde kutlanmıştı. Bayram münasebetiyle bütün resmî daireler, müesseseler ve evler bayraklarla donatılmıştı. 25 Eylül akşamı halkevinde konser verilmiş ve konferanslar dinlenmişti. 26 Eylül'de ise hatipler tarafından verilen Türk dili konferanslarının yanı sıra şiirler okunmuş ve birçok şehrin resimlerinin gösterildiği bir projeksiyon sunumu yapılmıştı. Etkinliklerde Dil İnkılabının anlam ve önemi üzerinde durulmuştu. Behiç Enver Koryak verdiği konferans sırasında özellikle Üçüncü Dil Kurultayı'nda tartışılan Güneş Dil Teorisi ile Türk ve yabancı ilim insanlarının husustaki tezlerinden bahsetmişti (Bolu, 1 Birinci Teşrin 1936: 1). Gazi Terbiye Enstitüsü Edebiyat Şubesi mezunlarından Saffet Aykun Bolu gazetesinde yayınlanan makalesinde Türk İnkılabının Anadolu kadar dünyayı da etkilediğini; köklü, metotlu, ilmî ve evrensel özelliklere sahip olduğunu vurgulamıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında millî tarihe doğru esaslı adımlar atıldığını, ardından 1928'de yeni Türk harflerinin kullanılmaya başlanmasıyla kültür inkılabının yeni bir safhaya girdiğini, 1932'de TDTC'nin kurulduğunu ve ilk Türk Dil Kurultayı'nın toplandığı belirtmişti. Bu gelişmeler neticesinde Türk dilini Arap ve Fars etkisinden kurtarmak ve bütün varlığıyla dilin özelliklerini ortaya koyarak sadeleştirmek ve zenginleştirmek için mücadeleye girilmişti. Türk dilinin Arap, Fars, Yunan ve Latin dillerine geçmiş kökleri bu suretle incelenmeye başlanmıştı. Avrupalı ve Amerikalı bilginler de Kuzey Hint ve Çin'de, Sibirya'da, Orta ve Ön Asya'da yaptıkları araştırmalarla Türk dilinin zenginliğine işaret etmişti. Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nda ortaya atılan Güneş Dil Teorisi'nde dünya dilleri ile Türk dilinin ortak bir köke ve geçmişe sahip olduğu savunulmuştu. Aykun: *"26 Eylül Dil Bayramı, dil devrimimizin dil savaşında kazandığı yüce zaferin bayramıdır."* diyerek Dil Bayramının diğer millî bayramlar gibi Türk milletin kutsal bir bayramı olduğunu ifade etmişti. Dili her alanda ilerleyişin anahtarı ve sosyal tarihin en önemli unsuru olarak değerlendiren Aykun, öz dile yabancı etkilerin girmesini ülkeye bir tabur düşman askerin girmesi kadar tehlikeli görüyordu. Bu nedenle meseleyi bir kurum davası değil, millet davası olarak görmek suretiyle bu hususta her vatandaşın üzerine düşen görevi yerine getirmesi gerektiğini ifade etmişti. Aykun, başka bir yazısında zaman zaman ateşlenen tartışmalar çerçevesinde "Millî Edebiyat Meselesi"ni ele almıştı. Eski ve yeni edebiyatın Türk toplumunun ruhunu yansıtmaktan uzak olduğunu kaydetmişti. Osmanlı klasik dönem edebiyatçılarının şarkın mistik düşüncelerinin etkisi altında asırlarca "gül"den, "bülbul"den, "şarap"tan bahsettiğini, yeni edebiyatçıların ise garba yönelerek garbın şekil ve tekniğinin yanı sıra ruhunu da almak gibi bir hata yaptığını belirtmişti. Servet-i Fünuncular Anadolu yerine aristokrat bir muhit içinde yaşayan kozmopolit insanların ruhlarını tahlil etmişti. Yaşantılarında ve edebiyatlarında alafranga özentisi dikkat çekiyordu. Eserlerde canlanan tipler hassasiyetleri mariz dereceye varan ve gerçeklikten uzak insanlardı. Aykun, söz konusu dönem itibarıyla sanatkarlardan gerçek hayata uygun ve inkılabın havasını teneffüs etmiş tipler yaratmalarını bekliyordu. Örneğin William Shakespeare eserlerinde tam anlamıyla bir İngiliz, Friedrich Schiller ise bir Alman idi. Bir Fransız romanı ile İtalyan romanını birbirinden ayıran özellik modern edebiyatlarda ortak bir özellik gösteren "şekil" değil, kalıp içindeki "ruh" ve "öz" idi. Pierre Loti, İstanbul'dan

bahsederken ne kadar Fransız kalmışsa Türk yazarlar da diğer milletlerden bahsederken o kadar Türk kalmalıydı. Sanat dünyasında en değerli şahsiyetin en millî şahsiyet olduğunu vurgulayan Aykun, Türk edebiyatında Anadolu'nun havasını teneffüs ettirmeyen, Türk toplumunun varlıklarını gösteremeyen edebiyatın millî olarak değerlendirilemeyeceğini vurgulamıştı. Türk şiirinde Atatürk'ün de vurguladığı gibi Türk ruhunun ahengini duymak, Türk romanında ise Türk karakterini bulmak gerektiğini ancak bu şekilde dünya edebiyatında orijinallik ve fark yaratılabileceğini belirtmişti. Millî Edebiyatın taklit ve tercümeden, iptidai görüş ve düşünüşten öte olgunlaşma ve genişleme devirlerini geçirmiş modern bir edebiyat olduğuna değinmişti. Aykun: *"Biz sanatkârlarımızdan Türk ruhunu işleyerek o asil ruhtan millî bir edebiyat heykeli yapmalarını istiyoruz."* diyerek bu husustaki beklentilerini dile getirmişti (Aykun, 1 Birinci Teşrîn 1936: 3).

Dil Bayramı kutlamaları 26 Eylül 1937'de Bolu'da Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi'nin organizasyonu ile 600 kişinin hazır bulunduğu Halkevi Konferans Salonu'nda kutlanmıştı. Merasim 8.30'da halkevi bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile başlamış, şube üyelerinin şiir ve söylevleriyle devam etmişti. İlk olarak Seyfi Bey kürsüye gelmiş ve Şair Halit Fahri Ozansoy'un Atatürk'e yazdığı *"Kurtarıp esaret zincirlerinden / Dün bize yepyeni bir vatan verdin. / Kalbimiz sızlarken bin bir yerinden, / Ey Gazi, bizimle sen beraberdin"* şeklindeki şiiri alkışlar arasında okumuştur. Ardından Şair Yahya Kemal'in Türk dili ve edebiyatı hususundaki çalışmalarından bahsetmişti. Gazi Paşa İlkokulu Öğretmenlerinden Meb'use Hanım'ın alkışlarla karşılanan söylevinde eski şairlerle yeni şairlerin kullandıkları Arap ve Acem harfleriyle öz Türkçe kelimeler arasındaki farkı dile getirmişti. Vahap Bey ise eski ve yeni dili karşılaştırdığı bir konuşma yapmıştı. Mustafa Avni Mengü de yeni Türkçe ile yazdığı iki şiirini okumuştur. Dil Bayramı hakkında söylev veren Cahit Bey'in okuduğu şiirlerin ardından merasim sona ermişti (BCA, 490.1.0.0.982.808.80; Bolu, 30 Eylül 1937: 1). Konuya ilişkin olarak Bolu gazetesinde S. Yusufoglu, 1937'de toplanan Türk Dil ve Tarih Kurultayı'nı ele almıştı. Kurultayda yerli ve yabancı ilim insanları tarafından doğudan batıya giden Türklerin dil ve kültür unsurlarıyla dünya medeniyetine büyük bir katkı sağladığı ortaya konulmuştu. Ancak batı medeniyeti ilham aldığı bu değerleri daha yüksek mevkilere taşıırken Türkler bu hususta ihmalkâr davranmıştı. Kurultayda tartışılan en önemli konu Güneş-Dil Teorisi olmuştu. Buna göre Türklerin ihtiyaçlarını karşılayan Türk dili çok saf ve temiz bir yapıya sahipti. Fakat bu dil zamanla bünyesine dâhil olan yabancı kelimelerle kaynaşarak halihazırdaki durumuna gelmişti. Buna karşılık Anadolu'da birçok köy ve kasaba ağzında Türk dilinin saf ve temiz şeklini görmek mümkündü. Kurultayda alınan kararlar neticesinde, Türk dili içinde boğulduğu yabancı kelimelerden temizlenerek eski saf ve temiz şekline kavuşturulacaktı. Bu suretle Türk İnkılabı kapsamındaki dil çalışmalarında da önemli bir mesafe katetmek mümkün olacaktı (Yusufoglu, 30 Eylül 1937: 1).

Bolu gazetesinin 10 Ağustos 1938 tarihli nüshasında Türk alfabesine ve Atatürk'ün Harf İnkılabına ilişkin sözlerine yer verilmişti. Bu vesileyle ülkede okuma yazma oranının düşük olmasında Türk dilinin yapısı ile uyum arz etmeyen eski alfabenin etkili olduğu, Harf İnkılabı ile Türk dilinin kendini daha iyi ifade edebileceği, Türk milletinin yeni harfleri birkaç yıl içinde tamamen öğrenerek medeniyet yolunda hızla ilerleyeceği vurgulanmıştı. Gazeteci ve Yazar Esat Yılmaz kaleme aldığı bir makalede dünyanın gıpta ile takip ettiği Atatürk'ün inkılap hareketi içinde Harf İnkılabının önemli bir yer tuttuğunu ifade etmişti. Atatürk harf inkılabını 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu'nda Türk milletine müjdelemişti. Yılmaz, eski harflerle çocukların yıllarca okuma yazmayı öğrenemediklerini, okuduklarını da kısmen anlayabildiklerini ifade etmişti. Harf İnkılabı sayesinde okuma çağındaki bir çocuğun 4 ay gibi kısa bir sürede eline aldığı kitabı ve gazeteyi yanlışsız okuyabilecek seviyeye gelebildiğini, Millet Mekteplerinde de her yaştan vatandaşın okuma ve yazmayı kısa sürede öğrenebildiğini belirtmişti. Askere gelen gençler ise 3 ay kadar sonra kendi el yazısı ile ailelerine mektup yazabilecek seviyeye gelebiliyordu.

Harf İnkılabı, ülkedeki okuryazar oranının %80'lere ulaşmasını sağlamıştı. Her kesimden halk dünyada olup biteni öğrenebilecek, fikrini anlatabilecek ve resmî işlerini takip edebilecek bir seviyeye gelmişti (Yılmaz, 10 Ağustos 1938: 1).

Dil Bayramının 6. yıl dönümü münasebetiyle İçişleri Bakanlığı'ndan halkevi başkanlıklarına gönderilen 21 Eylül 1938 tarihli bir yazıda; kutlama günü saat 18.00'de Ankara ve İstanbul Radyolarının İstanbul merkezinde birleştirileceği ve TDK adına bir söylev verileceği bildirilmişti. Radyosu olan halkevleri bu söylevi dinledikten sonra kendi programlarına devam edecekti. Radyosu olmayan halkevleri ise bayramı kendi düzenleyecekleri programla kutlayacaktı. Etkinliklerde dil çalışmalarında katedilen mesafe vurgulanacak ve ilgili vekillere tebrik telgrafı çekilecekti (BCA, 490.01.4.18.24). Bu talimatın gereğini yerine getiren Bolu'da da 26 Eylül 1938'de gündüz resmî daireler, muhtelif müesseseler, mektepler, evler ve dükkânlar bayraklarla süslenmişti. Bolu Halkevi'nin düzenlediği program çerçevesinde saat 18.00'da Ankara ve İstanbul Radyosu vasıtasıyla verilen konferanslar dinlenmişti. Halkevinde saat 20.30'da Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi Başkanı Şahap Süslüoğlu günün anlam ve önemine değinen bir açılış konuşması yapmıştı. Ardından Feyzi Cumhuriyet İlkokulu muallimelerinden Hayriye Hanım ile Orman Okulu ikinci sınıf talebelerinden Şevket Aykun birer konferans vermişti (Bolu, 29 Eylül 1938: 1). Aykun konferansında şunları dile getirmişti (BCA, 490.1.0.0.982.808.6).

"Sayın dinleyicilerim, 26 Eylül 1938 günü bugün, bu gece; eşsiz ve didinerek yaptığımız inkılapların biri olarak Dil İnkılabının 10. yıl dönümünü kutluyoruz. Yurttaşlarım, 9 Ağustos 1928 gecesı büyük önderimiz Kemal Atatürk, Sarayburnu'nun parkında bütün bu sahillerin bizim olduğu günden beri yapılan harikaların en büyük ve asilini yarattı. Ulusunun sevgisi ile hâlellenmiş olan dahî başını demin sulara batan güneşten bin kat daha manalı, hiç sönmez bir güneş gibi yüzbinlerce kalabalığa içten gelen sevgiyle büyük Türk İnkılabını müjdelemiştir.

Yurttaşlarım, Cumhuriyetin millî kültür alanındaki en önemli başarılarından biri de Harf ve Dil İnkılabıdır. Yıllardan beri Arap alfabesi olan Türk alfabesi bu uzun zaman içinde bir türlü bu harfleri kendisine ısındıramamıştı. Çünkü eski Arap harfleri ile Türkçe okuyup yazmak çok güç ve uzun yıllara muhtaç bir işti. Vakıa biz bu alfabeyi yıllarca kullandık. Fakat artık Türklüğün öz dili bunu kabul edemezdi ve edemedi. Çünkü öğrenilmesindeki zorluk Türklük âleminde tahsilin darlaşmasına sebep olmuştur. Nihayet 1928'de sona erdirilmiş ve yeni Türk alfabesine başlanmıştır. Bu alfabe öz dilimiz olan Türkçeye uygun olmakla beraber medeni âlemde arsiulusal yazı vasıtası olarak bir şekil aldı. Bunun en büyük adımı yurttan okuryazar nispetini %95 gibi mühim bir orana yükseltmesidir. Büyük devrimden sonra da her alanda olduğu gibi Türklüğün kültür istiklali için en nurlu güneşi Kemal Atatürk, Türk kültürünü çorak yollardan çevirerek sulak ve verimli bir alana götürmek için her yıl başta bizzat kendi bulunarak kurultaylar açmıştır. İşte yurttaşlarım, acunda hiçbir hekim büyük Ata kadar hastasını dinleyememiş ve sağlam bir karar verememiştir. O baş yurdun birçok yerlerini dolaşarak halka yani bizlere hocalık edip, yeni bir ruh aşılamıştır. Bu münasebetle bu mukaddes gecede ona içten gelen saygı ve hürmetler."

Bu konferansın ardından Öğretmen Fazilet Hanım da Şair Mithat Cemal Kuntay'ın "On Beş Yılı Karşılarken" şiirini okumuştı. Etkinlikte yer alan bütün hatipler halkın alkışı ile karşılanmıştı (Bolu, 29 Eylül 1938: 1). Yazar Osman Ferda Güley ise 29 Eylül 1938 tarihli Bolu gazetesinde yer alan "Dilimizin Bayramı" başlıklı makalesinde Türk dilinin tarihî safhalarına değinmişti. Bu münasebetle: *"Dil demek*

ulus demektir. Eski Avusturya-Macar İmparatorluğunu pay edenler onu 7 ülkeye değil, 7 dile ayırdılar. Nerede başka bir dil söylenirse orası başka bir ülke sayıldı. Bir dille konuşanlar varlıkça da birdir. Aynı dil söyleyenler bir bayrak altında yaşasalar bile yine başka varlıklardır!” diyerek düşüncelerini özetlemişti. Takip eden satırlarda Atatürk’ün dil çalışmalarına verdiği önemi dile getirerek, ülkenin millî birlik ve beraberliği hususunda Türk dilinin oynadığı role temas etmişti (Güley, 29 Eylül 1938: 1-2).

4. Cumhur reisi İsmet İnönü Döneminde Bolu’da Türk Dil Bayramı Kutlamaları

Atatürk’ün manevi mirası durumunda olan Dil İnkılabı çerçevesinde Türk Dil Bayramı, Cumhur reisi İsmet İnönü döneminde de kutlanmaya devam edilmişti. Kutlamalarda Atatürk dönemindeki coşku ve heyecan devam ettirilmeye çalışılsa da bu süreçte başlayan İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında ülkede çok partili hayata geçiş sürecinde yaşanan siyasi gerginlikler buna imkân tanımamıştı. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’nı takip eden yıllarda, Dil Bayramlarını tertip eden halkevleri Demokrat Partililerin talepleri doğrultusunda kapatılma tehdidi ile karşılaşmıştı. Bu doğrultuda CHP ile Demokrat Parti arasında yaşanan tartışmalar bayramların kutlanma şekli ve içeriği hususunda olumsuz bir etki yaratmıştır.

Atatürk’ün hayatını kaybettiği yılı takip eden 1939 yılı etkinliklerinin gerek Türk milletini yasa boğan bu hadise gerekse İkinci Dünya Savaşı’nın yarattığı menfi etkiler nedeniyle sönük geçtiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık ilk Türk Dil Kurultayının 8. yıl dönümü olan 1940’ta Türk Dil Bayramı bütün ülkede kutlanmıştı. Söz konusu günde halkevlerinde yapılan toplantılarda Atatürk’ün dil çalışmaları, Cumhur reisi İsmet İnönü’nün koruyucu başkanlığı altında TDK’nın faaliyetleri ve 8 yıllık süreç içinde başardığı işler üzerinde konuşmalar yapılmıştı. Bayram gününün Bolu merkez ve ilçe halkevlerinde de arz ettiği önem çerçevesinde zengin bir program ile kutlandığı anlaşılmaktadır (Bolu, 26 Eylül 1940: 2).

Atatürk’ün hastalığı ve ebediyete irtihali, takip eden süreçte ise ortaya çıkan II. Dünya Savaşı nedeniyle Dördüncü Türk Dil Kurultayı bir öncekinden ancak 6 yıl sonra yapılabilmisti. Ankara’da, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Konferans Salonu’nda Cumhur reisi İsmet İnönü’nün himayesinde 10-15 Ağustos 1942 tarihleri arasında düzenlenen Kurultayda “Türkçe Bükünlü müdür?”, “Millî Eskilikler ve Türkçe”, “Dil İnkılabı Programı ve Gramerin Dildeki Önemi”, “Türk Dilinde Islaha Muhtaç ve Islahı Kolay Bazı Noktalar”, “Nispet Eki î = -cek”, “Tıp Terminolojisi Reformu” ve “Terimler” başlıkları altında 7 tez ileri sürülmüştü (Dördüncü Türk Dil Kurultayı, 1943: 241 vd.). Türk Dil Bayramı kutlamalarına hazırlık yapılan 1942 yılı Eylül ayı içinde İ. Sadi Öztürk adlı yazar Bolu gazetesinde yayınlanan bir makalesinde dil konusunu işlemişti. Bu münasebetle son zamanlardaki en önemli meselelerden birinin dil davası ve bu davada elde edilecek başarı oranı olduğunu ifade etmişti. Öztürk’ün ifadeleriyle dil, sosyal bir müessese ve yaşayan bir unsur olarak hayat içinde birçok etki ile karşılaşarak sürekli değişime uğruyor ve geliyordu. Her fert içinde yaşadığı toplumun diliyle konuşmaya mecburdu. Sosyal bünyeden çıkmayan hiçbir kelimenin halk arasında yerleşmesi mümkün değildi. İnsan kitlelerinin birbiriyle temas kurma mecburiyeti bütün dilleri birbiriyle ilişkili hâle getirmişti. Bu nedenle sürekli etkileşim halinde olan dilde yabancı unsurların bulunması kaçınılmazdı. Arap âlemi ile daima temasta kalan Türk medeniyeti şüphesiz ki etki altında kalmış ve özellikle İslamiyet’in etkisiyle Türk dili Arapça ile yakın bir ilişki içine girmişti. Buna karşılık Türk dili kuvvetli yapısı ile Arapçanın ağır cenderesi altında bile şahsiyetini kaybetmemişti. Hâlihazırda Türkçede yabancı unsurlar vardı. Fakat esas ve dilbilgisi bakımından Türk dili başlı başına bir varlıktı. Türkçedeki yabancı kelime ve terkipleri atmakla tam

anlamıyla Türk benliğini ifade eden bir dil ortaya çıkmış olacaktı. En mühim mesele, alınacak bu unsurların yerine nasıl bir kural uygulanacağı ve hangi Türkçe karşılıklar koyulacağı idi. Şüphesiz ki bu esas yine Türk sosyal bünyesine dayanacak ve onu ifade edecekti. Bu suretle halkın duygu ve düşüncelerine uygun kelimeler bulunacak, gerekirse icat edilecekti. Bu büyük davanın hâlli yine millete kalıyordu. Milletçe kavranmazsa, bir zorunluluk olarak algılanmazsa bu davada başarı elde etmek zordu. Türk milleti bu gerekliliğin farkına varmıştı. Artık bu yolda hızlı bir şekilde ilerliyordu (Öztürk, 10 Eylül 1942: 1). Kaleme aldığı bir başka yazı münasebetiyle de Öztürk, dilin bütünüyle bir milleti ifade ve temsil ettiğini vurgulamıştı. Ülke Türk kültür hayatının önemli bir hadisesi durumundaki “Türk Dil Kurultayı”nın 10. yıl dönümünü kutlamaya hazırlanıyordu. 10 yıl önce başlayan Kurultay çalışmalarının meyveleri de bütün milletçe toplanmaya başlamıştı. Öztürk, dil davasını bir millet davası olarak görüyordu. 26 Eylül günü yapılacak bayram da yabancı kültürlerin saldırısına uğrayan Türkçenin temizlenmesine karar verildiği ilk Kurultay gününün heyecanı ile kutlanacaktı. 10 yıl önceki bu anlamlı günde Dolmabahçe’de toplanan Kurultay “dünyanın en güzel dili olan” Türkçeyi bünyesine giren yabancı unsurlardan temizleme ve yeni çalışmalarla zenginleştirme kararını vermişti. Dil İnkılabının yaratıcısı olan Atatürk dil davasını gerçekleştirmek üzere yine millete başvurmuş ve bu inkılabı da millete mâl etmişti. Bu suretle dil çalışmaları gün geçtikçe gelişmiş, yabancı kelimelerin Türkçe karşılıkları Türk bünyesine uygun bir şekilde tespit edilmişti. Amaç bir tek yabancı unsur bırakmadan Türk dilini en millî hâliyle muhafaza etmektir (Öztürk, 24 Eylül 1942: 1).

26 Eylül 1942’de Dil Bayramının 10. yıl dönümü TDK Ana Tüzüğü ve Kurultay kararları neticesinde belirlenen program çerçevesinde kurum üyeleri, halkevleri, Türk basını ve Türk milleti tarafından kutlanmıştır. Bu program CHP Genel Sekreterliği ile Matbuat Umum Müdürlüğü’ne, Anadolu Ajansı’na ve Ankara Radyosu aracılığıyla halka duyurulmuştur. Söz konusu program doğrultusunda halkevlerinde gün boyunca kutlama etkinlikleri düzenlenmiştir. Akşam 19.45’te Ankara Radyosu’nda TDK adına bir söylev verilmiş ve bu söylev radyosu olan halkevlerinde dinlenmiştir. Türk gazete ve dergileri 26 Eylül tarihli ve takip eden nüshalarında Türk Dil İnkılabı ve Dil Bayramı üzerine yazılar yazmıştır. Halka hitap eden söylev ve yazılarda olabildiğince açık, sade, güzel ve düzgün Türkçe ile Türk Dil İnkılabı anlatılmış, “Türkçülük” ve “Türkçecilik” anlayışı üzerinde durulmuştur. Dil çalışmalarında elde edilen başarının Cumhuriyet rejiminin bir ürünü olduğu ifade edilmiştir. Yazı dilinin herkesin kolaylıkla anlayabileceği, konuşma diline yakın bir sadelik kazanmasının esas olduğu ve yabancı sözlerden, yabancı dil kurallarından kurtulmanın “millî bir dilek” olduğu belirtilmiştir. Bu arada dil çalışmaları ile Dördüncü Türk Dil Kurultayı’nın sonuçları değerlendirilmiştir (Bolu, 3 Eylül 1942: 2). Cumhuriyet reisi İsmet İnönü de vatandaşların bayramını kutlamıştır. TDK’ya gönderdiği telgrafta: “*Türk milletinin varlığını insanlığın büyük bir abidesi olarak milletlerin gözleri önünde yükseltecek eserlerden biri dil inkılabıdır.*” diyerek Türk dilinin Türk milleti için arz ettiği öneme temas etmiştir. Dil Bayramı, Bolu Halkevi’nde de heyecan ve coşku içinde kutlanmıştır. Ortaokul Türkçe Öğretmeni Sadi Varlık 26 Eylül akşamı Belediye Şehir Sinemasında kalabalık bir dinleyici kitlesine Türk dilinin özelliklerinden bahsetmiştir. Atatürk’ün ve Cumhuriyet reisi İnönü’nün ortaya koyduğu irade ile Türk tarihi gibi Türk dilinin de medeni dünya içinde zengin ve saygın bir hâle getirildiğini ve bütün Türklüğün bu büyük davada bir kalp halinde birleştiğini söylemiştir. Çokça alkışlanan konferansın ardından Halkevi Temsil Kolu tarafından “Yanlış Yol” adlı bir piyes oynanmıştır (Bolu, 1 Teşrin-i evvel 1942: 1).

Ülkenin her tarafında büyük merasimlerle kutlanan 26 Eylül Türk Dil Bayramı nedeniyle 1944’te Bolu’da da muhtelif etkinlikler düzenlenmiştir. Bu münasebetle Bolu Halkevi Temsil Kolumun hazırladığı “Andaval Palas” ve “Şikago Çiftçisi” adlı piyesler oynanmış ve sinema salonunu dolduran yüzlerce vatandaş Ankara Radyosu aracılığıyla verilen konferansı dinlemişti (Bolu, 28 Eylül 1944: 1). 1945’in 26 Eylül gecesinde de bayram Bolu Halkevi’nde başta vali olduğu hâlde resmî erkânın, memurların ve

halkın katılımıyla kutlanmıştı. Bu münasebetle Orta Okul Türkçe Öğretmeni Ahmet Konuk tarafından Türk dilinin geçirdiği tarihî evreler anlatılmıştı. Ardından Halkevi Vahap Tunçer, Necmi Eren ve Belediye Başkanı Reşat Aker tarafından muhtelif edebi metinler ve şiirler okunarak törene son verilmişti (Bolu, 27 Eylül 1945: 1).

Beşinci Türk Dil Kurultayı 26-30 Kasım 1945 tarihleri arasında DTCF Konferans Salonunda toplanmıştı. Kurultayda çalışma programına alınan başlıca maddeler arasında; yazı diliyle konuşma dili arasındaki ayrılığı daha hissedilmez hâle getirmek, resmî dil ile bilim dilinin Türkçeleştirilmesi işi ile kelime taramaları, derlemeler, ağızlar, lehçeler ve diyalektler üzerinde çalışmaya devam etmek, sözlük çalışmalarını çeşitlendirmek, önemli eserlerin tıpkıbasımlarını ve çevirilerini yapmak, ülkede imla birliğini sağlayacak tedbirleri desteklemek, TDK'nın tüzüğü gereğince dışarı örgütleri sayılan Halkevleri Dil ve Edebiyat Komitelerinin daha verimli ve başarılı çalışmalarını sağlamak için işbirliğini kuvvetlendirmek yer alıyordu (Beşinci Türk Dil Kurultayı, 1946: 184-185). Bu çerçevede takip eden yıllarda da halkevleri kutlama programlarının doğrudan içinde yer almıştı. Örnek olarak 26 Eylül 1946'da Dil Bayramı Bolu Halkevi tarafından tertip edilen bir kutlama programı ile kutlanmıştı (Yeşil Bolu, 25 Eylül 1946: 1). Ertesi yıl da 26 Eylül günü Dil Bayramının 15. yıl dönümü münasebetiyle saat 10.30'da Atatürk Anıtı'na bir çelenk konulmuştu. Halkevinde bir toplantı yapılmıştı. Gece de halkevi salonunda Ankara Radyosundan dil konulu bir söylev dinlenmiş ve ardı sıra Dil İnkılabı hakkında bir konuşma yapılmıştı. Bunu eski ve yeni Türkçeden nesir ve şiir örnekleri ile Halkevi Güzel Sanatlar Kolu tarafından yurt türkülerinin çalınıp söylenmesi takip etmişti (Bolu, 25 Eylül 1947: 1).

TDK Genel Yazmanı Harun Reşit Tankut, Başbakan Hasan Saka'ya yazdığı 17 Eylül 1948 tarihli yazıda Türk Dil Bayramının 16. yıl dönümünün de halkevleri Dil ve Edebiyat Kolları tarafından parlak bir merasimle kutlanacağı, CHP Genel Sekreterliği ve TDK tarafından bu konuda halkevlerine gereken tavsiyenin verildiği ifade edilmiş, akabinde kutlama programı sunulmuştu. Kutlama programı halkevlerine, Basın Yayın Umum Müdürlüğüne, Ankara gazetelerine, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Başkanlığına, Radyo Müdürlüğüne, Anadolu Ajansı Genel Müdürlüğüne de sunulmuştu. Buna göre, 26 Eylül 1948'de radyoda TDK adına bir söylev verilecek ve Ulus gazetesinde Tankut tarafından bir makale yayınlanacaktı. Benzer şekilde muhtelif yazarlar da değişik gazete ve dergilerde halkın dil evrimi ve gelişimi hakkında kaleme aldıkları makalelerle halkı bilgilendirecekti. Bu yayınlara yer veren gazete ve dergilerden birer sayı TDK tarafından çıkarılmakta olan "Yıllık"ta faydalanılmak üzere TDK Yayın Kolu'na gönderilecekti. TDK üyeleri Atatürk'ün kabrini ziyaret etmek suretiyle etkinlik programını başlatacaklardı. TDK binası önünde kutlama tebrikleşme için toplanılacak, Ankara Radyosu'nda TDK adına bir söylev verilecekti. Söylevin halkevi ve odalarınca dinlenmesi için buralardaki kutlama törenleri radyo programına göre ayarlanacaktı. Törenlerin program içerikleri ile raporlanması ve TDK'ya gönderilmesi gerekiyordu (BCA, 030.01.105.659.4). Programın vilayetlere ilişkin kısmı Bolu'da da hayata geçirilmişti. Kutlama etkinliklerini takip eden günlerde Güzel Bolu'da "*Büyük Dil Davamız*" başlığıyla dil konusuna değinen Mehmet Yaman, Dil Bayramının ülkenin her köşesinde millî bütünlüğün sembolü olarak kutlandığını beyan etmişti. Atatürk'ün dil hususunda millî zenginliği hissederek yola çıktığını belirtmiş ve bu hissi bir dil davası olarak ortaya attığını vurgulamıştı. Bu anlamda TDK'nın köklü milletlerden olan Türk milletinin dil ve kültür dinamikleri hususundaki ilmi esasları ortaya koymak üzere önemli bir kurum olarak ortaya çıktığını vurgulamıştı. Bu bağlamda Yaman, dil davasını şu şekilde açıklamıştı:

“Dil davası; Türk milletinin duygu ve düşüncelerini anlatmaya uygun ve yetkili olan asıl Türk dilini almak, onu dünyadaki büyük diller gibi sözlüğü ile grameri ile verim kudreti ile tanıtmaktadır. Bugün dil bilginlerimizin bir metotla açıkladıkları bu işe acele bir kararla çıkmaz bir yol gibi bakmayalım. Davamız haklı, metot iyi, yol sağlam, gidiş doğrudur.”

Yaman'ın ifadelerine göre dil davasının hâlli için TDK kuruluşunu takiben ilk iş olarak lügat işini ele almıştı. Yazı dilindeki yabancı dillerden gelme sözlerin öz Türkçe karşılıklarını aramak ve bulmak, halkın konuşma dilinde bulunup, sözlüklere ve yazı diline girmemiş öz Türkçe sözleri derlemek, eski metinlerde ve lehçelerde bulunup yazı dilinden uzak kalmış öz Türkçe sözleri tarayıp meydana çıkarmak temel hedefler olarak belirlenmişti. Hâlihazırdaki çalışmalar “Türkçe Sözlük”, “Lehçeler Sözlüğü” ve “Büyük Türk Sözlüğü” olarak 3 önemli eserin hazırlanmasına yönelikti. Yaman, bu doğrultuda dilin bir milletin yaşayan tarihi demek olduğunu, geçmişteki zengin hayatın, dünün gizli kalmış bir kelime veya cümlesinde bulunabileceğini ifade etmişti. Bu nedenle hızlı ve etkin çalışma isteyen dil davasında eskilik, yenilik sorununun çalışmaların önüne geçmesine izin verilmemesi gerektiğini savunmuştu. Milletın görevinin dil davasına yakın ilgi göstererek millî şuur ile çalışmak olduğunu vurgulamıştı (Yaman, 26 Eylül 1948: 1, 3).

Altıncı Türk Dili Kurultayı 19-23 Aralık 1949 tarihleri arasında bir kez daha DTCF Konferans Salonunda toplanmıştı. Kurultayda alınan karar doğrultusunda TDK idare ve bilim işleri birbirinden ayrılmış; idare 5 kişilik İdare Kuruluna, bilim işleri ise 30 kişilik Bilim Kuruluna bırakılmıştı. Bu kurullar birleşerek Genel Merkez Kurulunu meydana getiriyordu. Kurultaya “*Dil davasında davaya yabancı kalanlar ve davaya karşı olanlar*” da davet edilmiş, böylece katılımcıların her biri komisyonlarda ve genel oturumlarda fikirlerini ifade etme imkânı bulmuştu. Yükseköğretim mensupları, Türkçe-Edebiyat Öğretmenleri ve yazarlar da Kurultayın çalışma gruplarında yer almıştı (Altıncı Türk Dil Kurultayı, 1950: 1 vd.). Takip eden yıl yani 1950’de yapılan Genel Seçimler neticesinde Demokrat Parti iktidarı CHP’den devrılmıştı. Bu süreçte dil çalışmaları ile Türk Dil Bayramı kutlamalarının en önemli icracıları arasında yer alan halkevleri kapatılmıştı. Dahası 8-9 Şubat 1951 tarihlerindeki Olağanüstü Türk Dil Kurultayı kararları doğrultusunda TDK’da tüzük değişikliğine gidilmiş ve bu suretle kurumun çalışma tarzında önemli değişiklikler meydana gelmişti. Yeni tüzüğe göre cumhur reislerinin kurumu himaye etme özellikleri ile Millî Eğitim Bakanlarının tabii kurum başkanı olma statülerine dair hükümler kaldırılmıştı. İdare Kurulunun kuruma kendi içinden başkan seçmesi kuralı getirilmişti (Olağanüstü Türk Dil Kurultayı, 1954). Böylece kurumun devletle bağlantısı koptuğu gibi devlet himayesindeki dernek statüsüne de son verilmiş oluyordu. Bütün bu gelişmeler Bolu da dâhil olmak üzere bütün ülkede yerel temelli dil çalışmalarını olumsuz yönde etkilediği gibi Türk Dil Bayramı kutlamalarını da sekteye uğratmıştı.

Sonuç

Türkiye’de 1932’de toplanan ilk Türk Dil Kurultayı’nda alınan karar neticesinde her yıl düzenli olarak kutlanmaya başlayan Türk Dil Bayramı, Atatürk’ün ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Türk diline verdiği önemi gösteren belli başlı hadiseler arasında yer almıştır. Bayram bütün ülkede olduğu gibi Anadolu’nun kültürel zenginlikleri ile ön plana çıkan Bolu vilayetinde de belirli bir program ve düzen içinde kutlanmıştır. İcra edilen kutlama programları şeklen birbirine benzer bir yapı arz etse de her bir etkinlik günü özgün özelliklere sahip olmuştur. Türk Dil Kurultaylarının tezleri, çalışmaları, müzakereleri ve kararları bu programların temasını çok yakından etkilemiş ve kutlama programları Kurultayın çalışmalarıyla paralellik arz etmiştir. Bu durum Türk dili ile ilgili çalışmaların, gelişmelerin

ve meselelerin Bolu kamuoyu tarafından dikkatle takip edildiğine ve bunların bayramlarda düzenlenen etkinlikler vesilesiyle ön plana çıkarıldığına, görünür kılındığına işaret etmektedir.

Bolu Halkevi'nin ve halkevlilerin öncülüğünde idarecilerin, her kesimden halkın, öğretmen ve öğrencilerin katılımıyla icra edilen bayram etkinlikleri şehirde büyük bir coşku ve heyecanın yaşanmasına sebep olmuştur. Şehrin saygın isimleri tarafından konferans ve söylevler verilmiş, bu vesileyle Türk dilinin Türk milleti için önemi, zenginliği, gelişim süreci ve gelişimini engelleyen unsurlar ele alınmıştır. Türk İnkılabı çerçevesinde Türk dilinin korunması ve geliştirilmesi hususundaki çalışmalar üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Türk dili ve edebiyatı ürünlerinden örnekler sunulmuştur. Bu sunumlar müzik dinletileri, tiyatro temsilleri, sinema gösterimi ve spor gösterileri gibi diğer sosyal etkinliklerle zenginleştirilmiştir. Bahse konu etkinlikler vesilesiyle Bolu kamuoyunda Türk dili ve edebiyatı hususundaki farkındalık derecesi artırılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde Bolu halkı Türk dilinin kendine özgü mecrası içinde gelişimini temin etmek üzere Türk İnkılap hareketi çerçevesinde gerçekleştirilen hamleleri desteklediğini açık bir şekilde göstermiştir. Sahip olduğu en önemli miraslardan biri olarak Türk dilini geliştirme hususundaki kararlılığını dile getirmiş ve bu konuda bilgi, deneyim ve kabiliyetini ortaya koymuştur. Kutlamalar halkın millî bir kimlik unsuru olarak Türk diline verdiği değeri ve bu hususta gösterdiği hassasiyeti ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Atatürk döneminde daha geniş çaplı olarak icra edilen ve daha coşkun bir havada geçen kutlamaların, Cumhuriyet reisi İsmet İnönü döneminde muhtelif sebeplerle daha mütevazı bir havada geçtiği anlaşılmaktadır. Bunda İkinci Dünya Savaşı'nın siyasi, askeri, iktisadi açıdan yarattığı olumsuzluklar hiç şüphesiz etkili olmuştur. Ancak bu hususta savaş sonrasında çok partili hayata geçiş sürecinde muhtelif konularla birlikte Türk dili, TDK ve Halkevleri üzerinde yoğunlaşan kısır siyasi tartışmaların ve gerginliğin daha fazla etkili olduğunu söylemek mümkündür.

5. Kaynaklar

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BCA, 030.01.105.659.4.

BCA, 490.01.3.13.15.

BCA, 490.1.0.0.1166.96.3-5.

BCA, 490.1.0.0.982.808.192-194.

BCA, 490.1.0.0.982.808.6.

BCA, 490.1.0.0.982.808.80.

BCA, 090.01.13.71.5.

BCA, 490.01.9.45.17.

BCA, 490.01.4.18.24.

Resmî Yayınlar

Ceride-i Resmîye. (7 Şubat 1337). Teşkilâtı Esasiye Kanunu. Kanun No: 85 Kabul Tarihi: 20 Kânûn-ı sâni 1337.

RG. (12 Teşrîni sâni 1340). İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi'ne Mülhak Türkiyat Enstitüsü Teşkili. (1111).

RG. (16.10.1929). Millet Mektepleri Talimatnamesi, (1321), Karar No: 8410.

RG. (24 11.1928). Millet Mektebi Teşkilâtı Ta'limâtname. (1048).

RG. (3.11.1928). Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun. (1030), Kanun No:1353, Kabul Tarihi: 1.11.1928.

Gazeteler

Arıkan, M. B. (13 Ağustos 1936). Türk Dilinin Latin ve Yunan Dilleri Üzerindeki Tesiri. *Bolu*. (1058), 1.

Arıkan, M. B. (20 Ağustos 1936). Türk Dilinin Latin ve Yunan Dilleri Üzerindeki Tesiri. *Bolu*. (1059), 1.

Aykun, S. (1 Birinci Teşrîn 1936). 26 Eylül Dil Bayramı Münasebetiyle. *Bolu*. (1064), 3.

Bolu. (1 Birinci Teşrîn 1936). Dil Bayramı Törenle Kutlandı. (1065), 1.

Bolu. (1 Teşrîn-i evvel 1942). Dil Bayramı. (1360), 1.

Bolu. (19 Eylül 1935). Dil Bayramı İçin Hazırlıklar. (1014), 2.

Bolu. (25 Eylül 1947). 15. Dil Bayramı. (1599), 1.

Bolu. (26 Eylül 1935). Bugün Dil Bayramıdır. (1015), 1.

Bolu. (26 Eylül 1940). Dil Bayramı. (1262), 2.

Bolu. (27 Ağustos 1936). Atatürk Yabancı Dil Âlimlerini Kabul Buyurdular. (1060), 1.

Bolu. (27 Ağustos 1936). Dil Bayramı. (1060), 3.

Bolu. (27 Eylül 1945). Dil Bayramı. (1501), 1.

Bolu. (28 Eylül 1944). Dil Bayramı. (1451), 1.

Bolu. (29 Eylül 1938). Dil Bayramı Merasimle Kutlandı. (1167), 1.

Bolu. (3 Eylül 1942). 10. Dil Bayramı Programı". (1356). s.2.

Bolu. (30 Eylül 1937). Dil Bayramı Halkevi Salonunda Kutlandı. (1115), 1.

Bulut, K. (12 Eylül 1935). Öz Dilimiz. *Bolu*. (1013), 1.

Emin, T. (26 Eylül 1935). *Bolu*. Dil Bayramı. (1015), 1.

Güley, O. F. (29 Eylül 1938). Dilimizin Bayramı. *Bolu*. (1167). 1-2.

Öztürk, İ. S. (10 Eylül 1942). *Bolu*. Dil Davalarımız. (1357), 1.

Öztürk, İ. S. (24 Eylül 1942). *Bolu*. Dil Bir Milletın Tamamıdır. (1359), 1.

Türk Dili. (1934). İkinci Türk Dil Kurultayı. (8), 22-25.

Türk Dili. (6 Eylül 1934). İkinci Dil Bayramı. (4297), 1, 2.

Yaman, M. (26 Eylül 1948). Dil Bayramı Nedeniyle Büyük Dil Davamız. *Güzel Bolu*. (12), 1, 3.

Yeşil Bolu. (25 Eylül 1946). Dil Bayramı. (9), 1.

Yilmazer, E. (10 Ağustos 1938). Harf İnkılabı. *Bolu*. (1160), 1.

Yusufoğlu, S. (30 Eylül 1937). Türk Dil ve Tarih Kurultayı. *Bolu*, (1115), 1.

Telif-Tetkik Eserler ve Makaleler

Aksan, D. (2000). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.

Alpaslan, E., Kocaoğlu, H. (2022). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gaziantep ve Maraş Halkevi Öncülüğünde Dil Bayramı Kutlamaları, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 21(3),1699-1719.

Altıncı Türk Dil Kurultayı 1949, Birleşimler-Tutanaklar. (1950). İstanbul: TDK Yayınları.

Arsal, S. M. (1930). *Türk Dili İçin*. Ankara: Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından Milli Seri.

Aydın, M. K., Aydın, M., Kaya, F. (2016). Malatya Halkevi Öncülüğünde Gerçekleştirilen 26 Eylül Dil Bayramı Kutlamaları (1932-1951). *Turkish Studies*. 11 (21), 1-28.

Aydın, Ö. (2013). *Türkiye’de Dilbilimin 80 Yıllık Serüveni, 40. Yıl Yazıları (1972-2010)*. İçinde. Haz. İ. Özyıldırım, N. Büyükkantarcıoğlu, E. Yazar, E. Alparslan. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 25-41.

Bayur, Y. H. (1991). *Cumhuriyet Devrinde Atatürk’ün Önderliğinde Harf Devrimi, Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, içinde. Ankara: AKDTYK TTK Yayınları, 75-79.

Beşinci Türk Dil Kurultayı: Birleşimler-Tutanaklar-Tezler. (1946). İstanbul: TDK Yayınları.

Birinci Türk Dili Kurultayı: Tezler, Müzakere Zabıtları. (1933). İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları.

Bolu Halkevi. (1935). *Ülkü*, 5 (30), 479.

CHF Halkevleri Talimatnamesi. (1932). Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası.

CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942. (1942). Ankara: Alaaddin Kral Basımevi.

Çeçen, A. (2018). *Atatürk’ün Kültür Kurumu Halkevleri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942 Toplantı Bulguları-Tezler. (1943). Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2022). Atatürk ve Türk Dil Kurumu, *Türk Dili*, XXI (851), 4-18.

Ergin, M. (1972). *Türk Dili Bilgisi*, İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.

Erkan, Ü. (2018). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Türk Yurdu Dergisi*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Evcin, E. *Halka Doğru, Halk İçin, Halkla Beraber Bolu Vilayetindeki Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)*. (2023). İstanbul: İkinci Adam Yayınları.

Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı. (1937). Ankara: CHP Yayınları.

Heyet, C. (2021). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri*. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: AKDTYK TDK Yayınları.

İbn Bîbî, El Evâmîru’l Alâiyye Fi’l Umûri’l Alâiyye. (1996). nşr. M. Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnan, A. (1957). Türk Dil Kurumu’nun Kuruluşu Üzerine. *Türk Dili*, 6 (69), 479.

İnan, A. (2007). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Korkmaz, Z. (1986). Dil İnkılâbı ve Atatürk’ün Türk Diline Bakış Açısı, *Türk Dili*, LI (419), 790-798.

- Korkmaz, Z. (1994). 26 Eylül ve Türk Dil Kurumu, *Türk Dili*, 515, 414-423.
- Kuruluşundan Günümüze Türk Dil Kurumu (Nizamname, Tüzük, Yasa ve Yönetmelikler)*. (2007). Ankara: TDK Yayınları.
- Levend, A. S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Menzel, T. (2017). *Bakü 1. Türkoloji Kongresi (1926)*. Konya: Palet Yayınları.
- Muşmal, H., Gümüş, H. (2022). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Konya'da Dil Bayramı Kutlamaları (1934-1950). *Türk Dili ve Kültürü Araştırmaları* içinde. Hüseyin Muşmal (Edt.), Konya: Palet Yayınları, 269-289.
- Olağanüstü Türk Dil Kurultayı 1951*. (1954). Ankara: TDK Yayınları.
- Öksüz, Y. Z. (2016). *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. Ankara: AKDITYK Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özüçetin, Y., Kara, B., Bolat, M. (2017). Bazı İl ve İlçelerde Halkevi Bünyesinde Muhtelif Dil Bayramı Kutlamaları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, III (61), 251-275.
- Ruşen Eşref, *Türk Dili Tetkik Cemiyeti: Kurulduğundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar*. (1933). Ankara: TDTC Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (1991). Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşu ve Atatürk. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 39 (1991), 19-29.
- Saray, M. (1993). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Tankut, H. R. (1936). *Güneş-Dil Teorisine Göre Dil Tetkikleri Birinci Kitap Türk Dil Bilgisine Giriş*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Türk Dili Tetkik Cemiyeti Nizamnamesi*. (1932). İstanbul: Devlet Matbaası.
- Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936 Tezler Müzakere Zabıtlar*. (1937). Ankara: Devlet Basımevi.
- Üstel, F. (2017). *Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yazıcızâde Ali. (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. A. Bakır. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

İdare yeri
Cumhuriyet meydanı karşısında Vilâyet
mahkemesi içindedir.

Tesis tarihi
2 Kânunsani 1913

Abone şartları
Senelik abonelik 150 kuruş
Günü geçmiş sayılar 10 kuruştur.

BOLU

Perşembe Günü Çıkar
Vilâyetin Resmî Gazetesidir

Yazı işleri
Yazı işleri için mahkeme müdürlüğüne müracaat
olunur.
Dercektirilmeyen yazılar geri verilmaz.

İlan şartları
Şirket ilâzlarının her bir satırından 10 kuruş
Diğer ilâzların her bir satırından 5 kuruş
alınır.

Yıl : 25 Sayı : 1167

29 Eylül 1938

Sayısı : 100 para

Dilimizin Bayramı

YAZAN : Osman Ferda Güley

Tarihîler, beşiği orta
ta asyada olan Türk
kültürünün çok er-
kenden ünlü olduğunu [1]
ulaştığı yerlerdeki kül-
tür izlerinden en aya-
ğı yedi bin yıllık özel-
liğini [2] söylüyorlar.
Türkler yüksek kül-
türleriyle, bu kültüre uy-
gun dilleriyle orta As-
yadan Çine, Hind-i
sümer, elâm, eti dilla-
rine; bütün akdeniz
kıyılarına ve adalarına;
bir koldan da [Okun]
[3] denizine değin [4]
Avrupa içlerine; türlü
yollarla Amerikanın
Meksika, Peru gibi batı
yakalarına göç ettik-
lerini de öğrenmiş olu-
yoruz.

en soysal (23) bir dilin
unurez bir çukurda
kötürümle gezip ve
kölemenle gezip kal-
masına Yüce Atamız
razi olamazdı. Bu ezim-
le (24) vatanın bütün
sağkin bilgilerini (25)
bir araya topladı ve
onların arkası sıra
bütün Uslu seferber
etti. Her vakit olduğu
gibi yine en byga ken-
disi vardı. Bu inanç
cumur (26) hı evvelâ
Türk tarihini arayıp
buldu ve ondan Türk
diliin nerede olduğu-
nu, ne halde bulun-
duğunu öğretti. Eve:
suurlu ve irdemli (27)
çalışma eşsiz bir buluşa
varmıştı:

Dil Bayramı me- rasimle kutlandı

26 Eylül 1938 dil bayramı
günü Boluda merasimle kutlan-
dı.

Gündüzün tanzim olunan
program mucibince devair, mü-
essesat, mektepler, evler, dükkan-
lar bayraklarla süsledi. Saat
18 de Ankara ve İstanbul Rad-
yolarıyla verilen konferanslar
dinlendi.

Gecel-yin saat 20-30 da
Halkevi salonunda toplantı ya-
pıldı.

Halkevi Dil, Edebiyat tarih
şubesi başkanı Şehab Süslüoğlu
toplantının sebebini kısa, güzel bir
mukaddeme ile hazırladı. Anlatık-
dan sonra Feyzi Cumhuriyet
İlkokulu Öğretmenlerinden ba-
yan Hayriye ile Orman Orta okulu
öğrencilerinden bay Şevket tarafın-
dan birer konferans verildi.

"Dilimizin Bayramı" manşetiyle yayınlanan 28 Eylül 1938 tarihli Bolu gazetesi.

Ateşin Harezm Bölgesi İnanç Yapısındaki Yeri Üzerine Değerlendirme

Esra ÇAM¹⁰⁰

Özet

Ateşin ilk olarak ne zaman keşfedildiği bilinmemekle birlikte Homo Erectuslar tarafından keşfedildiği, Orta Paleolitik Dönem'den itibaren ise insanlar tarafından üretilmeye başlandığı düşünülmektedir. Avlanma, pişirme, ısınma, aydınlanma, haberleşme gibi işlevleri sayesinde zamanla insan yaşamında önemli bir yere sahip olan ateş, hemen hemen tüm toplumlarda kutsal ve Tanrı'nın tezahür ettiği varlık olarak kabul edilmiştir. Kutsal ve tanrısal olan ateş etrafında oluşan inanmalar, davranışlar ise zamanla kült haline gelmesine sebep olmuştur. Takvimsel ritüeller, geçiş ritüelleri, sağaltma ritüelleri gibi gerçekleşen çok sayıda ritüelde ateş etrafında uygulamalar yapıldığı bilinmektedir. Kadim Türk soyları arasında da ateş ve ocak kültü etrafında pek çok inanç, uygulama ve ritüeller gerçekleşmiştir. Bazı ritüeller ve uygulamalar dönemin inanç yapısı, ideolojisi gibi çeşitli dinamiklere bağlı olarak yok olduğu gibi ateş etrafında oluşan çok sayıda uygulama ve ritüel günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmanın konusunu; bulunduğu coğrafi konum ve eski devirlerinden itibaren tarih sahnesinde yer alması sebebiyle pek çok topluma, inanca ve semavi dine ev sahipliği yapmış, günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Harezm bölgesindeki ateş inancı ve bu bağlamda gerçekleşen uygulamalar ve ritüeller oluşturmaktadır. Harezm'de yaptığımız saha çalışması neticesinde elde edilen materyallerden yola çıkarak bölgedeki ritüellerde ve uygulamalarda ateşin güncel yeri, İslamiyet öncesi inanç yapılarının ve İslamiyet'in Harezm kültüründeki ateş inancına etkileri ile Harezm halkının ateş inancında ideolojinin etkisi olarak ateş üç başlık altında ele alınacaktır. Böylece bu çalışmada, Harezm bölgesindeki ateş inancını şekillendiren dinamikler tespit edilecek ve güncel uygulamalar kayıt altına alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler:Ateş, inanç, Özbekistan, Harezm

Abstract

Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey and the Veteran of the Turkish War of Independence, is the main actor in the process of modernization and becoming a nation state in the Republic of Turkey, which he founded. In this process, nationalism played an important role in bringing nationalism and Turkish culture to the forefront. Atatürk's efforts to protect the independence and sovereignty of the Turkish nation were manifested not only in the military and political fields, but also in the cultural and linguistic fields. In this context, Atatürk's studies on Turkism can be considered as a reflection of his important efforts to strengthen the identity and unity of the Turkish nation.

Atatürk believed that the country should be restructured as a modern nation state. In this process, he believed that language and culture played an important role in ensuring national unity and adopted Turkism as an important principle. Atatürk, who was sensitive about language, thought that Turkish was the cornerstone of national unity and encouraged the correct use and development of the language.

In this article, Atatürk's studies on Turkism and the policies he pursued to ensure the unity of the Turkish nation and strengthen cultural identity will be taken into close focus. The main purpose of the

¹⁰⁰ Dr.İzmir. Türk Halk Bilimi.

esrauz.ege@gmail.com

study is to have an idea about how Atatürk's policies in the field of Turkism were integrated into Turkey's modernization process and how their effects still continue today. For this purpose, the research questions are; The basis of Atatürk's understanding of Turkism, its impact on the reforms that emerged during his Presidency and its reflections on today. As a method while conducting this research; Qualitative and descriptive methods such as literature review, historical method and document analysis were used. The main conclusions reached as a result of the study can be mentioned as follows: Atatürk's understanding of Turkism goes beyond being just a product of that period, and is an important principle for emphasizing the common values of Turkish nations all over the world and transferring them to future generations.

Key Words: Fire, faith, Uzbekistan, Khwarezm

Giriş

“Bereketli topraklar” ve “güneşin doğduğu ülke” anlamına gelen Harezm, tarih boyunca pek çok medeniyete ve kültürü ev sahipliği yapmıştır. Tolstov (1948a;1948b) elde ettiği arkeolojik kalıntılara dayanarak Harezm tarihinin birincil dönemini M.Ö. IV-III bine (s.73; s.32) kadar götürmektedir. Tarihsel belgelere ve arkeolojik kalıntılara göre Harezm kültürü kronolojik olarak şu şekilde tasnif yapılmaktadır:

A.İbtidai Harezm

1. Kelteminar Kültürü (M.Ö.IV-III)
2. Tozaba'yap Kültürü (M.Ö.II)
3. Amirabad Kültürü (M.Ö.I)

B.Antik Harezm

4. Kale Yerleşim Kültürü (Ahemeniş) (M.Ö.I)
5. Kanglı Kültürü (M.Ö.IV.M.S.I)
6. Kuşan Kültürü (M.S.II-III)
7. Kuşan-Afrigler Kültürü (M.S.III-V)

C.Orta Asır Harezm

8. Afrigler Kültürü (M.S.VI-IX)
9. Afrig-Samaniler Kültürü (M.S.IX-XI)
10. Harezmşahlar Kültürü (M.S.XI-XIII)
11. Harezm Cucidler Kültürü (Tolstov, 1948b, s.32-34).

Bu kültürlerin yanı sıra Emir Timur Dönemi¹⁰¹, Orta Asya'da ve Özbekistan topraklarındaki Rus işgali ve yönetimleri, 1920-1923 Harezm Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti dönemi ve SSCB'nin dağılması sonucunda 1991 yılından Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanması bölgenin önemli tarihsel noktalarıdır¹⁰². Bölgenin coğrafi konumu, verimli toprakları, İpek Yolu'nda bulunması, Güney ve Kuzey Asya'daki pek çok ülkeyi birbirine bağlayan yolların kavşak noktası olması gibi özellikleri pek çok medeniyetin ve kültürün Harezm topraklarında kurulmasına sebep olmuştur. Tüm bu dinamiklerin neticesinde Harezm, dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan medeniyetler ve kültürlerle birlikte anılmaktadır.

Harezm ismiyle kastedilen bölgeyi bazı İslam coğrafyacıları şu şekilde sınırlandırmaktadır: Batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülkedir (Özaydın, 1997, s. 217). Harezm'in eski yerleşim alanları bölgenin can damarı olan Amuderya nehir kıyılarında kurulduğu bilinmektedir. Ancak köklü bir tarihe sahip olması sebebiyle dönem dönem coğrafi sınırları değişmiştir. Günümüzde ise Özbekistan Cumhuriyeti'nin kuzey bölümünde yer almaktadır. Bölgenin sınır komşuları; Kuzey ve kuzeybatısında Karakalpakistan, güney ve batısında Türkmenistan, güneydoğusunda Buhara bölgesidir.

Bir toplumun köklü bir tarihe olması, farklı kültürlerle ve medeniyetlere ev sahipliği yapması toplumun; sosyal, ekonomik ve siyasi dinamiklerini etkileyebileceği gibi inançlarını ve geleneklerini de etkilemesine ve şekillendirmesine sebep olabilmektedir. Özellikle konumuz çerçevesinde bölgede geçmişten günümüze öne çıkan inanç yapısına değinmek gerekirse Zerdüştilik, Şamanizm ve İslamiyet'in etkili olduğu görülmektedir. Ancak bölgede ticaret, yönetim vb. sebepler dolayısıyla Musevilik ve Hristiyanlık gibi tek Tanrılı dinler ve pagan inançlar da görülmüştür.

Çalışmamıza konu olan ateş, dünya genelinde farklı kültürlerde önemli bir semboldür. Avlanma, pişirme, ısınma, aydınlanma, haberleşme gibi işlevleri sayesinde zamanla insan yaşamında ehemmiyetli bir yere sahip olmuştur. Üstelik hemen hemen tüm toplumlarda kutsal ve Tanrı'nın tezahür ettiği varlık olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla kutsal ve tanrısal olan ateş etrafında oluşan inanmalar, davranışlar ise zamanla kült haline gelmesine sebep olmuştur. Takvimsel ritüeller, geçiş ritüelleri, sağaltma ritüelleri gibi çok sayıda ritüelde ateş etrafında uygulamalar yapıldığı bilinmektedir. Ateş, Türk kültüründe de önemli bir sembol ve ritüel unsurudur. Dolayısıyla Harezm'de de ateş önemli bir sembol ve ritüel unsuru olup hem İslam öncesi hem de İslam sonrası dönemlere dayalı zengin bir inanç yapısıyla şekillenmiştir. Şimdi gerek saha çalışmasından elde ettiğimiz verilerden gerekse yazılı kaynaklardan elde ettiğimiz materyallerin zemininde Harezm'deki ateş inancını değerlendirelim.

1.Harezm'de Ateş İnancının Oluşmasına ve Şekillenmesinde Etkili Olduğu Düşünülen İnanç Sistemleri

Bu kısımda özellikle bölgedeki ateş inancının şekillenmesinde en etkili olan inançlara ve dinlere yer vereceğiz.

1.1. Harezm'de Zerdüştilik

Türk kültüründeki ateş inancı üzerine yapılan çok sayıda çalışmada ateş inancı, eski Türk inanç sistemindeki ateş kültü ve Şamanizm ile ilişkilendirilmiştir. Hatta Kumartaşlıoğlu, kam ayinlerinde veya

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Aka, İ.(2020). Timurlular Orta Asya'nın Parlak Devri. İstanbul: Kronik.

¹⁰² Geniş bilgi için bkz. Kara, F.(2021). Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi. Elazığ: İKSAD.

Türk kültüründe ateş ve ocağın merkez teşkil ettiği diğer ayin ve törenlerde Zerdüştlüğün izlerini armanın yanlış olacağını belirtir (2016, s.111). Güngör'e göre tapınma objesi olmaması sebebiyle Türk dinindeki ateş ve ocak inancı Zerdüşti ateşten ayrılmaktadır (2007, s.5).

Harezm bölgesinde ise Zerdüş ve Zerdüştilik inancına dair bilgiler, bölgedeki ateş inancının kökenine dair farklı görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmaktadır. Peki bu düşünceye zemin hazırlayan unsurlar nelerdir? Öncelikle Zerdüşizm veya Mazdeizm'in Harezm kökenli olduğu yönünde deliller bulunduğu ileri sürülmektedir (Barthold, 2010, s.20). Araştırmalara göre Zerdüş'ün yerleşik bir topluluğa ait olduğu ve belki de kabilesinin o doğmadan önce Harezm'in bir bölümünü işgal etmiş olduğunu göstermektedir (Boyce, 1975, s.17). Dilbilimsel çözümlemelere göre de "peygamberin" İran'ın doğusunda, büyük olasılıkla Harezm veya Baktrin'de yaşadığı sonucuna varılmıştır (Eliade, 2003, s.376).

Diğer yandan Zerdüştiliğin kutsal ateşi de Harezm ile ilişkilendirilmektedir. Öyle ki Avesta'nın Videvdat nüshasında yer alan Ahura Mazda'nın kutsal ateşini yakıp onu korumasını söylediği Yima'nın Zerdüştiliğin kutsal ateşini ilk defa Harezm'de yaktığına inanılmaktadır (Rtveladze vd. 2008, s.76-77). Aynı zamanda Harezm'de yapılan arkeolojik kazılarda da Zerdüş ibadethanelerine benzeyen yapı ve Sultan Tekiş'in türbesinin yanında Zerdüş ateş mabedi kalıntıları bulunmuştur (Yusupov, 2010, s.17-46). Ayrıca Harezm bölgesindeki Taş Kirman Tepesi'deki kompleksin, antik Harezm'deki büyük bir ateş tapınağı olarak hizmet verdiği ve tapınağın işleyişi hakkındaki en erken tarihin M.Ö. IV. yüzyılın başlarında olduğu ileri sürülmektedir. Bu da Zarathustra'nın hizmeti için M.Ö. VI. yüzyıldan sonraki zamanda en erken onaylanmış ateş tapınağı haline getirildiği gibi Zerdüş inancının tarihinin başlarında, Harezm'in dinin çekirdeğini temsil edebileceğini düşündürmektedir (Helms vd., 2002, s.23).

Zerdüştilik inancının kutsal kitabı Avesta'da sık sık ateş kutsal kabul edilerek saygı duyulması vurgulanmakta ve arınma aracı olarak kabul edilmektedir (Vendidad, VIII, s.79-80). Kısaca Ahura Mazda'nın sembolü olması, Avesta'da yer alan bu bilgiler, arkeolojik kalıntılar Harezm'deki ateş inancı ve geleneklerin Zerdüştilik'e dayandırılmasında etkili olmaktadır.

Bölgede 2021-2022 yılları arasında yapmış olduğum saha çalışmasında, Harezm halkının pek çok geleneğin ve özellikle ateş ile ilgili inançların kökeninin Zerdüştilik ile ilişkilendirdiğini tespit etmiş bulunmaktayım. Bu düşüncenin oluşmasındaki temel nedeni Harezmlilerin atalarının Zerdüştilik inancını benimsediklerini düşünmeleri ve inanmalarıdır¹⁰³.

1.2. Harezm'de Şamanizm ve Ateş Kültü

Harezm'de Şamanizm ve ateş kültü inancının başlangıcı tarihin bilinmeyen devirlerine dayanmaktadır. Bu inanç sistemini günümüzdeki pek çok inanç ve ritüelleri referans göstererek resmî din ile birlikte yaşadığını ileri sürmemiz mümkündür. Sidikov da çoğunluğu Müslüman Sünni Özbekler arasında Şamanizm inancının İslami şartlara uyum sağlayarak varlığını sürdürdüğünü ifade eder (646). Bölgede özellikle perihanlar, falbinler, sukçiler ve halfeler adı verilen uzman kişiler, Şaman inanç sisteminin korunmasında ve sürdürülmesinde etkili olmuştur.

Eski Türk inanç sisteminde ateş kültü, Tanrı Ülgen'in insanlara öğrettiği bir armağandır (İnan, 1976, s.42). Bir başka efsaneye göre ise ilk ateşi yakan ve insanlara öğreten Kağan sülalesinin kurucusu "Türk"tür (Esin, 2001, s. 118). Dolayısıyla ateş Tanrı tarafından doğrudan ya da yarattığı

¹⁰³ Görüşme yaptığım Harezmliler (200'den aşkın kişi), özellikle ateş inancıyla ilgili geleneklerinin kökenini "atalarımız Zerdüş'tü" deyerek açıklamaya çalışmışlardır.

varlık tarafından insanlara öğretilmektedir. Türk kültüründe ateş birtakım işlevleri sayesinde insanların ihtiyaçlarını karşılayan bir tabiat unsurundan çok öte kutsal, canlı ve iye olduğuna inanılmıştır. Aynı zamanda ateşin arındırıcı/temizleyici özelliği sebebiyle “kirlenmiş” olduklarını düşündükleri varlıkları, nesneleri ateş ile temizlemişlerdir. Böylece kötü ruhlarda, kötü enerjilerden ve kötü düşüncelerden arınmışlar, arındırmışlardır.

Harezmîlilerin de Türk olması dolayısıyla tabu, ritüel ve uygulamalarında ateşin kutsal, canlı ve iye olarak kabul edildiği görülmektedir. Örneğin arınma ile ilgili uygulamalar günlük yaşamda da önemli yere sahip olmuş uzun süre evden ayrılan insanların eve girmeden önce, yine biri evden ayrılıp geri dönüşte kendini kötü hissederse arınmak amacıyla ateşten atladıkların bilinmektedir (Snaserev, 1969, s.189-91). Bu uygulama günümüzde yaygın olarak bir kabın içine ateş koyarak bedenin etrafında gezdirmek ya da isvent denilen otu yakarak ortamı ve bedeni tutsülemek şeklinde devam etmektedir. Burada eklemeliyiz ki Harezm’de sadece insanlar değil nesneler ve aynı zamanda kutsal olarak “kirli” yiyecekler de arındırılmaktadır. Kaynak kişimiz domuz ateşle temizlenir derken ateşin “kirli” yiyecekleri arındırdığını ifade etmektedir (K.K.1).

1.3. Harezm’de İslamiyet ve Ateş İnancı

Harezm’deki ilk İslami tebliğ ve irşad faaliyetleri, Hz. Ömer devrinde (634-644) başladığı düşünülmektedir (Kitapçı, 2005, s.149). Ancak VIII. yüzyılda Arap ordusu komutanı Kuteybe Bin Müslim ve ordusunun ismi ön plana çıkar. (Uğurlu, 2008, s.9). Barthold’a göre de Kuteybe Bin Müslim’in Arap egemenliğini Maverâünnahr’de sağlam bir şekilde ilk kuran kişidir (2008, s.109). İleri sürülen bu tarihlerden itibaren Harezm halkı İslamiyet’i kabul etmeye başlamıştır. Günümüzde Harezm halkının resmî dini İslamiyet’tir.

Müslümanlığın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’de, ateşin yaratılışı üzerine iki ayet mevcuttur: Yâsîn Sûresi 80. ayette: “O ki; size yeşil ağaçtan ateş yaptı da siz ondan tutuşturup duruyorsunuz” (Yazır, 2005, s.296) ve Vâkıa Sûresi 71-73. ayetlerde: “Bir de gördünüz mü o çıktığınız ateşi? Siz mi inşa ettiniz onun ağacını, yoksa biz miyiz inşa eden? Biz onu hem bir ibret kıldık hem de çöle konup göçenler için bir kazanç vasıtası..” (Yazır, 2005, s.364-365) şeklinde ateş yer almaktadır.

Kutsal kitap Kur’an-ı Kerim’de, iblisin (A’râf, 11-12. ayetler) ve cinin (Hicr, 27.ayet: Rahmân, 15. ayet) ateşten yaratıldığına dair ayetler de yer alır. Aynı zamanda Kur’an-ı Kerim’de ateşin yok edici özelliğinin vurgulandığı ayetler de mevcuttur. Ateşin insanları dünyada (Kalem, 17-19) ve cehennemde (Nisâ, 145: Âlu İmrân, 191 vd.) cezalandırıcı özelliği ile de yer almaktadır (Yazır, 2005). Dolayısıyla Müslümanlar; ateşin yok edici, yakıcı özelliği ile cehennemde ve dünyada cezalandırma sembolü, günahların ise temizlenmesi için bir araç olduğuna inanmaktadırlar. Öte yandan ateşin tasavvufi anlamda nefislerin arınmasını sağladığına inanılır. Harezm halkının Müslüman olması sebebiyle, kutsal kitap Kur’an-ı Kerim’de yer alan ateş inancına dair ayetler kabul edilmekte ve benimsenmektedir. Örneğin ateşin arındırıcı özelliği ahiret inancında karşımıza çıkmakta ve günahlardan ateş aracılığıyla arınılacağı belirtilmektedir (K.K.1, K.K.2, K.K.3, K.K.4).

Öte yandan hâlâ ritüel ve inançlarda İslamiyet öncesi inançların kalıntıları da bulunmaktadır. Bu bağlamda Snaserev de özellikle ölüm etrafında oluşan ritüellerde teolojik geleneğin isteye bileyeceğinden çok daha fazla ilkel inanç kalıntılarını bulabilmenin mümkün olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla hangisinin antik inançlardan hangisinin İslamiyet’in etkisiyle oluştuğunu belirlemede zorluklar yaşanabileceğini vurgular (1969, s.107).

2. Harezm’de Ateşin Ritüellerdeki Yeri

2.1. Ateşin Geçiş Ritüellerindeki Yeri

İnsan hayatının üç önemli “geçiş”i vardır: Doğum, evlenme ve ölüm. Bu üç önemli “geçiş”in çevresinde bir sürü âdet, ayin, tören, dinsel ve büyüsel işlem kümelenmekte, söz konusu “geçiş”leri yönetmektedir. Bunların hepsinin amacı insanın yeni durumunu kutlamak ve kutsamak, aynı zamanda da onu, “geçiş” sırasında yoğunlaştığına inanılan tehlikelerden ve zararlı etkilere korumaktır (Örnek, 1971, s.11). Her toplumun kendi değerleri, inançları, gelenekleri ve sosyal yapısı gibi dinamikleri geçiş ritüellerinin şekil ve içeriğini belirlemekte ve o toplumun kültürel kimliği hakkında bilgiler sunmaktadır.

Soyun devamlılığı açısından çocuk sahibi olmak önem taşımaktadır. Harezm’de evlenecek çiftin birlikteliğe atılan ilk isteme ritinden itibaren çocuk sahibi olmayı engeleyeceğine inandıkları kişilerden, eylemlerden sakınırlarken doğurganlığı arttıracığına inandıkları ritleri ise uygulamaktadırlar. İslamiyet öncesi inançların kalıntıları olan bu bağlamdaki uygulamalar günümüzde de varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Harezm’de çocuğu olmayan kadınların, gelin ve damat adına düzenlenen ritlerde rol alması hatta orada bulunması dahi istenmemektedir. Eğer çocuksuz kadınlar bulunuyorsa ortam ateş ve tütsü ile arındırılmaktadır (K.K.5, K.K.6, K.K.7, K.K.8). Burada ateşin kötü enerjilerden koruma, arındırma özelliğinden faydalandığı anlaşılmaktadır.

Bebegi olmayan çiftler de bebek sahibi olmak için perihanlara, falbinlere, molla duahanlara, sukçilere ve tabiplere gitmektedirler. Özellikle perihan, folbin ve sukçiler çocuksuzluğu sonlandırmak adına ateşin gücünden faydalanmaktadır.

Kimi zaman ise bu uzman kişilere gerek kalmadan çocuğu olmayan kadınların sağaltım amacıyla karınlarını ateşe doğru tutarlar (K.K.1, K.K.2, K.K.3, K.K.9, K.K.10) Bu uygulama 20. yüzyılın ikinci yarısında da görülmüştür. Snaserev, çocuğu olmayan kadınların ocak, şenlik ateşi ya da muma doğru göbeklerini tuttuklarını tespit etmiştir (1969, s.191). Ancak uygulamanın günümüzde azalması sebebiyle şenlik ateşi uygulamasına dair örneği tespit edemediğimizi belirtmek isteriz.

Bebek dünyaya gelmeden önce de ateşten faydalanılmaktadır. Bebeğin beşiği kötü ruhların etkisinden korunması amacıyla bir kaba konulan ateş ya da isvent adı verilen ot ile arındırılmaktadır. Bebek hastaneden geldikten sonra ev, bebek ve anne ateş ile arındırılır (K.K.1, K.K.4, K.K.5, K.K.6, K.K.7, K.K.8, K.K.9, K.K.10). Görüldüğü üzere ateşin ve tütsünün arındırma ve koruma özelliği Harezm’de doğum ritüellerinde varlığını sürdürmektedir.

Harezm’de düğün ritüellerinde de ateş önemli işleve ve role sahiptir. Harezm’de gelin düğün günü, baba evinde törenle hazırlanır. Köşene dikilir, o güne has yemek pişirilir ve hüznün ve neşenin birlikte harmanlandığı bir rit düzenlenir. Bu rit bittikten sonra gelin babasıyla vedalaşır ve bu sırada babası gelinin yengesine bir feneri yakarak verir. Köşenin altında gelin, önde yenge ve erkek evinin yakınları fener ile baba evinden ayrılırlar. Bölgede araştırma yaptığım sürece katıldığım tüm ritüellerde bu ritlerin yaşatıldığı görülmüştür. Bu da geleneğin bölgede canlı bir şekilde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Burada vurgulamak istediğimiz nokta baba evinde baba tarafından yakılan ateştir. Ailenin koruyucusu ve hami ruhu olan ateşi yakma görevi ataya verilmekte gelin ateş eşliğinde damat evine gitmektedir. Kaynak kişiler gelinin babası tarafından yakılan fenerin yeni evli çiftin evinde 2-3 gün boyunca söndürülmeden yandığını söndürülmesinin ise uğursuzluk getirileceğine inandıklarını belirtmişlerdir (K.K.,1, K.K.4, K.K.,5,K.K.8). Harezm’de kırk çillesinin çıkarılmasına kadar akşamları

fenerin, çırağın, mumun, ateşin yanması da önemli kötü ruhların zararlarının engellemek amacıyla yakılmıştır (K.K.3, K.K.5, K.K.7, K.K.10).

Düğün ritüelinde gerçekleşen bir başka rit ise ateşin üzerinden geçme ya da etrafından dolaşma ile ilgilidir. Günümüzde bu gelenek kaybolmak üzeredir. Yakın geçmişte gelinin bulunduğu düğün arabası damadın evinin kırk adım yakınında ya da kapı eşiğinde yakılan küçük ateşin üzerinden geçerdi (K.K.1., K.K.2., K.K.2., K.K.4., K.K.5., K.K.6., K.K.7., K.K.8, K.K.9, K.K.10). Aynı zaman kaynak kişilerimizin hepsi damadın bindiği binek hayvanın üç kez ateşin etrafında dolaştığı ve ardından gelini taşıyan arabanın üzerinden geçtiğini de aktarmışlardır. Bu uygulamanın temelinde gelin ve damadın arınması ya da kötü gözlerden korunması amacı yatmaktadır. Aslında bu uygulamanın benzerlerini Özbekistan genelinde görebileceğimiz gibi Hikmet Tanyu'nun verdiği bilgiye göre Kırgızlarda, Kazaklarda ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde görebilmekteyiz (1976, s.292). Harezm ile sınır komşusu olan Türkmenistan'da bu gelenek vardır. Gelin eve gediğinde ateş üzerinden geçirilir ve ocağın etrafından dolaştırılırlar (Gökçimen, 2010, s. 156). Harezm bölgesinde yaşayan Karakalpaklar arasında da yayılmıştır. Gelinin uğursuzluk getirmemesi ve uğursuzlukla karşılaşmaması için ateşin üzerinden geçirilerek ateşten arındırılır (Bekmuratova, 1969, s. 76-77).

Günümüzde sahada örneğine rastlamadığımız bir uygulamayı Snaserev şu şekilde aktarmaktadır: Şavat'ta daha önce eşi ölen bir kadının ikinci evliliği yapması durumunda damadın evine kapıdan girmez, mutsuzluğun tekrar yaşanmaması için evin çatısına tırmanarak bacadan odaya girer. "Ocağın içinden gelsin, hiçbir yere gitmesin" denilir (1969, s.82).

Bunun yanı sıra en yaygın uygulamalardan biri düğün süresince gelin ve damadın odaları ve ev ateş ve isvent otu ile tütsülenmektedir. Bu ritin amacı da kötü enerjilerden korunmak, arınmaktır. Görüldüğü üzere Harezm'de ateş, ocak ailenin bir simgesi olmakla birlikte, ateşin koruma, arındırma özelliklerinde de düğün etrafındaki ritüellerde faydalanılmaktadır.

Geçiş ritüellerinden bir diğeri ölümle ilgili ritüellerdir. Harezm'de ölüm etrafında oluşan ritüellerde bölgedeki resmî dinin İslamiyet olması sebebiyle İslami uygulamalar ağırlıklı olarak yer almaktadır. Ancak bu ritüeldeki pratiklerde İslamiyet ile bağdaşmayan uygulamaların da varlığı görülmektedir. Hatta bu konuyla ilgili olarak Snaserev, Zerdüştilik inancının en açık şekilde kalıntılarının görüldüğünü ifade etmektedir. Bunu sebebini ise ölüm ritüellerin muhafazakar olmasına bağlamaktadır (1969, s.105). Ancak ölüm ile ilgili ritüellerinde yer alan pek çok uygulamanın Anadolu da Zerdüştilik ile bağlantısı olmayan bölgelerde ve Orta Asya'da da görüldüğünü vurgulamak gerekmektedir.

Harezm'de merhumun öldüğü gece ve sonraki günlerde ev tütsülenir (K.K.1, K.K.3, K.K.10) Snaserev ölüm ile ilgili ritüellerden bahsederken Zerdüşť geleneğinin doğrudan devamı olarak merhumun bulunduğu odanın tütsülenmesi olduğunu ifade eder (1969, s.140). Ancak bu uygulama başka inanç yapılarında da vardır. Öyle ki Göktürkler döneminde de ölünün tütsülenerek kötü ruhlardan korunmaya çalışıldığını bilmekteyiz (Esin, 1978, s. 103-104). Anadolu'nun hemen hemen her yerinde tütsünün koruyucu özelliğinden de faydalanılmaktadır (Kumartaşlıoğlu, 2016, s. 314). Ölen kişi ve yakınları tütsülenerek kötü ruhlardan korunmaktadır. Dolayısıyla Harezm'deki ölüyü tütsüleme inancını tek bir inanç yapısı ile ilişkilendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Eski Türk inanç sisteminin kalıntılarına tüm Türk boyları arasında ve dolayısıyla Harezm'de de görebileceğimizi de göz önünde bulundurmalıyız.

Harezm'de diğer Türk boyları arasında da görülen ölü yanında mum, çıra ateş vb. yakma riti gerçekleşmektedir. Bu uygulama ile kötü ruhların ölüye vereceği zararlardan korunulacağına inanılmaktadır. Harezm'de taziye evinde ilk günden itibaren yedi gün ya da kırk gün süresince mum, çırağı yanmaktadır (KK.1, K.K.2, K.K.4, K.K.5, K.K.10) Ölü evinde ışıklar sönmemektedir. Bu inancının temelinde bir başka çalışmamızın konusu olan ruhlarla ilgili inançlar yatmaktadır.

Defin merasiminden sonra i ölen kişinin kabrinde pamuktan yip yapılır ve pamuk yağına batırılarak yakılır. Evlatlarına bir Harezmlî küerse “Hangi biri kabrine mum yakardı bunların” denilir. Bu geleneğin Harezmlî halkı Zerdüştilik ile ilişkilendirse de Kırgızlar, Karginler, Sagaylar, Çuvaşlar (Arık, 2005, s. 115-116), Azeri Türkleri (Seyidov, 1983, s.163), Kerkük Türkmenleri (Dilek, 2007, s. 49), Anadolu’da (Kumartaşlıoğlu, 2016, s.318) kısacası Türk boyları arasında mezarlarda ateş, mum, çırağı yakma geleneği görülmektedir.

Harezm’de taziye evinde üç güne kadar yemek pişmez ancak yedi güne kadar da akrabalar, yakınları başsağlığına gelirler ve yemek getirirler (K.K. 4, K.K.6, K.K. 7, K.K.9, K.K.10). Ancak ölünün birinci gününden yedinci gününe kadar katlama yapılır. Un, yağ ile küçük küçük pişirilir. Birinci gün 7, ikinci gün 6, üçüncü gün 5 şeklinde her gün birer tane azalarak yağda katlama pişirilir. Daha sonra evin damına bırakılır. Bu ritte ölünün ruhunun evin etrafında dolanacağı ve rızkını evin çatısından alacağına inanılır. Aynı zamanda çatıdan kuşların yemesiyle de sevap kazanılacağına inanılmaktadır (K.K.1, K.K.3). Ayrıca arife günlerinde ev tütsülenerek, bogursak (pişi) kızartılarak pişirilir ve merhumun o gün evi ziyaret edeceğine inanılır. Ateşte kızartılan hamur kokusu, ruh ile iletişimin kurulmasını sağlamakta ve ruhu memnun etmek ve/veya vereceği zararlardan korunmak amacı taşımaktadır. Öte yandan aile fertlerinden birini kaybetmiş kişilerin evinde bir yıl boyunca Harezm’de bahar ritüellerinde pişen, kutsal anlamı olan özellikle de Nevruz ile özdeşleştirilen sümelek pişirilmez (K.K.1, K.K.5, K.K.6, K.K.7)

Bir başka uygulama ise ölünün yakınları (kızları, kardeşleri, eşi) taziye süresince giydikleri giysileri 7 gün sonunda yırtarak ateşte yakarlar (K.K.1, K.K.5, K.K.6, K.K.10). Bu uygulama yas döneminin ilk aşamasını sonlandırmanın, arınmanın ve dolayısıyla kirliliğinin sona erdirilmesi anlamına gelmektedir.

2.2.Takvimsel Ritüellerde Ateş

Ateş ile uygulamalar Harezmlîlerin takvimsel ritüellerinde de görülebilmektedir. Örneğin; Harezm’de yirminci yüzyılın ikinci yarısında Safar ayının son çarşamba günü sokaklarda, evlerin kapılarında ateş yakılırdı. Ateşten genellikle bir kez atlanırdı, ancak dileyen da iki, üç kez de atlayabilirdi. Yanaklarında getirdikleri çanak çömlekleri ateşlerin üzerinde kırarak parçalarını ateşe atarlardı. Bu ritüelin amacı eğlenceden ziyade daha çok yılın en zor ayı olarak kabul edilen Safar ayının zararlarından korunmaktır (Snaserev, 1969,s.189). Ancak saha çalışmamızda bu uygulamanın sürdürülürülüğünü tespit edemedik. Görüştüğümüz kaynak kişiler geçmiş yıllarda bu uygulamanın var olduğunu ifade etmişler ve geleneği aktarmışlardır. Snaserev’e ek olarak özellikle yolların kesiştiği ve yerleşim yerinden biraz uzak mesafede düzenlendiği ve çocukların, gençlerin ve yaşlıların iştirak ettiği aktarılmıştır (K.K.1).

Yakın geçmişe kadar Kadir gecesinde ateş üzerinden atlayanlar bulunmaktadır (K.K.1, K.K.3) Ancak Nevruz’da ateşten atlama geleneğinin olmadığı ifade edilmiştir. Nevruz gününde ocak yakarak ritüel eşliğinde sümelek pişirilmektedir.

2.3. Sağaltma Ritüellerinde Ateşin Rolü

Harezm bölgesinde ateşin koruyucu ve kollayıcı özelliğinden hastalıkların şifalandırmasında da faydalanılmaktadır. Hastalıklar özellikle şifalandırma konusunda uzman olan kişiler tarafından yapılmaktadır. Göçürme, alazlama, tütsüleme ile ilgili faydalanma ateşle ilgili uygulamalarda ön plana çıkarmaktadır. Göçürme seansı perihanın tedavi ritüelini tamamlayan bir eylem olup kötü ruhun hastanın vücudundan atılmasıdır.

Harezm halkı arasında hastalıkları şifalandırmak amacıyla kullanılan yaygın yöntemlerden biri tütsü yakmaktır. Tütsüleme yönteminin en eski şeklinin alaslama olduğu bilinmektedir. Harezm’de de

alaslama yaygın olarak yapılmaya devam etmektedir. Özellikle cinlerin musallat olduğunda, nazar değdiğinde ve sürekli ağlayan bebeklerin tedavisi için alaslama yapan kişilere başvurulmaktadır. Örneğin bir kaynak kişimiz torunun sürekli ağlaması sebebiyle alaslama yapılması için Ürgenç'te yaşayan Roza Hanım'a gitmişlerdir. Kaynak kişi, alas yapan kadının "to'vib" olduğunu ifade etmiştir (K.K.6). Harezm'de Müslüman şamanlara geçmişte perihan ifadesi kullanılırken günümüzde genel bir adlandırma olarak "tabib" denilebilmektedir (K.K.3, K.K.5, K.K.6, K.K.10). Bu uygulama özelde perihanların, sukçilerin uyguladığı bir yöntemdir. Uygulamada Roza Hanım, bebeğin üzerine ak bir örtü örter. Ateş yakar. Bebeğin vücudunun etrafında iç kez ateşi gezdirir. Kısık sesle dua okur. (Kur'an-ı Kerim'den kısa ayetler). "Alas, alas gelen beladan alas" diyerek hastalığı alasar. Tedavi olan kişi ya da yakınları "to'viba" hediye verirler. Sağaltıcıların kendilerinin belirlediği tedavi ücretleri yoktur.

Harezm bölgesinde yapmış olduğumuz saha çalışmasında Harezm halkının nazara, kötü enerjiye karşı özellikle isvent adı verilen otu yaktıkları tespit edilmiştir. Bu ot kimi zaman sadece yanarken kimi zaman tuz, evin etrafındaki çöpler, otlar ve ip atılır. Evin etrafındaki ot, çöplerin yanma sebebi oraya basan başka kişilerin de nazarlarından korunmak amacı taşımaktadır.

Canlı ateş uygulamasında bazen hastalığın hafif ya da ağır görülmesinin de etkili olduğu görülmektedir. Snaserev konuyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir: Kötü ruhların neden olduğu zarar çok önemli görülmediği durumlarda ise *çu-su* olarak adlanan dört yolun kavşağında küçük bir ateş yakılır ve hasta etrafında üç kez dolaştırılır ve ateşin üzerinden üç kez atlatılır (1969, s.42).

3. Harezm'de Ateş İle İlgili Tabular-Sakınmalar

Diğer Türk boylarında olduğu gibi Harezm halkı için de ateş kutsal kabul edilmiş ve ateşe karşı saygı duyulduğu gibi ateşe karşı yapılamaması gereken davranışlar bir takım yasakları getirmiştir. Korku ve saygının harmanlandığı ocağın suyla söndürülmemesi gerekmektedir. Bölgede birilerine kargışta bulunulmak istenildiğinde "Ocağınız suyla dolsun" denilmektedir (K.K.1,K.K.2.K.K.5).

Ateşe; saç, soğan, ekmek, biber atmak yasaktır. Küle basmak, küle idrar yapmak, aleve tükürmek, ateşe tırnak atmak ve çocukların ateşle oynamaması yasaktır. (K.K.1, K.K.5, K.K.6, K.K.7, K.K.8, K.K.9). Loğusa kadının kirli kabul edilmesi sebebiyle ocak ateşini ellememesi, ateşe yiyecek atmaması gibi bazı davranışlar tabu olgusunu gözler önüne sermektedir.

Ateşe, artık yemek atmak, pişirme sırasında dökülen yiyeceği tekrar tencereye dahi etmek yasaktı. Yakacak odun da herhangi bir şekilde kirlenmiş ise onu güneşte kurutmak ya da suyla yıkamak gerekiyordu. Kirli şekilde ateşe koymak yasaktır (Snaserev, 1969, s.92).

Harezm'de ateşle ilgili tabuların ihlal edilmesinin ise uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır. Ancak Özbekistan Türklerinin saç ve tırnaklarını ateşe atmamasını Zerdüştilik inancının kalıntısı olduğu savunulmaktadır (Aşırov, 2001, s.25). Ancak burada vurgulamalıyız ki eski Türk inanç kalıntılarının yaygın olduğu Anadolu'nun hemen hemen her yerinde ateş tırnak ve saç atılmaz.

4. İdeolojilerin İnançlara Etkisi

Öncelikle bu alt başlığın, başlı başına bir çalışma olması gerektiğini belirtmek isteriz. Burada sadece ana hatlarıyla ateş inancına üç farklı dönemdeki yaklaşıma dikkat çekmek istiyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Harezm bölgesi pek çok kültüre ve ideolojiye ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Yakın çağda yani 20. yüzyılın ikinci yarısında yeni din politikalarının, Sovyet propagandalarının yapıldığı dönem olduğu bilinmektedir (McGlinchey, 2006, s.128). Ruslaştırma ve Sovyet halkı yaratma politikaları; dil, kültür ve millî kimliğe karşı olumsuz tutum sergilenmiştir (Yarimoğlu, 2022, s. 54). O süreç içerisinde, İslam inancına ve millî kimliğe karşı olan sert tutumun aksine gelenek içerisinde yer alan ateş ile ilgili inanmalar, şamanik uygulamalar halk arasında varlığını sürdürmüş ve "ata dini"n

Zerdüştilik olduğu aktarılmaya devam etmiştir. Bölgedeki ateş inancında İslam öncesi Türk inanç yapısının da etkisi ya da kökeni olabileceği üzerine düşüncelerin yaygınlaşmadığı gerek 2021-2022 tarihleri arasında yaptığımız saha çalışmasındaki verilerde gerekse yazılı kaynaklarda görülmektedir.

Bağımsızlık sonrasında da eski Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov: “Harezm devletinin tarihinin 2700 yıllık olduğunu düşünüyoruz. En prestijli, eski elyazmamız "Avesta"nın yaratılışından bu yana 3000 yıl geçti. Bu nadide kitap, 30 asır önce iki nehrin arasındaki bu topraklarda yaşayan atalarımızın manevi ve tarihi mirasıdır. "Avesta" bu kadim ülkede büyük bir devletin, büyük bir maneviyatın, büyük bir kültürün varlığına tanıklık eden, kimsenin inkar edemeyeceği tarihi bir belgedir” (Boboyev vd., 2002, s.16). ifadeleriyle halkın bu konudaki düşüncesini etkileyebileceğini ileri sürmek mümkündür.

Günümüzdeki politikaya geldiğimizde özellikle son on yıldır, Özbekistan Müslüman İdaresi'nin İslamiyet'e aykırı olan geleneklerden Özbekistan halkını uzaklaştırmaya çalışmakta ve bu doğrultuda politika uygulamaktadır. Özellikle bu konuda halfe adı verilen kadınlar ve mollalardan bu konuda faydalanılmaktadır. Katıldığım çok sayıdaki ritüelde, kitabi halfelerin hepsi İslami inanca ters düşen gelenekler konusunda kadınları uyarmıştır. Konumuz açısından önemi ise halk arasındaki ateş ile ilgili inançlar, İslamiyet'te yeri olmaması sebebiyle “hurafeler” olarak ifade edilerek bu uygulamaların kaldırılmasına yönelik politika izlenmektedir. Dolayısıyla pek çok uygulama, ritüel de zayıflamaya hatta bazıları yok olmaya başlamıştır. Örneğin gelin ve damadın ateşin üstünden geçmesi ya da ateş etrafında dolaşması geleneği. Dolayısıyla yönetimlerin uyguladığı politikaların, halkın inanç yapısının ve geleneklerin sürdürülmesinde etkili olduğunu belirtmek mümkündür.

Sonuç

Harezmîliler ateşi sadece maddi bir kaynak olarak kullanmakla yetinmemiş kutsal, canlı ve ruhani bir varlık olarak tasavvur ederek arındırıcı ve koruyucu özellikleri ile manevi olarak da yaşamlarında faydalandıkları tespit edilmiştir. Harezm halkının ateş inancının sadece Zerdüştilik ile değil İslamiyet öncesi Türk inançları ve İslamiyet ile şekillendiğini söylemek mümkündür. Ancak Harezm halkının geçiş ritüellerindeki uygulamaları özellikle “ata dini” olarak kabul ettikleri Zerdüştilik ile ilişkilendirildiği tespit edilmiştir. Bölge halkının sağaltım amaçlı uygulamalardaki ateşi ise yakın geçmişe kadar yaygın olarak perihanlar (Müslüman Şamanlar), falbinler tarafından kullanılması sebebiyle Şamanizm ile ilişkilendirmektedir. İslami ateş inancının ise daha çok cehennem ile cin ve şeytanların ateşten yaratılmasıyla ilişkilendirilerek Harezmîlilerin inançlarında yer almaktadır. Ve son olarak inanç yapısının şekillenmesinde, geleneklerin sürdürülmesinde yönetimlerin etkisinin de önemli rolü olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynaklar

Aşirov, A. (2001). *Avestodan Meros Marosimlar*. Toskent: Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi .

Barthold, W. (2008). *İlk Müslüman Türkler*. A.A. Uğurlu (Çev.). İstanbul: Örgün.

Bekmuratova, A. (1969). *Byt Sem'ia Karakalpakov v Proshlom i Nastoiashcem*. Nukus.

Boboyev, H. vd. (2002). *Avesto va Uning Insoniyat Tarakkiyatdagi Örne*. Ürgenç: Horazm.

Boyce, M.(1975). *A History of Zoroastrianism,1*, Leiden.

Dilek, İ. (2007). Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler, *Bilig*, 43, 33-45.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*. İstanbul: Kabaıı.

Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi.

- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisi Giriş*. İstanbul: Kabalıcı.
- Gökçimen, A. (2010). Türkmen "İrılmaları" (Halk İnanışları) ve İşlevleri. *Millî Folklor*, 8, 148-158.
- Helms, S.W., vd.(2002) The Karakalpak- Australian Ehcavations in Ancient Chorasnia: the Northern Frontier of the 'Civilised' Ancient World, *ANES*, 39, 3-44.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kitapçı, Z. (2005). *Azerbaycan- Harezim ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*. Konya: Yedi Kubbe.
- Kumartaşoğlu, S. (2016). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. Konya: Kömen.
- McGlinchey, E. (2007). Divided Faith: Trapped Between State and Islam in Uzbekistan. İçinde. R. Zanca, J. Sahadeo (Ed.), *İnEveryday Lives in Central Asia: Past and Present*, (pp. 305-318), Bloomington: Indiana University Press.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Özaydın. A. (1997).Harezim.TDV islam Ansiklopedisi, 16, 217-220.
- Rtveladze, E. V. Saidova& Abdullayeva A.H. (2008). *Avesta-Zakon Protiv Devov (Vdevdat)*. St. Petersburg: İzdatelstvo Politehniçeskogo Universiteta.
- Seyidov, M. (1983). *Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Gaynagları*. Bakı: Yazıcı.
- Sidikov, B. (2004). Uzbek Shamanism, M. N. Walter (Ed.). *Shamanism*. Santa Barbarba: ABC CLIO.
- Snesarev, G. P. (1969). *Relikti Domusulmanskih Veroniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*. Moskova: Nauka
- Tanyu, H. (1976). Türklerde Ateşle İlgili İnançlar. *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV. Cilt Gelenek-Görenekler ve İnançlar*. Ankara.
- Tolstov, S.P. (1948a). *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Tsilizatsii*. Moskova-Leningrad: Nauk SSSR.
- Tolstov, S.P.(1948b). *Drevniy Horezm*. Moskova: MGU .
- Uğurlu, N. (2008). Türklerin İslâmiyete Girişi, Ö. A. Uğurlu (Ed), *İlk Müslüman Türkler* içinde. İstanbul: Örgün.
- Yarimoğlu, S. (2022). Türk Sağına Özgü Bir Propaganda Aracı Olarak Millî Yol Dergisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 280-293 .
- Yazır, E. M. H. (2005). *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli*. Konya: Kitapkent.
- Yusupov, H. (2010). *Horezm ve Gürgenç: Taze Açışlar*.İlim: Aşkabat.

Kaynak Kişiler

Görüşmeler, 2021-2022 tarihleri arasında yazarın Harezim'de yaptığı saha çalışmasından elde edilmiştir.

K.K.1. G.J. 1959,Hazarasp, orta mektep.

K.K.2. Z.İ. 1954,Ürgenç, üniversite.

K.K.3. S. İ., 1942, Ürgenç, orta mektep.

K.K.4. S. Y. 1959. Honka, üniversite

K.K. 5.. A. 1978, Bagat, orta mektep.

K.K.6. M.J.1970, Hive, üniversite.

K.K.7. B.R..1970, Ürgenç, üniversite.

K.K.8. S.S. 1948, YangiArık.

K.K.9. M.J. 1966. Toprakkale, orta mektep.

K.K. 10. G.S. 1960. Bagat, orta mektep.

Rusya Federasyonu'nun Ukrayna'ya karşı Savaşta Kırım Tatar Milli Hareketi

Doç, Dr. Gaiana Iukseľ¹⁰⁴

Anahtar kelimeleri: Kırım, Ukrayna, işgal, Kırım Türkleri, bağımsızlık, milli hareket

20 Şubat 2014'te Rusya Federasyonu, Kırım ve Ukrayna'nın kökenli halklarının Kırım Tatarları, Karaimler ve Kırımçakların tarihi vatanını, Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Sivastopol şehrini işgal etti. 11 Haziran 2014'te Rusya Federasyonu, Donbas Bölgesinin, Luhansk ve Donetsk vilayetlerinde sıcak savaşı başlatıp, o bölgenin üçte birini işgal etti. 24 Şubat 2022'de Rusya Federasyonu, Ukrayna'ya karşı tam kapsamlı bir silahlı saldırı (sıcak savaş) başlattı.

Şubat 2022'den bu yana Rusya Federasyonu, Ukrayna'nın Doğü ve Güneyinde bulunan, Herson, Zaporozhzhya ve Mykolaiv bölgelerine girip işgal altında olan Ukrayna topraklarını büyüttü. Şubat 2022 yılı öncesinde Ukrayna'nın %7 işgal altındaydı, sonra ise % 15 zapt edildi.

Bu zamana kadar, Rusya saldırısı sırasında binlerce Ukraynalı asker ve 495 çocuk olmak üzere yaklaşık 10.000 sivil Ukraynalı savaşta ölmüştü. Fakat bunlar sadece resmi rakamlar, Ukrayna'nın daha ulaşmadığı işgal altındaki topraklar var. Mesela, Herson, Zaporizhzhia, Donetsk ve Luhansk bölgelerindeki sivil kayıplar bu rakama dahil değil. Tahminlere göre sadece Mariupol şehrinde 80 bin kişi öldü.

Savaş nedeniyle Ukrayna ekonomisine verilen zararın yaklaşık 900 milyar dolar olduğu tahmin ediliyor. Rusya tarafından yapılan tam kapsamlı saldırı resmen Ukrayna halkının soykırma döndü. Rusya, savaş sırasında başarısızlıkları kabul etmeyip, Ukrayna'nın altyapıyı yok edip, Ukrayna halkının dayanmaz zorluklara sokmak istiyor.

Rusya Federasyonu'nun topyekun saldırı Ukrayna'ya karşı sıcak savaşı ülkemizin tarihinde bir dönüm noktasıdır. Rusya Federasyonu'nun Ukrayna'ya saldırısı, eşi benzeri görülmemiş küresel bir insanlık suçu ve Avrupa'da 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan en büyük savaştır.

Son olayların bağlamında, Kırım Tatar Milli hareketinin yeni bir gelişme dönemine girdiğini ve Milli hareketin temsilcilerinin Ukrayna toprak bütünlüğü ve ülkenin geleceği mücadelesine katılımıyla olduğunu görüyoruz. Ukrayna'nın işgalden ve rus etkisinden kurtarılması, Kırım'ın işgalden serbest olması ve Kırım Tatar halkının haklarının korunması gibi Milli hareketin amacı değişmedi. Milli hareketin temeli, fikirleri, uluslararası hukuk ve insan haklarına dayanmaktadır. Ancak Ukrayna'nın şu anki düşmanın felsefesi, davranışı, hümanizmin bütün ilkesini reddediyor. Bu koşullarda, Milli hareketin genç, orta yaşta temsilcileri, Ukrayna'nın diğer vatandaşlarıyla birlikte eline silah alıp, Ukrayna Silahlı Kuvvetlerine katılıp, Ukrayna'nın bütünlüğünü savunuyorlar.

Kırım Tatarları, Silahlı Kuvvetler ve Terörborona'nın askerleri olarak Şubat-Mart 2022'de Kiev ve Kiev bölgesinin savunmasında görev aldı. Şubat 2022'de Ukrayna Silahlı Kuvvetlerinin bir bölgesel savunma taburu "Kırım" oluşturuldu, ve onun askerleri Ukrayna'nın Kuzey ve Doğusunda geçici olarak işgal edilen şehirlerinin kurtarılmasına katıldılar.

¹⁰⁴ İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi
gayanayukseľ@gmail.com

Kırım Tatar askerleri Ukrayna'nın Güneyinde ve Doğusu'nda, Donetsk, Lugansk, Herson, Mykolaiv, Mariupol vilayetlerinde, çeşitli tugaylarında savaşıyor. Silahlı Kuvvetlerin 241. Tugayının yapısında, başkanlığını ATR TV kanalı Lenur Islyamov'un Noman Chelebidzhikhan adlı 251. Taburu oluşturuluyor. Tahmini rakamlara göre, Ukrayna Silahlı Kuvvetler saflarında yaklaşık 1000 Kırım Tatarı bulunmaktadır.

Rusya Federasyonu'nun saldırısından sonra Kırım'da ve yeni işgal edilen Herson, Zaporizhzhya ve Mykolaiv bölgelerinde yaşayan Ukrayna vatandaşları yeni baskılara uğradılar. Ukrayna'nın geçici olarak işgal altındaki topraklarında, Kırım Tatar Milli hareketin üyelerine ve aktivistlere yönelik baskı, işkence, kaçırma, zorlama uygulandı.

Ukrayna Geçici İşgal Altındaki Bölgelerin Reintegrasyonu Bakanlığı'na göre, saldırının başlangıcından bu yana, Kırım Tatar de dahil olmak üzere Herson bölgesinde 200'den fazla sivil kaçırıldı veya kayboldu. Örneğin 2 Mayıs 2022'de Herson bölgesinin Henichesk ilçesine bağlı Strilkovoye köyü sakinleri, baba oğul Dilşad ve Ruslan Rakhimov evlerine dönerken kaçırıldı ve Henichesk'in 17. okulda bulunan işkence bodrumunda tutuldular. Shchaslivtseve köyü sakinleri, Refat ve Edem Asanov, 3 Mayıs 2022'de gözaltına alındı ve kaçırıldı. Asanov kardeşler muhtemelen Henichesk'teki 17. okulun "bodrumunda" bulunuyorlardı. 13 Mayıs'ta 2022'de Rus güvenlik güçleri Sivastopol'da yaşayan Kırım Tatarı Muradasylov Nazim'i ve kardeşi Niyazi'yi bilinmeyen bir yere götürdüler.

2015 yılında Kırım taburuna ve Kırım sivil ablukaya katıldıkları nedeniyle çok sayıda Kırım Tatarı tutuklandı ve Henichesk bölgesinden Kırım'a mahkeme için götürüldü. 28 Ekim 2022'de bunlardan biri olan Rüstem Gugurik, yasadışı bir Kırım mahkemesi tarafından katı rejim hapishanesinde 8,5 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Saldırı sonucunda Kırım Tatar Milli Meclisi'nin temsilcileri, yerel Meclis üyeleri, aktivistler, yaşadıkları yerlerini terk etmeye zorlanda kaldılar.

21 Eylül 2022'de Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin, uluslararası hukuka aykırı bir şekilde Rusya'da «kısmi seferberliği» ilan ediyor. 19 Ekim 2022'de Rusya Cumhurbaşkanı, Herson ve Zaporizhzhia bölgelerinde ve Kırım'da yasadışı "sıkıyönetim" ve "özel rejim" ilan etti. O dönemde Kırım'da 60.000 celp kağıdı hazırlandı ve Kırım'da planı yaklaşık 20.000-25.000 kişi toplandı.

Kırım'daki yasadışı seferberlik sırasında, Kırım Tatarları, Kırım nüfusüne bakarken önemli ölçüde aşan bir sayıda askere alındı. Bazı yerleşim yerlerinde ve bölgelerde Kırım Tatarlarının "seferber olanları" % 80-90'a varıyordu, ancak Kırım'daki nüfusunun Kırım Tatarları sadece %12-13 oluşturuyordu. Kırım'ın çeşitli yerlerde, özellikle pazarlarda ve okullarda «celp kağıdı» dağıtıldığında yüzlerce insan hakları ihlali vakaları kaydedildi. Kırım Tatar halkının temsilcilerinin toplu halde zorla veya aldatılarak Rus birliklerinin «askeri komutanlıklara» getirildiği kaydedildiği vakalar var. Kırım Tatarlar, büyük çoğunluğu Rus ordusuyla sözleşmeleri imzalamadı ve kendi iradeleri dışında ve baskı altında savaş alanına gittiler. Yerli Kırım Tatar halkının temsilcileri, savaş cinayetleri işlemek adına Kazakistan, Gürcistan, Kırgızistan'a başta olmak üzere, ardından Türkiye, Avrupa ülkeleri ve Kanada'ya göç etmeyi tercih ettiler. Şeferberlik başında Kazakistan'da 2.000'den fazla Kırım Tatar vardı, ancak onların orada daha fazla kalması için gerekli koşulları, yeterli mali kaynak yoktu. Birçok insan Ukrayna belgelerini işleme konusunda sorun yaşıyordu.

Rus işgal yönetimi tarafından zorla ve yasadışı bir şekilde "seferber edilen" Kırım Tatar bileşimindeki orantısızlık, yerli Kırım Tatar halkının yetişkin erkek nüfusunun kasıtlı olarak öldürülmesinin kanıtı ve sadece işgalci "yetkililer" tarafından yapılan ırk ayrımcılığı değil, aynı zamanda Kırım Tatarlarına yönelik doğrudan organize edilen soykırımdır.

Kırım'da çağdaş Rus politikası, 2014'teki büyük çoğunluğu ile işgali kabul etmeyen Kırım Tatarlarına yapılan bir intikamıdır. Rus hükümetin bu konuda alınan tüm kararlar, devlet terörünün tüm

belirtilerini taşıyorlar. İşgal altındaki Kırım sakinlerinin Rusya Federasyonu'nun silahlı kuvvetlerine seferber edilmesi, Savaş zamanında Sivil Nüfusun Korunmasına Dair Cenevre Sözleşmesi'nin IV. Maddesinin ihlali ve Rusya'nın Ukrayna topraklarında işlediği bir savaş suçudur.

Rus işgal yönetiminin, geçici olarak işgal edilen Kırım sakinlerinin Rusya Federasyonu'nun Silahlı Kuvvetlerine yasadışı seferber edilmesine ilişkin eylemleri, açık bir şekilde savaş suçu belirtileri, sivil halkın kaçırılması ve işkence cinayetleri belirtilerini içeriyor. Bütün bunlar tarihte Rus İmparatorluğu'nun Kırım Tatarlara yönelik sömürge politikasının bir devamı olarak kabul edilmektedir. Bunun sonucunda kökenli Kırım Tatar halkı anavatanlarında sayısal bir azınlık haline gelmektedir.

Ukrayna Savunma Bakanlığı ve Ukrayna istihbaratı, Kırım'ın geri dönüşü konusunda oldukça cesaret verici açıklamaları yapıp, Kırım'ın 2023 yılında iade edilebileceğine dair münferit tahminleri yapıyorlar.

Kırım'ın askeri yollarla geri dönüşü iki faktöre bağlı olacaktır: 1) Ukrayna silahlı kuvvetleri tarafından başarılı bir saldırı operasyonun düzelmesidir, 2) Batılı ortaklar tarafından gerekli miktarda Ukrayna askeri teçhizatının desteklenmesidir. Bazı askerleri uzmanların yaptığı açıklamalarında, Azak Denizi kıyısından Kırım'a giden kara koridoru boyunca askeri ve insan gücü akışını kontrol etmesinden ve Kırım Köprüsünü yıkmasından sonra, Kırım izole bir bölge haline gelir. Ancak bu sadece bir askeri teori, operasyonun başarılı kararını etkileyen birçok faktör vardır.

Bu esnada Ukrayna'ya döndükten sonra Kırım Tatar kökenli halkın durumu ne olacak? Dokuz yıllık Kırım işgali sürecinde bu konuda bazı gelişmeler yaşandı. Şimdi çalışma güncelleniyor ve Ukraynalı politikacılar birkaç noktaya, özellikle Kırım serbest olduktan sonra bölgede askeri yönetim inşa edilmesine, ilk geçiş dönemi adaleti normların düzenlenmesine dikkat ayırıyorlar. Yaklaşık 9 yıllık işgalin ardından Ukrayna'ya geri dönen Kırım'ın artık eskisi gibi olmayacağı açık. Ukrayna'nın yarımadanın üzerindeki kontrolünü tamamen yeniden sağlamak için, Ukrayna devletinin yeni çalışmalarına ve yaklaşıma ihtiyaç vardır.

Örneğin, sürekli sorulan sorular: Kırım işgalden kurtarıldıktan sonra, bölgede işbirlikçi ve hain olarak kim görülmeli ve onların cezası nasıl olacak? Kerç Boğazı aracılığıyla Kırım'a giren nüfusla ne yapmalı? İşgal 2014'te öncesi 2 milyon 100 bin olan Kırım'ın nüfusu, dokuz yıl içinde 3 milyon kişiye yükseldi. 2014'ten sonra Kırım'a Kerç Boğazı'ndan yasadışı yollardan gelen ve Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Sivastopol şehrine yerleşen insanları Kırım Ukrayna Cumhurbaşkanı Temsilcisi Tamila Taşeva, Rusya'ya geri gönderileceğini söyledi.

Bu bağlamda işgalden sonra kökenli Kırım Tatar halkının geleceği çok büyük önemini taşıyor. Kırım Tatar halkının siyasi geleceği, Kırım'ın Rus işgalden tamamen kurturulması ve Kırım'ın Ukrayna'nın kontrolüne geri verilmesi, kökenli Kırım Tatar halkın temsilcilerinin Kırım'ın siyasi hayatı ve geleceğine katılımı, Kırım Tatar Milli bölgesel özerkliğinin oluşturulması gibi çok önemli ilkelere bağlıdır.

5. Kaynaklar

1. Актуальні орієнтири державної політики щодо тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. (2020). Київ. URL: <http://www.ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Posibnyk.pdf> (accessed 01.02. 2020).

2. Задорожний О.В. (2015). Анексія Криму – міжнародний злочин. Київ: К.І.С. 576 с.
3. Крим: свобода слова в окупації. Інформаційно-аналитический доклад о преследовании журналистов и блогеров на территории Крымского полуострова (март 2014 – сентябрь 2019). Крымская правозащитная группа. URL: <https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2020/02/krimbookru.pdf> (accessed 01.10.2019).
4. Кульчицкий С., Якубова Л. (2018). Кримський вузол. Київ. ТОВ "Видавництво "КЛІО". 496 с.
5. Постанова Верховної Ради України Про визнання геноциду кримськотатарського народу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19> (accessed 12.11.2017).
6. Політика щодо Криму. Рекомендації (посібник) (2018). Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Горобчишина С., Дуда А. /За заг. ред. Ю. Тищенко. Київ. ТОВ «Агентство» Україна». 88 с.
7. Семена М. Крымский репортаж. (2017). Хроники оккупации Крыма (2014–2016 гг.). Київ: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво». 928 с.
8. Ситуация с правами человека во временно оккупированной Автономной Республике Крым и городе Севастополе (Украина). URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_RU.pdf (accessed 31.12.2017).
9. Указ Президента України № 58/2020 «Про День спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/582020-32537> (accessed 26.02.2020).
10. Указ Президента України №117/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» URL: https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533?fbclid=IwAR1pb_VrePJYyqKy3hwAzJAgitDTDQ0QERqf7JcLFQBDHt8ULPBdTVk2hUk (accessed 12.03.2021).
11. European Court of Human Rights (2021), Complaints brought by Ukraine against Russia concerning a pattern of human rights violations in Crimea declared partly admissible. Press release. issued by the Registrar of the Court. ECHR 010/, URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22:%5B%22003-6904972-9271650%22%5D%7D> (accessed 21.01.2021).
12. European Parliament (2014), Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions/ Resolution 1988 (2014) Final version. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20873&lang=en> (accessed 20.12.2014).
13. General Assembly of the United Nations (2014), Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 [without reference to a Main Committee (A/68/L.39 and Add.1)] 68/262. Territorial integrity of Ukraine. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262 (accessed 05.12.2014).
14. The PACE Resolutions on Ukraine (2019). URL: <https://coe.mfa.gov.ua/en/partnership/pace-resolutions-ukraine> (accessed 31.01.2020).
15. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2014), Follow-up by Unesco of the Situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). URL:

<https://unesdoc.unesco.org/search/0307b085-c5fa-4fe4-aa4c-4cc2f55d9875> (accessed 31.11.2021).

Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde "Ki"nin İşlevleri

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE¹⁰⁵

Özet

Bağlaçların Türkçeye has bir kelime türü olmadığı bilinmektedir. Bu kelime türü, Arapça ve Farsça eserlerin çevirileri yoluyla Türkçeye girmiş ve henüz Türkçe kullanıcıları açısından ölçünlü hâle gelmiş bir bağlaç kullanımı da söz konusu değildir. Farsçadan tarihî Kıpçakçaya ilk çevirilerden biri olan "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi", Farsça soylu olan "ki"nin Türkçede hangi işlevlerle kullanıldığının tespitinde önemli ipuçları sunacağı aşîkârdır. Bu bağlaç, Türkçede o kadar yaygın ve çeşitli bir kullanım alanına sahiptir; ki, Türkçe gramerlerde "Ki'li Birleşik Cümle" başlığının açılmasına da zemin hazırlamıştır. Oysa, "ki" de "çünkü", "lâkin", "fakat" gibi iki cümle arasında ve yapıcı bağımsız olan o iki cümleyi anlamca birbiriyle ilişkilendirmek amacıyla kullanılan bağlaçların görevlerinden farklı değildir ve bağlı cümle dizisi oluşturma yanında başka görevlerde de kullanılmaktadır. Bu bildiride, "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi"nde "ki" bağlacının kaç değişik görevle kullanıldığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: ki, bağlaç, Seyf- Sarâyî, Gülistan Tercümesi

16. 1. Giriş

17. Bağlaçların Türkçeye has bir kelime türü olmadığı bilinmektedir (Mansuroğlu, 1955: 59; Ergin, 2009: 363). Bu kelime türü, Arapça ve Farsça eserlerin çevirileri yoluyla Türkçeye girmiş ve henüz Türkçe kullanıcıları açısından ölçünlü hâle gelmiş bir bağlaç kullanımı da söz konusu değildir. Farsçadan tarihî Kıpçakçaya ilk çevirilerden biri olan "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi", Farsça soylu olan "ki"nin Türkçede hangi işlevlerle kullanıldığının tespitinde önemli ipuçları sunacağı aşîkârdır. Bu bağlaç, Türkçede o kadar yaygın ve çeşitli bir kullanım alanına sahiptir; ki, Türkçe gramerlerde "Ki'li Birleşik Cümle" başlığının açılmasına da zemin hazırlamıştır.
18. Bu başlık altında "ki"nin cümle bağlantısı genellikle şu şekilde ele alınır: *"ki'den önce gelen unsurun isim veya fiil olmasına göre iki çeşit ki'li birleşik cümle vardır (bk. § 626).*
19. *ki'den önceki unsur fiilse ki asıl cümle ile yardımcı cümlelerin tam arasında bulunur. ...*
20. *ki'den önceki unsur isimse ki yardımcı cümleyi asıl cümleye, asıl cümlelerin predikatına değil de asıl cümlelerin bir isim unsuruna bağlamış olur. Böylece yardımcı cümle asıl cümlelerin değil, asıl cümlelerin bir unsurunun tamamlayıcısı durumunda bulunur. Yeri ise asıl cümlelerin içinde, tamamladığı ismin sonundadır. Asıl cümlelerin predikati yardımcı cümleden daha sonra gelir."* (Ergin, 2009: 405-406).
21. Bu yaklaşıma göre "ki", iki sözdizimsel bağıntıyla kullanılmaktadır. Birincisi, fiil cümlelerinde yardımcı cümleyi birinci sırada yer alan temel cümleye bağlamak; ikincisi ise bir isimden sonra gelerek onu tamamlayan unsurları isme bağlamak.
22. Sözdizimi çalışmalarında da "Ki'li Birleşik Cümle" başlıklarına rastlanabilmektedir (Özmen, 2013: 159). Özmen, bu başlığı Ergin'e göre daha detaylandırır ve "4.1.2.3.1.1.1. Yardımcı Cümle ile Ana Cümle Arasında özne İlişkisi Bulunan Ki'li Birleşik Cümleler" (2013: 161), "4.1.2.3.1.1.2. Yardımcı Cümlesi Ana Cümlelerin Öznesini Açıklayan Ki'li Birleşik Cümleler" (2013: 162), "4.1.2.3.1.1.3. Yardımcı Cümle ile Ana Cümle Arasında Nesne İlişkisi Bulunan Ki'li Birleşik Cümleler" (2013: 162), "4.1.2.3.1.1.4. Yardımcı Cümle ile Ana Cümle Arasında Zarf Tümlecisi İlişkisi Bulunan Ki'li Birleşik Cümleler" (2013: 164), "4.1.2.3.1.1.5. Yardımcı Cümle ile

¹⁰⁵ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
hdelice@aku.edu.tr

Ana Cümle Arasında Dolaylı Tümleş İlişkisi Bulunan Ki'li Birleşik Cümleler (2013: 164) ve "4.1.2.3.1.1.6. Yardımcı Cümlesi Ana Cümlelerin Yüklem İsmi Açıklayan Ki'li Birleşik Cümleler" (2013: 165) alt başlıklarını açarak ele almaktadır.

23. Özkan ve Sevinçli'de ise bu başlık şöyle değerlendirilmektedir: "c) Ki'li Birleşik Cümle
24. *Bağlaç olan ki ile kurulan birleşik cümledir. Eski metinlerde bu bağlacın "kim" şekline de rastlanır. Bu tür birleşik cümlelerde iki cümleyi birbirine bağlayan ki bağlacıdır. Bu cümleler bir temel cümle ile onu çeşitli bakımlardan tamamlayan bir yardımcı cümleden oluşurlar. Yardımcı cümle ya doğrudan doğruya temel cümle yüklemine bağlı olup yüklem tamamlayıcı bir ögesidir (özne, nesne, zarf, yer tamlayıcısı, yüklem ismi), ya da temel cümlelerin öğelerinden birine bağlı olup onu belirten, tamamlayan, niteleyen bir unsurdur. Bu yapıdaki cümlelerde temel cümle, yardımcı cümleden önce yer almaktadır. Bu ise Türkçenin öge sırasını belirleyen, yardımcı ögenin asıl ögeden önce gelmesi kuralına aykırıdır. Bu yüzden ki'li birleşik cümleler kuruluş bakımından Türkçeye yabancıdır. Ancak bunları da Türkçe yapıları cümleler hâlinde ifade etmek mümkündür.*
25. "Ki" bağlacı iki cümle arasına girebildiği gibi cümlelerin bir unsuru ile cümle arasına da girebilir." (Özkan ve Sevinçli, 2009: 178-179).
26. Doğrudan bu konuyla ilgili makalelerde de "ki"nin değerlendirilişi aşağı yukarı zikredildiği şekliyledir.
27. Enfel Doğan, "Türkçe Söz Diziminin Bir Sorunu: Ki'li Cümlelerin Birleşik Cümle mi Yoksa Bağlı Cümle midir?" adlı çalışmada konuyu şöyle değerlendirmektedir:
28. "Temel ve yan cümlelerden oluşan ki'li cümlelerin, yapı bakımından, böyle bir işleve sahip olmayan diğer bağlı cümlelerden ayrı tutularak birleşik cümle olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü bağlacıyla kurulan cümleler de -aynen ki'li cümleler gibi- bünyelerinde temel ve yan cümle bulundurduğu için yapı bakımından bağlı cümle olarak değil ki'li birleşik cümlelerin bir alt başlığı olarak ele alınmalıdır.
29. "Gerçi, vâkıa, madem/mademki" gibi başlarında bulundukları cümleleri kendilerinden sonraki cümlelere bağlayan bağlaçlarla kurulan cümleler ise, yan cümle ile temel cümle birbirleriyle karşıt hükümler içerdikleri için yapı bakımından bağlı cümle olarak değil, "karşıtlı birleşik cümle" olarak kabul edilmelidir." (2020: 187).
30. Yine, Tüngüç Çelik, "Envârü'l Hikem ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine" isimli makalesinde şu sonuca ulaşmaktadır:
31. "Sonuç olarak, kim/ki'li birleşik cümle diğer araştırmacıların da belirttiği üzere, bir ana cümle ile bir veya birkaç yardımcı cümleden meydana gelmekte ve bu yardımcı cümle (ler) karşımıza iki şekilde çıkmaktadır:
32. • Yardımcı cümle (ler) ana cümlelerin öğelerinden birinin açıklayıcısı/niteleyicisi konumundadır.
33. • Yardımcı cümle (ler) doğrudan ana cümlelerin bir ögesi konumundadır" (2020: 120).
34. Bu şekilde "Ki'li Birleşik Cümle" başlığının açılmış olması, yapıca bağımsız cümleler arasında çeşitli anlam ilintileri kurmaya yarayan pek çok bağlacın da "Çünkü'lü Birleşik Cümle", "Fakat'lı Birleşik Cümle" gibi ayrı ayrı başlıklandırılması anlamına gelmektedir. Mesela, "Bilgileniniz; çünkü, bilgi hayatı kurtarır.", "Bilgileniniz; ancak, bu bilgilerinizi kötüye kullanmayınız.", "Bilgileniniz; lâkin, kibirlenmeyiniz." dizimleri ile "Bilgileniniz; ki, hayatınız kurtulsun." dizimi arasındaki fark, iki cümle arasında anlamca kurmak istediğimiz ilintinin çeşitlenmiş ve değişmiş olmasıdır. Yani, cümle kurgusu açısından "ki" ile "çünkü"nın diziselliği aynıdır. Bu değişik kurgular arasındaki fark, cümleler arasında kurulmak istenen ilişkilendirme bağıntısının değişkenliğidir. Bu değişkenlik de bağlaçların anlamsal görevleri doğrultusunda çeşitlenmesiyle yerine getirilmektedir.
35. Bu şekilde ulamsal gramer bağlantısıyla yaklaşıldığında "Ki kaç değişik sözdizimsel yapı oluşturmak için kullanılmaktadır?" sorusunun yeniden cevaplandırılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

36. 2. Yöntem

37. Bu bildiride bu soruya Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlioğlu tarafından hazırlanan “Karamanlioğlu, A. F. (1989). Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî). Ankara) Türk Dil Kurumu Yayınları.” adlı eserde geçen “ki” bağlacının kullanımları tek tek incelenecek ve bu cümlelerdeki “ki”nin birbirinden farklı işlevleri değerlendirilerek yukarıda zikredilen soruya cevap aranacaktır.
38. Metinde “ki” kelimesi, eşdeğeri “kim”den daha az kullanılmıştır. 24 yerde tek başına “ki” şeklinde kullanımı söz konusudur. 7 yerde “çün”, 4 yerde “her”, 1 yerde “meğer”, 1 yerde “niçük”, 3 yerde “ol” ve 3 yerde “tâ” ile kalıplaşarak kullanılmıştır. Toplamda 43 yerdekullanılmıştır.
- 39. 3. Bulgular ve Tartışma**
40. Bu kullanımları işlevleri açısından şöyle sınıflandırmak mümkündür:
41. Daha çok ikinci cümleyi birinci cümleyle çeşitli anlam ilgileriyle ilişkilendirerekbağlı cümle dizileri oluşturmaktadır. Bu ilişkilendirmenin doğal bir sonucu olarak ikinci cümle birinci cümlelerin bir ögesi gibi görüldüğü için “birleşik cümle” tanımlamasıyla yapıcı bağımsız iki cümleyi bir cümle saymak doğru değildir. Tüm ilişkilendirme bağlaçlarıyla kurgulanmış cümle dizilerinde böyle bir durum söz konusudur. Bu işlevde kullanılan iki cümle arası bağlacı da denebilecek bu tür kelimelerin hepsine birden “ilişkilendirme bağlacı” denebilir. Mesela, “de” bağlacıyla oluşturulan “Geldim; de, sizi orada göremedim.” cümle dizisinde de birinci cümle ikinci cümlelerin zarf tümleci konumundadır. Bu tür örnekler şunlardır:
42. “*men ol kil-ge suvâl ittim ki ni-den bolur hoş râyihañdan şükr hâsıl?*” (015/4) • Ben o kile/güle (?)sordum; ki, hoş kokundan neden sarhoşlukoluşur?
43. “*ümîd yok ki kiçip Öömr bir yana (yirine?) kilgey*” (037/7) • Ümit yoktur; ki, geçmiş ömür bir kez daha gelecektir!
44. “*melik niÖmeti ol kişige hârâm ki fursât demini közetmes tamâm*” (042/5) • O kişiye sultan nimeti gereksizdir; ki, fırsat zamanını tam anlamıyla gözetmez!
45. “*küç bile bir qarınçanı bassañ bil ki hâli ni bolğay ol kında ay zaÖîf âdemî seniñ hâliñ eyledür fil ayağı altında.*” (067/5) • Ağırılık ile bir karıncayı ezersen bil; ki, o eziyet esnasında [karıncanın] durumu ne olacaksa ey zavallı insanoğlu fil ayağı altında senin durumunda öyledir.
46. “*kitürdi bir ğarîb ir ol yoğurtı ki bir bañşı-dur*” (085/3) • Bir tuhaf adam o yoğurdu getirdi; ki, [o yoğurt] bir hissedir.
47. “*mürüvvet körgüz ilge eyle ay yâr ki düşmen köñlün ol ir kılmadı tar*” (100/6) • Ey dost, halka öyle mertlik göster; ki, o yiğit düşman gönlünü daraltmadı.
48. “*bu müşkilim ol ki men yırak-men andan kim-ge digeyim niçük kılayım bilmen*” (109/10) • Bu sorunum o[dur]; ki, ben ondan uzağım; kime diyeyim; nasıl yapayım; bilmem.
49. “*bir aytkan-nı yana aytma mükerrer ki hâlva-nı dağı bir kırla yirler*” (216/9) • Bir söylediğini yine tekrarlayarak söyleme; ki, helvanı dahi bir kez yerler.
50. “*sözün ol yirde sözler her bilig-li ki sâkit bolğay anda cümle güftâr*” (217/7) • Her bilgili sözünü o yerde söyler; ki, orada bütün sözler kesilir.
51. “*iy Öilm-i nücûm içinde dînâr didiñ ki hâmel tabîÖatı bar çün evç-i felek-de-gin bilürsen tik bilmediñ öz ivüñde kim bar*” (220/9) • Hey,yıldızlar ilmi ile “Dînâr!” dedin; ki, koç burcu tabiatı var. Feleğin zirvesindekini bilmene rağmen “Evinde kim var?” bilmedin.
52. “*yana külüben ayttı ki min cemÖ şemÖi men saÖdî maña ni kayğu özin küydürse pervâne*” (231/12) • Yine gülerek söyledi; ki, ben Sadi’nin mumunun ışığıym; kelebek kendini ateşte yaksa bana ne dert!
53. “*nâz aña kılgıl ki seni izdegey*” (236/11) • Nazı ona yap; ki, seni isteyecek.
54. “*vefâ istemegil bülbül-den ay yâr ki her bir gül öze yüz türlü sayrar*” (266/13) • Ey dost, bülbülden vefa isteme; ki, her bir gül için yüz farklı şakır!
55. “*eger bolsa idi yâdiñda ol kün kim ilimde idiñ bir yaşar oğlan bu kün böyle maña cevır itmes idiñ ki sen bir pehlevân men bir qarı cân*” (273/10) • Eğer o gün -ki, ilim tahsilinde bir

- yaşında bir oğlan idin- hatırında olsaydı bugün bana böyle eziyet etmezdin; ki, sen bir yiğit; ben bir yaşlı kadını.
56. “*kördüm ki naşihat-ke kâyil degül*” (285/4) • Gördüm; ki, öğüde razı değil[dir].
57. “*yaz bolsa yığar qarınça ki tâ kış ferâgat bolup yimegey gam*” (303/7) • Karınca yazın yığar; ki, kışın yoksun kalıp gam yemeyecek!
58. “*sözün bu durur ki men fulân Ŗâlim-men cûn yok Ŗameliñ yana hemân câhil-sen*” (320/12) • Sözün budur; ki, “Ben falan alimim!”. Amelin yoksa yine hemen cahilsin.
59. “*bilmes ki yüki otun mı-dur yâ defter*” (321/2) • Bilmez; ki, yükü odun mudur; defter midir?
60. “*könül birme ol özdenge ki mekr ü hîle-si çok-dur*” (323/2) • O güzele gönül verme; ki, [o] çok hilecidir.
61. “*ganî-dür ol ki kanâŖat içinde sabrı çok*” (332/4) • [İşte] ozengindir; ki, kanaat hususunda sabrı çoktur.
62. Bir cümle ögesine açıklama tümleci eklemek için kullanılmıştır; ki, bu işleviyle “ki” kelimesi bağlaçtan ziyade “arasöz söyletici” olarak görev yapar. Yani, bu tür bağlaçların kullanım amacı sözdizimsel değil; sesbilgiseldir. Dil kullanıcısının özel ton ve vurgulamadan kaynaklanan arasöz söyleyişinin zorluğunu hafifletmek amacıyla kullanılır. Örneğin, “Ahmet -ilkokuldan arkadaşımıdır.- bu akşam bize gelecek.” cümlesinde özel vurgu ve tonlama gerektiren “-ilkokuldan arkadaşımıdır.-” arasözünün söyleniş zorluğu “Ahmet -ki, ilkokuldan arkadaşımıdır.- bu akşam bize gelecek.” şeklinde “ki” kelimesinin kullanımı ile giderilmiş ve daha rahat bir söyletime indirgenmiş olmaktadır. Bu kullanımlar için “arasöz bağlacı” da denebilir. Bu tür örnekler şunlardır:
63. “*niçe müflis zuŖâklarda yatur aç kim-irse bilmes anlarını ki kimdür*” (048/13) • Sokaklarda ne kadar iflas etmiş aç [insan] yatar; ki, onları -ki, kimdür?- kimse bilmez.
64. “*her ki dünya terk itip nefsin yeñip çerb ü şîrin yimedi zâhid bolur*” (142/4) • Kim -ki, dünyayı terk edip nefesine hakim olup yağlı ve tatlıları yemezse- zahid olur.
65. “*bu menzilge Ŗadem-den her ki yitti kefen-den özgesin koydı ve kitti*” (159/4) • Ademoğlundan herkes -ki, dünyaya geldi.- kefenden başkasını bıraktı ve gitti.
66. “*tâcir ki hemîşe meksebitkey bir kün mâlin alıban anıñ harâmî yortar*” (209/4) • Tüccar[ın] -ki, sürekli kazanç sağlayacak.- mâlini bir gün haydut alıp kaçar.
67. “*tut yimiş-den uzun ilin kışka ol ki kısa durur yite bilmes*” (260/8) • Uzun elini yemiştan kısa tut; ol -ki, kısadır.- ulaşamaz.
68. “Tâ, niçük, meger ve vakti” gibi kelimelerle kalıplaşarak “tâ ki”, “niçük ki”, “meger ki” ve “vakti ki” yapıları ile yan cümle oluşturmak için kullanılmıştır. Bu tür kullanımlarda amaç, cümleleri birbiriyle anlamca ilişkilendirmek değil; cümle kurgusunun zarf tümleci oluşturacak şekilde bir öbeğe dönüştürülmesidir:
69. “*tâki gaflet bile niŖmet yimegey-sen ay cân yügürür cümle seniñ nefŖiñ için emr tutup*” (006/12) • Nimeti gaflet ile yemedikçeey dost, her şey emrine amade olup senin menfaatin için koşturur.
70. “*sahî ilinde bilürsen qarâr tutmas mâl niçükki tutmas alıp su keffi öze gırbâl*” (041/10) • Bilürsen, kalburun iç tarafına su konunca tutmazsa cömertlik ilinde mal yığılı kalmaz.
71. “*tâ ki bir kiçe ol hâkim-niñ matbañı otı otun anbarına tüşti barça emlâki yandı*” (075/4) • Bir gece hakimin mutfağının ateşi odunluğa düşünce bütün malı yandı.
72. “*köz yüzini körüp anıñ toymas tatlı sudan niçük ki müsteski Ŗâbid iri luğma-lar yimege*” (140/3) • Çok su içen ve karnı su toplayan abidin tatlı sudan büyük lokmalar yiyemediği gibi göz de onun yüzünü görmeye doyamaz! (?)
73. “*açıp susap tâkat-sız bolup yürür idi tâ ki bir kuyı-ğa yitti kördi kim halâyık fulüs birip su içerler*” (202/8) • Bir kuyuya ulaşıp halkın para verip su içtiklerini görene kadar acıkıp susayıp güçten kesilip yürürdü.
74. “*irdem iyesin hâsûd sıvmes vatvât niçük ki sıvmese nûr*” (213/5) • Yarasanın nuru sevmediği gibi hasetçi de erdem sahibini sevmez.

75. “külûben ayttı ni boldı bu şeklime bilmen meger ki mâtem-i hüsni için kara geymiş” (237/2)
• Gülerek söyledi: « “Bu şeklime ne oldu?” bilmem; meğer ki, iyilik yasım için siyah giymiş!” ».
76. “ehl-i tamañ közi bu cehân niñmeti bilen tolmas niçük ki tolmasa katra bilen kuyı” (312/9) •
Damla ile kuyunun dolmaması gibi tamah ehlinin gözü de bu dünya nimeti ile dolmaz.
77. “vaktiki irinden ibçi râzî barışmas alar niçe buyursa kâzî” (267/12) • Bir vakit[dir]; -ki, kadın kocasından razı olup barışmaz; kadı onlar için ne yapsın!
78. Bu işlevini başka kelimelerle birleşmeden de tek başına yerine getirebilmektedir. Bir örnekte yukarıda verilen örneklere benzer bir kullanım sezilmektedir. Bu kullanımda, “ki”, [-IncA] zarf-fiil ekinin işlevini “ise” anlamıyla [-mAktansa]nın işleviyle kullandırmıştır:
79. “bilîş-ler birle hoş Êârif-ke zindân ki yat-lar birle bolğunça gülîstân” (135/11) • Arif için yabancılar ile gül bahçesinde olmaktansa tanıdıklar ile hapisanede olmak hoş[tur].

80. 3. Sonuç ve Öneriler

81. Türkçenin kendine has gramerinin yazılabilmesi için Türkçeye başka dillerden geçen ve Türkçenin yazı dilini derinden etkileyen unsurların dilbilim verileri doğrultusunda kabul edilebilir incelemelerinin yapılması gerekir. Bu nedenle, gramer işlevli bütün kelimelerin metin içinde belirgenleşen işlevleri esas alınarak kategorilerinin belirlenmesi gerekir.
82. Bu metinde “ki” kelimesinin genel kategorioluşturacak üç işlevi tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi ilişkilendirme bağlacı olarak kullanımıyla “bağlı cümle dizisi” yapmaktır. İkincisi, arasöz bağlacı kullanımıyla cümle unsurlarına açıklama ögesi ilave etmektir. Üçüncüsü ise genellikle edat veya zarf görevinde kullanılan kelimelerle kalıplaşarak Türkçe fiilimsi öbeklerine alternatif cümle yapısı ile fiilimsi öbekleri oluşturmaktır.
83. Elbette, hâlâ tam anlamıyla oturmamış bir yapının incelenmiş olduğu bu çalışmada kesin sonuçlara ulaşılabildiği de kesinlikle söylenemez. Bu nedenle, bu konuyu değerlendirecek daha farklı bakış açılarına ihtiyaç duyulduğu aşikardır.

84. 4. Kaynaklar

85. Doğan, E. (2020). Türk Söz Diziminin Bir Sorunu: Kili Cümleler Birleşik Cümle Midir Yoksa Bağlı Cümle Mi?. *Türkoloji Dergisi*, 24 (2) , 177-188.
86. Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
87. Mansuroğlu, M. (1955). Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcılar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 3 , 59-71.
88. Özkan, M., Sevinçli. V. (2009). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
89. Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
90. Tüngüç Çelik, K. (2020). Envârü'l Hikem ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (69 (Haziran)), 115-134.

Türklerin İslâmiyet'i Benimsemesinde Mürcie Mezhebinin İmanda Eşitlik Söyleminin Tesiri ve Rolü¹⁰⁶

Hasan TÜRKMEN¹⁰⁷

Özet

Din, fertlerin olduğu kadar millet ve toplulukların da geleceğini belirleyen bir olgudur. Bir toplumun birlik ve bütünleşmesinin yanı sıra varlığını koruması ve hayatiyetini sürdürmesinde, dinî inanç ve değerlerin tesir gücü ve işlevi yadsınamaz bir gerçektir. Bunun bariz örneği, tarih sahnesinde çeşitli görünümleriyle karşımıza çıkan Türk topluluklarıdır. Tarihin ilk dönemlerinde az sayıda da olsa yerleşik yaşam sürenlerin varlığından bahsedilmekle beraber ekseriyetle atlı göçebe yaşam tarzına sahip olan Türkler, geniş coğrafyaya yayılarak değişik kültür, medeniyet ve dinlerle tanışmışlardır. Bu anlamda İslâmiyet başta olmak üzere Hristiyanlık, Mûsevîlik, Budizm, Maniheizm, Zerdüştilik, Mazdekîlik, Konfüçyanizm, Taoizm, Sâbiîlik/Mandeizm ve Mecûsîlik gibi evrensel ve millî din ve inanç sistemlerine intisap etmişlerdir. Lakin İslâmiyet dışındaki diğer din ve inanç sistemleri, Türklerin geleneksel Allah tasavvuru ve yerleşik kültürün şekillendirdiği yaşam tarzıyla örtüşmediği için onlar üzerinde müspet yönde hâkim ve kalıcı bir nüfuz oluşturmamıştır. Buna karşın İslâmiyet'in Türklerin karakter özellikleriyle, düşünce yapısıyla ve din ve ahlâk anlayışıyla kayda değer benzerlikler içermesi, onların bu dine gönüllü girmelerinin yanı sıra onu korumak ve yaymak adına yoğun çaba ve mücadeleler göstermesine neden olmuştur. Bu durum, hem dünya tarihinin seyrini değiştirmiş hem de yeni bir milat oluşturmıştır. Bilhassa Türkler arasında bu dinin toptan ve hızlıca yayılmasında, Mürcie mezhebinin dinde vahdet ve ittihat ekseninde öne sürdüğü imanda eşitlik söylemidir. Bu söylem biçimi, aynı zamanda özgürlük, adalet, barış, hoşgörü ve müsamahanın toplumda yer edinmesini de öncelemektedir. Nitekim bu çalışmada, ilk olarak mezhebin, esasen zincirleme birbirine bağlı alt konuları barındıran iman öğretisi hakkındaki bilgi ve açıklamalarına temas edilecektir. Ardından bu öğretinin, Türklerin dinî ve sosyo-kültürel yaşamlarında hangi boyutlarda nasıl karşılık bulduğu üzerinde durulacaktır. Sonuç ve öneriler kısmında da bu öğretinin müspet ve menfi yönlerinin tespiti yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Din Değiştirme, İslamlaşma Süreci, Mürcie, İmanda Eşitlik Söylemi

Giriş

Her şeyden önce din, fertlerin olduğu kadar millet ve toplulukların geleceğini şekillendiren ve tayin eden bir olgudur. Bir toplumun birlik, beraberlik ve bütünleşmesinin temininin yanı sıra varlığını koruması ve hayatiyetini sürdürmesinde, dinî inanç ve değerlerin tesir gücü ve işlevi yadsınamaz bir gerçektir. Bu yönüyle din, birleştirici ve kuşatıcı bir güç olma özelliğine sahiptir. Bunun bariz örneği, Türk topluluklarının tarihinde karşımıza çıkar. Esasen anayurtları Orta Asya olan Türkler, İran toprakları başta olmak üzere Balkanlara ve Doğu Avrupa'ya kadar geniş coğrafyaya yayılarak buraları faaliyet sahaları edinmişlerdir. Bu durum, onların kendilerine özgü geleneksel dinî inançlarının merkezinde yer alan Kök Tengri/Gök Tanrı inancı dışında çeşitli evrensel ve millî din ve inanç sistemleriyle tanışmaları sonucunu doğurmuştur. Bu anlamda karşılaştıkları her sosyo-kültürel ortam ve intisap ettikleri dinler, onların hayatında müspet veya menfi tesir bırakmıştır (Usta, 2021, s. 107-108). Lâkin İslâmiyet dışındaki diğer din ve inanç sistemleri, Türklerin yerleşik kültür ve yaşam tarzıyla örtüşmediği için onlar üzerinde hâkim ve kalıcı bir iz bırakmamıştır. Buna karşın İslâm dininin

¹⁰⁶ Bu bildiri, 2017 yılında İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi'nin 6. Cildinin 3. Sayısında yayımlanan "Mürcie'nin İman Nazariyesinin Türk Dünyası Tarihinin Geçiş Dönemindeki İzdüşümü" isimli makalenin gözden geçirilip yeniden düzenlenmiş hâlidir.

¹⁰⁷ Bandırma Onyedî Eylül Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
h_turkmen1979@hotmail.com

Türklerin karakter özellikleriyle, düşünce yapısıyla, din ve ahlâk anlayışıyla önemli benzerlikler içermesi, onların bu dine gönüllü katılmalarının yanı sıra onu korumak ve yaymak adına yoğun çaba ve mücadeleler göstermesine neden olmuştur (Kutlu, 2021, s. 73).

Kuşkusuz yeni bir dinin tercihi ve kabulü, yalnızca bir ihtiyaç veya siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel, psikolojik vb. yönlerden fayda-zarar ilişkisini hesaba katma süreci değildir. Tüm bunlarla beraber bu süreçte, hayatın akışının tümüyle değişmesi söz konusudur. Daha açık bir söyleyişle din değiştirme olgusunda, farklı dinlere katılan millet ve toplulukların kimlik ve kişilik değişimine uğraması kaçınılmazdır. Bu yüzden bu süreç; huzursuzlukları, kaygıları, korkuları ve şikâyetleri bünyesinde barındıran, hatta travmalara neden olabilen sancılı ve meşakkatli bir dönemdir. Bir toplumun kendi dinî değer ve davranış kalıplarının yerine seçtikleri yeni dinin içerdiği ilke ve esaslara bırakması, inanç ve davranışlardaki derin ve köklü farklılaşmayı beraberinde getirir (Göksu, 2018, s. 170-171). Zira din, inanan kimselerin hayata bakışı ve yaşam tarzları üzerinde oldukça etkilidir. Bu yüzden din seçiminde, toplumunun yerleşik inanç ve kültürel dokusuyla uyumu öncelik arz etmektedir. Aksi halde dinini değiştiren millet ve topluluklar üzerinde yıkıcı ve yok edici etkiye varabilecek kadar menfi tesirlerle karşılaşabilmektedir.

Bu kapsamda tarih boyunca muhtelif nedenlerle birkaç kez din değiştiren veya kimi zaman aynı dönemde birbirinden farklı din ve inanç sistemlerine bağlı olarak yaşayan Türk toplulukları bulunmaktadır. Nitekim o topluluklardan Tabgaçların Budizm, Tuna Bulgarlarının Hristiyanlık ve Uygurların Manihaizm tercihleri, ilk ikisinin millî haslet ve değerlerini yitirerek asimile olmasına, sonuncusunun kurduğu devletin ise zayıflayarak yıkılmasına neden olmuştur. Ayrıca Kıpçaklar da Hristiyanlık tercihlerinin ardından Gürcü ve Ermenilerin içinde erimişlerdir. Yine Müsevîliği kabul eden Hazarların, Hristiyanlığı benimseyen Macar, Bulgar ve Finlilerin, öz benliklerini kaybetmelerinden ötürü günümüzde artık onların Türklüklerinden söz edilememektedir (Kutlu, 2021, s. 92; Usta, 2016, s. 18-19). Ancak İslâmîyet'in hem tüm insanlara hitap eden yegâne cihanşümul bir din olması (Danişmend, 2020, s. 60) hem de Türklerin Bozkır kültürüne dayalı itikâdî ve hukukî esasların bu dinin inanç ve değerleriyle yakın ve ortak hususiyetler taşıması, onların bu dine ruhî intibak duymalarına zemin oluşturmıştır (Danişmend, 2020, s. 54; Usta, 2016, s. 19). Öyle ki dokuzuncu asırdan itibaren büyük kitleler hâlinde ihtidâ ederek bu dinin yılmaz savunucusu, hâdimi ve mümessili olmuşlardır. O asırdan evvel ihtidâlar, münferit ve ailevî düzeyde kalmıştır. Bunun başlıca sebebi, kan bağı ve akrabalık ilişkilerinin ön plana çıktığı etnik unsura dayalı bir yönetim tarzını benimseyen Emevî Hanedanı'nın Arap olmayan Müslümanlara karşı İslâm hukuk kurallarına aykırı ayrımcı, çıkarıcı ve ırkçı politikalar yürütmesidir (Danişmend, 2020, s. 55; Özdemir, 2020, s. 193, 206; Usta, 2021, s. 100).

Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) halife olduğu (m. 717-720) yıllar hariç tutulduğunda, hukukta adaletsizliği ve statüde eşitsizliği şîâr edinen diğer Emevî yönetici ve valilerin keyfî ve mizacî karar ve uygulamalarına İslâm dünyasında ilk ortaya çıkan mezhep olan Hâriciyye'nin tekfir söylemi eklenince, tabiatıyla toplumsal çözülme, çatışma ve kaos kaçınılmaz olacaktır. Aynı zamanda bu durum, toplu ihtidaları geciktirmekle beraber Arap olmayan Müslümanlarca İslâm'a karşı mesafeli duruş ve ilgisizliğe, hatta bu dinden uzaklaşıp eski dinlerine geri dönmeye sebebiyet verebilecektir. Tam da bu noktada yani kabile asabiyeti ve mezhep taassubunun öncelendiği böyle bir ortamda, toplumun tüm kesimlerini kucaklayan bir dil ve söylem biçiminin varlığı zorunlu hâle gelmiştir. Bu ihtiyaç ve zaruretin farkında olan Mürciî âlimler, din birliği ve imanda eşitlik temeline dayalı bir doktrin geliştirmişlerdir. Onların bu doktrini, hor-hakir görülerek ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören mevâlî üzerindeki baskı ve haksızlıklara son verilip onlara eşit haklar ve imkânlar sağlamak amacı taşımakla beraber hoşgörü ve müsamahaya dayalı uzlaşmacı tavrı referans almaktadır. Zira onlar, aynı dine mensup Müslümanların dinî ve sosyal açıdan eşitliğini savunuyor, İslâm toplumunu bölen ve parçalayan tutum ve davranışları bitirmek istiyorlardı (Kutlu, 2016, s. 27; 2021, s. 60).

Literatür tarama yapılarak nitel araştırma yöntemlerinden olan analitik yöntemle beraber betimsel ve argümantasyon yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmada, ilk olarak Türklerin kitleler hâlinde

İslâmiyet'i benimsemesinde kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı bir işlev gören Mürcie'nin iman doktrini hakkında bilgi ve açıklamalara yer verilecektir. Bu yapılırken, bu doktrinin kapsadığı birbiriyle ilintili alt konular, ayrı başlıklar hâlinde ele alınmayıp hepsi tek başlık altında değerlendirilecektir. Ardından bu doktrinin, sosyal yaşamdaki izdüşümü yani Türkler başta olmak üzere diğer mevâlî unsurlar arasında nasıl karşılık bulduğu ve onların pratik hayatındaki yansımalarının hangi boyutta açığa çıktığı üzerinde durulacaktır. Son olarak meseleye ışık tutması ve açılım sağlaması bakımından sonuç kısmında bu doktrin kritik edilip olumlu ve olumsuz yönleri açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

1. Mürcie'nin İman Doktrinini: İmanda Eşitlik Söylemi

Mürcie mezhebinin, imana girmeyi kolaylaştıran iman doktrinine geçmeden evvel büyük günah meselesinden bahsetmek mühim ve gereklidir. Zira bu mesele, İslâm dünyasında zuhur eden fırkaların iman kuramlarına temel ve dayanak oluşturmaktadır. Hilafetten sonra İslâm ümmeti arasında derin yaralar açarak tefrikaya ve hizipleşmelere neden olan bu mesele, hakkında tüm tarafların uzlaşmaya varacak biçimde açık ve kesin hükümlere varılamamıştır. Bu nedenle hâlen tartışılmakta ve güncelliğini korumayı sürdürmektedir. Yanıtı iman kavramının doğası ve mahiyetinde aranan bu mesele, öz itibarıyla amelde eksiklik ve kusurun imana zarar verip vermeyeceği, eğer verecekse bu zararın hangi boyutta ve ne derece olacağı sorusu etrafında düğümlenmektedir. Gerçi sorun, ortaya çıkışı itibarıyla siyasal ve sosyo-kültürel bir çatışmanın ürünü gibi gözüktüğü de kelâm ilminin ve fırkaların doğuşunda önde gelen sebeplerden biri olmakla beraber bu fırkaların düşünce sistemlerinin şekillenmesinde etkin ve belirleyici bir fonksiyona sahiptir (Ma'rûf, 1425/2004, s. 200). Bu durum, meselenin Müslüman toplumunda bir dönüm ve kırılma noktası olarak addedilmesine neden olmuştur.

İslâm düşüncesinin teşekkül aşamasında ilk ortaya çıkan mezhep olan Hâriciyye, ameli imandan bir cüz/rükün gördüğü için İslâm'a intisap edenlerden büyük bir günah işleyen kimselerin imandan/İslâmdan çıkıp küfre girdiklerini savunur. Mezhep içinde yaygın kanaate göre, böyle kimselere bu dünyada, tövbe etmedikleri sürece kâfirlere takınılan tavır ve reva görülen muameleler uygulanır. Daha açık bir anlatımla kendisiyle nikâhlanma, mirasçı olma, şahitlik yapma, kestiğinin helal görülüp yenmesi, namaz için kendisine tâbi olunma, selam alıp verme, yıkanıp kefenlendikten sonra cenaze namazının kılınması ve Müslüman mezarlığına defnedilme gibi müminlere uygulanan hükümler onlara uygulanmaz. Aynı zamanda onların canları, malları ve namusları da dokunulmaz ve kutsal olmayıp aksine helaldir. Öte yandan o kimseler, şayet tövbe etmeden vefat ederlerse ebedî olarak cehennem ateşine atılırlar ve orada kâfirler gibi şiddetli ve çetin azap görürler (Ma'rûf, 1425/2004, s.200, 201).¹⁰⁸

Görüldüğü üzere büyük bir günahı küfürle özdeş ve eşdeğer kabul ederek günahkâr mümini kâfirle aynı kefeye koyan Hâriciyye'nin bu yaklaşımı, kendileri gibi düşünmeyen/inanmayan ve yaşam sürmeyen kimselere Müslüman toplumunda adeta yaşama hakkı tanınamamaktadır. Bir diğer ifadeyle böyle bir anlayış, günahkârlara Müslümanlardan oluşan bir toplulukta yerinin olmadığını açıkça beyandır (Kutlu, 2018, s. 65). Nitekim bu zihniyet, bir taraftan kabilevî ve ırkçı tutum takınan Emevî yöneticilerin mevâlîye yönelik pratikte yani sosyal hayatta reva gördüğü keyfî ve tek taraflı olan baskıcı ve haksız uygulamalarına teorik ve teolojik bir zemin ve dayanak/destek sağlarken, diğer taraftan da toplumdaki fikrî ve sosyal karışıklığı artırarak kaos ortamını tırmandırmakta ve böylece iç savaş, isyan ve çözülme hızlandırmaktadır. Hâliyle toplum, zirve noktaya ulaşan bu gerilim ve çatışma ortamından iyice yorulup bıkmış ve siyasî istikrar, sosyal barış ve adaletin tesis edileceği bir ortam arayışı içerisine girmiştir (Ateşyürek, 2021, s. 853). Bu arayışa bir çözüm üretme ve çıkış yolu bulma amacıyla Mürcie, tekfir düşüncesine karşı çıkarak Kible Ehli'nden hiçbir kimsenin büyük ya da küçük günah işlemekle küfürle itham edilemeyeceğini ve bu anlamda onun cennetlik veya cehennemlik olduğuna dâir bir hüküm

¹⁰⁸ Hâriciyye ve kollarının, büyük günah meselesi ve bu meseleyle doğrudan bağlantılı olan iman kavramı ve mahiyetine yönelik görüş ve düşünceleri için bkz. (Bağdâdî, 2014, s. 54-81; Eş'arî, 2005, s. 102-136; Ma'rûf, 1425/2004, s. 220-243; Şehristânî, 2008, s. 110-127).

verilemeyeceği yönünde bir genelleştirme yaparak (Kutlu, 2018, s. 86) konjonktürel durum itibariyle yeni ve özgün bir bakış açısı ortaya koymaya çalışmıştır.

Geliştirilen bu söylem biçimine göre imanın doğası ve mahiyeti, temelde Allah'ı, peygamberleri ve O'nun katından gelenleri kalben tanıyıp yani tasdik edip dille bunları söylemekten ibarettir. Küfür ise bunun aksi olup bu hususları inkâr ve ret yahut küçümseyip hafife ve alaya alma yoluyla gerçekleşir. Buna göre iman, ya kalple vuku bulan marifet ve tasdik, ya dille ikrar yahut dil ile ikrar kalp ile tasdiktir (Kutlu, 2016, s. 282; 2018, s. 166-170). Aynı şekilde küfür de ya salt dilin, ya salt kalbin veya her ikisinin fiilidir (Eş'arî, 2005, s. 144-145; Kutlu, 2018, s. 172).¹⁰⁹ Bir kimse, kelime-i tevhîd-i söyleyip Allah'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını haram saymadığı müddetçe hiçbir hayır yapmamış ve kötülüklerden asla uzak durmamış olsa bile onun imanı tam ve kâmilidir. Bu anlamda o kimse, şirk ve küfür içeren söz ve eylemlerden uzak durmak kaydıyla büyük ya da küçük hangi günahı işlerse işlesin, hatta günahlarında ısrarcı olarak öldüğünde dâhi cennete girer ve Allah dostudur. (İbn Hazm, 2017: III, s. 12, 524; Malatî, 1428/2007, s. 49). Zira şirk ve küfürle beraber iyilik ve tâatin bir faydası bulunmadığı gibi, işlenen kötülük ve masiyet/günah de tevhit ve iman sahibine zarar vermez (İbn Hazm, 2017: III, s. 526; Malatî, 1428/2007, s. 124; Şehristânî, 2008; s. 129). Aksi takdirde bir kötülük ve günah işlerken bunu dinen helal ve meşru kabul ederek yaptığında, kâfir olur. Böylece imandan çıkıp cehennem ehli arasına girmiş olur. Dolayısıyla meleklerin, peygamberlerin, cahil veya âlim olsun İslâm dinine girmiş millet ve toplulukların imanları bir ve tek olup onda asla artma ve azalma olmaz (Eş'arî, 2005, s. 138, 139, 142; Kutlu, 2018, s. 155; Malatî, 1428/2007, s. 49). Küfür gibi tek bir haslet olan iman; bölünme, parçalanma ve şüphe kabul etmeyen bir bütün olduğundan iman sahiplerinin birbirlerine üstünlükleri yoktur (Eş'rî, 2005, s. 137, 138, 142; Kutlu, 2016, s. 283), Nitekim iman ve küfür, diğer uzuvlarda değil yalnızca kalpte olur (Eş'arî, 2005, s. 137, 144).

Buradan hareketle kollarıyla birlikte Mürcie'nin hepsi, Müslüman topluluğun yaşadığı yurdun iman yurdu olduğuna ve imana aykırı bir durum ortaya koymadıkça orada yaşayanların da mümin olduğuna hükmetmişlerdir (Eş'rî, 2005, s. 146). Zira onlara göre, inanılması gereken hususların tamamına icmâlen iman edip bunu dille söylemek, bu dünyada Müslüman muamelesi görmek için kâfidir.¹¹⁰ Buna bağlı olarak amel kısmında ve onun imanla irtibatında müsamahakâr olma ve kolaylık gösterme gayesi taşıyan Mürcie (Uteybî, ts., s. 107), ameli iman isminden çıkarıp onun dışında tutmaktadır. Bu noktada onlar, amelin imandan olmadığını ve ona dâhil edilemeyeceğini savunurlar. Bir başka ifadeyle ameller imanın aslından olmayıp onların bulunmaması, ne imanın hakikatine zarar verir ne de onu ortadan kaldırmaz. Bu anlamda iman tevhit olmasına karşın ameller tevhit diye isimlendirilmez. Şayet ameller tevhit ve iman olmuş olsaydı, ondan bir şeyi kaybeden kimse imanı kaybetmiş ve imandan ayrılmış olurdu. Bu suretle o kimsenin mümin olmaması gerekirdi. Oysa durum bunun aksine olup farzları terk eden veya haramları işleyen kimse, mümin vasfını yitirmez. (Eş'arî, 2005, s. 138; İbn Hazm, 2017: II, s. 738, 740; Malatî, 1428/2007, s. 124; Şehristânî, 2008, s. 129, 132; Uteybî, ts., s. 80, 88, 93, 107). Bu sebeple amelleri terk eden kişi, küfürle itham edilmediği gibi ondan iman ismi de düşürülmez. O, yalnızca İslâm'a mensup bir günahkârdır. Zaten Allah; 2/Bakara 178, 24/Nûr 31, 33/Ahzâb 73, 49/Hucurât 9 ila 10 ve 66/Tahrîm 8. ayetlerde, büyük günah işleyenleri mümin ve Müslüman olarak nitelemektedir (el-Hanefî, ts., s. 37-38).

Bu çerçevede büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kimselerin affı veya azabıyla ilgili kesin bir hüküm vermeyi doğru bulmayan Mürcie, onlar hakkındaki kararı ahirete erteleyip/bırakıp onların hâlini Allah'a havale etmektedir (Şehristânî, 2008. 129). Onlara göre, Allah'ın Ehl-i Kible'den günahkârları ebedî olarak cehennem ateşine atması imkânsızdır (Eş'arî, 2005, s. 149). Kendileriyle

¹⁰⁹ Fırâk ve makâlât müelliflerince muhtelif tasnif ve kollarından bahsedilen Mürcie mezhebinde farklı iman tanımları dikkat çekmektedir. Yapılan bu iman tarifleri için bkz. (Bağdâdî, 2014, s. 149-152; Eş'arî, 2005, s. 137-144; İbn Hazm, 2017: II, s. 736, 738; Şehristânî, 2008, s. 129-133).

¹¹⁰ İmanın tanımında marifete yer veren Mürcie, marifeti kimi zaman Allah'ı, Resûlünü ve O'nun katından gelenleri tanıma, O'na karşı tevazu, teslimiyet, boyun eğme, O'na güvenip O'nu sevme ve O'ndan haşyet duyma gibi kalp fiillerini ilave etmiş, kimi zaman da marifeti tasdik manasında kullanmıştır (Ardoğan, 2014, s. 142).

birlikte bulunan imanları nedeniyle mümin, işledikleri günahları nedeniyle fâsık olan bu kimseleri (Eş'arî, 2005, s. 141, 143) Allah, dilerse affeder dilerse de azap eder (Eş'arî, 2005, s. 150; İbn Hazm, 2017: III, s. 14). Fakat o kimselerin Allah tarafından bağışlanıp affedilmesi temenni edilir, umulur/beklenir ve bunun için dua edilir (Uteybî, ts., s. 108-109). Nitekim Allah, Kur'ân'da altı yerde (4/Nisâ 48, 110, 116; 13/Ra'd 6; 15/Hicr 49; 39/Zümer 53) böyle kimselerin mağfireti, on yerde (2/Bakara 218; 6/En'âm 54, 145, 147, 165; 15/Hicr 16/Nahl 89; 18/Kehf 58; 21/Enbiyâ 107; 39/Zümer 53) rahmeti, dört yerde (9/Tevbe 72; Fâtır 35/32-33; 48/Feth 5; Hadîd 57/12) cenneti hak ettiğini (el-Hanefî, ts., s. 37-39) ve beş yerde de (14/İbrâhim 41; 40/Mü'min 7; 42/Şûrâ 5; 47/Muhammed 19; 71/Nûh 28) peygamberlerin ve meleklerin duasında yer aldığını bildirir (el-Hanefî, ts., s. 39-40). Ayrıca O, on beş yerde¹¹¹ büyük günah işleyenlerin va'di yani ebedî saadet yurdu olan cennetle mükâfatlandırılmayı hak ettiği müjdesini vermekle beraber yine on beş yerde¹¹² va'idi yani kâfir ve müşriklerin ebedî kalacakları yer olan cehennem azabıyla korkutulmayı ve uyarılmayı hak etmediğini belirtir (el-Hanefî, ts., s. 40-41). Buna paralel olarak Hz. Peygamber de "Hırsızlık yapsa, zina etse ve adam da öldürse, "Allah'tan başka ilah yoktur", diyen kimsenin mutlaka cennete gireceğini" vurgular (Malatî, 1428/2007, s. 49).

Yine de Allah, tövbe etmeden vefat eden günahkârları azap edecekse, işledikleri günahları miktarınca onları cehennem ateşine atar ve cezalarını çektikten sonra ebedî olarak cennete gönderir (Eş'arî, 2005, s. 150). Cehennem yalnızca kâfir ve müşrikler için ebedî olduğundan kelime-i şehadet getiren her Müslüman, er ya da geç muhakkak cennete girer, ebedî olarak cehennemde katiyen elem ve azap görmez (Malatî, 1428/2007, s. 124). Tam da bu noktada Mürcie mezhebinin bir kolu, her kim büyük bir günah veya günahlar işleyip tövbe etmeksizin Allah'a kavuşursa, ona muvazene yani günah ile sevap arasında mukayese ve dengeleme usulüne uygun bir hüküm verileceğini belirtir. Buna göre sevapları, günahlarına ağır gelirse onun büyük ve küçük günahlarının tamamı düşer ve o, cennet ehlinde olup cehenneme hiç uğramaz. Ancak sevapları günahları ile eşit olursa bunlar Ehl-i A'râf kimselerden olup bir süre orada kalırlar ve cehenneme girmezler, bilahare ebedi kalmak üzere cennete girerler. Buna karşın günahları sevaplarına ağır gelenler ise günahlarının ağır geldiği miktarca bir defaya mahsus olmak üzere elli bin yıla kadar cehennem ateşinde azap görür. Sonra onlar, Allah'ın rahmeti ve Hz. Peygamber'in şefaatiyle cehennemden çıkarılıp cennete konurlar. Bu kimselerin tamamı, sevapların üstün geldiği miktarca cennetle ödüllendirilirler. A'râf ehli ve ötekilerden olup sevapları üstün gelmeyen kişiler ile ilahî merhamet ve şefaet ile cehennemden çıkarılanlar, cennette eşittirler. Onların her biri için dünyadaki on katı bulunmaktadır. Onlar, sevapların kendisine üstün geldiği kimselerden olup cennette en az hatası olanlardır (İbn Hazm, 2017: III, s. 14, 16).

Netice itibarıyla Müslüman toplumunda Arap olmayan Müslümanlara bilhassa devleti yönetenlerce ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmasının önüne geçebilmek adına iman ve tevhitte eşitlik söylemini gündeme getiren Mürcie, kelime-i tevhit ve şehadeti söylemek suretiyle ilahî hükümleri kalben tanıyıp kabullendiğini söyleyen bu kimselere bu dünyada Müslüman muamelesi ve hükmünün uygulanmasını zorunlu görmektedir. Bu doğrultuda onlar, amelleri imana dâhil etmeyerek böyle kimselerin iman ve İslâm dairesinden çıkıp asla kâfir olamayacağı vurgusu yapmaktadır. Başta yöneticiler olmak üzere toplumun tüm katmanlarınca karşılık görüp taraftar ve revaç bulması amacıyla Kur'ân ve hadîsten deliller getirip bu iddialarını ispatlama gayreti içerisindeyler. Mürcie nazarında günahkâr kimseler, mümin ve Müslüman olup Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde olduğu gibi, diğer inananlara nasıl davranılıyor ve hangi İslam kanunları uygulanıyorsa onlara da aynısı yapılmalıdır. Aynı zamanda böyle kimselerin ahirette Allah tarafından cezalandırılacağı mutlak ve net olarak bilinemediğinden onlara dua etmek ve bağışlanmalarını dilemek ve ümit etmek uygun/doğru olacaktır.

2. İmanda Eşitlik Söyleminin Toplumsal Hayatta İzdüşümü

¹¹¹ İlgili ayetler için bkz. (el-Hanefî, ts., s. 41).

¹¹² İlgili ayetler için bkz. (el-Hanefî, ts., s. 40-41).

Her topluluk ve milletin, kendilerine özgü düşünce yapılarını, yaşam tarzlarını ve davranış biçimlerini belirleyen çeşitli etmenler mevcuttur. Bu etmenlerin başında da inançlar gelmektedir. Karakter, kişilik, bakış açısı ve zihniyet dünyasının oluşumundan dinî, kültürel, siyasal, toplumsal, ekonomik vs. yerleşik değer ve yargıların ortaya çıkmasına, hatta toplumda yaşayan fert ve zümrelerin birbirleriyle münasebetlerinin düzenlenmesine ve uygulamaya konulmasına varıncaya kadar geniş yelpazede inançların rolü ve fonksiyonu yadsınamaz bir hakikattir. Bu yüzden inançlar, bireysel ve sosyal hayatın her sahasında yer alarak bizimle iç içe olmuş ve adeta bizden bir parçaya dönüşmüştür. Böylece onlar, yaşamımızın aslî unsuru ve vazgeçilmezi olmuşlardır. Nitekim ilk ana vatanı olan Orta Asya'da yerleşik bozkır kültürüyle yetişen Türklerin benimsedikleri inançlarının, algı dünyaları ve yaşam tarzları üzerinde oldukça önemli tesiri söz konusudur.

Türkler, coğrafi ve iklim koşullarının çetinliğinin yanı sıra yaşadıkları bölgelerdeki diğer millet ve toplulukların kendilerine uygulamaya çalıştıkları baskı ve zulüm karşısında esaret hayatı sürmek yerine özgürlük ve hürriyetlerine düşkün olmaları nedeniyle sürekli göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam sürmek zorunda kalmışlardır (Kafesoğlu, 1988, s. 222-223). Bu durum, onların çeşitli ilkel, yerel/millî ve ilahî dinlerle karşılaşmalarına ve onlara intisap etmelerine neden olmuştur. Aslında yeni bir dini benimsemeyi öz kimliklerine yabancılaşma ve bozulma olarak telakki etseler de çeşitli nedenlerle din değiştirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Öyle ki kimi zaman aynı dönemde birbirinden farklı din ve inanç sistemlerine bağlı olarak yaşamışlardır. Lakin İslâmiyet dışındaki diğer din ve inanç sistemleri, onların yerleşik Gök-Tanrı inancı¹¹³ ve Bozkır kültürünün¹¹⁴ şekillendirdiği karakter yapılarına ve yaşam tarzlarına aykırı olduğu için sınırlı ve kısa süreli olmuştur. Nihayetinde bunları kabul eden bazı Türk topluluklarının zayıflayıp yıkılmalarına, bazısının da öz kimlik ve benliklerini kaybedip başka topluluk ve milletler içinde asimile olmaları sonucunu doğurmuştur (Kutlu, 2021, s. 92; Usta, 2016, s. 15, 18-19; 2021, s. 108-109). İslamiyet ise yerleşik halkın yanı sıra göçebe yaşayanlara nüfuz edebilen tek din olmuştur (Kutlu, 2021, s. 43). Her ne kadar kimi dönemler kırılma anları yaşansa da onların hayatlarında bu din, uzun süreli ve kalıcı olmuştur.

Bu kırılma anlarından birisi ve belki de en önemlisi, Ömer b. Abdülaziz hariç, kendilerini en asil, en şerefli ve en üstün ırk ve millet olarak gören diğer Emevî yöneticilerin Arap olmayan Müslümanlara karşı azınlık ve ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmalarıdır. Hem mevâlînin ihlaslı ve samimi Müslümanlar olmadıkları gerekçesiyle hem de sözde bütçe açığını kapatmak ve ekonomik krizi azaltmak amacıyla yönetim, Müslüman olmalarına rağmen bunlardan ısrarla haraç ve cizye vergileri almıştır (Ergin, 2000, s. 83, 84; Özdemir, 193, 206; Usta, 2016, s. 17; 2021, s. 100). Lakin bu vergiler, sadece Müslümanların yönetimi altında yaşayan gayr-i Müslimlere zorunlu kılınmıştır. Ayrıca Hz. Ömer, halifeliği döneminde her Müslümana yılda bir kez verilmesi için başlattığı atıyye uygulamasını Emevî yöneticiler tarafından mevâlîye verilmemiştir. Mevâlîye karşı izlenen ikiyüzlü ve çifte standartlı politika o raddeye varmıştır ki halife Abdülmelik b. Mervân (685-705)'in gözde valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, şehirlerde ikamet eden pek çok mevâlîyi geldikleri yerlere geri göndererek tekrar vergi vermeye zorlamıştır (Arslan, 2020, s. 63). Oysa Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde Arap olmayan Müslümanlar, Arap kökenli Müslümanlarla eşit statü ve aynı sosyo-ekonomik haklara sahip olmuş ve bu anlamda ayrımcı ve ırkçı politikalarla karşılaşmamışlardır. Tüm bunlar bilinmesine rağmen yöneticiler, baskı ve şiddet yoluyla dışlayıcı ve ayrımcı politikalarını sürdürmüşlerdir (Demircan, 1996, s. 53-71; Kutlu, 2021, s. 59). Onların keyfi ve tek taraflı olan küçük düşürücü bu politikaları, Arap olmayan Müslümanlar arasında korku, kaygı ve infiâle neden olmuştur. Bu durum, isyan, iç savaş ve çatışmaların yanı sıra sosyal sancı ve travmaları beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda din kardeşliği ve ümmetin birliğine zarar veren, toplumsal adalet ve eşitliği tamamen ortadan kaldıran bu politikalar,

¹¹³ Türklerin Gök-Tanrı inancı ve bu inancın İslâmiyet'teki monoteist Allah tasavvuruyla olan benzerlikleri hakkında bilgi için bkz. (Danışmend, 2020, s. 60-71; Kafesoğlu, 1988, s. 248-249; Kutlu, 2021, s. 31-34; Öztuna, 1998, s. 153; Usta, 2016, s. 19-20, 21-22; 2021, s. 111-112, 114, 117).

¹¹⁴ Bozkır kültürü içerisinde en faal hukukî kurul olarak kabul edilen Türk töresi ve bu törenin İslâm dininin toplumsal yaşamdaki hukukî yapısıyla benzerlikleri için bkz. (Danışmend, 2020, s. 72-107; Kafesoğlu, 1988, s. 223, 228; Tanyu, 1980, s. 4-5; Usta, 2016, s. 21; 2021, s. 114-117).

hem İslâm dininden ve Müslümanlardan nefret edilmesine hem de İslâmiyet'e katılmaların yavaşlamasına, hatta durmasına neden olmuştur (Kutlu, 2021, s. 58, 59). Bu yüzden Emevîler devrindeki İslâm'a intisap etmeler, yalnızca münferit ve ailevî düzeyde olmuştur. Bunun dışında kitleler hâlinde topluca ihtidalar o dönemde rastlanmamıştır (Danışmend, 2020, s. 55).

Diğer taraftan Emevî yönetimin kabile asabiyeti ve ırkçı tutumuna dayalı siyasal tavrına nazarî ve teolojik zemin teşkil eden Hâricîlerin günahkâr müminlere yönelik tekfir söylemi, Emevî reâyâsı arasında hızla yayılan ve tırmanan buhranı aşılamaz hâle getirmiştir. Yaşanan bu realite karşısında sosyal barış, birlik ve bütünlüğü engelleyen bu tür buhranların üstesinden gelenebilmesi için toplumun tüm kesiminin önünü açacak ve rahat nefes almalarını temin edecek teorik ve pratik düzeyde yeni bir teolojik söylem/açılım kaçınılmaz olmuştur. Nitekim böyle bir ihtiyacın farkında olan Mürcie, mevâlînin haklı mücadelelerine destek vermek ve onların her zaman yanlarında olduğunu vurgulamak üzere imana girmeyi kolaylaştıran ve ondan çıkmayı da zorlaştıran bir söylem biçimi geliştirmiştir. Geliştirilen bu söylem biçiminde, Allah katından gelenleri bilip kalben benimsedikten sonra bunu ikrar eden kimselerin iman ve tevhit bakımından birbirlerine eşit olduğu ve birinin diğerine karşı herhangi bir üstünlüğü ve ayrıcalığı/önceliği olamayacağı iddia edilmektedir. Böyle bir söylem, her ne kadar ameli ötelemesi ve ikinci plana itmesinden ötürü dinî açıdan sorunlu gözükse de esasen o dönemin koşul ve ihtiyaçları göz önüne alındığında, Müslüman toplumunda gittikçe alevlenen etnik, siyasî ve dinî içerikli kavga ve çekişmelerin önüne geçebilmek adına önemli ve gerekli görülmüştür. Zira hangi ırk ve millettense olsun Müslüman olduğunu beyan eden her bir kimseye ve zümreye karşı Hz. Peygamber'in din kardeşliği, iman ve ümmet birliği temelli uygulamasını devreye koymak gerekir. Aynı zamanda onlara yönelik âdil, eşitlikçi ve hoşgörülü davranılması esastır. Ancak bu sayede toplumsal birlik, bütünlük ve dayanışma sağlanabilir. Yoksa Müslümanlar arasında kargaşa, bölünme ve parçalanma kaçınılmaz olur.

Bu kapsamda dinde kolaylık ve çoğulculuğu düstur edinen Mürcie, Müslümanlar arasında birlik ve kardeşliğin öncelikli olduğunu belirtir. Bunun için ilk dönem Mürcîî âlimler, bir taraftan Emevî yöneticilere gidip "zorla alınan haraç ve cizye vergilerinin mevâlî için meşakkat ve mihnet oluşturduğunu" söyleyerek onlardan bu vergilerin alınmasını engel olmaya çalışmış, diğer taraftan da bilhassa Türklerin yoğun olarak yaşadığı Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine giderek bu vergilerin kendilerinden kaldırılacağı vaadinde bulunmuştur (Kutlu, 2018, s. 228).¹¹⁵ Bu faaliyetler, haklı mücadelelerinde onlara sahipsiz ve yalnız olmadıklarını, aksine yanlarında yer alıp destek olduklarını hissettirmiştir. Bu durum, orada yaşayanlara güç, cesaret ve özgüven aşılamakla beraber İslâm'ın onlar arasında yayılmasında ivme kazandırmıştır. Böylece imanda/dinde birlik ve eşitlik üzerine kurulu söylemiyle Mürcie, Türklerin yaşadıkları bölgelerde güç ve taban bularak temsil edilme imkânına kavuşmuştur. Ayrıca Mürcie'nin bu bölgelerdeki yoğun faaliyet ve çabaları, amelî/fikhî sahadaki devamı niteliğinde olan Hanefilik ile onun geliştirilmiş ve sistemleştirilmiş hâli olan Mâtürîdîliğin buralarda nüfuz elde etmesini ve yayılmasını beraberinde getirmiştir (Kalaycı, 2013, s. 132-133; Kutlu, 2018, s. 371; 2021, s. 63-65; Usta, 2016, s. 22-23; 2021, s. 119).

Toplumsal huzurun güven ve istikrarla sağlanacağı bilincinde olan Mürcie, bir toplumdaki birey ve zümrelerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen sevgi, saygı, hoşgörü, müsamaha, özgürlük, adalet, eşitlik, kardeşlik, işbirliği/dayanışma gibi değerlerin, Müslüman toplumun pratik yaşamında kendini gösterme fırsatı bulmasındaki katkısı, dikkate değer ve takdire şayandır. Zira sosyal yaşamın gereklilikleri olan bu değerlerin, o toplumdaki tüm kesimlerin bir araya gelip birlik ve bütünlük içinde uyumlu yaşamasının temininde etkin rolü ve işlevi söz konusudur. Yoksa taraflar arasında toplumu sürekli geren çatışma ve kaos ortamının varlığı, halkın enerjisini ve zamanını boşa harcamasını ve bu durumun da toplumda mutsuzluğu, yılgınlığı ve tükenmişliği beraberinde getireceği aşîkârdır. Hâlbuki bu, başta zihnen ve ruhen olmak üzere pek çok açılardan halkı yoran, yıpratın ve yıkan bir durumdur. Burada yapılması gereken, tarafların birbirlerine karşı enerji ve zamanlarını boşa harcamaları yerine

¹¹⁵ İlk dönem Mürcîî âlimlerin Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerindeki faaliyetleri için bkz. (Kutlu, 2018, s. 219-231).

onları bir araya getirip ortak bir payda ve zeminde buluşturmak suretiyle toplum olma duyarlılığıyla hareket etmelerini ve belirlenecek hedefler ışığında gayret sarf etmelerini sağlamaktır. Bu noktada uzlaşmacı ve pratik faydayı gözeterek arabulucu ve problem çözücü yaklaşımıyla Mürcie, farklı görüş ve düşüncelere sahip taraflara bir arada ve uyum içinde yaşama imkânı veren değişik görüşlere saygı, hoşgörü, müsamaha ve özgürlük gibi bir toplumun bekâsı için vazgeçilmez olan değerlerin Müslüman toplumunda kök salmasında öncü konuma sahiptir. Bu değerler, sadece toplumsal düzen ve istikrar için değil, ilmî ve fikrî hayat için de oldukça önemli ve gereklidir. Zira ilmî ve fikrî üretim ve gelişim, ancak bu değerlerin hâkim olduğu ortamlarda meydana gelir (Çağlayan, 2022, s. 122). Dolayısıyla bu değerleri savunup öne çıkarmasıyla Mürcie, Müslüman toplulukların hem kendi içinde hem de diğer millet ve topluluklarla karşılıklı anlayış ve uyum içinde bir arada yaşayabileceğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Neticede pratik yaşama dönük sıkıntı ve sorunların giderilmesinde mezhebin bu yaklaşımı, o dönemin toplumsal yapılanması ve konjonktürel durum itibarıyla total düzeyde uygulanabilir ve sürdürülebilir bir tavır olarak gözükmektedir.

3. Sonuç ve Öneriler

İmanın; Allah, peygamberleri ve O'nun katından gelenleri kalben tanıyıp benimsedikten sonra bunu ikrar etmekten ibaret olduğunu, amelin imanın bir cüzü/rüknü olmayıp ondan ayrı olduğu, iman ile İslâm'ın aynı olduğu, imanın artıp azalmadığı, şartlı ve şüpheli imanın geçersizliği, büyük günah işleyen kimsenin bu dünyada fâsık mümin, ahiretteki durumunu ise Allah'a havale etmekle beraber onun affedilmesi yönünde arzu, ümit ve beklenti içinde olup dua edilmesinin uygun/doğru olacağı ve bu anlamda O'nun va'dinde asla değişme olmayıp va'îdinde değişme olabileceği şeklindeki argümanlardan müteşekkil iman öğretisiyle Mürcie (Kutlu, 2018, s. 137), iman bakımından tüm inananların birbirlerine eşit olduğunu, aralarında statü ve vasıf olarak bir farklılık olmadığını ve bu sebeple birilerinin diğerlerine karşı herhangi bir üstünlüğü ve ayrıcalığı/önceliği olamayacağını savunur. Teorik düzeyde geliştirdiği bu öğretisini pratiğe ve sosyal hayata taşıyan mezhep, hangi millet ve ırktan olursa olsun, Müslüman olan herkesin eşit muameleye ve aynı haklara sahip olduğu bilinciyle hareket edilip onlara karşı, âdil, eşitlikçi, hoşgörü ve müsamahalı olunması gerektiğini vurgular. Nitekim başta Türkler olmak üzere diğer mevâlî, Ömer b. Abdülaziz dışındaki diğer Emevî halifelerin yönetiminde endişe ve korkuya sevk eden ayrıştırıcı, dışlayıcı, kutuplaştırıcı ve nefret ettirici uygulamalarla karşılaşmışlardır. Toplumu felakete ve yıkıma götüren bu uygulamalar karşısında ilk dönem Mürcîî âlimler, bir taraftan mevâlînin yanında yer aldıklarını ve onları desteklediklerini söylemişler diğer yandan bunun için yöneticilerle görüşerek bu kimselerin Müslüman olduğunu ve Arap Müslümanlar gibi onlara da birinci sınıf vatandaş muamelesi gösterilmesini ısrarla talep etmişlerdir. Onlara göre baskıcı ve zorba yönetim anlayışı yerine özgürlük, adalet, karşılıklı saygı ve hoşgörü ortamının oluşturulması sayesinde toplumsal düzen ve istikrar temin edilmiş olur. Aksi takdirde devletin parçalanması ve yok olması muhakkaktır.

Görüldüğü üzere kapsayıcı ve tutarlı olan bu tutumuyla Mürcie, özgüven ve cesaret aşlamak suretiyle mevâlînin de Müslüman toplumunun asil, şerefli ve kıymetli birer üyeleri olarak birinci sınıf vatandaş olduklarını hissetmelerini sağlamış hem de onların, kendilerine güvenilecek ve sığınacak bir merci olarak görmelerine yol açmıştır. Mürcie'nin bu girişimi, çeşitli millet, ırk ve kültürlerden oluşan Müslümanların bir arada yaşayabileceğini gösterdiği gibi, farklı görüş ve düşüncelere açık olma ve hoşgörü ekseninde Müslümanların, gayr-i Müslimlerle anlayış ve uyum içinde yaşayabileceğini de göstermiştir (Çağlayan, 2022, s. 123). Ayrıca sosyal hayatta birlik, bütünlük, dayanışma ve barışın oluşabilmesi adına kırıcı ve dışlayıcı olmak yerine güven, huzur ve umut aşılayan, ayıran değil birleştiren, uzaklaştıran değil yakınlaştıran, kutuplaştıran değil kucaklayan ve nefret ettiren değil sevdiren bir söylem ve tutum içinde olmanın önemli ve gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Yine mezhebin sergilediği bu duruş, karşılaştıkları sıkıntı ve problemleri rahatça duyurabilme imkânına kavuşan mevâlînin ileriki süreçte malî, siyasal, sosyal, askerî olmak üzere birçok alanda haklar ve kazanımlar elde etmelerini sağlamanın yanı sıra bilhassa Türklerin topluca İslâm'a mensup olmalarını kolaylaştırıp hızlandırmıştır. Üstelik onların öz benliklerini yitirmeden bu dinde kalıcı olmalarını ve onun hâmilliğini ve hâdimliğini yapmalarının önünü de açmıştır. Buradan açığa çıkan şudur ki, bir

toplumun tüm kesimlerini ilgilendiren konularda kapsayıcı ve kuşatıcı bir söylem ve bakış açısı geliştirmek, onların birbirleriyle kaynaşması ve bütünleşmesi açısından oldukça etkin ve belirleyicidir.

Öte yandan beşer ürünü olması hasebiyle her teori ve doktrinde olduğu gibi Mürcie'nin, dinde birlik ve imanda eşitlik söylemi üzerine inşa ettiği bu öğretisinin tartışılacak ve eleştirilecek hususlarının olacağı gerçeği unutulmamalıdır. Bu öğretilerdeki noksan ve hatalı görülen hususlardan ilk akla gelen, bireysel ve toplumsal ölçekte ahlâkî hasletleri kökleştirmek için amellere yani itaat fiillerine güçlü ve etkili bir vurgunun yapılmamış olmasıdır. Zira din; inanç, ibadet, muâmelât ve ahlâkî değerlerden oluşan bir bütündür. Bu anlamda kalpte var olduğu iddia edilip dille söylenen iman, dış dünyaya ve pratik yaşama aksetmesi gerekir. Bu da Allah'ın emirlerini yerine getirip nehiylerinden sakınmakla gerçekleşir. Oysa Mürcie, Müslüman/mümin olmayı inançla ilgili bir konu addedip ibadetleri ve amelleri yerine getirerek kazanılacak bir vasıf olarak görmemektedir. Onlara göre Müslüman olmak, amellerle ölçülecek ve tespit edilecek bir olgu olmadığından ameller imandan ayrı ve farklı olup ona dâhil edilmemelidir. Bu sebeple bir kimseye Müslüman muamelesi ve hükmünün uygulanması için onun ilahi hükümleri kalben tanıyıp yani tasdik edip bunu ikrar etmesi yeterlidir. Amel edilmese de iman, kişiyi korur ve kurtarır. Zira iman, amellerin sebebi olmasına rağmen ameller imanın sebebi değildir.

Amellerin adeta dışlandığı ve ikinci plana itildiği bu yaklaşımda ameller, değersiz ve önemsiz kılınarak itibarsızlaştırılmaktadır. Bu ise inananlarca amellere karşı ilgisizliğe, gevşekliliğe, umursamazlığa ve duyarsızlığa sebebiyet verebilmekle beraber onların zihinlerinde amellerin gereksiz olduğu izlenimi uyandırabilmektedir. Öyle ki bu durum, o kimselerin amelleri hafife alma ve küçümseme gibi dinî açıdan sakıncalı bir aşamaya kadar gitmelerinin önünü bile açabilmektedir. Nitekim ayet (Mutaffifin 83/14) ve hadislerde (Müslim, İman, 231; Tirmizî, Tefsîr, 75; İbn Mâce, Zühd, 29; Ahmed b. Hanbel, 2/297) "mümin bir kimse günah işlediğinde kalbinde siyah leke meydana geleceği, şayet günahı terk edip bağışlanmayı dilerse bu lekenin kaybolacağı, yok eğer tövbe etmeyip günah işlemeye devam ederse o zaman bu lekenin onun kalbinin tamamını kaplayacağı" beyan edilmektedir. Açıkçası Kur'ân, imanı soyut bir kavram olarak ele almayıp onu inananların davranış ve tutumlarının merkezine yerleştirir. Kur'ân açısından iman ve amel, birbirine sıkı sıkıya bağlı olup birbirinden ayrılmaz ve kopmaz iki kavram olarak karşımıza çıkar (Yeşilyurt, 2018, s. 64). Zira Kur'ân'a göre iman, hakikî anlamını ve değerini ibadet ve sâlih amellerle kazanır (Kehf 18/107; Mü'minûn 23/1-7). Keza Hz. Peygamber de iman, kalbî, şifâhî ve uzvî amellerden müteşekkil olduğunu vurgular (Buhârî, "İmân", 3, 42; İbn Mâce, "Sünnet", 9). Yine onun rahle-i tedrisatından geçen sahâbenin hayatında yani onların yaşam biçimi ve davranış tarzında amelin imanla irtibatı, öncelikli konu olmuştur. Bu anlamda onlar asla ikisini birbirinden ayırt etmeyip ne amelsiz iman ne de imansız amelin olacağını düşünmüşlerdir (Uteybî, ts., s. 80, 93, 100, 107). Tüm bunlar da gösteriyor ki ibadetler, sâlih ameller ve güzel ahlâkla bezenmiş bir iman, dünya ve ahirette mümin kimseyi koruyacak, onu güçlü kılıp ebedî saadet, felah ve kurtuluşa erdirecektir.

4. Kaynaklar

Ardoğan, R. (2014). "Mürcie'de farklı iman tanımları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2, 131-168.

Arsan, H. (2020). *Kelâm tarihi ve ekolleri*. İstanbul: Ensar.

Ateşyürek, A. (2021). "Toplum olma bilincine yükselişin bir ifadesi olarak Mürcie", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50, 837-868.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr (2014). *el-Fark beyne'l-fırâk* (7. Baskı). E. R. Fırlı (Çev.). Ankara: TDV.

Çağlayan, H. (2022). "Mürcie", 107-133. Ed. Mehmet Evkuran, *Kelâm tarihi ve ekolleri* (7. Baskı). Ankara: Bilimsel Araştırma.

Danişmend, İ. (2020). *Türkler ve Müslümanlık* (7. Baskı). İstanbul: Ötüken.

- Demircan, A. (1996). *İslâm tarihinin ilk döneminde arap-mevâlî ilişkisi*. İstanbul: Beyan.
- Ergin, M. (2000). *Siyasî ve itikadî mezheplerin doğuşunda kabile asabiyeti*. Yayımlanmamış doktora tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa.
- Eş'arî, Ebu'l-Huseyn Alî. (2005). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. M. Dalkılıç- Ö. Aydın (Çev.). İstanbul: Kabalıcı.
- Göksu, E. (2018). Din değiştirme mefhumu çerçevesinde Türklerin İslamiyet'i kabul sürecine yeni bir bakış denemesi. *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014) Bildirileri*. C. 2, Kısım 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hanefî, Ebu'l-Fedâil Ahmed. (ts.). *Kitâbu'l-huceci'l-Kur'ân*. Nşr. Ahmed Ömer el-Ezherî. b.y.: y.y.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî. (2017). *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* (Cilt 1-3). H. İ. Bulut (Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kafesoğlu, İ. (1988). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Kalaycı, M. (2013). *Tarihsel süreçte Eşarilik-Maturidilik ilişkisi*. Ankara: Ankara Okulu.
- Kutlu, S. (2016). *Tarihsel din söylemleri üzerine zihniyet çözümlemeleri* (2. Baskı). Ankara: Otto.
- Kutlu, S. (2018). *Türklerin İslamlaşma sürecinde Mürcie ve tesirleri* (4. Baskı). Ankara: TDV.
- Kutlu, S. (2021). *Türkler ve İslâm Tasavvuru* (4. Baskı). Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed. (1428/2007). *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bid'î*, nşr. Muhammed Zâhid b. Huseyn el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye.
- Ma'rûf, Nâyif Mahmûd. (1406/1986). *el-Havâric fî asri'l-Emevî* (3. Baskı). Beyrut: Dâru't-Talîati li't-tibâati ve'n-neşr.
- Özdemir, M. N. (2020). "Emevîler döneminde Mevâlî". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, 189-210.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed. (2008). *el-Milel ve'n-nihâl*. M. Öz (Çev.). İstanbul: Litera.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Usta, A. (2016). "Türklerin İslamlaşması üzerine bir tetkik". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 37, 13-29.
- Usta, A. (2021). *Türkler ve İslamiyet –İlk Müslüman Türk devleti: Sâ mânîler-* (2. Baskı). İstanbul: Yediyepe.
- Uteybî, Muhammed b. Abdullah. (ts.). *Risâletü'l-ircâ li'l-imâm el-Huseyn b. Muhammed b. el-Hanefiyye*. Kuveyt: Câmî'atu Kuveyt.

Kırgızistan Orta Asya'nın Demokrasi Adasında Etnik Yapı

Hatice Başar¹¹⁶

Özet

Bu çalışmada Kırgızistan'ın tarihi, coğrafi, siyasi yapısı hakkında genel bir bilgi verilerek çoklu etnik yapıya sahip olmanın getirdiği sorunlar üzerinde durulacaktır. Ülkenin etnik yapısının gerek ekonomik gerek siyasi gerekse kültürel gelişim ve birliğin sağlanması yönündeki olumsuz etkileri konuya ilişkin literatür taraması, bilimsel yayınlar, online içerikler irdelenerek değerlendirilecektir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu bağımsızlığını kazanmış olan Kırgızistan kuruluşunun 32. yılını tamamlamış bulunmaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte "Sovyet" kimliklerinden sıyrılmış ve yeni bir kimlik oluşturma sürecine girmişlerdir. Bu süreç içerisinde ülkenin bölgedeki bağımsızlıklarını kazanmış diğer orta Asya ülkeleri gibi hedefi varlığını demokratik, laik ve piyasa ekonomisine geçmiş ulus devletler olarak sürdürmektir. Ancak bu hedefe ulaşmak için Sovyet sonrası geçiş döneminin getirdiği ekonomik, politik ve sosyal kültürel olarak sorunlar süreci geciktirmiştir. Adı geçen sorunlar kimlik arayışları sorunsalı altında din, milliyetçilik ve yerel/bölgesel bağlılıkla harmanlanıp devam etmektedir. Bu bağlamda her ülke kendi ulusal tarihini, kültürünü, ortak değerlerini, dilini ve ulusal kahramanlarını yeniden değerlendirerek ulusal kimliklerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Ancak Orta Asya Cumhuriyetleri'nin henüz ulus devlet olduğunu söylemek kolay değildir. Bölgede ulus- altı olarak nitelendirilebilecek aile, kabile ve aşiret bağları ile bölgesel bağlılıklar kimi durumlarda halen Orta Asya insanının en önemli kimlik öğelerini oluşturmaktadır. Sonuç itibarıyla, Kırgızistan ile beraber Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin 1991'den bu yana oluşturmaya çalıştıkları ulusal kimlik sorunları oldukça karmaşık bir yapıya sahip olmakla beraber bölgenin kendine özgü koşulları dolayısıyla çözüm önerilerinin yaşama geçirilmesini engellemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Ulusal Kimlik, Mikro-Milliyetçilik, Etnik Azınlık, Bölgesel Farklılaşma

Abstact

In this study, general information about the historical, geographical and political structure of Kyrgyzstan will be given and the problems caused by having a multi-ethnic structure will be emphasized. Kyrgyzstan, which gained its independence as a result of the dissolution of the Soviet Union in 1991, has completed its 32nd anniversary. With the dissolution of the Soviet Union, the Central Asian Turkish Republics shed their "Soviet" identity and entered the process of creating a new identity. In this process, the country's goal, like other Central Asian countries that have gained their independence in the region, is to continue their existence as democratic, secular and market-economy nation states. However, in order to achieve this goal, the economic, political and social-cultural problems brought by the post-Soviet transition period delayed the process. The mentioned problems continue to be blended with religion, nationalism and local/regional loyalty under the problematic of identity searches. In this context, each country is trying to strengthen its national identity by re-

¹¹⁶ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gazetecilik ABD Doktora Programı
phillysse@gmail.com

evaluating its national history, culture, common values, language and national heroes. However, it is not easy to say that the Central Asian Republics are nation states yet. Family, clan and clan ties and regional loyalties, which can be described as subnational in the region, still constitute the most important identity elements of the Central Asian people in some cases. As a result, the national identity problems that the Central Asian Turkish Republics, together with Kyrgyzstan, have been trying to create since 1991 have a very complex structure, but they prevent the implementation of solution proposals due to the unique conditions of the region.

Key Words: Kyrgyzstan, National Identity, Micro-Nationalism, Ethnic Minority, Regional Differentiation

1. Giriş

KÖKÖTÖY'ÜN VASIYETİ

Benden kalan bir misal

Örnek olsun kalana;

Sayıp koru halkını

Irak ile yakını

Birliğini dağıtma

Arzumu balam sen yetir

Arslan Manas kardeşe!

(Akayev, 2003, s. 329)

Günümüzde krallık ve imparatorlukların yerini alan ulus-devlet ülkeleri mikro-milliyetçilik sorunu ile karşı karşıyadır. Bu süreç, ayrıştırılamaz hale gelinceye değin devam edecektir. Tüm dünyada olduğu gibi Orta Asya ülkeleri de bölüne bölüne kontrolü ve hükmetmesi kolay kara parçalarına dönüştürülmek istenmiştir. Orta Asya ülkelerinin yüzyıllardan bu yana her hezimete karşın korumaya çalıştıkları hem toprak hem değerler bütünlüğü sökülmeğe yüz tutmaktadır.

Sovyetler Birliği döneminde 1924-1936 yıllarında Türk cumhuriyetleri için oluşturulmuş sınırlar, bağımsızlık döneminde de hem bölge hem de dünya ülkeleri tarafından tartışmasız biçimde yeni ulusal sınırlar olarak kabul edilmiştir. Rusların böl ve yönet politikaları sonucu yapay bir biçimde çizildiği ve daha önceden Türkistan olarak bilinen bu bölgeyi yapay olarak böldüğü çok sık olarak ileri sürülen bir düşüncedir. Fakat bağımsızlık sonrası bu sınırların geçerlik kazandığı da bir gerçektir. Bu sınırlar zaman içinde ulusal kimlik oluşumuna katkıda bulunmuştur. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ulus devlet olarak egemenliğine kavuşan Kırgızistan, ulusal kimliğini inşa etmek için kendi ulusal tarihini, kültürünü, ortak değerlerini, dilini ve ulusal kahramanlarını yeniden değerlendirerek ulusal kimliğini güçlendirmeye çalışmıştır.

Kırgızistan'da yüksek dağların ve vadilerin birbirlerinden ayırmış olduğu beş ayrı bölgede yaşayan Kırgızların, kültürel yapıları, konuşmaları, yemekleri, giysileri, sosyal, kültürel davranış ve değer yargıları birbirinden çok farklıdır. Bu tür farklılıklar Sovyet dönemine oranla bugünkü ortamda daha etkili olmakta, ekonomik ve politik çıkar çatışmalarına yol açmaktadır.

Öte yandan bölgedeki Rus azınlıklar ve diğer etnik unsurların ekonomik ve siyasal etkinliği hali hazırda devam ettiği için kimlik oluşumunu olumsuz etkilemektedir. Özellikle Rus hükümetleri bölgede yaşayan Rus vatandaşlarına karşı oldukça duyarlıdır ve Rus azınlıklarla ilgili yasal düzenlemeler yapmaya zorlamıştır. Örneğin Kırgızistan'da Rusça devlet dili olmasa bile "etnik gruplar" arası anlaşma dili olarak anayasal bir resmiyete sahiptir (Kırgız Anayasası 10. madde).

Öte yandan, kuzey-güney çekişmesi, bölgesel sadakatin milli sadakatten üstün olduğunu ve Kırgız toplumunun henüz milli bir bilince ulaşmadığını gösterir. Ülke içerisindeki bu bölünmüşlük Kırgızlar ile Ruslar arasındaki bölünmüşlük kadar derin olmakla birlikte ülkeyi her darbe döneminde neredeyse iç savaşa sürükleyecek derecede şiddeti tetiklemektedir.

2. Günümüzde Kırgızistan

Günümüzdeki yedi bağımsız Türk devletinden biri olan Kırgızistan, Türk Konseyi ve TÜRKSOY'un üyesidir. Denize kıyısı olmayan ülkenin komşuları kuzeyde Kazakistan; batıda Özbekistan; güneybatıda Tacikistan ve güneydoğuda Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Kırgızistan'ın toprak büyüklüğü 199.951 km² olup, dünya sıralamasında 86. sıradadır. Ülkenin 2023 tahmini nüfusu 7 milyondur. Başkenti Bişkek'tir. Ülkenin cumhurbaşkanı Sadır Nurgocoyeviç Caparov , yönetim biçimi parlamenter cumhuriyettir. Ülke idari olarak 6 il, 43 nahiyeye bölünmektedir. İlleri Çu (başkent Bişkek'in de için de bulunduğu), Oş, Celal-Abat, Issık Göl, Narin ve Talas'tır.

Sovyetlerdeki siyasi gelişmeler neticesinde 1985'te Gorbaçov'un başa geçmesiyle diğer ülkelerde olduğu gibi Kırgızistan için de bağımsızlık ümidi doğmuştur. Bir fizik profesörü olan Askar Akayev, 27 Ekim 1990'da devlet başkanı seçildi. Kırgızistan Komünist Partisi'nin etkisi 21 Ocak 1991'deki darbe girişiminden sonra azalması ile partinin ılımlı üyeleri Sosyal Demokrat Parti'yi kurarak, Akayev'e bağlılıklarını bildirdi. İlk tescil edilen siyasi hareket olan Demokratik Kırgızistan hareketini sadece Kırgızlar desteklemiştir (Saray, 1999, s. 256).

31 Ağustos 1991'de bağımsızlıklarını ilan eden Kırgız Türkleri, Bağımsız Devletler Topluluğu, Birleşmiş Milletler, Şangay İşbirliği Teşkilatı, Türk Devletleri Teşkilatı, İslam İşbirliği Teşkilatı, TÜRKSOY ve AGİK gibi kuruluşlara üyedir. İnsani Gelişmişlik Endeksi'nde 118. sırada yer alan Kırgızistan Orta Asya'nın en fakir ikinci ülkesidir (UNDP, 2022, s.273).

Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu topraklar başta Çin, Rusya, İran gibi dünyada söz sahibi olmak isteyen ülkelerle çevrilidir. Bu ülkeler ister istemez Kırgızistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinin hem siyasi hem de ekonomik yapılarını etkilemektedir. Bölge ülkelerinin çoğunluğunda rejim sıkıntısı yaşanmakta ve yeni kurulan bu cumhuriyetlere kendi rejimlerini ithal etmenin yollarını aramaktadırlar. Bu durum Asya'daki Türk devletlerinin, Türkiye Cumhuriyeti benzeri, laik bir yönetim anlayışını tehdit etmektedir.

Her ne denli aynı soydan, kültürden geliyorsa da aralarındaki çatışmalar Oş'taki Özbek Kırgız çatışmasında olduğu gibi yüzlerce yıldır devam etmektedir (Köksal,2020, s.26). Gerçekte bu olaylar Her ne kadar Özbeklere ait olduğu söylenen toprak parçasına bir Kırgız'ın ev yapmasına müsaade edilmesinden ortaya çıktığı ifade edilse de Rus casusları tarafından hazırlanan bir kışkırtma olduğu tespit edilmiştir. Neticede Ruslar, Türk boylarını istedikleri zaman karşı karşıya getirebileceklerini göstermiştir. Kanlı bir çatışmaya dönen bu olaylar sonunda en az 320 kişi ölmüştür. (Köksal,2020, s.26)

2.1. Demokratikleşme Hareketleri

Akayev'in ve Kırgızistan halkının demokratikleşme alanında attığı cesur adımlardan dolayı Kırgızistan "Orta Asya'nın Demokrasi F1 Adası" unvanı kazandı (Gülbüz, 2011, s.427). Fizik profesörü unvanıyla bir bilim adamı olan Askar Akayev, demokrasinin temel unsurlarından parti kurma ve sivil toplum örgütleri oluşturma konusunda önemli adımlar atmıştır. Anayasasına; "Kırgızistan Cumhuriyeti egemen, üniter ve demokratik bir cumhuriyet olup, sivil hukuk temelleri üzerine kurulmuştur" ifadesini koymuştur. Toprak Kanunu, Toprak Reformu, Referandum, Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Bağımsızlığı Beyannamesine Anayasal Statü Verilmesi, Özelleştirme ve Girişimciliğin Temel Esasları, İmtiyazlar ve Yabancı İmtiyazlı İşletmeler, Serbest Ekonomik Bölgeler, Medeni Kanun, Sayıştay, Bankalar ve Bankacılık Faaliyetleri, Bilgiye Ulaşma Güvenceleri ve Özgürlüğü, Gazetecilerin Mesleki Faaliyetlerinin Korunması, Nüfus Sayımı, Sendikalar, Tüketici

Haklarının Korunması gibi konularda reform yaparak gerekli anayasal düzenlemeleri yerine getirmiştir (Baekova, 2006).

29 Mayıs 1992’de yayınlanan kararname ile ülkesinde konuşlandırılan Sovyet Silahlı Kuvvetleri Kırgızistan’ın milli yargı alanına girmiş, bu tarihten itibaren Kırgızistan Silahlı Kuvvetleri’nin oluşturulmasına başlanmıştır. Akayev’in yürüttüğü politikalar sayesinde Batı ile çok yönlü ilişkiler geliştiren Kırgızistan başta ABD, Almanya, Fransa, İsviçre ve Hollanda olmak üzere Batılı ülkeler ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Malezya, Pakistan, Japonya, Hindistan ile ticari bağlarını geliştirmiştir.

Bugün itibari ile Kırgızistan dünyada 128 ülke tarafından tanınan ve 96 ülke ile diplomatik ilişki kuran bir ülkedir. IMF, NATO, Birleşmiş Milletler, AGİT, Dünya Bankası, Avrasya Ekonomi Topluluğu, Avrupa Rekonstrasyon ve Kalkınma Bankası, Asya Kalkınması, İslam Kalkınma Bankası, İslam Konferansı Örgütü, Şanghay İşbirliği Örgütü, Bağımsız Devletler Topluluğu, Türk Konseyi gibi 60’tan fazla uluslararası kuruluşa üye olmuştur.

2.2. Yeni Anayasa

Kırgızistan Parlamentosu tarafından 5 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilen ve bir bağımsızlık bildirgesi görünümü arz eden yeni Anayasa, ülkenin tarihi ve mevcut realiteleri ile büyük bir uyum içerisindedir. Anayasa’nın başlangıç bölümünde yer alan şu sözler açık bir şekilde Kırgız halkının bugüne ve geleceğe dönük hedeflerini ifade etmektedir:

“Biz Kırgızistan Halkı Olarak;

Kırgızların milli geleneklerini yeniden diriltmek, Kırgızlarla birlikte, Kırgızistan milletini tamamlayan tüm halkların ilişkilerini geliştirmek ve savunmalarını temin etmek, Atalardan miras kalan bu müşterek hayatı huzur ve barış içerisinde yaşamak için, insan haklarına ve özgürlüklerine, milli devlet sistemi düşüncesine bağlılığımızı tasdik etmek için, Tüm halkların refaha erişmeleri, ekonomik, siyasi, hukuki kurumların ve kültürün kararlılıkla geliştirilmesi için, insanlığın manevi prensiplerine ve ahlak değerlerine, halkın geleneklerine bağlılığımızı, Dünya halkları arasında özgür ve demokratik bir toplum olduğumuzu ilan etmek için tam yetkili temsilcimizle bu Anayasayı kabul ettik.” (Hukuk Ansiklopedisi, 2020)

Temel hükümleri itibari ile bir Yarı Başkanlık Sistemi öngören yeni Anayasa genel olarak incelendiğinde Başkanlık sistemini ön plana çıkaran bir görünüm arz etmektedir. Cumhurbaşkanının başbakanı denetlemesi ve hükümet toplantılarına başkanlık etmesi Kırgızistan’ın siyasi idari geleneğinde geniş bir uygulama alanı bulunmaktadır.

2.3. Manas’ın 7 Dersi

1995 yılında “Manas”ın 1000. yıldönümü münasebetiyle yapılan “Uluslararası Manas Destanı ve Dünya Halklarının Epik Mirasları Sempozyumu” toplantısında Askar Akayev, “Tarihimizde ikinci defa bağımsız bir devlet kurup güçlü ve müreffeh geleceğimize olan gayretlerimiz için yüce Manas atamızın kutsal ruhu razı olması, halkımızdan birlik, yerimizden huzur ve hayatımızdan güzellikler eksik olmasın” (Beşirli, 2015, s.37) ifadelerine yer vererek, Manas Destanı’ndan çıkarılabilecek yedi ders belirtilmiştir (Akayev, 2003, s. 325). Kırgızistan Cumhuriyeti Millet Meclisi 9 Haziran 2011 tarihinde Manas Destanı hakkında kanunu kabul ederek yürürlüğe koymuştur. Buna göre, Kırgızistan halkının tarihini ve kültürünü öğrenerek vatandaşlık bilincinin pekişmesi için “Manasınaslık” dersleri okul müfredatlarına konulmuştur (Beşirli, 2015, s.38).

1. Birlik ve Beraberlik: Manas’ın yaptığı tüm kahramanlıkların anlamı, halkını birleştirmek adınadır.
2. Milletlerarası anlayış, dostluk ve iş birliği: Destanın en önemli fikirlerinden biri; onun iyi niyetli ve açık gönüllü olduğundan, diğer halkların güzel özelliklerini görebilme

kabiliyetinden, zor durumlarda diğer halklara yardım elini uzattığından kaynaklanır. Kaderin iradesiyle, topraklarında yaşayan diğer milletlerin temsilcileri, Kırgızistan'ı kendi evleri gibi görmeleri, buradaki insanları akraba sayabilmeleri ve kendilerini Kırgızistan'ı seven gerçek vatandaş olabilmeleri için önemli bir düsturdur.

3. Milli namus ve vatanperverlik anlayışı: Vatanları için ölmek, vatanlarını sonsuza kadar sevmek devletin refaha ulaşabilmesi için vatanseverlik duygularına ve yüksek milli şuur gerekmektedir.
4. Emek ve bilgilerden refah ve bolluğa doğru: Manas, geçimi temin eden emeğin hayatın esas manası olduğu üzerinde duruyor. Günümüzde de amaç bilgi, emek, teknoloji olmalıdır.
5. Hümanizm, açık gönüllülük ve hoşgörü: Manas'ın en önemli nasihatlerinden biri insan yumuşak davranmak ve insanları sevmektir. Destanda insan, ecdatları ile ahvadını birbirine bağlayan köprü olarak değerlendirilir. İnsanın değeri onun ahlaki değerinden kaynaklanır.
6. Tabiat ile uyum sağlanması: Manas, insanlık tarihinde ilk defa göçebe hayat tarzı tabiat anaya yumuşak, saygı dolu davranma gereği sergilemiştir.
7. Kırgız devletçiliğinin sağlamlaştırılması ve korunması: Kırgız ataları hayatlarını bu hedefe adanmış ve eski çağlarda güçlü Kırgız devletini kurmuşlardır. Kırgızların bugünkü görevi devletçiliği ve elde edilen demokrasiyi korumak ve devam ettirmektir.

3. Kırgız Milli Kimliği Sadakatini Engellenen Faktörler

Kırgızistan bağımsız Türk cumhuriyetleri içinde coğrafi genişlik bakımından en küçüğüdür. Orta Asya insanı tüm siyasi, ekonomik, coğrafi ayırım ve tanımlara rağmen kültürel bir bütünlük oluşturur. 2023 yılı itibari ile 7 milyona yaklaşan bir nüfusa sahip olan Kırgızistan nüfusunun % 75'i Kırgızlardan meydana gelmektedir. Bunun dışında en fazla Ruslar yer almaktadır. Rusların en yoğun olduğu yer Bişkek'tir. 1990'dan sonra Rus nüfusu; göçler, vefat ve genç nüfusun iş bulmak için Rusya'ya geçmesi sebebiyle hızla azalmaktadır. Afganistan savaşından sonra güneybatıdaki Batken bölgesinde düzelmeyen karışıklar nedeniyle bölgeye asker sevk edilmesi de Rus nüfusun Kırgızistan'ı terk etmesinde büyük rol oynamıştır.

Ruslardan sonra Kırgızistan'ın batı ve güneybatısında Celalabat ve Oş vilayetlerinde yoğunlukla bulunan ikinci etnik grup Özbeklerdir. Özbeklerin yerleşik, yazılı kültürü Kırgız kültürünü etkilemektedir. Kırgızistan'ın Batken bölgesinde üç adacık halinde olan Özbekistan'a ait topraklar bulunmaktadır. Bu topraklarda petrol olmasına rağmen iki devlet arasındaki anlaşmazlık sonucu çıkarılamamaktadır. Özbek hükümeti kendi toprağı olan bu bölgedeki petrolü çıkarıp ülkesine götürmek isterken Kırgızistan çıkartılıp kendi toprağına bırakılmasını talep etmektedir.

Issık Göl taraflarında Oblas bölgesinde Kazak nüfusu yer almaktadır. Çuy vilayeti ve Bişkek'te de bulunmaktadırlar. Kazakların konuşması Kırgız lehçesine daha yakın. Geçmiş yıllarda Kazaklar ve Kırgızlar arasında hem kültürel hem de sosyal anlamda yakınlaşma olmasına rağmen kırsal bölgelerde Kazakları istemeyen gruplar vardır.

Doğu Türkistan'dan gelen Uygur nüfusu da 150 bin civarındadır. Kayıtlara göre sayılar net değil çünkü bu insanların çoğu kaçak ve Kırgız hükümeti bu insanları ülkelere teslim etmemektedir. Bişkek'te Çin mamulleri, ipekli kumaşları ellerinde bulunduran Uygur pazarları vardır. Ticarete Uygurlar söz sahibidirler. Bu sebeple Uygurlarla Kırgızlarla ticari işlerden dolayı zaman zaman çatışma çıkmaktadır. Kırgızlar bu pazarları zaman zaman ateşe vermektedir. Uygurların dışında Dungan bölgesinde Müslüman olmuş az sayıda Çinli bulunmaktadır. Çinlilerden daha az olan ve yine ticaretle uğraşan Koreliler bulunmaktadır. Gürcistan'ın Ahıska bölgesinden sürgün edilen 120 bin dolayında Ahıska Türkü Kırgızistan'ın 42 değişik bölgesine yerleştirilmişlerdir. Ziraat ve hayvancılıkla meşguldürler (Kırgızistan'da, Türklerin Ahıska'dan, 2022).

Kafkasya'dan sürgün edilip yerleşen Karaçay- Balkar (bir kısmı Çeçen ve Çerkez'dir) vardır. Sayıları yüz bini bulan Lezgi, Azeri, Avar, Kara Papak gibi Dağıstanlı gruplar da yerleşiktir. 1863'ten sonra Ruslar, o bölgeyi ziraate açmaları için Almanlar ve Ukraynalıları da götürmüştür. Bu dönemde hayvanlara otlama alanı bırakmadıkları için Kırgızlarla çatışma çıkmıştır. 2. Dünya Savaşı esnasında Kafkasya ve Kırım'dan gönderilen Grek grupları, Hemşin ve Kırım Tatarları, 2000 dolayında Kazan Tatarı, Hintliler ve Pakistanlılar Kırgızistan'da yaşayan diğer etnik gruplardır. Şu an itibarıyla 3000 civarında Türkiye Türkü Kırgızistan'da yaşamaktadır. Kırgızistan'da yaşayan etnik gruplara ait 23 adet Topluluk Evi vardır.

Bir Türkistanlı'ya kimliği sorulduğunda ilk önce kendisinin bir Müslüman olduğunu, daha sonra yaşadığı muhitin mukimi olduğunu, bir kabile müntesibi ise büyük bir ihtimalle kabilesinin adını söyleyecektir. Türkistan coğrafyasında kabile, bölgecilik ve din aidiyetlerinin iç içe geçtiği görülmektedir. Tüm Türkistan coğrafyasının temel örgütlenme biçiminin kabile bağlarına dayandığı bilinmektedir. Kan bağına dayalı toplumsal örgütlenmenin egemen olduğu yapılarda bireyin kendi kimliğine sadakat göstermesi siyasi bir mahiyetin ötesinde var oluşsal bir sorun olarak görülür. Bu nedenle birey, hayatının her veçhesiyle kendi toplumuna adanmışlık göstermek durumundadır. Kabile kan bağına dayanan bir sosyal örgütlenme biçimidir. İlişkilerin "biz" esasına göre şekillendiği bu yapıda, birey öncelikle kendi grubuna sadakat göstermekle yükümlüdür. Nitekim Türk halkları kültür tarihine bakıldığında aile, aileler birliği (uruğ), boy-bod (kabile), bodun (boyar birliği-federasyon) ve il (konfederasyon ya da devlet) olduğu görülmektedir.

İslam dininin Türkler arasında kabul görmesiyle artık dine olan sadakatin de toplumsal hayatta önemli bir rol oynamaya başladığı görülür. Türkistan coğrafyasında hanların "İslam dininin hadimleri olarak" (Kenensariev, 2019) meşruiyetlerini İslam dinine hizmet üzere bina ettikleri bilinmektedir.

Sovyetler Birliği'nin Orta Asya nüfuzuyla eski kurumlar ve sosyal ilişkiler kökünden değiştirilmiş ve yeni bir Sovyet üst kimliği inşasına başlanmıştı. Bu nedenle kabilecilik bağlarıyla ve dine dayalı örgütlenmelerle ciddi anlamda mücadele edilmiştir. Ancak Sovyet sisteminin 1990'larda çökmesiyle yeni ulusal kimlikler inşa edilmeye başlandı. Kırgızistan'da 'ulus' inşa sürecinin diğer Orta Asya cumhuriyetlerine nazaran daha az yaygınlıkla gerçekleştiğine dair gözlemler yer almaktadır. (Tutar, 2006)

3.1. Kırgızistan'ın Bölgesel Dezavantajları

Açık denizlere uzaklık, dahili ulaşımın güçlüğü, Fergana Vadisi tuzağı, Çin tehdidi, petrol ve doğal gaz yetersizliği gibi unsurlar Kırgızistan'ın milli kimlik inşasında bölgesel dezavantajlarındandır.

Kırgızistan kendine en yakın açık denizler olan Basra Körfezi veya Umman Denizi'ne ulaşabilmek için, en az üç ayrı ülke üzerinden ve 3 bin kilometreyi aşan bir karayolunu kat etmesi gerekiyor. Kendi limanlarını kullanan bir ülkenin avantajlarına sahip olma imkânı hiçbir zaman olmamıştır.

Tanrı Dağları'nın kuzey ve güneyinde yer alan ve aralarında 100 kilometreden fazla mesafe bulunmayan Kırgızistan'ın iki şehri arasında karayolundan ulaşım için neredeyse bir tam gün yolculuk yapmak gerekiyor. Çünkü Tanrı Dağları bu iki şehir arasında herhangi bir şekilde geçit vermemektedir. Bu sebeple karayolundan yüzlerce kilometre sonra, ancak Özbekistan topraklarına giren Fergana Vadisi üzerinden geçit temin edilerek yeniden doğuya doğru seyahat etmek gerekiyor. Bu durum ülkenin kuzeyi ve güneyi arasında ekonomik ilişkilerde sıkıntı yaratmaktadır.

Fergana Vadisi, Kırgızistan ile Özbekistan arasında bir potansiyel anlaşmazlık konusu yaratmak üzere Sovyetler birliği yönetimi tarafından hazırlanmış bir tuzak görünümündedir. Ruslar tarafından tamamen işgal edildiği 1866 yılına kadar 150 yıldan bu yana Fergana Vadisi ve başkenti Hokand

olan devleti Kırgızlar yönetmekteydi (TDV İslam Ansiklopedisi, 1998, s. 215). İşgalden sonra Çarlık Rusya'sının yarım asır devam eden, milletleri birbirine karıştırma ve herkesi Ruslaştırma politikası sonuç vermeyince, 1917 yılında bir ihtilal ile yönetimi ele alan ve Sovyetler Birliği'ni kuran kadrolar, daha başlangıçta Çarlık Rusya'nın bu politikasını açıkça eleştiren ve Orta Asya'daki halklara "milliyetlerini muhafaza etmek için ülke sınırlarının belirlenebileceğini" vadeden bir propaganda ile yaklaşmıştır (Kütükçü, 2021, s.2).

Aslında bu işlem Büyük Türkistan coğrafyasını küçük parçalara bölme planının bir parçası idi. Sovyetler Birliği merkezi tarafından Orta Asya Cumhuriyetleri'nin sınırları belirlenirken, Kırgızistan'a batı sınırlarından derin bir girinti yapılarak mümbit Fergana Vadisi toprakları Özbekistan içerisinde bırakıldı. Şu anda bağımsız olan Kırgızistan Rusya tarafından belirlenmiş olan sınırlar dahilinde ülkenin kuzeybatısı ile güneybatısı arasındaki kara ulaşımını Özbekistan sınırları içinde kalan Fergana Vadisi üzerinden yapmak zorunda kalıyor. Şu an itibarıyla bu iki ülke arsında sınır geçişte sorun yok gibi gözükse de Fergana Vadisi üzerinden seyahat etmekte olan Kırgızistan vatandaşlarının sıkıntıyla karşılaşmayacakları garanti edilememektedir (Çalışkan, 2023).

Çin ülkesinin 1,5 milyarı aşan nüfusu ile neredeyse dünya nüfusunun dörtte birini oluşturduğu ve uzun süreden beri siyasi ve diplomatik değerlendirmelerde Kırgızistan için Çin ile sınır komşusu olmak sıkıntıları arttıran bir unsurdur. Öncesinde Sovyetler Birliği'nin bir ülkesi olarak bu ülke ile sınır komşusu iken şu an itibarıyla bağımsız bir devlet olarak bu ülke ile sınır komşusu olmanın sıkıntıları mevcuttur.

Rusya'nın 1916 yılındaki isyanı katliamla bastırması sonucu 300 bin Kırgız ülkesini terk ederek Doğu Türkistan'a kaçtı (Kütükçü, 2021, s.7). Aynı bölgede eskiden beri meskûn bulunan Uygur Türkleri arasında yeniden başlayan sürgün döneminde, Çin yönetimin muhtelif baskılarına maruz kalan bu insanların bir bölümü daha sonra Afganistan ve Pakistan'a göç etmiş, bir bölümü de Türkiye'ye kadar ulaşmıştır.

Ancak 1916 göçü ile Doğu Türkistan'a geçen Kırgızların bir bölümü de orda kaldı. Burada Kırgız neslinden gelen ve kesin sayıları bilinmeyen bu insanlar Uygur Türkleri ile beraber yaşamaktadır. Çin'in bu bölgedeki politikaları sebebiyle Uygur Türkleriyle beraber muzdarip bir halde yaşamaktadır.

Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerinin müşterek özelliği olan petrol ve doğalgaz zenginliğine sahip olmayan Kırgızistan, enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Rusya'dan ithal ederek önemli bir kaynak ihraç etmektedir. Her ne kadar petrol ve doğalgaz rezervleri yetersiz olsa da önemli miktarda kömür, demir, alüminyum gibi maden kaynakları mevcuttur. Orta Asya'daki toplam kömür rezervinin % 40'ı bu bölgede bulunmaktadır.

3.2. Etnik Yapı ve Etnik Sorunlar

Kırgızistan'ın nüfusu 7 milyon kişiden oluşmaktadır. Nüfusun %65'i kırsal kesimde ve %35'i ise şehirlerde oturmaktadır. Nüfusun gençlerden oluştuğu söylenebilir. Çocuklar %38, çalışma yaşında olanlar %53 ve emekliler de %9'u oluşturmaktadır. Nüfusun %75'i Kırgız, %13 Özbek, %6 Rus geri kalanını ise %6'sını ise Kazak, Tacik, Tatar, Uygur, Türk, Dungan, Koreli, Ukraynalı ve diğerleri oluşturmaktadır. Nüfusun %76'sı Müslüman. %18 Hristiyan, kalan kısmı diğer dinlere mensup kişilerden oluşur. Kırgızistan çok sayıda etnik grup barındıran ülkelerin başında gelir. Ülkede 90'dan fazla etnik grubun varlığına rağmen 20 binden fazla nüfusa sahip olan sadece 12 etnik grup mevcuttur (İNSAMER,2023). Bu kadar çok etnik yapının bulunduğu bir ulus-devlette barış ve istikrarı sağlamak çok zordur.

Sovyetler Birliğinin çökmesiyle Kırgızların Kırgızistan üzerindeki benlik iddiaları diğer etnik grupları ürkütmüş ve "tarihi" vatanlarına dönmelerine neden olmuştur. Kırgızların bir anda ülke yönetiminde baskın olmaları Rus nüfusu tedirgin etmiş ve Rusya'ya göç etmelerine neden

olmuştur. Birçok Rus açıkça Kırgızların egemen olduğu bağımsız Kırgız devletini kabul edememektedir. Aynı durum Özbekler, Ukraynalılar, Tatarlar ve Almanlar için de geçerli olmuştur. Tüm bunlara rağmen Kırgızistan'da hala ciddi bir farklı etnik nüfusun varlığı (yaklaşık %25) ciddi problemlerin kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu sorunlar ülkede değerler birliğinin sağlanmasını güçleştirmektedir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında inşa edilecek olan devletin karakterine yönelik olarak temel iki teori ortaya çıkmıştır. Birinci yaklaşıma göre, Kırgızistan, Kırgız etnisitesi temelinde inşa edilmelidir. Bu toprakların Kırgızlara ait olması nedeniyle etnik kökeni ne olursa olsun Kırgızistan vatandaşı olmak isteyen herkesin Kırgızca'yı zorunlu olarak bilmesi gerekir. 1989 yılında kabul edilen Dil Kanunu, Kırgızca'nın devletin resmi dili olmasını, Rusça'nın yerini almasını, bürokrasinin kademeli olarak Rusça'yı terk edip Kırgızca'yı kullanmasını öngörüyordu. Kırgızca'nın kullanımı konusunda 2023 yılında imzalanan yeni dil kanunu ile Kırgızca esas dil haline geldi (TRTAvaz, 2023).

Bazı cadde ve şehirlerin ismi Rusça'dan Kırgızca'ya çevrildi. Lenin Caddesi "Çüy Caddesi", Karakol "Issık Kül" olarak değiştirildi. Dil yasasının yanında Toprak yasası da toprakların ve doğal kaynakların sadece Kırgız halkına ait olduğu ilan edildi. Fakat uygulamada engel oluşturan üç sorun ortaya çıktı. İlk olarak 1990'larda ülke içinde yüksek oranda etnik grubun varlığı söz konusudur. Nüfusun %22'si Ruslardan, %13'ü Özbeklerden oluşuyordu. Kırgızların toplam nüfus içindeki oranı sadece %52 idi. İkinci neden, o tarihlerde etnik gerginliğin özellikle güneyde hat safhaya varmış olmasıdır. Etnik gruplar üzerinde uygulanacak asimilasyon daha vahim sonuçlara yol açabilirdi. Üçüncü olarak da Kırgız halkının kendi içinde bir uyumsuzluğun var olmasıdır. Zira Kırgızlar, kendilerini farklı kültürel özelliklere ve siyasi ilişkilere sahip kabilelerin ya da kabile gruplarının üyeleri olarak görmektedir.

Tüm bu reel durumları göz önünde bulunduran ve ona göre bir politika geliştiren Akayev hükümeti, tercihini katı bir milliyetçilikten yana kullanmamış tam tersine, "Kırgızistan, hepimizin evidir" (Yüce, 2013, 195) sloganından hareketle vatandaşlığı, etnik kimlikten ziyade "yurttaşlık kimliği" bağlamında değerlendirmiştir. Vatandaşlık hakkı anayasal teminat altına alınmış, dil ve milliyetçilik konusunda daha ılımlı bir yol tercih edilmiştir. Bu nedenle yukarıda sözü edilen Dil ve Toprak yasaları (Türk Tarihi, 2015) veto edilmiştir. Ülke 2006 itibarıyla daha bütüncül bir etnik yapıya doğru yol almakla beraber bu temel politikada bir değişiklik gözlenmemiştir.

Bugün Kırgızistan, farklı etnik grupların en çok rahat ettiği ve baskı görmediği ülkelerin başında gelmektedir. Bu durum AGİT'in raporları ile de tescil edilmiştir. Yapılan araştırmalar Kırgızistan'daki etnik halkların %83'ünün uygulanan "Etnik İlişkiler Politikası"ndan memnun olduklarını göstermektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kırgızistan'ın Afganistan'a dönmesinden endişe eden çok sayıda insanın aksine bugün durum büyük oranda istikrara kavuşmuştur.

3.3. Dil İkilemi

Kırgızların yazılı döneme geç girmeleri ve kırsal kesimde yaşamaları, Kırgızca'nın Rusça karşısında aşağı bir statüde olmasına neden olmuştur. 1990'da Bişkek'teki 69 okulun sadece 3 tanesi Kırgız dilinde eğitim yapmaktaydı. Eylül 1989'da Kırgız Parlamentosu, devlet Dili üzerine bir kanun çıkararak, Kırgızca'yı devlet dili ve Rusçayı ise etnik gruplar arasındaki iletişim dili olarak tanımlanmıştır. Ancak, "devlet ya da resmi dilleri bilmediklerinden dolayı vatandaşların hukukları ve özgürlükleri kısıtlanmaz" denmektedir (Unan, 2011).

Rusça hala siyasi ve kültürel yaşamda baskın olan bir dildir. Rusların kendi dillerinin bilim, kültür ve medeniyet dili olduğuna ve Kırgızca'nın ise folklor, mahalli ve hatta göçebe insanların dili olduğuna kanaatleri sürmektedir. Dolayısıyla Kırgız halkının elit kesiminin Rusça'yı iletişim dili olarak kullanmayı bir statü göstergesi algıladıkları ve devletin en üst kademesindeki insanların

günlük yaşantılarında bile Rusça konuşmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Bu da doğal olarak Kırgız dilini ikinci plana itmektedir.

Temmuz 2005'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerine, milliyetçiliğin bir göstergesi olarak adayların Kırgızca dil sınavına tabi tutulmaları tarihi süreçte Kırgız halkı ve kültüründen ne denli koptuklarının bir göstergesidir (BBC Türkçe, 2011). Kırgızca açık olarak Kırgızistan'da bir fırsat dili haline gelmiştir. Öte yandan Kırgız olmayanların ısrarla Kırgızca'yı öğrenmeyi ret etmeleridir. Bu durum Kırgızistan'ın dil ve etnik birliği uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır.

3.4. Bölgesel Farklılaşma: Kuzey ve Güney İkilemi

Tanrı Dağları'nın Kırgızistan'ı doğu-batı yönünde boydan boya ikiye ayırması ülkenin kuzeyi ile güneyi arasında ulaşım ve iletişim başta olmak üzere ekonomik ve kültürel açıdan ciddi sosyal sorunlara yol açmıştır. Güneydeki halkın yaşam tarzı kuzeydekilere nazaran büyük farklılık gösterir. İslam, geleneksel yaşam tarzına sahip olan bu halkın derin şuuruna nüfuz etmiştir. Yetmiş yıllık Sovyetleştirme politikasına rağmen bu bölge tarihsel olarak Fergana kültürel havzasının bir uzantısı niteliğinde olup Buhara, Semerkant gibi İslam kentlerinin çekim alanlarıyla bütünleşmiştir. Yerleşik yaşam süren güneyin her zaman İslam ile olan bağları güçlü olmuş ve geleneksel kalmıştır. Buna karşın ülkenin kuzeyi daha endüstrileşmiş ve Ruslaşmıştır.

3.5. Aile Bağlarının Güçlü Olması

Tarih boyunca aile, kabile ve yerel bağlar, üst kimlik olan Kırgız kimliğinden daha güçlü olmuştur. Bu durum bugün de sürmekte ve insanların ulusa olan sadakatlerini parçalamaktadır. Bunların ülke içinde yarattığı bölünmüşlük, en az Kırgızlar ile Ruslar arasındaki bölünmüşlük kadar derindir. Sovyetlerin tüm çabalarına rağmen bu yapı çözülememiştir.

Kırgız aydınları ayıl ve uruğ (kabile) konusunda farklı iki görüşe sahiptir. İlkine göre klan ve kabile ilişkileri bir toplumda "millet kimliği"nin oluşumunu engelleyen ve medeni olmayan bir temayüldür. Bu nedenle, anayasa başta olmak üzere Aksakallık kurumunun sorumluluk üstlenmesi kabul edilemez ve ilkel bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir. İkinci görüşe göre ise akrabalık ilişkileri Kırgız toplumu için bir övünç kaynağıdır. Öncelikle akrabalık Kırgız toplumunda bir sigorta işlevini görmektedir.

Kabile bilincinin canlı olması bir takım siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir. Hiçbir uruğun kendi bayrağını öne çıkarmaması için bayrağın tündük (çadır bacası/penceresi) olarak tasarlanmıştır. Tündük'ün kenarlarından sarkan kırk ip Kırgızların kırk boydan geldiklerinin ve aynı çatı altında birleştiklerinin sembolü olarak nitelendirilmiştir. Gerçekte ise hiçbir zaman uyum içinde olmamışlar ve zaman zaman çatışmışlardır.

3.6. Sovyet Kurumlarının Etkisi: Öteki ya da Düşman İmajı

Ulus-devlet bağlamında inşa edilmeye çalışılan Kırgız Kimliği, 'öteki'ne yönelik olarak bir bağımsızlık mücadelesi sonucu elde edilmediğinden kimlik bilincinin zayıf olduğu söylenebilir. Bugün Kırgız Cumhuriyeti'nde kabile, bölge, etnik kimlik ve Sovyet kimliği gibi farklı kimlik unsur ve sadakatlerin iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Hemen her vilayet valiliğinin önünde ve devlet dairesinde Lenin'in fotoğraf ya da heykelleri mevcuttur. Bu durumun asıl nedeni, bağımsızlığın 'öteki'ne karşı yapılmamış olması ve adeta evrimin doğal bir uzantısı olarak algılanmasıdır. Halkın önemli bir kısmı Sovyet dönemine sempati duymaktadır. Aydınlar da Kırgız Sovyet tarihi kesitini, Kırgız kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmektedir. Böylelikle Sovyet dönemi zihniyet dünyası ve kurumlarının tesirlerinin sürmesi, güçlü bir Kırgız kimliğinin oluşumunu engellemektedir (Tutar, 2006, 164).

4. Yöntem

Bu çalışmada yöntem olarak literatür taraması yapılarak konuya ilişkin makaleler, kitaplar, gazete ve dergiler, açık kaynak verileri, çevrim içi içeriklerin incelenmesi ile elde edilen bilgilerle betimleme yoluyla sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

5. Sonuç ve Değerlendirmeler

Türk dünyası, Rus, Batı, Çin ve İslam kültürünün kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Türkistan coğrafyası olarak addedilen bölgede yaşayan halkların orta tarihi ve kültürü vardır. Sovyetler zamanında belirlenen ülke sınırları coğrafi ve kültürel sınırlarla uyuşmamakla birlikte, ulus-devlet olgusuna vurgu yapılırken bu sınırlar içinde kalan diğer etnik grupların varlığı bu süreci zorlaştırmaktadır. Sovyetler Birliği çatısı altında iken mevcut olan biz duygusu bağımsızlıkla beraber ben duygusuna dönüşmüştür.

Ülkenin genel olarak gerileyen sosyo-ekonomik durumu, aslında tarih içinde her zaman zengin olan güney kavimlerini fakirleştirmiş, fakir güney-zengin kuzey olarak bölünmesine sebep olmuştur. Kırgızistan'ın kuzeyi tarihi olarak Kazakistan'ın Çuy vadisinin ekonomik alanına dahildir ve Güney Ural ile Sibirya'ya doğru eğilimi vardır, Güneyi ise Özbekistan'ın Fergana Vadisi ekonomik alanına dahildir ve Çin'in Doğu Türkistan bölgesine eğilimi söz konusudur. Bölgede bulunan etnik grupların bölgede nüfuzlarını artırmak için sosyal ve ekonomik sorunları kullanmasına neden olmakta, milli birliğin sağlanmasını zorlaştırmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin hepsinde bir devlet politikası olarak milletleşme sağlanmaya çalışılmıştır. Vatanseverlik duygusunu oluşturan kolektif ruhun oluşması için kamu bilinci oluşturmak gerekmektedir. Bu birliğin sağlanması için ekonomik, siyasi ve hukuki yönden gelişimleri gerekmektedir.

Demokratik gelişmenin önkoşulu, ülke vatandaşlarının sahip olduğu hak ve hürriyetlerdir. Sivil toplum örgütleri, siyasi partiler, hak ve özgürlüklerin sağlanmasında, temel ilkelerin uygulanmasında öncü yapılardır. Orta Asya toplumları demokratik katılımlı siyasi bir geleneğe sahip olmadıklarından mevcut siyasi yapıyı demokratikleşmekte zorlanmaktadırlar. Orta Asya'daki liderlerin Sovyet kültürü ile yetişmiş ve Sovyet bürokrasisinin önemli mevkilerinde bulunmuş olmaları nedeniyle Sovyetlerin siyasi mirası bir anlamda şekil değiştirerek bugün de varlığını sürdürmekte, bu da toplumun demokratikleşme sürecini yavaşlatmaktadır.

Kuzeydoğu Asya hattında MÖ 2000'li yıllara kadar giden en eski Türk halklarından ve geleneksel bir toplumdaki oluşan Kırgızistan'ın, barındırdığı etnik kimlikleri kapsayıcı ve birleştirici argümanlara sahip olması ve Kırgız toplumu içinde yer alan boy ve kavimlerin birliği önem arz etmektedir. Milli kimliğin inşasında en önemli faktör olan Kırgız dilinin Rusça'nın baskısından kurtulması için yapılan yasal düzenlemelerle birlikte bireysel ve toplumsal olarak da yapılması gerekenler vardır. Kırgızca'nın bilimde, eğitimde, basın yayın kanallarında kullanımının yaygın hale gelmesi önem kazanmaktadır.

1991 yılından bu yana bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri bulundukları konumdan daha farklı bir yerde olmalarına rağmen Sovyet dönemi mirası ve sorunları hala devam etmektedir. Kimlik inşası süreci de bu sorunlarla birlikte varlığını ve önemini korumaktadır.

6. Kaynaklar

Akayev, A. (2003). Kırgız devlet geleneği ve manas. İstanbul: Da

Bağımsız kırgızistan geçiş politikaları, (2015, 12 Ekim). Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları, <https://www.altayli.net/bagimsiz-kirgizistan-gecis-politikalari.html> Erişim tarihi 25.08.2023

BBC Türkçe (2011) Kırgız lider adayları dil sınavına giriyor, (9 Eylül 2011). https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/09/110909_kyrgyz_language_test Erişim tarihi 25.08.2023

- Beşirli, H. (2015). Bağımsızlık sonrası Kırgız kimliğinin inşasında manas ve Manas Destanı'nın simgeselliği, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2015 Bahar (22), 29-46
- Budak, F. (1997). Kırgızistan'ın dünü, bugünü, yarını, Ankara: Ocak
- Chotoev, Z. (2002). Kırgızistan Cumhuriyeti'nin dış politikasına genel bakış, Türkler, cilt 19, 492-506, Ankara: Yeni Türkiye
- Çalışkan, B. (2023, 9 Ocak). Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki sınır anlaşmasının getirdikleri, İNSAMER, <https://www.insamer.com/tr/ozbekistan-ve-kirgizistan-arasindaki-sinir-anlasmasinin-getirdikleri.html> Erişim tarihi 20.08.2023
- Duran, M. (2002). Kırgızistan ülke etüdü. İstanbul: İTO
- Gömeç, S. (2009). Kırgız Türkleri tarihi. Ankara: Berikan
- Gürbüz, Y. E. (2011). Orta Asya'nın ortasında bir ada: Kırgızistan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz (15). 419-447
- Gürsoy-Naskali, E., Şahin, E. (2002). Bağımsızlıklarının 10. yılında Türk Cumhuriyetleri. Hollanda: SOTA Hukuk Ansiklopedisi, (2020). Kırgız Cumhuriyeti anayasası, <https://hukukbook.com/kirgiz-cumhuriyeti-anayasasi/> Erişim tarihi 25.08.2023
- Kenensariyev, T. (2019). Kırgızistan Orta Asya'nın İslâm'a açılan kapısı. Yedikita Dergisi, (129), <https://yedikita.com.tr/orta-asyanın-islama-acilan-kapisi-kirgizistan/> Erişim tarihi 25.08.2023
- Kırgızistan'da, Türklerin Ahıska'dan Orta Asya'ya sürgün edilisinin 78 yılı anıldı. TRT Avaz, (2022, 14 Kasım) <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/kirgizistanda-turklerin-ahiskadan-orta-asyaya-surgun-edilisinin-78-yili-anil/6372538001a30a167cfc5f9b> Erişim tarihi 25.08.2023
- Kırgızistan ülke profili. İNSAMER, <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-kirgizistan/> Erişim tarihi 25.08.2023
- Kırgızistan'da yeni dil kanunu yürürlüğe girdi. TRT Avaz, (2023, 18 Temmuz). <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/kirgizistanda-yeni-dil-kanunu-yururluge-girdi/64b6405e127128749de6e11924> 24 Ağustos 2023 Erişim tarihi 25.08.2023
- Köksal, P. (2020). Orta Asya'da kimlikler ve çatışma. Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi, 2020 (21), 21-52
- Kütükçü, M. (2021). Kırgız halkının bağımsızlık isyanı: 1916 Ürkün, Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, 2021, 8(15), 1-9 DOI: 10.54709/iisbf.1028952
- Nazarkulova, R. (2009). Bağımsızlık sonrasında Kırgızistan-Rusya Federasyonu ilişkileri ekseninde Kırgızistan Cumhuriyeti dış politikası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=BGetn39fPAjXhwPHmCLIBA&no=-TcDLubVanKqnBxGf2qSJg>
- Saray, M. (1999). Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, İstanbul: İstanbul
- Saray, M. (2004). Modern Kırgızistan'ın doğuşu. Ankara: TİKA

Şarşembiyeva, T. (2015). Kırgızistan'da "vatanseverlik" algısı üzerine bir araştırma, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2015 19(2), 175-185.

Tanrı Dağları'nda Kırgız havası. Cumhuriyet Gazetesi, (1991, 17 Aralık), s. 7, Erişim tarihi 25.08.2023

T.C. Dışişleri Bakanlığı (1993). Kırgızistan Ülke Raporu. TİKA, Ankara: TİKA

TDV İslam Ansiklopedisi, (1998). Hokand Hanlığı, Cilt 18, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hokand-hanligi> Erişim tarihi 25.08.2023

Tutar, H. (2006). Ulus-devlet oluşumunda Kırgız kimliği. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=rWCUNampaTFY4F67pGGKTQ&no= QjJWF WLi8kaM6lFtFXuw>

Unan, F. (2011). Milletleşme sürecinde dil ve bugünkü Kırgızistan, <https://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/mektup5.html> Erişim tarihi 25.08.2023

UNDP Türkiye (2022). İnsani gelişmişlik raporu, <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/2022-insani-gelisme-raporu>, Erişim tarihi 20.08.2023

Yüce, M. (2013). Kırgızistan'da 2010 yılında yaşanan çatışmanın anatomisi, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2013, 207 Kasım, 193-200

Rus Resmi Haber Ajansı ITAR TASS'ın Karabağ Savaşı Sürecinde İzlediği Yayın Politikaları

Hüseyin ALTINALAN¹¹⁷

Özet

Rusya'nın bölgenin demografik yapısını değiştirmesi üzerine Dağlık Karabağ topraklarında hak iddia eden Ermeniler, SSCB'nin dağılma sürecinde sorunu, silahlı çatışmaya dönüştürecek adımlar atmıştır. Azerbaycan Dağlık Karabağ Otonom Vilayeti Yerel Konseyi'nin 20 Şubat 1988'de Ermenistan'a bağlanması yönünde karar alması çatışmaların fitilini ateşlemiştir. Çatışmalar yıllarca süren savaşa dönüşmüş, 1994'te imzalanan ateşkes de silahları susturamamış, Saldırılarına devam eden Ermenistan, Nisan 2016 ve Temmuz 2020'de ateşkesi geniş çaplı çatıştırmaya dönüştürecek biçimde ihlal etmiştir. Yaklaşık 30 yıllık işgali sona erdiren 27 Eylül 2020'de Ermeni güçlerinin saldırısıyla başlamış, 44 günlük savaşın sonun Türkiye'nin desteğini alan Azerbaycan ezici bir zafer kazanmıştır. Bu savaş sürecinde bazı devletler Azerbaycan, bazıları ise Ermenistan yanlısı açıklamalar yapmış, Bakü ya da Erivan'ı desteklemiştir. Bu çalışmada, Karabağ sorununu barışçıl yollarla çözmek adı altında kurulan AGİT Minsk Grubu eş başkanı Rusya'nın resmi haber ajansı ITAR TASS'ın 44 gün süren muharebe boyunca yayımladığı haber, röportaj ve analizleri aktararak, örnekler üzerinden ulusal ve uluslararası kamuoyuna vermek istediği mesajlar ile yayın politikaları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Rus Medyası, TASS, Karabağ Savaşı

Abstract

After Russia changed the demographic structure of the region, the Armenians, who claimed rights in the territory of Nagorno-Karabakh, took steps to turn the problem into an armed conflict during the disintegration of the USSR. The decision of the Azerbaijan Nagorno-Karabakh Autonomous Province Local Council to join Armenia on February 20, 1988, ignited the conflicts. The conflicts turned into years of war, the ceasefire signed in 1994 could not silence the guns, and Armenia, continuing its attacks, violated the ceasefire in April 2016 and July 2020 in a way that turned it into a large-scale conflict. It started with the attack of the Armenian forces on September 27, 2020, which ended the nearly 30-year occupation, and after the end of the 44-day war, with the support of Turkey, Azerbaijan won a crushing victory. During this war, some states made statements in favor of Azerbaijan and others in favor of Armenia and supported Baku or Yerevan. In this study, the news, interviews and analyzes published by ITAR TASS, the official news agency of Russia, the co-chairman of the OSCE Minsk Group, which was established under the aim of solving the Karabakh conflict through peaceful means, were presented during the 44-day war, by conveying the messages it wanted to give to the national and international public opinion through examples. policies will be evaluated.

Key Words: Russian Media, TASS, Karabakh War

Giriş

Karabağ sorununun tarihi kökenleri 19. yüzyıla dayanmaktadır. Rusya'nın demografik ve kültürel yapılarına müdahale politikaları çerçevesinde bölgeye göç ettirdiği Ermeniler, 19. yüzyıldan itibaren Karabağ toprakları üzerinde hak iddia etmeye başladı. Rusya'da iktidarda olan Bolşevikler 1920'de

¹¹⁷ Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi (AZERBAYCAN), E-posta: altinalanhuseyin@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-8786-6645.

Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Karabağ'ın "Azerbaycan S.S.C." sınırları içerisinde bırakılması yönünde karar aldı.¹¹⁸

Karabağ sorunu uzun yıllar toprak paylaşımı mücadelesi olarak seyretti. Azerbaycan Dağlık Karabağ Otonom Vilayeti Yerel Konseyi'nin 20 Şubat 1988'de Ermenistan'a bağlanılması yönünde karar almasıyla sorun silahlı çatışmaya dönüştü. Azerbaycan Türklerine ait toprakları ele geçirme isteyen Ermenilerin katliamlara girişmesi üzerine çatışmalar büyüyerek savaş boyutuna evrildi.¹¹⁹ 1992 yılında iyice şiddetlenen savaş 1994 yılında sağlanan ateşkesle sona erdi.

Milli orduya ve SSCB'den kalma ağır silahlara sahip olan Ermeniler, bu süreçte yeni kurulmuş bulunan ve envanter bakımından zayıf ordusu bulunan Azerbaycan'ın topraklarının yüzde 20'sini işgal etti.

Analşam imzalanca da Karabağ'da silahlar tam olarak susmadı ve işgal, ateşkes ihlalleri eşliğinde yıllarca sürdü. 27 Eylül 2020 yılında başlayan ve 44 gün süren savaş, Ermenistan'ın ağır yenilgisiyle sonuçlandı. Bu savaş sürecinde bazı devletler Azerbaycan'ı, bazıları ise Ermenistan'ı açıktan destekledi. Bazıları da üstü kapalı biçimde taraflara destek verdi. AGİT Minsk Grubu eş başkanı Moskova ise her iki tarafa açık destek vermedi.

Savaşdaki gelişmeleri aktaran medya kurumlarının bazıları da bu süreçte haber, analiz ve röportajlarını, ülkesinin izlediği politikaların paralelinde bir yaklaşımla abonelerine servis etti. Ayrıca bölgeyle ilgili tüm gelişmelere ve uluslararası kuruluşlar ile yöneticiler tarafından yapılan açıklamalara ilgi gösterdi.

Rusya'nın resmi haber ajansı ITAR TASS da 2. Karabağ Savaşı'ndaki gelişmeleri yakından takip eden medya kurumları arasındaydı. ITAR TASS, savaşın ilk günü "Azerbaycan, Ermeni tarafından bombardıman sırasında 14 sivilin yaralandığını bildirdi" başlığıyla bir haber yayımladı. Haberde, Azerbaycan Başsavcılığının konuya ilişkin açıklamasının tamamına yer verildi.¹²⁰

Aynı günkü diğer haberlerde "Türkiye'nin Ermenistan'a, Azerbaycan'a yönelik "saldırganlığı derhal durdurması" çağrısında bulunduğunu"¹²¹, "Rusya Federasyonu ve Türkiye Dışişleri Bakanları'nın Dağlık Karabağ'daki durumun istikrara kavuşturulması gerektiğini vurguladıklarını"¹²² aktardı. Söz konusu haberin ayrıntısında Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ve Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun telefonda görüştüğü belirtildi. Haberde ayrıca, Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın "Ermenistan'ın Azerbaycan ordusunun mevzilerini yoğun bir şekilde bombalamaya başladığını, saldırıda, siviller arasında ölü ve yaralıların olduğunu" açıkladığı, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın ise Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin Dağlık Karabağ yönünde bir taarruz başlattığını söylediği ifade edildi. Haberde Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın, Azerbaycan ordusunun Hankendi dahil yerleşim yerlerini bombaladığı iddiasına da yer verildi.

Savaşın ilk günü yayımladığı bir başka haberde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in AzTV'de yayımlanan konuşmasını "Aliyev, Karabağ'daki temas hattına yönelik karşı taarruz operasyonunun başarısını duyurdu"¹²³ başlığıyla servis etti. Ermenistan'ın saldırılarına karşı Azerbaycan ordusunun başlattığı taarruzu kınadığını açıklayan Amerikan Devletleri Örgütü (OAS) Genel Sekreteri Luis Almagro'nun açıklamasını ise ajans, "Amerikan Devletleri Örgütü, Dağlık Karabağ'daki tırmanışı

¹¹⁸ Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, 2021, İstanbul, s.13

¹¹⁹ <https://www.defenceturk.net/gecmisten-gunumuze-daglik-karabag-sorunu-ve-ermen-i-politikalari>

¹²⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9561943>

¹²¹ <https://tass.ru/politika/9562327>

¹²² <https://tass.ru/politika/9562327>

¹²³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9562539>

kınadı”¹²⁴ başlığıyla duyurdu. Haberde, “Amerikan Devletleri Örgütü (OAS) Genel Sekreteri Luis Almagro Pazar günü “Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’daki askeri saldırganlığını” kınadı ve müzakere sürecinin yeniden başlatılması ve barışçıl bir çözüm çağrısında bulundu.” denildi.

ITAR TASS’ın savaşın ikinci günü 28 Eylül’de servis ettiği “Trump, ABD’nin Dağlık Karabağ’daki durumu yakından izlediğini söyledi”¹²⁵ başlıklı haberin arka planında, “27 Eylül’de Bakü, Azerbaycan ordusunun mevzilerinin Ermenistan’dan yoğun bir şekilde bombalandığını duyurdu. Buna karşılık Erivan, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin Dağlık Karabağ yönünde taarruzunu ve idari merkezi “Stepanakert” (Hankendi) de dahil olmak üzere tanınmayan cumhuriyetin yerleşim yerlerinin bombalandığını açıkladı. Her iki taraf da siviller de dahil olmak üzere ölü ve yaralı olduğunu bildiriyor.” ifadelerine yer vererek kullandığı tarafsız dil dikkat çekicidir.

Ajans, savaşın üçüncü günü (29 Eylül), Ermenistan Güvenlik Konseyi’nin Karabağ’daki duruma ilişkin olağanüstü toplandığı¹²⁶, İngiltere ve Kanada Dışişleri Bakanları’nın Dağlık Karabağ’da acil ateşkes çağrısında bulunduğu¹²⁷, Merkel’in Paşinyan ve Aliyev’i acil ateşkes ve müzakereye çağırdığı¹²⁸, Ankara’nın Azerbaycan’a saldırının Türkiye’ye saldırıyla eş değer olduğunu açıkladığı¹²⁹ haberlerine yer verdi. Söz konusu haberlerin arka planlarında şu ifadeler kullanıldı:

“27 Eylül’de Dağlık Karabağ’da durum tırmandı, tartışmalı bölgede aktif çatışmalar yaşanıyor. Azerbaycan ve Ermenistan’da sıkıyönetim ilan edildi, seferberlik ilan edildi. Her iki taraf da siviller de dahil olmak üzere ölü ve yaralı olduğunu bildiriyor. Bakü, birkaç Karabağ köyünün ve stratejik tepelerin ele geçirildiğini belirtti. Erivan, Dağlık Karabağ dışındaki bölgelerin bombalandığını bildirdi. Bakü ve Erivan, bölgenin Azerbaycan SSC’den ayrıldığını açıkladığı Şubat 1988’den bu yana Dağlık Karabağ’ın mülkiyetine itiraz ediyor. 1992-1994 silahlı çatışma sonucu Azerbaycan, Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi bölge üzerindeki kontrolünü kaybetti.”

30 Eylül tarihinde, “Paşinyan: Ermenistan, Dağlık Karabağ’ın bağımsızlığını tanıma olasılığını değerlendiriyor”¹³⁰ başlığıyla yayımladığı haberinde ajans, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın Rus medyasıyla düzenlediği basın toplantısında, ülkesinin amacının bölgede uzun vadeli barışı tesis etmek olduğu yönündeki iddiasına yer verdi.

Ajans Paşinyan’ın “Bölgede kalıcı barış ve istikrarı tesis etme hedefimiz var. Bu durumun iki üç yıl içinde tekrarlanması istemiyoruz, örneğin (Dağlık Karabağ ihtilafı alanındaki askeri operasyonlar - TASS notu) Ama Ermenistan hiçbir zaman kendi ulusal çıkarlarına ve Dağlık Karabağ’ın çıkarlarına zarar verecek şekilde hareket etmeyecektir” dediğini aktardı.

Aynı günkü bir diğer haberinde, Rusya Devlet Başkanı Basın Sözcüsü Dmitry Peskov’un basına yaptığı ve Dağlık Karabağ’da yaşananların Rus ordusu tarafından yakından izlendiğini, tüm bilgilerin dikkatle analiz edildiğini ve uluslararası liderler tarafından yapılan tüm açıklamaların dikkatle kaydedildiğini

¹²⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9563809>

¹²⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9564855>

¹²⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9574231>

¹²⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9574581>

¹²⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9576997>

¹²⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9579319>

¹³⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9586869>

söylediği açıklamayı, “Peskov: Moskova, Dağlık Karabağ ile ilgili farklı ülkelerden gelen tüm açıklamaları kaydediyor”¹³¹ başlığıyla duyurdu.

“Paris, yaralı Fransız gazetecileri çıkarmak için Karabağ’a uçak gönderecek”¹³² başlığıyla 1 Ekim’de duyurulan haberde, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron’un Brüksel’deki AB zirvesine gelişinde yaptığı açıklamaya dayandırılarak “Fransa, Dağlık Karabağ’da Azerbaycan ordusunun bombardımanı sonucu yaralanan Fransız gazetecilerin bir an önce ülkeye dönmesi için elinden geleni yapıyor” ifadeleri kullanıldı. Haberin devamında ameliyat edilen Le Monde gazetesinin iki muhabirinden birinin durumunun ciddi olduğu kaydedildi.

Bakü yönetiminin savaş bölgesine gazetecileri götüren Ermenistan’a tepkisini ajans, “Bakü, Ermenistan’ın Karabağ’a geziler düzenleyerek gazetecileri tehlikeye attığına inanıyor”¹³³ başlığıyla servis etti. Haberde Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı’nın açıklamasına yer verilerek şu ifadeler kullanıldı:

Bakü, bu tür eylemlerle “Ermeni hükümetinin gazetecilerin güvenliğini sağlama yükümlülüklerini görmezden geldiğine ve onları kendi yasadışı propaganda amaçları için kullandığına” inanıyor. Dışişleri Bakanlığı, yabancı gazetecilerin Dağlık Karabağ ve komşu bölgelere seyahat ederken “her şeyden önce Azerbaycan tarafının onayını almalarını” tavsiye etti.

Ermenistan’ın Azerbaycan’ı sivilere yönelik saldırı düzenlemekle suçlamadığı açıklamayı ise ITAR TASS, “Erivan, Azerbaycanlıların Dağlık Karabağ sakinlerini hedef alan saldırılar düzenlediğini bildirdi”¹³⁴ başlığıyla servis etti.

Haberde, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı’nın Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerini Dağlık Karabağ’daki sivil halka ve sivil altyapıya yönelik saldırılar düzenlemekle suçladığı belirtildi. Haberin arka planında yine tarafsız bir dille, “27 Eylül’de Dağlık Karabağ’da durum tırmandı, tartışmalı bölgede aktif çatışmalar devam ediyor. Azerbaycan ve Ermenistan’da sıkıyönetim ilan edildi, seferberlik ilan edildi. Her iki taraf da siviller de dahil olmak üzere ölü ve yaralı olduğunu bildiriyor.” ifadeleri kullanıldı.

1 Ekim tarihli bir başka haberde ise Amerikalı Cumhuriyetçi senatörlerin bildirisine, “ABD’li senatörler Dağlık Karabağ çevresindeki gerginliğin azaltılması çağrısında bulundu”¹³⁵ başlığıyla yer verildi. Ajansın savaşa ilişkin yaklaşımını yansıtan haberin arka planında, “1 Ekim’de, AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanı ülkelerinin başkanları olarak Rusya, ABD ve Fransa Cumhurbaşkanı, Dağlık Karabağ’daki duruma ilişkin bir bildiri kabul ettiler. Liderler, Dağlık Karabağ ihtilafı bölgesinde temas hattı boyunca meydana gelen şiddetin tırmanmasını mümkün olan en güçlü şekilde kınadıklarını vurguladılar.” denildi.

ITAR TASS 2 Ekim’de “Macron, 300’den fazla Suriyeli İslamcının Türkiye üzerinden Karabağ’a nakledildiğini söyledi”¹³⁶ başlıklı haberinde ilk kez Azerbaycan tarafına yönelik suçlayıcı açıklamaları destekledi. Macron’un “Türkiye’nin bu davranışı bir NATO üyesi ülkeye yakışmıyor, bu tür eylemleri kesinlikle kabul edilemez buluyoruz. Bu durumda kırmızı çizgi çoktan aşılmıştır.” şeklindeki sözlerinin aktarıldığı haberin devamında şu görüş savunuldu:

¹³¹ <https://tass.ru/politika/9590127>

¹³² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9603615>

¹³³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9604211>

¹³⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9606883>

¹³⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9607777>

¹³⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9608753>

“300'den fazla Suriyeli İslamcı Gaziantep üzerinden Dağlık Karabağ'daki çatışma bölgesine nakledildi, Fransa bunun kanıtlanmış bir gerçek olduğunu teyit ediyor, Rusya'da bu bilgilere sahip. Bu, Cuma günü Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron tarafından AB zirvesinin ilk gününün sonuçlarıyla ilgili bir brifingde ifade edildi.”

“Kongre üyeleri ABD Dışışleri Bakanı'ndan Dağlık Karabağ'da gerilimi azaltmak için önlemler almasını istedi”¹³⁷ başlıklı 2 Ekim tarihli bir diğer haberde, Cumhuriyetçi ve Demokrat parti üyelerinden onlarca kongre üyesinin ABD Dışışleri Bakanı Michael Pompeo'ya Dağlık Karabağ'daki gerilimi azaltmak için somut adımlar atmasını isteyen bir mektup yazdığı belirtildi.

Mektupta, “Azerbaycan'ın saldırganlığının yeniden başlaması konusundaki derin endişemizi ifade etmek için yazıyoruz. Yönetimden gerilimi azaltmak, düşmanlıkları durdurmak ve Azerbaycan'ı daha fazla saldırgan eylemden caydırmak için tüm diplomatik araçları kullanmasını istiyoruz.” denildiği aktarıldı.

Ajans, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Le Figaro'ya verdiği röportajı, “Paşinyan, Türkiye'nin AGİT Minsk Grubu üyeliğinin askıya alınması gerektiğine inanıyor”¹³⁸ başlığıyla duyurdu. 2 Ekim'de yayımlanan haberde Paşinyan'ın, Türkiye'nin Karabağ sorunundaki taraflı duruşu ve “militan” davranışı nedeniyle AGİT Minsk Grubu'nda arabulucu olamayacağı yönündeki iddiasına dikkat çekildi.

“Yıllardır Dağlık Karabağ sorununa adil bir çözüm bulamayan ülkelerin ateşkes çağrıları inandırıcı ve samimi değil” diyen Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar'ın tepkisini ajans, 2 Ekim'de “Türkiye, AGİT Minsk Grubu'nun Karabağ'da ateşkes çağrısını samimiyetsiz buluyor”¹³⁹ başlığıyla duyurdu.

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Cuma günü Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile yaptığı telefon görüşmesinde, “Türkiye'nin bölgede istikrarı bozucu rol oynadığını ve ülkenin Dağlık Karabağ'daki askeri operasyonlara müdahil olduğunu vurguladığını kaydeden ajans, açıklamayı 2 Ekim tarihli haberinde “Paşinyan, Putin ile yaptığı görüşmede Türkiye'nin bölgedeki istikrarsızlaştırıcı rolüne dikkat çekti”¹⁴⁰ başlığıyla servis etti. Ajansın haberinde, Paşinyan'ın suçlamalarını iddia olarak nitelendirmemesi, ithamlara katılıyor anlamı taşımaktadır. Bu durumu, Moskova'nın Ankara'nın savaşta rolünden duyduğu rahatsızlığı göstermek şeklinde değerlendirmek mümkündür.

3 Ekim'de “Ermenistan Dışışleri Bakanlığı, İsrail'in Azerbaycan'a silah satışının kabul edilemez olduğunu söyledi”¹⁴¹ başlığıyla yayımlanan haberde, Erivan yönetiminin, Dağlık Karabağ'daki durumun ağırlaşması sonrası Tel Aviv'in Bakü'ye silah satışından duyduğu rahatsızlık aktarıldı.

Ajansın 3 Ekim tarihli bir diğer haberinde, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Karabağ sorununun çözüm sürecinde Rusya'nın nesnel olarak ABD ve Fransa gibi arabuluculardan daha yüksek role sahip olduğuna inandığını söylediği belirtildi. “Aliyev, Karabağ

¹³⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9609351>

¹³⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9611641>

¹³⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9612653>

¹⁴⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9616329>

¹⁴¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9618011>

sorununun çözümü sürecinde Rusya Federasyonu'nun daha yüksek bir role sahip olduğunu söyledi"¹⁴² başlığıyla duyurulan haberde, taraflarla iyi ilişkileri bulunan Moskova'nın özel durumunun bulunduğu vurgulandı.

Gürcistan Devlet Güvenlik Servisi Başkanı Grigol Liluashvili'nin Milli Güvenlik Konseyi'nin Dağlık Karabağ'daki durumun ağırlaşmasına ilişkin toplantısının ardından verdiği brifingde, Türkiye'den gönderildiği öne sürülen paralı askerlerin Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a nakledildiği iddiasını yalanladı. Söz konusu açıklamayı ITAR TASS, 3 Ekim'de "Tiflis, Suriye'den gelen militanların Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a nakledilmediğini belirtti"¹⁴³ başlığıyla servis etti.

4 Ekim tarihli haberinde ajans, Ermenistan'ın sivillere saldırısını, "Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermenistan'ın ülkenin ikinci büyük kenti olan Gence'deki askeri tesislere yönelik saldırılarla ilgili bilgisini yalanladı"¹⁴⁴ şeklinde duyurdu. ITAR TASS'ın, açıklamanın savaş suçu ve uluslararası kamuoyunda tepki çekecek olan "saldırının sivillere yönelik" olduğuna ilişkin kısmını değil de askeri tesislerin vurulmadığı yönündeki bölümlerini öne çıkarması ve "haber arka planında her iki taraf da siviller de dahil olmak üzere ölü ve yaralı olduğunu bildiriyor" denilmesi, algı operasyonu yoluyla üstü kapalı biçimde Ermenistan'ı savunmak, tepkileri azaltmak için dikkatleri başka yöne çekici bir yaklaşımdır.

"Erivan, Türkiye'ye karşı geçici önlem alınması talebiyle AİHM'e başvurdu"¹⁴⁵ başlıklı haberde, "Ermenistan, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) Türkiye'nin Azerbaycan'ın Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın sivil nüfusuna yönelik düşmanlıklarına katıldığı iddiasıyla ilgili olarak Türkiye'ye karşı geçici tedbirler talep etmesi için başvurdu." denildi. Haberi değerlendirdiğimizde, Türkiye'nin saldırılara katıldığı iddia ancak sivillerin bombalandığı ve Azerbaycan'ın bunu gerçekleştirdiği hakikatmiş gibi sunulmaktadır.

"Paşinyan, Türkiye'nin Karabağ'da Amerikan F-16'larını kullanması nedeniyle ABD'den açıklama bekliyor"¹⁴⁶ başlıklı 4 Ekim tarihli haberde, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın The New York Times'a verdiği röportajdaki iddialarına yer verildi. Ajans, Paşinyan'ın Türkiye'ye yönelik ithamını iddia biçiminde servis etmeyerek Ankara'nın savaş sürecinde izlediği tutumdan duyulan memnuniyetsizliği yansıtmaktadır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in TRT Haber'e verdiği röportajda, "Türkiye büyük potansiyele sahip güçlü bir devlet, komşumuz, Ermenistan'ın komşusu, Güney Kafkasya'nın komşusu. Bu nedenle, doğal olarak Türkiye bu konularda aktif olmalıdır. Türkiye bundan sonraki barış sürecinde yer almalıdır." şeklindeki ifadelerini, 5 Ekim'de "Aliyev, Türkiye'nin Karabağ'daki barış sürecinde yer almaya devam etmesi gerektiğine inanıyor"¹⁴⁷ başlığıyla abonelerine servis etti.

¹⁴² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9618901>

¹⁴³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9619351>

¹⁴⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9622951>

¹⁴⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9623635>

¹⁴⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9627543>

¹⁴⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9631389>

Aynı röportajdaki ateşkesle ilgili şartını bir başka haberde abonelere aktarıldı. Ajans söz konusu haberi, “Aliyev, Ermeni kuvvetlerinin Karabağ’dan çekilmesi için garanti verilmesini ateşkes için şart olarak nitelendirdi”¹⁴⁸ başlığıyla verdi.

Ermenistan Savunma Bakanlığı’nın Salı günü öğleden sonra Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin Dağlık Karabağ’ın güneyinde geniş çaplı saldırı başlattığına ilişkin açıklamasını, “Erivan, Dağlık Karabağ’ın güneyinde Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri tarafından taarruzunun başladığını duyurdu”¹⁴⁹ başlığıyla duyuran ajans, 6 Ekim tarihli haberinin devamında, karşı saldırının Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu’un Bakü ziyareti sırasında ve AGİT Minsk Grubunun eşbaşkanı ülkelerin dışişleri bakanları tarafından “ateşkesin öneminin belirtilmesinden” birkaç saat sonra başlatıldığı yönünde Erivan’ın yaptığı açıklamaya da yer verdi.

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın France-Presse’e yaptığı açıklamada, Dağlık Karabağ sorununda taviz vermeye hazır oldukları yönündeki ifadelerini, “Paşinyan: Bakü buna hazırsa Erivan Karabağ sorununda taviz vermeye hazır”¹⁵⁰ başlığıyla duyurdu.

6 Ekim tarihli “İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Karabağ’daki ihtilaf nedeniyle Rusya’nın Türkiye üzerindeki etkisinin güçlenmesinden korkuyor”¹⁵¹ başlıklı haberde ise İngiltere Dışişleri Bakanı Dominic Raab’ın Dağlık Karabağ’daki ihtilafın sonucunun Moskova ile Ankara arasındaki ilişkilerin güçlenmesi olabileceğini göz ardı etmediği belirtilerek şu ifadelerine dikkat çekildi:

“Jeopolitik pozisyonlar için bir mücadele var. Türk meslektaşlarımızın NATO’daki davranışlarının bazen hayal kırıklığı yaratmasına rağmen, Türkiye’nin Rusya’nın kollarına düşme riskine karşı çok dikkatli olmamız gerektiğini düşünüyorum.”

ITAR TASS, aynı gün Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın Türkiye’ye yönelik suçlamalarını haberleştirdi.

“Paşinyan, Türkiye’nin katılımı olmadan Dağlık Karabağ’daki düşmanlıkların başlamayacağına inanıyor”¹⁵² başlıklı haberde, Ermenistan Başbakanı’nın France-Presse’e yaptığı açıklamada, “Dağlık Karabağ’daki askeri operasyonlar, Türkiye’nin buna aktif katılımı olmadan başlamazdı. Azerbaycan makamları 15 yıldır kavgacı olsa bile, savaş başlatma kararı Türkiye’nin tam desteğiyle motive edildi.” dediği aktarıldı. Haberde ayrıca Ermenistan Başbakanı’nın “Suriyeli İslamcıların Türkiye üzerinden Dağlık Karabağ’a konuşlandırıldığını yinelediği ve bu nedenle, Paşinyan’ın çatışmanın “terörizme karşı bir savaş olarak görülmesi gerektiğini” söylediği kaydedildi. Haberin arka planında da Paşinyan’ın açıklamasını destekleyen nitelikte, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron’un “300’den fazla Suriyeli İslamcının Türkiye Gaziantep üzerinden Dağlık Karabağ’daki çatışma bölgesine nakledildiği” iddiasına yer verildi.

¹⁴⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9632063>

¹⁴⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9641235>

¹⁵⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9645263>

¹⁵¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9644679>

¹⁵² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9646233>

7 Ekim tarihli haberde Ermenilerin iddialarını teyit eden açıklamalara yer vermeye devam eden Ajans, Rusya Devlet Başkanı Dmitry Peskov'un basın sekreteri tarafından yapılan açıklamayı, "Peskov: Suriye'den Karabağ'daki militanlar Rusya için derin endişe kaynağı"¹⁵³ başlığıyla servis etti.

Söz konusu açıklamalar ve haberlerle uluslararası kamuoyunda, Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı İslamcı, aşırı dinci, radikal paralı askerleri savaştırdığı ve bunun "dünya için terör tehdidi oluşturduğu" algısı yaratılmaya çalışılmış ve Bakü'nün işgal altındaki topraklarını kurtaracak büyük zaferinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan'ın "Türkiye, çatışmaya taraf olduğu için müzakerelerde arabulucu olamaz. Buna güven yok. Türkiye ve emperyal hırsları Karabağ sorununun çözümünde çözülemez sorunlar yaratıyor. Müzakerelerde ne kadar oyuncu olursa, o kadar zor olur." şeklindeki sözleri 7 Ekim tarihinde, "Sarkisyan, Türkiye'nin Ermeni-Azerbaycan müzakerelerinde arabulucu olamayacağını belirtti"¹⁵⁴ başlığıyla duyuruldu.

Aynı gün yayımlanan bir diğer haberde ise Fransa'nın Türkiye'yi sKarabağ'daki çatışmalara katıldığına ilişkin iddiasına yer verildi. Ajans, "Fransa Dışişleri Bakanı Türkiye'nin Karabağ'a askeri müdahalesine dikkat çekti"¹⁵⁵ başlığını kullandığı haberde, Paris'in suçlamasını iddia olarak nitelendirmemiştir.

Ajans, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın EuroNews TV kanalına verdiği röportajda, "İnsani felaketi durdurmak istiyorsak, bu çatışmanın daha da tırmanmasını önlemek istiyorsak, uluslararası toplum kararlılık göstermeli ve Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımalı" dediği sözleri, 7 Ekim tarihli haberinde, "Paşinyan uluslararası toplumu Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımaya çağırdı"¹⁵⁶ başlığıyla duyurdu.

Erivan'ın Şuşa'da bir kilisenin Azerbaycan tarafından bombalandığını ve 1 Rus gazetecinin yaralandığı iddiası, "Ermenistan, Şuşi kentinde bir kilisenin bombalanması sırasında Rus gazetecinin yaralandığını söyledi"¹⁵⁷ başlığıyla servis edildi. Haberde, Ermenistan'ın bombalı saldırıda çok sayıda gazetecinin yaralandığı, Rus gazetecinin durumunun ciddi olduğu ve ameliyatta olduğu iddiasına da yer verildi.

8 Ekim tarihli haberinde ajans, Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik özellikle "Suriyeli paralı askerlerin savaştırıldığı" suçlamalarını, bu defa iddia olarak niteledi. Ajans haberinde, "Paşinyan, Dağlık Karabağ'ın terörle mücadele mücadelesi verdiğini iddia ediyor"¹⁵⁸ başlığını kullandı.

Ajans, 9 Ekim tarihinde Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, Cuma günü Dağlık Karabağ'daki Hadrut yerleşiminin ele geçirilmesine ilişkin açıklamasını yalanladığını aktardı. Ajans haberinde, "Ermenistan Savunma Bakanlığı, Aliyev'in Karabağ'da Hadrut'un kontrolünü ele geçirerek yaptığı açıklamayı yalanladı"¹⁵⁹ başlığını kullandı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, CNN'e yaptığı açıklamada "F-16 savaş uçakları tatbikatlara katılmak için Azerbaycan'a geldi. Geçen yıl Azerbaycan ve Türkiye 10 ortak tatbikat gerçekleştirdi. Türkiye bizim müttefikimiz ve burada askeri tatbikatlar yapmak adettendir. Yani F-16 savaş uçakları

¹⁵³ <https://tass.ru/politika/9652249>

¹⁵⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9655775>

¹⁵⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9656497>

¹⁵⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9659397>

¹⁵⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9667507>

¹⁵⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9668273>

¹⁵⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9677861>

verde, uçmuyorlar, herhangi bir savaşta yer almıyorlar.” dedi. Aliyev’in açıklamasını ITAR TASS 9 Ekim’de abonelerine, “Aliyev, Türk F-16’larının Karabağ ihtilafında kullanılmadığına dair güvence verdi”¹⁶⁰ başlığıyla servis etti. Aliyev’in Sky News’e verdiği röportajdaki ifadelerine ajans, “Aliyev, Karabağ’daki barış güçleri hakkında konuşmak için çok erken olduğuna inanıyor”¹⁶¹ başlığıyla dikkati çekti.

10 Ekim’de Ermenistan ve Azerbaycan arasında varılan ateşkes ile ilgili haberlere yer veren ajans, aynı gün Bakü’nün, Moskova’da gerçekleştirilen Karabağ görüşmeleri konusunda Ankara’yı bilgilendirdiğini aktardı.¹⁶² Ayrıca Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan’ın ateşkese aracılık ettiği için Rusya’ya teşekkür ettiği, ¹⁶³ “Bakü ve Erivan’ın Karabağ’da ateşkese olan bağlılıklarını yineledikleri”¹⁶⁴ belirtildi.

11 Ekim tarihinde, Erivan’ın Azerbaycan’ın Gence’ye yönelik saldırılarla ilgili açıklamasını yalanladığı¹⁶⁵ vurgulanarak Ermenilerin, “Artsakh Savunma Ordusu, Moskova’nın insani amaçlı ateşkes anlaşmasına uymasına ve ateş etmemesine rağmen, Azerbaycan tarafı Stepanakert, Hadrut, Martuni ve Artsakh’ın diğer yerleşim yerlerini bombalamaya devam ediyor.” iddiası ile Ermenistan Savunma Bakanlığı Basın Sekreteri Shushan Stepanyan’ın Facebook hesabından yaptığı paylaşımdaki ifadeleri, “Azerbaycan tarafının Gence kentinin ordu tarafından bombalanmasıyla ilgili savunmasının tamamen yalan olduğunu ve gerçekte örtüşmediğini kaydetti.” şeklinde duyuruldu.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in RBC televizyonuna yaptığı açıklamada kullandığı, “Türkiye’nin sorunun çözümünde önemli bir rol oynaması gerekir ve oynayacağına da şüphe yoktur” ifadesini “Aliyev, Dağlık Karabağ sorununa ilişkin arabulucuların pozisyonunun güncellenmesi gerektiğine inanıyor”¹⁶⁶ başlığıyla servis etti.

Röportajda Türkiye’nin nüfuzunun artmasının, Rusya’nın Azerbaycan’daki nüfuzunun azalması anlamına mı geldiği sorusuna yanıt veren Aliyev, durumun böyle olduğunu düşünmediğini söyledi. Aliyev’in, “Azerbaycan’da Rusya’ya ve Rusya Federasyonu’nda yaşayan Rus halkına yönelik tutum son derece olumlu” dedi. Ayrıca, başka hiçbir yerde Azerbaycan’da olduğu kadar çok sayıda Rusça dil okulu bulunmadığına dikkati çekti.

Haberde Aliyev’in, bazı Rus medya organlarını, Dağlık Karabağ çevresindeki olaylara ilişkin önyargılı olmakla, kara propaganda, tahrifat ve manipülasyon yapmakla eleştirdiği belirtilerek, Azerbaycan’ın Rusya ile iş birliğini geliştirmek için büyük planları olduğunu, iki ülkenin şu anda ekonomik ve diğer alanlarda iş birliği için beş yol haritası üzerinde aktif olarak çalıştığını kaydettiği vurgulandı. Bir soru üzerine Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın “Rus medyasında karşılaştığımız bilgi saldırısı, elbette Rusya’nın kamuoyu algısına büyük zarar verdi. Her iki ülkenin liderliğinin bu durumu düzeltmek için zamana ve çabaya ihtiyacı olacak.” dediği aktarıldı.

Ajans 11 Ekim’de, Ermenistan’ın Türkiye’yi Azerbaycan’ın İHA’larla Karabağ’da sivillere ve sivil altyapıya yönelik saldırıları koordine etmekle suçladığı habere yer verdi.¹⁶⁷

Haberin arka planında, “Ermeni hükümeti Türkiye’nin Karabağ’daki çatışmalara doğrudan müdahil olduğunu defalarca dile getirdi. Erivan ayrıca uluslararası ortaklara Ortadoğu’da Türkiye tarafından kontrol edilen paramiliter gruplardan teröristlerin tanınmayan DKC’ye karşı savaştığını bildirdi.” denildi.

¹⁶⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9679731>

¹⁶¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9680557>

¹⁶² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9682093>

¹⁶³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9682827>

¹⁶⁴ <https://tass.ru/politika/9684755>

¹⁶⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9685693>

¹⁶⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9686109>

¹⁶⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9686347>

Aynı gün Papa'nın Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ateşkes anlaşmasını memnuniyetle karşıladığı¹⁶⁸ belirtilen haberin ardından ajans, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın "Ermenistan ateşkes rejimini büyük ölçüde ihlal etti, sivilleri Gence'de roket ateşine maruz bıraktı. Bu bir savaş suçu ve Cenevre Sözleşmelerinin ağır ihlalidir." şeklinde Twitter'dan paylaştığı mesajla, ateşkesi bozarak Gence'ye Ermeniler tarafından yapılan füze saldırısını savaş suçu olarak nitelendirdiği mesajına yer verdi.¹⁶⁹ Haberde Aliyev'in "yaşananları Rusya'nın arabuluculuğunda yapılan müzakerelere saygısızlık" olarak nitelendirdiği kaydedildi.

12 Ekim tarihli haberde, "Azerbaycan'da Rus blogger Semen Pegov'a hakkında ceza davası açıldığı"¹⁷⁰ 14 Ekim tarihli haberde ise "Erdoğan'ın temsilcisinin (İbrahim Kalın), Türkiye'nin Karabağ'daki ihtilafın çözümüne katılmasının gerekli olduğunu düşündüğü"¹⁷¹ belirtildi.

"WSJ, Türkiye ile bağlantılı yüzlerce Türk militanın Karabağ'a gittiğini iddia ediyor" başlıklı 14 Ekim tarihli haberde, Amerikan The Wall Street Journal gazetesinin, Suriye'den Türkiye'ye bağlı yüzlerce militanın Dağlık Karabağ'daki çatışma bölgesinde konuşlandırıldığı iddiasına yer verilerek şu ifadeler kullanıldı:

"Haberde belirtildiği gibi, 'Türkiye ile ittifak halindeki yüzlerce Suriyeli silahlı grup üyesi Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşta yer aldı.' Yayına göre, 'yüzden fazla gönderilmek üzere hazırlanıyor.' WSJ'nin materyalinde, bu bilgilerin Suriye'deki militanların vurulmasıyla ilgili iki gazete kaynağı tarafından doğrulandığı belirtilmektedir."

Haberde, Ermenistan'ın Karabağ'da savaştırdıklarını öne sürdüğü Suriye ve Libya'lı paralı askerler ve Türkiye ile ilgili dile getirdiği iddialara, çeşitli kaynaklara dayandırılarak yer verilmektedir.

Ajans yine 14 Ekim'de, "Aliyev: Bakü, Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanıyan her ülkeyle ilişkilerini kesecek"¹⁷² başlığıyla abonelerine servis eden ajans, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Haber Türk kanalına yaptığı açıklamada, "Çatışmanın sonunda Azerbaycan ve Ermeni halklarını Dağlık Karabağ'da ortak bir hayata hazırlamanın gerekli olduğunu düşünüyor. 'Bugün Azerbaycan'ın başka yerlerinde, Gürcistan'da, Rusya'da, Ukrayna'da yaşadıkları gibi, bu bölgede de Ermeni ve Azerilerin birlikte yaşayabileceğine kesinlikle inanıyorum." şeklindeki ifadelerine de dikkati çekti.

Habertürk'te yayımlanan röportajda Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın, savaşın sonunda sadece bölge değil, tüm dünyanın değişeceğine, Karabağ sorununun sona ermesinin ardından bölgedeki ilişkilerin değişeceğine dair ifadelerini ajans, başka bir haberinde, "Aliyev, Karabağ sorununun sona ermesiyle bölgedeki ilişkilerin değişeceğine inanıyor"¹⁷³ başlığıyla duyurdu.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Fransız televizyon kanalı France 24'e yaptığı açıklamayı, "Aliyev, insansız hava araçları tarafından Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin 1 milyar dolarlık askeri teçhizatının imha edildiğini belirtti"¹⁷⁴ başlığıyla servis etti.

İlham Aliyev'in röportajda, "Yalnız Türkiye'den satın alınan İHA'larla Ermenistan'ın askeri teçhizatını 1 milyar dolar bedelle imha ettik. Tabii başka kaynaklardan temin edilen İHA'ları da kullanıyoruz" dediği de aktarıldı. Aynı kanala verilen röportajla ilgili bir diğer haberde ise Kendi saflarında paralı askerlerin savaşmadığını ve henüz hiç kimsenin aksini kanıtlamadığını belirten Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın sözleri "Aliyev, yabancı paralı askerlerin Azerbaycan'ın yanında savaşmadığını belirtti"¹⁷⁵ başlığıyla yayımlandı. Haberde ayrıca Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in "Türkiye'den askeri katılım yok.

¹⁶⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9686669>

¹⁶⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9687369>

¹⁷⁰ <https://tass.ru/proisshestiya/9693947>

¹⁷¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9709433>

¹⁷² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9712025>

¹⁷³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9717147>

¹⁷⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9722945>

¹⁷⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9723721>

Türkiye'de üretilen askeri teçhizatı kullanıyoruz, bu gerçek. Burada Türk askeri yok" ifadelerine vurgu yapıldı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in NTV'ye verdiği röportajda, "Herkesin bilmesi gerekir ki, çatışma Azerbaycan topraklarında yaşanıyor ve Azerbaycan'ın rızası olmadan silahlı bir gücün Azerbaycan'a veya başka bir ülkeye gönderilmesinin imkansız" dediğine dikkati çeken ajans, 15 Ekim tarihli söz konusu haberi, "Aliyev, Bakü'nün Karabağ'da barışın sağlanmasına yönelik önerileri değerlendirmeye hazır olduğunu belirtti"¹⁷⁶ başlığıyla servis etti.

Haberde Aliyev'in, çatışmanın aktif aşamasının devam ettiği aşamada, Karabağ'a gönderilebilecek barış güçlerinin oluşumu hakkında erken konuşmanın gerektiğine vurgu yaptığı, ayrıca Azerbaycan'da bir Türk askeri üssünün oluşturulması konusunda herhangi bir görüşmenin yapılmadığını belirttiği de kaydedildi.

16 Ekim'de Ermenistan Başbakanı'nın RTS'ye röportajında yaptığı çağrıyı ajans, "Paşinyan, Washington ve Paris'i Moskova'nın Karabağ'ı istikrara kavuşturma çabalarını desteklemeye çağırdı"¹⁷⁷ başlığıyla duyurdu. Haberde Paşinyan'ın, Türkiye'ye yönelik "yayılmacı ve emperyalist politika izleme" suçlamaları, Suriyeli terörist iddiaları ve İsviçre'den beklentilerine yer verildi.

Ajans aynı gün Lüksemburg Parlamentosu'nun oybirliğiyle Dağlık Karabağ konusunda "Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri desteğini" kınayan bir kararı kabul ettiğini¹⁷⁸, Aliyev'in Dağlık Karabağ sorununun Türkiye'nin katılımı olmadan çözülmesinin imkansız olduğuna inandığını ve Gence gibi Azerbaycan şehirlerinin füzelerle vurulmaya devam etmesi durumunda, Ermenistan topraklarının da askeri hedef olacağını söylediğini belirtti.¹⁷⁹

17 Ekim tarihli haberlerinde ajans, "BM'nin Dağlık Karabağ'daki durumdan endişeli"¹⁸⁰ olduğunu, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev'in Minsk Grubu'nun çalışmalarını etkisiz olarak nitelendirdiğini¹⁸¹, Cumhurbaşkanı Aliyev'in Dağlık Karabağ sorununa ilişkin arabulucuların pozisyonunun güncellenmesi gerektiğine inandığını ve bunun için de "Türkiye'nin sorunun çözümünde önemli bir rol oynaması gerekir ve oynayacağına da şüphe yoktur"¹⁸² dediğini aktardı.

18 Ekim'de Ermenilerin ateşkesi bozduğu haberlerini, "Bakü, Ermeni Silahlı Kuvvetlerinin çeşitli yönlerde saldırı girişiminde bulunduğunu bildirdi"¹⁸³, "Ermenistan, Azerbaycan'ın ateşkes anlaşmasını ikinci kez ihlal ettiğini açıkladı"¹⁸⁴ şeklinde duyuran ajans, ertesi gün "Ermenistan ve Fransa Dışişleri Bakanları, ateşkes ilanının ardından Karabağ'daki durumu görüştü"¹⁸⁵ başlıklı bir haberi servis etti. Yine 19 Ekim'de "Bakü, Novorossiysk'e giden petrol boru hattının bulunduğu yere füze saldırısı girişiminde bulunulduğunu duyurdu"¹⁸⁶ başlığıyla Azerbaycan Başsavcılığı tarafından yapılan ve "Ermeni silahlı kuvvetleri, muharebe bölgesine 300 km'den fazla mesafede bulunan Hızı bölgesi yönüne füze saldırıları düzenlemeye çalıştı. Füze, Azerbaycan ordusunun hava savunma kuvvetleri tarafından havada imha edildi. parçaları Bakü petrol boru hattının - Novorossiysk bölümünden 250 metre uzağa düştü ve Hızı ilçesine bağlı Sitalçay köyünün topraklarından geçti." denilen açıklamaya yer verdi.

¹⁷⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9729223>

¹⁷⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9733447>

¹⁷⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9735765>

¹⁷⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9740045>

¹⁸⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9743331>

¹⁸¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9745489>

¹⁸² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9686109>

¹⁸³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9747775>

¹⁸⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9747879>

¹⁸⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9750295>

¹⁸⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9754191>

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kendilerine verdiği röportajı 19 Ekim'de, "Aliyev: Azerbaycan, Karabağ sorununun çözümüne ilişkin temel ilkelere bağlı" başlığıyla abonelerine servis etti.¹⁸⁷ Haberde Aliyev'in şu sözlerine dikkat çekildi: "Daha önce bahsettiğim temel ilkelere bağlıyız. Bu, Ermeni tarafının işgal ettiği toprakların iadesi, Dağlık Karabağ'ın geleceğine ilişkin müzakereler, mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin Dağlık Karabağ, Şuşa da dahil olmak üzere yaşadıkları yerlere dönüşleridir."

Ajans, söz konusu röportajdan bir diğer haberi, "Aliyev: Azerbaycan, Moskova'da veya başka bir yerde Ermenistan ile görüşmeye hazır"¹⁸⁸ başlığıyla ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın "Çatışmaya son vermek ve çözüm yollarını bulmak için Rusya'nın arabuluculuğuyla Moskova'da ya da başka bir yerde görüşmeye her zaman hazırız" sözlerine vurgu yaparak yayımladı.

Yine 19 Ekim'de Paşinyan'ın "Moskova'da varılan ateşkesin uygulanmasını Türkiye'nin engellediğine inandığını"¹⁸⁹ belirten habere yer veren ajans, 20 Ekim'de Armen Sarkisyan'ın France 24 ile yaptığı röportajı "Ermenistan Cumhurbaşkanı, Rusya'nın Karabağ'daki çatışmaya karışmaması gerektiğine inanıyor"¹⁹⁰ başlığıyla servis etti. Haberde Sarkisyan'ın, "Rusya'yı çatışmaya sokmaya gerek yok. Dağlık Karabağ Ermenileri topraklarını kendilerinin savunabileceklerini zaten kanıtladılar. Rusya'yı veya herhangi bir üçüncü ülkeyi bu çatışmaya dahil etmek yerine Türkiye'nin çatışmadan çıkarılması gerekiyor." ifadelerine dikkat çekildi.

21 Ekim tarihinde ABD'li Demokratik Kongre Üyesi Grace Napolitano'nun ülkesini sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımaya çağırıldığını¹⁹¹ belirten ajans, aynı gün Ermeni Başbakanı'nın cihatçı paralı asker iddiasını "Paşinyan, bölge ülkelerine Karabağ'daki terörist varlığını daha ciddiye almaları çağrısında bulundu"¹⁹² başlığıyla duyurdu. Ajans aynı gün ayrıca Lavrov'un, Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanlarıyla yaptığı görüşmelerde ateşkesi görüştüğünü¹⁹³ ve Sarkisyan'ın Türkiye'nin müdahale etmeyi bırakması halinde Karabağ'da barışın sağlanabileceğini söylediğini¹⁹⁴ aktardı.

Türkiye'nin Azerbaycan ordusu saflarında savaşmak üzere Karabağ'a savaşçı paralı asker gönderdiği yolunda yapılan suçlamaları aynı görüşü paylaşır biçimde yayımlamaya devam eden ajans, Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkissian ve AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Josep Borrell'in Brüksel'de yaptığı toplantıyı, "Ermenistan Cumhurbaşkanı ve AB Diplomasi Başkanı, İslamcıların Türkiye tarafından Kafkasya'ya naklini görüştü"¹⁹⁵ başlığıyla 22 Ekim'de abonelerine servis etti. 22 Ekim'deki bir diğer haberi ise "Aliyev, Azerbaycan-İran devlet sınırı üzerinde tam kontrolün yeniden tesis edildiğini duyurdu"¹⁹⁶ başlığıyla duyurdu.

¹⁸⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9756453>

¹⁸⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9756159>

¹⁸⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9756711>

¹⁹⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9766817>

¹⁹¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9771085>

¹⁹² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9773645>

¹⁹³ <https://tass.ru/politika/9775593>

¹⁹⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9780169>

¹⁹⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9788703>

¹⁹⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9790533>

Ajans, 23 Ekim'de "ABD Senatosu Demokratları, Azerbaycan ve Türkiye'ye askeri yardımı durdurmayı düşünmeye çağırdı"¹⁹⁷, 24 Ekim'de ise "Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, Türk F-16 savaş uçaklarının Karabağ üzerinde uçmaya devam ettiğini iddia etti"¹⁹⁸, "Ermenistan Dışişleri Bakanı, Karabağ'da üç rakiple savaşmak gerektiğini iddia ediyor"¹⁹⁹ ve "Aliyev, Trump'ın Karabağ ihtilafı konusundaki tutumunu dengeli olarak nitelendirdi"²⁰⁰ başlıklarını kullandı.

25 Ekimli haberlerinde "İran Silahlı Kuvvetleri, Ermenistan ve Azerbaycan sınırındaki bölgelerde askeri tatbikatlar gerçekleştirdi"²⁰¹, "İsrail, Azerbaycan'daki Gence'ye yardım aktardı ve Ermenistan'a yardım teklif etti"²⁰² ve "Trump, Ermenistan ile Azerbaycan arasında barışçıl bir anlaşmaya kolayca ulaşacağını söyledi"²⁰³ başlıklarıyla içeriğini yansıtan haberler yayımladı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın AzTV devlet televizyon tarafından yayımlanan "İnsanlar bana sık sık soruyorlar, Türk F-16'ları bizimle ne yapıyor? Cevap vermekten yoruldum. Uydularınız varsa bakın, gökte değil yerde olsunlar. Buraya katılmak için geldiler." Tatbikatlara katıldı ve savaş başladığında burada kaldı. Türk kardeşlerimiz onları bize manevi destek için bıraktı. Ama dışarıdan bize bir saldırı olursa bu F-16'ları görürler." şeklindeki açıklamasını 26 Ekim'de "Aliyev, dış saldırı durumunda Türk F-16'larını kullanma olasılığını dışlamadı."²⁰⁴ başlığıyla abonelerine servis etti.

Ajans, 27 Ekim tarihli haberlerinde Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ve Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun yaptığı telefon görüşmesi²⁰⁵ ile Azerbaycan Dışişleri Bakanı Bayramov ve Çavuşoğlu arasındaki görüşmeye²⁰⁶ yer verdi.

Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın Azerbaycan ordusunu Şuşa kentinde sivil yerleşim birimlerini bombalaya devam ettiği²⁰⁷ suçlamasını 28 Ekim'de servis eden ajans, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Meclis konuşmasında, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile görüştüğünü ve kendisine sorununun birlikte çözülme teklif ettiğine ilişkin sözlerini²⁰⁸ öne çıkardı.

29 Ekim'de ajans, "Bakü, yabancı diplomatların bulunduğu Terter kentinin bombalandığını bildirdi"²⁰⁹ başlığıyla Azerbaycan resmi haber ajansı Azertac'ın saldırıya ilişkin haberini yayımladı. Aynı gün

¹⁹⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9795215>

¹⁹⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9805335>

¹⁹⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9805747>

²⁰⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9810905>

²⁰¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9811415>

²⁰² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9811865>

²⁰³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9812655>

²⁰⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9816569>

²⁰⁵ <https://tass.ru/politika/9831035>

²⁰⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9834449>

²⁰⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9836035>

²⁰⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9837569>

²⁰⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9849957>

Ermenistan'ın açıklamasını, "Erivan, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri birliklerinin Şuşi'ye (Şuşa) 5 km uzaklıkta olduğunu bildirdi"²¹⁰ başlığıyla duyurdu.

Ajans, 30 Ekim'de ise "Ermenistan yine Azerbaycan'ı yasak silahları kullanmakla suçladı"²¹¹ ve "Ermenistan Başbakanı ve İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Dağlık Karabağ'daki durumu görüştü"²¹² başlıklı haberleri yayımladı.

"Rusya Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan'da çatışma çıkması halinde Erivan'a yardım sözü verdi"²¹³ başlıklı 31 Ekim tarihli haberde ise, Paşinyan'ın Putin'e yaptığı çağrı üzerine Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan "Çatışmanın doğrudan Ermenistan topraklarına aktarılması halinde Moskova, iki ülke arasındaki Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması uyarınca Erivan'a gerekli tüm yardımı sağlayacaktır." şeklindeki açıklamaya yer verildi. Ajans, aynı gün Alman ARD TV kanalının röportajda "Bakü'nün Türkiye'den yardım bekleyip beklemediği sorusuna" Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın verdiği cevabı, "Aliyev, Azerbaycan'ın Karabağ ihtilafına üçüncü bir ülkenin müdahale etmesini istemediğini söyledi"²¹⁴ başlığıyla duyururken, Ermenistan Başbakanı'nın "Azerbaycan sabahın erken saatlerinden itibaren Şuşa ve Stepanakert'i bombalamaya yeniden başladı" şeklindeki sözlerini, "Paşinyan: Azerbaycan liderliği yükümlülüklerini yerine getiremiyor"²¹⁵ başlığıyla yayımladı.

Ajans, 1 Kasım'da "İran Dışişleri Bakanı, Karabağ bölgesinde teröristlerin varlığından duyduğu endişeyi dile getirdi"²¹⁶, "Erivan, Suriye'den bir teröristin daha Karabağ'da yakalandığını duyurdu"²¹⁷, "Ermeni Soruşturma Komitesi, Türkiye'nin sivil uçaklarla Suriye'den militan naklettiğini bildirdi"²¹⁸ başlıklı haberlerinde İran ve Ermenistan'ın Azerbaycan'ın zaferini engellemek üzere sürekli olarak ortaya attığı ve Rusya'nın da desteklediği iddiayı gündeme taşımaya çalışmıştır.

Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın "çatışmaların doğrudan Ermenistan topraklarına kaydırılması halinde Moskova'nın dostluk anlaşması uyarınca Erivan'a gerekli tüm yardımı sağlayacağı" yönündeki açıklamasını değerlendiren Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın sözlerini Ajans, 2 Kasım'da "Aliyev, Rusya'nın Dağlık Karabağ konusunda tarafsız kalması gerektiğini söyledi"²¹⁹ başlığıyla servis etti.

4 Kasım'da "Aliyev, Dağlık Karabağ Ermenilerine insanca bir yaşamın garanti altına alınacağını söyledi"²²⁰ başlığıyla Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in İtalyan La Repubblica gazetesine verdiği röportajdaki "Dağlık Karabağ'daki tüm Ermenilerin barış ve düzgün bir yaşam hakları garanti altına alınacaktır" şeklindeki sözlerini aktaran Ajans, 5 Kasım'da İspanyol ajansı EFE'ye yaptığı

²¹⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9853941>

²¹¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9879721>

²¹² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9876951>

²¹³ <https://tass.ru/politika/9881619>

²¹⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9882065>

²¹⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9882201>

²¹⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9885921>

²¹⁷ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9886395>

²¹⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9886997>

²¹⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9894159>

²²⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9912779>

açıklamada, Ermenistan'a yönelik suçlamasını ise Azertac'a dayandırarak yer verdi. Ajans haberi, "Aliyev, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ müzakerelerinde hiçbir ayrıntı sunmadığına inanıyor"²²¹ başlığıyla duyurdu.

Lavrov'un Kommersant'a yaptığı açıklamada, Dağlık Karabağ ihtilafının uluslararasılaşmasından ve Orta Doğu'dan militanların dahil olmasından endişe duydukları, eldeki verilere göre çatışma bölgesinde bulunan paralı askerlerin sayısının 2 bine yaklaştığı yönündeki iddialarına Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafından gösterilen tepkiyi Rusya Dışişlerinden bir kaynağın duygusal olarak yorumladığını belirten Ajans, 5 Kasım tarihli haberinde "Rusya Dışişleri Bakanlığı, Moskova'nın, Aliyev'in Lavrov'un sözlerine verdiği duygusal tepkiyi anlamadığını söyledi"²²² başlığını kullandı.

Ajans 6 Kasım tarihli haberinde, Ermenistan'ın Bakü'yü BDT toplantısında Karabağ'da savaş suçları işlemekle suçladığı²²³, "Üç Suriye vatandaşının terör ve çıkarıcılık suçlamalarıyla Ermenistan'da arandığı"²²⁴ ifadelerini kullandı.

ITAR TASS, 7 Kasım'da Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın Şuşa kentinin bombalanmasıyla ilgili Ermeni tarafının suçlamalarını reddederek yalanladığını²²⁵, Putin'in Macron ile Dağlık Karabağ'daki durumu görüştüğü²²⁶ ve görüşmede, "Karabağ'daki çatışmalardan ve çatışmaya Suriye ve Libya'dan gelen aşırılık yanlılarının müdahil olmasından duyduğu endişenin dile getirildiğini" servis etti.

7 Kasım'da yayımladığı savaşa ilişkin diğer haberleri ajans, "Putin ve Erdoğan, Karabağ'daki ihtilafı çözmek için işbirliğine hazır olduklarını yinelediler"²²⁷ "Çavuşoğlu ve Lavrov, Dağlık Karabağ'daki durumu görüştü"²²⁸ başlıklarıyla servis etti.

Ukrayna TV kanalı Ukraine-24 ile yaptığı röportajda Türkiye'ye yönelik bir dizi suçlamalarda bulunan Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın sözlerini 8 Kasım'da, "Sarkisyan, Türkiye'nin etkisi olmadan Karabağ'daki çatışmanın yeniden alevlenmeyeceğine inanıyor" başlığıyla²²⁹, 9 Kasım'da "Erivan, Karabağ'ın Şuşi kenti yakınlarında çatışmaların devam ettiğini bildirdi"²³⁰ ve "Rus Mi-24'ü Ermenistan'da Azerbaycan sınırı yakınlarında düşürüldü."²³¹ başlıklarıyla da savaşa ilişkin gelişmeleri aktardı.

²²¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9921499>

²²² <https://tass.ru/politika/9926411>

²²³ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9930129>

²²⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9934113>

²²⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9937317>

²²⁶ <https://tass.ru/politika/9938761>

²²⁷ <https://tass.ru/politika/9940489>

²²⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9940561>

²²⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9940671>

²³⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9945793>

²³¹ <https://tass.ru/proisshestviya/9953671>

9 Kasım'da "Azerbaycan Rus helikopterini yanlışlıkla düşürdüğünü açıkladı"²³² haberinin ardından 10 Kasım'da "Azerbaycan Savunma Bakanı, Mi-24 olayıyla ilgili olarak Şoygu'ya başsağlığı diledi"²³³ başlıklı haber servis edildi.

Savaşı sona erdiren 10 Kasım'da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından imzalanan bildiriyle ilgili haberi Ajans "Paşinyan, Karabağ'daki savaşı sona erdirmek için Putin ve Aliyev ile bir bildiri imzaladığını duyurdu"²³⁴ başlığıyla yayımladı.

**

10 Kasım tarihli haberlerini, Aliyev, Karabağ anlaşmasının Azerbaycan ve Ermenistan halklarının çıkarlarına uygun olduğundan emin²³⁵, Aliyev, Karabağ'da sadece Rusya'dan değil, Türkiye'den de barış gücü konuşlandırılacağını söyledi²³⁶, Putin, Rusya'nın Karabağ'la ilgili anlaşmaları yerine getirmek için her şeyi yapacağını söyledi²³⁷, Paşinyan, Karabağ konusunda yeni bir anlaşma imzalama kararını açıkladı²³⁸, Paşinyan, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin tavsiyesi üzerine Karabağ konusunda bir anlaşma imzalamaya karar verdiğini söyledi²³⁹, Türk Dışişleri Bakanlığı, Dağlık Karabağ'daki durumu izlemeye devam edeceklerini söyledi²⁴⁰, Kaynak: Türkiye'nin Karabağ'daki rolü Rus-Türk merkezi çerçevesiyle sınırlıdır²⁴¹, Erdoğan, Türkiye'nin Karabağ'daki ateşkesi Rusya Federasyonu ile birlikte izleyeceğini iddia ediyor²⁴², Rusya ve Türkiye Savunma Bakanları, Dağlık Karabağ'daki ihtilafın çözümünü görüştü²⁴³

Sonuç

Rus medyası, 2. Karabağ Savaşı süreci boyunca Türkiye ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a yönelik kara propaganda yapmış, uzman görüşleri adı altında veya karşıt açıklamaları yayımlayarak ulusal ve uluslararası kamuoyunda psikolojik hareket metotları uygulamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu durumdan duyduğu rahatsızlığı RBC TV'ye verdiği röportajda dile getirerek, bazı Rus medya organlarını önyargılı olmak, kara propaganda, tahrifat ve manipülasyon yapmakla eleştirmiştir. Aliyev ayrıca Azerbaycan'ın Rusya ile iş birliğini geliştirmek için büyük planları olduğunu, iki ülkenin şu anda ekonomik ve diğer alanlarda iş birliği için beş yol haritası üzerinde aktif

²³² <https://tass.ru/proisshestviya/9954441>

²³³ <https://tass.ru/proisshestviya/9954441>

²³⁴ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9955651>

²³⁵ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9955931>

²³⁶ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9956139>

²³⁷ <https://tass.ru/politika/9956259>

²³⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9956321>

²³⁹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9958097>

²⁴⁰ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9960057>

²⁴¹ <https://tass.ru/politika/9967059>

²⁴² <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9967143>

²⁴³ <https://tass.ru/politika/9968321>

olarak çalıştığına dikkati çekerek “Rus medyasında karşılaştığımız bilgi saldırısı elbette Rusya’nın kamuoyu algısına büyük zarar verdi. Her iki ülkenin liderliğinin bu durumu düzeltmek için zamana ve çabaya ihtiyacı olacak.” ifadelerini kullanmıştır. Ancak ITAR TASS bir kaç konu dışında diğer Rus medya organlarından farklı biçimde daha tarafsız yayın politikası izlemiştir. **Yine ITAR TASS küresel medya organları, Ermenistan yönetimi ve diğer Rus basını gibi 2. Karabağ Savaşı’nı Müslüman Azerbaycan ile Hristiyan Ermenistan arasında çatışma olarak tanımlayan yayınlar da yapmamıştır.** Ancak Rus devletinin resmi haber ajansı ITAR TASS da Türkiye’nin Azerbaycan ordusu saflarında savaşmak üzere Karabağ’a savaşçı paralı asker gönderdiği yolundaki haberlere geniş yer vermiş, bu konuda yapılan açıklamaları ve suçlamaları iddia şeklinde değil de onaylayıcı biçimde yayımlamıştır.

ITAR TASS ayrıca Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in savaş boyunca yerli ve yabancı medyaya verdiği röportajları haberleştirerek ilgilerini çeken bölümleri abonelerine servis etmiştir.

Түркі Әлемі Және Дінаралық Толеранттылықтың Қазақстандық Моделі

Кельдинова Айман²⁴⁴

Түйіндеме

Түркітілдес елдердің Мемлекет басшыларының қазіргі заманғы саясаты ғылым мен білім өкілдерінің ынтымақтастығы мен бірігуінің жаңа, бірегей мүмкіндіктерін ашуға бағытталған. Бұл үдеріс өзара байланысты ғылыми зерттеулер жүргізу үшін қолайлы жағдайлар туғызып отыр. 2022 жылы қол қойылған Қазақстан мен Түркия арасындағы Кеңейтілген стратегиялық әріптестік туралы бірлескен мәлімдеме бұның айқын дәлелі. 2022 жылғы 11 қараша айында өткен Түркі мемлекеттері ұйымының саммиті барысында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев түркі мемлекеттерінің мәдениетаралық диалогы мен дінаралық толеранттылықты нығайтуға қызмет ететін ғылыми-білім беру байланыстарын нығайту қажеттігі туралы сөз қозғады. Сол себептен, түркі әлемі және дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделі - өзекті, әрі тереңдетілген зерттеуді қажет ететін тақырып. Ғылыми зерттеудің мақсаты - дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделін қалыптастырудың философиялық-дүниетанымдық, мәдени-құндылықтық, идеологиялық, конфессиялық-діни факторлары мен алғышарттарының ерекшеліктерін кешенді пәнаралық зерттеу. Ұлттық және халықаралық ауқымда зерттеудің маңыздылығы - оның дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделін қалыптастыруға ғылыми талдау беретіндігімен айқындалады. Ғылыми жұмысты іске асыру Қазақстандағы қоғамдық сананы зерттеудің теориялық деңгейін тереңдетуге ықпал етеді. Нәтижесінде, түркі елдерінде дінаралық толеранттылықтың жеке үлгілері мен нысандары қарастырылып, олардың дінаралық келісімнің өмір сүруіне және дамуына ықпал ететін ортақ белгілері көрсетілді.

Кілт сөздер: Түркі әлемі, толеранттылық, төзімділік, философия, дін, идеология.

1. Кіріспе

Толеранттылық мәселелері ғылымның әртүрлі салаларында, оның ішінде әлеуметтік және гуманитарлық бағыттарда басым зерттелуде. Бұл ғылыми жұмыста толеранттылық феноменін шетелдік және отандық ғылыми жұмыстарды талдау арқылы жан-жақты зерттеу жүргізу көзделген. Толеранттылық - бұл адамдар арасындағы айырмашылықтарды, олардың пікірлерін, діни-нанимдарын немесе мәдени ерекшеліктерін құрметтеу және қабылдау қабілетін сипаттайтын ұғым. Бұл әртүрлілік арасында өмір сүруді және әр адамның өз пікірі мен сеніміне құқығын мойындауды білдіреді.

Толеранттылық пен төзімділік қағидаттары халықаралық заңнамада бекітілді, бірқатар халықаралық құжаттар мен актілердің негізін қалады. Толеранттылық - БҰҰ-ның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы сияқты адам құқықтары туралы халықаралық декларациялардың негізгі принциптерінің бірі. Ол нәсіліне, ұлтына, дініне, жынысына, жасына немесе саяси сенімдеріне қарамастан барлық адамдардың тең құқықтарын құрметтеу және тану қабілетін қамтиды. 1948 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы Адам құқықтарының жалпыға

²⁴⁴ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері, Ақдениз Университетінің шақырылған ғылыми зерттеушісі
aimana_th@mail.ru

бірдей декларациясын қабылдады. Оның он сегізінші бабында келесі ереже бар: «Әр адамның ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар» [1]. Ал, 1961 жылы наурызда Адам құқықтары жөніндегі Комиссия дінге немесе сенімге негізделген төзімсіздік пен кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы келесі бір Декларация қабылдады.

Қысқаша философиялық энциклопедияның түсіндіруі бойынша «толеранттылық» (латын тілінен аударғанда - шыдамдылық) - басқа көзқарастарға, әдет-ғұрыптарға, әдеттерге төзімділік [2]. Ал, Үлкен энциклопедиялық сөздікте «толеранттылық» терминологиясы - басқалардың пікірлеріне, сенімдеріне, мінез-құлқына төзімділік көрсету ретінде айқындалады [3].

Әлемдік ғалымдардың толеранттылық тақырыбындағы зерттеу жұмыстарына назар салсақ, Эмиль Дюркгейм - өз еңбектерінде қоғамдағы толеранттылық пен ынтымақтастықтың әлеуметтік негіздерін зерттеген француз әлеуметтанушысы. Эмиль Дюркгеймнің пікірінше, толеранттылық - бұл айырмашылықтарды құрметтеуге және әр адамның жеке басына құқықты қабылдауға негізделген әлеуметтік норма. Ол толеранттылық қоғамдық келісім мен әлеуметтік тәртіпті нығайтуға ықпал етеді деп сенді [4]. Эмиль Дюркгейм толеранттылық немқұрайлылықты немесе оның құндылықтарынан бас тартуды білдірмеуі керек деп баса айтты. Оның орнына, ол басқалардың дүниетанымы мен мәдени нормаларын түсінуге және қабылдауға негізделген. Ол сондай-ақ толеранттылықты дамытудың негізі ретінде әлеуметтік ынтымақтастықтың маңыздылығын атап өтті. Эмиль Дюркгейм адамдар өздерін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінгенде және олардың құндылықтары мен мақсаттары ортақ болған кезде, олар толерантты болуға және басқалардың құқықтарын құрметтеуге бейім деп есептеді. Эмиль Дюркгеймнің толеранттылық туралы жұмысы қазіргі уақытта да үлкен маңызға ие. Оның толеранттылық туралы зерттеулері мен идеялары қоғамдағы әртүрлілік пен айырмашылықты құрметтеудің маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

Джон Локк – «Толеранттылық хаттары» сияқты еңбектерінде ой еркіндігі ұғымын және оның қоғамдағы рөлін зерттеген философ. Джон Локктың бостандық туралы негізгі тұжырымдамаларының бірі табиғи құқықтар мен жеке бас бостандығы туралы идея. Джон Локк әр адам белгілі бір ажырамас құқықтармен, соның ішінде өмір сүру, бостандық және меншік құқығымен туады деп мәлімдейді. Ол мемлекет осы құқықтарды қорғау үшін өмір сүруі керек және оларға зиян келтірмеуі керек деп санайды. Джон Локктың бостандық тұжырымдамасының маңызды аспектісі оның толеранттылық принципі. Джон Локк әр адамның дін құқығын мойындайды және діни қудалауды қолдамайды. Ол әркімнің ой бостандығына, сөз бостандығына және әлемге деген өзіндік көзқарасына құқығы бар деп санайды [5].

Қазақстандық зерттеулерге тоқталатын болсақ, тарих ғылымдарының докторы, профессор Хангелді Әбжанов толеранттылық түсінігіне қазақтың сабырлылық ұғымы дәл келеді деп, қазақ «Сабыр түбі – сары алтын» ретінде түсіндіреді. Халықтың толеранттылығы және мемлекет құраушы ұлттың толеранттылығы болды. Екеуінің миссиясы бір-бірінен бөлектеу болды деп айтуға болады. Ал, енді бодан халықтың толеранттылығы шектен шығып кетсе, ездікке апарады. Керісінше, мемлекет құраушы ұлттың толеранттылығы шектен шығып кетпесе, онда ол басқа ұлттарды, этносты біріктіруші факторы саналды», – деген еді [6]. Ал, саяси ғылымдар докторы, профессор, С.Борбасов: «Ұлттық толеранттылық біздің жалпы, тарихи мәдени кеңістігімізде қоғамды топтастыратын белгілі фактор болып отыр. Бұл ұлтаралық қатынастарды, саяси тұрақтылықты реттеудің маңызды факторы», – деп атап өткен [7].

Түркияда толеранттылық тақырыбын зерттейтін бірнеше ғалымдар мен зерттеу топтары бар. Олар діни және этникалық әртүрлілік, әлеуметтік бейімділік сияқты түрік қоғамындағы толеранттылықтың әртүрлі аспектілерін талдайды. Мұндай ғалымдардың қатарына: Профессор Берназ Ареч, Профессор Финик Зирабасоолу, Профессор Шуррю Орал, Доктор Нилай

Озкан, Профессор Шахин Филиз жатады. Бұл зерттеушілер мен ғалымдар Түркиядағы төзімділік туралы түсінігімізді және төзімсіздікке байланысты қиындықтарды жеңу жолдарын кеңейту үшін белсенді жұмыс істеуде. Қазақстан мен Түркия ғалымдары діни толеранттылық және олардың қоғамға әсері туралы зерттеулерді белсенді зерттеп жатыр. Олар діни толеранттылық және оның қазіргі әлемдегі рөлі мәселелерін талқылайтын ғылыми конференциялар, симпозиумдар мен форумдар өткізуде ынтымақтасады.

1.1. Толеранттылықтың қазақстандық моделі

Шығыс пен Батыстың тоғысында орналасқан Қазақстан, тарихи тұрғыда түрлі халықтар мен өркениеттердің дәстүрлері мен құндылықтарын бойына жинақтаған теңдессіз мемлекеттік құрылым ретінде қалыптасты. Бүгінде Қазақстанда 140 ұлт, ұлыс, ұлттық және этникалық топтар тұрады. Республикада үстем ұлттар-қазақтар мен орыстар. Олар Қазақстанның этникалық құрылымында 87,1%— құрайды: қазақтардың үлесі — 66,1 %, орыстардың үлесі - 21,05% [8]. Нәтижесінде Қазақстанда қазақтармен бірге көптеген ұлттар мен конфессиялардың өкілдері бейбіт өмір сүретін ерекше жағдай қалыптасты. Бүгінде Қазақстанда 3088 діни бірлестік пен 17 конфессия бар. Жыл сайын ұлтаралық түсіністік пен келісімді нығайту мақсатында ерекше күн – Қазақстан халықтарының бірлігі күнін мерекелеу өткізіледі, бұл толеранттылықтың маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстандықтар бір-бірінен этникалық, тіл, дін, мәдениет, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар бойынша ерекшеленеді. Қазақстанда тіл мен дінге қарамастан республиканың барлық азаматтарының діни сенім бостандығын қорғау және діни қажеттіліктерін қанағаттандыру қамтамасыз етілген[9]. Қазақстанда діни толеранттылық моделі қалыптасты, оның шеңберінде мемлекет барлық діни топтардың құқықтарын қорғайды. Қазақстан Республикасының Конституциясы діни сенім бостандығына кепілдік бере отырып, сондай-ақ дінге қарсы немесе антидіни насихатқа мәжбүрлеуге тыйым салады. Мемлекетімізде ислам, христиандық, буддизм, иудаизм және басқаларын қоса алғанда, әртүрлі діндердің өкілдері бар. Қазақстан түрлі діни топтар арасындағы диалог пен өзара іс-қимылды қолдайды, сондай-ақ діни мәдениеттің маңыздылығын және оның қоғамға қосқан үлесін мойындайды.

Мемлекеттік деңгейде діни толеранттылықты дамытуға жәрдемдесумен, сондай-ақ діни және азаматтардың құқықтарының сақталуын қамтамасыз етумен айналысатын діни істер жөніндегі Комитет бар. Діни толеранттылық бүгінде Қазақстанның бейбітшілігін, тұрақтылығы мен экономикалық прогресін қамтамасыз етудің шешуші факторына айналды. Қазақстандықтар үшін толеранттылық қағидаты саяси мәдениеттің нормасы ғана емес, сонымен қатар оны барынша батыл қолдайтын және нығайтатын мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасында әлемдік тәжірибеде тұңғыш рет әлемдік және дәстүрлі діндер өкілдерінің Дүниежүзілік съезі өткізілді (2003). Кейіннен бұл осындай кездесулер өткізуде жақсы дәстүрге айналды.

2. Әдістеме

Қолданылатын зерттеу әдістері - пәнаралық әлеуметтік-гуманитарлық дискурстар (философиялық, дінтанулық, әлеуметтанулық). Мәдени-историзм, салыстырмалы талдау принциптерін және танымның бірқатар жалпы ғылыми әдістерін қолдану көзделеді. Мәдени-историзм принциптері мәселенің мәнін тарихи тұрғыдан нақтылауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы талдау немесе салыстыру принципі халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, артықшылықтар мен кемшіліктерді анықтауға көмектеседі.

3. Алынған мәліметтер

Діни толеранттылық мәселесі қазіргі әлемдегі ең өзекті және белсенді талқыланатын мәселелердің бірі болып табылады. Діни толеранттылықты дүниетанымдық және әлеуметтік-

психологиялық көзқарастар көптеген діни дәстүрлердің заңдылығын біріктіретін және мойындайтын қоғамдық сананың күрделі құбылысы ретінде қарастырған жөн. Қазақстан діни толеранттылық саясатын ұстанады және діни сенім бостандығын қолдайды. Алайда, қоғамда діни үйлесімділік пен өзара түсіністікті сақтау үшін үнемі жұмыс істеу қажеттілігі туындап отыр. Бұл мәселені тамырдан еңсеру үшін, мемлекет пен қоғам ғалымдар қауымдастығының еңбегіне жүгінетіні де осыдан. Сол себептен, бұл тақырыпта фундаментальді және қолданбалы ғылыми зерттеулерді жүзеге асырудың маңыздылығы зор. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрілігі Ғылым комитеті Философия, саясаттану және дінтану институтының ғалымдар тобымен жүргізілген жобалар бар. Олардың қатарына: Жаһандану үрдістері: Қазақстанның ұлттық және мемлекеттік бірегейлігі(2009-2011), және басқаларын жатқыза аламыз. Ғалымдар діни мәселелерден бастап, діни радикализм мен толеранттылықтың себептерін және онымен күресу жолдарын зерттеп жатыр. Олардың зерттеулерінде діни төзімділікті арттыру үшін білім берудің, әсіресе жастар ортасының маңыздылығына баса назар аударылады. Олар сондай ақ діни бостандықты қолдаудағы Үкімет пен қоғамның рөлін қарастырады.

Зерттеу көрсеткіштеріне сәйкес, толеранттылық өзінің әлеуметтік субъектісіне байланысты әр түрлі формада болуы мүмкін: жеке, топтық, қоғамдық және мемлекеттік. Жоғарыда айтылғандар төзімділіктің әртүрлі түрлеріне, соның ішінде діни төзімділікке қатысты. Діни толеранттылықтың субъектісі жеке тұлға, топ, ұжым, мемлекет, халық, жалпы қоғам бола алады. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан барлық конфессияларға: мұсылмандарға, православтарға, католиктерге, протестанттарға діни сенімнің абсолютті бостандығын қамтамасыз етті. Діни институттардың айтарлықтай сандық және сапалық өсуі байқалды. Бүгінде Қазақстан Республикасы Дін істері Агенттігінің деректері бойынша 17 конфессияны білдіретін діни бірлестіктердің жалпы саны 3 088-ді құрайды, ал 1990 жылы олардың саны небәрі 670-ті құрады. Ислам бірлестіктерінің саны 46-дан 2 229-ға дейін өсті. Орыс Православие Шіркеуінің приходтарының саны төрт еседен астам өсті (62-ден 280-ге дейін). Рим-Католик шіркеуінің бірлестіктерінің саны екі есе өсті (42-ден 79-ға дейін). Дәстүрлі және жаңа протестанттық шіркеулердің саны 500-ге жетті. Олардан басқа тағы 4 еврей және 2 буддистік діни бірлестіктер бар. Құрбан айт пен Рождество мерекелері Қазақстанда демалыс күндері деп жарияланды. Бұл жағдайда толеранттылық субъектісі социум, тұтастай қоғам болып табылады. Қоғамдық толеранттылық мораль мен этика, діни құндылықтар мен мәдениет сияқты әлеуметтік құбылыстарда көрініс табады. Діни толеранттылықты қалыптастыру тетіктері қоғамдық қатынастардың бүкіл жүйесімен, конституциялық-демократиялық құқықтар мен бостандықтарды толыққанды іске асыру мүмкіндігімен, тұлға мен қоғамның рухани мәдениетінің деңгейімен байланысты.

4. Талқылау

Жаһандану және регионализм сияқты әлемдік процестердің дамуы жағдайында қазіргі қоғам өміріндегі діни фактордың маңызы күрт артып келеді. Діни толеранттылық (діни төзімділік) – бұл әртүрлі діндер мен конфессияларға, діни бірлестіктерге сенушілер арасындағы өзара сыйластық, өмір сүру және қызмет ету құқықтарын өзара тану принципіне негізделген қатынастар. Сондай-ақ, сенушілер мен сенбейтіндер арасындағы толерантты қатынастардың қажеттілігін атап өткен жөн.

Діни толеранттылықты ілгерілету тәсілдерінің бірі Қазақстан мен Түркия ғалымдары арасындағы ғылыми ынтымақтастықты орнату болып табылады. Әр түрлі елдердің ғалымдары арасында білім, тәжірибе және идеялармен алмасу діни толеранттылық саласындағы прогреске ықпал етеді және сайып келгенде әртүрлі діни топтардың бейбіт қатар өмір сүруіне ықпал етеді. Түркітілдес елдердің Мемлекет басшыларының қазіргі заманғы

саясаты ғылым мен білім өкілдерінің ынтымақтастығы мен бірігуінің жаңа, бірегей мүмкіндіктерін ашуға бағытталған. 2022 жылы қол қойылған Қазақстан мен Түркия арасындағы Кеңейтілген стратегиялық әріптестік туралы бірлескен мәлімдеме бұның айқын дәлелі. 2022 жылғы 11 қараша айында өткен Түркі мемлекеттері ұйымының саммиті барысында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев түркі мемлекеттерінің мәдениетаралық диалогы мен дінаралық толеранттылықты нығайтуға қызмет ететін ғылыми-білім беру байланыстарын нығайту қажеттігі туралы сөз қозғады.

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамның діни толеранттылығын дамытуға радикалды топтардың қызметі кедергі келтіруі мүмкін. Мұндай сценарийді болдырмау үшін келесі ұсыныстарды бөліп отырмыз: Біріншіден, дін туралы заңнаманы қатаңдату және дінаралық толеранттылық қатынастарын қамтитын заң нормаларын әзірлеу. Екіншіден, мемлекет тарапынан қазақстандық қоғаммен ұдайы байланыс отырып, ғылыми және біліми ағарту жұмысын жүргізу. Мәселе халықтың діни сауатсыздығы проблематикасы да бар. Бұл проблеманы жою үшін мемлекеттің бақылауымен дін мәселелерінде ағарту мақсатында азаматтық қоғамды шоғырландыру қажет. Бұл бағыттағы оң қадам жалпы орта білім беретін мектептердің оқу процесіне «Дінтану негіздері» курсын енгізу болды. Қазақстандық жастардың дін туралы білімін арттыру басқа конфессиялардың тарихымен және мәдени мұрасымен танысуға, әртүрлі ұлт өкілдері мен діни нанымдар арасындағы өзара түсіністікті жақсартуға, қазақстандық қоғамның діни толеранттылығын қалыптастыруға ықпал етуге тиіс.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қорытындылай келе, қазақстандықтардың дінаралық келісімін нығайту үшін толеранттылықты дамытуға ықпал ететін бірқатар басымдықтар мен міндеттерді бөліп көрсету қажет: Біріншіден, дінаралық толеранттылықтың қазақстандық моделінің жаңа перспективаларын ашатын технологияларды әзірлеу қажет. Екіншіден, түркі әлеміндегі дінаралық толеранттылықты жетілдірудің ерекшеліктерін негіздейтін басымдықтарды іске асыру бойынша ғылыми негізделген стратегия мен тактиканы әзірлеу. Демек, толеранттылық мәселесі бұл - саясаттанушылардың, дінтанушылардың, әлеуметтанушылардың және философтардың мұқият назар аударуы мен зерттеуін қажет ететін күрделі көп қырлы құбылыс. Қазіргі Қазақстанның дамуы мен қазақстандық қоғамды жаңғырту қоғамдық санада толеранттылық мәдениетін қалыптастыруға да байланысты. Заманауи қазақстандық толеранттылықтың жаңа моделі азаматтық бейбітшілікті дамытуға, сақтауға, этносаралық және конфессияаралық қатынастарды үйлестіруге, әлеуметтік-саяси тұрақтылықты нығайтуға бағытталған.

6. Қолданылған әдебиеттер

Durkheim Émile. *L'éducation morale*. (1925). Paris: Librairie Félix Alcan.

John Locke. (2010). *A Letter concerning Toleration and Other Writings*, edited and with an Introduction by Mark Goldie (Indianapolis: Liberty Fund).

Universal Declaration of Human Rights. (1948). G.A. Res. 217, U.N. GAOR, 3d Sec., U.N.Doc. A/810.

Әбжанов Х. (2007). *Қазақстан: тарих, тіл, ұлт*. – Астана: «Ана тіл – Ата тарих» баспа-Зерттеу орталығы ЖШС.

Большой энциклопедический словарь: [А – Я] (1997) / Гл. ред. А. М. Прохоров. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Большая рос. энцикл.; СПб.: Норинт, 1997. - С. 1408.

Борбасов С.М. (2005). *Идеологические аспекты обеспечения политической модернизации в Республике Казахстан*. - Алматы: ОФППИ "Интерлигал" в Казахстане.

Зейнулина Ж. Р. (2016). Межконфессиональный диалог как один из важнейших для поддержания мира и согласия между народами и нациями // [Электронный ресурс]: Проблемы современной науки и образования. №1 (43). URL:<http://www/ipil.ru/>

Философский энциклопедический словарь. (1983). – М. – С. 446

[Электронный ресурс]: Население Казахстана. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Horasanlı İbrahim Bin Edhem'in Hayatı ile Fransız Gustave Flaubert'in Bir Romanındaki Aziz Julien'in Hayatının Karşılaştırılması

Prof. Dr. İsmail Yakıt²⁴⁵

Özet

Kültür ve medeniyetler arası alışverişler ve etkileşimler tarih boyunca var olan bir gerçektir. Nitekim VIII. Asırda Grekçe'den Arapça'ya tercüme yoluyla tıp ve felsefeye dair pek çok konu Grek Medeniyetinden İslam Medeniyetine geçtiği gibi, İslam Medeniyetinden de yine Arapça'dan Latince'ye tercüme yoluyla XI-XIII. Asırlar arasında felsefe, tıp, astronomi, fizik, kimya, matematik vb. eserler Batı Medeniyetine geçmiştir. Bu geçişler sadece felsefe ve pozitif bilimlerde olmamış, daha sonraları edebiyatta da olmuştur. Daniel Defoe'nin (1660-1731) *Robinson Crusoe* adlı eseriyle İbn Tufeyl'in (öl. 1186) *Hay bin Yakzan* adlı eserindeki benzerlik gibi. Biz bu bildirimizde bir diğer benzerlikten bahsetmek ve bunu ispatlamak istiyoruz. Türk-İslam Kültürünün Batıya etkileri bağlamında ele alacağımız konu ise, ünlü İslam sufisi Horasanlı/Belhli İbrahim bin. Edhem'in (öl. 783) hayat hikayesi ile ünlü Fransız romancı Gustave Flaubert'in (1821-1888) "*Konuksever Aziz Julien Efsanesi*" adlı kısa romanının ana hatlarındaki benzerliktir. Her ikisi dikkatli bir şekilde okunduğunda, insanı hayretler içinde bırakacak derecede benzerlikler vardır: Söz gelimi, Her ikisi de prenstir; her ikisi de çocukluk ve gençlik yıllarında at sporları ve avcılık üzerine eğitilmişlerdir; Her ikisi de avladıkları hayvandan gelen ses sebebiyle avcılıktan vaz geçmişlerdir; her ikisi de mutluluğu inzivada bulmuştur, her ikisi de daima iyilik yapan kişilerdir; her ikisi de kendi dinlerinin en yüce mertebesine ulaşmışlardır. İbrahim bin Edhem, şehit olarak, Julien ise Hz. İsa ile karşılaşp göğe yükselip azizlik mertebesine ulaşarak. Daha onlarca benzerlik bildirimizde karşılaştırmalı olarak verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbrahim bin Edhem, Aziz Julien, Gustav Flaubert

Abstract

Abstract

Exchanges and interactions between cultures and civilizations are a fact that has existed throughout history. As a matter of fact, in the 8th century, many subjects related to medicine and philosophy were transferred from the Greek Civilization to the Islamic Civilization through translations from Greek to Arabic, and again through translations from Arabic to Latin between the 11th and 13th centuries, works related to philosophy, medicine, astronomy, physics, chemistry, mathematics etc. have passed from the Islamic Civilization to Western Civilization. These transitions were not only in philosophy and positive sciences, but also in literature later on; such as Daniel Defoe's (1660-1731) *Robinson Crusoe* and Ibn Tufayl's (d. 1186) *Hay bin Yakzan*. In this paper, we want to talk about another similarity and prove it. The subject we will deal with in the context of the effects of Turkish-Islamic Culture on the West is the similarity in the main lines of the life story of the famous Islamic Sufi İbrahim bin Edhem of Khorasan/Belh (d. 783) and famous French novelist Gustave Flaubert's (1821-1888) short novel, "The Legend of the Hospitable Saint Julien". When the two are read carefully, there are astounding similarities: For example, they are both princes; both were trained in horse sports and hunting during their childhood and youth; both gave up hunting because of the sound that came from the animals they

²⁴⁵ Akdeniz Üniversitesi (E.) Öğretim Üyesi, ANTALYA, ismailyakit@gmail.com

hunted; both found happiness in seclusion; both are always doers of good; both reached the highest level of their religion, İbrahim bin Edhem as a martyr, and Julien by meeting the Prophet Jesus and ascending to the sky and reaching the rank of sainthood. Dozens of more similarities will be given comparatively in our paper.

Key Words: İbrahim bin Edhem, Saint Julien, Gustav Flaubert

1.İbrahim bin Ethem Kimdir? Tarihi ve Menkabevi Hayatı.

Asıl adı Ebu İshak İbrahim b. Edhem b. Mansur’dur. Ebu İshak, İshak’ın babası demek olup künyesidir ve İshak da oğlunun ismidir. Kendi adı İbrahim, Edhem de babasıdır. Mansur da dedesidir. Aradaki oğlu manasına gelen Arapça “bin” kelimesi telaffuz edilmeksizin kısaca İbrahim Edhem olarak da anılır. Bazen de sadece Edhem olarak yâd edilir. Nitekim kendisinden sonra kurulan ve yolunu sistematize eden bir tarikatın adı “Edhemîyye” dir. Doğum yeri, doğum tarihi ve ölüm tarihi hakkında kaynaklarda oldukça çelişkili bilgiler vardır. Üzerinde yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre, Horasan’ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Belh hükümdarı veya Belh hükümdarının oğludur. Sarayı, tacı, tahtı ve şatafatlı hayatı terk ederek dervişlik yolunu seçen bir kişi olarak ün yapmıştır. İşte bu sebeple onun tarihi kişiliği hakkındaki bilgiler, hakkında anlatılan destanlar ve menkabeler (=menkıbe telaffuzu galat-ı meşhurdur) arasında kaybolmuş gitmiştir. İbrahim b. Edhem denildiğinde artık o tarihe, gönlünden mal, mülk, zenginlik ve makam arzularını silmiş yerine Allah sevgisiyle doldurmuş bir derviş, bir veli olarak geçmiştir. İşte bu sebeple onun menkabelerle dolu hayatını ele almak zorundayız. Zira biraz sonra ele alacağımız gibi onun bu yönü etkili olmuştur. Hatta hakkında muazzam bir edebiyat oluşmuştur. “İbrahim b. Edhem Menkabeleri”, “İbrahim b. Edhem Hikâyeleri”, “İbrahim Edhem Destanı” gibi. Özellikle Divan Edebiyatı’ndan örnek vermek gerekirse:

“Zâhid bize ta’n eyleme bu şekl-i fenâda/ Biz tâc u kabâ terkin uran Edhem-i aşkız” (Tarzî)

(Ey zahid! Bizi bu görünüşümüzden dolayı ayıplayıp durma, Biz tâcî saltanatı terk eyleyen aşkın Ethem’iyiz).

“Eğmez erbâb-ı fenâ tâc-ı zer-i hurşîde baş/ Tahtgâh-ı âleme meyletme Ethemlik budur” (Sabuhî Dede)

(Fena makamında olan güneşin altın tacına boyun eğmez. Bu dünyanın tacı tahtına meyletme. Ethemlik budur.)

“Her şahs-ı harîmi Hakk’a mahrem mi sanırsın/ Her tâc giyen çulsuzu Ethem mi sanırsın?” (Ziya Paşa).

(Sen her lakayt olan kişileri Hak’tan uzak mı sanırsın, Her tac giyen yoksulu Edhem mi sanırsın?)

Dolayısıyla İbrahim b. Edhem’in hep, zahitlik, dervişlik ve tasavvufî yönü dile getirilmiştir. O, Dünya hayatının zevk ü sefasından, mal, mülk ve makam tutkusundan arınarak kendini Allah yoluna vermiş bir kişiyi sembolize etmektedir. Menkabeler farklı anlatım şekillerinde olsa da vermek istediği mesaj aşağı yukarı aynıdır. Menkabelerinden bazı örnekler verelim.

İbrahim Edhem, tahtının üzerinde otururken bir ara Allah’ı tefekküre dalar ve bu halde uyuyakalır. Rüyasında sarayın çatısından gelen bir gürültü duyar, Sanki biri çatıda dolaşıyor gibidir. İbrahim “kim var orada?” diye seslenir. Çatıdan cevap gelir: “Tanıdık biriyim, devemi kaybettim, onu arıyorum.” İbrahim Edhem damda deve aramanın şaşkınlık olduğunu söyleyince, o sesin sahibi, Allah’ı altın taht üzerinde, atlas elbiseler içinde aramanın damda deve aramaktan daha büyük bir şaşkınlık olduğunu hatırlatır. İbrahim, derin düşüncelere dalar. Birkaç gün sonra İbrahim devlet erkânıyla beraber bir şölen esnasında kendisine bir adam korkusuzca yaklaşır ve sarayı göstererek bu handa kalmak istediğini söyler. İbrahim bozulur, burasının bir han değil, kendisine ait bir saray ve konağı olduğunu ve her

gelenin burada kalamayacağını söyleyince o garip kişi, bu sefer daha önce kimlerin oturduğunu sorar. İbrahim de önceki sahiplerini tek tek sıralar. Onların şimdi nerede olduklarını da sorunca yine İbrahim hepsinin ölüp gittiğini belirtir. O kişi: “ Bu ne biçim konak biri gelmede biri gitmede” İbrahim kim olduğunu sorunca, “Hızır” cevabını alır.

İbrahim’in tacı tahtı terk etmesine şu olayı gerekçe olarak gösterirler. İbrahim b. Edhem, ava meraklıdır. Her fırsatta ava çıkar, bazen yalnız bezen de maiyetindekilerle. Özellikle sürek avını çok sever. Yine bir gün hizmetçileri veya adamlarıyla ava çıkar. Atının üzerindeyken “Uyan” diye sesle ırkılır. Bu ses üç defa tekrarlanır. İbrahim aldırış etmeyince, “Başkaları seni uyarmadan, sen önce kendini uyar!” ikazı gelir. İbrahim bu arada av için her hazırlığı yapıp av beklerken karşısına av olarak çıkan ve bazı rivayetlere göre, alının çatısından vuduğu bir ceylan (kaynaklarda bu hayvanın türü çelişkili;tilki, tavşan, geyik diyenler de vardır): “İbrahim, E-li-haze hulikte/İbrahim sen bunun için mi yaratıldın?” der. Bu ses, İbnü'l-Arabî'ye göre vicdanının sesidir. Allah’a tevbe eder ve “Rabbim! Beni yaşattığın sürece bugünden itibaren sana âsi olmayacağım!” diye dua eder ve üzerindeki kıymetli şeyleri ve elbisesini ve atını orada karşılaştığı bir çobanın elbisesiyle değişerek Belh’ten ayrılır. İbrahim’de ruhi bir takım değişiklikler olur ve kalbinin üstündeki örtüler kalkar ve keşfi açılır.

İbrahim’in tahtını terk etmesine sebep olarak şu menkabeyi ileri sürenler de vardır. Bir gün ava çıktığında yine bir ceylanı takip eder. Bir vadiye indiğinde eşkiyalar tarafından elleri ayakları bağlanmış aç susuz yatan bir adamın bir karga tarafından beslendiğini görür. İbretle seyrederek ve tahtından vaz geçer. Artık bir derviş, bir zahit, bir sufi gibi riyazetle vakit geçirecek, başkalarının kendisini tanımamasına izin vermeyecek ve kendi alın teriyle kazanıp yiyecek ve herkese iyilik edecektir...

İbrahim’in menkabelerini ve kerametlerini ele alan tasavvuf kitapları, onun memleketini terk ettikten sonra Mekke’ye gittiğini, çölde biriyle arkadaşlık yaptığını, ondan “İsm-i A’zam” ı öğrendiğini ve onu okuyunca “Hızır”la buluştuğundan bahseder. İbrahim b. Edhem ile bazı benzerliklerden dolayı Budizm’in kurucusu Buda ile benzerlik kuranlar vardır ama bu hususta çalışanlar, bunun doğru olmadığı kanaatindedirler.

İbrahim, artık bir gezgindir, bir seyyahdır. Şam, Irak, Hicaz, Diyar-ı Rum/Anadolu, Sûr, Humus, Askalan, Beyrut, Basra, Kûfe, Kudüs, Trablus, Mısır, Antakya, Mersin, Tarsus gibi yerleri dolaşıp bostan ve nar bekçiliği, amelelik ve değirmencilik yapmıştır. Şam civarında hemşehrisi Şakik-i Belhî’yle karşılaşınca ona, memleketinde bulamadığı huzuru burada bulduğunu söylemiş. O da babasının vefat ettiğini söyleyince Belh’e gitmiş ve mirasından kendine değen payı fakir fukaraya vermiştir. Şakik-i Belhî’ye sen ne yapıyorsun diye sorduğunda o “Ne yapalım; bulunca şükrediyoruz, bulamayınca sabrediyoruz” demiş İbrahim Edhem de: “Onu Horasan köpekleri de yapıyor. Onlar da bulunca şükrediyor, bulamayınca sabrediyorlar,” demiş. O zaman da Şakik-i Belhî: Öyleyse ne yapalım? Deyince İbrahim: “Bulunca dağıtacaksın, bulamayınca da şükredeceksin” cevabını vermiş.

Bağdat’ta Ebu Hanife’nin derslerine katılmış, ondan ilim öğrenmiş ve hatta zahir ilmini Ebu Hanife’den öğrendiğini söylemiştir. Ebu Hanife ona: “Dini korumak istiyorsan ibadetin yanı sıra ilmi de ihmal etme” demiştir. O da cevaben: “Sen de ilminle amel etmeyi ve ibadetle meşgul olmayı ihmal etme” dediği yine kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.

İbrahim Edhem’in şöhreti sevmeyen ve tanınmak istemeyen bir yapısı vardır. Ancak ünü, şöhreti insanlar arasında yayılmakta herkes onu görmeyi onunla tanışmayı arzu etmektedir. Tarsus civarında sahilde bir nar bahçesinde bekçilik yaparken, bir gün bahçenin sahibi, gelen misafirlerine nar ikram etmek ister ve İbrahim’i çağırarak, onun olgun ve tatlı narlardan toplayıp getirmesini ve misafirlere ikram etmesini söyler. İbrahim, büyük bir sepet alır ve narları toplar getirir ama hepsi de ekşidir. Mal sahibi kızar ve tekrar git tatlı narlardan getir der. İbrahim tekrar bahçeye gider ve toplar getirir. Onlar da ekşidir. Mal sahibi iyice köpürür. “Be adam ben sana tatlı narlardan getir dedim. Bu kadar zamandır

bekçilik yapıyorsun hala tatlı ve olgun narları öğrenemedin mi?” Diye çıkışınca İbrahim: “Ben burada sadece bekçilik yapıyorum. Hangi nar tatlıdır, hangisi ekşidir, tatmadım ki, ne bileyim? Cevabını verir. Bu cevap üzerine mal sahibi: “O kadar dürüstsün ki seni gören de İbrahim Edhem zannedecek” der. İbrahim cevap vermez. Ancak mal sahibi İbrahim’in bu dürüst davranışını şehire her gittiğinde çevresine anlatır. İbrahim bunu öğrenince halkın iltifatı bende gurur oluşturur diye orayı terk eder.

İbrahim, her gittiği yerde hüviyetini gizlemektedir. Dillere destan olan doğruluğu ve dürüstlüğü sebebiyle kendisine saygı gösterilmesini arzu etmeyecek kadar mütevazıdır.

Yine anlatıldığına göre, İbrahim, dervişlik yoluna girdikten ve mütevazı bir kıyafetle gittiği Belh’te vaktiyle hükümdarken yaptırdığı, altında dükkânlar olan ve kırk basamak merdivenle çıkılan bir ulu camide ibadet eder ve oracıkta uykusu gelir bir köşeye kıvrılıp yatar. Kendisini kimse tanımaz. Camiinin bekçisi gelir ve dışarıya çıkmasını söyler. Hava çok soğuk ve dışarıso karlıdır. İbrahim pek çıkmak istemez. Bekçi ayağından sürükleyerek kırk basamak merdivenden aşağıya sürükleye sürükleye indirir bırakır. Kafası ve vücudu acılar içinde kalan İbrahim, “Bu camii ben yaptırdım, ben bu ülkenin hükümdarıydım vb” demez. Sokaklar karanlık, karlıdır. Isınacak bir yer arar. Toprak damlı pencereye benzeyen ve ışık gelen bir yer bulur. Burası şehrin fırınıdır. Fırıncı sabaha kadar ekmek yapmakta ve fırında pişirmektedir. Kapısını açar ve selam vererek içeri girer. Fırıncı selamı alır, başka bir şey söylemez. İşine devam eder. Nihayet hamurlar bitene kadar ekmekleri pişirir ve üzerlerini örter. Sonra gelir. İbrahim’in yanına oturur. Hoş geldin nasılsın der. İbrahim de Allah’a hamd ederek iyi olduğunu söyler. Ancak şu soruyu da sormadan edemez. “Ben buraya geleli hayli zaman oldu, bunu ilk geldiğimde neye sormadın. İşinin bitmesini bekledin saatler sonra hoş geldin dedin” şeklinde bir soru sorar. Fırıncı: “Ben buranın çalışanıyım, sahibi değilim. Geldiğinde hamurları ekmek yapıyordum. İşimin başındaydım. Konuşarak işime ara veremezdim. O zaman Fırın sahibinin bana hakkı geçer. Kul hakkıyla Allah’ın huzuruna çıkamam” şeklince cevap verir. İbrahim Edhem kendi kendine: Allah’ın ne mübarek kulları var. Allah, böyle kullarının duasını geri çevirmez. Bunun makamı çok yüce olmalı. Şundan bir dua isteyeyim der.” İbrahim, fırıncıya hitaben: “Ne mübarek adamsın, Kul hakkına senin kadar riayet eden görmedim. Allah senin hiçbir duanı geri çevirmez.” deyince fırıncı: “Evet, Allah, biri hariç bütün dualarımı kabul etti, nedense onu kabul etmedi,” der. İbrahim: “Hangisini kabul etmedi?” deyince fırıncı genç: “İbrahim b. Edhem adında Allah’ın mübarek kulu varmış. O kadar dürüst, o kadar mütevazı imiş ki, herkesin dilinde. Onu görmeyi çok arzu ettim. Her duamda onu bana göster diye Allah’a dua ediyorum” deyince İbrahim: “Eyyvah! Yine beni tanıyacaktı” diye içinden geçirir. Bu arada sabah namazından çıkanlar fırına ekmek almaya gelince İbrahim, sabah namazı için camiye doğru yol alırken fırıncıya: “Allah bütün duaları kabul eder. O duanı da kabul etmiştir. O gelmiştir, konuşmuşsundur ama sen farkında değilsindir!” diyerek çıkar. Yolda giderken İbrahim kendi kendine: “Ey güzel insan! Allah, senin o duanı öyle kabul etti ki; İbrahim’i cami bekçisine ayağından sürüklete süreklete, kafasını caminin merdivenlerinin basamaklarına vurdura vurdura, bu karda kışta ağır acı içinde ayağına kadar getirtti,” der.

İbrahim b. Edhem’in doğum tarihi belli olmadığı gibi, ölüm tarihi de ihtilaflıdır. Onu H. 161/M. 778’de vefat etti diyenler olduğu gibi, başka tarihler verenler de vardır. Kanaatimizce en doğrusu R. A. Nicholson tarafından tespit edilen tarihtir. Bizanslılara karşı yapılan bir deniz savaşı sırasında şehit olmuştur ve o zaman Şam bölgesinin sahil kasabası olan Kayseriya’da defnedilmiştir. H. 165/M. 783.

İbrahim b. Edhem hem İslam Dünyasında hem de Batı dünyasında iyi tanınan bir İslam sufisidir. İslam dünyasında tasavvufu ilgilenip de İbrahim b. Edhem’den bahsetmeyen yoktur. İbrahim bin Edhem’e göre en temiz kalpli Müslüman helalinden kazanan ve en cömert olandır. Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273), “Manalar denizinin yüzücüleri” olarak Beyazid-ı Bestami (804-874), Cüneyd-i Bağdadi (830-910) ile İbrahim b. Edhem’i sayar. Cüneyd-i Bağdadi ise, İbrahim b. Edhem’i “Bu yolun bilgilerinin anahtarı İbrahim’in elindedir” demiştir. Hakkında İslam dünyasında çok geniş bir literatür olduğu gibi, Batıda da geniş bir literatür bulmak mümkündür. Özellikle Doğu edebiyatı hakkında bilgi veren

eserlerde hep adı geçer. Söz gelimi İngiliz şair James Henry Leigh Hunt (1784-1859) “Abu ben Adham” adlı bir şiir kaleme almıştır. Hayat-ı Sultan İbrahim İbn Edhem isimli eser Hollandalı Roorda van Eysinga tarafından 1822’de yayımlanmıştır. Daha sonra başka dillerde de yayımlanmıştır. Hele son dönemde daha başka yayınlar da yapılmıştır. İngilizce ve Fransızca İslam Ansiklopedisi’ in İbrahim b. Adham maddesinin kaynaklarına bakmak kâfidir. Batılı oryantalistlerden Macar asıllı Musevi Ignaz Goldziher (1850- 1921), İngiliz araştırmacı Reynon Alleyn Nicholson (1868-1945) İbrahim b. Edhem üzerine çalışmalar yapmışlardır.

2.Gustave Flaubert ve Eseri “Konuksever Aziz Julien’in Efsanesi”

Bilindiği gibi, Gustave Flaubert (1821-1880), Fransız romancı ve oyun yazarıdır. Realizm ve romantizmin önemli temsilcisidir. Kurgu düzyazı türünde eserler vermiştir. Edebiyat eleştirmenleri tarafından modern romanın kurucusu kabul edilir. 1821’de Fransa’nın Rouen şehrinde doğmuş ve 1880’de de Croisset’te ölmüştür. Balzac, V. Hugo ve Voltaire’den etkilenmiştir. 1841’de Paris Hukuk Fakültesine kaydolmuş ancak geçirdiği bir sara kriziyle tahsilini yarıda bırakarak evine dönmüştür. 1849 yılında arkadaşı Maxime du Camp ile beraber yakın doğu gezisine çıkmış, İstanbul, Anadolu’nun muhtelif şehirleri, Suriye, Filistin, Kudüs, Mısır, Tunus, Atina ve Roma’yı içine alan 18 aylık bir gezi yapmıştır. Dönüşünde 1851’de meşhur romanı “Madame Bovary’yi yazmaya başlamıştır. Daha sonra diğer eserleri yazmış ve en son olarak da “Üç Hikâye” (Trois Contes) adını verdiği kısa ama önemli üç kitapçığı yazmıştır. Bu kitapta 1. Hikâye *Saf Bir Kalp/Un Coeur Simple*; 2. Hikâye *de Konuksever Aziz Julien Efsanesi/La Légende de Saint Julien l’Hospitalier*; 3. Hikâye ise, Hérodiades’tir. Biz burada onun 2. Hikâyesi olan *Aziz Julien Efsanesi*’ni ele almak istiyoruz.

Julien, zengin ve âsil bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Babası şatosunda Julien’in doğumunu kutlamak için büyük bir şölen düzenlemiştir. Annesi lohusa döneminde olduğu için şölenlere katılamamıştır. Huzur içinde yatağında yatarken camdan içeri vuran ay ışığında bir gölge fark eder. Bu gölge, üzerinde cübbe, belinde tespih, omzunda heybesi olan münzevi görünüşlü bir ihtiyardı.. Annenin başucuna sokulur ve dudaklarını kıpırdatmadan: “Sevin ey ana! Oğlun bir aziz olacak!” der. Kadın tam bağıracağı sırada, yaşlı keşiş ay ışığında süzülerek göğe yükselir ve gözden kaybolur. Ertesi gün, bütün hizmetçiler sorguya çekilir, yaşlı keşişi kimse görmemiştir.

Şölenin sonu babası şatonun kapısında son misafirleri uğurlarken, sislerin içinden örgü sakallı, gümüş bilezikli, alev bakışlı bir dilenci belirir, gizemli bir eda ile “ Ah! Ah! Oğlun!... Kan, şöret, hep mutlu, bir imparator ailesi..” diye kesik kesik sözler söyler ve sadakasını alarak sislerin içinde kaybolur. Babası bunu yorgunluğuna verir. Bunu anlatsam bana inanmazlar deyip gidip yatar. Karı koca sırlarını birbirlerinden saklarlar.

Julien ihtimamla büyütülür; özel, eğitmenler hocalar tutulur. Julien silahlara, at sporlarına ve avcılığa merak salar. Julien bu avcılık merakıyla kırlarda, dağlarda, ovalarda dolaşır zevk için her cinsten birçok hayvanı öldürme alışkanlığı edinir. Bazen de süreklilik için şatonun hizmetçilerini de ava götürür, hayvanları ürktürüp ormanın karşı çıkışında pusuda beklerdi.

Julien bir gün geyiklerin daire biçiminde küçük bir çöküntüye doluştuğunu görür, Julien’i görünce onlar sıçrayıp kaçmaya çalışırlar ancak bunda pek başarılı olamazlar. Attığı her ok isabet eder. Yine küçük bu çöküntünün civarında ormana yakın bir alanda bir dişi geyik ve benekli yavrusunu görür. Benekli yavru annesini emmektedir. Julien her ikisini de oklar. On altı dallı boynuzu olan beyaz sakallı iri ve kara bir geyik bunu görür ve Julien’e doğru atılır. Julien son okunu da ona fırlatır ve ok alınının çatışına saplanır. Geyik hiçbir şey olmamış gibi Julien’e doğru koşar ve Julien korkuyla geri çekilir. Hayvan birden durur ve “*Lanet olsun, lanet olsun, lanet olsun! Sen bu acımasız kalbinle bir gün anneni babanı da öldürürsün!*” diye üç defa bağırır. Dizlerinin üstüne çöker, yavaşça gözlerini yumar ve oracıkta ölür.

Julien dehşet içinde, yılgın ve korkarak korkunç bir üzüntü duyar, başını iki ellerinin arasına alarak uzun uzun ağlar. Atı kaçmış, köpekleri kendisini terk etmişti. Koşmaya başlar ve şatonun kapısından içeri girer. Geceleyin uyuyamaz, gözünün önünde hep o kara geyik vardır. Endişeden yataklara düşer ve üç ay boyunca annesi kaygılar içinde yatağının başında dua eder. Babası da stres içinde kalır. Julien tamamen iyileşirse bir daha avlanmayacağına tevbe eder. Daha sonra Julien içini kemiren bu acıdan dolayı şatodan kaçır.

Maceracı gruplara katılır, açlığı susuzluğu tanır, kaçak köleler, isyancı köylüler, parasız serseriler vb hep onun yanında yer alır ve bunlardan kendine bir ordu kurar. Civar ülkelerin krallarının yardımına koşar. Bir komşu kralı ölümden kurtarır, onun güzel kızıyla evlenir. Gelinin annesinden kalma şatosuna yerleşirler.

Bu arada Julien'in annesiyle babası Julien'i köy, köy, şehir şehir, ülke ülke aramaya çıkarlar ve her gördüklerine Julien'i sorarlar. Aradan yıllar geçer ve bir gün bu şatonun kapısını çalarlar. Karşlarına hiç tanımadıkları gelinleri açar. Ona da Julien'i sorarlar. Gelinleri onları içeri aldığında Julien evde yoktur, akşamdan evin çevresinde ve yakınındaki ormanda av hayvanlarının sesini duyar kılıcını, okunu ve mızrağını alarak ormana dalmıştır. Hiçbir hayvan avlayamaz, attığını vuramaz. Sanki görünmez bir el hayvanları koruyordur.

Julien'in eşi, anne babasından aradıkları Julien'in vücudundaki işaretlerden sorar, aldığı cevap kendisini çok şaşırtır. Tarifler, kocası Julien'e işaret etmektedir. Onların karınlarını doyurur ve kendi yatak odalarını bu iki ihtiyara tahsis eder. Julien eve gelince ona söyleyecektir.

Julien o gece sabaha karşı şatoya döner ve karısına bir sürpriz yapmak için sessizce kapıyı açar. Doğru yatak odasına yönelir ve karısını yanağından öpmek ister fakat yataktaki kişinin yüzü sakallıdır, dudaklarına sakal kılları dokunur, elini yan tarafa attığında uzun saçlar eline gelir ve yatakta iki kişi olduğunu fark eder. Karısının kendisini bir başkasıyla aldattığını zanneder ve çok büyük bir öfke patlamasıyla hemen hançerini çıkararak, kalplerine saplar ve oracıkta ikisini de öldürür. Gürültüyü duyan karısı şamdanı yakarak yatak odasına gelir gördüğü manzara karşısında kadın elindeki meşaleyi atar ve büyük bir çığlık atarak kaçır. Meşaleyi yerden kaldıran Julien onların yanına gelince bunların annesiyle babası olduğunu dehşetle görür ve onların can çekişirken çıkardıkları sesler adeta büyük kara geyiğin böğürtüsünü andırıyor ve sözlerini hatırlatıyordu.

Ertesi günü cenazeler kaldırılır ve üç günlük mesafedeki bir manastırın avlusuna gömülürler. Julien karısını bütün mal varlığını bıraktığına dair bir vasiyetname imzalar ve artık bir daha dönmek üzere dağlara doğru yola çıkar ve gözden kaybolur.

Günlük ekmeğini dilencilik yaparak çıkarmaktadır, yolda karşılaştığı atlara el açarak geçinir. İçi paramparça olmuştur. Kendisine hep ıssız yerler arar, rüyalarında hep anne ve babasına yaptığı katliamı yaşamaktadır. Artık kendi benliğinden kaçıyor, vicdan azabı çekiyordur, bundan kurtulmak için tehlikeli de olsa herkese yardım etmeyi dener. Başarılı da olur. Yangınların içinden felçli insanları kurtarma, uçurum kenarlarından çocukları yakalama gibi tehlikeleri göze alıyordu. İyilik ettikçe acısı hafifliyordu. Zaman zaman intiharı etmeyi bile düşünür. Bir gün bir su kenarında eğilip sudan içerken suda sıksa beyaz sakallı bir ihtiyarın silüetini görür, bu babasıydı. Ağlamaya başlar ve intihardan vazgeçer.

İnsanlara daha fazla iyilik yapmak için, geniş bir nehir kenarında kumlara saplanmış eski ve büyük bir kayık bulur, onu tamir eder ve kendine kütüklerden ve tahta parçalarından basit bir de kulübe yapar. Artık nehrin her iki tarafındaki insanları ücretsiz karşıya geçirecektir. Yıllarca bu işi yapar. Yolcular ona yiyecek ve eski elbiselerinden verirler. Julien, artık sürekli iyilik yapan, maddiyata değer vermeyen ve cömert bir kişi olarak ünlenir.

Bir kış gecesi geç vakit her tarafı kar ve buz kaplamışken nehrin karşı kıyısından “Julien” diye bir ses işitir. Önce aldırış etmez fakat ses üç kere tekrar edince ay ışığında karşıda birini fark eder. Hemen kayığın ipini çözer ve nehrin karşısına geçer. Feneri yaklaştırmaya bir de bakar ki, üzerinde yırtık pırtık bir örtü, yaşlı ve maske suratlı bir kral ihtişamıyla duran biri vardır. Üstelik de adamın her yanı iğrenç cüzzam yaralarıyla kaplıdır ve leş gibi de kokmaktadır. Kulübeye getirir ve içeri alır. Adam, aç ve susuzdur. Ona yiyecek verir, Sonra adam üşüdüğünü ve kendisinin soyunup, kendisine sarılmasını ve vücudunun ısıyla ısıtmasını ister. Julien ona sarılır, sarılınca ortalık gül gibi güzel kokmaya başlar. Bu arada o gelen kişiyle birlikte göğhe doğru yükselirler. Meğer gelen Hz. İsa Mesih’miş, affedildiğini ve azizlik makamına eriştiğini müjdelemek için gelmiş.

Flaubert’in hikâyesi burada bitmektedir. Şimdi her iki kişinin kıssalarını ana hatlarıyla bir karşılaştıralım.

3.Karşılaştırma ve İkisi Arasındaki Benzerlikler

Bu karşılaştırmayı ilk defa biz yapıyor değiliz. Daha önce Merhum hocam Prof. Dr. Nihat Keklik, *Felsefe Arkivi* S. 24,s.11-17’de neşretmiştir. Biz bu çalışmamızla karşılaştırmayı daha da genişletmeyi denedik. Onun için her iki kıssayı daha geniş özetleriyle verdik. Bu arada, G. Flaubert’in bu hikâyesini Fransızcadan Türkçeye de çevirdik.

Bizim asıl gayemiz, her iki figürün menkabeleri ve olağanüstü olaylarını anlatmak değil, bilakis ikisi arasındaki benzerliklere vurgu yapmaktır. Şimdi bu iki mistik arasında bir karşılaştırma yapalım ve benzerlikleri birlikte görmeye çalışalım:

1. Her ikisi de zengin bir aileye mensup, çocukluk dönemleri rahat ve refah içerisinde geçmiştir.
2. Her ikisi de özel bir ihtimamla eğitilmişler ve gençlikleri av talimleriyle geçmiştir.
3. Her ikisi de mistik yaşamlarından önce ruhani bir varlıkla bir nevi müjdelenmiştir (İbrahim, Hızır tarafından, Julien ise özellikle annesi münzevi bir ihtiyar tarafından ve babası da dilenci bir çingenenin kehanetiyle)
4. Her ikisi de devrindeki silahları en iyi kullanır hale gelmiştir.
5. Her ikisi de zevk için avlanır olmuşlar ve süreklilikle avı en tercih ettikleri avdır.
6. Her ikisi de avladıkları hayvanın alın çatılarından vurmuşlardır.
7. Her ikisi de bir av hayvanını avladığında hayvandan gelmiş gibi aslında vicdanlarından gelen sesi üç kere duymuşlardır (İbrahim b. Edhem’e seslenen farklı rivayetler olsa da bir ceylandır. Julien’de ise bir geyiktir.)
8. Her ikisi de hayatlarına yön veren ikazlarla karşılaşmışlardır (İbrahim’e “*Sen bunun için mi yaratıldın?*”, Julien’e ise “*Lanet olsun! O kadar gaddarsın ki, sen bir gün anneni, babanı da öldürürsün*” şeklinde olmuştur.)
9. Her ikisi de bu seslerden sonra derin üzüntü, korku ve pişmanlıkla beraber vicdan azabı çekmeye başlamışlardır.
10. Her ikisi de bir nevi kendilerinden kaçış yaşamıştır. (İbrahim çobanın elbisesini giyerek kendinin tanınmasından uzak yaşarken, Julien’de aylarca hasta yatar ve değişik bir hayat tarzını benimser, kendini gizler.)

11. Her ikisi de gurbete gider ve avcılığı bırakır.
12. Her ikisi de kendi kazanç yolunu seçmiştir (İbrahim, ırgatlık, bekçilik yaparak helal kazancı tercih etmiş. Julien ise dilencililiği seçmiştir.)
13. Her ikisi de insanlara yardım ve iyilik eder olmuşlardır. Böylece yardım ve iyilik yapmak onların en önemli meziyetleri olmuştur. Bu özellikleriyle ünlenmişlerdir. (İbrahim, kazancının çok azını kendine ayırıp çoğunu dağıtmıştır. Julien bir nehir kenarında herkese yıllarca kayığıyla ücretsiz karşıdan karşıya geçirmiştir.)
14. Her ikisi de bilinmek ve tanınmak istememiştir. Böylece egolarının baskısını ve kibrini ortadan kaldırmışlardır.
15. Her ikisi de gönüllerinden mal, mülk, makam ve dünya sevgisini arıtmaya çalışmışlardır.
16. Her ikisi de affedilmek için tevbe edip, Tanrı'ya yıllarca dua etmişlerdir.
17. Her ikisinin de duası kabul olmuştur.
18. Her ikisi de kendi dinlerinin en yüce mertebesine erişmiştir (İbrahim bir deniz savaşında şehit olarak ölümsüzlüğe erişirken, Julien de Hz. İsa ile göğe yükselip azizlik mertebesine erişerek ölümsüzleşmiştir.
19. Her ikisinin de hatırası kendi din mensupları tarafından ölümlelerinden sonra korunmuş ve yaşatılmıştır (İslam'da hiçbir tasavvuf kitabı yoktur ki İbrahim b. Edhem'in menkıbelerinden bahsetmesin. Julien'in göğe yükselişi de Kilise vitraylarında yer almıştır.)

Eğer daha da ayrıntılara inilirse bu benzerliklerin o nispette arttığı görülecektir. Şimdi kendimize şu soruyu soralım: Acaba Fransız yazar Gustave Flaubert, kendisinden on bir asır evvel yaşamış İbrahim b. Edhem'in hayatını okumadan veya onunla ilgili bir anlatım duymadan, bin yüz sene sonra, kendi kendine Aziz Julien hikayesini kurgulayıp yazmış olabilir mi? Yoksa İbrahim b. Edhem'in hayatından esinlenerek mi Aziz Julien'i kaleme almıştır. Takdiri sizlere bırakıyorum.

4. Kaynaklar

- Albayrak, Nurettin, (2000), *İbrahim b. Edhem*, TDVİA, C. 21, s. 295-296, İstanbul.
- Attar, Feridüddin, (1991), *Tezkiretu'l-Evliya*, (Trc. S. Uludağ), 142-165, İstanbul.
- El-İsfahanî, Ebu Nuaym, (1932), *Hilyetu'l-Evliyâ*, C. 7, s. 373; Kahire.
- El-Mekkî, Ebu Talib, (1310/1892), *Kûtu'l-Kulûb*, I, 250-266, Kahire.
- Flaubert, Gustave, (1986), *Trois Contes*, CF, Fammation, Paris,
- İbn Hallikan, (1968), *Vefâyâtü'l-A'yân*, Nşr. Dr. İhsan Abbas, Beyrut.
- Keklik, N., (1974), *İbnu'l-Arabî'nin Eserleri İçin Misdak olarak El-Futuhatu'l-Mekkiyye" (Tali Motifler)*, II-A, s. 217, İstanbul.
- Keklik, N., (1987), *Türk- İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, s.171-173, İstanbul
- Keklik, Nihat, (1987), *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, *Felsefe Arkivi*, S. 24, s. 11-17, İstanbul.
- Kuşeyrî, (1974), *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Nşr. A. Mahmud, C. I, s. 63, Kahire.

Menâkıb-ı İbrahim b. Edhem, Süleymaniye Ktp., Esat Efendi, Nr. 4696 ts.

Menâkıb-ı İbrahim Edhem, Millet KTp. Ali Emiri, Şer'iyye, Nr. 1132 ts.

Nicholson, *İbrahim Edhem* mad. İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, C.5/2, s. 886-887,

Onay, A. Talat, (1992), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Haz. C. Kurnaz), s. 137-138, İstanbul.

Öngören, Reşat, (2000), *İbrahim b. Edhem*, TDVİA, C. 21, s. 293-295, İstanbul.

Özen, M. Nihat, (1954), *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, s. 73, 145, İstanbul.

Sülemî, (1953), *Tabakâtu's-Sufiyye*, Nşr. N. Şerîbe, s. 27, Kahire.

Yakıt, İ., (2002), *Türk-İslam Düşüncesi Üzerine Araştırmalar*, s.233, Ötüken Neşriyat,, İstanbul.

Azerbaycan'da Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerinde Etkisinin Değerlendirilmesi

Laçın ABIŞLI²⁴⁶, İkrâm CEBRAYİLOV²⁴⁷, Galib GAFARLI²⁴⁸

Özet

Bildiride, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 1994-2019 yılları arasında Johansen eşbütünleşme testi ve Kanonik Eşbütünleşik Regresyon (CCR) yöntemleri kullanılarak eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre Johansen eşbütünleşme testi, lisans ve ön lisans eğitimi alan öğrenciler ile kişi başına düşen GSYİH hacmi arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu göstermiştir. CCR yöntemiyle elde edilen uzun dönemli katsayılar, eğitimin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Yani lisans öğrenci sayısındaki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %4,74 oranında artırmaktadır. Ön lisans öğrenci sayısındaki %1'lik artış, ekonomik büyümeyi %1,72 oranında artırmaktadır. Ön lisans öğrenci sayısının katsayısı biraz daha düşük olması ve katsayının sadece %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olması, ön lisansın ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin düşük olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, üniversite eğitime ek destek önlemleri ülkenin hızlı ekonomik kalkınması ile sonuçlanabilir, ancak ön lisans eğitime yönelik ciddi önlemlerin uygulamaya konulmasına ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, ekonomik büyüme, Azerbaycan, zaman serileri, eşbütünleşme, CCR

1. Giriş

Eğitim, ülkenin hızlı ve sürdürülebilir kalkınmasının temellerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eğitim sistemi, devletin geleceğini şekillendiren ve uluslararası arenada yer bulmasına olanak tanıyan temel alanlardan biridir. Yüksek nitelikli işgücünün oluşumu ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli rol oynadığı herkes tarafından bilinmektedir. Dolayısıyla, iyi eğitim, sadece kişisel geliri artırmakla kalmaz, aynı zamanda uzun vadeli ekonomik büyümenin temelini oluşturmanın da ön koşuludur (IIASA 2008). UNESCO'nun hesaplamalarına göre, eğitim için harcanan her 1 dolar, ekonomik büyümeyi 10-15 dolar artırır (UNESCO 2012).

Son on yılda Azerbaycan ekonomik kalkınma, teknoloji ve diğer alanlarda başarılar elde etmiş ve bölge ülkeleri arasında birçok alanda liderliğe ulaşmıştır. Bu başarılı gelişmenin arkasında her zaman eğitim sisteminin esaslı faaliyeti vardır. Bu nedenle, makalede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim sektörünün ekonomik kalkınmaya olan etkisi incelenecek ve eğitimin ülke için önemleri vurgulanacaktır.

²⁴⁶ Bakü Devlet Üniversitesi
abishli@gmail.com

²⁴⁷ Bakü Devlet Üniversitesi
c.ikram84@gmail.com

²⁴⁸ Bakü Devlet Üniversitesi
galib.qafar@gmail.com

Azerbaycan'da eğitim sisteminin özgün verimliliği, ülkenin eğitim kalitesinin artması ve bilimsel potansiyelin güçlendirilmesi ile ilişkilidir. Üniversitelerimizin uluslararası sertifikaları, deneyim değişimleri ve yabancı bilim adamlarının ülkemize çekilmesi, bu alandaki başarıların sadece bir kısmını oluşturur. Eğitimin gelişimine yönelik gösterilen dikkat ve ekonomik kaynakların değerlendirilmesi, ülkemizin tüm alanlarda kalıcı değişikliklere yol açmıştır. Belirtmek gerekir ki, eğitim sistemi ülkenin bilimsel potansiyelinin gelişimine katkıda bulunarak modern ekonominin temelini oluşturur. Eğitim alanında artan yatırımlar ve deneyim değişimi, teknoloji alanındaki hızlı gelişmeye olanak sağlar ve bu da ülkemizin ekonomik ve siyasi bağımsızlığını daha da güçlendirir.

Ülkelerin uluslararası rekabet gücüne yönelik yapılan çalışmalara dikkat edersek, ülkelerin uluslararası ekonomik faaliyetlerinde temel rekabet gücünü etkileyen faktörlerin, sahip oldukları üretim faktörlerinden etkilendiğini görürüz. Michael Porter tarafından geliştirilen "Elmas Modeli" bu görüşü doğrulamakla kalmayıp klasik yaklaşıma bazı eklemeler yaparak ülkenin rekabet gücünün dört ana ve iki dolaylı faktöre dayandığını savunmuştur. Dolayısıyla Porter'ın görüşlerine göre, uluslararası rekabet gücünün artırılması için ülkenin gerekli üretim faktörlerinin yanı sıra yenilikçi, eğitilmiş, yetenekli ve nitelikli işgücüne ve kaliteli altyapıya sahip olması gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen tüm faktörleri genelleyerek şu sonuca varabiliriz: Bir ülkenin uluslararası rekabet gücünü sağlamak ve aynı zamanda ekonomik kalkınmaya ulaşmak için bilimsel yeniliklere ve yüksek vasıflı işgücüne gerçekten ihtiyaç vardır. Bu nedenle makale, Azerbaycan'da eğitimin ekonomik kalkınma üzerinde olan etkilerini araştırmak amacıyla ortaya konulmuştur.

2. Literatür taraması

Dünyanın farklı ülkelerinde birçok araştırmacı tarafından eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleme ve çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda belirtilmiştir. Gövdeli (2016) tarafından yürütülen araştırmada, Türkiye'de 1923-2014 yılları arasında eğitim ve ekonomik gelişme arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Araştırmada Maki eşbütünleşme, FMOLS, Hacker ve Hatemi Bootstrap nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, eğitim göstergeleri ile ekonomik gelişme arasında uzun vadeli bir ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Körpücü ve Sarıtaş (2017) tarafından yapılan araştırmada 1980-2013 dönemi için Türkiye'de eğitim ile ekonomik kalkınma arasındaki bağımlılık analiz edilmiştir. Araştırma metodolojisi ARDL, Johansen, DOLS, Toda-Yamamoto testlerinden oluşmuştur. Araştırmanın sonucu, uzun vadeli dönemde eğitim değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermiştir. Toda-Yamamoto yaklaşımının sonucu ise "eğitim, ekonomik büyümenin Granger nedenidir" şeklinde olmuştur.

Çalışkan ve Karabacak (2013) tarafından yapılan bir araştırmada, Türkiye'de 1923-2011 yılları arasında eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırmada Johansen

eşbütünleşme testi kullanılarak, yapılan deneysel araştırma sonucunda Türkiye'de eğitimde gerçekleşen gelişmelerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği bulunmuştur. Böylece ön lisans öğrenci sayısındaki %1'lik artışın GSYH'yi %0,2 oranında artırabileceği, üniversite öğrenci sayısındaki %1'lik artışın da GSYH'yi %3 oranında artırabileceği tespit edildi.

Eğitim ve ekonomik büyümeyi inceleyen daha kapsamlı bir araştırma grubu **Tablo 1'de** listelenmiştir.

Yazar	Ülke, araştırma dönemi	Yöntem	Sonuç
Aka və Dumont (2008)	ABD, 1930-1965	VAR analizi	Ekonomik büyüme ile eğitim arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu bilinmektedir.
Baldacci (2008)	118 GOÜ, 1971-2000	Panel analiz	Eğitim ve sağlık maliyetlerinin eğitim düzeyi ve insan sağlığı üzerinde olumlu etkisi olduğu ve bu etkinin ekonomik kalkınmada olumlu rol oynadığı tespit edilmiştir.
Erdoğan ve Yıldırım (2009)	Türkiye 1983-2005	ARDL yöntemi	İlkokul, ortaokul, meslek liselerinde öğretmen-öğrenci oranı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca lise ve üniversite düzeyinde eğitime erişim düzeyi ve eğitimin maliyetinin ekonomik büyüme ile negatif ilişkili olduğu gözlemlenmiştir.
Eriçok ve Yılandı (2013)	Türkiye 1968-2005	ARDL yöntemi	Eğitim maliyetlerinin ekonomik büyüme üzerinde kısa vadeli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.
Kızılkaya ve Koçak (2014)	11 OECD ülkesi, 1990-2009	Panel eşbütünleşme ilişkisi	Eğitim maliyetlerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu bilinmektedir.

Terzi ve Yurtkuran (2016)	Türkiye 1950-2012	-Sims ve Toda Yamamoto Nedensellik Analizleri - Varyans Ayrıştırma Testleri -Etki Tepki Fonksiyonları	Ekonomik büyümeden üniversite mezunu öğrenci sayısına doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi gözlenirken, lise ve kolej mezunu sayısından ekonomik büyümeye doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Barro (1999)	100 ülke, 1960-1995	panel regresyon, korelasyon analizi	Ön lisans ve lisans erkek öğrenci sayısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Böylece eğitim seviyesindeki %1 artış, ekonomik büyümeyi pozitif yönde %0,44 oranında artırmaktadır.
Pata (2020)	Türkiye, 1960-2018	Fourier-Shin eşbütünleşme, DOLS	Teknik meslek lisesi ve üniversite mezunlarının sayısı ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Üniversite mezunlarının artmasının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ancak lise mezunlarının artmasının ekonomik büyüme üzerinde düşük bir katsayıya sahip olduğu tespit edilmiştir.

3. Veri seti, model ve metodoloji

3.1. Veri seti

Makalede, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 1994-2019 yılları arasındaki eğitim düzeyi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada kullanılan ekonomik büyüme, Azerbaycanda nüfusun kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) hacmi olarak tanımlanırken, eğitim düzeyi için ise lisans ve ön lisans öğrenci sayısı gibi iki göstere dikkate alınmıştır. Veriler yıllık göstergelere dayanmaktadır; kişi başına düşen GSYİH hacmi Dünya Bankası verilerine dayalı olarak, eğitimle ilgili göstergeler ise Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi'nin verilerine dayalı olarak elde edilmiştir. Ayrıca belirtmelidir ki, modelde her üç zaman serisinin logaritmik formları kullanılmıştır.

$$\log\_GDPPC_t = \beta_0 + \beta_1 \log\_UNIS + \beta_2 \log\_COLGS + \varepsilon_t$$

Değişkenlerin açıklaması aşağıdaki gibidir:

GDPPC – kişi başına düşen GSYİH hacmi;

UNIS – üniversitelerde okuyan lisans öğrenciler;

COLGS – yüksekokullarında okuyan ön lisans öğrenciler;

ε_t – hatalar.

Tablo 1'de modelde yer alan GDPPC, UNIS ve COLGS değişkenlerinin açıklamaları ve bazı tanımlayıcı istatistikleri gösterilmektedir.

Tablo 1. Açıklamalar ve tanımlayıcı istatistikler			
	LN_GDPPC	LN_UNIS	LN_COLGS
Mean	7.4654198	11.7881	10.79039
Median	7.9018334	11.7767	10.87184
Maximum	9.0081976	12.1423	11.05521
Minimum	3.8984323	11.3981	10.32203
Std. Dev.	1.3700713	0.19006	0.205197

LN_GDPPC

Skewness	-0.687069	0.117179	0.994859
Kurtosis	2.6630778	2.36352	2.679447
Jarque-Bera	2.1685865	0.49835	4.400207
Probability	0.3381411	0.77944	0.110792
Sum	194.10096	306.492	280.5501
Sum Sq. Dev.	46.927356	0.90309	1.052650
Observations	26	26	26

LN_COLGS

LN_UNIS

Kaynak: Yazarın hesaplaması

3.2 Ekonometrik yöntem

Araştırmada ekonomik gelişme ile eğitim arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla ilk olarak birim kök testleri yardımıyla zaman serilerinde durağanlık testi yapılmıştır. Her üç değişkenin de birinci farkta durağan olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda her iki değişkenin durağanlık dereceleri eşit olduğundan aralarındaki eşbütünleşme ilişkisi Johansen testi kullanılarak kontrol edilmiştir. Daha sonra bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki uzun dönem etkisini belirlemek için Kanonik Eşbütünleşik Regresyon (CCR) yöntemi uygulanmıştır.

4. Ampirik bulgular

4.1 Birim kök testi sonuçları

Seri durağanlık testleri birim kök testleri kullanılarak gerçekleştirilir. Durağanlık, bir serinin ortalamasının, varyansının ve kovaryansının zaman içinde değişmediği durumu ifade eder. (Gujarati, 2011, s. 125-127). Çalışmada GDPPC, UNIS ve COLGS değişkenlerinin durağanlık testi Augmented Dickey Fuller (ADF; 1979, 1981) testi ile kontrol edilmiştir.

Tablo 2. “Genişletilmiş Dickey Fuller” durağanlık testi sonuçları

Değişkenler	kritik değer			T-stat	Prob.
	1%	5%	10%		
Log_GDPPC	-4.394309	-3.612199	-3.243079	-0.47503	0.9776
$\Delta \log\_GDPPC$	-3.737853	-2.991878	-2.635542	-10.9742	0.0000
Log_UNIS	-4.498307	-3.658446	-3.268973	-0.784591	0.9502
$\Delta \log\_UNIS$	-3.752946	-2.998064	-2.638752	-6.320092	0.0000

Log_COLGS	-4.394309	-3.612199	-3.243079	-1.881283	0.6328
$\Delta \log\_COLGS$	-3.737853	-2.991878	-2.635542	-3.099346	0.0401
Kaynak: Yazarın hesaplaması					

Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) birim kök testine göre sıfır hipotezi (H_0), serinin birim kök içerdiğini ve durağan olmadığını göstermektedir. Alternatif hipotez (H_1), serinin birim kök içermediğini, dolayısıyla serinin durağan olduğunu göstermektedir. Tablo 2'de belirtilen ADF testi sonuçlarına dayanarak, zaman serisinin ($I(0)$) düzeyindeki t istatistiğinin mutlak değerinin kritik değerden küçük olması nedeniyle, H_0 hipotezi reddedilemez, yani GDPPC, UNIS ve COLGS serileri %5 anlamlılık seviyyesinde durağan değildir. Bu durumda çalışmada zaman serisinin birinci farkı alınmış ve yukarıda belirtilen testler yeniden uygulanmıştır. Birinci farkı alınmış serilere uygulanan ADF testi sonuçlarına göre t istatistiğinin mutlak değerinin kritik değerden büyük olması nedeniyle H_0 hipotezinin reddedildiğini ve H_1 hipotezinin kabul edildiğini söyleyebiliriz. GDPPC, UNIS ve COLGS serileri birinci farktan ($I(1)$) %5 anlamlılık düzeyinde durağandır.

ADF birim kök testi sonuçlarına göre serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığı yani serilerin birim kök içerdiği gözlemlenmiştir. Bu nedenle her serinin birinci farkı elde edilmiş, birinci fark alınarak yapılan birim kök testleri sonucunda değişkenlerin durağan olduğu görülmüştür. Bir sonraki adımda vektör otoregresyon modeli (VAR) oluşturularak uygun gecikme sayısı belirlenecek ve ardından Johansen eşbütünleşme testi uygulanacaktır.

4.2 VAR modeli

Değişkenler üzerinde eşbütünleşme testi yapılacağı için değişkenlerin düzey değerleri ($I(0)$) kullanılarak VAR modeli oluşturulacak ve daha sonra uygun gecikme sayısı belirlenecektir. Sims (1980) tarafından geliştirilen VAR modeli, içsel ve dışsal değişkenler arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak bağımlı değişkenlerin gecikmeli değerlerini modelde açıklayıcı değişkenler olarak

kullanarak geleceğe yönelik güçlü tahminler yapılmasına olanak sağlamaktadır. Y_t ve X_t serileri göz önüne alındığında VAR modeli şu şekilde tanımlanır:

$$Y_t = \alpha + \sum_{j=1}^m Y_{t-j} + \sum_{j=1}^m X_{t-j} + \varepsilon_{1t}$$

$$X_t = \alpha + \sum_{j=1}^m Y_{t-j} + \sum_{j=1}^m X_{t-j} + \varepsilon_{2t}$$

Burada ε_{1t} ve ε_{2t} hataları, m ise uygun gecikme uzunluğunu temsil etmektedir. Y 'nin gecikmeli değerleri X değişkenini, X 'in gecikmeli değerleri ise Y değişkenini etkiler. Modeli tanıttıktan sonra uygun gecikme sayısını belirleyebiliriz.

Tablo 4. Uygun gecikme sayısının belirlenmesi						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	14.80511	NA	7.19e-05	-1.026531	-0.878423	-0.989283
1	105.8646	150.4462	5.79e-08	-8.162143	-7.569712*	-8.013148
2	112.1275	8.713568	7.71e-08	-8.924133*	-6.887377	-7.663392
3	128.8389	18.89116*	4.47e-08*	-8.594690	-7.113610	-8.222203*

Kaynak: Yazarın hesaplaması

Tablo 4'ten görüleceği üzere, değiştirilmiş Schwarz bilgi kriterine (SC) göre uygun gecikme sayısı 1, Akaike bilgi kriterine (AIC) göre uygun gecikme sayısı 2 ve Lagrange çarpan testi (LR) ve Son tahmin hatası (FPE), Hannan-Quinn (HQ) bilgilerine göre uygun gecikme sayısı 3 olarak gösterilmektedir. Uygun gecikme sayısının 1 ve 3 olduğu modelin kalıntılarında değişen varyans ve normal dağılımın olmaması gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle AIC kriterine göre uygun gecikme sayısı 2 olarak alınmıştır. Daha sonra modelin durağan ve istikrarlı olup olmaması, aynı zamanda modelde otokorelasyon, değişen varyans ve normal dağılımla ilgili testler yapılmıştır.

Şekil 2. AR Karakteristik Polinomun Ters Kökenleri							
Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial	<table> <tr> <th>Root</th><th>Modulus</th></tr> <tr> <td>0.999506</td><td>0.999506</td></tr> <tr> <td>0.708137 - 0.241369i</td><td>0.748142</td></tr> </table>	Root	Modulus	0.999506	0.999506	0.708137 - 0.241369i	0.748142
Root	Modulus						
0.999506	0.999506						
0.708137 - 0.241369i	0.748142						

	0.708137 + 0.241369i	0.748142
	0.539530	0.539530
	0.322660	0.322660
	0.065802	0.065802
Kaynak: Yazarın hesaplaması		

VAR modelinin istikrarlılığının sağlanması için AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki konumu dikkate alınmıştır. Bütün köklerin birim çemberin içerisinde yer alması VAR sürecinin durağan olduğunu göstermektedir. AR karakteristik polinomunun ters köklerine bakıldığında ters köklerin hiçbirinin birim çemberin dışında kalmadığı, modelin durağan ve istikrarlı bir model olduğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 5. Otokorelasyon LM testi sonuçları						
Lag	LRE* stat	df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	8.802089	9	0.4557	1.002068	(9, 29.4)	0.4602

2	10.12599	9	0.3404	1.177384	(9, 29.4)	0.3450
3	5.375031	9	0.8005	0.579734	(9, 29.4)	0.8027
Kaynak: Yazarın hesaplaması						

Tahmin edilen VAR modelinin kalıntıları arasındaki otokorelasyon, Lagrange Çarpanları (LM) testi kullanılarak test edildi. **Tablo 5'ten** görülebileceği gibi 3 gecikmeye kadar %5 anlamlılık düzeyinde otokorelasyonun bulunmadığına ilişkin H0 hipotezi reddedilemez, yani kalıntılar arasında otokorelasyon yoktur.

Tablo 6. Heteroskedastik (değişen varyans) testi		
Joint test:		
Chi-sq	df	Prob.
78.82485	72	0.2720

Kaynak: Yazarın hesaplaması

Tablo 6'ya göre modelin kalıntıları homoskedastik olduğuna ilişkin H0 hipotezi reddedilemediğinden modelde değişen varyans sorunu bulunmamaktadır.

Tablo 7. Jarque-Bera normallik testi

Component	Jarque-Bera	df	Prob.
1	1.235233	2	0.5392
2	0.901368	2	0.6372
3	0.382635	2	0.8259
Joint	2.519235	6	0.8663

Kaynak: Yazarın hesaplaması

Tablo 7'de verildiği üzere VAR modeli için Jarque-Bera test istatistiğinin değeri 2,519235 ($p=0,8663$) olarak hesaplanmıştır. $P>0.05$ olması modelin kalıntılarının normal dağılımını kabul etmektedir.

4.3 Johansen Eşbütünleşme testi

Azerbaycan'da 1994-2019 yılları arasında lisans ve ön lisans öğretimi gören öğrencilerin, kişi başına düşen GSYİH hacmi değişkenleri üzerinde yapılan birim kök testleri sonucunda değişkenlerin I(1) durağan olduğu tespit edilmiştir. Aynı derecede durağan olan ve ikiden fazla zaman serisine uygulanabilen Johansen eşbütünleşme analizi ile seriler arasındaki uzun dönemli ilişki hakkında bilgi edinmek mümkündür. Johansen eşbütünleşme testinin sonucu **tablo 8'de** verilmektedir.

Tablo 8. Johansen eşbütünleşme testi							
Hipotezde ileri sürülen eşbütünleşme denklemlerinin sayısı	Özdeğer istatistiği	İz (Trace) İstatistiği	Kritik değer (%5)	Prob.	En Büyük Öz Değer (MaxEigenvalue) istatistiği	Kritik değer (%5)	Prob.
$r = 0$	0.771475	52.50009	35.19275	0.0003	33.95052	22.29962	0.0008
$r \leq 1$	0.467996	18.54957	20.26184	0.0845	14.51538	15.8921	0.0812
$r \leq 2$	0.160878	4.03419	9.164546	0.4071	4.03419	9.164546	0.4071
Trace test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level							
Max-eigenvalue test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level							
Kaynak: Yazarın hesaplaması							

Johansen eşbütünleşme testinde $r=0$, $r \leq 1$, $r \leq 2$ hipotezleri sırasıyla eş bütünleşmenin bulunmadığı, en fazla bir eş bütünleşme ilişkisinin olduğu ve en fazla iki eş bütünleşme ilişkisinin olduğu hipotezler şeklindedir. **Tablo 8** sonuçlarına göre İz istatistiğinin değerinin kritik değerden büyük olması ve Max-Eigen değerinin kritik değerden büyük olması nedeniyle H_0 hipotezinin reddedildiğini söyleyebiliriz. Başka bir deyişle eşbütünleşme testi sonucu değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Yani uzun dönemde değişkenler arasında bir denge ilişkisi vardır.

4.4. CCR – uzun dönem tahmin sonuçlarının analizi

Eşbütünleşme testi sonucunda bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin uzun dönemde nasıl olduğunu belirlemek amacıyla, araştırmada Kanonik Eşbütünleşik Regresyon (CCR) yöntemi kullanıldı.

Tablo 9. Uzun dönem ilişkinin tahmin sonuçları		
	CCR	
Serbest değişken	katsayı	Prob.
LN_UNIS	4.742405	0.0003*
LN_COLGS	1.728287	0.0746***
Kaynak: Yazarın hesaplaması Not: Bağımlı değişken LN_GDPPC. *, ** ve *** sıfır hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde reddedildiğini göstermektedir.		

Tablo 9’da belirtilen uzun dönem denkleminin katsayıları teorik olarak beklendiği gibi pozitif çıkmıştır. Lisans öğrencileri sayısını gösteren değişkenin katsayısının %1 seviyesinde, ön lisans öğrenci sayısını gösteren değişkenin katsayısının ise %10 düzeyinde istatistiksel olarak önemli olduğu bulunmuştur. Analiz sonucunda diğer değişkenlerin sabit kalması durumunda UNIS ve COLGS değişkenlerinin GDPPC üzerindeki etkisinin şu şekilde olacaktır:

- UNIS'teki %1'lik artış veya azalma, GDPPC'yi %4,74 oranında artırabilir veya azaltabilir;
- COLGS'deki %1'lik artış veya azalma, GDPPC'yi %1,72 oranında artırabilir veya azaltabilir.

5. Sonuç

Makalede, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde lisans ve ön lisans eğitimi alan öğrencilerin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yapılan Johansen eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında uzun vadeli ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin bilinmesinin ardından Kanonik Eşbütünleşik Regresyon (CCR) yöntemi ile uzun vadeli ilişkinin katsayıları tespit edilmiştir.

CCR yöntemiyle elde edilen ilk sonuca göre üniversite öğrencisi sayısındaki %1'lik artışın ekonomik büyümeyi %4,74 artırdığını söyleyebiliriz. Bu sonuç, Azerbaycan'da yükseköğretim sisteminin ekonomik kalkınmada özel bir role sahip olduğunu doğrulamaktadır. Yüksek öğrenimin ekonomik kalkınma üzerindeki olumlu etkileri göz önüne alındığında, Azerbaycan'da bu alanda ek destekleyici önlemlerin uygulanmasının ülke açısından önem taşıdığını söyleyebiliriz.

CCR yöntemi ile elde edilen ikinci sonuç, ön lisans eğitimi alan öğrenci sayısındaki %1'lik artışın ekonomik büyümeyi %1,72 artırdığını göstermektedir. Bu göstergenin biraz düşük olması ve katsayının yalnız %10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olması, ön lisans eğitiminin ekonomik kalkınmaya etkisinin düşük olduğunu göstermektedir. Bunun temel nedenlerinden biri olarak işgücü piyasasında ön lisans mezunu kişilere göre üniversite mezunlarının daha çok tercih edilmesidir. Konuya daha pragmatik ve rasyonel açıdan bakarsak işverenlerin bu adımı bir bakıma anlaşılabilir. Çünkü Azerbaycanda ön lisans meslek bölümlerinin hemen hemen aynı üniversitelerde de mevcuttur. Bu nedenle işverenler, üniversite eğitime sahip adaylara daha fazla önem veriyor. Ancak, belirli mesleklere yönelik eğitimin sadece yüksekokullarda yapılsaydı, doğal olarak bahsettiğimiz ön lisans mezunlarına işçi piyasasında doğal bir ihtiyaç yaranacak ve böylece ön lisans eğitiminin ekonomik büyümede özel bir ağırlığa sahip olacaktır.

Elde edilen sonuçlara dayanarak aşağıdaki önerileri ortaya koyduk. Yapılan araştırmalar sonucunda eğitimin ekonomik kalkınma üzerindeki olumlu etkilerinin kanıtlanması, devletin eğitime yönelik ek teşvik edici tedbirleri almasını zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan'da lisans ve ön lisans eğitiminin tamamen ücretsiz olması, ülkede ekonomik kalkınmanın sağlanmasına özel katkı sağlayabilir. Aynı zamanda, işgücü piyasasında eksik olan uzmanlıklara yönelik eğitim programlarının devlet tarafından finanse edilmesi de bu yönde yararlı olabilir.

6. Kaynaklar

- Aka, B. F. & J. C. Dumont (2008). Health, Education and Economic Growth: Testing for Long Run Relationships and Causal Links. *Applied Econometrics and International Development*, 8(2), 101-113.
- Baldacci, E., Clements, B., Gupta, S. & Cui, Q. (2008). Social Spending, Human Capital, and Growth in Developing Countries. *World Development*, 36(8), 1317-1341.
- Barro, R. J. (1999), "Education and Economic Growth", <http://www.oecd.org/dataoecd/5/49/1825455.pdf>. [Erişim Tarihi: 06.06.2015].
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M., & Meçik, O. (2013). Türkiye'de eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi: 1923-2011 (Kantitatif bir yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- Erdoğan, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Türkiye'de Eğitim – İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 11-22.
- Eriçok, R. E. ve Yılandı, V. (2013). Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1), 87-101.
- Gövdeli, T. (2016). Türkiye'de eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi: yapısal kırılmalı birim kök ve eşbütünlük analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 223-238.
- IIASA (2008) Economic Growth in Developing Countries: Education Proves Key, Policy Brief <http://www.iiasa.ac.at/web/home/resources/publications/IIASAPolicyBriefs/pb03-web.pdf>

Kızılkaya, O. ve Koçak, E. (2014). Kamu Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 6(1), 17-32.

Köprücü, Y., & Sarıtaş, T. (2017). Türkiye’de eğitim ve ekonomik Büyüme: eşbütünleşme yaklaşımı. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 77-89.

Pata, U. K. (2020). Türkiye’de eğitim ve Ekonomik büyüme ilişkisi: Fourier eşbütünleşme testi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 175-190.

Terzi, H., & Yurtkuran, S. (2016). Türkiye’de eğitim ve iktisadi büyüme ilişkisi: sims ve toda-yamamoto nedensellik analizleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(2), 7-24.

UNESCO (2012) UNESCO Global Monitoring Report
<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002180/218003e.pdf>

Türkiye'deki Suriyeli Göçmenlerin Demokrasi Algısı: Gaziantep Örneği

Merve Kevser Polat²⁴⁹

Özet

Tunus'ta 2010 yılında başlayan isyan dalgası, domino etkisiyle [Mısır](#), [Yemen](#), [Cezayir](#) ve [Ürdün](#)'e sıçramıştır. Halkın değişim talepleri ve ayaklanmaları bir süre sonra Suriye'yi de etkisi altına almıştır. Yıllarca evrensel insan haklarından mahrum bırakılarak yaşayan, siyasi krizler ve zorlu ekonomik şartlar altında, otoriter bir rejim tarafından yönetilen Suriye halkı mevcut sisteme karşı ayaklanmıştır. Çıkan ayaklanma sonucu iç savaş başlamış ve Suriye savaş alanı haline gelmiştir. Arap Baharı ve beraberinde gerçekleşen Suriye iç savaşı sonrasında Suriyeliler; Türkiye, Ürdün, Lübnan, Irak, Mısır gibi komşu ülkeler başta olmak üzere birçok ülkeye göç etmişlerdir. Türkiye, 13 Temmuz 2023 tarihi itibarıyla 3.329.516 Suriyeli göçmene ev sahipliği yapmaktadır. 436.757 kişi ile en çok Suriyeli göçmen nüfusu barındıran ikinci il, sınır illerin en büyüğü ve imkanlar açısından çeşitlilik sunabilen; Gaziantep'tir. Olası bir seçimde oy kullanma hakkına sahip Suriye asıllı Türk vatandaşı sayısı ise 130.914'tür. Bu bağlamda Türkiye'ye göç eden ve Gaziantep'te ikamet eden Suriyelilerin demokrasiye olan bakışları ve bilgileri merak uyandırmaktadır.

Yürütülen bu çalışmada, fiziki bir hareketliliğin yanı sıra sosyokültürel bir yeniden inşa sürecine işaret eden göç ve demokrasi kavramlarından bahsedilmiştir. Gaziantep'te yaşayan Suriyeli göçmenlerin demokrasi algısı üzerinde durulmuştur. Çalışmada, literatür taraması ve olgubilim deseniyle tasarlanan nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın evrenini: Gaziantep İl'inde yaşayan Suriyeli göçmenler oluşturmuştur. Belirlenen evren bağlamında kartopu örneklem metodu kullanılarak katılımcılar ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Saha çalışmasının veri toplama aracı olan görüşme formu ile elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile derinlemesine analiz edilmiştir. Yapılan bu çalışmanın temel amacı: Gaziantep'teki Suriyeli göçmenlerin demokrasi algısını tespit etmektir. Araştırmanın sonucunda ise evreni oluşturan Suriyeli göçmenlerin, demokrasi algılarının gelişmediği veya ülkelerinde var olan yönetim biçimi ile bilinçli bir şekilde gelişmesinin engellendiği, sahip oldukları hak ve özgürlüklerin tamamının bilincinde olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Suriyeli Göçmen, Demokrasi Algısı, Mülakat

Abstract

The wave of rebellion that started in Tunisia in 2010 spread to Egypt, Yemen, Algeria and Jordan with a domino effect. After a while, the people's demands for change and uprisings affected Syria as well. The Syrian people, who lived deprived of universal human rights for years, were governed by an authoritarian regime, under political crises and difficult economic conditions, rebelled against the current system. As a result of the uprising, civil war started and Syria became a battlefield. After the Arab Spring and the accompanying Syrian civil war, Syrians; They immigrated to many countries, especially neighboring countries such as Turkey, Jordan, Lebanon, Iraq and Egypt. Turkey hosts 3,329,516 Syrian immigrants as of July 13, 2023. It is the second province with the largest Syrian immigrant population with 436,757 people, is the largest of the border provinces and can offer diversity in terms of opportunities; It is Gaziantep. The number of Turkish citizens of Syrian origin who

²⁴⁹ Sakarya Üniversitesi, SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
mervekevserpolat@outlook.com

have the right to vote in a possible election is 130,914. In this context, the views and knowledge of Syrians who immigrated to Turkey and reside in Gaziantep towards democracy arouse curiosity.

In this study, the concepts of migration and democracy, which point to a sociocultural reconstruction process as well as physical mobility, are mentioned. The focus was on the perception of democracy of Syrian immigrants living in Gaziantep. In the study, structured interview technique, which is one of the qualitative research methods designed with literature review and phenomenology pattern, was used. The universe of the study; It consists of Syrian immigrants living in Gaziantep Province. Interviews were conducted with the participants using the snowball sampling method within the context of the determined population. The data obtained from the interview form, which is the data collection tool of the field study, was analyzed in depth using the content analysis technique. The main purpose of this study is to determine the perception of democracy of Syrian immigrants in Gaziantep. As a result of the research, it was concluded that the Syrian immigrants who make up the universe have not developed their perception of democracy or have been prevented from developing consciously by the existing government style in their country, and that they are not aware of all the rights and freedoms they have.

Key Words: Migration, Syrian Immigrant, Perception of Democracy, Interview.

1. Giriş

Üniversite mezunu bir seyyar satıcı olan Tarık el-Tayyib Muhammed Buazizi, 17 Aralık 2010 yılında ruhsatsız sattığı sebzeler için polise rüşvet vermeyi reddederek polislerle tartışmaya başlayan ve ardından bu durumu kendini ateşe vererek protesto eden Tunuslu bir gençtir. Buazizi'nin fitilini ateşlediği halk ayaklanması 18 Aralık 2010 yılında başlamış ve adeta bir domino etkisi yaratarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika coğrafyasını çok kısa bir süre içerisinde etkisi altına almıştır. Ermenistan, İran, Arnavutluk gibi Arap ülkelerinden olmayan ülkelere bile küçük çaplı protestolar gözlenmiştir. Halk ayaklanmalarının bir ülkeden diğerine sıçrayışı oldukça hızlı ve kısa, nihayetlenmesi ise bir o kadar yavaş ve uzun bir süreci kapsamıştır. Buazizi, gerçekleştirdiği protestonun ardından kaldırıldığı hastanede 18 gün sonra, 4 Ocak 2011 yılında vefat etmiştir. Halk ayaklanmaları; Cezayir, Lübnan, Ürdün, Moritanya, Sudan, Umman, Yemen, Suudi Arabistan, Mısır, Suriye, Cibuti, Fas, Irak, Bahreyn, Libya, Kuveyt, Batı Sahra gibi birçok bölgede büyük/küçük protestolar, devrilen/yenilenen hükümetler, reformlar ve iç savaşlara, yoğun göç hareketliliğine ve birçok insanın ölümüne sebebiyet vermiştir. Bu halk hareketleri; 'Arap Baharı' ya da gelişen Bilgi İletişim Teknolojileri (BİT) sayesinde çift yönlü iletişimi mümkün kılan sosyal medya uygulamalarının yaygın kullanımından kaynaklı 'İnternet Devrimleri' olarak bilinmektedir.

Arap Baharı olarak literatürde yer bulan sosyal hareketin arka planına bakılacak olursa; halkın ve kurumların demokratik yönetim uygulamalarından yoksun kalmış olması, sürekli artma eğilimindeki enflasyon, eğitilmiş işsiz nüfusun niceliksel çokluğu, yönetim kademelerindeki yolsuzluk, bireysel hak ve özgürlüklerin kısıtlı olması, küreselleşmenin etkisi ile bölgedeki gençlerin bilgiye hızlı ulaşabilmeleri ve demokratik yönetimler ile kendi yönetim biçimlerini kıyaslamaları gibi birçok sebebin birbirini beslediği görülecektir. Arap Baharı alegorisi ile Orta Doğu halklarının istediği refah, özgürlük, demokratik yönetim, kalıcı barış meyvesini verememiştir. Meydanlarda sıkça '*ekmek, özgürlük ve sosyal adalet*' sloganları yankılansa da bugün hala siyasal istikrarsızlık, ülke içi karışıklık, yoksulluk ve antidemokratik yönetimler devam etmektedir. 2010 yılından günümüze kadar yaşamını yitiren insan sayısının 500.000'den fazla olduğu, bölgede isyan ve çatışmanın henüz sonlanmamış olmasından kaynaklı ise insanların hala yaşamlarını yitirdiği bilinmektedir. Binlerce insan yaşamını yitirirken milyonlarca evlerini, aidiyet kurduğu kentlerini yitirmiştir. Bu milyonlarca insan, sosyal birikimleri, aldıkları eğitim, edindikleri statü ya da ülkelerinde işledikleri suç ile yitirdiklerini yeniden kurmak, daha demokratik yönetilip insan haklarından yararlanabilecekleri, görece iyi durumdaki sınır komşusu oldukları ülkelere göç etmiştir. Arap Baharı ve sonrasında meydana gelen yoğun göçlerden

doğrudan veya dolaylı olarak birçok ülke etkilenmiştir. Hala devam etmekte olan insan hareketliliğinden en fazla etkilenen ve en çok göçmen nüfusa ev sahipliği yapan ülke: Türkiye’dir.

Dera’ da Beşar Esad rejimini devirmeyi hedefleyen Suriye’deki muhalifler, günümüze kadar süren silahlı isyana 15 Mart 2011 yılında başlamışlardır. Toplumsal sorunlar ve siyasal yozlaşmalar ile köklenip Arap Baharı ile filizlenen bu muhalif hareket sebebiyle tabiri caizse Suriye topraklarına yanlış gübreleme yapılmış ve toprağın PH’sı bozulmuştur. Analojiye devam edilecek olursa, aynı toprağı paylaşan ve bir çit ile birbirinden ayrılan bahçedeki bozulan toprak zamanla çitin diğer tarafındaki mikroorganizmalara da sirayet edecektir. Suriye’de yaşanan problemlerden kaynaklı meydana gelen göç dalgasından en çok etkilenen ülkenin Türkiye olmasının sebebi; Türkiye ile Suriye’nin sınır komşusu olması, bu sınırın iki ülke için de en uzun sınır hattı olma özelliğini taşıması gösterilebilir. Ek olarak; Suriye ile karşılaştırıldığında Türkiye’nin evrensel insan haklarına saygılı, demokratik bir hukuk devleti olarak kabul edilmesi, sağlık, konut, iş ve eğitim gibi imkanlara ulaşım ve daha pek çok farklı motivasyonlarla Suriyeliler ülkelerinden Türkiye’ye göç etmişlerdir.

Bu konunun, çalışmanın problematiği haline gelmesinin temel sebebi: Türkiye’de sayısal olarak en fazla Suriyeli göçmenin bulunduğu iller listesinde ilk sırada İstanbul, ikinci sırada Gaziantep; nüfusa oranla en çok Suriyeli göçmenin bulunduğu iller listesinde ise ilk sırada Suriye’nin sınır komşusu olan Kilis, ikinci sırada Gaziantep’in bulunmasıdır. Ek olarak, ülkelerinde antidemokratik sistem tarafından yönetilen Suriyeli göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri demokrasi algısıdır. Göçmenlerin bir kısmının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına sahip olmaları ve seçimlerde oy kullanma haklarını ifa etmeleri, bir kısmının vatandaşlığa geçiş sürecinde olması ve geriye kalanların da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmasa da kendilerine tanınan hakları kullanıyor olmaları ve toplumsal yaşamın bir parçası olmalarıdır.

Çalışmanın temel amacı: Gaziantep’te yaşayan Suriyeli göçmenlerin demokrasi algılarının, Türkiye’deki mevcut siyasal sistem hakkında ilgi ve bilgilerinin, siyasal katılımlarının, çok kültürlü yaşam pratiklerinin ölçülmesidir. Çalışmanın başlıca araştırma soruları: Gaziantep’te yaşayan Suriyeli göçmenlerin demokrasi algıları ve siyasal katılımları ne düzeydedir? Gaziantep’te yaşayan Suriyeli göçmenler kendilerini özgür hissediyorlar mı ve hak ve özgürlük bilinçleri ne düzeydedir? Çalışmanın evreni: Türkiye’deki Suriyeli göçmenler; örnekleme ise Gaziantep’te yaşayan Suriyeli göçmenlerdir. Araştırma soruları ve çalışmanın amacı doğrultusunda mülakat yöntemi ile Gaziantep’te yaşayan 20 Suriyeli göçmen çalışmaya dahil edilmiş ve sorulara verdikleri cevaplar derinlemesine analiz edilerek tasnif yoluna gidilmiştir. Katılımcılara yöneltilen görüşme formunda ilk olarak demografik sorulara yer verilmiştir. Ardından 31 adet soru aynı sırayla ve aynı anlama gelecek şekilde, doğru anlaşıldığı ve doğru cevaplandığı varsayılarak katılımcılara yöneltilmiştir.

Ön bilgilendirme ve okuma zemininin oluşturulması amacıyla: göç, göçmen, düzenli ve düzensiz göç, geçici koruma statüsü, siyasal davranış, siyasal katılım ve demokrasi kavramlarına yer verilecek ardından çalışmanın yöntemi açıklanarak bulgular, sonuç ve öneriler kısımları aktarılacaktır.

1.1. Göç Olgusu ve Temel Kavramlar

Göç, sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel boyutları dikkate alınmadan tamamıyla teknik bir tanımla: ‘Asıl yerinden, ulaşmak istenilen yere hareket’tir (Karpas, 2010, s. 71). Teknik tanımından ziyade daha çok sosyolojik açıdan dikkat çeken, kompleks ve çok boyutlu düşünülerek incelenmesi gereken göç olgusuna dair temel kavramlara bu başlık altında yer verilmiştir.

1.1.1. Göç ve Göçmen Kavramı

Modern dünyada, hızla artan ve bir coğrafi alandan diğerine bir devinim olan fizik hareketlilik göç olarak adlandırılır. Göçün; ekonomik, sağlıklı gıdaya ulaşım, iş imkanları, maddi yaşama standartlarının gelişimi, ırk ayrımı ve siyasal işkenceler, dini özgürlüklerin kullanımı, daha iyi eğitim olanakları gibi daha pek çok sebebi vardır ve oldukça karmaşıktır. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde,

göçün en önemli sonucu ise kültürün yayılmasıdır. Göç, coğrafi ve kültürel açıdan izole durumdaki kişiler ve gruplar arasında temasın ve iletişimin kurulmasını sağlar. Bu temasla davranış örüntülerinin takası, yeni fikirlerin ortaya çıkışı, kültürel zenginliğin yakalanması ve muhafaza edilmesi sağlanmaktadır. Kişiler arası bu değiş tokuş ve kaynaşma her zaman barışçıl bir ivme seyretmez. Sosyal homojenlik her zaman sağlanmayabilir (Fichter, 2004, s. 180-182). Göçlerin ne kadar derin ve devamlı etkilerinin olduğu ‘diaspora’ kavramıyla da anlaşılabilir. Göç kabul eden ülkelerde göçler, bir diaspora yaratabilir ve büyük siyasi gelişmelere, şiddet olaylarına neden olabilir (Karpat, 2010, s. 75). Küreselleşme ile birlikte mesafe kavramında yaşanan değişim gibi bireyler ve toplumlar açısından da değişim ve dönüşüm kaçınılmazdır ve kimi zaman sistemdeki tüm taşları yerinden oynatabilecek makro değişimler yaşanabilmektedir. Bazı değişiklikler var olagelen yapıları derinden etkileme gücüne haizdir (Şahin, 2013, 329-330). Etki gücü hem birey hem de varış noktasındaki toplum için yüksek olan kavramlardan biri de ‘göçmen’dir. Göçmen; gönüllü olarak veya zorunlu nedenlerden dolayı ülke içi veya uluslararası sınırı aşarak başka bir yere hareket eden kişi, aile ya da topluluk olarak tanımlanır (Yıldız: Göçmen, 2022).

1.1.2. Düzenli Göçmen ve Düzensiz Göçmen

Düzenli göçmen, bulundukları ülkeden bir başka ülkeye sınırlardan giriş, çıkış ve ülkelerde kalışı düzenleyen kanuna uygun olarak seyahat eden veya o ülkeye yerleşen kişiler olarak tanımlanır (Yıldız: Göçmen, 2022). Düzensiz göçmen ise göç ettiği ülkenin yasalarını ihlal ederek giriş/çıkış yapan, ülkede kalmak için yasal hakkı bulunmayan kişiler için kullanılır (Vardar, 2023).

1.1.3. Mülteci ve Sığınmacı Statüsü

6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nun 61’inci maddesinde tanımlanan ‘mülteci’ tanımına göre: *‘İrki, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşüncelerinden dolayı zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen yabancıya veya bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen vatansız kişiye statü belirleme işlemleri sonrasında verilen statü’yü ifade eder* (Göç İdaresi Başkanlığı, 2023). Sığınmacı ise, sığınma talebi işleme alınmamış, mültecilik başvurusu henüz sonuçlanmamış kişidir (UNHCR, 2023).

1.1.4. Geçici Koruma Statüsü

Geçici Koruma statüsü YUKK’un 91’inci maddesine göre; *‘kitlel olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına gelen ve uluslararası koruma talebi bireysel olarak değerlendirmeye alınamayan yabancıların uluslararası koruma ihtiyacının sağlanması için acil çözümler bulmak üzere geliştirilen korumayı ifade etmektedir. İçerik olarak ülke topraklarına serbest olarak kabul, geri gönderilmeme ilkesine riayet ve temel ihtiyaçların karşılanması unsurlarından oluşmaktadır’* (Çiçekli’den aktaran Nurdoğan ve Öztürk s. 1166). Suriye’den Türkiye’ye gelen insanların dahil oldukları statü; geçici koruma statüsüdür.

1.2. Demokrasi Olgusu ve Temel Kavramlar

Demokrasi; eski Yunanca ‘halk’ anlamına gelen demos ve ‘yönetmek/otorite’ anlamına gelen kratein/kratos sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur ve bu anlamıyla ‘halkın yönetimi’ anlamına gelmektedir. Bu kavram, Abraham Lincoln’ün ifadesiyle ‘halkın, halk tarafından, halk için yönetimi’dir (Tekin: Demokrasi, 2022). Çoğunluğun iktidarını kontrol altına alarak, azınlıkların hak ve menfaatlerini koruyan demokrasinin temel özelliklerinden biri siyasi eşitliktir. Siyasi eşitlik; siyasi gücün olabildiğince geniş ve eşit şekilde dağıtılmasıdır (Heywood, 2013, s. 102-103). Demokrasiye

bireysel mânada yaklaşıldığında da siyasal, davranış, siyasal katılım gibi toplumsallaşmayla ilgili kavramlar ön plana çıkmaktadır.

1.2.1. Devletin Temel Unsurları

Devlet, siyasal kuruluşların en geniş, en gelişmiş ve en iyi örgütlenmiş olanıdır (Daver, 1975, s. 154). Büyük küçük birçok kuruluş ve örgüt devletin alt kümesidir denilebilir. Öztekin'in (2010) işaret ettiği gibi, belirli bir toprak parçası ile sınırlanan ve bu sınırlar içinde kalan her şey üzerinde meşru otoriteye ve yaptırım gücüne sahip, en büyük tüzel kişilik devlettir. Devleti oluşturan temel öğeler; beşeri unsuru olan insan topluluğu, egemenlik alanı olan ülke ve hükümet/siyasi örgütlenmedir. Her devlet, sahip olduğu egemenliği kullanmak için birçok kurum ve organa yer vermektedir. Soyut bir kavram olan devletin, sahip olduğu egemenliği fiilen kullanmak üzere görev, yetki ve sorumlulukları aralarında iş bölümü yapmış, belirlenmiş somut organları olmalıdır (Türküne, 2007, s. 148).

Devletin yetkisini kullanacak kişilerin; önceden belirlenmiş bazı kurallar içinde hareket etmeleri, keyfi uygulamalarda bulunmamaları ve yetkilerinin sınırlandırılması hukuk normları ile sağlanır. Hukuk devletinde siyasi iktidarların eylemleri hukuk kurallarıyla sınırlandırılmıştır. Anayasa ve yasalar, gelenekler, sendika, dernek ve uluslararası örgütler tarafından da bu sınırlar korunmaktadır. Aynı zamanda bireyler için de başta ülkenin anayasası olmak üzere, yasal ve diğer yönetsel kurallarla sınırlar çizilmiş ve özgürlükler tanımlanmıştır. Her toplumun sınırları birbirinden ayrıdır. Herhangi bir devletin vatandaşlarına sağladığı haklar toplamı 'kamu özgürlükleri' iken tüm insanların sahip olmaları gereken 'ideal' haklar, insan haklarıdır. Bu haklar kısaca; başta yaşama hakkı olmak üzere, düşünce, haberleşme, yerleşme, eğitim, seyahat, çalışma vb. haklardır (Öztekin, 2010). Hukuk kuralları ile toplumun her bir üyesi diğer başka bireylerden korunur, hak ve özgürlükleri muhafaza edilir. Genellikle bağlayıcı olduğu kabul edilen hukuk; siyasi bir topluluğa uygulanan aleni ve zorla uygulama kabiliyetine sahip kurallar dizisidir (Heywood, 2013, s. 386).

1.2.2. Siyasal Davranış ve Siyasal Katılım Kavramları

Davranış: İnsanların ve toplumların, toplumsal olay karşısında gösterdikleri reaksiyon ve aldıkları tavır olarak tanımlanabilmektedir. Siyasal davranış ise; insanlar, toplumlar ve örgütlerin siyasal olaylar karşısında reaksiyonel olarak gösterdikleri siyasal katılım ve aldıkları tavırlardır. Siyasal katılım çeşitleri, ölçüleri ve yoğunlukları çeşitlenmektedir (Öztekin, 2010, s. 244).

Gerekli hazırlıkları yaparak belirli siyasal rolleri oynayacak donanıma sahip olan bireylerin siyasal sürece, eylemde bulunarak ve siyasal bir rol üstlenerek sunacağı katkılara siyasal katılım denir (Dursun, 2008, s. 233). Bir partiye ait rozet taşıyıp sticker kullanmaktan seçimlerde aday olmaya kadar uzanan geniş spektrumlu faaliyetler bütününe işaret eden bir kavramdır.

İnsan, tüm diğer canlılardan ayrılır. Bir birim ve bireydir. Fakat bu farklılık ve teklik onun tek bir bakış açısından incelenmesi gerektiğine işaret etmez, pek çok görünümünden incelenme ihtiyacını içinde barındırır. Tek ve ayrı bir varlık olduğu kadar kompleks ve birleşik bir varlıktır da (Fichter, 2004, s. 22). İnsan, sosyal bir varlıktır bu sebeple insanın siyasal olana/alana katılımını ifade eden siyasal katılım kavramı üzerinde sosyo-ekonomik etkenlerin rolü oldukça önemlidir. Bizler, yaşamımız boyunca etrafımızdaki toplumun; normlarından, stereotipik davranışlarından, statülerinden, kültürel kodlarından etkileniriz. Siyasal katılımı etkileyen sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel faktörler arasında: yaş, cinsiyet, aile, meslek, eğitim durumu, gelir düzeyi, yerleşim yerleri, din ve etnisite, kitle iletişim araçlarına erişim, siyasal kaynaklar, dahil olunan dernek veya örgütler, rol ve sosyal statüler, olumlu/olumsuz psikolojik faktörler, siyasal/hukuki faktörler, iletişim faktörleri bulunmaktadır (Polat, 2022, s. 39-48).

Siyasal katılım yoğunluğunun hiyerarşik sıralamasını Milbrath (1965), Şekil-1'deki gibi göstermektedir; tablo, en altta siyasal olaylara karşı ilgisiz olanlardan en üstte, siyasal olaylara en yoğun katılım gösterenlere doğru ilerlemektedir.

Şekil 1. Siyasi Katılım Hiyerarşisi

	Lider
	Aday olmak
	Siyasi fon talep etmek
Gladatör Faaliyetleri	Bir grup toplantısına katılmak
	Bir siyasi partide aktif üye olmak
	Siyasi kampanyaya zaman ayırmak
Geçiş Faaliyetleri	Siyasi bir toplantıya veya mitinge katılmak
	Bir aday veya partiye maddi katkıda bulunmak
	Bir kamu görevlisi veya siyasi liderle iletişim kurmak
Seyirci Faaliyetleri	Araca veya bir eşyaya çıkartma yapıştırmak
	Bir başkasını oy kullanmaya ikna etmeye çalışmak
	Siyasi tartışma başlatma
	Seçimlerde oy kullanma
	Kendini politik uyaranlara maruz bırakmak
	Kayıtsızlar (Apatetikler)

Siyasal katılım 'halk egemenliği' kavramının yaygınlaşması ve meşruluğun ölçütü haline gelmesiyle gelişmiştir. Günümüzde bir rejimin demokratikliği, halka tanıdığı siyasal katılım olanakları, yaygınlığı ve etkinliği ile ölçülür olmuştur. Siyasal katılım, toplumun çeşitli kesimlerine temsil olanağı sağlayarak toplumda bir denge ve uzlaşi zemini sağlamaktadır (Kışlalı, 2010, s. 220).

2. Yöntem

Bu çalışma; olgubilim deseniyle tasarlanan nitel bir araştırmadır. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yapılandırılmış yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak veriler toplanmıştır. Bu model, araştırmanın alanına, konusuna, oluşturulan görüşme formundaki soruların niteliğine elverişli bir araştırma zemini sağlayacağı düşünüldüğünden seçilmiştir. Çalışmanın evreni: Türkiye'deki Suriyeli göçmenler; örnekleme ise Gaziantep'te yaşayan 20 Suriyeli göçmendir. 'Kartopu örneklem yöntemi' ile ulaşılan katılımcılar: 10 kadın ve 10 erkek Gaziantep'te yaşayan Suriyeli göçmenlerdir. Katılımcılara yöneltilen görüşme formunda 6'sı demografik toplam 37 soru, aynı sırayla ve aynı anlama gelecek şekilde, doğru anlaşıldığı ve doğru cevaplandığı varsayılarak katılımcılara yöneltilmiştir. Araştırma Gaziantep İli ile sınırlandırılmıştır. Görüşme formundaki sorular oluşturulurken; ilgili literatür incelenmiş, önceki çalışmalardan faydalanılmıştır. Bu bağlamda, Gökçe, Özçalıcı ve Özdemirci (2016), tarafından yapılan '*Suriyeli Mültecilerde Demokrasi Algısı: Kilis Örneği*' adlı saha çalışması bu araştırmaya örnek teşkil etmiş ve sorular oluşturulurken bu çalışmadan hareket edilmiştir.

Görüşmeler; 2023 yılının eylül ayında, katılımcıların kendilerini rahat ifade edebilecekleri ve görüşmeleri kayıt altına almayı olanaklı kılan mekanlarda, mütercim tercüman eşliğinde tamamlanmıştır. Katılımcıların sorulara verdikleri cevaplar derinlemesine analiz edilerek tasnif yoluna gidilmiştir.

3. Bulgular

Katılımcılara ilk olarak 6 demografik soru sorulmuştur. Bu sorular: Cinsiyet (erkek, kadın, cevap yok), yaş, meslek, medeni durum (evli, bekar, diğer, cevap yok), çocuk sayısı, eğitim durumu (okuma yazma, lise, ön lisans, lisans, yüksek lisans, cevap yok) şeklindedir.

- 10 kadın katılımcının yaş ortalaması: 30'dur.
- 10 erkek katılımcının yaş ortalaması: 35,5'tir.
- Kadın katılımcıların; 7'si evli, 3'ü bekardır.
- Erkek katılımcıların; 8'i evli, 2'si bekardır.
- Kadın katılımcıların çocuk sayısı ortalaması: 2,3'tür.
- Erkek katılımcıların çocuk sayısı ortalaması: 2,6'dır.
- Katılımcıların tamamının yaş ortalaması: 32,7 ve çocuk sayısı ortalaması: 2,4'tür.
- Katılımcılar çeşitli meslek grubundandır, 2 kadın ve 1 erkek katılımcı öğrenci, 6 kadın ve 2 erkek katılımcı ise herhangi bir işte çalışmamaktadır.

Katılımcılara, demografik soruların ardından yapılandırılmış 31 soru yönlendirilmiştir. Sorular ve sorulara verilen cevaplar şu şekildedir:

- Herhangi bir STK'ya (sivil toplum kuruluşu) üye misiniz? Sorusuna; 18 katılımcı hayır, 2 katılımcı evet yanıtını vermiştir.
- Sizce Türkiye'de yapılan seçimler halkın iradesini yansıtıyor mu? Neden? Sorusuna; 16 katılımcı evet, 2 katılımcı hayır ve 2 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir. Nedenine ulaşmak istenen soruların cevapları, söylem analizi yöntemi ile detaylıca incelenmiş ve tasnifi yapılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında değinilecektir.
- Türkiye'de yapılan seçimleri (süreç ve gerçekleştirilme boyutu) adil buluyor musunuz? Sorusuna; 13 katılımcı evet, 3 katılımcı hayır, 4 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Sizce Türkiye'deki siyasi partiler, bireyin temsili bakımından başarılı mı? Sorusuna; 14 katılımcı hayır, 3 katılımcı evet, 3 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Siyaset ile ilgileniyor musunuz? Sorusuna; 12 katılımcı hayır, 6 katılımcı evet, 2 katılımcı kısmen yanıtını vermiştir.
- Siyasi gelişmeler ve devlet politikalarına ilişkin yeterli bilgiye sahip olduğunuzu düşünüyor musunuz? Sorusuna; 10 katılımcı evet, 8 katılımcı hayır, 2 kısmen yanıtını vermiştir.
- Türkiye'deki siyasi partiler arasında görüşlerinizi temsil ettiğini düşündüğünüz bir siyasi parti var mı? Sorusuna; 14 katılımcı hayır, 5 katılımcı evet ve 1 katılımcı emin değilim yanıtını vermiştir.
- Siyasi gündeme dair objektif haberlere ulaşabiliyor musunuz? Sorusuna; 14 katılımcı hayır, 4 katılımcı evet, 2 katılımcı emin değilim yanıtını vermiştir.
- Basına yönelik sansür uygulandığını düşünüyor musunuz? Sorusuna; 12 katılımcı evet, 7 katılımcı hayır, 1 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Türkiye'deki iktidar karşısında eylem, muhalif hareket veya gösterilere katılıyor musunuz? Sorusuna; 18 katılımcı hayır, 2 katılımcı evet yanıtını vermiştir.
- Herhangi bir siyasi partiye üye misiniz? Sorusuna; 20 katılımcı hayır yanıtında ortaklaşmıştır.
- Siyasi tercihlerde bulunurken tercih edeceğiniz adayın; cinsiyeti, inancı ya da etnik kökeni gibi unsurlar tercihleriniz üzerinde etkili olur mu? Sorusuna; 16 katılımcı hayır, 4 katılımcı evet yanıtını vermiştir.
- Türkiye'de iktidar, vatandaş siyasi katılım açısından teşvik edici uygulamalarda bulunur mu? Sorusuna; 16 katılımcı evet, 2 katılımcı hayır, 2 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Halkın özgür ve adil biçimde ülke politikaları üzerinde etkin rol oynama imkanı var mıdır? Sorusuna; 15 katılımcı evet, 4 katılımcı hayır, 1 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Seçimlerde düzenli olarak oy kullanır mısınız? (T.C vatandaşlığı olan Suriyeli göçmenler) Sorusuna; 10 T.C vatandaşı Suriyeli katılımcının 5'i evet yanıtını vermiştir.
- Aileniz veya çevrenizdekiler seçimlerde oy kullanır mı? Sorusuna; 11 katılımcı hayır, 9 katılımcı evet yanıtını vermiştir.

- Yerel ve genel seçimlerde seçime dahil olacak adaylar belirlenirken seçmenin görüş ve desteği alınıyor mu? Sorusuna; 11 katılımcı hayır, 7 katılımcı evet, 2 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Devlet politikaları ile hükümet icraatlarının gerçekleştirilirken seçmenin görüş ve desteği alınıyor mu? Sorusuna; 13 katılımcı evet, 5 katılımcı hayır, 2 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Seçim sonuçları, devlet politikaları ve hükümet icraatları yapılırken bu faaliyetlerin gerekçe ve sonuçları ile ilgili yeterince bilgi sahibi olur musunuz? Sorusuna; 11 katılımcı hayır, 8 katılımcı evet, 1 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Yetkililerin halka açıklamadıkları kararlar aldıklarını düşünüyor musunuz? Sorusuna; 13 katılımcı evet, 5 katılımcı hayır, 2 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Basının, siyasi faaliyetler ve alınan kararlarla ilgili olarak halkı tarafsız şekilde bilgilendirdiğini düşünüyor musunuz? Sorusuna; 14 katılımcı hayır, 5 katılımcı evet, 1 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Halkın talep ve isteklerinin, meclis gündeminin belirlenmesinde ve iktidar politikaları üzerinde belirleyici olduğunu düşünüyor musunuz? Sorusuna; 12 katılımcı hayır, 5 katılımcı evet, 3 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Halkın talep ve isteklerinin yönetim tarafından dikkate alınmasında eylem, gösteri ve diğer faaliyetlerin etkili olduğunu düşünüyor musunuz? Sorusuna; 15 katılımcı evet, 4 katılımcı hayır, 1 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Anayasal güvence altına alınan evrensel insan haklarından (düşünce özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı, bilim sanat, araştırma özgürlüğü, yerleşme ve seyahat özgürlüğü vb.) Türkiye’de tamamen yararlandığınızı düşünüyor musunuz? Sorusuna; 15 katılımcı hayır, 4 katılımcı evet, 1 katılımcı kısmen yanıtını vermiştir.
- Türkiye’de tüm etnik, milli, ideolojik vs. grupların eşit şekilde tüm vatandaşlık haklarından yararlandığını düşünüyor musunuz? Sorusuna; 12 katılımcı hayır, 8 katılımcı evet yanıtını vermiştir.
- Türkiye’de herhangi bir etnik grup, cemaat, meslek örgütünün devlet tarafından kayırıldığını düşünüyor musunuz? Sorusuna; 13 katılımcı hayır, 6 katılımcı evet, 1 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Türkiye’de herhangi bir etnik grup, cemaat, meslek örgütünün devlet tarafından sindirildiğini düşünüyor musunuz? Sorusuna; 10 katılımcı hayır, 8 katılımcı evet, 2 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Türkiye’de insanlar adaletsiz buldukları bir konuyu kanunlar çerçevesinde protesto edebilir mi? Sorusuna; 14 katılımcı evet, 5 katılımcı hayır, 1 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Düzenli temas halinde olduğunuz farklı bir etnik kimliğe sahip arkadaşınız veya komşunuz var mı? (Çok kültürlülük ve bir arada yaşama deneyimi) Sorusuna; 19 katılımcı evet, 1 katılımcı hayır yanıtını vermiştir.
- Düzenli temas halinde olduğunuz farklı dini inanışa sahip arkadaşınız veya komşunuz var mı? Sorusuna; 12 katılımcı evet, 6 katılımcı hayır, 2 katılımcı bilmiyorum yanıtını vermiştir.
- Oy kullanırken tercihlerinizi belirleyen vaatler nelerdir? Önem sırasına göre ilk üçünü belirleyiniz;
 - Sağlık politikaları
 - Eğitim politikaları
 - İstihdam politikaları
 - Milli güvenlik politikaları
 - Kültür-sanat politikaları
 - İnanç özgürlüğü
 - İfade özgürlüğü

- Eşitlik
- Adalet
- Teknoloji yatırımları
- Kimlik politikaları
- Çevre politikaları

Son soruya verilen cevaplar, önem sırasına göre incelendiğinde;

- Kadın katılımcılar için en önemli ilk üç seçim vaadi; adalet, eğitim politikaları, eşitlik.
- Erkek katılımcılar için en önemli ilk üç seçim vaadi; adalet, milli güvenlik politikaları, eğitim politikaları.

Çalışma bulguları yorumlanacak olursa;

- Suriyeli göçmenlerin siyasal katılım seviyeleri oldukça düşüktür.
- Türkiye’de halkın iradesinin önemli olduğunu ve seçimlerin adil bir şekilde yapıldığını düşünüyorlar.
- Türkiye’de eşitliğin olduğuna inanıyorlar.
- Yetkililerin yönetim sürecini şeffaf yönetmediklerini ve ülkedeki basın ve medya unsurlarının objektif ve şeffaf olmadığını düşünüyorlar.
- Basına yönelik sansür uygulandığını düşünüyorlar.
- Siyasi partileri bireyin temsili bakımından başarılı bulmuyorlar ve kendi görüşlerini temsil eden bir partinin olmadığını düşünüyorlar.
- Türkiye siyasal sisteminde çoğulculuğun olmadığını düşünüyorlar.
- Türkiye’de herhangi bir etnik grup, cemaat, meslek örgütünün devlet tarafından kayırıldığını veya sindirildiğini düşünmüyorlar.
- Çok kültürlülük ve bir arada yaşama deneyimi ile ilgili sorulara olumlu cevaplar alınmıştır fakat Suriye ve Türkiye kıyaslaması yapıldığında; Suriye’deki yaşam alanlarında çok kültürlülüğün daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Orta Doğu coğrafyasında, Arap Baharı ile fitili ateşlenen demokrasi arayışı yerini; uzun yıllar devam eden yönetim krizlerine, iç savaşlara, artan enflasyon ve işsizliğe, ekonomik çöktürelere, gerileyen demokrasiye, binlerce can kaybına ve sonu gelmeyen göçlere bıraktı. Milyonlarca insanın kitleler halinde göç etmesi, Türkiye’nin de içinde bulunduğu coğrafya başta olmak üzere dünyanın pek çok yerini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Yaşanan bu toplumsal devingenliğin varış noktası olan Türkiye, doğrudan etkilenen ülkeler arasında ilk sıradadır. Türkiye’de kayıt altına alınmış geçici koruma statüsündeki Suriyeli sayısı toplam 3 milyon 264 bin 248 kişi, toplam göçmen sayısı 4 milyon 888 bin 286 kişi ve Türk vatandaşlığı verilen Suriyeliye sayısı ise 230 bin 998’dir. Çok yönlü sorunların taşıyıcısı olan göç olgusu, sosyal değişimlere yol açmaktadır veya var olan değişimlere ivme kazandırmaktadır. Bu sebeple tek yönlü çözümlemelerin de yetersiz kalacağı göç olgusu sosyal ve kültürel değişimin hem girdisi hem çıktısıdır denilebilir. Göçmenlerin, yeni yerleşim yerlerindeki iş imkanları elde etmeye çalışacakları sosyal statüler, dahil olacakları topluluklar ve kuracakları ilişkiler, eğitim ve sağlık politikaları gibi birden çok parametreyi bünyesinde barındıran soru işaretleri yığını, yaşamın olağan akışı içerisinde birtakım sorunları beraberinde getirecek, getirmese de sebebiyet verecektir. Birey ile bireyin üzerinde değişim yaratan tüm dışsal etkiler, sosyal çevreler ve yaşadığı toplumun kültürü etkileşim içindedir.

Yıllar boyunca antidemokratik sistemde, yöneticilerin endoktrinize ettiği ve otoriter yönetim kalıplarının dışına çıkamayan Suriye halkının bir kısmı, artık ‘geçici koruma statüsüne’ sahip oldukları bir ülkededir. Bu çalışma, Suriye’de yaşanan iç savaştan kaynaklı Türkiye’ye gelen ve Gaziantep’te yaşayan Suriyeli göçmenlerin demokrasi algılarını ölçmeye yöneliktir. Yapılan bu saha çalışması ve

neticesinde ulaşılan sonuçlar; Suriyeli göçmenlerin demokrasi algıları ve demokratik eğilimleri, siyasal katılım ve davranış pratikleri, çokkültürlü yaşam deneyimleri açısından oldukça önemli vurgular barındırmaktadır.

Çalışmadan elde edilen bulgular değerlendirildiğinde; Suriyeli göçmenlerin siyasal katılım seviyeleri ve siyasal ilgileri oldukça düşüktür. Yapılan mülakatlar sonucu ulaşılan cevaplarda; ülkelerinde iç karışıklığı deneyimlemiş olan insanların, benzeri bir karışıklığın filizlenmesinden çekindikleri, huzursuzluğun çıkması durumunda gidecek yerlerinin olmamasından mutsuz oldukları bundan kaynaklı birçok olaya sessiz kaldıklarını fakat Suriyeli bir kimseye yapılacak herhangi bir haksızlık karşısında sessiz kalmayarak gereken tepkiyi göstereceklerini dile getirmişlerdir. Siyasi partilerin özellikle seçim öncesi 'Suriyelilerin ülkelerine gönderilmesi' ekseninden yürütülen siyasal propaganda ve seçim vaatlerinde bulunmalarından rahatsız olduklarını ve bu söylemlerin sürdürülebilir olmadığından bahsetmişlerdir. Siyasi partileri bireyin temsili bakımından başarılı bulmadıkları, kendi görüşlerini temsil eden herhangi bir partinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Suriye'den Türkiye'ye geldikleri ilk dönemlerde hükümet partisinin kendilerini 'daha iyi anlayan' bir siyasal çizgide olduğunu fakat söylemlerin ve yaklaşımların artık eskisi gibi olmadığını, daha iyi bir alternatif göremedikleri için desteklerini sürdürdüklerini ifade etmişlerdir. Yerel yönetimler için halkın istek ve ihtiyaçları çok dikkate alınmasa da hem yerel hem de genel seçimlerde, halkın iradesinin etkili bir güç olduğunu, sürecin adil yürütüldüğünü düşündüklerini belirtmişlerdir. Türkiye'de insan haklarından tamamen faydalanamadıklarını, kendileri dışındaki etnik, milli, ideolojik vs. grupların da tüm haklardan eşit şekilde faydalanmadığını ifade etmişlerdir. Fakat aynı zamanda herhangi bir etnik, milli, ideolojik vs. gruplar, cemaat veya meslek örgütleri arasında herhangi bir ayrım gözetilmediğini, baskılanmadıklarını düşündüklerini belirtmişlerdir.

Yapılan görüşmelerde; siyasal ilgi, siyasal davranış ve siyasal katılım açısından cinsiyetler arasında kayda değer bir fark olduğu ve kadın katılımcıların erkek katılımcılara göre siyasi alanla daha az ilgilendikleri sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların eğitim seviyeleri ve siyasal alana olan ilgileri arasında doğru orantının var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ulaşılan sonuçlar doğrultusunda;

- Suriyeli göçmenlerin, demokratik sistemlerde sahip oldukları hakların bilincinde olmaları, bu hakları şiddete başvurmada, meşru zeminlerde talep edebilmeleri ve kullanabilmeleri için siyasal bilgiye ulaşmalarını destekleyecek yerel politikaların geliştirilmesi ve bu alandaki bilgi eksiklerini kapatmaya yönelik adım atılma gerekliliği,
- Suriyeli göçmenlerin, siyasal katılımlarını artırmaya yönelik uygulamalara hükümet politikaları, siyasi partiler ve yerel yönetimler ile destek sağlanması,
- Suriyeli göçmenlerin, sosyal ve siyasal ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik yürütülen projelerin frekansının artırılması öneriler arasındadır.

5. Kaynaklar

- Daver, B. (1975). *Siyaset bilimine giriş*. Ankara Üniversitesi: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
- Dursun, D. (2008). *Siyaset bilimi*. (4. Baskı). İstanbul: Beta.
- Fichter, J. (2004). *Sosyoloji nedir*. Nilgün Çelebi (Çev.). Ankara: Anı.
- Gökçe, A. F., Özçalıcı, M., Özdemirci, İ. (2016). Suriyeli mültecilerde demokrasi algısı: Kilis örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8(14), 384-403.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. Bekir Berat Özipek vd., (8. Baskı). Ankara: Adres.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan günümüze etnik yapılanma ve göçler*. Bahar Tırnakçı (Çev.). İstanbul: Timaş.
- Kışlalı, A. T. (2010). *Siyasal sistemler*. (8. Baskı). Ankara: İmge.

- Milbrath, L.W. (1965). *Political participation: How and why do people get involved in politics?* Chicago: Rand McNally.
- Nurdoğan, A. K., Öztürk, M. (2018). Geçici koruma statüsü ile türkiye’de bulunan suriyelilerin vatandaşlık hakkı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 1163-1172.
- Öztekin, A. (2010). *Siyaset bilimine giriş*. (6. Baskı). Ankara: Siyasal.
- Polat, M. K. (2022). *Sosyal medya kullanıcılarında seyirci kalma etkisi ve siyasal katılım ilişkisi: Gaziantep örneği*. Yüksek lisans tezi. Balıkesir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Şahin, K. (2013). Küreselleşme. İhsan Çapcıoğlu, Hayati Beşirli (Ed.), *Sosyolojiye giriş* içinde (329-361). Ankara: Grafiker.
- T.C İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı: Mülteci. (2023, 26 Ekim). <https://www.goc.gov.tr/multeci>
- Tekin, Y. (2022), Demokrasi. M. A. Yekta Saraç (Ed.), *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* içinde Ankara: TÜBİTAK Bilim Yayınları.
- Türküne, M. (2007). *Siyaset*. (7. Baskı). Ankara: Lotus.
- UNHCR BM Mülteci Örgütü: Sığınmacılar. (2023, 26 Ekim). <https://www.unhcr.org/tr/siginmacilar>
- Vardar, N. (2023, 28 Ocak). *Mülteci, Göçmen, Sığınmacı Arasındaki Farklar?* <https://bianet.org/yazi/multeci-gocmen-siginmaci-arasindaki-farklar-167434>
- Yıldız, A. (2022), *Göçmen*. M. A. Yekta Saraç (Ed.), *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* içinde Ankara: TÜBİTAK Bilim Yayınları.

Okulöncesi Dönemdeki Çocukların Mobil Cihazlarda Kullandıkları Uygulamaların Dil Gelişimi Açısından İncelenmesi

Alperen Ocak²⁵⁰, Ömer Faruk Tekinarslan²⁵¹

Özet

Bu çalışma, okulöncesi dönemdeki çocukların mobil cihazlarda kullandıkları uygulamaların dil gelişimi açısından incelemesi amacıyla yapılmıştır. Çalışma kapsamında App Store mobil mağazasının en çok indirilen ücretsiz ya da uygulama içi satın alımlar barından çocuk uygulamalarından 10 uygulama seçilip incelenmiştir. Çalışmada kullanılmak üzere nitel araştırma desenlerinden Doküman Analizi seçilmiştir. Çalışmaya veri toplamak amacıyla örnekleme yöntemi olarak seçkisiz olmayan örnekleme türlerinden amaçsal örnekleme seçilmiştir. Çalışmada TRT Çocuk Kitaplık: Dinle-Oku, Mental Up, Youtube Kids, Toca Life World, Çocuk Yemek Oyunları, Tiny Minies-Eğitici Oyunlar, Çocuklar için Boyama Kitapları, Buddy.ai: Çocuklar için İngilizce, Barbie Dreamhouse, Çocuk Oyunları için Eğitici adlı uygulamalar incelenmiştir. Tiny Minies-Eğitici Oyunlar adlı uygulama çocuğun bilişsel ve dil gelişimi olmak üzere diğer gelişim alanlarına olumlu etki edeceği düşünülmektedir. Uygulamadaki detaylar çocuğun yaşına uygun ve gelişimini destekleyecek şekilde tasarlanmıştır. TRT Çocuk Kitaplık: Dinle-Oku uygulaması çocuğun dinleme becerilerini ve görsel okuma becerisini geliştirebilir tasarım özellikleri taşımaktadır. Uygulama dil gelişimine etkisi ebeveyn-çocuk etkileşimiyle artırılabilir. Benzer biçimde YouTube Kids uygulaması da tartışmalı özelliklerine rağmen ebeveyn-çocuk etkileşimiyle ve süre sınırı gözetilerek kullanıldığında dinleme ve konuşma becerilerine doğrudan katkı sağlayabilir. Mental Up adlı uygulama çocuğa (diline ve kavramlarına) yaşına uygun katkı sağlama gücünü barındırsa da kısıtlı erişim nedeniyle bu katkı yüzeysel kalabilir. Çocuk Oyunları için Eğitici adlı uygulama dil gelişimine katkı sağlayabilir ancak bunun kısıtlı olacağı düşünülmektedir. Çocuklar için Boyama Kitapları adlı uygulama da dil gelişimini desteklemekten uzaktır. Bunlardan başka, Buddy.ai Çocuklar için İngilizce ve Barbie Dreamhouse Adventures adlı uygulamaların da çocuğun dil gelişimine uygun olmayan özellikler barındırdığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi, Dil gelişimi, Mobil uygulamalar, Oyunlar

Abstract

This study was conducted to examine the applications used by preschool children on mobile devices in terms of language development. Within the scope of the study, the top 10 most downloaded free children's applications from the App Store were selected and examined. Document Analysis, one of the qualitative research designs, was chosen to be used in the study. Purposive sampling, one of the non-random sampling types, was chosen as the sampling method to collect data for the study. In the study, TRT Children's Library: Listen-Read, Mental Up, Youtube Kids, Toca Life World, Children's Cooking Games, Tiny Minies-Educational Games, Coloring Books for Children, Buddy.ai: English for Children, Barbie Dreamhouse, Educational Games for Children applications have been examined. It is thought that the application called Tiny Minies-Educational Games will have a positive impact on other areas of development, including the child's cognitive and language development. The details in the application are designed to suit the child's age and support his development. TRT Children's Library: Listen-Read application has design features that can improve the child's listening skills and

²⁵⁰Bilim uzmanı, alperenocak@outlook.com

²⁵¹Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans, omerfaruktekinarslan@protonmail.com

visual reading skills. The effect of the application on language development can be increased by parent-child interaction. Similarly, despite its controversial features, the YouTube Kids application can directly contribute to listening and speaking skills when used with parent-child interaction and time limits. Although the application called Mental Up has the power to contribute to the child (his language and concepts) in accordance with his age, this contribution may remain superficial due to limited access. The application called educational games for children may contribute to language development, but it is thought to be limited. The application called Coloring Books for Children does not have any positive contribution to the child's language development; Applications called Buddy.ai English for Children and Barbie Dreamhouse are considered not suitable for the child's development.

Key words: Pre-school, Language development, Mobile applications, Games

1. Giriş

Mobil cihaz kullanma yaşındaki düşüşle birlikte kullanıcı sayısındaki yükseliş her geçen gün artmaktadır. Kullanma yaşındaki aşağı yönlü ve kullanıcı sayısındaki yukarı yönlü seyir, mobil cihazlardaki uygulamaları satın alma-indirme ve güncelleme işlemleri için tasarlanan mobil uygulama platformlarından edinilen mobil uygulamaların çocuğun dil gelişimine etkisini saptama gereksinimi doğurmuştur. Bu etki, uygulamalardaki dili çocuğa görelilik kavramıyla incelemekle saptanabilir. Ancak çocukta yaşa bağlı dil gelişim evrelerini bilmek uygulamalardaki dilin çocuğa uygunluğunu belirlemek için yeterli değildir. Uygulamaların dil gelişimine etkisi dil gelişiminin bağlı ilişki gösterdiği bilişsel gelişim, psikomotor gelişim, kimlik gelişimi ve toplumsal gelişim alanlarını da tanımayı gerektirir. Bu gelişim alanlarında da kullanıcısını nasıl etkilediği yanıtlandıktan sonra uygulamaların dil gelişimine etkisi değerlendirilmelidir. Bir diğer deyişle, mobil cihaz uygulamalarının çocuğa etkisini saptamak onun bütün gelişim alanlarındaki gereksinimlerini bilmeyi önceler. Gereksinimlerin bilgisi, uygulamaların bu gereksinimleri karşılayıp karşılamadığını görmeyi sağlar.

Çocuk okulöncesinde dil gelişimini dinleme-izleme, görsel okuma ve konuşma becerilerini işleterek devindirir, diğer bir deyişle bu anlama ve anlatma becerilerini işleteceği girdilere gereksinim duyar. Bu dilsel girdilerin sağlanıp sağlanmamasına ve nasıl sağlandığına bağlı olarak dilsel gelişimi etkilenir. Bu yaş aralığındaki çocuklarda mobil ekran maruziyetiyle ilgili yapılan bir çalışma (2021, s. 189), ekran karşısında konuşmadan sadece izlemenin bilişsel, dilsel ve duygusal gelişimleri de olumsuz etkileyeceğini ortaya koymaktadır. Farklı gelişim alanlarına dönük bu olumsuz etki, mobil cihazların çocuğun yalnızca dinleme-izleme gereksinimine seslenmesiyle açığa çıkmaktadır. Oysa bu yaş aralığında çocuk dil gelişimi için konuşma becerisini devindirmek zorundadır. Bu, konuşma becerisinin etkin olduğu bütün mobil cihaz uygulamalarının çocuğa göre olduğu anlamı taşımaz. Dinlemenin yanı sıra konuşmanın da etkin olduğu uygulamalarda içerik incelenmeli, dinlemeyi/izlemeyi ve konuşmayı hangi kavramların biçimlendirdiği belirlenmelidir. Oyun türündeki uygulamalarla açıklanırsa çocuğun oyunda kaldığı süre boyunca dil varlığına hangi sözcükleri ve söz gruplarını aldığı, oyunu hangi sözcükleri ve sözcük gruplarını kullanarak sürdürdüğü gösterilmelidir. Çocukta gözlemlenen bunalım, kaygı, saldırganlık gibi duygu durumlarının ve davranışların nedenlerinden biri kullanıcısı olduğu oyun uygulamasının kavram alanında bulunabilir. İster bir oyun uygulaması olsun ister başka türde bir mobil cihaz uygulaması; içerik çocuğu şiddete yönelten, dayatmacı, toplumsal cinsiyet eşitsizliği üreten, sorunların çözümünde iletişim ve düşünme yerine kaba güç ve dogmayı benimseten bir dille yapılandırılmışsa çocuğa göreliğini savunmak güçtür.

Okulöncesi dönem çocuklar için tasarlanan mobil cihaz uygulamalarını incelerken çocuğun gelişim alanları kadar gelişim düzeylerine etkisini de dikkate almak gerekir. Bu dönem çocukların herhangi gelişim alanında yaşayacağı örselenmenin etkisi kalıcı izler bırakabilir. Gelişim düzeyine bakıldığında uykuda olmadığı sürenin göz ardı edilemeyecek bölümünde ekran ışığına ve ekran

içeriğine maruz kalması sonucunda çocukta dikkat, güç, tepki hızı, eşgüdüm, denge ve esneklik eksiklikleri belirebilir. Mobil cihaz uygulama tasarımcıları, çocuğun mobil cihaz kullanım süresi yükseldikçe psikomotor becerilerinde sorunlar görülmesini ne kadar dikkate almaktadır tartışılabilir. Ancak kullanım süresinin çocuğa etkisinin farkında olmayan izin verici ya da ilgisiz-kayıtsız ebeveynlerin de çocuğun mobil cihaz kullanım süresini özgürlüğüne müdahale gerekçesiyle çok daha az denetlemeleri ya da bu duruma olabildiğince tepkisiz kalmaları sonucunda çocuğa zarar verdikleri ileri sürülebilir. Çocukta ekran süresindeki artış ve psikomotor işlevleri yeterince işletememekten kaynaklı bunalım, kaygı, saldırganlık gibi duygu durumlarının görülme olasılığı da artmaktadır. Gökçe vd. çalışması (2021), bunlarla birlikte, ekran süresindeki artışın aile ile iletişimi azaltabildiğini çünkü çocuğun ekrana maruz kalma süresi arttıkça ekranı iletişim kurduğu eğlenceli bir araç olarak gördüğünü belirtmektedir.

1.1. Kuramsal Çerçeve

Dil çocuğun doğuştan getirdiği bir yetenektir ve çocuk doğumdan itibaren konuşmak için hep bir çaba içine girmektedir (Aral ve Durualp, 2010). Çocuğun edindiği dilsel girdi değerlendirme amacıyla çözümlenecekse çözümlemeye girdinin (bu çalışmada mobil cihaz uygulamalarının) hangi yaş aralığındaki çocuğa seslendiği bilgisiyle başlanmalıdır. Mobil cihaz uygulama platformları 0-5 yaş, 6-8 yaş ayrımıyla okulöncesi ve sonrası biçiminde görece bir sınıflandırma oluşturmuşsa da bu ayrım uygulamaların çocuğun dil gelişimine uygunluklarını yeterince yanıtlanamamaktadır. Dil gelişiminde 0-5 yaş aralığı birden çok dönemi kapsamıyla geniş bir aralıktır. Çocuğa ilk sözcüklerini kullandığı dönemde (10-13 ay) ya da öncesinde sunulan uygulama ile hızlı sözcük ediniminin yaşandığı sözcük patlaması döneminde (15-18 ay) sunulan uygulama aynı olamayacağı gibi ilk tümcelerinin kullanıldığı dönemde (18 ay-2 yaş) sunulan uygulamanın ve tümce kullanımının her yaş geliştiği aralıkta (2-5 yaş) sunulan uygulamanın alıcısı farklı olacaktır. Uygulamalar, alıcısının dil edinimindeki bu dönemsel farklılıkları tektipleştirerek aynı içeriği sunarlarsa çocuğa görece değerlendirilmesinden düşük not almaları gerekir. Kavrama becerisinin üretme becerisini geçtiği, ilk sözcük döneminden sözcük patlamasını izleyen ve ilk tümcelerin oluşturulduğu aralığa kadar sözcüklerin anlamları da hızlı eşleştirmeye çabuk öğrenilir. Uygulamaların dilsel içeriği çocuğun içerisinde bulunduğu dil edinim evresine bağlı olarak incelenmeden dil gelişimine etkilerine ilişkin vargılara ulaşılamayacaktır. Çocuğun hangi dil edinim evresinde, dili hangi kaynaklardan, ne ölçüde edinebileceğini bilmek uygulamalarda bunların varlığını aramayı kolaylaştıracaktır.

Dil gelişimi üzerine ortaya çıkan kuram ve kuramcılar tabloda verilmiştir:

Tablo 1. Dil gelişimi ile ilgili kuram ve öncülleri

Kuramlar	Öncülleri	Dil edinim kaynakları
Davranışçı	Skinner	Pekiştireçler
Sosyal Öğrenme	Bandura	Taklit ve tekrar
Bilişsel	Piaget	Duyu devrim yoluyla düşünce
Biyolojik (Psiko-Linguistik)	Chomsky ve Lenneberg	Biyolojik temeller

Dil gelişimi iç dil, alıcı dil ve ifade edici dil olmak üzere 3 bölümde incelenmektedir:

İç dil: Öğrenilmemiş ve evrensel olan bu dil doğumdan 9 aya olan dönemi kapsamaktadır. Basit seslerden oluşmaktadır.

Alıcı dil: Konuşulan sesleri diğer farklı seslerden ayırt edebilmek ve anlamaktır.

İfade edici dil: Çocuğun kendini ifade edebilme yeteneğidir. Kurallı bir biçimde konuşabilmesidir (Tümekaya, 2016).

Teknolojik araç gereçlerin çocuğun yeni sözcükler öğrenmesini sağladığı ve söz varlığını geliştirdiği söylenmektedir. Teknolojik araç gereçler alıcı dilin gelişimini destekleyebilmesine rağmen ifade edici dile olumsuz etkileri bulunmaktadır. Teknolojik araç gereçlerin bir parçası olan dijital oyunların olumsuz etkisi ifade edici dilden başka diğer gelişim alanlarında da belirebilir. Araştırmacılara göre (Üstündağ, 2019, ss. 4-5; NCCA, 2004; Gage ve Berliner, 1998; Gallahue ve Ozmun, 2006), erken çocukluk dönemi çocukları için tasarlanan dijital oyunlarda göz önünde bulundurulması gereken özellikler şöyledir:

Bilişsel alan:

- Arayüz bileşenlerinde çok az ya da hiç metin kullanılmadan, basitleştirilmiş arayüzler kullanılmalıdır,
- Görsel sembollerin kullanımına dikkat edilmeli, özellikle kültürel anlamda yoruma açık görsel semboller kullanılmamalıdır,
- Ebeveynlerin oyundaki rolü önemlidir ve ebeveynler oyuna dahil edilmelidir,
- Oyun içerisinde kullanılan dil, problemle karşılaşılması durumunda çocukların çözüm üretebilmelerini sağlamalıdır,
- Çocukların hazır bulunuşluk düzeylerinin üzerinde ve aşırı karmaşık görevlerin oyun içerisinde kullanılması, çocukların daha basit düşünme yöntemlerine dönmesine sebep olabilir,
- Çocukların gelişim hızları birbirlerinden farklıdır ve yaşadıkları aile, deneyim, kültür ve kalıttan etkilenir.

Sosyal duygusal alan:

- Erken çocukluk döneminde bulunan çocukların benmerkezci yapıları, başkalarının bakış açılarını anlamalarını zorlaştırabilir,
- Benmerkezci yaklaşımları, çocukların paylaşmaya isteksiz olmalarını ve saldırgan davranışlar göstermelerini etkileyebilir,
- Çocukların dijital oyunlara olan motivasyonlarını arttırmak için rekabet duygusunun kullanılması, bu yaş grubu çocuklar için uygun değildir.
- 2-4 yaş arasındaki çocukların davranışları değişken ve düzensiz olarak görülürken, 3-5 yaş arasındaki çocukların davranışları istikrarlı ve uyumludur.

Dijital oyunları ve sosyal medyayla teknolojik araç gereçlerden biri olan mobil cihaz uygulamalarının olumsuz etkilerinin önünü almak için çocuğu dijital çağda ekrandan büsbütün alıkoymak çıkar yol gibi gözükmemektedir. Ortaokul-lise düzeyi için medya okuryazarlığı eğitimi (Üstündağ, 2022) önerilse de okulöncesi çocukların mobil cihaz kullanım süreleri ve uygulamaların gelişimlerine olan desteği özdenetimden önce ebeveyn denetimini ve desteğini zorunlu kılar. Kol (2017) çocuğun dil gelişimine katkı sağlayacak yeni yazılımlara yer verir. Bu yazılımlar uzman kişiler tarafından kontrol edilip desteklendiği takdirde çocuğun sözcük öğrenme, sesletim, eş-karşıt anlamlı sözcük ayrımı, ses farkındalığı gibi dil gelişimini farklı alanlarda desteklemektedir.

Dil gelişiminin temelinde sosyal etkileşim olduğu için çocuğa çevresiyle iletişim kanalları açarak dil gelişimine katkı sağlamak önemlidir. Vygotsky (2020) gündelik aktivitelerin sosyal etkileşimi ve dönüşümünde, çocuğun eylemleri sırasında konuşma becerisini kullanabilmesinin önemini açıklamaktadır. Ona göre çocukların bilgisi, görüşleri, tutumları ve değerleri diğerleriyle kurduğu etkileşimler yoluyla gelişir (Tracey & Morrow, 2017, s. 135). Okulöncesi çocuğun sosyal etkileşiminin merkezini çoğunlukla ebeveyninin oluşturduğu varsayıldığında Suskind'ın (2020) Otuz Milyon Kelime kitabında yer verdiği boylamsal çalışma da dil gelişiminde ebeveynin önemini güçlü biçimde gösterir. Özellikle üç yaşına dek bir ebeveynin çocuğuyla konuştuğu sözcüklerin sayısına ve konuşma şekline bakarak ebeveyn dilinin matematik, uzamsal akıl yürütme ve okuryazarlıktaki potansiyellere erişme kabiliyetinin yanı sıra davranışı, stres karşısında tepkiyi, azmi ve hatta ahlaki kişiliği etkilediğini ortaya koymaktadır.

2. Yöntem

Yöntem bölümünde araştırma deseni, örnekleme yöntemi, veri toplama aracı ve veri çözümleme yöntemi açıklanmıştır.

2.1. Araştırma Deseni

Bu çalışmada kullanılmak üzere nitel araştırma desenlerinden *Doküman Analizi* seçilmiştir.

2.2. Örnekleme Yöntemi ve Veri Toplama Aracı

Çalışmaya veri toplamak amacıyla örnekleme yöntemi olarak seçkisiz olmayan örnekleme türlerinden amaçsal örnekleme seçilmiştir. Buna göre, “Bir araştırmada gözlem birimleri belli niteliklere sahip kişiler, olaylar, nesneler ya da durumlardan oluşturulabilir. Bu durumda örneklem için belirlenen ölçütü karşılayan birimler (nesneler, olaylar, vb.) örnekleme alınırlar” (Büyüköztürk vd., 2019, ss. 94-95). Okulöncesi çocukların kullandıkları mobil cihaz uygulamalarının dilsel gelişim açısından incelenmesini amaçlayan çalışmada mobil cihaz mağazalarındaki uygulamaların yaş sınırı bir ölçüttür. Ayrıca örneklem Apple markasına ait App Store mağazalarındaki uygulamalarla sınırlandırılmıştır.

2.3. Veri Çözümlemesi

Veril çözümlemesinde ilk olarak çalışma kapsamına seçilen mobil cihaz uygulamalarının bilişsel alan, sosyal duygusal alan, psikomotor alan kategorilerinde çocuğa uygunluğuna ilişkin betimsel bilgiler toplanmıştır. Bu gelişim alanlarına ilişkin veriler dil gelişimine etkileriyle yorumlanmış; uygulamaların ebeveyn etkileşimine izin verip vermeme durumu da bir ölçüt olarak kabul edilerek dil gelişimini destekleyip desteklemediklerine ilişkin birer sonucuna ulaşılmıştır.

3. Bulgular

Bulgular bölümünde, okulöncesi çocukların kullandıkları App Store uygulamalarından bazıları incelenmiş dilsel gelişimlerine olası etkilerine yer verilmiştir.

TRT Çocuk Kitaplık: Dinle, Oku mobil mağazadaki bilgilerine göre 5 üzerinden 4.0 dereceli, 4+ yaş (aynı zamanda 0-5 yaş) için tasarlanmış, eğitim ulamında bir uygulamadır. Uygulama “hayatın içinden”, “meraklı bilgin”, “bizim masallar”, “doğanın masalı”, “bizim kahramanlar” adlı 5 ulamda sınıflandırılmış e-kitaplar sunmaktadır. Ücretsiz uygulama, birçok kitabı tek bir mobil cihazın içerisinde saklama kolaylığı sağlamakla birlikte kitaplara erişmek için internet bağlantısı gerekmektedir. İndirilen kitaplarsa internet bağlantısı yokken de dinlenebilir ve okunabilir. E-kitap uygulamasının grafiksel kullanıcı arayüzü (GKA) dinleyiciyi/okuru (ve/veya ebeveyni) nasıl kullanılacağıyla yormamakta, onun odağını olabildiğince içeriğe sabitlemektedir. Ana ekranda, e-kitaplığın 5 ulamını ulam içeriğiyle yansıtan hareketli resimler; karmaşadan uzak iç karartmayan çizimi ve rengiyle seslenilen yaş düzeyine uygun arka plan görülmektedir. Uamlara girildiğinde e-kitaplar sıralanır, e-kitaplara tıklanınca künye bilgileri penceresi açılır. Yayınevi, yazar, resimleyen, yaş grubu, sayfa sayısı ve eISBN önbilgilerinin paylaşımı dinleyene/okura (ve/veya ebeveyne) başlama kararını gözden geçirme olanağı sunar. Özellikle ebeveyn bunlara ilişkin başlamadan önce araştırma yapabilir. Künye bilgileri sayesinde kitap dinlendikten/okunduktan sonra ilgiye, beğeniye bağlı olarak yayınevinin, yazarın ve resimleyen başka kitaplarına ulaşılabilir. Bu ön penceredeki bir düğmeyle açılan e-kitap, kullanımı açıklayıcı ve zenginleştirici birçok GKA barındırır. Açılmış kitapları anımsatmaya yarar simge, arama düğmesi gibi arayüz araçları da kullanımı kolaylaştırmaktadır. Buna karşın, çocuğun kendi e-kitaplığını oluşturamaması uygulamadaki en belirgin arayüz eksikliğidir. Okumanın yanı sıra dinleme özelliği taşıyan uygulamada kitabı seslendirenin adına künye bilgilerinde yer verilmemesi uygulamanın hem etik bakımdan bir eksikliğidir hem de kitap seslendirme

kavramıyla tanışan çocuğun dinlediği sesin kim olduğuna ilişkin olası merakını giderememesine yol açabilir. Kullanım öncesi ebeveyn denetimi gerektiren uygulama, çocuk-ebeveyn etkileşimiyle kullanıldığında çocuğun dinleme becerilerini ve görsel okuma becerisini geliştirebilir. Dil gelişiminin hızlı seyrettiği bu yaş aralığında çocuğun yeni kavramlar ve kavram alanları oluşturmalarını destekleyebilir.

Mental Up mobil mağazadaki bilgilerine göre 5 üzerinden 4.7 dereceli, 4+ yaş (aynı zamanda 6-8 yaş) için tasarlanmış, eğitim ulamında bir uygulamadır. Güvenli içerik, eğitici, reklamsız bildirimlerinin art arda sıralandığı bir tanıtımla uygulama içeriği yüklenir. Giriş arayüzü, üzerinde canlı cansız varlıklar barındıran gökçisimlerinin ve onlara yönelmiş bir uzay aracının hareketli resmi ile arka plandaki uzay görüntüsünden oluşmaktadır. Bu arka planla uygulamanın hedefinin çocuğun zihnini yukarılara taşımak olduğu açık biçimde verilir. İçeriğe girildiğinde “eğitici zekâ oyunları (matematik, dikkat, hafıza, mantık...)”, “eğlenceli fitness hareketleri (esneme, denge, güç, kardiyo...)”, “IQ testleri, yarışmalar ve canlı etkinlikler (detaylı raporlama, aktiviteler ve daha fazlası...)” başlıklı ulamlar bunları tamamlayan hareketli resimlerle kullanıcıya tanıtılır. Kullanıcıdan istenen, sunulan dört ilgi alanından (yarışma, fitness, oyunlar, IQ test) seçim yaparak ilerlemesidir. Uygulama mağazasındaki bilgilerde paylaşılan yaş aralığından farklı olarak kullanıcının seviyesi sorularak uygun içerik sunulur. Yaş aralığının seçilmesinden sonra seçilen ulamlar içerikleriyle tanıtılır. Tanıtımda “bu gezegende” ifadesi kullanılır, böylece çocukta “başka bir yere”, “başka bir seviyeye” olan arzu güçlendirilmek istenir. Tanıtım sonrası uygulamanın 7 gün ücretsiz deneme sürümü olduğu bildirilerek ücretli paketlerin reklamı yapılır; reklamda uygulamanın toplam kullanıcı sayısı, ödülü, sertifikası, kullanım sırasında reklamsız ve güvenli içerik sunduğu bilgileri verilerek pazarlanır. Uygulama reklamı geçmeyi kullanıcıya bırakarak reklamda sunduğu teklifin ona özel ve tek seferlik olduğunu vurgular, reddetme ya da devam etme özgürlüğü tanıdığı kullanıcıyı müşteri yapma ısrarını sürdürür. İçerik açıldığında ise kullanıcıyı “maceralı yol”, “spor gezegeni”, “oyun diyarı”, “rapor merkezi”, “kostüm dünyası”, “etkinlik alanı”, “test merkezi” ulamları karşılar. Bunlar, içeriklerine uygun hareketli resimler ve arka plan sesleriyle sunulurken kısıtlı (ücretsiz) sunuma özel kullanım haklarını gösteren simgeler aynı arayüze eklenmiştir. Her bir ulam bir yarışma biçiminde kurgulanmış gibidir, ulamdaki görevler tamamlandıktan sonra görev sırasında yapılan doğru yanlış sayısı paylaşılır ve kullanıcı ilk üç emoji arasındaki sıralamasını görür. Araya Premium seçeneğindeki olanakları köpürten reklamların girmesiyle kullanılan uygulamanın hemen her ulamındaki özellikler ya sınırlı sayıda ya da kısıtlı biçimde sunulmuştur. Uygulama, kullanıcının zihinsel (mental) sağlığının müşteri olmama kararı ile farklı ulamlarda gelişme isteği arasında ne kadar dirençli kalacağını sınamaktadır. Buna rağmen, örneğin yine “spor gezegeni” ulamını kullanan bir çocuk çalışma planını seçerken “plan”, “esneklik”, “denge”, “kardiyo”, “güç” kavramlarıyla karşılaşır. Bütün alt ulamlarına ücretli “rapor merkezi” ulamında “rapor”, “beceri analizi”, “devamlılık”, “yüzdelik dilim” kavramlarını kazanabilir. “Kostüm dünyası” ulamında birçok renk adıyla tanışacak ya da karşılaşacak, birçok giysi ve aksesuar adını görecek ve sözcük dağarcığı genişleyecektir.

YouTube Kids mobil mağazadaki bilgilerine göre 5 üzerinden 4.6 dereceli, 4+ yaş (aynı zamanda 0-5 yaş) için tasarlanmış, eğlence ulamında bir uygulamadır. Uygulama girişindeki GKA’da kullanıcıdan çocuk ya da ebeveyn olduğunu bildirmesini isteyen düğmeler, çocuksa ebeveynlerinden yardım istemesini bildiren bir uyarı bulunmaktadır. Seslendiği yaş aralığının henüz okuma becerisi kazanmadığı göz önüne alınırsa yapılan bu uyarının işlevselliğine bir soru işareti konulabilir. Giriş arayüzünde sunulan seçeneklerden ebeveyn düğmesine tıklayınca uygulamanın ebeveyn güvenlik denetimleri konusunda karar vermek için birkaç dakikasını ayırmasını bildiren uyarısıyla karşılaşmaktadır. Ebeveyn doğum yılını girdikten sonra oturum açma, profil oluşturma, kontrol erişimi, video ve kanal denetimi hakkında bilgiler sunulmaktadır. Arayüze oturum açmak için eklenen düğmeye tıklayınca “Ebeveyn Onayı” başlığı altında gizlilik bildirimleri, Premium üyeliğinin kullanılabilirliği, toplanan bilgiler ve bunların nasıl kullanıldığı hakkında bilgi, reklamlar hakkında bilgi, çocuğun uygulamadaki güvenliği ve kişiselleştirilmiş içerik kullanımı hakkında bilgi, ebeveyn

erişimi ve kontrolleri hakkında bilgi, daha fazla bilgi için ebeveyn rehberi köprüsü, veri işleme uygulamalarını çocuğa açıklayan ve ebeveynlerle birlikte incelemeyi tavsiye eden çocuklar için açıklama köprüsü paylaşılmaktadır. Bunların uygulama girişinde paylaşılmasının yasal zorunluluğu bir yana özellikle “çocuklar için açıklama” köprüsünün paylaşımı onun “veri işleme”, “gizlilik”, “güvenli internet erişimi” kavramlarıyla tanışmasını ya da karşılaşmasını sağlamaktadır. Çocuk öncelikle alıcı diline katacağı bu kavramları diğer dijital uygulamalarda da arayabilir. Uygulama için oturum açtıktan sonra ebeveyn, çocuk için profil oluşturmaya yönlendirilmektedir. Yaş aralığı okulöncesi seçildiğinde 4 yaş ve altı için önerilen içerikler tanıtılırken uygulama sistemlerinin bu çağa uygun olmayan içerikleri engellemekteki özenine rağmen tüm videoların tek tek incelenmediği belirtilmektedir. Ebeveynlere gözden kaçmış uygunsuz içerikleri engelleyebilecekleri ve hızlı inceleme için işaretleyebilecekleri de bildirilir. Çocuğa göre olan uygulamayı tanıtırken yaratıcılık, eğlence, öğrenme ve keşfetme kavramlarıyla tanıtılmaktaki sorunsu çocuğun bu kavramları oluşturma sınırını uygulamaya daraltabilmesidir. Uygulamanın GKA dili hem ebeveynlerin hem de çocukların kullanımı açısından açık ve nettir. Ancak uygulama kendisini çocuğun yaşamındaki değişmez bir parça olarak tanıtan bir dil de kullanmaktadır. Ebeveyn denetimleriyle ilgili arayüzde geçen “Çocuğunuzun mola verme zamanı geldiğinde uygulamayı kilitlemek için zamanlayıcı ayarlayın” ifadesi tartışılabilir. Ekran bağımlılığı olası bir tehlike olarak ortada durmaktadır. Çocuk sanki uygulamayı yaşamının vazgeçilmez ve zorunlu bir parçası gibi kullanıyormuş da dinlenmek amacıyla kullanmaya ara vermesi gerektiğini anımsatan bu ifade ortada duran tehlikeyi özendirebilir. Oysa uygulamanın her ne kadar kendisine göre tasarlanmış olsa da çocuk için, üstelik bu yaş aralığındaki bir çocuk için, vazgeçilmez ve zorunlu bir parça olmaktan çok mola verdiği zamanların birinde kullanabileceği bir araçtan fazlası olmaması gerektiği ileri sürülebilir. İfadenin “Çocuğunuzun mola verme zamanı bittiğinde uygulamayı kilitlemek için zamanlayıcı ayarlayın” biçiminde değiştirilmesi beklenir. Tersî bakış açısı ise uygulamayı sürekli kullanabilecek ve bazen kullanıma mola verilmesi gereken bir araç olarak görebilir. Ancak bu bakış açısına keşfetme, öğrenme, yaratma ve eğlenmeyi uygulamayla sınırlandırıp ekran bağımlılığı riskini göz ardı ettiği biçiminde karşı çıkış da gelebilir.

Toca Life World mobil mağazadaki bilgilerine göre 5 üzerinden 3.9 dereceli, 4+ yaş (aynı zamanda 6-8 yaş) için tasarlanmış, eğitim ulamında bir uygulamadır. Uygulama, adının bir çocuk tarafından seslendirilmesi ve kısa animasyonla açılır. Arayüzde kullanıcıyı rengarenk hareketli bir resim karşılar ve hemen üst kısmında güvenlik politikasının okunması için köprü bulunur. Hareketli resim üzerindeki sepet simgesi ve “ücretsiz hediye” yazılı başla simgesi uygulamanın farklı kısımlarına götürür. Başla simgesine tıklanınca açılan kısımdaki arayüz düğmelerinden biri kullanıcının kendi avatarını yaratabileceği bir pencere açar. Başla simgesine tıklamayla açılan kısımda hareketli grafiklerle tasarlanmış bir kentin sola kaydırmayla geçilen beş farklı parçası bulunur. Bu kısımdaki arayüz düğmelerinden biri de girişteki arayüzde yer alan sepet simgesidir. Sepet simgesine tıklanınca açılan aşağı yukarı ve sağa sola kaydırmalı arayüzde yüklü farklı kent alanları, kullanıcısı çocuğun ekleyeceği binalar ve iş merkezleriyle büyümeyi bekler. “Ev tasarımcısı” kutucuğunda yüklü binalar, mobilyalar ve ev eşyaları çocuğa farklı tasarımlar ve mimarlık örnekleriyle tanıtır. Bu tanıştırma, çocuğun kentin farklı alanlarına eklemesi için hazırlanmış farklı binaları da görüp alıcı diline eklemesiyle sürer. Ayrıca “harita”, “tasarla ve yap”, “mobilya paketleri”, “karakter oluşturun”, “hayran favorileri” düğmeleriyle erişilen bir sınıflandırma bulunmaktadır.

Çocuk Yemek Oyunları mobil mağazasındaki bilgilere göre 5 üzerinden 4.3 dereceli, 4+ yaş (aynı zamanda 0-5 yaş) için tasarlanmış, eğitim ulamında bir uygulamadır. Pizza çizimli simgesine tıklayınca “DinoKid” adlı oyun avatarı kullanıcısı çocuğu uygulamanın geçiş arayüzünde karşılamaktadır. Uygulamayı kullanmaya başlamadan önce bir seçenek olarak sınırsız erişim içeriği, haftalık ücretiyle sunulmaktadır. Seslendiği yaş aralığındaki kullanıcısı henüz okuma ve temel matematik becerileri kazanmamış olduğu için ücretli kullanıma kendi isteğiyle devam etmesini önlemek amacıyla kısmi güvenlik işlevi görecektir bir arayüz eklenmiştir. İnceleme ücretsiz erişim seçeneğiyle sürdürüldüğünde, arayüzün sol üst kısmında arayüzden farklı renk ve büyük puntolarla

“ebeveynler için” butonu eklendiği görülmektedir. Toplama işlemiyle oluşturulan kısmi güvenlik geçildikten sonra uygulamanın güvenlik politikaları, kullanım şartları, satın almaları geri yükle seçeneği ebeveyne sunulmaktadır. Arayüzdeki hareketli yönlendirme butonuna tıklayınca kullanıcı yine avatarla karşılaşır. Avatar, kullanıcısı çocuğa pizzayı yemesini işaret ederek göz kırpar. Aynı zamanda bu arayüzde avatarın arka planında kapkek, pizza, dondurma ve içecek görüntüleriyle oluşturulmuş beş farklı kart belirir. Bu arayüz kısa sürede ekrandan kaybolarak yerini çocuğun aşçılığını konuşturacağı arayüze bırakır. Ancak ücretsiz erişim çocuğa yalnızca pizza yapma olanağı tanır. Uygulamanın bundan sonraki arayüzleri pizza yapım aşamalarından oluşmaktadır. Her aşama öncesinde kullanılacak malzemeler ve nasıl kullanılacakları tanıtılmakta ardından ekran tıklamalarıyla karıştırma, yoğurma, açma, pişirme, ödüllendirilme ve tatma kavramlarını oluşturur ya da bu kavramlarla yeniden karşılaşır. Ayrıca pizza yapım süreci çocuğun farklı renkte soslar, farklı biçimde dilimlenmiş farklı renkte pizza malzemelerini pizza kavram alanında kavramlaştırmasını, alıcı diline eklemesini sağlar.

Tiny Minies – Eğitici Oyunlar mobil mağazada 5 üzerinden 4.3 puana sahiptir. Hesap açma bölümünde ebeveyn yardımı ile açılması daha sağlıklı olacaktır. Hesap açarken uygulamayı kullanacak çocuğun yaşı seçilmektedir. Yaş seçenekleri 0-2, 2-3, 3-4, 4-5, 5-6, 6 ve daha büyük şeklindedir. Yaş bilgisi de girildikten sonra hitap edilmek için isim ve hayvanlardan oluşturulan bir avatar seçimi istenmektedir. Daha sonra çocuğun hangi gelişim alanlarına hitap edilmesi açısından istenilen gelişim alanı veya alanları seçilmektedir. Gelişim alanları olarak; hafıza, yaratıcılık, problem çözme, öğrenme, dikkat bulunmaktadır. Son olarak günlük limit belirlenerek uygulamanın oyun kısmına geçilmektedir. Uygulamada farklı farklı birçok oyun bulunmaktadır. Tren vagonları şeklinde istenilen oyun oynanabilmektedir. Ücretsiz kısımda sınırlama varken ücretli kısım için aylık veya yıllık ücret istenmektedir. Oyunların yönergeleri sesli bir şekilde Türkçeye uygun olarak veriliyor. Altyazı vb. bulunmamaktadır. Farklı oyunlar içerisinde hikâye dinleme bölümü bulunmaktadır. Hikâye hem görsel açıdan incelerken hem de dinlenebiliyor. Hikâye okuma doğru bir şekilde yapılmaktadır. Çocuğun dikkatini çekecek farklı seslendirmeler bulunmaktadır. Ses tekdüze değil inişli çıkışlı şeklindedir. Hikâye sonunda sorular bulunmaktadır. Uygulama içerisinde farklı oyunlarda çocuğun harfleri ve sayıları tanımasına, duyguları öğrenmesine, meslekleri tanımasına olanak sağlanmaktadır. Uygulama genel olarak çocuğun başta bilişsel ve dil gelişimi olmak üzere diğer gelişim alanlarına olumlu etki edeceği düşünülmektedir. Uygulamada içerisinde detaylar çocuğun yaşına uygun ve gelişimini destekleyecek şekilde tasarlanmıştır. Eğer teknolojik araç gereçler kullanımı çocuğun yaşı olarak uygunsa Tiny Minies - Eğitici Oyunlar uygulaması kullanılabilir.

Çocuklar için Boyama Kitapları mobil mağazada 5 üzerinden 4.3 puana sahiptir. Uygulama açıldıktan sonra sadece hayvanları boyama kategorisi ücretsiz açılmaktadır. Diğer boyama kategorileri için ücret istenmektedir. Uygulamada sadece boyama yapılabilir. Boyamaya yapılırken herhangi bir sözel yönerge bulunmamaktadır. Çocuğun dil gelişimini herhangi bir katkı yapmamaktadır. Ancak uygulamada kullanılan hayvanlar, renkler, kullanılan materyaller sesli olarak söylenebilirdi. Bu sayede çocuğun hem bilişsel hem dil gelişimine katkı sağlanabilirdi.

Buddy.ai: Çocuklar için İngilizce mobil mağazada 5 üzerinden 4.8 puana sahiptir. Uygulamada uzay teması kullanılmıştır. Ancak uzay temasını uzaylılar olarak verilerek erken çocukluk döneminde çocukların olumsuz bir şekilde etkileneceği biçiminde verilmektedir. Uygulama ilk açıldığında mikروفon erişim izni istenmektedir. Birkaç İngilizce kalıp tekrarından sonra kategoriler bölümü açılmaktadır. Ancak kategorilerden hiçbirisi ücretsiz değildir. Oyuna devam etmek için ücret ödenmesi gerekmektedir. Ücretsiz olarak gösterilen uygulama ücret ödenmeden oynanamamaktadır. Uygulama giriş hariç ücretsiz kullanıma izin vermemektedir. Buddy.ai çocuklar için İngilizce adlı uygulama dil gelişimine olumlu bir etki söz konusu değildir. Sadece dil gelişimine değil diğer gelişim alanlarını da olumsuz etki edebilecek düzeydedir. Erken çocukluk dönemindeki çocukların yaşadığı dünyayı öğrenmesi gerekmektedir. Uzay da bu dönemdeki çocukların keşfetmesi gereken bir konudur. Ancak uygulamada uzaylılardan bahsedilmektedir. Ayrıca erken çocukluk

döneminde iki dillilik haricinde farklı bir dil öğrenmek bu dönem için uygun değildir. (Burada kuramcılardan destekleyerek yazı yazarız).

Barbie Dreamhouse Adventures mobil mağazada 5 üzerinden 4.0 puana sahiptir. Uygulama bir ev teması içerisinde ilerlemektedir. Barbie isimli avatara ev içerisinde farklı odalarda bulunan yemek hazırlama, giysi giyme, banyo yapma, makyaj yapma gibi birçok iş yaptırılabilir. Uygulamada kullanılan dil İngilizcedir. Farklı seçenek bulunmamaktadır. Uygulamada kullanılan dil okulöncesi dönemindeki çocuklar için uygun değildir. Uygulamanın dil gelişimini desteklemediği görülmektedir. Ayrıca uygulama erken çocukluk dönemine uygun olmadığı düşünülmektedir.

Çocuk Oyunları için Eğitici mobil mağazada 5 üzerinden 4.4 puana sahiptir. Uygulamada cinsiyet seçeneği bulunmaktadır. Cinsiyet seçimi yapıldıktan sonra yaş seçimi yapılması istenmektedir. Yaş seçenekleri 0-2, 3-4, 5-6 ve 7 ve daha büyük şeklindedir. Cinsiyet ve yaş seçenekleri yapıldıktan sonra hangi alana yönelik oyunların seçimi yapılmaktadır. Alfabe, Sayı, mantık ve bulmaca seçenekleri mevcuttur. Her kategoride sadece bir oyun oynanabilmektedir. Diğer oyunların oynayabilmek için ücret istenmektedir. Bu yüzden uygulamada ilerleme mevcut değildir. Sadece bir oyunla sınırlıdır. Oynanabilen oyunlar da olumuz bir yargı bulunmamaktadır. Uygulama ücretsiz kategorisinde bulunmakta ancak uygulama içerisinde ücret istenmektedir. Ücret ödemesi yapılmadan sadece bir oyun oynayabilmektedir. Uygulama içerisindeki kategoriler çocuğun gelişim alanlarına olumlu etki edebilir ama içeriği ücretsiz olmadığından dolayı bu olumlu etki kısıtlıdır.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu yüzyılın henüz çeyrek dilimlik kısmında internetin milyarlarca ulaşan yaygınlaşma hızını bu hızın kullanımını sağlayacak akıllı araçlar izledi. Yaşamın her alanına yayılan bu mobil araçlar kendilerini insanın uzantısı kılma yolunda hızla ilerliyor. Her yaştan insanın kullandığı mobil araçlar okulöncesi dönemdeki çocuklar tarafından da kullanılıyor. Yapılan araştırmada, okulöncesi dönemdeki çocukların kullandığı mobil cihazlardaki uygulamaların dil gelişimine etkisi incelenmiştir.

Okulöncesi dönemdeki çocuğun dil gelişimini destekleyecek uygulamalar onun dil gelişimini engelleyecek, sınırlayacak uygulamalardakine benzer sorunlar barındırabilir. Bu destekleyici uygulamaları ötekilerden ayıran çocuğun dil gelişimi başta olmak üzere gelişim alanlarının bütününde yaratabileceği sorunların daha az ve giderilebilir olmasıyla birlikte ebeveyn desteği ve denetimine daha çok özen göstermesidir. **TRT Çocuk Kitaplık: Dinle-Oku** uygulaması gerek grafik dili gerek görsel diliyle çocuğa göredir. Ancak iş içerisindeki kitapların çocuğa uygunluğuna gelince her kitap çocuğa görelik ilkesi bağlamında ayrı birer inceleme gerektirir. Her kitabın künye bilgilerinde belirtilen yaşa uygun olup olmadığına karar vermek için metinsellik ölçütleri, öğrenme-öğretme ilkeleri, çocuk gerçekliği değişkenleri işe koşulmalıdır. Uygulamadaki kitapların çocuğa göreliği dışarıda bırakılıp uygulama dilinin uygunluğu incelendiğinde bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. Çocuk okuduğu kitapları yazar, çizer, yayınevi, tür ya da kendi kavram dünyası nasıl isterse sınıflayabilmelidir. Kendi e-kitaplığını oluşturma arzusunu doğuracak ve pekiştirecek bu arayüz özelliğinin eklenmesi uygulamayı çocuk için daha dikkat çekici kılabilir. Onun dinleme/okuma alışkanlığı ve sevgisi kazanmasında e-kitaplığını düzenleme yetkisini elinde tutmasının da payı olabilir. Kitabı seslendirene künye bilgilerinde yer verilmesi çocukta kitap seslendirme, dublaj sanatçılığı gibi iş alanlarına yönelik ilgi uyandırabilir. Uygulama, bu eksiklikler giderilerek güncellendiğinde okulöncesi çocuğun dilsel gelişimini destekleyecek araçlardan birine dönüşecektir. **Youtube Kids** uygulaması güvenlik, gizlilik ve içeriklerinde çocuğa görelik konusundaki açıklamalarıyla çocuk-mobil cihaz uygulamaları arasındaki ilişkide ebeveyn görevlerini vurgular. Ebeveyn, çocuk henüz uygulamayı kullanmadan önce onunla “uygunluk” kavramını konuşabilir. Bu kavramın üzerine yapılacak konuşma iki yetişkin arasındaki kadar detaylı olmak zorunda değildir, soyut işlem dönemine henüz varmamış çocuktan “uygunluk” kavramını oluşturmaya zaten beklenmeyecektir. Ancak onun alıcı diline bu kavramın girmesine de bir engel yoktur. Çünkü mobil

uygulamaları kullanmaya başlar başlamaz kavram kaçınılmaz olarak onun yaşamına girmektedir. Ebeveyn eğer kendisi aynı uygulamanın yetişkinler için olanını kullanıyorsa çocuğa neden bunun yerine kendisine göre olanı kullanması gerektiğini açıklayabilir. Bu açıklama da kapsamlı ya da serbest-yasak ikiliğinde olmak yerine çocuğa göre tasarlanan uygulamadaki içeriklerin yaratıcılığa, eğlenceye, öğrenmeye ve keşfetmeye katkıları öne çıkarılarak yapılabilir. Üstelik uygulamanın yetişkinler için olanıyla tanışan çocuğa serbest-yasak kavramlarını kullanarak sınırlama getirmek onu yasak olarak tanımlananı kullanmaya itebilir. Ebeveyn; çocuğun kavram oluşturma sürecine ve dolayısıyla alıcı diline girecek yaratıcılığın, eğlencenin, öğrenmenin ve keşfetmenin yalnızca uygulamanın kullanımıyla mümkün olduğu yanılsamasına düşmekten kaçınmalıdır. Öte yandan uygulama “şovlar”, “müzik”, “öğrenme”, “keşfet” alt ulamlarındaki birçok kanalda çok sayıda video barındırmaktadır. Bu videoların çocuğa göreliğini saptamaksa ayrı bir çalışmayı gerektirir. İnceleme sınırlılığı içerisinde söz konusu uygulama ebeveyn denetiminde kullanıldığında çocuğun dil gelişimini destekleyebilir. **Çocuk Yemek Oyunları** uygulaması çocuğun ebeveynine, başka bir çocuğa ya da başka bir yetişkine yemek yapımını işlem basamaklarını gözeterek anlatmasıyla etkili bir konuşma etkinliğine dönüştürülebilir. Çocuk her ne kadar yemekleri ve malzemelerini, örneğin pizza yapım aşamalarını ve pizza yapımında kullanılacak malzemeleri, birer kavram olarak edinse de onları dilinde etkin kılması ancak uygulamayı başkalarıyla birlikte kullanmasıyla olanaklıdır. Çocuğa eşlik edecek oyun arkadaşı, onun uygulamada yapamadığı ancak yapmak istediği pizzaları dinleyebilir. Çocuk, pizzalarına eklemek isteyeceği başka malzemelerden söz edebilir. Bu olmaksızın uygulamanın çocuğun dil gelişimine desteği oldukça sınırlıdır. Ücretsiz erişim zaten oldukça sınırlı seçenekler sunarken ücretli erişim olanağına erişemediği durumda çocuk uygulamadan sıkılabilir. Uygulamanın seslendiği yaş düzeyindeki çocuğa yemek yapmayı tüketim kavramıyla mı yoksa gastronomi kavramıyla mı ilişkilendirerek öğrettiği de bulanıktır. Çocuk her gördüğü yiyeceği ve içeceği tüketmeyi arzularsa da uygulamada ve mutfakta başka yemekler yapmayı arzularsa da bunun ekonomik yükünü üstlenecek ebeveynler ikilemlerle karşı karşıya kalabilir. Ekonomik yükün karşılanamayacağı ya da karşılanmak istenmediği durumda bunu çocuğa ifade etme biçimi onun dil ve duyu gelişimini olumlu ya da olumsuz etkileyecektir. Ekonomik yükün geri çevrilmeksizin karşılandığı durumlarda ise çocuğun ilk önce fiziksel gelişimi sağlıklı etkilenebilir. **Tiny Minies-Eğitici Oyunlar** adlı uygulama okulöncesi dönemdeki çocukların başta bilişsel gelişim ve dil gelişimi olmak üzere diğer gelişim alanlarına da doğru ve süre sınırı ile kullanıldığında olumlu etki edebileceği düşünülmektedir. Uygulama içerisinde detaylar çocuğun yaşına uygun ve gelişimini destekleyecek şekilde tasarlanmıştır. **Çocuk Oyunları için Eğitici** adlı uygulama genel olarak okulöncesi dönemdeki çocuklara uygun olarak tasarlanmıştır. Ancak uygulama içerisinde ücret ödenmeden vakit geçirmek çok sınırlıdır. Ücretsiz olarak oynanabilen oyunlarda başta dil gelişimi olmak üzere diğer gelişim alanlarına olumlu etkileri bulunmaktadır.

Okulöncesi çocuğun dil gelişimine katkı sunabilmekle birlikte hem dil gelişimi hem de diğer gelişim alanlarında onun sağlıklı gelişimi için risk oluşturabilecek uygulamalar da bulgulanmıştır. Bu riskin kaynağı, uygulamaların yüksek oranda uygulama içi satın almalarla kullanılabilirliğidir. Bu nedenle kullanıcı çocuk, uygulamanın dil gelişimine katkı sunacak özelliklerine erişemezse uygulama kendisi için boşa düşecektir. Uygulama tasarımcıları, uygulama içi satın alım gerçekleştiremeyen kullanıcılar gerekçe gösterilerek uygulamalarının gelişim alanları için risk oluşturduğu çıkarımını onaylamayabilir. Bu karşı çıkış kısmen doğru olmakla birlikte yine de uygulamayı ücretsiz sunumuyla kullanan çocuk için uygulama, diğer bir deyişle uygulamanın gelişim alanlarına yönelik sunduğu kazanımların birçoğu boşa düşmüş olacaktır. Birden çok uygulamayı benzer biçimde kullanma yoksunluğu yaşayan çocuğun duyu gelişimi hasar görebilir. Ayrıca bu uygulamaların dil gelişimini enikonu desteklediklerini önceden onaylamakta yanıltıcıdır. **Mental Up** uygulaması çocuğa (dilene ve kavramlarına) yaşına uygun katkı sağlama gücünü barındırsa da kısıtlı erişim nedeniyle bu katkı yüzeysel kalmaktadır. Pazarlama üzerine kurulu uygulama, örneğin spor kavramının kavramsal alanında, birçok kavramı çocuğun bilişsel ve dilsel gelişimine katabilme yeterliğine karşın varoluşu gereği bu yeterliğin ulaştığı ölçeği daraltmaktadır. Çocuk, spor kavram alanında esneklik ve denge

gibi kavramlar oluşturabilir; bu olanak uygulamanın dilsel gelişimi destekleme gücünü göstermektedir. Ancak bu kavramların öğretimi ekran karşısında yarışma biçiminde tasarlandığında ekran kullanım süresinin artmasına yol açabilir. Bu artış, uygulamanın dilsel gelişimi destekleme gücünü tersine de çevirebilir. Çocuğun ekran karşısında geçirdiği süre arttıkça esneklik ve denge kayıplarını da içeren psikomotor gelişim sorunları açığa çıkabilir. Esneklik ve dengenin nefes alıp vermeyle bağıntısı göz önüne alındığında doğru nefes sorunlarının ve dolayısıyla konuşma bozukluklarının belirmesi olasıdır. Uygulama, başka kavram alanlarındaki öğretim tasarımlarıyla dilsel gelişimi destekleme gücüne karşın bunları ekrana indirgedikçe çocuğu ekrana kilitleme riskiyle farklı gelişim alanlarında sarmal ilerleyen sorunlar doğurabilir. Ayrıca uygulama içeriği güvenli ve reklamsız içerik bildirimleriyle yüklense de kullanım sırasında araya giren Premium reklamlarda da güvenli ve reklamsız içerik tanıtımları yapıldığı için bir yanıltmaca oluşmaktadır. **Toca Life World** uygulamasının GKA dili Türkçe ve İngilizce olmasına rağmen güvenlik politikasının İngilizce oluşu, bu dili bilmeyen kullanıcıları güvenlik politikalarını okumaksızın uygulamayı çocuğun erişimine sunma kolaylığına düşürebilir. Uygulama ücretli erişimin yanı sıra kısıtlı erişime de açık bir uygulamadır. Uygulamanın “Gösterişli Ol Mobilya Paketi” gibi bir tasarımla gösteriş kavramını bu yaş aralığındaki çocuğa, üstelik “ol” yardımcı eylemiyle birlikte eksiği tamamla, bir şeyin yokluğundan varlığına geç, gösterişsizlikten gösterişli duruma gel biçiminde satması yine birtakım sorunlara yol açabilir. Çocuk gösterişi satın alamamanın sonucunda (ebeveynin bunu satın almaması) eksik hissetme, içe kapanma, öfke vb. duygularla baş başa kalabilir. Bu tasarımın dışındaki tasarımlar da (Okula Dönüş Paketi, Tatil Eğlencesi Paketi, Hayran Favorileri Paketi, vb.) satılmak amacıyla tasarlandığı için satın alamama sonucu yoksunluk vb. duygu durumları belirebilir. Çocuk uygulamada yüklü farklı kent alanlarıyla karşılaşacaksa da bunlar hem çizilmiş hazır yapılar oluşuyla çocuğun hayal dünyasındaki çizimlere olanak tanımamaktadır hem de satın alma arzusu yaratmaktadır. Çocuk lunaparkta oynamak yerine ekrandaki lunaparkta oynaması için avatar satın almaya, lunaparkı satın almaya, var olanı tüketmeye özendirilmektedir. Alıcı dil, oyun aletlerinin adlarını ancak lunaparkı satın alırsa edinebilmektedir. Kendi odasının ya da kendi evinin tasarımı zaten hazırlanmış seçenekler arasından birini satın almasıyla sınırlandırılmıştır. Bir başka deyişle, çocuk için tasarım kavramı satın almaya indirgenmiştir. Uygulama çocuğu ekranda tutmayı sınırlayan bir filtreden yoksundur. **Çocuklar için Boyama Kitapları** adlı uygulamada hiçbir sözel yönerge bulunmamaktadır. Çocuğun dil gelişimine herhangi bir katkısı bulunmamaktadır. Uygulama içerisinde kullanılan materyaller, boyanacak hayvanlar, eşyalar çocuğa söylenebilir ve çocuğun dil gelişimine katkı sağlanabilirdi. Ayrıcı boyama esnasında çocuğa özgürlük tanınmayıp sınırlı bir şekilde boya yapılmaktadır. Bu da çocuğun yaratıcılığına katkı sağlamamaktadır. **Buddy.ai: Çocuklar için İngilizce** adlı uygulama ücretsiz olarak verilmiş olsa da ücret ödemesi yapılmadan herhangi bir oyun oynanmamaktadır. Bu yüzden de uygulamanın dil gelişimine katkısı yoktur. Ayrıcı uygulamanın teması uzay olarak verilmektedir. Bu tema okulöncesi dönemdeki çocukların merak duyduğu bir tema olsa da uzaylılar temasının bu dönemdeki çocuklar için uygun olmadığı düşünülmektedir. **Barbie Dreamhouse Adventures** adlı uygulama okulöncesi dönem uygulaması olarak sunulsa da dil gelişimini desteklemekten uzaktır. Uygulamanın dili sadece İngilizce olarak verilmiştir. Konuşulan dil bu dönemdeki çocuklar için uygun olmadığı düşünülmektedir.

Kritik bir dönem olan okul öncesi dönemini kapsayan bu uygulamalar hazırlanırken muhakkak birkaç alanında uzman çocuk gelişimci ve okul öncesi öğretmenlerinden yardım alınarak hazırlanmalıdır. Gelişen ve değişen dünyada çocukların da geliştiği düşünülerek bu değişimlere göre güncellemeler yapılmalıdır. Teknolojik araç gereçlerin çocuklara birçok faydası bulunmaktadır. İncelenen mobil uygulamalardan da bazılarının okul öncesi dönemdeki çocuklara faydaları olduğu tartışılıp belirtilmiştir. Ancak okul öncesi dönemdeki çocukların teknolojik araç gereçlerle geçirdiği süre dikkat edilmeli ve kesinlikle ebeveyn kontrolünde olmalıdır. Teknolojik araç gereçler ebeveyn kontrolü ve süre sınırı olmadığında gelişime olumlu etki azalıp olumsuz etki artmaktadır.

- Okulöncesi dönemdeki çocukların mobil cihazlarda kullandığı uygulamalar farklı zamanlarda güncellemeler gelebileceği için tekrar incelenebilir.
- Okulöncesi dönemdeki çocukların mobil cihazlarda kullandığı uygulamaların farklı gelişim alanlarına etkisi incelenebilir.
- Okulöncesi dönemdeki çocukların mobil cihazlarda kullandığı ücretli uygulamalar incelenebilir.
- Okulöncesine devam eden çocuklardan örneklem grubu oluşturularak çocukların kullandığı uygulamaların dil gelişimine etkisi incelenebilir.

Kaynakça

- Aral, N. ve Durualp, E. (2010). Dil gelişimi. R. Zembat (Ed.), *Okul Öncesinde Özel Eğitim Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2019). *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (27. Baskı). Ankara: Pegem.
- Gökçe, A., Arslan, İ., Ülgen Öz, S., Mete, U., Taşcı, D. & Yengil Taci, D. (2021). 0-7 yaş arası çocuklarda mobil ekran maruziyetinin değerlendirilmesi. *Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 54(2). 188-193.
- Kayabaş, İ. (2016). Mobil Teknolojiler. Yüzer, T. V. ve M. E. Mutlu (Ed.), *Yeni İletişim Teknolojileri* (s. 100-133). Eskişehir: Anadolu Yayıncılık.
- Kol, S. (2017). *Erken Çocuklukta Teknoloji Kullanımı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Suskind, D. (2020). *Otuz Milyon Kelime* (10. Baskı). Esra Eret & Barış Satılmış (Çev.). Ankara: Buzdağı.
- Tracey, D. H., Morrow, L. M. (2017). Sosyal Öğrenme Görünümleri. D. Yaylı (Çev.). H. Ülper (Çev. Ed.), *Okumaya Genel Bir Bakış Kuram ve Modellere Giriş* (2. Baskıdan Çeviri) içinde (123-157). Ankara: Pegem.
- Tümekaya, S. (2016). Dil gelişim. M. E. Deniz (Ed.), *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim* (s. 27-52). Ankara: Maya Akademi.
- Üstündağ, A. (2019). 4-6 yaş arası çocuklar tarafından tercih edilen dijital oyunlar. *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1-19.
- Üstündağ, A. (2022). Çocukların sosyal medya, akıllı telefon ve oyun bağımlılığı arasındaki ilişkisinin incelenmesi. *Bağımlılık Dergisi*, 23(3), 316-326.

Temas Dilbilim Bağlamında Eski ve Yeni Batı Türkçesi

Doç. Dr. Atilla Jorma²⁵²

Özet

Coğrafi olarak da örtüşen dil topluluklarından bugünkü Batı Türkçesi ile Batı Oğuz grubu Türk dil ve lehçeleri, Eski Batı Türkçesi ile ise Oğur Türkçesi anlaşılır. Çağdaş Oğuz Türkçesini Doğu veya Türkistan Oğuzcası; Orta, yani Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu ağızları ve Güney Oğuz (Kaşgay vb) ağızları; Batı Oğuz grubu ise merkez veya Doğu Rumeli ve Batı Rumeli ile Batı Anadolu ağızları olarak ele alınabilir. Doğu grubundaki Fars - Türk dilleri arasındaki çatışma durumu, Türk (Özbek) - Türkmen uyumsuzluğu durumları; Orta Oğuz grubunda Fars ve Rus üstdil - Türkçe ilişkileri ve Oğuz, Kıpçak, Halaç vb. gibi Türk lehçeleri arasındaki iletişim ve etkileşim durumları ele alınır. Anadolu'da Rum adı verilen Ortodoks Hristiyan Karaman Türklerinin - Gagauzların da yararlanmış olduğu - Yunan harfleri ile yazılan Karaman Türkçesi metinleri de ayrı bir araştırma konusu olmalıdır. Balkanlar'da Türkiye Türkçesinin temelindeki Doğu Rumeli değişkesinde Kıpçakça öğelerin değişik oranlarda varlığı, Rodopların bir Anadolu uzantısı olması, Batı Rumeli'de Türkçe Balkan dilbilim bölgesinin Hint-Avrupa dili olmayan tek üyesi olması özelliği, Türkiye Türkçesinin ölçünlü türü olan İstanbul Türkçesinde günümüzde çeşitli değişikliklerin görülmesi gibi konular incelenir. Bir yandan Türkiye Türkçesi ile Kuzey Azerbaycan Türkçesi, öte yandan Balkanlar ile Güney Azerbaycan anadilinin siyasete bağlı olarak eğitimde eksik bırakılması gibi zıtlıkların değerlendirilmesi; Eski Batı Türkçesi Oğurcaya gelince; değişik dil topluluklarının genetik bakımından farklı, ancak coğrafi bakımdan komşu veya içiçe bulunan dil topluluklarıyla temasları sonucu ortaya çıkan dilbilimsel değişme ve gelişmelerin incelenmesi temelde farklı yöntem gerektirmiyorsa da bir Oğurca > Oğuzca dönüşümün saptanması kolay olmamaktadır

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Dilbilim, Dil değişkeleri, Oğur - Oğuz dönüşümü

Abstract

Among the geographically overlapping language communities, today's Western Turkish and Western Oghuz group Turkish languages and dialects, and Old Western Turkish and Oghur Turkish are understood. Contemporary Oghuz Turkish is Eastern or Turkestan Oghuz; Central, that is, North and South Azerbaijan, East Anatolian dialects and Southern Oghuz (Kaşgay etc.) dialects; The Western Oghuz group, on the other hand, can be considered as the central or Eastern Rumelian and Western Rumelian and Western Anatolian dialects. Conflict situation between Persian - Turkic languages in the eastern group, Turkish (Uzbek) - Turkmen conflict situations; In the Middle Oghuz group, Persian and Russian metalanguage - Turkish relations and Oghuz, Kipchak, Halac etc. Communication and interaction situations between Turkish dialects such as The Karaman Turkish texts written in Greek letters by the Orthodox Christian Karaman Turks, who are also called Greek in Anatolia - and also benefited by the Gagauzes - should be a separate research topic. The existence of Kipchak elements in different proportions in the Eastern Rumelian variant, which is the basis of Turkey Turkish in the Balkans, the fact that it is an Anatolian extension of the Rhodopes, the feature of being the only non-Indo-European language member of the Turkish Balkan linguistics region in Western Rumelia, various changes are seen in Istanbul Turkish, which is the standard type of Turkey Turkish. topics are explored. Evaluation of the contrasts such as Turkey Turkish and North Azerbaijan Turkish on the one hand, and

²⁵² Uluslararası Vizyon Üniversitesi
atillajorma@gmail.com

the Balkans and South Azerbaijan mother tongue on the other hand, lacking in education due to politics; As for the Old West Turkish Oğurca; Although the examination of linguistic changes and developments resulting from the contact of different language communities with genetically different but geographically adjacent or intertwined language communities does not require a fundamentally different method, it is not easy to detect an Oghur to Oghuz transformation.

Key Words: Turkish language, Linguistics, Language variants, Oghur - Oghuz transformation

Türk toplulukları üç geniş kapsamlı bölükte anlatılagelmıştır; Oğuz, Kıpçak ve Karluk. Bugün yalnızca Çuvaşların temsil ettiği Oğur bölümü de bunlara katılmalıdır. 'boyar birliği' anlamında olan *oğur* ile *oğuz* sözü sonradan belirli boyların adına dönüşmüşlerdir. Konuşulan Türkçenin beşinci yüzyılda iki ayrı lehçesinin yaşadığı belgelenmiştir; Bulgar (bir "ı" ve "l" lehçesi) ve Türkçe veya "Türki" (bir "z" ve "ş" lehçesi). Bunlara Oğur ve Oğuz tipi dil de denilebilir. Bu lehçelerden birine itibari olarak Doğu, birine de Batı türkçesi denilmektedir. Doğu Türkçesinin günümüze kadar kesintisiz gösterilebilen, yazılı kaynakları bulunan bir geleneği vardır. Batı türkçesi ile ise iki ayrı yazı geleneği, onüçüncü yüzyıla kadar sürüp sönen, yine onüçüncü yüzyılda başlayıp günümüze kadar gelen, ancak ikisi arasında yakın bir bağlantı olmayan bir yazı geleneği vardır.

Gerek Oğuzların, gerekse Kıpçak, Karluk, Uygur vb. bütün Türk boylarının bilinen ilk yazılı kaynakları Köktürk anıtlarıdır. Moğolistan'ın Orhun vadisindeki dikili taşlarda görülen dil Türk dünyasında bugün kullanılan bütün Türk yazı dillerinin ortak atasıdır. Köktürklerden sonra Tarım havzasında devam eden Uygur Türk yazı dili ile yazılmış olan eserler, sözvarlıkları bir yana bırakılırsa fonolojik ve morfolojik özellikler bakımından Köktürk bengütaşlarından farklanmıyor. Hakaniye Türkçesinin Uygur Türkçesine göre farkları da yine sözvarlığıyla sınırlıdır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud Türklerin yazısı olarak eski Uygur yazısını göstermektedir. Köktürk, Uygur ve Karahanlı eserleri - Çuvaşlar dışında- Türk dünyasının ortak yazı dili kaynakları olmaktadır. Onbirinci - onikinci yüzyıllar Karahanlı ve onüçüncü - ondördüncü yüzyıllar Harezmi edebi lehçelerinin devamı olarak, Cengizogullarınca kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek, Timur ve oğulları zamanında klasik bir mahiyet alan Çağatay veya Türkistan Türkçesi, onbeşinci yüzyılın başından yirminci yüzyılın başına kadar kullanılan edebi bir dildir.²⁵³

Doğu Türkçesinin tarih boyu yayılma alanı Türkistan veya Turan adlanan geniş bölge olmuştur. İnsan varlığı bakımından Türkistan bir kavuşma ve çatışma kuşağıdır; geleneksel İran Turan çekişme alanı sözkonusudur. Adigeçen üç büyük lehçe burada kavuşup birbirlerini değişik oranlarla etkilemiştir. Ayrıca Hint-Avrupa dil ailesinden İranî dillerle karşılıklı etkileşimde olmuştur. Türkçenin Oğuz kolu boyar birleşmesinden oluşmuş; Kıpçak kolunun oluşması ise bir dil olayı iken, Çağatay kolu tamamen siyasi bir olgunun sonucu ortaya çıkmıştır. Çengiz Hanın oğlu Çağatay'a verilen bölgelere atfen Çağatayca adı kullanılmaktadır. Gerçekte ise Çağatay zamanında -batıda olduğu gibi- Türkçe sadece konuşma diliydi, yazılmıyordu, ancak burada batıda olduğu kadar önemli ses dönüşümleri olmamıştır. Nitekim Çağatay lehçesinde yazarlar kullandıkları dili Türkçe olarak adlandırmışlar. Türkistan'ın bilim ve kültür dili olarak Kıpçak bilinen bölgelerde de kullanılan Çağatay lehçesi, Osmanlı mülkünde de anlaşılıyordu. Bozkırın kuzeyinde Kazak hanlıklarının yükselmesiyle Çağatay lehçesinin kullanım alanı gittikçe daralmıştır. Ortaçağ boyunca bozkırdan sürekli güneydeki tarım bölgelerine sarkarak yerleşen Oğuzlarla kökteş Türk toplulukları, doğudan gelen Karluklar ve müttefikleri ve nihayet Moğol çağında bölgeye eklenilen Kıpçak öğelerinin bir karışımı olan Özbek Türkleri, Orta Asya'nın geri kalanından farklı olarak, yerleşik tarımcı yaşam tarzında etnik oluşumlarını tamamlamışlardır. Özbek adı, kuzeyden gelerek bölgeyi işgal eden ve Babur'un temsil ettiği Timurlu idaresine son veren bir Kazak topluluğuna binaen yerleşmiştir. Bu bölgeyi ilk ele geçiren Karahanlılar, kendilerini Türk, diğer Türk topluluklarını Türklüğün kolları olarak tanımlarken, Moğol istilasından sonraki dönemde de bu bölge halkı, tıpkı Doğu Türkistan gibi, kendilerini esas Türkler olarak tanımlamayı sürdürmüştür. Uygurlar aslen şimdiki Orta Moğolistan'ın kuzeydoğularından gelen ve

²⁵³ Ercilasun 2007

dokuzuncu yüzyıl ortalarında Doğu Türkistan'a yerleşen Dokuz Oğuz Türklerine daynmaktadır. Dolayısıyla, Köktürklerle aynı lehçeyi konuşmaktaydılar. Uygur adı onbeşinci yüzyıl itibarile unutulmuş durumda iken, yirminci yüzyılda aydınlar tarafından diriltiştir. Bunun öncesinde halk kendine doğrudan Türk demektedir. Bugün Doğu Türkistan içinde kalan Kaşgar ve çevresi tarihi olarak Karahanlı - Çağatay mülkünün bir parçası ve çok önemli merkezidi.²⁵⁴

Türkistan'da özellikle Özbeklerin toplumsal oluşumunda, bir yandan eski çağlardan itibaren İç Asya'da varlığını sürdüren Türklerin ve öte yandan, Hint-Avrupa dil ailesinin İran grubunun Doğu İran dillerinde konuşan yerleşik Soğdlar, Harezmîler ile göçebe ve yarı göçebe Saklar gibi topluluklar yer almışlardır. Etnik-kültürel açıdan Türk-İran etkileşim süreci, özellikle bölgenin Türk Hakanlığı'nın bir parçasına dönüştüğü altıncı yüzyılın ikinci yarısında daha da yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Orta Asya'daki Türk ve Doğu İran nüfusunun karşılıklı yakınlaşması ve sembiyozu daha geniş ve aktif biçimde devam etmiş, bölgenin İran ve Horasan ile etnik-kültürel bağları güçlenmiş, Doğu İran dil alanına giderek Batı İran dilleri (Farsça, Deri) yayılmıştır. Özellikle, Samaniler döneminde bu eğilim şehirlerde yoğun şekilde görülmüştür. Eskiden Doğu İran halkı yaşayan başka alanlarda Türkçenin, özellikle Oğuz Türkçesinin yayılması sürmüştür. Adıgeçen eski Doğu İran dillerinin Oğuz Türkçesine 'yerini boşalttığı' coğrafyalardan biri Harezm'dir. Onuncu onbirinci yüzyıllardan itibaren önce eski Oğuzların Sirderya ve Aral gölü havzasındaki Oğuz Yabgu devletinin Harezm'e siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan etkili oluşu, 1040 yılından itibaren ise Harezm'in önce Gazneliler, sonra Selçuklular ve Harezmşahlar devleti gibi Oğuzların baskın etnisite durumunda olduğu devletlerin topraklarının içinden yer alması sonucunda buralarda Türk Oğuz nüfusunun hızla yayılması ve yerli toplulukların hızla Türkleşmesi görülmektedir. Burada dikkat edilecek özel bir durum vardır: Çayardının başka bölgelerinden farklı olarak Harezm'in Türkleşmesi Farsçanın etkisi veya katılımı olmadan gerçekleşmiştir.²⁵⁵

Onbirinci-onüçüncü yüzyılın başlarında bir cihan devleti statüsüne kadar yükselen Harezmşahlar devletinde Oğuzlar ve Kıpçaklar baskın etnisite durumundaydılar. Alaeddin Tekeş (1172-1200) ve Alaeddin Muhammed (1200-1220) yönettiği dönemlerde bu devletin sınırları Bağdat'tan Sind sahillerine, Mangışlaktan Çin'e kadar uzanmaktaydı, imparatorluğun başkenti Harezm vahasındaki Ürgençti (şimdiki Köhne Ürgenç). Tarihçilerin Harezmşahlar dönemini Harezm'in tamamen Türkleştiği zaman dilimi olarak göstermesinin nedeni de budur: Harezm'de Oğuz Türkçesinin egemen dil ve Oğuzların baskın etnisite sıfatında yerleşmesinde Harezmşahlar döneminin önemi aynen böyle olmuştur. Harezm Oğuz dil alanında ortaçağlarda bile Farsçanın etkili olmaması da bu sürecin hızını sağlamıştır.

Bu dönemde Harezmde edebi dil sıfatında Karahanlılar döneminde şekillenen Karahanlı edebi dilinin kabul edilmesi de anlaşılabilir bir durumdur; Karahanlıcanın esas alındığı Karluk-Uygur lehçesiyle Oğuzca arasındaki dilsel farklılaşma o kadar büyük değildi; ondan dolayı işlenmiş, hazır bir edebi dili kullanmak Harezmîlerin yararına idi, ikincisi Karahanlıca soydaş ve dindaş bir topluluğun dili olduğundan bu dil ile Harezm'den geçen büyük İpek Yolunun Kuzey kolunda iş yürütmek kolaydı. Eski Harezmîler ve sonra Altın Ordahıların Karahanlıca'yı Uygur yazısıyla beraber aldıkları da bilinmektedir.

1221 yılında Harezmşahlar devleti Cengiz Han önderliğindeki Moğol ordularınca yıkıldıkça, Harezm toprakları onun vasiyetine göre Çayardı ve Doğu Türkistan'ı içeren Çağatay ulusuna değil, Kıpçak bozkırı, Rus knezlikleri ve Kuzey Kafkasya'yı içeren Cuci ulusuna bağlanmıştır. Cuci ulusu zamanıyla Müslüman Türk Altın Orda devletine dönüşünce Harezmde yerleşmiş Karahanlı Çağatay edebi dili aynen Harezmli yazar ve şairlerin sayesinde Altın Orda devletinde resmi ve edebi dil olarak yerleşmiştir. Kutb'un "Hüsrev ve Şirin" (1340), Mahmut Ali'nin "Nehcü'l-Faradis" (1358), Harezmî'nin

²⁵⁴ Karatay 2017, s. 38.

²⁵⁵ Eltazarov 2016.

"Muhabbetname" (1353), Seyfi Sarayı'nın "Gülistan bi-t-Türkî" (1391) eserleri bitilmiş bu edebi dil için Karahanlı-Harezmi veya Harezmi-Altın Orda edebi dili terimi de kullanılmaktadır.²⁵⁶

Dil durumlarını etkileyen olgular dildışı veya diliçi olabilmekte; dildışı etkenlerden onüçüncü yüzyıldaki Moğol istilası veya son yüzyıllarda süregiden emperyalist yayılmacılığı gibi olumsuz etmenler sayılabilir. Siyasi etkenlerin insan eliyle olduğu açıksa da kimi doğa olaylarının da insan eliyle oluşması mümkündür. Aral gölünün uzun sürmüş olan kuruyup yok olması ve Urmu gölünün göz göre göre kurumaya bırakılması örneklerinde olduğu gibi.

Türkistan Harezmi uygarlığı Amuderya deltasında sulu tarıma dayalı yerleşik kültür olarak ortaya çıkmış ve sonradan Karakum ve Kızılum sahraları arasındaki vahalara yayılmıştır. Harezmi'nin yakın ve uzak tarihinde gerçekleşen birçok sosyo-kültürel ve siyasi değişimler Amuderya nehrinin yataklarını değiştirmesiyle bağlı olduğu onlarca kaynaklarda belirtilmiştir. Örneğin, tarihçi Hamdullah Kazvini'ye göre Amuderya onüçüncü yüzyılın başındaki Moğol saldırısından bir süre önce yataklarını değiştirmiştir. Nehir kuzeydeki Aral gölüne değil, batıdaki Hazar denizine dökülür olmuş. Bu olayı Moğolların Harezmi devletini yıkmak için mahsus yaptığını, yani Amuderya nehrine baraj kurarak onun sularını Batıya akıtıldığını da yazıyorlar. Böylelikle şimdiki Taşhavuzdan Hazar denizine kadar uzanan topraklarda Harezmi Oğuz nüfusu yaşayan yeni yerleşim merkezleri, bağ ve bostanlar oluşmuştur. Bu hususta ünlü tarihçi Ebu-l Gazi Bahadır Han tanıklık vermektedir. Onun yazdığına göre, XVI. yüzyılın 70'li yıllarına kadar Amuderya sahillerinden ta Hazar denizi sahilindeki şimdiki Türkmenbaşı şehri yakınlarında bulunan eski Ogurçi kasabasına kadar her yer buğday tarlaları, üzüm bahçeleri ve bostanlardan ibaretmiş. Bununla beraber, XV. yüzyılda yaşayan ünlü coğrafya bilgini, Timurlu padişah Şahruh Mirzanın teklifine göre onun devletinin topraklarının coğrafya kitabını yazan Hafız-ı Ebru'nun aktardığı bilgilere göre, o devirde Amuderya yataklarının değişmesi sonucu Aral gölü tümüyle kurumuş, yok olmuştu. Tabii ki, bu doğal afet sonucu şimdiki Ürgenç yakınlarından ta Aral gölüne kadar uzanan sınır boylarında yaşam sönmüş, Harezmi uygarlığının bu bölümü üç yüz yıllık buhran sürecine girmişti. Ebul Gazi Han, kendisinin doğumundan otuz yıl önce, yani 1573 yılında Amuderya'nın yine eski yatağına geri döndüğünü, tekrar Aral gölüne dökülmeye başladığını yazar. Onun bilgilerini Harezmi başka bir tarih yazarı Şirmuhammed Münis doğruluyor. Münisin ilettiği bilgilere göre, Amuderya'nın tekrar Aral gölüne doğru akışı 1578 yılında olmuş. Bu kez çökme sırası Amuderya'nın eski yatağı havzasındaki uygarlığa gelmiştir, yani şimdiki Ürgenç yakınlarından Hazar denizine kadar uzanan topraklarda sulu tarıma dayanan yaşam durmuş, bağ ve bostanlar kum çölüne dönüşmüştür. Eski Harezmi uygarlığına yüzyıllarca başkentlik yapan Ürgenç şehri de terk edilmiş (şimdiki Köhne Ürgenç şehri harabeleri), Hive Hanlığının başkenti Amuderyanın yeni yatağı sahillerine – şimdiki Hive ve Yeni Ürgenç taşınmıştır.

Yirminci yüzyılda ise Harezmi uygarlığı yaşayan alanlar tekrar bu defa insanoğlunun türettiği çevre felaketi ile karşı karşıya gelmiştir. Sovyetler döneminde (1924-1991) Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan'da yeniden tarıma açılan milyonlarca hektar arazilerin sulanması için Aral gölüne dökülen Amuderya ve Sirderya'dan sulama kanalları ve barajlara aşırı hacimlerde su alınması sonucunda 1970'li yıllardan itibaren göl küçülmeye ve kurumaya başlamıştır. Bugünlerde her iki nehrin suları Aral'a dökülmüyor ve bu göl yok olmak üzeredir. Böylece aralarındaki son su ve yeşil doğa yok olup üç kum çölü - Karakum, Kızılum ve Moyunkum artık birleşmektedir. Harezmi ve Karakalpakistan bölgesinde 1980'li yıllarda başlayan çevre felaketinden dolayı yüz binlerce insan Özbekistan'ın ve Kazakistan'ın başka bölgelerine taşınmıştır. Doğal olarak bu durum özellikle Harezmi diyalektinde konuşan nüfusu olumsuz etkilemiştir.

Harezmi'nin 1388 yılında Emir Timur tarafından 160 yıllık aradan sonra tekrar Türkistan'ın siyasi-etnik haritasına dahil edilmesi bu hudutların Çağatay dili ve kültürünün merkezlerinden biri haline dönüşmesini sağlamıştır. 1512 yılından itibaren bağımsız Harezmi / Hive Hanlığının kurulmasıyla Harezmi ve çevresi ortaçağlarda Türkistan topraklarında Türk uygarlığını yaşatan üç Özbek

²⁵⁶ Eltararov 2016.

Hanlıklarından birisi haline gelmiştir. Harezmşahlar döneminden itibaren 1770-1920 yılları arası bu hanlığı yöneten Kongirat sülalesi dönemine uzanan zaman diliminde siyasi ve kültürel açıdan merkez Türkistan'a, önce Karahanlı ve sonradan Çağatay kültürünü özümseyen Harezm Oğuz halkı Oğuz boyundan soydaşlarından – Türkmenler ile Horasan Türklerinden etnik-kültürel ve dil açısından ayıran hususlar olmuştur. Harezm Oğuz diyalektlerinin Türkmençe ve Horasan Oğuz Türkçesinden ayıran özellikler de işte bu toplumsal, siyasi, kültürel değişim ve etkileşime dayanmaktadır.

Onyedinci yüzyılda Türkistan'ın kuzeyinde Kazak siyasi birliği kurulmuş ve sonraları bu birlik parçalanıp üçe ayrılmıştır. Uzun zaman kuzeydeki hanlıklar ile güneydeki Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları arasında çatışmalar devam etmiş ve böylece zayıf düşen Türkistan, Rus istilasına maruz kalmıştır. 1552'de Kazan'ın alınmasıyla başlayan istila, 1881'de Afganistan ve Hindistan sınırlarına dayanmış, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bütün Batı Türkistan Çarlık Rusyası'nın eline geçmiştir. 1865'de Taşkent şehri Ruslar tarafından zaptedilmiş ve 1868'de Buhara, 1873'de Hive, 1876'da ise Hokand Hanlığı Rus hakimiyetine girmiştir. Rusların esas amacı Doğu Türkistanı da ele geçirmektir. Batı Türkistan toprakları Sovyet rejimi tarafından önce beş ayrı cumhuriyete bölünmüştür. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasında Özbekistan oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu ülke, İslam medeniyetinin en parlak ürünlerinin beşiğinde kurulmuş ve Timur döneminin görkemini tarihi miras olarak devralmış olmanın yarattığı kültürel bir öz güvene sahip olmuştur. Buna karşılık, etnik yapısındaki Fars kökenli yerleşik halkla aslen çeşitli Türk boylarına mensup göçer nüfus arasındaki gerilimin yarattığı rahatsızlık hala etkisini sürdürmektedir. Özbek kimliği ise yörede hanlık kurmuş Türk boylarından birine ait iken, Türkistan Sovyet cumhuriyetlerinin sınırlarının belirlenmesi sırasında daha önce siyasi coğrafyada hiç yer almamış bir ülkeye ad olarak verilerek yeniden yaratılmış bir kimliktir. Özbekistan coğrafi olarak tamamen Sovyet döneminde meydana getirilmiş, "Özbek" adı da Özbekistan sınırları içine dahil edilen tüm nüfusa ortak bir kimlik olarak benimsenmiştir. Batı Türkistan'da Amu Derya ve Sir Derya arasında Aral Gölü ovasıyla Tanrı Dağlarının eteklerinde kurulmuş olan Özbekistan, Orta Asya diye tarif edilen bölgenin merkezi kısmında yer alır. Kuzey ve kuzeybatıda Kazakistan, doğu ve güneydoğuda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatıda Türkmenistan ve güneyde de Afganistan ile sınırları vardır. Başlangıçta Semerkand olan başkent, 1930'dan sonra Taşkent'e taşınmıştır. 1932'de Karakalpak Cumhuriyeti kurulmuş, 5 Aralık 1936'da Muhtar Karakalpak Cumhuriyeti Özbekistan'a bağlanmıştır. Bölgede yine de bağımsızlık ve direniş hareketleri 1935'e kadar devam etmiştir. Harezm uygarlığının yayıldığı eski topraklarda - Özbekistan'ın Harezm vilayetinde, Amuderyanın sol ve sağ sahillerinde: Türkmenistan'ın Taşhavad, Çarcuy vilayetlerinde, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyetinin Törtköl, Amuderya, Biruni, Hoceyli, Kungirat ilçelerinde, Buhara ilinin Alat, Karaköl ve Candar ilçelerinde hala Harezm Oğuz diyalektinde konuşan nüfus yaşamaktadır. Özbekistan'ın önemli şehirleri Semerkand, Buhara, Hive, Hokand, Andican, Namangan, Karşı, Çizzak, Nevai, Ürgenç, Nukus ve Kaşkadya'dır. Günümüz Özbekistan'ı, 20 Haziran 1990'da egemenliğini, 1 Eylül 1991 'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde düzenlenen referandumla bağımsızlık ilanı onaylanmıştır.

Karluk veya Uygur grubu Oğuz grubundan sonra konuşur sayısı bakımından ikinci büyük gruptur. Karşılıklı anlaşılabilirlik oranı Kıpçak denilen grupla Oğuzcaya göre daha yüksektir. Karluk grubuna (güneydoğu göç alanı) Karluk-Uygur ve Karluk – Harezm altgrupları girer. Karluk-Uygur alt grubuna eski dillerden Karahanlı ve Karahanlı sonrası Uygurcası, Karluk – Harezm alt grubuna eski dillerden Karluk – Harezm, Doğu Altınorda ve Çağatay; çağdaş dillerden Yeni Uygurca ile Özbekçe girer. Başlıca Doğu Türkistan'da (Türkistan'ın batısını Özbekeli oluşturur) konuşulan Uygurca Çin özümseme politikası gereği azınlık dili durumuna getirilmiştir. Kuzeyde (Güney Kazakistan da dahil olmak üzere) Kazak ve Kırgızcaya yakın Kıpçak Özbek ağızları, batıda ve güneybatıda komşu Türkmenlerle akraba Oğuz ağızları, ülkenin doğu ve orta bölgelerinde Hive ve Ürgenç'in dışındaki bütün büyük şehirlerde ise, Yeni Uygurca ile pek çok ortak özelliğe sahip "kasaba şivesi" adı da verilen Özbek ağızları (Karluk bölümü) konuşulmaktadır. Başlıca Doğu Türkistan'da (Türkistan'ın batısını Özbekeli oluşturur) konuşulan Uygurca Çin özümseme politikası gereği azınlık dili durumuna getirilmiştir. Özbeklere yakın bir halk olan Uygurlar, geleneksel Uygur adını yakın geçmişte (1921) benimsemişlerdir. Dillerine

Yeni Uygurca da denir. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri, edebi dil olarak, Göktürkçeyi devam ettiren bir çizgi oluşturlar ve bu çizgi yirminci yüzyıl başlarına kadar gelir.

Rusya'da ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Türklerin Ruslaştırılması için planlar yapılmıştı. Kazan Üniversitesinde çalışmış olan bir papaz, Nikolay İlminski (1822-1891), Rusya Türklerini Ortodoks dinine döndürüp Ruslaştırılmalarını amaçlıyordu. Onun önerdiği stratejiye göre Türkçenin lehçelerinden ayrı ayrı yazı dilleri geliştirilip bunlara kiril alfabesi uygulanacak ve her dil için de değişik diakritik işaretler kullanılacaktı. Aynı zamanda Rus dili geçer dil olarak herkese dayatılırsa küçük toplulukların lehçeleri zamanla önemini yitirecekti. İlminski'ye karşılık Kırmızı bir Türk, İsmail Gaspıralı, 1884'te Bahçesaray'da Kırım'da çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesi vasıtasıyla ortak Türk yazı dilini savunup bütün Türk dünyasının sözcüğü açısından düzenlenmiş İstanbul Türkçesinde birleştirilmesini istemişti ve bu düşüncesini yazdıklarıyla uygulamıştı. İlminski, Gaspıralı'nın faaliyetinden haberdardı ve savcı Pobedobçev'e şikayet mektupları yazıyordu: "O, kendi yayınlarında Osmanlı Türkçesini bütün Türk soylu Müslümanların ortak dili haline getirmeğe çalışmaktadır". Bu gelişmeler onu pek kaygılandırıyordu: "Duyduğuma göre Kazan'da Türkçe gazetelerden başka ders kitaplarının sayısı yıldan yıla artmaktadır. Kitapların içeriği Avrupalı, dilleri Osmanlı Türkçesidir". İlminski, Gaspıralı'nın çalışmalarını engelleyememiştir, ancak 1917 ihtilalinden sonraki Sovyet rejimi İlminski'nin programını yürürlüğe koymuştur. Bu, yalnızca Türk halkları değil, azınlıktaki bütün halklar için yaygın bir siyaset olarak takip ediliyordu: öz dillerdeki yayıncılığa izin veriliyor, hatta özendiriliyordu, fakat bunlar nispeten dar bir çevrede kaldığı için ancak folklorik bir anlam taşıyabiliyordu.

Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin öğrencisi, 1846-1930 yılları arasında yaşamış olan Rus şarkiyatçısı ve misyoneri Nikolay Petroviç Ostroumov Kazan'da ortodoks din akademisinden 1870'te mezun olmuştur. 1877'den itibaren Taşkent'te Türkistan genel valiliği bünyesinde eğitim müfettişi ve öğretmen okulu müdürü olarak görev yapmıştır. "Türkistan vilayet gazetesi'nin başyazarı olarak çalışmıştır. tıpkı hocası gibi Türk boylarının arasına nifak tohumları ekmek için gayret göstermiş; her Türk boyu için ayrı bir alfabenin uygulanması çalışmalarına katılmış, Türkistan'da Türkçenin yozlaştırma çalışmalarını başlatan olmuştur. Ostroumov, "Turkestarskaya Tuzemnaya Gazeta" (1887-1917) adlı gazetede kullandığı ve "Şart dili" adını verdiği karmaşık bir dille, yeni Özbek aydınını şekillendirmeye ve kendi gazetesinde kullandığı dili de edebi dil seviyesine yükseltmeye çalışıyordu. Bu tür oyunları farkederek Özbekistan'ın Çolpan, Batu, Miyan Buzruk, Gazi Yunus, Gulam Zaferi, Elbek gibi aydınlar, Bolşevik İhtilali'nden sonra 1919'da Abdurrauf Fitrat (1886-1938)'in liderliğinde "Çağatay Gürüğü (Çağatay Birliği)"ni oluşturarak, yazılarında Türkistanın ortak lehçesi olan Çağatay Türkçesini kullandılar. Türk boylarının ortak Arap alfabesi, 1927 yılından itibaren Latin alfabesiyle değiştirilmeye başlandı; 1927-1930 yılları arasında hem Arap hem de Latin harfleriyle birçok dergi ve gazete basıldı; dolayısıyla bu dönem, bir geçiş dönemi oldu ve 1930 yılına kadar Latin alfabesine geçiş tamamlandı. Türkistan'da yaşayan Özbek Türkleri, 1927-1940 yılları arasında Latin, 1927'den önceki yıllarda da Arap alfabesini kullanmışlardır. Afganistan'da bulunan Özbek Türkleri ise, halen Arap alfabesini kullanmaktadır. Özbek Türkleri için hazırlanan Latin alfabesinde başlangıçta dokuz ünlü kabul edilip ünlü uyumu sağlanmışken, daha sonra "Taşkent'in İranlaşmış ağzı" seçilerek ünlü sayısı azaltılmış ve Türkçenin karakteristiği olan ünlü uyumu bozulmuştur.

Sovyet döneminin ardından bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da, dil ile ilgili düzenlemelerin, Özbekçenin egemenliğini güçlendirmeye, Ruslar, Tacikler vb. azınlıkların haklarını korumaya yönelik olduğu görülmektedir. Anayasal teminatlarla karşı, yurttaşların kolektif haklarını kullanmada güçlüklerle karşılaştıkları bilinmektedir. 1993 tarihli sayımda, Özbekistan'ın etnik kompozisyonunu oluşturan gruplar arasında Kazak, Kırgız ve Tatarlar dışında Türk topluluğunun adı yoktur. Bu, Harezmi Oğuzlarının, Özbek etnik topluluğunun bir parçası olarak algılandığı anlamındadır. Harezmi bölgesinin, nüfus ve toprak bakımından küçük bir vilayet olmasına karşılık, Özbekistan içinde dil, kültür ve diğer beşeri özellikler bakımından özel bir öneme sahip bulunduğu bilinmektedir. Popüler yayınlarda Harezmi bölgesinin dili, Harezmi olarak adlandırılmaktadır. Harezmi bölgesinin ve bölgenin bir parçası

olan Oğuzca konuşan unsurların, tarihsel mirasın gerektirdiği kültürel hakları talep ettiği, ancak mevcut durumda bu taleplerin bir tehdit algılaması olarak değerlendirdiğine ilişkin belirtiler vardır.²⁵⁷

Doğu Türk bengutaşlarında İrtiş boyu Kimek-Kıpçak boylar birliğinden söz edilmeyişi Doğu [Kök]Türklerinin kendilerinin Kıpçak oluşu ile ilgili; onlar kendilerinden Kıpçak olarak değil ‘Türk’ olarak söz etmişlerdir ve ‘Türk’ kavramını Oğuzları da içine alacak biçimde daha geniş bir anlamda kullanmışlar; tıpkı sonralar Kölemen devletlerinde olduğu gibi. Oğuz grubunun aksine, bugün Kıpçak grubu altında sınıflanan Türk lehçeleri tek bir boylar birliğinden inmezler. Şimdiki Kıpçak toplanması bir dil olayıdır. Muhtemelen bin yılından sonra bozkır bölgesinde başlayan ve temel özelliği genel Türkçe sözbaşı y-’nin c-’ye dönüşmesi olan bir ses gelişmesiyle Avrasya bozkır yaşam çevresi dahilinde bulunan Türk lehçeleri etkileşim sonucu birbirlerine benzemiştir.²⁵⁸

Kıpçak lehçe grubu yerine Kıpçak lehçe sürerliğinden söz etmek daha isabetli olur; doğudan batıya Altay (yazılı), Kırgız, geçiş bölgesindeki Kazak, Karakalpak ve Nogay, Özbekçenin Harezm Kıpçak diyalektleri ile batı göç alanında Başkirt, Tatar, Kumuk, Karaçay - Balkar, Kırım Tatarcası, Karayca (çağdaş yazı dilleri). Doğu hun grubundaki Altayca ve Kırgızca; Kıpçak – Nogay grubundaki Kazakça, Karakalpakça ve Nogayca bir lehçe sürerliği örneğidir. Sibirya lehçelerinden *ayak* ve *tuulu* biçimleriyle Altayca Kırgızcaya (*ayak, tooluu*) yakındır. Kırgızca ise Kazakçaya yakın olup aralarında anlaşılabilirlik yüksek olup böylece bir lehçe sürerliğinden söz edilebilir. Tekin’e göre Kırgızca başlı başına bir grup oluşturur. Nogaylar Altın Ordu içinde oluşmuş halklar olup Cengiz hanın büyük torunu Nogay’ın ordusundan ayrılmışlardır. Adlarını Altın Ordu komutanından almış olan Nogayların çoğu Rusya’nın Stavropol bölgesinde yaşarlar. Kazakça Karakalpakça Kazakçaya yakındır. Bu guruptaki lehçeler özellikle y- > c-değişmesiyle Köktürkçeden ayrılır. Bundan başka ç>ş ve ş>s ve c- > j- değişimleri, eklerdeki ileri asimilasyonlar Kazakçayı ortak dilden uzaklaştırır.²⁵⁹ *Karayca* dışındaki bütün Kıpçak yazı dilleri Sovyet döneminde oluşturulmuş, eski Kıpçak yazı geleneğini yalnızca konuşur sayısı çok azalmış olan Karayca günümüze kadar sürdürebilmiştir. İlhanlılar hakimiyeti zamanında doğmuş Oğuz yazı diline karşılık Altın Ordu halkının çoğunluğunu teşkil eden Kıpçakların diline dayalı bir Kıpçak yazı dili gelişmemiştir. Genellikle Altın Ordu’ya dahil edilmiş olan Harezm vilayeti edebi çalışmaların kaynak bölgesi olmuştur. Doğu Türk yazı dili ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Türkistan’da olduğu gibi bugün Kıpçak adlandırılan grubun ortak yazı dili olmuştur. Bu durumlara karşın Oğuz grubunda Kıpçakça ile önemli etkileşimleri gösterebiliriz.

Kaşgarlının Oğuzca’yı Hakani Türkçesinden ayrı tutması Oğuzların Köktürk – Uyгур Karluk çevresinden ayrı, Batı Türklerinden çıkmış bir topluluk olmasından ötürü olmalıdır; Oğuzların çoğunluğu Güney Sibirya’dan, Yedisu’dan vb. gelmiş veya Aral havzasının yerlileriydi. Kimek asıllı Bayındırlar ile Bayatlar ve birkaç boy daha Güney Sibirya kuşağından gelmiş çekirdek Oğuz topluluğunu oluşturmuş olmalıdır. Türgiş boyları ise çekirdek Oğuz topluluğuna katılarak ortadan kalkmışlar ve Oğuzluğun büyümesine sebep olmuşlardır. Onbirinci - onikinci yüzyıllarda Aral çevresindeki yurtlarında kendilerini bir yandan Kıpçak komşularına karşı, öte yandan Müslümanlaşmış Selçuklu Oğuzlarına karşı savunmaya çalışan yerlerinde kalan Oğuzlar ve eşzamanlı olarak kuzey yolu ile Balkanlara kadar göçen Oğuzlar ile Selçukluların Orta Doğuya yönlendirdiği Türkmenleri görürüz; Kuzey yolundan göçen Oğuzlar 1064 yılında Tuna ırmağını geçerken, güney yolundan Selçukluların yönetiminde ilerleyen Oğuzlar aynı yılda Kars’a ve Kuzey Azerbaycan’a girmeye başlamışlardı; onların bir bölümü başta Azerbaycan olmak üzere İran’ın şehirlerinde ve köylerinde iskan edilirken bir bölümü de göçeri yaşantısını sürdürdü.

Oğuzlardan başka Kıpçak boylarının önemli bir bölümü Hazar kuzeyinden geçip Kafkasya’ya gelmiştir. Tebriz halkının oluşumunda Kıpçak Türklerinin önemli bir payı vardır. Kaşgarlı Kıpçaklardan ve kimi

²⁵⁷ Eker 2006.

²⁵⁸ Ercilasun 2007, Karatay 2022. s. 32-34.

²⁵⁹ Tekin, Ölmez 1999.

dil özelliklerinden söz ederken onları sık sık Oğuzlarla birlikte anar.²⁶⁰ Oğuz Türkçesini Talat Tekin'le Mehmet Ölmez, salt fonetik bakış açısıyla sözbaşı /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, *qāl- fiilini anahtar sözcük olarak dört altgruba bölüştürürler: Harezm Oğuz diyalektleri (qāl-); Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (gāl-); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. (gal-); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (kal-).²⁶¹ Mefkure Mollova da söz konusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süresiz ötümsüz k ünsüzünün kullanıldığı ka-ağızları ve önseste süresiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı ga-ağızları olmak üzere Oğuzca'yı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. ka-grubuna, yani Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzca'yı, batı uç bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, ga-grubuna Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder.

Bugünkü Hazarötesi Türkmenlerinin çekirdeğini, Sırderya Oğuzelinden Mangışlak'a yerleşen ve sonra kuzeyden de güneyden de göçen Oğuzlarla ilişkileri kesilen bir Oğuz topluluğu oluşturur. Onlar Moğol istilasından, Harezmşahların çöküşünden, Altın Ordu devletinin kuruluşundan sonra da Hazar deniziyle Aral gölünün arasında oturmaya devam etmiş, boy örgütlenmesini bugüne kadar koruyan göçebe, savaşçı, atçı yaşamlarını ondokuzuncu yüzyıla dek sürdüren Türkmen ulusunu oluşturmuşlardır. Bu Türkmenlerin Göktanrı inançlarını uzun süre korudukları, Müslümanlığı ancak ondört onbeşinci yüzyıllarda benimsedikleri düşünülmektedir. (*İbnFazlan zamanındaki Oğuzlarla karşılaştırmak yararlı olur*). Bu Oğuzların onyedinci yüzyılda güneydoğuya geçmeleri, güney yolu göçten Horasan'da artakalan Oğuzların Harezm Oğuzları ve Horasan Türkleri olmak üzere iki gruba bölünmelerine yol açmıştır. Hazarötesi Türkmenlere sonradan başka ögeler de katılmış, bir bölük de Rusya'nın Stavropol bölgesine yerleşmiştir.

Gerhard Doerfer ise Oğuzca'yı, zamir kökenli kişi eklerini de göz önüne alarak biraz daha ayrıntılıca gruplandırır: 1. Türkmence. 2. a) Doğu, b) Kuzey, c) Güneydoğu, d) Batı ve Güney Horasan Türkçesi (ki a ve b aynı zamanda Özbekçenin ağızlarıdır). 3. a) İran'ın Fars eyaletindeki Kaşkay ve Aynallu, b) Kazvin ve Hemedan yöreleri diyalektleri, 4. a) Kuzey Halacistan yöresi, b) Sonkor yöresi diyalektleri, 5. a) Zencan, b) Doğu Anadolu, Irak ve Gürcüstan'daki ağızlarıyla Kuzey Azerbaycan ve İran Azerbaycanı Türkçesi, 6. a) Orta ve Batı Anadolu ağızları, kb) Batı Rumeli ağızları, Doğu Rumeli ağızları, Gagauzca ve Kırım Osmanlıcasıyla ile Türkiye Türkçesi.²⁶² Sıralanan altı diltopluluğu ayrıca değişik biçimlerde gruplandırılabilir: 1-2 doğu, 3-6 batı; 1-2 doğu, 3-5 orta, 6 batı; 1-2 doğu, 3-4 güney, 5-6 batı gibi. Doğu grubu Çağatayca veya Doğu Türkçesinin egemen bölgesidir. Bu duruma gelmesi yukarıda ana çizgilerle açıklanmıştı. Burada konu dikkatimizi çekmiştir; Harezm Oğuzcasında ve Rumeli ağızlarında sözbaşında /k/ sesinin korunmuş olması eskicil bir olgu olabildiği gibi Kıpçak etkisine yorumlanabilir. Bunun gibi ses olayları Batı Türkçesinde yeni yorumların gerekliliğini gösterir. Tekin sınıflandırılmasında Oğuzca içinde değil, ancak Oğuzcaya en yakın grup olarak gösterilen Çin'e göçmüş Salarlar için aynısı söylenebilir.

Çağdaş Oğuz Türkçesi Doğu veya Türkistan Oğuzcası; Orta, yani Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu ağızları ve Güney Oğuz (Kaşgay vb) ağızları; Batı Oğuz grubu ise merkez veya Doğu Rumeli ve Batı Rumeli ile Batı Anadolu ağızları olarak ele alınabilir. Coğrafi olarak da örtüşen dil topluluklarından bugünkü Batı Türkçesi ile Batı Oğuz grubu Türk dil ve lehçeleri, Eski Batı Türkçesi ile ise Oğur Türkçesi anlaşılır. Eski Batı Türkçesi Oğurcaya gelince; değişik dil topluluklarının genetik bakımından farklı, ancak coğrafi bakımdan komşu veya içiçe bulunan dil topluluklarıyla temasları sonucu ortaya çıkan

²⁶⁰ Karatay 2017, s.83-85; Ercilasun 604-6 766-779 Karlukların Tokmak ve Talası almalarından sonra Türgişler Seyhunun aşağı mecrasına göçtüler. Kaynaklarda Onoklar Oğuz olarak anılmağa başlanır. Dede Korkut'ta anlatılan Oğuz Kıpçak savaşları Türgişlerle Doğu Göktürkleri arasında geçen savaşlar olmalıdır.

²⁶¹ Tekin Ölmez 1999, s. 122.

dilbilimsel değişme ve gelişmelerin incelenmesi temelde farklı yöntem gerektirmiyorsa da bir Oğurca > Oğuzca dönüşümün saptanması kolay olmamaktadır. N. Baskakov'un sınırlandırılmasında güneybatı ve kuzeybatı göç alanındaki Oğuz-Bulgar ile Kıpçak-Bulgar altgruplarının özünde adlarından da anlaşıldığı gibi bir Bulgar çekirdeğı -Tuna ve İdil Bulgarlığı - bulunmaktadır. Zeynalov'un "Bulgar" veya Heyet'e göre daha uygun bir ifadeyle "Bulgar-Kıpçak-Oğuz" grubuna Kazan, Başkırt, Karaçay-Balkar, Kumuk, Karay dilleri girer. Baskakov'un Kıpçak grubuna (kuzeybatı göç alanı) giren Kıpçak-Bulgar ve Kıpçak-Kuman alt gruplarından Kıpçak-Bulgar alt grubuna eski dillerden "Batı Altın Orda" dili, çağdaş dillerden Tatarca ve Başkırtça, Kıpçak-Kuman alt grubuna ise eski dillerden Kumanca = Kıpçakça, çağdaş dillerden Karaimce, Kumukça, Karaçay-Balkarca ve Kırım Tatarcası girer. İdil Bulgar bölgesinde Türklüğün çekirdeğini Bulgarlar oluşturmuşlardır. Sonradan Kıpçaklar Bulgarları özümsemişler, Moğol öğeleriye görece az etkili olmuştur.

r > z dönüşümünün batıda hangi zaman diliminde yer aldığıнын saptanması görevimiz olmalıdır. Türkçe kendi içinde sözsönündaki -r / -z ikiye ayrılır. Genel türkçe -z ile biten Oğur-Bulgar Türkçesinde ve Çuvaşcada -r ile bittiğı görölebilir. Bu ses denklığı Türkçenin Macar, Moğol, Samoyed vb. dillerle ilişkilerini incelerken önemli ölçüt durumundadır. Son dönemde daha çok kabul gören görüş, Ön-Türkçenin -r biçimli olup, -z'nin sonradan çıktığı yönündedir. . Bu ayrışmanın MS. ikinci yüzyıl civarında olduğu düşünölr. Bulgar-Çuvaş türü Türkçenin günümüze kalan tek temsilcisi Çuvaşcadır. Türkçenin bu kolunun bir diğeri özelliğı de ortak Türkçe -ř ile biten kelimelerin burada -l ile sona ermesidir.

Avrupa'da ilkin Oğurların siyasi oluşumları olmuş; Avar döneminden sonra, Karadeniz kuzeyindeki Büyük Bulgaristan dağıldığında İdil ve Tuna Bulgar devletleri kurulmuştu. Bulgar Türkçesi de Bulgartürkleriyle bu ölkelere göçürölmüş oldu; Hazar devletinden de Bulgar Türkçesini Macarların Karpat havzasına göçürölmüş olmaları düşünölmektedir. Moğol istilası bütün önceki oluşumları altüst etmiş olsa da sözügeçen iki Bulgar oluşumunun ikisine de çok sayıda Kuman Kıpçak sığınmıştı. Çağdaş Kazan Tatarları, Kumanların Bulgarları, dillerini dahil, özümseme sürecinin sonucunda ortaya çıkmışlardır. Kumanlar İdil Bulgarları özümstedikleri gibi Tuna Bulgar devletinde de benzer bir süreç olmuştu. Bulgartürklerinden sonra Balkanlar'a Peçeneklerle Oğuzlar akın etmiş; nihayet 1237'den sonra Kumanlar toplu halde Moğollardan kaçıp kitleler halinde Tuna boyuna, Macaristan'a ve Balkanlar'a sığınmışlar. Türkmen adlandırılan Oğuzlar ise Anadolu'nun batı ucuna yığılıp buradan Balkanlar'a geçerler.

Türkiye Türkçesinin ölçönlü dil türünün, İstanbul Türkçesinin temeli Doğı Rumeli diyalektidir. Balkanlar'da Türkiye Türkçesinin temelindeki Doğı Rumeli değışkesinde Kıpçakça öğelerin değışik oranlarda varlığı, Batı Rumeli'de Türkçe Balkan dilbilim bölgesinin Hint-Avrupa dili olmayan tek üyesi olması özelliğı, Türkiye Türkçesinin ölçönlü türü olan İstanbul Türkçesinde günümüzde çeşitli değışikliklerin görölmesi gibi konular incelenmelidir.

Kaynakça

- Baskakov, N. 2018 Türk Dillerinin Tarihi Tipolojik Sesbilimi
- Eltazarov, Jo'liiboy 2016, Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı - Harezmi Oğuz Diyalekti Hakkında
- Ercilasun, Ahmet Bican, 2007, Makaleler, Ankara.
- Eker, Süer. 2006, Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt Güney Harezmi-Oğuzcası
- Güner, Galip 2020 Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara.
- Karatay, Osman 2020, Ural Altay Kuramı, İstanbul.
- Karatay, Osman 2017, İlk Oğuzlar, İstanbul.
- Mollova, Mefkure 1996, Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi, TDAYB
- Tekin, Talat, Mehmet Ölmez, 1999, Türk Dilleri, İstanbul

Eğitimde Yenilikçi ve Etkileşimli Yaklaşımların Uygulanması - Kuzey Makedonya Örneği

Aybeyan Selim²⁶³, İlker Ali²⁶⁴

Özet

Bu makale, geleneksel eğitimin sınırlamalarını vurgulayarak, değişen toplumsal ihtiyaçlarla uyumlu yenilikçi eğitim teknolojilerine olan ihtiyacı ele almaktadır. Kuzey Makedonya'dan bir vaka çalışmasını kullanarak, öğretimde yenilikçi ve etkileşimli yaklaşımların pratik uygulamasını incelemektedir. Aynı zamanda, öğretmenleri modern eğitimdeki yenilikçi yaklaşımların özünü, önemini ve bu yaklaşımların öğretimdeki avantajlarını düşünmeye teşvik etmektedir. Bu nedenle, çalışmada temel olarak etkileşimli öğrenmenin anlaşılmasına, öğrenme sürecinin öğrenilmesine ve yenilikçi düşünce için modern tekniklerin örneklerle sergilenmesine özen gösterilmiştir. Bu bağlamda, makalenin değerlendirme bölümü, ilkokul öğretmenlerinin mesleki yeterliliklerini nasıl geliştirmeleri ve etkileşimli öğretim tekniklerini öğretim sürecine nasıl entegre etmeleri gerektiği açıklamaktadır. AIDA (Attention - Dikkat, Interest - İlgi, Desire - Arzu, Action - Eylem) yöntemi ve Ters Yüz Edilmiş Sınıf modeli eğitimle ilgili bu çalışmada sergilenen yenilikçi ve etkileşimli yaklaşımların uygulamaları arasındadır. Sonuç bölümünde, öğrenciler arasında eleştirel düşünme, özyönetim ve Pratik problem çözme becerilerinin geliştirilmesinin Kuzey Makedonya'daki eğitimin ilerlemesi açısından ne kadar kritik olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yenilikçi eğitim teknolojileri, ilköğretim, aktif öğrenme, AIDA ve Ters Yüz Edilmiş Sınıf modeli.

1. Giriş

Öğretim, konu ayrılığı ve sınırlı bir uzmanlık alanına hapsolmasının ötesine geçerek, daha kapsamlı bir bilgi yönlendirmesi olmalıdır. Öğrenciler, belirli bir konuyu aynı anda ve kısa bir süre içinde farklı yönlerden bilişsel olarak kavrayabilmelidir. Bunu yapabilmeleri için etkileşimli eğitim almaları gerekir.

Etkileşimli öğretim, sadece eğlenceli bir uygulama olmayan, ciddi sonuçları olan bir yetiştirme teorisinin ertelenemeyeceği bir eğitim türüdür. Fakat etkileşimli eğitimde, tüm öğretim konularının tek bir derste birleştirilemediği vurgulamamız gerekir. Çünkü dünya ne kadar benzersiz olursa olsun, insanın bilgisi zorunlu olarak kısımlıdır ve erişimle sınırlıdır (Selimi, Saracevic, & Useini, 2020). Ne de olsa, sistematik bilişlerin üzerine inşa edildiği her akıl biçimi, her ne olursa olsun, dünyayla ve hatta gerçeklikle ilgili olarak zorunlu olarak çarpıtılır. Bu, esas olarak bir akıl biçimi olarak sahip olması gereken iç tutarlılıktan kaynaklanır.

Ancak bu, en azından bazen, bazı yerlerde, etkileşimli öğretimin gerçekleştirilemeyeceği anlamına gelmez. Küçük bir iradeyle, herhangi iki veya daha fazla konuya dokunan veya örtüşen ve her konuda farklı bir şekilde bir biliş nesnesi olarak görünen içerikler bulmak her zaman mümkündür.

²⁶³ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, aybeyan@vision.edu.mk

²⁶⁴ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, ilker@vision.edu.mk

Etkileşimli sınıflar nasıl düzenlenir

Etkileşimli öğretim, dünya hakkında daha eksiksiz bir bilgi edinme girişimi olduğundan her zaman araştırmaya ve çeşitli multidisipliner bağlayıcılık biçimlerine açık kalmalıdır. Bu tür eğitim yapmak isteyenler, öncelikle hangi öğretim içeriklerinin öğrencilere uygun olacağını belirlemeleri gerekir. Bu amaçla, müfredat alışverişinde bulunmalı ve dijital kaynaklar aranmalıdır (Selim & Ali, 2022). İlk başta, bu tür içeriklerin az olduğu anlaşılabilir, ancak zamanla öğretmenler kendi içeriklerini geliştirdikçe bu tür içeriklerin sayısı artacaktır.

Etkileşimli öğretimde, katılımcıların iletişimi tamamen veya kısmen bilgisayarlar ve internet aracılığıyla organize edilebilir (Pejić Papak, 2016). Dijital çağda analog tahta ve tebeşir öğretim sürecinin ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Günümüzde öğrenciler arasında ve öğretmenler ile öğrenciler arasında bilgi aktarımı çeşitli eğitim teknolojilerine dayanmaktadır. Öncelikle derslerde bilgisayar, tablet, akıllı telefon ve akıllı tahtaların kullanımı buna dahildir (Beeland, 2006). Birçok eğitimcinin akıllı tahtaların dersleri görsel ve işitsel açıdan zenginleştirdiği, motivasyon ve konsantrasyon düzeyinin arttığı kabul edilmektedir. Akıllı tahta kullanılarak etkileşim ve multimedya düzeyi üst düzeye çıkarılır. Öğrenciler öğretimin aktif katılımcıları haline gelir süreç, öğrenme ilgi çekicidir, görselleştirilmiştir ve öğretim içeriğinin anlaşılması kolay hale gelir (Batdı, 2017).

2. Yapılandırmacı Eğitim

Yapılandırmacı öğretim, öğrenme, öğretme ve öğretme terimlerini birbirinden ayırır (Topolovčan & Matijević, 2017). Yapılandırmacı öğretimde kişinin öğretmeden de öğrenebileceği, öğretme koşullarında öğrenebileceği, öğrenme sürecini uyarmadan öğretebileceği ve doğrudan öğretilmeyenleri öğrenebileceği vurgulanmaktadır (Topolovčan & Matijević, 2017). Yapılandırmacı öğretim, öğrencilerin ve öğretmenlerin ortak ve hedefe yönelik bir faaliyeti anlamına gelir; burada öğretim, öğrencinin bu faaliyetleri bağımsız ve işbirlikçi bir şekilde yaparak kendi bilgisini oluşturduğu bazı içeriklerin öğrenme faaliyetlerinin organizasyonu olarak tanımlanır (Topolovčan & Matijević, 2017). Dolayısıyla yapılandırmacı öğretimin temel amacı anlamın işbirliğine dayalı olarak yapılandırılmasıdır, yapılandırmacı öğretimde öğretmen öğrencinin görüş ve duygularına saygı duyar, öğrenciler ve öğretmen birlikte öğretir ve öğrenir, sosyal etkileşim sınıfa hakim olur, öğrencilerin kültürlerine saygı duyulur ve öğrencilerin entelektüel, fiziksel ve duygusal ihtiyaçları kabul edilir ve bireyin bireysel gelişimi değerlendirilir. (Maras, 2018) belirli bir problemi çözme veya eleştirel düşünme gibi karmaşık becerilerin kazanılması ve öğrenilmesinde yapılandırmacı öğrenmenin çok faydalı olduğunu belirtmektedir. (Bošnjak, 2009) ve (Wilson, 1997) yapılandırmacı öğretim kapsamında uygulanabilecek ve ders planlamasının olmamasını gerektirmeyen öğretim stratejilerinden alıntı yapmaktadır. Bunlar; simülasyonlar, rol oynama, zengin öğretim yardımcıları, multimedya ortamı, problem ortamı, anlatım ortamı, örnek olay incelemesi, eğitim ve rehberlik, yaratarak öğrenme, sunarak öğrenme ve grupla ve işbirlikçi öğrenmedir (Jonassen, 1994).

(Maras, 2018) yapılandırmacı öğrenmeyi, kişinin kendi önceki bilgilerine, deneyimlerine ve duygularına dayalı olarak kendi bilgisinin, çevreyle aktif etkileşimle desteklenen, kendi kendini düzenleyen, durumsal ve işbirlikçi bir şekilde yapılandırılması olarak açıklamaktadır. Maras'a göre yapılandırmacı öğrenmenin özellikleri; aktif bir süreçtir, aktif adaptasyon, durumsal ve bağlamsal öğrenme, sadece pasif olarak aktarılan ve alınan değil, öğrenen tarafından oluşturulan bilgi ve sosyal olarak yapılandırılmış bilgidir. Yukarıdaki özelliklere ek olarak sosyal etkileşimin ve önceki bilgi ve deneyimlerin yapılandırmacı öğrenme için önemli olduğu da belirtilmektedir. Yapılandırmacı öğretimde öğrenme, öğretimin destek sağlayıcı olarak görüldüğü aktif ve durumsal bir süreç olarak kabul edilir (Palekčić, 2002).

2.1 AIDA yöntemi

Eğitimin dinamik ortamında etkili iletişim, öğrencilerin ilgisini çekmek ve onlara ilham vermek için çok önemlidir. Dikkat, İlgi, Arzu ve Eylem kelimelerinin kısaltması olan AIDA yöntemi, pazarlama ve reklamcılıkta yaygın olarak kullanılan kanıtlanmış bir yaklaşımdır. Ancak ilkeleri, öğrenme deneyimini geliştirmek için eğitim alanına sorunsuz bir şekilde uyarlanabilir (Atav E., 2006).

AIDA yöntemini eğitimde uygulamanın ilk adımı öğrencilerin dikkatini çekmektir. Bu, ilgi çekici tanıtımlar, düşündürücü sorular veya multimedya öğeleri aracılığıyla başarılabilir. Amaç, öğrencileri eğitim içeriğine odaklanmaya teşvik eden bir merak ve ilgi duygusu yaratmaktır.

Dikkat çekildikten sonra bir sonraki adım, eğitim içeriğinin alaka düzeyini ve gerçek dünyadaki uygulamalarını vurgulayarak ilgiyi artırmaktır. Teorik kavramları pratik senaryolarla bağlamak, öğrencilerin çalıştıkları konunun değerini görmelerine yardımcı olur (Ali, Ristevski, & Jolevski, Pair Programming In Primary Education - A Macedonian Case Study, 2022).

İlgiyi temel alarak eğitimciler daha derin bir anlayış arzusunu aşlamayı amaçlamalıdır. Bu, kişisel gelişim, problem çözme becerileri ve bilinçli kararlar verme yeteneği gibi öğrenmenin içsel ödülleri sergilemeyi içerir.

Son aşama, öğrencileri eyleme geçirilebilir adımlara yönlendirerek, öğrendiklerini uygulamaya teşvik etmektir. Bu, öğrencilerin anlayışlarını sağlamlaştırma ve yeni keşfettikleri bilgileri aktif olarak kullanmalarına olanak tanıyan pratik projeleri, tartışmaları veya gerçek dünya senaryolarını içerebilir.

Eğitimciler AIDA yöntemini eğitimde uygulayarak daha ilgi çekici ve ilgi çekici bir öğrenme deneyimi yaratabilirler. Dikkat çekerek, ilgiyi teşvik ederek, arzuyu teşvik ederek ve eylemi kolaylaştırarak, eğitim yolculuğu öğrenciler için yalnızca bilgilendirici değil aynı zamanda ilham verici ve dönüştürücü hale gelir.

2. 2 Ters Yüz Edilmiş Sınıf

Öğretmenlerin ders sırasında içeriği sunduğu ve öğrencilerin evde gözden geçirip pratik yaptığı geleneksel sınıf modeli, ters çevrilmiş sınıf yaklaşımının ortaya çıkışıyla birlikte dönüştürücü bir değişim geçiriyor. Tersine çevrilmiş bir sınıfta, geleneksel ev ödevi ve ders öğeleri tersine çevrilerek yenilikçi ve öğrenci merkezli bir öğrenme deneyimi sunulur.

Tersine çevrilmiş bir sınıfta öğrencilere dersten önce keşfetmeleri için videolar, okumalar veya etkileşimli modüller gibi öğretim materyalleri sunulur. Bu ders öncesi hazırlık, öğrencilere kendi öğrenme hızlarında ilerlemelerine ve gerektiğinde zorlayıcı kavramları tekrar gözden geçirmelerine olanak tanıyarak öğrenmelerinin kontrolünü ele almalarını sağlar (Ali, Selim, Ristevski, & Sonja, 2023).

Bir sonraki dersimizden önce konuyla ilgili önceden kaydedilmiş dersi inceleyin. İçeriği özümsemek için zaman ayırın ve daha fazla açıklama istediğiniz soruları veya alanları not edin. Bu sizi daha etkileşimli ve ilgi çekici bir sınıf içi deneyime hazırlar.

Daha sonra sınıf zamanı, öğrencilerin bilgilerini uygulamalarına, sorular sormalarına ve tartışmalara katılmalarına olanak tanıyan etkileşimli ve işbirlikçi etkinliklere ayrılır. Pasif dinlemeden aktif katılıma geçiş, anlamayı geliştirir ve anında geri bildirim sağlar (Selim & Useini, Yenilikçi Eğitim ile Dijital Yetkinlik ve Girişimcilik Becerilerinin Geliştirilmesi - Kuzey Makedonya Örneği, 2019).

Tersine çevrilmiş sınıfta öğretmenin rolü kolaylaştırıcıya dönüşür. Öğrencilerin içeriğe zaten aşina olması sayesinde öğretmenler kişiselleştirilmiş destek sağlamaya, bireysel ihtiyaçları karşılamaya ve öğrencilere daha karmaşık kavramlar konusunda rehberlik etmeye odaklanabilir.

Değerlendirmeler geleneksel sınavlarla sınırlı değildir; bunun yerine çeşitli biçimlendirici değerlendirmeleri, projeleri ve tartışmaları kapsar. Bu çeşitlendirilmiş yaklaşım, eğitimcilerin

öğrencilerin anlayışını daha kapsamlı bir şekilde ölçmelerine ve zamanında, hedefe yönelik geri bildirim sağlamalarına olanak tanır.

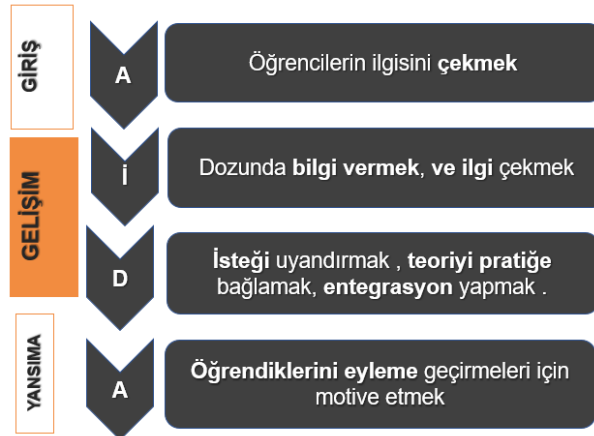
Ters yüz sınıf modeli, öğrencileri öğrenme deneyimlerinin merkezine yerleştirerek eğitimde bir paradigma değişimini temsil etmektedir. Ders öncesi içerik sunumu için teknolojiden yararlanan ve sınıf içi zamanı etkileşimli etkileşime ayıran ters çevrilmiş sınıf, dinamik ve öğrenci odaklı bir ortamı teşvik ederek daha derin anlayışı ve yaşam boyu öğrenmeyi teşvik eder.

2.3. Kuzey Makedonya Örneği ve Yenilikçi Yaklaşımların Uygulanması

Bu çalışma, Kuzey Makedonya'da bir ilkokulda yapılan bir vaka çalışmasına dayanmaktadır. Çalışmada, AIDA (Attention – Dikkat, Interest - İlgi, Desire - Arzu, Action - Eylem) yöntemi ve Ters Yüz Edilmiş Sınıf modeli olmak üzere iki yenilikçi yaklaşımın pratik uygulaması incelenmiştir.

AIDA yöntemi, öğrencilerin dikkatini çekmek, ilgisini çekmek, öğrenme isteğini uyandırmak ve öğrenmeyi eyleme dönüştürmek için tasarlanmış bir yöntemdir. Bu yöntem, derslerin başında öğretmenin dikkat çekici bir giriş yapması, öğrencilerin ilgisini çekecek bir soru sorması, öğrencilerin öğrenmeye istekli olmasını sağlayacak bir motivasyon sağlaması ve öğrencilerin öğrendiklerini uygulama fırsatı vermesi gibi aşamaları içerir.

Ders yapısında AIDA yöntemi

Ters Yüz Edilmiş Sınıf modeli, öğrencilerin evde ders materyallerini çalışarak öğrendiklerini ve sınıfta daha etkileşimli etkinliklere katılarak bilgilerini pekiştirdikleri bir modeldir. Bu model, öğrencilerin kendi öğrenme hızlarına göre ilerlemelerine ve derslere aktif olarak katılmalarına olanak tanır (Bilgin, 2014).

Kuzey Makedonya örneği, yenilikçi eğitim yaklaşımlarının nasıl uygulanabileceği konusunda bize önemli bir perspektif sunar. Bu bölümde, Kuzey Makedonya'da eğitim sistemi içinde gerçekleştirilen yenilikçi uygulamalara odaklanılmalıdır.

Örneğin, AIDA (Attention - İlgi, Interest - Arzu, Desire - Eylem) yöntemi ve Ters Yüz Edilmiş Sınıf modeli gibi yaklaşımların Kuzey Makedonya'da nasıl başarılı bir şekilde uygulandığını incelenebilir. Bu yaklaşımlar, öğrencilere dikkatlerini çekmek, ilgilerini çekmek, onları eyleme geçirmek ve öğrenmeye motive etmek için etkili stratejiler sunar. Bu tür yaklaşımlar, öğrencilerin öğrenme deneyimlerini daha ilgi çekici ve etkili hale getirir.

Ayrıca, Kuzey Makedonya'da bu yaklaşımların öğretmenlerin mesleki gelişimine nasıl katkı sağladığını ve öğretim sürecine nasıl entegre edildiğini incelemek, diğer eğitim sistemlerine de ilham verebilir. Öğretmenlerin bu yeni yaklaşımları benimsemeleri ve uygulamaları için nasıl desteklendiğini araştırılabilir.

Ters yüz sınıf teknolojileri, ters sınıfların uygulanmasında kullanılan araçlar ve hizmetlerdir. Ters sınıflar, öğrencilerin evde materyallerle tanıştığı, ardından sınıfta pratik uygulama ve problem çözme üzerine odaklandığı bir öğrenme modelidir (Canbek, 2007).

Ters yüz sınıf teknolojileri dört kategoriye ayrılabilir:

1. Video Oluşturma Araçları
2. Video Depolama Hizmetleri
3. Video İle Etkileşim Araçları
4. Öğrenme Yönetimi

Video oluşturma araçları, ters yüz sınıflarda kullanılan videoların kaydedilmesi ve düzenlenmesi için kullanılır. Popüler video oluşturma araçları arasında Screencast-O-Matic, Camtasia ve Explain Everything bulunmaktadır.

Video depolama hizmetleri, öğrencilerle video paylaşımı ve depolama için kullanılır. Popüler video depolama hizmetleri arasında YouTube, Vimeo ve Wistia bulunmaktadır (Akkoyunlu, 2002).

Video ile etkileşim araçları, öğrencilere videolarla etkileşimde bulunma imkanı sağlar. Popüler video ile etkileşim araçları arasında Edpuzzle ve PlayPosit bulunmaktadır.

Öğrenme yönetimi araçları, öğrenci ilerlemesini izlemek ve geri bildirim sağlamak için kullanılır. Popüler öğrenme yönetimi araçları arasında Moodle, Blackboard ve diğerleri bulunmaktadır.

Ters yüz sınıf teknolojilerinin seçimi, öğretmen ve öğrenci ihtiyaçlarına ve hedeflerine bağlıdır. Tüm belirtilen araçların kullanılması zorunlu değildir. Örneğin, bir öğretmen sadece öğrenme için videoları kullanmak istiyorsa, yalnızca video oluşturma ve depolama araçlarına ihtiyaç duyacaktır.

3. Bulgular

Araştırma, Kuzey Makedonya'daki ilkokullarda yenilikçi yaklaşımların giderek daha fazla benimsendiğini göstermektedir. Çalışmada incelenen iki yaklaşım da, öğrencilerin öğrenme becerilerini ve ilgisini geliştirmede etkili olduğu tespit edilmiştir. AIDA yöntemi, öğrencilerin dikkatini çekmek ve ilgisini çekmek için etkili bir yöntem olarak görülmüştür. Bu yöntem, öğrencilerin derslere daha aktif olarak katılmalarına ve öğrendiklerini daha iyi anlamalarına yardımcı olmuştur.

Ters Yüz Edilmiş Sınıf modeli, öğrencilerin kendi öğrenme hızlarına göre ilerlemelerine ve derslere daha aktif olarak katılmalarına olanak tanıyan etkili bir yöntem olarak görülmüştür. Bu model, öğrencilerin öğrenme becerilerini geliştirmeye ve öğrendiklerini daha iyi hatırlamalarına yardımcı olmuştur. Sınıf tasarımcıları olarak öğretmenler, teori ve pratiği dengeleyen bir müfredat oluşturabilir ve modern eğitim ekipmanlarını kullanarak öğrencilerin her yönlü gelişimini destekleyen yeni bir müfredat sistemi oluşturabilirler. Rehberler olarak öğretmenler, bilgi aktarmaktan ziyade öğrencilerin bilgi inşa ve aktarım platformu oluşturmalarına rehberlik edebilir ve liderlik edebilirler.

Ayrıca, öğretmenler AIDA yöntemi gibi yenilikçi öğretim yöntemlerini kullanarak öğrencileri ekonomik teorileri ve becerilerini öğrenmeye ve uygulamaya motive eden daha ilgi çekici ve etkileşimli bir öğrenme ortamı yaratabilirler. Bunu yaparak öğretmenler, öğrencilerde pratik problem çözme becerilerini geliştirebilir ve onları toplumun taleplerine hazırlayabilirler.

Ters yüz sınıf teknolojilerinin kullanımı örnekleri:

- Öğretmen, yeni bir konuyu açıklayan bir video çekebilir. Öğrenciler evde videoyu izleyebilir ve sınıfta öğretmene sorular sorabilirler.
- Öğretmen, öğrencilere sorular sormak veya problemler çözmelerini istemek için video ile etkileşim aracını kullanabilir.

- Öğretmen, öğrenci ilerlemelerini takip etmek ve geri bildirim sağlamak için öğrenme yönetimi aracını kullanabilir.

Ters yüz sınıf teknolojileri, öğretmenlere öğrenme etkinliğini artırmada yardımcı olabilir. Öğrencilere daha etkili bir şekilde öğrenmelerine ve öğrenme sürecine daha aktif katılımlarına yardımcı olabilir.

Öğretmenin rolünü değiştirmek

BUNDAN	BUNA
Öğretmen merkezli bir sınıf	Öğrenci merkezli bir sınıf
Ürün odaklı öğrenme	Süreç odaklı
Bir "bilgi aktarıcısı" olarak öğretmen	Bilginin düzenleyicisi olarak öğretmen
Etkinliklerin «gerçekleştiricisi» olarak öğretmen	Bir "etkinleştirici" olarak öğretmen, öğrenmeleri sırasında öğrencilerin etkinlik yöneticisi
Konuya özel odaklanma	Öğrenmeye bütünsel (holistik) odaklanma

Öğrencinin rolünü değiştirmek

BUNDAN	BUNA
Pasif bilgi alıcıları olmak	Aktif ve katılımcı öğrenciler
Soruları yanıtlamaya odaklanın	Soru sormak
Birbirleriyle rekabet ediyorlar	Öğrenimlerinde işbirliği yaparlar
Söz sahibi olmak istiyorlar	Başkalarının görüşlerini aktif olarak dinlemek
Ayrı dersler öğrencileri	Öğrenmelerini birbirine bağlamak

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Etkileşimli eğitimde öğretmenlerin her bir öğrenci için en kabul edilebilir bilgi iletim yöntemini kullanmaları gerekmektedir. Bu, öğretmenlerin sesli-görsel materyaller, metin tabanlı materyaller, etkileşimli aktiviteler gibi farklı öğretim yöntemlerini kullanmalarını içerir, böylece öğrencilerin farklı öğrenme stillerine uyum sağlaması mümkün olur. Ayrıca, öğretmenler öğrencilere materyallere ve görevlere nasıl erişeceklerini kendi başlarına seçme olanağı tanımalıdır, böylece öğrenciler farklı öğrenme türlerine uyum sağlayabilirler. Öğrencilerin öğrenme türlerine uyum sağlamak, ters yüz edilmiş sınıf uygulamasını başarıyla gerçekleştirmek için önemlidir. Bu sayede öğrenciler, materyallerin ve aktivitelerin kendi bireysel ihtiyaçlarına uyarlanması durumunda daha motive olacak ve daha başarılı olacaklardır.

Araştırma bulguları, yenilikçi yaklaşımların eğitimde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu yaklaşımlar, öğrencilerin öğrenme becerilerini geliştirmelerine, öğrenmeye olan ilgilerini artırmalarına ve öğrendiklerini daha iyi anlamalarına yardımcı olabilir.

Ters yüz sınıf modelinin uygulamalarının avantajlarını şu şekilde belirtiyoruz:

- Öğrenciler öğrenme sürecinde daha aktif katılımcıdır
- Öğrencilerin yeni bilgi ve becerileri anlama ve uygulama için daha fazla zamanları vardır
- Öğrenciler kendi başlarına çalışabilir ve öğrenmeyi ihtiyaçlarına göre ayarlayabilirler

- Öğrenciler öğretmenlerden daha fazla bireysel ilgi ve destek alabilirler

Ancak, aynı zamanda Ters yüz edilmiş sınıf uygulamasının zorluklarının ve dezavantajlarının da var olduğunu belirtmemizde fayda vardır. Ters yüz edilmiş sınıf modelinin dezavantajları:

- Kaliteli ve çeşitli türden öğrenme materyallerine ihtiyaç duyulmaktadır

- Öğrencilerin yeni bilgi ve becerilerle başa çıkabilmeleri için iyi organize edilmiş ve yapılandırılmış bir öğretime ihtiyaçları vardır

- Sınıfta öğrencilerin yeni bilgi ve becerileri uygulamasını sağlamak için iyi düşünülmüş etkinliklere ihtiyaç duyulmaktadır

- Öğrencilerin materyali başarıyla öğrendiğinden emin olmak için iyi düşünülmüş bir izleme ve değerlendirme sistemi ihtiyaç vardır

Ters yüz sınıf uygulamasının avantajları ve zorluklarının, öğretim bağlamına ve hedeflerine bağlı olarak değişebileceğini ve istenilen sonuçlara ulaşmak için bu öğrenme yaklaşımının dikkatli bir şekilde planlanması ve uygulanması gerektiğini vurgulamak önemlidir. Etkileşimli eğitimde öğrenciler arasında eleştirel düşünme, özyönetim ve pratik problem çözme becerilerinin geliştirilmesi, eğitimin geleceği için kritik bir öneme sahiptir.

Bu doğrultuda eğitim kurumlarının bu tür yenilikçi yaklaşımları benimsemeleri ve uygulamaları için bazı adımlar önerilebilir. Eğitim bakanlığın eğitimcilerin yenilikçi teknolojileri daha etkin bir şekilde kullanmalarını teşvik eden politikaların oluşturulması gerekir. Öğretmenlerin profesyonel gelişimlerini destekleyen seminerlerin örgütlenmesi önerilmektedir. .

7. Kaynaklar

- Akkoyunlu, B. &. (2002). Okulöncesi çocukların ev yaşantısındaki teknolojik etkileşimlerinin bilgisayar okuryazarlığı becerileri üzerindeki etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 12-21.
- Ali, I., Ristevski, B., & Jolevski, I. (2022). Pair Programming In Primary Education - A Macedonian Case Study. *12th International conference on Applied Internet and Information Technologies (AIIT2022)*.
- Ali, I., Selim, A., Ristevski, B., & Sonja, M. (2023). Exploring the Impact of Pair Programming on Student Achievement: A Comparative Analysis. *AIIT 2023 International Conference*. Bitola, North Macedonia: FIKT.
- Atav E., A. B. (2006). Öğretmen adaylarının internete erişim olanakları ve kullanım amaçları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 37-44.
- Batdı, V. (2017). Eğitilence uygulamaların akademik başarıya etkisi: Meta-analitik bir çalışma. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1-22.
- Beeland, D. (2006). Student Engagement, Visual Learning and Technology: Can Interactive Whiteboards Help? *British Journal of Educational Technology*.
- Bilgin, N. (2014). Sosyal bilimlerde içerik analizi: teknikler ve örnek çalışmalar. *Ankara: Siyasal*.
- Bošnjak, S. (2009). Öğrenme ortamında teknolojinin kullanımının öğrenci başarısına etkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 1, 1-20.
- Canbek, G. &. (2007). Çocukların ve gençlerin bilgisayar ve internet güvenliği. *Politeknik Dergisi*, 10(1), 33-39.

- CARNET, J. (2020). The impact of flipped classrooms on student achievement: A meta-analysis. *Educational Technology Research and Development*, 3, 875-900.
- Jonassen, D. H. (1994). Thinking technology: Toward a constructivist design model. *Educational Technology*, 62(4), 34-37.
- Maras, N. &. (2018). Konstruktivistička didaktika i neurodidaktika u diskursu reformne pedagogije - Teorijska polazišta, dileme i komparacija. *Nova prisutnost*, 16, 561-576.
- Palekčić, M. (2002). Konstruktivizam-nova paradigma u pedagogiji? *Napredak (Zagreb)*, 4, 403-413.
- Pejić Papak, P. &. (2016). Teaching with the use of contemporary technology in education. *Život i škola*, 3, 153-162.
- Polić, V. (2001). Ters sınıf: Geleceğin eğitim modeli. *Eğitim ve Bilim*, 105, 11-16.
- Selim, A., & Ali, İ. (2022). Dijital Okuryazarlık Becerilerinin Kuzey Makedonya'da Yükseköğretim Üzerindeki Etkisi. 6. *International Congress of Economics & Business*, (s. 81 - 91).
- Selim, A., & Useini, A. (2019). Yenilikçi Eğitim ile Dijital Yetkinlik ve Girişimcilik Becerilerinin Geliştirilmesi - Kuzey Makedonya Örneği. *ICEB'19 – International Congress of Economics and Business*.
- Selimi, A., Saracevic, M., & Useini, A. (2020). Impact of using digital tools in high school mathematics: A case study in North Macedonia. *Universal Journal of Educational Research*, 8(8), 3615-3624.
- Topolovčan, T., & Matijević, M. (2017). Critical Thinking as a Dimension of Constructivist Learning: Some of the Characteristics of Students of Lower Secondary Education in Croatia. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 7, 66. doi:10.26529/cepsj.287
- Wilson, B. G. (1997). The design of constructivist learning environments. *Educational Technology Research and Development*, 2, 7-31.

Istiqlol Davri Lirikasida Uslub Va Ijodiy Individuallik

Nasiba Djumaniyazova²⁶⁵

Annotatsiya

Istiqlol davri she'riyatida ijodkorlar uslubida individual xususiyatlari yanada teranlashdi desak mubolag'abo'lmaydi. Ijodkorning betakror individualligi uslubda namoyon bo'lar ekan, unda asar g'oyasi, mazmun mohiyati, personajlar tizimi, tasvir va ifoda ko'rinishlari aks etadi. Bu holni mustaqillik davri o'zbek she'riyati takomilida ham yorqin ko'ramiz. Shoir uslubi uning asarida, davr she'riyati uslubi esa o'zaro yaqin yoxud turlicha individuallikka ega zamondosh shoirlar uslublari mavjudligida aks etadi. Shu jihatdan istiqlool davri she'riyatimiz uslubiyotida turli avlod shoirlariga xos xususiyatlar mujassam. Ularni shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin.

1. O'z ijodini 60-yillar boshida boshlagan shoirlar.
2. 70-80-yillarda adabiyotga dadil kirib kelgan shoirlar.
3. 80-yillar oxiri va 90-yillar boshida ijod boshlagan avlod.

Keyingi yigirma yilgi o'zbek she'riyatining yaxlit uslubiy qiyofasini tashkil etuvchi ushbu shoirlar ijodini yagona g'oyaviy-mazmuniy mushtaraklik milliy adabiyot sifatida birlashtirsa ham, ulardan har bir guruhning, har bir shoirning o'ziga xos tafakkur tarzi bor. Jumladan, birinchi guruh namoyandalari ijodi bilan turg'unlik davridayoq she'riyatga yangi epkin, hayot haqiqatiga teran nigoh, murosasizlik ohangi kirib keldi. Ular izlanishlarida milliy an'analardan bahramandlik, tarixiy va zamonaviy mavzularda birdek ijod qilish, turli poetik shakllarni mohirona qo'llay bilish kabi xususiyatlar ko'proq va yaqqolroq ko'rindi.

Bu esa hozirgi yo'nalishlarni 90-yillardagi uslubiy izlanishlarning tabiiy davomi, ancha mukammallashgan

ko'rinishi sifatida baholashga imkon beradi. Zero, bu yangilanishlar bugungi lirikada quyidagi uslubiy yo'nalishlarning shakllanishiga asos bo'ldi:

1. Publitsistik yo'nalish
2. Falsafiy-ijtimoiy yo'nalish
3. Ramziy-majoziy yo'nalish
4. Xalqona yo'nalish.

Hozirgi o'zbek she'riyatidagi yangi xususiyatlar, jumladan, uslubiy yo'nalish adabiyotshunoslikda tadqiq etilmoqda. Xullas, istiqlool davri she'riyatida qayd etilgan turli avlod va uslub namoyandalari asarlarida olamni poetik idrok etish yangi bosqichga ko'tarilayotganidan dalolatdir. O'zbek mustaqilik davri she'rlarining yozma matnlardi tahlil qilingan. Shu jihatdan istiqlool davri she'riyatimiz uslubiyotida turli avlod shoirlariga xos xususiyatlar mujassam. Ularni shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin.

1. O'z ijodini 60-yillar boshida boshlagan shoirlar.
2. 70-80-yillarda adabiyotga dadil kirib kelgan shoirlar.
3. 80-yillar oxiri va 90-yillar boshida ijod boshlagan avlod.

²⁶⁵ *Doç, Dr, URDU, O'zbek Tili va Adabiyoti,
nasiba.djumaniyazova41@gmail.com

hozirgi yo'nalishlarni 90-yillardagi uslubiy izlanishlarning tabiiy davomi, ancha mukammallashgan ko'rinishi

sifatida baholashga imkon beradi. Zero, bu yangilanishlar bugungi lirikada quyidagi uslubiy yo'nalishlarning

shakllanishiga asos bo'ldi:

1. Publitsistik yo'nalish
2. Falsafiy-ijtimoiy yo'nalish
3. Ramziy-majoziy yo'nalish
4. Xalqona yo'nalish.

Hozirgi o'zbek she'riyatidagi yangi xususiyatlar, jumladan, uslubiy yo'nalish adabiyotshunoslikda tadqiq etilmoqda.

Xullas, istiqlol davri she'riyatida qayd etilgan turli avlod va uslub namoyandalari asarlarida olamni poetik idrok etish yangi bosqichga ko'tarilayotganidan dalolatdir.

Kalit so'zlar: Uzbek İstilol D'avri, she'r, ijodkorlar, uslub

Özet

Bağımsızlık dönemi şiirinde sanatçıların bireysel özelliklerinin derinleştiğini söylemek abartı olmaz. Yaratıcının benzersiz bireyselliği üslupta ortaya çıktığı için eserin fikrini, içeriğin özünü, karakter sistemini, görselleri ve ifade biçimlerini yansıtır. Özbek şiirinin bağımsızlık dönemindeki gelişiminde de bu durumu açıkça görmekteyiz. Bu bakımdan bağımsızlık dönemi şiirimizin metodolojisi farklı kuşak şairlerin tipik özelliklerini barındırmaktadır. Aşağıdaki gibi koşullu olarak gruplandırılabilirler.

1. 60'lı yılların başında çalışmalarına başlayan şairler.
2. 70'li ve 80'li yıllarda edebiyata cesurca giren şairler.
3. Yaratıcılığa 80'lerin sonu ve 90'ların başında başlayan nesil.

Gelecek yirmi yılın Özbek şiirinin genel üslup imajını oluşturan bu şairlerin eserleri, millî edebiyat olarak tek bir ideolojik ve içerik ortaklığında birleşse de her grubun, her şairin kendine has bir düşünce tarzı vardır. Özellikle birinci grubun temsilcilerinin çalışmaları ile durgunluk döneminde şiire yeni bir belagat, hayatın gerçekliğine derinlemesine bir bakış ve hoşgörüsüz bir üslup girdi. Araştırmalarında millî geleneklerden hoşlanma, tarihi ve çağdaş temalar yaratma, çeşitli şiir formlarını ustaca kullanma gibi özellikler giderek daha açık bir şekilde görülüyordu.

Bu, mevcut eğilimleri geliştiren 90'lı yılların metodolojik araştırmasının doğal bir devamıdır.

görünüş olarak değerlendirmeye olanak sağlar. Sonuçta, bu güncellemeler günümüzün şarkı sözlerinde aşağıdaki üslup yönelimlerinin oluşmasının temelini oluşturdu:

1. Reklamcılık yönü
2. Felsefi ve sosyal yön

3. Sembolik-figüratif yön

4. Dairesel rota.

Çağdaş Özbek şiirinin metodolojik yönü de dahil olmak üzere yeni özellikleri edebiyat araştırmalarında incelenmektedir. Öyle ki, bağımsızlık dönemi şiirinde farklı kuşak ve üslup temsilcilerinin kaydettiği eserlerde, şiirsel dünya algısının yeni bir düzeye yükseldiğinin kanıtıdır. Özbekistan'ın bağımsızlığı dönemine ait şiirlerin yazılı metinleri incelenmiştir. Bu bakımdan bağımsızlık dönemi şiirimizin metodolojisi farklı kuşak şairlerin tipik özelliklerini barındırmaktadır. Aşağıdaki gibi koşullu olarak gruplandırılabilirler.

1. 60'lı yılların başında çalışmalarına başlayan şairler.

2. 70'li ve 80'li yıllarda edebiyata cesurca giren şairler.

3. Yaratıcılığa 80'lerin sonu ve 90'ların başında başlayan nesil.

Mevcut eğilimler 90'lı yılların metodolojik araştırmalarının doğal bir devamı, çok daha mükemmel bir görünüm olarak değerlendirmeye olanak sağlar. Sonuçta, bu güncellemeler günümüzün şarkı sözlerindeki aşağıdaki stilistik yönlerdendir:

1. Reklamcılık yönü

2. Felsefi ve sosyal yön

3. Sembolik-figüratif yön

4. Dairesel rota.

Çağdaş Özbek şiirinin metodolojik yönü de dahil olmak üzere yeni özellikleri edebiyat araştırmalarında incelenmektedir. Öyle ki, bağımsızlık dönemi şiirinde farklı kuşak ve üslup temsilcilerinin kaydettiği eserlerde, şiirsel dünya algısının yeni bir düzeye yükseldiğinin kanıtıdır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Sömürge Dönemi, şiir, sanatçılar, üslup

Kirish

Istiqlol davri she'riyatida ijodkorlar uslubida individual xususiyatlari yanada teranlashdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Ijodkorning betakror individualligi uslubda namoyon bo'lar ekan, unda asar g'oyasi, mazmun –mohiyati, personajlar tizimi, tasvir va ifoda ko'rinishlari aks etadi. Ya'ni voqelik bilan insonni poetik idrok qilish tarzi yuzaga keladi. Ijodiy individualliklar silsilasi adabiy jarayondagi davomli hodisa sifatida davr va ijtimoiy-estetik tamoyillar taqozosi bilan o'zgarib, yangilanib boradi. Bu holni mustaqillik davri o'zbek she'riyati takomilida ham yorqin ko'ramiz.

1.Asosiy Qism

Shoir uslubi uning asarida, davr she'riyati uslubi esa o'zaro yaqin yoxud turlicha individuallikka ega zamondosh shoirlar uslublari mavjudligida aks etadi. Shu jihatdan istiqloq davri she'riyatimiz uslubiyotida turli avlod shoirlariga xos xususiyatlar mujassam. Ularni shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin.

1.O'z ijodini 60-yillar boshida boshlagan, o'z ovozi va uslubiga ega bo'lib, ijod qilgan va hozir ham samarali ijod qilayotganlar uslubi (Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Omon Matjon, Muhammad Ali va boshqalar).

2. 70-80-yillarda adabiyotga dadil kirib kelgan shoirlar (Halima Xudoyberdieva, Shavkat Rahmon, Usmon Azim, Xurshid Davron, Matnazar Abdulhakim).

3. 80-yillar oxiri va 90-yillar boshida ijod boshlagan avlod (Muhammad YUsuf, Bahrom Ro'zimuhammad, Iqbol Mirzo, Faxriyor, Zebo Mirzaeva, Xosiyat Rustamova, Go'zal Begim va boshqalar).

Keyingi yigirma yilgi o'zbek she'riyatining yaxlit uslubiy qiyofasini tashkil etuvchi ushbu shoirlar ijodini yagona g'oyaviy-mazmuniy mushtaraklik milliy adabiyot sifatida birlashtirsa ham, ulardan har bir guruhning, har bir shoirning o'ziga xos tafakkur tarzi bor. Jumladan, birinchi guruh namoyandalari ijodi bilan turg'unlik davridayoq she'riyatga yangi epkin, hayot haqiqatiga teran nigoh, murosasizlik ohangi kirib keldi. Ular izlanishlarida milliy an'analardan bahramandlik, tarixiy va zamonaviy mavzularda birdek ijod qilish, turli poetik shakllarni mohirona qo'llay bilish kabi xususiyatlar ko'proq va yaqqolroq ko'rindi. Bu etakchi jihatlar keyingi davrda yanada sayqal topdi. Xususan, E.Vohidovning istiqloq davridagi she'rlar turkumlari, A.Oripovning "Haj daftari", "Istiqloq qo'shig'i" she'riy majmualari, O.Matjonning "Ardaxiva" asari va qator she'rlari bu jihatdan ibratlidir. Muhimi shundaki, chuqur falsafiy -intellektuallik va epiklik unsurlariga moyillik bu uchala shoirga xos bo'lsa ham, ulardan har birining o'zgacha olami, individual kashf yo'sini bor. Chunonchi E.Vohidov lirikasidagi talqin asosan maftunkor, sokin, nafis, musiqiy diltortar ohang, A.Oripov she'riyati tasvir ob'ekti, obraz va hodisa-narsalar o'ta real, hayotiyli va fikrning qabariqligi, O.Matjon nazmida esa poetik mushohadaning xalqona ohang bilan uyg'unligi ustuvordir.

Ikkinchi guruh shoirlar ijodida yuqoridagi tamoyillar yanada davom ettirildi va boyitildi. Bu davr she'riyatida birinchidan, uslubning sinkretik (qorishiq)-an'anaviy va zamonaviy shakllari sintezi asosidagi asarlar yaratildi, ikkinchidan, ramziy obrazlilik tamoyiliga murojaat etish har qachongidan kengaydi. Bu jihatdan she'rlarida majoziy lirizm va tuyg'ular realizmi ustuvor bo'lgan Rauf Parfi, prof N.Rahimjonov ta'kidlaganidek, "XX asr o'zbek poeziyasida fikr bilan kechinmaning sintezini badiiy san'at darajasiga ko'targan, sof tuyg'uning tabiiy oqimini, qabariq majoziy ifodasini omuxtashtirgan betakror uslub yaratdi."²⁶⁶ Shuningdek, hassos shoira H.Xudoyberdieva she'riyatidagi prozaizm, hissiy-ruhiy idrok jarayonlarini ta'sirli ifodalay olish- shaxsiy uslub, betakrorlik ifodasidir. Nazmiy uslub uqlarining kengayishida Usmon Azim va Shavkat Rahmonning alohida o'rni bor. Haq gapni aytish, teran badiiy-ijtimoiy mushohada, fikriy o'ktamlik, shakliy rang-baranglikka intilish bu ikkala shoirga xos mushtarak jihatlardir. Lekin ularning har biriga xos individual iste'dod she'rlarida yorqin aks etgan. Jumladan, Usmon Azim lirikasida xalqona ohang, nazm va nasr uyg'unligi, jangovor hayqiriq, jahon she'riyati tajribalarini qo'llash etakchi bo'lsa, Shavkat Rahmon she'riyatida fikr vazminligi va quymaligi, ezgulikka umid bilan to'yingan tuyg'ular tarovati ustuvordir. Xurshid Davron va Azim Suyun ijodida tarixiy va zamonaviy mavzular turli she'r va dostonlarda aks etayotgani sababli ularda uslub shakllari ham rang-barangdir.

Uchinchi avlod shoirlari ijodida har ikkala uslubiy yo'nalish imkoniyatlarining yangi qirralari kengroq ochildi. Xususan, Muhammad YUsuf, Matnazar Abdulhakim, Zebo Mirzaeva, Farida Afro'z she'riyatida an'anaviy nazmning milliyliigi yanada quyuqlashdi. Lirik tuyg'u qatlariga epiklik tarovati tabiiy ravishda singdirildi, Zebo Mirzaeva nazmida ruh pokligi, e'tiqod sobitligi tushunchalarining davr muammolari bilan bog'liq holda qisqa, lekin ibratli ifodasini ko'ramiz. Bahrom Ro'zimuhammad, Faxriyor, Go'zal Begim esa odam va olamni yangicha ko'rish, shaxs ijtimoiy dunyosini badiiy taftish etish yo'lidan borib, milliy she'riyatimizda modern atalmish yo'nalishning mustahkamlanishiga

²⁶⁶ Раҳимжонов Н.Мустақиллик даври ўзбек шеърияти.—Тошкент: Фан, 2007.-Б.96.

sezilarli hissa qo'shdilar, badiiy so'zning ma'no jilolarini o'horli, hali aytilmagan fikr va falsafiy mushohadalar bilan ziynatladilar. Bunda ularning har birida individual belgi sifatida nisbatan ko'p va xo'p qo'llaniladigan, nozik ma'nolar ifodalashga xizmat qiladigan "o'z so'zlari" ramzlari bor. Jumladan, Zebo Mirzaevada "tun", Go'zal Begimda "oy", "yurak", Farida Afro'zda "ko'z yoshi", Xosiyat Rustamovada "o'lim", "xazon" shunday so'zlardir.

Hozirgi davr milliy lirikamiz rivojida yangi, yuqori bosqich ekanligi, undagi sifat ko'rsatkichlarining zamini va zamonaviy omillari fanda tobora kengroq tahlil etilmoqda. Muhimi shundaki, bu jarayonda ijtimoiy –estetik faktorlar bilan bir qatorda shoir shaxsiyati, ijodiy qiyofasi, faolligi, voqelikni anglash iqtidori, ijod erkinligidan foydalanish darajasining o'rniga ham e'tibor qaratilmoqda. Bu xususiyatlarning ifodasi she'riyat mavzusining kengayishi, g'oyaviy –mazmuniy miqyosining oshishi, shakliy izlanishlarning rang-baranglashuvi, individual uslubning yorqinlashuvi, lirik qahramon "men"ning estetik-badiiy funksiyasining takomillashuvi kabi holatlarda ko'rinmoqda. Bularning yaxlit umumiy hosilasi sifatida inson ruhiy olamiga chuqurroq kirishi, uning botiniy qalb dunyosini, turli sajiya qutblarini, falsafiy-psixologik tasvirning serqatlam voqelik va shaxsdagi turfa evrilishlarni badiiy tadqiq etish she'riyatimiz mohiyatini belgilovchi mezonga aylandi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, istiqlol davri she'riyatimizda bugungi kun nafasi, hozirgi davr ruhi – mustaqillik sharofatining millat kishisi kamolatidagi o'rni, erkin hayot, ozod Vatan tuyg'usi va milliy iftixor hissini ifodalash etakchi mavzuga aylandi. Bu motivlar talqiniga yondashuvda ham ijodiy o'ziga xoslikni ko'ramiz. Jumladan, Iqbol Mirzo, Mahmud Toir, Xurshid Davron, Sirojiddin Sayid she'rlarida istiqlol samaralari bevosita publitsistik ruhda yuksak ko'tarinkilik bilan madh etilsa, Halima Xudoyberdieva, Matnazar Abdulhakim, Xosiyat Rustamova she'riyatida esa bilvosita, turli mavzudagi she'rlarning falsafiy xulosalari lirik chekinishlarda quyiladi.

To'g'ri, istiqlol davri she'riyatining takomili oson kechayotgani yo'q. Mustaqillikning dastlabki davrida she'riyatda turli shakliy izlanishlar va zo'raki badiiylik ketidan quvib, adabiyotning ijtimoiy funksiyasi, mazmun salmog'i birmuncha unutilgan edi. Keyingi o'n yillikdagi bu qusur barham topayotgani real faktdir. Jamiyatda kechayotgan serqirra, murakkab jarayonlarning zamondoshlar ongi va kayfiyatiga ta'siri kishilarda o'zlikni anglash tuyg'usining o'sishida, shubhasiz, poetik asarlar eng ta'sirchan vositaga aylanib bormoqda. Bu esa she'riyatning ijtimoiy-estetik funksiyasini har qachongidan ham oshirmoqda. Zero, chinakam badiiy asar davr ma'naviy ehtiyojining ifodasi sifatida tug'ilib, faqat shakliy-uslubiy jihatdangina emas, balki mazmun-mohiyati va ijtimoiy ahamiyati jihatdan ham yangilanib, takomillashib borishi bilan betakrordir. Istiqlol davri she'riyatida bu xususiyatlar tobora yorqin ko'rinmoqda va uslubiy yangilanish va takomillashish, mazmun va shakl, janrlar tabiati, badiiyati, poetik obraz tizimida tobora faollashmoqda. Binobarin, milliy va umuminsoniy g'oyani boyitayotgan, axloqiy-diniy, tasavvufiy-ma'rifiy qarashlar, ruhiyat manzaralari tasvirining kengayishi, janrlar va she'riy shakllarning sintezlashuvi, lirik qahramon talqinidagi rang-baranglik kabi tamoyillar poetik ifoda evrilishlarini har jihatdan kuchaytirmoqda. Bu esa hozirgi yo'nalishlarni 90-yillardagi uslubiy izlanishlarning tabiiy davomi, ancha mukammallashgan ko'rinishi sifatida baholashga imkon beradi. Zero, bu yangilanishlar bugungi lirikada quyidagi uslubiy yo'nalishlarning shakllanishiga asos bo'ldi:

1. **Publitsistik** yo'nalish Vatan va insonni ulug'lashga da'vatkorlik, jo'shqin pafos, o'zlikni anglash va namoyon etishdagi milliy g'urur, iftixor tuyg'ularini, analitik mushodahakorlikni realistik ifoda qilish, hayotiy gumanizm tamoyillarini o'zida mujassamlashtirgan (E.Vohidovning "Do'stga deganim", "Og'riqli savollar", A.Oripovning "O'zbekiston davlati", "Oqar daryo", U.Azimning "Erkni sog'ingan", "Mening ko'kragimda otlar chopadi" va b.);

2. **Falsafiy-ijtimoiy** yo'nalish badiiy-estetik umumlashmalarda fikriy teranlik, ijtimoiy mazmundorlik va intellektuallik, ma'naviy poklik va yuksak insoniylik, shaxs kamoloti va jamiyat mohiyati munosabati

muammolarini umuminsoniy g'oyalar asosida ifodalash tamoyiliga asoslanadi (SH.Rahmonning "Kenglik sog'inchi", "Sinov maydoni", M.Abdulhakimning "Toshlar haqida she'r", "Dunyoning ishlari", S.Sayyidning "Hayot qo'shig'i", "Bu dunyoda", A.Suyunning "Yo'lovchi", "Asragil" va b.);

3.Ramziy-majoziy yo'nalish ramz va metaforik vositalar zahiriga qurilgan aforistik-majoziy tafakkur madaniyatiga asoslangan bo'lib, uning ijodiy namunalarida chuqur psixologik kechinmalar, taxayyullar yordamida fikrlash, shaxsning qalb olamini taftish etish, ruhni poklash, vijdon erkinligi, ko'ngil evrilishlari va poetik ma'noning serqatlamligi kabi o'ziga xosliklar bo'rtib turadi (Rauf Parfining "Munojot", "Sensiz", Faxriyorning "Tun quyuq", "Dunyoqarash", Bahrom Ro'zimuhammadning "Meni", "Davsaman", Xosiyat Rustamovaning "Dengiz", "Qanday tushib qoldim o'rtaq" va b.);

4.Xalqona yo'nalish. Folklor ta'siridagi xalqona ruh etakchilik qilgan lirik asarlar shu yo'nalishga mansubdir (T.Sulaymonning "Tangriga tavallo", "Qayga qo'ydilar", Z.Mirzaevaning "Xalq qo'shiqlariga muxammaslar"i, "Qadimiy alla"si, H.Xudoyberdievaning "Xalqona ohanglarda", "Baxshining to'ydagi kurashda aytganlari"). Bu yo'nalishdagi asarlarda xalq og'zaki ijodiga qiziqish va undan bahramand bo'lish tufayli folklor asarlariga xos tasvir tamoyillari, xalqona uslub, motiv, syujet va obrazlar ham she'riyatga dadil kirib, qator shoirlar uslubini belgilovchi omil sifatida ko'rinadi. Ikkinchidan, xalq ijodidan rag'batlanish va unga ijodiy yondashish she'riyatda musiqiylik, ravonlik bag'ishlab, kechinmalar ifodasida lirizm ta'sirchanligining kuchayishiga yordam beradi.

Hozirgi O'zbek she'riyatidagi yangi xususiyatlar, jumladan, uslubiy yo'nalish adabiyotshunoslikda tadqiq etilmoqda. Bu sohada, xususan, N.Rahimjonov, U Hamdamov kabi taniqli olimlarning tadqiqotlari bilan birga yuqorida ta'kidlanganidek, yoshlarning qator dissertatsion ishlari va maqolalari yuzaga keldi. Ularning hammasiga xos asosiy xususiyat- hozirgi she'riyatning milliy, badiiy-estetik tizimdagi yangi, fikriy va hissiy, poetik tafakkurning o'ziga xos ko'p qirrali, zalvorli hodisa ekanligini e'tirof etishdir. Bu xususiyat uning g'oyaviy-badiiy va shakliy-uslubiy mundariyasi, mavzular doirasi, ijodkorlar individualligi va boshqa unsurlarda aks etadi. Adabiyotshunos U.Hamdammov mavzular ko'lamini va darajasini quyidagicha tasniflaydi:

1)Ishqiy-intim; 2) intim mazmundagi boshqa she'rlar; 3) madhiya-bag'ishlov she'rlar; 4) uxrayiy; 5) tarixiy; 6) pand-nasihati xarakteridagi; 7) vatan va uning mustaqilligi haqidagi; 8) o'lim haqidagi; 9) va boshqa har-xil mavzudagi she'rlar²⁶⁷.

Muallif ushbu tasnif shartli ekanini ta'kidlab, uni kengaytirish yoki toraytirish mumkinligini ham uqtiradi. Bu hol bugungi she'riyatimiz mavzu ko'lamidagi tezkor yangilanish va turfalanish hamda mavzulardagi hamohanglik va yangilik taqozosi bilan izohlanadi. Shu bois, nazarimizda, yuqoridagi tasnifning birinchi va ikkinchi mavzularini ixchamlashtirib, umumiy nom bilan intim mazmundagi she'rlar, deb atash mumkin. Chunki ishq va oshiqlik mayli ohanglari intim she'rlarning barchasi uchun o'zak xususiyatdir. O'lim haqidagi she'rlarni esa fojea-tragik mazmundagi she'rlar deyish ma'qul ko'rinadi. Zero, "fojea" o'lim tushunchasiga nisbatan keng bo'lib, (ayrim fojealarning jismoniy o'limdan ham dahshatli ekanini nazarda tutsa) hozirgi she'rlarda uning turli qirralari, talqinlari mavjud.

To'g'ri, mavzular ijodkor uchun imkoniyat, voqelikka nisbatan estetik munosabat ifodasi uchun ob'ektdir. Bu munosabat shoirning dunyoqarashi, ijodiy iste'dodi, mavzuga yondashishi, uni badiiy kashf etishdagi o'ziga xosligi kabi omillar orqali yuzaga chiqadigan jarayondir. Bunda, tabiiyki, ijodkorning sub'ektivizmi, shaxsiy mayl va xohish-irodasi muhim ahamiyat kasb etadi va bu hol tanlangan ob'ektni tasvir va ifoda yo'llarida namoyon bo'ladi. Mavzular xarakteri shoir maqsadi, ijodkor salohiyati va tajribasiga ko'ra yo'nalishlar ham turlichadir.

²⁶⁷ Улуғбек Ҳамдам.Янгиланиш эҳтиёжи.-Тошкент. Фан.,2007.- Б.78.

Ko'rinadiki, bu tasnifda she'riy nutqning ifoda yo'nalishlari, birinchidan, poetik vaznlar (barmoq va aruz), ikkinchidan, og'zaki ijod xususiyati (xalqona ohang) va uchinchidan, yangicha uslublar (modernistik va sinkretik) bilan bog'liqdir. Shuningdek, bulardan birinchi yo'nalishda an'ana ta'siri kuchli bo'lsa, uchinchi yo'nalishda o'zgachalikka, originallikka intilish ustuvordir. Nazarimizda, xalqona ohang barcha yo'nalishda she'riy asarlar xarakteriga va shoir iqtidoriga ko'ra turli daraja va miqyosda uchraydigan uslubiy unsurdir.

Xulosa

Xullas, istiqlol davri she'riyatida qayd etilgan turli avlod va uslub namoyandalari asarlarida olamni poetik idrok etish yangi bosqichga ko'tarilayotganidan dalolatdir. Bu davr she'riyati uslubiy yo'nalishlardagi qator yangilanishlar bilan diqqatga molikdir.

Adabiyotlar Ro'yxati

1. Jumaboeva J. (2003). XX Asr O'zbek She'riyatida Psixologik Tasvir Mahorati. – Toshkent: Fan, 335 b.
2. Yo'ldoshev Q. (2006). Yoniq So'z. – Toshkent. 778 b.
3. Rahimjonov N. (2007). Mustaqillik Davri O'zbek She'riyati. – Toshkent: Fan. B.96.
4. Hamdamov U. (2007). Yangilanish Ehtiyoji. – Toshkent. Fan. B.78.
5. Hamdamov U. (2002). Badiiy Tafakkur Tadriji. – Toshkent: Yangi Asr Avlodi. 200 b.

Bolalar She'riyatida Umuminsoniy Qadriyatni Xalqona Ohangi

Nodira Isomitdinovna Soatova²⁶⁸

Annotatsiya

Ushbu maqola XX asrning ko'zga koringan shoiri Shuhrat (G'ulom Aminov)ning lirikasidan o'rin olgan bolalarga bag'ishlab yozilgan she'rlari tadqiqiga bag'ishlangan. Maqolada shoirning "Buvijonim", "Bobong yo'li", "Pero va Adham", "O'chirg'ich" kabi bolalar uchun yozilgan she'rlari tahlilga tortilgan. Shuhratning ushbu she'rlari xalqona usulda yozilgan. Ulardagi fikr xalqchilligi va sodda talqinlar ko'proq xalq qo'shiqlariga xos ifoda yo'sini ekanligi maqolada isbotlab berilgan. Shoir she'rlarida ta'sirchan tasviriy ifodalardan samarali foydalana olgan. U she'riyatda davr va inson muammolari bilan bog'liq fikr ifodasini topganki, bu bilan botiniy ruhiyati, his-kechinmalari bor murakkabligi bilan chuqur falsafiy o'laroq tizmalarda ko'ringan. Fikrning sodda misralarda aks ettirilishi yetakchi o'rinni egallagan. Shoir lirikasi mazmunan kitobxon tafakkuriga, intellektual mushohadasiga, so'zning ma'no qatamlari qaratilgan bo'lib, g'oyaviy-badiiy talqin, badiiy tasvir va detallar vositasida yuzaga kelgan milliy manzara, milliy voqelik va obrazlarning aks etishi ahamiyat kasb etgan. Natijada, muallif she'rlarida davrning ijtimoiy - siyosiy, ma'naviy - axloqiy masalalari, xususan qadriyat, axloq, hurmat va e'zoz masalalarini "Buvijonim", "Bobong yo'li" she'rlarida dadil aks ettirishsa, inson tabiatining zaif tomonlari, nuqsonlari, qusur-kamchiliklari, noto'g'ri xatti-harakatlarini "Pero va Adham", "O'chirg'ich" she'rlarda yengil kulgu, ya'niy yumor yo'li bilan ochib berganganligi aniqlangan.

Tayanch so'zlar: Xalqona ohang, poetik olam, lirik tasvir, g'oyaviy-estetik vazifa, ma'rifiy-estetik g'oya, adabiy-estetik qarash, qadriyat, didaktik mazmun.

Özet

Bu makale 20. yūzyılın seçkin şairlerinden Şöhret'in (Ghulam Aminov) kendine özgü çocuk şiirleri üzerinedir. Makalede şairin "Buvijonim", "Bobong yo'li", "Pero va Adham", "O'chirg'ich" gibi çocuklar için yazdığı şiirleri incelenmiştir. Bu şöhret şiirleri halk tarzında yazılmıştır. Makale onların milliyetçiliklerinin ve sade yorumlarının daha çok türkülerin karakteristik özelliği olduğunu kanıtlıyor. Şair, şiirlerinde etkileyici görsel anlatımları etkili bir şekilde kullanmayı başarmıştır. İç ruhunun ve duygularının karmaşıklığıyla derin felsefi çizgilerini ortaya koyan, çağa ve insan sorunlarına ilişkin düşüncelerin ifadesini şiirde bulmuştur. Düşüncenin basit mısralarla ifadesi ön plandaydı. Şairin lirikleri okuyucunun düşünmesine, entelektüel gözlemine, kelimenin anlam katmanlarına odaklanmış olup, ulusal manzaranın yansıması, ulusal gerçeklik ve ideolojik sanatsal yorum yoluyla oluşturulan imgeler, sanatsal imge ve detaylar önem kazanmıştır. Sonuç olarak yazarın şiirleri "Buvijonim", "Bobong Yo'li" şiirlerinde dönemin sosyopolitik, manevi ve ahlaki konularını, özellikle değer, ahlak, saygı ve haysiyet konularını cesurca yansıtmaktadır. İnsan doğasının zayıf yanları, noksanları, kusur-eksiklikleri, doğru olmayan hareketleri "Pero ve Adham" ve "O'chirg'ich" şiirlerinde gülümseten yani mizah tarzı ortaya çıkarıldı.

Anahtar kelimeler: Halk üslubu, şiir dünyası, çocuk şiiri, didaktik içerik.

²⁶⁸ JDPU, O'zbek Tili va Adabiyoti
nodira.soatova@list.ru

Kirish

Bolalar uchun yaratilgan ijod namunalarining o'rganilishi millatning ertangi kuni va kelajagini belgilashi nuqtayi nazaridan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Chunki yosh avlodning nafosati va badiiy didini o'stirish, haqqoniylik va badiiylarning mukammal birligini ta'minlash, yuksak ma'rifiy-estetik g'oyalarni ilgari surish, ma'naviy kamolotining ta'minlanishida ulkan badiiy-tarbiyaviy mavqe kasb etishi uning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'ziga xos o'rnini ham belgilashga xizmat qiladi. "...Bolalar adabiyoti yoshlar orasida badiiy jihatdan yuksak, intellektual saviyani o'stirishga, dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladigan"[1], asarlar sirasiga kirar ekan, shunday asarlarni targ'ib qilish va o'rganish bugungi kun adabiyotshunoslarining oldida turgan ulkan vazifadir. Shu o'rinda, akademik M.Qo'shjonovning bolalar shoiri Q.Muhammadiy va Q.Hikmatga bergan: "...birinchisidagi shoirona oddiylilik, xalq ijodiga nihoyatda yaqin turishlik, folklor ohanglaridan, shakl va ma'no xususiyatlaridan unumli foydalanishlik, ikkinchisidagi, mazkur xususiyatlarni o'zlashtirgan holda she'riy madaniylik, shakl va mazmundagi mukammallik va tugallik bizni o'ziga jalb qildi"[2;4], –degan ta'rifini, garchand bolalar shoiri bo'lmasa-da bolalar shoiri sifatida ham o'z iste'dodini to'la namoyon qila olgan Shuhratga ham qo'llash mumkin. Shoirning bolalarga bag'ishlab yozilgan she'rlari tadriji kuzatilganda, uning dastlab kichik-kichik she'rlar yozganligi va jarayon to'lishib, voqeaband she'rlar yaratganligiga guvoh bo'lish mumkin.

1.Asosiy Qism

Bolalar adabiyotining asosiy xususiyatlari hisoblangan soddalik, samimiylik, ma'rifiylik va tarbiyaviylik Shuhrat she'rlarida to'liq mujassamlashgan. Shoirning *"Buvijonim"* she'ri yengil, o'ynoqi, xalqona ohangda yozilgan va bu holat she'r ta'sirchanligini oshirgan. She'r misralari o'zbekona, undagi voqelik milliy tamoyilga asoslangan. She'r barmoq tizimida bitilgan bo'lib, 4+3 turoqlanish asosidagi 7 bo'g'inli o'ynoqi vaznda yaratilgan. Bu esa o'zbek xalq qo'shiqlari ohangini esga soladi:

O'sma ekdir bir bo'yra,

Buvim qo'ysin qoshiga.

Yalpiz terdim bir to'rva,

Buvim kertsin oshiga.

Buvi, buvi, buvijon,

Buvim mehri bir jahon! [3;458].

Shoir *buvi* timsolida kitobxon qalbida onaga, vatanga muhabbat tuydira olish bilan birga, o'zbek xalqining ma'naviy qadriyatlariga hurmat hissini uyg'otishga erishadi, buviga xos muhim jihatlarni obraz va obrazlilik vositasida ifodalaydi. Milliy urf-odatimizga ko'ra, *o'sma* o'zbek ayollarining qoshiga qo'yadigan bo'yoq bo'lsa, *yalpiz* onalarimiz tomonidan tayyorlanadigan taomga qo'shiladigan mahsulot. Bizning xalqimizda ayolga, buviga jannatiy inson sifatida qarash, ularni e'zozlash, qadrlash, mehrini dunyolarga qiyoslash xalqimizga xosdir. Shoirning *"Buvijonim"* she'rida ushbu qadriyatning to'liq singdirilganini kuzatamiz.

Lola terdim qir-tog'da,

Bir dastasi buvimga,

Baliq tutdim qarmoqda,

Eng kattasi buvimga.

Buvi, buvi, buvijon,

Buvim mehri bir jahon! [3; 458].

She'r davomida ko'tarinki pafos she'rdagi estetik ta'sir quvvatini oshirgan va xalqona ruhdagi vazn orqali yangicha qarashlarni bir nuqtaga birlashtira olgan. Shoir she'rlarida "...jahon adabiyoti ko'rigida o'zbek she'riyatini ajratib ko'rsatuvchi asosiy xususiyat, o'zgalardan farqini namoyon qiladigan bosh belgi - milliy ruh"[4;110-111] borligini shoir she'rlarini mutolaa qilish jarayonida ko'rishimiz mumkin:

Kecha tushdim suratga,

Buvim bilan yonma-yon.

Buvim loyiq hurmatga,

Shirin so'zu mehribon.

Buvi, buvi, buvijon,

Doim bo'ling sog'-omon! [3; 458]

O'zbek she'riyatida *ayol* – *ona* obrazini yoritishga shoirlarimiz doimo ma'suliyat va mehr bilan yondoshishgan. Shuhrat tomonidan yaratilgan *ona*, *buvi* obrazi esa o'zgacha yo'sinda talqin etiladi. "*Buvijonim*" she'rda *buvi* obrazi ideal, mehribon, kamsuqum, bolajonligi, kichiklarga namuna bo'lishi bilan hurmat va e'zozga loyiqligi shoir tomonidan badiiy obrazlilikda ochib beriladi. Sochlarining oqligi, garchand qarilikdan nishona bo'lsa ham, shoir o'qirmanning e'tiborini boshqa tomonga tortib, sochlarining oqligi nabiralariga ertak so'ylayotgan buvining nuroniy chehrasiga husn qo'shishiga, uning bebaho qadrlanishiga, gullar bilan taqdirlanishiga asos bo'lishini e'tirof etadi:

Buvim sochi qorday oq,

Oq bo'lsa ham chiroylik.

Gullar terib bir quchok,

Yuring, do'stlar, boraylik,

Buvi, buvi, buvijon.

Ertak boshlaysiz qachon? [3; 458].

She'rdagi asosiy badiiy-estetik pafos "*Dadam deydi "Oyijon!", "Bizlar deymiz "Buvijon!"*" misrasiga singdirganligi she'rning hissiy ta'sirchanligini ta'minlaydi. Binobarin, "...faqat yuqori badiiy shaklda ifoda etilgan mazmunga o'quvchiga ta'sir ko'rsata olishi mumkin. Badiiy asarda mazmun bilan shakl, bir qushning ikki qanotidek, ajralmas birlikda yashaydi"[5;144]. Shu tamoyilga asoslangan holda "*Buvijonim*" she'ri orqali Shuhrat o'quvchi yoshlarni o'zligini unutmaslikka hamda yoshi ulug' insonlar, ayniqsa onalarni e'zozlashga, asrashga unday olgan, deyish mumkin.

Dadam deydi "Oyijon!"

Doim qo'li ta'zimda.

Bizlar deymiz "Buvijon!"

Mehri nuri ko'zimda.

Buvi, buvi, buvijon,

Buvijonim bir jahon!

Buvim mening alomat,

Doim bo'lsin salomat [3; 458].

She'rda *"Buvi, buvi, buvijon, Buvijonim bir jahon!"* misralarining tezis kabi takrorlanishi milliy manzara, holatlar hamda kechinmalarining xalqona ohangda ifodalanishiga asos bo'lgan. Sharqona odob, o'zbeklarga xos milliy jihatni shoir *"Oyijon!"*, *"Buvijon!"* so'zlari orqali yorqin namoyon qilgan.

Bolalar adabiyoti kitobxonlari boshqa kitobxonlardan yosh chegarasiga ko'ra kichik yoshdagi, o'rta yoshdagi va o'smir yoshdagi bolalar guruhlariga ajratilishi bilan farqlanib turar ekan, Shuhrat she'rlari, asosan, o'rta va o'smir yoshlarga bag'ishlanganligi bilan xarakterlanadi. Binobarin, "She'r so'z shaklida, ritmik birliklar shaklida qog'ozga tushmasdan avval shoir xayolida hissiyot va g'ira-shira jilvalar shaklida paydo bo'ladi, so'ngra u tobora yorishib, aniq qirralar kasb etadi. Shundan so'nggina u so'z yordami bilan reallasha boshlaydi"[6;361]. Shuhratning bolalar uchun yozilgan *"Bobong yo'li"* she'rining g'oyaviy-estetik va badiiy jihatdan ta'sirchan, jozibador bo'lishida qofiyaning o'rni muhim. Qofiya "...she'riy misralardagi ayrim so'zlarning ba'zan qo'shimchalar, hijolar yoki so'z birikmalarining bir xilda o'zaro ohangdosh bo'lib kelishiga asoslangan, faqat she'riyat uchun xos bo'lgan belgilardan biri"[7;261-262]. Yoki, boshqacha aytganda "...qofiya ritmik jihatdan misrani ta'kidlash bilan she'r ritmining his qilinishida muhim ahamiyat kasb etadi"[8;383].

Ko'p asrlik ma'naviy-milliy qadriyatlarimiz bilan hamohang ruhda yaratilgan *"Bobong yo'li"* she'rida *ko'rgan, kirgan, keltirgan, yetirgan, qolgan, olgan* sifat-doshlari qofiyadosh bo'lib, bu fe'llar orqali shoirning dardchil kechinmalari, badiiy niyati ohangdorlik asosida yuzaga kelgan. Shu o'rinda alohida e'tirof etish kerakki, shoir ijodining o'ziga xosligini, umrboqiyiligini ta'minlovchi asosiy jihatlardan biri uning she'rlaridagi shakl va mazmun uyg'unligidir. Shoir o'z she'rlarini unda olg'a surilgan fikr va g'oyalarni yaqqolroq ifodalash uchun, asosan, qo'shma vaznning 4+5 turoqlanish asosidagi 9 bo'g'inli barmoq vaznida yaratgan. Shuni alohida qayd etish joizki, bolalar shoirlari she'rlarining asosiy qismi sodda vaznda, ya'ni bir turkumga kiruvchi bo'g'inlar guruhidan iborat bo'lsa, Shuhratning bolalar uchun yozgan she'rlarini kuzatganimizda, ularning 7, 8, 9 bo'g'inli qo'shma vaznda bo'lishi ham shoirning o'ziga xos uslubini ko'rsatadi. She'rda *chol* va *bobong* so'zlari bir necha marta takror qo'llangan va bu takrorlik she'r ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qilgan.

Sen shu cholga salom ber, o'g'lon,

Shu chol sening bobongni ko'rgan.

Bobong bilan turib yonma-yon,

Qilich ushlab, janglarga kirgan.

Jangdan bobong qaytmadi, lekin,

Dovrug'ini shu chol keltirgan.

Go'yo bobong qoldirgan yukin,

Manziliga shu chol yetirgan!

Qo'lini ol, qo'lida bobong,

Kaft issig'i saqlanib qolgan.

Qulog'ing tut, dilida bobong,

Qalb urishin ardoqlab olgan! [3; 456].

She'ning g'oyaviy mohiyatidan ma'lum bo'ladiki, u chuqur ma'noga ega. Unda shu vatanda yashab, yoshini yashagan, yaqin insoni bo'lgan bobosini ko'rgan cholning poetik timsoli shoir tomonidan mohirona yaratilgan. She'r mazmunidan ayon, muallifning lirik qahramonga murojaati orqali xotira – urushga bolalik munosabatlari ko'zgusi sifatida namoyon bo'lishi ko'zga tashlanadi. She'rda xalq dostonlari qahramonlari kabi o'z ona – Vatanini himoya qilgan bobo va u bilan janglarga kirgan cholga nisbatan muhabbat, hurmat, sadoqat hissi tarannum qilinadi.

Ko'ziga boq, ko'zida bobong,

Aks suratin ko'rishing mumkin.

So'ziga boq, so'zida bobong,

Ish sur'atin ko'rishing mumkin.

Yo'lga boq, yo'li beg'ubor,

Yo'li bobong tanlagan yo'ldir.

Sen shu yo'ldan adashmasdan bor,

Bu yo'llarda shon-sharaf mo'ldir! [3; 456].

She'rda shu ulug' siymolar qalbiga singgan vatan tuyg'usini qaror toptirish yo'lidan borilgani, tarixga, o'tmishga nazar solish orqali yosh kitobxonga vatanni sevis, asrash-avaylash g'oyasi milliy ruhga yo'g'rilgan holda tasvirlangan. Vatan mavzusida juda ko'p she'rlar yaratilgan, lekin ulardan farqli o'laroq, shoir she'rida o'quvchining bobosi va cholga muhabbati orqali, vatanga muhabbatni kuchaytirish maqsad qilingan. She'r badiiyati, tuzilishi, shakli jihatidan mukammal. She'r ma'naviy-madaniy qadriyatlar, urf-odatlar, udumlar, an'analarning bola dunyosida badiiy-estetik idrok etilishida o'ziga xos milliy kolorit yaratish vositasiga aylangan.

Samimiyligi, jozibadorligi, tabiiyligi bilan o'quvchilarni o'ziga maftun qiladigan shoirning "Qandim qani?" she'ri ham "Buvijonim" she'ri kabi barmoq she'r tizimida yumoristik xarakterda bitilgan bo'lib, 4+3 turoqlanish asosidagi 7 bo'g'inli barmoq vaznida yaratilgan:

Xo'sh, ayting-chi, qaysi bola,

Qandni yomon ko'radi?

Choyiga qand solib qo'ysang,

Lab-lunjini buradi? [3; 479].

She'r tahlili xususida so'z borar ekan, aytish mumkinki, "Shoirning xayol, o'y, tushunish shakllari tugal, komil bo'lg'ach, o'ziga yarasha bir uslub borliqqa chiqqan bo'ladir...Bir asardagi fikrlar, ma'lumotlarning eskiligini bizga sezdirmasdan, bildirmasdan ifoda qilib uni bizga o'qita olg'an kuch uslubdadir"[9;17]. She'r matnidan ko'rinib turibdiki, shoirning o'zigagina xos soddalik, kuyunchaklik, bolalarbop qilib yozishi, o'qirmanning diqqatini tortibgina qolmay, xushkayfiyat bag'ishlab, ruhiyatini ko'taradi. She'rda shoirning lo'nda ifodasi, nim tabassum singgan tasvir usuli, hayotiy talqinlari o'quvchiga boshqacha zavq bag'ishlaydi:

Bizning Shodmon bo'lar shodmon,

Qand solsangiz choyiga.

Darrov kelib o'tiradi,

Aya aytgan joyiga.

Yuzi, ko'zi nurga to'lib,

Yonar mayda oq tishi (479).

Shodmon obrazini tasvirlar ekan, shoir uning timsolida bolalarbop voqelikni hayotiy, haqqoniy, sodda ifodalashga erishadi. Binobarin, bola qalbi ham sohir tuyg'u-kechinma va samimiy hislarga boy bo'ladi. She'r haqida yana shuni aytish mumkinki, she'r hazilomuz shunchaki kulgi, yumor uchun yozilmagan. She'rni o'qigach, o'quvchi kulgi va haqiqat topishgan chorrahani anglab yetadi. Shoir Shodmon obrazi orqali bolalarning ruhiy olamini realistik tasvir orqali aks ettirgan.

Lekin uning bordir, do'stlar,

Yarashmagan bir ishi:

Qand erigach, deydi:

-Qani? Qandim ketdi qayoqqa?

Topib bering, topib bering,

Qani oling bu yoqqa!

Tushuntirsang tushunmaydi,

Dod soladi yer tepib.

Ayajoni aldab ko'rar,

Goh erkalab, goh o'pib.

Qani quloq solsa Shodmon!

Shu qilig'i ko'p yomon!

Sizlar shunday qilmaysizmi,

Ali, Vali va Omon? [3; 479].

Shoir Shodmondagi bolalarga xos injiqlik, o'jarlik va qaysarlikni yumor bilan katta estetik mazmunni yengil va ta'sirchan tarzda yosh kitobxon qalbiga yetkaza oladi. Shoir she'rlarini o'qigan yosh kitobxon o'zi har kuni ko'rib-bilib yurgan, lekin deyarli e'tibor bermagan ayrim narsa-hodisalarning favqulodda nafis va topqirlik bilan chizilgan manzaralaridan hayratga tushadi. She'r tahlilidan shunday xulosaga kelish mumkinki, bolalarning bir qarashda odatiydek tuyulgan qusur va kamchiliklaridan, so'z-gaplaridan foydalanib asar yarata bilish Shuhrat badiiy mahoratining yuksakligini ko'rsatadi. Bolalar olamini kashf etishda ularning fikrchanligi, topqirliklari, zukkoligi-yu, o'ychanliklari, shu bilan birga sho'xlik, qusur va kamchiliklari juda ko'p she'rlarda munosib tarzda, gohida yumor bilan, gohida jiddiy tarzda talqin etilganini ko'rish mumkin. Zero, "Chinakam san'at asari faqat syujet ipiga tizilgan voqealarni kitobxon e'tiboriga havola etish uchun emas, balki shu voqealar mantiqiga singdirilgan badiiy maqsad uchun yoziladi"[10;185]. Bu ta'rifni Shuhratning "*Pero va Adham*" she'riga ham tatbiq qilish mumkin. She'rda voqealikni yengil yumor bilan uyg'unlashtirgan holda aks ettira bilish, bolalardagi qusur va kamchiliklarni Adham timsolida bolalarbop talqin qila bilish Shuhratning bolalar she'riyatida ham o'ziga xos uslubga ega ekanligini ko'rsatadi:

Pero birdan xunuk yozdi,

Go'yo uning ko'ngli ozdi.

Adham boqsa, uchi to'mtoq.

Jahl bilan uni shu chog',

Yulib olib otmoq bo'ldi,

Shunda birdan pero kuldi: [3; 485].

Yozuvchi qalamida, hatto, narsa-predmetlar odamlardek fikr yuritib, so'zlab, insonlardagi illatlarni fosh etishini *pero* misolida ko'rishimiz mumkin. Adhamga *pero* tomondan aytilgan tanbeh, dashnomlar o'quvchi kitobxonning idrokida muayyan his-tuyg'ularni uyg'otishi tabiiy.

-To'xta, Adham shahdingdan qayt,

Avvalo sen roostingni ayt:

Menmi aybdor yoki o'zing?

Olaytirma menga ko'zing?

Siyohdonga ursang taq-taq,

Bo'laman-da, axir to'mtoq! [3; 485].

She'rdagi Adhamga *pero* tomondan berilgan savol, nazarimizda bolalar tabiatiga xos va mos bo'lib, bunday savollar soddaligi, quvnoqligi, yumorga boyligi bilan ham ajralib turadi. Muhimi shundaki, shoir bunday fikr-o'ylarni kitobxonga ham yuqtira oladi. Savol-she'rlar yozilish uslubiga ko'ra sodda, samimiy, ixcham satrlardan tarkib topgan "*Pero va Adham*" she'ri tasvir ko'lamining qisqaligi, syujet va kompozitsion jihatdan soddaligi, bayonning muallif tomonidan hikoya qilinishi Shuhrat she'rlari uchun xosdir.

Avaylab tut, asta botir,

Hamma shunday tutayotir.

Almashtirmas ular kunda,

Yaxshi yozar ana shunda!

Xijolatda qoldi Adham,

Ming zo'ravon bo'lganda ham! [3; 485].

She'rdagi bunday tasvir o'quvchida mantiqiy ichki mushohadani yuzaga keltiradi, o'yga toldiradi, o'zidagi kamchilik, e'tiborsizlikni ko'zguda ko'rib tuzatishga, yo'qotishga harakat qiladi. She'r faqat o'quvchiga zavq-shavq berib qolmay, to'g'ri yo'l ham ko'rsatadi. Shoir yaratig'i uning ijodiy tafakkur mevasi bo'lib, bu holat uning boshqa asarlarida: "...ekspressivlik, xolislik va ko'p ma'nolilik kasb etadi. Estetik qimmatini yuqori bo'lgan asarlardagi obrazli iboralar tizimida ifodalangan hayot manzaralari sirtidan juda sodda ko'rinsa-da, odatda g'oyat murakkabligi bilan e'tiborni tortadi"[11;32]. Shoirning "*O'chirg'ich*" she'ri ham shunday asarlar sirasiga kiradi. Shoir tomondan yaratilgan o'chirg'ich obrazi tilidan bolalarga xos haqqoniy, hayotiy, qusur va kamchiliklar fosh qilib tashlanishi, o'qirmanga ta'sirchan lavhalarda yetkazilishi, shoirning o'ziga xos uslubini yorqin namoyon qiladi. Shoir uslubida soddalik, tuyg'ularning samimiy bayoni, yorqin va rangin ifodalari, ohang va rang uyg'unligi alohida bo'rtib ko'rinadi.

Bir kun dedi o'chirg'ich:

Hadeb meni ishlatma!

Ayb mendami erta-kech,

Xato yozsang sen g'uj-g'uj.

Avvalo sen yaxshi yoz,

Yaxshi yozu to'g'ri yoz[3; 485].

She'rdagi hayot haqiqati va ta'sirchan tasvir, bolalarga bog'liq odatlar, fikrlash va turmush tarzlaridagi o'ziga xos jihatlarni shoir tomondan tasvirlanishi, hech ikkilanmay aytish mumkinki, she'rning qiziqarli chiqishini ta'minlagan. Shoirning topqirligi va mahorati shundaki, kundalik turmushda ko'p uchraydigan oddiy voqeadan katta ijtimoiy-psixologik mazmun yuklatadi.

Yaxshi yozsang qanday soz,

Bo'lmas menda e'tiroz.

Mayli, meni olib yur,

Papkangga ham solib yur.

Lekin ko'p-ko'p ishlatma,

Xijolatda qishlatma!

Yaxshisi yoz bexato,

Xato qilsang mabodo.

Yordamga men tayyorman,

Tayyormanu men borman! [3; 485].

Shuhrat haqida yozilgan xotirada "...bolalar adabiyotining jonkuyari edilar. Ustoz ijodida bolalarga atab yozilgan asarlar sezilarli o'rin tutadi. Jo'shqin she'r va balladalar, ajoyib qissa va hikoyalari bolalar adabiyotining boyishiga hissa qo'shgan"[12;286], -deya e'tirof etilgan ekan, adibning bolalarga bag'ishlab ijod qilgan jozibador yaratmaqlari, muqaddas ezgu qadriyatlarga mehrini yuksaltirish hamda o'quvchilarning shaxs tarbiyasidagi o'rnini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Shuhratning tahlilga tortilgan she'rlaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, u xalqona ifoda usuli, syujet va kompozitsiya, shuningdek, poetik obrazni yaratishdagi o'ziga xos uslubi: aniqlik, obrazlilik, tilning soddaligi kabi unsurlardan obrazlarni individuallashtirishda foydalanishi tahsinga loyiq. Shoir eng muhimi, yosh kitobxonlarni maftun qilibgina qolmay, ularni o'ylashga, yaxshi bilan yomonni bir-biridan ajratishga, jumboqli masalalarga duch kelganida to'g'ri yo'lni tanlashga o'rgatadi. Shuhratning bolalarbop she'rlari sarmazmun, tarbiyaviy ahamiyati kuchli va ta'sirchanligi bilan nafaqat yosh kitobxonlar, balki kattalar uchun ham qiziqarli she'rlar sirasiga kiradi.

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki,, Shuhrat she'rlarining yengil, xalqona o'ynoqi ohangda yozilishi, lirik qahramon ruhiy olamini tabiat hodisalari bilan parallel holda bir-biri bilan qiyoslab ba'zan qarshilantirish natijasida yuzaga kelganligi shoir she'rlarida kompozitsion asos darajasiga ko'targan. Bu holat shoir she'rlarining badiiy-estetik ta'sirchanligini kuchaytirib, xalk lirik qo'shiqlari kabi ritmik o'ynoqligi, ohangdorligini ta'minlagan[13;20-32].

Xulosa

Xullas, davrning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy masalalarini bolalarga bag'ishlab yozilgan she'rlaridagi lirik qahramon obrazlarida dadil aks ettirish orqali shoir inson tabiatining nozik, zaif nuqsonlari, qusur-kamchiliklari, noto'g'ri xatti-harakatlarini aniq, yengil kulgu orqali ochib bergan. Shuhratning bolalarga bag'ishlab yozilgan she'rlaridagi ko'zga tashlanuvchi uslubiy o'ziga xosliklar, shoirda voqelikni tushunish, idrok etish, o'zlashtirish va baholash tamoyillari yuqori darajada ekanligidan dalolat beradi. Shu bois shoirning ushbu she'rlari XX asr adabiy maydonidagi ma'naviy ibrati bilan hozir ham o'z ahamiyatini to'la saqlab qolgan.

Adabiyotlar Ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining (2017/ 13 Yanvar)"Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi Farmoyishi / Xalq so'zi.

2. Qo'shjonov M. Quddus Muhammadiy.(1969). Quddrat Hikmat. -T.: O'z KP MK nashriyoti, B.4.
3. Shuhrat. (1978). Tanlangan Asarlar.3/1. T.: Adabiyot va san'at. B.458
4. Jabborov N.(2014). Yangi Zamon She'riyati Tamoyillari // Sharq yulduzi. 3. B.110-111.
5. Sulton I. (2005).Adabiyot Nazariyasi. T.: O'qituvchi, B. 144.
6. Karimov N. XX asr Manzaralari.(2008). T.: O'zbekiston. B.361.
7. Hotamov N, Sarimsoqov B. (1979). Adabiyotshunoslik Terminlarining Ruscha-O'zbekcha I'zohli Lug'ati. -T.: O'qituvchi, B.261-262.
8. Qur'onov D., Mamajanov Z., Sheraliyeva M. (2010). Adabiyotshunoslik Lug'ati.T.: Akademiknashr. B.383.
9. Fitrat A. (2006). Tanlangan asarlar. IV jild. -T.: Ma'naviyat, B.17.
10. Karimov N. (2008). XX Asr Adabiyoti Manzaralari. -T.: O'zbekiston, B.185.
11. Solijonov Y. (2002).Nutq va Uslub. -T.: Cho'lpon, B.32.
12. Tolib R. (1998). Jonkuyar Ustoz / Shuhrat. Xotiralar. -T.: Sharq, B. 286.
13. Soatova N. (2022).Shuhrat Adabiy Merosida An'ana va Mahorat.-T.: Vneshinvestprom.

Tarihte ve Çağdaş Zamanda Gagauz Türklerinin Etnodemografiya Gelişmeleri

Olga Radova (Karanastas)²⁶⁹

Özet

Gagauzların «Etnodemografik gelişmesi» kavramı, Gagauzların etnik/halk tarihleri bakımından geçmişlerinin önlerini içerir. Burada kavimler döneminde ve daha evvel – M.Ö. Doğu'dan (Orta Asya'dan) Batı'ya (Güneydoğu Avrupa'ya) Gagauzların Türklerinin ve onların dedelerinin göçleri, soy köleriyle ilgili sorular, dünden bugüne tarihi, demografiya protsesları ve yerleşim yerleriyle ilgili konular açıklanacaktır. Balkan Yarımadası'ndan Besarabya'ya olan göçleri ve göçmenlerin Bucak'ta yerleşim yerleri ve etnik kimlikleri (identifikatsiyası/denkleştirilmesi) ile ilgili konular açıklanmaktadır. Ayrıca göçmenlerin ve nüfusun doğal ve mekanik hareketinde ifade edilen demografik süreçler de göz önüne alınmaktadır. Bildirinin esas amacı 16.–19. yüzyıllarda Besarabya veya Bucak Gagauzların etnodemografik temel bilimsel araştırmalarının/incelemlerinin sonuçlarını açıklanmasıdır. Orta çağ döneminde, Gagauzlar – Gökoğuz Türklerinin torunları, Makedonya, Trakiya, Dobruca, Bucak, Orta Volga, Özi kırları, Orta Asya, Altay vs. tarihi bölgelerde yaşıyorlardı ve bugün de yaşamaya devam ediyorlar, fakat Osmanlı Devleti dağıldıktan sonra, eskiden, onun sınırları içerisinde giren topraklarda, Güneydoğu Avrupa'da çeşitli devletler oluştu, nasıl Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Makedonya, Ukrayna, Moldavya vs. ve Gagauz Türklerinin, dedelerinden kalma tarihi etnik topraklarını devlet sınırları böldüler ve yeni oluşmuş devletlerde onlar azınlık kaldılar, bu nedenle, o devletlerde asimilyasyon hareketleri başlıyor, sosyal ve siyasal durumlar da zorunda braktılar ki, Gagauz Türklerinin bir kısmı Balkan Yarımadası'ndan ve diyer Avrupa bölgelerinden, tarihi Besarabya'ya veya Bucak'a göç etsinler ve orada yerli Gagauz Türklerinin içinde yerleşsinler ve yeni köyler de temellesinler. Çağdaş zamanda Gagauz Türkleri – evvelki/eski Türkler, toplu olarak, Moldova Cumhuriyeti'nin güneyinde – Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi'nde toplu yaşıyorlar. Daha önce, 19 Ağustos 1990 yılında Gagauz Türkleri Bağımsız Gagauz Respublikası'nı/Cumhuriyeti'ni kurdular, angısı (o) de-fakto, 5 (beş) sene ayakta durdu, ama onun yerine 23 Aralık 1994 yılında Moldova sınırları içerisinde Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi kuruldu.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Avrupa, Balkanlar, Besarabiya veya Bucak, Bağımsız Gagauz Respublikası/Cumhuriyeti, Etnodemografiya, Gagauzlar – Gökoğuz Türklerin torunları.

1. Giriş

Gagauz Türklerinin dedelerinin - Gökoğuz Türkleri, evvelki zamanlarda, Roma İmparatorluğu döneminden evvel, geniş bir coğrafyada – Balkanlar'da, tüm Güneydoğu Avrupa'da, Anadolu'da ve diğer tarihi bölgelerde yerleşiyorlar.

Orta çağ zamanlarında Gagauz Türklerinin dedelri Anadolu'da, Trakya'da, Makedonya'da, Dobruca'da, Bucak'ta, Orta Volga'da, Özi kırlarında, Orta Asya'da, Altay'da, Kafkas'larda yaşıyorlardı ve onların torunları bugün de bu bölgelerde yaşamaya devam ediyorlar. Gagauz Türkleri bir halk olarak, Günydoğu Avrupa'da oluştu, dedeleri ve onlar bu bölgede M.Ö. 3000-2500 senelerden itibaren ve daha evvel yaşıyorlardı, burada onlar yerli/avtohton insanlar.

²⁶⁹ Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas), İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimleri Fakültesi, Siyasal Bilimleri ve Uluslararası İlişkileri Bölümü. E-mail: radova.58@mail.ru

XVIII. yüzyılın sonunda - XIX. yüzyılın ilk çereğinde, Gagauz Türklerinin ve diğer etnosların Balkan Yarımadası'ndan Besarabya'ya veya Bucak'a göçleri ve orada yerli Gagauzların içinde yerleşimleri ve nüfus sayıları, Moldova Cumhuriyeti Milli Arşivin fonlarında bulunan kaynaklar temel oldular, onları araştırıp ve antroponimik analizi yapıp, yeni bilimsel açıklamalar ortaya çıkardık. O kaynaklara göre, bu satırların yazarı (Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)), tarih alanında, yeni bilim bulgularını açıkladı ve kimi durgunç bakışları çürüttü.

Sovyet Sotsyalist Respublikaları/Cumhuriyetleri Birliği dağıldıktan sonra, onun parçası olan, tün eski Respublika'larda/Cumhuriyet'lerde, ulusal davranışlar daha da keskinleşti. Herbir halk kendi dilini, kültürünü ve geleneklerini savunmaya başladı. Moldova'daki dil engeli halkların arasında yüzleşmeye neden oldu ve sonrasında XX. asrın 80. yıllarının sonunda – 90. yılların başında siyasi bir kriz haline dönmüştür.

Romanya'nın tarafına bakan, Moldovan soylu milletçileri tarafından, Gagauz Türkleri çok potreli günler yaşadı, Romun milletçileri Kişinev'de, sokaklarda bariyordular: "Pămîntul nostru, a venit turcilor" (Romun.) – "Topraklar bizim, Türkler geldi" (Türk.).- ki, topraklar onlarınmış, Türkler o bölgeye gelmemiş.

Gagauzların ulusal bilincinin hızlı bir şekilde büyümesine bağlı olarak, ortaya çıkmış ve sonuç olarak, 1990 yılında Moldova Cumhuriyetin güneyinde yaşayan Gagauzlar, toplu gösteriler yaparak, bağımsız Gagauz Respublikası'nın/Cumhuriyeti'nin kurulmasını talep ettiler; angısı de-facto 5 yıl ayakta durdu (19 Ağustos 1990-dan – 1995 yılının ortasına kadar). Sonrasında, Bağımsız Gagauz Cumhuriyeti'nin yerine, Moldova Cumhuriyeti Hükümeti tarafından "Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi" Moldova Cumhuriyeti sınırları içerisinde yasalaştırılmıştır.

2. Öntem

2.1. Gagauz Türklerinin Kültür Mirasında – destanlarında korunulmuş unsurlar ve onların Herodot'un kitabında yayınlanmış tarihi olarlarla paralellikleri; Gagauzların ve tüm Türklerin tarihinde devrim yapmaları (Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas'ın) bilimsel açıklaması)

Milletin tarihi yolu ve soy kökleri birbirine bağlı, onun için Gagauz Türklerinin etnik tarihini, yerleşim yerlerini ve soy köklerini öğrenmek için, çeşitli metodlar kullandık: antroponim analizi yaptık (Radova, 1998, s. 22; 2006, s. 268-269; Karanastas-Radova, 2001, 133 s.), Moldova Cumhuriyeti'nde, Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi'nde, Rusya'da, Kabardin-Balkariyada, Kuzey Osetiya'da, Türkiye'de, (Radova-Karanastas 2007b: 829-830; 2012 : 142-149) Bulgaristan'da, Ukrayna'da, Romanya'da araştırmalar yaptık, istatistik malzemelerine analiz, çağdaş zamanda tarihi Bucak'ta (veya Besarabya'nın güneyinde) yaşayan Gagauz Türklerinin köylerinin adlarına ve eski dönemlerde haritalarda belli edilen köylerin adları ile identifikatsiya (denkleştirmek), dil, folklor incelemeleri yaptık, (Radova-Karanastas, Puşneev 2015 : 232-251) bayırlarda/dağlarda taşlarla oyulmuş eski tarihi olayları gösteren nişanlar ("Madar Atlısı", Bulgaristan'da), mağara manastırlarında ("Alaca Manastır", Bulgaristan), kiliselerde (Ay Yörgi Kilisesi, Türkiye'de, Büyükkada'da, Gagauziya'daki kiliselerde) evvelki adlarını Gagauz – Gökoğuz Türklerinin verdiği (adamlara, erkeklere) adları bugün de görebiliyoruz ve insanlar onları aklılarında tutuyorlar (Radova 2018c : 393-420).

Gagauz – Gökoğuz Türklerinin maddi ve manevi kültür miraslarında – folklorunda – destanlarında, masallarında, türkülerinde, adetlerinde; dinlerinde, ritüallerinde/dinsel törenlerinde ve arheolojik alanlarda, antik unsurları korunulmuş ve onların paralellikleri Herodot'un yazılarında görüyoruz

(onun yazılarından anlaşılıyor) ve bu bilimsel açıklamalar da (*Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas'ın) temel bilimsel araştırmalarının sonuçları*) Gagauz Türklerinin M.Ö. tarihi olaylarını görmemize temel/vesile oldular.

Bu unsurları Gagauz Türklerinin **“Pipiruda”** adedinin **“Gergi” töreni/ritüeli**” unsurunda ve onun M.Ö. tarihi olaylarla bağlantılarını görüyoruz. Aynı zamanda dini unsurlarında ve maddi kültürlerinde de gözükmüyor, mesele **“Ay Yörgi”**(Türkiye Türk.) / **“Ay Örgi”**(Gag. Türk.) ikonasında ve Gagauz Türklerinin ortodoks kliseselerinde. Gagauz Türklerinin evvelki/eski Kahramanı (tarihi olaylar M.Ö. olmuşlar) insanları düşmandan kurtarmış, zmeyin (demek düşmanı üstelemiş/yenmiş) üç kafasını da kılıçla kesmiş ve kafalar yere düşünce, **“Ak Dere”** birden suyla dolmuş, o insanları susuzluktan hem açlıktan kurtarmış.

Gagauz Türklerinin çağdaş zamana kadar korunulmuş **“Pipiruda”** adedinin **“Gergi” töreni/ritüeli**” unsurunda gözükmüyor ki, o evvelki/eski M.Ö. zamanlardan itibaren geliyor ve Herodot'un kitabındaki tarihi olaylar, Gagauz Türklerinin **“Üç altın alma”, “Dengi Boz”, “Dev adamı”,** destanlarında/masallarında da anlatılan olaylar, hepsi birbirine bağlı. Hepsi bu olayların paralelliklerini Herodot'un tarihi kitabında da buluyoruz/görüyoruz, onun bu olayla ilgili yazdıklarını, Kara Deniz'in etrafında yaşayan Gökoğuz Türkleri (Gagauzlar) veya İskit Türkleri anlatmışlar.

Gagauzların Ana dilleri Türkçedir ve Türk Milletine mensup, Hristiyan Ortodoksturlar, Hristiyanlığı Müslüman dininden önce, I-IV. asırlardan itibaren kabul ediyorlar ve daha sonra da, hristiyanlık dünyaya yayınlanınca, çeşitli coğrafyalarda VII, IX, XII. yüzyıllarda da Hristiyan dinini kabul ediyorlar.

İslamiyet'ten (VII-VIII yüzyıllar) itibaren, Türk'lerin büyük bir kısmı Müslüman dinini kabul ediyor. Dini olarak bugün dünyada Budist, Hristiyan, Müslüman ve kültürel olarak, Şaman Türkleri var. Zaman geçtikçe, herbir Türk soylu insanlar, kültürlerini ve adetlerini, kendi dinlerini temel alarak, yaşatmaya devam ediyorlar. Fakat İslamiyet ve Hristiyan dinlerinin öncesi kültür mirasları – Türk'lerin ortak bir kültürü, çağdaş zamana kadar çeşitli Türk boylarında korunulmuş.

Coğrafi olarak, bu olaylar Gagauz – Gökoğuz Türklerinin çok geniş topraklarda – Balkanlar'da (Bulgaristan'da **“Madar athısı”, “Alaca Manastır” Gagauz Türklerinin kültür mirasının unsurları**), tüm Güneydoğu Avrupa'da, Anadolu'da, Kafkas'da ve başka yerlerde de yaşadıklarını gösteriyor.

Temel/fundamental bilimsel araştırmalarımın sonuçları gösterdiler ki, Azerbaycan'da, Bulgaristan'da, Türkiye'de korunulan bayırlardaki/dağlardaki kaya taşlarında da evvelki/eski zamanlardan kalma unsurlar Türklere ait, Gagauz – Gökoğuz Türkleri kendi kültür mirasını korumaya devam ediyor.

Bu çerçevede, kendim de bir Gagauz Türkü olarak, Gagauzların etnik tarihi, kültürü, yerleşim yerleri, demografisi, göçleri, folkloru, etnogenezisi (söy kökleri) ile ilgili konuları araştırdım ve bugün de bilimsel çalışmalarım bu alanda devam ediyorum.

2.2. Gagauz Türkleri ve dedelerinin Güneydoğu Avrupada yerleşimleri

Gagauz Türklerinin bugün toplu yaşadıkları tarihi Bucak isteplerinde ve Güneydoğu Avrupa'nın diğer tarihsel bölgelerinde, erleşim yerleri o migratörya protseslarınla bağlı, ne zamandan itibaren Gagauzların dedelerinin bir kısmı, Orta Asya'dan çıkıp, Kara Denizin Kuzeyinde bulunan kırlardan geçip, Güneydoğu Avrupa'da yerleşiyorlar.

Temel/fundamental bilimsel araştırmalarımızın sonuçları (Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas'ın)) gösterdiler ki, Gagauzların evvelki dedeleri Balkan'larda, tüm Güneydoğu Avrupa'da M.Ö. 3000-2500 yıllarında erleşiyorlar, diğerk kısmı da Milâdi IV-IX-XI-XIII-cü yüzyıllarda. Balkan yolunda onlar Orta Volga'da, tarihi Özi kırlarında (isteplerinde), Bucak'ta ve diğerk yerlerde yerleşiyorlar. Gagauzların dedeleri Osmanlı Türklerinden de, Selcuk Türklerinden de daha önce Balkan'larda yerleşiyorlar.

Bilimsel araştırmalarımız sonuçları gösterdiler ki, Gagauzların dedeleri Bizans İmparatorluğu zamanında ve daha önce de, Güneydoğu Avrupa'ya yerleşiyorlar, daha sonra o topraklar Osmanlı Devletinin sınırları içerisinde kalıyor. Orta asırlarda Gagauz Türklerinin, onların dedelerin yerleştiğı bölgeler – Anadolu, Bucak, Dobruca, Makedonya, Trakiya, Orta Volga, Özi kırları vb. tarihsel topraklardı.

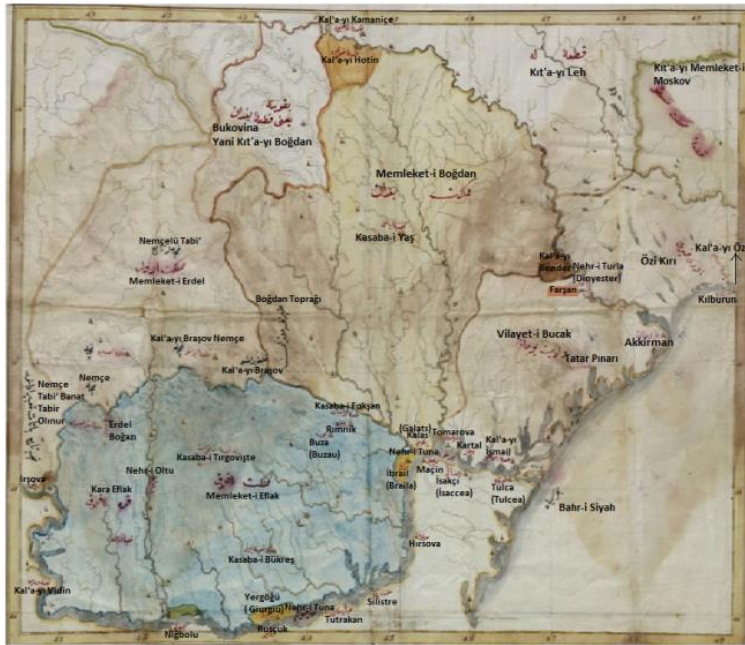
Türkler Orta Asya'dan dağıldıklarından sonra, Balkanlar'da gene buluşuyorlar, ama bu asırlar içinde (binlerce yıllar geçtikten sonra) çok işler deyişiyor, Gagauz Türklerinin dedeleri Oniki Havari zamanından itibaren Hristian dinini kabul ediyor (Müslüman dininden önce), Selcuk ve Osmanlı Türkleri ise – Müslüman dinini kabul ediyor. O vakitlerde ise, okadar etnik/soy kökeni önemli deyildi, din daha önemliydi. Din, çeşitli soydan gelen halkları, biraraya toplardı. Onun için, Gagauzların kültürleri de, mentaliteleri de Ortodox-hristian dini kanunlarına göre oluşuyor. AmaTürklerin Müslüman ve Hristiyan öncesi kültür mirası bugüne kadar Türkiye Türklerinde, Gagauz Türklerinde ve diğerk Türk boylarında korunulmuş.

2.3. Eflak ve Boğdan Memleketi, Bucak Viyaleti, Özi Kır, Boğdan Toprağı, Memleket Erdel, Bender Kalesi, Özi Kalesi, Tatar Pınarı, Akkırman, İsmail vb. yerleri ve bölgeleri gösteren harita.
Kaynak: BOA, HRT.h, 37

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1700-1730 senelerinde Özi (Üzi) ve Kefe Eyalet'lerine Gagauzların yaşadığı (Trakya, Dobruca, Bucak ve Özi kırları/stepleri) yerler bağı, bu konuları daha araştırmamız gerekiyor, ama şu an kaynaklar neleri gösteriyolar açıklamağa çalışacağız.

Bu haritada çok önemli bilgiler var, kaynaklarda – haritada ilk defa “Bucak Vilayeti” olarak, yazıda buluyorum ve Gagauzların Yaşadığı yerler Özi Eyaletine bağıydılar. Demek istiyorum ki, Özi kırları da, elbette, hep Özi Eyaletine girerdiler. Osmanlı Devletinin 1530 senesindeki idare sisteminde livalar, kazalar, nahiyeler var. O zamanlar Silistre, Kefe, Niğbolu, Sağkol Livaları var ve kaynaklarda buluyoruz, hangi kazalar ve nahiyeler onlara bağı.

1530 senesinde Gagauz Türklerinin yaşadığı tarihi topraklar - Dobruca, Trakya, Makedonya, Bucak - Silistre, Kefe, Niğbolu, Paşa Livası Sağkol'u Livalarına bağıydılar (BOA, 1694; Yusuf Sarıay, 2001, 2002). “Özi Kır”ının sınırlarını buldum, bu haritada gözüküyor (bak. Kaynak: BOA, HRT.h, 37), bunlar da yeni bilim açıklamalarım. Bu haritaya analiz yaparken, diyebiliriz ki, Özi kırlarında ve Bucak'ta yaşayan Gagauzlar ve diğerk milletler, 16. yüzyın ilk bölümünde, idare sisteminde, Bucak Vilayetine bağı(ydılar) olabilirdi olsunlar, çünkü şu ana kadar, analiz yaptığımız (Akademik, Dr. Olga Radova) Osmanlı Arşivi belgelerine, Özi Vilayeti belgelerinde 16. yüzyılın sonlarında ve 1700-1730 yıllarda gözüküyor ve Özi Kalesi, şimdiki Ukrayna'daki Oçakov'un yerinde (veya yanında) bulunuyordu.

Burada önemli bir husus da, Gagauzlar ve onların dedeleri eski zamanlarda, Güneydoğu Avrupa'daki tarihi Bucak'da olmadıklarını söyleyen bazı araştırmacılar, kendi çalışmayla insanları yanıltıyorlar ve Gagauzların etnik tarihinde büyük bir yanlışlağa yol açıyorlar. Onun için bu bilim açıklamalarımı(zı) Üniversitelerde, okullarda çocuklarımıza öğretmemiz gerekiyor, onların gözlerini açmalı ve Gagauz Türklerinin (ve tüm Türklerin) etnik tarih yollarını ve soy köklerini doğru anlatmalıyız. Gagauz Türk'lerinin evvelki devletleri izleriyle ilgili, daha detaylı makalemize – *Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas) "Gagauz Türklerinin Folklorunda evvelki zamanlardan kalma devlet elementleri ve Herodot'un yazılarında onların paralel izlerinin görüntüleri"* bakabilirsiniz (Olga Radova (Karanastas), 2017b, 299-310, Радова-Каранастас, 2013, 210-230).

1738 senesinde, Rusya Çarlığı ve Osmanlı Devleti arasındaki savaşta, Özi kalesi çok zarar görüyor. Bazı yerleri tamamen yıkılıyor ve sonra, Osmanlı'ların tarafından bu kale yeniden, tamir edilip, yeni yapılar eklenerek, genişletiliyor ve etrafına hendek yapılıyor (BOA Özi Kalesi Plan Proje Tasnifi. Nu: 857; Radova-Karanastas, 2009a, 231-234). Burada özellikle vurululamayız/belirtmeliyiz ki, Özi kalesi yıkılmadan önce de, Trakya, Makedonya, Dobruca, Bucak tarihi toprakları hep Öziye, Özi Eyaletine bağlı olabilirler idi. Bu konuda araştırmalarımız devam ediyor.

Özi Eyaletinin Gagauz Türk'lerinin Devletleri olduğunu Sovyet zamanındaki kitaplarda sadece birkaç satırda bulduk. Fakat orada Özi Eyaleti'nin nerede bulunduğu ve hangi tarihi toprakların onun içine dahil olduğu yazılı deyildi. Sadece şimdi, T.C. Osmanlı Arşivinde yaptığımız bilimsel araştırmalarımız, bu konuyla ilgili yeni belgelere dayanarak/temellenerek, tarihi gerçek olaylar ortaya çıkarıyor. Osmanlı döneminde idare sistemini araştırdıkça, bu konuyla ilgili daha detaylı bilgiler ortaya çıkabilirler.

²⁷⁰ 23-24 Kasım 2017 tarihinde bu belge Moldova Cumhuriyetin başkentinde, T.C.Büyükelçiliği'nde, Gagauziya M.V.Maruneviç'in adına Bilim-Araştırma Merkezi'nde ve Komrat Devlet Üniversitesi'nde seğilendi ve konuyla ilgili *Akademik, Dr. Olga Radova* “Moldova ve Türkiye davranışları çerçevesinde, Gagauz Türklerinin etnik tarihini ve yerleşim yerleri” adlı Konferansını verdi.

2.4. Gagauz Türklerinin XVI-XIX yüzyıllarda Balkanlar'dan Besarabya'ya veya Bucak'a migratsiya protsesları ve göçleri

Gagauzlar Güneydoğu Avrupa'da, artık bir bağımsız "Gagauz" etnosu/halkı oluştuklarından sonra, bir kısmı Balkanlar'dan geri – Besarabiya'nın güney taraflarına – Bucak'a – göç ediyorlar ve oradaki yerli Gagauzların ve diğer etnosların²⁷¹ içinde yerleşiyorlar.

Temel bilimsel araştırmalarımızın sonuçları gösterdiler ki, Gagauzların bir kısmı, Balkanlar'dan - Bulgaristan'ın Kuzey-Doğusu'ndan, Makedonya'dan, Dobruca'dan ve Moldova'dan (tarihi Boğdan Voyvodalıgı'ndan) – geri, Bucak'a göç ediyorlar ve orada yerli Gagauz Türklerinin köylerinde, Moldovan ve Nogay Türkler ile de, komşu olarak, yerleşiyorlar.

Bu göçler Osmanlı İmparatorluğu (Devleti) döneminde de olmuşlar, o dönemdeki göçlere *migratsiya* (veya *iç göçler*) denilebilir, çünkü onlar bir devletin içinde, bir yerden diğer yere - bölgeye insanlar yaşamağa geçerler; fakat 1812 senesinde, Osmanlı İmparatorluğu/Devleti ve Rusya İmparatorluğu/Çarlığı harbi bittikten sonra, devletlerin sınırları oluşuyor ve o zamandan itibaren, Balkanlar'dan Rusya İmparatorluğu'nun/Çarlığı'nın Güney tarafına ve Besarabya'ya artık "göçler" (burada artık "göç", "göçmen" terimlerini/terminlerini kullanabiliriz) başlıyor, çünkü insanlar bir devletten diğer devlete yaşamaya göç ediyorlar. Osmanlı İmparatorluğu dağıldıktan sonra, artık *göçler* (veya *asırya göçler/asıry devletlere göçler*) başlıyorlar, çünkü, eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisine giren topraklarda, çeşitli küçük devletler peydalaner/temelleniyor, o devletler arasında sınırlar belirleniyor ve bir devletten diğer devlete insanlar yaşamağa geçtiklerinde – onnara artık *göçmen* denilmeye başlanılıyor.

XIX. Yüzyılın başında, 1817-1818 yıllarında, Rusya Çarlığı tarafından "Tuna ötesi göçmenlerinin listeleri" yazılıyor ve o listelerde, 1787-1791 ve 1806-1812 Osmanlı Devleti ve Rusya Çarlığı savaşları zamanında, Balkan Yarımadası'ndan Besarabya'ya göç eden, göçmenlerinin adlarını ve soyadlarını kaydediyorlar.

Bir sütunda/grafada da göçmenlerin soylarını yazıyorlar, fakat gerçek Gagauz Türkleri soyundan olduklarını hiç bir yerde yazmıyorlar. Soylarını kaydedmişler, ama göç ettikleri yerleri, onların eski yurtlarının adlarını, soyları olarak göstermişler ve öylelikle Gagauzları - Bulgar ve Bolgar, Rumeli, Yunan, Moldovan soylu (etnosu) olarak kaydetmişler. Balkan Yarımadası'ndan ve Güneydoğu Avrupa'nın diğer yerlerinden, hangi tarihi topraklardan geldiyse, ona göre de Gagauzlara yeni etnik/soy kimliğini vermişler/takmışlar, ama Gagauz etnonimini,²⁷² Besarabya'nın Güney'inde - Bucak isteklerinde yaşayan insanların gerçek etnik kimliğini (Gagauz Türkleri olduklarını) - hangi soydan gerçek olduklarını, yazmamışlar.

"Listelere"²⁷³ yaptığımız antroponimik analizlerin²⁷⁴ sonuçları, "Tuna ötesi göçmenlerinin" daha çoğunluğunun (2/3 ve daha fazlası) Gagauz Türk'lerinin olduklarını gösterdiler. Arşiv fonların belgelerini temel alarak, bilimsel araştırmalarımız (*Akadem. Dr. Olga Radova'nın*), Bucak'ta - Besarabya'nın Güney tarafında, Gagauz Türkü/Türki soylu insanların yerli/avtohton olduklarını ve XVI-XVII-XVIII. yüzyıllarda ve daha önce de Gagauzların Bucak'ta yerleşik ve toplu yaşadıklarını gösterdiler.

²⁷¹Etnosların - Halkların.

²⁷²Bucak'ta Gagauz Türklerinin bir kısmı yerli, diğer kısmını da Balkan Yarımadası'ndan göç ettiler.

²⁷³"Списки задунайских переселенцев, составленные в 1818 году". – "1818 yılında yazılan, Tuna ötesi göçmenlerinin listeleri".

²⁷⁴Antroponimik analizi – insanların adlarına ve soyadlarına analiz yapmak.

Bu “listelerin” içine, Rusya Çarlığı’nın memurları, Bucak’taki yerli Gagauzları da kayda alıyorlar ve onları “eski göçmen” gibi gösteriyorlar. Tuna nehrinin karşı tarafından, XVIII. yüzyılda ve 1806 yılı kadar gelen göçmenlere, “Eski göçmen” denilirdi. 1806-1812 Osmanlı Devleti ve Rusya Çarlığı’nın harbi zamanında, ve daha sonra da, Besarabya’ya göç eden insanlara “yeni göçmen” denilmiş. Niye göçmenlere böyle “statü” verilmiş? Çünkü “yeni göçmenlerinin” sosyal durumlarını iyileştirmek için, onlara devlet tarafından, yeni çıkan kanunlara göre, daha çok yardım etmeleri gerekir idi.

Gerçekte ise, Balkan Yarımada’sından gelen göçmenlerin içinde (onları kaydedildiği listelerde), yerli - Bucak’ta çok evvelki zamanlardan itibaren, yaşayan Gagauzlar da vardı, ama onları da Balkan Yarımada’sından gelen göçmenler gibi göstermişler ve öylelik ile Gagauzların etnik tarihini ve bu coğrafyada yerleşim yerlerini ve demografi olaylarını yanlış yazıyorlar ve değiştiriyorlar; Gagauz Türklerini resmi yazılarda görmezden geliyorlar.

O dönemle ilgili, Rusya Çarlığı’nın döneminde yayınlanmış kitaplarda, yazılı olan “starojili” (“старожилы”) terimini çok dikkata almalıyız, çünkü bu terim, eski zamanlardan itibaren, o tarihi topraklarda – Bucak’ta yaşayan insanları gösteriyor, o sebeble bu konunun (“starojili” konusunu) daha detaylı araştırılması gerekmektedir.

O zamanlar, “listelerde” insanların adları ve soyadları kayda alınırken, amaç “yeni göçmenlerin” sosyal durumlarını iyileştirmek, onlara yardım etmek idi, onun için o listeler yazılmış. Bunun üzerine de insanlara sormuşlar, kim nereden ve ne zaman gelmiş, fakat o listelerin başlığında, çok ince bir ipucu gözüküyor/var, Rus memurlarının soruyu sorduklarına göre ve Gagauz Türk’lerinden alan cevaplarına göre, nereden geldiklerini yazmamışlar, ama hazırladıkları listelerde, onların geldiği yerleri, soyları olarak göstermiş. Ve öylelikle Gagauz Türk’lerinin asıl soylarını - Gagauz olduklarını, resmi kayıd edilen listelerde değiştirmişler.

Yıllar geçtikçe o yanlışlık, tarihe geçiyor ve öylelikle, Gagauz Türk’lerinin gerçek soy köklerini unutturmağa çalışılıyor. Asimilasyon hareketleri/protsesları başlıyor ve çok hızlı ilerliyor. Elbette, o zamanlar, Gagauzlar Rusça dilini ve Rusça yazma-okuma bilmedikleri için, memurların “listelerde” yazdıklarını anlayamamışlar ve düzeltmemişlerdir.

Fakat XVIII. yüzyılında, maalesef XVIII. yüzyılının sonunda ve XIX. yüzyılının başlantısında, Gagauz Türkleri ve diğer halkların bir kısmı, Balkan’lardan, Bucak’a göç ediyorlar ve yerli Gagauzların içinde yerleşiyorlar.

Göçler Trakya’dan, Makedonya’dan, Dobruca’dan, Moldova’dan (Prut nehrinin karşı tarafından) olmuş (Radova, 1995a, 263-270; 1995b, 67-74; 1995c, 556-565; 1996,21; 1997, 122; 1998a, 54-69; 1998b, 57-72). Göçmenleri ilkin Herson tarafına götürmek istemişler, ama Gagauzlar kabul etmemişler, onlar Bucak’ta, kendi kardeşleri ile birlikte yerleşmek istemişler.

Niye “Tuna ötesi göçmenlerinin listelerine” antroponimik analizini yapmamız gerekir idi? Çünkü Gagauz Türklerinin Bucak’ta yaşadığı köylerini, resmi yazılarda yazmışlar ki, orada başka soylu insanlar yaşıyormuş, gibi, ve Gagauz Türklerinin etnik toprakları – dedelerinden kalma evvelki toprakları başkalarınınmış gibi gösteriliyor, Gagauz Türklerini ise Bucak’a ve başka yerlere sadece göçmen gibi resmi yazılarda gösterilmiş. Öylelikle, Gagauz Türklerinin evvelki, eski tarihini deyiştirmişler.

“Tuna ötesi göçmenlerinin listelerine” antroponimik analizini yaptıktan sonra, oldu kolayı görelim hangi köylerde 1787-1791 (daha önce de) ve 1806-1812 yıllarda Gagauz Türkleri Bucak’ta yerleşik yaşıyorlardı ve ona göre de ine kolayı oldu görmeğe o köyleri, hangilerinde sadece Gagauz Türkleri

yaşıyordu, hangi köylerde sadece Bolgarlar, Moldovanlar, Ruslar ve diğer soylu halklar yaşıyordu; ve hangi köylerde Gagauz Türkleri, Bulgar ve Moldovan nüfusuyla karışık yerleşiktiler/yaşıyorlardı.

O "listelerden" belli oluyor ki, Gagauz Türkleri Bucak'ta evvelden yaşıyorlar, ama onların köylerine daha sonra Bulgarları ve Moldovanları yerleştirmişler – bu nereden görünüyor (*bak. Tablo No1*):

1. Bu 96 köyün yaptığım antroponimik analizi gösterdi ki, Bulgar-Moldovan köyleri yok; yeki de Moldovan-Rus yeya başkalılarıyla– başka soylarlan karışık köy yok, ama sadece Gagauz-Bulgar, Gagauz-Moldovan soylardan nüfusu karışık köyler var ve köyler eski. Buradan görünüyor ki, Gagauz Türklerinin yaşadığı yerlere, topraklara, köylerine başka soydan insanları yerleştirmişler ve orada demografik olayları, Gagauzları asimile etmiş ve toprakları da yellernden gitmiş;

2. Gagauz Türklerinin köylerinde nüfus sayısı büyük;

3. O köylerde, hangilerinde sadece Moldovanlar yaşıyordu (1818 yılda), sadece 10 köy var, o köyler de, nüfus olarak, çok küçük ve sadece 3 (üç) köyde 1787-1791 yıllarda 14 ayle yerleşmiş, toplam 69 kişi, 1806-1812 yıllarda da 196 ayle, toplam 978 Moldovan (ve bu tablonun analizini daha devamını edebiliriz) yerleşmiş.

İki yıldan fazla sürdü sadece Moldova Milli Arşivin fonlarında korunulan "Tuna ötesi göçmenlerinin listelerine" analiz yapmalarımız (*Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)'ın yazdığı (yaptığı oricinal tabloyu) temel bilimsel sonuçlarını bak. Tabloda No1*), ama haritaları yapmağa (*bak. Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)'ın yaptığı iki oricinal haritayı: "XVIII. yüzyılın sonunda – XIX. yüzyılın başlantısında Bucak'taki Gagauzların yerleşim yerleri haritası" ve "XIX. yüzyılın sonunda – XX. yüzyılın başlantısında Bucak'taki Gagauzların yerleşim yerleri haritası", bu haritalarda köylere No(nomer) verili "XVIII. yüzyılının sonunda – XIX. yüzyılının ilk çereğinde Besarabya Oblastinde "Tuna ötesi" göçmenlerinin nüfus sayıları" No1 Tabloya göre*) deyin 10 yıla yakın sürdü, çünkü kaynak aramak ve bulmak çok zaman aldı. Gerekir belgeler yelime geçtikten sonra ve diğer analizleri başka kaynaklara göre de, yer adlarının identifikatsiyasını (denkleştirilmesini) yaptıktan sonra, bu iki haritayı yaptım. Elbette, hepsi metolojiyi, nasıl bilimsel araştırmalarımı yaptım, burada yazmağa mümkün değildir (Радова, 2004, 1-34).

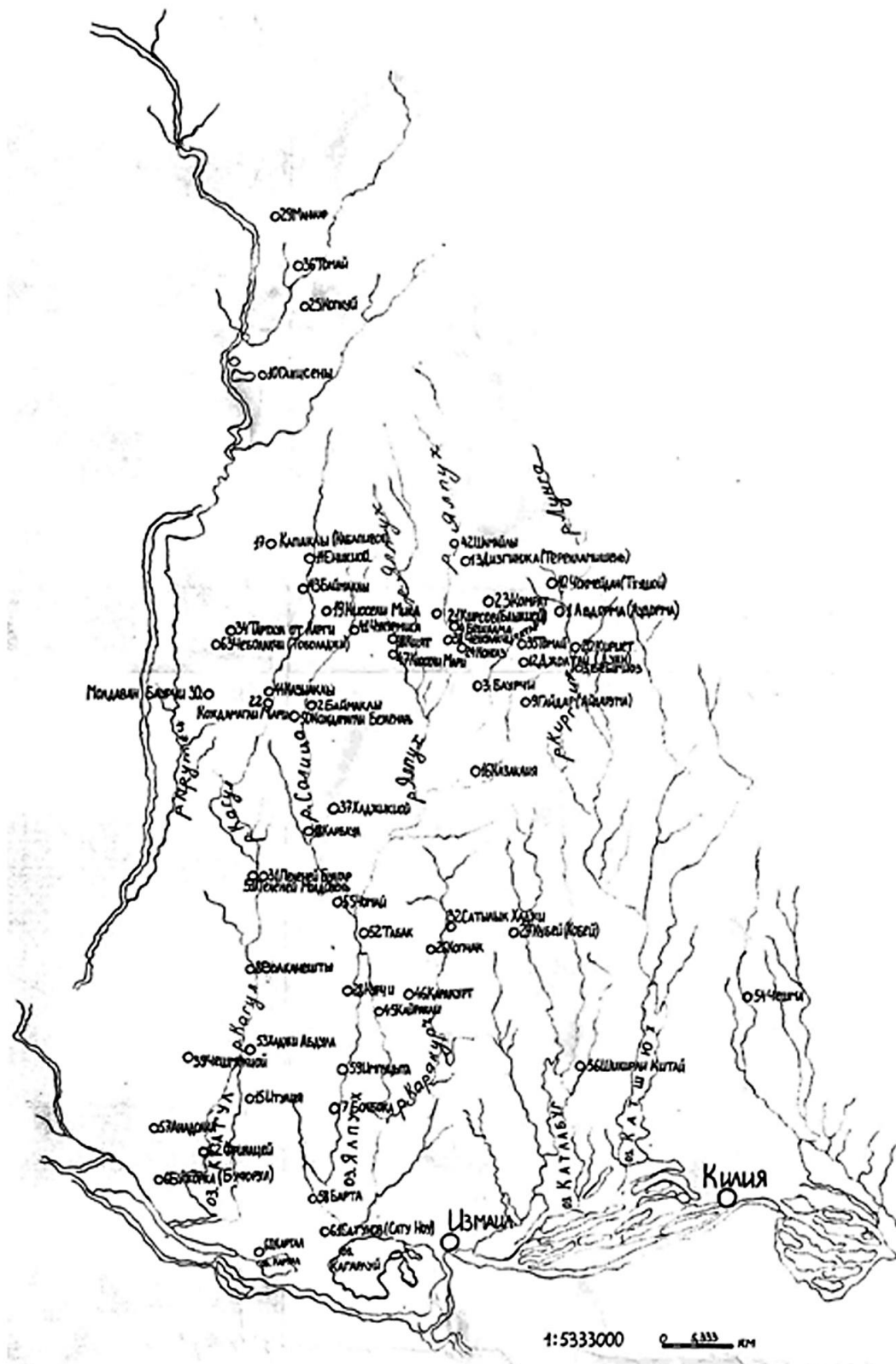
Bu "listelerin" antroponimik analizlerinin sonuçlarına göre, iki harita (*Akademik, Dr. Olga Radova*): "XVIII. yüzyılın sonunda – XIX. yüzyılın başlantısında Bucak'taki Gagauzların yerleşim yerleri haritası" ve "XIX. yüzyılın sonunda – XX. yüzyılın başlantısında Bucak'taki Gagauzların yerleşim yerleri haritası", Moldova Cumhuriyeti Milli Arşiv fonlarında korunulan belge kaynaklarına ve kendi bilimsel temel araştırmalarına temellenerek, bu oricinal haritaları yaptım.

Teoretik olarak, "Tuna ötesi göçmenlerinin listelerinin" yaptığım antroponimik analizleri, yardımcı oldular Gagauz Türklerinin köylerini bulmamağa, hangileri Bender, İzmail, Greçan ve Kodru tsınıtlarında idare olarak bağlydılar (tabii Gagauz Türkleri Besarabya'nın diğer yerlerinde de yaşıyorlardı ve bugün de oralarda yaşıyorlar), fakat bu az idi, gerekirdi ve çok önemliydi haritada göstermeğe, o dönemde Gagauz Türklerinin yerleşim yerlerini, bu yolu çok zor oldu aşmağa, ama ine de Allaa yolumuzu açtı – benim gözümün önüne Ozmidov'un haritasını çıkardı, hangisini o 1818 yılında yapmıştı. Bu kaynaklara göre, yukarıda adı geçen iki oricinal haritayı yaptım ve belgeler yelimde, Gagauz Türkleri Bucak'ta XVIII. yüzyılda da, XVI-XVII. yüzyıllarda da yaşadıklarını gösterdim ve o yanlışlıkları, hangilerini yazmıştlar kiyatlarda kimi araştırmacılar, çürüttüm. Daha sonra, bu yeni bilimsel araştırmalarımın sonuçlarını, T.C.Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivlerinde korunulan belgeler ve Bulgaristan'daki kaynaklar da, bu yeni bilimsel açıklamalarımı daha da güçlendirdiler/kavileştirdiler (Radova-Karanastas, 2009a, 56-66, 322, 323, 230-243) .

XVIII. yüzyılın sonunda – XIX. yüzyılın başlantısında Bucak’taki Gagauzların yerleşim yerleri haritası²⁷⁵

Harita oricinal, bu haritanın avtoru *Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)*

²⁷⁵ Harita oricinal, bu haritanın avtoru *Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)*.

XIX. yüzyılın sonunda – XX. yüzyılın başlantısında Bucak’taki Gagauzların yerleşim yerleri haritası²⁷⁶

Harita oricinal, bu haritanın avtoru *Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)*

²⁷⁶ Harita oricinal, bu haritanın avtoru *Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)*.

Tablo No1

XVIII. yüzyılının sonunda- XIX. yüzyılının ilk çereğinde Besarabya Oblastinde “Tüna ötesi”göçmenlerinin nüfus sayıları (HA PM (MC MA, ф.5, оп.2, д.442, Ч.І-IV; *Карнастас - Радова, 2001, 133*)

№ №	Köylerin adları	Osmanlı-Rusya 1787-1791 harbi zamanında ve daha önce Besarabya'nın güneyinde – Bucak'ta yerleşmiş insanlar				Osmanlı-Rusya 1806-1812 harbi zamanında yerleşmiş insanlar			
		Ayle sayısı	nüfus sayısı (kaç insan)			Ayle sayısı	nüfus sayısı (kaç insan)		
			erkek	kadın	toplam		erkek	kadın	toplam
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Gagauz köyleri:									
1.	Avdarma (Ben. tsın.)	20	67	50	117	1	3	2	5
2.	Baymaklı (Greç.tsın.)	-	-	-	-	5	15	17	32
3.	Baurçi (Ben. tsın.)	28	67	72	139	54	134	125	259
4.	Beşalma(Ben. tsın.)	2	5	4	9	65	216	182	398
5.	Beşgıoz (Ben. tsın.)	34	105	91	196	7	20	18	38
6.	Bojorka (İzm. tsın.)	7	18	21	39	73	196	213	409
7.	Bolboka (İzm. tsın.)	-	-	-	-	109	248	241	489
8.	Bokaneşt (İzm. tsın.)	52	150	159	309	98	266	242	508
9.	Gaydar(Ben. tsın.)	40	104	95	199	-	-	-	-

10.	Ganisenı Nou (Kodr. tsın.)	-	-	-	-	2	6	6	12
11.	Gana (Kodr. tsın.)	15	36	36	72	-	-	-	-
12.	Djoltay(Ben. tsın.)	2	4	8	12	18	61	50	111
13.	Dizginca(Ben. tsın.)	109	301	267	568	14	37	30	67
14.	Eniköy (Kodr. tsın.)	44	125	116	241	6	22	18	40
15.	İtuliya(İzm. tsın.)	-	-	-	-	66	196	192	388
16.	Kazakliya(Ben. tsın.)	30	94	60	154	64	180	162	342
17.	Kapaklı(Kodr. tsın.)	6	12	17	29	-	-	-	-
18.	Karbaul (Greç. tsın.)	1	4	3	7	37	116	96	212
19.	Kioseli Mika (Greç. tsın.)	6	14	16	30	27	91	77	168
20.	Kiriet(Ben. tsın.)	71	178	154	332	4	14	5	19
21.	Kirsov (Başkiyoy) (Ben. tsın.)	38	110	99	209	26	69	69	138
22.	Kojdamgali Mari(Greç. tsın.)	-	-	-	-	34	97	105	202
23.	Komrat(Ben. tsın.)	46	146	114	260	50	140	128	268
24.	Kongaz(Ben. tsın.)	-	-	-	-	65	183	160	343
25.	Kopkuy (Kodr. Tsin.)	39	111	107	218	-	-	-	-

26.	Konçak(İzm. tsın.)	-	-	-	-	96	272	245	517
27.	Kubey(İzm. tsın.)	-	-	-	-	113	354	308	662
28.	Kurçi (İzm. tsın.)	-	-	-	-	81	229	218	447
29.	Manjar(Kodr. tsın.)	4	10	10	20	-	-	-	-
30.	Moldovan Baurçi(Greç. tsın.)	24	81	75	156	19	46	55	10
31.	Peleney Bulgar(Greç. tsın.)	13	31	47	78	3	10	7	17
32.	Satılık Hacı(İzm. tsın.)	6	16	13	29	32	98	85	183
33.	Sındık(Kodr. tsın.)	10	33	17	50	1	6	2	8
34.	Tartaul ot Largi(Greç. tsın.)	37	113	107	220	2	5	4	9
35.	Tomay(Ben. tsın.)	80	251	211	462	4	11	8	19
36.	Tomay(Kodr. tsın.)	6	25	14	39	-	-	-	-
37.	Hadjikioy (Greç. tsın.)	2	5	3	8	1	2	2	4
38.	Çebolakçi Tatar(Greç. tsın.)	2	20	18	38	7	7	9	16
39.	Çeşmekioy(İzm. tsın.)	3	8	6	14	108	326	321	647
40.	Çokmaydan(Ben. tsın.)	12	37	30	67	8	31	21	52

41.	Çukurmisa(Greç. tsın.)	-	-	-	-	45	118	123	241
42.	Şamaylı(Kodr. tsın.)	7	15	17	32	2	4	7	11
	ИТОГО:	796	2296	2057	4353	1347	3829	3553	7382
	Gagauz ve Bulgar insanların bile yaşadığı köyler:								
43.	Baymaklı(Kodr. tsın.)	2	13	11	24	26	75	62	137
44.	Kazakliya(Greç. tsın.)	13	41	35	76	12	38	32	70
45.	Kayraklı(Kodr. tsın.)	11	50	31	81	14	39	36	75
46.	Karakurt(İzm. tsın.)	57	203	173	376	93	226	220	446
47.	Kioseli Mari(Greç. tsın.)	11	36	21	57	5	13	14	27
48.	Kiyat(Greç. tsın.)	13	38	30	68	8	20	27	47
49.	Kodryanı (Kodr. tsın.)	31	87	59	146	16	28	28	56
50.	Kojdamgali Bejenar'(Greç. tsın.)	-	-	-	-	5	15	16	31
51.	Peleney Moldoveni (Greç. tsın.)	4	13	7	20	1	1	-	1

	Toplam:	222	655	601	1256	274	771	704	1475
	Bolgar (çoğunluğu) nüfusunun yaşadığı köyler:								
64.	Aluat(Greç. tsın.)	-	-	-	-	13	33	31	64
65.	Babili(İzm. tsın.)	8	20	17	37	27	79	67	146
66.	Borçak(Greç. tsın.)	-	-	-	-	4	16	16	32
67.	Gasanspahi(İzm. tsın.)	2	7	3	10	-	-	-	-
68.	Dolukioy (İzm. tsın.)	19	59	45	104	29	86	71	157
69.	Ediburne (Erdek burey) (İzm. tsın.)	-	-	-	-	13	31	36	67
70.	Enikioy (İzm. tsın.)	43	120	115	235	38	121	102	223
71.	Karagaç(İzm. tsın.)	86	269	249	518	11	27	30	57
72.	Kirpaestı(Kodr. tsın.)	-	-	-	-	2	3	4	7
73.	Kitay (İzm. tsın.)	1	3	2	5	1	1	-	1
74.	KodKitay (Bend.tsın.)	-	-	-	-	45	132	111	243
75.	Lunga (Bend. tsın.)	105	301	272	573	2	4	3	7
76.	Mokreştı(Kodr. tsın.)	13	35	29	64	1	1	2	3

77.	Slobodzeya(İzm. tsın.)	26	68	63	131	24	66	56	122
78.	Tarakliya(İzm. tsın.)	3	11	4	15	147	443	419	862
79.	Tatar Baurçı (Greç. tsın.)	7	19	15	34	10	33	26	59
80.	Tatar Bunar (Baend. tsın.)	-	-	-	-	71	198	167	365
81.	Taşbunar(İzm. tsın.)	110	310	277	587	-	-	-	-
82.	Troen' (Bend. tsın.)	3	9	10	19	47	112	97	209
83.	Çelşie(İzm. tsın.)	27	78	71	149	-	-	-	-
84.	İzmail tsinutunun hutorlarında (küçük köycezlerinde) yaşayanlar ²⁷⁷	-	-	-	-	17	46	31	77
	Toplam:	453	1309	1172	2481	502	1432	1269	2701
	Moldovan nüfusunun (çoğunluğu) yaşadığı köyler:								
85.	Brinza(İzm. tsın.)	-	-	-	-	11	19	21	40
86.	Vadubouluy(İzm. tsın.)	-	-	-	-	26	53	65	118
87.	Jurjuleşti(İzm. tsın.)	-	-	-	-	62	172	150	322

²⁷⁷Hutor – küçük köy.

88.	Kislitsa-1 (İzm. tsın., Prutokrugu)	-	-	-	-	1	2	2	4
89.	Kislitsa-2 (İzm. tsın., Kiliya okrugu)	1	3	2	5	-	-	-	-
90.	Kolibashi(İzm. tsın.)	7	15	17	32	14	29	30	59
91.	Larga(İzm. tsın.)	-	-	-	-	3	5	9	14
92.	Mandreşti(İzm. tsın.)	6	16	16	32	19	54	45	99
93.	Roşi(Greç.tsın.)	-	-	-	-	20	51	48	99
94.	Saraeni veya Boboeşti(İzm. tsın.)	-	-	-	-	40	120	103	223
	Toplam:	14	34	35	69	196	505	473	978
	Yunan ve Macar nüfusunun (çoğunluğu) yaşadığı köyler:								
95.	Valeni(İzm. tsın.)	-	-	-	-	6	13	15	28
	Rus nüfusunun (çoğunluğu) yaşadığı köyler:								
96.	Bucak (İzm. tsın.)	-	-	-	-	24	52	63	115
	TOPLAM HEPSİ:	1674	4943	4359	9302	2867	8069	7430	15499

2.5. XVIII. yüzyılın sonunda - XIX. yüzyılın ilk çereğinde ve çağdaş zamanda Gagauz Türklerinin etnodemografya protsesları

Çağdaş zamanda Gagauzların çoğunluğu, bir bağımsız etnos/halk olarak, Bucak'ta - Besarabiya'nın güney tarafında bulunan topraklarda korunabilmişler, şu an bu topraklar bağımsız Moldova ve Ukrayna devletlerinin sınırları içerisinde bulunuyorlar. Bundan başka Gagauz Türkleri Kazakistan'da, Rusya Federatsionun'da, Amerika'da, Türkiye'de, Bulgaristan'da, Romanya'da, Yunanistan'da, Merkez Avrupa devletlerinde bulunmaktadır.

1787-1791-ci yıllarda Bucak'a 1000 aileye yakın (kişi olarak – 5000-den çok) Gagauz Türki göçmenleri gelmişlerdi. Gagauz göçmenleri 1765-1770, 1775-1776-ci yılları arasında da gelmişler. Bu yıllarda gelenler Manjar, Kapaklı, Tomay köylerinde yerleşmişler. 1806-1812 Rus-Türk savaşı zamanında Bucak'a 1600 çok Gagauz ailesi gelmiş, kişi olarak sayıları 9000-den fazla.

XIX. yüzyılın başlantısında, 1818 yılında, Besarabiya'da (Bender, İzmail, Greçan, Kodru uezlarında), 2600 Gagauz ailesi yaşıyordu, kişi olarak – 15000 fazladır. XIX-cu asrın sonunda, 1897 yılında, Rusya Çarlığı'nın insan sayımına göre, Bessarabiya'nın güneyinde - Bucak'ta, kişi olarak 55800 Gagauz Türkü yaşardı. Yazılara analiz yaparken görünür ki, 1897 yılında Gagauz daha çokmuş, ama onları Bulgar yeki başka etnonim/soydan olarak belirtmişler. 1930 yılında, Romanya insan sayımına göre, Besarabiya'da 98172 Gagauz Türkün yaşadıklarını görüyoruz. Daha sonra, Bucak'taki Gagauz köyleri Sovyetler Birliği'nin içinde kaldılar.

2007 senesinden itibaren, İstanbul'da Osmanlı Arşivinde bilim araştırmalarımı devam ediyorum. Burada, fonlarda korunulan/saklanan 135 milyondan fazla belgenin içinden, kendi araştırma metodlarımı kullanarak ve önceki kendi bilim araştırmalarımı ve bilimsel sonuçlarımı temel alarak, Gagauz Türk'lerinin tarihi, yerleşim yerleri, etnogenezisi ve diğer konularla ilgili belgeleri seçtim. O belgelerin birazını, kendim, Osmanlıcadan Rusça diline tercüme ettim ve yeni bilim açıklamalarını bilim çevresine sundum ve önceki bilim sonuçlarımı daha da güçlendirdim.

T.C. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesi ve Topkapı Sarayı Arşivi fonlarında korunulan belgeler de, XVI-XVII. yüzyıllarda ve daha önce de, Gagauz Türk'lerinin Bucak'ta yaşadıklarını gösterdiler.

3. Sonuç

Bugünkü Gagauz Türkleri – Gökoğuz Türklerinin veya İskit Türklerinin torunları, Balkanlar'da ve tüm Güneydoğu Avrupa'da Hun Türklerinden de, Selcuk Türklerinden de, Osmanlı Türklerinden de evvel, M.Ö. 3000 (üç bin) - 2500 (iki bin beşyüz) yıllarda ve daha eski zamanlarda bu tarihi topraklarda yerleşiyorlar (bu konuyla ilgili daha detaylı bak. kaynağı: **Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)** <https://www.iyigunler.net/kultur-sanat/guneydogu-avrupa-da-hun-oncesi-turkler-h351347.html>).

Eski/evvelki zamanlarda koyun ve keçi sürülerinin renkleri, o eski dönemindeki, M.Ö. itibaren, antik unsurlar, devlet sınırlarını da gösteriyorlar. Gagauz Türklerinin antik devlet unsurları akkoyunlular (ak koyun sürüleri ve onların bulunduğu yerler), büünkü günde de Gagauz Türklerin koyun sürüleri akkoyunlu yani sürülerinde beyaz koyun tutuyorlar, ama, örneği, komşu Moldovanlar geleneksel sürülerinde kara koyun tutuyorlar – bunlar da çok önemli o eski/evvelki zamanlardan kalma unsurlar, angılar gene de güçlendiriyorlar yazdığım bilimsel açıklamalarımın sonuçlarını.

Azerbaycan Türklerinin, Türkiye'de ve Balkan, tüm Güneydoğu Avrupa Türklerinin - Yörük Türklerinin, Gagauz Türklerinin ve diğer Türk soylu insanların (burayı Çıtaklar da giriyorlar) etnik/soy köklerin

büyük bir kısmı Gökoğuz/(ve) Oğuz Türk boylarından veya İskit Türk boylarından geliyorlar, o üzere hem dil, hem kültür mirası unsurları çok birbirilerine yakın. Bu yakınlık dilde, folklorda – ata sözlerinde, manilerde, masallarda, destanlarda, türkülerde, çocuk oyunlarında, halk yemeklerinde, halk giğimlerinde, halk müzik enstrumentlerinde görüyoruz ve mentalitetlerinde hissetiyoruz. Temel bilimsel araştırmalarımızın sonuçlarıyla - Gagauz Türklerinin ve diğer Türk boylarının söy kökleriyle ilgili, daha detaylı yeni bilimsel açıklamalarımla ilgili bakabilirsiniz bilimsel makalemde “Güneydoğu Avrupa’da Hun öncesi Türkler. Balkanlar’da, Anadolu’da ve Güneydoğu Avrupa’da Hun öncesi Türkler ve bugünkü Gagauzlar” (**Olga Radova (Karanastas)**, 16 Ağustos 2023).

Bugünkü Gagauz Türklerinin, Kafkas Türklerinin, Anadolu Türklerinin, Balkan ve tüm Güneydoğu Avrupa Türklerinin dillerinde, folklorunda, adetlerinde, giyimlerinde, çocuk oyunlarında, yemeklerinde ortak kültürel izlerini görüyoruz.

Gagauz/Gökoğuz Türklerinin destanlarından gözüktüyor ki, evvelki/eski zamanlarda Balkanlar’dan – Kafkas’a kadar insanlarda, hem devlet olarak, hem de kültürel olarak, bağlantılar var idi. Gagauzların kültürel bağlantıları tarihten bugün kadar Anadolu, Balkan, tüm Güneydoğu Avrupa, Kafkas Türkleri ile devam ediyor.

Bilimsel araştırmalarımızın sonuçları gösterdiler ki, XVIII. yüzyılın sonuna - XIX asrın başlangıcında (var nasıl deyelim XVI asirde de, neçin ki, kaynaklar gösterdiler ki, Gagauzların köyleri Bucak’ta ozamannar da vardılar) Besarabiya’da Gagauz Türklerinin Nogaylarla bile ve/veya komşu köylerinde yaşadıklarını gösterdiler. Gagauzların bir boyu (kısmı) tarihsel bölgelerden – Makedonya’dan, Trakya’dan, Dobruca’dan, Prut derenin/nehirinin öteki yanından– Bucak’a göç ediyorlar ve orada yerli Gagauzların içinde yerleşiyorlar.

Bu satırların yazarı (Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)) Gagauzların Bucak’ta yerleşmiş köylerin yerlerini/topraklarını, XVIII. yüzyılın sonunda – XIX. asrın başlangıcında ve XIX. yüzyılın sonunda – XX asrın başlangıcında, yeniden kendisi ile yapılan haritalarda gösterdi. Ama önce, antroponimik analizini kullanarak, insanların adlarına ve soyadlarına analiz yaparak, “Tuna ötesi” göçmenlerine identifikatsiya/denkleştirme yaptık da öylelikle, Bulgarların ve başka milletlerin (etnosların) içinden Gagauz Türklerini seçtik da bulduk o köyleri nerelerde Gagauz Türkleri ve dedeleri daha evvelki vakıtlardan itibaren yerleşmişler.

Bu bilimsel sonuçlarını açıklamak için, Moldova Cumhuriyeti Milli Arşivi’nde bulunan fonların kaynaklarından, 96 köye, nerelerde “Tuna ötesi göçmenleri” yerleşmiş, antroponimik analizi yaptık ve öylelikle bulduk ki, Gagauz Türkleri 63 köyde, Akkerman, Bender, İzmail, Kodru Tsınutlarında yerleşik yaşadıklarını ve köylerinin nüfus bakımından da büyük olduklarını gösterdiler. Bilimsel araştırmalar Gagauz Türkleri daha çok yerlerde de yaşadıklarını gösterebilir, fakat asimilyasyon protseları ve devlet tarafından yapılan sosyal hareketler ve iç, bölgesel göçler, Gagauz Türklerini hızlı başka soylu halkların içinde yeritmiş ve topraklarını da azaltmış.

Bilimsel araştırmalarımız gösterdiler ki, Gagauz Türkleri bir halk, sonra da millet olarak, Balkanlar’da ve tüm Güneydoğu Avrupa’da oluştular ve Gagauz Türkleri bu bölgede yerli/avtohton insanlar, onlar kendi etnik topraklarında, dedelerinden kalma topraklarda yaşıyorlar. Gagauz Türklerinin dedeleri Osmanlı Türklerinden de, Selcuk Türklerinden de daha önce bu topraklarda yerleşiyorlar ve onların evvelki dedeleri M.Ö. 3000-2500 yıldan daha fazla, bir zaman içerisinde, bu topraklarda yerli olarak yaşadıklarını gösterdiler.

Kaynaklar

Türkiye Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA). Hame-i Hümayun Defterleri Katalog. Fon kodu: A.{DVNS.NMH.d.00005., d.5. Hüküm Nu (4)83, Sahife Nu 194, Hükümün tarihi: evâsıt-ı c.1107/ Ekim 1694 yıl.

“370 numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Rûm-İli Defteri (937 / 1530)”. I. Cilt. T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.Proje yöneticisi Dr.Yusuf Sarıнай. Proje sorumluları: Necati Aktaş, Necati Gültepe. Yayına hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu. Orijinal Metnin Kontrolü: Dr.Ali Osman ÇINAR. Haritaların Scanneri: Ali Haydar GEÇİNİR. Baskıya hazırlayanlar: Murat ŞENER, Salih Dutoğlu. Yayın Nu: 55. Defter-i Hâkânî Dizisi: VII. Ankara, 2001.

“370 numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Rûm-İli Defteri (937 / 1530)”. I. Cilt. T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 59. Defter-i Hâkânî Dizisi: VII. Ankara, 2002.

Türkiye Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA). Özi Kalesi Plan Proje Tasnifi. Nu: 857; Национальный Архив

Национальный Архив Республики Молдова (НА РМ) ф.5, оп.2, д.442, Ч.I-IV (Moldova Cumhuriyeti Milli Arşivi (MC MA), F.5, op.2, D. 442, Ç.I-IV).

Radova (Karanastas) O.K. (2006). Gagauz Türklerinin folklorunda evelki zamanlardan kalma devlet elementleri (unsurları) ve Herodot'un yazılarında onların paralel izlerinin görüntüleri”, *Vesti Gagauzii*, No: 89-90 (7284-7285), 27 Haziran, s. 6-7 (*Makalenin orijinal Rusça yazılı*).

Радова О.К. (1998). Этническая идентификация задунайских переселенцев и расселение гагаузов в Буджаке (конец XVIII – начало XIX вв.) // Журнал «Штиинца», Кишинев, с.22;

Радова-Каранастас О.К., Пушнеев Д. (2015). Древнетюркские компоненты в культуре и этногезе гагаузов (на примере этимологии антропонима Пушней) // II. Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы лингвистики в контексте современных подходов». 17 апреля 2014 г. Комрат, с. 232-251.

Каранастас-Радова О.К. (2001). Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 133 с.

Olga Radova-Karanastas. (2007b). Güneydoğu Avrupa gagauzların tarihini ve kültürünü korumak – etnosun gelişmesinde bir şart temeldir // 38. ICANAS 10-15/ 09/2007/.Bildiri özetlerin Kitabı ABSTRACTS. Ankara, s. 829-830.

Radova-Karanastas O.K. (2009a). Kendine doğru yol: Gagauzların tarihine, kültürüne, demografisine, êtnogenezisine dair mesele (bakımnar). II. Basım. Kişinev, s. 231-234.

Радова-Каранастас О.К. (2013) Болгары и гагаузы Юго-Восточной Европы: общие этноисторические реалии и современность // Материалы VII Конвента РАМИ «Международная коммуникация: современная теория и практика». 28-29 сентября 2012 г. МГИМО-Университет. Издательство «МГИМО-Университет». Москва, с. 210-230.

Radova (Karanastas) Olga. (2017b). Gagauz Türklerinin folklorunda evelki zamanlardan kalma devlet elementleri ve Herodot'un yazılarında onların paralel izlerinin görüntüleri // VIII. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, 04-06 Mayıs (May), Konya, s. 299-310.

- Radova Olga.* (2018c). Gagauz Türklerinin tarihi ile kültür mirasları Balkan Yarımadası'nda, Bucak'ta ve diğer yerlerde // III. Uluslararası TESAM Sosyal Bilimler Kongresi (Marmara Üniversitesi - TESAM) "Yerelden küresele: Türkiye – Türk Dünyası ilişkilerinin dünü, bugünü ve yarını", 11-13 Ekim İstanbul, s. 393-420.
- Olga Radova* (1995a). The Problem of Gagauz Ethno-Demographic Development in the 19 th Century // Журнал "Südost-Forschungen" – internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde. Südosteuropas Begründet von Fritz Valjavec. München, Band 54, z.263-270;
- Olga Radova.* (1995b). The Problem of Gagauz Ethno-Demographic Development in the 19 th Century // Zeitschrift für Türkeystudien (ZfTS), 8. Jahrgang , Heft 1, z. 67-74;
- Olga Radova.* (1995c). 19. Yüzyılda Gagauzların etno-demografik gelişmeleri problemine dair // Журнал «Түрк күлтюрю». Ankara, eylöl, №389, s.556-565;
- Радова О.К.*(1996). Эволюция процессов расселения гагаузов в Буджаке в конце XVIII – первой четверти XIXвв. // Журнал "Ştiinţa" – revista lunară a Academiei de Ştiinţe a Republicii Moldova, №7-8 iulie-august, Chişinău, p.21.
- Радова О.К.* (1997) Гагаузы Бессарабии. Расселение и численность в XIX в. // Журнал "Этнографическое обозрение", Москва, стр.122;
- Radova O.K.* (1998a). Ethnik identificatsion of Transdanubian Migrands and The Gagauz Settling in Budjak (The Late 19 th Centuries) // Журнал «Eurasien Studies», №13, mart, Ankara, 54-69;
- Radova O.K.* (1998b). Bujaktaki Tranftuna göçmenlerin ve Gagauzların etnik kimliği (XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılın başlantısı // Журнал "Avrasiya Etüdleri", №1, Mart, Ankara, s.57-72.
- Радова О.К.* (2002). Автореферат диссертации «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание учёной степени кандидата исторических наук . Москва, 34 с.
- Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas)** (16 Ağustos 2023). Güneydoğu Avrupa'da Hun öncesi Türkler. Balkanlar'da, Anadolu'da ve Güneydoğu Avrupa'da Hun öncesi Türkler ve bugünkü Gagauzlar <https://www.iyigunler.net/kultur-sanat/guneydogu-avrupa-da-hun-oncesi-turkler-h351347.html> (kaynağa danıştığımız tarih 27.10.2023).

Kırgızistan’da 2010 ve 2020 Halk Ayaklanmaları ve İktidar Değişimi: Bir Karşılaştırma

Ömer Faruk Karaman²⁷⁸

Özet

Kırgızistan, bağımsızlığını kazandığı günden başlayarak çevresindeki ülkelere göre demokrasi, insan hak ve özgürlükleri bakımından hep bir adım önde olmuştur. Fakat yine de hiçbir zaman liberal demokrasiye ulaşamadı. Otuz yılı geçen Kırgız siyasal yaşamı sürekli ileri ve geri dalgalarla demokrasi ve otoriteryanizm arasında sıkıştı. Otoriter rejimlerin konsolidasyonu söz konusu olmaya başlayınca da yerel elitlerin mobilize ettiği halk hareketleri ortaya çıkarak iktidar değişimlerini meydana getirdi. Kırgız siyasal hayatında günümüze kadar 2005, 2010 ve 2020 yıllarında olmak üzere üç kez yaşanan halk hareketleri sonucunda iktidar değişimi meydana geldi. Bu olayların temelinde ise yerel siyasal elitlerin halkı kuzey-güney eksenli olarak kutuplaştırması bulunuyor. İlk iki hareketin altyapısını hemen hemen aynı argümanlar oluşturuyordu. Fakat 2020’de yaşanan son halk hareketinde, olayların gelişmesinde ve sonuçlarında bazı farklılıklar mevcuttu. Örneğin ilk iki ayaklanma esnasında başkent Biskek başta olmak üzere birçok kentte yağma hareketleri yaşanırken, son ayaklanmada bu tür olaylar yaşanmamıştır. Özellikle Kırgız gençlerinin sosyal medya üzerinden koordine olarak yağma veya herhangi bir olumsuz durumu önlemek amacıyla oluşturduğu “drujinnik” adı verilen gruplar bu konuda etkili olmuştur. Bu çalışmada söz konusu farklılıkların neden ve sonuçları incelenerek bir önceki iktidar değişimi ile bir karşılaştırma yapılmıştır. Çalışma hazırlanırken yerel ikincil kaynaklar kullanılmaya özen gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, ayaklanma, devrim, iktidar değişimi

1. Giriş

Kırgızistan bağımsızlığını kazandığında çevresindeki Sovyet bakiyesi ülkelere göre demokrasi, insan hak ve özgürlükleri alanlarında daha başarılı bir görüntü sergilemeye başlamıştı. Öyle ki; Anderson’a göre (1999, s.23) Kırgızistan çevresindeki otoriter rejimler arasında adeta bir “demokrasi adası” görüntüsü veriyordu. Fakat aslında bu konularda sonraki dönemlerde önemli sorunlar da yaşanacaktı (Bingöl, 2007, s.2). İlk cumhurbaşkanı olan Askar Akayev’in özellikle ikinci döneminde referandumlar sonrasında cumhurbaşkanının yetkilerinin önemli ölçüde arttırılması, aynı zamanda da parlamentonun (Cogorku Keneş) yetkilerinin azaltılması sonucunda Kırgızistan yönetim tarzında otoriter bir anlayışa doğru yönelim başladı. Ülke siyasetinde böyle bir durumun yaşanmaya başlanması sosyo-ekonomik sorunları da beraberinde getirdi. Üstelik bu durum karşısında sesini yükseltmeye başlayan muhalefet de sindirilmeye çalışıldı. 2000’li yıllara gelindiğinde artık batılı devletlerin Kırgızistan hakkındaki olumlu görüşleri de değişmeye başladı (Coldoşov vd., 2019, s.235).

Otoriterleşme eğilimine giren Kırgızistan’da aynı zamanda sosyal ve ekonomik bozulmaların artışa geçtiği bir dönemde 13 Mart 2005 tarihinde yapılan parlamento seçimleri sonrasında bir takım halk hareketliliği yaşandı. Çoğunluğunu seçimi kaybeden muhalif liderlerin mobilize ettiği halk kitlesel protestolara başladı. Kırgızistan’ın güneyindeki iki önemli kent olan Oş ve Celal-Abad’da başlayan gösteriler kısa sürede tüm ülkeyi sardı. Başkent Biskek’te yağma hareketleri başladı ve birçok iş yeri ateşe verildi. Muhalif gruplar hükümet binasını ele geçirmeden önce aralarında Cumhurbaşkanı Askar Akayev’in de bulunduğu hükümet yetkilileri binadan ayrılmayı başardılar. Sokağa çıkış yasağı ve kolluk kuvvetlerine silah kullanma yetkisi verilmesi kararı sonrasında yaşanan olaylarda on beş kişi hayatını kaybetti ve çok sayıda vatandaş yaralandı. Hükümet yetkilileri Kırgızistan’ı terk etti ve Cogorku Keneş muhalefet liderlerinden Kurmanbek Bakiyev’i başbakan ve cumhurbaşkanı ilan etti. Böylece batılı gözlemciler tarafından “Lale Devrimi” olarak adlandırılan iktidar değişimi gerçekleşmiş oldu (Stenin, 2015).

Akayev’in Kırgız siyaset sahnesinden çekilmesinin ardından göreve gelen Kurmanbek Bakiyev de devraldığı otoriter devlet yapılanmasını devam ettirmeye çalıştı. Özellikle 2006’dan sonra artış gösteren ekonomik ve siyasal

²⁷⁸ Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
omerfaruk.karaman@comu.edu.tr

meseleler bir takım şiddet olaylarını da beraberinde getirdi. İlerleyen dönemlerde ülkede yeni suç grupları meydana geldi ve kriminal olayların sayısında artış devam etti. Bu gruplar ülkedeki siyasi ve bürokratik dinamikler üzerinde etkili olmaya başladı. Hükümet ise bu yaşanan bu gelişmelere karşı yetersiz kaldı ve yolsuzlukların önüne geçemedi. Hatta Kurmanbek Bakiyev'in oğlu Maksim Bakiyev de yaşanan yolsuzluklar içinde yer alıyordu (Roy, 2011, s.200). Bu ve buna benzer gelişmeler ışığında ülkenin kuzeyinde başlayan gösteriler kısa sürede tüm ülkede etkili oldu. Çıkan çatışmalarda çok sayıda gösterici hayatını kaybetti. Bakiyev de tıpkı Akayev gibi ülkeden ayrılmak zorunda kaldı ve bir geçiş hükümeti kuruldu. Böylece -Sovyet siyasal jargonuyla- ülkede ikinci bir "devrim" yaşandı.

Bakiyev rejiminin ortadan kalkmasından sonra Otunbayeva'nın baş rolde olduğu geçici hükümet yönetimi yaklaşık bir yıl görevde kaldı. Akabinde gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi (SDPK) lideri, aynı zamanda 2010 olaylarının da önde gelen isimlerinden Almazbek Atambayev oyların %62,5'ini alarak cumhurbaşkanlığına seçildi. Bu dönem Kırgız siyasi hayatında belli başlı krizler yaşansa da genel itibarıyla sakin bir dönem olarak hafızalarda kaldı. Bu dönemde özellikle teknolojinin de gelişmesine bağlı olarak alt düzey bürokraside birtakım yolsuzlukların önüne geçilmeye başlandı. Akıllı şehir projesi çerçevesinde başkent Bişkek başta olmak üzere muhtelif şehirlerde kamera sistemlerinin kurulmasıyla halkın polis ile olan ilişki ağı en alt düzeye çekilmeye çalışıldı. Fakat üst düzey bürokrasideki yolsuzluk oranında önemli bir değişiklik söz konusu olmamıştı. Atambayev iktidarının süresinin dolmasına bir yıl kala bir anayasa referandumu düzenlenerek cumhurbaşkanının yetkilerinde daraltmaya gidildi. 2017 yılında normal yollarla görevden ayrılan Atambayev, parti arkadaşı olan Sooronbay Ceenbekov'u Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi'nin (SDPK) başına getirerek onu cumhurbaşkanı adayı olarak gösterdi (Sarigulova, 2020).

Devrimlerin sonuncusu ve diğerlerine göre daha barışçıl yollarla gerçekleşeni 2020 yılında yaşandı. Yine bir halk ayaklanması sonucu ortaya çıkan bu iktidar değişimini öncekilerden ayıran bazı hususlar vardı. Olayların çıkmasına neden olan sebepler, olayların ortaya çıkma şekli, hükümetin yönetimden çekilme şekli ve olayların sonuçlanması bu hususlardan bazılarıdır. Bu çalışmada 2020 yılında gerçekleşen iktidar değişiminin 2010 yılındaki olaylardan ayıran özellikleri ortaya konulmuştur. Kırgız yerel basını veri toplama konusunda başat kaynaklar olarak kullanılmıştır.

2. Bakiyev İktidarı ve 2010 Olayları

2005 yılında yaşanan ve "Lale Devrimi" olarak kayıtlara geçen olayların ardından Kırgız Parlamentosu (Cogorku Keneş) olaylarda aktif rol oynayan Kurmanbek Bakiyev'i geçici olarak başbakanlık görevine getirdi. Bakiyev'in başbakanlığı onaylandıktan sonra da kendi kabinesini oluşturdu. Hatta önceki kabinede görev alan bazı isimler de yeni kabinede yer aldı (Alkan, 2011, 266). Bakiyev, aynı yıl gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimlerini de kazanarak göreve başladı. Bakiyev bu süreçte kendi iktidarına tehdit oluşturabilecek bazı muhaliflere de bir takım bürokratik pozisyonlar sundu. Onun bu hareketi muhalefeti sindirme çabaları olarak yorumlanmıştı. 2006 yılına gelindiğinde Cogorku Keneş cumhurbaşkanının yetkilerini arttıracak ve konumunu güçlendirecek bazı düzenlemeler yaptı (Joldoshev, 2015, 135).

Bakiyev'in göreve gelmesinden sonra sosyo-ekonomik sorunlar giderek artış göstermeye başlamış, buna ek olarak bazı suikast olayları da gündeme gelmeye başlamıştı (Roy, 2011, 200). Öyle ki Bakiyev hakkında önemli bilgilere sahip olduğu bilinen Sadırkulov, şüpheli şekilde bir trafik kazasında hayatını kaybetmişti (Joldoshev, 2015, 135). Bakiyev bu şekilde Akayev'den devraldığı otorite iktidar yapısını korumayı tercih ettiğini gösteriyordu (Abdibaitova, 2011, 21). Bakiyev 2007 yılında Ak Col (Ak Yol) siyasal partisini kurdu. Bu şekilde Rusya'dakine benzer bir şekilde hakim parti ile yönetilen bir siyasal sistem kurmak istemişti. Böylelikle Vladimir Putin yönetimine benzer biçimde iktidarın güdümünde bir parlamento ve dar bir siyasal elit grubu meydana gelecekti. Aynı zamanda muhalif sesleri bastırmak amacıyla da muhalif liderlere önemli bürokratik pozisyonlar bahşedecekti. Tüm bunlarla birlikte ülkedeki yolsuzluk oranında önemli artışlar meydana geliyor, buna bağlı olarak da sosyo-ekonomik bozulmalar görünür bir biçimde artmaya devam ediyordu. Tüm bunlarla birlikte Bakiyev yönetimi dış politikada da iyi bir politika benimseyememişti. Rusya ve Şangay İşbirliği Örgütü tarafından ABD'nin Kırgızistan'daki üssü (Manas) konusunda sıkça rahatsızlıklar dile getiriliyordu. Kırgızistan'ın Manas üssünün ABD'nin kullanımından geri çekmesi karşılığında Rusya tarafından önemli bir hibe ve kredi desteği verileceği açıklandı. Ekonomik açıdan sıkıntı yaşayan ülkede Bakiyev yönetimi tarafından bu teklif olumlu değerlendirilse de parlamento bu kararı kısa sürede onaylamaktan imtina etti (International Crisis Group, 2010, 4-6).

Siyasi suikastlerin yaşandığı ve muhalif liderlerin sindirilmeye çalışıldığı bir ortamda 23 Temmuz 2009'da cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleştirildi. Oyların önemli bir bölümünü alarak yeniden cumhurbaşkanlığına seçilen Bakiyev yönetimi hakkında Batılı kuruluşlar birtakım raporlar hazırladı. Özellikle AGİT tarafından hazırlanan raporlarda yapılan seçimlerin adil ve serbest gerçekleşmediği ve oyların sayım işleminin de şaibeli olduğu vurgulanmıştı (OSCE, 2009, 28). Bu süreçten itibaren de Bakiyev'in otoriter rejimi konsolide olmaya devam etti. Güney kökenli Kırgızlara önemli bürokratik pozisyonlar verilerek ülkedeki bölgesel temelli kutuplaşmayı körüklemiş oldu. Ülkedeki yolsuzluk oranına paralel olarak işsizlik de artış gösterdi. Bakiyev ailesini de devlet kademelerinde önemli pozisyona getirecek bazı atamalar da yapıldı (Coldoşov, 2017, 263). Kurmanbek Bakiyev'in oğlu Maksim Bakiyev'in Yatırım, İnovasyon ve Kalkınma Ajansı'nın başına, kardeşi Canıbek Bakiyev'i ise Ulusal Güvenlik Servisi'nin başına getirmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Buna ek olarak bu dönemde aralarında Cırgalbek Surabaldiyev, Bayaman Erkinbayev, Sancar Kadıraliyev, Tıncıkbek Akmatbayev gibi parlamenterlerin, Ulusal Olimpiyat Komitesi başkanı Raatbek Sanatbayev ve bunun gibi birçok iş insanı ve politikacının aralarında bulunduğu faili meçhul cinayetler gerçekleşmişti. Tüm bu gelişmelerin üstüne ülke genelinde elektrik, gaz ve suya yapılan zamlar bazı protestoları beraberinde getirdi. Bu kapsamda bazı muhalif liderler de tutuklandı (azattyk.org, 2022).

Ülkede yaşanan olumsuzluklar doğrultusunda 2010 yılının Şubat ve Mart aylarında birçok bölgede mitingler yapıldı. Muhalif liderler 7 Nisan'da ülkenin farklı şehirlerinde kurultaylar düzenleme planı yaptı. Buna karşılık olarak bazı muhalif temsilciler tutuklanarak gözaltına alındı. 6 Nisan'da özellikle Talas'ta Ata-Meken Partisi Genel Başkanı Bolot Şerniyazov'un gözaltına alınmasından sonra sosyal talepler üzerine devam eden protestolar artık siyasi bir kimlik de kazanmış oldu. Bu protestolarda muhaleif liderlerin serbest bırakılması ve cumhurbaşkanının istifa etmesi gibi talepler ön plana çıkıyordu. Göstericiler Talas il yönetim binasını ele geçirdi. Ertesi gün de Almazbek Atambayev'in de aralarında bulunduğu muhalif liderlerin çoğu Bişkek'te tutuklanarak gözaltına alındı. O gün Bişkek'te göstericiler ile polis arasında çatışmalar yaşandı. Polis ile birlikte ordu da göstericilere karşı koymak üzere parlamento binasının etrafında konuşlandı. Gün boyunca tüm illerde binlerce kişinin katılımıyla gösteriler devam etti. Bişkek'te olağanüstü hal ilan edildi ve Bakiyev sokağa çıkma yasağı getiren kararnameyi imzaladı. Göstericiler devlet televizyon kanalı olan KTRK binasını ele geçirerek muhalifler tarafından ülkede gerçekleşen olaylara ilişkin yayınlar vermeye başladı. Parlamento binası ve hükümet konağının protestocular tarafından ele geçirilmesinin ardından hükümet istifasını açıkladı. Aynı gün tutuklanan muhalif liderler serbest bırakıldı. 8 Nisan'da O-Roza Otunbayeva liderliğinde kurulan geçici hükümet parlamento ve bakanlar kurulunu feshetti. Geçici hükümet tarafından görevden alınan Bakiyev 15 Nisan'da istifasını açıklayarak Belarus'a gitti (Stenin, 2015).

3. Ceenbekov İktidarı ve 2020 Olayları

24 Kasım 2017'de selef olduğu Almazbek Atambayev'in yerine göreve gelen Sooronbay Ceenbekov yemin töreninde ülkede birlik ve beraberliği sağlayacağını, ayrımcılıktan uzak duracağını, nepotist ve bölgecilğe dayalı uygulamaların dışında demokratik bir yönetim anlayışını benimseyeceğini vurgulamıştı. Bununla birlikte dış politikada da yeniden olumlu bir seyir izleyerek Rusya, ABD, Çin ve Türkiye ile ilişkileri en iyi seviyeye çıkaracağını belirtmişti. Ayrıca 2010'da geçilen parlamenter sistemi koruyacağını ve iktidarı boyunca özellikle üst düzey bürokraside yaşanan yolsuzlukla mücadelede taviz verilmeyeceğini açıklamıştı (www.azattyk.org, 2017). Ceenbekov iktidara geldikten sonra özellikle yakın çevresiyle birlikte güneyli Kırgızları önemli bürokratik pozisyonlara yerleştirmeye başladı (Ergeşov, 2017). İktidarının ilk yılında tolsuzlukla mücadele kapsamında stratejik eylem planları da hazırlattı. Fakat bu planı ilk önce kendine rakip olabilecek kişiler üzerinde uyguladığı sonradan görülecekti (Nurmatov, 2020). Ceenbekov bir toplantıda dijitalleşmenin artışa geçmesiyle yolsuzlukların azalması beklenirken yükselişe geçtiğini vurgulamış, bu konuda kamu yetkililerinin dijitalleşme yönündeki adımları sabote etmekle suçlamıştı (Törögeldi Uulu, 2019).

Ceenbekov iktidarı başladıktan sonra SDPK içinde de bazı farklı sesler ortaya çıkmaya başladı. Parti içinde Ceenbekov ve Atambayev taraftarları gruplaşmaya başladı. Bu da iktidar partisinin yavaş yavaş çözülmeye başlaması anlamına geliyordu (Kaziyev, 2018). Partide bu bölünmenin en somut delili Atambayev tarafından başbakanlığa getirilen Sapar İsakov'un parti üyelerince görevinden alınmasıydı. Bununla birlikte SDPK'nın bazı üst düzey yetkilileri de yolsuzlukla mücadele kapsamında tutuklandı. Atambayev'in görevden ayrıldıktan sonra Ceenbekov'u ve dolayısıyla tüm ülke siyasetini elinde bulundurma düşüncesi Ceenbekov'u Atambayev'in taraftarlarını tasfiye etme sürecine sokmuştu. İkili arasında yaşanan sorunlar artık kamuoyuna da yasinmaya

başlamıştı. Atambayev de Ceenbekov'a özellikle akraba kayırma konusunda suçlamalarda bulunuyor, onun yolsuzlukla mücadelede samimi olmadığını vurguluyordu. Ceenbekov yönetimi Atambayev taraftarlarını tasfiye ederken Atambayev karıştı olan mahkum siyasileri de özgürlüğüne kavuşturuyordu. Ata-Meken Partisi'nin lideri Ömürbek Tekebayev'in tutukluluk halinin sona ermesi bu durumun en önemli örneğiydi (Sagyndyk Kyzy, 2018).

Ceenbekov dönemine damgasını vuran olaylardan biri de Matraimov meselesiydi. Devlet Gümrük Dairesi eski Başkan Yardımcısı Rayimbek Matraimov'ın karıştığı bir yolsuzluk iddiası ülke gündemini uzun bir süre işgal etmişti. Ortaya atılan iddialar doğrultusunda Matraimov ve ailesi 2011-2016 yılları arasında görevini kötüye kullanmak suretiyle vergi kaçakçılığı ve kara para aklama yöntemiyle ülkeden yaklaşık 900 milyon dolarlık bir meblağ çıkarmıştı. İddiaların ortaya atılmasının ardından söz konusu paraların yurtdışına çıkarılmasında aracılık yapan Uygur asıllı Çinli iş insanı Aierken Saimaiti'nin İstanbul'da bir suikast sonucu öldürülmesi olayı ülkede huzursuzluğu iyice arttırmıştı (Freedom House, 2020). Adı yolsuzluklara karışan Matraimov'un ailesinin siyasette önemli bir yere sahip olduğu da biliniyordu. Rayimbek Matraimov'un kardeşi İskender Matraimov Parlamente'ye girmeye hak kazanan Mekenim Kyrgyzstan Partisi'nden milletvekili, diğer kardeşi Tilekbek Matraimov da SDPK'nın etkili isimlerinden (OCCRP, 2020). Tüm bu gelişmelerin ışığında dünyayı etkisi altına alan COVID-19 küresel salgını patlak verdi. Ülkede sağlık sisteminin çökmesi, ilaç ve entübe cihazı tedarikinin sağlanamaması, ekonomik darboğazın yaşanması ve ülkede çevresindeki ülkelere göre nüfusa oranla daha fazla vatandaşın hayatını kaybetmesi ülkedeki huzursuzluğu daha da arttıran etkenlerden olmuştu (azattyk.org, 2020).

Atambayev-Ceenbekov çekişmesi, Matraimov meselesi ve pandemi tartışmalarının gölgesinde 4 Ekim 2020 tarihinde ülkede parlamento seçimleri gerçekleştirildi. Seçim sonucunda dört siyasi parti %7'lik seçim barajını aşarak parlamente'ye girmeye hak kazandı. Bu partilerden (Birimdik, Mekenim Kırgızistan, Kırgızistan, Bütün Kırgızistan) üçü iktidar yanlısı, biri de ılımlı muhalif olarak değerlendiriliyordu. Seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra muhalif liderler seçimlerin adil gerçekleşmediği yönünde beyanda bulundular. Sonraki gün muhalif liderler öncülüğünde, birçok aktivistin katılımıyla Bışkek'te gösteriler düzenlenmeye başlandı. Gece saatlerine kadar süren gösterilerde polis ile katılımcılar arasında yer yer çatışmalar yaşandı. O gece bazı hapishaneler basılarak aralarında Atambayev ve İsakov'un da bulunduğu muhalif liderler göstericiler tarafından serbest bırakıldı (İsakov, 2020). Serbest bırakılan siyasiler arasında daha eski milletvekillerinden Sadır Caparov da bulunuyordu. Devam eden gösteriler çerçevesinde 6 Ekim'de parlamento binası ele geçirildi. Merkezi Seçim Komisyonu seçimleri geçersiz saydı. Geçici hükümetin kurulması aşamasında ise muhalif liderler arasında bazı çatışmalar yaşandı. 9 Ekim'de Ceenbekov olağanüstü hal ilan etti ve Atambayev yeniden yakalanarak tutuklandı. Milletvekilleri bir araya gelerek 13 Ekim'de Sadır Caparov'u geçici hükümetin başbakanı olarak belirlediler. Caparov destekçilerinin içinde Ceenbekov'un bulunduğu cumhurbaşkanlığı konutuna doğru yürüyüşe geçmesinin ardından Ceenbekov istifasını sundu. Geçici cumhurbaşkanlığı görevini üstlenen Caparov olağanüstü hal uygulamasına son vererek ülkede normalleşme sürecini başlattı.

4. Sonuç

Kırgızistan'da gerçekleşen halk ayaklanmaları ve beraberinde getirdiği iktidar değişimlerini sadece bir klan mücadelesine bağlamak doğru olmayacaktır. Her şeyden önce ülkedeki yolsuzluk ve sosyo-ekonomik sorunların meydana getirdiği huzursuzluk ve yerel seçkin yapılarının bu dalgaya liderlik etme yeteneği söz konusudur. Ülkede meydana gelen üç halk devriminin de temelinde bu durum yatmaktadır. Kırgızistan'da bağımsızlıktan günümüze kadar ülke siyasetinde etkili olan seçkinler grubunun merkezinde olduğu patronaj uygulamalar ve bunun beraberinde getirdiği yolsuzluk ve bürokrasideki yozlaşmalar süregelmektedir. Bu uygulamalar doğrultusunda zaman zaman otoriter yönetim anlayışı daha da belirgin olmuş, ayrıca siyasi ve bürokratik rantın tek elde toplanmaya başlamasıyla yerel seçkinlerin yönetiminde halk ayaklanmaları ve iktidar değişimleri yaşanmıştır. Ülkede meydana gelen muhalif hareketler sonucunda üç kez iktidar değişimi yaşanmıştır.

Ceenbekov'un iktidardan çekilmesini sağlayan halk hareketlerini öncekilerden ayıran bazı hususlar vardı. Özellikle 2010'da Bakiyev yönetiminin sonun getiren halk ayaklanması sırasında 120 kişi hayatını kaybetmişti. Oysa 2020 yılındaki olaylarda bir kişi hayatını kaybetmişti. Dolayısıyla son olaylar daha ılımlı ve barışçıl yollarla gerçekleşti. Olaylarda daha fazla kan dökülmemesinin en önemli sebeplerinden biri göstericilerin daha barışçıl söylemler üzerinden protestoları gerçekleştirmesi ve Ceenbekov'un daha sağduyulu hareket etmiş olması söylenebilir. İki devrimi birbirinden ayıran bir diğer önemli özellik de sonuncu halk hareketleri sırasında bir yağma hareketinin gerçekleşmemiş olmasıdır. Oysa ki 2010 yılında ülke genelinde birçok iş yeri yağmalanmıştı.

Yağma girişimlerinin 2020 olaylarında yaşanmamasının en önemli etkenlerinden biri de sosyal medya üzerinden koordine olan ve kendilerini “drujinnik” yani kanunsuz olarak adlandıran aktivistlerin yağma hareketlerine karşı iş yerleri ve alışveriş merkezlerinin önünde nöbet tumasıdır. Yerel halk tarafından da oldukça olumlu şekilde karşılanan bu girişim desteklenmiş ve süreç barışçıl bir şekilde sonuçlanmıştır. Ayrıca 2020 olayları esnasında aktivistler tarafından “lyustratsiya” adı verilen ve eski siyasetçi ve bürokratların Kırgız siyaset sahnesinden çekilmesini öngören tasarının yasalaşması istenmişti. Geçici hükümet bunu kabul etse de daha sonra gündemden kaldırmıştı. Aslında her iki olayın başlamasına giden süreçte temel argümanlar benzer olsa da olayların yaşanma ve sonuçlanma şeklinde bu şekilde farklılıklar görülmektedir.

5. Kaynaklar

“Covid-19: Интерактивдуу карта”. (2020). <https://www.azattyk.org/p/7531.html>, Erişim tarihi: 02.12.2020.

Abdibaitova, B. (2011). “Özgür Kırgızistan 20 Yaşında”, 21. Yüzyıl, 35, 18-25.

Alkan, H. (2011). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar, Ankara, USAK Yayınları.

Anderson, J. (1999). *Kyrgyzstan: Central Asia's Island of Democracy?*, Amsterdam, Harwood Academic Publishers.

Bingöl, Y. (2007). “Kırgızistan’ın ‘Renkli’ Devrimi: Demokrasiye Geçiş mi, Küresel Rekabet mi?”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13, 1-21.

Coldoşov, A. (2017). “Kırgızistan İç Siyaseti”, Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset, Editör: Cengiz Buyar, Bışkek, BYR Publishing, 245-286.

Coldoşov, A. vd. (2019). “Kırgızistan’da Türk Siyasal Kültürü ve Toplumsal Katılım Süreci, 2010-2019”, Türk Siyasal Kültür Havzaları, Editör: Süleyman Elik ve Cihan Gündüz, Kütahya, GRTC, 233-262.

Ergeşov, R. (2017). “Президент Жээнбеков кандай команда топтойт?”, <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-42156198>, Erişim tarihi: 21.11.2020.

Freedom House, (2020). “Kyrgyzstan”, <https://freedomhouse.org/country/kyrgyzstan/freedom-world/2020>, Erişim tarihi: 13.11.2020.

İsakov, A. (2020). “Кыргызстандагы саясий окуялар”, <https://www.trt.net.tr/kyrgyz/programmalar-1/2020/10/23/amierikadaghy-shailoodon-kiiinki-duino-saiaaty-1514534>, Erişim tarihi: 02.12.2020.

Joldoshov, A. (2015). “Kırgızistan: İç Politika”, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı: 2013, Editör: M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 130-146.

Nurmatov, E. (2020). “Жээнбековдун коррупцияга каршы жаңы стратегиясы”, <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-corruption-strategy/30805787.html>, Erişim tarihi: 17.09.2020.

OCCRP. (2020). “A Powerful Kyrgyz Clan’s Political Play”, <https://www.occrp.org/en/the-matraimov-kingdom/a-powerful-kyrgyz-clans-political-play>, Erişim tarihi: 13.11.2020.

OSCE. (2009). *Kyrgyz Republic: Presidential Election (23 July 2009)*, OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Warsaw.

Radio Azattyk, (2022), «На пути революции». Чем обернулось для Кыргызстана 7 апреля 2010 года?, <https://rus.azattyk.org/a/31791049.html>, Erişim tarihi: 10.09.2023.

Roy, M. S. (2011). “Future of Parliamentary Democracy in Kyrgyzstan”, *Strategic Analysis*, 35(2), 199-206.

Sagyndyk Кузу, Е. (2018). “Жээнбековдун бир жылы: Ой жетип, бирок кол жете элек иштер”, <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-46671730>, Erişim tarihi: 21.11.2020.

- Sarıguloğlu, B. (2020). "Кыргыз президенттеринин кыйчалыш тагдыры", <https://www.azattyk.org/a/kyrgyz-presidentterinin-kyichalysh-tagdyry/30534269.html>, Erişim tarihi: 26.04.2020.
- Stenin, A. (2015). "Тюльпановая революция" в Киргизии (2005), <https://ria.ru/20150324/1053953942.html>, Erişim tarihi: 23.09.2023.
- Stenin, A. (2015). Государственный переворот в Киргизии в апреле 2010 года, <https://ria.ru/20150407/1056918305.html>, Erişim tarihi: 10.10.2023.
- Апта: Жээнбеков бийликке келди, Гаагада Младич соттолду, (2017). https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_weekly_analysis_apta/28876842.html, Erişim tarihi: 10.10.2023.

2015, 2018 ve 2023 Genel Seçimleri ile 2019 Yerel Seçimleri Sonucunda Çorum'da Kadın Görünürlüğü

Rabia Polat²⁷⁹

Özet

Kadınlar geçmişten günümüze hayatın tüm alanlarında var olma çabası vermiş, bunun için mücadele etmeye de devam etmektedirler. Ancak söz hakkını savunacağı, sorunlarını aktaracağı kendi hemcinslerinin sesleri olacağı en önemli yer olan meclis kürsülerinde, seçim meydanlarında, siyasi arenalarda yeterince yer bulamamaktadırlar. Kadınlar, dünyada oluşturulan refahın sadece %1'inden yararlanabilirken, esasında global düzeydeki harcanan emeğin % 70'ni gerçekleştirmektedirler (Kılıç, 2000). Kadınlar, anne ve eş statüsü dışındaki diğer kalıplara konulamamakta, geri planda kalmak zorunda bırakılmaktadır. Bazen ailevi sebeplerle bazen de toplumsal baskı sebepleriyle, bazen de destekler gibi görünüp sadece kadın kimliğinin oy potansiyelinin peşinde olan siyasetçiler tarafından engellenmişlerdir. Gerekçe ne olursa olsun kadınlar siyaset sahnesinde kendine hak ettiği yeri bir türlü bulamamıştır. Siyasal katılımın gereğini yerine getirmeye çalışan kadınlara yönelik uygulanan kota uygulaması da siyasi açıdan var olabilme çabalarına yardımcı olamamıştır. Her partinin uygulamayı desteklemediği kota uygulaması pozitif ayrımcılık açısından kadınları desteklemektedir. Ancak her parti nazarında karşılık bulamayan bu uygulama da kadının siyaset sahnesindeki yerini artıramamıştır. Bu çalışma; siyasi temsil mekanizmalarında kadın görünürlüğünü, 2015, 2018 ve 2023 genel seçimleri ile 2019 yerel seçimleri bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Yerel yönetimler, Siyasal Katılım, Kadın, Çorum

Abstract

From past to present, women have struggled to exist in all areas of life and continue to struggle for this. However, they do not find enough space in parliamentary rostrums, election squares and political arenas, which are the most important places where they can defend their right to speak, convey their problems and be the voices of their fellow women. While women benefit from only 1% of the wealth created in the world, they actually perform 70% of the global labor (Kılıç, 2000). Women cannot be placed in other molds other than the status of mother and wife and are forced to remain in the background. Sometimes they are hindered by family reasons, sometimes by social pressure, and sometimes by politicians who pretend to be supportive but are only after the vote potential of women's identity. Whatever the reasons, women have never been able to find their rightful place in politics. The quota practice applied to women trying to fulfill the requirements of political participation has also failed to help their efforts to exist politically. The quota application, which is not supported by all parties, supports women in terms of positive discrimination. However, this practice, which has not been reciprocated by every party, has not been able to increase the place of women in the political arena. This study aims to analyze women's visibility in political representation mechanisms in the context of 2015, 2018 and 2023 general elections and 2019 local elections.

Key words: Local governments, Political Participation, Women, Çorum

²⁷⁹ Süleyman Demirel Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Doktora Öğrencisi

Giriş

Geçmişten günümüze süre gelen kadının var olabilme çabası, hayatın her alanında kendini göstermiştir. Siyaset sahnesine 1930'da Belediye başkanı seçilme hakkını alarak çıkmış olmasına rağmen, günümüzde siyasi varlığı birçok ülkenin gerisinde kalmıştır. Ataerkil bir toplumda yaşamakta olmanın sonucu olarak kadınların siyasette olması toplumun her kesimi tarafından desteklenmemektedir. Bu sebeple siyasi partilerde kadınların adaylıklarına erkeklerle eşit oranda yer vermemektedirler. Bunu engellemek adına, farklı türleriyle kota uygulaması yapılmaktadır. Ancak kota uygulaması da amaçlanan hedefe ulaşılmasına yeterli olmamaktadır. Kadınlar, dünyada oluşturulan refahın sadece %1'inden yararlanabilirken, esasında global düzeydeki harcanan emeğin % 70'ni gerçekleştirmektedirler (Kılıç, 2000). Kadınlar, anne ve eş statüsü dışındaki diğer kalıplara konulamamakta, geri planda kalmak zorunda bırakılmaktadır. Bazen ailevi sebeplerle bazen de toplumsal baskı sebepleriyle, bazen de destekler gibi görünüp sadece kadın kimliğinin oy potansiyelinin peşinde olan siyasetçiler tarafından engellenmişlerdir. Gerekçe ne olursa olsun kadınlar siyaset sahnesinde kendine hak ettiği yeri bir türlü bulamamıştır. Siyasal katılımın gereğini yerine getirmeye çalışan kadınlara yönelik uygulanan kota uygulaması da siyasi açıdan var olabilme çabalarına yardımcı olamamıştır.

1.Yerel Yönetim Birimlerinde Kadın Görünürlüğü

Yerel yönetim; il, belediye veya köy halkının oradaki ortak yerel gereksinimlerini karşılayan ve genel karar organları oradaki halk tarafından seçilen kamu tüzel kişisi, mahallî idare şeklinde tanımlanır (Anayasa mad. 127). Tanımdan da anlaşıldığı üzere ortak yerel ihtiyaçların yerine getirilmesi eşit bir şekilde temsil edilebilmesiyle gerçekleşir. Nüfusun nerdeyse yarısını oluşturan kadınların gerek yerel yönetimlerde gerekse mecliste temsil edilmesi oldukça düşük seviyelerdedir. Toplumdaki "Kadın" algısının "anne ve eş" olarak sınırlı kalmasından dolayı çoğu yerde kadınlar siyasi haklarını bile kullanamamaktadır. Yerel yönetimler de kadın ve kadına dair sorunların demokrasi bağlamında en yakın şahidi olarak kabul edilebilirler. Yerel yönetimler, kentsel politikaları oluştururken hizmet ettiği tüm bireylerin haklarını korumak ve beklentilerini yerine getirmeye çalışırken cinsiyet farklılığına çok fazla dikkat edilmemektedir. Toplumun yarısını oluşturan kadınlar yerel karar alma süreçlerinde erkeklerle eşit bir şekilde katılamamaktadırlar. Halbu ki ortak yaşanan yerel yönetimlerdeki konut, güvenlik, eğitim, sağlık gibi konuların hepsi ile ilgili alınan kararlar kadınları da ilgilendirmektedir (Kaypak, 2017). Mahalleyi, ilçeyi, kenti, köyü, kısacası "ortak yaşam alanını" kadınlarla erkekler aynı biçimde kullanmamaktadırlar. Yaşam alanının sağladığı toplumsal, ekonomik ve mekânsal imkanlardan yararlanma ve yaşayacağı sorunlar aynı değildir. Bu nedenle, "ortak yaşam alanına" yönelik yetersiz politikalar kadınlar ve erkekler için aynı sonucu doğurmamaktadır. Özellikle kırsal yerleşimlerin ve gecekondulaşmanın yoğun olduğu yerlerde düzenli içme ve kullanma suyunun sağlanamaması durumunda gerekli suyun uzaktan taşınması ya da toplanmayan çöplerin uzak yerlere götürülmesi durumu da yine kadınlar ve kız çocuklarının sorumluluğuna bırakılmıştır (Alkan, 2004).

Yerel yönetimler halka en yakın kamu kurumlarıdır. Bu sebeple sorunların çözümü de yine yerel yönetimlerden beklenmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğe dayalı sorunları çözecek adımları atacak kurumların başında yerel yönetimler gelmektedir (Şolt, 2018). Bu sebeple siyasal katılım açısından halkın karar vericilerini seçme durumu yerel siyaset açısından önemlidir. Kadınların ise yerel siyasette de siyasetteki temsil edilme durumu da sürekli değişikliğe uğramaktadır. Olumsuz ve olumlu yönde yaşanan değişikliklere rağmen kadının toplumdaki konumu çoğunlukla "ev" ile sınırlı kalmıştır. Ataerkil toplum temeline sahip ülkemizde erkek egemenliği altında ezilmektedir. Yaşadığı evde baba figürüyle başlayan "erkek sınırı" medeni durumun değişmesiyle "eş" kontrolünde devam etmektedir

(Yaylı & Eroğlu, 2015). Eğitimsizlik de bu olumsuz durumu beslemektedir. Vatandaşlık görevi olan oy kullanma sürecinde bile, evli kadınların eşlerinden dolayı daha fazla etki altında kalmaktadırlar.

Türkiye’de geleneksel anlamda devam eden yaşam tarzından, modern yaşam tarzına geçilmesiyle hukuki anlamda birçok farklılık yaşanmıştır. Değişen sosyolojik şartlar ve eğitim seviyesini artması ise farkındalığı arttırmıştır. Özellikle seçme ve seçilme haklarında yapılan çağdaş düzenlemelerle kadının, siyasal hayattaki varlığı artırılmış olmasına rağmen, siyasetteki erkek varlığıyla aynı seviyeye gelememiştir (Gökçimen, 2008). Kadınlar iş hayatında da yeterince bulunmadıkları için, siyasal temsilde de yeterince yer almamaktadırlar (Esen & Memişoğlu, 2007). Toplumun ihtiyaçları, sorunları ve çözümleri yalnızca erkek egemen olan mecliste ve yerel yönetim birimlerinde ne kadar doğru bir şekilde belirlenebileceği tartışma konusudur.

Türkiye’de kadınlar 1930 yılında yerel yönetimlerde, 1933 yılında muhtarlık seçimlerinde, 1934 milletvekilliği seçme ve seçilme hakkını almışlardır. Kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması adı altında yeniden düzenlenen ilgili yasalarda (Tokman & Kendirci, 2006):

- Yerel yönetimlerde 75 yıldır temsil imkanı bulamayan kadınların, temsilini olumlu şekilde etkileyecek önlemlerin alınmasına yönelik düzenleme yapılmamıştır.
- Kadınların kentsel hakları ile yerel yönetimlerin görev ve sorumlulukları bağlamında eşitlikçi ilişki geliştirmeye yönelik saydamlık ve bilgi edinme hakkını yaşama geçirecek araçlar sınırlıdır.
- Kadınlara yönelik hizmetlerin önceliği, yerel yönetimlerin imkanları dahilinde ve yöneticilerin öncelik verip vermemesine bağlıdır.
- Yerel yönetimlerin verdiği hizmetlerin özel kurumlara devredilmesi durumunda; ücretli hale gelen hizmetlerden kadınların ulaşamama durumunu göz önüne alan, kadınları güçlendirici önlemlerin yer alması gerektiği belirtilmemiştir.
- Doğrudan kadınların ihtiyacına yönelik tek düzenleme olan “Kadın ve çocuk koruma evi açmak” görevi bütçe ve personel açısından yasal olarak garanti altına alınmamıştır.
- Yerel yönetimlerin spesifik olarak kadınların ve erkeklerin eşit haklara ulaşımını sağlayacak politikaların üretileceği, sorunların çözümüne ilişkin bir birim kurulmasına yönelik hukuki bir zorunluluk getirilmemiştir.

Kadınların varlığına yönelik literatür incelendiğinde, birçok ülkede yerel yönetimlerde ve parlamento seçimlerinde kadınların erkeklere nazaran daha az katılım gösterdiği görülmüştür. Ancak diğer tüm şartlar eşit olduğunda kadınların da erkekler kadar aktif oldukları da görülmüştür. Parlamentolar cinsiyet temelli kurumlardır. Bu sebeple kadınlara yönelik uygulanacak kota, yerel yönetimlerde de etkisini ve desteğini gösterecektir (Geys & Sorensen, 2019). Kadın milletvekilleri erkek vekillere nazaran kendi hemcinslerinin menfaatlerini savunur ve siyasette kadın sayısının artmasını sağlayacaktır. Siyasette kadın sayısının artması kadın haklarına ve kadın menfaatlerine daha uygun olan bir mevzuatın ortaya çıkmasına yol açacaktır (Lippmann, 2022).

1.1.Siyasal Katılım

Siyasal katılım; modern, sanayileşmiş ve sosyal haklar konusunda eşitliğe önem veren toplumların demokratik konumlarını gösterir. Siyasal katılma, toplum üyesi bireylerin siyasal sistem karşısında durumlarını tutumlarını ve davranışlarını belirleyen bir kavramdır (Kapani, 2006). Siyasal katılma,

farklı kesimden insanlara temsil imkânı sağlayarak, farklılıkların korunmasını sağlar. Bu durum da toplumda belirli bir dengenin, uzlaşmanın, barışın ve istikrarın oluşumunu kolaylaştırır. Türk kadının erkeklerle eşit haklara sahip olması, siyasi arenada söz hakkı olması birçok dünya ülkesinden önce gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduktan (1923) sonra gerçekleştirilen reformlarla toplumun yeniden yapılanması sağlanmış, kadınların yurttaşlık haklarını kazanması sağlanarak köklü toplumsal değişim gerçekleşmiştir. Kanunlarımızda cinsiyet eşitsizliğinin önünü açacak maddeler olmamasına rağmen, nüfusun yarısını oluşturan kadınlar siyasetteki varlığı oldukça sınırlı kalmıştır. Ne yazık ki günümüzde de hala kadının siyasal katılımı istenilen düzeyde değildir. Siyasetin vitrininde, mutfağında ya da arka planında olmak kadınların siyasal anlamda temsil edildiği anlamına gelmemektedir. Çünkü %33 oranında bir orana ulaşıldığında, temsil edilmenin varlığından söz edilebilir. Ancak bu orana ulaşıldığında söz söylenebilecektir (Kılıç, 2000). Kadınların siyasal alanda erkeklerle eşit olduğu durumu kabul gördükten sonra da, sosyal ve ekonomik alanda oluşan yeni durumlar kadınların siyasal katılımını olumsuz yönde etkilemiştir.

Siyasal katılımın en önemli unsuru, siyasal yaşama karşı ilgi ve bilgi olduğuna göre kadınların bu anlamda erkeklerle eşit haklara sahip olması gerekir. Hukuki anlamda da ülkemizde kadının siyasete katılımını artırmak amacıyla düzenlemeler yapılmıştır. Ancak siyasete karşı ilgisiz, bilgisiz ve özgüveni düşürülmüş kadınlardan çaba beklemek yanlış olacaktır (Negiz, 2008). Kadınların siyasal tutum ve davranışlarında ilk dikkati çeken özellikleri Kışlalı şöyle sıralamaktadır (Kışlalı, 2006):

- Kadınların siyasal katılıma erkeklerden daha az katılım göstermektedir.
- Oy verdiklerinde ise erkeklere nazaran tutucu partileri daha fazla tercih etmektedirler
- Parti lideri, aday ve adayın kişiliği kadınları parti programına nazaran daha fazla etkileyebilmektedir.
- Evli kadınların evli olmayan kadınlara kıyasla daha fazla oy hakkını kullandığı ve oy kullanırken de eşlerinin siyasal tercihlerini benimsedikleri görülmektedir.
- Eğitim düzeyi artan kadınların siyasal katılım konusunda, oy verme, siyasi partilerde aktif görev alma gibi faaliyetlerde daha fazla bulunduğu görülmektedir.
- Elde edilen verilere göre %25,5'lik bir oranın kadınların siyasal yaşama çok seyrek bir şekilde katıldığını gösterirken, %3'lük bir kesimin siyasette aktif bir şekilde bulunduğunu göstermiştir.

Kadınların toplumsal olarak yaşadığı sorunlar, siyasette aktif bir şekilde bulunamamaları sonucunu doğurmuştur. Kadınların aile içindeki sorumlulukları üstlenmeleri sebebiyle toplumsal alanda geri planda kalmalarına sebep olmuştur. Geri planda kaldıkça eğitimlerini tamamlama ya da meslek edinme gibi kişisel edimleri eksik kalan kadınların ekonomik özgürlüğe sahip olma konusunda da geri planda kalmıştır (Alkoç, 2019). Bu şartlar arttıkça olumsuz atmosfer büyümüş, kadınlar katılım konusunda daha çekimser kalmışlardır.

Yaylı v.d (Yaylı & Eroğlu, 2015) ise kadınların siyasi arenada yer almamalarının nedenlerini kısaca şöyle özetlemektedir:

- Toplumsal ve kültürel yapı
- Eğitim sorunu
- Ekonomik bağımsızlık
- Siyasi partilerden kaynaklanan sorunlar

•Kadınların siyasete olan ilgisizliği

Calvet v.d. göre yukarıdaki engelleri aşsalar bile kadınların siyasi kariyerleri daha kısa ömürlü olmaktadır. Çünkü siyasete erkeklerde sonra girmek, siyasi ömrü azalmaktadır. Birçok durumda sosyal, kültürel ve psikolojik sorunlar nedeniyle çeşitli tepkilerle ve dışlamayla karşı karşıya kalırlar. Bu gibi sebeplerden dolayı yasama meclislerinde kıdem elde etmek kadınlar açısından oldukça zordur (Sanjaume-Calvet, Vallb'e, & Muñoz-Puig, 2023). Kadınların varlığının daha görünür ve hemcinslerini destekleyici olabilmesi için kadın liderlerin olmasına ihtiyaç vardır. Bu da ancak toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması adına kota uygulamasının sağlanmasıyla mümkündür (O'Brien & Rickne, 2014). Kadınların siyasete girme ve siyaset arenasında hayatta kalabilmesi erkekler kadar kolay olmamaktadır. Eyalet çapında ve bölgesel yasama meclisleri de dahil olmak üzere İspanyol milletvekilleri üzerinde yapılan çalışmaya göre, erkek ve kadın milletvekilleri arasında estetik farklılıklar bulunmaktadır. Kadın milletvekilleri erkeklerle göre daha fazla bekar olmayı seçmişler ve daha az çocuk sahibi olmaktadır. Sosyal olarak daha eğitilmiş ve siyasi kariyerlerine daha ileri yaşlarda başlamaktadırlar. Ayrıca hem bölgesel hem de eyalet çapındaki yasama meclislerinde komiteler açısından dikey ve yatay ayrım vardır. Yani kadın milletvekilleri esas olarak sosyal refah, engellilik, eşitlik, kadın, göçmenlik, insan hakları ve sağlık konularına ayrılmış meclis komitelerinde yoğunlaşmaktadırlar. Erkeklerle göre, daha az "can alıcı" konularda görev almaktadırlar (Sanjaume-Calvet, Vallb'e, & Muñoz-Puig, 2023).

Ülkemizde ise 1997 yılında, daha fazla kadının siyasette aktif bir şekilde bulunmalarını desteklemek amacıyla Kadın Adayları Destekleme ve Eğitme Derneği (KA-DER) kurulmuştur. KA-DER'in başlıca amaçlarından biri de kadın adayların genel seçimlerde %10 oranında meclise girebilmesini sağlamaktır. 2004 yerel seçimlerinde oldukça iddialı bir hazırlık yapılmış böylelikle yerel siyasetteki kadın olgusunun altı çizilmiştir (Başçı, 2015). Ancak 2004 ve ondan sonraki yerel ve genel seçimlerdeki kadın siyasi sayısı istenilen düzeye yükselememiştir.

Yine kampanya boyunca KA-DER başta olmak üzere kadın kuruluşlarının birçoğu insanlara kotanın ne olduğunu anlatmaya çalışmışlardır. Kotanın var olan erkek egemen yapı nedeniyle kadınlara kapalı olan siyaset sahnesini kadınlara açarak eşitlik sağlayacağı ve kurallarına uygun kullanılırsa, eşitsizlik ve ayrımcılığı engellemeye çalışacağı vurgulanmıştır. Kota yoluyla kadınların siyasete katılımını arttıracak olan uygulamalar, yalnızca kadın katılımını değil demokrasiyi de güçlendirecektir. Sonuçta demokrasi her kesimin eşit olarak katılımını amaçlamaktadır (Sitembölükbaşı, 2007).

Siyasi katılım açısından değerlendirildiğinde, kadınların güçlenmesinin ilk adımı siyasi arenaya ulaşmalarının sağlanmasıyla ilgilidir. Kadınların siyasi temsilindeki artışların mı yoksa bir kadın liderin atanmasının mı siyasette daha fazla kadın için çığır açıp açmadığı önemlidir. Daha az önemli alanlarda istihdam edilen kadınlar mı yoksa lider yetkilerine sahip kadınlar mı siyasette daha fazla etkin olabilirler (Geys & Sorensen, 2019) (O'Brien & Rickne, 2014). Norveç'te 1979 seçimlerinden sonra belediye yönetim kurullarında (konseylerinde) yaklaşık %12 oranında kadın bulunuyordu. 1991 seçimlerinden sonra bu oranlar sırasıyla %26 ve %28'e kadar yükseldi. 1995 seçimlerinde büyük bir değişim gerçekleşti ve kadınların yönetim kurullarındaki temsili yalnızca ortalama %35'e sığmamakla kalmadı aynı zamanda ilk kez yerel meclislere göre yönetim kurumlarında kadınlar daha iyi temsil edildi. 25 Eylül 1992 tarihli Norveç Yerel Yönetim Yasası seçim listelerinde eşit cinsiyet temsili zorunlu kıldı ve aday listelerinden her cinsiyetten en az %40 kişiyi içermesi gerekliliğini getirdi (Geys & Sorensen, 2019).

1.2.Kota

Kota uygulaması, cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve demokratikleşme açısından önemli bir olgudur. Toplumda kadın erkek nüfusu eşitliğine yakın bir oranda olmasına rağmen siyasi anlamda temsil edilme oranı eşit değildir. Hatta yakın bile değildir. Kadınların siyasi arenada temsil edilme eksikliği, toplumsal ve insan haklarında olduğu kadar demokratikleşme açısından da büyük bir sorun teşkil etmektedir. Kota, bir seçimde kullanılan oyların nasıl değerlendirileceğine yönelik bir seçim yöntemidir. Dünyada uygulanan birçok farklı kota tekniği vardır (Kılıç, 2000) (Sitembölükbaşı, 2007):

- *Sabit Kota:* Seçimle belirlenecek karar organında (örnek parti başkanı), temsili eksik olan cinsiyetteki gruba sabit oranda seçilme hakkı tanınması olarak kabul edilir. En az % 20, 30, 40, 50 gibi belirlenecek olan bir oranda temsili sabitlenir ve eksik temsili olan cinse destek verilir. Yapılacak bu tür düzenleme ya da iyileştirmeler kanuni olarak yapılabileceği gibi kurumların kendi iç düzenlemeleri yoluyla da yapılabilir. Sabit kota siyasi anlamda temsil edilebilmek adına cinsler arasında eşitliğin sağlanmasını gözetir.
- *Oranlı Kota:* Seçimlerin bölgelere ya da illere göre bir cins açısından olumsuz bir durum olduğu durumlarda önlem amacıyla kullanılan kota türüdür. Örnek olarak bazı illerde ya da bölgelerde bazı cinslerin –ki çoğu zaman kadınların- hiç temsilcisinin olmaması ya da az sayıda olması durumunda kota oranının değişmesi durumudur. Tabanında eksik katılım olan partilerde katılımı desteklemesi adına oranlı kota uygulaması önemlidir. Bu sistem yasa dışı üyelikleri teşvik etme ihtimali taşıdığı için, üyelik kayıtlarının düzenli ve sistematik bir şekilde işlendiği yerlerde tercih edilmelidir.
- *Boş Koltuk Kotası:* Kota uygulamasının desteklenmediği ancak açık bir şekilde de söylenmediği durumlarda ya da yerlerde pasif şekilde kadınların engellediği durumlar olmaktadır. Bu gibi durumlarda sabit kota ya da oranlı kota uygulansa da yine de eksik temsil edilen cinsler olacaktır. Bundan dolayı amacı eksik temsil edilen sayıdan ötürü boş koltuk kotası olarak tanımlanmaktadır. İki farklı kota uygulaması uygulanmasına rağmen hiçbir kadın seçilememişse o koltuklar bir dahaki seçime kadar boş kalır. Eksik temsil edilmesine sebep olan sorun çözülene kadar ve seçimde uygun kota uygulanması koşuluyla yeni seçime kadar boş koltukla devam eder. Böylelikle boş koltuk kotasını kendi amacına uygun bir şekilde kullanmaya çalışanlar engellenmiş olur.
- *Derece Sıralamalı Kota ve Aday Listesi Kotası:* Bu kota türünde ise yalnızca kadınların temsilini değil tüm cinsiyetlerin dengeli bir şekilde sıralamasını ve temsilini gözetir. Sabit kotanın uygulama disiplinine benzer şekilde çalışır. Listeler belirlenirken, kadın ve erkek adayların orantılı ve dengeli bir şekilde temsil edilmesini hedefler.
- *Seçim Çevresi Kotası:* Bu yöntemde de amaç yine kadın temsilini artırmaktır. Bu sebeple her seçim bölgesinden bir kadın adayın seçilmesini hedefler. Bu bazen seçilmesi yüksek oranda olan bölgelere kadın aday gösterilerek yapılırken bazen de partinin en çok oyu alan kadın adayın seçilmesi şeklinde olur. Bu yöntemle her seçim çevresinden bir kadın adayın seçilmesi garantileyen uygulamadır.

Kota da asıl amaç, yukarıdaki türlerinde de görüldüğü gibi, kadın açısından siyasette pozitif ayrımcılık oluşturacak alan oluşturmaktır. Kota, seçilecek kişinin niteliğini değil, seçilme usulünü belirlemektedir (Kılıç, 2000). Parlamentoda ki kadın vekil oranını %30 ve ya %40'a çıkarmaktır (Esen & Memişoğlu, 2007). Kota uygulamasının genel olarak ataerkil toplumlar kadınlar yönelik pozitif ayrımcılıktan ziyade erkeklere yönelik olumsuz bir ortam oluşturacağı düşünüldüğü için karşı çıkmaktadır. Ülkemizde ise büyük partilerin sahip oldukları konumu kaybetmemek adına kota uygulamasına olumlu

yaklaşmadıkları, küçük siyasi partilerin ise sosyal grupları tabanlarına dahil etmek istedikleri için daha olumlu yaklaştıkları görülmektedir (Sitembölükbaşı, 2007). Kotalar açıkça kadın temsiliyi artırabilse de genellikle kurumlarda toplumsal cinsiyet eşitliğine yol açmaz. Bu nedenle erkekler, temsil açısından gücü ellerinde tutarlar ve bu gücü kadınlarla paylaşmazlar (Sanjaume-Calvet, Vallb'e, & Mu'noz-Puig, 2023).

Kadınlar seçim süreci boyunca erkeklerle eşit bir şekilde gösterilmesine rağmen, seçim listeleri açıklandığında geleneksel konumuna geri döndürüldüğü görülmektedir. Kadına yönelik kotalara uymak bir kenara yeniden ikincil konuma düşmektedirler. Halbuki demokrasinin gereği olarak kadınlarda karar alma süreçlerinde olmalı, söz haklarını kullanma açısından yönetim birimlerinde olmalıdırlar. Bu sebeple, bunu desteklemek amacıyla partilerin kota uygulamalarıyla kadınların arkalarında durmaları gerekmektedir (Başçı, 2015). Bir sorun, onu kim sorun olarak tanımlıyor ve yaşıyorsa onun sorunudur (Alkan, 2000). Haliyle yerel yönetimde ve parlamentoda da kadın varlığının azlığı da erkeklerin değil daha çok kadınların gündeminde olmaktadır.

Kadınlar özellikle seçim zamanlarında kampanyalar süresince erkeklerle birlikte mesai harcayıp, partinin özellikle kadın kollarında görev almalarına rağmen, parti yönetiminde yeterince yer alamamaktadırlar. Partilerin aday listeleri oluşturulurken genelde, seçilme ihtimali düşük olan yerlerden aday gösterilen kadın adaylar, demokratik söylemin bir göstergesi haline dönüşmektedirler. Siyasette kadın, pozitif ayrımcılıkla ve yöneticilerin sürekli desteğini alıyor imajı çizilse de siyasi partiler ve yönetimleri tarafından yeterince desteklenmemektedirler. Verilmiş hak değil, edinilmiş hak kadını toplumda var edecektir (Türeli & Çağlar, 2010). Siyasi parti liderlerin seçiminde ise kota uygulaması yapılması zordur. Bu sebeple erkek parti liderinin olduğu partilerde yardımcılığına kadın siyasiler getirilmektedir. Veyahut Alman Yeşiller Partisi gibi kadın ve erkek parti başkanları rotasyonlu bir şekilde görev yapmaktadırlar (Kılıç, 2000). Buna rağmen kadınların siyasette var olabilmesi, yükselişi ve lider olabileme ihtimalleri de yine de kota konulmasına bağlıdır (O'Brien & Rickne, 2014).

Kadınların siyasetteki temsil sayısını artırmak için, kadınların karşılaştığı engeller kaybolana kadar bazı ülkelerde özel önlem politikaları uygulanmıştır. Yapılan düzenlemelerdeki temel amaç, kadınları erkekler karşısında ayrıcalıklı kılmak değil, onlar için var olan engelleri ve dezavantajlı durumları ortadan kaldırmaktır (Çağlar, 2011). Toplumsal cinsiyet kotaları, bir ülkeyi mevcut büyüme yörüngesinden uzaklaştırıp kadınların temsiliyi artırmak için tasarlanmıştır. Örnek olarak, Arjantin 1993'te ulusal bir cinsiyet seçim kotasını benimseyen ilk ülke olmuştur. Ulusal düzeydeki kotalar daha sonra Latin Amerika'ya yayılmıştır. Son olarak, 1996'da kadın temsiliyi artırmak için, Kosta Rika'da ulusal kota kabul edilmiştir. 2002 yılında ise aynı yasa önemli ölçüde güçlendirilmiştir. İki tarihten sonraki seçimlerde önemli ölçüde kadın katılımının arttığı gözlemlenmiştir. 1990'larda 22 ülke seçimlerini %20 ile 50'sini gerektiren ulusal seçim yasası kotalarını kabul etmiştir (Paxton, Matthew, & A.Painter, 2010). Her ülkede farklı şekillerde uygulansa da kadın katılımının artırılması noktasında kota uygulamasının üzerine gidilmiştir.

Cinsiyet kotaları 2002'den başlayarak siyasi partileri kadın aday göstermeye zorlamak için mali teşvikler getirmiştir. Örnek olarak, bir siyasi parti kadınların %50'sine aday göstermezse kamu finansmanı aday göstermedeki cinsiyet farkı kadar azaltılacaktır. 2002 ve 2012 seçimleri arasında kadın milletvekillerinin oranı %10'nun altından %27'ye yükselmiştir (Lippmann, 2022). Ancak her ülkede, her parti yönetimi beklenen bu pozitif ayrımcılığı yapmamaktadır. Örnek olarak ülkemizde, Cumhuriyet Halk Partisi 1989'dan beri cinsiyet kotası uygulamaktadır. Demokratik Sol Parti'nin parti programında kadına yönelik bir kota uygulaması bulunmamaktadır. Barış ve Demokrat Partisinin tüzüğünde ise hem kadınlara hem de erkeklere yönelik uygulanacak %40 oranında bir cinsiyet kotası bulunmaktadır. Adalet ve Kalkınma Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisinde ise cinsiyet kotası bulunmamaktadır (Çağlar, 2011). Görüldüğü üzere oy oranının büyüklüğünden bağımsız olarak her partinin cinsiyet kotası bulunmamaktadır. Kadınların yaşadığı temsil sorununun, bu şekilde az destek

verilerek çözülmesi kolay olmamaktadır. Bu durumun sonucu olarak da kadın temsiline, haklarının savunulmasının da önündeki engellerde durmaya devam edecektir.

Bazı partililerin kota hakkında bilgisinin olmamasının sonucu olarak kadına yönelik desteğin az olması beklenen bir durumdur. Bu durum beraberinde bölgesel farkındalık ve destekle de ilgilidir. Son yayınlanan KA-DER raporunda, (20 İlde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi ve Çalıştay Raporu, 2023) kadın vekil çıkarmayan iller sıralanmıştır. Bu rapora göre Türkiye Cumhuriyeti tarihinde kadın vekil çıkarmayan 20 il; Adıyaman, Ardahan, Artvin, Bayburt, Burdur, Erzincan, Giresun, Gümüşhane, Karabük, Karaman, Kilis, Kırıkkale, Kırklareli, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Osmaniye, Rize, Sinop, Yozgat. Ülkemizin dört bir yanındaki şehirlerin hiç vekil çıkarmamış olması bugünkü az katılım durumunu da kanıtlar niteliktedir. Ataerkil olarak kabul görmüş bir ortamda kadının hak ettiği alana sahip olması kolay olmayacaktır. Aynı raporda, 2018 yılında yapılan genel seçimlerde milletvekili çıkarmayan iller ise; Amasya, Aydın, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Çankırı, Çorum, Hakkari, Iğdır, Kars, Kastamonu, Ordu, Tunceli, Uşak, Zonguldak şeklinde sıralanmıştır (20 İlde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi ve Çalıştay Raporu, 2023). Çalışmanın ilerleyen kısmında Çorum ilinin detaylarında da görüleceği üzere son yerel seçimlerde kadın vekil çıkarmayan illerden olmuştur. Bu durum Çorum ili ve diğer tüm şehirler için aşılması ve üzerine çalışılması gereken konulardandır. Kadın vekil ya da yerel yönetim düzeyinde yöneticisi olmayan illerdeki kadınların seslerini duyurmak gerekmektedir. Bu duruma dikkat çekmek ve 14 Mayıs 2023 seçimlerinde kadına gereken önemin ve önceliğin verilmesi amacıyla KA-DER tarafından "Siyasi Partilere Açık Çağrı" başlıklı yazı kaleme alınmıştır (ka-der.org.tr). Yazıda yer alan detaylara göre,

"IPU verilerine göre, ne yazık ki 2022'de dünya parlamentolarında kadın temsiline 186 ülke arasında 132. sırada yer alıyoruz. (2021'de ise 186 ülke arasında 130. sırada yer alıyorduk.)" şeklinde ifade edilen duruma göre kadın temsiline geriye gitmekteyiz. Bu duruma siyasi parti yöneticilerinin dur demesi gerektiğinin altı çizilmiş, farkındalığın artması gerektiği vurgulanmıştır.

2. Çorum İlinin Tarihsel Geçmişi ve Genel Özellikleri

Çorum ili, M.Ö'lere uzanan bir geçmişe sahiptir. Eski Tunç Çağı'nda (M.Ö. 3000-2000) bölgede Hattiler yaşamıştır. Bu döneme ait buluntular; altın, gümüş ve tunç eserler Çorum Alacahöyük'te o dönemin yöneticilerine ait olduğu varsayılan gösterişli mezarlarda bulunmuştur. Hali hazırda müzelerde sergilenen eserler, Çorum ilinin geçmişine ışık tutmaktadır. M.Ö 1900'ler de Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ise bu bölge de Asurlu tüccarların ticaret kolonisi kurulmuş böylece zengin bir merkez haline gelmiştir. M.Ö 1600'lerde ise Hattuşa, Hitit Devleti'nin başkenti olmuştur. Batı Anadolu sahillerinden Suriye içlerine kadar geniş alana hüküm süren Hitit İmparatorluğu, ticaret yollarının kaybedilmesiyle birlikte başlayan sürecin sonunda çökmüştür (corum.bel.tr).

Bizans Döneminde de Çorum bölgesinde yaşam olduğunu kanıtlayan yerleşim izlerine rastlanmıştır. Selçuklu döneminde ise Melik Ahmet Gazi, o zamanki adı Nikonya olan Çorum sancağını Bizans'tan almıştır. Danişment Beyliği zamanında ise, Sivas'a bağlı olan Çorum, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkleri bir araya getirmeye uğraşan Çelebi Mehmet'in oğlu II. Murat'ı Amasya valisi yaptığı dönem ise, Amasya'ya bağlı bir sancak olmuştur (corum.bel.tr).

Çorum, Cumhuriyet Dönemi ile 20 Nisan 1924 yılında ilk kez kent statüsüne alınmıştır. Batısında Çankırı, güneybatısında Kırıkkale, güneyinde Yozgat, doğusunda Amasya, kuzeyinde Sinop, kuzeybatısında Kastamonu illeri yer almaktadır. Karadeniz Bölgesi'nden İç Anadolu Bölgesi'ne açılan bir kapı görevi görmektedir. Çorum Ankara'ya 241 km, Samsun'a 167 km, İstanbul'a ise 627 km mesafededir. Konumu itibarıyla, komşu olduğu Karadeniz Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesini iklim

özelliklerine benzer iklime sahiptir. Yaklaşık 12.820 km² yüzölçümüne ve 524.130 (tuik.gov.tr) kişi nüfusa sahiptir.

Tarih öncesi kalıntıları ve coğrafi olarak yol güzergâhlarının üzerinde bulunması açısından hem turistik hem de ticari açısından önemli bir şehirdir. Mısır medeniyeti kadar eski bir medeniyet olan Hitit Devleti'nin ilk başkenti olan Hattuşa, Çorum il sınırları içerisinde yer alan ve UNESCO Kültür Miras listesine giren sayılı değerlerimizden olmuştur. Hititlerle Mısırlılar arasında yapılan Kadeş Antlaşması metin tabletleri Boğazköy'de bulunmuştur. Hem Çorum ilinin tanıtımı ve turistik gelir açısından, hem de kültürel katkı açısından önem taşıyan bu kalıntıların bulunması ise Mustafa Kemal Atatürk'ün verdiği emirle başlayan kazılar sayesinde bulunması da ayrıca önem taşımaktadır (corum.bel.tr).

1960'tan günümüze kadar olan Belediye başkanları listesinde bir tane bile kadın bulunmayan Çorum ilinde şimdiki Belediye Başkanı ve yardımcıları da kadın değildir. Şehrin sosyolojik durumu ve genel kabullerinden dolayı kadın siyaset sahnesinde yer alamamıştır. Bu çalışmada, Çorum ilindeki 2009 ve 2014 seçimlerine kadın adayların yetersiz katılım durumunun (Başçı, 2015), 2015-2019 genel seçimleri ve 2018 yerel seçimlerindeki kadının katılım durumu değerlendirilmiştir.

2.1.Genel Seçimler

2.1.1.2015 Genel Seçimleri

Başçı'nın çalışmasında 2009 ve 2014 yerel seçimlerinin sonuçlarını kıyaslama yapılmış ve kadın adayların ne kadar geri planda kaldığının altı çizilmiştir. Gelecekteki seçimlerde kadın adaylarının ve seçimi kazananların artması beklenmiş, bir nevi temenni edilmiştir. Ancak 2015, 2018 ve 2023 genel seçimlerinde ve 2019 mahalli seçimlerdeki kadın adayların sayıları gösteriyor ki herhangi bir ilerleme söz konusu olmamıştır (Başçı, 2015).

Tablo 1'de görüldüğü üzere, 2015 genel seçimlerinde Çorum'da milletvekili aday listesinde bir partiden 4 adaydan en fazla 2 aday kadın olabilmıştır. Bazı partilerde kadın aday hiç gösterilmemiştir. Toplam 64 adaydan 14'ü kadındır. Oran olarak değerlendirildiğinde, toplam adayların 1/4'ü (%21.8) kadın olarak gösterilmiştir.

Tablo.1. 2015 Genel Seçimleri Çorum İli Milletvekili Aday Listesi

2015 Genel Seçimleri Çorum İli Milletvekili Aday Listesi		
Parti Adı	Toplam Aday Sayısı	Kadın Aday Sayısı
Millet Partisi	4	1
Vatan Partisi	4	1
Cumhuriyet Halk Partisi	4	0

Demokrat Parti	4	1
Milliyetçi Hareket Partisi	4	1
Hak ve Özgürlükler Partisi	4	0
Saadet Partisi	4	0
Demokrat Sol Parti	4	0
Halkın Kurtuluş Partisi	4	2
Liberal Demokrat Parti	4	2
Halkların Demokrat Partisi	4	2
Bağımsız Türkiye Partisi	4	0
Büyük Birlik Partisi	4	0
Adalet ve Kalkınma Partisi	4	1
Komünist Parti	4	1
Doğru Yol Partisi	4	2
Toplam	64	14

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1Kasim2015/2015MVESGeciciAdayListesi.pdf>

Tablo 1’de 1/4 oranında aday gösterilen kadın adayların genel seçimler sonucu seçilme durumları ise Tablo 2’de gösterilmiştir. Tablo 2’de de görüldüğü üzere toplam 4 milletvekilinin 3’ü AKP’den 1’i ise MHP’den seçilmiştir. Bu 4 vekilden ise yalnızca biri kadındır. Aday gösterilme sürecinde geri planda kalan kadın varlığı, seçim sonuçlarında da görüldüğü üzere aynı şekilde geri planda kalmıştır.

Tablo.2. 2015 Genel Seçim Çorum İli Milletvekili Sonuçları

2015 Genel Seçim Çorum İli Milletvekili Sonuçları			
Milletvekili Çıkaran Parti	Seçilen Toplam Milletvekili Sayısı	Seçilen Kadın Milletvekili Sayısı	

Adalet ve Kalkınma Partisi	3	1
Milliyetçi Hareket Partisi	1	0
Toplam	4	1

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413>

Tablo 3’de görüldüğü üzere 2015 genel seçimlerinde partilerde seçilen kadın-erkek vekil oranları oldukça dengesizdir. Toplam 550 milletvekilinin 81’i kadındır. Adalet ve Kalkınma Partisi’nde toplam 317 vekilin 34’ü kadın, Cumhuriyet Partisinin toplam 134 vekilinin 21’i kadın, Halkların Demokratik Partisinin toplam 59 vekilin 23’ü kadın, Milliyetçi Hareket Partisinin ise toplam 40 vekilinin 3’ünü kadın vekil oluşturmaktadır. Verilerden de anlaşıldığı üzere 550 milletvekilin olduğu mecliste, toplumun neredeyse yarısını oluşturan kadınlar %14,73’lük bir oranla temsil edilmektedir.

Tablo.3. 2015 Genel Seçimlerin Seçilen Milletvekillerin Partilerine Göre Cinsiyet Dağılımı

26. (1 Siyasi Partilerin Kazandıkları Toplam Milletvekillerinin Cinsiyet Dağılımı	Dönem	Milletvekili Kasım	Genel	Seçimi 2015)	
Parti Adı	Kadın	%Kadın	Erkek	%Erkek	Toplam
Adalet ve Kalkınma Partisi	34	10,73	283	89,27	317
Cumhuriyet Halk Partisi	21	15,67	113	84,33	134
Halkların Demokratik Partisi	23	38,98	36	61,02	59
Milliyetçi Hareket Partisi	3	7,5	37	92,5	40
Toplam	81	14,73	469	85,27	550

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/tr/2015-cumhurbaskani-ve-milletvekili-secimi/statistikleri/78032>

2.1.2. 2018 Genel Seçimleri

2017 yılından yapılan referandumla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçiş yapılmıştır. Bu sebeple 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan genel seçimlerde, bir önceki genel seçimlerden farklı olarak 600 milletvekili seçilmiştir. Artan milletvekili sayısına rağmen, nüfus odaklı milletvekili çıkarma sayısında (4) Çorum ili için bir değişiklik olmamıştır.

Tablo.4. 2018 Genel Seçimleri Çorum İli Milletvekili Aday Listesi

2018 Genel Seçimleri Çorum İli Milletvekili Aday Listesi		
Parti Adı	Aday Sayısı Toplam	Kadın Aday Sayısı
Vatan Partisi	4	0
Cumhuriyet Halk Partisi	4	0
Milliyetçi Hareket Partisi	4	0
Adalet ve Kalkınma Partisi	4	1
Toplam	16	1

Kaynak : <https://www.yenisafak.com/secim-2018/corum-milletvekili-aday-listeleri>

2015 ve 2018 genel seçimlerinde 4 milletvekili çıkaran Çorum'da 3 vekil Adalet ve Kalkınma Partisinden, 1 vekil ise Cumhuriyet Halk Partisinden seçilmiştir. 2015 seçiminin aksine kadın vekil seçilmemiştir.

Tablo.5. 2018 Genel Seçim Çorum İli Milletvekili Sonuçları

2018 Genel Seçim Çorum İli Milletvekili Sonuçları		
Milletvekili Çıkaran Parti	Seçilen Toplam Milletvekili	Seçilen Kadın Milletvekili Sayısı
Adalet ve Kalkınma Partisi	3	0
Cumhuriyet Halk Partisi	1	0
Toplam	4	0

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/Corum.pdf>

Tablo.6. 2018 Genel Seçimlerin Seçilen Milletvekillerin Partilerine Göre Cinsiyet Dağılımı

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/tr/2018-cumhurbaskani-ve-milletvekili>

27. Dönem Milletvekili Genel Seçimi					
-2018-					
Siyasi Partilerin Kazandıkları Toplam Milletvekillerinin Cinsiyet Dağılımı					
Parti Adı	Kadın	%Kadın	Erkek	%Erkek	Toplam
Adalet ve Kalkınma Partisi	53	17,97	242	82,03	295
Cumhuriyet Halk Partisi	18	12,33	128	87,67	146
Halkların Demokratik Partisi	26	38,81	41	61,19	67
İyi Parti	3	6,98	40	93,02	43
Milliyetçi Hareket Partisi	4	8,16	45	91,84	49
Toplam	104	17,33	496	82,66	600

secimi%CC%87statistikleri/78032

Tablo 6'da görüldüğü üzere yeni sistemle birlikte milletvekili sayısı 600'e yükselmiştir. Bir önceki seçimle benzer sıralamaya sahip partiler meclisi oluşturmuştur. Yalnızca İyi Parti meclise ilk kez girmiştir. Tek kadın genel başkana sahip olan parti, 3 kadın milletvekiliyle meclisteki kadın azınlığına destek olarak beklenenden az bir başlangıç yapmıştır.

Toplam 600 milletvekilinden oluşan meclise 104 kadın milletvekili seçilmiştir. 2015 seçimlerinde meclise 81 kadın vekil seçilmiş ve meclisin %14,73'ünü oluşturmuştur. 2018 seçimleriyle de toplam 104 kadın vekil seçilerek meclisin %17,33'ünü oluşturmuştur. Toplamda bir önceki seçime kıyasla kadın vekil sayısının artmasına karşın Çorum ili açısından kadın vekil seçilmemiş olması olumsuz bir durumdur.

2.1.3. 2023 Genel Seçimleri

14 Mayıs 2023 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimiyle birlikte 28. dönem milletvekilliği genel seçimi gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanının seçimi %50'yi geçen aday olmadığı için ikinci tura kalmıştır.

Tablo.7. 2023 Genel Seçimleri Çorum İli Milletvekili Aday Listesi

-28. Dönem Milletvekili Genel Seçimi-

-2023-		
2023 Genel Seçimleri Çorum İli Milletvekili Aday Listesi		
Parti Adı	Toplam Aday Sayısı	Kadın Aday Sayısı
Millet Partisi	4	0
Vatan Partisi	4	0
Cumhuriyet Halk Partisi	4	1
Türkiye Komünist Hareketi	4	2
Milliyetçi Hareket Partisi	4	0
Hak ve Özgürlükler Partisi	4	1
Sol Partisi	4	1
Genç Parti	4	1
Halkın Kurtuluş Partisi	4	1
Memleket Partisi	4	0
Yeniden Refah Partisi	4	0
Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi	4	1
Büyük Birlik Partisi	4	0
Adalet ve Kalkınma Partisi	4	0
Türkiye Komünist Partisi	4	0
Türkiye İşçi Partisi	4	2
Anavatan Partisi	4	0
Yenilik Partisi	4	2

Milli Yol Partisi	4	1
Adalet Partisi	4	0
Zafer Partisi	4	0
Toplam	84	13

Kaynak:<https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/14Mayis2023/2023CBMVMVKesinAdayListesi.pdf>

Tablo 7’de görüldüğü üzere 28.dönem milletvekilliği için toplam 21 partiden adaylar gösterilmiştir. Toplam 21 partiden 10 parti kadın aday çıkarmıştır. Sonuçta ise aday olarak çıkarılan 84 kişiden yalnızca 13’ü kadındır. Oran olarak bu sayı %15.4’e denk gelmektedir. Görüldüğü üzere Çorum ilinde kadın aday gösterme konusunda oran %20’nin altında kalmaktadır.

Tablo.8. 2023 Genel Seçim Çorum İli Milletvekili Sonuçları

2023 Genel Seçim Çorum İli Milletvekili Sonuçları		
Milletvekili Çıkaran Parti	Seçilen Toplam Milletvekili Sayısı	Seçilen Kadın Milletvekili Sayısı
Adalet ve Kalkınma Partisi	2	0
Cumhuriyet Halk Partisi	1	0
Milliyetçi Halk Partisi	1	0
Toplam	4	0

Kaynak:https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/14Mayis2023/KesinSecimSonuclari/ULKE_GENELI_TOPLAMI_MM24.pdf

Tablo 8’de görüldüğü üzere meclise Çorum ilinin temsili için, Adalet ve Kalkınma Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve Milliyetçi Halk Partisi’nden adaylar seçilmiştir. Ancak bu 3 partiden yalnızca birinde - Cumhuriyet Halk Partisi’nde- kadın aday gösterilmiştir. Ancak o adayda dahil olmak üzere kadın vekil adaylarından hiçbirisi seçilememiştir. Bu dönemde de mecliste Çorum adına milleti temsil edecek kadın vekil olmayacaktır.

2.2.Yerel Seçimler

2.2.1. 2019 Yerel Seçimler

31 Mart 2019 tarihinde yapılan yerel seçimlerde, il-ilçe belediye başkanları, il-ilçe genel meclis üyeleri ve muhtarlar seçilmiştir. 81 ilde yarışan giren belediye başkan adaylarından yalnızca 4 ilde (Gaziantep, Aydın, Siirt, Van) (www.ntv.com.tr) kadın belediye başkanı seçimleri kazanmıştır. Çorum da ise belediye başkanı olmak isteyen adaylar arasında bile kadın aday bulunmamıştır.

Tablo.9. 2019 Yerel Seçimlerde Çorum İl Genel Meclis Üyeliği Kadın Aday Listesi

2019 Yerel Seçimlerde Çorum İl Genel Meclis Üyeliği Kadın Aday Listesi		
İlçe	Aday Olunan Parti	Meslek
Bayat	Vatan Partisi	Ev Hanımı
Merkez	Saadet Partisi	Öğrenci
Merkez	Bağımsız Türkiye Partisi	Ev Hanımı
Merkez	Cumhuriyet Halk Partisi	Emekli
Merkez	Adalet ve Kalkınma Partisi	Avukat
Merkez	Adalet ve Kalkınma Partisi	İşçi
Merkez	Adalet ve Kalkınma Partisi	Eğitimci
İskilip	Vatan Partisi	Emekli
Osmancık	Bağımsız Türkiye Partisi	Ev Hanımı
Toplam Kadın Aday Sayısı	9	
Toplam Aday Sayısı	251	

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/2019ilGenelAdayListesi.pdf>

Tablo 9’da görüldüğü üzere Çorum ilinde belediye başkanlığına adaylık koyma konusunda çekimser davranan kadınlar il genel meclisine aday olma konusunda daha fazla istekli olarak nitelendirilebilirler. Farklı siyasi partilerden aday olunmalarının yanı sıra farklı eğitim seviyelerinden adayların olduğu görülmektedir.

Türkiye de kadının siyasette olması çeşitli toplumsal baskılara maruz kalırken, farklı meslek dallarından kadınların siyasette var olma çabası oldukça önemlidir. Neticede hali hazırda çalışan ve bir mesleği olan adayların siyasette var olma çabasıyla, ev hanımı olarak başvuran adayların çabası aynı değildir. Karşılaştıkları sorunlar ve önlerine çıkarılan engeller kısmen farklıdır.

Ancak tablo 9’da görüldüğü üzere toplam 251 adayın olduğu bir seçimde sadece 9 adayın kadın olması oldukça düşük bir sayıdır. Şehrin yarısını oluşturan kadınların şehri ilgilendiren kararların alındığı mecliste en az erkek adaylar kadar söz sahibi olmaları gerekirken adaylık aşamasında az sayıda olmalarıyla seçilme olasılıklarını da azaltmaktadırlar.

Tablo.10. 2019 Yerel Seçimler İl Genel Meclis Sonuçları

2019 Yerel Seçimler İl Genel Meclis Sonuçları		
Parti	İl Genel Meclisi Toplam Üye Sayısı	Kadın Üye Sayısı
Adalet ve Kalkınma Partisi	20	2
Cumhuriyet Halk Partisi	13	3
Milliyetçi Hareket Partisi	4	0
Toplam	37	5

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/2019ilGenel-SecimeKatilanSayi.pdf>

251 adayın olduğu il genel meclisi seçimlerinde toplam 37 üye seçilmiş ve bu üyelerin 5 tanesi kadındır. Seçime giren aday sayısı ve seçilen üye nazarında değerlendirildiğinde, oransal olarak 9 adaydan 5’nin seçilmiş olması yüksek bir orandır. Ancak total olarak bakıldığında 37 il genel meclis üyesinde 5 kadın üyenin olması düşük bir seviyededir.

Tablo.11. 2019 Yerel Seçimlerde İlçe Belediye Başkanlığı Kadın Adaylar

2019 Yerel Seçimlerde İlçe Belediye Başkanlığı Kadın Adaylar

İlçe	Aday Olunan Parti	Meslek
Boğazkale	Bağımsız Türkiye Partisi	Emekli
Kargı	Bağımsız Türkiye Partisi	İşçi
Mecitözü	Bağımsız Türkiye Partisi	Ev hanımı
Osmançık	Vatan Partisi	İşsiz
Toplam Kadın Aday Sayısı	4	
Toplam Aday Sayısı	80	

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/2019ilceBelediyeBsk-AdayListesi.pdf>

Çorum'da belediye başkanı adayı olarak kadınlar bulunmasa da, ilçe belediye başkanlığına adaylıklarını koymuşlardır. Toplam 14 ilçesi olmasına karşın yalnız 4 ilçede kadın aday görülmektedir. Tablo 11'de görüldüğü üzere 14 ilçede toplam 80 adayın içinde yalnızca 4 aday kadındır. Bu durum, seçilme ihtimalini, kadınların siyasetin içinde var olabilesini azaltmaktadır.

Tablo.12. 2019 Yerel Seçimler İlçe Meclis Üye Sonuçları

2019 Yerel Seçimler İlçe Meclis Üye Sonuçları		
İlçe	Toplam Üye Sayısı	Kadın Üye Sayısı
Alaca	11	2
Bayat	9	0
Boğazkale	10	0
Dodurga	9	0
İskilip	11	1

Kargı	9	2
Laçın	9	0
Mecitözü	9	0
Oğuzlar	9	1
Ortaköy	11	1
Osmancık	15	2
Sungurlu	16	0
Uğurludağ	10	0
Toplam	138	9

Kaynak:<https://www.corum.bel.tr/https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/2019ilceBelediyeMeclis-AdayListesi.pdf>

İl genel meclisindeki kadın üye sayısının azlığı, ilçe meclis üye sayısında da kendini göstermektedir. Toplam 138 üyeden yalnızca 9 tanesi kadındır. Bu oldukça düşük bir oranı oluşturmaktadır. 7 ilçede kadın meclis üyesi hiç yoktur. 3 ilçede yalnızca 1 üyeden ibaret iken, 3 ilçede de 2 üye bulunmaktadır.

3. Çorumda Yerel Yönetimde Kadının Güncel Varlığı

Merkez ilçe belediyesi de dahil olmak üzere toplam 14 ilçesi bulunan Çorum ilinde kadın belediye başkanı yoktur. 2 ilçede bulunan 2 belde de belediye başkanı da yine erkektir. 2019 mahalli seçimlerde belde belediyesi başkanlığına 7 aday çıkmıştır ancak içlerinde kadın aday çıkmamıştır. 12 ilçenin kaymakamı erkek iken, Bayat ve Boğazkale ilçelerinin kaymakamı kadındır.

Çorum Belediyesinde hali hazırda 7 başkan yardımcısı vardır. Ancak hepsi erkektir, kadın yardımcı bulunmamaktadır. Belediyeye bağlı bulunan 30 adet müdürlükten yalnızca 3 müdürlük kadın yöneticinin sorumluluğundadır. Bunlar:

*Destek Hizmet Müdürlüğü

*Hukuk İşleri Müdürlüğü

*Temizlik İşleri Müdürlüğü

Çorum Valisi ve 3 vali yardımcısı da erkektir. Valiliğe bağlı 13 birim müdürlüğü bulunmaktadır. Ancak bu müdürlüklerden yalnızca Açık Kapı Müdürlüğünde kadın yönetici bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere seçim usulüyle göreve gelen yöneticilerdeki kadın varlığının az olmasına ek olarak atama usulü ile gelen yöneticiliklerde de kadınlar geri planda kalmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak, insanların sorunlarına en yakın kamu kurumları, beledi hizmetleri sunan yerel yönetimlerdir. Bu sebeple insana dair tüm hizmetleri devlet adına yerine getirmesi gereken birimlere her açıdan çok iş düşmektedir. Bu sebeple kadın ve erkek temsiline eşit olması hizmetlerin yerinde ve doğru yapılabilmesi adına oldukça önemlidir. Ancak ne yazık ki ülkemizde siyasetteki kadın olgusunun silik olması, temsiline yeterince yapılmaması süre gelen bir sorundur. Yakın zamanda yayınlanan KA-DER raporunda Cumhuriyet tarihi boyunca hiç kadın vekil çıkarmayan 20 ilimizin olması bile bu durumun fazlasıyla eski bir sorun olduğunu gözler önüne sermiştir. Çorum ili ise bahsi geçen 20 ilin içinde adı geçmeyen illerimizdendir. Ancak son üç genel ve son bir yerel seçim sonuçlarının incelendiği bu çalışma göstermektedir ki yerel ve genel siyasetteki kadın varlığı çok düşük düzeydedir. Bu durumu değiştirmek ve farkındalık oluşturmak kolay olmamakla birlikte herkese sorumluluk düşmektedir. İlk olarak aile de başlaması gereken sorumluluk, kız ve erkek çocuklarına yönelik eşit ve tarafsız eğitimin verilmesi, hayata eşit katılımlarını desteklemek ve cinsiyet farketmeksizin kendi hayatlarıyla ilgili söz söyleme hakkının kendilerinde olduğu bilincinin aşılmasıyla ilk adım atılabilir. Partilere ve yöneticilerine yönelik farkındalık oluşturma çabası, bu ilk adımların sağlam atılmasıyla nihai sonucuna ulaşıp kadın varlığı artırılabilir.

Kaynaklar

- (2023). *20 İlde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi ve Çalıştay Raporu*. KA-DER .
- Alkan, A. (2000). Yerel Politikada Kadın. *Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi*.
- Alkan, A. (2004, Mart). Yerel Siyaset Kadınlar İçin Neden Önemli? *Birikim*(179).
- Alkoç, P. D. (2019, Aralık). Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi. *Yerel Yönetimlerde Kadının Temsili: 2009-2014 yerel Seçimlerinin İncelenmesi*.
- Başçı, G. (2015). Yerel Yönetim Seçimlerinde Kadın Seçmen ve Temsilcilik: Çorum İli Örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 273-299.
- Çağlar, N. (2011). Kadının Siyasal Yaşama Katılımı ve Kota Uygulamaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C.3(S.4), s.56-79.
- Esen, A. T., & Memişoğlu, O. (2007). Siyasetin Cinsiyeti. Türkiye Ekonomi Politikaları. *Araştırma Vakfı Yayınları*(231). <http://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/231> adresinden alındı
- Geys, B., & Sorensen, R. J. (2019). The impact of women above the political glass ceiling: Evidence from a Norwegian executive gender quota reform. *Electoral Studies* 60, 102050, 1-10.
- Gül, S. S. (2007, Eylül-Aralık). Seçimin Galibi Kim? Bıyıklı Kadınlar mı Yoksa Eril Siyaset mi? *Toplum ve Demokrasi*(1), 1-26.
- Kapani, M. (2006). *Politika Bilimine Giriş*. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Kaypak, Ş. (2017). Kadın Dostu Kentler ve Kent Konseyi İlişkileri. *Sakarya Üniversitesi Yayını*, s.363-380.
- Kılıç, Z. (2000). *Eşitlik İçin Kota Politikaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma Merkezi.
- Kışlalı, A. T. (2006). *Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. Ankara: İmge Yayınları.

- Lippmann, Q. (2022). Gender and lawmaking in times of quotas. *Journal of Public Economics* 207, 104610, 1-17.
- Negiz, N. (2008). Türkiye'de Yerel Siyasette Kadının Konumu: Siyasetçi Kadınlar Gözüyle Eleştirel Bir Değerlendirme. *Yerel Siyaset* (s. 213-280). içinde İstanbul: Okutan Yayıncılık.
- O'Brien, D. Z., & Rickne, J. (2014). Gender Quotas and Women's Political Leadership. *Research Institute of Industrial Economics, IFN Working Paper* (1043), 1-39.
- Paxton, P., Matthew, M. M., & A.Painter. (2010). Growth in women's political representation: A longitudinal exploration of democracy, electoral system and gender quotas. *European Journal of Political Research*(49), 25-52.
- Sanjaume-Calvet, M., Vallb'e, J.-J., & Mu'noz-Puig, M. (2023). Can women take the floor in parliament? Evidence from the Spanish lower chamber. *Women's Studies International Forum* 97, 102694, 1-11.
- Sitembölükbaşı, Ş. (2007). Kadınların Siyasal Hayata Etkin Katılımının Bir Aracı Olarak Seçimlerde KOTA Uygulamaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 12(1).
- Şolt, H. B. (2018). Toplumsal Cinsiyet Yönüyle Kadın Kentlilerin Hakları Ve Kentsel Hizmetler. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*(6), 358-371.
- Tokman, L., & Kendirci, S. (2006). *Yerel Yönetimlere İlişkin Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Kadınlara Yer Açmak*. Ankara: KA-DER Yalçın Matbaacılık.
- Türel, N., & Çağlar, N. (2010). Yerel Yönetimde Kadın Temsili - Isparta İli Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2(S.1), 16-40.
- Yaylı, H., & Eroğlu, G. (2015, July). Yerel Katılım Bağlamında Türkiye'de Kadın Temsili . *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*(Special Issue 3), ISSN : 2148-1148.

Online Kaynaklar

- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-SonucLari-2022-49685>(10.04.2023)
- <https://ka-der.org.tr/ka-derin-siyasi-partilere-acik-cagrisi/> (16.04.2023)
- <https://www.corum.bel.tr/corum/corum-tarihcesi> (16.04.2023)
- <https://www.ntv.com.tr/2019-yerel-secim/81-ilde-sadece-4-kadin-aday-belediye-baskani-oldu.2-8N0bddwEO2MZu9E8yKAA#> (16.04.2023)
- <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2019MahalliIdareler/2019ilGenel-AdayListesi.pdf> (20.04.2023)

2000'den Günümüze Türkçe Nitel Yöntem Kitapları: Tespitler ve Değerlendirmeler

Recai COŞKUN²⁸⁰

Özet

Bu çalışma 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de sayıları hızla artmaya başlayan nitel araştırma yöntemleri ders kitaplarında görülen sorunları belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma nitel araştırma mantığı ve belge çözümleme deseni ile yürütülmüştür. Çalışmanın bulgularından ilki, incelenen kitaplarda ortak bir sorun olarak nitelin dayandığı bilim mantığının ele alınışında bilgi eksikliği, kavramsal karmaşa ve yanlışlar olduğudur. İkincisi, kitapların tasarımlarının birbirlerinden oldukça farklılık gösterdiğidir. Üçüncüsü, yazarların kavramsal tutarlılık konusunda yeterince özenli davranmayıp, niteli açıklamak için nicel dile ve kavramlara başvurdıklarıdır. Dördüncüsü, kitaplarda eleştirelilik olmadığı için örneğin bir yandan 'genelleme kaygısı gütmeyiz' denilirken öte yandan nitel araştırmaların kalite göstergesi olarak içsel ve dışsal geçerliliğin aranması gibi çelişik durumların varlığıdır. Sonuncusu, kitapların kısmen ehil olmayanlarca yazılmaları, kısmen de yeterince emek ve özen gösterilmediği için çok sayıda yanlış ve çelişik bilgiyi yeniden üretmeleridir. Ayrıca, ülkede gerçek anlamda kitap eleştirisi eksikliği başta olmak üzere birçok nedenden ötürü Türk akademik ikliminin kitap yazımını en kolay bilimsel etkinlik haline getirdiği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yorumlamacılık, Nitel Yöntem, Nitel Araştırma, Ders Kitabı, Nitel Araştırma Yöntemleri

Abstract

This study aims to identify the problems observed in textbooks on qualitative research methods in Turkey, the number of which has increased rapidly since the early 2000s. The study was conducted using a qualitative research logic and document analysis design. The first finding of the study is that lack of knowledge, conceptual confusion, and inaccuracies in the treatment of scientific logic underlying qualitative research are common problems in the textbooks examined. Second, the design of the books differs significantly. Third, it is observed that authors do not pay enough attention to conceptual consistency and resort to quantitative language and concepts to explain qualitative aspects. Fourth, due to the lack of criticism in the books, contradictory situations are not questioned, such as the search for internal and external validity as an indicator of quality for qualitative research on one side, while it is said that qualitative research does not aim at generalization on the other. Finally, it is evaluated that some of the books are written by authors who are not competent enough in the field, and some of them, due to lack of sufficient effort and care, reproduce a large amount of incorrect and contradictory information. For various reasons, including the lack of genuine book criticism in the country, it is concluded that the academic climate in Turkey has made writing books the easiest scholarly activity.

Key Words: Keywords: Interpretivism, Qualitative Method, Qualitative Research, Textbooks, Qualitative Research Methods

²⁸⁰ İzmir Bakırçay Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fethiye İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, recai.cosun@bakircay.edu.tr; recaicoskun@mu.edu.tr

1. Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'dan sorunlu bir bilim ve düşünce geleneği devralmıştır. Taklit, nakil, şaşkınlık ve arayışlarla dolu son dönem Osmanlı aydınları arasında Ziya Gökalp, Mehmet İzzet ve Mustafa Şekip gibi az sayıda düşünür özgün çalışmalar yürütme derdindeydi (Fındıkoğlu, 1938). Bu arkaplan üzerinde inşa edilmeye çalışılan Cumhuriyet dönemi bilim hayatı dilde (TDK), alfabede, kültürde (TTK) ve yükseköğretimde (Üniversite) bir dizi yeniliğe girişti. Bu girişimlerin tutarlılık ve bütünlük sergilediklerini söylemek güçtür (Coşkun, 2023). 1930-1950 arasında kurumsallaşma arayışlarının yanında Fransız ekolünden Alman ekolüne geçişin getirdiği bazı değişiklikler de göze çarpmaktadır. 1950'lerde ise Alman ekolünün terk edilip ABD ekolüne geçilmiştir. Bu süreçte hem bilim mantığı hem de kurumsal yapılanma bakımından ABD modeli örnek alınmıştır. Bu süreçte öncelikle ODTÜ'de ilerleyen yıllarda başka bir çok üniversite ve bölümde eğitim dili İngilizce olmuştur. Yine Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün (TODAİE) kurulması da bu dönemin önemli gelişmelerindendir²⁸¹.

Önceleri ağırlıklı olarak çeviri kitaplarla beslenen yüksek öğretimde 1960'lardan itibaren yerli ders kitaplarının sayısında artış olmuştur. Togan'ın 'Tarihte Usul' (1952) kitabı dışında yöntemle ilgili ilk yerli kitaplar da bu dönemde yazılmıştır. 1970'lerde yerli ders kitapları sayısal olarak ve içerik bakımından önemli bir sıçrama göstermiştir. Bir yandan sosyal bilimlerin farklı disiplinlerine özgü yöntem kitapları yayınlanırken öte yandan İİBF'lerin artmasıyla birlikte istatistik ağırlıklı yöntem kitapları basılmaya başlanmıştır (Coşkun, 2023). Bu dönemde üniversiteler ODTÜ merkezli öğrenci hareketlerinin diğer üniversitelere sıçraması ile birlikte gerilimi yüksek, içeriği sıkı ideolojik tartışmaların üslupları haline gelmiştir. 1980 askeri darbesi sonrasında öğrenci olayları son buldu ve üniversiteler yönetim bakımından özerklikten merkeziliğe doğru kaydılar. 1982'de çatı bir yükseköğretim kurumu olarak YÖK kurulunca ABD modelimin pekişmesinin önü de açılmış oldu. Bu dönemden itibaren yöntem konusu giderek tarih ve sosyoloji merkezli olmaktan çıkarak eğitim başta diğer sosyal bilim disiplinlerinde de yaygınlık kazanmıştır. Ancak ilkin betimleme, ardından istatistik, sonrasında da anket ağırlıklı olan yöntem ders kitaplarının tamamı nicel mantıkla yazılmıştır (Coşkun, 2023). Karma (Geray, 1999) veya nitel yöntem (Yıldırım ve Şimşek, 1999) ilişkin yazılacak ilk yerli kitaplar için 1999 dönüm noktasıdır. 2000'li yılların başlarında ise hem bilgisayar yazılımına dayalı yöntem kitaplarında (örneğin Altunışık vd., 2001) hem de nitel yöntem kitap sayılarında büyük bir artış görülmüştür. Ancak bu kitapların niteliklerine ilişkin çalışma yok denecek kadar azdır (Coşkun, 2022). Bu saptamadan hareketle, bu çalışma yaklaşık son 25 yıllık bir arkaplana sahip yerli nitel araştırma yöntemleri ders kitaplarının niteliklerine ve alanda gözlenen sorunların oluşmasında ders kitaplarının rolüne ilişkin bazı değerlendirmeler yapmak amacını taşımaktadır.

1. 2000'den Günümüze Nitel Yöntem Kitaplarının Görünümü

2000'li yılların ilk ve ikinci on yılları araştırma yöntemleri alanında nicelik ve nitelik anlamında bir atılım dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde gözlenen gelişmelerden birincisi, kişisel bilgisayarlara erişim olanağı arttığı ve ülkenin internet altyapısı hızla geliştiği için yazılım destekli ders kitaplarında (örneğin Altunışık vd., 2001; Baş ve Akturan, 2013; İslamoğlu, 2009; Kabakçı-Yurdakul,

²⁸¹ 1950'lerde ABD fonlarıyla kurulan TODAİE ve ODTÜ'nün adlarında küresel emperyal tasarımın coğrafi bir tanımlaması olarak 'Orta Doğu' ifadesinin yer alması, ABD'nin Türkiye'yi siyasal olarak nasıl konumlandırmaya çalıştığına da işaret ediyor olsa gerektir. Özellikle 1960'larda ve 1970'lerde Türkiye'de 'devrimci' ve 'anti emperyal' başkaldırının kalesi olarak nitelendirilen ODTÜ'lü öğrenci önderlerinin üniversitelerinin ABD tarafından fonlanmasına, İngilizce eğitime ve 'Orta Doğu' adlandırmasına itiraz etmeyişleri; sonrasında milliyetçi camianın bir gazetesine 'Ortadoğu' adını vermesi; Necip Fazıl'ın ise 'Büyük Doğu' akımını başlatması, üzerinde akademik çalışma yapılabilecek ilginç bir konu olarak göze çarpmaktadır.

2016; Kuş, 2009; Tekin, 2007; Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2011) görülen hızlı artıştır. İlk evrede başta SPSS olmak üzere SAS, Minitab, STATA gibi istatistiksel ve ekonometrik çözümleme yazılımları, ardından da Atlas.ti, Nvivo, MAXQDA gibi nitel kodlama ve çözümleme yazılımları yaygınlaşmıştır. Bu yazılımların bilimsel etkinlikler üzerindeki etkileri henüz yeterince araştırılmış değildir.

İkincisi, lisans programlarında araştırma yöntemleri dersi zorunlu yahut seçimlik olarak daha geniş yer bulmuştur. Bunun nedeni ilkin akademisyenlerin lisans ve lisansüstü müfredata araştırma yöntemleri ile ilgili ders koydurması ardından da YÖK'ün lisansüstü programlarda yöntem dersini zorunlu kılmasıdır. Bunun olumsuz bir sonucu hızla artan sayıdaki yöntem derslerini verecek öğretim elemanı bulunmadığından derslerin çıktılarında ve yazılan yerli tez ve kitaplarda beklenen kalite sıçraması gerçekleşmemiştir.

Üçüncüsü, yönetime ilişkin farkındalığın artmasına bağlı olarak bu kapsamdaki çalışmalar bilimsel etkinliklerde daha geniş yer edinmiştir. Örneğin, 9. Düzenlenen Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, 21. Düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi düzenleyicileri bu etkinliklerine 'yöntem çalıştay' eklemişlerdir. Aynı şekilde 14.sü düzenlenen Örgüt Kuramı Sempozyumu da özellikle nitel yöntemle araştırma tasarlama ve yürütme konusunda pratik kaygıları öne çıkaran tartışma ve eğitim programları içermektedir. Gerçi, 2023 yılında 31.si düzenlenen Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi bünyesinde yöntem ile ilgili herhangi bir oturuma yer verilmemektedir. Yine de burada yer alan bildirileri yöntem bakımından sorgulayan çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır (Özen, 2001; Döven ve Coşkun, 2005). Bunların dışında 2022 yılında 2.si düzenlenen Nitel Araştırmalar Çalıştay'ı ve bir çok üniversite ve enstitü tarafından düzenlenen yöntem çalıştayları ile kimi dergilerin yöntem ile ilgili özel sayıları, bu alana ilginin arttığını göstermektedir. Ancak bu tartışmaların 'bilim felsefesi' ayağının oldukça zayıf olduğunu, bu konuya yüzeysel (gerçekçilik-nominalizm; pozitivist-hermenötik; nesnel-öznel, nicel-nitel gibi) ikiliklerin ötesinde daha derinlemesine yaklaşan akademisyenlerin oldukça az olduğunu da söylemek gerekir.

Dördüncüsü, özellikle 2010'lu yıllardan itibaren telif ve çeviri nitel yöntem kitaplarında büyük bir artış görülmektedir. Telif kitaplara örnek olarak Baş ve Akturan (2013), Bal, (2016), Sart (2018), Sığı (2018), Güçlü (2019) verilebilir. Bunların yanında uluslararası bilinirliği olan çeviri kitaplar da yayınlanmıştır (örneğin Duverger, 2014; Merriam ve Bass, 2015; Creswell, 2016; Punch 2005; Berg ve Luna, 2019). Bu evrede genel yöntem kitaplarının yanında belli bir desene veya araştırmanın belli bir aşamasına (örneğin Huberman ve Miles, 2017, nitel veri analizi; Silverman, 2018, veri yorumlama) odaklanan kitapların da arttığı görülmektedir. Özellikle nitel araştırmaların önemli bir çözümleme tekniği olarak içerik analizine ilişkin kitaplar da yaygınlaşmıştır (nicel içerik analizine Gökçe, 2006; nitel içerik analizine Bilgin, 2006 örnek verilebilir. Duverger (2014) ise hem nicel hem nitel içerik analizini ele almaktadır). Son birkaç yıldır alandaki akademik ilginin gelişimini belli çözümlemeler ve görseller ile ortaya koyan bibliyometrik çözümleme kitaplarının yazıldığı görülmektedir (örneğin Öztürk ve Gürler, 2022).

Beşincisi, dünyada ve ülkede disiplinlerin çeşitlenmesi ve olgunlaşmasına bağlı olarak disiplinlere özgü yöntem kitapları da artmıştır [örneğin, Pazarlama (Yükselen, 2000), İktisat (Yıldız ve Özen, 2001; Parasız vd., 2015), Sosyoloji ve Antropoloji (Kümbetoğlu, 2005), Yönetim (Özdemir, 2008), Muhasebe (Elitaş, 2011), Tarih (Ari, 2011; Alşan ve Akın, 2019), İletişim (Güllüoğlu, 2012), Beşeri Coğrafya (Özgen, 2017; Yengin, 2017), İslami İlimler (Ardoğan, 2018), Eğitim (Şen ve Yıldırım, 2019), Psikoloji (Gençöz, 2023), Spor, (Jones, 2023)].

Altıncısı, bu dönemde kitap adları giderek birbirlerine yakınlaşmıştır. Oysa nicel alanda yazılan kitaplar hem ad hem içerik hem de bilimsel araştırmadan anladıkları bakımından büyük çeşitlilik

göstermektedir (Coşkun, 2023)²⁸². Buna karşılık nitel yöntem yahut nitel araştırma deyimleri üzerinde neredeyse mutabakat sağlanmıştır. Bunlarda farklı olarak Kümbetoğlu (2005) ve Erdoğan (2012) İngilizce ‘qualitative’ teriminin birebir karşılığı olarak ‘niteliksel’ deyimini benimsemektedir. Geray (2006) ise bölüm başlıklarında ve genel olarak nitel araştırma derken alt başlıklarda ve kimi metinlerde niteliksel demeyi tercih etmiştir.

Yedincisi, ikili (Nicel ve Nitel) ve Karma Yöntem kitapları yazılmıştır. Yazın incelemesinde belirlendiği kadarıyla ilk telif nicel-nitel yöntem kitabını Geray (1999) yazmıştır. Altunışık vd. (2001) nicel yönü ağır basan niteli de içeren bir başka kitaptır. Kuş (2003) da kitabında güçlü bir ‘nitel ve nicel araştırma teknikleri’ vurgusu yapmıştır. Yalnız ‘teknik’ dedikten sonra ‘teknğin’ ontolojik, epistemolojik ve metodolojik dayanaklarını tartışmak ne denli doğrudur? Bunlar tekniğin değil yöntembilimin ve bilim felsefesinin konularıdır. Yine Erdoğan, (2012), Karagöz, (2018), Aslan (2019) ve Kanadlı, (2019) telif; Punch (2005) ise çeviri nicel-nitel yöntem kitaplarına örnektir. Nice ve nitel yöntem değil de salt karma mantıkla yazılmış kitap örneği olarak Creswell (2017) görülmektedir. Burada vurgulamak gerekir ki “karma yöntem” nicel ve nitelin birlikte ele alınması değil; bunlardan bağımsız olarak ve bütünsel bir araştırma örüntüsü biçiminde düşünülmelidir.

Sekizincisi, bu dönemde kitapların içeriği önceki dönemlere nazaran dizgeselleştirilmiş olsa da arada yine ‘Araştırma ve Yazma Metodolojisi’ (Al, 2005), ‘50 Soruda Tez Yazma Kılavuzu’ (Yıldız ve Özen, 2001) ‘Okumayı, Yazmayı, Öğretmeyi, Öğrenmeyi, Bilmeyi ve Araştırmayı Biliyor Muyuz? Yöntembilim’ (Kartal, 2015) gibi adı ve kimi durumlarda içeriği bakımından alanın geldiği düzeyi yansıtmayan eserlerin yanında tipik bir ‘el kitabı’ için ‘Bilimsel Çalışmalarda Yeni Teknikler’ (Ertuğrul, 2003) gibi başlık benimseyenler de vardır. Coşkun (2023) bilimsel araştırma kitaplarının adlandırılmasında Cumhuriyet’in kuruluşundan 1950'lere kadar olan dönemde “tetkik, usul, metodoloji” gibi kavramların öne çıktığını; 1960-1980 arsında daha çok “araştırma el kitabı”, “araştırma teknikleri” adlarının benimsendiğini; 1970'lerde “yöntem” kullananlar olduğunu; 1980'lerden itibaren başlığında “yöntem” olan kitapların giderek arttığını saptamıştır. 2000'lerde ise ‘yöntem’ terimi üzerinde mutabakat sağlanmış gibidir. Ancak yine de arada teknik (Akpolat, 2010; Kuş, 2012; Şimşek, 2017) veya “yöntemleri ve teknikleri (Öz, 2015; Kaya ve Şahin, 2013; Arslan, 2017) demeyi uygun görenlere rastlanmaktadır.

Sonuncusu, daha önceleri Yıldırım (1979) etrafında biçimlenen yerli bilim felsefesi kitabına 2000'lerde Özlem (2003), Güzel (2014) ve Sönmez (2013) tarafından yazılanlar da eklendi. Çeviri eserlerden Keat ve Urry (1994), Losee (2008), Rosenberg (2015), Sayer (2017), Weber (2017), Benton ve Craib (2018), Moses ve Knutsen (2020), göze çarpmaktadır. Son olarak, bu dönemde hem nicel hem de nitel çalışmalarda yaşanan yöntem sorunlarına dikkat çeken çok sayıda bilimsel makale yayınlanmıştır (örneğin Coşkun, 2022; Yıldız, 2023).

2. Yöntem

Çalışma nitel yöntemle yürütülmüştür. Bu yönüyle incelenen olgunun işleyişine dair bilgi ve anlayışı zenginleştirmek amaçlanmıştır. Desen olarak belge çözümleme kullanılmıştır. Araştırmanın verisini kasti örnekleme seçilmiş nitel yöntem kitaplar oluşturmaktadır. Bunlar ‘yazılı metinler’ olarak birer belgedirler ve toplumsal araştırmalar için önemli veri kaynağıdır (Scott, 1990, s.34). Bir veri toplama, çözümleme ve çıkarım yapma süreci anlamında belge çözümleme deseni her tür belgenin toplumsal araştırmalarda nasıl kullanılması gerektiğine ilişkin bir çerçeve sunmaktadır (Ahmed, 2010; Bohnsack, 2014; Bowen, 2009; Coşkun, 2023). Bu desenin önerdiği biçimde, incelenen kitapların belli nitelikleri ortaya konacak; araştırma sorularına cevap olacak örüntü ve bilgilere ulaşıldıktan sonra bazı

²⁸² Son dönemlerde yazılan kitaplar arasında başlığı ve içeriği en farklı ve eklektik kitap ise Saruhan ve Özdemirci (2005) tarafından yazılan “Bilim, Felsefe ve Metodoloji: Araştırmada Yöntem Problemi (SPSS Uygulama)” eseridir. Kitap küçük parçalar halinde akla gelebilecek hemen her konuya dokunmaktadır.

çıkarımlarda ve önerilerde bulunulacaktır. Belge çözümleme nicel ve nitel olarak yürütülmekle birlikte (Ahmed, 2010; Duverger, 2014, s.160-170; Scott, 1990) bu çalışmada nitel çözümleme yapılacaktır.

Belge çözümlemenin doğasında bulunan öznelliğe karşın güvenvericiliği artırmak bakımından otantiklik, kredibilite, temsil edebilirlik ve anlam konularında araştırmacının özen göstermesi gerekir (Ahmed, 2010, s.3-5; Coşkun, 2023). Bu bağlamda şunlar yapılmıştır:

Otantiklik: Araştırma için kullanılan belgelerin özgünlüğünün, gerçekliğinin ve bütünselliğinin teminidir. Bu çalışmada incelenen kitaplar kamuya dolayısıyla ilgili herkesin erişimine açıktır. Alıntılar ve bulgular ilgililer tarafından denetlenebilir.

Kredibilite: Kaynağın yahut mesajın hata yahut anlam bozulmalarından arındırılmış olduğunun teminidir. Her anlam, yorum ve algı yüklü olduğundan öznellik içerir. Esas olan öznelliğin mantıksal tutarlılıktan yoksun olmamasıdır. Burada doğrudan alıntılar ve çıkarımlar yoluyla güven unsuru artırılmaya çalışılmıştır. Alıntılarda yahut çıkarımlarda anlam kaymasından yahut bozulmasından kaçınılmaya çalışılmıştır.

Temsil edebilirlik: Araştırmada belli belgelere diğerlerinden daha fazla önem vermek, bunlardan bazılarını öne çıkarmak gibi önyargılardan kaçınılması ve her belgenin çalışmada hak ettiği ölçüde temsil edilmesidir. Bu çalışmada içerik çeşitliliğini yansıtan kitaplar tercih edilmiştir. Her kitabın incelenmesinde benzeri özen gösterilmeye çalışılmıştır.

Anlamlandırma: Sunulan kanıt ile ortaya konan bulgu ve değerlendirmelerin bağlantılı, açık ve makul olduğunun teminidir. Bu çalışmada yapılan yorum ve değerlendirmeler için kitaplardan hangi bilgi ve ifadelerin kanıt olarak sunulduğu açıkça ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmaya konu edilen kitaplar farklı disiplinlerin temsili (antropoloji-sosyoloji, eğitim, işletme-iktisat) ölçütü gözetilerek kasti örnekleme tekniğiyle belirlenmiştir.

4. Bulgular

Alıntılama ve değerlendirmelerde incelenen eserlerin alttaki nitelikleri gözetilmiştir:

- a) Kitabın tasarımı
- b) Yazar (lar)ın alana ve alan diline hakimiyeti
- c) Kitabın katkısına ilişkin değerlendirme

Bu çerçevede incelenen kitaplar ile ilgili bulgular ve bu bulgulardan hareketle yapılan çıkarımlara aşağıda yer verilmiştir.

Çizelge 1: Yıldırım ve Şimşek'e İlişkin Değerlendirmeler

Tasarım: Alanın kurucu eserlerindendir, tasarımı genelde uygundur. Kapsam bakımından lisans ve lisansüstü araştırmacıların gereksinim duyabileceği tüm bilgileri içermektedir. Nitel desenler 3. bölümde ele alındıktan sonra bunlardan ‘durum çalışması’ (case study research-örnek olay araştırması karşılığı olarak bu adlandırmanın sorunlu olduğunu söylemek gerekir) 15. bölümde ve ‘eylem araştırması’ 16. Bölümde ayrıca ele alınmasının ve diğer desenler arasından bu ikisinin seçilmesinin gerekçesi anlaşılamamıştır. Belki her deseni daha kapsamlı biçimde ayrı bölümler halinde sunmak daha uygun olabilirdi. Kitabın tasarımında yadırganacak başka bir husus, 16. bölümde ‘karma yöntem’ araştırmalarına yer verilmesidir. Oysa kitabın bütün kurgusu nitel araştırma mantığı üzerine inşa edilmiştir.

Yazarların alana hakimiyetleri: Yazarların özellikle bilim felsefesine ilişkin tartışmaları sorunludur. Pozitivizm/akılcılık eşleştirmeleri buna bir örnektir. Tablo 1.1. s.32’de dillendirilen natüralizmin kabullerini (evrenin işleyişi mekaniktir, olgular arasında nedensellik ilişki kurulabilir nesnellik zorunludur) bizzat pozitivist ve hatta akılcı görüşün varsayımları olarak sunmak doğru değildir. Pozitivizm ile akılcılığı eşanlamlı sunmak da doğru değildir. İlki görgülcülüğü ikincisi usavurumu önceler. Aralarında Lock ile Descartes’tan mülhem insanın dünyaya ilişkin izlenimlerinin sonradan duyuyla edinildiği yahut doğuştan geldiği varsayımı kadar fark vardır. Bu, Kant’ın dili ile *a priori* ile *a posteriori* bilmek farklılığıdır (ayrıntı için bakınız Rosenberg, 2015, s.24-27). Kitapta sözü edilen tablonun Schwartz ve Ogilvy’den (1979) yararlanılarak hazırlandığı söylene de bu yazarlar çalışmalarında pozitivistten değil natüralizmden söz etmektedirler. Yazında sıkça eşanlamlılaştırılan natüralizm ile pozitivist esasen ayrı evrenlerin (doğal ve toplumsal) aynı yöntemlerle (görgül) araştırılabileceğini söyler ancak evrenlerin farklılığının birçok başka farklılıkları da beraberinde getireceğini kabul eder.

Diğer değerlendirmeler: Çalışmanın kaynakçasının genelde eski olduğunu 2000’li yıllardan sonra alanda yaşanan önemli eserleri içermediğini belirtmek gerekir. Görece yeni alıntılar internet üzerinden yapılabilecek araştırmalarla ilgilidir. Özellikle ‘bilim felsefesi’ tartışmalarında alanın önde gelen düşünürlerinden yeterince yararlanılmadığı görülmektedir. Dahası görüşleri aktarılan yazarların çevirilerinde önemli sorunlar vardır (bakınız örneğin Tablo 1.1. ile Tablo 1.2.). Eğer düzgün bir çeviri olsaydı yazarlara haksızlık bahasına ‘Pozitivist/Akılcı’ paradigma kategorisi içerisine pozitivist, akılcı, modern, görgül, yapısalcı, Newtoncu’ görüşleri; Pozitivizm ötesi/Yorumlamacı paradigma kategorisi içerisine pozitivistizm ötesi, yapısalcı ötesi, modern ötesi, görgül ötesi, işlevselci ötesi, yorumlamacı’ gibi birbirinden varsayımları ve önermeleri bakımından tamamen farklı epistemik kampları yerleştirmek ve bunu kitabın 10. baskısında da sürdürmek mümkün olmazdı. Belirtmeliyiz ki Tablo 1.1. (Schwartz ve Ogilvy, 1979) ile Tablo 1.2’nin (Glesne ve Peshkin, 1992) dayandırıldığı eserlerde bu türden kavramsal ve kategorik karmaşa yoktur, karmaşa çeviriden kaynaklanmaktadır. Bir diğer örnek yazarların ‘nitel araştırmada geçerlik ve güvenilirlik’ konusunun işledikleri 14. Bölümde Miles ve Huberman’dan (1994) yaptıkları alıntı verilebilir.

Yazarların nicel araştırmalarda ‘tekrar edilebilirlik, yani araştırılan olgu ile araştırılan arasında bir etkileşim olmaması koşulu’ öne çıkarken nitel araştırmalarda ‘geçerlik, yani inandırıcılık koşulunun öne çıktığı değerlendirilmektedir (s.284). Bize göre bu da hatalı bir değerlendirmedir. Ölçmek istenen şeyi ölçmeye muktedir olmayan bir araştırmacının güvenilir olmasının ne kıymeti olabilir?

Ayrıca yazarların, nitel araştırmayı düşüştü olduğunu söyledikleri pozitivist bilim mantığının diliyle meşrulaştırmaya çalıştıklarından diğer birçok yazar gibi çelişkili bir konuma düştüklerini söylemek gerekir. Bu özellikle geçerlik, güvenilirlik, öznellik, yansızlık genelleme gibi kavramlar kullanıldığında görülmektedir. Buna bağlı olarak yazarların niteli niceli referans olarak anlattıkları için onu ikincil bir yöntem konumuna indirgemektedirler. .

Çizelge 2: Kümbetoğlu'na İlişkin Değerlendirmeler

Tasarım: Kitap diğer birçok örneğinde olduğu gibi öncelikle toplumsal araştırmayı, ardından niteliksel araştırmanın neliğini anlatmaktadır. Bu konuda yazarın yetkin ve alanyazınına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Kitapta veri toplama tekniği olarak odak grup görüşmelerine özel yer verilmesi gerekçesi olarak 'son yıllarda özellikle pazarlama ve reklamcılık alanında çok kullanılması' verilmesi (s.117) yeterince güçlü bir gerekçe değildir.

Kitapta görüşme ve odak grup çok ayrıntılı anlatılmasına rağmen ikincil veriler adeta geçirilmiştir. Bu, yazarın antropoloji arkaplanına bağlı olabilir. Dahası ikincil veriler 'sosyal bilim araştırmaları' (s.147-149) bağlamında ele alınmış, niteliksel araştırmaya gereken özel vurgu yapılmamıştır. İkincil verilerin ilk grubu olarak sunulan nüfus sayımları, devlet istatistikleri (s.148) niteliksel bir araştırma için ne denli kullanışlıdır konusu tartışılmamıştır. Belirtmek gerekir ki derinlemesine, yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış yahut yapılandırılmış görüşmeler nicel yöntem veya karma yöntem ile yürütülmüş çalışmalar için de kullanılabilirler. Burada çalışmayı nitel yapan verilerden daha çok (istatistiksel setler hariç) verilerin çözümleme biçimleridir. Bir metne (belgeye) kullanılan kelimeler bakımından sıklık analizi yapmak ile onun örtük anlamlarını açığa çıkarmak veya ondan tematik örüntüler oluşturmak aynı çözümleme mantığını yansıtmaz. Sıklık analizlerine bakarak 'anlam ve örüntü' ortaya çıkarılmak istendiğinde araştırma muhtemelen nitelden karmaya doğru evrilmiş demektir. Bu yanıyla bakıldığında kitabın 7. bölümünde dile getirilen 'nitel verinin analizi nicel verinin analizinden bütünüyle farklı bir yol izler' (s.171) ifadesi sorunludur. Bir veri setini nitel nicel ayırımına tutmaktan çok araştırmanın malzemelerini nitel veya nicel çözümlemeye tabi tutmak daha doğru bir ayırım olacaktır.

Son olarak kitap esas itibariyle bir nitel araştırma yöntemleri olmaktan ziyade toplumsal bilimlerin ve nitel yöntemin tartışıldığı bölümler dışında 'nitel teknikler' kitabı görünümündedir. Kitapta nitel desenler belli bir dizgesellik içerisinde ele alınmamıştır.

Yazarın alana hakimiyeti: Yazar, alandaki ehil akademisyenlerden birisi olarak tanınmaktadır. Türkçe ve İngilizce yazına yeterince yer vermiştir. Yararlandığı 'sosyal araştırma' ve 'niteliksel araştırma' kitapları, aşağıda örnekleri verileceği üzere bazı karışıklıklara neden olsa da nitel araştırmanın bilim mantığının dayanaklarını özlü biçimde ortaya koymuştur.

Genel: Kitabın adındaki 'sosyolojide ve antropolojide' ifadesi kitabın bu disiplinlere özgülüğünü göstermiyor. Kitabın omurgasını oluşturan araştırma süreci diğer disiplinlerden araştırmacıların da yararlanabilecekleri biçimde sunulmuştur. Yazar, feminist araştırmayı niteliksel araştırmaya farklı bir örnek olarak sunduğuna göre (bakınız 2. Bölüm) bu araştırmanın kendini geleneksel sosyolojiden ve epistemolojiden ayrı bir yerde konumlandığı farkında olursa gerektir (bakınız Benton ve Craib, 2018, s.179-202). Antropoloji gibi günahkâr bir disiplin üzerinden cinsiyet temelli bir episteolojiye göndermede bulunmak çelişik ve ironiktir. Oysa yazar antropolojik araştırmaların temel sorunu olarak 'oluşturulan yerel bilgiyi araştırmacının kendi kültürüne nasıl aktarabileceği' sorununa indirgemekle yetinmiştir (s.183). Çoğunlukla tıbbi/canlılar üzerinde deney yapılan çalışmalar için geçerli olan aştırmalarda etik konusunun ele alınması olumludur. Lakin 'niteliksel araştırma' kitabında 'denek' sözcüğünün kullanılması dahi tek başına sorundur. Dahası bölümde esas konu nitel araştırmalarda etik sorununun mahremiyete ve 'olanın olduğu gibi aktarılmasına' indirgenmesi de bir sorundur. O 'ilkeller', 'egzotidler', kabileler' o 'yerli halklar' ile ilgili bilgiler bu halkların yaşamlarını iyileştirmek için mi kullanılıyordu sorusunun ihmal edilmesi de etik bir sorundur.

Çizelge 3: Baş ve Akturan'a İlişkin Değerlendirmeler

Tasarım: Kitap derlemedir. Bu nedenle bölümler arasında dil ve anlatım farklılıkları belirgindir. Kimi yazarların anlattıkları bölümde ele aldıkları konuya hakimiyetleri sorgulanabilir. Kitabın tasarım sorunu vardır. Veri toplama, çözümleme ve nitel desenler herhangi bir mantıksal akış gözetilmeden sıralanmıştır. Örneğin üçüncü bölümde etnografik araştırma anlatılırken altıncı bölümde gözlem, sekizinci bölümde ise 'derinlemesine görüşme' anlatılmaktadır. Etnografik bir araştırmanın görüşmeler yahut gözlemler olmadan yürütülmesi nasıl mümkün olacaktır? Kitabın tasarım soruna işaret eden bir başka husus nitel araştırmada 'örnekleme' konusunun son bölümde ele alınmasıdır.

Yazarların alana hakimiyeti: Derleyicilerden Baş'ın yöntemle ilgili bazı çalışmaları vardır. Akturan'ın ise pazarlama ağırlıklı çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle kitapta ve kaynakçasında bu disiplinin hakimiyeti görülmektedir. Bölümlerde önemli bilgi hataları vardır. Bunun yanında ifade hataları ve çeviri kokan ifadelerin çokluğu kitabın okunmasını ve anlaşılmasını güçleştirmektedir. 'Gerçek nedir?' sorusunun tartışıldığı ve kaktüs örneği ile anlatıldığı kısım (s.13-19) önemli bilgi ve mantık hatalarını barındırmaktadır.

Genel: Kitabın diğer nitel yöntem kitaplarından ayrılmak istediği yerin Nvivo ve Maxqda yazılımlarına ilişkin verdiği bilgiler olduğu değerlendirilmiştir. ZMET-ZALTMAN metafor çıkarım tekniğinin anlatıldığı 10. Bölüm de diğer nitel yöntem kitaplarında yer almamaktadır.

Bölümlerde hem çeviriden kaynaklı anlaşılmazlık hem de konuya yeterince hâkim olamamaktan dolayı çelişik ifadeler mevcuttur. Gerçeğin nesnel, toplumsal ve bireysel düzlemde 'araştırılabileceği' ve bunlardan nesnel olanın 'bilimsel yöntem' ile diğerlerinin ise etnografik yahut fenomenolojik çalışmalarla ortaya konabileceğine ilişkin tablo (Tablo 2, s.26) doğal olarak nitel yöntem ile yürütülen araştırmaları 'bilimsel olmayan araştırma' konumuna indirgemektedir. Hal böyle olunca nitel araştırmaların 'bilimsel' statüsü kazanması da olanaksızlaşmaktadır.

Ele alınan konulara ilişkin ulusal ve uluslararası başat eserlerden daha çok ikincil ve üçüncül çalışmalara yer verilmiştir. Atıf yapılan Türkçe eserlerin büyük çoğunluğu Pazarlama ile ilgilidir. Türkçe nitel ders kitaplarından yalnızca bu çalışmada da incelemeye alınan Yıldırım ve Şimşek'e atıf yapılmıştır.

5. Değerlendirme

İncelemeye konu edilen ders kitaplarının oldukça yüksek atıf aldıkları ve çok sayıda lisansüstü öğrenci ve akademisyen için yol gösterici oldukları belirlenmiştir. Bu durum, kitap inceleme ve eleştirisi amaçlı çalışmalara duyulan ihtiyacın aciliyetini ortaya koymaktadır. Kitapların kurgusu ve ağırlık verdikleri hususlar farklılık göstermektedir. Ancak her birinde belli ortak sorunlu alanların olduğunu da belirtmek gerekir.

Kitaplarda yaygın olarak görülen önemli sorunların birisi kavramsal ve mantıksal tutarlılıkla ilgilidir. Kimi durumlarda natüralizm ile pozitivizm; kimi durumlarda görgülcülük ile ussalcılık ve daha birçok konu ve kavram iç içe geçmekte ve sorunlu bilgiler yumağına dönüşmektedir. Kitapların en sorunlu kısımları toplumsal bilimlerin ve nitel araştırmanın neliğine ilişkin tartışmalardır. Yazarlar kısmen haklı olarak toplumsal bilimlerin geleneği içerisinde nitel araştırmanın yerini açıklamaya çalıştıkları için anlatımlarını nicel-nitel ayrımı üzerinden yürütmeye çalışmaktadırlar. Bu da kavram karmaşasına neden olmaktadır. Bu süreçte nitel araştırma bağımsız bir bilimsel etkinlik olarak tasavvur edilemediğinden olsa gerek, farkına varmadan nicel araştırma karşısında ikincil konuma

indirgenmektedir. Zaten yayınlanan nitel araştırma makalelerinin bir kısmı, muhtemelen nitel araştırmaların farkında olmadan indirgendiği bu duruma bağlı olarak, nicel araştırma için yeterli gözleme ulaşamayan araştırmacıların ‘az sayıda yarı yapılandırılmış mülakat ile yürütülmüş’ çalışmalarından oluşmaktadır. Nitel araştırmanın az sayıda gözlem ve yarı yapılandırılmış ‘derinlemesine’ mülakata indirgenmesi oldukça yaygın bir sorundur (Coşkun, 2022).

Bu karışıklığın doğurduğu bir diğer sorun da nitelin nicel terminoloji ile meşrulaştırılması çabasıdır. Örneğin, yerli ve yabancı nitel araştırmaya ilişkin kitaplarda ve makalelerde geçerlik ve güvenilirlik kavramlarına sıkça rastlanılmaktadır. Oysa burada mantıksal çelişki açıktır. Mademki nitel araştırma mantığında olgular tek ve yalnızca kendileri olarak ele alınmalıdır ve bunların incelenmesinde araştırmacının değer yüklü zihin yapısı belirleyicidir, şu hâlde geçerlilik denilen şey böylesi bir araştırmada nasıl oluşturulabilir yahut ne işe yarar? Düzenli işleyişlerin değil değer yüklü tezahür ve tecellilerin bir toplamı olarak tasavvur edilen ‘hakikatin’ bireysel betimlenmesinde geçerlilik ve hatta güvenilirliğin ne işi olabilir? Tecelli ve tezahür, kendine özgülük, değer yüklülük ve nesnenin neliğinin özneye bağlı bir hakikatin temsilinden öte bir yanı olmadığı varsayımıyla yürütülen bir çalışma hangi güvenilirliğe olanak tanır?

Tam bu noktada eleştirelilik sorununa değinmek gerekir. Kitaplarda (birçok yabancı kitapta olduğu gibi) nitelin tanımı ile onun yürütülmesinde gözetilmesi gereken ilkeler arasında önemli tutarsızlıklar ve çelişkiler vardır. Haliyle ders kitapları eleştireliliğe yer vermek için uygun bir zemin oluşturmadıklarından bu tutarsızlıklara ve çelişkilere yeterince dikkat çekmezler. Örneğin incelenen kitaplar nicelin tündengelim, nitelin tümevarım mantığıyla kurgulandığını ifade etmektedir. Oysa bunun bırakın toplumsal bilimleri, doğa bilimleri için dahi ne denli imkânsız olduğu bilim felsefesinin temel tartışma alanlarından birisidir. Tümevarım imkânsızdır ve hiçbir kuram hakikati betimlemeye muktedir değildir. O halde mantıksal olarak ne tündengelim ne de tümevarım mümkündür. Yine özellikle gömülü kuram çalışmalarında araştırmacıların yeni kavramlar ve kuram oluşturma arayışında olduğundan söz edilir. Eş zamanlı olarak nitel araştırmaların öznel içerimleri nedeniyle ve dahi her olgunun yalnızca kendisi olduğu ve tekil olduğu kabulüne dayalı olarak genelleme çabası gütmeyeceği kabul edilir. Peki kuram arayışı esasen büyük bir genelleme arayışı değil midir? Tekilden genele nasıl ulaşılacaktır? Yahut tekil olan araştırmacıya özgü bir inşa ise bu inşa da bir tutarlılık olduğunu varsaymak çelişki değil midir? Bilimsel etkinliğin bu türden bir rölativizme indirgenmesinin ne denli riskler taşıdığı ayrı tartışmaların konusudur.

Burada ‘öznellikten’ kastın ne olduğunu da tartışmak gerekiyor. Her yorum, anlam ve çıkarımın kişni bilinç yahut bilinçaltı süreçlerinden süzülüp geçtiğini dolayısıyla da bireye özgü bir görünüme büründüğünü kabul ediyorsak; dahası, bireysel bilinç ve zihin süreçlerinin dışsal baskılar altında (çıkarlar, endişeler, ideolojiler, değerler) farklı işlediklerini de kabul ediyorsak kişisel değerlendirme süreçlerinde de bir tutarlılık aramak olanaksız duruma gelmektedir. Bu aşamada ‘bilimsel etkinlikten’ ne anlamalıyız? Laing’in (2021) önerisiyle ‘sanrılar da bireyin kişiliğini inşa sürecinin önemli girdileridir’ veya Feyerabend’in deyişiyle ‘ne olsa gider’ yahut post pozitivistlerin önerisiyle ‘bütün bilgi kategorileri yatay düzlemde ele alınmalıdır, bunlar arasında makbuliyet bakımından hiyerarşi oluşturulamaz’ önerileri sorunu çözmeye yeter mi?

6. Sonuç

Çalışma yöntemi ve ders kitaplarını sorun etmenin gerekliliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Yöntem sorununun arkasında hangi nedenler yatmaktadır? Bunun kesin bir çerçevesini oluşturmak zordur. Ülkenin genel koşullarından yüksek öğretim ve araştırma kurumlarının özel koşullarına; bilim geleneğinin güçlü olmayışına, bilim ile kurula ünsiyetin sorunlu doğasına, bilimsel etkinliklerde emeğin ve yetkinliğin değil de başka işler ve işleyişler ile toplumsal ağların belirleyici oluşuna kadar çok şeyden söz etmek mümkündür. Ancak ders kitaplarının da masum oldukları söylenemez. Hiçbir eleştiriye, dış

denetime, özdenetime tabi tutulmadan yazılan bu kitapların yerlileşme ve alandaki büyük boşlukları gidermek adına bir dönem önemli rol oynadıkları için haklarını teslim etmek gerekir. Lakin günümüzde hala birçok yanlış sosyal bilimlerin bütün disiplinlerine yayma aracına dönüşmeleri kabul edilir değildir.

İİBF'ler başta olmak üzere lisans ve lisansüstü düzeyde bilim felsefesinden tamamen kopuk bir akademik topluluğun varlıkbilimsel, bilgibilimsel ve yöntembilimsel tartışmalara derinlemesine nüfuz edebilmesi, katkı vermesi mümkün olmamaktadır. Tesadüfen karşılaştığı bir akımın ardından koşan akademisyenler neyin parçası olduklarının çoğunlukla farkında değildirler. Bu ortamda büyük anlatıların büyüyle birkaç kavram etrafında biçimlenmiş bir 'bilim görüşü' bizi nereye taşıyabilir? Neticede soru sormayı bilmeyen bir topluluğuz, cevapları nasıl bulabiliriz ki?

Bilgiyle bu sorunlu ünsiyet basit yararçı çıkarımları makulleştirmekte hatta ahlakileştirmekte hiç zorluk yaşamamaktadır. 'Mademki her akademisyen mesleği gereği araştırma yapmaktadır o halde her akademisyen araştırma yöntemleri ders kitabı yazabilir' önermesini kabullenmekte sakınca görülmemektedir. Hatta yöntem kitabı yazmanın disiplinin temel kitaplarını yazmaktan daha kolay olduğu varsayılmaktadır. Sonrasında ortaya mantıksal ve kavramsal tutarsızlıklar, anlamsız ifadelerle ve kötü bir çeviriye çalan bozuk bir dil ile yazılmış ders kitapları çıkmaktadır. Dahası, bir öğretim üyesi verdiği dersle ilgili kitap sahibi ise, öğrencilerinin elinde başka birisinin kitabını görmeye zinhar tahammül edemez.

Sonuç olarak, mütereddit bir önermede bulunabiliriz: Toplumsal bilim disiplinlerimizin 'yerlileşmesi' ve 'gelişmesi' yöntem sorununun akademik toplulukta merkezi ve ortak bir kaygı olarak ele alınmasıyla olanaklı olacaktır.

7. Kaynaklar

- Ahmed, J. (2010). Documentary research method: New dimensions, *Indus Journal of Management & Social Sciences*, 4(1), 1-14. Erişim adresi: <http://ideas.repec.org/s/iij/journal.html>
- Akpolat, Y. (2010). *Araştırma teknikleri 1-2*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Al, H. (2005) *Araştırma ve yazma metodolojisi*, Sakarya Yayınevi.
- Alaslan, F. ve Şimşek A. (2013). Tarihyazımı, metodolojisi ve felsefesiyle ilgili Türkçe eserler bibliyografyası, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2 (2), 129-191.
- Alşan, S. ve Akın, G. (2019). *Tarih metodolojisi: Tarihi kaynaklar ve araştırma yöntemleri*, Kriter Basım Yayıncılık.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Yıldırım, E. ve Bayraktaroğlu, S. (2001). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı*, Adapazarı: Sakarya Kitapevi.
- Ardoğan, R. (2018). *İslam ilimlerinde araştırma yöntem ve teknikleri*, Maraş: KLM Yayınları.
- Arı, K. (2011). *Tarih yöntemi*, İstanbul: İleri Yayınları.
- Arsalan, D. A. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri*, Çanakkale: Paradigma.
- Aslan, S. (2019). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri & nicel, nitel ve karma tasarımlar için bir rehber*, Eğitim Kitabevi.
- Bal, H. (2016). *Nitel araştırma yöntem ve teknikleri*, Bursa: Sentez.
- Baş, T. Akturan, U. (2013). *Sosyal bilimlerde bilgisayar destekli nitel araştırma yöntemleri: Örnek uygulamalı, adım adım vaka analizi*, Ankara: Seçkin.

- Benton, T. Ve Craib, I. (2018). *Sosyal bilim felsefesi*, Bursa: Sentez.
- Berg, B. L. ve Lune, H. (2019). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal bilimlerde içerik analizi*, Ankara: Siyasal.
- Bohnsack, R. (2014). Documentary method, içinde Flick, U. (der.), *The Sage handbook of qualitative data analysis*, Thousand Oaks, New York: Sage.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method, *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Creswell, J. W. (2016). *Araştırma deseni & nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*, İstanbul: Eğiten Kitap.
- Creswell, J. W. (2017). *Karma yöntem araştırmalarına giriş*, Ankara: Pegem Akademik Yayıncılık.
- Coşkun, R. (2022). Nitel araştırmalarda sorunlar: seçilmiş makalelerin eleştirel bir incelemesi ve bazı öneriler, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (1), 165-189.
- Coşkun, R. (2023). Türkiye’de sosyal bilimlerde yöntem sorunları: 1930-2000 arasında yazılmış araştırma yöntemleri kitaplarının eleştirel bir incelemesi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cumhuriyet Özel Sayısı (yayın aşamasında).
- Döven, M. S., Coşkun, R. (2005). Türk bilim cemaatinin bilimsel duruşu (yönetim organizasyon kongre bildirileri örneği), *13. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, 71-73.
- Duverger, M. (2014). *Toplum bilimlerinde araştırma yöntem ve teknikleri*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Elitaş, C. (2011). *Muhasebede araştırma yöntemleri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erdoğan, İ. (2012). *Pozitivist metodoloji ve ötesi araştırma tasarımları: Niteliksel ve istatistiksel yöntemler*, 3. Baskı, Ankara: Erk Yayınları.
- Ertuğrul, H. (2003). *Bilimsel çalışmalarda yeni teknikler*, İstanbul: Nesil Yayıncılık.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1938). Türkiye’de ilmi ve felsefi hayatın inkişafı şartları, Ankara: Çığır Dergisi Neşriyatı, Sayı 5.
- Gençöz, T. (2023). Psikolojide nitel araştırma yöntemleri: yaklaşımlar, veri analizi ve uygulama örnekleri, (Der.), Ankara: Nobel Akademi.
- Geray, H. (2006). *Toplumsal araştırmalarda nicel ve nitel yöntemlere giriş: İletişim alanından örneklerle*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Glesne, C. ve Peshkin, A. (1992). *Becoming qualitative reserachers: An introduction*, New York, Longman.
- Gökçe, B. (1992). *Toplumsal bilimlerde araştırma*, Ankara: Savaş Yayınları.
- Güçlü, İ. (2019). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri: teknik - yaklaşım – uygulama*, Ankara: Nobel.
- Güllüoğlu, Ö. (2012). *Yazılı metin çözümleme: iletişim bilimlerinde araştırma yöntemleri*, Ankara: Ütopya.
- Güzel, C. (2014). *Bilim felsefesi*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Huberman, A. M. ve Miles, M. B. (2017). *Nitel veri analizi*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- İslamoğlu, A. H. (2009). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri (SPSS uygulamalı)*, İstanbul: Beta.

- Jones, I. (2023). *Sporda araştırma yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık
- Kabakçı-Yurdakul, I. (2016). *Nitel veri analizinde adım adım Nvivo kullanımı*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kanadlı, S. (2019). *Sosyal bilimlerde teoriden uygulamaya araştırma sentezi: Nicel, nitel ve karma yöntemler*, Ankara: Pegem Akademik Yayıncılık.
- Kartal, K. (2015). *Okumayı, yazmayı, öğretmeyi, öğrenmeyi, bilmeyi ve araştırmayı biliyor muyuz? Yöntembilim*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kaya, Z. ve Şahin, İ. (2013). *Araştırma yöntemleri ve teknikleri*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Keat, R. ve Urry, J. (1994). *Bilim olarak sosyal teori*, Ankara: İmge.
- Kuş, E. (2003). *Nicel-nitel araştırma teknikleri*, Ankara: Anı.
- Kuş, E. (2009). *Nvivo 8 ile nitel araştırma projeleri*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Laing, R. D. (2021). *Yaşantının politikası*, 3. Baskı, İstanbul: Vadi.
- Losee, J. (2008). *Bilim felsefesine tarihsel bir giriş*, Ankara: Dost.
- Merriam, S. B. ve Bass J. (2015). *Nitel araştırma yöntemleri*, Ankara: Nobel.
- Moses J. W. ve Knutsen, T. L. (2020). *Bilmenin yolları*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Münch, R. (2013). Günümüzde Parsonsçı teori: Yeni bir sentez arayışı, içinde, Giddens, A. ve Turner, J. (der), *Günümüzde sosyal teori*, İstanbul: Say.
- Öz, Ş. (2015). *Araştırma yöntem ve teknikleri*, İstanbul: Neva Yayınları.
- Özdemir, A. (2008). *Yönetim biliminde ileri araştırma yöntemleri ve uygulamaları*, İstanbul: Beta.
- Özen, Ş. (2001). Türk Yönetim/Organizasyon Yazınında Yöntem Sorunu: Kongre Bildirileri Üzerine Bir İnceleme, *Doğu Akdeniz Üniversitesi Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1 (1): 89-118.
- Özgen, N. (2017). *Beşerî coğrafyada araştırma yöntemleri ve teknikler*, Ankara: Pegem Akademik Yayıncılık.
- Özlem, D. (2003). *Bilim felsefesi (ders notları)*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Öztürk, O. ve Gürler, G. (2022). *Bibliyometrik analiz: Bir literatür incelemesi aracı olarak*, Ankara: Nobel Bilimsel.
- Parasız, İ., Başoğlu, U., Ekren, N. Alp, E. A. (2015). *İktisadi araştırma el kitabı & iktisadi verilerin analizi, temel öngörü yöntemleri*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Punch, K. (2005). *Sosyal araştırmalara giriş / nicel ve nitel yaklaşımlar*, Ankara: Siyasal.
- Rosenberg, A. (2015). *Bilim felsefesi: Çağdaş bir giriş*, çev., Ankara: Dipnot.
- Sart, G. (2018). *Nitel araştırma: yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Saruhan, Ş. S. ve Özdemirci, A. (2005). *Bilim, felsefe ve metodoloji: araştırmada yöntem problemi (SPSS uygulamalı)*, İstanbul: Alkim.
- Sayer, A. (2017). *Sosyal bilimde yöntem: Realist bir yaklaşım*, İstanbul: Küre Yayınları.

- Schwartz, P. and Ogilvy, J. (1979). *The emergent paradigm: Changing patterns of thought and belief*, Analytical Report, Values and Lifestyles Program, April.
- Scott, J. (1990). *A matter of record: Documentary sources in social research*, Cambridge: Polity Press.
- Sığırı, Ü. (2018). *Nitel araştırma Yöntemleri*, İstanbul: Beta.
- Silverman, D. (2018). *Nitel veri yorumlama*, Ankara: Pegem.
- Sönmez, V. (2013). *Bilim felsefesi*, 3. Baskı, Ankara: Anı Yayınları.
- Şen, S. ve Yıldırım, İ. (2019). *Eğitimde araştırma yöntemleri*, Ankara: Nobel.
- Tekin, V. N. (2007).. *SPSS Uygulamalı Bilimsel Pazarlama Araştırmaları*, Seçkin.
- Togan, Z. V. (1985). *Tarihte usul*, İstanbul: Enderun Kitapevi.
- Weber, M. (2017). *Sosyal bilimler metodolojisi*, çev. Saygın-Öğütte, V., 3. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2011). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*, Ankara: Detay.
- Yengin, D. (2017). *İletişim çalışmalarında araştırma yöntemleri ve uygulamaları*, İstanbul: Der Yayınları.
- Yıldırım, C. (1979). *Bilim felsefesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldız, R. ve Özen, A. (2001). *50 soruda tez yazma kılavuzu*, Samsun: Kızıl Irmak Ofset.
- Yükselen, C. (2000). *Pazarlama araştırmaları*, Ankara: Detay.

Kırım Tatar Türkülerinde Etnonimin Yansıması: "Canık" Şarkısı Örneğinde

Rüstem Kömürçü²⁸³

Özet

Son yıllarda, halkın "Kırım" adını kabul etmesini öneren "Kırımtatar" etnoniminin yeniden adlandırılması fikrini ortaya atan küçük bir Kırım Tatar grubunun tespit edildiği ortaya çıktı. Onlarla birlikte, diğer halkların bireysel temsilcilerinin de medya alanında genel kabul görmüş "kırımtatar" yerine "kırımlı" kullandıkları fark edildi. Bu durum, hayatlarını Kırım'ın yerli halkının evriminin, dilinin, kültürünün ve devletinin yeniden yaratıldığı eski belgelerin, elyazmalarının transliterasyonuna ve tercümesine adan akademik bilim adamlarının tepkisini uyandırdı. Onlar "kırımtatar" sözlüğünün korunmasını destekliyorlar.

Makalede, "Canık" şarkısı örneği üzerinden, Kırım Tatarlarının kendi adının müzik ve şarkı eserlerinde sergilenmesi meselesi, halkın tarihi hafızası ele alınmaktadır. Bunun için şarkılar analiz edildi ve sonuçlar açıklandı. Tarihsel bir retrospektifte Kırım Tatar halkının kendisini hangi etnik adla tanımladığı belirlendi.

Şarkı metinlerinin incelenmesi sürecinde "kırım", "kırımlı", "tatar" gibi kelimelerin keşfedilmesi ve bunların belirli bir bağlamda anlamsal anlamlarının belirlenmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Çalışmada şarkıların türüne herhangi bir önem verilmemiştir. Halk sanatının tarihi, komik, lirik, dans ve diğer örnekleri incelendi. Şarkıların çeşitleri de dikkate alındı.

Bu çalışmanın amacı folklor şarkı örnekleri içerisinde "Tatar" ve "Kırım" kelimelerini ve bunların türevleri olan "Tatarlıgım", "kırımlı", "tatarman", "kırımlıyım" kelimelerini bulmaktır. Kırım Tatarlarının etnonimi ve ulusal kimliğine ilişkin tartışmalar bağlamında halkın kolektif tarihsel belleği olarak şarkı folkloruna yönelmenin önemini kanıtlamak.

Böylece Kırım Tatarlarının müzikal ve şiirsel yaratıcılığının analizi şunu gösterdi:

- şarkı folklorunda halk "kırım", "tatar" sözcüklerini ve bunlardan türeyen "kırımlı", "tatarlıgım", "tatarman", "kırım halkı" sözcüklerini kullanmıştır;
- her durumda halk kendilerini "Tatar", yani "kırımtatar" adıyla özdeşleştirir. "Tatarlar" kavramı etnik kimlik yapısından bilişsel bir bileşen anlamında sunulmakta ve bir etnonim olarak ifade edilmektedir;
- şarkı sözlerinde geçen "kırım", "kırımlı", "kırımlıyım" sözcükleri Kırım adı verilen bir coğrafi bölgeye ait olma semantik özelliğiyle ayırt edilir ve hiçbir şekilde kendi adını ifade etmez.

Kırım Tatar halkının manevi yaşamının bir ürünü olan, onların görüş, fikir ve ahlaki ve etnik değerlerinin bütünüleyici bir sistemi olan şarkı folkloru, tarihi geçmişe, tarihi yolu belirleyen milli düşünce ilkelerine dair ve etnik öz kimliğiye önemli bilgiler taşır. Kırım Tatarlarının etnonimi ve ulusal kimliğiyle ilgili daha fazla tartışma bağlamında, halkın kolektif tarihi hafızası olarak şarkı folkloruna yönelmek büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Tatarları, etnik ad, Kırım Tatar folkloru, şarkı, Tatarlar, Kırımlı.

Giriş. Son yıllarda Kırım Tatarlarının etnogenezi, tarihi ve kültürü alanındaki bilimsel araştırmaların hacmi ve sayısı gözle görülür biçimde arttı. Pek çok araştırmacının sonuçları, sahte tarihin önyargılı

²⁸³ ÜNİVERSİTE, Ukrayna
krimaccohord11@gmail.com

yazarlarının ortaya koyduğu stereotipleri yıkarak, Kırım Tatar halkının geçmişine ilişkin görüş sisteminde ciddi kavramsal değişikliklere yol açmaktadır. Ancak böylesine iyimser bir eğilimin yanı sıra, Kırmıli akademisyenler, otokton Kırım'ın tarihiyle ilgili tüm bilimsel araştırmaların değerini düşürme tehdidinde bulunan yeni bir sorunun ana hatlarını fark etmeye başladılar. Bunun özü, Kırım Tatar toplumundan bir grup insanın "kırimtatar" etnik adını kabul etmemesinde yatmaktadır. Kamuya açık konuşmalarda ve sosyal ağlarda, basın ve kitap yayınlarında, küçük bir grup Kırım Tatarı ve diğer milletlerden birkaç bireysel temsilci (yayın analizinin gösterdiği gibi), topluma halkı "kırim" olarak yeniden adlandırma fikrini sunuyor ve bundan kaynaklanan "kırmıli", "kırim halkı" adlarının kullanılması".

Bu durum, hayatlarını Kırım'ın yerli halkının evriminin, dilinin, kültürünün ve devletinin yeniden yaratıldığı eski belgelerin, el yazmalarının transliterasyonuna ve tercümesine adayan akademik bilim adamlarının tepkisini uyandırdı. Onlar, tarihsel olarak halka bağlı bir etnik isim olarak "kırimtatar" sözlüğünün korunmasının destekçileridir.

İlkinin temel argümanlarından biri şöyle: "Kırimliler, Kırım'ın yerli halkı olarak yüzyıllardır kendi devletlerini kuruyor ve geliştiriyorlar. Kırım'ın itibari halkı olarak bu topraklarda kendi devlet oluşumları vardı (Kırım Yurt, Kırım Hanlığı, Kırım ÖSSC). Bu tanımlardan, Kırım'da Tatar devletinin hiçbir zaman var olmadığı açıktır" [6]. Aynı kaynakta kullanılan Kırım gazetesinden bir alıntı daha. Şöyle diyor: "Akademisyen A. Karimullin tarafından çok sayıda tarihi kaynak ve yıllıkların analizi, "Tatarlar" isminin bir öz isim değil, Rus İmparatorluğu'nun ulusal-sömürge politikası nedeniyle birçok Türk halkına dayatılan bir lakap, aşağılayıcı bir lakap olduğunu gösteriyor. ("Kırım", 3.05.2002)" [Ibid]. Bu hususta Kırım Tatar halkının kendi isminin değiştirilmesini savunanlar kendi muhakemelerini yürütüyorlar.

Ancak "çoklu kaynak" analizi de alternatif görüşün destekçileri tarafından gerçekleştiriliyor. Çalışmalarından birinde şunu yazan tarihçi V. Bushakov'a dönelim: "Bilimsel eserlerde ve tarih ve edebiyatla ilgili okul ders kitaplarında tek taraflı ve yanlış bir sunum nedeniyle entelijansiya Tatar etnonimini terk etmeye teşvik edildi. Kiev Rusları ile Kıpçaklar ve Moskovya devleti ile Altın Orda arasındaki ilişkiler...Tarihsel yalantoplumda, İdil ve Kırım Tatarlarının Moğolistan'dan Avrupa'ya fatih olarak geldikleri iddiası ve buna kaçınılmaz Tatar karşıtı duyguların eşlik ettiği fikri oluştu. Etnonimi değiştirmeyi destekleyenler, Tatarların tarihi adını terk ederek halkları hakkındaki şovenist uydurmaları durdurmaya umuyorlar".[2]

Araştırmalarında "kırimtatar" isminin korunması görüşünü savunan bilim adamlarının, halkın ve yöneticilerinin kendilerini Tatar olarak adlandırdığı Kırım Hanlığı döneminden kalma, hatta daha eski dönemlere ait saray literatürüne, belgelere dayandıkları dikkate alınmalıdır. "Tatar askeri", "tatar ordusu", "tatar hanları" gibi ifadeler, Geray Hanlarının etiketlerini tercüme eden tarihçilerin ve filologların yayınlarında sıklıkla rastlanmaktadır. Kırım Hanlığı'nın yöneticileri kendilerine Tatar diyorsa N. Bekirov'un sorusu oldukça uygundur: "... Rus çarları değil, Polonya veya İsveç kralları değil, hanlığın ilhakından sonra çarın valileri değil, şovenist düşmanlarımız değil, Kırım'ı Altın Ordudan ayıran ve 300 yıldan fazla yöneticilik yapan Kırım hanlarımızı tebaalarını nasıl adlandırdılar?" [1, c. 8]

Kırım'ı ziyaret eden Rus İmparatorluğu'nun siyasetiyle hiçbir ilgisi olmayan Türk seyyah Evliya Çelebi, seyyah "Seyahatname" notlarında yarımada'nın coğrafi adı ile yerli halkın adını kesin bir şekilde farklılaştırıyor. Cilt II, Kitap VII'de şu paragrafı okuyoruz: "Sultan Bayazid-i Veli döneminde Gedik Ahmed Paşa, Kırım adası çevresindeki büyük kaleleri Cenevizlilerin elinden tamamen aldı ve Mengli Geray Han ile bir anlaşmayı kabul etti. Kırım adasının deniz kıyısı Osmanlıların, adanın ortasındaki ova ise Tatar halkının olacaktır." [8, s.478] Bildiğimiz gibi E. Çelebi hem halkla hem de devletin yönetici elitiyle iletişim halindeydi. Kuşkusuz, genellikle gezginlerde olduğu gibi, bu durumda

"Tatarlar" etnik isminin ilişkili olduğu Kırım Tatarlarının etno-psikolojik özellikleri, estetik görüşleri, değerleri ve idealleri onu ilgilendiriyordu. Bu nedenle yazarın eserlerinde Kırım'ın yerli halkının adının gerçeğini açıklamak kolaydır. Ayrıca halk ve yöneticiler de hiç tereddüt etmeden kendilerine gururla Tatar adını verdiler.

Hem kendi halkının tarihini seven basit aşıkların hem de köklerini ve geçmişini daha az sevmeyen profesyonel tarihçilerin aktif olarak katıldığı, Kırım Tatar halkının öz adı hakkındaki bugünkü tartışma, genel anlamda bu şekilde ortaya çıkıyor. Gördüğümüz gibi Kırım Tatarları aksiyolojik bir seçimle karşı karşıya kaldı. Bir yandan yüzyıllar boyunca edinilen her şeyden kendini soyutlamak, tarihe farklı bir adla başlamak, geçmişle hiçbir bağın olmayacağı ya da çok az görüleceği bir değer dünyası yapısı oluşturmak. Öte yandan, manevi kültüründe yüzyıllar boyunca inşa edilen halkın ortaya çıkmış değerler sistemi, ve bu sayede Kırım Tatarları devlet kuran bir millet olarak yer almıştır. Bir seçim yaparken, ana kaynaklarından biri halk bilgeliği olan, özellikle müzikal ve şiirsel yaratıcılık olmak üzere folklorunda ifade edilen ulusal manevi değerlerin önceliği unutulmamalıdır.

Aslında müzikal folklor, istikrar ve gelenekçilik gibi kendine özgü özellikleriyle, halk şarkısı sanatı örneklerinde değerli tutumları sabitlemiştir. Bu, ataların hem kendi etnik grupları içinde hem de komşularıyla sosyo-politik, manevi ve kültürel ilişkiler alanında anlamlı ve deneyimlediği her şeyi kapsayan, gelecek nesillere bir tür mesajdır. Kırım Tatarlarının şarkı yaratıcılığının her örneğinde tarihle bir bağlantı, duygusal deneyimlerin bir yansıması bulunabilir ve belirli olayların duygusal etkisinin gücü hissedilebilir. Bu bağlamda, Kırım Tatarlarının etnonimi sorununa ilişkin tartışmada, ataların asırlardır süren, şarkı folkloru - halkın kimlik kodu - şeklinde cilalanmış ve kristalize edilmiş bilgilerini derinlemesine kullanmak gerekli hale geliyor. Folklor kelimesinin İngilizceden karşılığı ve anlamı bildiğiniz gibi halk bilgeliğidir. Tartışmanın ne bir tarafının ne de diğer tarafının kendi halkının bilgeliğini görmezden gelmeyeceğine ve küçümsemeyeceğine inanmak isterim.

Amaç. Bu çalışmanın amacı folklor şarkı örnekleri içerisinde "Tatar" ve "Kırım" kelimelerini ve bunların türevleri olan "Tatarlığım", "kırımlı", "tatarman", "kırımlıyım" kelimelerini bulmaktır. Kırım Tatarlarının etnonimi ve ulusal kimliğine ilişkin tartışmalar bağlamında halkın kolektif tarihsel belleği olarak şarkı folkloruna yönelmenin önemini kanıtlamak.

Bu amaca ulaşmak için sadece Kırım Tatar şarkılarının yer aldığı 22 yayın incelenmiştir. Bunlardan 20 şarkı kitabı ve 2 şarkı analizi içeren kitap. 20 kitap yirminci yüzyılın ilk yarısında, 2 kitap ise ikinci yarısında yayımlandı. Toplamda 1490 sayıda şarkı analiz edildi ve bunların arasında bazı şarkıların varyantları da vardı. Toplam sayıdan 51 şarkıda yazarın imzası bulunmaktadır. Ana çalışma sözcüklerinin "Tatarlar" ve "Kırım" ile karşılaştığı folklor örneklerinde, şu veya bu kelimenin hangi bağlamda kullanıldığını derinlemesine anlamak için metin dikkatle incelendi.

Makalenin kapsamının sınırlı olması ve incelenen materyalin tamamını burada sunmamıza imkan olmadığı nedeniyle, M. Krasev'in "Kırım Tatarlarının Şarkıları" koleksiyonundan "Canık" adlı bir folklor örneğini ele alacağız. [3, s.37]. Şarkı kitabının yazarı onu muhacir olarak tanımlıyor ve başlığın yanına 1856 tarihini koyuyor ve notalarda şarkının "Tatarların Kırım'dan 2'nci göçü zamanına - 1856..." ait olduğunu belirtiyor. [aynı eser] Tarihle ilgili konu bugün hala açık. Ya şarkının halk arasında çıktığı zamanı ifade eder, ya da hicret yılına yapılan bir vurgudur. Bunların şarkının yaratım dönemini gösteren sayılar olduğunu iddia etme eğilimindeyiz.²⁸⁴ Şarkının ilk beyiti şöyle:

²⁸⁴Bu eserin yazarlığı ve ortaya çıkışı ile ilgili mevcut çelişkili yargılar göz önüne alındığında, bu sorunu bir sonraki çalışmaya bırakıyoruz..

Kırımlıyım, toğan erim,

Balalıktan süyemen!

Anın için, kop vahitler.

*Cılayda cata cüremen.*²⁸⁵

Bugün Kırım Tatarları arasında hangi eserin tartışıldığını "Canık" adıyla belirleyecek neredeyse hiç kimse yok, ancak yukarıdaki parçaya göre tahmin etmek zor olmayacak. Gerçek şu ki halk arasında "Tatarlığım" başlığı altında biliniyor..

İlk bakışta aynı folklor eserinin iki farklı isimle anılması olağandışı bir durum değildir. Geleneksel sanatın örnekleri ve halk arasındaki varlığı açısından bu oldukça karakteristik bir olgudur. Ancak tarihsel bir dönem açısından bakıldığında şarkının ikinci adı olan "Tatarlığım" halk tarafından daha uzun süre kullanılmaktadır. Bu da Kırım Tatarlarının bunu kabul ettiğini ve folklorla yerleştirdiğini göstermektedir. Bu olgu iki şekilde açıklanabilir.

Birinci. Bildiğiniz gibi ulusal öz-bilinç, kendisini bir etnonim biçiminde gösterir. Tarihsel olayların neden olduğu duygusal çalkantılar halk arasında etnik köken duygusunu güçlendirmiş, bu da halkın "Tatarlığım" isminden yana tercihini belirlemiştir. Eserin manzum metninde "kırımlıyım" kelimesinin "tatarlığım" ile değiştirilmesi de aynı şekilde anlatılmaktadır. Bugün insanlar ve konser sanatçıları şarkıyı bu versiyonda söylüyor:

Tatarlığım, tuvğan yerim,

Balalıktan süyemen.

Onın için kop vakıtlar

Cılay da cana cüremen

Bugün "Canık" şarkısını yaratan göçmenlerin torunları da onu sırasıyla "Tatarlığım" adıyla hatırlıyorlar, "kırımlıyım" kelimesini kullanmıyorlar. Şarkı koleksiyonlarının Türkçe baskılarında aşağıdaki metinleri buluyoruz:

Tatarlığım, tuvğan yerim

Balalıktan süyemen.

²⁸⁵Büyük bir olasılıkla şarkının sözlerinin Arap-Farsça alfabesinden Kiril alfabesine çevrildiğini söyleyebiliriz. Bu, koleksiyonun yayınlanma yılıyla (bu dönemde Kırım Tatarları Arapça-Fars alfabesini kullandı) ve Kırım Tatar telaffuzuna özgü olmayan hatalı kelimelerle kanıtlanmaktadır. Örneğin, "anın için" ifadesi "onın için" (onun için) gibi görünmelidir. Bu bakımdan ilk harfin harf çevirisi sırasında bir hata yapıldığını varsayma eğilimindeyiz..

Olar için çok vakıtlar

Çılay da cana kuyemen [7, s.47]

Peki "Tatarlıgım" kavramı ne anlama geliyor? Aşağıdaki tanımları verme sorumluluğunu üstlenelim. Bu, bir Tatarın (bu durumda bir Kırım Tatarının) tüm ulusal, kültürel, etno-psikolojik özellikler kompleksiyle tanımlanmasıdır. "Tatarlıgım", "Tatarlık" kelimesinin bir mülkiyet şeklidir. "-ım" ekinin varlığı, Tatar'ın ulusal ve ulusal-kültürel özelliklerin birleşimine ait olduğu anlamına gelir. "Tatarlık" tabiri ile Tatar, milli ve kültürel kimliğini göstermektedir. Kırım Tatarı, kendisini ve onunla bağlantılı olan her şeyi ve onu diğer halklardan ayırabilecek her şeyi tamamen "Tatar" kelimesine koyar.

İkinci. Türkü başlı başına halkın kimliğinin bir tezahürüdür. Şarkıyı aynı zamanda başlığı belirler, ana fikri, merkezi imgeyi, belirler ve eserin konseptinin tercümanı işlevini yerine getirir. Çalışmamızda başlığının özünü daha iyi anlamak için, Nozlia Normurodova'nın aşağıdaki açıklamanın bulunduğu çalışmasına atıfta bulunuyoruz: "Başlığın kavramsal özü, en yüksek kavramsal birim olarak, tüm eserin üst kavramını, birçok farklı kavramsal anlamı birleştiren anlamsal odağı ifade etmeye hizmet etmesi gerçeğinde yatmaktadır." [4, s.57] Bu bağlamda "Tatarlıgım" şarkısının başlığında şiirsel metnin tüm kavramsal anlamlarının yoğunlaştığı, memleketlerini terk etmek zorunda kalan insanların duygusal ve psikolojik durumları ile duygusal deneyimlerine odaklanıldığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte Kırım Tatar halkı, "Canık" şarkısını "Tatarlıgım" olarak yeniden adlandırarak ve bu ismi ona vererek, öz kimliğinin ifadesine çifte vurgu yapmaktadır: şarkının kendisi ve eserin imzalandığı kendi başlığı.

Bu şarkıda ikincinin anlamını belirleyen "Tatar" ve "Kırımlyım" kelimelerinin korelasyonunu kısaca ele alalım. Kolaylık sağlamak için birinci ve ikinci beyit yakın mesafeden bağlanacaktır.

Kırımlyım tuvğan yerim,

Kom²⁸⁶izledim, hayda varsam,

Balalıqdan süyemen!

*Kordüm **Tatar** saçılgan;*

Onın için, kop vaqıtlar

Hateceksin, koklanganday

Çılay da cata cüremen.

Yoh bir gulü açılğan

Şarkının içeriğinin analizi, ilk beyitdeki "Kırımlyım" (Ben bir Kırımlyım, ben Kırım'lıyım) kelimesinin Kırım adı verilen bir coğrafi bölgeye ait olma semantik özelliği ile ayırt edildiğini ve kendine gönderme yapmadığını göstermektedir. Türkiyeliyim (Ben Türkiyeden, Türküm), Filippinliyim (Ben Filippinden, Filipinliyim), Sudanlıyım (Ben Sudandan, Sudanlıyım) ve benzeri ifadeler bir ülkeden geldiklerini kanıtladığını ve belirli bir coğrafi bölgeye ait olduğunu

²⁸⁶"Kom" kelimesi yanlış yazılmıştır. Bunun bir yazım hatası mı yoksa harf çevirisi hatası mı olduğu açık değil. Daha çok yazım hatası gibi. "Kom" yerine cümleye anlam veren "kop" olmalı. "Kop" çok veya uzun bir süre anlamdadır.

vurgulamaktadır. Sudan topraklarında yaşayan Sudanlı Araplar hiçbir ansiklopedide "Sudan" veya "Sudanlı" etnik adı altında listelenmemektedir. Ülkenin ana nüfusu oldukları için kendilerine "Kırım Tatarı" gibi "Sudanlı Arap" çift adını veriyorlar.

Parçanın içeriğine bakarsak, insanların gece gündüz gözyaşı döktükleri ana vatanları Kyrym'le olan bağlarını vurgulayarak "tuvğan yerim" (memleketim) şarkısını söylediklerini görüyoruz. Böylece şarkının insanların geldikleri yer olan Kırım'la ilgili ricasıyla başladığını söyleyebiliriz.

İkinci beyitte "Tatar" sözcüğünün varlığı, "Kırımlyım" kelimesinin Kırım'ın yerli halkının etnoniminin adıyla ilişkisini de reddeder. Bir coğrafi bölge ile akrabalık tespitinin ardından halk, tarihi kaderin zorluklarını yaşayıp memleketlerini terk edenler hakkında şu bilgileri veriyor: "... hayda varsam, kordüm Tatarlar saçılğan...". Burada Kırım'dan ayrılmak zorunda kalan ve sınırlarının ötesine dağılan Kırım Tatarlarından bahsediyoruz, ancak "Kırım" veya "Kırımly" halkından bahsetmiyoruz.

Şarkının dördüncü ayeti aynı zamanda Kırım'ın otoktonu olan Kırım Tatarlarını da anlatıyor ve "kırımly" yararına olmayan argümanı güçlendiriyor. Bir alıntı yapalım:

Hattı celman, atılğanlar,

Tavğa, taşqa ve yarğa;

Carty dünya mezar bolğan

Tatarlıqqa, Tatarğa!

M. Krasev'nin koleksiyonundaki "Canık" şarkısının metninin analizi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırım'dan zorunlu göçten sağ kurtulan her Kırım Tatarı için "Tatarlar" kavramının sunulduğunu gösteriyor. Etnik kimlik yapısından bilişsel bir bileşenin anlamı ve etnonim olarak ifade edilir. F. Rubtsov'un tavsiyeleri ve araştırma yöntemleri izlenerek "Tatarlıgım" ve "Kırımlyım" kavramlarının bu folklor örneği bağlamında ele alınması melodik içerikle yakın ilişki içinde gerçekleşti. Bu, bir dereceye kadar duygusal yükü hissetmeye, anlamsal içeriğe dalmaya ve bu kelimelerin yeterli bir anlamsal yorumunu sağlamaya yardımcı oldu.

Aynı zamanda, şarkının günlük performansta, düğün törenlerinde müzisyenler Alim Osmanov ve Lenur Ibragimov'un yanı sıra sahne şarkıcıları Osman Asanov ve Rüstem Memetov'un çeşitli kuşaklar bağlamında karşılaştırmalı bir analizi, F. Rubtsov'un tezini doğruladı. "Şarkı bir bütün olarak ancak halkın yaşamından ayrılamayan varoluş süreci içinde, yani halkın yaşam biçiminin, bilincinin, görüşlerinin, estetik tadı ve düşüncelerinin gelişmesi nedeniyle sürekli bir değişim içinde hayal edilerek anlaşılabilir." [5, s.146]

Sonuçlar. Böylece Kırım Tatarlarının müzikal ve şiirsel yaratıcılığının analizi şunu gösterdi:

- şarkı folklorunda halk "kırım", "tatar" sözcüklerini ve bunlardan türeyen "kırımly", "tatarlıgım", "tatarman", "kırım halkı" sözcüklerini kullanmıştır;

- her durumda halk kendilerini "Tatar", yani "kırımtatar" adıyla özdeşleştirir. "Tatarlar" kavramı etnik kimlik yapısından bilişsel bir bileşen anlamında sunulmakta ve bir etnonim olarak ifade edilmektedir;

- şarkı sözlerinde geçen "kırım", "kırımlı", "kırımlıyım" sözcükleri Kırım adı verilen bir coğrafi bölgeye ait olma semantik özelliğiyle ayırt edilir ve hiçbir şekilde kendi adını ifade etmez.

Son. Kırım Tatar halkının manevi yaşamının bir ürünü olan, onların görüş, fikir ve ahlaki ve etnik değerlerinin bütünleyici bir sistemi olan şarkı folkloru, tarihi geçmişe, tarihi yolu belirleyen milli düşünce ilkelerine dair ve etnik öz kimliğini önemli bilgiler taşır. Kırım Tatarlarının etnonimi ve ulusal kimliğiyle ilgili daha fazla tartışma bağlamında, halkın kolektif tarihi hafızası olarak şarkı folkloruna yönelmek büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

Bekirov N.V. Kırım Tatarlarının ismi ve kendi ismi meselesi üzerine / Mari Devlet Üniversitesi Bülteni. 2015. Sayı 3 (3). C.5-19.

Bushakov V. Zaman ve mekanda "Tatarlar" etnonimi [Elektronik kaynak]. URL'si: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Article/bush_etntat.php (erişim tarihi: 06/20/2023)

Krasev M. Kırım Tatarlarının Şarkıları: Ses ve piyano için devrimci ve sosyal Bölüm 1. Devlet Yayınevi Müzik Sektörü, Moskova, 1926. 40 s.

Normurodova N. Yazarın dünyasının kavramsal resminin temsilinde başlığın rolü / "Uzbekistonda horizhiy tilar" ilmiy-yöntemler elektron dergisi // Journal.fledu.uz 2019. No. 6/. C.44-58

Rubtsov F. Müzikal folklor üzerine makaleler / Ulusal felaketle ilgili şarkı. Moskova: Sovyet Bestecisi Leningrad, 1973. 221 s.

Khalilov Sh. Halkımızın kendini adlandırma sorunu öncelikle politiktir [Elektronik kaynak]. URL'si: <http://medeniye.org/en/comment/reply/95#comment-form> (erişim tarihi: 07/10/2023)

Bektöre Y. Kırım türkülleri – yaşamdan müziğe yansımalar - Ülkü Ofset, Eskişehir 2014. 224 s.

Çelebi E. Seyahatnamesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova Evliyâ Çelebi 7. Kitap - 2. Cilt/ Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman. Baskı: Promat Basım Yayınım San. ve Tic. GİBİ. İstanbul, Okak 2011. s.828

Sibirya Türklerinin Hürriyet Mücadeleleri

Saadettin Yağmur GÖMEÇ²⁸⁷

Özet

Malûmdur ki Kazan Hanlığının istilası tamamlandıktan sonra Ruslar, İdil ile Yayık çevrelerinde 1584 ve 1586'da yeni şehir-kaleler kurarak, eskilerini onardılar ve Başkurt topraklarına dayandılar. İşgalden sonra bu Türk yurdunun içerisine dağılan Rus memurları ağır vergiler toplarken, Türk halkına da büyük baskılar yapıyorlardı. Bunun yanısıra önce Kazan Hanlığının, arkasından da Başkurt Türklerinin Rusya'ya boyun eğmesi üzerine Ruslar yavaş yavaş Sibirya'nın zaptına giriştiler. Tabi ki bu durum Türkistan'ın kaderinde de değişikliklere yol açtı. Böylece Türkistan coğrafyasının istilasının da önü aralanmış oldu.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Türk Tarihi, Tuva Türkleri, Hakas Türkleri, Altay Türkleri, Saha Türkleri

Abstract

It is widely known that after the invasion of the Khanate of Kazan, Russians constituted new city-fortresses around İdil and Yayık in 1584 and 1586, restored the old ones and came to the Başkurt lands. After the invasion, the Russian officers who expanded to the Turkish lands, collected heavy taxes and put pressure on the Turkish people. Moreover, after the obedience of Khanate of Kazan and later Başkurt Turks to Russians, Russians attempted to the conquest of Siberia. However, this situation caused some changes in the fate of Turkistan. The invasion of Turkistan lands became possible in this way.

Key Words: Siberia, Turkish History, Tuva Turks, Khakasia Turks, Altai Turks, Sakha Turks

Dünya coğrafyasının önemli bir bölümünün adı bugün Sibirya diye anılmaktadır. Bu yüzden Sibirya Türklerinin Rus baskısına karşı bağımsızlık mücadelelerine girmeden evvel Sibir ismi üzerinde durmakta fayda olduğunu düşünüyoruz. Sibir'in ne anlama geldiği ve kökeninin nereye dayandığı konusundaki iddiaların hepsi bir yana, kelime herhalde Türkçe ile alâkalıdır. Birtakım yazım ve ses benzerliklerinden yola çıkılarak adın tarihi sürecinin çok daha erken devirlere götürülmesi de söz konusudur. Ancak belirgin bir şekilde yazılı kaynaklarda bu ismi Türk-Mogol çağıyla beraber görüyoruz. Dolayısıyla Sibir adı 13. asırda kaleme alınan Mogolların Gizli Tarihi'nde, Cuci Han'ın İrtiş civarını fethi sırasında karşımıza çıkıyor. 14. yüzyılda ise Gazan Han tarafından kendisine Mogolların geçmiş devirlerinin kaydedilmesi emri verilen İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi Reşideddin Fazlullah'ın meşhur eseri Camiü't-Tevarih'te bir "Abir-Sibir" sözüne rastlıyoruz. Buradaki Abir'in Apar'dan, Sibir'in de Sabar'dan geldiği vurgulanıyorken; yine 14. asır sıralarında İslam dünyası ve batıda hazırlanan birtakım harita ve yazılı belgelerde bu bölgeye "İbir-Sibir" veya "Sibur" dendiğine rastlamaktayız. Belki bu tarihi sürecin ve Türk topluluklarının birlikte yaşamasının bir izi olarak kaynaklarda zaman zaman gördüğümüz Abir-Sibir ya da İbir-Sibir etnonimi ortaya çıkmıştır. Bu terimi eserini büyük ölçüde Reşideddin'den yararlanarak kaleme alan Yazıcıoğlu Ali (15. yy) ve sonraları İbn Arabşah'ın (15. yy) çalışmalarında da gördüğümüz gibi; muhtemelen 15. yüzyılda bu çevreyi gezen bazı seyyahların raporlarında ise bölgenin adına "İbur-Sibur" şeklinde tesadüf ediyoruz. Büyük ihtimalle

²⁸⁷ AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Camiü't-Tevarih ve Tarih-i Cihan Güşa'dan naklen 14. asır sonu veya 15. asrın başlarında kaleme alınan ve yazarı belli olmayan Çingiz Kagan Tarihi'nde İbir-Sibir, Sayram ile Angara Irmağının arasında gösterilirken; yine 16. yüzyılın (1503-1504) başlarında yazıldığı sanılan Tevarih-i Güzide-Nusret-nâme'de de bu ad Talas ve Sayram'dan sonra geçer. Bu arada Şecere-i Türk'te de (17. yy) Kırgız yurdu anlatılırken bir tarafının İbir, diğer yanının Sibir'e komşu olduğu vurgulanıyor. Dolayısıyla bu iki Türk hanedanı (Apar-Sabar) dağıldıktan sonra onların bir kısmını teşkil eden ve batıya gelen grupların, bu surette adlarını yaşattıkları söylenmektedir²⁸⁸.

Bugün Sibirya'nın kesin sınırlarını çizmek mümkün değildir. Fakat genel hatlarıyla burayı kabaca tarif edecek olursak Sibirya; 50. kuzey enleminin yukarıları ile Ural Dağlarının doğusu biçiminde gösterilebilir. Bu coğrafya aşağı-yukarı 13 milyon km² yüzölçüme sahiptir ve bölgeye dikkatlice bakılırsa, buralarda yaşayan kavimlerin büyük bir çoğunluğunu Türkler meydana getirir.

Bu durum bir yana bilindiği üzere ekim 1552 tarihinde Kazan Hanlığının Rus çarlığı tarafından istila edilmesi Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Dolayısıyla 16. asrın ikinci yarısı sadece kuzey ve Sibirya Türklüğü için değil, Osmanlı Türkiyesi de dâhil olmak üzere, bütün Türk Dünyası açısından çöküşün başlangıcıdır. Bu sırada Rusya'nın güneye doğru inmesini engelleyecek direniş noktaları birer birer ortadan kalkarken, Osmanlı Devletinin Rus tehlikesini görememesi bir şanssızlıktır.

Neticede Kazan'ın işgaliyle Rus çarlarına geniş Sibirya topraklarının kapısı ile sıcak denizlere ulaşmak için İdil Nehri, Kafkasya ve zengin Türkistan yaylalarıyla, tarım alanlarının önü açılmış oldu. Kazan Hanlığının istilasından sonra inşa edilen kaleler ise bu seferlerin hareket noktasıydı. Ancak Kazan ve İdil-Ural'ın diğer yerlerini ele geçiren Ruslar bakir Türk topraklarına girdilerse de, Türk topluluklarıyla yeni bir mücadeleye başladılar. Eski Komünist-Sovyet tarih kitaplarında bölgenin Ruslarca işgal edilmediği, onların kendiliklerinden bu siyasi yapıya katıldıklarına dair pek çok safsata bulunduğu gibi, istilanın ardından Rusya buradaki Türk nüfusa önce Bulgar, sonra da Tatar dedi. Esasında onlar yakın zamanlara kadar kendilerine birleştirici bir etnik kimlik yerine Bulgar demeyi sürdürdüler. Yine işgalin peşinden Rus çarının "Bulgar padişahı" unvanını alması da dikkat çekiciydi. Ama komünizm döneminde yazılan tarih kitaplarında görüldüğü üzere, Türkler Rus hâkimiyetine sanıldığı gibi gönüllü girmediler²⁸⁹. Bilakis aydınından köylüsüne kadar Rus'a boyun eğmemek için milyonlarca Türk kan döktü.

²⁸⁸ İbn Arabşah, **Amir Temur Tarihi**, Çev. U.Uvatov, Taşkent 1992, s.151; El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev. A.Batur, İstanbul 2014, s.124; A.Bakır, "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi", **Turkish Studies**, 3/7, Erzincan 2008, s.171; **Mogolların Gizli Tarihi**, Haz. A.Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s.160; P.Otkan, **T'opa Wei Sülalesi Döneminde Toplum ve Ekonomi**, Doçentlik Tezi, Ankara 1980, s.142; Ebilgazi, **Türük Şeciresi**, Almatı 1992, s.34; Abulgoziy, **Şacarayı Türk**, Toşkent 1992, s.34; A.N.Kurat-A.Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 2. Baskı, Ankara 1992, s.437; Ebülğazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, Çev. A.Acaloğlu, İstanbul 2020, s.38; M.Kaçalin, **Çinggis Kağan Tarihi Çevirisi**, Doktora Tezi, İstanbul 1990, s.63; S.Acar, **Sibir Hanlığı, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul 2016, s.389-390; H.Kaya, **Tevârih-i Güzide Nusret-nâme (Giriş-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)**, Doktora Tezi, Ankara 2019, s.27.

²⁸⁹ A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.152-202; A.N.Kurat, **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.116-117; T.Devletşin, **Sovyet Tataristanı**, Çev. M.Emircan, Ankara 1981, s.10-11; A.Ahmerov, **Kazan Tarihi**, Haz. F.Ünal, Ankara 2009, s.24; V.V.Trepavlov, **Stepniye Imperii Evrazii**, Moskva 2015, s.193.

Bununla beraber biz daha önce pek çok kez makale ve kitaplarımızda, eski Sovyetler Birliğinden ayrılan Türk Cumhuriyetlerindeki hürriyet mücadelelerine değindiğimiz²⁹⁰ için, bu yazımızda sadece Rusya Federasyonunun Sibirya tarafında yaşayan Türk boyları üzerinde kısaca durmaya çalışacağız.

Malûmdur ki, Kazan Hanlığının istilası tamamlandıktan sonra Ruslar, İdil ile Yayık çevrelerinde 1584 ve 1586'da yeni şehir-kaleler kurarak, eskilerini onardılar ve Başkurt topraklarına dayandılar. İşgalden sonra bu Türk yurdunun içerisine dağılan Rus memurları ağır vergiler toplarken, Türk halkına da büyük baskılar yapıyorlardı. Bunun yanı sıra önce Kazan Hanlığının, arkasından da Başkurt Türklerinin Rusya'ya boyun eğmesi sebebiyle Ruslar yavaş yavaş Sibirya'nın zaptına giriştiler. Tabiki bu durum Türkistan'ın kaderinde de değişikliklere yol açtı²⁹¹. Böylece Türkistan coğrafyasının istilasının da önü aralanmış oldu.

Rusya Federasyonundaki Türklerin önemli bir bölümünü Sibirya çevresi Türklüğünün meydana getirdiği herkesin bilgisi dâhilindedir. Sibirya'nın Rusya hâkimiyetine girmesinin yolu ise yukarıda da üstüne basa basa durulduğu üzere önce Kazan Hanlığının istilası, peşinden de bu bölgede uzun süre direnişte bulunan Küçüm Han'ın 1598'de vefatından sonradır. Kaynakların yazdığına göre Çingizliler soyundan geldiği söylenen bu Küçüm Han, Kazan'ın düşmesinin ardından gözünü Sibirya bozkırlarına göz diken Rus çarlığını epey müddet engellemiş, bu arada Ruslara çok büyük zaiyatlar vermişti. Fakat bu yiğit beyin mücadele alanından çekilmesi ve ölümünden sonra Ruslar, Baykal Gölü'ne kadar ilerleme imkânı buldular²⁹². Dahası Baykal'ı aşır, Amur Nehri vasıtasıyla Japon Denizi'ne ulaştılar. Neticede Sibirya'da yaşayan Türk toplulukları birer birer Rusya'nın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. İşte Ruslar bu toprakları işgalinin ardından yöre insanının kendi özel adlarını bile söylemeyip, onlara umumen Tatar dedilerse de, Küçüm Han Batı ve Orta Sibirya'nın Türkleşme ve İslamlaşmasında önemli bir yere sahip oldu²⁹³. Bu topraklarda yaşayan her Türk onu kendisiyle bir şekilde özdeşleştirdi.

Günümüz itibarıyla Sibirya'nın en uzak bölgesinde Saha (Yakut) Türkleri yer almaktadır. Saha Türklerinin şekillenmesinde diğer Türk gruplarında olduğu gibi, eski Türk-Tölös aşiretlerinin

²⁹⁰ S.Y.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 8. Baskı, Ankara 2018; S.Y.Gömeç, "Türklerin Rusya'daki Hürriyet Hareketleri Tarihine Dair", **Türkolojinin Delikanlısı Seyyah Prof.Dr. İsmail Doğan Armağanı**, Ankara 2021.

²⁹¹ S.Y.Gömeç, "Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008, s.211-212; G.Hosking, **Rusya ve Ruslar**, Çev. K.Acar, İstanbul 2006, s.50.

²⁹² S.Y.Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları**, Ankara 2012, s.221-224; Abulgoziy, **Şacarayı Türk**, Muharrir A.Öktam, Toşkent 1992, s.110.

²⁹³ O zamana değin bu bölgedeki Türklerin büyük bir kısmı, Kök (Ulu) Tengri Dinine veya yüzeysel biçimde İslama inanıyorlardı. Her ne kadar Sibirya'da Müslümanlığın yayılışı Küçüm Han'a atfedilse de daha 14. asırdan itibaren, yani Altun Orda zamanında Batı Sibirya'da bir İslami hareketin olduğu açıktır. Ama Küçüm Han'la beraber, İrtiş boylarındaki Türk nüfus arasında İslamiyetin daha da kuvvetli yayılma ve anlaşılma başladı. Buna bağlı olarak Küçüm, Buhara Han'ı Abdullah'a müracaat ederek, Sibir'e İslamiyeti öğretecek hocalar göndermesi ricasında bulundu. Bu yüzden bazı din bilginleriyle, hocalar Sibir Hanlığı tarafına gelerek, ahaliyi İslam hakkında aydınlatıldılar. Fakat bu hareket, 1573'te Sibir hanı Küçüm'ün kardeşi (veya amca oğlu) Muhammed Kul'un, Kama Nehri bölgesinin derebeyleri Stroganovlarla harbe tutuşması ve Rusların hücumu sebebiyle yarım kaldı. Bakınız, S.Y.Gömeç, **Türk Tarihinden İzler**, C. IV, Ankara 2015, s.198.

önemli bir yeri bulunmakla beraber, Sahalı ilim adamlarının da çoğunun kabul ettiği üzere Türk Kurikanlar ön plana çıkar. Dolayısıyla Kurikanların da temelini meydana getiren bu Tölösler, 7-8. asırlarda Kore'den Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşıyorlardı. İşte Sahalar bunların bir bölümü Altay-Sayan ve Baykal mıntıkasından kalkıp, çeşitli sebeplerden dolayı Orta Lena havzasına yerleşmiş Türklerdir²⁹⁴.

Onların kökeniyle alâkalı bu izah bir yana Ruslar Saha Yeri'ne 17. yüzyılın başından itibaren girdiklerinde; Sahaların en güçlü boyu olan Namaslar Lena'nın sol sahilinde, bunların güneyinde Kangalaslar, Lena'nın sağında Meginler, Aldan Irmağına dökülen Tanda boyunda Boroganlar, daha doğuda Baturaslar ve Batulinler oturmaktaydı. Bu sırada Vilyuy Irmağı kıyısında yaşayan Saha Türkleri karşılarında Rus işgalcileri gördüklerinde, onlarla bir ölüm-kalım savaşına tutuştular²⁹⁵. Fakat kalabalık ve devrin şartlarına göre üstün teknoloji ile donatılmış Rus orduları Saha Yerini işgal etmekte pek zorlanmadılar. 1632'de Saha toprakları resmen o zamanki Rus Çarlığına bağlandı. 1633 ve 1634'te Saha Türkleri ayaklandılarsa da onların bu isyanı korkunç bir şekilde bastırıldı. İkinci büyük başkaldırı 1636-1637'de meydana geldi. 1639 yılında Aldan Sahaları, Tunguzlarla beraber Rusları topraklarından çıkarmak istedilerse de, bir başarı elde edemediler. Onlar 1642'de kürk toplamaya gelen Rus memurlarına verecek birşeyleri olmadığını söylediklerinde yeniden silahlı çatışmalar başladı, ama bu hareket de susturuldu. Bu sırada yirmüç Saha Türkü asıldı, birçoğu da korkunç işkencelerle öldürüldü²⁹⁶.

Saha Türkleri 1905 ihtilaline kadar her vesile ile Rus çarlığına karşı memnuniyetsizliklerini ortaya koydular. 1905'teki hürriyet ortamından yararlanarak kendi milli teşkilatlarını kurdularsa da, o zamanın şartlarında ayakta durmaları pek mümkün değildi. Bu yüzden 1917'ye değin Saha bölgesi, idari olarak Doğu Sibirya Valiliğine bağlı kaldı. Geleneksel Türk hayat tarzı konar-göçerliği sürdüren Saha Türkleri, bundan sonra yavaş yavaş yerleşik hayata geçti.

Sahalar 1917 ihtilalinde de baskıcı komünist rejimi tanımadılar. 20 Ekim 1917'de karşı ihtilalciler bir komite kurarak, Rusya yerine Japonya ile irtibat tesis etmek istediler. Bunun üzerine harekete geçen komünistler ve yerli işbirlikçileri 25 Mart 1918'de Yakutistan İşçi Temsilcileri İcra Komitesini oluşturdular. İki grup arasındaki mücadeleyi Kızıl Ordu birliklerinin başında bulunan Ridzinskiy'in sayesinde komünistler kazanarak, 1 Temmuz 1918'de Yakutsk'a girdiler. Bu sebepten ötürü Kızıl ve Beyaz Ruslar arasında çıkan kavgalardan da en çok zararı Saha Türkleri çekti. Çünkü hangi taraf kazanırsa kazansın, kaybedenler hep Türkler oldu. Aralık 1919'a geldiğimizde ise yüzlerce Saha Türkü komünistlerce kurşuna dizildi veya asıldı. Kimi yobazlıkla suçlandı, kimi burjuva milliyetçisi diye öldürüldü²⁹⁷.

²⁹⁴ Saha Türkleri ve Tölösler konusunda geniş bilgi için bakınız, S.Y.Gömeç, "Sahaların Ataları veya Kök Türkçe Yazıtların Kurikanları", *Ana Yurttan Ata Yurda Türk Dünyası*, 1/3, Ankara 1993, s.58; Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve...*, s.526-538; S.Y.Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s.11-12; S.Y.Gömeç, "Türklerde İlk Boy Yapıları: Tölösler", *Kökler*, C. II, İstanbul 2021, s.387-394.

²⁹⁵ A.N.Kurat-A.Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, 2. Baskı, Ankara 1992, s.447; S.A.Tokarev-I.S.Gurvich, "The Yakuts", *The Peoples of Siberia*, Ed. M.G.Levin-L.P.Potapov, Chicaga 1964, s.246.

²⁹⁶ *Istoriya Yakutskoy ASSR*, Tom II, Moskva 1957, s.58-59; Kurat-Temir, *a.g.m.*, s.448.

²⁹⁷ B.Hayıt, *Sovyet Rusya Emperyalizmi*, Ankara 1975, s.42-43.

Komünist Rusya 27 Nisan 1922’de Sahalara sözde Yakut Özerk Sovyet Cumhuriyetini ilan ettirdi. Ama komünizm girdiği hiçbir ülkede idealde olduğu gibi uygulanmadı. Temelinde insanların eşitliği, halkların özgürlüğü ve mutluluğu ilkesi olan komünizm bulaştığı her yerde acı ve ıstırap doğurdu. Saha Yerinde de komünizmin kökleşmesinden hemen sonra aydınların büyük bir ekseriyeti ortadan kaldırıldı.

Bununla birlikte Saha bilim adamı G.V.Ksenofontov 1924 senesinde Cumhuriyetin anayasa komisyonuna Yakut ve Yakutya kelimelerinin yerine “Saha” ve “Saha Yeri” terimlerinin kullanılmasını önermiş ve Yakut kelimesinin Türkçe olmadığını da söylemişti. Maalesef bu konu üzerine o zamanlar ciddi bir şekilde eğilinmediği gibi, Türklerin isteklerine hiçbir vakit kulak asılmadı. 1930’larda Sovyetler Birliğinin yeni anayasası hazırlandığı sıralarda Saha Türkleri için de bir ümit doğmuş ve 1936’da Saha devlet komisyonu Saha Türklerinin milli adlarının tasdiki yolunda çalışmalara başlamıştı. Bu teşebbüse de kanlı bir şekilde nihayet verildi. Bundan sonra da kimse bu konuyu açmaya cesaret edemedi.

İkinci Dünya Harbi yıllarına gelindiğinde Sahaların Rusya adına pekçok kahramanlıklar gösterdiklerine şahit oluyoruz. Altmışbinden fazla Türk savaşa gitmiş ve bunların büyük bir kısmı da çarpışmalarda ölmüştü. Bu arada onlar ürettikleri maddelerle de savaş ekonomisine destek oldular. Ne yazık ki, Rusya’nın hiçbir zaman dünya kamu-oyuna açıklamadığı 1942-1943 senelerinde Saha Türklerinin bütün yiyeceklerine el konulması nedeniyle, sun’i bir açlık baş göstermiş ve binlerce kişi bu yüzden ölmüştür.

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak, 20. yüzyılın bitimine doğru Sovyetler Birliğindeki Glastnost ve Perestroyka hareketleri sayesinde Saha Türkleri de bağımsızlık havasını teneffüs edip, milli bilinçlenmeye doğru gittiler. 1 Nisan 1986’da Saha Devlet Üniversitesi öğrencileri ilk protesto gösterisini gerçekleştirdiler. Birçok sıkıntılardan sonra nihayet 27 Eylül 1990’da başkenti Yakutsk olan Saha-Yakut Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti devlet egemenliğini ilan etti ve 20 Aralık 1991’de cumhurbaşkanlığı seçimi yapıldı. Ülkede ilk ortaya çıkan siyasi teşekküller “Saha-Omuk” ve “Saha-Keskile” hareketi oldu. Bunun yanı sıra Cumhuriyet Halk, Sosyal Demokrat ve Saha Halk Partisi gibi siyasi kuruluşlar da toplum hayatının içerisinde yer aldılar²⁹⁸.

Bilindiği üzere Sibiryâ bölgesi Türklüğünün bir bölümünü de günümüzdeki Kırgızların doğuda kalan akrabaları olan Hakas Türkleri meydana getirmektedir. Çinliler tarihteki Kırgız Türklerinin ismini kolaylıkla söyleyemediklerinden onlara bu şekilde de hitap (Hsia-chia-sih) etmişler ve bu kelime onların kimliğini ifade de kullanılmıştır²⁹⁹.

Bununla beraber 17. asrın ilk yarısından başlamak üzere Rusların Doğu ve Güney Sibiryâ’ya doğru indikleri de görülür. Özellikle 1600’lerde bu bölgede bir dizi kale inşası teşebbüsünde bulundular.

²⁹⁸ “Saha (Yakut) Muhtar Cumhuriyeti”, *Yeni Forum*, 14/294, Ankara 1993, s.36-37.

²⁹⁹ S.Y.Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2014, s.13; S.Y.Gömeç, “Kırgız Etnik Oluşumu ve Tarihlerinin İlk Devirleri”, *Kökler*, C. II, İstanbul 2021, s.373.

Ruslar 1638’de Tuba Nehri kıyısında bir kale kurmaya kalkıştıklarında ise Kırgız-Hakaslarla karşı karşıya geldiler ve mağlup olunca bu işten vazgeçtiler. Rusya’nın 1642’de yaptığı Açinskiy Kalesi de birkaç yıl sonra Hakas Türkleri tarafından yakıldı³⁰⁰.

Çok geçmemişti ki, Hakasya’nın kuzey-batısında gümüş yatakları bulununca Kaştak Nehri kıyısında Ruslar tarafından bir müstahkem mevki inşasına başlandı ve bu suretle 1718 yılında sona eren Hakas-Rus çatışmaları ortaya çıktı. Ruslar, Türklerin yüzlercesini öldürüp, binlercesini tutsak aldılar. Bu tarihte Sayan kalesi tamamlandığında ise Kırgız-Hakas ülkesi Ruslar tarafından çepeçevre kuşatıldı.

Daha sonra Hakas toprakları 18. yüzyılda Krasnoyarsk ve Kuznetsk askeri valilikleri arasında bölündü. Krasnoyarsk eyaletinin içindeki Hakas arazisi Kaçın, Koybal, Yarın ve Kaydın toprakları olarak parçalandı. Ulusların veya aymakların yönetimi Ruslara bağlı beylere bırakıldı.

Bundan başka Hakasların Hristiyan olmaları için çarlık zamanından itibaren bazı önlemler alındığı da bilinmektedir. Buna bağlı olarak Hristiyanlığı seçen Hakaslar vergiden muaf tutuldular, kendilerine birtakım memurluklar verildi, ayrıca onlara yiyecek-giyecek vs. yardımında bulunuldu. Bu durum bazı Hakas-Kırgızları kandırdığı gibi, 19. asırda bu bölgede onüç tane kilise açılmış ve Türk çocukları buralara gitmeye zorlanmıştır. Bu tür sahtekârlık ve yalanlar sadece Hakasya’da değil, diğer işgal altındaki Türk topraklarında da tatbik edildi. Görüleceği üzere genelde insanlar Hristiyanlığa baskı, tehdit ve aldatma yoluyla sokuldular. Buna binaen 1876’da Askiz bölgesine gönderilen papazlar, Krasnoyarsk’ta bekleyen binlerce kişiyi zorla vaftiz ettiler. Tören boyunca yüzlerce erkeğe Vladimir, kadına da Maria adı verildiği söyleniyor. Hatta bazan aynı Hakas’ın iki kere vaftiz olduğu bile görülmüştür.

Ruslar buraları ele geçirmekle kalmadılar, aynı zamanda birçok yere Rusça adlar koydular. Tarihleriyle aralarındaki bütün bağları kopardılar. Kırgız-Hakasların en verimli topraklarına Rus kolonistler yerleştirildi. Rusya’da patates ile kenevir yağından başka birşey yiyemeyen Ruslar, Hakas ülkesinde bol miktarda ekmek, et, tereyağ ve diğer hayvan ürünleriyle karşılaştılar. Rus işgalinin en belirgin hatırası ise onların Türklere yaptığı vahşet, bu yüzden yerlerini, yurtlarını kaybetmeleri ve ortaya çıkan bu durumun da sonraları pekçok Türk-Hakas destanlarının konusu olmasıdır³⁰¹.

Rusya’da 1905 yılında çarlığın sarsıntıya uğraması üzerine Hakas ileri gelenleri bir toplantı yaparak, kendi yerel idarelerini kurmayı planlamışlardı. Fakat hem 1905, hem de 1917 ihtilallerinden onlar yeteri kadar yararlanamadılar. 1930’lu yıllardan itibaren bütün Türk topraklarında olduğu gibi,

³⁰⁰ Y.Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, 3/16, Ankara 1997, s.1576; V.Ya.Butanayev-Yu.S.Hudyakov, *Istoriya Yeniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s.180; Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri...*, s.412.

³⁰¹ A.Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara 1983, s.29; L.P.Potapov, “The Khakasy”, *The People of Siberia*, Ed. M.G.Levin-L.P.Potapov, Chicago 1964, s.350-369; Butanayev-Hudyakov, *a.g.e.*, s.176; V.Ya.Butanayev-I.I.Butanayeva, *Hakaskiy Istoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s.34-35, 89-90; N.F.Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.6.

Hakas Elinde de kolhoz siyaseti başladı ve bu faaliyetler sırasında binlerce insan ortadan kaldırıldı, malları-mülkleri ellerinden alınarak yurtlarından oldular.

Bununla beraber Sovyetler Birliği zamanında yazılan kitaplarda, bütün Hakas-Kırgızlar hakkında geçmişleri karışık bir halk diye yanlış yönlendirmelerin bulunması, Sovyet bilim adamlarının ciddiyetini ortaya koyması bakımından da hayli ilginçtir³⁰².

Sovyet hâkimiyetinin ardından 1923’lerde Kırgız adını hatıralardan silmek amacıyla, Hakas etnonimi resmen kullanılmaya başlandı. Bütün eski Sovyetlerde olduğu gibi bu sırada Hakasya’da da 1930’larda ilan edilen sözde bir cumhuriyet vardı. Ama bundan sonra da baskılar ve yıldırımlar sürdü. Dörtüye yakın aile başka bölgelere gönderildi. Onların yerine ise daha çok Kafkasya ve İdil-Ural’da yaşayan halklardan yeni aileler getirilip, iskan edildi. Hatta 1934 yılında Rus KGB’si bir dizi tutuklamalarda bulundu. Sibiry’a’nın Türk boylarından olan Tuva, Altay ve Hakaslardan meydana gelen 300 kadar aydın Sovyet Rusya’dan ayrılmak gayesiyle, Turancı bir teşkilat oluşturmakla suçlanarak, öldürüldü. Hakas Türkleri yıllarca Rusların zulmüne maruz kaldı. Ne zaman aralarından Sovyet fikrine inanmayan bir aydın veya sıradan bir kişi çıksa yok edildi. Mesela 1937’de sadece bir gün içerisinde 107 kişinin kurşuna dizildiği bilinmektedir. Ancak bunlar öldürülen insanların kayıtlara geçenleridir. Bir de akibetleri hakkında hiçbir malûmat bulunmayan binlerce kişi olmakla birlikte, 1990’dan 1994’e kadar daha önce haksız yere hüküm giymiş 3000 insan Moskova mahkemelerinden tazminat almayı başarmıştır³⁰³.

Neticede yıllar evvel 1930’da muhtar cumhuriyet ve başkenti Abakan olan Hakasya, 3 Haziran 1991’de Rusya Federasyonunun bir kararı ile özerk cumhuriyetini kurdu ise de bunun göstermelik bir siyasi yapı olduğunu bütün dünya bilmektedir.

Bugün Sibiry’a’nın talihsiz halklarının bir bölümünü de Altay Türkleri meydana getiriyor. Malûm olduğu üzere Altay ve çevresi tarih boyunca bütün Türklerin yurt tuttuğu bir bölgedir ve bu coğrafya günümüzde de Hakas, Tuva, Altay ve hatta Kazak Türklerinin yaşadığı toprakları kapsar. En eski Türk izlerini buralarda görebiliriz³⁰⁴. Altay Dağları Türkleri besleyen, büyüten ana kucağı gibidir ve ona “Türklerin altın beşiği” derler. Hun-Türk destanlarında, Kök Türk efsanelerinde hep başrolde o vardır.

³⁰² Butanayev- Butanayeva, **a.g.e.**, s.4; Gömeç, **Kırgız Türkleri...**, s.123.

³⁰³ “Hakasskaya Avtonomnaya Oblast”, **Sovjetskiy Entsiklopedičeskiy Slovar**, Moskva 1990, s.1457; Butanayev-Hudyakov, **a.g.e.**, s.189-191; Deliömeroğlu, **a.g.m.**, s.1577-1578.

³⁰⁴ Kök Türk Kaganlığı 7. asrın ilk yarısına doğru bir karışıklık içerisine sürüklenince, On Ok Türklerinin Tuglu kabileleri arasında yer alan Ch’i-pi (K’i-pi/belki Kıpçak veya Çepni) ailesinin aynı adla anılan beyi Yig Çor Kıpçak Kagan (i-chu Ch’i-pi) unvanıyla tahtta oturtulup, bir istiklal hareketi başlatmış idi. Onu kendilerine rakip olarak gören akrabaları Tarduşlar, Yig Çor Kıpçak Kagan’ı (i-chu Ch’i-pi) yenilgiye uğrattılar. Kaynakların belirttiğine göre bu bozgunun ardından Yig Çor Kıpçak Kagan’ın Altay Dağlarının kuzey eteklerinde otağını kurduğu yer üç tarafı dağlarla çevrili, ancak bir yanından atların ve arabaların girebildiği, bereketli ve geniş bir bölgeydi. Bakınız, S.Y.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2016, s.166.

Türkler büyük bir bozguna uğrayınca sağ kalanlar bu dağa gelip, sığınmışlar; orada çoğaldıktan sonra tekrar dünyanın efendisi olmuşlardır³⁰⁵.

Bununla birlikte Altay bölgesi 1756'ya kadar Kalmuk Hanlığına bağlıydı. Kalmuk idaresinin Çinliler tarafından ortadan kaldırılmasıyla, Altay Türkleri Çin hâkimiyetine girdiler. Ancak Çin'in buralarda zulümlere başlaması, Altay Türklerinin Ruslara sığınmalarına sebep oldu. Bir süre sonra da bu coğrafyadaki Türklerin zorla dinlerini değiştiren Ruslar, onları sömürdüler. Ayrıca 1855'te yürürlüğe giren bir kanun ile Rus göçmenlerin istedikleri bölgeye yerleşmelerine müsaade edildi. Bazan Ruslarca, Altaylıların yaşadığı topraklardaki hayali tarlaları vasıtasıyla, Türklerin hayvanlarının kendi ürünlerine zarar verdiği söyleniyor ve malları gasb olunuyordu. Tabiki Altay Türklerinin arazilerine sahip çıkma çabaları bir netice vermiyordu. Onlar binlerce yıldır hayvanlarını gezdirdikleri meralara artık giremediler, kazayla bunu yapacak olurlarsa cezasını en ağır şekilde, bazan hayatlarıyla ödediler.

Çarlık yönetimi altındayken yerli halkın bazı ayrıcalıkları var idiyse de, komünizmden sonra güya eşitlik adı altında pek çok hakları da ellerinden alındı. Dolayısı ile komünist ideoloji dünya kardeşliği, ezilen halkların hürriyeti gibi vaatlerde bulunurken; Sibirya, Türkistan, Kafkasya ve Doğu Avrupa'daki başta Türk bölgelerinde tam manasıyla bir sömürge devleti şeklinde davranıp, insanların iliğini, kemiğini emdi. Böylece sistemli bir şekilde hayat standartları düşürüldü. Özellikle Altay insanı işgalden sonra değişik vergilere maruz kaldı. Ruslar tarafından yağmalanan servetleri tükendikçe Altay Türkleri de sefaletle sürüklendi³⁰⁶.

Bununla beraber Altaylarda hem Rus işgaline, hem de Hristiyanlığa karşı 20. yüzyılın başında bir akım doğmuştur ki, buna Burhanizm (Ak Yang) denmektedir. Bu hareketin önderi Çet Çelpen adında bir Türk kamı idi. O, Ruslarla oturup-kalkmayı bile günah görüyordu. Ama temmuz 1904'te binlerce Altay Türkü, Çet Çelpen'in etrafında onun öğretilerini dinlerken, Ruslar tarafından basıldılar. Çet Çelpen, karısı, evlatlık kızı ve 20 kadar müridiyle tutuklandı. 1905 ihtilalinden sonra kurulan I. Duma'nın liberal grubu bu davaya müdahale etti. Bazı avukatlar Ak Dincileri (Ak Yangçı) savundular. Çet Çelpen idamdan kurtuldu, fakat iki yıl sonra esarete dayanamayarak hapiste öldü³⁰⁷.

Altay bölgesi 1948 senesine değin Oyrat Muhtar Eyaleti olarak adlandırılmıştı. Baş şehirleri de Oyrat-Tura kentiydi. Fakat 1948'de Rus ihtilaliyle ortaya çıkarılan Oyrat etnonimi kaldırıldı. Merkez Barnaul olurken, yerli Türk boyları da ister istemez kendi soy adlarıyla anılmaya başladılar.

³⁰⁵ S.G.Klyashorniy, "Mifologičeskiye Syuzeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1977, Moskva 1981, s.134; İ.Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.156; S.Y.Gömeç, "Türk Kültüründe Dağ ve Altaylar", *Altay-Türki Alemi*, İstanbul 2013, s.14.

³⁰⁶ W.Radloff, *Sibirya'dan*, Çev. A.Temir, İstanbul 1976, s.166-170; Caferoğlu, *a.g.e.*, s.7-8; Gömeç, *a.g.e.*, s.315-317.

³⁰⁷ A.İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 2. Baskı, Ankara 1972, s.201-203; A.G.Danilin, *Burhanizm*, Gorno-Altaysk 1993; S.Y.Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara 2001, s.107-109; B.Ya.Butanayev, *Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya*, Abakan 2003, s.9-28; A.Vinogradov, *Ak Jang in the Context of Altai Religious Tradition*, Master Thesis, Saskatchewan 2003, s.28-29.

Bilindiği üzere Altay Dağları, Orkun, Kerulen, Selenge, Yenisey (Enesey/Anaçay) ve Abakan ırmakları bölgeleri çok eski devirlerden beri Türk milletinin yaşadığı bir saha olmuştur. Çağlar içinde çeşitli sebeplerden dolayı Türk boylarının bir kısmı batıya ve güneye doğru göçtüler. Ancak bir bölümü de tarihi adlarını, dillerini ve mevkilerini koruyarak ana vatanlarında kaldılar ki, işte bunlardan birisi de Tuva³⁰⁸ Türkleridir.

Onyedinci asrın ikinci yarısında ise Tuva üç farklı yoldan ilerleyen düşmanların tehdidi altındaydı. Doğu ve güneyden Çinliler ile Mogollar ayrı ayrı yaklaşıırken, kuzeyden de Ruslar geliyordu. 1839'larda Sıstık Kem Nehrinde Rus madencileri iki altın yatağı bulup, gizlice bunları çıkardıktan sonra Ruslar Tuva'ya yerleşmeye başladılar³⁰⁹. Bunun ardından 1860'da İngiltere ve Fransa'nın Çin'le yapmış olduğu andlaşmaları, Rusya ile olan barış izledi. Bunlar içinde şüphesiz en tehlikesi Ruslar idi. Çünkü Fransız ve İngilizlerin bu ülkeyi işgal ederek halkını göçe zorlayıp, kendi vatandaşlarını yerleştirecek durumları yoktu. Halbuki Rus emperyalizminin değişmez kuralı ele geçirdikleri topraklara kendi yurttaşlarını iskân iskan etmek olmuştur.

Yukarıda anılan andlaşmalardan sonra Rus hükümeti Tuva ve Mogolistan'da tam bir hareket serbestliği kazandı. 1870'lerde Tuva üzerindeki Rus baskısının arttığı ve siyasi nüfuz kurulmaya çalışıldığı görülür. Yine 1880'lerin başlarında Tuva topraklarında Rusların ilk ticaret kasabaları yükseldi. 1881'deki Kulca andlaşmasıyla Ruslar, Çin'den yeni haklar koparmayı başardılar. Buna rağmen Rusya, Çin'e karşı ayaklanmaları destekledi. Bugünkü Tuvaların hatıralarındaki en ünlü isyan 1880'lerin ortasında "60 Kaçak" (Aldan Durgun) veya "60 Batır" (Aldan Madır) diye bilinmekte olup, bu hareket Tuva Türklerine çok pahalıya patladı. Çinliler bu baş kaldırmayı şiddetle bastırdı ve bu yüzden birçok Tuva boyu Abakan ve Altaylardaki akrabalarının yanına sığındı. Bu yaşananlar Rusların işine yaradı ve Tuva bölgesinde onlar kendi lehlerine propaganda yaptırmak için bu kaçakları kullandılar. Arkasından bu havalide birçok Rus köyü kuruldu ve 1910'larda Tuva'ya üçbin Rus yerleştirildi.

Bununla beraber Çin'de Mançu (Mançur) sülalesine karşı 1911'de başlatılan isyan neticesinde Mogolistan ve Tuva'da bir dizi istiklal hareketi görüldü. Ayaklanma kısa sürmesine rağmen baş kaldıranlar bütün Tuva'ya hürriyet sağladılar ve pekçok baskıdan kurtuldular. Ancak Tuvalı beyler Çin'den korktukları için Rus çarından yardım istediler³¹⁰. Bir kısmı da Tuva'nın geleceğinin Mogolistan ile birleşmek olduğuna inanıyorlardı. Bu durumdan da yine Ruslar faydalandı.

Tuva'da 1914 yılının başlarında birtakım siyasi değişmeler oldu. Nisan 1914'te Rus taraftarı bazı kişiler tekrar Rusya ile irtibata geçtiler. Aynı sene Ruslar, Tuva'nın çarlığın himayesinde bir ülke

³⁰⁸ Bugün bu etnik ad her ne kadar Tıva şeklinde kullanılıyorsa da, biz bunun tarihte Tuva diye geçtiğini düşünmekteyiz.

³⁰⁹ L.P.Potapov, "The Tuvans", **The Peoples of Siberia**, Ed. M.G.Levin-L.P.Potapov, Chicago 1964, s.383-384.

³¹⁰ S.Y.Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", **Avrasya Etüdleri**, Sayı 21, Ankara 2002, s.156; Potapov, **a.g.m.**, s.388.

olduğunu ilan etti. Binden fazla Rus ailesi Tuva'nın en verimli arazilerine yerleştiler. Böylece Tuva'da toprak problemleri ortaya çıktı.

Neticede Rusya'da 1917 ihtilali patlayınca, buradaki Türk Milliyetçileri Tuva'nın bağımsız cumhuriyet olduğunu açıkladılar. 1918-1921 senelerinde Rusların Beyaz-Kızıl savaşları Tuva bölgesine de sıçradı. 1918 yılı sonlarına doğru Beyaz Rusların Tuva'yı ele geçirdiğini görüyoruz. Ülkenin küçük bir bölümüne de Mogol çeteleri girdi. Durumu lehlerine çevirmek isteyen havalideki Bolşevikler çeşitli propagandalarla Tuva'da bağımsız bir Halk Cumhuriyeti kurulmasını sağlayacakları sözünü verdiler. Böylece Tuva'daki iç savaş dört yıl kadar devam etti³¹¹. Bu arada 1921'de Mogolistan Halk Cumhuriyeti'nin tesisi, Tuva Türkleri için uygun zemini hazırlamıştı. İstiklal uğruna çabalayan Tuva Türkleri 1921 yılının yaz aylarında ilk kez parti çalışmalarına giriştiler. 13 Temmuz 1921'de Ataman köyünde "Bütün Tuvalar Kuruluş Kurultayı" toplandı. Bir gün sonra ilan edilen Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti, Kızıl Ruslar zaferi kazanınca Rusya'nın egemenliğine boyun eğdi.

Sovyetler Birliği ile ilişkileri güçlendirmek için 1922'de bir "Devrimci Halk Partisi" açıldı ve Tuva'da hükümetin tesisiyle beraber komşu ülkelerle arasında bazı anlaşmazlıklar su yüzüne çıktı. Eskiden beri kendisini bu toprakların sahibi sayan Mogollar, 1924 yılında bölgenin doğu kesiminde Mogol göçerlerinden kalabalık bir nüfusun bulunduğunu ileri sürerek toprak istediler. Uzun görüşmeler ve Rusların baskılarıyla Koşo Göl'e kadar uzanan büyük bir parçayı onlar Mogollara bırakmak zorunda kaldılar.

Bu durum bir yana geniş katılımlı bir kurultayın ardından, 1926 kasımında devletin adı Tuva Halk Cumhuriyeti oldu. 1928'den itibaren toprak ve hayvanların devletleştirilmesi ise Tuva Türklerinin elini kolunu bağladı. Açıkça bu Türk yurdu soyuldu. Ülkede çıkarılan değerli madenler ve yetiştirilen ürünler komünist Rusların hizmetine sunulmak üzere merkeze gönderildi. Niçin ve neden kaynaklandığını bilmedikleri II. Dünya Savaşı zamanında harp bölgesinden onbinlerce km uzaklıkta olmalarına rağmen, Tuva Türkleri gönüllü birlikler adı altında askere alınarak, zorla Alman ordularına karşı ön saflarda vuruşturuldular³¹² ve Tuva Halk Cumhuriyeti'nin mevcut olduğu yıllar zarfında beş defa anayasaları değiştirildi.

Bununla birlikte Stalin döneminde Sultan Galiyev'in başlatmış olduğu Türkçülük cereyanı Tuva'yı da etkiledi. Fakat pekçok Türk ülkesinde olduğu gibi Tuva'da da binlerce Türk gayri-hukuki yollarla ortadan kaldırıldı. Onlar savaş meydanlarında muharebe ile meşgulken, İkinci Dünya Harbi yıllarında Rusların yerleştirilmesine hız verildi. Savaş Almanya'nın yenilgisiyle bitince, Ruslar yönetimi tamamen kendi ellerine geçirdiler.

³¹¹ Potapov, **a.g.m.**, s.389; Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri...**, s.562.

³¹² Potapov, **a.g.m.**, s.389; Gömeç, **a.g.m.**, s.157.

Neticede 10 Ekim 1961’de Tuva, Rusya’ya bağlı muhtar bir cumhuriyet yapıldı ve günümüze kadar Ruslar tarafından sömürülen Tuva’daki bu durum halâ devam etmektedir.

Karşısında ciddi bir rakip gücün olmadığını gören Rus çarlığının aşağı-yukarı Sibirya bölgesinin işgaline benzer bir şekilde Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyini de bütün dünyanın gözüne baka baka istila ettiğini biliyoruz.

Kaynaklar

- Abulgoziy, **Şacarayi Türk**, Muharrir A.Öktam, Toşkent 1992
- Acar, S., Sibir Hanlığı, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul 2016
- Ahmerov, A., **Kazan Tarihi**, Haz. F.Ünal, Ankara 2009
- Bakır, A., “Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi”, **Turkish Studies**, 3/7, Elazığ 2008
- Butanayev, V.Ya-Hudyakov, Yu.S., **Istoriya Yeniseyskih Kırgızov**, Abakan 2000
- Butanayev, V.Ya-Butanayeva, I.I., **Hakaskiy Istoriçeskiy Folklor**, Abakan 2001
- Butanayev, V.Ya., **Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya**, Abakan 2003
- Caferoğlu, A., **Türk Kavimleri**, Ankara 1983
- Danilin, A.G., **Burhanizm**, Gorno-Altaysk 1993
- Deliömeroğlu, Y., “Hakaslar ve Hakasya”, **Yeni Türkiye**, 3/16, Ankara 1997
- Devletşin, T., **Sovyet Tataristanı**, Çev. M.Emircan, Ankara 1981
- Ebilgazi, **Türük Şeciresi**, Almatı 1992, s.34; Abulgoziy, **Şacarayi Türk**, Toşkent 1992
- Ebülgazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, Çev. A.Acaloğlu, İstanbul 2020
- El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev. A.Batur, İstanbul 2014
- Gömeç, S., “Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı 21, Ankara 2002
- Gömeç, S., “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008
- Gömeç, S., “Sahaların Ataları veya Kök Türkçe Yazıtların Kurıkanları”, **Ana Yurttan Ata Yurda Türk Dünyası**, 1/3, Ankara 1993
- Gömeç, S., “Türk Kültüründe Dağ ve Altaylar”, **Altay-Türki Aleminin Altın Besigi**, Öskemen 2013
- Gömeç, S., **Dişi Kurtun Çocukları**, Ankara 2012
- Gömeç, S., **Kırgız Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2014
- Gömeç, S., **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2001
- Gömeç, S., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 3. Baskı, Ankara 2014
- Gömeç, S., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 8. Baskı, Ankara 2018
- Gömeç, S.Y., “Türklerin Rusya’daki Hürriyet Hareketleri Tarihine Dair”, **Türkolojinin Delikanlısı Seyyah Prof.Dr. İsmail Doğan Armağanı**, Ankara 2021

- Gömeç, S.Y., "Türklerde İlk Boy Yapıları: Tölösler", **Kökler**, C. II, İstanbul 2021
- Gömeç, S.Y., "Kırgız Etnik Oluşumu ve Tarihlerinin İlk Devirleri", **Kökler**, C. II, İstanbul 2021
- "Hakasskaya Avtonomnaya Oblast", **Sovyetkiy Entsiklopediçeskiy Slovar**, Moskva 1990
- Hayıt, B., **Sovyet Rusya Emperyalizmi**, Ankara 1975
- Hosking, G., **Rusya ve Ruslar**, Çev. K.Acar, İstanbul 2006
- Istoriya Yakutskoy ASSR**, Tom II, Moskva 1957
- İbn Arabşah, **Amir Temur Tarihi**, Çev. U.Uvatov, Taşkent 1992
- İnan, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. Baskı, Ankara 1972
- Kaçalin, M., **Çinggis Kağan Tarihi Çevirisi**, Doktora Tezi, İstanbul 1990
- Katanov, N.F., **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. A.Bağcı, Konya 2004
- Kaya, H., **Tevârih-i Güzide Nusret-nâme (Giriş-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)**, Doktora Tezi, Ankara 2019
- Klyashorniy, S.G., "Mifologičeskiye Syujeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah", **Tyurkologičeskiy Sbornik**, 1977, Moskva 1981
- Kurat, A.N., **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972
- Kurat, A.N., **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987
- Kurat, A.N-Temir, A., "Sibir (Sibirya) Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, 2. Baskı, Ankara 1992
- Mangaltepe, İ., **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009
- Mogolların Gizli Tarihi**, Haz. A.Temir, 2. Baskı, Ankara 1986
- Otkan, P., **T'opa Wei Sülalesi Döneminde Toplum ve Ekonomi**, Doçentlik Tezi, Ankara 1980
- Potapov, L.P., "The Khakasy", **The People of Siberia**, Ed. M.G.Levin-L.P.Potapov, Chicago 1964
- Potapov, L.P., "The Tuvans", **The Peoples of Siberia**, Ed. M.G.Levin-L.P.Potapov, Chicago 1964
- Radloff, W., **Sibirya'dan**, Çev. A.Temir, İstanbul 1976
- "Saha (Yakut) Muhtar Cumhuriyeti", **Yeni Forum**, 14/294, Ankara 1993
- Tokarev, S.A-Gurvich, I.S., "The Yakuts", **The Peoples of Siberia**, Ed. M.G.Levin-L.P.Potapov, Chicago 1964
- Trepavlov, V.V., **Stepniye Imperii Evrazii**, Moskva 2015
- Vinogradov, A., **Ak Jang in the Context of Altai Religious Tradition**, Master Thesis, Saskatchewan 2003

Барымта Және Дәстүрлі Қазақ Қоғамындағы Әлеуметтік Қатынастар

И.Т.Шакирбаева³¹³

Аннотация

Мақалада барымта қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуындағы маңызды механизм - моральдық және әдептік, құқықтық норма ретінде қарастырылған. Барымта-бұл жай ғана мал айдап әкету емес. Барымта XVIII ғасырдан әлдеқайда ерте, дәстүрлі көшпелі қоғамдағы қақтығыстарды реттеу тетігі, билерді шешу тәсілі ретінде пайда болды. Бірақ, XVIII-XIX ғасырларда барымта өзінің бірінші кезектегі маңызын ішінара жоғалтты және негізінен малды шексіз айдап әкетумен қатар жүретін ішкі тонаушылық әрекеттер түрінде жүзеге асырылды. Бұның басты себебі, патшалық Ресейдің отарлау саясатына байланысты қазақ қоғамына ішкі әлеуметтік құрылымы мен өзін-өзі реттеу механизмдерінің өзгерістерге ұшырауына байланысты болғандығы қарастырылады.

Кілтті сөздер: барымта, құқық, әлеуметтік қатынастар, құн, тонаушылық, отаршылдық

Abstract

In the article, Barymta is considered the most important moral, ethical, legal norm and mechanism of social organization of Kazakh society. Barymta is not just cattle theft. Barymta appeared much earlier than the 18th century, as a mechanism for resolving conflicts in a traditional nomadic society, as a way of resolving disputes. However, in the 18th-19th centuries, barymta partially lost its primary importance and was carried out mainly in the form of internal robberies, accompanied by endless theft of livestock. The main reason for this is that the internal social structure and mechanisms of self-regulation of Kazakh society underwent changes in connection with the colonial policy of Tsarist Russia.

Key Words: barymta, law, social relations, ransom, robbery, colonization

Барымта (маған тиесілі; менікі) – қазақ әдет-ғұрып құқығының бүкіл жүйесіндегі ең әмбебап институттардың маңызды буындардың бірі болып табылады. Заң барымта институтын нақты реттеп, озбырлыққа тосқауыл қойып, құқық тәртібін қорғау тәсіліне айналдырды. Ш.Уәлиханов барымтаны көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтар арасында ерте заманнан келе жатқан құқық институты ретінде көрсетеді. Барымта Тәуке хан заңдарынан бұрын қалыптасқан процессуалдық институт ретінде көрініс тапты[1].

Барымтаны жүзеге асыру үшін бұлтартпас себептер қажет болды. Оған талап болған жағдайда ғана жүгіну мүмкіндігін XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтардың әдет-ғұрып құқығын зерттеген бірнеше зерттеуші ғалымдар болған. (А.И.Тевкелев, Я.П.Гавердовский, Қ.Шүкүралиев, А.И.Левшин, С.Б.Броневский, Ш.Уәлиханов, А.К. Гайнес, Н.И.Гродеков, т.б.).

³¹³ әл- Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(E-mail:indira.81-81@mail.ru)

Барымта бірқатар функцияларды атқарды, олар:

1. жәбірленушінің келтірілген зиянды өтеу құқығын қорғау тәсілі;
2. қарызды өндіріп алу әдісі;
3. жазадан жалтарып жүрген кінәлі адамға, сондай-ақ билердің шешіміне сенуге болмайтын жағдайларда (билердің сот төрелігін жүзеге асырудың мүмкін болмауы немесе бас тартуы, істі кейінге қалдыру) соттан тыс жазалау түрі;
4. жауапкерді сот ісін қарау үшін сотқа келуге мәжбүрлеу құралы, оның ішінде. осыған ықпал етуге міндетті тұлғаларға (ру биі, ақсақалдар, жауапкердің ауылы) ықпал ету арқылы;
5. сотталушыны сот үкімін орындауға мәжбүрлеу мақсатында оған ықпал етуді пайдалану (сот шешімін орындауды кешіктірген немесе орындаудан бас тартқан жағдайда);
6. қылмыс сот талқылауының нысанасына айналғанға дейін рұқсат етілген жаза түрі (кісі өлтіруші);
7. дұшпандықты тоқтатуға және одан әрі кек алуды болдырмауға бағытталған шара[2].

Осындай мәліметтер Тевкелевтің «Описание казахских родов», сондай-ақ «Краткое описание о положении и состоянии киргиз- кайсацкого народа» (1796) былай деп келтіріп өтеді «...а дабы обидчика заставить самого искать суда, то весь род обиженного делает над улусами его репресаль и забирает от него скота такое количество, чтоб могло его самого принудить искать суда».

Әрине, әдеттегі құқық өзгеріп отыратын өмірмен, қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді сақтау міндетімен байланысты өзгерістерге ұшырады. Мысалы "Жеті жарғыға" құнды енгізу (қан үшін төлем, яғни кісі өлтіру), бұл көпжылдық ұрпақаралық соғысқа және көшпенділердің бір-бірін жойып жіберуіне әкелуі мүмкін қанды кек алуды азайту, жою мақсатында қабылданды. Қанды кек алудан құнға ауысу оңай болған жоқ, өйткені қазақтар төгілген қан (адам өмірі) үшін төлемді "сүт", яғни малмен алмастыруға көну оңайға түспеді. Бірақ билер құн мен барымта қанды кек алудың оңтайлы алмастырушысы болып көрінетінін түсінді, бірақ соңғысы XIX ғасырдың соңына дейін қолданыста болып келді[3].

Айыппұлдың өлшем бірлігі мал болды, бұл барымтадағы тәжірибені түсіну үшін маңызды. Құннан басқа айыппұл болды – жазаның ең көп таралған түрі, ол 9 санына еселенген айыппұл болып табылады, сондықтан оны жиі "тоғыз"деп атайды.

Барымта құқық институты бола отырып, реттеліп, оны жүзеге асыру белгілі бір тәртіптерді сақтауды талап етті. Билердің немесе ақсақалдардың шешімімен заңды басып алу ретінде жүзеге асырылып, оны тонаудан ерекшелендірді. Тәуке хан заңдарының жазбаларын қалдырған А.И. Левшин барымтаның «тек билердің немесе ақсақалдардың үкімі бойынша» және «туыстарымен немесе жақын көршілерімен» бірлесіп жүзеге асырылатынын атап өтті.

Оның үстіне барымта оның жүзеге асырылып жатқан негізін алдын ала хабарлаумен, яғни. әрекетінің себебі көрсетілді. Барымтаның негізін көрсету оны жүзеге асырудың міндетті шарттарының бірі болып табылады. Жәбірленушінің биі жауапкер руының билеріне немесе ақсақалдарына дауды бейбіт жолмен шешу туралы ұсыныспен шабарман жіберіп, соттан бас тартқан немесе жауап беруден жалтарған жағдайда ғана барымтаға келіскен[4].

Малды алып қою актінің заңдылығы мен ашықтығы барымтаның көрші ауылдарға немесе жол бойында кездескен ауылдарға жүргізіліп жатқаны туралы хабарлау, сондай-ақ барымта жүргізілгеннен кейін қайталап хабарлау және билерге және ақсақалдарға есеп беру арқылы қамтамасыз етіледі. Ш.Уәлиханов малдары ұрланған, барымта жасалғандарға үш күннің ішінде хабарлау керектігін атап көрсетті. Бұл барымтаның атын жамылған тонаулардың алдын алуды қамтамасыз етіп, барымташыны мал ұрыларынан ажыратты. Барымташылар өздерінің заң жағында екенін, оны орындау керек екенін білді, әйтпесе Далада заңсыздық пен қылмыс өршіп кетеді. Ру қылмыскерді қуып жіберсе де, бұл оны туысының қылмысы үшін төлеу қажеттілігінен босатқан жоқ, т. оларға келтірілген зиянды өтеу.

Көптеген авторлар егер кінәлі тарап дауды бейбіт жолмен шеше алмаса немесе қаламаса, барымта соңғы шара болғанын атап көрсетеді. Л.Баллюзек жинаған жазбаларда «побывав везде, у всех, кто может иметь малейшее влияние на вора и, видя у одних нежелание содействовать, а у других действительную невозможность помочь», использует барымту. Испробовав все попытки договориться мирным путем, обратившись во всем, кто может выступить посредником (бий, аксакалы, султан), потерпевший имеет полное право барымтовать деп келтірген.

Барымташылардың ұрлаған малының санын да билер соты анықтаған. Әкелінген малды санап, билер немесе ақсақалдар олардың санының талапқа сай болуын қамтамасыз етті. Артық болса, қайтарылды.

Көріп отырғанымыздай, барымтаның жүзеге асуы ұжымдық (тайпалық) жауапкершілік принципіне негізделіп, барымта салдары бүкіл ауылға әсер етті. Көшпелі қоғамның әрбір мүшесі өзінің жеке табысы мен әл-ауқаты туралы емес, ру үшін маңызды жалпы нәрсе туралы ойлауға міндетті болды. Бұл «Әкеңнің баласы болма, халқыңның ұлы бол» деген мақалда айтылған. Көшпенділер арасында туыстарының әрекетіне отбасы, кеңірек айтқанда, ру жауапты болғандықтан, олар қылмысты кім жасады деген сұрақты қоймады. Оларды басқа сұрақ қызықтырды: ол қай рудан шыққан қылмыскер? Бұл ақиқат жазалау үшін жеткілікті болды. Ру ішінде олар мұны өздері реттеп, көршілерін кім ренжіткенін анықтаған[5].

Осылайша, Барымта көшпелі өмір салты жағдайында заңдарды сақтаудың және әділеттілікке қол жеткізудің тиімді құралы болды, бұл кезде сот ісіне қатысушылар бір-бірінен алыс қашықтықта болды. Оның тиімділігі даладағы қылмыстардың сирек кездесетіндігімен, қанды кек алудың азаюымен, билердің соттардан бөлек арасындағы бейбітшілік пен келісімге қол жеткізгендігімен дәлелденді. Барымта Заңдарды сақтаудың және көшпелі өмір салты жағдайында әділдікке қол жеткізудің тиімді құралы болды, бұл ретте сот ісіне қатысушылар бір-бірінен алыс қашықтықта болды. Оның тиімділігі даладағы қылмыстардың сирек кездесетіндігімен, қанды кек алудың азаюымен, билердің соттары босану арасындағы бейбітшілік пен келісімге қол жеткізгендігімен дәлелденді.

Қазақстан территориясын отарлау кезеңінде және әдеттегі құқық нормаларын қысқарту процесінде барымтаны түсіндіруі өзгеріске ұшырады, ал оның мәні түбегейлі бұрмаланды.

Қазақ даласына отаршылдықпен бағыну үшін күрестің алғашқы кезеңдерінде Ресей үкіметі барымтаны "репресал" деп санап, оны қабылдамады. Барымта патшалық отаршылдық саясатының құралдарына айналған "әскери ізденістер", "шекаралық барымта" деп аталатын қарулы зорлық-зомбылықты заңдастыруға және қазақ халқын тонауға тамаша сылтау тапты. 1749, 1760, 1776, 1779, 1783 жж. Сыртқы істер алқасының Жарлықтарымен. "шекарадағы тыныштықты қалпына келтіру үшін" рейдтермен, "ұрлықпен" және қазақтар тарапынан басқа да "дәрекіліктермен" күресу үшін "репрессияны, яғни адамдар мен малды басып алуды"

түзету керек, "барымтаға" адамдарды, сондай-ақ жылқылар мен малдарды ұстап алу немесе ұстау"[6]. Осылайша "барымта" ұғымын ауыстыру және бұрмалау басталады.

"XVIII ғасырдағы патшалық барымтаны қазақтарды тонау және бүлдіру үшін, оларға қарсы жазалаушы экспедициялар үшін кеңінен қолданды, олар "жауапты барымта" деген атпен шығарылды, осылайша барымтаны "репресальға" айналдырып, патша үкіметі қазақ халқына отаршылдық тонау мен зорлық-зомбылық саясатын жүзеге асыру үшін қажетті заңды формуланы тапты. "Шекаралық барымта", "әскери ізденістер" қазақ халқы үшін ең үлкен апаттардың қайнар көзі, оның шаруашылық күйреуінің және физикалық жойылуының қайнар көзі болды, әсіресе А. Р. сияқты губернаторлар кезінде. "Қазақтармен басқарудың ең жақсы тәсілі – оларды бауыздау" деп санаған Давыдов. Үкіметтің жоспарларына әрдайым сәйкес келе бермейтін және оған пайдасы жоқ, қазақтардың қарсылығын күшейте отырып, "шекара баранта" көбінесе шекара басшыларына тонауға мүмкіндік беру үшін қолданылды[7]. Орынбор әскери губернаторы Бахметев барымтаның "байлық құруға мүмкіндік бергенін" мойындауға мәжбүр болды. Бұл мемлекеттер қандай бағамен жасалғанын 1821 жылғы 29 мамырдағы Тимковскийдің жазбасынан көруге болады:" жойқын барымталар немесе генерал-майор Бахметевтің басшылығымен кішігірім Ордада жасалған тонаулар қырғыздарды ауыр жағдайға душар етті " (Фукс С.Л. Указ.соч.).

Осылайша, отарлаушылардың күшімен барымта заң шеңберінен шығып, кез-келген тонауға жол ашты. Барымтаны да, тонау үшін жасалған рейдтерді де колонизаторлар ұғымдарды ауыстыра отырып, барымта деп атай бастады.

Барымта әділдікке қол жеткізу, залалды өтеу және кінәліні жазалау құралы ретінде Кеңес өкіметі түпкілікті орнағанға дейін болған (1930 жылдардың басында қазақтарда мал қалмады) және билер сотымен және билердің өздерімен бірге жойылды (1930 жылдардағы саяси репрессиялар). Тоталитарлық кезеңде (оның сот жүйесімен!) барымта тек теріс семантикаға ие болды және дәл осы түсіндіруде көшпенділер туралы тағы бір жалған стереотип ретінде бұқаралық санада орнықты[8].

Бұл баяндамада барымтаны қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуындағы маңызды механизм - моральдық және әдептік, құқықтық норма ретінде қарастырамыз. Барымта-бұл жай ғана мал айдап әкету емес[9]. Барымта XVIII ғасырдан әлдеқайда ерте, дәстүрлі көшпелі қоғамдағы қақтығыстарды реттеу тетігі, билерді шешу тәсілі ретінде пайда болды. Бірақ, XVIII-XIX ғасырларда барымта өзінің бірінші кезектегі маңызын ішінара жоғалтты және негізінен малды шексіз айдап әкетумен қатар жүретін ішкі тонаушылық әрекеттер түрінде жүзеге асырылды. Бұның басты себебі, патшалық Ресейдің отарлау саясатына байланысты қазақ қоғамының ішкі әлеуметтік құрылымы мен өзін-өзі реттеу механизмдерінің өзгерістерге ұшырауына байланысты болды.

Барымта институтының трансформациясы мен оның бастапқы қызметі мен мәнінің өзгеруі себептері жалпы қазақ қоғамының отаршылдық нәтижесінде құлдыруымен байланысты талдануы керек. Отаршылдықтың қазақ қоғамына тигізген әсері әлеуметтік институттардың бастапқы мәнін жоюынан көруге болады.

Әдебиеттер:

Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане : автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Ташкент, 1994. 46 с.

Абдилдабекова А.М. Россия и казахстан (XVII – начало XX века) : вопросы историографии : учеб. пособие. Алматы : Казак университеті, 2007. 136 с.

Отепова Г.Е. Правовые основы колонизации Казахстана : учеб. пособие. Павлодар : ПГПИ, 2012. 229 с.

Любичанковский С.В. Аккультурационная модель понимания империи как методологическая альтернатива колониальному подходу // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2019. Т. 10. URL: <https://history.jes.su/s207987840006065-0-1/> (дата обращения: 20.08.2020).

Lyubichankovskiy S., Dmitriev V.V. The Southern Periphery of the Russian Empire and a Problem of Colonialism (on materials of National Policy of Russia in Relation to the Crimean Tatars at the end of XVIII – the beginning of the 20th century) // Bylye Gody. 2017. Vol. 45, is. 3. P. 1010–1024.

Избасарова Г.Б., Любичанковский С.В. Приставства на окраинах Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. : от административного лица к системе управления // Российская история. 2018. № 2. С. 13–21.

Lyubichankovskiy S., Akanov K. Orenburg in the History of Integration of Kazakh Steppe in the Russian Imperia XVIII – beginning of XX century // Bylye Gody. 2018. Vol. 48, is. 2. P. 484–495.

Dzhundzhuzov S.V., Lyubichankovskiy S. The Influence of the Imperial Policy of Acculturation on the Formation and Evolution of the Power Elite among the Stavropol Christened Kalmyks (1737–1842) // Bylye Gody. 2018. Vol. 49, is. 3. P. 970–979.

Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв. Алма-Ата : «Наука» Казахской ССР, 1971. 273 с.

Kadri Perk'in Malazgirt Savaş Alanının Yeri Hakkındaki Değerlendirmeleri

Songül Dumlupınar Alican³¹⁴

Özet

1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşı yalnızca Türk ve İslâm tarihinin değil, aynı zamanda dünya tarihinin de en önemli olaylarından biridir. Bu savaşla birlikte tarihin akışı değişmiş ve etkileri günümüze kadar devam eden köklü tarihî değişiklikler olmuştur. Öte yandan, Malazgirt Kalesi önlerinde meydana geldiği bilinen savaşın tam olarak nerede gerçekleştiği meçhuldür. 150 kilometrekareden daha geniş bir sahaya yayılan Malazgirt ovasında savaşın gerçekleşmiş olabileceği birçok yer vardır. Söz konusu yerler çeşitli bilim insanları tarafından değerlendirme konusu edilmiş ve savaşın yerine dair fikirler ortaya konulmuştur. Fakat Malazgirt'te meydana gelen muharebenin yeri tartışılırken dile getirilen düşünceler arasında, ovanın coğrafyasını esas alanlar yok denecek kadar azdır. Bunların en ilgi çekicisi, Kurmay Albay Kadri Perk tarafından ortaya konan yaklaşımdır. 1946 senesinde Harp Akademisi'nde eğitim gören subaylarla birlikte Malazgirt çevresinde ayrıntılı bir alan incelemesi yapan Albay Perk, gerçekleştirdiği gözlem ve değerlendirmeleri rapora dönüştürmüştür ve bir kitapçık haline getirmiştir. Uzun yıllar boyunca Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde kimsenin dikkatini çekmeden bekleyen bu kitapçık savaşın yerini tarihî kaynak ve yorumları dikkate almadan ele alan ve sahayı tanıyan bir askerin stratejik bakışını yansıtmaktadır. Yazarının sıradışı yaklaşımı, coğrafyayı temel alan yorumları ve savaşı tarif etmeye yönelik çizim ve krokileri ile dikkat çeken metin, henüz layıkıyla değerlendirilmiş değildir. Bu çalışmada, mesleğini tutkuyla yapan bir asker tarafından hazırlanan alan incelemesi eksenli çalışma ele alınacak ve Albay Kadri Perk'in Malazgirt Savaş alanının yerine ilişkin fikir ve yaklaşımları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt Savaşı, Kadri Perk, Alan İncelemesi, Coğrafya, Tarih

Abstract

The Battle of Manzikert, which took place in 1071, is one of the most important events not only in Turkish and Islamic history, but also in world history. With this war, the course of history changed and there were radical historical changes whose effects continue until today. On the other hand, it is unknown exactly where the battle, which is known to have taken place in front of Manzikert Castle, took place. There are many places where the battle could have taken place in the Manzikert plain, which covers an area of more than 150 square kilometers. These places have been evaluated by various scientists and ideas about the location of the war have been put forward. However, among the ideas expressed while discussing the location of the battle in Manzikert, there are almost no considerations based on the geography of the plain. The most interesting of these is the approach put forward by Staff Colonel Kadri Perk. Colonel Perk, who carried out a detailed field survey around Manzikert with officers trained at the Military Academy in 1946, turned his observations and evaluations into a report and turned it into a booklet. This booklet, which remained unnoticed in the library of the Turkish Historical Society (TTK) for many years, reflects the strategic perspective of a soldier who handled the location of the war without taking into account historical sources and interpretations and knew the field. The text, which draws attention with its author's extraordinary approach, comments based on geography, and drawings and sketches to describe the war, has not yet been adequately evaluated. In this study, a

³¹⁴ Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. songul.alican@ozal.edu.tr

field study based study prepared by a soldier who is passionate about his profession will be discussed and Colonel Kadri Perk's ideas and approaches regarding the location of the Malazgirt Battlefield will be evaluated.

Key Words: Battle of Manzikert, Kadri Perk, Field Survey, Geography, History

1. Giriş

Malazgirt Savaşı, son dönemlerde Türk tarihçileri tarafından hakkında en fazla bilimsel çalışma yapılan tarihî olaylar arasında yer almaktadır. Buna bağlı olarak da savaşa dair yayınlar hatırı sayılır bir yekûna ulaşmıştır. Dolayısıyla kitapçı raflarında savaşı konu edinen birçok eser bulabilmek mümkündür. Gelgelelim, savaşın gerçekleştiği alanın Malazgirt'in tam olarak hangi kısmında yer aldığı meselesi henüz netleştirilebilmiş değildir. Bu meseleye ilişkin bazı yorum ve değerlendirmeler var olmakla birlikte, tarihçilerin üzerinde mutabık kaldığı nihai bir bilgiye ulaşamamıştır. Öte yandan, 2020 yılının yaz aylarından itibaren Malazgirt'te yürütülen geniş ölçekli savaş alanı arkeolojisi projesi ile bu anlamda önemli bir mesafe kat edildiği söylenebilir. Tarihçi Prof. Dr. Adnan Çevik'in bilimsel danışmanlığı altında, içlerinde bu satırların yazarı da dâhil olmak üzere, onun üzerinde üniversiteden elliye yakın araştırmacının yer aldığı ve Muş Alparslan Üniversitesi'nin ev sahipliğinde sürdürülen proje çerçevesinde Malazgirt çevresinde birçok yüzey araştırması ve kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmaların neticesinde Malazgirt Savaşı'nın ovanın hangi kısmında yapılmış ya da yapılmamış olabileceğine yönelik değerlendirmeler ortaya konulmuştur. 2021 yılında Malazgirt'te gerçekleştirilen uluslararası bir sempozyuma ilave olarak dünyanın muhtelif yerlerindeki bazı bilimsel toplantılarda elde edilen bulgular bilim âlemine sunulmuş olmakla birlikte, henüz nihai bir sonuç ortaya konmamıştır ve proje çalışmaları halen devam etmektedir (Alican, 2021b, s. 30-50).

Ülkemizde yürütülen en kapsamlı savaş alanı arkeolojisi projesi olan ve bu özelliği ile uluslararası savaş arkeolojisi camiasının da dikkatini çeken *"Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihî ve Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi"*nden önce, ülkemizde Malazgirt Savaşı ile ilgili ciddi denebilecek iki alan araştırması vardı. Bunların ilki; 1930'lu yıllarda Feridun Dirimtekin, ikincisi ise 1940'lı yılların ortalarında Kadri Perk tarafından yapılmıştı. Her ikisi de asker olan Dirimtekin ve Perk'in çalışmaları, kuşkusuz mesleklerinin bir gereği olarak ortaya koydukları askerî bakış açısını yansıtıyordu. Bir başka ifadeyle, Dirimtekin ve Perk, bir asker gözüyle ele aldıkları savaşı bir strateji dersi gibi değerlendirmiş ve yorumlarını bu doğrultuda yapmışlardı (Alican, 2021b, s. 26-27). Bununla birlikte, Perk'in çalışması diğerine nazaran daha ayrıntılıydı ve coğrafya üzerinde daha yoğun bir şekilde çalışma yapıldığını göstermekteydi. Perk'in alana hâkimiyeti dikkat çekiciydi ve meslektaşları ile kıyaslandığında hemen göze çarpıyordu.

Burada belirtilmesi gereken ilginç bir nokta, Kadri Perk'in çalışmasının son yıllara dek hemen hiç bilinmiyor olmasıydı. Dirimtekin'in çalışmasının aksine araştırmacılar tarafından bu esere hiç atıf yapılmamıştı. 1946 yılında yayımlandıktan bir süre sonra unutulmuş ve kütüphane rafları arasında kaybolmuştu. 2021 yılında ilk defa Malazgirt Projesi mensuplarından Prof. Dr. Mustafa Alican tarafından bahse konu edilen ve yazarın *"Malazgirt Günlükleri"* kitabında atıfta bulunulan eserin öneminden kimse haberdar değildi (Alican, 2021b, s. 27). Prof. Alican'ın *"Türk Tarih Kurumu'nun kütüphanesinde bulunduğunu"* belirttiği esere şimdilerde nadir kitap ticareti yapan bazı internet sitelerinden ulaşılabilir ve Malazgirt Projesi'nin şimdiye kadar neşredilmiş bulguları, Perk'in çalışmasının sanıldığından çok daha önemli olduğunu kanıtıyor. Bir başka ifadeyle, Malazgirt Savaşı'nın *"sonuçları ile yalnızca bir olayın ve bölgenin değil, aynı zamanda bir milletin, bir devletin ve bir coğrafyada yaşayan devlet ve milletlerin kaderi üzerinde mutlak etkiler yaparak geleceğe yön veren bir savaş"* (Perk, 1947, s. 4) olduğunu yazan Kadri Perk tarafından ortaya konulan Malazgirt Savaşı'nın yeri ile ilgili değerlendirmeler, uzun yıllar boyunca bilerek ya da bilmeyerek gözardı edilmiş olsalar da,

gelenen noktada, doğruya en yakın değerlendirmeler gibi görünmektedirler. Bu durumda, hiç kuşkusuz, Perk'in iyi bir asker olmasının yanında coğrafya bilgisine yüksek seviyeden vâkıf bulunması ve kitabından da anlaşılabilceği gibi adeta bir edebiyatçının tasvir gücüne sahip olmasının etkisi vardır.

2. Savaş Nerede Oldu?

Malazgirt Savaşı hakkındaki bilgileri edindiğimiz geleneksel kaynakların, savaşın Ahlat ile Malazgirt arasında ve Malazgirt'te yaklaşık olarak 10-12 kilometre mesafede bulunan Rahve düzlüğünde meydana geldiğini not ettiklerini biliyoruz. Müslüman coğrafyacı Yâkût el-Hamevî tarafından "*Ahlat yakınlarında bir sahra*" (Yâkût el-Hamevî, 1977, s. 109) olduğu belirtilen Rahve'de karşılaşan ve Bundârî'ye bakılırsa bu karşılaşma sırasında birbirlerinden "*ancak bir fersah*" (Al-Bondari, 1999, s. 39) uzaklıkta bulunan Selçuklu ve Bizans ordularının savaştığı alana ilişkin verinin temelinde yer alan Rahve'nin konumu açık değildir. Bazen Bitlis ile Güroymak arasındaki Rahve ile karıştırıldığını da yeri gelmişken ifade etmemizin yerinde olacağı Rahve isminin Zahve olarak da okunduğunu belirtelim. Öte yandan, "*Rahve*" kelimesinin hem "*düzlük*" anlamına gelmesi, hem de İslâm coğrafyasında bu isimde başka yerlerin de mevcut olması, savaşın gerçekleştiği yer mahiyetindeki *Rahve*'nin, cins isim olarak Malazgirt çevresindeki herhangi bir düzlüğe işaret edebileceğini ve bu anlamda "*Rahve*" olarak nitelendirilmesi mümkün olan birçok düzlük bulunabileceğini vurgulayalım.

Malazgirt Savaşı'nın gerçekleştiği yer olarak Rahve ya da Zahve'nin nerede olduğu bir yana, savaşın yerine dâir en önemli tartışma, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Malazgirt'e gelirken kullandığı güzergâh hakkındadır. Bu tartışma önemlidir; çünkü söz konusu güzergâh hakkında ortaya konulan değerlendirmeler, aynı zamanda savaş alanına dönük değerlendirmeler üzerinde de belirleyici olmuştur. Mısır seferindeki Sultan Alparslan'ın Bizans İmparatoru'nun harekâtını haber alır almaz Suriye'den geri dönerek Malazgirt'e ulaştığını anlatan geleneksel öykü, onun savaştan önce Ahlat'a geldiğini bildirmektedir. Elimizdeki kaynakların bazıları Sultan'ın Halep kuşatmasını kaldırdıktan sonra Azerbaycan'daki Hoy ve Selmas havalisine yönelip Anadolu'ya buradan geçtiğini belirtirken (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 177; Hüseyinî, 1999, s. 32), bazıları lojistik destek aldığı Urfa'ya ve Tebriz'e (Urfalı Mateos, 2000, s. 141-142; Ahmed b. Mahmud, I, 1977, s. 92) gittiğini yahut el-Cezîre bölgesi üzerinden Malazgirt'e yöneldiğini (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2005, s. 257) kaydetmişlerdir. Yine Halep kuşatmasını takiben Musul tarafına yöneldiği, buradan Erzen ve Bitlis yolunu takip edip Malazgirt'e geldiği (İbnü'l-Ezrak, v. 144b-145a) veya bir süre Hoy'da bekledikten sonra Malazgirt tarafına geçtiği (İbnü'l-Esir, X, 1987, s. 71; Zehebî, 1985, s. 236; İbn Haldun, tarihsiz, s. 863) bilgisi de elimizde bulunan rivayetler arasındadır. Bütün bu rivayetlerin ortak özelliği, Sultan Alparslan'ın Halep seferinin ardından şu ya da bu güzergâhı takip ederek Ahlat'a geldiği ve buradan Malazgirt'e doğru gidip Rahve düzlüğünde Bizans İmparatoru ile karşı karşıya geldiği bilgisi ile taçlanmalarıdır. Fakat Sultan'ın, örneğin İran üzerinden ya da el-Cezîre üzerinden geldiği Ahlat'tan Malazgirt'e doğru hangi güzergâhı takip ettiğine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, coğrafya bilgisi üzerinden yapılması mümkün olan okumalar, Selçukluların, Malazgirt ovasına birkaç şekilde gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Van Gölü'nün kuzey hattı boyunca sıralanmış bulunan Ahlat, Adilcevaz ve Erciş üzerinden Yukarı Murat Havzası'na giden bazı yollar vardır ve Sultan Alparslan ile ordusunun bu yollardan herhangi birini ya da birden fazlasını kullanmış olmaları imkân dâhilinde gözükmektedir (Alican, 2021a, s. 111 vd.). Albay Kadri Perk'in Malazgirt Savaşı'nın yerine dâir okuması bu noktada önem kazanmaktadır.

3. Kadri Perk'in Okuma Biçimine Dâir

Kadri Perk'i farklı ve orijinal kılan, kaynaklarda bildirilen geleneksel anlatımı tamamen paranteze alıp askerî stratejiye dayalı bir çerçeve oluşturmastır. Daha önce, Doğu Anadolu'da görev yaptığı esnada savaş bölgesini iki kez gezme fırsatı bulduğunu belirten Perk, 1945 yılında Harp Akademisi Komutanı olarak tayin edilen Korgeneral Baki Vandemir'in emriyle, akademi bünyesinde eğitim gören kurmay adayı subaylarla birlikte savaş alanında incelemeler yaptıktan sonra bir eser kaleme almış ve Malazgirt Savaşı'na dönük düşüncelerini metne dönüştürmüştü (Perk, 1947, s. 4). Metnin sonuna eklenen fotoğraf ve krokilerle birlikte yetmiş sayfadan oluşan özet niteliğindeki çalışmasında tarihî kaynakları eleştirel bir şekilde kullanmış, bahse konu olan kaynaklarda yer alan tutarsız bilgilere işaretlerle, bakış açısını bu kaynaklara dayandırmamıştı. Perk, benimsediği metodolojiyi şu şekilde ifade ediyordu: "(...) *harekâtı; harp sanatına daha uygun görülen diğer kaynaklara dayanarak, meçhul kalan yerleri de, muhtemel ve daha faydalı cereyan tarzına göre mütalaa edeceğiz.*" (Perk, 1947, s. 30).

Savaş alanının tespit edilmesi noktasında tarihî kaynaklardan ziyade coğrafya bilgisini öne çıkaran Kadri Perk, öncelikle Malazgirt'i coğrafi anlamda bir zemine yerleştirmiş ve buna bağlı olarak bölgenin stratejik konumunu değerlendirmişti. Perk'in değerlendirmesine bakılırsa "*Malazgirt'in eski devirlerden beri stratejik bir önemi vardı.*" Van, Muş, Erzurum ve Ahlat'tan gelerek batıya giden yolların birleştiği noktada yer alıyordu. Üç sıra sur duvarları ile çevrilmiş olmasının nedeni buydu. Önemli yolların üzerindeydi ve bundan dolayı da her dönemde tehdit altındaydı. Malazgirt'in doğusunda olup doğuya doğru uzanan yaylanın kuzeyinde 2150 metre rakımlı Kartavin Dağı, güneyinde ise 2250 rakımlı Yakupağa ve 4430 rakımlı Süphan dağları bulunuyordu. Malazgirt ile Patnos arasındaki Sultanmut'un hemen batısında yaylayı ikiye bölen 1850 rakımlı Grebido Tepesi vardı ve tepe ovanın dört bir yanının gözetim altında tutulabileceği bir konumdaydı. Grebido ile Malazgirt arasındaki alan düz olmakla birlikte, bu uçsuz düzlüğün muhtelif yerlerinde küçük atlı ya da yaya gruplarının saklanabileceği ufak yarık ve çöküntüler göze çarpıyordu. Bu düzlükte bulunan ve halk arasında Harabereş olarak bilinen köy harabesi, Zahve adını taşıyan eski köy yerleşiminin yeri (Perk, 1947, s. 40).

4. Albay'ın Malazgirt Savaşı'nın Yerine İlişkin Tasavvuru

Malazgirt Savaşı'nın Malazgirt'in 5 kilometre doğusunda bulunan yaylada gerçekleştiği düşüncesini dile getiren Kadri Perk (Perk, 1947, s. 4), kaynaklarımız tarafından bildirilen Rahve ile Zahve'yi özdeşleştirerek Harabereş ile birleştirmiş ve savaşın burada gerçekleştiği kanaatine ulaşmıştı (Perk, 1947, s. 40-41). Bugünkü Güllükoru'nun biraz güneyinde olan köy kalıntılarına karşılık gelen ve Süphan Dağı'nın "*kuzey payelerinin sağrısı halinde, Sultanmut ile Karahasan Deresi arasında kuzeye uzanan*" (Perk, 1947, s. 41) Harabereş'in Rahve ya da Zahve ile aynı yer olduğunu söylemek için hiçbir kanıt olmasa da, Albay tarafından ortaya konulan bu değerlendirme, onun savaşı kavrama biçimindeki yaklaşım ile uyum içerisindedir. "*Savaş alanının çıplak ve alanın büyük bir kısmının yaylak*" (Perk, 1947, s. 41) olduğunu belirten Perk, bölgede bin yıllardan beri volkanik taşların bulunduğunu, uzun asırların yıpratıcı etkisinin bu taşları yok edemediğini ve söz konusu taşların zaman zaman süvarilerin hücumunu yavaşlatabilecekse de atlıların hareket kabiliyetlerine engel teşkil etmediğini vurgulamıştır (Perk, 1947, s. 41).

Murat Vadisi'nden batıya giden yol üzerindeki Malazgirt'in, Van Havzası'ndan batıya giden yol üzerindeki Ahlat ve Aras Vadisi'nden batıya giden yol üzerindeki Erzurum ile birlikte Anadolu'nun doğuya açılan üç kapısından biri olduğunu ve Selçukluların, özellikle de Ahlat ve Malazgirt'in alınmasından sonra Anadolu'nun içlerine uzanan akınlar yapabilir hale geldiğini belirten (Perk, 1947, s. 42) Kadri Perk'in savaş alanı hakkındaki düşüncesi, Sultan Alparslan'ın rotasına yönelik değerlendirmesi ile de uyum içerisindedir. Perk'e göre, Bizans İmparatoru, Sultan Alparslan'ın canını kurtarmak için Bağdat'a kaçtığı dedikodularının dışında onun hakkında herhangi bir bilgi sahibi

değilken, Selçukluların Ahlat muhafızı Emir Sanduk, Bizans'ın öncü birliklerini mağlup etmiş ve Malazgirt'e doğru harekete geçmişti. Karşısına çıkan Bizans birliklerini yenerek hızla Malazgirt'in doğusundaki yaylaya çıkan Sanduk, o sırada Erciş tarafından gelmekte olan Sultan Alparslan için yolları tutmuştu. Bu şekilde ovanın güneyinden doğusuna uzanan hattı tamamen kontrol altına almış ve İmparator tarafından sevk edilen Nikephoros Basilakes komutasındaki Bizans askerlerini takiple Rahve (Zahve) civarlarına, hatta düşman ordugâhına kadar gelmişti. O sırada Sultan Alparslan Erciş üzerinden gelerek savaş alanına yetişti. Takvimler 24 Ağustos 1071'i gösteriyordu (Perk, 1947, s. 48-49).

Öykünün sonraki kısmı anlaşılırdır. Sultan Alparslan, Sanduk tarafından karşılanmış ve karargâhını Rahve'de kurmuştu. 25 Ağustos günü gerçekleşen ufak tefek çatışmaların ardından 26 Ağustos Cuma günü Bizanslılar karargâhlarından çıkarak Rahve'ye doğru ilerlemiş, taraflar arasındaki vuruşmalar şiddetlenirken Selçuklu birlikleri geri çekilmiş ve Grebido Tepesi ardına mevzilenmiş olan pusu kuvvetleri harekete geçerek Bizans'a son darbenin indirilmesine giden süreci başlatmışlardı (Perk, 1947, s. 49-53). Kadri Perk, kısaca özetlediğimiz şekilde çerçevelendirdiği ve kitabının sonuna ilave ettiği krokilerle de güçlendirmek suretiyle tasvir ettiği savaşa ve savaşın yerine ilişkin yaklaşımını tahkîm eden başka argümanlara da işaret ediyordu. Onun bildirdiğine göre, savaş alanının güneyinde bulunan ve bugün Oğuzlar olarak anılan köylerin, savaş sırasında saf değiştiren ve Selçuklular tarafından buraya yerleştirilen Oğuzlardan kalmış olması muhtemeldi. Selçuklu komutanlarından Tutağ'ın ismi Tutağ'ta yaşamaya devam ediyordu ve Sultanmut adı yine Selçuklu saflarında mücadele eden Kutlu (Mutlu) Tekin'in anısını yansıtmaktaydı. Savaş alanında bulunan taş yığınları o günün şehitlerinin toplu mezarlarıydı. Buralarda birçok kitabe, abide veya başka kalıcı izler kalmış olabilirdi, fakat bunlar herhalde Moğol istilası sırasında ya da asırlarca yaylak olarak kullanılması dolayısıyla kaybolmuş olmalıydı (Perk, 1947, s. 55).

5. Sonuç

Kurmay Albay Kadri Perk'in Malazgirt Savaşı'nın yerini tespit etmeye dönük yaklaşımı ilgi çekicidir. Kaleme almış olduğu metin incelendiğinde, onun hem tarihî kaynaklarda yer alan bilgileri kullandığı, hem de askerî strateji deneyimi ile bu bilgileri yapılandırdığı görülmektedir. Kaynaklardan aldığı bilgileri akılcı bir kurgu ile yapılandıran ve coğrafya verisi ile harmanlayan Perk, bu şekilde daha önce tarihçiler tarafından akıl edilmemiş bir çerçeve ortaya koymuştur ki, nereden bakılırsa bakılsın, bu durum son derece orijinal bir kavrayışı yansıtmaktadır. Buna göre o, Emir Sanduk'u Ahlat'tan getirerek Malazgirt Ovası'nın güneyinden kuzeydoğusuna uzanan bütün sınır hattını tamamen kontrol altına aldırması ve böylelikle Sultan Alparslan'a güvenli bir rota oluşturmuştur. Ahlat, Adilcevaz ve Erciş-Patnos üzerinden Malazgirt Ovası'na çıkan bütün yollar bu şekilde Selçukluların gözetimine geçmiş, Bizanslılar adeta ovanın içerisinde mahpus duruma gelmişlerdir. Dolayısıyla, denilebilir ki Emir Sanduk'un harekâtı ile birlikte Malazgirt Ovası Bizans ordusu için bir çıkmaz sokağa dönüştürülmüştür. Bu durum, Bizanslıların ovanın tamamı düzeyinde kuşatılmış oldukları anlamına gelmektedir.

Kadri Perk'in Malazgirt Savaşı kurgusu, Sultan Alparslan'ın güzergâhını, kaynaklardan hareketle tarihçiler tarafından oluşturulan güzergâhın dışında bir şekle büründürmüştür. Ahlat, Adilcevaz ya da Bulanık üzerinden Malazgirt'e gelen yolları Sultan açısından işlevsiz bırakmış, Selçukluları, Malazgirt Ovası'na daha önce kimsenin önermediği ya da tahmin etmediği şekilde Erciş-Patnos yolu üzerinden getirmiştir. Böylelikle ovanın en stratejik tepesi olan Grebido'nun ve savaşa en uygun alanlar arasında yer alan Güllükoru sahasının savaşa dâhil edilmesini temin etmiş ve rasyonel bir savaş anlatısı oluşturmuştur. Özellikle son yıllarda Malazgirt'te yürütülen savaş alanı arkeolojisi çalışması çerçevesinde söz konusu bölgede yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları ile Perk'in anlatısının önemli ölçüde kusurlu olduğu tespit edilmiş olmakla birlikte, merhum albayımız tarafından

sergilenen bakış açısının ciddi bir metodolojik yenilik olduğunu ve doğru kullanılması durumunda birçok tarihî olayın aydınlığa kavuşturulmasına katkı sunabileceğini belirtmek gerekir.

6. Kaynaklar

- Ahmed b. Mahmud. (1977). *Selçuk-Nâme, I*, Hz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Al-Bondârî. (1999). *Zubdat al-Nusra va Nuhat al-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alican, M. (2021a). *Kıyametin İlk Günü, Malazgirt 1071*, 7. Baskı, İstanbul: Kronik Kitap.
- Alican, M. (2021b). *Malazgirt Günlükleri*, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Hüseyinî. (1999). *Ahbâru'de-Devleti's-Selcûkiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Haldun. (tarihsiz). *el-İber*, nşr. Ebu Suheyb el-Kerrâmî, Basım yeri ve yayınevi yok.
- İbnü'l-Adîm. (1996). *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, thk. Halil el-Mansur, Beyrut: Yayınevi yok.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi, X*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, British Museum, Or. 5803.
- Perk, K. (1947). *Alparslan ve Malazgirt Meydan Muharebesi (Savaş Alanında Bir İnceleme)*, Ankara: Ülkü Basımevi.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2005). "Mir'âtü'z-Zaman fî Târîhi'l-Ayân (Selçuklularla İlgili Bilgiler, II)", çev. Ali Sevim, *Makaleler*, 2, Hz. E. Semih Yalçın ve Süleyman Özbek, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu'cemu'l-Büldân, IV*, Beyrut: Yayınevi yok.
- Zehebî. (1985). *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut: Yayınevi yok.

Mitten Gerçekliğe: Turan'ın Simgesel İmkanları

Süleyman Güngör³¹⁵

Özet

Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından başlayan uluslararası ilişkilerin Türk Devletleri Teşkilatı aşamasına gelmesi Turan birliğinin gerçekleşmesi umudunu güçlendirmiştir. Ancak Turan veya Türk Birliği kendiliğinden gerçekleşecek bir doğal sonuç değildir. Bu çerçevede, bir topluluğun içinde bütünleşmesini ve dışarıdan farklılığını korumasını sağlayan ulusal simgeler önemli bir sosyal gerçekliktir. Ulusal simgelerin yanı sıra bütün insanların tek tip bireylere dönüşmesine hizmet eden küresel ölçekli popüler kültür etkisi de fiili bir gerçekliktir. Turan'ın gerçekleşmesi için devletler arası diplomasi ve ortak kuruluşların faaliyetleri yeterli olmayacaktır. Genellikle coğrafi bir anlam yüklenen Turan'ın insan unsurunu oluşturan Türklerin birliği, ancak simgesel araçların etkisiyle mümkün olabilir. Bu kapsamda "Türk kimdir?" sorusunun cevabı Türklerin simgeler hazinesinde saklıdır. Bu simgeler, Türklerin kendi arasındaki tarihsel ve coğrafi birikimden gelen ayrılıkları azaltarak bütünleşmeye hizmet edecektir. Aynı zamanda Türk kitlesini Türk olmayanlardan ayırt ederek kitlenin tanımsız bir kalabalığa dönüşmesini engelleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Turan, simge, ulusal simgeler, topluluğun simgesel sınırları, toplumsal bütünleşme, Türk dünyası

Abstract

The fact that the international relations that started after the Turkic states gained their independence reached the stage of the Organization of Turkic States strengthened the hope for the realization of Turanian unity. However, Turan or Turkish unity is not a natural outcome that will be realized spontaneously. In this context, national symbols are an important social reality that enables a community to integrate internally and maintain its distinctiveness externally. In addition to national symbols, the influence of global popular culture, which serves to transform all people into uniform individuals, is also a de facto reality. For the realization of Turan, inter-state diplomacy and the activities of joint organizations will not be enough. Even if Turan is usually given a geographical meaning, the unity of Turks, who constitute the human element, can only be possible through the influence of symbolic means. In this context, the answer to the question "Who is a Turk?" is hidden in the treasury of symbols of Turks. These symbols will serve for integration by reducing the historical and geographical differences among Turks. At the same time, by distinguishing the Turkish mass from non-Turks, it will prevent the mass from turning into an undefined crowd.

Keywords: Turan, symbol, national symbols, symbolic boundaries of community, social integration, Turkic world

1. Giriş

Türk devletleri arasındaki ilişkilerde yaşanan gelişmeler, Türklerin birliği demek olan Turan 'ın bir şekilde gerçekleşmekte olduğu yönünde beklentileri canlandırmıştır. Bu gelişmelerin en sonunda Türk

³¹⁵ Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu
ORCID: [0000-0002-6975-4930](https://orcid.org/0000-0002-6975-4930). e-posta adresi: drsgungor@gmail.com

devlet başkanlarının zirve toplantıları ile başlayan ilişkilerim nihayetinde oluşan kurumsal yapının Türk Devletler Teşkilatı adını alması gelmektedir.

Turan kavramı, Macar Türkologların kurduğu Turan Cemiyetinden ilk Türkçülerin kullanımına geçmiş bir ifadedir. Macar Türkologların dilinde Turan akraba halkların yurdunu kastederken, İlk kuşak Türkçüler için Turan romantik bir ütopya idi. Ziya Gökalp'ın meşhur "Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan." dizeleri bu ütopyanın klasik bir terennümü niteliğindedir.

Türk siyaseti de fikir hayatı da 19. ve 20. yüzyıllar boyunca "memleket nasıl kurtulur?" sorusuna cevap aramakla meşgul oldu. Bu uğraşı sırasında, üç kanaat öne çıkmış ve Yusuf Akçura'nın daha Kazan'da iken yazdığı ve Kahire'de çıkan Türk adlı gazetede tefrika edilen yazısının başlığı ile adeta kalıp söze dönüşmüştür: Üç Tarz-ı Siyaset (Akçura, 1976). Osmanlıcılığın ittihad-ı anasır önerisinin akim kalmasının ardından İslamcılığın ittihad-ı İslam düşüncesi de hayata geçirilememiştir. Bunun üzerine Türkçülük, Osmanlı devletinin varlığını korumak için son çıkış yolu olarak ön plana gelmiştir. Osmanlı devletinde hâkim unsurun milliyetçiliğinin diğer etnik grupların ayrılık taleplerini alevlendireceği düşüncesine dayanan çekinik tavrın geride bırakılması İttihat ve Terakki iktidarı dönemine denk düşmektedir. Bu dönem Türkçülerin bakışlarını soydaş halkların yaşadığı bölgelere çevirmeleri ile hem çarlık hem de Bolşevik devrim sırasında Rusya topraklarında barınamayan Türk aydınların İstanbul'a yönelmeleri ile eşzamanlı yaşanmıştır. Türkçü eğilimli aydınların düşünce düzeyinde ve teşkilatlar bünyesinde buluşmaları Turan kavramını ete kemiğe büründürmüştür.

Coğrafya açısından bakılınca, Misak-ı Milli (Kaya, 1997) kararıyla tanımlanan alan, Türk milliyetçisi hareketin motivasyonu olarak kurtarılması gereken Türk vatanını işaret etmektedir. Bu kurtarma görevi Osmanlı meclisinden TBMM'ye devredilmiştir (Güngör, 2019, s. 14-15). Savunma refleksi içinde; Anadolu'nun büyük bir bölümü ile Trakya'nın doğusunu kurtarabilen milli mücadelenin ardından genç Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. O dönemde Cumhuriyet bağımsız yegâne Türk devleti durumundadır. Bu da Türkiye'yi Kıbrıs, Balkanlar, Kafkaslar ve Misak-ı Milliye dâhil olmasına rağmen kurtarılamayan Türkmeneli Türkleri için anayurt konumuna taşımıştır. Bunların yanında Doğu Türkistan'a kadar bütün Türkler ve özellikle ülkelerinde hayat hakkı kalmayan milliyetçi önderler için Türkiye güvenli tek vatan durumuna gelmiştir. Örneğin Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudi Arsal, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin bu listede sayılabilir.

Türkiye dışındaki milliyetçiler için sığınak olan ülkede Turancılık, ırkçılık ile eş anlamlı tutularak takibata uğramış ve yargılanmıştır. 1944 olayları (Türkeş, 1975), Turancıların yargılanması ve sorgu sırasında maruz kaldıkları işkenceler dolayısıyla yaşanmıştır. Türk milliyetçileri 1960'ların ikinci yarısında siyasi parti çalışmasına başladıktan sonra da, uzak bir hedef, ülkü olarak Turan'ı elden bırakmadılar. İç politikada komünizm karşısında direncin öncüsü olurken dış politikada sosyalist rejimlerin baskısı altındaki Türkler için hürriyet talep ettiler. "Esir Türkler" olarak görülen bu toplulukların self determinasyon haklarını savunmak üzere "İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal" sloganıyla yürüdüler. Elde edilen kısıtlı bilgilerle uzak diyarlardaki soydaşların mücadelesini de takip ettiler. Örneğin yanlış bir bilgi gelince, Türkiye'de Kırım Türklerinin vatanlarına dönme mücadelesinin önderi Mustafa Cemiloğlu için gıyabi cenaze namazları kılındı (Arabacı, 2018, s. 75).

Turan, bir Kızıllema olarak milliyetçi söylemin duygusal unsuru iken, 1991 yılının son günlerinde SSCB'nin dağılmasıyla esir Türkler kendi egemen devletleriyle ortaya çıkıverince, Türk Dünyası diye bir siyasal varlık beden bulmuş oldu. Egemen devletlerin yanı sıra özerk bölge veya özerk cumhuriyet şeklinde varlığını sürdüren Türk toplulukları bulunmaktadır. Türkiye, devlet olarak yeni Türk devletlerini öncelikle tanıyan ülke olmuştur.

Merhum Türkeş'in başlattığı ve ilki 1993 yılında gerçekleştirilen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk ve İş birliği Kurultayları, Türk Dünyasının temsilcilerinin bir araya geldiği sivil bir girişim olarak kayda geçirilmelidir. Bunun dışında bu Kongrenin öncüsü Türk Dünyası Araştırma Vakfı gibi birçok sivil girişim, bu kavrama hayat vermeye devam etmektedir. Resmi makamlar aracılığıyla yürütülen diplomasi de, dönemsel gerilimler yaşanmış olsa da, bağımsızlıktan beri üst düzeyde yürütülmektedir. Yeni bağımsızlık ilan eden Türk devletlerinden yıllarca "Türki" diye bahsedilmiştir. Halbuki Hermann Vámbéry tarafından Macar Bilimler Akademisinin desteğiyle 1870 yılında yayınlanan çalışmada Uygur, Kazak, Çağatay veya Osmanlı lehçelerinin tümünü Türkçe olarak tanımlamış ve Yusuf Has Hacıp tarafından Kutadgu Bilig'in "kendi dilimizde yazılmış ilk kitap" olduğunun bilinci ile yazıldığından (Vámbéry, 1870, s. 24-28) söz edilmiştir. Zamanla "Türki cumhuriyetler" tanımlamasından Türk cumhuriyetleri aşamasına gelinmiş olması önemlidir. Türk Keneşi uzun adıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyi adını Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirmiştir. Bu gelişmeleri yok saymak 30 yılı aşan çabalara haksızlık olur.

2. Turan: Kavram, Sorunlar ve İmkanlar

Turan kavramının genel olarak coğrafi bir içerik taşıdığı yukarıda ifade edildi. TDK tarafından yayımlanan Güncel Türkçe Sözlük (TDK, 2023), Farsça kaynaklı isim olduğunu belirtip iki anlam yazıyor. İlk anlam "Türklerin Orta Asya'da yaşadıkları en eski yurtları." İkinci anlamı ise; "Turancıların dünyadaki bütün Türkleri birleştirerek kurmayı amaçladıkları ülkenin adı." Sözlük Turan'ı coğrafi bir gönderme ile Orta Asya'da konumlandırmış ama "en eski" vurgusuyla geçmiş döneme hapsetmiş. Bir de "Turancı" adıyla belirlediği kişilerin hedefi olarak anlamlandırmış. Bu hedefi de "Dünyadaki bütün Türkleri birleştirmek ve bir ülke kurmak" şeklinde özetlemiş.

Bu durumda karşımıza "Türk kimdir?" sorusu çıkıyor. Bu sorunun cevabını da Sözlük'te arayınca, "Türk"e de iki anlam verilmiş: Birinci anlamı "Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan, Türkçenin değişik lehçelerini konuşan soy ve bu soydan olan kimse" Elimizde bir soy var ve değişik lehçelerde Türkçe konuşuyor. Bu soya ve bu soydan olan insana Türk deniliyor. İkinci anlamına bakılırsa "Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan halk ve bu halktan olan kimse". Sözlük tanımları, Türk'ü hem bir kişinin özelliği olarak Türkçe konuşan soydan gelme veya Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşama şeklinde gösterirken hem de bir topluluk adı olarak gösteriyor.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası kuruluşun beri "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür" yaklaşımını taşımaktadır. XX. Yüzyılın son çeyreğinde "Anayasal Vatandaşlık" kavramı etrafında bir tartışma yapılmış olsa da vatandaşlık niteliği gereği anayasal bir ilişkiyi gösterir. Bu sebeple, etnik temelli itirazları ortadan kaldırmaya yönelik bu tartışmaya kimler "söz sahibi" veya "büyük düşünür" olarak şahit tutulursa tutulsun, soruna anlamlı bir katkı sağlaması beklenmemelidir. Ancak Türk vatandaşlık hukukunda, avantajlı bir yabancı kategorisi vardır: Türk soylular. Bunlar diğer yabancı ülke vatandaşlarından daha kolay Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçebiliyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan Barış Antlaşmasında da tezahür eden Türk tanımı, Üç Tarz-ı Siyasetin eskimeyen izlerini taşımaktadır: Osmanlıcılığın izini Türkiye Cumhuriyeti'nde vatandaşlık sahibi herkesi, İslamcılığın izini Müslümanları azınlık saymayarak ve Türkçülüğün izini sonradan gelse bile Türk soyluların vatandaşlığa alınmasında kolaylık göstermesinde takip etmek mümkündür. Bu çerçevede bakılırsa Tanzimat da Meşrutiyet de hala canlı ve Cumhuriyetin içinde bünyesinde yaşamaktadır.

Turan coğrafi olarak Türkiye'yi aşıyor ise "Niye Türkiye merkezli bakıyoruz?" diye sorulabilir. Milliyetçiliklerin zirveye çıktığı ve küreselleşmeyle güya örselendiği dönem boyunca "tek bağımsız Türk devleti" Türkiye Cumhuriyeti olduğu için Turan sorununa Türkiye'den bakıyoruz. Bu arada, XX. Yüzyılın son çeyreği Cumhuriyetin millet projesinin kanlı sorgulamalarına sahne oldu. Bu bölücü terörü

uygulayan örgüt bugün bile bir narkotik ve cinayet holdingi olarak hala devletin ve milletin başındaki en önemli belalardan biri durumundadır.

Bu aşamada “Türk kimdir” sorusu biraz daha karmaşık hal almıştır. Sorun alanlarını sıralamak gerekirse şöyle özetlenebilir: Türkistan bölgesinde Rus Çarlığının ve Sovyet rejiminin bölümlere ayırdığı Türkler, “Türk” denilince öncelikle sadece Türkiye Türklerini anlıyorsa bu bir sorundur. “Anasının dili her ne olursa olsun”, “bin yıllık kardeşlerimiz” Türk denilince kendilerini dışarıda hissediyorlarsa ayrı bir sorundur. Türk dili konuşan halkların birbiriyle tercümansız anlaşamıyor olması başka bir sorundur. Türkler adına İzmir’i son kez fetheden Emir Timur bizim için hala Timurlenk ise bu bir sorundur. (Bu sorun ortaokulda okutulacak bir dönemlik ortak tarih dersiyile de aşılacak gibi görünmüyor.) Türk Dünyasını çok geniş anlamda kullanma eğilimi de ayrı bir sorun olarak ele alınmalıdır. Örneğin Türk Dünyası Belediyeler Birliği var. Birliğin üye yapısına bakılırsa, 30 farklı ülkeden 1.200’e yakın üyesi belediye var (Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2023). Böylesine kucaklayıcı kuruluşlarımızın varlığı tabii ki dış politikada yumuşak güç kullanımı açısından değerli katkılar sunmaya imkân sağlamaktadır. Ancak Türk Dünyası kavramının içinin doldurulma biçimi tartışılmalı ve belki adlandırması gözden geçirilmelidir. Çünkü bütün dünyayı kapsayan Türk Dünyası tanımı, kavramı anlamsız kılacaktır.

Milliyetçilik, XX. Yüzyılın başında Osmanlı Devleti’nin yıkılışını engelleme ve bu başarısızlığınca yıkıntının altından yeni bir bağımsız devlet çıkarma uğraşısının rehberi olmuştur. Aynı düşünce kaynağından gelerek milliyetçiliğin 55 yıldan beri aynı zamanda bir siyasal hareket biçiminde varlığı, Türkiye’de Turancılık ülküsünü canlı tutmuştur. Hangi Turancıya bir bütünleşme projesinde oluşturulacak uluslararası bir kuruluşun adını “Türk Devletleri Teşkilatı” şeklinde önermeniz itiraz eder? Demek ki Turan’a giden yolda bir ilerleme söz konusudur. Türk Konseyinin 12 Kasım 2021 tarihli zirvesinde alınan kararla Türk Devletleri Teşkilatı adını almasından sonra, daha önce Türk devletleri tarafından ortaklaşa kurulmuş bazı örgütleri şemsiyesi altında toplamıştır: Türksoy, Türk Parlamenterler Asamblesi, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Ticaret ve Sanayi Odası ve Uluslararası Türk Akademisi (Türk Devletleri Teşkilatı, 2023). Bunların dışında birçok sivil toplum kuruluşu, etkinlikler ve girişimlerin, özellikle uluslararası anlaşmalara dayalı olarak faaliyet gösteren Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ile özel girişim olarak Kuzey Makedonya’da kurulmuş Uluslararası Vizyon Üniversitesi eğitim dili Türkçe olan yüksek öğretim kurumları olarak ayrıca sayılmalıdır.

Görüldüğü gibi, Türkler arasında Gaspıralı İsmail Bey’in düsturunca “dilde, fikirde, işte birlik” sağlanmasına yönelik ortak irade ve teşkilatların varlığı olumlu manzaralar var. Türk Dünyası, farklı egemen devletler veya bunların içinde farklı hukuk, alfabe ve siyasal kültürlere bölünmüş bir görüntüdür. Ancak egemen devletler tarafından gönüllü olarak oluşturulan ve kapsamı zamanla genişleyen ortak örgütler öne çıkmaktadır. 30 yıllık Türksoy bu anlamda anılmalıdır. Hükümet politikası çerçevesinde TİKA’nın ilgi alanı genişlemiş durumdadır. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Yunus Emre Enstitüsü ve Maarif Vakfı eğitim, kültür ve öğrenci dolaşımı konusunda çalışmaktadır. Teknik destek uzmanlık gerektiren bir faaliyet alanıdır ve Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde hükümetler arası bir kuruluş oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Türk Devletleri Teşkilatının internet sayfasına bakıldığında, çok farklı konularda planlanan çalışmalara ilişkin kısa dönemli bir çalışma takvimi görülüyor. Bunların ümit veren gayretler olduğunun altı çizilmelidir.

3.Turanın Simgesel Çerçevesi: Bütünleşme ve Sınırlar

Ayrı egemen devletlerin ortak soy ve kültür temelinde ve iş birliği odaklı örgütlenmeleri sayesinde Türk Dünyasının bütünlüğü oluşturulabilir. Ancak bunu devletlerin yanı sıra halkların da onaması gereklidir. Bu onama, ortaya çıkan bütünü, her şeyden önce meşru, gerekli ve uygun görmelerini gerektirmektedir. Bu aşamada simgeler, iletişimin olduğu gibi mutabakatın da araçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Turan kavramının genellikle coğrafi çerçevede kullanılmasından hareketle bu coğrafyayı üzerinde yaşayan insanların Türk olması, yani Türkçe konuşmaları Turan yapmaktadır. O halde bu insanlar, bir anlam etrafında buluşmuş bir kitleye dönüştürülmelidir. Başka bir ifadeyle bütün Türklerin, kendilerini toplam Türk kitlenin bir ferdi olarak görmesi gereklidir. Bir tarifi "efradını cami, ağyarını mâni olması" gerektiği gibi toplulukların da bir toplum sayılabilmesi için sınırlarının tanımlanması gereklidir. "İnsanların kendi topluluklarının ayrıksılığının farkına varma yollarını, bu farkındalığı uydurmak veya muhafaza etmek için kullanılan simgesel düzenekleri ve böylelikle topluluk sınırlarının simgelenmesini" (Cohen, 1999, s. 42-43) gerekmektedir. Bu durumda Türk'ün sınırlarını belirlemek gereklidir. Yukarıda zikredilen "Türk kimdir?" sorusu bu açıdan değerlidir.

Sınır da coğrafi bir terim, ama sınırları belirlemekten kastımız bir harita çizilmesi değil. Turan'ı Ahmet Kutsi Tecer'in "orda bir köy var uzakta/ o köy bizim köyümüzdür" pastoral şiirinin ötesinde bir gerçekliğe kavuşturmayı kastediyorum. Nietzsche, yücelttiği "özgür tinliler"e karşıt olarak konumlandığı "bağlı tinliler" açısından doğru sayılanları listeliyor: "Bağlı tinliler dört tür şeyin doğru olduğunu söylerler. Birincisi: kalıcılığı olan tüm şeyler doğrudur; ikincisi: bizi rahatsız etmeyen her şey doğrudur; üçüncüsü: bize yararı dokunan her şey doğrudur; dördüncüsü: uğruna kurban verdiğimiz her şey doğrudur" (Nietzsche, 2015, s. 166). Burada Türklerin bütünleşmesi sorunundan konuştuğumuza göre bu listeyi ödünç alıp hatta "birlikte yapılan her şey doğrudur" şeklinde beşinci bir madde ekleyebiliriz.

Bu doğruların izinden Türk olma bilincini güçlendirmek önem kazanmaktadır. Turan'a giden yolun haritasını çizmek yerine, yürümek ve yol açmak önemsenmelidir. Harita yapabilmek için o topografyada bulunmak, iki nokta arasındaki mesafeyi bilmek ve nasıl aşılacağına vakıf olmak ön şartlarını yerine getiremiyoruz. Çünkü tarihte Türklerin barış ile gerçekleşmiş iradi bir birliği tecrübesine sahip değiliz. Ancak rastgele bir taban tepme değil de "uzaktaki köyümüze" varmak niyetiyle yapılan bir yolculuk yapılmalıdır.

Turan, XX. Yüzyılın bir rüyası idi. XXI. Yüzyılın ilk çeyreği bitmek üzere iken, Turan ülküsünün gerçekleşmesi konusunda o döneme göre birçok avantaj ve dezavantaj söz konusudur. Bütün dünya ile birlikte, Türk Dünyası da aynı fiili durumunun içinde bulunmaktadır. İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişme, Gökalp'in, Akçura'nın, Atsız'ın hayaline gelmeyen bir dünya ortaya çıkarmış durumdadır. Bu gerçeğin tespitine dönük açıklamalara "Dünya küçük bir köy haline geldi", "ulus devlet aşındı" vs. sözler eşlik etti. Covid19 küresel salgını, Şinasi gibi "Milletim nev'i beşerdir, vatanım rû-yı zemin" diyenlerin arkasına saklanabilecekleri sınırlara ihtiyaç duyduğunu gösterdi. Küresel ölçekte iletişim ve dolaşımın genişlemesi, toplumlar ve bireyler arasında kesintisiz etkileşimi ve kültürel tek tipliliği gündeme getirmiştir. İnternet ve lojistik, modanın zaten beynelmilel niteliğini pekiştirirken dünyanın en ücra yerlerini de pazar alanına eklemiştir. Benzer kıyafetler, benzer mizah, benzer sorunlar ve benzer hayaller ile toplulukların arasındaki sınırları incelten gelişmeler, farkların anlam kazandığı milli içe dönüş için de ortam hazırlamaktadır. Topluluğun sınırlarının çizilmesi bir anlam evreninde gerçekleşmektedir. Kaldı ki küresel düzeyde sınırları zayıflatan etmenler, uzun zamanları farklı sınırlarda geçirmiş Türk halkları açısından da aralarına çizilen yapay sınırları kaldırmak için yardımcı araçlar sağlayabilecektir.

Simgeler topluluk üyelerinde ortaklık duygusunu pekiştirirken kültür, dil, din ve soyca yakınlığın görünür kılınmasına da hizmet etmektedir. Muhakkak geniş bir coğrafyada ve farklı tarihi tecrübelerle bugüne gelen Türk halkları arasında farklılıklar söz konusudur ve bunların da aşılması simgesel siyasetle mümkündür. Türk Devletleri Teşkilatı ve şemsiyesi altında toplanacak olan uluslararası kuruluşların yapacakları etkinlikler, her devletin kendi organları aracılığıyla yapacağı işler önemlidir. Bu çalışmalar bireylerin düşünce, duygu ve davranışlarına etki edecektir. Karabağ'ın işgalden kurtarılması sürecinde başta Türkiye olmak üzere diğer Türk devletlerinin gönüllü desteği bu listede sayılmalıdır. Keza 6 Şubat 2023 günü yaşanan Kahramanmaraş merkezli büyük depremde Türk

devletlerinden gördüğümüz dayanışma da önemlidir. Ortak acılar ve kıvançlar aidiyet duygusunu yaratacak simgesel fırsatlar olarak kullanılmalıdır.

Topluluğun sınırlarının simgesel olarak çizildiğini söylemek, bütünleşme açısından sınırın içindeki toplumun müşterek listesinin vurgulanması anlamına gelmektedir. Egemen devletlere dağıntık durumdaki Türkler açısından bakıldığında; siyasal otoritelerden beklenen kadar bireylerin ve STK'ların hatta ticari işletmelerin de sorumlulukları olduğu vurgulanmalıdır.

Türk dünyasını, varsayımsal bir olgudan somut gerçekliğe dönüştürmek için, Türklerin birbirini anlaması gereklidir. Burada anlama derken öncelikle Türkçe konuşan halkların ortak bir dil, alfabe ve imlada buluşmaları gereklidir. Bir de aynı anlam evreninde buluşmaları şartı vardır. Rutinler, ritüeller ve bayramların topluluğun anlam evreninde yeri şekillendirmektedir. Eğer Türk dünyasının Türkologları, halkbilimcileri ve Turancıları yeterince etkin olsaydı, "nardugan bayramı" diye bir uydurma sosyal medyayı doldurmazdı. Ancak bu olay "yeni bir simgesel unsur nasıl halka mal edilir?" sorusu için güzel bir örnek olarak ele alınabilir.

"Bir ulusun her üyesi, kendisini ya da kendi temsilini, ulusu için en önemli olan belirli bir simgeyle sabit bir ilişki içinde görür her zaman. Ulusal duygunun sürekliliği, gerektiğinde düzenli olarak tekrarlanmasıyla sağlanır. Bir milletin kendisine ilişkin bilinci ancak ve ancak simgesi değişince değişir. Bu bilinç insanın sandığından çok daha değişkendir ki bu da insanoğlunun varlığının devamı konusunda biraz umut vaat eden bir olgudur (Canetti 2006, 173)." Canetti'nin bu ifadelerinden destek alarak Türk birliğinin simgelerdeki birliğe bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Bir milleti etrafında toplayan simgeler; zaferler, kahramanlar, düşmanlar, dostlar, yıldönümleri, bayramları, bayrakları, köken mitolojileri, masalları, bilmeceleleri, inançlar, değerler, değer yargıları ... şeklinde sayılabilir. Ancak bu liste saymakla bitmeyecek kadar uzun ve sürekli güncellenen canlı bir toplumsal olgudur. Bu listede yer alan veya almayan bütün simgeler, kendi içlerinde birer sistematik simgeler varlığı barındırmaktadır. Bu simge dizileri, o toplumun başlangıçtan beri yaşattığı bir anlam çerçevesi oluşturur. Bir de XXI. Yüzyılın gerçeği var ki, popüler unsurlar, üyesi olduğu toplumun değerleri ile çatışsa bile bireylerin değer ölçülerini etkilemektedir. O zaman devletler sorumlu oldukları işleri yaparken, bireysel olarak Türklerin de, "oradaki köy"e yapılan yolculukta biraz yük taşımaları gerekmektedir.

Türklerin zaten tarihi ve kültürel ortak birikimleri var: Nasrettin Hoca, Köroğlu, Ahmet Yesevi, Dede Korkut örneklerinde ortak referansları var. Anadolu'daki birçok yerleşim yerinin Türkistan'da bir adaşı var. Büyük çoğunluğu Müslüman olan Türklerin inanç ortaklıkları var. Balkanlar'dan Doğu Türkistan'a kadar nakışında, mutfağında, türküsünde ve rüyasında ortak çizgileri olan bu topluluğun bütünlük duygusunda ortaklaşmasının önündeki tek engel ortaklıklardan haberdar olmamasıdır. Haberdar olmama sorunu, yapılan pek çok faaliyetin sınırlı bir çevrede veya yapıldığı salonlarda kalmasına sebep olmaktadır. Bilişim çağında bilginin bu kadar iyi saklandığı başka bir siyasal alan daha yok gibidir.

Simgelerin işlevlerinden birisi, topluluğun öz tanımlamasına hizmet etmektir. Kadim simgeleri sayesinde Türklerin birliğini tanımlama kapasitesi yüksektir. Buna örnek olarak 1980'li yıllarda yaşanan Balkanlardan gelen son kitlesel Türk göçünü gösterebiliriz. Bulgaristan'daki Jirkov rejimi, sünnet yasağı ve zorla isim değiştirme uygulaması ile Türk toplumunun simgesel sınırlarını çiğneyince, Bulgaristan'da yerleşik bir çok Türk evlerini bırakıp kendi adlarıyla yaşayabilecekleri, oğullarını sünnet ettirebilecekleri bir ülkeye doğru yalınayak yürüyüp gelmek zorunda kalmıştı. Bu olay bir topluluğun simgelerinin aynı zamanda varlık tanımı olduğunu göstermektedir.

Türkler için soydaşlık önemli bir bütünleşme noktası niteliğindedir. Ardından kültürel birikim, tarihi hatıralar ve inanç birliği Türkleri birleştirmek için, Turan için yeterli olsaydı, şimdiye kadar kendiliğinden olurdu? Cohen'in (1999, s. 134) sözünü ettiği gibi, "(t)opluluğun gerçekliği,

mensuplarının bu topluluğun kültürünün canlılığını algılamalarında yatar. İnsanlar topluluğu simgesel olarak kurar, böylelikle de onu bir anlam kaynağı ve ambarı haline getirip kimliklerinin bir göndergesine dönüştürürler.” Demek ki, Turan TDK Güncel Sözlükte yazıldığı gibi “eski bir yurdun adı” olmamalı, canlılık göstermelidir. Bu da toplumun her bir üyesine kattığı değer ile ve üyelerin tekrar tekrar bu canlılığı sürdürmesiyle gerçekleşir.

Türk dünyası ayrı devletlere bölünmüş bir kamusalılığı ifade ettiğine göre toplumsal varlık ve görünürlük kazanması aynı zamanda siyasal anlam ve varlık iddia etmesi olacaktır. Türk dünyasının canlılığının ne demek olduğunu, Nevruz Bayramı kutlamalarında görmek mümkündür. Nevruz Bayramının Türkiye’deki yansıması, tarihte kaldığı düşünülen simgelerin devlet desteğiyle nasıl topluma mal edilebildiğini de göstermektedir.

Bunun dışında, zamanımızın icabı olduğunu kabullenerek popüler tüketim için kültürel üretim ve dağıtım yolları aranmalıdır. Turanın popüler kültür aracılığıyla kurulması ironik sayılabilir. Bu bağlamda müzik, moda, sinema ve gösteri sanatları, estetik anlayışı, tüketim alışkanlıkları ve spor gibi alanlarda ortaya çıkacak kitlesel tüketime uygun simgelerin de değerlendirilmesi zarureti vardır. Dolayısıyla Turana yapılacak yolculukta, Türklerin kendi popüler kültür unsurlarını çoğaltmaları ve küresel rakipleri kadar Türk toplumunu kendisine çekebilmesidir. İran’da da Türklerin yaşadığını ve millî varlık mücadelesi verdiğini, aynı şekilde Tebriz’in kadim bir Türk şehri olduğunu Türkiye’de geniş kitleler Traktör Futbol Kulübü sayesinde öğrenmiş durumdadır. Halk kitlelerini suçlayarak değil ancak onların ilgilerini cezbederek bilgi ve iletişim çağında yaşanan bilgisizlik engeli aşılabılır. Öyleyse Türk youtuberler de Turan için biraz çalışmalıdır. Belki de onlar, Türk dünyasının sınırlarını daha sağlıklı çizeceklerdir. Çünkü kitlelerin sınırlanmazsa büyümek gibi bir eğilimi vardır. O halde Türk toplulukların sınırlarını belirlemede titizlenmek demek, Türkçe olmaktan geçmektedir. Türkçe yani Türk gibi olmak demek de, Türk’e hayat veren simgeleri üretmek, sürdürmek ve onlardan alınan güçle varlık bulmak demektir.

4.Sonuç

“Türk kimdir” sorusuna teorik cevaplar aramak yerine Türk’ü canlı tutmak, Türk’e ait simgelerden Türk halkları arasında genişleyen bir müşterekler listesi oluşturmaya çalışma Turan’ın yol haritasıdır. Bu aşamada dilde, fikirde ve işte birlik anlayışı tasada ve neşede, gelecek tasarımıyla birlik isteğini güçlendirecektir.

Simgeler, onu besleyen bir kitleye ve onun kültürel canlılığına dayanarak işlev görür. İşlevlerinden biri kitlenin üyelerinin birbirine benzerlikleri sürdürmelerini sağlarken benzemeyenleri kitlenin dışında tutmasıdır. Böylelikle simgeler koleksiyonu, kitlenin temel karakteristik özelliklerini değiştirecek şekilde kendine benzemeyenlerle büyümesini engellemektedir. Coğrafi benzetmeye yeniden başvurmak gerekirse sadece yolların ve nehirlerin değil denizlerin ve okyanusların bile sınırı var. Turanın sınırı Türk olma, o da simgeler hazinesiyle kendisini gösterecektir.

Turan ancak niyetli bir yolculuk ile mümkün olabilir. Bu yolculukta diplomasi, siyaset, jeopolitik vs kalıplarının dışında, imkânlarının sınırı olmayan simgesel alan kurucu rol üstlenmek zorundadır. Diplomatik alanda Türk Devletleri Teşkilatının ortak bir bayrak ile varlık göstermesini, bir niyet beyanı olarak değerlendirmek gereklidir.

5. Kaynaklar

Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Arabacı, H. M. (2018). Kırım Türkleri'nin Vatana Dönüş Mücadelesine Alparslan Türkeş Ve Ülkücü Hareket'in Bakışı (Yeni Düşünce Gazetesi Örneği 1988-1992). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120(237), 67-80. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1471320> adresinden alındı
- Cohen, A. P. (1999). *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*. (M. Küçük, Çev.) Ankara: Dost.
- Güngör, S. (2019). Kurtuluştan Tek Partili Cumhuriyete: Halka Dayalı Meşruiyet. S. Güngör içinde, *Türk Demokrasi Tecrübesi Dönemler - Sorunlar* (s. 11-32). Konya: Palet Yayınevi.
- Kaya, E. (1997). Misak-ı Milli'nin Sınırları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(8), 175-186. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/33227> adresinden alındı
- Nietzsche, F. (2015). *İnsanca, Pek İnsanca-1* (3 b.). (M. Tüzel, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- TDK. (2023). *Güncel Türkçe Sözlük*. Temmuz 7, 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- Türk Devletleri Teşkilatı*. (2023). Ağustos 30, 2023 tarihinde <https://www.turkicstates.org/tr> adresinden alındı
- Türk Dünyası Belediyeler Birliği*. (2023). Ağustos 28, 2023 tarihinde <http://www.tdbb.org.tr/> adresinden alındı
- Türkeş, A. (1975). *1944 Milliyetçilik Olayı* (11 b.). İstanbul: Kutluğ Yayınları.
- Vámbéry, H. (1870). *Uigurische Sprachmonumente und Kudatku Bilik*. Innsbruck: Wagner Universitaet .

Türk Dünyamızın Mümtaz Şəxsiyyəti - Salman Mümtaz

Şəlalə Ana Hümmətli ³¹⁶

Xülasə

Türk dünyamızın mədəniyyət və ədəbiyyat tarixində şərəfli izi qalan mümtaz şəxsiyyətlərimizdən biri də görkəmli alim və yazır Salman Mümtazdır. Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov (1884-1941) – Salman Mümtaz (Turxan) şair, publisist, folklor toplayıcısı, mətnşünas, ədəbiyyatşünas kimi şərəfli iz qoyan, geniş yaradıcılıq diapozonuna malik, istedadlı və fədakar şəxsiyyətlərdəndir. XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq mətbuat səhifələrində ("Molla Nəsrəddin", "Qardaş köməyi", "Maarif və mədəniyyət", "Ədəbiyyat qəzetəsi" və b.) şeir, məqalə və felyetonları dərc edilən ədib, sayı 20-dən artıq klassik şairin (Nəsimi, Qövs, Vəqif, Zakir, Vəzəh və b.) əsərlərini, eləcə də "El şairləri" adlı iki cildlik antologiya çap etmişdir. Alim yeni nəşr edilən Nəsimi divanını I Türkoloji Qurultaya (Bakı, 1926) hədiyyə etmişdir. XX yüzilliyin repressiya illərinin qurbanlarından olan Mümtazın itmiş kolleksiyası, yandırılmış zəngin kitabxanası – "Kitabxaneyi-Mümtaziyyə"sindən söz açarkən, "100 şair" əsəri, "Beş min söz" lüğəti və b. əsərlərinin də adı çəkilir. Araşdırmalarımız nəticəsində bu əsərlərin bir qismi, eyni zamanda alimin naməlum olan digər qiymətli əsərləri tərəfimizdən aşkar edilmiş və yenidən nəşrə hazırlanmaqdadır. Salman Mümtazın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, alimin öz adını daşıyan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi arxivlərdə mühafizə olunan zəngin elmi-ədəbi irsi və yeni aşkar etdiyimiz çoxsaylı əlyazma, arxiv materialları ("100 şair" təzkirəsi, ədəbi (poetik) lüğət və s.) onu bizə ensiklopedik zəkaya sahib, mümtaz bir şəxsiyyət kimi tanıdır.

Məqələmizdə, Türk dünyasına, Türk dili və ədəbiyyatına böyük sevgisiylə seçilən, Nuru və Ənvər Paşalara yazdığı gözəl şeirləri dillərdə əzbəri olan bu böyük Türk oğlunun elmi-ədəbi irsindən bəhs edilir.

Açar Sözlər: Türk dünyamız, Mümtaz, Türkoloji, Turxan

Abstract

Salman Mumtaz, one of our outstanding personalities who left an honorable mark in the history of culture and literature of our Turkish world, is an outstanding scientist and writer. Salman Mammadamin oglu Asgarov (1884-1941) - Salman Mumtaz (Turkhan) is one of the talented and selfless personalities who left an honorable mark as a poet, publicist, folklore collector, textologist, and literary critic. From the beginning of the 20th century, poems, articles and feuilletons were published in press pages ("Molla Nasreddin", "Brotherly Help", "Education and culture", "Literary newspaper" and others). Published the works of more than 20 classical poets (Nasimi, Govsi, Vagif, Zakir, Vazeh, etc.), as well as a two-volume anthology called "Folk poets". The scientist presented the newly published Nasimi divan to the First Turkological Congress (Baku, 1926). Talking about Mumtaz's lost collection, burnt rich library - "Kitabkhanei-Mumtaziyya", the work "100 poets", "Five thousand words" dictionary, etc. his works are also mentioned. As a result of our research, some of these works, as well as other unknown valuable works of the scientist, were discovered by us and are being prepared for re-publication. The rich scientific-literary heritage of Salman Mumtaz preserved in the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS, in the personal archives of the State Archive of Literature and Art bearing his name, and the numerous manuscripts and archival materials we recently

³¹⁶ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

discovered ("100 poets" tazkirah, poetic dictionary, etc.) we know him as a distinguished personality with encyclopedic intelligence.

In our article, the scientific-literary heritage of this great Turkish son, who was distinguished by his great love for the Turkish world, Turkish language and literature, and whose beautiful poems he wrote to Nuru and Enver Pasha are memorized in languages, is discussed.

Key Words: Our Turkish world, Mumtaz, Turkology, Turkhan

1. Giriş

Mədəniyyət və ədəbiyyat tariximizdə şərəfli izi qalan mümtaz şəxsiyyətlərimizdən biri də görkəmli alim və yazar Salman Mümtazdır. Şair, publisist, folklor toplayıcısı, mətnşünas, ədəbiyyatşünas Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov (1884-1941) – Salman Mümtaz (Turxan) Türk dünyamızın geniş yaradıcılıq diapozonuna malik, istedadlı və fədakar şəxsiyyətlərindəndir. XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mətbuat səhifələrində ("Molla Nəsrəddin", "Qardaş köməyi", "Zənbur", "Füqəra füyuzatı", "Maarif və mədəniyyət", "Şərq qadını", "Ədəbiyyat qəzetəsi", "Kommunist" və b.) bir-birindən dəyərli müxtəlif mövzularda bədii, elmi, publisistik və b. əsərləri dərc edilən ədibin "Seyid Əhməd Hatif İsfəhaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı" adlı ilk kitabı 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr olunub. Daha sonra ötən əsrin 20-ci illərində sayı 20-dən artıq klassik şairin (Seyid İmadəddin Nəsimi, Qövsü Təbrizi, Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh və b.) əsərlərini, eləcə də "El şairləri" adlı iki cildlik el ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb çap etdirmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında klassik irsimizin tədqiqi və təbliği istiqamətində ən önəmli mərhələlərdən biri də ötən əsrin 20-30-cu illəridir. Tədqiqatçıların doğru olaraq dəyərləndirdiyi kimi, "milli ədəbi prosesin bu qaynar mərhələsində ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində ardıcıl və sistemli araşdırmalar Salman Mümtazın qələminə məxsusdur" (Salamoğlu T., 2007). Əslində, Salman Mümtazın bu sahədə böyük əməyini əsl qəhrəmanlıq da adlandırmaq olar. Bunun üçün təkcə, cəfəkeş tədqiqatçı-alimin min cür əzab-əziyyətlə axtarıb tapıb, toplayıb tədqiq etdiyi xalqımızın mənəvi sərvətinə çevrilən məxəzlər barədə yazdığı qeydlərə diqqət etmək kifayətdir. Böyük zəhmət bahasına toplayıb tədqiq etdiyi, nəsrə hazırladığı zəngin ədəbi irsimizin əsl qiymətini bilmək üçün ilk növbədə, Salman Mümtazın bu xəzinəni necə əldə etməsi barədə öz yazdıqlarına nəzər salaq: "... Mütəxəssis olmadığım halda iyirmi beş ildən bəri etdiyim səmimi tətəbbüat və tədqiqat sayəsində az-çox müvəffəqiyyətim olmuşdur... Başqa millətlərdə hər hansı mövzularda olursa-olsun, bir kiçik əsər yazmaq həvəsinə düşən müəlliflər üçün minlərcə məxəzlər, qəzetə və jurnallar tapılır. Amma mən yaxşı-yaman qaraladığım bu cızmaqaranı heçdən meydana qoyuram. Məxəzlərim mürgənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cümlələr və bəyazlardır. Qaynaq, mənbə - istoçniklərim isə uçqu, yırıq qəbir daşları ilə səqfi çökmüş məscid tağları olmuşdur. İstifadə etdiyim qəzetə və jurnallar da qoca kişilərin və çox yaşamış qadınların hafizələri və hövsələləridir, məndən qabaq gələn mühərrirlərdən bu yolda bir hazırlıq görənlərsə idi, şəxsiz mən bir bu qədər də çətinliyə uğramazdım", - deyən (Mümtaz S., 1986) böyük kitabşünas və mətnşünas Salman Mümtaz əldə etdiklərini yazdığı əsərlərlə, məqalələrlə, "Azərbaycan ədəbiyyatı" seriyasından ayrı-ayrı kitablarla və b. nəşr etməyə, xalqa çatdırmağa çalışmışdır.

Salman Mümtazın folklorşünaslıq sahəsindəki xidmətləri də olduqca böyükdür. Folklorun müxtəlif sahələrinə dair toplayıb, tərtib edərək nəşr etdiyi kitablar, eləcə də şəxsi arxivlərində mühafizə olunan çoxsaylı əlyazmalar bu görkəmli alimi bizə böyük folklorşünas kimi də tanıdır.

Böyük bir hissəsi yandırılıb, itib və mənimsənildiyinə rəğmən, şəxsi fondlarında (Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu və Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki) müha-

fizə olunan, zəngin elmi-ədəbi, əlyazma irsini araşdırarkən ədəbiyyat, folklor, dil, mədəniyyət və b. sahələrə dair ciddi, önəmli tədqiqatlar aparan, olduqca məhsuldar, yorulmadan çalışan bu ensiklopedik zəka, böyük düha qarşısında heyranlıq duyursan.

2. Türk dünyamızın milli-mənəvi dəyərlərinin xidmətində.

Ana dilimizə, ədəbiyyatımıza, xalq ruhunun qaynar çeşməsi olan folklor – Türk dünyamızın bu milli-mənəvi dəyərlərinə sonsuz sevgi və bu sevgidən irəli gələn fədakar xidməti ilə seçilən Salman Mümtaz bu mühüm əhəmiyyətə malik dəyərləri tədqiq və təbliğ etməklə bütövlükdə Türk dünyasına, türklüyümüzə xidmət etmişdir.

Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri (Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai və b.) haqqında yazdığı əsərlər bu böyük alimin tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. Klassik şairlərin əsərlərini böyük zəhmət bahasına toplayıb tədqiq etdiyi ilkin mənbələr, qədim əlyazmalar əsasında tərtib edən, nəşrə hazırlayan Salman Mümtazın həmin əsərlərinin bir hissəsi alimin şəxsi fondlarında, arxivlərdə, kitabxanalarda mühafizə olunaraq bu günümüzə qədər gəlib çatmış, bir qismi - bir çox qiymətli əsəri isə repressiya illərində yandırılmış və itmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu gün AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan dəyərli əlyazmaların, divanların da bir çoxu Salman Mümtaz kolleksiyasına aiddir.

Salman Mümtazın dahi şairimiz Nizami Gəncəvi barədə yazdığı “Şeyx Nizami” məqaləsinin onun ədəbiyyat tariximizin qiymətli nümayəndələri, şair və nasirlərimiz haqqında qələm aldığı əsərlər arasında xüsusi yeri var. Salman Mümtaz Nizami Gəncəvinin ədəbiyyat tariximizdəki müstəsna yerini, şərəfli mövqeyini müdafiə etmişdir. O, “Qərb və Şərq alimlərinin tanıdıqları, Əmir Xosrovların, Camilərin, Əlişirlərin, Füzulilərin pərəstiş etdikləri, Azərbaycanın dahi ədibi olan böyük Nizami”ni hər bir əsrin “pişva”sının - öndər sənətkarının, qələm əhlinin özlərinə “pişva” bilərək təqdir etdiyini xüsusi diqqətə çatdıraraq, böyük türk şairi Ziya Paşanın şəirindən də nümunə gətirir. Dahi şairin barəsində yazılan haqsız iradlara isə Salman Mümtaz Nizami Gəncəvinin elə öz yaradıcılığından gətirdiyi nümunələrlə cavab vermişdir. Dahi şairin əsərlərini fars dilində yazmasına irad tutanlara isə bunun yanlış olduğunu, haqlı olaraq, zaman, məkan və mühitin nəzərə alınmalı olduğunu bildirir. Həmin yüzilliklərdə İran və Turanın yetirdiyi türk məşhurlarının çoxu - Əbu Nəsr Fərarəbi, Əbu Əli Sina, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin də türk olduqları halda farsca yazdıqlarını xatırladaraq, bunların səbəblərini araşdırmaq və tədqiq etməyin lazım olduğunu qeyd edir. Məqaləsində son olaraq, Şeyx Nizaminin “təməllüq əhli” olmadığını, “Xəmsə”sinə dünya durduqca cavab yazmağın mümkün olmayacağını və bu şərəfətin isə azərbaycanlılara aid olduğunu böyük qürur hissilə vurğulayır.

Qeyd edək ki, “Şeyx Nizami” məqaləsində diqqəti çəkən olduqca dəyərli bir məlumat da vermişdir: “Nizami haqqında ayrıca bir kitabçamız yaxında nəşr ediləcəkdir. Təfəsilat üçün oraya müraciət buyurulsun”, -deyə verdiyi bu qiymətli bilgidən Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından nəşr etdirdiyi çoxsaylı kitablarının sırasında Nizami Gəncəvidən bəhs edən tədqiqatının da çap olunduğunu öyrənirik. Lakin təəssüf ki, görkəmli alimin repressiya illərində yandırılan, itib-batan qiymətli kitabxanasındakı – “Kitabxaneyi-Mümtaziyyə”dəki əlyazmaları, kitabları kimi həmin kitabın da taleyi naməlumdur.

Salman Mümtazın zəngin elmi-ədəbi irsində Seyid İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının da xüsusi yeri var. Alimin böyük şairimizin yaradıcılığına həsr olunan dəyərli məqalələri və 1926-cı ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından nəşr etdirdiyi “Seyid İmadəddin Nəsimi” kitabı (Mümtaz S., 1926) Nəsiminin həyatı və yaradıcılığına dair ilkin və qiymətli mənbələr kimi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bu kitabdan daha öncə, hələ 1923-cü ildə Salman Mümtaz “Maarif və mədəniyyət” jurnalının ilk sayında Nəsimi haqqında məqalə dərc etdirmişdir. 1926-cı ildə geniş müqəddimə ilə nəfis şəkildə nəşr etdirdiyi kitabı isə Nəsimi irsinin tədqiqində daha

mühüm və böyük addım hesab olunur. Alim yeni nəşr edilən Nəsimi divanını I Türkoloji Qurultaya (Bakı, 1926) hədiyyə etmişdir. Salman Mümtazın Nəsimi haqqında qələmə aldığı daha bir tədqiqatına isə onun böyük zəhmət bahasına araşdırıb çapa hazırladığı, lakin çap olunmadan repressiya illərində itmiş, hazırda böyük bir qismini hissə- hissə tapıb, toplayıb bərpa etdiyimiz “100 şair” əsərində rast gəlirik. (Hümmətli Ş.A. , 2023-Bişkek)

Ədiblərə, şairlərə qiymət verən, bədii sözə, şeirə yüksək dəyər verən Salman Mümtaz özü də gözəl təbi, istedadlı qələmi ilə seçilmişdir. İlk qələm təcrübələrini, satirik şeirlərini “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində dərc etdirən ədib sonralar bu barədə “Sabir haqqında xatirələr”ində yazırdı:

“Sabir mənim “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində seyrək-seyrək şeir yazmağımın səbəbini soruşdu. Mən də bacarıqsızlığımı və vaxtımın az olduğunu söylədim. “Bunlar bəhanədir” – dedi. Ziya paşanın məşhur tərkibbəndinin iki parçasına iki saata kimi nazirə yazmağımı tapşırdı.

Mən də itaət edərək yazdım. Sabir bəyəndi və bir sətrini də təshih etdi. O şeirləri aşağıdakı:

Məsciddə görüb bizləri, sanma üləmayız,

Qafqazda qəzetxanlığa rəğbət yeni çıxdı. –

sətiirlərdir ki, 1910-cu ildə çıxan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 37-ci nömrəsində “Xordan bəy” imzası ilə nəşr olunmuşdur. Sabirin göstərişinə görə mən də 10-cu ildən etibarən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə hərdənbir şeirlərimdən göndərirdim.” (Mümtaz S., 1986)

Salman Mümtaz yalnız satirik şerlər qələmə almamışdır. Onun qələminə məxsus məşhur “Öyün, millət!”, “Ənvəriyyə”, “And olsun!” və b. şeirləri də sevilmiş və dillər əzbəri olmuşdur.

“Səmaya doğru toğrul tək, sən ey Türk oğlu, uç, yüksəl

Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Turanın.” –

Bu qanadlı misralar onun Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşaya həsr etdiyi məşhur “Öyün, millət!” şeirindəndir. Mümtazın Ənvər Paşaya həsr elədiyi məşhur şeiri isə aşağıdakı misralarla başlayırdı:

“Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!

Səninlə fəxr edir şimdi böyük sultan, ulu qeysər.”

3. Tapıntılar, yeniliklər

Ötən əsrin qanlı repressiya illərinin qurbanlarından olan Salman Mümtazın itmiş kolleksiyası, yandırılmış zəngin kitabxanasından bəhs edilərkən “100 şair” əsərinin də adı çəkilir. Bu qiymətli əsərin əlyazmasının böyük bir qismini Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində aşkar edərkən onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün nə qədər dəyərli olduğunun şahidi olduq. Bu qiymətli əsər Salman Mümtazın nəşrə hazırladığı bəlkə də son və ən mühüm kitabıdır.

Salman Mümtazın zəngin əlyazma kolleksiyasının, "Kitabxaneyi-Mümtaziyə"nin acı taleyi barədə bu günədək dəfələrlə söz açılmış, bir çox dəyərli alim və tədqiqatçılar (R.Tağıyev, N.Nəcəfov, P.Əlioğlu, A.Qasımova, Ə.Tahirzadə, A.Kənan, Ə.Şamil, D. Əhməd və b.) onun DTK-da yandırılaraq məhv edilmiş nadir əlyazma kitablarından, eləcə də yalnız adı məlum olan, itmiş əsərlərindən ürək ağrısı ilə bəhs etmişlər (Nəcəfov N., 1987; Tahirzadə Ə. , 2002 və b.) Böyük alimin bu itmiş əsərlərindən biri də "100 şair"dir.

Qeyd edək ki, uzun illərdən bəri, elmi tədqiqat işi ilə əlaqədar müxtəlif kitabxana və arxivlərdə araşdırmalar apararkən, olduqca maraqlı və dəyərli faktlarla qarşılaşmışıq. Belə dəyərli faktlarla zəngin arxivlərdən biri də Salman Mümtazın adını daşıyan Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxividir. "Azərnəşr"-in arxivində Salman Mümtaza məxsus əlyazma sənədi və çap materialının aşkar olunması bizi bütün arxivi daha diqqətlə araşdırmağa sövq etdi. Nəticədə ayrı-ayrı qovluqlarda saxlanılan materiallar içərisindən, yuxarıda qeyd etdiyimiz siyahılarda adları olan şairlər barədə məlumatları, daha doğrusu, "100 şair" təzkirəsinin parçalanmış hissələrini əldə etdik. Hazırda uzun müddətdir ki, repressiya illərindən bəri itmiş, tədqiqatlarda adı çəkilsə də, heç bir əlyazmasına və çap variantına rast gəlinməyən və nəhayət, aşkar etdiyimiz bu qiymətli əsərin, sanki təsbeh dənələri kimi dağılmış, qoparıb dağıdılmış hissələrini bir-bir tapıb toplayıb, ipə düzməyə çalışırıq. Hələlik "100 şair"dən 70-ə yaxın şairin - Seyid İmadəddin Nəsimi, Mirzə Fətəli Axundzadə (Səbuhi), Seyid Nigari, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qaradağlı, Sərraf, Mişkat, Səid Səlməsi, Həsən bəy Saqib, Mirzə Əbdülxəlil Yusif, Mirzə Əbdülqadir Vüsaqi, Həsən bəy Zərdəbi, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Cəfər Cəbbarlı, Mirzə Məhəmməd Axundzadə (Hatif) və b. tərcümeyi-halı və şeirlərindən nümunələri toplamaq mümkün olub. Qeyd edək ki, digər hissələri də əldə etmək üçün Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki digər fondlarda, o cümlədən Salman Mümtaz fondunda, eləcə də Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi arxiv və fondlarda araşdırmalar aparılmaqdadır. Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi fondunda diqqətimizi cəlb edən iki əlyazması isə bizə Salman Mümtazın toplayıb çapa hazırladığı mühüm bir əsərindən xəbər verdiyi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Hər iki əlyazma materialı müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin adları yazılmış biri 63, digəri 93 addan ibarət siyahılardır (Mümtaz S. -Əlyazmalar-sax.v.42; 46) Əlyazmaları müasir əlifbaya transfoneliterasiya etdikcə, onların əksəriyyətində başqa mənbələrdə, xüsusilə təzkirələrdə rast gəlmədiyimiz yeni məlumatlar, yeni şeirlərlə qarşılaşırıq. Bu baxımdan, nümunə olaraq, elə arxivdə ilk diqqətimizi cəlb edən və "100 şair" əsərini aşkar etməyimizə səbəb olan bir əlyazma materialını götürək. "Mirzə Məhəmməd Hatif" adlı əlyazmada Mirzə Məhəmməd Axundzadə (Hatif – ədibin çoxsaylı təxəllüs-lərindən biri və ən məşhurdur) haqqında əldə etdiyimiz məlumatlara (M. M. Axundzadənin ilk təxəllüsünün "Naci" olması (çox sevdiyi gəncəli şair Mirzə Mehdi Nacinin şərəfinə), İranda sürgündə olarkən açdığı "Məhəmmədiyyə" adlı məktəb barədə ətraflı məlumatlar, qeyri-mətbu bir necə şeiri və b.) başqa heç bir mənbədə rastlaşmamışıq

Salman Mümtazın "100 şair" əsərində alimin Nəsimi ilə də əlaqədar daha əvvəlki tədqiqatlarında rast gəlmədiyimiz yeni fikirləri və istifadə etdiyi yeni məxəzlərlə tanış oluruq. Xüsusilə, Əlişir Nəvainin "Nəsaimül-muhabbət" təzkirəsində Nəsimi barədə yazdığı məlumatlar diqqətəlayiqdir. Şairin adını 750 tanınmış sufi şeyxi sırasında çəkən, onun şəhid olduğunu qeyd edən Nəvainin bu əsəri uzun illər sovet ideologiyasının təhsil sistemində ateist-dinsiz şair kimi tədris edilən Nəsiminin əsl mərtəbəsinin nə qədər mübarək və uca olduğuna bir daha sübutdur.

Qeyd etmək istərdik ki, Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına yazdığı, çapa hazırladığı, repressiya illərində itmiş, nəhayət, uzun illərdən sonra parça-parça, ayrı-ayrı qovluqlardan böyük bir qismini arayıb tapdığımız, toplayıb tədqiqata cəlb etdiyimiz, barəsində elmi ictimaiyyətə ətraflı məlumat verdikimiz, nəşr olunmuş kitablarımızda, məqalə və məruzələrimizdə haqqında söz açdığımız (Hümmətli Ş.A., 2016; 2019; 2021; 2022; 2023 – Bışkek; 2023 – Bakı və b.) "100 şair" təzkirəsinin transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayarkən bu qiymətli əsərin Azərbaycan

ədəbiyyatşünaslığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha dərk etdik. Bəzi dəyərli mənbələrdən, görkəmli ədəbiyyatşünas alimin göz nuru və böyük zəhməti bahasına yazılmış bu qiymətli təzkirənin 1937-ci ildə çapdan çıxması nəzərdə tutulduğunu öyrənirik. Əsərin “Azərnəşr”in arxivindən tapılması isə həm Salman Mümtazın həmin illərdə (1933-1936) orda çalışması, klassik irs şöbəsinin müdiri kimi fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olmaqla yanaşı, həm də artıq kitabın nəşr prosesinə başlanılmasını göstərir. Amma böyük ehtimalla Salman Mümtazın həbsindən sonra əsərin nəşri dayandırılmışdır. Azərbaycan K(b) Partiyası MK-nın katibi Mircəfər Bağirova ünvanlanan ərizələrindən birində həyatı və yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verən Salman Mümtaz ölkə rəhbərindən məhz bu əsərinin - “Yüz Azərbaycan şairi” əsərinin (Müəllifinin “Yüz şair”, “Yüz Azərbaycan şairi”, yaxud “Azərbaycanın yüz şairi” kimi adlandırdığı bu möhtəşəm əsərin mahiyyət etibarilə təzkirə olduğunu görürük) çap olunmasına imkan yaratması üçün xüsusi rica etmişdir. Lakin məlum olduğu kimi, digər dəyərli alim və yazıçılarımız kimi onun da xahişi nəzərə alınmamış, kitabxanası yandırılmış, taleyi faciəli şəkildə başa çatmışdır.

“100 şair” təzkirəsi Salman Mümtazı bizə həm də bir təzkirəçi olaraq tanıdır. Salman Mümtazın müxtəlif arxivlərdən aşkar edib, tapıb topladığımız və ərəb qrafikalı əski əlifbadan müasir əlifbaya transfoneliterasiya edərək çapa hazırlamaqda olduğumuz (əsərdən ixtisarla bir hissə bu yaxınlarda Qırğızıstanda nəşr edilən “Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman mümtaz” adlı kitabımızda işıq üzü görmüşdür) bu möhtəşəm əsərinin Azərbaycan təzkirəşünaslığında öz layiqli qiymətini alacağına inanırıq.

Alimin 1927-ci ildə “Azərnəşr”lə bağladığı müqavilə sənədinə əlavə olaraq “Azərnəşrin yoldaş Salman Mümtaz ilə bağladığı müqavilənaməyə əlavədir” başlıqlı siyahı verilmişdir. “14 mart 1927 sənə” tarixli bu sənəddə 25 adda əsər var. Həmin siyahıda ilk əsər “Şəki savları”dır. Qeyd edək ki, Salman Mümtazın itmiş əlyazmalarından biri də “Şəki savları”dır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda həmin əsərin əlyazmasından kiçik bir hissəsi mühafizə olunur. 12 vərəqdən ibarət həmin yarımçıq hissənin transfoneliterasiyası alimin şəxsi fondundakı folklor mətnlərindən ibarət kitabda oxuculara təqdim edilmişdir (Xəlilov R., Xürrəmçizadə A.- (tərtibçilər), 2013). Folklorşünas alimlər Rza Xəlilov və Afaq Xürrəmçizadə tərəfindən 2013-cü ildə tərtib edilən həmin kitabda, bu məqaləni (tədqiqat nəticəsində bu məqalənin “Şəki savları” kitabına yazılan “Ön söz” olduğunu aşkar etdik) “folklorşünaslıqda termin qarışıqlığına həsr olunmuş ilk professional tədqiqat sayan” alimlər S.Mümtazın atalar sözü və məsəllərin yaranması barədə söylədiyi fikirləri, onun bu terminlərə (atalar sözü, zərb-məsəl) alternativ olaraq “sav” sözünü işlətməyi təklif etməsini diqqətə çatdırır və bu əsərin yarımçıq qaldığını, tamamlanmadığını qeyd edirlər. Araşdırmalarımız nəticəsində S. Mümtazın öz adını daşıyan S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fonunda mühafizə olunan qovluqlardan birində həmin əlyazmanın davamını aşkar etdik. Məzmunu ilə tanış olduqda bu əlyazmanın “Şəki savları” əsərinin “Ön söz”ü olduğu aydın oldu. Həmin qovluqda qarışıq digər əlyazmalarla bərabər həmin əsərə aid daha 5 səhifəlik “Şəki savları”ndakı türk sözləri” adlı əlyazma isə yəqin ki, “Şəki savları” kitabının sonunda veriləcək sözlərdir.

Bu qovluqdakı əlyazmalardan 3 mühüm fakt aşkara çıxır: əsərin nəşrə hazır, tamamlanmış olması, yazılma tarixi və həcmi. Belə ki, “bir min səksən mənzum və mənsur parçalar”dan ibarət böyük həcmli qiymətli əsərə yazdığı ön sözün sonunda alim imzasını, yer və tarixi qeyd etmişdir: “Salman Mümtaz. Bakı: 15 yanvar 1927”-Demək, əsər tam şəkildə “Azərnəşr”ə təqdim edilmişdir. Təəssüf ki, bu gün onun çap olunub-olunmaması ilə əlaqədar məlumat yoxdur. 1080 savdan ibarət həmin əsərin əlyazmasından isə hələlik əlimizdə olan müəllifin kitaba yazdığı ön söz vəsavlarda işlənmiş türk sözlərinin yazıldığı səhifələrdir. Bu mühüm əsərə yazdığı “ön söz”də “atalar sözü” termini əvəzində “sav” terminini işlətməyi təklif edən alim bu mülahizələrinə aydınlıq gətirir, fikirlərini elmi şəkildə əsaslandırır, folklor nümunələrimizin təkcə atalarımıza məxsus olmadığını, analarımız, xanımlarımızla “ortaq məhsul” olduğunu diqqətə çatdırır: “El ədəbiyyatı analar ilə ataların ortaqlı olaraq istedad və bacarıqları sayəsində doğulmuş və yaradılmışdır. “Aslanın erkəyi

dışısı olmaz” savının mənası unudulmamalıdır. Unudulmamalıdır ki, Şeyx Nizamini yetirən Gəncə, Məhsəti xanımı da yetirmişdir. Mühüm simaları ilə şənlənən ədəbiyyatımız Gövhər Bəgim, Taclı Bəgim, Leyla, Göyçək, Dostu, Mina, Lalə, Zəhra Banu, Mahtab, Pəri, Mah, Qızıyetər, Zərnigar, Ağa Bəgim və sairə xanımlarımız ilə boy atmış və çiçəklənmişdir. Məhəmməd Bəg Aşıq qələmi ilə dir-çələn qoşmalarımız Aşıq Pərinin sazı ilə tərənnümə gəlmişdir. Müxtəsər, varımız ortaqlı, məhsulumuz isə müştərəkdir ki, bunu heç inkar etmək olmaz”

“Azəri türklərinin şirin ləhcələrində “atalar sözü”nü ifadə etmək üçün “qılavlı qılıc” kimi par-par parlayan bir parlaq kəlmə vardır ki, o da “sav” kəlməsindən ibarətdir”, - deyəbu terminin işlənməsini daha münasib, uyğun olduğunu bildirən alim fikirlərini əsaslandırmaq üçün Mahmud Kaşğarının “Divani-lügətit- Türk” əsərində həmin söz barədə ətraflı məlumat verildiyini diqqətə çatdırır: “Bizə bir çox bilmədiyimizi öyrədən, unutduğumuzu xatırladan, sözlərimizin düz-döğru mənalarını göstərən Mahmud Kaşğari bu “sav” kəlməsi barəsində də ətraflı məlumat verir ki, həqiqətən çox doğrudur.

O böyük türk bilgəsi, “türk alimi” doqquz əsr qabaq, yəni hicri (464)-də yazmış olduğu “Lügəti-Türk” adlı mötəbər əsərində “sav” sözünün yeddi mənaya havi olduğunu açıq və aydın söyləyir ki, o mənalar Azərbaycan xalqının “sav” kəlməsinə verdikləri mənalar ilə uyğun və mütabiqdir. Mahmud Kaşğaricə, sav: məsəl, qissə, hekayə, xəbər, hədis, risalə, kəlam mənalarını ifadə edir (c.3, səh.115). Bu mənalar isə çox doğrudur. Çünki bu mənalar xalqın, elin verdikləri mənaya yad və yabançı deyildir. Və bundan ötrü də, bizcə, son dərəcə əhəmiyyətli və dəyərlidir”. Qeyd edək ki, Salman Mümtazın “Şəki savları” əsərinə yazdığı bu ön sözdə ən dəyərli məsələlərdən biri də alimin Şəki savlarını Mahmud Kaşğarının “Lügətit-Türk”- dəki savlarla müqayisəli şəkildə təqdim etməsidir.

“ “Lügətit-Türk” də olan savların bəziləri bu gün Şəkidə və Şəkinin kənd və kəsəklərində məruf və mü-tədavildir. Bu hesabdən Şəki savlarının iki-üç min illik bir tarixi vardır”, - deyən alim müqayisə üçün həmin savları yanaşı təqdim etmişdir:

“”**Lügətit-Türk**” - Evdəgi buzağı öküz bolmas. (c.1, s.372)

Şəki savları - Ev bizavından öküz olmaz.

“Lügətit-Türk” - Qış qılıc qınqa sığmas. (c.1, s.299)

Şəki savları - İki qılıc bir qına sığmaz.” və s.

Alimin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi fondunda mühafizə olunan bu yarımçıq əlyazmanın davamı, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fondundadır. Qeyd edək ki, elmi dəyəri nəzərə alınaraq, bu itmiş əsərin –“Şəki savları”nın ön sözünün ikiyə bölünmüş və ayrı-ayrı arxivlərdə saxlanan hissələrindən ikincisini (əlyazmanın əvvəli yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz kitabda verilmişdir) Bişkekdə yeni nəşr olunmuş “Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz” kitabımızda təqdim edilmişdir (Hümmətli Ş.A., 2023- Bakı).

Salman Mümtazın zəngin elmi-ədəbi və əlyazma irsində onun dilçilik, xüsusilə, lügətçilik sahəsinə dair fəaliyyəti də əhəmiyyətli yer tutur. Alimin müxtəlif mənbələrdə adı çəkilən itmiş əsərlərindən biri də “ Beş min söz” lügətidir. Bu lügət hələlik aşkar edilməsə də, onun da mühüm izlərinə alimin əlyazma və arxiv materialları arasında rast gəlinir. Ümumiyyətlə, Salman Mümtazın mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi “Dilmac” lügəti, eləcə də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı və görkəmli alimin öz adını daşıyan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fondlarında mühafizə olunan dilçiliyə dair çoxsaylı əlyazma materialları, yeni aşkar etdiyimiz poetik lügəti (bir əlyazma qeydinə əsasən, alimin bu lügəti “Ədəbi lügət” adlandırması ehti-

mal olunur) və elmi qeydləri onun bir dilçi, lüğətçi alim kimi nə qədər geniş, əhatəli şəkildə tədqiqatlar apardığının sübutudur. Görkəmli alimin zəngin elmi-ədəbi irsinin araşdırılması, eyni zamanda dilçilik, xüsusilə də lüğətçilik tariximizin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

- 4. Nəticə (Sonuc).** Salman Mümtazın ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini daha düzgün və dəqiq dəyərləndirmək üçün bu görkəmli alimin yalnız çap olunmuş kitabları, dərc olunmuş məqalələri ilə tanış olmaq yetərli deyil. Ömrü repressiya illərində faciəli şəkildə başa çatan bu fədakar insanın yandırılmış zəngin kitabxanasındakı qiymətli kitabları, əlyazmalarını xilas etmək mümkün olmasa da, ailəsi tərəfindən qorunan, sonradan isə Əlyazmalar İnstitutunun fonduna verilən əlyazma materialları, eləcə də görkəmli ədibin öz adını daşıyan, Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fondunda mühafizə edilən qiymətli əsərləri onun bir mətnşünas, ədəbiyyatşünas, folklorşünas və dilçi alim kimi nə qədər geniş, əhatəli şəkildə tədqiqatlar apardığının sübutudur.

Bütün həyatı və yaradıcılığı doğma vətənimiz Azərbaycanın milli və mədəni sərvətinin – ədəbiyyatımızın, söz xəzinəmizin, ana dilimizin qaynar çeşməsi olan folklorumuzun, əlyazma irsimizin toplanıb tədqiq edilməsinə və tədqiqinə həsr olunmuş bu böyük alimin, fədakar şəxsiyyətin gələn il - 2024-cü ildə anadan olmasının 140 illik yubileyi, ümidvarıq ki, təntənə ilə qeyd ediləcək. Çünki həyatını millətinin səadətinə, maariflənməsinə, tərəqqisinə həsr etmiş, ürəyindəki böyük Türk sevgisi, Azərbaycan eşqi uğrunda qurban getmiş bu böyük vətənpərvər ən böyük ehtirama layıqdır! Millət yolunda, Türk dünyası birliyi, vətən azadlığı uğrunda qurban getmiş yüzlərlə qiymətli Vətən övladının uğrunda fəda olduqları türkçülük və azərbaycançılıq ideyası, nə yaxşı ki, bu gün yaşamaqda və tərəqqi etməkdədir. “Bütün, Mümtaz, ellərdən olar Türk milləti mümtaz!” - deyə öz millətini bütün varlığı ilə sevən, onun istiqbalı, istiqlalı yolunda qurban gedən bu əsl “elm şəhidi”nin ruhu şad olsun!

Qaynaqlar

- Hümmətli Ş.A. (2023- Bakı) “Bütün, Mümtaz, ellərdən olar türk milləti mümtaz...” – Hümmətli Ş.A. Türk dünyasının dəyərləri (Dilimiz, Sözüümüz, Səsimiz), (Türkiyə Cumhuriyyəti – 100) – Bakı: “Elm və təhsil”, 2023, 220 s.
- Hümmətli Ş.A. (2022). “Dəhrin qurulub çünki ülum ilə binası...”, yaxud “Bitməz-tükənməz xidmətlər”in mükafatı - “Ədəbiyyat qəzeti”, 23.07.2022.
- Hümmətli Ş.A. (2022).“Mir Həmzə Nigari Salman Mümtazın tədqiqatlarında”. – V Beynəlxalq Həmzə Nigari Sempoziumu materialları (Ağdam/Quzanlı 17-19 may 2022), səh. 93-101.
- Hümmətli Ş.A. (2019). “Salman Mümtazın ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində “100 şair” təzkirəsinin yeri” - İsmayıl Sıxılının yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfrans, 03-04 dekabr 2019-cu il, Bakı Avrasiya Universiteti. Konfrans materialları kitabı, s.136-139.
- Hümmətli Ş.A. (2022). “Salman Mümtazın lüğətçilik fəaliyyəti” - “Kəşgəarlı Mahmut” International Science, Culture And Education Congress (Divanu Lugatit-Türk – 950), March 27, 2022 – AMEA Nasimi Institute of Linguistics, Baku, Azerbaijan, 318 s., s. 216-220.
- Hümmətli Ş.A. (2021). “Salman Mümtaz Şeyx Nizami haqqında” - Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibətilə “Nizami Gəncəvi: Sələflər və xələflər – Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları (AMEA

M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu - Bakı, 22 noyabr, 2021) – Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 152 s., s.46-47.)

Hümmətli Ş.A. (2016) . Salman Mümtazın “100 şair” kitabı, yaxud “Azərnəşr”in arxivində gizli qalmış xəzinə.-“Türküstan” qəzeti, 19-25 aprel, 2016.

Hümmətli Ş.A. (2019). “Seyid Nəsimi Salman Mümtazın tədqiqatlarında” - “Ey Nəsimi cahanı tutdu sözün...” – II Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı, 08-11 dekabr 2019-cu il, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu – s.310-313.

Hümmətli Ş.A. (2023- Bışkek). Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz. – Bışkek:“Uluu Toolor”, 2023, 128 s.

Mümtaz S. (2006). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları.(tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: 1986;“Avrasiya press”, 2006 (təkrar nəşr), 440 s.

Mümtaz S. (əlyazmalar). Hazır tərcümeyi-hallar (əlyazma, 2 vərəq) – AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, Salman Mümtazın şəxsi fondu, fond 24, sax. v. 42.

Mümtaz S. (1926). Seyid İmadəddin Nəsimi. - Bakı, 1926, 251 s.

Mümtaz S. (əlyazmalar). Şeirləri və tərcümeyi-halları hazır şairlər (əlyazma, 7 vərəq) – AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, Salman Mümtazın şəxsi fondu, fond 24, sax. v. 46.

Nəcəfov N. (1987). Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti.- Bakı, 1987.

Salamoğlu T. (2007). “Vaqif və Vidadi dünyagörüşü “savaşlarında” (Salman Mümtazın tədqiqatlarına istinadən” –“Azərbaycan” jurnalı, 2007, N 11.

Salman Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi (ARDƏİA), “Azərnəşr”in arxivi, fond 5.

Salman Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi (ARDƏİA) , Salman Mümtazın fondu, fond 162.

“Salman Mümtazın şəxsi fondundan folklor mətnləri” (2013) - (trans. və tərtib edənlər: R. Xəlilov, A. Xürrəmçizi) – Bakı: “Nurlan”, 2013, 92 s.

Tahirzadə Ə. (2002). Salman Mümtaz. – Bakı, “Kür”, 2002, 16 s

YASA DIŞI GÖÇ VE ULUSAL GÜVENLİK: TÜRKİYE VE AB ÖRNEĞİ

Etibar Musayev³¹⁷

Özet

Göçü, belirli bir yere yerleşen bireylerin veya grupların, koşullar sonucunda bir yerden bir yere, bir şehre, bir ülkeye gitmeleri olarak tanımlayabiliriz. Türkiye'ye yönelik önemli göç dalgaları arasında a) Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri, b) erken cumhuriyet dönemi ve 1990 sonrası komşu coğrafyalardan büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a göç dalgaları, c) bugün ise Arap coğrafyası başta olmak üzere diğer coğrafyalardan olan göçleri gösterebiliriz. 2000 yılından sonra, Türkiye'ye ve AB'ye yapılan göçün son on yılı değişen güvenlik algısı beraberinde diğer etkilerin de yanı sıra güvenlik açısından önemli sonuçları olmuştur. Bu doğrultuda düzensiz göç olarak da bilinen yasa dışı göçün güvenlik sorunlarının ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Arap coğrafyasındaki iç savaştan sonra en fazla göçü komşu ülke olan Suriye'den kabul ediyoruz. Bu nedenle güvenlik politikalarında, özellikle sınır koruma tedbirlerinde Suriye ve yakın coğrafyadan göç eden mülteciler için daha fazla düzenlemeye yer vermeye başlanmıştır. Aynı zamandagöçmenlerin kısa, orta ve uzun vadede hangi güvenlik sorunlarına yol açacağına dair varsayımlar ve somut politikalar ortaya konması güvenlik zafiyeti açısından önemini artırmaktadır. Göçlerin her yönüyle incelenmesi, kapsamlı somut politikaların belirlenmesi ve gerekli adımların atılması ulusal güvenlik açısından ivedilik gerektiren önemli bir konudur. Çalışmada son yıllarda Türkiye'nin genel gündeminde yer edinen, siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal sorunlar bileşeninde önemli yer tutan özellikle de ulusal güvenlik konusu haline gelen göç olgusunu inceleyeceğiz. Özellikle Arap coğrafyasında ortaya çıkan iç savaş sebebi ile Türkiye ve AB'ye göç etmiş ve etmekte olan göçmenlerin ulusal güvenliği hangi boyutta etkilediğine değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Göç, Ulusal Güvenlik, Türkiye, AB.

Abstract

We can define migration as the movement of individuals or groups settled in a certain place from one place to another, to a city, to a country as a result of circumstances. Significant waves of migration to Turkey include a) the last periods of the Ottoman Empire, b) waves of migration from neighboring geographies after the early republican period and after 1990 to big cities, especially Istanbul, c) today's migrations from other geographies, especially the Arab geography. We can show you. After 2000, the last ten years of migration to Turkey and the EU have had important consequences in terms of security, among other effects, along with the changing perception of security. In this respect, we can say that illegal migration, also known as irregular migration, is an important factor in the emergence of security problems.

Key Words: Migration, National Security, Turkey, EU.

Giriş

Çalışmada son yıllarda Türkiye'nin genel gündeminde yer edinen, siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal sorunlar bileşeninde önemli yer tutan özellikle de ulusal güvenlik konusu haline gelen göç olgusunu

³¹⁷ Polis Akademisi, etibar.musayev@ogr.sakarya.edu.tr

inceleyeceğiz. Özellikle Arap coğrafyasında ortaya çıkan iç savaş sebebi ile Türkiye'ye göç etmiş ve etmekte olan göçmenlerin ulusal güvenliği hangi boyutta etkilediğine değineceğiz.

Çalışma kısaca iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde; genel anlamda göçün tanımına, neden ve sonuçlarına yer verilmiş, aynı zamanda tarihe geçmiş bir takım göç hareketlerinin tarihine, neden ve sonuçlarına kısaca değinilmiştir. İkinci bölümde ise; güvenlik kavramı üzerinde kısaca teorik olarak incelemeye gidilmiştir. Sırasıyla göçün ulusal güvenlik üzerinde etkisine değinilerek, Türkiye'deki ulusal güvenliği nasıl ve hangi boyutta etkilediği üzerinde durulmuştur. Çalışma teorik olarak incelenmiş, konu ile ilgili olarak web taraması yapılmış, gerekli bilgiler uygun ve güvenli görülen kaynaklardan alıntı yeri gösterilmek şartıyla yazıya alınmıştır. Sonuç olarak, ulusal güvenliğin sağlanmasında hangi önlemlerin alınacağı ve politikaların izleneceği yer verilmiştir.

Göçün tanımı, neden ve sonuçları

Göçü, belirli mekanda meskunlaşmış birey veya grupların şartların değişmesi veya normal kalması sonucunda zorunlu veya isteğe bağlı olarak bir yerden başka bir yere, şehre, ülkeye gitmesi olarak tanımlayabiliriz. Aslında göç, insanlık tarihi boyunca süregelen bir olgu ve yaşama biçimidir. Bunu ilk insanların ortaya çıktığı zamanlardan görebiliriz. O zamanlar genel olarak, iklim şartları, yiyecek, su kaynakları, korunma ve barınma gibi çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda kalan insanlar, günümüzde artık ekonomik ve doğal nedenlerin yanında siyasi ve sosyal nedenlerle de göç etmek mecburiyetinde kalıyorlar. Göç olgusunu, Türklerin Orta Asya'dan çeşitli nedenlerle göç edişinde de görebiliriz. Nitekim MÖ XVI. Yüzyılda kuraklık, salgın hastalık, hayvan hastalıkları, otlak ve tarım alanlarının daralması, nüfusun artması, boylar arası mücadele, dış baskılar, yeni yurtlar edinme düşüncesi gibi ve diğer bu gibi nedenlerle başlayan ilk göçler, MÖ XII. Yüzyıl ve MS IV-IX. Yüzyıllar arasında yoğunlaşarak devam etmiştir.¹ Diğer bir örnek olarak kavimler göçünü gösterebiliriz. Kavimler göçü, milattan sonra 375 senesinde Hunların karadenizin kuzey bölümünden Avrupaya giderken karşılarına çıkan barbar kavimler olan ostrogot, vizigot, süev, sakson, angıl, frank ve vandal kavimlerini yerlerinden etmesiyle sonuçlanan bir olaydır.² Türklerin Orta Asya'dan göçünün bir takım nedenleri olduğu gibi bu göçün de bazı nedenleri olmuştur. Kavimler göçü nedenleri arasında, Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından sonra Asya'nın batısında (Hazar ve Aral Gölü arası) Hunlara katılımların olması, burada çoğalan nüfus ve kabileler arasındaki rekabet ve mücadelelerle daha batıya

1 <http://www.tarihbilimi.gen.tr/makale/orta-asya-turk-goclerinin-sebepleri-ve-sonuclari-2/>

2 <http://www.toplumdusmani.net/modules/wordbook/entry.php?entryID=5669/kavimler-gocunun-sebepleri-ve-sonuclari-nedir-kavimler-gocunun-sebepleri-ve-sonuclari-ne-demek>

doğru kaymaya başlamaları ve İdil (Volga) ırmağının batısına gelen Hunlar önlerine gelen kavimleri yurtlarından çıkartmaya başlamaları gibi unsurları gösterebiliriz.

Göç esas itibarıyla bir mekansal değişiklik olsa da, insanlar bu fiziki hareketle anlam dünyalarında ciddi bir değişim yaşar; toplumsal, kültürel ve ekonomik arkaplanın değişmesiyle göçmen topluluklar kadar göç edilen yerdekiler de etkilenir.³ Genel olarak göç nedenlerini siyasi, sosyal, ekonomik, doğal gibi konu başlıkları altında inceleyebiliriz. Aynı zamanda göç, yapıldığı yere ve zamana göre de değişiklik gösterir. Yapıldığı yere göre iç (ülke içi) ve dış (uluslararası) olarak ayırabiliriz. İç göçler; kırsal alandan kırsal alana, kırsal alandan kentlere, kentlerden kentlere, kentlerden kırsal alana doğru olmaktadır. İç

göç zamanı kırsal alandan kente doğru nüfus çoğalmaktadır.İç göçü tetikleyenler arasında verimli tarım alanları elde etme,endüstrinin ve ticaretin geliştiği yerlere gitme,turistik yerlerde meskunlaşma gibi unsurları örnek gösterebiliriz. 'Ülke nüfusunun dengesiz dağılması,yatırımların dengesiz dağılması,düzensiz kentleşme sonucunda sanayi tesislerinin kent içinde kalması ve altyapı hizmetlerinde (yol, su, elektrik, haberleşme) yetersizlikler görülmesi,kentlerde işsizliğin artması ve aşırı nüfuslanmanın meydana gelmesi,dışardan göç alan yerlerde (İstanbul, Ankara, izmir, Bursa vb.) erkek nüfus artarken, dışarıya göç veren yerlerde (Çorum, Kastamonu, Sinop) ise kadın nüfusunun artması,göç veren yerlerde tarım alanlarının boş kalması ve hayvancılığın gerilemesi'4'iç göçlerin sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Dış göçün yani ülkelerarası göçün ortaya çıkma şekilleri arasında işçi göçü,beyin göçü,gönüllü göç,mücadele ve ilticayı sayabiliriz. Dış göçlerin sonuçlarına hem gönderen ülke hem de alan ülke açısından bakabiliriz.Şöyle ki,gönderen ülke açısından bakarsak,iş gücü azalır,nüfus azalır kadın nüfusu oranı artar ,döviz geliri artar ve b.Göç alan ülkelerde ise iş gücü artar, nüfus artar ,erkek nüfus oranı artar,kültürel zenginlik yaşanır.Aynı zamanda yer yer kültürel, etnik, dini uyumsuzluklar yaşansa da,ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiler gelişir.Yapıldığı süreye göre baktığımızda, sürekli ve geçici göç diye ayırabiliriz.Sürekli göç,bir yerden başka bir yere göç ederek tamamen yerleşme manasına gelirken,geçici göç ise tarım,hayvancılık,turizm,mevsimlik ve başka bu gibi nedenlerle ortaya çıkan göç şeklidir.İsteğe bağlı göç ise gönüllü ve zorunlu göç olarak ortaya çıkar.Gönüllü göç,bireyin ve ya grupların kendi isteğine bağlı bir göç şekliyken,zorunlu göç ise mücadele ve köle edilme şeklinde ortaya çıkar.Yukarıda saydığımız dört ana göç nedenlerini alt başlıklar altında yeniden inceleyebiliriz.İlk olarak doğal nedenler arasında deprem, kuraklık, volkanizm,taşkın -sel, heyelan ve erozyonu sayabiliriz.Ekonomik nedenler arasında ise iş olanakları,doğal kaynakların varlığı,ulaşım,ticaret,turizm,gelir dağılımı gibi unsurları belirtebiliriz.Sosyal nedenlerde ise eğitim,sağlık,gelenek,kültür,güvenlik,hızlı nüfus artışı gibi unsurları gösterebiliriz.Siyasal nedenleri arasında savaş,mücadele,ihtilal,etnik dini baskı,siyasi baskı,sınırların değişimi gibi unsurları yazabiliriz.Ayrıca bu nedenleri 'itici' ve 'çekici' faktörler olarak ta tanımlayabiliriz.

Günümüzde göçlerin çoğu siyasi nedenlerle yani daha çok iç savaşlarla ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Bu da haliyle göçmen sayısını ileri düzeyde tetiklemektedir.2013 Birleşmiş Milletler (BM) küresel göç verilerine göre dünya üzerinde 232 milyon kişi –yani dünya nüfusunun % 3.2'si – uluslararası göçmenlerden oluşmaktadır.5 'Göç veren (kaynak) ülkelerin genel özelliği; yaşanan ekonomik sıkıntılar ve kontrolsüz nüfus artışına bağlı olarak artan işsizlik ve geçim sıkıntısı,

3 http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/4161/mod_resource/content/1/TUBA13.pdf,
Demografi: Nüfus meselelerine sosyolojik bir bakış, Ders 13: Göçler, Doç. Dr. Didem Danış Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

4 <http://www.bilgiustam.com/goclerin-nedenleri-ve-sonuclari/> Göçlerin Nedenleri ve Sonuçları, 5
http://www.goc.gov.tr/files/_dokuman19.pdf .Bkz. BM Küresel Göç İstatistikleri, <http://esa.un.org/unmigration/wallchart2013.htm>

milli gelirlerin genel ortalamasının altında olması, insan hakları ihlallerinin yoğun olarak yaşanması, yaşanan iç politik çekişmeler,ülkelerinin savaş içinde olması, totaliter rejimlerin hüküm sürmesi, doğal kaynakların yetersizliği ve doğal afetlerin sıkça yaşanması gibi olumsuz durumlardan biri veya birkaçınamaruz kalmış olmalarıdır. Afrika, Güney Amerika, Orta Doğu ve Güney Asya'da bulunandevletler kaynak ülkelere örnek olarak verilebilir.'6

Ulusal Güvenlik Kapsamında: Türkiye ve AB Örneği

Güvenlik kişi, kurum ve kuruluşların ya da devletin içeriden veya dışarıdan gelebilecek tehdit, taciz, sabotaj, yangın gibi olaylara karşı alınacak tedbirler zincirine denir.⁷ Aynı zamanda toplum yaşamında yasal düzenin aksamadan yürütülmesi, kişilerin korkusuzca yaşayabilmesi durumu⁸dur. Milli Güvenlik diğer adıyla ulusal güvenliğe ise şöyle bir tanımlama getirebiliriz:

‘09 Aralık 1983 tarih ve 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Kanununda “Milli Güvenlik devletin, anayasal düzeninin, Milli varlığının ve bütünlüğünün uluslararası alanda siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik dahil bütün menfaatlerinin ve akdi hukukunun her türlü iç ve dış tehdide karşı korunması ve kollanmasını ifade eder” şeklinde tamamlanmıştır. Milli Güvenlik kavramı bir devletin ve ulusun var oluşu ile eşdeğer anlam kazanmıştır.’⁹

Güvenlik kavramını iki ekol ekseninde inceleyebiliriz. Bunlardan biri Frankfurt Okulu’dur.

‘1920’li yıllarda ortaya çıkan Frankfurt Okulu esas itibarıyla anti-Bolşevik bir radikalizm ve eleştirel bir Marksizm ile ilişkilendirilebilir. Okulun önde gelen ilk nesil isimleri olarak kurucusu Max Horkheimer’in dışında, Friedrich Pollock, Theodor Adorno, Herbert Marcuse; 2. Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan ikinci nesil düşünürlerinden ise Jürgen Habermas (halen hayattaki en önemli temsilcisi olarak kabul edilmektedir) ön plana çıkmaktadır. Marx’ın ekonomi-politik eleştirisi, aslında bilim maskesine bürünmüş bir ideolojinin eleştirisiydi ve bu eleştiri Frankfurt Okulu düşünürlerinin metodoloji konusundaki yaklaşımlarına temel oluşturmaktaydı.’¹⁰

Diğer ekol ise, Kopenhag Ekolüdür.

‘Ekol, güvenlik ortamını önceden belirlenmiş olarak değerlendirdiklerinden ötürü neorealistlerin ve genişlemeden yana olanların güvenlik konusundaki tavırlarını çözüm bulamayan tarzda nitelendirmiştir. Bu şartlar altında Kopenhag Ekolü güvenliğe yönelik sistematik bir çalışma yapmayı uygun görmüş ve güvenlik konusunu daha sosyal ve daha kapsamlı olabilecek şekilde genişletmeye çalışmıştır. Kopenhag Ekolü, Kopenhag’ın Çatışma ve Barış Araştırma Enstitüsü (Conflict and Peace Research Institute) ‘nde ortaya çıkmış ve Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde gibi akademisyenlerin yazılarıyla temsil edilmiştir. Kopenhag Ekolü özellikle güvenlikleştirme ve normleştirme fikirlerinden yola çıkarak güvenlik kavramının yeniden düşünülmesine yönelik sağlam bir iskelet geliştirmiştir. Kopenhag Ekolü, güvenliği incelerken üç kavram üzerine odaklanmıştır: Güvenliğin boyutları (sectors), bölgesel güvenlik alanları (regional security complexes) ve güvenlikleştirme (securitization). Güvenlikleştirme kavramı ise bu ekolün belki de en dikkat çeken odak noktasıdır. Güvenlik meseleleri ele alınırken kullanılan kavramlardan biri olan güvenlikleştirme, normal bir meselenin varoluşsal tehdit unsuru olarak yansıtılarak bir güvenlik sorunu

6 Emine Akçadağ, Yasa dışı göç ve Türkiye, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Bilgesam

Yayımları, İstanbul, 2012, Bkz. http://www.academia.edu/2503916/Yasa_d%C4%B1%C5%9F%C4%B1_G%C3%B6%C3%A7_ve_T

%C3%BCrkiye

7 <http://www.turkcebilgi.com/g%C3%BCvenlik>

8

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5671eae41ca5c5.40020447

9 <http://nenedir.com.tr/milli-guvenlik-kavrami-nedir/>, Milli Güvenlik kavramı nedir?

10

http://www.21yuzyildasosyalbilimler.com/assets/uploads/files/seref-cetinkaya-pdf_18032013.pdf, Güvenlik Algılaması ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Güvenliğe Bakış Açıları
Şeref ÇETİNKAYA Harp Akademileri K'lığı SAREN Uluslararası İlişkiler Doktora Programı Özel Öğrencisi, 21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Sayı: 2 / Aralık-Ocak-Şubat '12-13

haline getirilmesi sürecini ifade eder. Barry Buzan ve Ole Waever'a göre, bir konunun güvenlik meselesi haline gelebilmesi için bir siyasi aktör, bu aktörün söylem yoluyla ve varoluşsal bir tehdide referans vererek konuyu güvenlikleştirmesi ve aynı zamanda bu konunun hedef kitle tarafından da varoluşsal bir tehdit olarak algılanması gerekir.' 11

Ülkemiz coğrafi ve stratejik konumu sebebiyle tarih boyunca kitlesel sığınma hareketleri de dâhil olmak üzere geniş anlamda göç hareketlerinin nihai durağı olmuş ve milyonlarca göçmene ev sahipliği yapmıştır. 12 19. Yüzyıldan bugüne Türkiye topraklarında etkin olan üç temel uluslararası göç dalgasından söz edebiliriz:

- Osmanlı'nın son yılları ve erken cumhuriyet döneminde muhacirlerin gelişi
- 1960 ve 1970'lerde Avrupa'ya işçi göçü
- 1990 sonrasında komşu coğrafyalardan İstanbul başta olmak üzere büyük kentlere gelen yeni göçmenler: sığınmacılar, transit göçmenler, bavul ticareti yapanlar, kadın ev çalışanları, Avrupalı emekliler, yüksek vasıflılar,vs. Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminde Türkiye'ye yapılan kitlesel akınlarından bazı esas olanlarını aşağıda sıralayabiliriz:
- 1492 yılında onbinlerce Yahudi'nin İspanya'dan gemilerle kurtararak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına getirilmesi,
- 1672 Thököly Ayaklanması'nın ardından matbaacılığın öncüsü İbrahim Müteferrika ile itfaiyeciliğin öncüsü Kont Ödön Seçenyi (Seçenyi Paşa)'nin ve 1699 yılında Macar Kralı Thököly Imre ve eşinin Osmanlı İmparatorluğuna iltica etmeleri,
- 1709 yılında İsveç Kralı Şarl'ın beraberindeki yaklaşık 2 bin kişilik grupla birlikte Osmanlı İmparatorluğuna sığınması,

- 1718 Pasarofça Antlaşması'nın ardından Macar Kralı II. Rakoczy Ferenc'in Osmanlı İmparatorluğuna sığınması,
- 1830 Polonya İhtilali'nin liderlerinden bugünkü Polonezköy'ün kurucusu Prens Adam Czartorski'nin 1841 senesinde Osmanlı İmparatorluğu'na iltica etmesi,
- 1848 Macar Özgürlük savaşını kaybeden Prens Lajos Kossuth ve yaklaşık 3 bin Macarın 1849'da Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeleri,
- Farklı istatistiki veriler bulunmakla birlikte, 1856-1864 senesinde ise Rus Ordusundan kaçan yaklaşık 1.500.000 Kafkas nüfusu Osmanlı İmparatorluğu topraklarına kabul edilerek, Balkanlar'a ve Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmiştir.
- 1917 Bolşevik İhtilali'nin ardından Vrangeli'nin yaklaşık 135 bin kişiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğundan koruma talep etmesi.
- 1922-1938 yılları arasında Yunanistan'dan 384 bin kişinin,
- 1923-1945 yılları arasında Balkanlar'dan 800 bin kişinin,
- 1933-1945 yılları arasında Almanya'dan 800 kişinin gelişi¹³

'Yüzbinlerce Türk vatandaşı 2.D.S. sonrası canlanan ekonomilerde işgücü açığını kapamak üzere Avrupa ülkelerine göç etti. Başta geçici olarak gördükleri bu «misafir işçilik» deneyimi edebiyattan müziğe pek çok alana yansıdı.'¹⁴ 'Türkiye'den

11http://www.21yuzyildasosyalbilimler.com/assets/uploads/files/seref-cetinkaya-pdf_18032013.pdf, A.g.m.s,255

12 http://www.goc.gov.tr/files/_dokuman19.pdf

13 http://www.goc.gov.tr/icerik/goc-tarihi_363_380 ,

14 http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/4161/mod_resource/content/1/TUBA13.pdf

Avrupa'ya göçün ilk halkasını Federal Almanya ile Türkiye arasında imzalanan 1961 tarihli anlaşma oluşturmaktadır. Türkiye işsizliğine çare olarak, Almanya ise ihtiyaç duyduğu vasıfsız işçi ihtiyacını karşılamak amacıyla çok sayıda işçinin Türkiye'den Almanya'ya gitmesini sağlayacak olan bir

anlaşmaya imza atmıştır.¹⁵ İlk Türk işçiler önce tarım ve inşaat sonra ise endüstrinin diğer alanları için Avrupaya göç etmişler. İlk göçmenler 20-40 yaş arası, yazar -olmayan veya belirli eğitim düzeyine sahip, bir kısım becerileri olan, iyi bir hayat yaşamak isteyen Anadolu insanlarından oluşmaktaydı. 1970'lerde Almanyada baş gösteren ekonomik durgunluk misafir işçilerin alımına da negatif etki etmiştir. Anlaşmanın sonlandırılmasına müteakiben göçmenlerin sayında artış gözükmiştir. Bunu temel sebebi olarak ta aile birleşmelerini gösterebiliriz. Bu haktan yararlanarak Avrupada yaşayan Türk işçiler geri dönmek yerine, Türkiyede yaşayan eş ve çocuklarını ve diğer bazı yakınlarını yanlarına almaya başlamışlardır. Bu sayede Avrupadaki Türk nüfusu önemli derecede artma eğilimi göstermiştir. 1990'lardan itibaren Türkiye'ye yönelik göçlerde değişimi aşağıdaki başlıklar altında inceleyebiliriz.

Mülteciler ve sığınmacılar: Ülkelerindeki savaş ve çatışma ortamından kaçıp başka bir devlete sığınan ve uluslararası anlaşmalarla korunan kişiler.

Transit göçmenler: Ülkelerinden ayrılmış ama nihai hedeflerine varmadan önce belirsiz ve çoğu zaman oldukça uzun bir süre ara duraklarda bekleyen, çoğu zaman kayıtsız göçmenler.

Yüksek vasıflı göçmenler: Eski tabirle «beyin göçü» akla gelse de, bugün küreselleşen ekonomiyle beraber çokuluslu şirketlerin yönetim kademelerinde çalışan ve bu görevleri kapsamında başka bir ülkeye göç eden yüksek eğitilmiş, yüksek ücretli işlerde çalışan kişiler. Bu grupta üst düzey yöneticiler, yabancı öğretmenler, sanatçılar gibi kesimler bulunmaktadır.

Avrupalı emekliler: «Güneş göçü» de denilen Avrupa'nın güneyindeki iklim ve yaşam koşulları daha uygun olan yerlere giden Kuzey Avrupalı emekliler; örn. Ege ve Akdeniz kıyılarındaki İngiliz, Alman emekliler.

Öğrenciler: Erasmus gibi değişim programları veya ülkeler arası anlaşmalarla geçici süreliğine başka ülkelerde okuyan gençler.¹⁶

Yasalar ve kurallar dahilinde yapılan göç ve alınan mülteci ile beraber maalesef kuraldışı yollarla Türkiye'ye akın eden sığınmacılar olduğunu da belirtmemiz gerekir. 'Bir tanımlama yapılırsa; Yasa dışı göç; bir kişinin, yasal olarak bulunduğu ülkeyi terk ederek başka bir ülkeye yasa dışı yollardan girmesi, yasal yollardan girdikten sonra süresi içinde ülkeyi terk etmemek suretiyle, o ülkede, yasal izin sahibi olmaksızın uzun süreli olarak yaşaması ve/veya çalışmasıdır.'¹⁷Yasa dışı göçün artması ülkede siyasi, sosyal, toplumsal sorunların ortaya çıkmasına ve insan haklarının ihlal olmasına neden olmaktadır. Günümüzde yasa dışı göçü tetikleyen unsurlar arasında iç savaşları veya bir ülkeye başka bir ülkenin mevcut durumunu gerekçe göstererek müdahalede bulunmasını gösterebiliriz. Yasa dışı göçün aynı zamanda insan kaçakçılığının ve buna bağlı olarak insan ticaretinin şebekeserek artmasına büyük katkısı vardır.

'Türkiyede 1995-2012 yıllarında yakalanan yasadışı göçmen sayısı 900.000'i geçmiştir. Yasadışı göçün günümüzdeki önemli özelliği "örgütlü şebekelerce" düzenlenmesidir. İnsan kaçakçılığı maddi yarar elde etmek amacıyla Türkiye'de sürekli oturma izni bulunmayan şahısların, örgütlü şebekelerce Türkiye'ye yasal olmayan yollardan girmelerinin, Türkiye'den yasal olmayan yollardan başka ülkelere götürülmelerinin, Türk vatandaşlarının ise yasal olmayan yollardan ülke dışına çıkmalarının

¹⁵ <http://www.dicle.edu.tr/a/ilhankaya/Document/DCD%2019-Avrupalı%20Türkler.pdf>, Avrupalı Türkler: Misafir İşçilikten Avrupa Vatandaşlığına, Yrd. Doç. Dr. İlhan Kaya Eastern Geographical Review 19

16 http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/4161/mod_resource/content/1/TUBA13.pdf

17 <http://www.tuicakademi.org/turkiyede-yasadisi-goc-ve-degisen-guvenlik-anlayisi/>

sağlanmasıdır. İnsan ticareti insan kaçakçılığından farklı bir kavramdır. İnsan ticareti, kişilerin zorla çalıştırmak veya hizmet ettirmek, esarete veya benzeri uygulamalara tabi kılmak, beden organlarının verilmesini temin etmek maksatları ile tehdit ve cebir/şiddet veya nüfuzu kötüye kullanmak veya kandırmak suretiyle, tedarik edilmeleri, kaçırılmaları, bir yerden bir yere götürülmeleri veya sevk edilmeleridir.¹⁸Yasa dışı göçle mücadele kapsamında İçişleri Bakanlığın 2010 yılında çıkardığı genelgede alınacak tedbirlerle ilgili olarak bu konulara yer verilmektedir; 'sınırlarımızın yasa dışı göçe karşı hassas konumu değerlendirilerek; güvenlik birimlerimizce, sorumluluk bölgelerinde bulunan ve yasa dışı göçmenlerce sıklıkla kullanıldığı tespit edilen giriş çıkış noktaları, güzergâhlar ile yasa dışı göçmenlerin ve organizatörlerin kullandıkları teknikler titizlikle analiz edilecek, ilgili kurumlarla her türlü koordinasyon sağlanacaktır. Göçmen kaçakçılığı konusunda istihbari çalışmalara ağırlık verilecek, yasa dışı göç ile ilgili birimler arasında veri ve istihbarat paylaşımı yapılacaktır.'¹⁹ Genelgede, sınır kontrolleri dahil olmakla önlemlerin daha da arttırılarak sıkılaştırılmasını ve ilgili kurumların koordinasyonunun etkin şekilde sağlanması gerektiği hususunun vurgulandığını görebiliriz. Ancak Türkiye'nin Suriye gibi uzun sınırdan komşu ülkeye sahip olması bu önlemlerin alınmasını daha da zora sokmaktadır.

Nitekim 2011 yılından bu yana Suriyede ortaya çıkan iç savaş ve bununla da ilgili olarak ülke istikrarsızlığının keskin bozulması, toplumsal huzurun kaçması sonucunda bu gün sayıları milyonlarla ifade edilebilecek göçmenlerin sınır ülkelere hatta Avrupa ve diğer sınır olmayan devletlere göç etmesine sebep olmuştur. Suriyeliler hızlı bir şekilde bulundukları yerleri terk ederlerken özellikle sınır kesimlerinde yaşayanlar için komşu devletlerde sığınma aramak öncelikli amaç niteliği ni kazanmıştır. Bu açıdan bakıldığında dört ülkenin Suriyeli sığınmacılara ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Söz konusu ülkeler; Türkiye, Ürdün, Lübnan ve Irak'tır.²⁰ Bu da kendiliğinde göçmen kabul eden, yasa dışı göçe maruz kalan ülkeler için ekonomik, toplumsal, sorunların yanında güvenlik sorununun ortaya çıkmasına neden oluyor.'Suriye'deki göçün neden olabileceği güvenlik sorunlarını kısa, orta ve uzun vadeli olarak üç şekilde inceleyebiliriz. Öncelikle kısa vadeli olanlar; halen bu sığınmacıların yaşadıkları kamplarda ortaya çıkabilecek güvenlik sorunları, terör örgütleri ve çeşitli dış istihbarat servislerinin buralarda eleman kazanma ve örtülü operasyonlar gibi çeşitli vasat edinme gayretleri; bu insanların yaşadıkları şehirlerde neden olduğu güvenlik sorunları ve bizzat kendi güvenlikleri; sınır güvenliğimizin büyük ölçüde kaybolması, diğer bir deyişle sınırlarımızın yol geçen hanına dönmesi ve nihayet dış istihbarat servisleri ve terör örgütlerinin ülkemiz sınırları içinde eylemlere girişmesi ve yerleşmesi gösterilebilir. Orta vadede ise savaşın önemli bileşenlerinden olan terör örgütlerinin özellikle de PYD ve El Kaide'nin ülke güvenliğimize yönelik oluşturduğu tehditleri düşünülmelidir. Ayrıca Suriye ile bozulan ilişkilerimiz, sığınmacıların ekonomimiz ve demografik yapımıza verdiği zararları, sığınmacıların ülke içinde yarattığı etnik hassasiyetler gibi hususlar gene bu kapsamda ele alınabilir. Türkiye, uzun vadede demografik dengeler bozulması nedeni ile Kürt sorunu yanında bir de Suriyeli sorununu yanbaşı bulabilir.²¹ Türkiye'nin göç ve iltica hususundaki düzenlemelerinde insanilik unsuru, uluslararası düzenlemelere riayet, bütüncül yaklaşım, profesyonel kurumsal yönetim gibi prensiplere uygun karar alması istenilen bir sonuçtur. Ancak tüm bu kararlar alınırken Türkiye'nin, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne getirilen coğrafi çekincenin kaldırılması ve AB ile Geri Kabul Anlaşması

18 http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-yasadisi-gocle-mucadelesi-.tr:mfa, Türkiye'nin Yasadışı Göçle Mücadelesi,29.11.2015

19 [file:///C:/Users/Etibar/Downloads/Icisleri-Bakanligi-2010-Genelgesi-\(Yasadisi-Goc-ile-Mucadele\).pdf](file:///C:/Users/Etibar/Downloads/Icisleri-Bakanligi-2010-Genelgesi-(Yasadisi-Goc-ile-Mucadele).pdf), İçişleri Bakanlığı 2010 Genelgesi (Yasa Dışı Göçle Mücadele), T.C. İÇİŞLERİ BAKANLIĞI Özel Kalem Müdürlüğü, 19/03/2010

20 Suriye Krizi'nin Zorunlu Göç Boyutu, Dr. Murat SARAÇLI, Medeniyet ve Kültür Araştırmaları Merkezi, <http://mekam.org/mekam/suriye-krizinin-zorunlu-goc-boyutu>,

21 Suriyeli göçmenler ve iç güvenlik, Doç. Dr. Sait Yılmaz, <http://www.ulusalkanal.com.tr/suriyeli-gocmenler-ve-ic-guvenlik-makale,3032.html>

imzalanması sonrası doğabilecek sakıncaları da göz önünde bulundurması ulusal menfaatleri açısından önem taşımaktadır.²²

Dolayısıyla göç her zaman için Avrupa ülkeleri için en önemli konulardan bir olsa da, AB'nin güneyinde yer alan komşularında ortaya çıkan bir takım istikrarsızlıklar sonucu Avrupa Birliği'ne ulaşmaya çalışan mülteci sayısını önemli ölçüde artım yönünde etkilemiştir. Bu kapsamda baktığımızda Türkiye'nin de, çok sayıda göçmen ve sığınmacının geldiği bölgelerin yakın komşusu ve aynı zamanda Batı Avrupa'ya giden ana göç yolları üzerinde yer alan önemli bir tranzit ülke olduğunu görüyoruz. Böylece, Suriye krizinin patlak vermesi sonucu Türkiye, önemli sayıda mülteci akınıyla karşılaşmış, bu da ülkenin üzerinde çok yoğun bir göç baskısının oluşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda göçmenlerin ilk ulaştığı ve transit ülke konumunda bulunan Türkiye'nin, coğrafi pozisyonuna baktığımızda, AB'nin göç akımlarının yönetimi konusunda ana ortaklarından biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Yasa dışı ve yasal göç bağlamındaki sorunları ortak bir temelde çözüme ulaştırmak için AB ve Türkiye her zaman iletişimi iyi bir şekilde sürdürmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda AB, sınır yönetimi ve insan kaçakçılığıyla mücadele hususları da dahil olmak üzere bir çok konuda Türkiye ile devam eden işbirliğini genişletmek ve Türkiye'nin mülteci krizi konusunda daha fazla etkilenmemesi için destek vermeye çalışmaktadır. Türkiye ile AB arasındaki bu alandaki işbirliğinin başlangıcı, 01 Ekim 2014 tarihli Geri Kabul Anlaşmasına dayanmaktadır. Bu alandaki anlaşmaya dayanan işbirliği, Türkiye ile yürütülen vize serbestisi diyalogu, "Vize Muafiyetinin Yol Haritası" ile aynı zamanda başlamıştır. Son yıllarda Türkiye'ye akın edip, oradan da AB'ye geçmeye çalışan mülteciler, bu işbirliğine yeni bir boyut kazandırmıştır. 15 Ekim 2015 tarihli ve göç konulu çok taraflı üst düzey politika diyalogunun hemen ardından AB liderleri, gelecekte benimsenecek siyasi yol ve öncelikler üzerinde anlaşmaya varmış, AB'nin göç krizine müdahalesinde önemli bir rol üstlenecek olan Ortak Eylem Planı hususunda Türkiye ile mutabakat sağlamışlardır. Buna ilaveten 18 Mart 2016 tarihinde düzenlenen AB - Türkiye zirvesinde AB ve Türkiye, "kaçakçıların çalışma şeklini bozmak ve göçmenlerin hayatlarını tehlikeye atmak yerine kullanabilecekleri bir alternatif sunmak" amacıyla alınacak önlemlere ilişkin bir karara varmışlardır. Ortaya konulan hedefe ulaşmak için üzerinde anlaşılan eylemlerden biri de, 20 Mart 2016 itibarıyla, Türkiye'den Yunan adalarına geçmekte olan, fakat sığınma başvurusunda bulunmamış veya başvurularının herhangi bir temele dayanmadığı ya da kabul edilemez olduğu kanaatine varılmış tüm göçmenlerin Türkiye'ye iade edilmesidir. AB ve Türkiye tarafından kabul edilen beyanın uygulanması AB tarafından yakından izlenmektedir.

Sonuç

2000'den sonra ortaya çıkan terör ve iç savaşların buna bağlı olarak ta artan göç olaylarının son beş yılda Türkiye için güvenlik açısından da önemli sonuçları olmuştur. Burada yasa dışı göçü veya diğer adıyla düzensiz göçü güvenlik sorunlarının ortaya çıkması açısından önmeli unsur olarak söyleyebiliriz. Arap coğrafyasında oluşan iç savaş durumundan sonra en çok göçü komşu devlet olması hasebiyle Suriyeden kabul ediyoruz. Dolayısıyla oluşturulan güvenlik politikaları özellikle sınır koruma önlemleri içerisinde Suriye ve ona yakın coğrafyadan göç eden sığınmacılara yönelik düzenlemelere daha çok yer verilmeye başlanılmıştır. Burada kısa olarak önemli bir konuyu değinmek gerekir ki, o da göçmenlerin hem 'yasa dışı' olarak söylemsel şekilde tanımlanması hem de coğrafi olarak ayrıcalıklı düzenlemeye tabii tutulması onların kriminalize edilmesine ve 'tehlikeli' insan şeklinde algılanmasına sebep olmaktadır. Öte yandan genel olarak göçmenlerin kısa, orta ve uzun vadede hangi güvenlik sorunlarına yol açacağı üzerinde varsayımlar ve somut politikaların ortaya konulması güvenlik zafiyeti açısından önemini artırmaktadır. Gerekli önlemleri almakta yetersiz kalınması durumunda

22 Türkiye'de Yasadışı Göç ve Değişen Güvenlik Anlayışı, Gün TAŞ, Beykent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, Bkz. <http://www.tuicakademi.org/turkiyede-yasadisi-goc-ve-degisen-guvenlik-anlayisi/> (erişim 05.12.2015)

ortaya çıkacak güvenlik sorunlarının hangi boyuta taşınacağı da tam olarak kestirilemeyebilir. Yapılan göçlerin her boyutu ile incelenmesi, kapsamlı somut politikaların belirlenmesi ve gereken adımların atılması ulusal güvenlik açısından ivedilik gerektiren önemli bir konudur. Ayrıca Türkiye, düzensiz göçe karşı gerek ulusal düzeyde gerekse de uluslararası düzeyde sorunların tespiti, bilgi alış-verişi, ortak mücadele ve işbirliği şeklindeki faaliyetlerin çoğuna aktif katılım göstererek, bu konudaki kesin tavrını ortaya koymakta, aynı zamanda Türkiye üzerinden düzensiz göçü önlemek ve Türkiyede yasa dışı olarak bulunan yabancıları ülkeden çıkarmak için etkin ve kararlı biçimde mücadele etmektedir.

Artık düzensiz göç veya yasa dışı göçle mücadele, ülkelerin kendi kendilerine süreci yönetecekleri ve önlemler geliştirecekleri bir mesele olmaktan çıkmıştır. Bu bağlamda uluslar; ikili, bölgesel ve küresel ortaklar oluşturarak bu mücadeleyi beraber sürdürmek mecburiyetinde kalmışlardır. Türkiye düzensiz göç ve yasa dışı göç konusunda daha etkin ve verimli çalışmaların ortaya konulması için birçok ulusal ve uluslararası kurumla işbirliği sürecine girmiştir. Bu kurumların başında Birleşmiş Milletler Göç Kurulu, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, ICPMD ve çeşitli ulusal sivil toplum kuruluşları gelmektedir.

Kaynakça

AKÇADAĞ, Emine 'Yasa dışı göç ve Türkiye', Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2012.

ÇETİNKAYA, Şerif, 'Güvenlik Algılaması ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Güvenliğe Bakış Açıları' Harp Akademileri K'lığı SAREN Uluslararası İlişkiler Doktora Programı Özel Öğrencisi, 21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Sayı: 2/Aralık-Ocak-Şubat '12-13.

DANIŞ, Didem, Demografi: 'Nüfus meselelerinin sosyolojik bir bakış', http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/4161/mod_resource/content/1/TUBA13.pdf,

KAYA, İlhan, 'Avrupalı Türkler: Misafir İşçilikten Avrupa Vatandaşlığına', Eastern Geographical Review.

SARAÇLI, Murat, 'Suriye Krizi'nin Zorunlu Göç Boyutu, Medeniyet ve Kültür Araştırmaları Merkezi'.

TAŞ, Gün, 'Türkiye'de Yasadışı Göç ve Değişen Güvenlik Anlayışı', Beykent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, Bkz.
<http://www.tuicakademi.org/turkiyede-yasadisi-goc-ve-degisen-guvenlik-anlayisi/>

YILMAZ, Sait, 'Suriyeli göçmenler ve iç güvenlik', <http://www.ulusalkanal.com.tr/suriyeli-gocmenler-ve-ic-guvenlik-makale,3032.html>,

http://www.goc.gov.tr/files/_dokuman19.pdf .Bkz. BM Küresel Göç İstatistikleri, <http://esa.un.org/unmigration/wallchart2013.htm>

<http://www.tdk.gov.tr> http://www.goc.gov.tr/files/_dokuman19.pdf,
http://www.goc.gov.tr/icerik/goc-tarihi_363_380,

http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/4161/mod_resource/content/1/TUBA13.pdf,
<http://www.tuicakademi.org/turkiyede-yasadisi-goc-ve-degisen-guvenlik-anlayisi/>

Küresel İklim Değişikliğinin Belediyeler Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Osman NACA³¹⁸

Özet

Günümüzde en çok tartışılan ve ülke gündemlerini meşgul eden konulardan birisi iklim değişikliğidir. Çünkü iklim değişikliğinin hemen her ülke üzerinde birçok olumsuz etkilerinin olduğu aşikardır. Bu nedenle iklim değişikliği sorunu, ulusal ülke sınırlarını aşarak küresel bir sorun haline gelmiştir. İklim değişikliğinden kaynaklanan sorunlar, kent yönetimlerini de ciddi bir biçimde etkilemekte ve belediyeler açısından pek çok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada iklim değişikliğinin Türkiye'deki belediyeler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler incelenmektedir. Çalışmada belediyelerin, küresel iklim değişikliğinden kaynaklanan hangi sorunlarla karşı karşıya kaldığı ve bu sorunların belediyeler üzerinde hangi olumsuzlukları ortaya çıkardığı sorularına cevap aranmaktadır. Bu amaçla çalışmada son dönemde iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan örnek olaylar üzerinden bir analiz yapılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Yerel Yönetimler, Belediyeler, Küresel İklim Değişikliği

1. Giriş

Günümüzün en çok tartışılan konularından birisi hiç şüphesiz iklim değişikliğidir. Aslında iklim, geçmişten günümüze kendi döngüsel yapısı içinde sürekli olarak değişmeye devam etmektedir. Dolayısıyla yerkürenin ikliminde meydana gelen değişimin olağan bir durum olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Lakin özellikle Sanayi Devrimi'yle birlikte bu olağan sürece insanoğlunun da etki etmeye başladığı görülmektedir ("Devlet Planlama Teşkilatı Raporu", 2000, s.2; Başaoğlu, 2014, s.176). Üstelik insanoğlunun bu etkisi, yerkürenin ikliminde gerçekleşen değişimde ciddi bir hızlanmayı beraberinde getirmiş ve bu durum, insanoğlunun geleceğini tehdit edecek diğer pek çok soruna yol açmaya başlamıştır. İnsanoğlunun bu etkisi, 20. yüzyılın son çeyreğinde öylesine önemli bir noktaya ulaşmıştır ki artık bu, devletlerin ulusal sınırlarını aşarak küresel bir sorun haline dönüşmüştür.

Küresel iklim değişikliği, yerkürenin sıcaklığındaki artış başta olmak üzere buzulların erimesi, kar örtüsünün azalması, deniz suyu seviyesinin yükselmesi, mevsimsel değişiklikler, yağış düzensizlikleri, seller, şiddetli kasırgalar, hortumlar, dolu, kuraklık ve çölleşme, salgın hastalıklar, tarım ürünlerindeki bozulmalar gibi birçok soruna yol açmaktadır ("Devlet Planlama Teşkilatı Raporu", 2000, s.1). Bu sorunların önemli bir bölümü, kent yönetimleri ile ilişkili olup esasında kent yönetimlerini doğrudan olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Ancak buna rağmen küresel iklim değişikliği konusunun kent bilimciler veya yönetim bilimciler tarafından pek incelenmediği dikkati çekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın konusu iklim değişikliğinin kent yönetiminin önemli bir birimi olan belediyeler üzerindeki olumsuz etkileridir. Çalışmada belediyelerin, küresel iklim değişikliğinden kaynaklanan hangi sorunlarla karşı karşıya kaldığı ve bu sorunların belediyeler üzerinde hangi olumsuzlukları ortaya çıkardığı sorularına cevap aranmaktadır. Bu amaçla çalışmada son dönemde iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan örnek olaylar üzerinden bir analiz yapılmaya çalışılmaktadır. Çalışmada ilk olarak iklim değişikliği konusu ve küresel iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı sorunlara yer verilmektedir. Sonrasında ise iklim

³¹⁸ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, onacak@adu.edu.tr

değişikliği ile belediye ilişkisi ve iklim değişikliğinin belediyeler üzerindeki olumsuz etkileri analiz edilmeye çalışılmaktadır.

2. Yöntem

Çalışmanın konusu küresel iklim değişikliğinin kent yönetiminin önemli bir birimi olan belediyeler üzerindeki olumsuz etkileridir. Çalışmada nitel araştırma yöntemine yer verilmektedir. Verilerin elde edilmesinde literatür taraması ve doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu noktada öncelikle birincil kaynaklar ile özellikle kamu kurumları tarafından oluşturulan raporlar ele alınmıştır. Zira küresel iklim değişikliği konusunda ülkemizde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ile Meteoroloji Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış raporlar bulunmaktadır. İklim değişikliği ile belediye ilişkisinin incelenmesinde ise son yıllarda gerçekleşmiş örnek olaylar üzerinden hareket edilmiştir. Verilerin analizinde ise içerik analizi yöntemine yer verilmektedir.

3. İklim Değişikliğine İlişkin Kavramsal Analiz

İklim; geniş bölgelerde uzun bir zaman diliminde gerçekleşen ortalama hava koşulları şeklinde tanımlanmaktadır ("Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporu", 2013, s.1). İklim sistemi ise; hava, kara yüzeyleri, okyanuslar ve diğer su kütleleri, buzullar ile tabi ki canlıları kapsayan son derece etkileşimli ve karmaşık bir sistem biçiminde ifade edilmektedir. İklim değişikliği de; *"nedeni ne olursa olsun iklimin ortalama durumunda ve/ya da değişkenliğinde onlarca yıl ya da daha uzun süre boyunca gerçekleşen değişiklikler"* şeklinde tanımlanmaktadır. ("Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporu", 2015, s.4-6).

Dünyamızın yaklaşık olarak dört buçuk milyar yaşında olduğu ifade edilmektedir. Geçen süre içinde dünyanın iklim sisteminde, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle sürekli olarak yavaş da olsa bir değişme meydana gelmektedir. Dış dinamiklerden kasıt, esasında volkanik patlamalar ile güneşle ilgili değişkenliklerdir. Ancak zamanla dış dinamiklere bir üçüncüsü daha eklenmiştir. Bu da iklim sisteminde insan eliyle oluşan değişikliklerdir. Bir diğer ifadeyle yerkürenin iklim sisteminde doğal koşullara bağlı olarak gerçekleşen değişikliklere ilave olarak insan etkinliğinden kaynaklanan değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Bu nedenle günümüzde sözü edilen iklim değişikliği; insan eliyle yerkürenin ortalama yüzey sıcaklığındaki artış ve iklimde oluşan değişiklikler şeklinde tanımlanmaktadır. Zira Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde (BMİDÇS) iklim değişikliği; *"karşılaştırılabilir bir zaman döneminde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan ya da dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan etkinlikleri sonucunda iklimde oluşan bir değişiklik"* şeklinde ifade edilmektedir (Artuç, 2021, s.33-34; "Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporu", 2015, s.5-6).

Esasında insanoğlunun iklim üzerindeki etkisi oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. Ancak özellikle Sanayi Devrimiyle birlikte bu etkinin ciddi oranda arttığı görülmektedir. Zira Sanayi Devrimiyle birlikte ortaya çıkan makineleşme süreci, üretim ilişkilerindeki değişme ve hızlı kentleşme enerji ihtiyacını oldukça artırmıştır. Artan enerji ihtiyacının petrol, kömür gibi fosil yakıtlarla karşılanması, atmosferdeki sera gazı miktarını artırmıştır. Diğer taraftan 2. Dünya Savaşı sonrasında iklim üzerindeki insan etkisinin daha da arttığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde ülkelerin büyüme çabası içine girmesi, enerji talebinde yeni bir artışa yol açmıştır. Bu enerji talebinin de fosil yakıtlarla karşılanmaya çalışılması sera gazı miktarını hat safhaya ulaştırmış ve bugün küresel bir sorun olarak tanımlanan iklim değişikliği sorununu ortaya çıkarmıştır. Nitekim en önemli sera gazlarından birisi olan karbondioksitin (CO₂) atmosferdeki oranı Sanayi Devrimi öncesinde 280 ppm iken günümüzde yaklaşık olarak 408 ppm'e yükselmiştir. Bir diğer ifadeyle atmosferdeki karbondioksit miktarı Sanayi Devriminden günümüze neredeyse yüzde elli oranında artış göstermiştir. Bu artış, gerçekten de oldukça yüksek olup, on yıllarca yavaş bir biçimde değişmekte olan yerkürenin iklim sisteminde hızlı bir değişime yol açmıştır. Zira Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) tarafından 2014 yılında

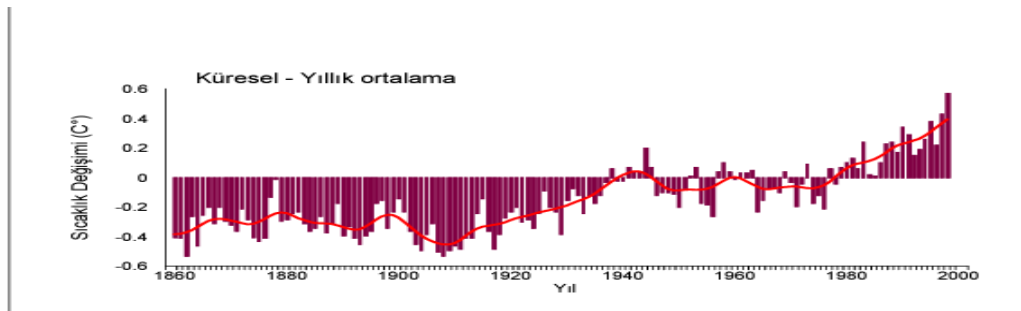
açıklanan Beşinci Değerlendirme Raporunda, 20. yüzyılın ikinci yarısında yüzey sıcaklıklarında görülen artışın yaklaşık olarak yüzde doksan beşinin insan kaynaklı olduğu ifade edilmektedir (“Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporu, 2015, s.6; “Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporu, 2013, s.3; Başoğlu, 2014, s.176-177).

Günümüzde iklim değişikliğine sebep olan birçok insan faaliyeti bulunmaktadır. Elbette ki bu faaliyetleri arttırabilmekle birlikte genel olarak şu şekilde sınıflandırmak mümkündür (“Devlet Planlama Teşkilatı Raporu”, 2000, s.2; “Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporu”, 2015, s.6; “Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporu, 2013, s.3; Başoğlu, 2014, s.177):

- ✓ Hızla artan sanayileşme,
- ✓ Hızla artan kentleşme,
- ✓ Hızlı nüfus artışı,
- ✓ Üretim ve tüketim yapısındaki değişim,
- ✓ Enerji üretiminde petrol, kömür ve diğer benzeri türevlerin kullanılması,
- ✓ Kimyasal madde kullanımının yaygınlaşması,
- ✓ Çimento üretimindeki artış,
- ✓ Ulaştırma (Kara, hava ve deniz taşımacılığı),
- ✓ Doğal çevrenin tahrip edilmesi,
- ✓ Orman alanlarının çeşitli gerekçelerle yok edilmesi,
- ✓ Arazi kullanımı değişikliği (tarım arazisi açma),
- ✓ Yanlış arazi kullanımı,
- ✓ Yanlış tarımsal etkinlikler (anız yakma, çeltik ekimi, aşırı gübreleme vb.),
- ✓ Yanlış katı atık yönetimi,

İnsan kaynaklı bu ve benzeri faaliyetler, her yıl 3,2 milyar ton karbonun atmosfere dahil olmasına yol açmakta (“Devlet Planlama Teşkilatı Raporu”, 2000, s.2) ve bu durum, doğal olarak yerkürenin iklim sisteminde sera etkisinin artmasına ve yeryüzünün olması gerekenden daha fazla ısınmasına neden olmaktadır. IPCC verilerine göre yeryüzü sıcaklığı 20. yüzyılda yaklaşık olarak bir derece artış göstermiştir (Başoğlu, 2014, s.177).

Resim 1: Yerkürenin Sıcaklık Değişimi

Kaynak: 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı İklim Değişikliği Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2000, s.4.

Küresel ısınma olarak ifade edilen bu durum, yerkürenin iklim sisteminde önemli değişimlere yol açmakta ve yeni birçok iklim sorununa sebep olmaktadır. Küresel ısınmayla birlikte ortaya çıkan iklim sorunlarını da şu şekilde ifade etmek mümkündür (Artuç, 2021, s. 39; “Devlet Planlama Teşkilatı Raporu”, 2000, s.6-7):

- ✓ Kar örtüsü ile kara ve deniz buzullarının erimesi,
- ✓ Deniz seviyesinin sürekli yükselmesi,
- ✓ İklim kuşaklarının yer değiştirmesi,
- ✓ Yağış düzensizliklerinin artması,
- ✓ Şiddetli hava olaylarının, taşkınların sık oluşması ve etkilerinin kuvvetlenmesi,
- ✓ Kuraklık,
- ✓ Çölleşme,
- ✓ Salgın hastalıklar, alerji hastalıkları ile kanser vakalarında artış,
- ✓ Tarım zararlılarının artması,
- ✓ Biyoçeşitliliğin zarar görmesi,

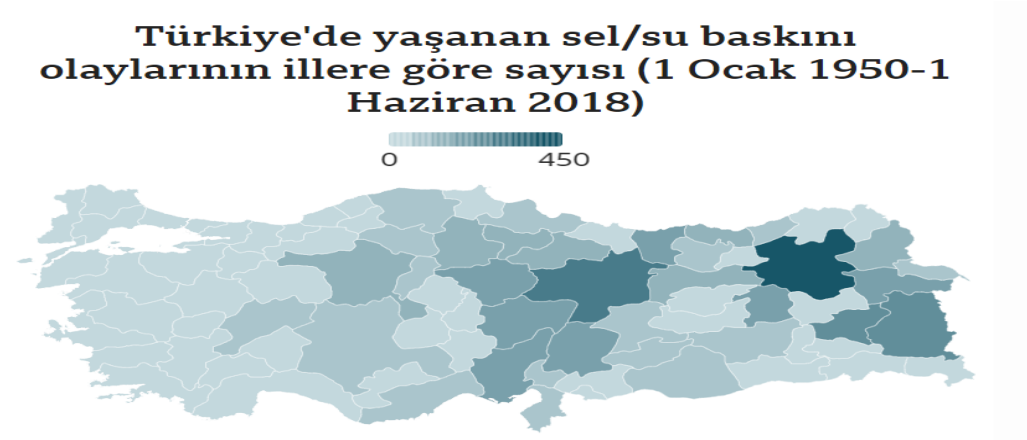
İklim sorunlarının tüm dünya ülkelerine yönelik elbette ki pek çok olumsuz etkisinden söz etmek mümkündür. Zira 1980-2012 yılları arasında gerçekleşen doğal afetlerin yaklaşık %87’sinin iklim değişikliğinden kaynaklanan afetler olduğu ifade edilmektedir (Başoğlu, 2014, s.178). Üstelik her geçen gün iklim değişikliğine bağlı afetlerin sayısı, sıklığı ve şiddeti artış göstermektedir (Tuğaç, 2022, s.46). Keza ülkemizde de iklim değişikliğinden kaynaklanan mevsim değişiklikleri, yağış düzensizlikleri ile kurak ve çölleşme gibi olumsuz birçok etki yaratan hava olaylarının geçmiş dönemlere nazaran son dönemlerde çok daha sık görülmeye başladığını söyleyebilmek mümkündür.

3. Türkiye’de İklim Değişikliği Sorunsalı

Küresel iklim değişikliğinden doğal olarak Türkiye’de ciddi biçimde etkilenmektedir. Zira Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı, Türkiye’nin de içinde yer aldığı Akdeniz havzasının, iklim değişikliğinden olumsuz biçimde etkilenecek en kırılgan bölgelerden birisi olduğunu ifade etmektedir (www.enerji.gov.tr). Gerçekten de son dönemde ülkemizde iklim değişikliğinden kaynaklı mevsimsel değişiklikler, yağış düzensizlikleri ile sıcaklık artışına bağlı kuraklık gibi önemli olumsuzluklar meydana gelmektedir. Bu noktada yağış düzensizlikleri ile sıcaklık artışına bağlı kuraklığın ayrıntılı bir biçimde ele alınmasında ve irdelenmesinde yarar vardır.

3.1. Yağış Düzensizlikleri

İklim değişikliğinin bir sonucu olarak yerkürenin sıcaklığındaki artış, mevsimsel değişikliklere ve yağış düzensizliklerine yol açmaktadır. Elbette ki canlıların varlığını sürdürebilmesi için yağışlar, hayati önemdedir. Ancak yağışların, düzenli ve sürekli olması gerekmektedir. Lakin iklim değişikliğiyle birlikte yağışlarda, kayda değer düzensizlikler meydana gelmiştir. Bu düzensizlik, maalesef ki yağışlardan beklenen faydadan ziyade zararlara neden olmaktadır. Çünkü aşırı derecede yağan karlar, hayatı çok ciddi bir biçimde olumsuz etkilerken, kısa süre içinde gerçekleşen ani ve aşırı yağmurlar, su taşkınlarına ve hatta selleriye yol açmaktadır. Su taşkınları ile seller, birçok maddi zararın yanı sıra can kayıplarına da sebep olabilmektedir.

Resim 2: Türkiye'deki Sellerin İllere Göre Dağılımı**Kaynak: AFAD**

Resim 2'de görüldüğü üzere 20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze ülkemizde sel felaketi yaşayan şehir sayısı artmaktadır. Türkiye haritasına hızla koyu renkler hakim olmaya başlamıştır. Bunun temelinde küresel iklim değişikliğinin ve buna bağlı yağış düzensizliklerinin olduğu muhakkaktır. Örneğin; 15-16 Mart 2023 tarihinde Adıyaman ve Şanlıurfa şehirlerinde gerçekleşen yağmurlar, iki şehirde sel felaketine neden olmuştur. Şanlıurfa'nın yıllık yağış ortalaması 450 kg iken sadece 15-16 Mart tarihinde iki günde gerçekleşen toplam yağış miktarı yaklaşık olarak 170 kg'dır (www.ntv.com.tr). Yine 10 Temmuz 2023 tarihinde Karadeniz bölgesinde gerçekleşen yoğun yağışlar, Kastamonu, Çorum, Bartın, Düzce, Karabük, Zonguldak, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin illerinde su taşkınlarına ve hatta sellere yol açmıştır. Bu yağışların da çok kısa bir süre içinde, ani ve aşırı şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin; Bartın 135 kg, Amasra 182,4 kg ve Düzce 225 kg yağış almıştır. Üstelik yağışların yaz mevsiminde Temmuz ayı içinde gerçekleşmiş olması mevsimsel değişime ilişkin güncel bir örnektir.

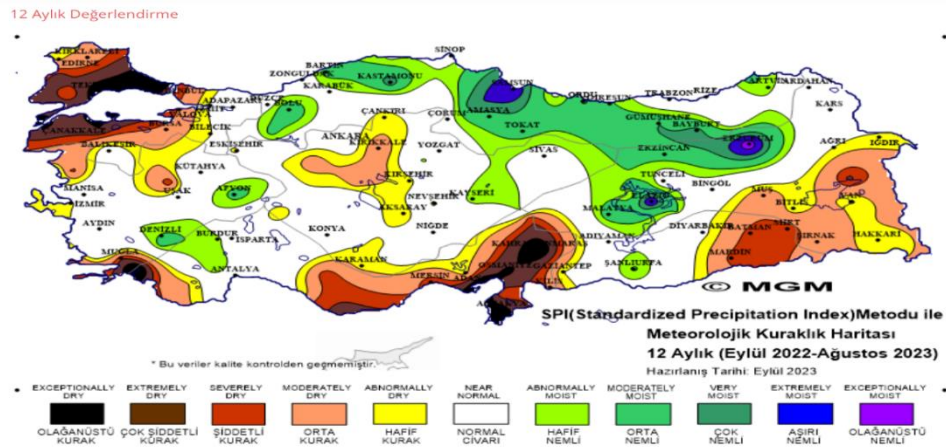
Resim 3: Yağışların Aylara Göre Dağılımı**Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü**

Resim 3'te görüldüğü üzere ülkemizde, son on yıllık dönemde yağışlar, daha ziyade yaz aylarında gerçekleşmektedir. Yaz mevsiminde gerçekleşen yağışlar, büyük ölçüde su taşkınları ile sellere yol açmaktadır. Çünkü yerkürede gerçekleşen sıcaklık artışıyla birlikte yaz ayları çok daha sıcak geçmektedir. Artan sıcaklıkla birlikte iyice kuruyan toprak, ani ve bir o kadar da şiddetli bir yağmurlarda suyu ememekte ve su taşkınları ile seller meydana gelmektedir.

3.2. Kuraklık ve Çölleşme

Atmosferdeki sera gazlarının artmasıyla ortaya çıkan küresel ısınmanın yarattığı en önemli sorunlardan birisi de kuraklık ve onu takip eden çölleşmedir. Yerkürenin sıcaklık artışının 1980'li yıllardan itibaren belirginleşmeye başladığı ve 1990'lı yıllardan itibaren neredeyse her yıl yeni rekorlarla arttığı görülmektedir. IPCC'nin raporuna göre yerkürenin yüzey sıcaklığında 2100 yılına kadar yaklaşık olarak iki derece daha artış olacağı öngörülmektedir. Doğal olarak bu durumun, insan hayatının devamı için son derece hayati öneme sahip olan tarım ile su kaynaklarını olumsuz etkileyeceğini söyleyebilmek mümkündür ("Devlet Planlama Teşkilatı Raporu", 2000, s.4,6).

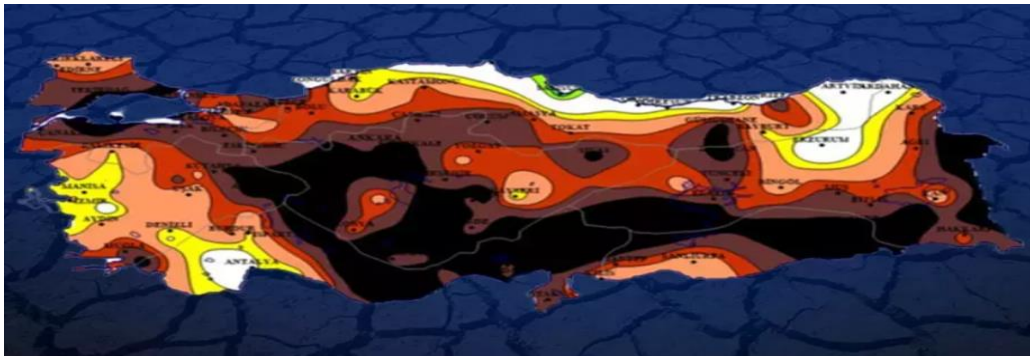
Resim 4: Son 12 Aylık Dönemde Türkiye Kuraklık Haritası

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Türkiye kuzey yarım kürede, dört mevsimin yaşandığı ılıman bir bölgede yer almasına rağmen kuraklık ve çölleşme ile karşı karşıyadır. Yukarıda resim 4'te görüldüğü üzere Türkiye'de bazı yerlerde ciddi bir kuraklık tehlikesi söz konusudur. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı da Türkiye'nin iklim değişikliğinden kaynaklanan su kaynaklarının azalması ve çölleşmeden etkilenmeye başladığını ifade etmektedir (www.enerji.gov.tr). Bu durumun bakanlık düzeyinde dile getirilmiş olması, konunun ne denli önemli olduğunu ve bir an önce bu konuda adım atılması ve gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini açıkça göstermektedir.

Resim 5: Son 3 Aylık Dönemde Türkiye Kuraklık Haritası

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Bir yıllık haritada kuraklık ve çölleşme tehlikesi biraz daha düşük gibi görünürken, yaz aylarını da içine alan son üç aylık dönemi gösteren resim 5 incelendiğinde durumun vahameti daha da net bir

biçimde ortaya çıkmaktadır. Son dönemde yaşanan sıcaklık artışları ile yağış düzensizlikleri maalesef böyle bir kuraklık ve çölleşme tehlikesini ortaya çıkarmaktadır. Bu sorun, içme suyu kaynakları, tarım ile daha pek çok alanı olumsuz bir biçimde etkileyecektir. Zira Unicef’de iklim değişikliğine bağlı olarak havanın dengesinin bozulmasıyla birlikte su kaynaklarının kirleneceğine ve su kıtlığının şiddetleneyeceğine işaret etmektedir (www.unicef.org).

4. İklim Değişikliği İle Belediye İlişkisi ve Belediyeler Üzerindeki Olumsuz Etkileri

İklim değişikliğinin tarım, enerji, turizm, istihdam, ekonomi vb. birçok alanı yakından etkilediği gibi kent yönetimlerini de önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Zira kentlerde meydana gelen yağış düzensizlikleri ile kuraklıktan en çok etkilenen yönetimlerin başında kent yönetimleri gelmektedir. Bu nedenle ilkim değişikliği sorunsalının kent yönetimleri üzerindeki olumsuz etkileri yönünden de incelenmesi gerekmektedir.

Kent yönetimi denilince akla ilk olarak belediyeler gelmektedir. Zira belediyeler, belirli bir coğrafi alan içinde vatandaşların ihtiyaç duyduğu pek çok yerel nitelikli kamu hizmetini yerine getiren idari birimlerdir. 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun belediyelere, yerel nitelikli birçok görev verdiği görülmektedir. İlgili kanuna göre belediyeler aşağıda yer alan yerel nitelikli kamu hizmetlerini gerçekleştirmektedirler (md.14).

Tablo 1: Belediye Kanunu’na Göre Belediyenin Görevleri

▪ İçme suyu sağlama,	▪ İmar,
▪ Kanalizasyon gibi kentsel alt yapı faaliyetleri,	▪ Konut,
▪ Kent içi ulaşım,	▪ Kültür ve sanat faaliyetleri
▪ Çevre ve çevre sağlığının korunması,	▪ Turizm ve tanıtım faaliyetleri
▪ Temizlik ve katı atıkların toplanması	▪ Ekonomi ve ticaretin geliştirilmesi,
▪ Zabıta,	▪ Gençlik ve spor faaliyetleri
▪ İtfaiye,	▪ Orta ve yükseköğrenim öğrenci yurtları,
▪ Acil yardım, kurtarma ve ambulans,	▪ Nikah kıymak,
▪ Sosyal hizmet ve yardım,	▪ Meslek ve beceri kazandırma kursları
▪ Defin ve mezarlıklar,	▪ Kadın ve çocuklar için koruma evleri,
▪ Şehir içi trafik,	▪ Konut,
• Ağaçlandırma, park ve yeşil alanlar,	▪ Kültür ve sanat faaliyetleri

Kaynak: Belediye Kanunu’ndan yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 1’de görüldüğü üzere kentlerde yaşayan halkın gündelik temel birçok ihtiyacı belediyeler tarafından yerine getirilmektedir. Bu nedenle küresel iklim değişikliğinden kaynaklanan yağış düzensizlikleri ile kuraklığın en çok belediyeler tarafından yürütülen kamu hizmetlerini etkilemekte olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Örneğin kentte yaşanan bir sel felaketinde belediyenin aşağıdaki faaliyetlerinin neredeyse tamamı doğrudan olumsuz bir biçimde etkilenmektedir.

Tablo 2: Belediyenin, Yağış Düzensizliklerinden Doğrudan Etkilenen Görevleri

• İçme suyu sağlama,	▪ İtfaiye,
▪ Kanalizasyon gibi kentsel alt yapı faaliyetleri,	▪ Acil yardım, kurtarma ve ambulans,
▪ Kent içi ulaşım,	▪ Sosyal hizmet ve yardım,
▪ Çevre ve çevre sağlığının korunması,	▪ Defin ve mezarlıklar,
▪ Temizlik ve katı atıkların toplanması	▪ Şehir içi trafik,
▪ Zabıta,	• Ağaçlandırma, park ve yeşil alanlar,

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 2’de görüldüğü üzere belediyenin birçok faaliyeti yağış düzensizliklerinden doğrudan etkilenmektedir. Üstelik bunların haricinde belediyenin, diğer faaliyetlerinin de dolaylı bir biçimde etkilendiğini söyleyebilmek mümkündür. Dolayısıyla küresel iklim değişikliği ile kent yönetimlerinin temel birimi olan belediyeler ve belediyeler tarafından yürütülen faaliyetler arasında çok yakın bir ilişkisi söz konusudur. Elbette ki bu yakın ilişki, belediyeler açısından pek çok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Bunları; mali sorunları arttırması, personel sorunlarını arttırması, aynı yatırımların tekrar yapılmak zorunda kalınması, iklim değişikliğine bağlı yeni yatırımların yapılmak zorunda olması, belediye hizmetlerinden memnuniyetsizlik ile vatandaş ve belediye arasındaki ilişkinin bozulması şeklinde sıralayabilmek mümkündür.

4.1. Mali Sorunları Arttırması:

İklim değişikliğinin belediyeler üzerindeki en önemli olumsuz etkisi, zaten belediyelerde var olan mali sorunları daha da fazla arttırmasıdır. Çünkü Türkiye’de belediyelerin geçmişten günümüze mali sorunlarla karşı karşıya olduğu herkesçe kabul görmektedir. Öyle ki, 1982 Anayasasının 127. maddesinin son fıkrasında; belediyelere, görevleri ile orantılı gelir kaynakları sağlanacağı hükmüne rağmen bu sorunun hala devam ettiği görülmektedir. Yüksel, belediyenin gelir yetersizliğinin iki önemli temel nedeni olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan birincisi kentlerdeki hızlı nüfus artışıdır. İkincisi de kentsel gelişmelere bağlı olarak belediyenin artan görev ve sorumluluğuyla paralel olarak gelirlerin artmamasıdır (2004). Lakin son dönemde bu mali sorunlarının artmasına yol açan nedenlerden birisinin de iklim değişikliği olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Çünkü iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi sorunlar yukarıda ifade edildiği üzere belediyeler tarafından yerine getirilen birçok kamu hizmetini doğrudan etkilemektedir. Bu durum, iklim değişikliğinden etkilenen kamu hizmetleri için öngörülme-yen yeni harcamaları gündeme getirmektedir. Örneğin bir sel felaketinde; selden etkilenen yolların ve kaldırımların yeniden yapılması, alt yapının yenilenmesi veya tahrip olan yerlerinin tamir edilmesi, katı atıkların toplanması ve çevrenin temizlenmesi, çevre sağlığının korunmasına yönelik ek tedbirlerin alınması, içme suyunda ortaya çıkan sorunların giderilmesi, zarar gören parkların tamir edilmesi, ağaçlandırmanın yeniden yapılması, kurtarma faaliyetleri için malzeme kullanımı ve selden zarar gören vatandaşlara sosyal yardımda bulunulması gibi pek çok faaliyet gerçekleştirilmektedir. Bütün bunlar, belediyelere yeni bir mali yük olarak geri dönmekte ve zaten sıkıntı içinde olan mali yapıyı daha da zorlamaktadır. Diğer taraftan iklim değişikliğine bağlı olarak her an ortaya çıkma ihtimali bulunan sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi sorunlar için belediyelerin, hazırlıklı olması ve zaten son derece yetersiz olan mali kaynaklarından bir bölümünü de bu hazırlıklar için ayırması gerekmektedir. Zira son dönemde birçok kentte aniden ortaya çıkan iklim değişikliğine bağlı sorunlar, maalesef bunu bir zorunluluk haline getirmektedir. Dolayısıyla küresel iklim değişikliğinin belediye üzerindeki en temel olumsuz yönünün belediyenin mali sorunlarını arttırması olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

4.2. Personel Sorunlarını Arttırması:

İklim değişikliğinin belediyelerde yarattığı en önemli sorunlardan birisi de personel sorunlarıdır. Zira belediyelerin belirli sayıda personeli bulunabilmektedir. Personel sayısının belirlenmesinde ise olağan koşullardan hareket edilmektedir. Ayrıca Belediye Kanunu ile belediye personelinin sınırlandırıldığı görülmektedir. Kanuna göre belediyenin yıllık toplam personel giderleri, en son yıl gerçekleşen bütçe gelirlerinin yeniden değerlendirme katsayısıyla çarpımı sonrasında elde edilecek tutarın %30'unu geçmemektedir. Bu oran, sadece nüfusu on binin altındaki belediyeler açısından %40 olarak uygulanmaktadır (m.49). Türkiye'deki belediyeler göz önüne alındığında büyük bir bölümünün personel sorunları yaşamakta olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bu sorun, nüfusu az olan dolayısıyla geliri diğer belediyelere oranla daha az olan belediyelerde çok daha ciddi boyutlardadır. İklim değişikliğinden kaynaklanan sorunlar ise, belediyelerdeki personel sorunlarını daha da arttırmaktadır. Personeli yetersiz olan belediyeler, aniden ortaya çıkan sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı gibi durumlara maalesef zamanında ve gerektiği gibi müdahale edememektedir.

Diğer taraftan belediye'deki personellerin büyük bir bölümü iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı gibi durumlarda ne yapması ve nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda bilgi sahibi ve tecrübesi olan personeller de değildir. Dolayısıyla özellikle kurtarma ve yardım çalışmalarında zaman zaman istenilmeyen durumlarla karşılaşılabilen ya da bilgi ve tecrübe eksikliği olan personeller, zaman zaman hem kendi hayatlarını hem de vatandaşların hayatlarını tehlikeye atabilmektedirler. Son dönemde sıklıkla görülmeye başlanan sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı gibi iklim değişikliğine bağlı sorunlar, belediyelerin bu konuda bilgili ve tecrübeli kişileri istihdam etmesi gibi bir zorunluluğu ortaya çıkarmaktadır. Ancak zaten mali yetersizlik içinde olan ve bu nedenle nitelikli ve tecrübeli personel istihdamında sorun yaşayan belediyeler için iklim değişikliğine bağlı yeni personel istihdamı konusu, belediyelerin personel sorununu daha da karmaşık bir hale getirmektedir.

4.3. Aynı Yatırımların Yeniden Yapılması Sorunu:

İklim değişikliğinin belediyeler üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi de, daha önceden yapılmış olan yatırımların tekrar yapılmak zorunda kalınmasıdır. Yukarıda ifade edildiği üzere belediyeler, belirli bir coğrafi alan içinde kanunla kendilerine verilen birçok kamu hizmetini yürütmektedir. Dolayısıyla belediyeler, sürekli olarak, vatandaşların gündelik hayatının devamı için zorunlu olan içme suyu, kanalizasyon, kent içi ulaşım, yol, kaldırım, park, bahçe, ağaçlandırma gibi kamu hizmetleri için birçok yatırım yapmaktadır. Ancak yağış düzensizliklerine bağlı olarak meydana gelen sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi hava olayları maalesef belediyeler tarafından daha önceden yapılmış bu yatırımlara ciddi zararlar verebilmektedir. Bu durum, bir kamu hizmetinin yürütülebilmesi için önceden yapılmış bir yatırımın maalesef yeniden yapılmasına ya da belirli bölümleri zarar görmüş ise bunların tamir edilmesine yol açmaktadır. Örneğin; bir belediye, bir mahallede park yapmak için bütçesinden bir kaynak ayırarak bir yatırım projesi oluşturmakta ve mahalleye parkı yapmaktadır. Ancak bu parkın yaşanacak bir sel felaketinden zarar görmesi halinde belediye, bütçesinden tekrar yeni bir kaynak ayırarak parkı yeniden yapmak ya da zarar gören bölümlerini yenilemek zorunda kalmaktadır. Elbette ki, buradaki örnek oldukça basit bir örnektir. Lakin belediyeler tarafından gerçekleştirilen içme suyu sağlama, alt yapı, kent içi ulaşım, yol, kaldırım, alt geçit gibi daha büyük çaplı yatırımlar göz önüne alındığında, durumun vahameti çok daha net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durumda belediye aynı yatırım projesini aynı yer için iki kez ve hatta daha da fazla yapmak durumunda kalabilmektedir. Bu durum, aynı zamanda zaten mali sorunlarla içi içe olan belediyeler açısından çok daha ciddi mali sorunlara yol açmaktadır.

4.4. İklim Değişikliğine Bağlı Yeni Yatırımların Yapılması Sorunu:

İklim değişikliğinin belediyeler üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi de, iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı sorunları giderebilmek ya da etkilerini azaltabilmek için yeni yatırımların yapılmak zorunda olmasıdır. Zira son dönemde ülkemizin batısından doğusuna, kuzeyinden güneyine kadar birçok kentimizde sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi iklim olayları sıklıkla meydana gelmektedir. Üstelik bu iklim olaylarının, kentlerimize çok ciddi bir biçimde zarar verdiği ve önemli sorunlara sebep olduğu da açık bir biçimde ortadadır. Bu nedenle birçok belediye, muhtemel bir iklim olayına karşı tedbir alabilmek adına yeni yatırımlar yapmak zorunda kalmaktadır.

Esasında belediyeler, normal şartlarda da iklim olayları için bazı yatırımlar yapmaktadır. Ancak bu yatırımlarını geçmiş dönem verilerinden hareketle ortalama bir biçimde gerçekleştirmektedir. Ancak son dönemde ilkim değişikliğine bağlı olarak ilkim olaylarında ortaya çıkan düzensizlikler, geçmiş verilere göre hareket etmeyi veya ortalama dikkati almayı oldukça güçleştirmektedir. Çünkü geçmiş dönemde bir kente bir yılda yağan toplam yağış miktarının yarısı ya da üçte biri, iklim değişikliğinin yarattığı yağış düzensizlikleri nedeniyle bir, iki gün içinde gerçekleşebilmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere Şanlıurfa'nın yıllık yağış ortalaması 450 kg iken sadece 15-16 Mart tarihinde iki günde gerçekleşen toplam yağış miktarı yaklaşık olarak 170 kg'dır. Şanlıurfa Belediyesi kentte yaşanan sel felaketi sonrasında, "metrekareye düşen yağmur miktarı bakımından 65 yıldır görülmemiş bir afet geçirdikleri" açıklamasında bulunmuştur (www.ntv.com.tr). Ya da o kentte çok uzun süredir görülmemiş miktarda kar yağışı aniden gerçekleşebilmektedir. Veya bir kent, tarihinde hiç görülmediği kadar kurak bir dönem geçirebilmektedir. Böyle bir durumda belediye ile iklim olaylarından olumsuz etkilenen vatandaşlar maalesef karşı karşıya gelmekte ve kamuoyunda belediyeye yönelik ağır eleştiriler yapılabilmektedir. Bu nedenle günümüzde birçok belediye, ortaya çıkabilecek yağış düzensizliğine bağlı sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi iklim olayları için birçok yeni ek yatırım yapmak zorunda kalmaktadır. Üstelik bu ek yatırımlar, düzensiz bir iklim olayının gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hiç bilinmeden yapılmak zorundadır. Bir diğer ifadeyle belediyenin ek yatırım amacıyla ayırdığı mali kaynaklar, boşa da gidebilir. Çünkü bu amaçla alınan malzemelerden bir kısmının bir kullanım süresi mevcuttur. Bu sürenin dolması halinde bu malzemelerin kullanılabilmesi maalesef mümkün değildir. Bu durumda belediyeler, bunlar için yaptığı yatırımları boşa yapmış olacaktır. Bu bakımdan günümüzde belediyeler, bir taraftan iklim değişikliğine bağlı yağış düzensizliğinin ortaya çıkarabileceği yıkıcı sonuçlar ile diğer taraftan zaten var olan mali zorluklar içinde boşa ek yatırım yapma ikilemi arasında kalmaktadırlar.

4.5. Belediye Hizmetlerinden Memnuniyetsizlik ile Vatandaş ve Belediye Arasındaki İlişkinin Bozulması:

İklim değişikliğinin belediyeler üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi de belediyelerin, hava olaylarından olumsuz etkilenen vatandaşlar ile karşı karşıya gelmeleri, belediyeye yönelik vatandaşta oluşan memnuniyetsizlik ve bunların doğal bir sonucu olarak da halk ile belediye geniş perspektifte de halk ile devlet arasındaki ilişkinin bozulmasıdır. Çünkü halk ile devletin birbirine en yakın olduğu birimlerden birisi belediyelerdir. Günümüzde toplam nüfusumuzun %94,38'i belediye sınırı içinde yaşamakta (www.tuik.gov.tr) ve belediyeler tarafından sunulan yerel hizmetlerden yararlanmaktadır. Hal böyle olunca Ulusoy ve Tekdere'nin ifadesiyle halk, devleti daha ziyade belediye hizmetleriyle tanımakta ve değerlendirmektedir. Belediyeler tarafından bu hizmetlere önem verilmesi halinde halkın nazarında devletin itibarı artmakta ve halk ile devlet birbirine yaklaşmaktadır (2019, s.167). Ancak tersi durumda ise ilk olarak halk ile belediye arasındaki daha sonrasında da halk ile devlet arasındaki ilişki zedelenmektedir.

Son dönemde iklim değişikliğine bağlı olarak gerçekleşen sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi iklim olayları hiç beklenmedik zamanlarda, aniden ve çok kısa bir süre içinde meydana gelmektedir. Bu nedenle birçok belediye, bu tür hava olaylarına maalesef hazırlıksız yakalanmaktadır.

Bu da maalesef birçok vatandaşın yaşanan durumdan çok ciddi bir biçimde zarar görmesine sebep olmaktadır. Hava olaylarından zarar gören vatandaşlar doğal olarak ilk, kendisine en yakın yönetim birimi olan belediyeden yardım talebinde bulunmaktadır. Belediyenin, yaşanan hava olaylarına karşı gerektiği şekilde ve gerektiği kadar müdahalede bulunamaması halkın, belediye ile karşı karşıya gelmesine ve belediyeye yönelik tepki göstermesine sebep olmaktadır. Öyle ki, mal kayıplarının yanında bir de can kayıplarının yaşanması, halk ile belediye arasındaki ilişkileri tamamen bozmaktadır. Örneğin, son dönemde kentlerimizde gerçekleşen hava olayları sonrasında incelemelerde bulunan birçok belediye başkanı halkın tepkisine ve yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır. Hatta öyle ki bazı kentlerde hava olayının ortaya çıkardığı zararları incelemek için olay yerine gelen belediye başkanının, halkın yoğun tepkisi nedeniyle incelemelerini tamamlayamadan oradan ayrılmak zorunda kaldığı görülmektedir. Tüm bunlar, günümüzde iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan sorunların, belediyeye yönelik memnuniyetsizliğin artmasına ve halk ile belediye arasındaki ilişkinin bozulmasına sebep olabildiğini göstermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

İklim değişikliğinin günümüzün ve geleceğin en önemli konularından birisi olduğu açıkça ortadadır. Zira bu sorunun, bütün insanlığın bugününü ve yarını yakından etkilediği görülmektedir. Yerkürenin sıcaklığında meydana gelen aşırı artış, mevsimsel bozulmalardan, yağış düzensizliklerine, buzulların erimesinden deniz seviyesinin yükselmesine, kuraklık ve çölleşmeden salgın hastalıklara kadar pek çok yeni soruna yol açmaktadır. İklim değişikliği sorununun temelinde ise insan kaynaklı etkinin olduğu da son derece açıktır. Dolayısıyla insanoglunun, kendi eliyle kendi geleceğini atışe atmak üzere olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

İklim değişikliğinin bütün dünya ülkelerini etkilediği gibi Türkiye'yi de önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Ülkemizde özellikle mevsimsel değişikliklere, yağış düzensizliklerine ve sıcaklık artışlarına bağlı kuraklığa neden olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Ayrıca yine iklim değişikliği, diğer birçok sektörü etkilediği gibi kent yönetimlerini de önemli ölçüde olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Özellikle yağış düzensizliklerinin ortaya çıkardığı sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı gibi hava olayları kentlerde yaşayan halkı ve dolayısıyla kent yönetimlerini birçok açıdan olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Bu bağlamda iklim değişikliği ile kent yönetimleri arasında çok yakın bir ilişkinin olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Ülkemizde kent yönetimleri denilince akla ilk olarak belediyelerin geldiği görülmektedir. Zira belediyeler, vatandaşla çok daha yakın ilişki içinde bulunmakta ve vatandaşların gündelik hayatının devamı için gerekli olan kamu hizmetlerini yürütmektedir. Bu nedenle iklim değişikliğinden kaynaklanan sorunlardan kent yönetiminde en çok belediyelerin olumsuz bir biçimde etkilendiğini söyleyebilmek mümkündür.

İklim değişikliğinin belediyeler üzerindeki en önemli olumsuz etkisi zaten sorunlu olan mali yapısını daha da sorunlu hale getirmesidir. Çünkü iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı sorunlar, ciddi bir mali yük getirmektedir. Zaten mali yetersizlik içinde olan belediyeler, iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı bu mali yükü karşılayamamaktadır. Bu nedenle birçok belediye, iklim değişikliği konusunda gerekli tedbirleri almakta zorlanmakta ya da aldığı tedbirler yetersiz kalmaktadır. Bu olumsuzluğun en aza indirilebilmesi için belediyelerin mali yönden desteklenmesi gerekmektedir. Örneğin, merkezi yönetim sadece bu konuda kullanılabilmesi için belediye bütçesine ayrıca bir ödenek aktarabilir.

İklim değişikliğinin belediye üzerinde yarattığı bir diğer olumsuzluk ise mevcut yatırımların yeniden yapılmak zorunda kalınması ve yine iklim değişikliğiyle mücadele edilebilmesi için yeni yatırımların yapılmak zorunda olmasıdır. İklim değişikliğine bağlı olarak gerçekleşen sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi iklim olaylarının, belediyeler tarafından zaman içinde yapılmış yatırımlara ciddi biçimde zarar verebildiği görülmektedir. Bu durum, belediyenin daha önce ödenek

ayırarak gerçekleştirdiği bir yatırımı yeniden yapmasına ya da o yatırımda meydana gelen bozulmaları tamir etmek zorunda kalmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan belediyeler, iklim değişikliğine bağlı hava olaylarının her geçen gün artması nedeniyle bunlara yönelik tedbir amaçlı yeni yatırımlar da yapmak zorunda kalmaktadır. Her iki durum, aynı zamanda belediyenin hem iş yükünü arttırmakta hem mali yapısını zorlamakta hem de personel sorunlarını daha da arttırmaktadır.

İklim değişikliğinin belediyeler üzerindeki en önemli olumsuzluklarından birisinin de belediyeye yönelik memnuniyetsizliğin artmasına ve halk ile belediye arasındaki ilişkinin bozulmasına sebep olmasıdır. İklim değişikliğine bağlı olarak gerçekleşen sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi iklim olaylarından olumsuz bir biçimde etkilenen, zarar gören vatandaşların ilk olarak kendisine en yakın olan ve gündelik hayatının devamı için gerekli kamu hizmetlerini yürüten belediyelere tepki gösterdiği görülmektedir. Belediyelerin, sel, fırtına, hortum, aşırı kar yağışı ve kuraklık gibi iklim olaylarında yetersiz kalmaları, zamanında ve ihtiyaç duyulduğu şekliyle vatandaşın yardımına koşamamaları halinde halkta bir memnuniyetsizliğin oluştuğunu ve belediyelerin aşırı bir biçimde eleştirildiğini söyleyebilmek mümkündür. Dolayısıyla iklim değişikliğinin, halk ile belediye arasındaki ilişkinin ciddi biçimde zarar görmesine neden olduğu görülmektedir.

6. Kaynaklar

- Artuç, M. (2021). Etik çerçevesinde iklim değişikliği ve uyum. İstanbul: Hiper Yayınları.
- Başoğlu, A. (2014). Küresel iklim değişikliğinin ekonomik etkileri. *KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 4(7), 175-196.
- Belediye Kanunu (2005). Kanun No: 5393, R.G. Tarihi: 13/07/2005, R.G. Sayısı: 25874.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2000). Sekizinci beş yıllık kalkınma planı iklim değişikliği özel ihtisas komisyonu raporu. Ankara.
- <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-iklim-degisikligi-ve-uluslararasi-muzakereler>, Erişim Tarihi: 15/08/2023.
- <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/sanliurfa-ve-adiyamani-sel-vurdu-can-kaybi-18ye-yukseldi.7UepShL-2EmsSQyuwOVC2Q/7Pah4RLZ20SxSLdB2FdCEQ>, Erişim Tarihi: 15/08/2023.
- <https://www.unicef.org/turkiye/hikayeler/su-ve-k%C3%BCresel-iklim-krizi-hakk%C4%B1nda-bilmeniz-gereken-10-%C5%9Fey>, Erişim Tarihi: 15/08/2023.
- Meteoroloji Genel Müdürlüğü (2015). Yeni senaryolar ile Türkiye iklim projeksiyonları ve iklim değişikliği raporu, <https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim-degisikligi.aspx>, Erişim Tarihi: 15/08/2023.
- Meteoroloji Genel Müdürlüğü, (2013). İklim değişikliği ihtisas heyeti raporu, <https://www.mgm.gov.tr/iklim-degisikligi-ihstias-Raporu-2013.pdf>, Erişim Tarihi: 15/08/2023.
- Tuğaç, Ç. (2022). İklim değişikliği krizi ve şehirler. *Çevre, Şehir ve İklim Dergisi*, 1(1), 38-60.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Kanun No: 2709. Resmi Gazete Tarihi: 09/1/1982. Resmi Gazete Sayısı: 17863 (Mükerrer). Erişim Tarihi: 15/08/2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2021). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=37210>, Erişim Tarihi: 15/08/2023.
- Ulusoy, A., Tekdere, M. (2019). Türkiye'deki belediyelerin mali sorunları ve muhtemel etkiler. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 167-182.
- Yüksel, F. (2004). Türk belediyeciliğinin mali sorunları ve öneriler. *Mevzuat Dergisi*, 7(73).

Z Kuşağı Bağımlılıkları

Dr. Aybike Dinç³¹⁹, Prof. Dr. Dolunay Şenol³²⁰

Özet

Çağımızın en büyük sorunlarından biri olan bağımlılık, tarih boyunca çeşitli şekillerde kendini göstermiş olsa da özellikle 21. yüzyılda bilimsel olarak açıklanmaya çalışılan ve küresel boyutta mücadele edilmesi gereken bir hastalık olarak kabul edilmektedir. Tarihin ilk çağlarından bu yana psikoaktif etkisi bulunan maddelerin bilinçli ya da bilinçsiz olarak tüketilmesi ve kötüye kullanımı ile birlikte madde bağımlılığı sorunu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, son birkaç yüzyılda yaşanan teknolojik gelişmelere bağlı olarak yeni tüketim ve eğlence alışkanlıkları ortaya çıkmış ve bu alışkanlıklar zaman içinde davranışsal bağımlılıklar sorununu beraberinde getirmiştir. Bu nedenle her geçen gün yeni bir türüyle karşılaştığımız bağımlılık, akademik açıdan sıklıkla konu edilen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerek gündelik hayatta gerekse akademik alanda sıklıkla dile getirilen bir diğer kavram ise “Z kuşağı”dır. 1995-2010 yılları arasında doğan ve günümüzün “genç yetişkin” bireylerini oluşturan bu kuşak, internet ve taşınabilir dijital teknolojiyle doğdukları anda tanışmaları nedeniyle “dijital yerliler” olarak da bilinmektedir. Hayata bakışları, yaşam tarzları, tüketim alışkanlıkları, akademik beklentileri ve tipik karakteristik özellikleri ile kendilerinden önceki kuşaklardan belirgin şekilde ayrılan Z kuşağının, bağımlı olma eğilimi gösterdiği madde ve davranışlar da önceki kuşaklardan farklılık arz etmektedir.

Literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışma Z kuşağı ile bağımlılık davranışları arasındaki ilişkiye sosyolojik bir açıdan yaklaşarak bir yandan Z kuşağı gençlerini daha yakından tanımayı, diğer yandan bağımlılık sorununa güncel bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: bağımlılık, madde bağımlılığı, davranışsal bağımlılık, z kuşağı, kuşak farklılıkları.

1. Giriş

İnsanoğlu tarih boyunca beslenme, korunma, iletişim kurma, üreme gibi içgüdüsel ya da ilgi, sevgi, güven, saygınlık, yaratıcılık, kendini gerçekleştirme gibi ruhsal ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli davranış örüntüleri geliştirmiştir. İletişim, üretim, tüketim, eğlence, inanç gibi olguları ifade etmede kullanılan bu davranışlar içinde bulunulan çağın koşullarına, yaşanan teknolojik gelişmelere ya da o döneme damgasını vuran olayların meydana getirdiği etkilere bağlı olarak şekillenmiş ve aynı dönemde yaşayan insanların davranışları üzerinde karakteristik bir hal almıştır. Bu nedenle, belirli zaman aralığında doğan bireylerin yaşam biçimlerinin, tüketim alışkanlıklarının ve değer yargılarının ortak ya da benzer olması beklenmektedir.

Kişide doyum, haz, mutluluk gibi duygular meydana getiren davranışlar düzenli olarak tekrarlandığında alışkanlık haline gelebilmekte; ancak zaman içerisinde bu alışkanlıklar kimi insanlarda bıkkınlığa neden olarak yeni arayışlara sevk ederken, kimilerinde ise kişinin günlük faaliyetlerini engelleyerek sosyal yaşamına zarar verecek kadar hayatında yer tutarak bir bağımlılığa dönüşebilmektedir (Köknel, 1998, ss.11-13). Bağımlılık geliştirilen madde ve davranışlar, tarih boyunca zamana ve topluma göre farklılık gösterse de belirli dönemlerde belirli bağımlılık türlerinin diğerlerinden daha yaygın hale geldiği bilinmektedir. Tarihin ilk çağlarından itibaren psikoaktif etkisi

³¹⁹ aybikedinc@gmail.com

³²⁰ Kırıkkale Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Anabilim Dalı
dolunay_senol@yahoo.com

bulunan maddelerin bilinçli ya da bilinçsiz olarak tüketilmesi ve kötüye kullanımı ile birlikte madde bağımlılığı sorunu ortaya çıkmış ve zaman içinde çığ gibi büyüyerek uluslararası düzeyde mücadele edilmesi gereken bir hastalık ve küresel bir sorun halini almıştır. Özellikle son birkaç yüzyılda yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler ise kişilerin fiziksel bir efor sarf etmeksizin sosyal etkileşimini artırmasına, her tür hizmet ve tüketim mallarına kolayca ulaşmasına ve bu sayede ihtiyaçlarına daha kolay ve daha hızlı karşılık bulmasına olanak sağlayarak yeni tüketim ve eğlence alışkanlıklarının ortaya çıkmasına neden olmuş; zaman ve enerjiden tasarruf sağlayan bu yeni alışkanlıklar zaman içinde davranışsal bağımlılıklar sorununu beraberinde getirmiştir (Dinç, 2021, s.101).

Çağın koşulları göz önüne alındığında söz konusu güncel teknolojiyle en yakın ilişki içinde bulunan kesim 1995-2010 yılları arasında doğan ve günümüzün genç yetişkin bireylerini oluşturan “Z Kuşağı”dır. Dünyaya geldikleri andan itibaren internet ve taşınabilir dijital teknolojiyle yakın ilişki içinde olmaları nedeniyle “*dijital yerliler*” olarak da bilinmektedir. Z kuşağı, gerek teknolojiyi kullanma ve dijital okur-yazarlık becerileri gerekse tüketim ve eğlence alışkanlıkları ile kendilerinden önceki kuşaklardan belirgin biçimde farklılık arz etmektedir. Bu çalışmada, Z kuşağına özgü bazı davranış biçimlerinin karakteristik mi yoksa gittikçe yayılan bağımlılıklar mı olduğu tartışılmaktadır.

2. Bağımlılık Kavramı

Bağımlılık kavramı, Latince “*adanmak; kendini bir kişiye veya bir şeye adanmak*” anlamlarına gelen “*addicere*” sözcüğünden türemiş olup; kişinin kendini iyi hissetmek ve ruhsal doyuma ulaşmak amacıyla çevresindeki bir nesneye, bir kişiye, bir düşünce ya da davranışa karşı başlangıçta özgür iradesi ile başlayan ancak zamanla bireyin karar verme yetisini kaybederek yeni tutum ve davranışlar edinmesine neden olan gereğinden fazla ilgiyi ifade etmektedir (Köknel, 1998, ss.11-13; Coşkun, 2006, s. 11).

Bağımlılık denildiği zaman akla ilk olarak ilaç bazlı kimyasal ya da bitkisel maddelere duyulan bağımlılık gelmektedir ancak alveriş bağımlılığı, internet bağımlılığı, bilgisayar oyunları bağımlılığı, kumar bağımlılığı, egzersiz bağımlılığı, seks bağımlılığı ve yeme-içme bağımlılığı gibi tıbbi yardım gerektiren başka bağımlılık türleri de vardır. Bu bağlamda bağımlılık “*madde bağımlılığı*” ve “*davranışsal bağımlılık*” olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Tütün, alkol ve uyuşturucu maddelere yönelik bağımlılıklar “*madde bağımlılığı (substance addiction)*” olarak adlandırılırken, internet, oyun, sosyal medya, kumar, alışveriş, egzersiz, seks, yeme davranışlarına yönelik bağımlılıklar “*davranışsal bağımlılık (behavioral addiction)*” olarak adlandırılmaktadır (Uzbay, 2009, s. 5; Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Amerikan Psikiyatri Birliği (American Psychiatric Association – APA, 1994) gerek madde bağımlılığını gerekse davranışsal herhangi bir bağımlılığı teşhis etmek için kullanılan temel kriterleri şu şekilde sıralamaktadır:

- Kasıtlı ve iştah açıcı davranışların alışılmış kalıplarıdır.
- Aşırı hâle gelebilir ve ciddi sonuçlar doğurabilirler.
- Zaman içinde istikrarlı biçimde tekrarlanan sorunlu davranışlardır.
- Davranışın birbiriyle ilişkili psikolojik ve fizyolojik alt bileşenleri bulunmaktadır.
- Davranışa bağımlı hâle gelen bireyler, davranışı durdurmakta ve değiştirmekte zorlanırlar.

Madde bağımlılığı tarihin ilk çağlarına kadar uzanan bir geçmişe sahipken, davranışsal bağımlılıklar nispeten yeni bir araştırma alanı olarak görülmektedir (Bektaş, 2018, s. 147). Madde bağımlılığı, kumar bağımlılığı, internet bağımlılığı, alışveriş bağımlılığı, yeme bağımlılığı, egzersiz bağımlılığı ve seks bağımlılığı gibi kişinin bağımlı hâle gelmesine neden olan her tür nesne ve davranış, başlangıcından bağımlılık hâlini alıncaya kadarki süreçte kişinin benzer aşamalardan geçmesine sebep olmaktadır. Ancak tüm bağımlılık türleri benzer tanı kriterlerine sahip olmasına rağmen, nesne ya da davranışın kendisi, bireye ve sosyal çevresine etkisi, gündelik hayatın içindeki yeri ve sıklığı gibi özellikleri bakımından birbirinden ayrılmakta ve ayrı birer davranış bozukluğu olarak ele alınmaktadır (Dinç, 2021, s.117).

3. Kuşak Kavramı

Kuşak kavramı, en genel tanımı ile yaklaşık olarak aynı zaman diliminde doğmuş, aynı çağın şartlarını paylaşmış, yaşadıkları dönem itibarıyla meydana gelen benzer politik ve sosyal olaylardan etkilenmiş ve dolayısıyla toplumsallaşma sürecinde ortak değer yargılarını ve davranış kalıplarını özümsemiş bireylerden oluşan topluluğu ifade etmektedir (Erden Ayhün, 2013, s.96; Yüksekbiçgili, 2015, s.260; Kuran, 2020, s.20). Kuşakları tanımlarken kullanılan zaman sosyal bilimcilere göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Tezcan (1981, s.13) kuşak kavramını aralarında yaklaşık 25-30 yıllık bir fark olan bireylerce oluşmuş yaş öbekleri olarak tanımlarken; Kuran (2020, s.20) 15-20 yıllık zaman aralıklarından söz etmiş, Kavak ve Şener ise (2021, ss.10-17) bu süreyi 20-25 yıl olarak belirlemiştir (Aydemir, 2022, s.6).

Kuşak kavramı daha önce farklı şekillerde dile getirilmiş olsa da teorik bir olgu olarak ilk kez Karl Mannheim tarafından 1923 yılında yazılmış olan “*The Problem of Generation*” adlı makalede ele alınmıştır. William Strauss ve Neil Howe tarafından 1990’larda yapılan jenerasyon çalışmaları ise kuşak kavramının uluslararası literatürde yer almasına katkı sağlamıştır (Aydemir, 2022, s.8). Kuşak sınıflamalarında kullanılan zaman aralıklarına farklı kaynaklarda farklı şekillerde rastlanabilmekle birlikte, genel sınıflama şu şekildedir (Erden Ayhün, 2013, ss.97-102; Bekmezci, 2017, ss.104-105; Bayhan, 2017, s.322; Düzgün, 2020, ss.220-222):

- *Gelenekselciler (Sessiz Kuşak)*: 1925-1945 yılları arasında doğanlar
- *Bebek Patlaması Kuşağı (Baby Boomers)*: 1946-1964 yılları arasında doğanlar
- *X Kuşağı*: 1965-1979 yılları arasında doğanlar
- *Y Kuşağı (Millenials)*: 1980-1999 yılları arasında doğanlar
- *Z Kuşağı*: 2000-2012 yılları arasında doğanlar
- *Alfa Kuşağı*: 2013 ve sonrasında doğanlar

Aynı zaman diliminde doğmaları, aynı çağın şartlarını paylaşmaları, benzer politik ve sosyal olaylardan etkilenmeleri ve toplumsallaşma sürecinde ortak değer yargılarını benimsemiş olmaları nedeniyle her kuşağın bireyleri o kuşağa özgü belirli kişilik ve davranış özellikleri göstermektedir. Her kuşakta kendine özgü biçimde gözlenebilen bu karakteristik özellikler diğer kuşaklardan belirgin biçimde farklılık arz etmektedir.

Kuşaklar üzerine yapılan pek çok çalışmada da bu karakteristik özellikler belirlenmeye çalışılmıştır. 1925-1945 yılları arasında doğmuş olan ve “*Sessiz Kuşak*” olarak da bilinen “*gelenekselciler*” Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı gibi küresel olaylara tanık olmuş, işsizlik ve yoklukla mücadele etmiş buna bağlı olarak da güvenilir, itaatkâr, otoriteye saygılı, toplumsal kurallara uyumlu, iş ahlakı yüksek, yaptığı işe kendini adayan ve maceradan uzak bir kuşak olarak tanımlanmaktadır. 1946-1964 yılları arasında doğmuş olan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğum artış oranlarına ithafen “*Bebek Patlaması Kuşağı*” adını alan kuşak bireyleri işkolik, idealist, rekabetçi, materyalist, makamlara ve unvanlara değer veren kimseler olarak tanımlanmakta; hiyerarşiye ve demokratik kararlara saygı duymakla birlikte otoriter yönetime karşı olmalarıyla bilinmektedir. Radikal değişimlerin yaşandığı ve dünya dinamiklerinin değiştiği 1965-1979 yılları arasında doğmuş olan “*X Kuşağı*” bireyleri iş yeri ve işverenden çok kariyerine bağlı, kendini geliştirmeyi önemseyen ve girişimci bir yapıya sahip olarak bilinmektedir. Bu nedenle X kuşağı, kendine güvenen, her ortama uyum sağlayabilen, toplumsal değerlere çok anlam yüklemeyen, sosyal ilişkiler konusunda çok becerikli olmayan ancak teknolojiden anlayan kişiler olarak bilinmektedir. 1980-1999 yılları arasında doğmuş olan “*Y Kuşağı*” haberleşme ve iletişim imkânlarının artması ile ulusal düzlemde küresel düzleme geçişi en çok hisseden ve bu etkileşimi en çok yaşayan kuşak olarak ifade edilmektedir. Y kuşağının karakter özelliklerine bakıldığında isteklerini net biçimde ifade eden, meydan okuyan, kendini sürekli olarak geliştirmeye çalışan, otoriteye ve ast-üst ilişkisine önem vermeyen, farklı yaş aralıklarındaki insanlarla rahatlıkla iletişim kurabilen, sosyal medyayı en çok kullanmasına karşın teknolojik konularda uzmanlaşmamış bir yapıdadır. 2000-2012 yılları arasında doğmuş olan ve günümüz genç yetişkinlerinin oluşturduğu “*Z Kuşağı*” ise doğdukları andan itibaren, akıllı telefonlar, tablet bilgisayarlar ve internetle bir arada oldukları için, özellikle iletişim teknolojilerini, internet ve sosyal medya kullanım becerileriyle karakterize edilmekte ve “*dijital kuşak*” ya da “*dijital yerliler*” olarak da bilinmektedir (Erden Ayhün, 2013, ss.97-102; Bayhan, 2014, ss.8-11; Mercan, 2016, ss.59-61; Bekmezci, 2017, ss.104-107; Konakay, 2018, ss.79-81; Koçer ve Aysel, 2019, ss.81-83; Düzgün, 2020, ss.220-224; Kavak ve Şener, 2021, ss.33-41; Aydemir, 2022, ss.10-15).

4. Z Kuşağının Karakteristiği

2000 yılı ve sonrasında doğan ve günümüzün genç yetişkin bireylerini oluşturan Z kuşağı; teknolojiyle birlikte doğan ve büyüyen, özgürlükçü, seçici, girişimci, örgütsel bağlılığı düşük, sınırsız kariyer anlayışına sahip, mobilitayı ve esnekliği tercih eden, iş yaşam dengesine önem bir kuşak karakteristiğine sahip olarak bilinmektedir. Teknolojik ilerlemelerin hayat standartlarında meydana getirdiği değişimlerin ortasına doğan Z kuşağı dünya zevklerine düşkün, sabırsız, pragmatist ancak bununla birlikte teknolojiyi hızlı şekilde kavrayan, işlerini kısa sürede ve titiz biçimde yerine getiren, sonuç odaklı karakter ve davranış özellikleriyle dikkat çekmektedir. Z kuşağı bireylerini diğer kuşaklardan ayıran en temel özellik teknolojiyi ileri derecede kullanmaları ve yanlarında her zaman tablet bilgisayar, MP3 çalar, iPod, akıllı telefon gibi taşınabilir küçük aygıtları taşımalarıdır (Erden Ayhün, 2013, s.102).

Dünyaya geldikleri andan itibaren pazarlamaya maruz kalan Z kuşağı, diğer kuşaklardan daha erken yaşta eğitim almaya başlamış; kısa sürede teknolojik okur-yazar, internet meraklısı, çeşitliliğe ve yeniliğe daha açık, görevler arasında hızlıca geçiş yapabilen, yaratıcı olabilmek için esneklik ve özgürlük isteyen ve hızlı olmayı hatasız olmaktan daha çok önemseyen bir karakter geliştirmiştir. Z kuşağının teknoloji odaklı olması nedeniyle dış dünyayla ilişkisi bilgisayarda ve akıllı telefonlarda yer alan uygulamalar üzerinden çoğunlukla internet ile kurulmaktadır. Teknik yeterlilikleri nedeniyle çoklu görevlerde becerikli olup, aynı anda mesaj yazabilir, okuyabilir, izleyebilir, konuşabilir ve yemek yiyebilirler (Düzgün, 2020, s.224).

Sladek ve Grabinger (2014, ss.12-13; Akt: Düzgün, 2020, ss.226-227) Z kuşağı bireylerinin çalışma hayatında başarılı olabildiklerini ancak işverenlerin onları işe almak ve yönetmek konusunda zorluk çekmemeleri için önce doğru anlamaları gerektiğini belirtmiş ve işletmelere bazı tavsiyelerde bulunmuşlardır. Z kuşağı fiziksel dünya ile sanal dünya arasında bir ayrım yapmamaktadır, onlara göre bir şirket ya da marka dijital olarak aktif değilse kuruluş olarak da var olmamaktadır. Bu nedenle işletmelerin Z kuşağının aktif olarak kullandığı Facebook, Twitter, Instagram, SnapChat, YouTube, Tik Tok gibi platformlarda yer almaları tavsiye edilmektedir. Ayrıca Z kuşağı yetişkinlerle bir araya gelebilecekleri, fikirlerini duyurabilecekleri ortamlarda yer almak istemektedir, bu nedenle gençlerin fikirlerini dinleyen ve katkıda bulunmalarına izin vermek, bu kuşağın bireyleri tarafından saygı unsuru olabilmektedir. Çalışmak için yaşamayan, sağlıklı bir iş-yaşam dengesini gereklilik olarak gören Z kuşağı için esnek çalışma saatleri, evden çalışabilme imkânı, otoriter bir yaklaşım yerine çalışmak için bir hedef belirlenmesi gibi unsurlar iş yaşamındaki verimliliği artırmaktadır. Z kuşağı ben merkezli bir yapıya sahip olduğu ve her alanda hızlı geri bildirim almaya alıştığı için çalışmalarını değerlendirmek ve daha iyisini yapabilmek için sık sık geri bildirim almak istemektedirler. Bununla birlikte, her şey için teknolojiye güvenme konusundaki doğal eğilimleri kişiler arası becerilerden yoksun olmalarına neden olmuştur, bu nedenle kişiler arası ilişkilerde sürekli rehberliğe ihtiyaç duymaktadırlar.

5. Z Kuşağı ve Bağımlılık

Bağımlılık gerek ülkemizde gerekse dünyada geçmişi oldukça eskiye dayanan bir sorun ve tedavi edilmesi gereken bir hastalık olarak kabul edilmektedir. İnsanoğlu tarihin ilk zamanlarından bu yana eğlenmek, kendini iyi hissetmek, algı ve duyumsamasını etkilemek, tutum ve davranışlarını değiştirmek üzere kimi zaman bilinçli olarak kimi zaman ise farkında dahi olmadan çeşitli madde ve davranışlara bağımlılık geliştirmiştir. Bağımlılık geliştirilen bu madde ve davranışlar zaman içinde ve toplumdan topluma farklılık göstermiş ve belirli zamanlarda bazı bağımlılık türlerinin diğerlerinden daha yaygın hale geldiği görülmüştür.

Bağımlılık türlerinin görülme sıklığının zamana ve topluma göre farklılık göstermesi, kuşak kavramıyla ilişkili olarak da değerlendirilebilmektedir. Her kuşak içinde bulunduğu çağın sosyo-kültürel yapısına, teknolojik imkanlarına, tüketim alışkanlıklarına ve popüler kültür unsurlarına bağlı olarak diğer kuşaklardan farklı bağımlılık eğilimleri gösterebilmektedir. Doğdukları andan itibaren teknolojiyle iç içe bir yaşam sürmeleri ve bilgiye, eğlenceye, tüketim mallarına ve küresel iletişime hızlı ve kolay erişim sağlamaları nedeniyle Z kuşağı bireyleri de hızlı yaşamaya alışmışlardır. Bu nedenle Z kuşağının genel olarak sabırsız, çok çabuk sıkılıp vazgeçebilen ve sürekli yeni arayışlar içinde olan bir yapıda oldukları bilinmektedir.

Bu karakteristik özellikler eğlence ve zaman geçirme anlayışlarından tüketim alışkanlıklarına ve dolayısıyla bağımlılık eğilimlerine de yansımaktadır. Sahip oldukları teknolojik imkanları hem bilgiye

ulaşma hem de iletişim kurma aracı olarak kullanmaları bir yandan teknoloji bağımlılığına sebep olabilirken; yalıtılmışlık duygusunun neden olduğu depresyon, anksiyete bozukluğu, borderline gibi duygudurum bozukluklarının ise alkol ve madde bağımlılıklarına yol açabildiği bilinmektedir.

5.1. Sosyal Medya Bağımlılığı

Teknolojiye erken, düzenli ve yoğun bir şekilde maruz kalan Z kuşağının bağımlılık davranışı geliştirme riskinin diğer kuşaklara kıyasla daha fazla olduğu bilinmektedir. Sosyal medya bağımlılığı en genel tanımıyla, diğer yaşam faaliyetlerden vazgeçme pahasına, takıntılı kullanımla kendini gösteren “sosyal medyanın aşırı kullanımı” olarak ifade edilmektedir (Bayramoğlu ve Gültekin, 2023, s.28). Doğdukları andan itibaren akıllı telefon ve internetle iç içe büyüyen gençlerin çoğu birbirleriyle Instagram, TikTok veya Snapchat gibi sosyal medya platformları üzerinden iletişim kurmakta ve sosyal medyayı birincil bilgi kaynağı olarak kullanmaktadır. Ancak cep telefonu veya diğer teknolojik aletlerin yüksek kullanımına bağımlı hale gelmeleri nedeniyle, dünyanın her yerinden herhangi biriyle kolaylıkla bağlantı kurabilme imkanına karşın, Z kuşağının çoğu yalnızlık ve yalıtılmışlık duygularıyla mücadele etmekte ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadır. Bu durum ise sosyal hayattan kopma, depresyon, anksiyete bozuklukları, borderline, kaygı gibi psikolojik rahatsızlıkların genç bireyler arasında daha yaygın hale gelmesine neden olmaktadır.

Sosyal medyanın gençlerin ruh sağlığı ve zihinsel durumu üzerindeki bir diğer etkisi ise aşırı bilgi yüklenmesidir. Sosyal medyada her türlü bilgi doğru ya da yanlış olduğu teyit edilmeksizin hızla paylaşılmaktadır. Sosyal medya kullanıcıları, gerçek ya da sahte olabilen onlarca bilgi arasında doğru bilgiyi işleyememekte ve karar verme süreçlerinde sorun yaşayabilmektedir. Sosyal medyadan edinilen herhangi bir yanlış bilgi, kullanıcılar üzerinde olumsuz etkilere yol açabileceği gibi kullanıcılar tarafından doğru olduğuna inanılarak paylaşılması durumunda toplumsal düzeyde sorunlara da yol açabilmektedir. Bir yandan “hayati bilgi veya olayı kaçırmaktan korktuğu (fear of missing out – FOMO)” için sosyal medyada sürekli olarak aktif olma zorunluluğu duyan bireyler, diğer yandan aşırı bilgi yüklemesi nedeniyle stres, kaygı, kısa süreli duygusal acılar olarak tanımlanan “sosyal medya yorgunluğu (social media fatigue – SMF)” yaşayabilmekte ve sosyal medya kullanımından kalıcı ya da kısa süreli olarak vazgeçebilmektedirler (Sharma, Kaushal ve Joshi, 2023; Alves, 2023).

5.2. Alkol ve Madde Bağımlılığı

Alkol ve madde bağımlılığı tarihin ilk çağlarından beri varlığı bilinen ve özellikle 21. yüzyılda küresel boyutta mücadele edilmesi gereken bir sorundur ve her kuşakta kendini göstermiştir. Yapılan akademik çalışmalar Z kuşağının önceki kuşaklara göre daha az alkol tükettiğini, buna karşılık madde kötüye kullanımının arttığını göstermektedir. Bunun nedeni olarak Z kuşağı bireylerinin sağlıklı yaşam odaklı oldukları, alkolü yalnızca özel günlerde sosyalleşmek ve eğlenmek için tükettikleri, akşamdan kalmalıktan kaçınmak için ölçülü içme eğiliminde oldukları, alkolün uzun süreli olumsuz etkilerinden kaçındıkları gösterilebilmektedir (Dekin, 2023).

Z kuşağının önceki kuşaklara kıyasla daha az alkol tüketiyor olmasına karşılık, uyuşturucu madde kullanımının arttığı bilinmektedir. Ulusal Uyuşturucu Bağımlılığı Enstitüsü'nün (National Institute on Drug Abuse – NIDA, 2022) hazırladığı bir rapora göre, 2021 yılında genç yetişkinler arasında marihuana ile ve LSD, MDMA, meskalin, “mantar” veya psilosibin ve PCP halüsinojenlerin kullanım oranlarının en üst seviyelere ulaştığı ifade edilmektedir. Ayrıca sosyal medya bağımlılığının tetikleyici rol aldığı depresyon, anksiyete bozuklukları, borderline gibi psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan ve bağımlılık yapıcı etkisi bulunan reçeteli ilaçların da uzun süreli kullanımları ya da kötüye kullanımları sonucunda bağımlılık sorunlarına neden olabildiği bilinmektedir (Iqbal, 2018; Dekin, 2023).

Bunların dışında “buzlu kahve (iced coffee)” ve “elektronik sigara (vaporizer)” Z kuşağı bireyleri arasında dikkati çeken diğer bağımlılık türleri olarak karşımıza çıkmaktadır. X kuşağında rastlanan çay ve kahve tiryakiliğine, Y kuşağının ise kola başta olmak üzere gazlı içeceklerle olan bağımlılığına karşılık; Z kuşağında özellikle “Starbucks” ve benzeri üçüncü nesil kahvecilerin meydana getirdiği popüler kahve kültürü ile birlikte “al götür (take away)” kahveler hızla yayılmıştır. Bunların arasında ise sütlü, şekerli, kremalı soğuk kahveler hem pratik hazırlanıyor olması hem lezzetli olması hem de gençler arasında bir moda ve statü göstergesi olarak algılanması nedeniyle hızla bağımlılık halini almıştır (Monge, 2021). Benzer bir durum elektronik sigaralar için de geçerlidir; bir kez satın

alındıktan sonra uzun süre kullanılabilir olması, hoş kokulu ve lezzetli aroma tercihleri sunması, su buharı ve gliserin ağırlıklı olması nedeniyle diğer tütün ürünlerine nazaran daha az zararlı olduğu algısını oluşturması gibi nedenlerle, gençler arasında elektronik sigaralar ve “puff”lar tütün ürünlerine kıyasla daha fazla tercih edilmekte ve kısa sürede bağımlılık haline gelmektedir (Holtermann, 2023).

5.3. Dijital Eğlence Bağımlılığı

Akıllı telefonların ve bilgisayarların artık yalnızca iletişim ve bilgi edinme aracı olmaması ve internetin hayatın her alanında kullanılabilir hale gelmesi ile eğlence anlayışı da değişmiştir. Basit düzeyde internet kullanabilen her birey artık akıllı telefon ya da bilgisayar üzerinden oyun oynayabilmekte, dizi ve film gibi yapımları istediği zaman izleyebilmekte, evinden çıkmadan alışveriş yapabilmektedir. Bu durum teknoloji ve interneti sınırlı kullanabilen X kuşağı için büyük bir tehlike olarak değerlendirilmezken, “mobil yakalılar” olarak da adlandırılan Y kuşağı ve teknoloji bağımlılığıyla karakterize edilen Z kuşağı için bağımlılık tehlikesi arz etmektedir.

Amerikan Psikiyatri Birliği DSM-IV’te (APA, 1994) internet bağımlılığını patolojik kumar oynama davranışı ve madde bağımlılığı gibi bir davranış bozukluğu ve bir hastalık olarak tanımlamış; daha sonra DSM_V’de (APA, 2010) video oyun bağımlılığını da bu tanıma dahil etmiştir. Dünya Sağlık Örgütü de ICD-11’de (World Health Organization - WHO, 2018) çevrimiçi oyun bağımlılığını ruh sağlığı sorunu ve davranış bozukluğu olarak tanımlamıştır. Bu tanımlara göre oyun bağımlılığı oyun oynama sıklığı ve süresi üzerinde bozulmuş kontrol, oyun oynamanın diğer yaşam ilgi alanlarından ve günlük aktivitelerden öncelikli hale gelmesi, olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına rağmen oyun oynama davranışına devam edilmesi şeklinde karakterize edilmektedir. İnternetin aşırı kullanımı, gençlerin çevrimiçi yaşamı ve çevrimiçi oyun bağımlılığı, etkileri ve sonuçları üzerine pek çok çalışma yapılmıştır ve bu çalışmaların sonuçlarına göre depresyon ile internet bağımlılığı arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır (Karcı ve Urhan, 2021, s.554).

Çevrimiçi oyun bağımlılığının yanı sıra değişen bir diğer eğlence anlayışı da dijital medya platformlarıdır. “Netflix, Prime, Disney+, Blutr, Exxen, Gain, Mubi” gibi dijital medya platformları sayesinde internet erişimine sahip olan bireyler akıllı cihazları üzerinden istedikleri dizi, film ve programa ücretsiz veya cüzi miktarda ödemelerle ulaşabilmektedir. Televizyonda, kanalın belirlemiş olduğu yayın akışına uygun olarak izlemek zorunda olduğu yapımları ya da sinema salonlarına giderek yüksek meblağlar ödeyerek izleyebileceği filmleri bu platformlar üzerinden internet erişiminin olduğu herhangi bir mekânda ve istediği zaman izleyebilme imkânı sayesinde artık bu uygulamalara bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Ayrıca, yalnızca 1,5-2 saat süren dizi ve film gibi medya yapımları değil, kısa sürede basit eğlence sunan video içerikleri de “YouTube, Twitch” gibi video paylaşım platformlarında daha ilgi çekici hale gelmiş; özellikle Z kuşağı için televizyon ve sinemaya karşı önemli bir alternatif ve yeni bir tür bağımlılık oluşturmuştur.

5.4. Alışveriş ve “Fast Food” Bağımlılığı

İnternetin hayatın her alanında kullanılmaya başlamasıyla birlikte toplumların yaşamsal faaliyetleri hızlı bir değişim sürecine girmiş, insanlar pek çok eylemi artık evlerinden tek bir tuşla yapabilir hale gelmiştir. Zaman ve mekân kavramlarına bağlı olmaksızın pek çok işi uzaktan halledilebilmeyi sağlayan bu teknolojiler bir yandan daha az zaman ve enerji harcayarak gündelik işlerin yapılmasına olanak sağlarken, birtakım olumsuz etkileri de beraberinde getirmektedir.

Özellikle evlerden çıkamadığımız “pandemi” döneminde pek çok firma tarafından kullanılmaya başlanan ve günümüzde hemen her sektörde kendini gösteren internet üzerinden alışveriş yapabilme imkânı, zaman içerisinde yeni bir bağımlılık halini almış ve akademik çevrelerde de sıklıkla tartışılan konulardan biri olmuştur. Sosyal medyada sıklıkla çıkan sponsorlu reklamlar, kampanya ve indirim haberleri, yeni ürün tanıtımları ve bunlara ek olarak özellikle gençlerin takip ettiği ve örnek aldığı “sosyal medya fenomenleri (influencer)” tarafından tavsiye edilen ürünler, kullanıcıları ihtiyaçları olmadığı halde, salt sahip olma duygusuyla pek çok ürünü satın almaya zorlamaktadır. Online alışveriş sitelerinde ürün inceleme ve akabinde satın alma eylemi bir vakit geçirme eylemi haline gelebilmekte; mağazaya gitmeden, zaman ve enerji harcamadan, oturduğu yerden bir tuşla alışveriş yapabilme keyfi zaman içinde bağımlılık halini alabilmektedir.

Online alışveriş sektörü içinde yer alan yemek sipariş uygulamaları da günümüzde sıklıkla tercih edilmektedir. Özellikler gençler için mutfakta uzun zaman ve emek harcayarak yemek hazırlamak büyük bir vakit kaybı olarak görülmekte, bunun yerine internet üzerinden onlarca restorana menü, fiyat ve kampanya bilgileri ve müşteri yorumları ile birlikte ulaşabildikleri platformlardan yemek sipariş etmeyi daha pratik bir çözüm olarak görmektedirler. Zaman ve emek harcamadan dilediği yüzlerce seçenek arasından yemek tercihi yapabilmek, teknoloji ve hız konusunda takıntı derecesinde hassasiyet gösteren Z kuşağı gençlerini bu uygulamalara bağımlı hale getirebilmektedir.

6. Sonuç

Geçmişten günümüze kadar uzanan süreçte farklı kuşakların içinde doğup büyüdüğü dönemin, özellikle teknolojik gelişmelerin etkisiyle birbirlerinden farklı özellikler taşıdıkları belirtilmektedir. Bu durum her bir kuşağın bireylerinin teknoloji kullanım düzeyleri, alışkanlıkları, uyum kabiliyetleri gibi pek çok konuda farklı karakteristik özelliklere sahip olmasına neden olmaktadır.

Z kuşağının doğduğu andan itibaren internet ve teknolojik cihazlarla iç içe olması bilgi edinme, boş zamanı değerlendirme, gündemi ve diğer insanları takip etme gibi birçok alanda interneti ve sosyal medyayı yoğun bir şekilde kullanmalarını; herhangi bir işi halledebilmek ve gündelik alışkanlıklarını sürdürebilmek için yine internet ve teknolojiyi kullanmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bu durum Z kuşağını, kendinden önceki kuşaklardan ayıran en belirgin özelliktir.

Bir kuşağın bireylerinin hemen hepsinde görülen bir davranışın, sosyalizasyon süreci içinde kuşağa özgü karakteristik bir davranış ya da popülerin kültürün etkisi olarak algılanması ve bu nedenle de normalleştirilmesi olasıdır. Ancak, özellikle gençlerin benlik algılarını ve ruh sağlıklarını olumsuz yönde etkileyen, toplumdan uzaklaştıran, tembelleştiren ve en önemlisi bağımlı hale getiren unsurların kontrol altına alınması sağlıklı kuşaklar yetiştirmek açısından önem arz etmektedir.

Bu nedenle, toplumun genç yetişkin bireylerini oluşturan ve Alfa kuşağına ebeveynlik yapacak olan Z kuşağını doğru anlamak, toplumdan soyutlanmadan ve sosyo-kültürel yapıdan uzaklaşmadan sosyalleşmelerini sağlamak, eğlence ve tüketim alışkanlıklarının gündelik hayatlarını etkileyen birer bağımlılığa dönüşmesine engel olacak önlemler almak gerekmektedir. Literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışma Z kuşağı ile bağımlılık davranışları arasındaki ilişkiye sosyolojik bir açıdan yaklaşarak bir yandan Z kuşağı gençlerini daha yakından tanımayı, diğer yandan bağımlılık sorununa güncel bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır.

7. Kaynaklar

- Alves, C. (2023). How Gen Z Are Using Social Media, Search Engine Journal, 485152. <https://www.searchenginejournal.com/social-media-gen-z/485152/>, Erişim tarihi: 18/09/2023
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (4th Edition)*, Washington, DC: American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association (2010). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th Edition)*, Washington, DC: American Psychiatric Association
- Aydemir, E. (2022). *Y ve Z Kuşağının Geleneksel Aile Değerlerine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması: Bartın Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bartın.
- Bayhan, V. (2014). Milenyum veya Y Kuşağı Gençliğinin Sosyolojik Bağlamı. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 7(1): 8-25.
- Bayramoğlu, G., Gültekin, F. (2023). Z Kuşağının Sosyal Medya Bağımlılığının Yaşam Doyumu Üzerine Etkisi, *Turkuaz Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 27-53.
- Bekmezci, M. (2017). Kuşakların Karşılaştırılması ve İş Dünyasında 'Y' Kuşağına Kuramsal Bir Bakış. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 101-111.

- Bektaş, M. (2018). Davranışsal Bağımlılık: Tanımı, Türleri ve Sınıflandırılması (İçinde: H. Ateş, A. Koçak (Ed.), *Bir Kamu Politikası Olarak Bağımlılıkla Mücadele*, 147-159), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Coşkun, S. (2006). *Uçucu Madde Kullanan Ergenlerde Bilinçlendirme Eğitiminin Etkinliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Dekin, S. (2023). *Studies Suggest GenZ-Ers Drink Less Alcohol, But Are They More At Risk Of Other Substance Abuse?*, <https://sbtreatment.com/blog/studies-suggest-genz-ers-drink-less-alcohol-but-are-they-more-at-risk-of-other-substance-abuse/> Erişim tarihi: 18/09/2023
- Dinç, A. (2021). Gündelik Hayat ve Bağımlılık (İçinde: Edt. D. Şenol, G. Yıldız, *Gündelik Hayat Sosyolojisi – Teoriden Uygulamaya*, 101-139). Ankara: Nobel Akademik.
- Düzgün, A. (2020). Y ve Z kuşaklarının iş hayatından beklentilerinin karşılaştırılması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 218-241.
- Erden Ayhün, S. (2013). Kuşaklar Arasındaki Farklılıklar ve Örgütsel Yansımaları, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 93-112.
- Holtermann, C. (2023). Vapes Get a Gen Z Makeover. <https://www.nytimes.com/2023/11/06/style/vape-elf-bar-juul.html>, Erişim tarihi: 20/09/2023
- Iqbal, N. (2018). Generation Z: 'We have more to do than drink and take drugs', <https://www.theguardian.com/society/2018/jul/21/generation-z-has-different-attitudes-says-a-new-report>, Erişim tarihi: 18/09/2023
- Kalkınma Bakanlığı (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*, Sağlıklı Yaşam ve Bağımlılıkla Mücadele Çalışma Grubu Bağımlılıkla Mücadele Alt Çalışma Grubu Raporu, Ankara.
- Karcı, H. D., Urhan, B. (2021). Çevrimiçi Oyun Bağımlılığı ve Z Kuşağı: Türk ve Romanyalı Lise Öğrencileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma, *Selçuk İletişim Dergisi*, 14(2), 549-575.
- Kavak, A. B., Şener, İ. (2021). *İşte Z Kuşağı*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Koçer, S., Aysel, A. (2019). Kuşakların Tüketim Davranışlarındaki Farklılıklar Üzerine Bir İnceleme, *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, 14, 77-105.
- Konakay, G. (2018). Y Kuşağı Değerlerinin Kariyer Tercihleri Açısından İncelenmesi, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 13(1), 79-92.
- Köknel, Ö. (1998). *Bağımlılık – Alkol ve Madde Bağımlılığı*, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kuran, E. (2020). *Z - Bir Kuşağı Anlamak*. İstanbul: Can Yayınları.
- Mercan, N. (2016). X, Y ve Z Kuşağı Kadınlarının Farklı Üzerin Alışkanlıklarının Modern Dünyada İnşa Edilmedi, *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 59-70.
- Monge, J. (2021). Iced Coffee: A look into Gen Z's Addiction, <https://medium.com/@josefinamongenunezde/iced-coffee-a-look-into-gen-zs-addiction-c8a3eeb57a3b>, Erişim tarihi: 20/09/2023
- Sharma, M., Kaushal, D., Joshi, S. (2023). Adverse effect of social media on generation Z user's behavior: Government information support as a moderating variable, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 72, 103256.
- Sladek, S. and Grabinger, A. (2014). *Gen Z: The first generation of the 21st Century has arrived!*, Richmond: XYZ University.

Tezcan, M. (1981). *Kuşaklar Çatışması: Okuyan ve Çalışan Gençlik Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.

Uzbay, T. İ. (2009). Madde Bağımlılığının Tarihçesi, Tanımı, Genel bilgiler ve Bağımlılık Yapan Maddeler, *Meslek İçi Sürekli Eğitim Dergisi*, 21, 5-15.

World Health Organization. (2018). ICD-11/6C51 Gaming disorder. <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/1448597234>, Erişim tarihi: 20/09/2023

Yüksekbilgili, Z. (2015). Türkiye'nin Y Kuşağının Yaş Aralığı, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(53), 259-26.

Destanlar Üzerinden Kültür ve Mekân Okuması: Doğu Karadeniz Destanları

Arş. Gör. Kübra Sağlam³²¹, Doç. Dr. Zehra Eminağaoğlu³²²

Özet

Mimarlık, mekân, yer, algı ve anlam gibi çeşitli parametreleri ile interdisiplinler çalışmaları yapabilmek için teorik ve pratik olarak önemli bir konumdadır. Sözlü ve yazılı farklı türlerdeki kültürel değerler içerisinde mimarlığa işaret eden parametrelerin varlığından söz etmek mümkündür. Bu kapsamda çalışmanın amacı destanlar üzerinden mimari mekân bilgisini keşfetmektir.

Olayların ya da deneyimlerin sözlü ya da yazılı olarak aktarılmasında yer ve mekânların eserlere yansıma halleri mimarlıkla yakından ilişkilidir. Bu çalışmanın kapsamı Doğu Karadeniz coğrafyasında şekillenmiş yazılı kültürel değerlerdir. Çalışmada, Haydar Gedikoğlu'nun Doğu Karadeniz Masallar Öyküler Söylenceler Destanlar kitabı çerçevesinde mimari mekân bilgisinin analiz edilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda Doğu Karadeniz coğrafyasındaki mimari mekân değerlerinin destan üzerinden okuması yapılmıştır. Çalışma kapsamında; yaşanmış ve geniş yankılar uyandırmış olayların aktarılmasını konu olarak gerçeklikle kurduğu güçlü ilişkilerinden ötürü destanlar seçilmiştir.

Çalışmanın yönteminde ilişkisel bir tarama yapılmaktadır. Mimari mekân sosyokültürel değerler üzerinden ilişkili olarak açıklanmaktadır. Yöntemin adımları; destanlardaki mekânların belirlenmesi, bu mekânların değerlerinin sorgulanması, anlamsal, simgesel, kültürel, işlevsel olarak mekân bilgisinin görünür kılındığı tabloların üretilmesi şeklindedir. Her destan kendi içerisinde özel olduğu için mekân ve mekânın bilgisi tüm destanların detaylı taranması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Kitapta geçen olaylarla ilişkili olarak mimari mekânlar sosyokültürel değerlere bağlı anlam kazanmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, destan üzerinden mekansal işaretlemeler yaparak mimarlığın yazılı kültürel değerlerle etkileşim halinde olduğunu ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mekân; Kültür; Anlam; Destan; Doğu Karadeniz.

³²¹ Artvin Çoruh Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü
kubrasaglam@artvin.edu.tr

³²² Artvin Çoruh Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü
zeminagaoglu@artvin.edu.tr

Abstract

Architecture, with its many characteristics including space, place, perception, and meaning, is a significant theoretical and practical search area for conducting multidisciplinary studies. It is possible to mention signs that evoke architecture among verbal and written cultural values. In this context, the aim of the study is to discover the knowledge of architectural space through epics.

Architecture and the spaces used in artistic creations to convey ideas or experiences either orally or in writing are closely related. The scope of this study is the written cultural values shaped in the Eastern Black Sea geography. Within the context of Haydar Gedikoğlu's book *Eastern Black Sea Tales, Stories, Legends and Epics*, the study intends to analyze the knowledge of architectural space. Epics were chosen as research tools because of their strong relationship with reality, covering events that have been experienced and had wide repercussions.

The method of the study is relational analysis. Architectural space is explained in relation to sociocultural values. The steps of the method are determining the spaces in the epics, examining the values of the spaces, and creating tables in which semantic, symbolic, cultural and functional knowledge of space is made visible. Since each epic is unique, spaces and their values arise from analyze of all epics. As a result, this study expresses that architecture interacts with written cultural creations by marking space through the epic.

Anahtar Kelimeler: Space, Culture, Content, Epic, Eastern Black Sea.

1. Giriş

Mimarlık, diğer birçok disiplin ile ilişkili olarak kültürel, sosyal ve toplumsal bağlamlarda varlık kazanan bir disiplindir. Mimarlığın edebiyat ile ilişkisi de mekansal ve uzamsal pratiklerin metinsel temsilinde önemli bir konumdur. Mimarlık ve edebiyat toplumsallıkla ortaya çıkan, var olan ve sürdürülen sanatsal alanlardır. Toplumsal ortamda var olan tüm gerçeklikler, edebi eserlere ve mimarlık alanına doğrudan yansır. Edebiyat ve mimarlık; sosyoloji, psikoloji, felsefe ve tarih gibi sosyal bilimlere ait diğer disiplinler gibi toplumsal ortamın bir parçası olarak kendi bağlamlarında ilişki içerisinde (Güner ve Gökmen, 2020).

Mimarlık ve edebiyat ilişkisinde mimarlık bilgisini ortaya çıkarmak için çalışma kapsamında ele alınan araştırma aracı destanlardır. Bu kapsamda çalışmanın amacı destanlar üzerinden mimari mekân bilgisini keşfetmektir. Destanlar yaşanmış olayların tarihsel süreç içerisinde önce sözlü sonra yazılı aktarılması ile mekânsal deneyimlerin karşılık bulduğu kültürel kaynaklardır. Bu sebeple çalışma kapsamında gerçek mekân ile güçlü ilişkiler kurması sebebi ile destanlar seçilmiştir. Çalışma aracı olarak incelenen yazılı kaynak Haydar Gedikoğlu'nun *Doğu Karadeniz Masallar Öyküler Söylenceler Destanlar* kitabıdır.

Çalışmanın yönteminde ilişkisel bir tarama yapılmaktadır. Mimari mekân sosyokültürel değerler üzerinden ilişkili olarak açıklanmaktadır. Yöntem adımları; destanlardaki mekânların belirlenmesi, mekânsal ifadelerin içeriğinin sorgulanması- yorumlama, destanlardaki kavram ya da cümlelerin mekânın hangi yönünü ifade ettiğinin ortaya konulması şeklindedir. Yöntem adımların gerçekleştirilmesi detaylı olarak şu şekilde ifade edilebilir: Destanlar içerisindeki mekanlar ve mekânsal ifadeler öne çıkarılmıştır, bu ifadelerin mekanı hangi yönü ile anlattığı tespit edilmiştir. Örneğin mekânın hacmi gibi fiziksel özellikler ya da gerçekleştirdiği görev gibi işlevsel özellikler gösterilebilir. Mekânsal ifadelerin sorgulanması sonrasında birbirine yakın olan ifadelerin bir

gruplandırma oluşturduğu görülmüştür. Mimari mekân bilgisi keşfedilen bu dört farklı gruplandırma ile açıklanarak detaylandırılmıştır.

2. Mekânı Anlamak

Mekân, mimarlık disiplininin yapıtaşı olarak tarihsel süreç içerisinde ve modern çağdaş dönemlerde süregelen güçlü bir tartışma konusudur. TDK' ye göre mekân; "Yer, bulunulan yer, ev, yurt ve uzay" anlamlarına gelmektedir. Mekân, insanın yaşam tarzını, alışkanlıklarını ve kültürünü kuşaktan kuşağa aktaran uzaysal ve uzamsal tanımlamalar bütünüdür; mekânı biçimlendiren, insanın zaman içindeki yaşam deneyimidir (Asiliskender, 2004).

Mekân, soyut ve somut bileşenleriyle kompleks bir yapıdadır. Bu sebeple mekânı anlamak için her türlü yönüyle ele almak ve detaylarına hakim olmak gerekir. Mekân kavramı fiziksel özelliklerinden daha farklı boyutlarıyla ele alındığından genelde anlamsal, kültürel, imgesel gibi soyut olarak nitelik kazandığı boyutları öne çıkar. Mekânın bu yönleri nesne olarak tekil varlığından öte mekân-kullanıcı etkileşiminden kaynaklı iki taraflı bir ilişkiye bağlı ortaya çıkmaktadır.

Norberg-Schulz (1984) mekânın kültürel ve toplumsal bir ortaklıkla şekillendiğini ifade eder. Mekânı, pragmatik mekan, algısal mekan, varoluş mekânı, bilişsel mekan ve soyut mekan olarak beş gruba ayırır (Norberg-Schulz, 1972):

- Pragmatik mekân: Bu mekan türü işlevselliğe odaklanan, bireyin günlük yaşamında davranışlarını karşılayan ve fiziksel boyutu öne çıkaran bir mekandır. Bireyin doğal olarak eylemlerine odaklanır.
- Varoluş mekânı: Algısal bir şema veya çevre imajı olarak şekillenir. Bireyin çevresiyle olan iletişimi ifade eder. Merkez/yer, yön/yol (süreklilik) ve alan/bölge (sınır) kavramları ile bu mekânı detaylandırır.
- Algısal mekân: Bireyin, mekânı oluşturan elemanların etkisi ile duyuları aracılığıyla oluşturduğu bütünsel izlenimdir.
- Bilişsel mekân: Bilgi, öğrenme ve zihinsel etkinliklere dayalı olarak zihinde oluşturulan mekân düşüncesini, mekansal ilişkileri ve kurguyu anlatır.
- Soyut mekân: Mekânı anlamak için araçlar belirlemeyi, genellemeler yapmayı sağlayan mantıklı ilişkileri içerir.

Lefebvre (1974), mekânın farklı boyutlarına vurgu yaparak mekânı yalnızca fiziksel bir yer olmanın ötesinde, sosyal ilişkiler, güç dinamikleri ve kültürel öğelerle yoğrulmuş bir soyutluk olduğunu ifade eder. Lefebvre, mekânın üç farklı boyutunu tanımlar:

- Algılanan mekân: Bireyin duyuları aracılığıyla deneyimlediği fiziksel mekânı nasıl algıladığını ifade eder.
- Tasarlanan mekân: Mekânın bir bilgi birikimi ile nasıl algılandığını anlatır. Bu bilgi toplumda yaygın olan bir görüş ya da bir anlayış ve ideolojinin karışımıdır.
- Yaşanmış mekân: İnsanların günlük yaşamları içinde deneyimledikleri ve kullandıkları mekânı ifade eder.

Bu tanımlamalar mekânın doğal, zihinsel ve sosyal gerçeklikleri arasındaki diyalektik ilişkiyi açıklar. Böylelikle "(Sosyal) mekan bir (toplumsal) üründür" cümlesi mekan ve toplum arasındaki ayrılmaz ilişkiyi ortaya koymakta ve bu da Lefebvre'nin (1974) "her toplum... bir mekan, kendi mekanını üretir." iddiasını açıklamaktadır.

Lefebvre ve Norberg-Schulz gibi Zevi de mekânın deneyimlere dayalı olarak algısal bir süreç ile anlam kazandığını ifade eder. Zevi'ye (1993) göre mekân ise hareketsiz duran bir olgu yerine bireyin yaşantısını ifade

eden dinamik bir varlıktır. Ortak deneyim ve eylem mekânları, birleştirici ve bağlayıcı gücüyle dayanak ve güven sağlayarak toplumu ve bireyleri birbirine bağlar (Assman, 2018). Deneyim, yaşam, canlılık kavramları çerçevesinde mekânın dinamik ve devingen özelliği onu sosyal sürdürülebilir olarak nitelendirmektedir.

Mekân, fiziksel olarak var olduğu gibi, bellekte yer alarak anlamsal ve kültürel bir süreklilik de kazanabilir. Mekânın fiziksel olarak var olmadığı durumlarda, bellek o mekânı yaşatan bir güce sahiptir. Mekân, toplumsal ve kültürel bir değer olarak yaşamına devam etmektedir. Mekânın değeri hem fiziksel hem de yorumlama, hissetme, algılama, hikâyelendirme, yaşama şeklinde eylemsel ve duygusal inşa edilmesiyle ilgilidir; böylelikle mekân, bireyler tarafından adlandırılarak, kimliklendirilerek, tanımlanarak mekânsal değerlerini tamamlamaktadır (Gierny, 2000).

Kültürel ve toplumsal güçlü etkisi ile mekân, sosyal olarak hayatın her alanına sızmıştır. Örneğin; mekân bir resim çalışmasında yer bulabilir, edebiyatta bir kahraman, bir bağlam olabilir, bir müziğin konusu olabilir. Bu kapsamda mekânın edebiyat ile ilişkisinde sosyal ve fiziksel olarak çeşitli şekillerdeki bağlantılardan söz edilebilir. Örneğin mekân, edebiyattaki varlığı ile toplumsal bellekte yer kazanarak kültürel, toplumsal, sosyal bir süreklilik sağlar. Bu sebeple mekânın edebiyatla ilişkisini anlamak, mekân bilgisini keşfetmek ve yaşayan bir canlı olarak mekânı daha iyi anlamak için önemli noktalardan biridir.

3. Edebiyat ve Mekân İlişkisi

Mimarlık ve edebiyat, toplumsal dinamiklerin etrafında şekillen birer ifade türü olarak sosyal yönü olan alanlardır. Bu sebeple hem içerisinde üretildikleri toplumu ve çevreyi etkiler hem de ondan etkilenirler. Bu bağlamda edebiyat ve mimarlık ilişkisinde, mimarlığın edebiyatta varlığı ve edebiyatın mimarlıkta varlığı olarak iki farklı bakıştan söz edilebilir. Mimari bir ürün edebiyatta yer alabileceği gibi edebi bir ürün de mimarlıkta yeni ufuklar açabilir. Mimarlığın yapı taşı olarak mekân, edebiyatın çeşitli anlatım türlerinde yer alabilmektedir. Bu başlık üst ölçekte mimarlık edebiyat ilişkisini açıklarken alt ölçekte mekânın edebiyatta bulunma hallerini sunmaktadır. Mekânın edebiyatta bulunma haline bir kitapta geçen mekânlar anlatı düzeyinde örnek verilebilirken edebi etkinliklerin gerçekleştirildiği özel mekânlar ise fiziksel bir düzeydeki örnektir. TDK'ye göre "toplantı yeri, bir yerde toplanmış kimseler" olarak tanımlanan mahfiller edebiyat için özel mekanlardır.

Edebiyatta mekâna bakış çeşitli şekillerde örneklendirilebilir. Edebi dilin hayal gücü üzerinde karakteristik olarak farklı bir etkisi vardır; geleneksel mimari çizimle kolayca ifade edilemeyen zamansallık ve empati gibi konular güçlü bir şekilde işlenebilir. Zamanda sıçramaların yapılabileceği ve çeşitli karakterlerin mekânsal deneyimlerinin canlandırılabilmesi alan edebiyattır (Havik ve Sioli, 2021). Bu kapsamda mimarlığın edebiyatta yeniden bir temsil kazandığı; edebiyat disiplininin kendine özgü var olma halleriyle yeniden şekillendiği söylenebilir. Edebi eserde anlatılmak istenen duygu ve düşüncenin daha iyi aktarılması, olay örgüsünün okuyucunun zihninde daha belirgin imgeler yaratması ve eserde yer alan karakterlerin psikolojik tasvirlerinin daha detaylı yapılabilmesi için her zaman mekânsal anlatılara ihtiyaç duyulmaktadır (Güner ve Gökmen, 2020).

Mimarlığın edebiyatta var olma hallerinden biri de okuyucu üzerinden anlamlandırılmaktadır, çünkü okuyucu algılayarak donanım kazanır ve edebiyattaki mimarlığa kültürel, anlamsal, sosyal sürekliliği kazandırır. Örneğin; Scarry'ye (2001) göre, bir hikaye okumak okuyucuları bir durumu aktif olarak hayal etmeye zorlar. Okuyucular kendilerini tamamen edebi betimleme yoluyla bir manzarada, bir şehirde, bir sokakta, bir binada, bir odada, bir merdiven katında veya bir balkonda bulabilirler.

Mimarlık ve edebiyatı birbirinin yerine kullanan iki disiplini birbiri ile tam örtüştüren yaklaşımlar da mekân ve edebiyat ilişkisine farklı bir bakış kazandırmaktadır. Örneğin, Bachelard (201; 14), mekânın edebi ve psikolojik boyutları ile ele alarak "...bir oda yazmak, bir oda okumak veya bir evi okumak anlamlı olmaktadır." der. Cicero (1942), edebiyat ve mimarlık ilişkisini "yerleri balmumu, görüntüleri ise harf olarak kullanırız" diyerek açıklamaktadır. Mimarlığı edebi bir iş yapmak olarak görür.

Mimarlığın ve edebiyatın ortak yönlerinden bir diğeri de sosyal ve kültürel nitelikleri ile toplumun yansıması olmalarıdır. Mimarlık da edebiyat gibi geçmişin hatırlanmasını kolaylaştıran bir araç olarak hafızayı temsil edebilir. Mimarlık geçmişini somutlaştırarak, geçmişini kaydederek ya da geçmişin hatırlanmasını teşvik ederek unutkanlığı yenabilir. Çağdaş olanın zaman aldıkça geçmiş olana dönüşmesini yapısal olarak somutlaştırabilir, kaydedebilir ve böylelikle hatırlanmasını teşvik edebilir; ve bir kayıt olarak edebiyat kadar okunabilir (Frank, 1983). Mimarlığın aynı görevi yazınsal olarak yapması söz konusu olduğunda ise edebiyat ile ilişkisi ortaya çıkar. Edebiyat, mimarlığın ifade aracı olarak mimarlığın temsiline destek vermektedir. Mimarlığın edebiyata desteği ise daha çok mekânsal boyuttur. Mekân, somut ve soyut yönleri ile farklı bağlamlarda ele alınarak edebi anlatıda önemli bir bileşendir. Anlatı için mekân ve mekânsal varlıklar, anlatıyı besleyen, güçlendiren, özgün bir kimlik kazandıran roldedir. Bu kapsamda mekânın edebiyattaki varlığı, mimarlık bilgisini okumak için sınırsız bir araştırma alanıdır. Bu sebeple çalışma edebiyatta mimari mekân bilgisini aramaktadır.

4. Karadeniz Destanlarında Mekânı Okumak

Mimarlık ve edebiyat ilişkisini inceleyerek mekânı okumak, mekan bilgisini interdisipliner olarak keşfetmektir. Bu kapsamda araştırma çerçevesi interdisipliner olarak şekillenen bu çalışma, edebi bir tür olarak destanlara odaklanmaktadır. Türk dünyası olarak, ortak kültürün kodlarını görmek açısından en önemli kaynak eserler destanlardır; Türk destancılık geleneği, tarihin çok eski dönemlerine dayanan kökleri üzerinde yükselen ve kendi ikliminde bugün de yer yer meyve vermeye devam eden bir koca ağaç gibidir (Yıldız, 2009). Buradan yola çıkarak mimarlık ve edebiyat çerçevesinde mekânı keşfetmek için destanlar üzerinden okuma yapmak anlamlı hale gelmektedir ve çalışma destanlara odaklanmaktadır. Destan TDK'ye göre farklı şekillerde tanımlanmaktadır:

- Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir; epope: Manas, Şehname, İlyada, Kalevala birer destan örneğidir.
- Bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri.
- Çağdaş Türk edebiyatında biçim ve içerik yönünden, geleneksel destanlardan ayrılık gösteren uzun kahramanlık şiiri: Üç Şehitler Destanı. Çanakkale Destanı.

Destanlardaki hikayeler, insanları ve insanların giriştikleri mücadeleleri konu alırken, insanın hudutları aşma, baskıdan kurtulma, engelleri hiçe sayma arzusu sıklıkla görülür; kahramanlar tüm gücünü sarf ederek mücadelelere girer, mücadele ederek insanlığı yüceltir ve böylelikle çevresinde bir takdir duygusu geliştirir (Naskali, 1992).

Togan'a (1931) göre destanın oluşum aşamaları şu şekildedir:

- Destan yazabilecek güçteki milletlerin çeşitli devirlerde maceralı bir hayat yaşaması gerekir.
- Millet son bir büyük macera-olay yaşar. O zamana kadar söylenmiş olan destan oluşumları son yaşanan olayın ve ön plana çıkan kahramanın etrafında birleştirilir.
- Bu maceralar yaşandığı sırada toplumun belli seviyesindekilerin içinden çıkan bir kişi bu destanı belli bir plan dâhilinde tertip ve tanzim ederek onu yazılı bir hâle getirir.

Destancılar, destanın ana çatısını değiştirmeden kendi üslup ve yetenekleri doğrultusunda yeniden icra eder ve her icrada yeni bir eş-metin yaratır; destancı destanı kurgularken herhangi bir motif, epizot veya detayı lüzumsuz yere kullanmaz (Yıldız, 2009). Bu sebeple destanlarda geçen mekân referansları mimarlık için önemli ve anlamlı veriler olarak öne çıkmaktadır.

Çalışma kapsamında araştırma aracı olarak Haydar Gedikoğlu'nun Doğu Karadeniz Masallar Öyküler Söylenceler Destanlar kitabı incelenmiştir. Kitap 2008 yılında ilk bölüm masallar ikinci bölüm öyküler/söylenceler ve üçüncü bölüm destanlar olmak üzere toplam üç bölüm olarak yayınlanmıştır. Kitabın adında da belirtildiği üzere bu farklı yazın türleri Doğu Karadeniz bölgesini anlatmaktadır. Bu çalışma

kapsamında ise yalnızca destanlara odaklanılmıştır ve bu amaçla kitaptaki on destan irdelenmiştir. Gedikoğlu (2008), kitabın bu bölümünde, destanları anlatmadan önce destanın ne olduğuna yönelik kısa bir açıklama yapmıştır. Bu metine dayalı olarak destan; savaş, göç, sel, çığ, heyelan, deprem, yiğitlik gibi geniş yankılar uyandıran olayları coşkulu bir dille anlatan manzum yapıtlardır. Yıllarca sözlü kültür ürünü olarak dilden dile aktarılan destanlar sonraları yazıya geçirilerek kalıcılık kazanır. Karadeniz destanları daha çok doğal yıkımlar, zorunlu göçler, zamansız ölümler, kan davaları, kız kaçırma olayları, eşkiya öyküleri, hapishane, gurbet ve askerlik anıları üstüne kuruludur.

4.1. İrdeleme

Kitapta yer alan toplamda on destan detaylıca okunmuştur. Okuma sırasında metinlerde geçen toplumsal, kamusal, özel, fiziksel, coğrafi gibi mekân referanslarının tamamı öne çıkarılmış ve bir tabloda toplanmıştır. Mekânların bağlamı bozulmadan cümleler alınmış ve mekânı anlatan kelime ve ya kelime grupları renklendirilerek öne çıkarılmıştır. Bu seçici aşamadan sonra mekânların destanlarda hangi niteliklerde yer aldığı, mekânın hangi yönü ile öne çıktığı sorgulanmıştır. Bu sorgulama sonrasında mekân ifadesinin hangi bilgi türünü yansıttığı yorumlanmıştır. Mekân bilgisine dair yapılan keşif yani destanlarda mekânın bulunma hallerinin bilgisi şu şekildedir: Mekânın destanlarda anlamsal, simgesel, kültürel ve işlevsel olarak yer aldığı ortaya konmuştur. Bu gruplandırmalar azalıp arttırılabilir olmakla birlikte çalışma kapsamında mekânı anlamak için yeterli derinliğe sahip bir ayırım olmuştur. Mekân bilgisi, mekânın bulunduğu sosyo-kültürel çerçevede değerlendirildiği için mekânın çevre, kullanıcı gibi etkileşimlerine dayalı ilişkisel bir gruplandırma anlamlı olmuştur.

Tablo 1. Anlamsal olarak mekan bilgisi

Destan	Cümle	Bilgi
Sargana Destanı	Yıkıldı kalesi kesildi başı	Kalenin yıkılması düşmanın mağlup edilmesi anlamına gelmektedir.
Muhacirlik Destanı	Aç kalanlar kırda , bayırda buldukları otları, mantarları, yumruları koparıp karınlarını doyurmaya çalıştılar...	Kır ve bayırın beslenme ihtiyacını karşılaması, doğal mekânların zengin içeriğe sahip olduğu anlamındadır.
	Pek çok muhacir kadın burada soğuktan, açlıktan, umutsuzluktan çıldırıp kucağındaki çocuğuyla birlikte kendini dereye attı.	Dere, doğal bir mekân olarak hayatı sonlandırmak için bir araç olmuştur.
Kanglı Koca Oğlu Kanturalı Destanı	Dolamaç dolamaç yolları olur Atlı batıp çıkamaz balçığı olur Alaca yılan sökemez ormanı olur Gök ile oy ölçüşen kalesi olur	Bu dörtlükte yol, balçık, orman, kale gibi mekânsal unsurlar bir yerin tehditkar yönlerinin anlatılmasına yardımcı olmaktadır.
	Gök ile boy ölçüşen kalelerini...	Bu yerdeki kalelerin çok yüksek ve heyetli olduğu anlaşılmaktadır.
	Meğer kız meydanda bir köşk yaptırmıştı.	Merkezi konum olarak meydanda gösterişli bir köşk yaptırmış olmak ile karakterin zengin olduğu anlaşılmaktadır.
	Karşı yatan kara dağını aşmağa gelmişim Akıntılı suyunu geçmeğe gelmişim Dar eteğine geniş koltuğuna sığınmaya gelmişim...	Dağ, su, etek, koltuk gibi mekanların varlığı ile ulaşımı zorlu bir yerin anlatıldığı görülmektedir.
Sandıkçı Şükrü	Bir ev yaptırmışım kaleye karşı Kırk penceresi de kibleye karşı İçi donanımtı tuğlayla taşı Ormanda gezenin ocağı olmaz	Evin keleye karşı olması, pencerelerin hepsinin kibleyi dönmesi, yapı malzemesinin tuğla ve taş olması gibi ölçütler evi yaptırının zengin ve varlıklı olduğu anlamına gelmektedir.
	Bir konak yaptırdım yüksek bir yere Yarım saat çeker burdan Fener'e	Hem konak büyük hacimli bir barınma yeri olduğu için hem de yüksek bir yere yaptırıldığı

		için yine yaptıran kişinin zengin olduğu anlaşılmaktadır.
	<i>Moliva dağına kurdum bir mekân Eşkiya olanın mekânı almaz</i>	Mekân kavramı, burada yalnızca bir hacim belirtmek için kullanılmaktadır. İşlevi ya da türüne yönelik bir detay yoktur. Eşkiyaların bu mekâna giremeyeceklerinden bahsedilerek kullanıcı profili sınırlandırılmaktadır.
Şişmanoğlu	<i>Tarlanın başındaki evine dönerek tarlasını belleyen Şişmanoğlu kardeşleri kurşun yağmuruna tutar.</i>	Tarla sahiplerinin tarlaya yakın konaklamaya sahip olduğu anlaşılmaktadır.
Micanoğlu	<i>Kâzım Pehlivan, o yörenin dağında da düzünde de hatırı sayılan bir köy büyüğüdür.</i>	Yaygın olarak tanınma durumu yörenin geniş doğal mekânları kullanılarak ifade edilmiştir.
	<i>Micanoğlu Çaldağı'nın Erimez Tepesi'nde karargâh kurar.</i>	Tepeler taarruza geçmek için kullanılan mekânlar olarak ele alınmaktadır.
	<i>... altınları, hafta günleri çarşıya giden köylülerin yoluna çıkıp yeterince parası olmayanlara birer ikişer dağıtır.</i>	Çarşı, köylülerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak ve vakit geçirmek üzere rutin şekillerde etkileşimde bulunduğu bir mekândır.
Hekimoğlu	<i>Ah benim de bir iki parça tarlam olsa, ekip biçsem; ambarım olsa, ekinlerle doldursam, evim barkım olsa çoluk çocuğa kavuşsam...</i>	Tarla, ambar, ev gibi mekânlar hayali kurulan bir hayatın öncelikli ihtiyaçları olarak görülmektedir.
	<i>Boşçarmut deresi kanınan doldu</i>	Derenin tamamen kanla kaplı olması, büyük bir felaketin gerçekleştiğini anlatmaktadır.
	<i>Evlerinin önünde arpa sergisi...</i>	Ev önlerinin tarım ürünlerini bir süreliğine tutmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır.
	<i>Konaklar yaptırdım mermer direkli ... Konaklar yaptırdım hurma dalından...</i>	Konak yaptırmak ve mermer direk, hurma dalı detayları kullanmak, yaptıran kişinin zenginliğini anlatmaktadır.
Soytaroğlu	<i>Geri kalan onbir kişiyi kiliseye hapsediyorlar.</i>	İbadet yeri olarak kilise işlevinin dışında hapisane olarak kullanılmaktadır. Mekânlarda işlev değişikliği yapıldığı anlaşılmaktadır.
Kaftanoğlu	<i>Aman dileyeni başışlar, erzak isteyen ambarlarını doldururdu.</i>	Ambar doldurmak, güç ve ihtişam belirtisi ve kahramanca bir davranış olarak algılanmaktadır.
	<i>Konaklardaki musluklardan koyun, keçi, inek ve camuş sütü ayrı ayrı akar, kürünler dolusu kaymaklar bulunurdu.</i>	Konağın her bir musluğundan farklı bir ürün gelmesi ile zenginlik ve gösteriş belirtisi artırılmıştır.
	<i>Kaftanoğlu'nun iki sarayı vardı. Biri Çürük Taş'ın üstünde, öteki de Acı Elma Tepesi'ndeydi.</i>	Farklı iki hâkimiyet noktası olarak tepe ve taş yerleşen iki saray büyük bir gücü anlatmaktadır.
	<i>Her Cuma günü Kale'ye gider, Cuma namazını eda ederdi</i>	Namazın kalede kılınması, mekânsal işlevlerin değişebildiğini göstermektedir.

Tablo 2. Simgesel olarak mekan bilgisi

Destan	Cümle	Bilgi
Sargana Destanı	<i>Sargana deresi kaynayıp taşıtı.</i>	Derenin kaynayıp taşmasından, çok şiddetli geçen bir çatışmayı anlatmaktadır.
Muhacirlik Destanı	<i>Doğu Karadeniz kıyıları neye uğradığını, nereye gideceğini, ne yapacağını bilemeyen şaşkın insanların umut köprüsü oldu.</i>	Doğu Karadeniz kıyıları, bu bölgede yaşayan insanlar için umudu simgelemektedir.

	<i>Kıyılar! Bekleyi</i>	Kıyılar bir insanmış gibi gemileri bekliyor, hazırlıklı olma halini simgelemektedir.
	<i>Zalim Urus yaktı, yıktı evimi...</i>	Barınma ihtiyacını karşılayan en temel yerleşim biriminin ortadan kaldırılması zalimlik olarak nitelendirilmektedir.
	<i>Sanki bütün Karadeniz sahilleri, İstanbul'a kadar uzanan bir mezarlık haline gelmişti.</i>	Karadeniz sahilleri mezarlık olarak simgelenmiştir.
Kanglı Koca Oğlu Kanturalı Destanı	<i>Soğuk soğuk sular, çayırlar, çimenler... Selcen Hatun bu yeri güzel, gördü beğendi.</i>	Çayır, çimen varlığı güzel bir yeri simgelemektedir.
	<i>Yatacak yer mi buldun yurt mu buldun...</i>	Yatacak yer olarak sahiplenilen yer, yurt olarak bilinebileceği için yurdu simgelemektedir.
Sandıkçı Şükrü	<i>Sürgün cezasıyla Bodrum'a gönderilirken İzmir limanına demirleyen gemiden de kaçır.</i>	Bodrum, ceza çekme yeri olarak, bir bedeli ifade eder.
	<i>Kapısında kuyusu benzer kevsere Suyunun emsali yoktur cihanda</i>	Kuyu, kevsere benzetilmektedir. Eşsiz güzellikteki bir suyu çağrıştırmak için bu benzetme yapılmıştır.
	<i>Kale yokuşunda sipere yattım Hükümete şehre çok fişek attım</i>	Kale yokuşu, cepheyi simgelemektedir.
	<i>Taşınarak geldim, girdin şehire Hükümet meydanı dönmüş mahşere</i>	Hükümet meydanı, eski düzeninde olmadığı için, harap halde bozguna uğramış olarak mahşer alanını simgelemektedir.
Şişmanoğlu	<i>Olaydan hemen sonra dağlara çıkarak kaçak olur.</i>	Doğal bir mekân olarak dağlara çıkmak deyimi kaçak olmayı simgelemektedir.
Micanoğlu	<i>Kendisi de dağların derinliğine dalarak saklanacak bir yer bulur.</i>	Dağlar sınırsızlığı çağrıştırmaya ile saklanmak için uygun bir yeri simgeler.
Hekimoğlu	<i>Bana iki parça toprak ver de ekip biçeyim; bir evim, bir yuvam olsun; ben de çoluk çocuğa kavuşayım; adam sırasına gireyim...</i>	Üretmek için toprak, yaşamak için ev, aile hayatı için yuva gibi mekânlar bireyin varlığını kanıtlamasını simgelemektedir.
	<i>Ünye-Fatsa dağları Hekimoğlu'nun durağı olur.</i>	Ünye-Fatsa dağları, durağı simgelemektedir.
Soytaroğlu	<i>"...affını Ankara'dan çıkartacağım" dedi.</i>	Bir şehir olarak Ankara, meclisi ve/veya yargıyı temsil etmektedir.
Kaftanoğlu	<i>Kaftanoğlu'nun hayır hayratı da boldu</i>	Hayır işlemenin somut bir simgesi olarak hayrattan bahsedilebilir.
25 Yaş Destanı	<i>Giremedim içeri Eşiktendir eşikten ...</i>	İç mekana girilememe durumu, mecazi olarak eşikle ilişkilendirilmiştir. Eşik, iç mekana girmek için burada ifade edilmemiş olan bir engeli simgelemektedir.

Tablo 3. Kültürel olarak mekan bilgisi

Destan	Cümle	Bilgi
Sargana Destanı	<i>Bu arada dağlardan, yaylalardan, uzak köylerden silah ata ata yardıma koşanlar arttıkça artar.</i>	Dağ, yayla, köy gibi coğrafi mekânlar toplumsal yardımlaşmaya işaret etmektedir, kültürü ifade eder.
Muhacirlik Destanı	<i>Köyler, kentler, kasabalar göç hazırlığına girdi.</i>	Bölgedeki yerleşim birimlerini ifade etmektedir.

	<i>Evden, ocaktan ayrılmak ne denli zorsa göç yollarını aşmak daha da zordu.</i>	Ev ve ocak ifadeleri bu mekânların toplumun yerleşik bir parçası olduğunu göstermektedir.
	<i>Ah Trabzon Trabzon Konakların içinde Ey gidi Sarıkışla Kaldın Urus içinde</i>	Bu dörtlükte Trabzon'un konaklı bir yerleşime sahip olduğu anlaşılabilir. Sarıkışla'nın konaklı bir bölge olarak öne çıktığı fakat işgal altında kaldığı söylenebilir.
Kanglı Koca Oğlu Kanturalı Destanı	<i>Kâfirin hudut boyuna eriştiler, çadır diktiler...</i>	Çadırların varlığı ile göçebe yaşam tarzının bu kültürün bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.
	<i>Babanın ak otağının eşliğinde...</i>	Otağ adlı göçebe yaşam tarzına işaret eden mekânın varlığı ile bu kültürdeki barınma mekanı tipi anlaşılmaktadır.
	<i>Şehirden sürün, çıksın gitsin...</i>	Bir ceza olarak şehirden sürme/sürülme hali vardır.
	<i>Vardılar aslanı çıkardılar, meydana getirdiler. Aslan haykırdı, meydana ne kadar at var ise kan kaşandı...</i>	Meydan gösterme, toplanma alanı olarak toplumda yer almaktadır.
	<i>Kırk yerde kızıl alaca gelin odası diktirdi. Kanturalı ile kızı getirip gelin odasına koydular.</i>	Toplumda gelin odası gibi özel bir oda yer almaktadır.
	<i>Ağıllarda akça koyun...</i>	Ağıl gibi bir mekânın varlığı hayvancılığın kültürün bir parçası olduğu ifade etmektedir.
Sandıkçı Şükrü	<i>Günün birinde şimdiki adı Portakallık olan o zamanki Haldoz Mahallesindeki bir düğünde ...</i>	Mekân isimlerinin zamanla değişebildiği görülmektedir.
	<i>Kardeşi Bayram'la birlikte, Urusba / Uzunkaya köyünde eski bir kahvede otururken zaptiyeler çevresini sarar.</i>	Bu kültürde köy kahvelerinin olduğu görülmektedir. Eski bir kahve olduğu ise bu mekânın olay yaşandığı zamandan daha eski tarihlerde olduğunu da ifade eder.
	<i>Sandıkçı Şükrü, Roşi tepesinde Perilizade Hacı Mustafa Efendi'nin tarlası üzerinde yeni bir ev yaptırmak ister.</i>	Tepelerde tarlalar olduğu ve tarlaların sahipliği olduğu aynı zamanda tarlalar üzerine ev yaptırmının olağan bir durum olduğu anlaşılmaktadır.
Şişmanoğlu	<i>Bu iki aile, aralarındaki hısımlık bağlarından doğan tarla sınırı arazi anlaşmazlıkları nedeniyle karşı karşıya gelir.</i>	Doğal bir mekân olarak tarlalar sınır konusu sebebi ile toplumda sorun oluşturabilmektedir.
Micanoğlu	<i>O sırada harmandaki erkeklerden biri başını kaldırıp baktığında ... yoldan geçtiğini görür.</i>	Harman, fındıkların toplanma alanıdır. Bu toplulukta hem fındığın önemli bir kaynak olduğu hem de bu kaynak için mekânlar oluşturulduğu görülmektedir.
	<i>Onunla ilgili arşiv belgelerinden birinde Giresun-Şebinkarahisar yolu üzerinde bir Fransız vatandaşının işlettiği Liese maden ocağının sahibine mektup yazarak haraç ister.'</i>	Anlatılan dönemde farklı iki şehri birbirine bağlayan yolların varlığından söz edilmektedir. Yol üzerinde madenler işgücü potansiyeli sunan mekânlardır ve bunlar yabancılar tarafından işletilmektedir.
	<i>... altınları, hafta günleri çarşıya giden köylülerin yoluna çıkıp yeterince parası olmayanlara ... dağıtır.</i>	Çarşı burada merkezi bir toplanma alanı olarak kültürün bir parçasıdır.
	<i>Ayvasıl'ın turuncu Espiye'nin pirinci</i>	Kentler, tarımsal üretimde öne çıkan ürünleriyle anılmaktadır. Turunc ve pirinç yöre halkının üretimini yaptığı ürünlerdir.
Hekimoğlu	<i>Ah benim de bir iki parça tarlam olsa, ekip biçsem; ambarım olsa, ekinlerle doldursam, evim barkım olsa çocuk çocuğa kavuşsam...</i>	Burada toplumun bir düzeni olarak tarla ekip biçme, ambara ürün koyarak depolama, ev(l)i olarak hayatı devam ettirme isteğinin yer aldığı görülmektedir.

Soytaroğlu	1900'lü yıllarda Kafkasya'dan Doğu Karadeniz Bölgesi'ne göç ... Gürcülerin çoğu, devletçe bugünkü Ordu sınırları içinde yerleştirildi.	Kafkasya'dan Doğu Karadeniz uzanan aks, tarihsel süreçte bir göç yolunu tariflemektedir.
	Bir gün köyde düğün oluyor.	Köylerde çeşitli toplumsal etkinlikler gerçekleştirilmektedir.
	Ordu yaylasında bir evde uyurken onu izleyen müfreze sargısına uğruyor, teslim oluyor.	Yaylarla evlerin olduğu, yerleşim olduğu görülmektedir.
Kaftanoğlu	Konaklarda ağırlanan beyler, ağalar o kadar çoktu ki onların bir günde içtiği çay, Ardanuç Kale Beyi'nin bir yıllık masrafını karşılardı.	Bey gibi önemli kişilerin konaklarda ağırılanmaktadır.
	Her Cuma günü Kale'ye gider, Cuma namazını eda ederdi.	Namazın kalede kılınması, bu kültürde ibadet için farklı mekânların kullanıldığı göstermektedir.

Tablo 4. İşlevsel/yapısal olarak mekan bilgisi

Destan	Cümle	Bilgi
Sargana Destanı	... köyün erkekleri o sırada bayram namazı için camide toplanmıştır.	Cami, ibadet eyleminin gerçekleştirildiği mekân olarak işlevselliğe sahiptir.
Muhacirlik Destanı	Evden, ocaktan ayrılmak ne denli zorsa göç yollarını aşmak daha da zordur.	Yaşam alanı olarak ev, barınma ihtiyacını karşılayan mekândır.
	Köprüsü yıkılan dereleri, azgın sulara dalarak geçtiler.	Dereyi aşma aracı olarak köprülerin varlığından söz edilmektedir.
	Ancak varılan yerlerde barınacak bir ev, geçinecek bir iş bul	Ev, barınma ihtiyacını karşılayan mekân olarak metinde açıkça yer almıştır.
Kanglı Koca Oğlu Kanturalı Destanı	Kâfirin hudut boyuna eriştiler, çadır diktiler...	Çadırlar barınma ihtiyacını karşılamak için kullanılan mekânlardır.
	Meğer kız meydanda bir köşk yaptırmıştı.	Barınma ihtiyacını karşılamak için bir diğer mekân olarak köşklerin varlığından söz edilmektedir. Aynı zamanda büyük kamusal toplanma alanı olarak da meydan vardır.
	Babanın ak otağının eşiğinde...	Eşik, otağ adlı mekânın bir bölümünü tanımlayan bir kavramdır.
	Kırk yerde kızıl alaca gelin odası diktirdi	Gelin odasının örneğiyle otağda mekân yaratmanın diktirmek kavramı ile ifade edildiği görülmektedir.
	Ağıllarda akça koyun...	Hayvanlar için barınma mekânı olarak ağıllar bulunmaktadır.
Sandıkçı Şükrü	Olaydan sonra yargılanarak Sinop hapisanesine gönderilir.	Ceza çekme mekânı olarak hapisaneler bulunmaktadır.
	Sûrgün cezasıyla Bodrum'a gönderilirken İzmir limanına demirleyen gemiden de kaçır.	Gemilerin park, bekleme yeri olarak limanlardan söz edilmektedir.
	Perilizade'nin oğlu, ... yoksul kadını ağır sözlerle dükkânından kovar.	Ticaret eyleminin gerçekleştirildiği mekân olarak dükkân öne çıkmaktadır.
	Urusba/Uzunkaya köyünde eski bir kahvede otururken zaptiyeler çevresini sarar.	Toplanma mekânı ve kamusal alan olarak kahvelerden bahsedilmektedir.
	Kız kardeşi onu bahçedeki gübre yığınının içine gömer.	Evlerin bahçeli olduğu söylenebilir.

	... bir de Rize'nin Camiönü Mahallesinde hâlâ duran Sandıkçı Şükrü Çeşmesi'ni yaptırır.'	Toplumsal ortak kullanımına hizmet etmek üzere çeşme yaptırılmaktadır.
	... Duymadın yıkıldı o kayıkthane	Kayıkların toplandığı mekân olarak kayıkhaneler vardır.
Şişmaoğlu	Sayraç mezarlığına gömülür."	Kabirlerin bir arada bulunduğu toplu bir yer olarak mezarlık vardır.
Micanoğlu	... Micanoğlu Hüseyin, o yıllarda Kayseri ve Çorum medreselerinde eğitim gören bir medrese öğrencidir.	Eğitim yeri olarak medreseler bulunmaktadır.
	Zaptiyenin eline geçersen zindanlarda çürürsü.	Ceza çekme mekânı olarak zindanlardan söz edilmektedir.
	... Giresun-Şebinkarahisar yolu üzerinde bir Fransız vatandaşının işlettiği Liese maden ocağının sahibine mektup yazarak haraç ister.'	Maden ocakları, çalışma ve kaynak alanı olarak öne çıkmaktadır.
	Öyle ki kent pazarlarında Mican altını Abdülhamit altınının önüne geçer.	Toplumsal çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan kent pazarları mevcuttur.
	... Saymaz karakolları	Karakol güvenlik sağlama unsuru olarak yer almaktadır.
Hekimoğlu	...ambarım olsa, ekinlerle doldursam...	Ekin gibi ürünlerin bulunduğu, depolama alanı olarak ambarlar vardır.
	Odalar yaptırdım çamdan direkli... Konaklar yaptırdım mermer direkli ...	Odaların yapı bileşenine ait bir detay olarak çamdan direklerle ya da mermer direklerle yapıldığı görülmektedir.
	Konaklar yaptırdım hurma dalından...	Konak için ise hurma dalı yapı malzemesi olarak kullanılmaktadır.
Soytaroğlu	Geri kalan onbir kişiyi kiliseye hapsediyorlar.	Dini bir yapı olarak kilisenin varlığından söz edilebilmektedir.
Kaftanoğlu	Kaftanoğlu'nun hayır hayratı da boldu	Bir yapı türü olarak hayrat bulunmaktadır.
	Kaftanoğlu'nun iki sarayı vardı.	Yapı tipi olarak saraydan söz edilmektedir.
Sandalcı Ahmet Destanı	Düştüm hastanaya, yattım bir zaman...	Tedavi amaçlı bir süre kalınan yer olarak hastane bulunmaktadır.

Destanlar üzerine yapılan okumada, mekânın çok çeşitli yönleri keşfedilmiştir. Bu keşifler yukarıdaki gibi gruplamalar ile ifade edilmiştir. Gruplar, keskin sınırlarla birbirinden ayrılmamaktadır. Mekanlar aynı anda farklı gruplara dahil edilebilir. Örneğin anlamsal olarak açıklanan bir mekân aynı zamanda yapısal olarak ifade edilebilir. Tablolarda birden fazla gruplandırmaya dahil edilen mekânsal ifadeler altı çizili olarak belirtilmiştir.

Anlamsal olarak gruplandırma mekânın gerçek işlevi ile ne anlama geldiğini ifade eder yani mekânın gerçek anlamına dayalıdır. Simgesel olarak gruplandırma mekânı metaforik durumları ile açıklar ve mecazi anlama dayalıdır. Kültürel olarak gruplandırma mekânı bağlamsal değeri ile açıklamaktadır bu toplumsal, tarihsel olabilir. İşlevsel/yapısal olarak gruplandırma ise mekânı fiziksel yönü ve ihtiyaçlara cevap verme boyutu ile açıklamaktadır.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Destanlar üretildikleri toplumu yansıtan hikâyeler ve metinler olduğu için içerisinde toplumsal ve kültürel veriler bulunmaktadır. Kurgusal bir yönü olmakla birlikte destanlar yaşanmış hikâyelerden yola çıkarak oluşturulduğu için içerisindeki yer ve mekân adları mimarlık disiplini için önemli verilerdir. Doğu Karadeniz destanlarında genellikle deniz- dağ coğrafi mekânlarında geçen köşk, konak, ev, meydan, kale, cami gibi yapısal mekânların sıklıkla yer aldığı bir kültürün izlerine rastlanılmaktadır. Destanlar aynı zamanda anlamsal, simgesel, kültürel izler sürerek mekânlar üzerinden toplumu anlamayı mümkün kılmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, mekân ve destan üzerinden işaretlemeler yaparak mimarlığın çeşitli parametreleri ile yazılı kültürel değerlerle etkileşim halinde olduğunu ifade etmektedir. Çalışma aynı zamanda destanların mekânsal içerikleri sayesinde bir yer, mekân, kültür araştırması sırasında önemli kaynaklar olarak ele alınabileceğini de ortaya koymaktadır.

6. Kaynaklar

- Asiliskender, B. (2004). Kimlik, Mekan ve Yer Deneyimi . *Kültür ve İletişim* , 7(2) (14) , 73-94 .
- Assmann, J. (2018). *Kültürel Bellek*, Çev. Tekin, A.. İstanbul: Ayrıntı.
- Bachelard, G. (2014). *The poetics of space*. Penguin Classics.
- Cicero. (1942). *On the Orator: Books 1-2*. Translated by E. W. Sutton, H. Rackham. Loeb Classical Library 348. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gediköğlu, H. (2008). *Doğu Karadeniz: Masallar, Öyküler, Söylenceler, Destanlar*. Trabzon: Serander.
- Gierny, T, F. (2000), A Space For Place In Sociology. *Annual Review of Sociology*, Vol. 26, ss. 463–96.
- Güner, A. P. S. & Gökmen, H., 2020. Mimarlık ve Edebiyat İlişkisine Dair Yapılmış Akademik Çalışmaların Bir Sınıflandırması. *idealkent*, 31, 11, 1722-1763.
- Frank, E. E. (1983). *Literary Architecture: Essays Toward a Tradition: Walter Pater, Gerard Manley Hopkins, Marcel Proust, Henry James*. Berkeley: Univ of California Press.
- Havik K. & Sioli, A. (2021) Stories for Architectural Imagination, *Journal of Architectural Education*, 75:2, 160-169.
- Lefebvre, H. (1974). *From the production of space*. In *Theatre and performance design*. Routledge, 81-84.
- Naskali, E. G. (1992). Destanın Tarifi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* , 40, 1-8 .
- Norberg-Schulz, C. (1984). *The Concept of Dwelling*. Milan: Electa Editrice.
- Norberg-Schulz, C. (1972). *Existence, Space and Architecture*. London: Studio Vista.
- Scarry, E. (2001). *Dreaming by the Book*. Princeton: Princeton University Press.
- Togan, A. Z. V. (1931), Türk destanının tasnifi. *Atsız Mecmua*, 1, 4.
- Türk Dil Kurumu, 2023. <https://sozluk.gov.tr/>
- Yıldız, N. (2009). Türk destancılık geleneği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 7-15.
- Zevi, B. (1993). *Architecture As Space, How to Look at Architecture*. New York: Da Capo Press.

16. Yüzyılda Batılı Seyyahların Seyahatnamelerinde Osmanlı Balkan Şehirleri Hakkında Değerlendirmeler

Selçuk URAL³²³

Özet

Osmanlılar, Türk-İslam geleneği ekseninde ve Doğu tarzında kurdukları Balkan şehirleriyle bölgede yeni bir medeniyetin nüvelerini oluşturmuşlardır. Balkan şehirleri üzerinden ortaya konan bu şehirleşme kültürü ve beraberinde gelişen medeniyet tasavvuru, dönemin diğer Batılı siyasal aktörlerince de merakla takip edilmiştir. Bu sebeple XV ve XVI. yüzyıllarda başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı başkenti İstanbul'a kadar ulaşmış Osmanlı idaresini, toplumunu, kültürünü ve medeniyetini öğrenmeyi hedefleyen uzun soluklu seyahatler gerçekleştirilmiştir. Bu seyahatlerden elde edilen Osmanlıların idari, iktisadi ve sosyal yapısıyla ilgili izlenimler bizzat batılı seyyahların perspektifinden kaleme alınan seyahatnameler sayesinde Avrupa'ya aktarılmıştır. Bu çalışmadaki amaç önyargılı, taraflı ve çoğu zaman abartılı yaklaşımlarla yazılmış bu seyahatnameleri, Avrupalı seyyahların gözlemleri üzerinden değerlendirmektir. Böylelikle özellikle XVI. yüzyıl seyahatnamelerindeki Batılı yaklaşımlar çerçevesinde, Osmanlı şehirlerinin fiziksel durumu ve karakteristik özellikleri ortaya konulabilecektir. Böylece XV ve XVI. yüzyılda Osmanlı Türklerinin Balkanlarda ortaya koymaya çalıştığı şehir temelli medeniyet hakkında daha gerçekçi değerlendirmeler yapılabilir. Bu sebeptendir ki Batılı bir yaklaşımla gözlemler içeren XVI. yüzyıl seyahatnameleri, Osmanlı yaşam tarzı hakkında bilgi vermeleri açısından dikkatle değerlendirilirse Osmanlı kültür ve medeniyetinin Balkanlardaki akislerini ortaya koyan mühim kaynaklar arasında yer alabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Balkanlar, Seyahatnameler, Şehir, 16. Yüzyıl

Abstract

The Ottomans created the nucleus of a new civilization in the region with the Balkan cities they established in the axis of the Turkish-Islamic tradition and in the Eastern style. This culture of urbanization and the accompanying civilizational vision developed through the Balkan cities was followed with curiosity by other Western political actors of the period. For this reason, in the XVth and XVIth centuries, long-lasting travels were carried out to learn about the Ottoman administration, society, culture and civilization, especially in the cities of the Balkans, reaching as far as the Ottoman capital Istanbul. The impressions of the Ottoman administrative, economic and social structure during these travels were transmitted to Europe through travelogues written from the perspective of Western travelers themselves. The aim of this study is to evaluate these travelogues, written with biased and often exaggerated approaches, through the observations of European travelers. In this way, especially within the framework of Western approaches in XVIth century travelogues, the physical condition and characteristics of Ottoman cities will be revealed. Thus, more realistic evaluations will be made about the city-based civilization that the Ottoman Turks tried to establish in the Balkans in the XVth and XVIth century. For this reason, travelogues of the XVIth century, which contain observations with a Western approach, are among the important sources that reveal the reflections of Ottoman culture and civilization in the Balkans, if they are carefully evaluated in terms of providing information about the Ottoman lifestyle. For this reason, XVIth century travelogues, which contain observations with a Western approach, can be among the important sources revealing the reflections of Ottoman culture

³²³ Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Öğretmenliği Bölümü, sural@sakarya.edu.tr

and civilization in the Balkans if they are carefully evaluated in terms of providing information about the Ottoman lifestyle.

Key Words: Ottoman, Balkans, Travelogues, City, 16th Century

1. Giriş

Osmanlı Türkleri bilindiği üzere siyasal egemenliklerini başlangıçta Batı Anadolu'da sağlamıştır. Lakin beylik yapısından siyasal bir devlet haline dönüşmeleri ise Gelibolu'ya geçişleri ve Edirne'yi başkent haline getirip buradan Avrupa içlerine yani Balkanlara gerçekleştirdikleri başarılı askeri akınlar sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlıların ele geçirdikleri her Balkan şehrinde kurduğu sosyal, idari, kültürel ve dini teşekkülleri sayesinde de hem bölge ahalisi hem Avrupa, Balkan şehirleri özelinden bu yeni kültür ve medeniyeti tanıma fırsatına ulaşmıştır. Türk-İslam Medeniyetinin gelenekleri ekseninde ve Doğu tarzında kurulan bu şehirler aynı zamanda Balkanlarda yeni bir kültürün göstergeleri de olmuştur. Şehirlerin kuruluş tarzları Balkanlardaki Osmanlı egemenliğinin ve önceki dönemlerden kalma siyasal idarelerin şehir yapıları üzerinden topluma verdikleri değeri de ortaya çıkarmıştır. Böylece birlikte yaşama kültürünün Balkanlardaki Osmanlı tarzı şehirler özelinde kendini göstermesi, bu bölgenin önceki idari dönemlerinin de de daha iyi anlaşılabilmesini sağlamıştır.

Osmanlıların Balkan şehirleri üzerinden gösterdikleri kültür ve medeniyetleri dönemin mühim diğer siyasi aktörlerince de takip edilmiştir. Bu yeni kültür ve medeniyetin Balkanlarda şehir bazlı gelişme süreci başta Avrupalı devletler olmak üzere dünyada ciddi manada merak uyandırmıştır. Bu sebeple başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı başkenti İstanbul'a kadar ulaşmış Osmanlı idaresini, toplumunu, kültürünü ve medeniyetini öğrenmeyi hedefleyen uzun soluklu seyahatler ve bu seyahatlerden elde edilen deneyimler bizzat batılı seyyahların perspektifinden aktarılmıştır.

Bu seyyahlar kimi zaman elçi olarak devlet görevlisi şeklinde kimi zaman elçilik heyeti içindeki üyeler arasından kimi zaman tüccar, kimi zaman misyoner kimi zaman askeri görevli kimi zaman ülkeleri adına Türklerin stratejik mevkillerinin haritalarını çıkartmak amaçlı casus olarak (Şahin, 2007, s. 24), bazen de tamamen bireysel merak ve arzuları üzerinden Osmanlı tarzı şehirleri gözlemlemiş ve bu yeni medeniyeti Türk-İslam tarzı şehirlerin yapısal özellikleri üzerinden değerlendirmiştir. Bu gözlemler sayesinde de Osmanlı idari ve toplum yapısı hakkındaki bilgiler Avrupa'ya aktarılabilmektedir. Her ne kadar önyargılı, taraflı ve çoğu zaman abartılı yaklaşımlarla yazılmış olsalar da bu seyahatnameler, gözlemledikleri Osmanlı şehirleri ve içerisindeki toplumunun örf, adet, gelenek ve inançlarını gözler önüne sergilemiştir.

Osmanlı Devletiyle Batılı devletler arasındaki siyasal, askeri ve iktisadi ilişkiler bahsettiğimiz bu seyahatnamelerin içeriğini de oluşturmuştur. Seyahatnamelerdeki asıl mühim husus; Avrupa'daki Osmanlı ilerleyişinin oluşturduğu korku üzerinden ve tipik önyargılı bir bakışla kaleme alınma şekilleridir. Özellikle Sultan Süleyman dönemindeki 1521'de Belgrad'ın, 1522'de Rodos'un, 1526-1530'da Viyana'nın Türkler tarafından ele geçirilmesi, Avrupa'da büyük bir telaşa sebep olmuştur. Bu durum Avrupa'da Osmanlı Türkleri hakkında bahsettiğimiz döneme kadarki müspet imajı 16. yüzyıl itibarıyla birden bire çoğunlukla dini taassup ve Türk korkusundan ötürü büyük bir kâbusa çevirmiş ve Türklerin Avrupa içlerine doğru gerçekleştirdiği başarılı askeri akınlar Batı halkında paniğe dönmüştür (Göyünç, 1987, s. 91). Bu nedenle bazı seyyahların notları şahit oldukları kültür ve medeniyetin göstergelerini ne yazık ki gizlemiştir. Lakin Avrupa'da herkes Türklere karşı benzer yaklaşımla sergilememektedir. XVI. yüzyılda ve önyargısız, haçlı zihniyetinden uzak, ciddi bir yaklaşımla Osmanlı Türklerinin kurduğu idari sistemi araştırmak maksatlı kaleme alınmış eserler de söz konusudur.

Yine de Osmanlıların siyasi ve iktisadi açıdan en kudretli olduğu XVI. yüzyıl seyahatnamelerinde Türkler için genel manada olmakla birlikte genellikle müspet bir tutumla notlar alınmıştır. XVI-XVIII. yüzyıl dönemi seyahatnameleri genellikle mektup şeklinde ve krallara veyahut soylulara ithafen yazılmıştır. Böylelikle seyyah yolculuk esnasındaki harcamalarını da finanse edebilmiştir. Ayrıca dönemin seyyahları da genellikle eğitilmiş ve Batının genellikle soylu aileleri arasından çıkmıştır (Gerlach, 2007, s. 49). XVIII-XX. yüzyıl içerikli seyahatnamelerde Osmanlı coğrafyasındaki sosyo-kültürel yapının yanında diplomatik ilişki tarzına da değinilmiştir. Çünkü bu dönemde Avrupa'daki iktisadi ve sosyal gelişmişlik seviyesinin yükselmesi neticesinde XIX. yüzyılda ortaya çıkan sömürgecilik yaklaşımı, bu asır ve sonrasındaki seyahatnamelerin yaklaşımını da etkilemiştir (İldem, 2007, s. 6-7; Yılmaz, 2013, s. 589-592).

Balkanlardaki şehirlerin ulaşım ile birbirlerine bağlama fikri ilk kez Romalılar devrinde ortaya çıkmıştır. Şehir ve kasabalar üzerinden ülkeyi baştanbaşa kuşatan uzun mesafeli bu bağlantı güzergâhına "kol" adı verilmiştir. Bunlar sağ, sol ve orta kol şeklindeki tabirlerle birbirinden ayrılmıştır (Şentürk, 2002, 911). Bu doğrultuda XVI. yüzyılda Balkanlar üzerinden İstanbul'a seyahat eden Batılı seyyahların güzergâhlarındaki ilk çıkış noktası genellikle Viyana olmuştur. Seyahatleri Osmanlı-Macar sınır noktası olan Komorn üzerinden başlayıp, Estergon (Gran), Budin, Peşte, buradan Tuna üzerinden su yolunu kullanarak Belgrad, Semendire (Smednov), Niş, Sofya, Filibe üzerinden Edirne ve Çatalca bölgesinden İstanbul'da noktalanmıştır. Bu doğrultuda çalışmamızda Osmanlı egemenliğindeki topraklara bahsettiğimiz çeşitli sebeplerle gelen Batılı seyyahların perspektifinden Osmanlı tarzı üzerinde inşa edilen Budin, Peşte, Belgrad, Sofya ve Filibe şehirlerinin yapısal karakteristik özellikleri üzerinde durulmuştur. Bilgi, gözlem ve yorumların daha kolay anlaşılabilmesi açısından da seyyahların yolculuklarını gerçekleştirdikleri tarihlere dikkat edilmiş ve bu kronolojik sıralamaya riayet edilmiştir. Böylelikle de XVI. yüzyılda Ogier Ghislain De Busbecq'in Türk Mektupları 1554-1560, Hans Dernschwam'ın İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat 1554, Stephan Gerlach'ın Türkiye Günlüğü 1573-1576, Salomon Schweiger'in Sultanlar Kentine Seyahat 1578-1581, Reinhold Lubenau'nun Osmanlı Ülkesinde 1587-1589, Baron W. Wratislaw'ın XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler 1591, sıralaması takip edilmiştir.

1.1. Budin ve Peşte Şehirleri

Macarca Buda ismiyle anılan ve Macaristan'ın kuzeyinde Tuna Nehrinin sağ yakasında yer alan Budin, nehrin sol kıyısındaki Peşte ile birlikte günümüz Budapeşte şehrini oluşturmaktadır. Orta Avrupa'nın en büyük şehirlerinden sayılan Budin, tarihten günümüze hep bir yerleşim yeri olmuştur (David, 1992, 344-345). Kanuni zamanında ilk kez 1526 senesinde fethedilmiş olan Budin ve fetih sonrası aman dilenerek anahtarı teslim edilen, hatta Kanuni'nin "bu kale Budin'in karşışı peştesidir" ifadesinden hareketle ismini alan Peşte (Kahraman, 2010c, 339), yaklaşık 150 sene boyunca Türk egemenliğinde kalmış ve XVII. yüzyılın sonlarına kadar bu hâkimiyet sürmüştür (Eyice, 1992, 348). Bu dönemde Kutsal Roma Germen İmparatoru I.Ferdinand tarafından Osmanlı ile yaşanan sınır anlaşmazlıklarının görüşülmesi amacıyla ve resmi elçi göreviyle iki kez İstanbul'a gönderilen Flaman Ogier Ghislain de Busbecq, ilk seyahatine Kasım 1554'te Viyana'dan hareketle başlamıştır. İkinci seyahatini de 1556 yılı içerisinde gerçekleştirmiştir. XVI. yüzyılda Avrupalı seyyahlar İstanbul'a ulaşmak için genellikle Viyana, Komorn, Gran (Esrtargon), Budin, Peşte, Belgrad, Semendire, Niş, Sofya, Filibe ve Edirne istikametini kullanmışlardır. Seyahatini bu asrın ortalarında gerçekleştiren Busbecq de Osmanlı sınırındaki Viyana'dan hareketle ilk olarak Komorn kasabasını geçip Estergon'a (Gran) ulaşmıştır. Osmanlı topraklarındaki Türk tarzı şehirler hakkında ilk izlenimlerine de burada başlamıştır. Estergon Kalesinden Tuna'nın süzüldüğü bir ovanın tepesindeki kale tasviriyle bahseden seyyah, Estergon sancak beyini ziyarete gittiğini belirtmiştir (Busbecq, 2005, 8). Bu noktada ve çalışmamızın başlangıcı olması hasebiyle şu hususu belirtmek isteriz ki Osmanlıların Doğu tarzında ve Türk-İslam tipinde kurdukları şehirlerinin gelişimini etkileyen mühim etkenler söz konusudur. Bunlar şehirlerin coğrafi konumu, tomografik yapısı, ulaşımı ve imar faaliyetleridir. Bu doğrultuda Osmanlıların şehirlerinin

dokusunun çekirdeğini; Kale, kule, baruthane gibi savunma amaçlı askeri yapılar, Saray, Sancak ve Vilayet Konağı gibi kurumsal yönetim işlevlerinin sürdürüldüğü yapılar, Cuma Camii, han, bedesten, çarşı (arasta), pazar yeri, hamam gibi dini, ticari sosyo-kültürel ilişkilerin sürdürüldüğü yapılar, şehir merkezinin ve varoşunun iskânının şekillendiği iç ve dış mahalleler oluşturmuştur (İbrahimgil, 2014, 659). Böylelikle Batılı seyyahların da Balkan şehirleriyle ilgili izlenimlerini genellikle bu ekseninde gerçekleştirdikleri anlaşılmıştır. Busbecq, Estergon'da 1555 Aralık ayında ve oldukça soğuk bir havada çevresinden kurbağa sesleri duyduğunu belirtip bunun sebebi olarak Estergon Kalesi çevresinde kükürtlü sıcak su kaynaklarının oluşturduğu göletleri göstermiştir. Estergon'dan Budin'e yolculuğunda ayrıca bir konaklama yerine rastlamadıklarını da eklemiştir. Busbecq, Budin'i teferruatlı anlatmanın zorluğundan bahsedip, şehrin çok verimli topraklar üzerindeki meyilli bir arazide kurulduğunu, şehrin bir yanının bağlarla örtülü olup diğer yanından da Tuna nehrini aktığını ifade ederek coğrafi bir tasvir yapmıştır (Busbecq, 2005, 8-9). Budin'de sur içinde bağcılık yapmak mümkün olmadığından seyyahın bahsettiği alan Gellert tepesi ile Margit adası olmalıdır (David, 1992, 346). Benzer bir gözlemi Busbecq'den yaklaşık 35 yıl sonra 1587-1589'da Budin'i ziyaret eden bir başka Batılı seyyah Reinhold Lubenau da yapmıştır. Avusturya Arşidükü ve Kutsal Roma İmparatoru II.Rudolf'un İstanbul'a Bartholomeus Petz başkanlığında gönderdiği elçilik heyetinde eczacı göreviyle yer alan Lubenau'ya göre Budin bir dağ sırtında ve verimli bir arazinin üzerinde kurulmuştur. Şehir dar ve uzun bir şerit görünümünde olup iki ana caddesi bulunmaktadır (Lubenau, 2012, 107-110). Lubenau'nun ziyaretinden hemen sonra 1591'de Budin'i ziyaret eden bir diğer Batılı seyyah da Baron W. Wratislaw'dır. II.Rudolf'un, Osmanlı Hakanı III.Murad'a 1591'in eylül ayında gönderdiği elçi Frederic Kregwitz'in maiyetindeki heyette yer alan seyyah Wratislaw da Budin şehrini Tuna Nehrine nazır çok güzel bir tepede ve başta üzüm bağları olmak üzere lezzetli meyve bahçeleriyle tasvir etmiştir. Budin'in etrafından geniş Macar ovalarının uzandığını ifade eden seyyah, Türk egemenliği öncesine ait olduğunu düşündüğü Macar krallarının seçimi esnasında halkın toplandığı bir alandan da bahsetmiştir. Busbecq'in ziyaretinden yaklaşık 40 yıl sonra 1591'de Budin'i gözlemleyen Wratislaw, tıpkı onun gibi burada Macar soylularına ait olabileceğini düşündüğü büyük konutların olduğunu lakin durumlarının harabeye dönüştüğünü, Türk askerlerince kalın direkler marifetiyle desteklenip askeri kışla mantığında kullanıldıklarını belirtmiştir. Halkın alelâde evlerde daha fakirlerin de kulübelerde yaşamlarını sürdürdüklerini kaydeden seyyah, başta paşalar olmak üzere Osmanlı görevlilerininse geniş bahçeli konaklarda yaşadıklarını yazmıştır (Wratislaw, 1996, 20-21). Busbecq, Lubenau ve Wratislaw tasvirlerini Budin'i beğendiklerini ortaya koyan Macaristan'ın başkenti olmak üzere planlanmış olmalı şeklindeki kanaatleriyle tamamlamışlardır (Busbecq, 2005, 8-10; Lubenau, 2012, 107, Wratislaw, 1996, 21). Kaldı ki seyyahlar bu kanaatlerinde haklıdır. Çünkü bölgede Budin'den önce İstolni Belgrad isimli yerleşim, Macarlar açısından daha kıymetli addedilmiş ve ön plana çıkmıştır. Hatta Budin'in parlamasından sonraki dönemlerde dahi Macarlar ölen krallarını İstolni Belgrad'a defnetme geleneğine devam etmiştir. Daha sonraysa 1241-1242 tarihlerindeki Moğol istilası sonrasında bölgeye Budin Kalesi inşa edilmiştir (1235-1270). Böylece Budin XIV. asırdan XV. asrın sonuna değin giderek artan bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış ve Macar hükümdarlık merkezi haline dönüşmüştür (David, 1992, 345). Buradan hareketle Busbecq, Osmanlı idaresi öncesinde Budin'in Macar soylularına ait muhteşem saraylarla süslü olup şimdilerdeyse bu yapıların harabe halde görüldüğüne dikkat çekmiştir. Bu durumun temel sebepleri arasında Osmanlı egemenliğinde şehirdeki evlerin Türk askerlerine bırakılmasını ve onların da yetersiz gelirleri sebebiyle gerekli bakım ile tamiratları yapamamalarını, ayrıca Türklerin gurur, gösteriş ve ihtişama karşı olan inançlarının etkisini ve Macarların kendilerini uzak diyarlardaki savaşlara ve ordugâh yaşantısına adayan, şehirleri kısa zamanda terk edecekmiş gibi yaşayan bir hayat tarzına sahip olmalarını saymıştır (Busbecq, 2005, 10-12). Lubenau da Türk halkı için önemli olanın atlarını barındıracak bir yere sahip olmaları şeklinde benzer bir değerlendirme yapmıştır. Türklerin sürekli olarak dünyada kalacakmış gibi gösterişli binalarda kalanlara pek hoş gözle bakmadıklarını hatta bu durumu kibirlilikle eş değerde tuttuklarını da eklemiştir. Bu sebeple Türklerin ihtişamlı kalelerde barınmadıklarını, tıpkı Hac yolculuğuna çıkacakmış gibi evlerini sadece aşırı sıcağa, fırtınaya ve dona karşı korunabilecekleri bir barınak konumunda tuttuklarını belirtmiştir. Bu tutumlarının asıl sebebi olarak ise sürekli bir savaş ruhuyla

yaşamaları, gelecek bir akın emriyle birlikte derhal hareket etmeleri gerektiği ve her şeylerini bırakıp gidecekmiş gibi davranmaları gerektiğini göstermiştir (Lubenau, 2012, 106-107). Busbecq ise ayrıca bu tarihsel geçmiş ve bu dini ve sosyal yaklaşımdan dolayı Budin'deki evlerin duvarlarının çatlak, çatılarının delik ve üst katlarının da farelerin mekân olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla O'na göre Türkler için konut sadece hırsızlıktan, sıcak ve soğuktan korunulan bir mekân durumundadır. Buna bağlı olarak da Balkanların Türk şehirlerindeki halkın kulübe tarzındaki küçük evlerde yaşadığını ve zarif bir eve sahip zenginlerin pek bulunmadığını iddia etmiştir. Lakin diğer yandan da şehirdeki az sayıdaki zenginlerin bahçe ve hamamlara düşkün olduklarını, kalabalık ailelerini barındırabilecek bazı büyük evlerinin olduğunu gözlemlediğini de belirtmiştir. Ancak bu evlerin dahi aydınlık revaklara ve göz alıcı salonlara sahip olmadığını, bu durumun Macaristan'ın genelinde de benzer bir durum arz ettiğini belirten seyyah, Budin ve Pressburg'tan başka ihtişamlı binalara sahip şehirlerin bulmanın zor olduğunu kaydetmiştir. Budin'de hayran kaldığı bir diğer gözlemi ise şehrin İstanbul yolu kapısının hemen dışında konumlandığı ve içerisinde balıkların yüzdüğü, hatta balıkların elle tutulduğunda pişmiş olabileceğinin zannedebileceği sıcak su kaynağı olmuştur (Busbecq, 2005, 10-14). Benzer bir gözlemi Lubenau da yapmış ve şehir kapısının önündeki bu balıklı sıcak su havuzunun bir benzerinin Bursa'da da yer aldığını ifade etmiştir (Lubenau, 2012, 109). Seyyahların bahsettiği yerleşim alanı Budin'in Debbaghane varoşu bölgesini işaret etmektedir. Bu durum sıcak su kaynaklarına sahip bir Anadolu şehri olan Bursa ile bir Balkan şehri Budin'in XVI. yüzyılda Osmanlı tarzı şehircilik anlayışındaki benzer yapısal özellikleri göstermesi açısından da mühim bir örnek olarak gösterilebilir.

Busbecq'le aynı güzergahı takip ederek İstanbul'a ulaşmaya çalışan Groningen Kilisesi Başrahibi ve Papazı M.Samuel Gerlach, Roma İmparatoru II.Maximilian'ın Osmanlı Sultanı II.Selim'e gönderdiği elçilik heyetinin başındaki Elçi David Ugnad'ın (Sonneck ve Preyburg Baronu) maiyetinde ve heyette resmi vaiz görevlisi sıfatıyla yer almıştır. Gerlach, Würtemberg ve Teck Düğü III. Ludwig Eberhard'a ithaf ettiği seyahatnamesinde; 18 Haziran 1573'te Türklerin hâkimiyetinde olan Budin³²⁴ şehrini coğrafi manada tasvir etmemiştir. Öncelikle 1566'dan 1578'e kadar Budin Beylerbeyi görevinde bulunan Mustafa Paşa'nın (Ayverdi, 2000, 74) konutu hakkındaki gözlemlerini aktarmıştır. Budin'deki bu Osmanlı Paşa Konağından, çok sayıda hizmetkâra sahip olmasına rağmen pek güzel olmayan bir yapı şeklinde bahseden seyyah, Busbecq gibi Budin şehrinin konutlarının genel yapısını da pek beğenmediğini kaydetmiştir (Gerlach, 2007, 57-58). Budin Paşa Konağı hakkında benzer bir yorum Habsburglu II.Rudolf tarafından 1578'de İstanbul'a gönderilen daimi temsilci Joachim Freiherr von Sintzendorff'un elçilik heyetinde vaiz görevlisi olarak yer alan bir diğer Batılı seyyah Salomon Schweigger tarafından yapılmıştır. Gerlach'ın seyahatinden 5 yıl sonra aynı şehirlerden geçen Schweigger, dönemin Budin idarecisi Kara Üveys Paşanın konağını gösteriştan uzak bir çiftlik evine benzetirken sayısı oldukça fazla olan hizmetkârlardan söz etmiş lakin konağın içerisinde resmi görüşmelerin yapıldığı karanlık ve kötü tasarlanmış iki geniş odayı da gözlemlediğini belirtmiştir (Schweigger, 2004, 30-37). Schweigger'dan yaklaşık 10 yıl sonra yani 1587'de Budin'de bulunan Lubenau ise dönemin Budin Beylerbeyi Sinan Paşa'nın konağı hakkında oldukça övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Saray şeklinde kaydettiği Paşa Konağının yanında yüzlerce atı barındırabilecek genişlikte bir ağrın bulunduğunu ifade eden Lubenau, muhtemelen sonraları konakta yapılan düzenlemeler sayesinde Budin Paşa Konağının geniş odalara sahip olduğunu, kadife kaplı sandalyeleri ve İran halılarıyla donatılmış olarak oldukça bakımlı görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca sadece Budin Kalesinin ahırlık bölümünden bir kapıyla geçilen Saray ve Bali Bey Meydanlarını gözlemleyebildiği anlaşılan seyyah, burada genel olarak harap görünen, her milletten tüccarın mallarını güvenle satabildiği ve nöbetçilerce güvenliğin sağlandığı bir alışveriş yerinden de söz etmiştir (Lubenau, 2012, 108). Burası Osmanlı tarzı şehircilik anlayışının merkezini işaret eden ve özellikle tertiplenen çarşı bölümüdür. Lubenau'nun bu gözlemleri XVI. yüzyılda Budin'in güvensiz olduğunu öne süren ve az önce bahsettiğimiz Busbecq'in iddialarını çürüten bir ispat durumundadır (Lubenau, 2012, 106-108). Bu durum ayrıca Lubenau'dan önce Budin'de bulunan seyyahların Budin Paşa Konağında pek vakit

³²⁴ Osmanlı egemenliği döneminde bu şehir Türk Budin şeklinde de anılmıştır.

geçiremediklerini, ziyadesiyle detaylı bir inceleme şansını bulamadıklarını veyahut yine Doğu tarzı şehircilik anlayışına aşağılayıcı bir tavırla ve ön yargılarından kurtulamadan baktıklarını ortaya koymaktadır. Çünkü bu tarihlerde Budin Osmanlı Devletinin en batı uç noktasında devletin sınır bölgesinin savunma hattını oluşturan mühim bir eyalet konumundadır. Hatta 1541-1566 tarihleri arasında gerçekleştirilen Budin'in civarındaki Estergon, Peçuy, İstolni Belgrad, Vişegrad, Novigrad, Hatvan, Şimontorina ve Sigetvar'ın da fethedilmesi sonucunda 20 sancaktan oluşan şehir Budin Beylerbeyliği şeklinde Osmanlı idari taksimatında mühim bir yer almıştır. Budin şehri artık Osmanlı-Habsburg sınırı durumunda olup Osmanlı Devletinin Avrupa siyaseti buraya bizzat payitahttan atanmış beylerbeyleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (Fekete, 1961, 25-26; Kaldy-Nagy, 1990, 650; Baysun, 1997, 751; İpşirli, 1992, 69). Beylerbeylerinin görevleri arasında devletlerarası resmi görüşmelerin yapılması ve elçi heyetlerinin kabulü de olduğundan (Bilge, 2000, 41), Paşa Konaklarının sırf bu nedenlerle bile Osmanlılar tarafından özenle ve devletin büyüklüğünü göstermesi açısından ihtişamlı tasarlandığı tahmin edilmelidir.

Budin'i Ova³²⁵ ifadesiyle anan Schweigger, şehrin ahalisinin ahırlıkla Protestan Hristiyanlardan oluştuğunu, iyi bir din eğitimi alabildikleri okula sahip olduklarını ve bu sayede Budin'in gençlerinin Hristiyanlık ile ilgili olarak aydınlanabildiklerini de belirtmiştir. Busbecq'in de seyahatnamesinde zikrettiği Budin civarındaki kaplıcalar ve hamamlarla ilgili olarak Schweigger de hayranlığını gizleyememiştir. Hem bu hamamların yapısal güzelliğinden bahsetmiş hem de suların şifa veren etkilerini kaydetmiştir (Schweigger, 2004, 30-38). Seyyah Wratislaw da Türklerin Budin'deki hamamlarından son derece planlı ve eğlenceli mekânlar olarak bahsetmiştir. Wratislaw, Osmanlı ülkesinde Budin'deki gibi pek çok hamamın yer aldığını, bunların sularının sağlık verdiğini ve bunlardan seyahatleri boyunca faydalandıklarını da aktarmıştır. Hatta hamamlardaki düzene Türklerin pek ehemmiyet verdiklerini, kaplıcaları kiralayanların bu temizlik anlayışına uymadıkları takdirde ağır cezalara çarptırıldıklarını da belirtmiştir (Wratislaw, 1996, 21-21). XVI. yüzyılda Balkanlardaki Osmanlı tarzıyla kurulmuş şehirleri ziyaret eden Batılı seyyahların hemen hemen tümünün müspet manada hemfikir oldukları yapı ılıca³²⁶, kaplıca ve hamamlar olmuştur. Bu noktada Budin'i ziyaret eden seyyahlar da özellikle 1566-1578 tarihlerinde Budin Beylerbeyliği görevindeki Sokullu Mustafa Paşanın şehre kazandırdığı Mustafa Paşa Kaplıcası (Yeşil Direkli Ilıcası-Rudas Kaplıcası), Mustafa Paşa Veli Bey Kaplıcası (İmparator Ilıcası) ve Debbaghane Ilıcasından (Küçük Ilıca-Racs Ilıcası) (Gökbilgin, 1991, 172) övgüyle söz etmişlerdir.

Wratislaw, Busbecq'ten biraz daha farklı bir yaklaşım sergileyerek Budin'de Doğu tarzında ve Osmanlı üslubuyla inşa edilmiş Tekkelerin varlığından da isimleri hakkında bilgi aktarmadan söz etmiştir. Türk tapınağı ismini verdiği bu yapılardan, Türklerin yapı içerisinde dini önderleri (dervişler) etrafında dizilerek dini bir ayin gerçekleştirdiklerini gözlemlemiştir (Wratislaw, 1996, 21-22). Bu tekkeler Evliya Çelebi'nin de seyahatnamesinde bahsettiği ve genellikle XVI. yüzyılda Budin'de medfun olan Gül Baba Bektaşî Tekkesi, Baba Miftah Tekkesi, Gerz (Gürz) İlyas Baba Tekkesi³²⁷, Kalaylıkoz Ali Paşa Tekkesi ve Sokullu Mustafa Paşa Tekkesi olmalıdır (Kahraman, 2010c, 324-327; Ayverdi, 2000, 132-134). Wratislaw, Budin'deki yüz elli basamakla çıkılan yüksekçe bir çan kulesi ile çalar saate sahip kiliseden de bahsetmiştir. Hatta İstanbul'a varıncaya dek takip ettiği güzergâhta böyle bir özellikte yapıya rastlamadığını da ayrıca belirtmiştir (Wratislaw, 1996, 18-20).

³²⁵ Schweigger Budin'e Almanca karşılığı olan Ofen'den hareketle Ova demiş olabilir. Ayrıca Budin'in Ova ifadesiyle anılmasında 1040-1044 tarihlerinde Budin civarında hüküm süren ve Kral Ovo şeklinde anılan Macar Kralı Samuel Aba'nın etkili olduğu da bilinmektedir. Kaldı ki Budin şehri tarihte Curtam, Salnum, Buda gibi birçok isimle de anılmıştır (Lubenau, 2012, 106-107).

³²⁶ Macaristan'da hamamlara ılıca denilmektedir.

³²⁷ Lubenau, seyahatnamesinde bu tekkeyle ilgili olarak sadece Budin Kalesinin karşısındaki yüksek dağın tepesinde, üzerinde kütüklerden yapılmış bir evin bulunduğu şekliyle son derece kısıtlı bilgiye yer vermiştir. Seyyahın bahsettiği yapı, Gürz İlyas Baba Tekkesi-Türbesi'dir.

Budin Kalesiyle alakalı olarak ise Busbecq, bu kaleden pek fazla ayrıntı vermeden ve değerlendirmesine Belgrad Kalesini de dâhil ederek; bu kalelerin kumandanlarının ve şehrin yöneticilerinin güvenliklerini sağlayamadıkları gerekçesiyle yanlarına yeniçerilerden oluşan muhafızları almadan asla tek başına dışarı çıkamadıklarını ifade etmiştir. Burada dönemin Osmanlı idaresindeki Budin şehrinin güvensizleştirildiği üzerinden eleştirel bir yaklaşım ortaya koymuştur. Ayrıca Budin'deki paşaları ağır cinsel ithamlarla suçlayarak Osmanlılar ve yönetimiyle alakalı yine önyargılı ve hatta saplantılı seviyedeki ifadelerini belirtmiştir (Busbecq, 2005, 57). Ancak büyük veyahut küçük tüm köy, kasaba ve şehirlerde Osmanlı sultanının yaklaşık 12 bin kişiden oluşan özel birlikleri olan yeniçeri muhafızlarının bulunduğunu ve Balkanlardaki Hristiyan, Yahudi, Müslüman tüm ahaliyi gelebilecek saldırı ve tecavüzlere karşı koruduğunu da yorumuna ekleyerek aslında kendi görüşleriyle bir bakıma da çelişmiştir. Bu özel eğitilmiş yeniçeri birliklerini ilk kez Budin'de gördüğünü ve bu askerlerin Osmanlı piyadesi olduğunu eklemiştir. Ayrıca Budin Kalesinde daimi bir yeniçeri birliğinin olduğunu da belirterek bir bakıma yine görüşleriyle ters düşerek bu şehrin güvenliğinin bu birliklerce sağlandığını teyit etmiştir (Busbecq, 2005, 10). Nitekim hem Budin ve civarındaki yeniçeri birliklerinin varlığının getirdiği huzur ve güven hem de 16. yüzyılda Budin'deki İtalyan, Macar ve Yahudi tüccarların yazdıkları mektuplardan bazı gerçekler ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslim tüccarlar mektuplarında Macaristan krallığı topraklarında kendilerine rahatsızlık verildiğini lakin Osmanlı idaresindeki topraklardaysa can ve mal güvenliklerinin bizzat Budin'in Osmanlı Paşalarınca sağlandığından bahsetmiş ve kendilerini son derece güvenli hissettiklerini belirtmişlerdir (Takats, 1958, 37). Lubenau ise Budin Kalesinden Macar Karalı Hunyadi Yanoş'un oğlu Kral Mathias Corvinus'un yaptırdığı yapı olarak söz etmiştir. Kale kapısından sonraki ön avluda³²⁸ yer alan ve çoğunluğunun Hristiyanlara ait olduğunu iddia ettiği topları gözlemleyen seyyah, bunların 29 adedinin Feldschlangen³²⁹ denen ve "tarla yılanı" ismiyle ün yapmış toplar olduğunu, birinin ise Kral Johannes'in döktürdüğü Feuermörser denilen "ateş havanı" isimli büyük top türünden olduğunu belirtmiştir. Burada ayrıca çift kancalı her yöne dönebilme kabiliyeti olan arabaların, demir ve tunçtan yapılmış ve üzerlerinde Ferdinand'ın isminin yazılı olduğu silahların da bulunduğunu aktarmıştır. Kalenin iç kısmındaki kolon, kapı ve pencere pervazlarının kırmızı mermerden olduğunu ve üzerlerinde Kral Mathias'ın armasının yer aldığını belirten Lubenau, bu yapıdan genel olarak bakımsız bir haldedir şeklinde söz etmiştir. Daha sonra içindekilerin çoğunun Ferdinand tarafından Viyana'ya götürüldüğü ancak buna rağmen halen sayısız kitabın yer aldığı Kral Mathias'ın meşhur kütüphanesinden bahsetmiştir. Hatta bu durumu Viyana ziyaretinde gözlemlediğini ve buraya ait bazı eserleri Viyana'daki kütüphanede görüp bizzat incelediğini de belirtmiştir. Budin Kalesindeki bu kütüphanenin Türklerce çok sıkı bir şekilde korunduğunu hatta eserlere dokunulmasına dahi izin verilmediğini de eklemiştir. Kaledeki bir diğer odada Hristiyanlığın çeşitli erdemlerinin tasvir edildiği bazı tabloların yer aldığını ve bir duvarda Lehistan Kralı Sigismund'un kızı ve Macaristan Kralı I.John'un eşi Kraliçe İzabella Jagiellon'un (1539-1559) bir sözünün³³⁰ yazılı olduğunu belirtmiştir (Lubenau, 2012, 112-113). Bu durum bir yandan da Osmanlıların ele geçirdikleri yapılar üzerinde tahripkâr bir yaklaşımda bulunmadıklarını da çok net bir örneğini teşkil etmektedir. Eğer tersi bir yaklaşım söz konusu olsaydı Balkanlar da dâhil olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında daha önceki siyasal rejimlerinden herhangi bir iz kalabilmesi mümkün olamazdı.

³²⁸ Budin'in fethinden sonra Osmanlılar Budin Kalesindeki bu bölümü cebehane olarak kullanmışlar ve hem kendi ürettikleri hem de ele geçirdikleri birçok silahı burada muhafaza etmişlerdir.

³²⁹ Latince "Colubrinus"tan hareketle Tarla yılanı denen bu toplar orta çağın sonlarında ve yeni çağın başlarında kullanılan bir askeri top çeşididir.

³³⁰ Kraliçe İzabella, eşi Macar Kralı I.John'un vefatı sonrası, 1 yaşındaki bebek kral oğlu ile Osmanlı-Habsburg güç siyaseti arasında kalmıştır. Bu kaderinin yüklediği ağır koşulların da etkisiyle Budin Kalesinde kendisine ait olan bu odanın bir duvarında Eylül 1541'de, daha sonraları kendisine ait bir slogan olarak tarihteki yerini alan "İsabella regina. Sic fata volunt" "Kraliçe İzabella, kader böyle istedi" veyahut "Kraliçe İzabella. Kader nasıl isterse öyle olur" yazısını kazıdığı iddia edilmektedir (Petnahazi ve Kasza, 2020, 103-104).

Wratisslaw ise Evliya Çelebinin Macar krallarının odalarının üzerindeki kısil altından toplarin bulunmasından ötürü Macarların Kızilelma³³¹ Sarayı dediklerini belirttiği (Kahraman, 2010c, 307) ve Osmanlıların ileriki yıllarda zindan, cephane, bozahane ve anbar olarak kullandıkları Macar Kral Sarayından (Budin Kalesi), Budin Şatosu ifadesiyle söz etmiştir. Bu yapıya iç içe açılan üç kapıdan girildiğini, bazı bölümlerinde askerilerin nöbet beklediğini, ilk kapının açıldığı geniş alanda Türklerin ifadesiyle Zigetvar Savaşında kullanılan ve içlerine bir insanın rahatlıkla sığabileceği büyüklükte Türk toplarının bulunduğunu ifade etmiştir. Sarayın üçüncü kapısından sonra girilen alanda bir su kulesi ile su sarnıcından bahsetmiş ve yolun devamında göz açıcı bir renge boyanmış, değerli halılarla süslenmiş bir oda ve içinde yine halılarla süslü bir tahtan söz etmiştir. Budin Beylerbeyi olan paşaların bölge ile ilgili kararları için toplantılarını burada yaptıklarını kaydetmiştir (Wratisslaw, 1996, 18-25). Wratislaw, Budin şehrine mühim zararları dokunan bazı felaketler olan 1571 büyük yangını ve 1578 depremi ile aynı sene yıldırım isabet etmesi sonucu infilak eden şehir cephaneliğinin şehirde meydana getirdiği tahribatı gözünden kaçırmıştır. Ancak Wratislaw'dan yaklaşık 13 sene evvel Budin'de bulunan Schweigger, 1578'teki yıldırım düşmesi felaketini bizzat yaşamış ve bu olayı kaledeki barutların patlaması sonucu burçların yıkıldığı, kale halkından, kaledeki tutuklulardan ve şehir ahalisinden yaklaşık 2 bin kişinin can verdiği, Budin ile Peşte yerleşimlerinden 800 binanın zarar gördüğü, 5 bine yakın hayvanın da telef olduğu çok ağır bir felaket olarak bahsetmiştir (Schweigger, 2004, 37). Lubenau da 1578'de gerçekleşen bu yıldırım felaketini seyahatnamesinde benzer verilerle aktarmıştır (Lubenau, 2012, 114).

Busbecq'den yaklaşık 20 yıl sonra 1573'te Tuna Nehri üzerinden geçerek uğradığı Peşte yerleşiminden birçok küçük baraka ve öteberi satılan dükkânlardan oluşan görüntüsüyle bahseden Gerlach buranın bir ticaret kenti olduğunu düşünmüştür. Osmanlı şehircilik anlayışını sadece eleştirmek adına, şehirde daha önceki dönemlerde bazı taş binaların var olduğunu, Türklerin ise bu yapıların geniş ve demir parmaklıklı pencerelerini kerpiçle kapattıklarını, dolayısıyla da şehirde görülebilecek iç açıcı bir yapının olmadığını kaydetmiştir. Ancak sözlerinin devamında önlerinde büyük avluları olan iki adet Türk ibadet evinden bahsetmiştir (Gerlach, 2007, s.57-59). Bunlar o dönem için Peşte'de yer alan 5 cami veyahut mahalle mescidi olmalıdır (Kahraman, 2010c, 342). Peşte yerleşimini Busbecq ve Gerlach'tan farklı olarak Schweigger daha ayrıntılı gözlemlemiştir. Peşte'nin geniş ve düz bir arazi üzerinde kurulduğunu, hiçbir yerinde hasar görünmeyen, kalın, yüksek ve sağlam surlarla halka şeklinde çevrildiğini hatta bu haliyle Gran ile Belgrad yerleşimlerinden bile daha korunaklı olduğunu ifade etmiştir. Tüm surların iç kesimlerinde derme çatma ve bakımsız durumdaki evlerin yer aldığını belirten seyyah, tüm Osmanlı topraklarında da aynı vaziyetin olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Peşte'de Protestan Hristiyanların ahalinin çoğunluğunu oluşturduğunu, Kilise ve papazlarının varlığını belirterek (Schweigger, 2004, 37-38), aslında Osmanlı idaresinin birlikte yaşayabilmeyi teşvik eden tutumunu da ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Osmanlı yerleşimi genellemesinde tıpkı diğer seyyahlar gibi eksik ve yanlış bir yaklaşımda bulunmuştur. Çünkü bahsedilen şehirler Osmanlılar tarafından değil ortaçağ Avrupa'sının birer ürünü olarak kurulmuşlardır. Osmanlı Türkleri ise yakın tarihlerde ele geçirdikleri yerleşim alanlarını düzenlemeye daha yeni yeni başlamışlardır. Kaldı ki XVI. asır Balkanlardaki şehirlerin Osmanlılarca yeniden inşa edilip düzenlendikleri ve çok daha konforlu yaşam alanlarına dönüştürüldükleri bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlıların kurdukları çarşı-pazar yerleri, ibadet alanları, bedesten ve imaretler, su yolları ve sebiller, çeşmeler, hanlar, kervansaraylar ve hamamların yenilenmesi gibi şehirleşme atılımları sayesinde Balkanlardaki pek çok yerleşim alanı modern birer şehir görünümü kazanmıştır. Bu noktada XVI. yüzyılda Macaristan civarındaki en meşhur eğitim müesseseleri arasında gösterilen, Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşanın (1566-1578) Budin'de 12 odalı ve Peşte'de 8 odalı olarak inşa ettirdiği medreseleri (Kaldy-Nagy, 1990, 661) ve bir diğer Budin Beylerbeyi Toygun Paşanın (1553-1556 ve 1558-1559) kendi adını taşıyan camisinin

³³¹ Macar dilinde Kızilelma'ya Kıpuna denilmektedir.

bitişğinde inşa ettirdiği Toygun Paşa Medresesinin (Agoston, 1989, 3) varlığını da seyyahlarımız yine gözden kaçırmışlardır.

1587'deki ziyaretinde Peşte'den bir düzlük üzerinde ve oldukça korunaklı bir yerleşim alanı şeklinde bahseden Lubenau, buranın dört köşesindeki kulelerine uzanan surlarla çevrili olduğunu kaydetmiştir. Budin'den Peşte'ye ulaşabilmek için adını "gemi köprüsü" şeklinde andığı tahta bir köprüden bahseden seyyah bu yapının 500 adımdan daha uzun olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca Tuna nehrinin bir yakasını diğer yakasına bağladığını belirttiği bu köprüde 70 geminin var olduğunu ve tam ortasında gümrük vergisinin alındığı bir küçük tertibattan söz etmiştir. Peşte'deki evlerin Budin'dekinden daha muntazam ve daha gösterişli olduğunu ifade eden seyyah bu durumun sebebinin de bölgedeki tüccarların ve halk arasındaki zengin zümrenin daha çok burada ikamet etmesine bağlamıştır. İhtiyaç duyulabilecek her türlü eşyanın ve özellikle de iyi cins kumaş ile sırmalı, ipekli dokumaların burada temin edilebileceğinden söz eden Lubenau, Peşte'de Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanların birlikte yaşadıklarını da belirtmiştir (Lubenau, 2012, 111-112). Peşte'yi 1591'de gözlemleme şansına kavuşmuş bulunan Wratislaw ise Tuna Nehrinin karşı kıyısında konumlandığı bu yerleşimin Budin'e benzediğinden söz etmiş ve Peşte'ye nehrin üzerinde büyük sallar üzerine tutturulmuş 600 adım uzunluğundaki bir köprüden geçerek ulaşılabilğini ifade etmiştir (Wratislaw, 1996, 23). Ancak Batılı seyyahlar Budin'i Peşte'ye bağlayan bu köprünün 1526'da Osmanlılar tarafından yapıldığının (Eyice, 1992, 349-350) dahi en olumlu ifadeyle farkında bile değildiler ve seyahatnamelerinde bu durumdan hiç bahsetmemişlerdir. Wratislaw, Peşte'de dikkate değer pek konuta rastlamadığını lakin burada Türk ve Hristiyan tüccarların ticarethane tarzında küçük ve yan yana konumlandırılmış yapılarının olduğunu gözlemlemiştir. Seyyah, Tuna'nın sağ kıyısı boyunca yer alan Sadum, Segedin (Szegedin) ve Büyükpaşa isimli büyük köylerde ilk kez kervansaray isimindeki Türk yapılarıyla karşılaştığını, bunların Osmanlı hanları gibi çatısı kurşundan büyük bir hacme sahip olduklarını belirtmiştir (Wratislaw, 1996, 23-24). Bu durum Peşte yerleşiminde XVI. yüzyıl boyunca bölgenin ticari faaliyetlerinin yoğun biçimde yaşandığı da ortaya koymaktadır.

Avrupalı seyyahların seyahatnamelerinde Budin şehriyle alakalı notların çoğunluğu önyargılı ve eksik bilgilerle doludur. 145 sene boyunca Osmanlı Türklerinin egemenliğinde kalan bu en batı uç şehri, idari boyutta bir eyalet merkezi olup beylerbeyliği konumuna ulaşmıştır. Osmanlı idaresi içerisindeki bu beylerbeyliği döneminde (1541-1686) sadece Budin'de 68 paşa, beylerbeyi rütbesiyle görev yapmıştır. Osmanlıların Budin'i ayrıca kuzeyden gelebilecek Cermen ve Slav saldırılarına karşı mühim bir üs merkezi olarak düşünüp ona göre idari ve askeri düzende konumlandığı da bu idari yaklaşımdan anlaşılmaktadır. Macaristan coğrafyasının sık sık el değiştiren bir serhad yeri olmasından dolayı bölge sürekli bir savaş halinde olmuştur. Bu sebeple de Macar coğrafyasında Balkanlardaki diğer bölgelerde olduğu gibi bir sistemli iskân etme ve şehirleşme sürecinden bahsedilemez. Dolayısıyla Budin başta olmak üzere bölgede askeri ve idari sınıf dışında yoğun bir nüfus sağlanamamıştır. Tüm bu olumsuzluğa rağmen Osmanlıların Budin'i Türk-İslam medeniyetinin Doğu tarzındaki şehircilik örnekleriyle bezemiş olması pek muhtemeldir. Kaldı ki sadece XVI. asırda bile Budin'de 57 cami, 10 mescit, 3 saray, 17 kule, 12 medrese, 16 mektep, 4 muallimhane, 12 han, 17 değirmen, 8 çiftlik, 15 tekke, 14 türbe, 2 mezarlık, 9 köprü, 9 tabya, 7 kaplıca, 2 hamam, 3 imaret, 1 bedesten, 3 bozahane, 1 debbahane, 1 baruthane, 1 tophane, 1 çeşme, 75 su sebili gibi 306 adet Osmanlı eserinden bahsedilebilmektedir (Yılmaz, 2021, 744). Bu durum Batılı seyyahlar tarafından da Türklerin yaptığı görülmeye değer yapılar olarak; camiler ve mescitler, düşkünler için imaretler, yolcular için kervansaraylar, halka açık hamamlar, güzel çeşmeler, akarsuların üzerinden geçmeyi sağlayan köprüler ve çeşitli yerleşimleri birbirine bağlayan taş döşenmiş yollar şeklindeki ifadelerle belirtilmiş ve aslında Türklerin Balkan şehirlerine Budin özelinde kazandırdıklarını ortaya koyması açısından bir nevi itiraf olmuştur. Hatta dönemin Batı dünyasının dağlar, çeşmeler, köprüler, kiliseler, kadınlar ve yünlüler olarak sayıp edebiyatlarında da "yararlı şeyler" (Lubenau, 2012, 109) olarak gösterdiklerine bakıldığında, Osmanlılar öncülüğündeki Türk-İslam medeniyetinin Balkan şehirleri özelinde inşa ettiği bu yapıların Doğu ile Batı arasındaki muazzam bakış açısı farkını ortaya koyması kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca eserlerini incelediğimiz

Batılı seyyahların tümünün üzerinde pek durmadığı lakin farkında olmadan da bahsettiği bir diğer husus da; Müslüman Osmanlı idaresindeki Balkanlarda dini hoşgörü ortamının varlığı olmuştur. Türk-İslam tarzı bir yönetim anlayışı altında Budin ve Peşte'deki Gayrimüslim ahali kendi inançlarını öğrenmek için din eğitim alabilmişler, inançlarının ritüellerini uygulayabilecekleri dini mabetleri var olmuş ve hatta birlikte hayata geçirilebilen bazı dini özel gün ve ayinlerini de serbestçe gerçekleştirebilmişlerdir. Batılı seyyahlarında eserlerinde belirttiği bu durum Balkan şehirlerinde Osmanlıların gayrimüslimlere sunduğu istimalet yani hoşgörü ortamından kaynaklanmıştır. Lakin seyyahlar bu hususu pek dikkate değer görmemişlerdir ki yine hiç bahse konu etmemişlerdir. Ancak Lubenau'nun bu durumla ilgili olarak ve Osmanlı hoşgörüsünü ispat eder nitelikteki yaklaşımı, bizce yine farkında olmadan ve başka bir olaydan söz ederken ortaya koyulmuş bir gerçek olmuştur. Hatta 23 Şubat 1587'de Budin Saint Maria Kilisesindeki ayine katılmadıklarından dolayı, elçiden oldukça yoğun bir azar ve beraberinde de tehditler işittiklerinden söz etmiştir (Lubenau, 2012, 115). Bu hadise bile Doğulu olarak önyargıyla yaklaşp hor gördükleri Osmanlıların topluma yaklaşımının kendilerinden ne denli insancıl ve tahammüllü olduğunu çok net biçimde ortaya çıkarmıştır.

Belgrad ve Niş Şehirleri

Sırpça "Beo-grad" "Beyaz Şehir-Beyaz Kale" (Ayverdi, 2000, 169) manasıyla anılan Belgrad, serhad (sınır) şehri olması nedeniyle Osmanlılar tarafından "darü'l-cihad" (BOA, TADB, TTD, 18, 4) olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca İstolni-Belgrad'dan (Macar Kızılması), Arnavutluk'taki Arnavut Belgrad'ından ve Erdel'deki Erdel Belgrad'ından (İrem Bağı Belgrad'ı) (Kahraman, 2010c, 14) ayırt edilmesi için de Tuna Belgrad'ı, Üngürüs Belgrad'ı, Aşağı Belgrad, Semendire Belgrad'ı (Aslantaş, 2011, 13) ifadeleriyle de adlandırılmıştır. Belgrad şehri Osmanlılarca ilk kez Sultan II. Murad döneminde kuşatılmıştır. 1440'ta hem karadan hem de Tuna Nehri üzerinden başlayan ve 6 ay süren bu kuşatma, güçlü savunma ile birlikte ordudaki salgın hastalıklar nedeniyle kaldırılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in de bizzat yer aldığı ve hatta yaralandığı ikinci kuşatmada da Osmanlılar bir sonuç elde edememişlerdir. Nihayet Belgrad Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan'a yaptığı sefer esnasında 1521'de fethedilebilmiştir. Belgrad'ın kaybedilmesinden sonra zayıflayan Macar Krallığı 1526 tarihli Mohaç Meydan Muharebesi yenilgisiyle birlikte artık tamamen Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (Djuric, 1992, 407-408). Belgrad'ın nüfusunun bir kısmı İstanbul'a gönderilmiş hatta günümüzde Belgrad ormanları, Belgrad Kapısı, Yedikule civarında Belgrad mahallesi ismiyle bilinen bölgelerde iskân edilmişlerdir (Danişmend, 1971, 73). Kanuni fetihden sonra Belgrad Kalesini ve Semendire Sancağını Yahya Paşazade Bali Bey'e tevcih etmiş ve Belgrad bir sancak merkezi olmuştur. Budin eyaletinin oluşturulmasından (1541) (Akgündüz, 1992, 349) sonra da Belgrad Sancağı bu eyalete bağlanmıştır. Böylece Belgrad, Budin'in 1541'de ele geçirilmesine kadar geçen sürede Osmanlıların Avrupa'nın içlerine doğru gerçekleştirmek istedikleri akınlar için mühim bir askeri merkez olmuştur (Uzunçarşılı, 1983, 312). Osmanlılar açısından Belgrad aynı zamanda Sava ile Tuna nehirlerinin birleşme noktasında yer alması nedeniyle Balkan şehirlerinin savunmasında stratejik bir yer olurken bölgenin de önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur (Okıç, 2006, 385; Zens, 2012, 131). 1867'de önce Orta Sırbistan ve 1913'te de Sancak bölgesi de dâhil olmak üzere Osmanlıların egemenliğinden çıkmıştır (İbrahimgil, 2014, 659).

Budin'den Belgrad'a Tuna Nehri üzerinden 5 günde ulaşabildiklerini ifade eden Busbecq, bu seyahatin kara yolu ile yapılması durumundaysa yaklaşık 12 gün sürebileceğini aktarmıştır. Karadan seyahati tercih etmeme sebepleri arasında bundan başka yolculuk güzergâhındaki güvenlik endişelerini işaret etmiştir (Busbecq, 2005, 14). Gerlach da seyahatnamesinde yollardaki bu güvenlik sorunu hakkında Tolna ve civarında Hırvatça konuşan ve kötü şöhretleri Bulgaristan'ın içlerine kadar yayılmış bir haydut çetesinden bahsetmiştir. Hırvatistan'dan bu bölgeye gelen ve "Rasciani" adıyla anılan bu Hristiyan ahalinin, bölge coğrafyasına ve güzergâhlara hâkim olduğundan seyyahlara ve ticari kervanlara oldukça zor anlar yaşattığını belirtmiştir (Gerlach, 2007, 64). Belgrad'ın Sava Nehrinin Tuna Nehrine kavuştuğu yerde kurulduğunu belirten Busbecq, şehirdeki en eski yerleşim alanının bu nehirler arasında kıyıdan

içeriye doğru uzanan uçta yer aldığını, burada burçlarla tahkim edilmiş çift sıra surların çevrelediği eski binaların bulunduğunu kaydetmiştir. Eski şehir şeklinde adlandırdığı bu alanın kara tarafında ve yüksekte bir tepelikte dört köşeli taşlardan müteşekkil uzun kuleleri olan bir kaleden bahsetmiştir. Belgrad'da şehrin ön kısmında binalarla çevrili büyük meskûn mahallelerin ve geniş alana yayılmış haldeki varoşların yer aldığını, buralarda Türkler, Rumlar, Macarlar, Yahudiler ve Dalmaçyalılar gibi çeşitli toplumların birlikte yaşadığını ifade etmiştir. Burada üzerinde durduğu asıl husus ise Türk tarzı şehircilik anlayışının Balkanlardaki şehirler özelinde de kendisini her daim varoşlar üzerinden göstermiş olduğudur. Hatta varoşların çoğu zaman şehir merkezlerinden daha büyük olduğunu ve birleştikleri vakit çok geniş bir yerleşim merkezi haline dönüştüklerini de gözlemlemiştir. Busbecq, Belgrad şehrinin XVI. yüzyılda nihai olarak Türklerin eline geçmesini, bir selin önündeki bendin yıkılması şeklinde tasvir etmiştir. Hatta Macar topraklarının içinde bulunduğu buhranlı sürecin sebebini Budin'in ele geçirilmesine bağlayan seyyah, Transilvanya'nın da boyunduruk altına alınmasının ana sebebini olarak Belgrad'ın kaybedilmesini göstermiştir (Busbecq, 2005, 15-17). Busbecq'in başkanlığındaki elçilik heyetinde resmi hiçbir görevi olmadan ve sadece yolculuk boyunca günlük tutarak seyahatname meydana getiren biri olan Hans Dernschwan da yer almıştır. Arzusu Osmanlı başkenti İstanbul'u görmek olan bu seyyah da Belgrad ile ilgili gözlemlerine şehrin Tuna Nehri kenarında ve sağ tarafında nehre kadar uzanan bir kalenin yükseldiğini belirterek başlamıştır. Sava Irmağının da burada Tuna ile buluştuğunu belirten seyyah, şehrin Budin gibi yüksekte olduğunu ancak civarın kayalık olmadığını kaydetmiştir. Şehrin nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu bunların yanı sıra Belgrad'da Sırp, Yahudi ve Macarların da yaşadığını belirtmiştir (Dernschwan, 1992, 21). Temmuz 1573'te Belgrad'da bulunan Gerlach ise şehirle ilgili ilk gözlemlerine şehrin en üst düzey yetkilisi olarak kaydettiği Osmanlı beyinin konağıyla başlamıştır. Belgrad'ı ziyaret ettiği 1573'te Osmanlı idari sisteminde kaza olarak yer alan Belgrad'daki en üst düzey idareci ise Kadı Mevlana Bali Efendi'dir (BOA, MD, 12/I, 701; BOA, TT 517, 6; BOA, MD 14, 102). Belgrad Kadısı Mevlana Bali Efendi'nin konutunun şehir merkezinin dışında yer aldığından söz eden seyyah, yapının ahşap ile kerpiçten yapılma gösteriştan uzak bir bina olduğu ifade etmiştir. Türklerin evlerinin içine daha fazla özen gösterdiğini de belirten Gerlach, odaların yer ile duvarlarının halılarla kaplı olduğunu, dışarıda kullanılan kırmızı veya mavi renkteki kirli ayakkabıların evlere ve ibadethanelere girerken çıkarıldığını, evlerde yumuşak deriden yapılma ayakkabıların kullanıldığını da gözlemlemiştir. Türklerin, Ragusalıların, Yahudilerin ve Sırp'ların Belgrad'da birlikte huzur içinde yaşayabildiklerini belirten seyyaha göre Belgrad evleri, çoğu tek odadan ibaret olup Budin'deki evlerden çok daha bakımlıdır. Bu durumun sebebini de Türklerin hükümdarının bu şehre önem verip dışarıdan çok güzel görünen taştan ev ile yollar yaptırmasına bağlamıştır. Dalmaçya'dan gelen Ragusalıların Belgrad'daki en güzel dükkânlara sahip olduğunu belirten seyyah, şehrin hem dışında hem de merkezinde yer alan evlerin çevrelerinde geniş ve bakımlı bahçelerin yer aldığını da ifade etmiştir. Belgrad'ı zanaatkârlar şehri şeklinde tanımlayan Gerlach, taştan inşa edilmiş ve ticari faaliyet için kullanılan dört binayı dört köşeli taş ve tuğlalı, bitişik nizamlı, çatıları kurşunla örtülü, zemini taşlarla kaplı avlulu, bazıları iki katlı, içlerinde ocakların bulunduğu yan yana dizilmiş odalı şeklinde ayrıntılandırmıştır (Gerlach, 2007, 68-70). Seyyahın bahsettiği yapılar muhtemelen o dönemin başta Sultan Süleyman Hanı ile Sokollu Mehmed Paşa Kervansarayı başta olmak üzere Belgrad'daki Osmanlı hanları olmalıdır (Ayverdi, 2000, 20). Ayrıca şehrin merkezinde Osmanlı tarzı şehirleşmeye uygun biçimde kurulmuş olan çarşıdan da uzun bir sokakta türlü zanaatkârların terzilerin, dokumacıların, bıçakçıların, ayakkabıcıların yer aldığı bir mevki şeklinde söz etmiştir. Bunların dışında Belgrad'daki diğer yapıların ziyadesiyle ahşaptan inşa edilmiş tek katlı yapılar olduğunu belirtmiştir. Gerlach'a göre Belgrad'da dikkat çeken yapılar olarak isim vermeksizin bey konağı, at ahırları, hanlar, hamamlar, kiliseler yer almıştır. Belgrad Kalesinden Aşağı ve Yukarı Kale şeklinde iki bölümlü ve halka şeklindeki surlarla çevrili, içinde 5 büyük kulenin³³² ve bazı cephanelerin yer aldığı şato ifadesiyle söz etmiştir. Osmanlı hâkimiyetindeki Belgrad Kalesinin,

³³² Bu kulelerin isimleri; gayrimüslimlerin "udri neboyse" "korkma vur Türk'ü" şeklindeki söyleminden ismini alan Neboysa Kulesi, Kızıl Kule, Kanlı Kule, Zindan Kulesi ve Şahin Kulesidir (Kahraman, 2010b, 504).

Estergon, Blinderburg ve Budin Kalelerine kıyasla yeterli teçhizata sahip olmadığını da belirtmiştir. (Gerlach, 2007, 69-70).

1578 Kasımında Belgrad'da bulunan seyyah Schweigger ise burayı kendi diliyle "Griechisch Wissenburg" şeklinde anmış ve daha eski zamanlarda Belgrad'a "Taururum" dendiğini belirtmiştir. Kısım ovada kısmen de tepede konumlandığı şehrin çevresinin çok iç açıcı bir güzelliğe sahip olduğunu ifade etmiştir. Kentin surlarının işgal döneminde yıkılmasından dolayı etrafının açıldığını kaydeden seyyah Belgrad'ı açık bir pazaryerine benzetmiştir. Ayrıca şehrin konutlarının bakımsızlığından bahsedip sokaklarının da çamurlu olduğunu belirtmiştir. Belgrad Kalesinin kulelerinin ihtişamlı duruşa sahip olduğunu lakin kimselerin bulunmadığını ve Türklerin Macarlar ile Almanlardan korkmadıklarından olsa gerek kale içinde gerektiği kadar askeri teçhizatı bulundurmadıklarını da eklemiştir (Schweigger, 2004, 41-42). Hâlbuki seyyah bahsi geçen tarihlerde Osmanlı şehircilik anlayışının bir gereği olarak kale dışı yerleşimler olan varoşların hızla genişlediğini es geçmiştir. Kaldı ki aynı tarihlerde çarşı, pazar yeri, gösterişli mabetler, imaretler, hanlar ve hamamlar gibi yapılarıyla bezenmiş Belgrad şehir merkezi de kale dışında gelişmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi Belgrad Kalesinde dizdar, kale imamı, müezzini, kale neferleri ve 200 hanenin var olduğunu bildirmiştir. Böylelikle iç kalede tamamen savunma maksadıyla düşünüldüğü anlaşılan ve saldırılara karşı kale dizdarı emrinde hazır bulunma durumu söz konusudur. Yine Schweigger'in iddia ettiği gibi kalede yeterli ölçüde cephanenin bulunmadığı da hatalı bir gözlem olmuştur. Çünkü Belgrad Kalesinin yukarı kale diye adlandırılan kısmının doğusunda ve sağlam demir kapılar ardında cebe, cevşen, katlavi, tuğulka, ser-penâh, zırh, zereh-külâh, balta, nacak, şiş, harbe, mızrak, tûfeng, ok, yay, kılıç, gaddâre, zemberek, gürz, salık, nobut, sopa, salma, siper-i zerin gibi birçok çeşit askeri teçhizatın varlığı da bildirilmiştir (Kahraman, 2010c, 504). Aktardıkları değerlendirildiğinde oldukça sığ bir bakışa sahip olduğu anlaşılan seyyah, Belgrad ile birlikte artık yeryüzü nimetleriyle donatılmış Macar krallığının sona erdiğini ve Sırbistan'ın başladığını belirtmiş ve Belgrad şehrinin demografik, kültürel ve ticari yapısı hakkında hiç bilgi verme gereği dahi duymamıştır (Schweigger, 2004, 43).

1587'de Belgrad'da bulunan bir diğer seyyah Lubenau da şehir gözlemleri öncesinde Belgrad'ın tarih boyunca kullanılan isimleri üzerinde yukarıda daha önce değindiğimiz şekliyle bahsetmiştir. Lubenau, diğer seyyahlardan farklı olarak Belgrad'ın, önceleri Roma lejyonları tarafından kışlık ordugâh olarak kullanıldığını hatta Roma sikkelerinin bir yüzünde savaşçı diğer yüzündeyse "Taurunum" yazdığını belirtmiştir. Tıpkı Busbecq gibi o da Belgrad ile Budin'in Osmanlı Türklerinin eline geçmesiyle birlikte Macar topraklarındaki düzenin bozulduğunu ve acınacak hale geldiğini kaydetmiştir. Belgrad şehriyle ilgili gözlemlerini binaların alçak damlı olduğundan ve sokakların ise geniş ve uzun olmakla birlikte kirli bulunduğundan söz ederek sürdürmüştür. Belgrad merkezinde ve varoş mahallelerinde kurulmuş çarşı-pazarlar ve buradaki büyük Sokollu Mehmed Paşa Kervansarayından oldukça etkilendiği anlaşılan seyyah, Belgrad'ın büyük bir yerleşim olduğunu, merkezdeki ticari faaliyetlerin de muntazaman sürdürülebildiğini ifade etmiştir. Hatta varoşların birleşmesiyle yeni ve ayrı büyük şehirlerin oluşturulabileceğini de savunmuştur. Bu ticari işlevselliğin üzerinde tüccarların gemilerinin yol alabildiği Tuna ve Sava Nehirlerinin şehrin yakınlarında birbirleriyle birleşmelerinden de kaynaklandığını ilave etmiştir. Belgrad'da Osmanlıların hoşgörü politikası ekseninde Türklerin, Yahudilerin, Rumların, Ragusalıların, Dalmaçyalıların, Hırvatların, İtalyanların ve daha birçok farklı milletin birlikte yaşayabildiğine hiç değinmeden, şehrin dükkânlar, kervansaraylar, hamamlar, çeşmeler, güzel camiler, kiliseler ve sinagoglarla dolu olduğunu belirtmiştir. Hatta Belgrad'ı İtalyan ve Alman şehirlerine benzetmiş ve ihtiyaç duyulan her şeyin şehrin merkezinden temin edilebileceğini kaydetmiştir. Lakin Belgrad'daki bu karşılıklı kültürel, dini ve iktisadi güven ortamının ve bozulmamış mimari yapının Osmanlılarca sağlandığından yine de söz etmemiştir. Lubenau, Belgrad'daki Ragusalılara ayrı bir dikkat çekerek onların hem bu bölgede hem de Sofya başta olmak üzere Bulgar coğrafyasında rahatça ticaret yapabildiklerine değinmiştir. Bu durumun sebebini de Ragusalıların Türklere her yıl düzenli 12.500 duka vergi ödemesine ve değerli hediyeler vermelerine bağlamıştır. Belgrad Kalesini de oldukça beğendiği anlaşılan seyyah, buradan tepelik bir yerde etrafı çift sıra

surlarla ve hendeklerle çevrili, muazzam kesme taşlardan yapılmış, çatıları kurşunla kaplanmış, içerisinde sağlam görünen surları olan görkemli bir yapı şeklinde bahsetmiştir. Seyyahın kurşun çatılı diyerek üstün körü geçtiği yapılar Belgrad Kalesi surlarının arasında yer alan ve Evliya Çelebinin de seyahatnamesinde saf çividi kurşun ile örtülmüş, nazik ve uzun büyüleyici minareli, nur üstüne nur bir cami şeklinde övgüyle bahsettiği Mimar Sinan³³³ eseri Kanuni Sultan Süleyman Camii ile birlikte Hacı Veli Camii, Küçük Hacı Veli Camii ve Sokollu Mehmed Paşa Çeşmesidir (Ayverdi, 2000, 8). Ayrıca tıpkı diğer seyyahlar gibi Lubenau da Belgrad Kalesini iyi gözlemleyememiş ve Osmanlıların kalenin nüfusunu azaltıp gerekli kadar teçhizatı barındırmadıklarından hareketle Hristiyanlardan gelebilecek bir tehditten korkmadıklarını alaycı bir üslupla dile getirmiştir (Lubenau, 2012, 122-124).

22 Ekim 1591’de Tuna nehrinin sağındaki Semen yerleşimini geride bırakarak Sava Irmağının Tuna’ya karıştığı yere yakın Belgrad’a vardığını belirten Wratislaw’ın ise burada ilk dikkatini çeken yapı Belgrad Kalesi olmuştur. Belgrad’ın oldukça eski bir yerleşim yeri olduğundan söz eden seyyah, şehir kalesinden yüksek bir tepede kesme taşlardan inşa edilmiş gösterişli kuleleri olan ve şehrin savunması açısından son derece mühim bir yapı olarak bahsetmiştir. Belgrad’ın kale dışında yer alan varoşlarını gözlemlerken de ilk olarak burada Türklerle birlikte Rum, Yahudi, Macar, Dalmaçyalı, Transilvanyalı ve başka milletlerden ahalinin birlikte yaşadığından bahsetmiştir. Tıpkı diğer seyyahlar gibi o da Osmanlıların Balkan şehirlerinde sağladığı hoşgörü ortamına hiç değinmemiştir. Osmanlı şehirlerindeki nüfus artışının sebeplerini hakkında da hiç görüş beyan etmeden sadece gözlemleme sonucu Balkanlardaki Osmanlı şehirlerinde varoşların şehir merkezlerinden daha büyük olduğunu ifade etmiştir. Yani Balkan fetihleri sonrası başta Anadolu olmak üzere bölgeye yerleştirilen halklar, Osmanlıların ticareti destekleyen yaklaşımları ve şehrin güvenliğinin muntazam bir şekilde sağlanmış olması, Balkanlarda farklı inançlara sahip toplumların yaşamlarına müdahale edilmemesi ve hoşgörülü yaklaşım gibi etkenlere tıpkı diğer Batılı seyyahlar gibi hiç değinmeden büyük bir ön yargıyla sadece fiziksel bir gözlemle Belgrad’ı algılamaya çalışmıştır. Osmanlı şehirciliğinin ulaştığı noktayı göstermesi açısından gerek ticari gerek inanç ile kültürel hususlarda ve gerekse şehir planlamasında Belgrad’ın muazzam yapısını görmezden gelen Wratislaw sadece şehir merkezinde üzeri kurşunla örtülü kapalı çarşı olarak tarif ettiği Sokollu Mehmed Paşa Kervansarayından yine isim vermeden bahsetmiştir. Yine ön yargılarından kurtulamayan seyyah, Belgrad’da Hristiyanların kiliseye sahip olmadıklarından söz etmiştir. Hâlbuki kendisinden 4 yıl evvel aynı şehirde bulunan Lubenau tam tersine Belgrad’da görkemli Türk camileri, kiliseler ve sinagogların bulunduğunu kaydetmiştir. Wratislaw, Belgrad kalesini dar bir vakitte üstünkörü gözlemleyebildiğini bunun sebebinin de Türklerin kaleyi tüm ayrıntılarıyla göstermek istememeleri olduğunu kaydetmiştir. Lakin Belgrad Kalesinin Türkler tarafından burçları, surları ve içindeki askeri teçhizatlarıyla ele geçirilmesi pek kolay olmayan güçlü bir savunma kalkanına dönüştürüldüğünü de eklemiştir. Ayrıca bu kalenin geçmişte Osmanlı hükümdarları II.Murad ve II Mehmed dönemlerinde ele geçirilmek istendiğini lakin kalenin konumu ve Macarlar ile Haçlı ittifak kuvvetlerinin başarılı savunması nedeniyle şehrin ele geçirilemediğinden övgüyle bahsetmiştir. Ancak bir diğer Türk hakanı Kanuni’nin ilk işlerinden biri olarak büyük ve güçlü bir orduyla Belgrad’ın 1521’de ele geçirilmesini göstermiştir. Belgrad’ın Türklerin eline geçmesinin nedenleri arasında Osmanlılardaki güçlü ordunun varlığının yanı sıra Kral Lui’nin tedbirsizliğiyle birlikte Macar beylerinin aralarındaki geçimsizliklerini de saymıştır (Wratislaw, 1996, 26-29; Lubenau, 2012, 123).

Niş şehri, Morava Nehrinin bir kolu olan Nisava’nın kıyısında geniş Niş Ovasının güneydoğu kenarında kuruludur. Niş kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler vardır. İlki görüşte Niş isminin şehrin içinden geçen Nişava Nehrinden geldiği ileri sürülmüştür. İkinci görüşteyse şehrin isminin Draç şehrindeki bir mezar taşından geldiği belirtilmiştir (Osmani ve Pay, 2022, 307-308). 1386’dan 1878’e kadar süren Osmanlı egemenliği boyunca stratejik öneme sahip bir Osmanlı tarzı bir Balkan şehri

³³³ Mimar Sinan bu eseri ve minaresi için; “Alman diyarında Ungurus tahtı olan Belgrad’da bu minare ile ustalığımı gösterdim” demiştir (Kahraman, 2010b, 503).

görünümünde olmuştur. Niş şehri 1532'de Almanya'ya yapılan seferde olduğu üzere yeniçerilerin toplanma yeri, Avusturya seferinde ordunun dinlenme alanı ve bazen de siyasi görüşmelerin ve antlaşmaların yapıldığı bir merkez olmuştur. Başlangıçta Rumeli Beylerbeyliğine bağlanmışsa da sonra Semendire'ye bağla kalıp bu statüsünü XIX. yüzyıla değin sürdürmüştür. Niş, XVI. yüzyılda İstanbul'a giden yol üzerinde bulunduğundan çoğu batılı seyyahlar ve resmi elçilik heyetleri bu şehri gözlemleme fırsatına kavuşmuşlardır. Ayrıca yine XVI. yüzyıl boyunca şehirdeki demografik yapıda üstün olan Türkler nüfusun yaklaşık %75'ini oluşturmuşlardır (Sami, 1898, 4631; Kiel, 2007, 147-149; Osmani, 2018, 17). Busbecq 1554 senesinde, halkın Nişava dediği Niş kentine vardığında içinden bir ırmağın geçtiğini, küçük bir mermer sütun üzerinde eski Roma yolunun kalıntılarının yer aldığını, küçük olmasına rağmen oldukça kalabalık bir nüfusun olduğunu belirtmiştir. Busbecq, Türklerin Balkanlarda şehirlerarasındaki mesafeleri belirten ve daha önceki dönemlerde kullanıldığını ifade ettiği kilometre taşlarını kullanmadığını da buradayken ifade etmiştir. Ayrıca ilk kez karşılaştığını belirttiği ve Türklerin kervansaray olarak isimlendirdikleri bir handa ki buranın Memi Çavuş Hanı olduğunu düşünmekteyiz konakladığını ifade etmiştir. Genişliğine kıyasla oldukça uzun ve büyük bir yapı olarak anlattığı bu hanın ortasında yükler, develer ve katırlar için açık bir alandan bahsetmiştir. Ayrıca geceleme alanının zeminden bir metre yükseklikteki şeki denilen bölmeyle sağlanan, yatakların bulunmadığı, bitişiklerinde bağlanan yük hayvanlarıyla birlikte kalınmak zorunda kalınan, ocaklı mutfakların bulunduğu, kişisel mahremiyetin ve güvenliğin olmadığı ve güzel bir uykunun mümkün olmadığı son derece rahatsız bir alan olarak da tanımlamıştır. Ancak Busbecq aynı şehirdeki bir başka Türk hanından daha önceki anlatımının tersine çok farklı bir şekilde bahsetmiştir. Türk paşaları ve beylerinin kullandıkları bazı hanlardan oldukça geniş ve ayrı ayrı odaları bulunan gösterişli yapılar olarak söz etmiştir. Hatta bu hanları, Hristiyan, Yahudi, fakir veya zengin hiç kimsenin geri çevrilmediği, misafirperverliğin olduğu, hizmetkârlar aracılığıyla yemeklerin sunulduğu, oldukça konforlu yapılar şeklinde ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Busbecq, İstanbul'a varıncaya kadar pek çok kez konakladığı ve Türklerin imaret ismiyle andıklarını belirttiği Balkanlardaki bu hanların duvarlarına bir takım kâğıtların sıkıştırılmasından da bahsetmiştir. Türklerin batıl bir inancı gereği Tanrının isminin yazılı olduğu kâğıtların yerlerde sürünmemesi için hanlar içinde duvar aralarına sıkıştıktıklarını kaydetmiştir (Busbecq, 2005, 18-29). Busbecq heyetinde yer alan Dernschwan, Niş gözlemlerini belirtmeden önce şehre ismini veren Nisava Nehrinden bahsedip, Tuna Nehrinin büyüklüğüne atıfta bulunarak karşılaştırılma dahi yapılamayacağını belirtmiştir. Nisava'nın ancak karlar eridikten sonraki dönemde kabarak akabildiğini de notlarına eklemiştir. Niş şehrinin görünüşünden hareketle önceki dönemlerde büyük bir yerleşim olduğunu düşünen seyyah, ziyareti esnasında da bu şehri beğendiğini aktarmıştır. Niş şehrinin civarında çıplak dağlar ile birlikte ekilmediğinden bakımsız kalan arazinin bulunduğunu ve şehrin bu haliyle Erdel'i anımsattığını ifade etmiştir. Nisava'nın kıyısında yer aldığını ve beğendiğini belirttiği bir hamamdan da bahsetmiştir ki bu tarihlerde Minnet Bey oğlu Mehmed Bey isimli hamam bu yerde kurulu olduğundan tahminimiz bu yapıdan bahsedilmiştir. Niş'in farklı demografik yapısı doğrultusunda şehirde ticari faaliyet gösteren Dalmaçyalı ve Şibenikli tüccarlara rastladığını ifade eden seyyah, bunların Türk kumaşlarını satıp ziyadesiyle terzilik yaptıklarını da belirtmiştir. Şehirde dörtgen şekilli, büyük bir giriş kapılı, kiremit çatılı, eski taşlardan yapılmış, büyük avlulu, sağ ve sol kanatlarında tavan kemerli hücreli (odalı), her odasında kapı, iç avluya bakan pencere ve ocak bulunan şeklinde ayrıntılarını verdiği bir kervansaraydan da söz etmiştir. Bu kervansarayın da seyyahın Niş'i ziyaret ettiği o dönem itibarıyla mevcut bulunan Mehmet b. Minnet İmareti veya Memi Han olduğunu düşünmekteyiz. Niş'te daha evvel vefat etmiş bir paşanın büyük bir köylü evi şeklinde ifadelendirdiği konağında misafir olduğunu da kaydetmiştir. Bu konağı da büyük bir giriş kapısının olduğunu ve kapı yanı başında ocaklı bir odanın ve atlar için de ahırın hazır bulunduğunu giriş kapısının karşısında ayrı iki odası ve ortak yemek odasının olduğu bir evin daha yer aldığını belirtmiştir. Bahçe içerisinde paşanın hanımlarına ait olduğunu belirttiği ahşaptan yapılmış bir evin daha varlığından bahsetmiştir (Dernschwan, 1992, 25-27; Kordic, 2019, 2; Osmani, 2018, 77).

Belgrad'dan Sofya'ya doğru doğru hareket eden Gerlach da, Niş şehrine 15 Temmuz 1573'te ulaşmış ve bir günlük kısa ziyaretinden sonra buranın düz bir vadide kurulduğunu, birçok Balkan şehri gibi kale

içi bir yerleşim özelliği göstermediğini ve etrafının da surlarla çevrili olmadığını ifade etmiştir. Şehrin suyunu oldukça beğendiğini söyleyen seyyah, Belgrad'dan Niş'e kadar geçtiği hiçbir şehirde böyle muazzam bir suya rastlamadığını da belirtmiştir. Niş'te Hristiyan ahali için aktif 5 kiliseden de bahsetmiştir (Gerlach, 2007, 73). Niş ovaları, Balkanlardaki her türlü ziraata elverişli toprağa, bağlara, bahçelere ve diğer doğal zenginliklere sahiptir (Eren, 1964, 293). Bu doğrultuda Niş yöresinin meyve ağaçlarından ve üzüm bağlarından oluşan geniş tarlalara sahip olduğunu aktaran seyyah da, arazide daha çok Sırp'ların çalıştığını, Türklerinse el sanatlarında çok başarılı olduğunu dile getirmiştir. Niş şehrinde ufak tefek fizikli Müslüman kadınlarının sokaklarda başörtülerinin uçlarının sırtlarına uzandığı şekilde ve ziyadesiyle örtünerek dolaşabildiğini gözlemleyen Gerlach, bu halleriyle Hristiyan rahibelerine benzediklerini ifade etmiştir. Sırp kadınlarınınsa daha göz alıcı ve tahrik edici bir giyim tarzına sahip olduklarını belirtmiştir. Türk erkeklerini de kollarında ve şakakların yaraların olduğu, koyu renkli tene sahip uzun boylu olarak kaydetmiştir (Gerlach, 2007, 73-74). 7-8 Aralık 1578'de Niş'te buluna bir diğer seyyah Schweigge, buranın daha önceleri Sırbistan başkenti olduğunu bildirmiştir. Niş şehrinin kıyısından Sırbistan ile Bulgaristan'ı birbirinden ayırdığını söylediği Nissa (Nisava) Irmağının geçtiğini belirten seyyah, verimli topraklara sahip olan bu yerleşimin diğer seyyahlardan aksi bir görüşle nüfusunun azlığına dikkat çekmiştir. Oysaki Niş'in toprağında kayalıkların bulunmadığını, ormanlık alanların yerine meşe çalılıklarıyla çevrili bu bölgenin şehir yapılanmasına uygun olduğunu belirtmiştir. Bulgaristan'ın toprak yapısına benzettiği Niş'in topraklarının daha iyi işlendiğini ve daha fazla verimin sağlandığını da kaydetmiştir. Schweigge Niş şehrinin, Viyana'dan İstanbul'a ulaşmak isteyenlerin kullandıkları ana güzergâhın orta kısmında yer aldığını da notlarına eklemiştir (Schweigge, 2004, 45-46). Ne yazık ki seyyah tıpkı Gerlach gibi Niş şehrinin fiziki yapıları hakkında bilgi vermemiştir.

1587 senesinde Niş'te bulunan bir diğer seyyah da Lubenau olmuştur. Lubenau, Niş'in coğrafi tasvirini önceki seyyahlarımız gibi Nesso (Nisava) Irmağının ortasında geçtiği ve bu yerleşimin de ismini bu ırmaktan aldığı bilgileriyle yapmıştır. Daha önceki dönemlerde Niş'in oldukça büyük bir yerleşim olduğundan söz eden seyyah, hala ünlü olan şehrin eski halinin ancak altı da biri olduğuna dikkat çekmiştir. Diğer seyyahlardan ayrıldığı nokta ise Niş şehrinin surlarının, yer altı dehlizlerinin ve savunma yapılarının görünür durumda olması konusu olmuştur. Burada bahsettiği yapı Niş Kalesidir. Şehirde bulunduğu tarihlerde her ne kadar harap durumda olduğunu belirtse de kalenin büyük bir kısmı sağlamdır. Yine diğer seyyahların üzerinde durmadığı şehrin sıcak su kaynaklarına da sahip olduğu bilgisine de seyahatnamesinde yer vermiştir. Seyyah Niş'ten geçen Nisava Irmağı hakkında bir rivayetten de söz etmiştir. Bu rivayete göre evvelde bir kral bu ırmağın yakınlarında bir savaşa katılmış ve serinlemek için girdiği nehirde boğulmuştur. Niş ahalisinin bu rivayete konu olup Nisava Irmağında boğulan kralın Sigismund olduğunu da seyyaha aktarmışlardır (Lubenau, 2012, 132-133). Niş'te çok güzel inşa edildiğini belirttiği ve isimlerini vermediği 5 camiden bahsetmiş, birinin yanında iki güzel mezar ve imaretin (Mehmed b. Minnet Camii İmareti) olduğunu kaydetmiştir. 1591'de Niş'te bulunan Wratislaw da gözlemlerini oldukça kısa tutmuştur. Lakin diğer seyyahlar gibi o da Niş'in ismini yanında geçmekte olan Nyssus (Nisava) Irmağından aldığını, kasaba olarak kaydettiği Niş'in oldukça yoğun bir nüfusa sahip olduğunu, aynı zamanda Viyana-İstanbul yolunun ortasında yer aldığını belirtmiştir (Wratislaw, 1996, 33). Osmanlıların yaklaşık 5 asır boyunca egemenlik kurduğu Niş şehrinde bu zaman diliminde Müslüman Türk kimliğinin oluşması için gerekli zemin hazırlanmıştır. Şehirdeki Müslim nüfusu artarken bunun yanında Osmanlı tarzı Balkan şehircilik anlayışının ürünü birçok eser de ortaya konulmuştur. Bu şehir yapıları arasında ve sadece XVI. yüzyıl kapsamında inşa edilmiş eserler ki bunlar Sultan Murad Hüdavendigar Camii (Fethiye Camii), Musli Efendi Camii, Hüseyin (Haydar) Kethüda Camii, tekyesi ve çeşmesi, Bali Bey Camii, Çarşı Mescidi, Mihal oğlu Ali Bey Hamamı, Mehmed Paşa Köprüsü, bu yüzyılda içinde yaklaşık 400 civarında dükkân bulunan Niş Çarşısı, Niş Kervansarayı, Mehmed b. Minnet Hamamı, Yusuf bey çeşmesi, Zahide bacı Tekyesi ve sebili de yer almıştır. Şehirde ahalie sosyal ve iktisadi destek sağlayan Mehmed b. Minnet imareti ve ticari faaliyetlerin sürdürüldüğü Memi Çavuş Hanı da yer almaktadır (Osmani, 2018, 74-81).

Nihayetinde XVI. yüzyıl Batılı seyyahların eserlerinde Belgrad ile Niş şehirleriyle alakalı bilgiler tıpkı Budin şehriyle ilgili olanlar gibi son derece sığ, ön yargıdan uzaklaşmamış, eksik ve hatalarla doludur. Seyyahlar bahsi geçen şehirlerde kısıtlı zamanda kaldıklarından ötürü olsa gerek Osmanlıların şehirleşme anlayışını iyi kavrayamamışlardır. Kaldı ki sadece Belgrad şehrinin bile Osmanlı Devletinin Orta Avrupa'ya tertipleyeceği akınlarda bir ana üs görevi üstlendiği bilinmektedir. Belgrad'ın Balkan coğrafyasını Orta Avrupa'ya açan bir köprü özelliği taşıması ile birlikte İstanbul, Edirne, Sofya ve Niş istikameti üzerinde Belgrad'da ordunun toplanma alanını ifade etmiştir (Kostic, 2003, 24; Fedakar, 2019, 1154). Ayrıca Tuna ile Sava'nın birleşme alanında yer alan şehir bir sınır karakolu gibi karşı saldırılara karşı da bir ön savunma ve set alanı olma kabiliyetine de mazhurdur (Karagöz, 2018, 183). Belgrad diğer Balkan şehirlerinde olduğu gibi Osmanlı tarzı şehir yapısı dâhilinde sivil ve askeri bölümleriyle ön plana çıkmıştır. Şehrin kalesi başlı başına askeri bölümü oluştururken, farklı milletlerden sosyo-kültürel ve dini farklılıklarıyla ve gelişmiş ticari potansiyeliyle kalabalık nüfuslu varoşlar da sivil yerleşim alanını oluşturmuştur (Duran, 2019, 7). Sadece bu hususlar bile Belgrad'ın stratejik önemini ortaya koymaya yeterken, şehrin Tuna kenarında yer almasından dolayı ticari bir merkez olması, Osmanlı tarzı şehircilik anlayışı ekseninde hem kale hem varoşlar hem de şehir merkezinin birçok işlevsel yapıyla şenlendirilmesine vesile olmuştur. Böylece ele aldığımız dönemi ifade etmesi açısından sadece XVI. ve XVII. yüzyılda bile Belgrad'da yaklaşık 160 şehrin ileri gelenlerine ait gösterişli konut, 120 cami-mescit, 4 kilise, 1 sinagog, 2 sıbyan mektebi, 10 medrese, 6 kervansaray-çarşı ve 21 han, 2 imaret-aşevi, 4 hamam, 17 tekke, 26 çeşme ve 600 sebilin varlığından bahsedilmektedir (Türkmen, 2014, 83-84; Ayverdi, 2000, 8-25; Kahraman, 2010b, 509-518). Bunun yanında Niş şehri içinde benzeri bir hal söz konusu olmuş ve bu şehirde Osmanlı egemenliği döneminin sadece XVI-XVII. yüzyılları içine alan sınırlı bir zaman diliminde dahi; Evliya Çelebi'nin şehirde 2060 bahçeli kiremit örtülü tek ve iki katlı konut, 3 ağa sarayı, 1 kale, sadece ismini belirttiği 3 cami ki bunlar Sultan Hüdavendigâr, Musli Efendi ve Hüseyin Kethüda Camileri ve sayılarını belirtmediği çokça cami ile mescitlerin yanında 22 sıbyan mektebi, 4 tekke, 3 zaviye, 1 Medrese, 3 mektep, 3 imaret, 2 hamam, 1 han, 3 çeşme, 1 köprü (Kahraman, 2010b, 491-492; Ayverdi, 2000, 129-135; Kiel, 2007, 148) kaydedilmiştir. Bu hal ortadayken en iyi niyetli ifadeyle Batılı seyyahların aktardıklarının ön yargılı, hatalı ve eksik bilgilerle dolu olduğunu söylemek gerekir. Hatta çoğu kez seyahatnamelerinde Osmanlı tarzı şehirciliğin Balkanlardaki tezahürlerine hayranlık beslediklerini de itiraf etmek durumunda kaldıkları da belirtilmelidir. Lakin gizleyemedikleri bu hayranlıklarına rağmen Türk-İslam medeniyetinin Balkan şehirlerindeki tezahürlerini bir türlü hakkıyla kaleme alamadıklarını da söylemek gerekir.

Sofya ve Filibe Şehirleri

Balkanlarda etrafı dağlarla çevrili Sofya ovasının güneyinde Vitoşa (Vitoş) Dağı eteklerinde yer alan Sofya'nın ilk sakinlerinin Serdi adlı Trakyalı bir kabile olmasından dolayı önce Serdopolis, Roma devrinde Serdica, milâttan sonra II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ulpia Serdica, Bizans devrinde Triadica, IX. yüzyıldan sonra Bulgarca Sredec, İdrîsî'de Atralissa diye anılmıştır (Şahin, 2009, 344). Osmanlıların Balkanlardaki mühim sancaklarından Sofya, Latince Serdica, Ulpin Serdica; Yunanca, Triaditsa; Bulgarca Sofiya isimleriyle de anılmıştır (Özkan, 2016, 281). Sofya ismini ise şehir merkezinde bulunan "Aya-Saint Sofia" kilisesinden esinlenilerek XIV. yüzyılın sonlarında aldığı iddia edilmektedir (Genç, 1988, 21). Evliya Çelebi ise Sofya isminin menşei Nuh tufanına kadar götürmüş ve tufan sonrası Hz. Nuh'un yanındakilerden biri olan Sırfayil'in Rum topraklarına gönderildiğini ve Sofya civarında yerleştiğini belirtmiştir. Sofya'nın bugün anılan bu isminin Sırfayil'in oğullarından Sırfa'dan geldiğini ve onun Sofya ile civarını mamur ettiğini kaydetmiştir (Kahraman, 2006, 509-511). Türklerin Rumeli'ye geçtikleri sıralarda Balkanların kuzeydoğusunda hüküm süren Bulgar Krallığı Osmanlılara karşı şiddetli bir direniş göstermişse de, 1393 yılında Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri Bulgar Krallığı'na son vermiştir (Halaçoğlu, 1992, 397). Bulgaristan'ın fethinin sonrasında bölge, Rumeli Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Konumu ve doğal güzellikleriyle bilinen Sofya, 24 sancağa ayrılan Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi olmuştur. Eyaletin en

yüksek idarecisi olan beylerbeyinin Sofya'da oturmasından dolayı, eyalete bağlı sancaklar arasında Sofya "Liva-i Paşa" olarak anılmaktadır (Şahin, 2009, 344). Zaman içerisinde Osmanlıların Balkanlardaki en önemli idarî ve askerî merkezlerinden biri haline gelmiştir. Rumeli'den geçen İstanbul-Edirne-Sofya-Belgrad hattını oluşturan anayolun üzerinde bulunmasından dolayı ticarî bakımdan oldukça önemlidir. Ayrıca tıpkı Belgrad, Niş ve Budin şehirleri gibi Sofya da Osmanlıların Orta Avrupa'ya doğru gerçekleştirmeyi planladığı akınlarda askeri bir üs durumunda olmuştur. 1402 tarihinde sonra hızlıca tipik bir Osmanlı şehri görünümüne kavuştuğu bilinen Sofya, Osmanlı Devletince az sorunlu şehirlerden biri olarak "saadetli sofya" şeklinde anılmıştır. (İnalçık, 1960, 1303; Erdoğan, 2002, 1-9).

1554 senesinde Niş şehriden sonra Sofya'ya vardığını kaydeden Busbecq, bu şehrin bir zamanlar Bulgar ve Sırp despotlarına başkentlik yaptığını kaydetmiştir. Yerli ve yabancı ahalisiyle oldukça kalabalık olarak nitelendirdiği Sofya'nın artık Türklerin elinde yönetildiğini belirten seyyah, Sofya'dan başka hiçbir izahat vermemiştir (Busbecq, 2005, 22). Aynı elçilik heyetinde birlikte yolculuk yapan Dernschwau ise Sofya'yı sur ve tahkimatı bulunmayan oldukça büyük bir şehir olarak gözlemlemiştir. Sofya'daki konut yapısının alçak, tek katlı, pencereleri içeri doğru gömülmüş, dış tarafları tahtalarla birbirine kenetlenmiş direklerle tutturulmuş, büyükçe kapılı basit köylü evlerini andırdığından bahsetmiştir. Muhtemelen seyyah, Osmanlıların Doğu tarzı şehirleşme kültürü ekseninde inşa ettikleri ve görünüş olarak da son derece özgün olan cumbalı evleri bilmemektedir. Belli ki o dönem itibarıyla Batılı seyyahların tamamında bu konu hakkında da bir bilgisizlik söz konusudur. Lakin cumbalı tarzda inşa edilmiş evler günümüzde dahi Balkanlar başta olmak üzere Osmanlı'nın egemenliğinde kalmış birçok coğrafyada yoğun ilgi görmektedir. Hatta Balkan ülkelerinin çoğunda bu cumbalı evlerin yer aldığı Ohri, Üsküp, Manastır, Saraybosna, Mostar, Belgrad, Prizren, Priştine, İşkodra, Tiran gibi şehirlerin bu sokaklarının özel turizm alanları haline getirildiği ve çok sayıda turistik ziyaretin gerçekleştiği de bilinmektedir. Lakin seyyah yine sığ bir bakışla ve bilgisizlikten dolayı Sofya sokaklarının darlığından söz edip, ziyaretini gerçekleştirdiği 1554 tarihi itibarıyla sadece şehrin dışında 15 cami gördüğünü kaydetmiştir. Bu yapılardan cami şeklinde bahsetmiş olsa da ileride verdiği tahtadan yapılma mescitler bilgisi bizde söz konusu yapıların Osmanlılarda genelde mahalleler ve varoşlarda daha az sayıda cemaati bulunan mescitleri andırdığını söylemeliyiz. Ayrıca Sofya'da bir avlunun ortasında, yanında hamam ile mescidin de bulunduğu bir misafirhane konakladığından bahsetmiştir. İlâveten uzunca ayrıntılarını anlattığı bir büyük hamamda temizlendiğini ve buranın yanı başında bir güzel caminin bulunduğunu aktarmıştır. Buranın da seyyahın Sofya'da bulunduğu tarihi (1554) dikkate alarak Sofu Mehmed Paşa Camii ve hamamı olduğunu tahmin etmekteyiz (Dernschwau, 1992, 33-34). 19 Temmuz 1573'te çok güzel geniş ve verimli bir araziden Sofya'ya ulaştığını nakleden Gerlach, buranın bir büyük sanayi merkezi olduğunu kaydetmiştir. Düzgün bir alanda ve bahçeler arasında kurulmuş bulunan Sofya'nın ilk bakışta çok sayıda çeşmesinin olduğunu gözlemlemiş ve bir de kilisesinden söz etmiştir. Bu sırada elçilik heyetindeki birçok kişinin rahatsızlandığı için Sofya'da kaldığını kendisinin ise elçi tarafından Edirne'ye gönderildiğini belirtmiştir. Bu sebeple Sofya'dan neredeyse hiçbir izahatta bulunmadan geçmek zorunda kalmıştır (Gerlach, 2007, 75-76). 12 Aralık 1578'de Sofya'ya geldiğini belirten Schweigger da Sofya'ya olan hayranlığını gizleyememiştir. Hatta bu duygularını Sofya bir ressamın tablosuna asla aktarılamayacak kadar güzel bir şehir şeklinde ifade etmiştir. Ancak şehirde 1 gece konaklayan seyyah bahsettiği güzellikleri kaydedememiştir (Schweigger, 2004, 47-49).

Lubenau ise Sofya şehriyle alakalı daha geniş malumatlar sunmuştur. 1587'de Sofya'da bulunan seyyah, buranın bir zamanlar Bulgaristan hükümdarlarına ait olduğunu sonradan Sırp despotlarınca ele geçirildiğini ve onların da Osmanlılarca ortadan kaldırılıp şehrin yönetiminin artık Türkler elinde olduğunu belirtmiştir. Balkanlardaki şehirleri birbirinden ayıran dağların çok verimli bir arazi üzerinde kurulmuş olan Sofya'yı kuşattığından söz etmiştir. Sofya'nın kuzeyde Koca Balkan Dağlarından doğan ve Plevne'de Tuna Nehrine kavuşan İschia (İskar) Irmağının kenarında yer aldığını ve şehrin merkezindeki birçok yoldan suların aktığını da aktarmıştır. Daha sonra şehrin fiziki yapılarıyla ilgili

gözlemlerini aktarmaya başlayan seyyah ilk olarak Sofya'daki konutların yapısal özelliği olarak evlerinin çoğunun ahşap ve üzerlerinin kara taş levhalarla örtülü olduğunu kaydetmiştir. Bu arada Osmanlı topraklarının tamamında yoğun olarak kullanıldığını ifade ettiği keçeden yapıma (aba) giysilerin en kaliteliyelerinin Sofya'da üretildiğini belirtmiştir. Sofya'da, her gün haşlanmış koyun eti, piriç çorbası ve bir somun ekmeğin ücretsiz dağıtıldığı belirttiği Mehmed Paşa kervansarayında konaklayan seyyah buranın karşısındaki caminin de aynı kişi tarafından inşa ettirildiğini bildirmiştir (Lubenau, 2012, 139). Koca Mehmed Paşa İmareti veyah Kervansarayı ile Süfi Mehmed Paşa Camii isimleriyle anılan bu yapılar Mimar Sinan'ın Sofya'daki tek eseri olarak bilinmektedir (Kahraman, 2006, 517; Ayverdi, 2000, 98-99). Osmanlı tarzında kurulmuş şehirlerdeki bu imaretler fukaranın doyurulmasının yanında XVI-XVII. yüzyıllarda Türk diyarını gezen seyyahların da ücretsiz konakladığı kurumlar olarak dikkatini çekmiştir. Türklerin inşa ettikleri bu tarz imaretler ve buralarda ücretsiz yemek dağıtmasının tüm Osmanlı diyarında uygulandığını belirten seyyah, ne yazık ki bu durumu da diğer birçok husus gibi ön yargılı ve bilgidan uzak bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. O'na göre Osmanlı tarzında kurulan şehirlerdeki bu imaretleri yaptıran beylerin veyah paşaların haksız yere elde ettikleri varlıklarıyla kendilerine dost edinmek istediklerini belirtmiştir. Hâlbuki Osmanlı Devletindeki birçok sosyal hizmet bu imaretler ile vakıfları üzerinden karşılanmış, ortaya çıkan yapı ve eserler de tüm insanlığa vakfedilmiştir. (Ertuğ, 2000, 219-220). Yani Türk-İslam medeniyetinde kişisel menfaatler yerine insan ve toplum merkeze alınmış ve Balkanlarda bu tarzla kurulan şehirlerde bunun gibi birçok örnek eser gözler önüne sergilenmiştir. Türk yurdunda çok az bir harcamayla uzun mesafelerin kat edilebileceğini de dile getirerek seyyah aslında hem kendisiyle çalışmış hem de Osmanlıların medeniyet hususunda ulaştıkları noktayı bir nevi itiraf da etmiştir. Ziyareti esnasında Osmanlı idaresinde olmasına rağmen bizce kasıtlı olarak Bulgar başkenti şeklinde andığı Sofya'nın bir ticaret şehri olduğunu vurgulayan Lubenau, bu ticari hayatı ziyadesiyle Ragusalıların ellerinde tuttuğunu da bildirmiştir. Ragusalıların değerli kumaşlardan yapılmış uzun siyah elbiseleriyle sanki kendi memleketlerindeymiş gibi ortalıkta rahatça dolaştıklarını ifade eden seyyah, bu durumun Sofya'nın Ragusa'ya olan yakınlığından kaynaklandığını iddia etmiştir. Halbuki bu hususta şehirlerarası yakınlıktan ziyade Osmanlıların hem ticaretin gelişmesi ve bununla birlikte Balkanların gelişmesi hem de toplumu oluşturan ahaliye hoşgörüyü yaklaşması prensibi dikkate alınmalıdır. Ragusalıların kendilerine ait çok sayıdaki dükkânda ve yine Ragusa'dan getirdikleri kumaş, ipek ve baharat ticareti yaptıklarını da kaydetmiştir. Ayrıca Sofya'ya özgü çeşitli ağaç kabukları ve katran ağaçlarının reçinesiyle sertleştirilerek su geçirmez hale getirilip ticari yolculuğa uygun hale getirilmiş "Sofya şişesi"nde de bahsetmiştir. Şehirde isimlerini bildirmeden çok sayıda güzel cami ve hamamın bulunduğunu kaydeden seyyah, bunlar arasında bir hamamın çok büyük ve görkemli olduğundan söz etmiştir (Lubenau, 2012, 140). Bu hamamın Sokollu Mehmed Paşa Hamamı olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca üzeri kurşunla örtülü büyük ve güzel kubbeleri olan camilerden birinin yanında mermerden büyük ve güzel bir çeşmeden da bahsetmiştir. Bu çeşmenin de Fatih Sultan Mehmed Han dönemi sadrazamlarından Mahmud Paşa'nın 1444-1456 tarihlerinde Sofya'da bir nevi külliye tarzda inşa ettirdiği cami, medrese ve sebilden oluşan Mahmud Paşa Camiinin (Eyice, 2019, 179-180) haziresinde yer alan su sebili olduğunu tahmin etmekteyiz.

Lubenau'dan yaklaşık 4 yıl sonra 1591'de Sofya'ya gelip burayı Rumeli Beylerbeyliğinin başkenti şeklinde anan bir diğer seyyah Wratisslaw da bu şehirden oldukça büyük ve kalabalık olarak söz etmiştir. Sofya'daki Macar ve Sırp egemenliğine kısaca değinen seyyah hemen sonrasında Osmanlı idaresindeki Sofya'nın Beylerbeyi Konağı hakkındaki gözlemlerini sunmuştur. 1591-1593 tarihlerinde Sofya'da Rumeli Beylerbeyi olarak görev yapan Sokullu Mehmed Paşa'nın en büyük oğlu Sokulluzade Hasan Paşa'yı (Afyoncu, 2009, 366; Değirmenci, 2017, 174-182), gördüğü ilk yakışıklı Türk erkeği olarak kaydeden Wratisslaw, Paşa Sarayının duvarlarının göz alıcı ve çok değerli Acem halılarıyla süslü görkemli bir yapı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sofya'da misafir olduğu ve bizim Koca Mehmed Paşa Kervansarayı olarak tahmin ettiğimiz handan da odaları oldukça temiz, içerisinde galerileri olan ve tüm yolculuğum boyunca en rahat ettiğim mekân şeklinde bahsetmiştir. Sofya'dan ayrılmadan hemen önce Bulgar kadınlarını da beyaz ketenden etekli, bellerinin çevresi Türk ipeğinden kaytalarla işlemeli

fistanlı şekilleriyle tasvir edip bu elbiseleri giymeyi de büyük bir gurur saydıklarını belirtmiştir. Ayrıca Bulgar kadınlarının başlarında kule biçiminde ve çok komik bulduğu şapkadan alaycı bir şekilde bahsetmiş, boyunlarında cam boncuklardan yapılmış gerdanlıkların ve kulaklarında da omuzlarına kadar inen renkli boncuklu küpelerin yer aldığını kaydetmiştir. Seyyah Bulgar halkıyla alakalı ayrı bir bilgi olmak üzere isimlerini Volga nehrinden aldıklarını, Osmanlılar öncesinde Bizans'la dahi mücadele edebildiklerini, Slavonik bir dil kullandıklarından sebeple Bohemyalılarla daha kolay anlaşabildiklerini de belirtmiştir (Wratislaw, 1996, 34-36).

En önceki devirlerden buyana özellikle eski Roma ticaret yolunun üzerinde yer almasından ötürü oldukça mühim bir stratejik konuma sahip olan ve eski adı "Philippopolis" olan "Filibe", Büyük İskender'in babası Makedon Kralı II.Filip tarafından Kalkolitik dönemlerden beri iskâna açık olan ve Traklar zamanında meskun durumdaki bir tepede kurmuştur. Traklarca "Pulpudeva" adıyla anılan bölgede kral Filip'in şehri üç dağ etrafında kurması dolayısıyla sonradan buraya "Trimontium" (üç dağ şehri) adı verilmiştir. Romalılar ise şehri dağların güney kısmındaki ovaya doğru genişletmişlerdir (Kiel, 1996, 79). Osmanlı egemenliği öncesinde Bizans, Latin kuvvetleri, Bulgarlar arasında yoğun çatışmalarının yaşandığı Bulgaristan'ın güney kesimindeki bir bölgeye karşılık gelmektedir (Karta, 2006, 145). Bulgarca "Plovdiv" ismiyle anılan Filibe'nin, Lala Şahin Paşa kumandasında Edirne'nin fethinden sonra takriben 1363'te fethedildiği bilinmektedir. 93 Harbinden sonra Filibe'yi Bulgarlar ele geçirmişler ve zaman içinde bu şehir ve civarındaki Osmanlı egemenliği tamamen ortadan kalkmıştır (Can, 2020, 307). XV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'dan getirilen Türklerce iskân edilen Filibe'nin Osmanlı dönemi öncesindeki bir kaç yapı dışında en değerli mimari eserleri de bu doğrultuda XV. ve XVI. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Yukarı Trakya ovasında ve Meriç Nehrinin her iki yakasında kurulan Filibe, böylelikle XX. yüzyılın ilk yarısına kadar camileri, kiliseleri ve sinagoglarıyla farklı inanç ve kökenden gelenleri içinde barındıran demografik yapısıyla (Kiel, 1996, 79) dikkat çeken Osmanlı tarzında kurulan Balkan şehirleri arasında yerini almıştır. Eserlerini incelediğimiz Batılı seyyahlar arasında Filibe'ye ilk kez Busbecq, Sofya ile Filibe arasında son derece verimli ve güzel olarak tasvir ettiği vadileri takip ederek 1554'te ulaştığını belirtmiştir. Yolculuk esnasında bu civarda fırıncıların yokluğu sebebiyle Türk kadınlarının ve kızlarının yaptığı ve yol boyunca sattıkları poğaça benzeri küldü pişirilmiş ekmekleri tükettiklerini kaydetmiştir. Filibe'ye ulaşmadan önce Türklerce "Dar Kapı" denilen bir dağın sırtını aştıklarını, sonrasında da ovaya inerek Rodop Dağlarından doğan Meriç Nehrine ulaştıklarını ifade etmiştir. Filibe'yi dağ silsilesinden koparılmış bir tepeliğin üzerindeki bir yerleşim olarak kaydeden seyyah, bölgedeki sulak araziler ve bataklıklarda pirinç yetiştirildiğini de eklemiştir. Filibe'de Türklerin bölgedeki savaşlarda vefat eden kişiler için yaptıkları Tümülüslerden bahseden seyyah son derece az bir betimlemeyle bu şehirden ayrılmıştır (Busbecq, 2005, 24-25). Arkeolojide "Tümülüs" terimi, Latince "Tumulus" sözcüğünden aktarılmış olup mezar ya da mezarların üzerinde yükseltelen yığma tepe demektir. Eski Yunancada aynı anlamda "τῦμβος" sözcüğü kullanılmıştır. Tepe, toprak veya taştan yığılmıştır ve farklı boyutlarda olabilir. Altındaki mezar da tipolojik açıdan farklılık göstermekte, bazen birden çok mezar ile karşılaşılabilir (Aksan, 2015, 1). Muhtemelen bunlar da geçmişte bu bölgede gerçekleşen savaşlarda vefat edenlerin mezarları olmalıdır. Bu tarzdaki mezarların Türk-İslam kültürüyle pek alakasının olmadığı açıktır. Çünkü Türkler inançları gereği din önderleri kabul ettikleri dervişlerin veyahut devlet büyüklerinin defnedildiği yerleri türbe ve tekke şeklinde yapılara dönüştürüp belirginleştirmişlerdir. Bu konuya örnek olması açısından başta Kosova Ovasındaki türbesiyle Sultan Murad Hüdavendigâr verilebilir. Böylelikle Balkan şehirlerinin çoğunda Batılı seyyahların da dikkatini çektiği lakin çoğunun isimlerinin bilindiği birçok tekke, türbe ve zaviye söz konusudur. Busbecq'in kfilesindeki bir diğer seyyah Dernschwam ise Filibe'yi etrafında surların bulunmayan, ahşaptan tek katlı ve bodrumsuz evlerden oluşan bir kasabaya benzetmiştir. "Philippolis" ismiyle andığı şehrin aslında üç dağın eteğinde ve Meriç nehri kenarında kurulduğunu ve Türklerle Bulgarların buraya "Plovdiv" veya "Philibe" dediğini belirtmiştir. Ayrıca çok sayıda mescit ve caminin yer aldığını ifade ettiği Filibe'de kubbeleri kurşunla kaplı olduğunu belirttiği bir camiye çok beğendiğini de ifade etmiştir. Bu yapı tahminimizce hem Filibe'nin hem de Balkanların o dönem itibarıyla en büyük külliye camisi olan Şehabeddin Paşa İmareti Cami olmalıdır. Filibe'nin meşhur taştan kaldırım Uzun

Çarşısından geçtiğini belirten seyyah, burada yan yana konuşlanmış dükkânları da gözlemlemiştir (Dernschwan, 1992, 40-41).

1573 yılı 25 Temmuzunda Filibe'ye ulaştığını belirten Gerlach ise buranın Makedonya Kralı Filip tarafından kurulduğunu ve şehrin içinden yükselen üç heybetli tepenin burayı farklı bölümlere ayırdığını ifade etmiştir. Hatta orta yer alan tepenin kral tarafından oyularak içine bir oturma alanı oluşturulduğunu ve şehrin önündeki savaşıların buradan gözlemlenebildiğini de kaydetmiştir (Gerlach, 2007, 76). Evliye Çelebi de “şehr-i azam” ifadesiyle kaydettiği Filibe hakkında tepelerin ortasında kurulmuş şehir olarak bahsedip bu tepeciklerin yazın şehri cehenneme çevirdiği bilgisini vermiştir. Ayrıca bu tepelik Filibe arazisinden de Filboz sahrasının ortasında büyük Meriç Nehrinin güney tarafı kıyılarındaki Çanlıtepe, Boztepe, Canbaztepe, Saray Tepesi, Nöbet Tepesi, Saat Tepesi, Pınarcık Tepesi, Gözcü Tepesi ve Alalı Tepesi şeklindeki isimlerle bahsetmiştir Seyyah, Sırpların, Bulgarların, Latinlerin ve Yunan Rum tarihçilerinin İstanbul'dan önce yapılan Filiboz Kalesinin ve “Makedone” ya da “Make” adlı İskender'in kızının tahtının bu Filiboz olduğunu aktarmıştır. Yine bu Makedon kızının İstanbul'daki imparatora melike olduğundan İstanbul'a “Makedona-opol” dediklerini de belirtmiştir (Kahraman, 2006, 496-499). Elçilik heyetindeki birçok kişinin ve kendisinin de rahatsızlandığını bu sebeple Filibe ile alakalı gözlemlerinin pek yapamadığını anladığımız seyyah, Filibe'den sadece bu kadarıyla bahsedip Edirne'ye doğru yola koyulmuştur (Gerlach, 2007, 76). 18 Aralık 1578'de Filibe'ye ulaştığından bahseden bir diğer seyyah Schweigger de buradan Makedonya'nın eski başkenti olarak söz etmiştir. Rodop Dağlarının eteğinde yer aldığını söylediği Filibe'nin eskiden “Poniropolis” ve “Trimontium” şeklinde anıldığını, Türklerinse buraya Filibe ismini koyduklarını belirtmiştir. Filibe'nin gayet büyük bir yerleşim alanı olarak hoş bir ortamda geniş bir alana kurulduğunu belirten seyyah, Müslümanların evlerinin kerpiçten ve kilden derme çatma ve ilkel biçimde yapılmış olduğunu kaydetmiştir. Busbecq ve Gerlach gibi Schweigger de Filibe'nin girişindeki üç tepelik alan için bir kral yapısı sarayın var olması gerektiği şeklinde bir anlam yüklemiştir. Lakin bu iddiasını herhangi bir belge veyahut yazıta dayandıramadığını da ayrıca belirtmiştir. Şehrin dışında üstü kubbe biçiminde örtülmüş kuyu evine benzettiği iki mezar ve ayrıca düz bir arazide kayaya oyulmuş bir arşın derinliğinde hiçbir yazılı açıklaması olmayan bir açık mezar gördüklerini de seyahatnamesine kaydetmiştir. Türklerin, buranın Makedonyalı bir kralın mezarı olduğu iddiasını ileri sürdüklerini anlatan seyyah kral mezarlarının gösterişli olmasını beklediği fikrinden hareketle bu bilgiye inanmadığından da bahsetmiştir. Filibe'de sadece bir gece konaklayabilen seyyah yan yana dizili küçük odacıkları olan ve son derece temiz bir ibadet evinde misafir olduklarını aktarmıştır (Schweigger, 2004, 50). Seyyahın bahsettiği mekân Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa tarafından yaptırılan külliye kitabesine göre 1444-1445 tarihlerinde tamamlanan Şehabeddin Paşa Camii ve İmaretidir. Bir diğer seyyah olan Lubenau da 14 Mart 1587'de Filibe'de bulunduğunu kaydetmiştir. Rodos Dağının eteğinde konumlandığı Filibe'ye tarihte yakınındaki altın madeninden ötürü “Crenides” (Altın kuyusu), “Trimontium” ve “Ponitropolis” denildiğinden söz eden seyyah, şehrin çok güzel bir arazi üzerinde kurulup geniş bir alanı kapladığını belirtmiştir. Ayrıca Filibe konut yapısıyla alakalı olarak da bu şehrin evlerinin kerpiçten derme çatma inşa edilmiş olmaları hasebiyle tipik Türk evi unsurlarını taşıdığını aktarmıştır. Kent içinde kayalıklardan oluşan beş tepenin varlığından söz eden seyyah, bunların ikisinin alçak üçünün ise yüksek olduğunu ve yüksek olanların da şehrin tam ortasında yer aldığını aktarmıştır. Şehrin bu yüksek üç tepesinde önceleri birer şatonun bulunduğunu ve bu tepelerin surlarla çevrili olduğunu da eklemiştir. Hatta bu yapıların ve surların kalıntılarını bu seyahati esnasında gözlemleyebildiğini de belirtmiştir. O'da tıpkı diğer seyyahlar gibi Filibe'nin şehrin girişindeki üç büyük tepenin birinde kurulmuş olduğunu ve bu alanda insan eliyle yapıldığını düşündüğü yuvarlak tepeciklere rastladığını ifade etmiştir. Bu durumla alakalı olarak da 1584'te Filibe'de bulunan Fransız bir elçinin Türklerin iznini aldıktan sonra bu alanda kazı çalışmaları yaptığını bildirmiştir. Hatta bu kazı sonrasında toprak altında tuhaf zırhlar, silahlar ve insan kemiklerinin bulunduğunu kaydetmiştir. Bu doğrultuda kendi fikri olarak bunların tarih boyunca bölgede gerçekleşen savaşlarda yer alan savaşıların mezarları olduğu kanaatine varmıştır. Filibe'de kaldığı kervansarayı ismini vermeden oldukça beğendiğini ifade eden seyyah ki muhtemelen Şehabeddin Paşa

Kervansarayında misafir olmuştur, şehirde pek çok hamam, cami ve kervansarayın varlığından da söz etmiştir (Lubenau, 2012, 140-149). 10 Kasım 1591'de Filibe'de bulunan Wratistlaw ise sadece şehrin üç yüksek tepeden birinin üzerinde kurulduğunu zikretmiş ve şehrin kurulu olduğu bu tepenin bir taş giymiş gibi görüldüğünü ifade etmiştir (Wratistlaw, 1996, 37).

Böylelikle XVI. yüzyılda gerek Sofya gerekse Filibe şehirleriyle ilgili gözlemlerini burada çok kısa süreli ziyaretleri sebebiyle oldukça kısa tutmak durumunda kalan Batılı seyyahlarımız, bölgedeki Osmanlı tarzı şehircilik anlayışının ortaya çıkardığı eserleri tarif etmekten uzak kalmışlardır. Gerçi milat öncesi dönemlerle, Bizans ve Roma dönemleriyle ve hatta Sırp ile Bulgar dönemleriyle dahi ilişki kurmaya çalıştıkları Filibe şehrine, her nedense Türklerin kattığı kültürel değerler hususunda kör ve sağır kalmışlardır. Kaldı ki belirttiğimiz üzere sadece 15 ve 16. yüzyılda ve aslında planlı bir İslamlaştırma politikası da güdülmeyen dahi Sofya şehrinde, Osmanlı tarzı şehircilik anlayışının ortaya çıkardığı Sultan Murad'ın inşa ettirdiği Cuma Camii (1425), Bey Camii (Sultan Yıldırım Bayezid, Gül Camii), Gazi Şehabeddin Paşa külliyesinde cami, medrese, han, imaret ve hamam (1444-1445), Sadrazam Mahmud Paşanın yaptırdığı külliye içerisinde cami (Cuma, Büyük, Ulu Cami), medrese, kütüphane ve sebîl (1474), Bosnalı Sofu Mehmed Paşa (Sofu, Sofu Mehmed Paşa, İmaret) tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen ve yine külliye bir yapı arz eden cami, imaret, medrese, hamam, kütüphane ve kervansaray (1547-1548), II.Bayezid'in damadı Yahya Paşa kervansarayı, bedesteni, hamamı, imareti, mescidi ve Sofya'nın yukarı tarafındaki Saraçpınarı mevkiinden getirdiği sularla bezediği çeşmeleri (1506), Molla Kadı (Banya Başı, Bana Başı) Seyfullah tarafından yaptırılan Seyfullah Efendi Camii (1566), Kanuni devri eseri olan Mevlana Alaeddin Paşa Medresesi, 1585 tarihli Harmanlı medrese, XVI. yüzyılda Siyavuş paşa tarafından yaptırılan Siyavuş Paşa Camii, Avratlar Ilıcısı, Kefere Banası (Hamamı), Rum ve Latin Banası, Yahudiler Banası, Şehir içindeki büyük kaplıca, Zağnos Paşa hamamı, Büyük Han, Banyabaşı Hanı, Siyavuş Paşa Hanı, Mahmud Paşa Hanı, iki Yahudi Hanı ve çoğu bu isimlerle kaydedilmiş mahallelerde yer alan Alaca Mescidi, Pazar Mescidi, Hacı Hamza Mescidi, Hacı Yahşi Mescidi, Köhne Mescidi, Hacı Alagöz (Kara Danişmend) Mescidi, Saruhan Mescidi, Hatib Mescidi, Hacı Davud Mescidi (Kahraman, 2006, 516-518; Eyice, 1992, 305; Ayverdi, 2000, 96-105; Eren, 1968, 67; Tekindağ, 2003, 377; Bayram, 1988, 475-476; Ataş, 2023, 48-50; Şahin, 2009, 345; Özkan, 2016, 299-300; Bilecik, 2015, 1918-1925; Karakuş, 2021, 1566-1568; Erdoğan, 2002, 3-5) gibi eserlerden bahsedilebilirdi düşüncesindeyiz.

Filibe için de benzer bir durum söz konusu olup yine XV ve XVI. yüzyıllar özelinde şehirdeki Osmanlı katkısını ortaya koymak adına Muradiye (Büyük Cuma, Ulu) Camii ve imareti (1425), Balkanların en büyük zaviyeli camisi olan Şehabettin Paşa külliyesindeki İmaret Camii (Şehabeddin Paşa), sarayı, hamamı, medresesi, imareti, kervansarayı ve hanı (1444-1445), Mustafa Bey Mescidi ve Mektebi, Karagöz Mustafa Paşa Medresesi, Koca Mustafa Paşa İmareti, Hacı Hasanzade Çifte Hamamı, Zağnos Paşa Camii, Uzun Çarşı, Kurşum Han, Varoş Hanı, Gavaz Han, Karaul Han, Panayır (Panair) Han, zanaat mahallesi Kanana, Pazar Bezistanı, Saraçlar Çarşısı, Gazzazlar (Terziler) Pazarı, Balık Pazarı, Bezzazlar Pazarı, Attarlar Pazarı, Lala Şahin Paşa Köprüsü, Tahtakale (Tahtalkale) Çarşısı ve hamamı, Orta Mezar hamamından (Kahraman, 2006, 502; Kiel, 1996, 79-80; Ayverdi, 2000, 26-32; Emecen, 2019, 548; Yumerov, 2014, 195-197; Karta, 2006, 147-149; Can, 2020, 307-308; Karakuş, 2021, 1569) söz edilebilirdi kanaatindeyiz.

Sonuç

Osmanlı egemenliğine giren Balkan şehirlerinde Müslüman nüfusun artması ile birlikte Türk-İslam tarzı imâr-iskân faaliyetleri de hız kazanmıştır. Öncelikle Müslim nüfusunun artmasıyla cami ile mescitlerin merkezinde yer aldığı mahalleler oluşmuştur. Beraberinde iktisadi faaliyetlerin gerçekleştirilip bir yandan da sosyalleşmenin de sağlandığı çarşılar, hanlar, kervansaraylar ve pazar yerleri kurulmuştur. Ardından da şehrin kalkınmasında destek sağlayacak hayır kurumları olan vakıflar ve imaretler de kurularak Osmanlı tarzı şehircilik anlayışının nüveleri sergilenmiştir. Böylelikle

Balkanlardaki bugünkü mühim şehirlerin birçoğu Osmanlı idaresi döneminde büyük bir fiziki gelişme göstermişlerdir. Hatta Türk idaresi öncesinde Belgrad, Budin, Sofya, Üsküp, Manastır gibi şehirler birer kasaba hatta köy niteliğinde iken Osmanlıların Türk-İslam şehircilik anlayışı ve insan merkezli medeniyet tasavvuru dolayısıyla kültürel, sosyal, dini ve ticari alanlarda gelişmiş birer şehir hüviyetine kavuşmuşlardır.

Osmanlıların Gelibolu üzerinden Balkanlara geçişi ve hızla yayılmasıyla birlikte sahip oldukları kültür ve medeniyetlerini kurdukları şehirler ve inşa ettikleri yapıtlar sayesinde özellikle Balkan şehirlerinde sergiledikleri bilinmektedir. Böylelikle bu Osmanlı Balkan şehirlerinin hızlı bir iktisadi, nüfus, sosyal ve kültürel yaşam merkezlerine dönüşmesi ise ziyadesiyle XV ve XVI. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Osmanlıları ve medeniyetleri doğrultusunda kurup inşa ettikleri şehirleri Batı dünyasının merak ettiği dönem de bu yüzyılları işaret etmektedir. Avrupalı devletler bu dönemde Batılı seyyahların genellikle Viyana'dan başlayarak İstanbul'a ulaşan hatta bazen de Orta Anadolu'ya kadar sürdürdükleri seyahatler sayesinde Osmanlı kültür ve medeniyetini daha yakından takip etmeye başlamıştır. Böylelikle de XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı şehirleri ve yapısal özellikleriyle birlikte toplumsal yapısı hakkında mühim bilgileri içeren Batılı gözöyle kaleme alınmış bu tür seyahatnameler ortaya çıkmıştır.

İncelediğimiz bu seyahatnamelerde ise genellikle baştan sona bilgisizlik temelli ve ön yargılı bir tutumun ortaya konulduğu açıkça görülmüştür. Batı ve Orta Avrupa'dan hareketle kendi yaşamsal alanları olan şehirlerinin mevcut durumlarını bir kenara bırakan seyyahlar, özellikle Balkan şehirlerinde ortaya konan Osmanlı medeniyetinin nüvelerini genellikle göz ardı etmişlerdir. Daha önce hiç karşılaşmadıkları şehir planlarını, şehirlerin gelişmesi için ortaya çıkan vakıfların titizlikle ve Osmanlı toplumunun kendi iç bünyesinden üretebildiği çalışmalarını, çoğu kez faydalandıkları ve bu esnada şaşkınlıklarını da gizleyemedikleri imaretleri, bedestenleri, hanları ve hatta kervansarayları bir yandan büyük bir hayranlıkla kaleme alırken diğer bir taraftansa hasetlik temelli eksik ve çoğu kez de hatalı bilgilerini aktarmaktan hiç çekinmemişlerdir. Yetersizliklerine rağmen bu seyahatnamelerde konu bahsi edilen Osmanlı Balkan şehirlerinin fiziki şartları ve yapıları, toplumun sosyal-kültürel, dini ve iktisadi durumu gibi hususların gözler önüne çıkması bile en azından Osmanlıların ulaştığı medeniyetin seviyesini ispat etmesi açısından mühimdir.

Bahse konu seyahatnamelerde uzun uzadıya Osmanlı Balkan şehirlerinin fiziksel özelliklerini ifade eden seyyahlar, çoğu kez itiraf edercesine Avrupa'da hiç karşılaşmadıkları bu Türk-İslam medeniyetinin mimari üslubu ve insan temelli şehircilik yaklaşımına da gıpta etmişlerdir. Osmanlıların kendilerini önce Avrupalı devletler ve sonrasındaysa tüm dünyaya sergilemek maksadıyla kurmaya çalıştıkları bu Balkan şehirlerindeki iktisadi, dini ve sosyal yapıları gözlemlene şansını yakalayan seyyahlar, Osmanlıların şehirler bazında ulaştıkları bu gelişmişlik seviyesini fark etmiş olmalarına rağmen ne yazık ki Türk ve İslam inancına karşı dar ve kısıtlı bakış açısıyla eserler ortaya koymuşlardır. Hatta seyyahların bu seyahatnamelerde Osmanlı Balkan şehirlerindeki yapısal durumu ve mimari eserleri gözlemlmelerine ve kaydetmelerine rağmen ziyadesiyle bu eserlerin isimlerine, ne zaman ne maksatla ve kimler tarafından yapıldığına ise neredeyse hiç değinmemişlerdir. Bu durum seyyahların verdiği her bilgi için araştırmacılar ile okuyucuları yeni bir araştırma yapmak ve bilgiyi teyit etmek gibi ilave bir gayret göstermek zorunda bırakmaktadır. Böylece Batılı seyyahlar milat öncesi dönemlerden tarih ve isim vererek bahsettikleri ve çoğu kez de Batı medeniyetini övmek maksatlı ortaya koydukları bilgilere rağmen gözlerinin önündeki bu şehircilik anlayışının nüvelerini ne yazık ki üstünkörü zikretmişlerdir. Bu durum Avrupalı seyyahların başka kültürler ve idari yaklaşımlar hakkında ne derece sığ ve gerçeklerden uzak bir bakış açısına sahip olduklarını ve içlerindeki derin Türk ve İslam önyargısını çoğu kez yıkamadıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Seyyahların seyahatnamelerini kale alırken gözden kaçırdıkları bir diğer konu ise Osmanlıların kültür ve medeniyetlerini Balkan şehirleri özelinde ortaya koymaya çalıştığı insan temelli sosyal, idari, dini ve iktisadi yaklaşım olmuştur. Seyyahlar, Osmanlı idaresindeki Belgrad, Budin, Sofya gibi Balkan

şehirlerinde tüm ahalinin farklı etnik unsurlardan gelip farklı inanç ve değerlere sahip olmalarına rağmen bir arada büyük bir uyum içinde yaşayabildiklerini de açıkça gözlemlemişlerdir. Seyahatlerinde bu duruma birçok kez şahit olmalarına rağmen Osmanlı kültür ve medeniyetinin insan, toplum ve şehir merkezli ortaya çıkardığı bu hoşgörü ortamından pek bahsetmemişlerdir.

Batılı seyyahların bahsettiğimiz bu önyargılı, dar kapsamlı, sığ ve tek taraflı bakış açısıyla kaleme aldıkları seyahatnamelerin bu denli kısır bilgiyle dolu olmasının bir diğer sebebi de şehirlerde çok kısa süreli bulunmaları olmalıdır. Çünkü seyyahlar seyahatleri esnasında İstanbul dışındaki çoğu Balkan şehrinde bir veya iki günlük çok kısa süreli ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bu durumun da genellikle Batılı devletlerin Osmanlı payitahtıyla görüşmeler yapmak üzere oluşturduğu resmi elçilik heyetleri içerisinde yer almalarından kaynaklandığı ortadadır. Elçilik heyetlerinin asıl maksadı mümkün olan en kısa sürede Osmanlı başkentine ulaşmak ve mühim konuların görüşmelerini vakit kaybetmeden gerçekleştirmek olmuştur.

Nihayetinde Batılı seyyahların bakış açısıyla da olsa Osmanlıların Balkan şehirleri özelinde gösterdikleri yaklaşım, kendi medeniyetlerinin o dönem itibarıyla ulaştığı seviyeyi net bir biçimde ortaya çıkarmaktadır. Böylece seyyahların tüm koşullu ve önyargılı yaklaşımlarına rağmen Osmanlıların idareleri altındaki Balkan şehirleri özelinde ortaya çıkardıkları eserlerin de varlığı ispatlanmış olmaktadır. Nitekim bahse konun XVI. yüzyılda Osmanlı tarzıyla kurulan veya geliştirilen Balkan şehirlerinin nüfus, ekonomi ve sosyo-kültürel alanlarda son derece rağbet gören yerleşim alanlarına dönüştüğü de bir gerçek durumundadır.

6. Kaynaklar

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, TT (Mufassal Tapu Tahrir Defteri), 571.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, TADB, TTD, 18.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, MD (Mühimme Defteri), 12/1.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, MD (Mühimme Defteri), 14.
- Afyoncu, E. (2009). Sokullazade Hasan Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul: TDV, 366-368.
- Agoston, G. (1989). 16. ve 17. yüzyıllarda Macaristan'daki Osmanlı aydınları. *V.Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s.1-9). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Akgündüz, A. (1992). *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri*. İstanbul: FEY Vakfı.
- Aksan, Z. M. (2015). *Güneydoğu Trakya Tümülsleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Aslantaş, S. (2011). Belgrad-ı darül cihad, *Hacettepe Türkiyat Araştırmaları*, 15, 13-37.
- Ataş, E. (2023). *Sofya Sancağı (1520-1580)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı mimari eserleri I*. İstanbul: Fetih Cemiyeti.
- Bayram, Sadi (1988). Bulgaristan'daki Türk vakıfları ve vakıf abideleri. *Vakıflar*, 20, 475-483.
- Baysun, M. C. (1997). Budin. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.2, Eskişehir, 748-760.
- Bilecik, G. (2015). Sofya'da günümüze ulaşan Osmanlı mimari eserleri. *Yeni Türkiye*, II (67), 1916-1927.
- Bilge, S. M. (2000). Macaristan'da Osmanlı hâkimiyetinin ve idari teşkilatının kuruluşu ve gelişmesi. *OTAM*, 11, 33-81.

- Busbecq O. G. (2005), *Kanuni döneminde Avrupalı bir elçinin gözlemleri*. Derin Türkömer (Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür.
- Can, R. R. (2020). Bir Osmanlı şehri olarak Filibe'nin kültürel ve sosyal yapısı. *Social Science*, 4/4 (7), 305-317.
- Çetin, Z. (2013). *Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Adnan Menderes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. İstanbul: Türkiye.
- David, G. (1992). Budin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: TDV, 344-348.
- Değirmenci T. (2017). Bir Osmanlı paşasının padişahlık rüyası: Sokulluzade Hasan Paşa ve resimli dünya tarihi. *Osmanlı Araştırmaları*, 49, 171-202.
- Dernschwan, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat*. Yaşar Önen (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Djuric, D. (1992). Belgrad. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul: TDV, 407-409.
- Duran, N. (2019). *Sırbistan Emareti Öncesi Belgrad: 1792-1830*. Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Emecen, F. (2019), Şehâbeddin Paşa, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3. Basım Ek 2. Cilt, İstanbul: TDV, 547-549.
- Erdoğan, M. A. (2002). On altıncı yüzyılda Sofya şehri. *Tarih İncelemeleri*, 17/2, 1-15. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58496>.
- Eren, C. A. (1964). Niş, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.IX, İstanbul: 293-298.
- Eren, İ. (1968). *Mimar Sinan'ın Sofya'da bilinmeyen eserleri*. İstanbul: Belgelerle Türk Dünyası Tarihi.
- Ertuğ, Z. T. (2000). İmaret. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.22, İstanbul: TDV, 219-220.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2010a). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi 5/1*. S. Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: YKY.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2010b). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi 5/2*. S. Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: YKY.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2010c). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi 6/1*. S. Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: YKY.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi 3/2*. S. Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: YKY.
- Eyice, S. (2019). Mahmud Paşa Camii. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3. Basım Ek 2. Cilt, İstanbul: TDV, 179-180.
- Eyice, S. (1992). Budin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: TDV, 348-352.
- Eyice, S. (1992). Bedesten. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul: TDV, 302-311.
- Fedakar, C. (2019). Belgrad kalesinin işgali (1787-1792). *History Studies*, 11 (4), 1153-1178. <https://doi.org/10.9737/hist.2019.758>.
- Fekete, L. (1961). Macaristan'da Türklerin mülk sistemi. M.Tayyip Gökbilgin (Çev.). *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 16, 25-42.

- Genç, N. (1988). *XVI. yüzyıl Sofya mufassal tahrir defterinde Sofya kazası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Gerlach S. (2007). *Türkiye günlüğü (1573-1578)*. Türkis Noyan (Çev.). İstanbul: Kitap.
- Gökbilgin, M. T. (1991). Türk idaresinde Budin. Atatürk Konferansları. *Atatürk Konferansları V* içinde (s.162-178). Ankara: TTK.
- Göyünç, N. (1987). XVI. yüzyılda Avrupa'da Türk imajı. *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 91-94.
- Halaçoğlu, Y. (1992). Bulgaristan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: TDV, 396-399.
- İbrahimgil, M. Z. (2014). Sırbistan'da Osmanlı mimarisi üzerine genel bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 9/10, 657-666. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7436>
- İldem, A. E. (2007). Bir yazın türü olarak Doğu seyahatnameleri. *Journal of Littera*, 21, 1-11.
- İnalcık, H. (1960). Bulgaria, *Encyclopaedia of Islam*, IX, 1302-1304.
- İpşirli, M (1992). Beylerbeyi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: TDV, 69-74.
- Kaldy-Nagy, G. (1990). Budin beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578). *Belleten*, LIV, 210, 649-663.
- Karakuş, F. (2021). Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra kentlerinde inşa edilen Osmanlı camileri üzerine bir değerlendirme çalışması. *Social and Humanites Sciences Research*, 8 (71), 1564-1582.
- Karta, N. (2006). XV. ve XVI. yüzyıllarda Filibe şehrinde iktisadi hayat ve meslek grupları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 8/2, 145-173. <https://socialsciences-ataunipress.org/en/xv-ve-xvi-yuzyillarda-filibe-sehrinde-iktisadi-hayat-ve-meslek-gruplari-13374>.
- Katagöz, H. (2018). Belgrad-ı darül-cihadda Osmanlı hâkimiyetinin yeniden tesisi. *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları*, 33, 183-205. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iugaad/issue/53588/714289>.
- Kiel, M. (2007). Niş. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul: TDV, 147-149.
- Kiel, M. (1996). Filibe. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul: TDV, 79-82.
- Kordic, S. (2019). *XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kostic, D. (2003). Tvrdava podgrade grad: nemacki pogled na Beograd. D. Kostic (Ed.). *Beograd u delima evropskih putopisaca* içinde (s.67-84). Belgrad: Balkanoloski Institut.
- Lubenau, R. (2012). *Osmanlı ülkesinde 1587-1589*. Türkis Noyan (Çev.). İstanbul: Kitap.
- Okıç, M. T. (2006). Belgrad'daki Bayraklı Camii. *Vakıflar*, 10, 385-401.
- Osmani M. ve Pay S. (2022). Niş sancağının idari yapısı. *Vakanüvis*, 7/1, 303-350. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1035173>.
- Osmani, M (2018). *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı*. Yayınlanmamış doktora tezi. Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Özkan, S. H. (2016). Balkanlarda bir Osmanlı şehri Sofya. *Avrasya Etüdleri*, 50/2, 279-314.
- Petnehazi, G. ve Kasza, P (2020). The narrative memory of the tragedy of Quenn Isabella and the peril of Buda. Agnes Mate and Terez Oborni (Ed.). *Isabella Jagiellon Quenn of Hungary (1539-1559)* içinde (s.103-130). Budapest: Research Centre for the Humanities.

- Popov, N. (1870). *Sırbija i Rusija: od kocine krajine do sv.Andrejske Skupstine*. Belgrad: Devlet Matbaası.
- Sami, Ş. (1898). Niş, *Kamûsu'l-Alam*. Cilt 6, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Schweigger, S. (2004). *Sultanlar kentine yolculuk 1578-1581*. Türkis Noyan (Çev.). İstanbul: Kitap.
- Şahin, G. (2007). *İngiliz seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu ve Türk imajı*. İstanbul: Gökkuşbu.
- Şahin, İ. (2009). Sofya. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: TDV, 344-348.
- Şentürk, H. (2002). Tanzimat devrine kadar Osmanlı Devletinin ulaşım teşkilatı ve yol sistemine genel bakış. *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt X, Ankara: Yeni Türkiye, 904-912.
- Takats, S. (1958). *Macaristan Türk âleminde çizgiler*. Sadettin Karatay (Çev.). Ankara: Maarif.
- Tekindağ, Ş. (2003). Mahmud Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, 376-378.
- Türkmen, İ. (2014). *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*. Yayınlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı tarihi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Wratislaw, W. (1996). *Baron Wratislav'ın anıları*. M.Süreyya Dilmen (Çev.). İstanbul: Boyut.
- Yılmaz, M. E. (2021). Sokullu Mustafa Paşanın Budin'deki camileri ve mescitleri. Bülent Bayram v.d. (ed). *IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s.743-762). Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk-Kazak Üniversitesi.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı şehir tarihleri açısından seyahatnamelerin kaynak olarak değeri. *Tarih İncelemeleri*, 28 (2), 587-614. <https://doi.org/10.18513/egetid.69151>
- Yumerov, A. (2014). Bir Osmanlı şehri olarak Filibe ve Filibe Mevlevihanesi. *Mütefekkir*, 1 (1), 193-211. <http://mutefekkir.aksaray.edu.tr/mutefekkir/article/view/8/9>.
- Zens, R. W. (2012). In the name of the sultan: Hacı Mustafa Pasha of Belgrade and Ottoman Provincial rule in the late 18th century. *Middle East Studies*, 44, 129-146. <https://doi.org/10.1017/S0020743811001280>.

Kars Antlaşmasından Şuşa Beyannamesine Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Nahçıvan

Elman Caferli¹, Abbas Ahmedov²

Özet

Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde çok önemli konuma sahiptir. Nahçıvan, Türkiye ile sınır bölgesinde yer alan Azerbaycan toprağı olmak itibariyle sadece coğrafi açıdan önemli değildir. 1918-1920'de Nahçıvan'ın Türk yurdu olarak korunmasında Türkiye 1921 Moskova ve Kars Anlaşmalarına imza atarak büyük rol oynadı. Sonuç olarak Nahçıvan, Azerbaycan toprağı olarak varlığını sürdürdü. 2020 yılında Vatan Savaşı'nda Azerbaycan'a siyasi desteğini açıkça gösteren Türkiye, 15 Haziran 2021'de Ermenilerden kurtarılan Şuşa'da "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi"ni imzalamış ve iki kardeş ülke arasındaki ilişkiler tarihinde yeni bir aşamanın temellerini atmıştır.

Konu işlenirken tarihsel veri analizi, karşılaştırma, tümevarım, tüm dengelim, analiz, sentez ve genelleme yöntemleri kullanılmıştır.

Şuşa Beyannamesinde Kafkasya bölgesinde istikrar ve güvenliğin güçlendirilmesi, tüm ekonomik ve ulaşım ilişkilerinin yeniden tesis edilmesi ve bölge devletleri arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi ve uzun vadeli barışın sağlanması sürecinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özel coğrafi durumunun dikkate alınacağına vurgu yapılmıştır. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan arasında Zengezur koridorunun açılması ve bu koridorun devamı niteliğinde Nahçıvan-Kars demiryolunun inşası gerçekleştirilecektir. Nahçıvan perspektifte Avrupa-Asya arasında, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika için önemli bir transit ulaşım mekanına çevrilecektir.

Araştırma sonucunda Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki rolünün 2020 Vatan Savaşı ve 2021 Şuşa Beyannamesi sonrasında etkili bir şekilde arttığı görülmektedir. Ayrıca Zengezur koridorunun açılmasının ardından Nahçıvan bir geçiş bölgesi olarak Türk dünyasının coğrafi birliğine büyük katkı sağlayacaktır. Buradan yapılacak demiryolu Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinin ekonomik ve ticari ilişkilerinde önemli rol oynamakla beraber onun coğrafi-siyasi önemi de artacaktır. Tarihi ve çağdaş olguları aynı zamanda ermeni işgali tehlikesini göze alarak Nahçıvan'ın siyasal özerklik statüsünün korunması, yeni durumu göze alınarak özel ekonomik statü ile şekillendirilmesini öneriyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kars Antlaşması, Şuşa Beyannamesi, Zengezur koridoru, Nahçıvan, Türk Dünyası

1. Giriş

Tarihin tüm dönemlerinde Azerbaycan'a bağlı olmuş Nahçıvan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde çok önemli coğrafi konuma sahiptir. Aynı zamanda Nahçıvan, Türkiye ile sınır bölgesinde yer alan Azerbaycan toprağı olmak itibariyle sadece coğrafi açıdan önemli değildir. Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Kapısı, 1918-20'lerde Nahçıvan bölgesinin ermeni işgalinden kurtarılmasında önemli rol oynamış Kazım Karabekir Paşa'nın Şark Kapısı olarak nitelendirdikleri Nahçıvan belki o zaman Azerbaycan'ın Sovyet Rusya işgali altına girmesiyle şu ifadeleri tam olarak taşıya bilmesede de günümüzde Nahçıvanın Türk ve Şark kapısı olarak jeostratejik, jeopolitik ve taşımacılık bazında ekonomik önemi yükselmektedir.

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bağlanmış 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ve Türkiye ile Güney Kafkasya'nın üç Sovyet cumhuriyeti Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanmış 13

Ekim 1921 Kars Antlaşmaları o günden bu güne Güney Kafkasya'daki jeopolitik statükoyu sağlamış, her iki antlaşmayla Nahçıvan'ın yüzyıllık özerklik statüsünü belirlemiştir.

Azerbaycan 30 yıllık Ermeni işgalinde olan topraklarının kurtarılması için başlattığı 2020 Yılı 44 günlük Vatan Savaşı sonrasında Türkiye ile birlikte gerek Sovyetler Birliği dönemindeki gerekse de 1990 Yılları başında Ermeni işgali ve Rusya'nın Ermeni yanlısı emperyalist politikasının etken olduğu Güney Kafkasya bölgesinde yeni jeopolitik gerçeklikler oluşturmuştur. Bunu gerektiren şartlar Vatan Savaşı'nda Türkiye'nin Azerbaycanı açıkça desteklemesinin yanı sıra 15 Haziran 2021'de Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesinin imzalanması ile ortaya çıkmıştır.

Böylece Kars Antlaşmasının 100. Yılında iki kardeş devlet arasında ilişkileri tüm alanlarda en üst düzeye taşıyan Şuşa Beyannamesinde de Kars Antlaşmasının ve Nahçıvan'la ilgili bazı konuların yer alması Azerbaycan'a bağlı bu özerk cumhuriyetin karşıdaki dönemde de aynı milletin iki devleti arasında önemli bir konuma sahip olacağı anlamına gelmektedir.

1.1. Nahçıvan'ın Türkiye ve Türk Dünyası için önemi

13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında Dostluk Antlaşmasıdır. Antlaşmanın imzalandığı tarihte Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan artık Sovyet Rusya tarafından işgal edilmmişti. Bu üç Güney Kafkasya ülkesi birer "Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti" idiler fakat henüz Sovyetler Birliği kurulmadığı için bağımsız cumhuriyet statüsünde bulunuyorlardı ve sözde kendi başlarına yabancı ülkelerle geçerli antlaşmalar imzalayabiliyorlardı. Gerçekte ise Kars Antlaşması Sovyet Rusya'nın gözetiminde imzalanmıştır. Nitekim bu üç sözde bağımsız sosyalist cumhuriyeti 12 Mart 1922'de Transkafkasya Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri Federatif Birliği'nde birleştirilmiş 9 ay sonrasında 13 Aralık'ta Birinci Ümumkafkasya Sovyetler Kongresi bu Federatif Birliğin federal devlete dönüştürülmesi kararı almış ve kurucu cumhuriyetlerinin resmen özerkliğini koruması şartıyla onu Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (TSFSC) olarak yeniden adlandırmış, Kongre TSFSC'nin anayasasını kabul etmişti. Hatta 30 Aralık 1922 Yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kurulduğundan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan birer şekilde değil TSFSC olarak SSCB'ye kurucu üye statüsünde katılmışlardı.

Her halükarda Kars Antlaşması, Azerbaycan için o dönem Nahçıvan'la ilgili Ermenilerin işgal planlarının önünü kesmek başka bir deyişle 1918-20'lerde Zengezur'un Ermenilerce işgali sonrasında coğrafi olarak Azerbaycan'dan bölgesel olarak aralanmış Nahçıvan'ın kendine bağlı bölge olarak korunması açısından son derece önemliydi.

Antlaşma Türkiye için de hayati önem taşıyordu. Bir yandan Antlaşma Türkiye'nin Kafkas sınırlarıyla doğrudan ilgiliydi, diğer yandan Nahçıvan'ın Türk toprağı olarak korunması Türkiye'nin Azerbaycan ve onun aracılığıyla o zaman halen Türkistan adlandırılan Orta Asya'daki Türk toprakları ile kara sınırlarını mühafaza etmiş oluyordu.

Bu yüzden henüz 1918 Haziranındaki Batum görüşmelerinde Türkiye için Nahçıvan konusu özel önem taşıyordu. Batum'daki Türk-Ermeni görüşmelerine sırasında; Aleksandr Hatisyan başkanlığındaki Ermeni Heyeti'ne, Türk Hükümeti'nin prensipleri iletilirken, Şubat 1918'de başlatılan Osmanlı ordusunun ileri harekâtında başarılı olabilmeleri, ordularımızın ilerlemesi ve kendimizi savunmamız için iki yola ihtiyaç duyulduğu ifade edilmişti. Birinci yol; Gence'ye giden Kars-Ahılkelek-Borcalı-Kazak yolu idi. İkinci yol ise; Kür Vadisi'ne giden Şerur-Nahçıvan-Zengezur yolu idi. İşte bu noktada Nahçıvan'ın tarihî, siyasî, askerî, coğrafi, stratejik ve ulaşım açısından önemi ortaya çıkmaktaydı (Dayı, 2006: 93).

Mustafa Kemal Atatürk, Sivas'ta toplanacak olan "Genel Kongre" için Erzurum'dan ayrılmadan önce XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın hazırladığı 10 maddelik ve haşiyeli bir "Hatırası" vardır. Bu Hatıra'nın 4. Maddesi'nde "Kafkasya'daki Ahali-i İslamiye ile ele ele vermek elzemdir. Bu revabita bizim gibi, Azerbaycan'ın ve Şimâlî Kafkasya'nın şiddetli ihtiyacı vardır: zira Rusya dahilindeki Ermenistan'ı büyütmemek ve üç taraftan tazyik ile olduğu yerde daima zaif ve mahdûd ve kuvvetten mahrum tutmak Türk'ün ve İslamın mevcudiyet politikasıdır" (Dayı, 1997b: 54-55). Aynı gerçeklerden kaynaklanan Türk tarafının endişe ve istekleri Mayıs 1918'deki Batum Konferansı esnasında da Ermeni Heyeti'ne bildirilmişti. Amaç ise, Ermenilerin bölgedeki Türklere tekrar mezalim ve soykırım uygulamalarına engel olmaktı. Yani, Azerbaycan-Nahçıvan ve Türkiye ile çevrilecek olan Ermenistan'ın zararsız hale gelmesi sağlanacaktı. İşte bu noktada; Türkiye ile Azerbaycan hatta tüm Türk dünyası arasında doğal bir bağ olan Nahçıvan ayrı bir önem kazanıyordu (Dayı, 2006: 115).

Bu arada Türkiye'nin neden Sovyet Rusya ve Güney Kafkasya cumhuriyetleriyle imzaladığı antlaşmalarda Nahçıvan konusunda söz sahibi olması meselesine değinerek belirtmek gerekiyor ki 4 Haziran 1918 tarihinde de Osmanlı Devleti'nin Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile ayrı ayrı imzaladığı Batum Antlaşması'na göre; Batum, Ahıska, Ahılkelek, Sürmeli, Gümrü, Nahçıvan, Şerur, Osmanlı Devleti'ne katılmıştı (Dokümentü i materialı, 1919, 243). 14 Eylül 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ'ca hazırlanan bir kararname ile de Batum, Kars ve Ardahan; Batum ve Kars Livaları/Sancakları olarak Batum Vilayeti adı altında toplandı. Batum Livâsı: Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maradit, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin, Ardanuç, Şavşat kazaları ile otuzbeş nahiye'den Kars Livâsı ise; Ardahan, Göle, Çıldır, Nefs-i Kars, Şüregel, Akbaba, Zaruşad, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavuskerd ve Posof kazaları ile altmışbeş nahiye'den oluşuyordu (Dayı, 2006: 95). Böylece Nahçıvan bu vesileyle Osmanlı Devleti himayesinde Elviye-i Selâse'nin idari teşkilatı içinde yer almıştır. Sonrasında Nahçıvan 1918 Kasımında kurulan Aras Türk Cumhuriyeti ve Cenûbîgârbi Kafkas Cumhuriyeti içinde yer alsa da bu cumhuriyetlerin Osmanlı Devleti desteğinde kurulduğu kuşkusuzdur. Ayrıca 2 Aralık 1920 Yılında Ermenistan'ın taşnak hükümetiyle imzaladığı Gümrü Antlaşmasının 2. Maddesi gereğince Türkiye Nahçıvan'ı himayesine almıştı. İşte bu yüzden Nahçıvan Ermenilerce işgal olunanda ve 1921 Moskova ve Kars antlaşmalarının imzalanmasında Türkiye Nahçıvan konusunda hukuki açıdan söz sahibi olma hakkını elde etmiştir.

Böylece 1920 Yılı Kasım ayının 30'da Azerbaycan'ın Sovyet hükümetince kabul edilen ve Aralık ayının ilk gününde Ermenistan'a hediye edildiği beyan edilen Nahçıvan'ın düşürüldüğü bu resmi işgale teslim etme durumu Türk dünyası ile ilgili tüm meselelere büyük önem veren Mustafa Kemal Paşayı da etkilemişti. Nitekim Moskova'ya görüşmelerde bulunmak üzere gönderilmesi kararlaştırılan heyetin başkanı Yusuf Kemal Bey, 13 Aralıkta Paşayı ziyarete gidince aralarında şu konuşma geçmişti: Yusuf Kemal Bey, "Paşam Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederlerse ne yapalım?" Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk kapısıdır. Bu hususu nazar-ı itibara alarak elinizden geleni yapınız" söylemiştir (Atnur, 2001: 412).

Böylece önce 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasında sonrasında 13 Ekim Kars Antlaşmasında Türk heyeti rus-ermenî baskıları karşısında Nahçıvan'ın Türk toprağı olarak kalmasını sağlama bilmiştir. Başka bir deyişle 1918-1920'de Nahçıvan'ın Türk yurdu olarak korunmasında Türkiye 1921 Moskova ve Kars Antlaşmalarına imza atarak büyük rol oynadı. Türk heyetinin gayretleri sayesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü kısmen de olsa korunmuş, Moslova Antlaşmasının 3. Maddesinde ve Kars Antlaşmasının 5. Maddesinde Nahçıvan'ın üçüncü bir ülkeye devredilmez kaydıyla Azerbaycan'a bağlı özerk bölge olmasına karar verilmiştir. Mustafa Kemal anlaşılmayı, "fiili durumun hukukileşmesi" ve "saldırıya uğrayan iki devletin anlaşmasının doğallığı" şeklinde yorumlamıştır (Bolat, 2019: 282). Sonuç olarak Nahçıvan, Azerbaycan toprağı olarak tescil edilmiştir. 9 Şubat 1924'te Nahçıvan Azerbaycan'a bağlı siyasi özerklik ilan edildi.

Lakin o dönemde Türkiye Azerbaycan'la sınırlara sahip değildi. Tahran'da Türkiye ile İran arasındaki sınırı belirlemek üzere 23 Ocak 1932'de bir antlaşma imzalandı. Türk İran sınırı bu antlaşma ile son halini aldı. Antlaşmayla, Ağrı Dağı bölgesinin tümüyle (Küçük Ağrı bölgesi de dahil olmak üzere) Türkiye'ye verilmesi karşılığında Van civarındaki bir miktar arazi (Kotur) İran'a bırakılmıştır (Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri). Böylece Türkiye'nin Azerbaycanla 11 (bazı kaynaklarda 15 ve 17 kilometre olarak geçiyor) kilometrelik sınırı oluşturulmuş oldu.

Nahçıvan'ın Moskova ve Kars antlaşmalarıyla Azerbaycan'da kalması Türkiye ve Azerbaycan açısından önemlidir. Böylece "Türk Kapısı" olma özelliği korunabilmiştir. Türkiye olmasaydı Nahçıvan, Sovyet sistemi içinde Ermenilere verilecekti. Çünkü Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesiyle Nahçıvan Ermenilere verilmiş ve Azerbaycan Bolşevik yönetimini de bunu kabul etmişti. Moskova Anlaşması'yla Türkiye sayesinde Nahçıvan Ermenilerden alınıp Azerbaycan'a iade edilmiştir. Anlaşma metninde geçen "Üçüncü bir ülkeye devredilemez" ibaresiyle Nahçıvan'ın Azerbaycan ya da Türkiye'nin olduğu gerçeği Ermeniler ve Ruslara kabul ettirilmiş oluyordu. Türkiye Moskova ve Kars Antlaşması ile Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka bir ülkeye bağlanamayacağını karar altına aldırılmıştır. Böylece günümüze kadar Nahçıvan'ın statüsünün belirleyicisi ve garantörü olmuştur. Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka bir ülkeye bırakılmayacağını uluslararası antlaşmalarla garanti altına aldırarak Türkiye, Nahçıvan'a nihai statüsünü kazandırmıştır (Bolat, 2019: 284).

1991 Yılında Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiğinde Nahçıvan'ın Türkiye ile tek sınır bölgesi olarak önemi kendini yeniden göstermeye başladı. 1992 Yılı 28 Mayıs'ında Türkiye ile Azerbaycan arasında Dilucu-Sederek Sınır Kapısı açıldı. Sınır Kapısının açılışı öncesi ve sonrasında Türkiye Kars Antlaşmasına dayanarak Nahçıvan'ın Ermenilerce işgali karşısında önemli diplomatik mücadeleye imza attı. Diğer yandan Nahçıvan yeni dönemde zamanında Mustafa Kemal Atatürk'ün adını koyduğu Türk Kapısı misyonunu üstlenmeye başladı.

Bir zamanlar Atatürk gibi büyük önderlerin sayesinde mövcudiyetini muhafaza eden Nahçıvan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu kez Azerbaycan halkının umummillî lideri Haydar Aliyev'in politik dühası neticesinde varlığını korudu. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi'nin Başkanı olarak görev yaptığı dönemlerde Haydar Aliyev'in 1992 yılının Mart ayında Türkiye'ye resmi ziyareti sırasında anlaşmaya yeniden bakılmış ve "Türkiye Nahçıvan'ın toprak bütünlüğünün garantörüdür" fikri bir daha vurgulanmıştır (Şihaliyev, 2013: 21; Hacıyev, 2003: 54).

1.2. Vatan Savaşı ve Şuşa Beyannamesinde Nahçıvan

1991'de Azerbaycan bağımsızlığını beyan ettikten sonra Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde Nahçıvan'ın coğrafi önemi daha da arttı. İki kardeş ülke arasında tek akara sınırına sahip olma özelliği ile Nahçıvan ikili ilişkilerde büyük önem arz ettiği gibi halkların kucaklaşmasında da önemli bir jeopolitik mevkiye sahip oldu. 3 Ekim 2009 tarihindeyse Nahçıvan burada düzenlenen 9. Türk Dili Konuşan Devlet Başkanları Zirve'sine ev sahipliği yaptı. Zirveye katılımcı devletler olan Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan tarafından imzalanan Nahçıvan Anlaşmasıyla 12 Kasım 2021 tarihinden Türk Devletleri Teşkilatı olarak yapılandırılan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) oluşturuldu (Nahçıvan Anlaşması). Böylece Nahçıvan Türk Dünyası tarihine önemli bir olaya ev sahipliği yaparak adını yazdırdı.

1980'lerin sonlarında 1990'ların başlarında SSCB'nin çöküşü sürecinde ermeniler Azerbaycan topraklarının işgali için girişimlerde bulunmaya başladılar. Resmi Moskova'nın Ermenileri desteklemesi onların bu sinsi planlarının başarıyla gerçekleşmesiyle sonuçlandı. Azerbaycan topraklarının %20'si Ermenistan ordusu tarafından işgal edildi. Ermenistan'dan sürülen 300 bin civarında mültecinin yanısıra daha 700 bin Azerbaycan türkü de Karabağ ve çevresinde işgal edilen 7 ilçedeki evlerini terk etmek zorunda kaldı. 25 Şubat 1992'yi 26 Şubat'a bağlayan gece Ermenistan,

Hocalı'daki sivil nüfusa karşı soykırım gerçekleştirdi. Sonuç olarak 106'sı kadın ve 63'ü çocuk olmak üzere 613 sivil öldürüldü.

BM Güvenlik Konseyi'nin 30 Nisan, 29 Temmuz, 14 Ekim ve 11 Kasım 1993'te Ermeni birliklerinin Azerbaycan'ın işgal altındaki bölgelerinden derhal çekilmesini talep eden 822, 853, 874 ve 884 sayılı Kararlar kabul etti. Zaman zaman diğer AGİK, İslam İşbirliği Teşkilatı, Türk Konseyi, Bağlantısızlar Hareketi, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Avrupa Birliği, NATO vs. gibi uluslararası kuruluşlar da Ermenistan'ın saldırgan ve işgalci tavrını kınayan kararlar aldılar. Ancak ulusal düzeyde çifte standartlar ve ulusal hukukun işlememesi sonucu bu kararların Ermenistan'a hiçbir etkisi olmadı.

Ocak 1992'de Prag'da kurulan AGİK Minsk Grubu tarafından 27 yılı aşkın uzun bir sürede Karabağ sorununun sözde barış süreciyle çözülmesi çabaları Ermenistan'ı daha da kıskırtarak Azerbaycana karşı "yeni topraklar için yeni bir savaş" retoriğine sürükledi. 5 Ağustos 2019'da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan Hankendi'de "Karabağ Ermenistan'ın bir parçasıdır ve bir nokta" açıklamasıyla bir konuşma yaptı (Ermeni-Azerbaycan çatışması). Ardınca 2020 Temmuzunda ermeniler Azerbaycan'ın Tovuz ilçesine saldırarak general Polat Həşimov dahil 14 askerimizi şehit ettiler.

Tüm bunlar bardağı taşıran son damlalar oldu. Azerbaycan Ordusu 27 Eylül 2020'de ermeniler bir sonraki askeri provokasyonunu önlemek için taarruza başlamak zorunda kaldı. Böylece 2020 Yılı 27 Eylül-10 Kasım tarihleri arasında Azerbaycan topraklarının 30 yıllık işgaline son verilmesiyle sonuçlanan 44 günlük Vatan Savaşı baş verdi. Azerbaycan 2914 şehit vererek topraklarını düşman işgalinden kurtardı. Ancak Azerbaycan'ın kendi toprakları üzerinde egemenliğini tümüyle sağlaması daha üç yıl zaman gerekti. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 25 Eylül 2023'te Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'la Nahçıvan'daki son buluşmasında işgale son verilmesi, ülkenin toprak bütünlüğünün ve devletin egemenliğinin sağlanması tarihlerini şöyle sıralamıştır: "Üç yıl önce İkinci Karabağ Savaşı sonucunda işgale son vermişsek, bu yıl 23 Nisan'da Azerbaycan-Ermenistan sınırında Laçın istikametinde sınır geçiş noktası oluşturarak toprak bütünlüğümüzü tamamen yeniden tesis etmişsek, 5 gün önce egemenliğimizi tam olarak sağladık ve yeniden tesis ettik. 24 saatten az bir sürede gerçekleştirilen terörle mücadele tedbirleri sonucunda Azerbaycan topraklarına yasadışı olarak yerleşen Ermeni ordusu teslim oldu, şartlarımızı kabul etti ve böylece Azerbaycan devlet egemenliğini tam olarak sağladı" (Basın Açıklamaları).

Vatan Savaşı'nda kardeş Türkiye Azerbaycan'a desteğini açıkça gösterdi. 2010 yılında Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması" uyarınca her iki devlet birinden birine herhangi bir saldırı olması halinde sahip oldukları tüm imkanla birbirlerine destek sağlayacakları taahhüdünde bulunmuşlardı. Nitekim İkinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye bu anlaşma uyarınca kendisine düşeni gerek siyasi gerek diplomatik gerekse askerî açıdan yerine getirmiş, bu da Azerbaycan'ın mutlak zaferinde önemli olan faktörlerden biri olmuştur. Özellikle başta İnsansız Hava Araçları (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Araçları (SİHA) olmak üzere son yıllarda önemli atılımlar gösteren Türk Savunma Sanayi ürünleri, İkinci Karabağ Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Azerbaycan'ın kullanımına sunulmuştur. Bu durum ise Savaşın gidişatında Azerbaycan lehine önemli etkiler doğurmuştur (Özdemir & Kantar, 2023: 737). Bunun yanı sıra savaş sırasında Türkiye Azerbaycan'a da önemli medya desteği de sağladı.

10 Kasım 2020'de "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı ve Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanının Açıklaması" kabul edildi ve Ermenistan kapitülasyon anlaşmasını imzaladı. Böylece Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı sona erdi ve Azerbaycan toprak bütünlüğüne kavuştu. Açıklamanın 9. Maddesine göre "Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantıları yeniden sağlanacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve malların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliğini garanti eder. Taşımanın kontrolü,

Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Muhafız Teşkilatının organları tarafından gerçekleştirilir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım bağlantılarının inşası sağlanacaktır" (10 Kasım Açıklaması).

Böylece Savaşı bitiren 10 Kasım 2020 Açıklamasında Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile birleştiren yeni ulaşım iletişim bağlantılarının oluşturulması kararlaştırıldı. Sonrasında bu bağlantının ifade şekli olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından Zengezur Koridoru ifadesi siyaset sözlüğüne eklendi ve sonrasında her kes tarafından kullanılmağa başlandı.

Türkiye, 15 Haziran 2021'de Ermenilerden kurtarılan Şuşa'da "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi"ni imzalamış ve iki kardeş ülke arasındaki ilişkiler tarihinde yeni bir aşamanın temellerini atmıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'la Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev'in imzaladıkları Şuşa Beyannamesi iki devlet arasında tüm alanlarda işbirliğinin gerçekleştirilmesini amaçlıyor. Beynamede iki dost ve kardeş ülke kendi aralarında imzalanmış tüm uluslararası belgelere, bununla ilgili 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'na sadık olduklarını bir kez daha onaylıyorlar.

Öncelikle şunun belirtilmesine gerek vardır ki Şuşa Beyannamesi iki kardeş devlet arasındaki şimdiki kadar resmi olarak "Stratejik Ortaklık" düzeyinde olan ilişkileri "Müttefiklik" düzeyine çıkarmıştır. Ancak bunun yanı sıra her ne kadar egemen iki devlet arasında imzalanan bir belge niteliğinde olsa da içerdiği hükümler dolayısıyla Şuşa Beyannamesi yer yer ikili ilişkilerin ötesine geçen bazı hükümlere de sahiptir. Şöyleki Beynamede sadece iki devletin ilişkilerini kapsayan hükümlerle sınırlı kalmayıp Kafkasya bölgesini ve tüm Türk dünyasını kapsayan hükümler de mevcuttur.

Aynı zamanda Nahçıvan'ın ermeni işgali sonucunda ortaya çıkmış özel coğrafi konumuna da vurgu yapılan Şuşa Beyannamesinde şöyle deniliyor: "Azerbaycan, Ermenistan'ın 30 yıl süren saldırısına son verilmesinde, işgal edilmiş toprakların kurtarılmasında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin manevi-siyasi desteğine yüksek değer vermektedir. Taraflar, Kafkasya bölgesinde istikrar ve güvenliğin pekiştirilmesi, ekonomi ve ulaştırma alanındaki tüm bağların yeniden sağlanması, ayrıca bölge devletleri arasındaki ilişkilerin normale dönüştürülmesi ve uzun vadeli barışın sağlanması yönündeki çabalarını sürdüreceklerdir. Bu kapsamda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özel coğrafi konumu dikkate alınacaktır". Bize göre burada "özel coğrafi konum" ifadesi Nahçıvan'ın özerklik statüsünün devam edeceği anlamına gelmektedir.

Bundan başka, "Taraflar, Türkiye ve Azerbaycan'ı birleştiren Azerbaycan Cumhuriyeti Batı rayonları ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki koridorun (Zengezur Koridoru) açılmasının ve sözkonusu koridorun devamı olarak Nahçıvan-Kars demiryolunun inşaatının iki ülke arasındaki ulaştırma-iletişim ilişkilerinin yoğunlaştırılmasına önemli katkı sağlayacağını belirtirler" (Şuşa Beyannamesi).

Son olarak 25 Eylül 2023 tarihinde Nahçıvan'da bir araya gelen iki devlet başkanının İğdir-Nahçıvan Doğal Gaz Boru Hattı'nın temelatma törenini yapmasını, Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Kars-Nahçıvan Demiryolu Projesi'ne İlişkin Niyet Protokolünü imzalamasını Şuşa Beyannamesinin Nahçıvanla ilgili hususlarının resmi uygulamaya konulmasının başlangıcı olarak değerlendirmek olar.

Sonuc ve öneriler

Azerbaycan bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyetin'in Türk dünyasının siyasî, askerî, tarihî ve kültürel açıdan geride kalan Yüzyılda olduğu gibi 21. Yüzyılda da önemi büyüktür. 1921 Kars Antlaşmasından

2021 Şuşa Beyannamesine gelen sürede Nahçıvan iki kardeş devleti ve iki ülkenin halkını kavuşturan bir coğrafi bölge olmak itibarıyla sanki bir simge haline gelmiştir. Her ne kadar SSCB döneminde göze çarpmasa da Türkiye yüzyıldan da artık bir sürede Nahçıvan'ın Azerbaycan toprağı olarak yaşamını sürdürmesi için garantörlüğünü başarıyla devam ettirmiştir. Bu özellikle 1990 yıllarında bölgenin Ermeni işgal planlarından korunmasında etkili olmuştur.

Nahçıvan 1990'lardan başlayarak Türkiye için Türk Dünyasına açılan kapı misyonunu yeniden üslenmiş, günümüzde özellikle İkinci Karabağ Savaşı sonrasında bu misyonun önemi çok daha artmıştır.

15 Haziran 2021 Yılında Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan Şuşa Beyannamesinde Kars Antlaşmasına hitab edilmesi, Nahçıvan'a ilişkin hususların yer alması bu özerk bölgenin perspektifte iki devlet arasında günümüzdeki önemli konumunun kendi mevcudiyetini koruyacağı anlamına gelmektedir. Beynamedeki Kafkasya bölgesinde istikrar ve güvenliğin güçlendirilmesi, tüm ekonomik ve ulaşım ilişkilerinin yeniden tesis edilmesi ve bölge devletleri arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi ve uzun vadeli barışın sağlanması sürecinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özel coğrafi durumunun dikkate alınacağına vurgu yapılması da bunun göstergesidir.

Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan arasında Zengezur koridorunun açılması ve bu koridorun devamı niteliğinde Nahçıvan-Kars demiryolunun inşasının gerçekleştirilmesi ve artık bu hususda 25 Eylül 2023'te Nahçıvan'da iki kardeş devletin Cumhurbaşkanı'nın bir anlaşma imzalaması Nahçıvan'ın iki ülke arasında demiryolu ve karayolu taşımacılığında mühim geçiş bölgesi olarak da önemini daha da arttıracaktır. Zengezur koridorunun Çin'den Avrupa'ya uzanan Orta Koridor projesinin önemli unsuru gibi stratejik bir plan olduğunu da dikkate alırsak Nahçıvan yakın perspektifte Avrupa-Asya, Yakın Doğu ve hatta büyük bir olasılıkla bir kadar uzak perspektifte Mısır aracılığıyla Kuzey Afrika için önemli bir transit ulaşım mekanına çevrilecektir.

Azerbaycan'ın Orta Asya'nın Türk Devletleri Teşkilatı üyesi olan tüm türk devletleri ile ikili alanda serbest ticaret anlaşmaları mevcuttur. Ayrıca Orta Asya'nın da türk devletleri kendi aralarında benzer anlaşmalar imzalamışlar. Azerbaycan Türkiye ile 25 Şubat 2020'de tercihli ticaret anlaşması imzalamıştır. Karşıdaki dönemde Türkiye'nin diğer Türk Devletleri Teşkilatı üyesi olan türk devletleriyle de tercihli veya serbest ticaret anlaşmaları imzalaması bekleniyor. Aslında Türk Devletleri Teşkilatı'nın ortak serbest ticaret anlaşması imzalaması tarafımızdan daha büyük ve arzulanan sonuçlar doğurabilir bir adım olarak görülüyor. Bu durumda Nahçıvan da önemli transit bölge olarak Çin sınırlarından Balkanlara kadar büyük Türk coğrafyasında oluşacak kocaman serbest ticaret bölgesinin bir parçası olarak oluşacak ekonomik koşullardan daha çok fayda sağlayabilecek.

Araştırma sonucunda Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki rolünün 2020 Vatan Savaşı ve 2021 Şuşa Beyannamesi sonrasında etkili bir şekilde arttığı görülmektedir. Zengezur koridorunun açılmasının ardından Nahçıvan Türk dünyasının coğrafi, ulusal, siyasi, ekonomik, kültürel, dil vs. alanlardaki birliğine büyük katkı sağlayacaktır. Buradan yapılacak demir ve kara yolları, enerji hatları Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinin ekonomik, ticari, ulaşım ve enerji ilişkilerinde önemli rol oynamakla beraber onun coğrafi-siyasi önemi de artacaktır.

Tarihi ve çağdaş olguları aynı zamanda günümüzde de hatta anayasal düzeyde Türkiye'ye ve Nahçıvan'a olan arazi taleplerinden sakınmayan Ermenilerin karşıdaki dönemlerde zaman zaman işgal tehlikesini yaratma çabalarının olabileceğini göze alarak Nahçıvan'ın siyasal özerklik statüsünün sonraki dönemlerde de korunması çok önemlidir. Aynı zamanda Nahçıvan'ın yeni durumu göze alınarak özel ekonomik statü ile şekillendirilmesi öneriliyor.

Kaynaklar

- Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-turkiye-iran-iliskileri/>, erişim tarihi: 20.10.2023
- Atnur, İ.E. (2001). Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918- 1921), Türk Tarih Kurumu., Ankara, 518 s.
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Başbakanı ve Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'nın Açıklaması, 10 Kasım 2020, <https://president.az/az/articles/view/45923>, erişim tarihi: 19.10.2023
- Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki ekonomik bölgelerin yeni paylaşımına ilişkin Fermanı, 07 Temmuz 2021, <https://president.az/az/articles/view/52389>, erişim tarihi: 19.10.2023
- Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanı'nın basın açıklamaları, 25 Eylül 2023, <https://president.az/az/articles/view/61368>, erişim tarihi: 21.10.2023
- Bolat, M. A. (2019). Yeni Türkiye İçin Kars Antlaşması'nın Önemi. *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2): 267-306. DOI: 10.31679/adamakademi.449827
- Dayı, D.E. (2006). Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22: 91-118
- Dayı, S.E. (1997). Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Kültür Eğitim Vakfı, Erzurum, 293 s.
- Dayı, S.E. (1997). Erzurum Kongresi ve Elviye i Selâse Meselesi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 140 s.
- Doküment i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii. (1919). Tiflis, 520.
- Ermeni-Azerbaycan Çatışması, <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>, erişim tarihi: 20.10.2023
- Hacıyev, İ. (2003). Haydar Aliyev ve milli-tarihi yaddaşın berpası. Bakü: Elm, 162 s.
- Karabulut, K. (2021), Kars Antlaşmasının Nahçıvan ve Karabağ Zaferi Açısından Önemi. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 2, 7 s., <https://www.acarindex.com/pdfs/1188876>
- Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Sosyo-Ekonomik Kalkınmasına İlişkin 2023-2027 Yılları Devlet Programı, 5 Haziran 2023, <https://president.az/az/articles/view/60144>, erişim tarihi: 22.10.2023
- Özdemir, D.M. & Kantar, G. (2023). Şuşa Beyannamesi'nin önemi ve olası etkileri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 733-744. doi:10.33206/mjss.1221730
- Şihaliyev, E. (2013). Kars Antlaşması, Nahçıvan'la Bağlı Siyasi Meseleler Uzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları. *Cankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 2(1), Cankırı, 15-26.
- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması, https://turkicstates.org/assets/dokuman/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf, erişim tarihi: 20.10.2023

Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi, <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>, erişim tarihi: 20.10.2023